Magyarország története a XX. században

Romsics, Ignác

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Magyarország története a XX. században

Romsics, Ignác

Publication date 2010-03-31
Szerzői jog © 2010-03-31 Ignác, Romsics

Kivonat

Magyarország XX. századi történetének a hazai és a külföldi szakirodalomra, valamint a szerző kutatói eredményeire és oktatói tapasztalataira épülő, nagy ívű összegzése.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Tartalom

Előszó a negyedik kiadáshoz viii
Előszó ix
1. I. FEJEZET │ A „BOLDOG BÉKEIDŐK” 1
    1. 1. A MAGYAR ÁLLAM ÉS A HABSBURG BIRODALOM 2
    2. 2. A GAZDASÁG 9
    3. 3. AZ OKTATÁS 20
    4. 4. A TÁRSADALOM 25
    5. 5. TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI FESZÜLTSÉGEK 44
        5.1. A 67-esek és a 48-asok ellentéte 44
        5.2. A dzsentri- és a zsidókérdés 47
        5.3. A munkásság harcai 49
        5.4. A föld- vagy parasztkérdés 51
        5.5. A nemzetiségi kérdés 53
2. II. FEJEZET │ HÁBORÚ, FORRADALMAK, ELLENFORRADALOM – TRIANON 65
    1. 1. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN 66
    2. 2. A POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOM 72
    3. 3. A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG 80
    4. 4. AZ ELLENFORRADALOM 86
    5. 5. A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS 91
3. III. FEJEZET │ HORTHY-KORSZAK 98
    1. 1. A GAZDASÁG 99
    2. 2. AZ OKTATÁS 114
    3. 3. TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEK 123
    4. 4. KULTÚRA, MŰVELŐDÉS, SZÓRAKOZÁS 136
    5. 5. A POLITIKAI RENDSZER JELLEGE 146
    6. 6. KÜLPOLITIKA, HADSEREG, REVÍZIÓ 156
    7. 7. A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN 168
4. IV. FEJEZET │ MAGYARORSZÁG SZOVJETIZÁLÁSA 181
    1. 1. A NEMZETKÖZI HÁTTÉR 182
    2. 2. AZ EGYPÁRTRENDSZER KIALAKULÁSA 185
    3. 3. A PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉS 198
    4. 4. ÚJJÁÉPÍTÉS, ÁLLAMOSÍTÁSOK ÉS A TÁRSADALOM ÁTRÉTEGZŐDÉSE 203
    5. 5. AZ OKTATÁS, A TUDOMÁNY ÉS A KULTÚRA ÁLLAMOSÍTÁSA 215
5. V. FEJEZET │ A RÁKOSISTA DIKTATÚRA 225
    1. 1. A PÁRTÁLLAM 226
    2. 2. A VAS ÉS ACÉL ORSZÁGA 232
    3. 3. OKTATÁS, KULTÚRA, MŰVELŐDÉS 242
    4. 4. NAGY IMRE REFORMKÍSÉRLETE 254
6. VI. FEJEZET │ AZ 1956-OS FORRADAOM ÉS SZABADSÁGHARC 261
7. VII. FEJEZET │ A KÁDÁR-KORSZAK 269
    1. 1. MEGTORLÁS ES POLITIKAI KONSZOLIDÁCIO 270
    2. 2. A GAZDASÁG 286
    3. 3. OKTATÁSÜGY ÉS TUDOMÁNYOS KUTATÁS 313
    4. 4. TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEK 323
    5. 5. KULTÚRA, MŰVELŐDÉS, SZÓRAKOZÁS 349
    6. 6. KÜLPOLITIKA ÉS KÜLFÖLDI MAGYARSÁG 359
    7. 7. KÁDÁR BUKÁSA ÉS A DEMOKRATIKUS ÁTMENET 366
8. VIII. FEJEZET │ A HARMADIK MAGYAR KÖZTÁRSASÁG 381
    1. 1. ALKOTMÁNYOS ALAPOK ÉS A DEMOKRATIKUS ÁTMENET BEFEJEZŐDÉSE 382
    2. 2. A KÖZTÁRSASÁG POLITIKAI ÉLETE ÉS SZEREPLŐI 388
    3. 3. KÜLPOLITIKAI CÉLOK ÉS EREDMÉNYEK 395
    4. 4. A PIACGAZDASÁG KIALAKULÁSA ÉS MŰKÖDÉSE 401
    5. 5. TÁRSADALMI VISZONYOK 409
    6. 6. OKTATÁS, KULTÚRA, MŰVELŐDÉS 416
9. IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS 423
    1. 1900 423

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

2. 1901 423
3. 1902 423
4. 1903 423
5. 1904 423
6. 1905 424
7. 1906 424
8. 1907 424
9. 1908 425
10. 1909 425
11. 1910 425
12. 1911 426
13. 1912 426
14. 1913 426
15. 1914 426
16. 1915 427
17. 1916 427
18. 1917 427
19. 1918 428
20. 1919 429
21. 1921 430
22. 1922 431
23. 1923 431
24. 1924 431
25. 1925 431
26. 1926 431
27. 1927 432
28. 1928 432
29. 1929 432
30. 1930 433
31. 1931 433
32. 1932 433
33. 1933 433
34. 1934 434
35. 1935 434
36. 1936 434
37. 1937 434
38. 1938 435
39. 1939 435
40. 1940 436
41. 1941 436
42. 1942 437
43. 1943 437
44. 1944 437
45. 1945 438
46. 1946 438
47. 1947 439
48. 1948 439
49. 1949 440
50. 1950 440
51. 1951 441
52. 1952 441
53. 1953 441
54. 1954 442
55. 1955 442
56. 1956 442
57. 1957 444
58. 1958 444
59. 1959 444
60. 1960 445
61. 1961 445

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

62. 1962 445
63. 1963 445
64. 1964 446
65. 1965 446
66. 1967 446
67. 1968 447
68. 1969 447
69. 1970 447
70. 1971 447
71. 1972 447
72. 1973 447
73. 1974 448
74. 1975 448
75. 1976 448
76. 1977 448
77. 1978 449
78. 1979 449
79. 1980 449
80. 1981 449
81. 1982 449
82. 1984 450
83. 1985 450
84. 1986 450
85. 1987 451
86. 1988 451
87. 1989 451
88. 1990 452
89. 1991 453
90. 1992 453
91. 1993 453
92. 1994 453
93. 1995 454
94. 1996 454
95. 1997 454
96. 1998 454
97. 1999 455
98. 2000 455
99. 2001 455
100. 2002 455
101. 2004 455
102. 2005 456
103. 2006 456
104. 2007 456
105. 2008 456
106. 2009 456
107. 2010 457
10. IRODALMI KALAUZ 458
1. A) BIBLIOGRÁFIÁK 458
2. B) SZINTÉZISEK ÉS TEMATIKUS ÖSSZEFOGLALÁSOK 458
3. C) SEGÉDKÖNYVEK 463
4. D) TEMATIKUS ÉS RÉSZMUNKÁK FEJEZETENKÉNT 463
4.1. I. A „boldog békeidők” 463
4.2. II. Háború, forradalmak, ellenforradalom – Trianon 466
4.3. III. A Horthy-korszak 468
4.4. IV. Magyarország szovjetizálása 472
4.5. V. A rákosista diktatúra 474
4.6. VI. Az 1956-os forradalom és szabadságharc 475
4.7. VII. A Kádár-korszak 476
4.8. VIII. A harmadik Magyar Köztársaság 479

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A táblázatok listája

1.1. 1. táblázat. A fontosabb mezőgazdasági termények átlaghozamainak növekedése, 1871-1915 (q/kat. hold) 12
1.2. 2. táblázat. A fontosabb mezőgazdasági termények átlaghozamai Magyarországon és néhány európai országban, 1909-1913 (q/hektár) 12
1.3. 3. táblázat. Az állatállomány alakulása, 1870-1911 13
1.4. 4. táblázat. A mezőgazdaság üzemstruktúrája 1895-ben 14
1.5. 5. táblázat. A gyáripar ágazati szerkezete a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején 16
1.6. 6. táblázat. A népesség anyanyelvi megoszlása, 1880-1910 (Horvát-Szlavónország nélkül) 25
1.7. 7. táblázat. A népesség vallási megoszlása, 1869-1910 (Horvát-Szlavónország nélkül) 27
1.8. 8. táblázat. Az összlakosságfoglalkozási struktúrája 1910-ben (Horvát-Szlavónország nélkül) 28
1.9. 9. táblázat. Az összlakosság társadalmi tagozódása anyanyelv szerint 1910-ben (%) 39
1.10. 10. táblázat. A lakosság megoszlása a lakóhely nagysága szerint, 1880–1910 41
1.11. 11. táblázat. A népiskolák száma az oktatási nyelv szerint, 1880-1913 54
2.1. 12. táblázat. Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak részesedése a történelmi Magyarország területéből és népességéből* 94
3.1. 13. táblázat. A gazdaság főágazatainak hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez a két világháború között (%) 102
3.2. 14. táblázat. A gyáripari termelés ágazati szerkezete 1913-ban és a két világháború között (%) 103
3.3. 15. táblázat. A mezőgazdaság üzemstruktúrájának változásai 1895 és 1935 között 104
3.4. 16. táblázat. A növénytermesztés alakulása a két világháború között 106
3.5. 17. táblázat. A fontosabb mezőgazdasági termények átlaghozamai Magyarországon és néhány európai országban, 1930-1932 (q/hektár) 107
3.6. 18. táblázat. A fontosabb bányatermékek termelése a két világháború között (1000 q) 111
3.7. 19. táblázat. Aforgalomban levő gépjárművek száma, 1923-1938 (db) 113
3.8. 20. táblázat. Népiskolai oktatás a két világháború között 115
3.9. 21. táblázat. Középfokú oktatás a két világháború között 117
3.10. 22. táblázat. A 6 éven felüli lakosság iskolai végzettsége 1930-ban és 1941-ben 119
3.11. 23. táblázat. Az összlakosság foglalkozás szerinti megoszlása a két világháború között 124
3.12. 24. táblázat. Az egy főre jutó jövedelemmegoszlás társadalmi rétegek szerint 1930-1931-ben 127
3.13. 25. táblázat. Szavazásra jogosultak az összlakossághoz viszonyítva Magyarországon és az európai országokban, 1917-1930 (%) 148
3.14. 26. táblázat. Magyarország területének és népességének változásai, 1938-1941 167
4.1. 27. táblázat. A mezőgazdaság üzemstruktúrája 1935-ben és 1947-ben 188
4.2. 28. táblázat. A nemzetgyűlési (országgyűlési) képviselők foglalkozás szerinti megoszlása, 1945-1947 (%) 191
4.3. 29. táblázat. A pengő ellértéktelenedése 205
4.4. 30. táblázat. Afontosabb mezőgazdasági termények átlaghozamai és termésmennyiségei, 1931-1949 210
4.5. 31. táblázat. Az állatállomány alakulása, 1938-1949 (ezer db) 211
5.1. 32. táblázat. A gazdaság főágazatainak hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez, 1950-1956 (%) 232
5.2. 33. táblázat. A mezőgazdasági földterület megoszlása a tulajdonos szerint (ezer hold), 1949-1953 238
5.3. 34. táblázat. Afontosabb mezőgazdasági termények átlaghozamai, 1931-1955 (q/kat. hold) . 238
5.4. 35. táblázat. A fontosabb élelmiszerek egy főre jutó fogyasztása, 1934-1954 (kg) 240
5.5. 36. táblázat. Az általános iskolai oktatás 1945 után és az 1950-es években 243
5.6. 37. táblázat. A középiskolai oktatás 1945 után és az 1950-es években 245
5.7. 38. táblázat. Az egyetemi és főiskolai hallgatólétszám alakulása tagozatonként, 1937-1959 . 245
5.8. 39. táblázat. A kiadott művek számának és példányszámának megoszlása, 1938-1956 248
5.9. 40. táblázat. A beruházások megoszlása a gazdaság foágazatai szerint, 1953-1954 (%) 256
7.1. 41. táblázat. A mezőgazdaság szövetkezetesítése, 1949-1980 282
7.2. 42. táblázat. A mezőgazdasággépesítettségi fokának alakulása 1958 és 1980 között a) A vonóerő szerkezetének átalakulása 288
7.3. 42. táblázat. A mezőgazdasággépesítettségi fokának alakulása 1958 és 1980 között b) A géppark összetétele és a gépesítettség színvonala 289
7.4. 43. táblázat. Afontosabb ipari ágazatok termelésének alakulása, 1950-1980 291
7.5. 44. táblázat. A legfontosabb ipari nyersanyagok termelése, 1938-1990 (ezer tonna) 293

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

7.6. 31. táblázat. Az állatállomány alakulása, 1938-1949 (ezer db) 300
7.7. 46. táblázat. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásának Jobb adatai, 1961-1980 301
7.8. és néhány európai országban az 1976-80-as években (q/hektár) 302
7.9. 48. táblázat. A kisgazdaságok szerepe a mezőgazdasági termelésben, 1976-1981 a) A kistermelők által művelt terület és állatállományuk aránya az összeshez viszonyítva (%) 303
7.10. 48. táblázat. A kisgazdaságok szerepe a mezőgazdasági termelésben, 1976-1981 b) A mezőgazdaság 1981. évi bruttó termelési értékének szektorok közötti megoszlása (%) 304
7.11. 49. táblázat. Magyarország és néhány más ország relatív gazdasági fejlettségének alakulása 1937 és 1980 között 306
7.12. 50. táblázat. Magyarország gazdasági fejlettségének néhány piacgazdasághoz viszonyított relatív arányváltozásai 1937 és 1980 között 308
7.13. 51. táblázat. A 7 évesnél idősebb népesség legmagasabb iskolai végzettsége, 1930-1990 (%) 319
7.14. 52. táblázat. A népesség száma és tényleges szaporodása, 1900-1996 322
7.15. 53. táblázat. Az aktív kereső népesség megoszlása a gazdaságfő ágazati között, 1949-1990 (%) 325
7.16. 54. táblázat. Az aktív keresők megoszlása tevékenységük jellege szerint, 1900-1990 (%) ... 325
7.17. 55. táblázat. A nemzedékek közötti mobilitás alakulása a kereső népesség körében az 1983-as mobilitásfelvétel szerint (%) 326
7.18. 56. táblázat. A települések megoszlása, 1949-1990 328
7.19. 329
7.20. 57. táblázat. A legnépesebb magyar városok, 1980-1990 330
7.21. 58. táblázat. A fontosabb élelmiszerek egy főre jutófogyasztása, 1934-1990 (kg) 334
7.22. 59. táblázat. Afontosabb tartós fogyasztási cikkek 100 háztartásra jutó száma, 1952-1994 .. 334
7.23. 60. táblázat. A lakások száma, nagysága és laksűrűsége, 1920-1990 336
7.24. 61. táblázat. A nyugdíjasok és járadékosok száma és aránya, 1952-1994 340
7.25. 62. táblázat. Az öngyilkosságok és a májbetegségek okozta halálesetek 100 ezer lakosra jutó száma, 1901-1992 346
7.26. 347
7.27. 64. táblázat. A kultúra és művelődés néhány mutatója, 1950–1984 356
7.28. 65. táblázat. A magyar társadalom hangulatváltozása 1981 és 1988 között 366
8.1. 66. táblázat. Az egyéni agrárgazdaságok megoszlása a használatukban levő föld nagysága szerint 1994 októberében 403

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Előszó a negyedik kiadáshoz

Munkánk negyedik kiadása három szempontból különbözik a 2001-es harmadik kiadástól, melyet az elmúlt években többször utánnyomtak.

Valamennyi fejezetben módosítottuk a GNP-re, illetve GDP-re vonatkozó korábbi adatokat. Ezt azért tartottuk szükségesnek, mert Angus Maddison összeállításában 2003-ban megjelent egy olyan új adatbázis, amely minden korábbinál átfogóbb, teljesebb és módszertanilag megalapozottabb képet nyújt a világ és azon belül az egyes régiók és országok XIX-XX. századi gazdasági teljesítményéről (The World Economy. Paris, 2003, OECD. 2. kiad. 2006). A korábbi – Clark és Eckstein által közölt – adatokat ezért elhagytuk. Továbbra is szerepeltetjük azonban azokat a számításokat, amelyek egy-egy korszak esetében meggyőzőnek tűnnek (Katus László, Paul Bairoch és Ehrlich Éva számításai). Maddison számai alapján ma úgy látjuk, hogy az államszocializmus gazdasági teljesítménye nem volt annyira impresszív, mint azt korábban Bairoch és Ehrlich Éva adatai alapján gondoltuk. Azt a tézisünket viszont, hogy a dualizmus időszakának teljesítményét korábban túl-, a Horthy-korszakét viszont alábecsülte történetírásunk, nem kellett módosítanunk.

A korábbi kiadások utolsó, VIII. fejezetében (A rendszerváltozás) az 1989-1990-es demokratikus átmenet („tárgyalásos forradalom”) eseményeivel részletesen, az 1990 utáni néhány év történetével viszont csak vázlatosan foglalkoztunk. Az államszocializmus összeomlása és a harmadik Magyar Köztársaság 1989. október 23-ai kikiáltása óta azonban több mint húsz év telt el. Ez majdnem olyan hosszú időszak, mint a negyedszázados Horthy-korszak, és jóval hosszabb, mint akár Magyarország szovjetizálása (1945-1949), akár a Rákosi-korszak (1949-1956). Ez indított bennünket arra, hogy a VIII. fejezetet teljes egészében elhagyjuk, illetve A harmadik Magyar Köztársaság cím alatt újraírjuk. Mondanivalónkat igyekeztünk ugyanúgy strukturálni, mint a korábbi fejezetek esetében. Vagyis nem eseménytörténetet adunk, hanem intézménytörténeti, kül- és belpolitikai, gazdasági és társadalmi, valamint kulturális szempontból tekintjük át e húsz év történetét. E fejezet alapja a Kossuth Könyvkiadó képes magyar történeti sorozatának 23. köteteként már megjelent munkánk (A harmadik Magyar Köztársaság, 1989-2009), amelyet a mellékletek elhagyásával és a szöveg megkurtításával jelentősen lerövidítettünk. Ennek megfelelően kiegészítettük a kötethez csatolt Időrendi áttekintést is. A 2001-es változat utolsó dátuma Mádl Ferenc köztársasági elnökké választása 2000-ben, a mostanié 2010. június 29-e, amikor az Országgyűlés Schmitt Pál személyében új köztársasági elnököt választott.

Változtatásaink harmadik része a kötet végén található Irodalmi kalauzt érintette. Ezt azért láttuk szükségesnek, mert az elmúlt tíz évben sok olyan fontos munka jelent meg a századról, s különösen annak második feléről, amelyekre feltétlenül fel akaratuk hívni az érdeklődő olvasók figyelmét. Ezeket igyekeztünk úgy beépíteni bibliográfiai áttekintésünkbe, hogy a korábban kialakított struktúra alapvetően ne változzék.

Göd, 2010. október 1.

Romsics Ignác

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Előszó

A könyv, amelyet az olvasó a kezében tart, a XX. századi Magyarországról szól. Célja, hogy történelmünk utolsó száz évét a történettudomány és társtudományai eddigi eredményei alapján mérlegre tegye, tényszerűen értékelje, és az eredményt az érdeklődők elé tárja. A XIX. századi előzményekkel csak annyiban foglalkozik, amennyiben századunk történéseinek a megértéséhez ez elengedhetetlen. A történelem természetéből adódóan alapvető rendezőelve a kronológia. A nyolc nagy fejezet tárgya a XX. századi magyar történelem egymást követő – és rendszerint egymást tagadó – nyolc nagy korszaka. Az egyes fejezeteken belül – különösen a kiegyensúlyozott, hosszabb történelmi korok esetében – viszont általában tematikai rendezőelv érvényesül. Ezek a korszakonként vissza-visszatérő tematikák a következők: állam és politika, gazdaság, oktatás, társadalom, kultúra és művelődés, külpolitika. Az eseménydús forradalmi időszakok esetében ezt a struktúrát természetesen nem, vagy csak sokkal kevésbé tudtuk alkalmazni. Tartalmilag – amennyire csak lehetett – azonban még e mozgalmas korok esetében is ezt a szempontrendszert követtük. A XX. századi magyar történelem ilyen interpretálása sokak számára bizonyára meglepő. Miért szorult háttérbe a narráció, a politikacentrikus eseménytörténet, és kerültek előtérbe olyan aspektusok, amelyeket a szintézist készítő történészek többsége negligálni vagy legalábbis elhanyagolni szokott? A válasz egyszerű. Azért, mert meggyőződésünk szerint egy kor gyakran sokkal jobban megérthető és megismerhető az oktatási rendszerén és tankönyvein vagy az emberek mindennapi életének különböző dimenzióin – például szórakozási szokásaikon – keresztül, mint a magas politika döntéseinek időrendbe szedett minuciózus prezentálásával. Kérdéseink, amelyeket írás közben feltettünk és megválaszolni próbáltunk, hagyományos értelemben ily módon csak részben történetiek. Részben irodalmi, művelődésszociológiai vagy politológiai jellegűek, illetve olykor interdiszciplinárisak. Nem kétséges, hogy a komplexitásra törekvő megközelítés rendkívül eredményes lehet; a világban számos sikeres összegzést írtak már ilyen vagy ehhez hasonló technikával. Ha tehát az olvasó mégis csalódottan teszi majd le a könyvet, miután végigolvasta, vagy esetleg unalmában el sem jut a végéig, akkor az nem a módszer gyarlóságával, hanem a szerző „többdimenziós" látásának korlátozottságával magyarázható. Csak remélni tudjuk, hogy kevesen lesznek ilyenek.

Gyurgyák János, az Osiris Kiadó főszerkesztője 1997 nyarán kért fel a könyv elkészítésére. Magamtól sohasem vágtam volna bele, noha a XX. századi magyar történelmet egyetemi előadások és szemináriumok formájában Budapesten és külföldön az elmúlt években egyaránt többször körbejártam. A kézirat első mondatát 1997. augusztus végén írtam le Bloomingtonban, az Indiana Egyetem magyar vendégtanárának fenntartott tágas és kényelmes lakás légkondicionált dolgozószobájában. 1998 májusáig, amikor a tanév befejeződött, az első hét fejezettel lettem kész. Az utolsó fejezetet 1998 nyarán már itthon, gödi manzárdszobámban öntöttem formába, s augusztus végére ugyanitt készültek el a kötet tartozékai és mellékletei is. Feszített tempót diktáltam magamnak, de a kiadó által szabott határidő tartásához ez sem lett volna elég a nyugodt munkakörülmények, valamint diákjaim, kollégáim, barátaim és családtagjaim folyamatos segítsége nélkül. Valamennyiüknek rendkívül hálás vagyok! Diákjaimnak – az írással párhuzamosan 1997-1998-ban is tanítottam a tárgyat – okos kérdéseikért és kritikus megjegyzéseikért. Magyarországi kollégáimnak és barátaimnak – mindenekelőtt Bán D. Andrásnak, Kukorelli Istvánnak, Pritz Pálnak, Püski Leventének, Sipos Józsefnek, Szakály Sándornak és Valuch Tibornak – azért, mert a Bloomingtonban hiányzó anyagokat expressz gyorsasággal szerezték be és küldték ki számomra, sőt néhányan közülük könyveiket, kéziratait is rendelkezésemre bocsátották. ugyanezt mondhatom egykori magyarországi kollégámról, Péteri Györgyről is, aki néhány éve a norvégiai Trondheim egyetemén tanít modern kelet-európai történelmet. Régi kedves tanárom – Nagy István -, aki első dolgozataimat oly nagy megértéssel javítgatta piros tintás tollával, még arra is vállalkozott, hogy „célzott" anyaggyűjtést végzett számomra. A bloomingtoni kollégák közül többször fordultam tanácsért Sinor Déneshez, aki orientalistaként ugyan „valamivel" korábbi korok iránt érdeklődik, mint én, viszont csaknem egyidős a XX. századdal. Márer Pállal, a nemzetközi üzleti kapcsolatok professzorával a Kádár-korszak és a rendszerváltás körüli évek gazdasági és gazdaságpolitikai kérdéseiről konzultáltam. Egy-egy konkrét ügyben sokat segített Peter Pastor, azaz Pásztor Péter is, aki a keleti part egyik egyetemén, New Jerseyben tanít. A kézirat első olvasója – mint minden eddigi könyvemé – feleségem, Éva volt, aki nemcsak tartalmi észrevételeket tett, hanem – modorosságaimat irtva – részben a stilizálás munkáját is magára vállalta. Fiam, Gergely életkorának megfelelően sokáig a saját elefántcsonttornyából figyelte az örömöt és gondot egyaránt adó vállalkozás munkafázisait, ám a végén, amikor már nagyon szorított az idő, ő is sorompóba állt. A bibliográfiai adatok és az idézetekjó részét ő ellenőrizte itthoni könyvtárakban 1998 július-augusztusában. Ezzel jelentős időt takarított meg számomra.

A kész kéziratot 1998 őszén több kollégám elolvasta és véleményezte. Az ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszéke által rendezett „házi vitán" Erdődy Gábor, Föglein Gizella, Földes György, Gergely András, Gergely Jenő, Pajkossy Gábor, Pölöskei Ferenc és Pritz Pál nyilvánított véleményt. Zeidler Miklós és Izsák Lajos később közölte megjegyzéseit. A KLTE Magyar Történeti Tanszékének oktatói közül Pallai László, Püski Levente,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Takács Péter és Tímár Lajos mondta el észrevételeit. Az 1956-os Intézet munkatársai közül Litván Györgyöt és Valuch Tibort, a hadtörténészek közül Szakály Sándort, az irodalomtörténészek közül Bezeczky Gábort, Jankovics Józsefet és Szegedy-Maszák Mihályt, a Történettudományi Intézet kutatói közül Gyáni Gábort és Hajdu Tibort, a szakmával közvetettebb kapcsolatban lévő barátaim közül Dobos Lászlót és Sipos Józsefet kértem fel a kézirat elolvasására. Mindegyikük számos pontatlanságra, tévedésre és vitatható megállapításra hívta fel a figyelmemet. Valamennyiüknek őszinte köszönetemetfejezem ki segítőkészségükért. Külön köszönettel tartozom Hajdu Tibornak, aki immár negyed százada kíséri figyelemmel szakmai pályafutásomat, olvassa és véleményezi fontosabb kéziratait, s akinek tárgyszerű bírálatából most is sokat okultam.

Ami jó a könyvben, segítőim és kritikusaim érdeme is. Azért viszont, ami rossz vagy kifogásolható, kizárólag én tartozom felelősséggel.

Göd, 1998. november 28.

Romsics Ignác

„S mégis, akárhogy is, az az egy bizonyos, hogy a magyar nemzet ma is él, s rég elpusztult volna, ha politikai meggondoltsága fenn nem tartja. Sajátságos módon, harcos és tüzes nemzet létére országa megmaradását mindig inkább evvel biztosította és vitte tovább, mint kényszerült vagy virtusos harci tetteivel. Jellemző, hogy európai helyzetét és lehetőségét igazában azzal alapozta meg, hogy lemondott a harcról. A fiatal ragadozó madár, megtépázva, de ép karmokkal, fészkébe vonult, nem zsákmányolt többé, sőt fészkébe bocsátott idegen szárnyasokat. S azontúl is egész élete a józan megalkuvások sorozata, a lehetőségekkel való folytonos számolás.”

Babits Mihály: A magyar jellemről (1939)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1. fejezet - I. FEJEZET │ A „BOLDOG BÉKEIDŐK”

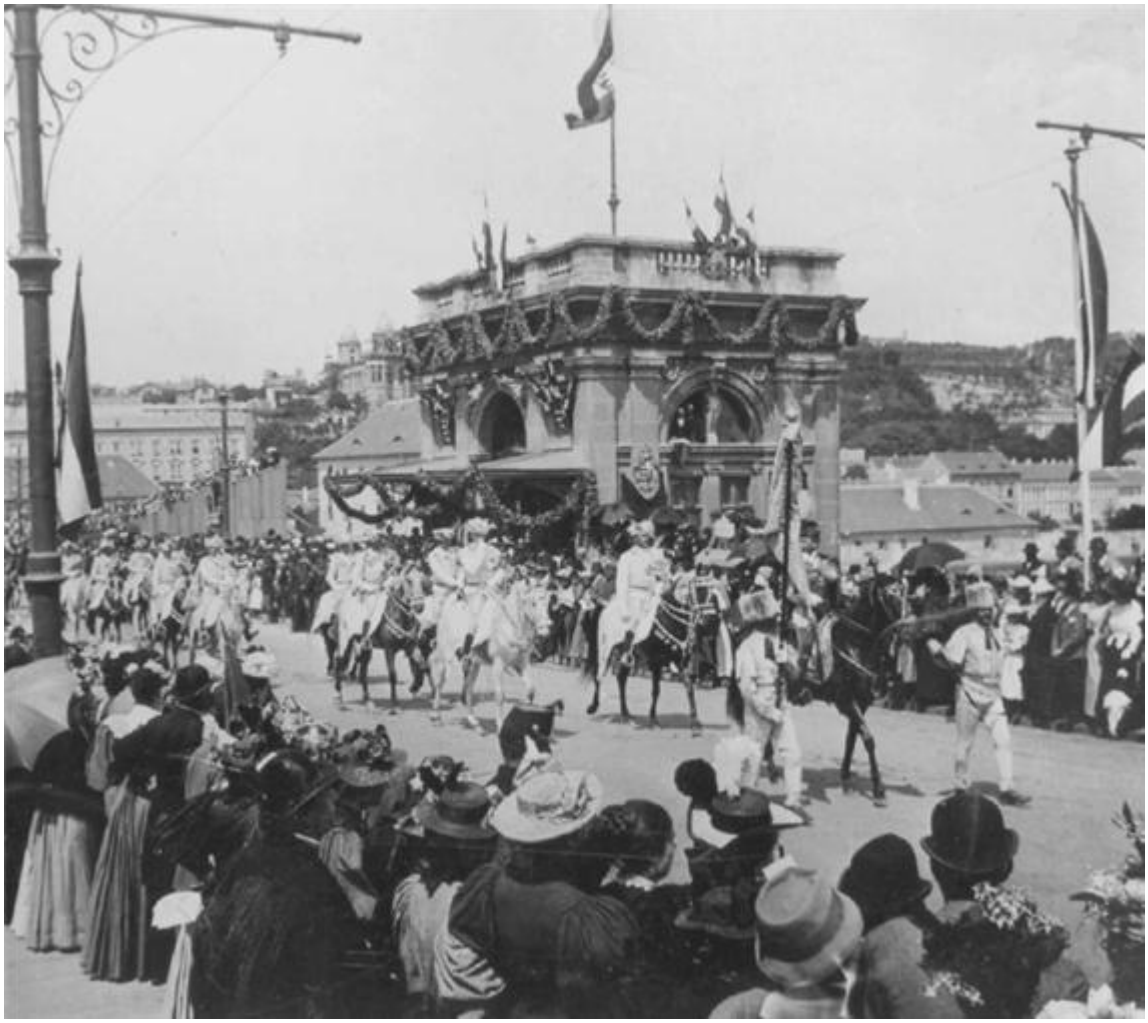

1. A millenniumi díszmenet a Margit híd pesti hídfőjénél halad a Parlament felé. 1896. június 6.

Az 1867-es kiegyezéssel közel két évszázados küzdelem ért véget a Habsburg-dinasztia és a magyar nemzet között. Az uralkodóház részéről ez a harc a magyar területek minél teljesebb integrálásáért és németesítéséért, a magyar nemesség részéről pedig az ország 1526 előtti területi egységének a helyreállításáért és függetlenségéért, valamint a XVIII. század végétől a magyar nyelv államnyelvvé emeléséért folyt. A kompromisszum, amit 1867-ben kötöttek, kölcsönös belátáson alapult. I. Ferenc Józseffel, aki 1848-ban igen fiatalon, alig 18 évesen került a császári trónra, az olasz-francia erőktől 1859-ben, a poroszoktól pedig 1866-ban elszenvedett vereségek értették meg, hogy a birodalom nem nélkülözheti a magyarok támogatását. A „rebellis” magyarok viszont függetlenségi harcaik sorozatos kudarcából okulva, a nemzetiségi lakosság 1848-1849-es autonómiatörekvéseivel, sőt részben szeparatizmusával szembesülve, s nem utolsósorban Lengyelország felosztását figyelmeztető jelként felfogva jutottak arra a következtetésre, hogy a történeti magyar állam teljes függetlensége nem tartozik az elérhető célok közé. A kérdés az volt számukra, hogy kivel egyezzenek meg, és miről mondjanak le: a magyar határokon belüli és kívüli horvátokkal, szerbekkel és románokkal, ahogy az emigráns Kossuth és néhány társa javasolta (dunai konföderáció), ami a történeti magyar állam integritásához ragaszkodva elképzelhetetlen volt; avagy a Habsburgokkal, a birodalmi kereteket elfogadva, ami a teljes függetlenségről való lemondást feltételezte. Hosszú vívódás, két évtizedes passzív ellenállás és a Habsburg Birodalom fennmaradásához fűződő európai érdekekkel számot vetve a magyar vezető rétegek meghatározó körei végül az utóbbi lehetőség mellett döntöttek. Ez a kölcsönös belátás vezetett végül oda, hogy 1867 februárjában Ferenc Józsefazt az Andrássy Gyulát nevezte ki magyar miniszterelnökké, akit 1848-1849-es és emigrációs tevékenységéért 1851-ben képletesen felakasztatott, s hogy ugyanezen évjúnius 8-án grófAndrássy Gyula, az egykoron akasztásra ítélt

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

huszár ezredes, annak a huszár tábornoki egyenruhát öltött Ferenc Józsefnek a fejére tette a magyar koronát, aki a szabadságharc vezénylő tábornokainak és a forradalom első miniszterelnökének, gróf Batthyány Lajosnak a kivégzéséhez az engedélyt megadta.

Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés máig a magyar történetírás és politikai gondolkodás egyik nagy vitakérdése. Szekfű Gyula, aki az úgynevezett 67-es tábor egyik legkiemelkedőbb történésze volt, államalapító királyunk, I. (Szent) István tettéhez mérte jelentőségét, s a „keresztény-germán kultúrkörhöz”, azaz Európához való csatlakozásunk betetőzéseként értékelte.[1] Bibó István, a magyar függetlenségi gondolat jeles képviselője viszont olyan „öncsalásnak” nevezte, amely az egész magyar politikai, közjogi és társadalmi fejlődést „zsákutcába” vezette.[2] A hazai és nemzetközi történetírás utóbbi évtizedekben folytatott vitáinak tükrében a kiegyezést ma olyan „reális kompromisszumnak” látjuk, amelynek fény- és árnyoldalai egyaránt voltak. Eredményei elsősorban gazdasági és kulturális téren mutatkoztak meg. Társadalmi és politikai szempontból azonban sokkal kedvezőtlenebb a mérleg. A káprázatosan gyors gazdasági növekedés és a kulturális fejlődés hátterében olyan súlyos szociális és politikai problémák érlelődtek, amelyekkel a „kiegyezéses rendszer” – Deák és Eötvös szellemétől elkanyarodva – részben nem akart, részben pedig nem tudott megbirkózni. Ezek a problémák már a XIX. században, a kiegyezés megkötésének idején, s az azt követő évtizedekben is érzékelhetőek voltak. Igazán súlyossá azonban csak a századfordulóra, illetve a XX. század elejére váltak. Az első világháború előtti másfél-két évtizedet „boldog békeidőknek” nevezni, mint oly sokan teszik, tehát indokolt is, meg nem is. Az ország határain belül kétségkívül béke honolt, s helyzetükkel valóban sokan elégedettek voltak. A merev struktúrát azonban, amelyet 1867-ben létrehoztak, egyre nehezebben lehetett hatékonyan működtetni, s a sorsukkal elégedetlenek száma is inkább nőtt, mint csökkent. A „boldog békeidők” tehát a „boldogtalan békétlenség” csíráit érlelték.

2. térkép. Az Osztrák-Magyar Monarchia országai és tartományai 1913-ban

1. 1. A MAGYAR ÁLLAM ÉS A HABSBURG BIRODALOM

Az 1867. évi XII. tc. értelmében, amely az osztrák-magyar viszonyt új alapokra helyezte, a Habsburg Birodalom két államból állt: a Magyar Királyságból és az Osztrák Császárságból. Bár mindkét ország rendelkezett saját parlamenttel, kormánnyal és közigazgatással, az állami szuverenitás valamennyi attribútuma felett egyik sem diszponált. Az államélet három alapvető ügykörének, a külügyeknek, a hadügyeknek és az ezekkel kapcsolatos

[1] Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Budapest, 1917, Dick Manó, 18-21.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

pénzügyeknek a szempontjából a Habsburg Birodalom, azaz hivatalos, új nevén az Osztrák-Magyar Monarchia egyközpontú állam maradt. Ez azt jelentette, hogy az uralkodó személyén túl, aki egyszerre volt osztrák császár és magyar király, a birodalom két részét úgynevezett közös ügyek is összekapcsolták. Ezeket közös miniszterek irányították, akik sem a magyar, sem – bár Bécsben székeltek – az osztrák kabinethez nem tartoztak, s akiket az osztrák és a magyar miniszterektől való megkülönböztetés céljából „császári és királyi” jelzővel illettek. A Lajtán túli nyelvhasználatban ennek felelt meg a „kaiserlich und königlich”, amiből a k. u. k. rövidítés származik, s amit Robert Musil osztrák író kissé közönséges iróniával Kákániává ferdített. A három miniszter közül az egyik, vagy a külügyminiszter, vagy a pénzügyminiszter mindig magyar volt, a hadügyminiszter viszont sohasem.

A közös minisztériumok közül legnagyobb jelentősége a Külügyminisztériumnak volt. Hatásköre elsősorban a külpolitika és a diplomáciai kar irányítására, továbbá a birodalom jogainak és érdekeinek külföldi képviseletére terjedt ki. A követségek és konzulátusok mellett alárendeltségébe tartozott még a bécsi konzuli akadémia, valamint a házi, udvari és állami levéltár is. A közös külügyminiszter mindig az uralkodó bizalmi emberei közül került ki. A sors keserű fintora, hogy az újjáformált birodalom egyik első és legsikeresebb, illetve utolsó külügyminisztere, akinek már csak a teljes felbomlás konstatálása jutott osztályrészéül, egyaránt egy-egy Andrássy volt: 1871 és 1879 között a kegyelmet kapott „lázadó”, 1918. október 24-étől november 2-áig pedig fia, ifjabb gróf Andrássy Gyula.

A közös hadügyminiszter hatásköre csak a hadügyi igazgatásra terjedt ki, a hadsereg irányítására nem. A közös haderő szervezetével és vezényletével kapcsolatos ügyekben maga az uralkodó döntött, s döntéseinek végrehajtásáról a neki közvetlenül alárendelt katonai iroda gondoskodott. „. ..mindaz – fogalmazott az 1867. évi XII. tc. -, ami az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére, vezényletére és belszervezetére vonatkozik, ő Felsége által intézen- dőnek ismertetik el.”[3] Mint Legfőbb Hadúr az uralkodó rendelkezett a hadüzenetküldés és a békekötés jogával is. Mindehhez miniszteri ellenjegyzésre sem volt szüksége. A közös haderő, amelynek a vezényleti nyelve a német volt, a közös hadseregből és a közös haditengerészetből állt. A közös haderő békelétszáma eleinte 250-260, hadi létszáma pedig 800 ezer fő körül mozgott. Évente közel 100 ezer újoncot soroztak be, amelyből Magyarország 40 ezret adott. A hadsereg létszáma a későbbiekben fokozatosan nőtt. A békelétszám 1914-re 500 ezerre, a hadi létszám pedig 1,5 millióra emelkedett. Ezzel arányosan nőtt az újonclétszám. A szolgálati idő eleinte egységesen 3 évig, 1912-től, az ekkor elfogadott új véderőtörvény értelmében azonban már csak 2 évig tartott. Kivételt képezett ez alól a lovasság és a lovagló tüzérség, ahová továbbra is három, s a haditengerészet, ahová négy évre vonultatták be az alkalmasnak talált 20 éves fiatalokat. A törvények értelmében minden egészséges felnőtt férfi hadköteles, s így besorozható volt. Az általános szabálytól eltérően a középiskolát végzettek azonban nem két vagy három, hanem csak egy évre vonultak be, s az egyéves úgynevezett „önkéntesi év” letöltése után tartalékos tisztként tértek vissza a civil életbe. A közös hadsereg fejlesztéséről és fejlesztésének finanszírozásáról a két ország parlamentje külön, de egységes fejlesztési koncepció alapján döntött.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1. ábra. A dualista államszervezet

A közös Pénzügyminisztérium tevékenysége kezdetben a közös ügyek költségvetésének összeállítására és a jóváhagyott összegek folyósítására korlátozódott. Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációja után azonban e terület közigazgatásának irányítása is feladatává vált. E tárca munkáját leghosszabb ideig, 1882-től 1903-ig a köznemesi eredetű Kállay Benjámin irányította.

A három közös miniszter nem alkotott közös kormányt. Közös minisztertanácsi üléseket viszont tartottak – többnyire az osztrák és a magyar miniszterelnök részvételével. A közös miniszteri értekezleteken általában a közös külügyminiszter elnökölt. Előfordult azonban, hogy az uralkodó vállalta magára ezt a feladatot, amely esetben az ülést koronatanácsnak nevezték.

A közös miniszterek elvileg a két ország törvényhozó testületei által delegált külön bizottságoknak, a delegációknak tartoztak felelősséggel. A delegációk 60-60 főből álltak, s azért, hogy a közös parlamentnek még a látszatát is elkerüljék, külön-külön tanácskoztak, és külön-külön szavaztak. Együttes ülésre csak abban az esetben került sor, ha tartós véleménykülönbség alakult ki közöttük. A gyakorlatban viszont mindez alig volt több díszletnél, komplikált alkotmányos ornamentikánál. A delegációk befolyása ugyanis eltörpült az uralkodó hatalma s az őket kiküldő parlamentek szava mellett. A delegációk szerepköre a gyakorlatban így a közös költségvetés megtárgyalására és elfogadására redukálódott.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

2. Ferenc József, Frigyes főherceg és Ferenc Ferdinánd egy Veszprém környéki hadgyakorlaton. 1908. szeptember.

A külügyek, a hadügyek és az ezekhez kapcsolódó pénzügyek mellett közös volt még a vám-, a bank- és a pénzrendszer is. Ezek szabályairól egy külön megállapodás intézkedett, amelyet 10 évenként kellett megújítani. Ugyancsak külön alku tárgyát képezte 10 évente a közös költségekhez való hozzájárulás mértéke. Bár 325 ezer négyzetkilométernyi területével és 15-20 millió lakosával a Magyar Királyság az összbirodalom területének közel felét, s lakosságának is 42 (1869), illetve 40%-át (1910) adta, a cseh-morva-osztrák tartományok gazdasági fejlettségére való tekintettel Ausztria részesedését az első 10 évre 70 és Magyarországét csak 30%-ban állapították meg. Ez a későbbiekben sem változott sokat. A század utolsó éveiben Magyarország kvótája még mindig csak 32,5, majd 34% volt, s 1907-től sem több 36,4%-nál, miközben az osztrák fél már 1897-ben 58-42%-os megoszlást tartott volna igazságosnak.

Minden más ügy a birodalom két országának törvényhozó, végrehajtó és egyéb szerveire tartozott. A polgári parlamentarizmus és az alkotmányos állam szabályainak megfelelően, ám ugyanakkor a magyar rendi hagyományokra is tekintettel a törvényhozó hatalmat Magyarországon a képviselőházból és a főrendiházból álló kétkamarás országgyűlés a királlyal együtt gyakorolta. A képviselőház 1896-ig Pesten, a Főherceg Sándor utcában ülésezett, ezt követően pedig az 1883-ban építeni kezdett, de teljesen csak 1902-re elkészült impozáns és tekintélyt parancsoló neogótikus Duna-parti palotában.

A képviselőház 413 tagját az ország felnőtt férfilakosságának mintegy negyede, azaz az összlakosságnak 6-7%-a választotta. A választójogról az 1874. évi XXXIII. törvénycikk intézkedett. A választójogosultság alapfeltétele eszerint U telek[2] földtulajdon vagy háromszobás városi ház, illetve 105 forint adóköteles évi jövedelem volt. Önálló iparosok esetében legalább egy segéd alkalmazása jogosított választásra, az értelmiségiek esetében pedig a diploma és az ennek megfelelő állás. Akkor, amikor megszületett, ez a törvény még nem volt olyan korszerűtlen, mint amilyenné a későbbiekben vált, s mint amilyennek ma is látjuk. A modern demokratikus elvektől eltérően a XIX. századi liberalizmus ugyanis csak jogi, de nem politikai értelemben vallotta magáénak az állampolgári egyenlőséget. A származási előjogok ellen ugyan fellépett, ám ezekkel szemben sehol sem az állampolgárok összességének, hanem csak a vagyonos és/vagy tanult rétegek politikai egyenlőségének az elvét szegezte szembe. Az első világháború végéig nem számított kirívónak az sem, hogy a nőket, mint a férjüktől

[2] A feudális korban használatos gazdasági és adózási alapegység, amelynek nagysága a talaj termőképességétől, a népsűrűségtől és a művelési rendszertől egyaránt függött. A XVIII. század második felében általában 26-32 hold szántó és 8-12 hold rét tartozott egy egész telekhez

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

függő, tehát befolyásolható személyeket teljesen elzárták a politikai érdekérvényesítés lehetőségétől. Kétségtelen viszont, hogy a XX. század demokratikus korszellemével ezeket az elveket már egyre kevésbé lehetett összeegyeztetni, nem is beszélve a nyílt szavazásról, amelyhez nyilvánvalóan kezdettől fogva csak azért ragaszkodtak, hogy a választókat presszionálni lehessen. 1905 körül Belgiumban már az összlakosság 30%-a, Franciaországban 28%-a, Ausztriában 27%-a s Angliában 18-20%-a rendelkezett választójoggal. S persze – az általános európai gyakorlatnak megfelelően – nem nyíltan, hanem titkosan szavaztak. Ugyancsak a politikai akarat megjelenítésének torzító faktora volt a választói körzetek tudatosan egyenlőtlen beosztása. A 413 körzetből 1896-ban például 12-ben kevesebb mint 500 fő, 11-ben viszont több mint 5000 fő választhatott egy-egy képviselőt. Utóbbiakjó része a köztudottan függetlenségi érzelmű alföldi magyar vidékekre esett.

A képviselőházzal szemben, amely a választójog minden korlátja ellenére mégiscsak népképviseleti alapon szerveződött, a csekélyebb súllyal rendelkező főrendiház a rendiség továbbélését jelentette, s a törvényhozás folyamatában általában a konzervatív fék szerepét töltötte be. Annak ellenére így volt ez, hogy az 1885. évi VII. törvénycikk némileg megváltoztatta szervezési elveit, s így összetételét is. Ettől kezdve a felnőtt arisztokrata férfiak nem automatikusan, hanem csak akkor lehettek főrendiházi tagok, ha legalább évi 3000 forint, majd később 6000 korona föld- és házadót fizettek. Kivételt ez alól csak az uralkodóház nagykorú tagjai képeztek, akik ha magyarországi földbirtokkal is rendelkeztek, akkor automatikusan főrendiházi taggá váltak. A világi méltóságok közül hivataluknál fogva bekerültek a felsőházba az ország zászlósurai (horvát bán, királyi főtárnokmester stb.), továbbá a Kúria, a Közigazgatási Bíróság és a Budapesti Ítélőtábla elnökei és részben másodelnökei, az egyházi méltóságok közül pedig valamennyi bevett vallásfelekezet – római katolikus, görög katolikus, görögkeleti, református, evangélikus és unitárius – rangidős egyháznagyjai, illetve világi főgondnokai. A minisztertanács előterjesztése alapján a király 50 főrendiházi tagot nevezhetett ki. S végül 50 tagot választhattak és delegálhattak maguk közül azok a főnemesek, akik az új rendszer szerint kimaradtak a főrendiházból.

A főrendiház tagjai érdekcsoportokba, a képviselőházé pártokba tömörültek. A pártstruktúra alapvető rendezőelve nem az ideológiai vagy osztálykötődés, hanem az úgynevezett közjog, azaz a kiegyezéshez való viszony volt. A kiegyezést támogató párt, amelyet Szabadelvű Pártnak hívtak, 1875-től 1905-ig mindig abszolút, sőt általában 60% fölötti reprezentációval rendelkezett a parlamentben. A vagyonos és művelt rétegek jelentős részének, illetve Dunántúlnak, Budapestnek és a nemzetiségi vidékeknek a kiegyezéspártisága mellett ebben nyilvánvalóan a különböző manipulációkra lehetőséget adó választási rendszer is jelentős szerepet játszott. A kiegyezést bíráló s a magyar állam önállóságát növelni akaró ellenzéki párt, a Függetlenségi és 48-as Párt viszont rendszerint csak 20% körüli eredményt ért el. Társadalompolitikai szempontból mindkét párthoz tartoztak liberálisok és konzervatívok, s nemzeti szempontból mérsékeltek és radikálisok. E két nagy párt mellett több kisebb ellenzéki vagy kormánytámogató párt (Nemzeti Párt, Katolikus Néppárt stb.) is alakult a korban. Ezek azonban még együttesen sem nagyon tudtak 20%-nál magasabb képviseletet elérni.

Az országgyűlés mellett a törvényhozás másik faktora az uralkodó, az állam feje és a közhatalom legfőbb birtokosa volt. O írta ki a választásokat, ő hívta össze az országgyűlést, s azt elnapolhatta, sőt feloszlathatta. A törvényalkotás folyamatába kétszer is beavatkozhatott. Először a törvényjavaslatok parlamenti beterjesztése előtt – élve előszentesítési jogával. A kormány által előkészített törvényjavaslatok csak akkor kerülhettek a honatyák elé, ha az uralkodó azokat előzetesen jóváhagyta. Másodszor pedig hatálybalépésük előtt: az országgyűlés két háza által elfogadott törvényjavaslatokat ugyanis csak akkor lehetett kihirdetni, ha azokat Ferenc József is ellátta kézjegyével, azaz szentesítette.

A végrehajtó hatalom, azaz a kormány és alárendeltjei a parlamentarizmus szabályainak megfelelően az országgyűlés által elfogadott törvények keretei között, az általa elfogadott költségvetés alapján és a neki való felelősség terhe mellett működtek. A mindenkori kormány fejét, a miniszterelnököt az uralkodó jelölte ki – általában a választásokon győztes párt vezetőjének elképzelésével összhangban. A kormány összetételére megbízott miniszterelnök tett javaslatot, de a miniszterek kinevezése uralkodói kompetencia volt. Ugyancsak az uralkodó általi egyeztetést igényelt a kormányprogram összeállítása. Ha mindeme kérdésekben konszenzusra jutottak, akkor a király kinevezte a kormányt.

A dualizmus kori magyar kormányok a miniszterelnökből és 9 miniszterből álltak. Ezek a következők voltak: a király személye körüli, a belügyi, a pénzügyi, a földművelésügyi, a kereskedelemügyi, a vallás- és közoktatásügyi, az igazságügyi, a honvédelmi és a tárca nélküli horvát-szlavón-dalmát miniszter. A miniszterelnök közvetlen igazgatási jogköre formailag viszonylag szűk területre korlátozódott. Felügyelete alá csupán a nemzetiségi ügyek irányítása tartozott, továbbá néhány országos hivatal, mint például a Központi Statisztikai Hivatal, a Közigazgatási Bíróság s a Magyar Távirati Iroda. Koordinálási joga és kötelessége viszont a kormányzati munka egészére kiterjedt. O elnökölt a minisztertanácsi üléseken, ő tartotta a kapcsolatot Béccsel, s a vármegyék élén álló főispánok is az ő bizalmi emberei közül kerültek ki.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A gazdasági szakminiszterek közül legfontosabb szerep a pénzügyminiszternek jutott, aki apparátusával a kormányzat egészének működését biztosító költségvetést előkészítette, s az adórendszer és adóbeszedés elveit kialakította. Az iparügyek és a közlekedésügy a kereskedelemügyi miniszterhez tartoztak. A király személye körüli miniszter feladatköre reprezentatív és formális ügyekre korlátozódott. A horvát-szlavón-dalmát miniszter feladata a Horvátországgal való kapcsolattatás volt, amely az 1868. évi XXX. törvénycikk értelmében igen széles körű területi és politikai autonómiát élvezett a Magyar Királyság részeként. A horvát-magyar államközösségen belül – ahogy a törvény fogalmazott – Horvátország „belügyei tekintetében saját törvényhozással és autonóm kormányzattal bírt”. A horvát törvényhozás szerve a szábor, a végrehajtó hatalom feje pedig a bán volt. Horvátország különleges jogállása fejeződött ki abban is, hogy a képviselőházba 40, a főrendiházba pedig 2 képviselőt delegálhatott, akik ott anyanyelvükön is felszólalhattak. A horvát autonómián kívül eső, Magyarországgal közös ügynek a honvédelem, valamint a gazdasági és pénzügyek számítottak. A honvédelmi miniszter felelőssége a magyar hadsereg, azaz a honvédség felügyeletére terjedt ki. A honvédség kezdetben két fegyvernemből, gyalogságból és lovasságból, azaz huszárokból állt.

1912-ben azonban megkezdték tüzérséggel való kiegészítését is. A honvédség évi újonclétszámát 1888-ban évi 12 500 főben állapították meg, amit 1912-ben 25 ezer főre emeltek. A szolgálati idő eleinte 12, majd 21 hónapig, 1890-től pedig a közös hadsereghez hasonlóan 24 hónapig tartott. A honvédség szolgálati és vezényleti nyelvévé a hat honvédkerület közül ötben a magyart, a Zágráb központú hatodikban pedig a horvátot tették.

A közigazgatási feladatokat, vagyis az állami célok konkrét megvalósítását a központi kormányzat a minisztériumoknak közvetlenül alárendelt közigazgatási szerveken (adóhatóságok, tanfelügyelőségek stb.), valamint a helyi önkormányzatokon, illetve ezek tisztviselőin keresztül gyakorolta. A helyi önkormányzatoknak középfokon két pillére volt: a vármegye és a törvényhatósági jogú város. A dualista Magyarország közigazgatása területileg 63 vármegyére és 25 törvényhatósági jogú városra tagolódott.

A vármegye, amelyet a magyar államélet egyik legősibb autonóm intézményeként tartunk számon, a népképviseleti rendszer bevezetésével elveszítette követküldési és utasítási jogát, s ezáltal jóformán egész politikai jelentőségét. Az 1871. évi XXXI. törvénycikkel, amely a közigazgatástól független királyi bíróságok felállításáról intézkedett, megszűnt igazságszolgáltatási jogköre is. Funkciója ettől kezdve kizárólag közigazgatási feladatok ellátására korlátozódott. Élén az összállami érdekeket, illetve a kormány álláspontját képviselő főispán állt, akit a belügyminiszter javaslatára a király nevezett ki és mentett fel. Az állami centralizmus erősödésének következtében a XX. század elején a főispánok már igen széles jogkörrel rendelkeztek. A vármegye fontos belügyeiben (közegészségügy, közlekedés, közművelődés, árva- és gyámügyek stb.) elsősorban azonban mégsem ők, hanem a választott önkormányzati szervek döntöttek. A legfontosabb ezek közül a törvényhatósági bizottság volt, amelynek a hatáskörébe tartozott például a költségvetés megvitatása és a tisztségviselők megválasztása. A törvényhatósági bizottság választotta az alispánt is, aki az önkormányzati apparátus élén állt, s szükség esetén a főispánt is helyettesítette. A törvényhatósági bizottságok szervezési elve éppen olyan antidemokratikus – de nem antiliberális – volt, mint az országgyűlésé. A tagok felét a választójognak megfelelően a felnőtt férfiak negyede választotta, a másik fele pedig automatikusan a legtöbb adót fizetők, az úgynevezett virilisták közül került ki. A történelmi elit mellett ez a rendszer mindenekelőtt a vagyonosodó polgárság számára biztosított befolyást az önkormányzatokban.

A törvényhatósági jogú városok jogállása és beligazgatása lényegében megegyezett a vármegyéével. A különbség kimerült abban, hogy ezek második emberét, illetve első tisztviselőjét nem alispánnak, hanem polgármesternek hívták. Budapest székesfőváros önkormányzati rendje viszont eltért a vármegyei és városi törvényhatóságokban szokásostól. A különbség részben abban mutatkozott meg, hogy a főváros első emberét, a főpolgármestert a belügyminiszter javaslata alapján a király által előterjesztett három személy közül a törvényhatósági bizottság választotta. Részben pedig abban, hogy a törvényhatósági bizottsági tagok 50%-át kitevő 200 virilistát – az úgynevezett nyers virilizmus elvének alkalmazása helyett – az 1200 legtöbb adót fizető budapesti polgár közül választották a választójoggal rendelkezők. Külön törvény szabályozta Fiume és közvetlen környékének jogállását is. Eszerint Fiume városa, kikötője és kerülete „a magyar koronához csatolt külön testet” képezett, amelynek hivatalos nyelve az olasz volt, s amelynek élén „a fiumei és magyar-horvát tengerparti királyi kormányzó” állt. A kormányzót, akit hivatalánál fogva főrendiházi tagság illetett meg, a miniszterelnök előterjesztése alapján és ellenjegyzésével a király nevezte ki. Számadással viszont eleinte a belügyminiszternek, a későbbiekben pedig a kormányfőnek tartozott.

A vármegyék járásokra és rendezett tanácsú városokra, a járások pedig kis- és nagyközségekre, azaz falvakra tagolódtak. Önkormányzati jogokkal ezek már nem (járások), illetve csak korlátozottabb mértékben (városok és községek) rendelkeztek. Ajárások élén a vármegyének alárendelt főszolgabíró állt, a városok és a községek belső életét pedig a képviselő-testület – élén a választott polgármesterrel, illetve bíróval – szabályozta, s a főjegyző, illetve jegyző adminisztrálta. Ok és a községi tisztviselők (orvos, gyám, pénztáros, s a városokban az

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

árvaszéki ülnök, levéltárnok stb.) alkották az elöljáróságot, azaz a helyi végrehajtó testületet. A jegyzőt a bíróhoz hasonlón a képviselő-testület választotta, szakmai szempontból viszont a járási főszolgabíró, illetve a megye alárendeltségébe tartozott, s indokolt esetben az utóbbi el is mozdíthatta állásából. Egymáshoz közeli kis falvak gyakran közös jegyzőt választottak, akinek a neve körjegyző, a területé pedig, amelynek a szakigazgatását ellátta, körjegyzőség volt. A közigazgatás szálai legfelsőbb szinten a belügyminiszter kezében futottak össze.

A közbiztonság védelmét a kiegyezést követő másfél évtizedben a városokban a rendőrség, egyébként pedig a vármegyéknek alárendelt pandúrszervezet látta el. Utóbbit 1881-ben egy új fegyveres testület, a csendőrség váltotta fel. Ez a katonailag szervezett őrtestület – a rendőrségtől eltérően – nem a városi autonómiák, hanem a belügyminiszter és a honvédelmi miniszter alárendeltségébe tartozott. A csendőrség szervezetileg kerületekre oszlott, míg ezek szárnyakra, a szárnyak szakaszokra, a szakaszok járásokra, a járások pedig őrsökre tagolódtak. Egy-egy őrs többnyire 4-6 főből állt, akik a hozzájuk tartozó területen rendszeresen járőröztek lovon vagy gyalogosan. A kalapjukat díszítő kakastollról és puskájukra tűzött szuronyról messziről felismerhetők voltak, s megjelenésük tiszteletet parancsolt. Budapest és a törvényhatósági jogú városok kivételével a csendőrség hatásköre a magyar állam egész területére kiterjedt. Létszáma 1910 körül valamivel meghaladta a 10 ezer főt.

A hatalommegosztás modern elveitől vezérelve a kiegyezést követő években megtörtént az igazságszolgáltatás teljes elválasztása a törvényhozástól és a közigazgatástól. A polgári jogrendszer kiépítése érdekében tett első jelentős lépés az új polgári perrendtartás törvénybe iktatása volt 1868-ban. Ez előírta a nemesi jogok teljes megszüntetését s az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét. A következő két-három évben szabályozták a bírók függetlenségének, hatalmának és felelősségének kérdéseit. Ezek a törvények kimondták a bírók elmozdíthatatlanságát, s egyben eltiltották őket a politikai tevékenységtől. A feudális büntetőjogi gyakorlat legkirívóbb embertelen eszközeit, a testi fenyítést és a bilincsbüntetést 1870-ben törölték el. Az 1871. évi XXXII. tc. a magyar bírói szervezeten belül három, illetve négy szintet különített el. Az úgynevezett első folyamodási, tehát alsó fokú bíróságok közé a járásbíróságok és a súlyosabb vagyonjogi és bűnügyekkel foglalkozó törvényszékek soroltattak. A járásbíróságok számát ekkor 360-ban, a törvényszékekét pedig 102-ben állapították meg. A későbbiekben ez annyiban változott, hogy a XX. század elejére a járásbíróságok száma 385-re emelkedett, a törvényszékeké pedig 67-re csökkent. A járásbíróságok és a törvényszékek feljebbviteli fórumai a királyi ítélőtáblák voltak, amelyek számát 1890-ben 11-ben állapították meg. Egy-egy ítélőtábla működési köre több törvényhatóság területére terjedt ki. A legfelsőbb bíróságot, amely Budapesten székelt, Kúriának nevezték. A büntetőjog koherens modernizációját az úgynevezett Csemegi-kódex (1878. évi V tc.) végezte el. A bűncselekményeket ez három típusra (bűntett, vétség, kihágás) osztotta, és alapelvként rögzítette, hogy bűntett vagy vétség miatt senki sem büntethető más büntetéssel, mint amelyet arra elkövetése előtt a törvény megállapított. A büntetések nemei a következők voltak: halálbüntetés, fegyház, államfogház, börtön, fogház, pénzbüntetés. A polgári jogrendszer kiépítésének betetőzéseként 1896-ban új bűnvádi perrendtartást vezettek be, amelynek egyik leglényegesebb újítása az esküdtbíróság intézményének rendszeresítése volt. A törvényszéktől ez abban különbözött, hogy a bűnösség vagy ártatlanság kérdésében az esküdtek döntöttek, s a szakbírók feladata csak a bűnösnek talált vádlottak büntetésének a meghatározására korlátozódott. Az esküdtbíróságok főbenjáró bűnügyekben – felségsértés, lázadás, gyilkosság, gyújtogatás stb. – ítélkeztek.

A dualizmus kori jogrendszer egyik legfőbb hiányossága az általános szabadságjogok kodifikálásának és bírói úton való biztosításának a hiánya volt. Bár a tulajdonjogot törvény szavatolta (1871. évi LIII. tc.), két másik alapvető állampolgári jogot, a gyülekezésit és az egyesülésit csak miniszteri rendeletek szabályozták. A gyülekezési joggal foglalkozó rendelkezés úgy szólt, hogy minden gyűlést 24 órával megkezdése előtt be kell jelenteni a területileg illetékes törvényhatóságnak, amely csak abban az esetben tilthatja azt be, ha a rendezvény kimerítené a „törvényszegés vagy a közrend erőszakos megháborításának” fogalmát. A gyűlések törvényességének megítélésében tehát gyakorlatilag a helyi közigazgatás vezetője, illetve a városi rendőrkapitányok döntöttek.

Az egyesületek alakításának és működésének engedélyezése ugyancsak a közigazgatástól, mégpedig annak fejétől, a belügyminisztertől függött. Az elbírálás alapja a kötelezően benyújtott alapszabály volt, amellyel szemben a miniszter, illetve beosztottai általában csak akkor támasztottak kifogást, ha a szervezők politikai célokat tartottak szem előtt. Gazdasági és kulturális egyesületek lényegében akadálytalanul szerveződhettek, s a XX. század elején működött is belőlük több ezer.

Leglényegesebb intézményeit, azok struktúráját és működési elveit tekintve tehát a dual izmus kori magyar állam minden túlzás nélkül liberálisnak nevezhető. A modern alkotmányosság szabályai szerint szerveződő államok Európája akkor az Osztrák-Magyar Monarchia déli és keleti határai mentén ért véget. Amennyiben ezek az elvek mégis sérültek, akkor azok általában az uralkodói jogokkal függtek össze. A császár-király jogköre mind a törvényhozásban, mind a végrehajtásban túltengett, s ez bizonyos autoriter jegyeket kölcsönzött a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

politikai rendszernek. Ugyanezeket az autoriter jegyeket erősítette a végrehajtó apparátus, a kormány és a közigazgatás egyes területeken megnyilvánuló túlhatalma. Mindezek azonban csak deformálták vagy korlátozták a magyar állam liberalizmusát, de távolról sem szüntették meg. Egészen másként állt azonban a helyzet a XX. század koreszméjével: a demokráciával. A politikai egyenlőség eszméje mélységesen idegen volt ettől a politikai rendszertől, s az maradt a XX. század elején is. A problémák, melyek a századforduló és a századelő éveiben felmerültek, jelentős részben ezzel függtek össze.

2. 2. A GAZDASÁG

A kiegyezést követő fél évszázad egyike a magyar gazdaság sikertörténeteinek. Bár a fejlődés pontos üteméről megoszlanak a vélemények, abban mindenki egyetért, hogy elmaradott agrárországból Magyarország a XX. század elejére fejlett élelmiszeriparral rendelkező és intenzív exporttevékenységet folytató agrár-ipari országgá vált. Berend T. Iván és Ránki György a nemzeti jövedelem évi növekedését előbb 3,7, majd később 3,2%-ban állapították meg. Ez azt jelenti, hogy az 1867-est 100-nak véve a nemzeti jövedelem értéke 1900-ra megháromszorozódott, 1914-re pedig több mint megnégyszereződött. Katus László számításai szerint a GDMP, azaz a bruttó hazai anyagi termék, amiben a nem anyagi jellegű szolgáltatások nem szerepelnek, 1867 és 1913 között valamivel lassabban, évi 2,4%-kal nőtt, tehát nem megnégy- vagy -ötszöröződött, hanem csak megháromszorozódott. Az európai növekedés átlagos dinamikáját azonban még ez is meghaladta. Ennél magasabb növekedési ütemet ugyanis csak a dán (3,2%), a svéd (3,0%) s a német (2,9%) gazdaság produkált. Egy harmadik számítás szerint, amely a bruttó nemzeti jövedelemre (GNP) vonatkozik, tehát a szolgáltatások mellett a külföldről szerzett jövedelmeket is figyelembe veszi, az Osztrák-Magyar Monarchia 1860 és 1910 között 1,76%-os évi növekedést ért el, miközben Európa egésze 1,88%-ost. Ezzel az ütemmel a Monarchia megelőzte a balkáni és a dél-európai országokat, egy kategóriába tartozott Belgiummal, Hollandiával, Norvégiával, Oroszországgal és Nagy-Britanniával, s elmaradt a leggyorsabban fejlődő Svédországtól, Dániától, Németországtól, Svájctól, Franciaországtól s Finnországtól. Figyelembe véve, hogy a magyar gazdaság valamivel gyorsabban növekedett, mint az osztrák részeké, az ország 1867 és 1914 közötti teljesítménye e számítás alapján is kiemelkedőnek, ha nem is élenjárónak tartható.

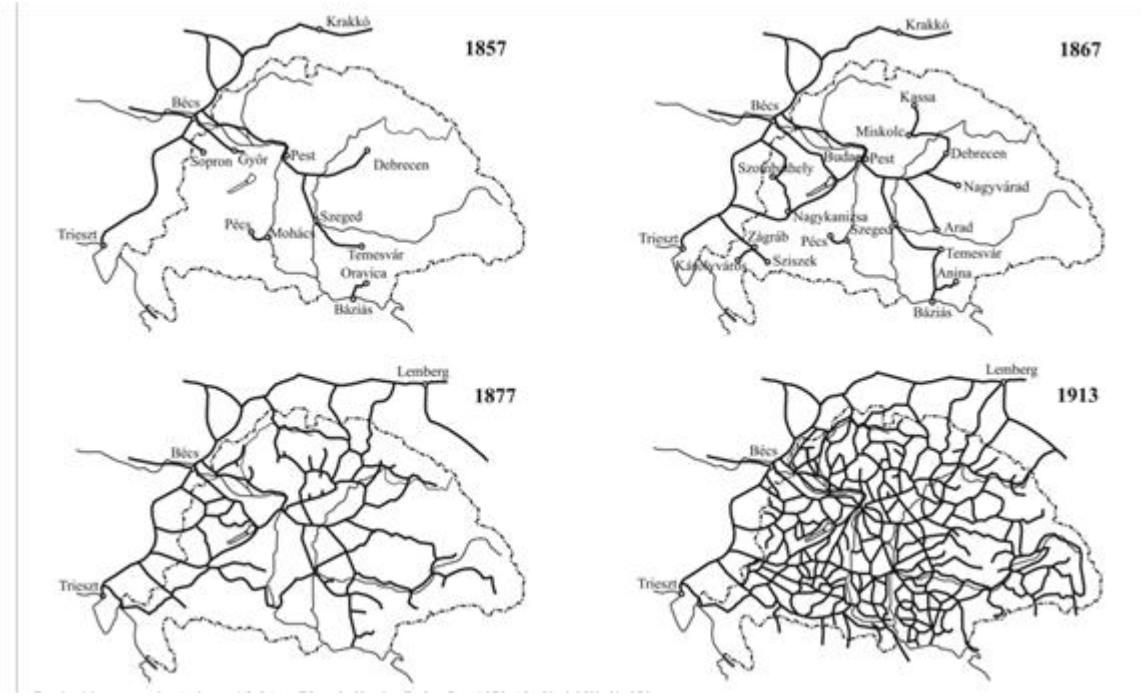

3. térkép. A magyarországi vasúthálózat fejlődése

A gazdasági növekedés két legfontosabb előmozdítója a modern hitelrendszer és infrastruktúra kiépülése volt. A kiegyezést követő években gomba módra szaporodó bankok, takarékpénztárak és egyéb hitelintézetek száma 1867 és 1900 között 107-ről közel 2700- ra, 1900 és 1913 között pedig 2700-ról csaknem 6000-re nőtt. Ennél is nagyobb ütemben emelkedett a pénzintézetek saját tőke- és takarékbetét-állománya. Ezek együttes összege 1867-ben még csak 17 millió koronát tett ki. 1900-ban azonban már 2,5, 1913-ban pedig 6,6 milliárdra rúgott. A tőkeállomány növekedésével párhuzamosan nőtt a beruházások összege. Ez 1890 és 1913 között kétszerese volt az 1867 és 1890 közötti befektetések értékének. S ami talán még fontosabb: a külföldi beruházások részesedése,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

amelyek 1890 körül még meghaladták az 50%-ot, az 1900 és 1913 közötti évek átlagában már lecsökkent 25%-ra. A magyar gazdaság tehát kezdett önfinanszírozóvá válni. A hitel- és beruházási tevékenység oroszlánrészét öt nagybank, a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, valamint a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. ellenőrizte. 1913-ban ők rendelkeztek a magyarországi hitelszervezet tőkeerejének 58%-ával. Nevük és általában magyar alapítóik ellenére ezeknek a nagybankoknak a politikáját növekvő mértékben különböző külföldi – elsősorban osztrák és francia – érdekcsoportok határozták meg.

A modern közlekedés és hírközlés alapjai ugyanilyen lenyűgözően gyors ütemben alakultak ki. 1846-tól 1867-ig 2285 km hosszúságú vasútvonal épült Magyarországon. Az első vonalak a Bécs és Pest, valamint a Pest és Temesvár, illetve a Pest és Debrecen közötti összeköttetést teremtették meg, s ezáltal a bácska-bánsági gabonatermelő Délvidéket és az állattenyésztés tiszántúli centrumát kapcsolták be az európai gazdaság vérkeringésébe. A következő lépésben Kassáig vezettek a sínek, ami a felső-magyarországi bányavidékkel biztosította az összeköttetést, majd egyre gyorsuló ütemben az egész országot behálózták. A vasútvonalak hossza 1890-re 11 ezer km-re emelkedett, 1913-ra pedig 22 ezerre. Az 1000 km^2-re számított vasútsűrűség 1913-ban Magyarországon 69, Oroszországban 13, Olaszországban 61, Ausztriában 76, Franciaországban 97, Németországban 116 km volt. Ha pedig a lakosság számához viszonyítjuk a vágányok hosszát, akkor az európai országok közül Magyarországot csak Franciaország előzte meg. Az emberek hagyományos, évszázadokon át változatlan tér- és időszemlélete ezzel radikálisan átalakult. A települések – úgymond – közelebb kerültek egymáshoz, az érintkezés könnyebbé, a szállítás gyorsabbá vált. Petőfitől tudjuk, hogy a gyorskocsi 1847-ben – az éjszakát Abonyban töltve – 40 óra alatt ért Pestről Debrecenbe. A Bécs és Buda közötti utazás ugyanilyen járművel 28-30 órát vett igénybe. A gőzmozdony viszont mindkét várost 9 óra alatt érte el, s a később rendszeresített gyorsvonatok még ennél is rövidebb idő alatt. A híres Orient expressz például a századelőn szűk 5 óra alatt tette meg az utat Bécsből Budapestre, alig valamivel lassabban, mint a háromnegyed évszázaddal későbbi nemzetközi gyorsvonatok az 1980-as évek elején.

A vasút elterjedésével párhuzamosan haladt a modern hajózás megteremtése. A kiegyezés előtt 135 gőzhajóra és 523 uszályra épült a vízi forgalom Magyarországon. 1914-ben viszont már 338 gőzhajó és 1500 uszály szállította az utasokat és a rakományt. A vasúthoz képest a gőzhajók olcsóbbak, viszont jóval lassabbak voltak. Budapestről Bécsbe a gőzhajó nem 9, hanem több mint 20 óra alatt ért. Ahhoz képest azonban, hogy a lovakkal vontatott uszályok ugyanezt a távot 18-20 nap alatt tették meg, a vízi közlekedés is óriásit fejlődött. A folyami hajózás mellett fellendült a tengerhajózás. A fiumei kikötő, amely Magyarországot a világgal kötötte össze, egyre jelentősebb forgalmat bonyolított le.

A XX. század elejére a távolsági áruszállítás kizárólagos eszközévé a vasút és a gőzhajó vált. Fél évszázaddal korábban, 1850 körül az áruforgalom 80%-át még szekerek s 8%-át evezős vagy lóvontatású hajók bonyolították. 1900-ra az utóbbiak teljesen kiszorultak a távolsági áruszállítás eszközei közül, s a szekerek aránya is 1% alá csökkent. A vasút részesedése viszont 92,3%-ra, a gőzhajóé pedig 7,4%-ra emelkedett. S mindeközben a szállított áru mennyisége is megsokszorozódott: kevesebb mint évi 2500 tonnáról 46 ezer tonnára emelkedett. Ehhez hasonló ütemben bővült a személyforgalom is. 1891 és 1900 között éves átlagban a magyar vasutak 52, 1913-ban viszont már 166 millió utast szállítottak.

A hírközlés forradalmasodásának első eszköze a távíró, a második a telefon volt. Az első magyarországi távíróhivatal 1847-ben Pozsonyban, az ország akkori politikai központjában létesült, majd röviddel ezután Pest és Zágráb is bekapcsolódott a nemzetközi információáramlásba. 1867-ben a távíróhálózat hossza elérte a 17 ezer, 1914-ben pedig a 170 ezer km-t. A távbeszélő-hálózat ennél is gyorsabban épült ki. Az első budapesti telefonközpont – amelynek az ötlete Puskás Tivadartól származott – 1881-ben nyílt meg, három évvel azután, hogy a bostoniak, s két évvel azután, hogy a párizsiak telefonálni kezdtek. Mire a háború megkezdődött, a magyarországi távbeszélők huzalhossza megközelítette az 500 ezer km-t, s csak Budapesten 20 ezer készülék működött. Micsoda változást jelentett ez ahhoz képest, amikor a híreket és az üzeneteket még lovas futárok, postakocsik vagy postagalambok hozták és vitték... Az emberek levelezési kedve ettől függetlenül megmaradt. Míg a Magyar Királyi Posta 1848-ban csak alig több mint 4 millió levelet továbbított, addig 1873-ban már 51 milliót, s 1914-ben 800 milliót. Igaz, ekkor már írni is sokkal többen tudtak, s a kézbesítési idő is meglehetősen lerövidült.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

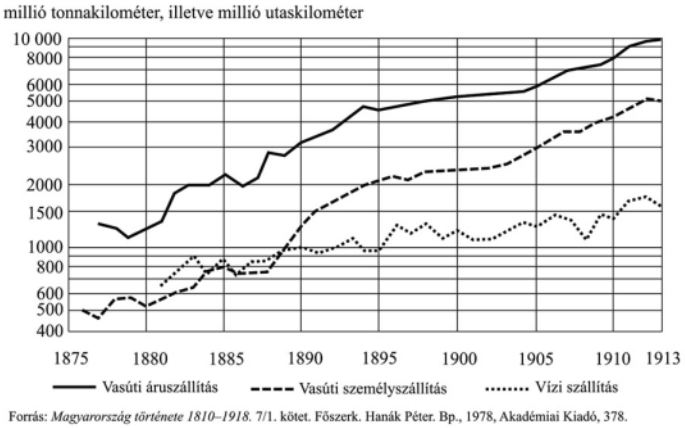

Forrás: *Magyarország története 1810–1918.* 7/1. kötet. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó, 378.

2. ábra A vasút és belvízi hajózás szállítási teljesítményének alakulása, 1875-1913

3. Cséplés Hódmezővásárhelyen. 1907

A magyar gazdasági élet alapja hagyományosan a mezőgazdaság volt. Bár túlsúlya a kiegyezést követő évtizedekben csökkent, az összlakosság 62%-a még 1910-ben is a mezőgazdaságból élt, s a mezőgazdaság részesedési aránya a teljes nemzeti jövedelemből még ekkor is elérte a 44%-ot. Ugyanerre az időre Franciaországban a mezőgazdaságból élők aránya már 43%-ra, a még iparosodottabb Németországban pedig 35%-ra csökkent, s az agrárszektor hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez csak 27, illetve 23%-ot tett ki. Oroszországot és a délkelet-európai országokat jócskán maga mögött hagyva e két szempontból Magyarország közvetlenül a dél-európai országok, Olaszország és Spanyolország mögött következett a rangsorban.

A mezőgazdasági termelés Berend T. Iván és Ránki György szerint éves átlagban 2,2, Katus László szerint 1,7%-kal növekedett. A legfontosabb termékek – búza, árpa, zab, kukorica – termésmennyisége fél évszázad alatt megkétszereződött vagy -háromszorozó- dott, egyeseké – burgonya, cukorrépa – pedig egyenesen megsokszorozódott. E nagyarányú növekedést számos tényező idézte, illetve segítette elő. Az egyik legfontosabb a Tiszának és mellékfolyóinak, valamint a Dunának a szabályozása volt. Ennek és a mocsarak lecsapolásának köszönhetően a mezőgazdaságilag művelhető területek nagysága mintegy egyharmaddal nőtt, s a világháború előtt a szántóknak már csak 8%-a maradt ugaron. A szántóterület ilyen arányú gyarapodása megkövetelte a mezőgazdasági munkaeszközök és gépek tökéletesítését. A faekét a XIX. század végére teljesen kiszorította a vaseke, s a bivalyok, ökrök, tehenek és lovak mellett a századelőn megjelentek az első traktorok.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Ezeket szántásra, arató- és vetőgépek vontatására, valamint cséplőgépek hajtására egyaránt lehetett használni. Számukat a háború előtt pár ezerre becsülték.

1.1. táblázat - 1. táblázat. A fontosabb mezőgazdasági termények átlaghozamainak növekedése, 1871-1915 (q/kat. hold)

Termény	1871-1885	1886-1900	1901-1915
Búza	5,0	6,9	7,0
Rozs	4,4	6,0	6,5
Árpa	5,2	6,5	7,4
Zab	4,0	5,6	6,5
Kukorica	6,2	8,1	9,0
Burgonya	24,0	38,1	46,3
Cukorrépa	95,2	108,0	132,5
Takarmányrépa	101,3	133,6	166,8

Forrás: Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve. Bp., 1941, Posner. 96.

1.2. táblázat - 2. táblázat. A fontosabb mezőgazdasági termények átlaghozamai Magyarországon és néhány európai országban, 1909-1913 (q/hektár)

Ország	Búza	Rozs	Kukorica	Burgonya	Cukorrépa
Dánia	33,1	16,8	-	148,3	306,0
Belgium	25,3	22,1	-	186,4	274,9
Németország	24,1	19,3	-	151,7	299,7
Anglia	21,2	-	-	156,4	-
Ausztria	13,7	13,6	15,0	83,4	204,7
Magyarország	13,2	11,8	17,5	80,2	254,2
Franciaország	13,1	10,6	12,1	87,1	239,1
Lengyelország	12,6	11,3	-	-	-
Románia	12,9	9,2	13,1	-	205,5
Olaszország	10,5	11,0	15,8	57,6	335,5
Szerbia	10,5	8,2	13,0	40,9	208,3

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Oroszország	6,6	7,6	11,3	70,0	161,1
Bulgária	6,2	7,8	12,9	37,6	128,6

Forrás: Magyarország története 1890-1918. 7/1. kötet. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó, 323.

Leglátványosabb változáson a cséplés munkafolyamata ment át. A lovakkal történő nyomtatást és a kézi cséplést az 1890-es évekre a cséplőgépek teljesen háttérbe szorították. Ezeket eleinte lóforgatta járgányok és gőzgépek, később egyre inkább benzinmotoros traktorok hajtották. A cséplőgépek elterjedése az igaerő felszabadításával csökkentette a nyári és őszi munkatorlódást, s növelte a nagyüzemi termelés fölényét a gépek beszerzésére jórészt képtelen paraszti gazdaságokkal szemben. A közép- és nagybirtokokon a századfordulótól kezdve nagyrészt már géppel vetettek, míg a kisbirtokokon továbbra is a kézi vetés dívott.

A mezőgazdasági termelés fejlődésének további fontos előmozdítói között említhető a háromnyomásos határhasználati rendszernek a vetésforgóval való felváltása, amely a rendelkezésre álló föld maximális kihasználását biztosította; a talajerő rendszeres pótlásának, azaz a trágyázásnak az elterjedése, s ezen belül a műtrágyázás megkezdése az 1890-es években; s végül a vetőmag-nemesítés, amely – Kosutány Tamásnak köszönhetően – mindenekelőtt a búza esetében bizonyult igen eredményesnek. Mindezek következtében nemcsak a termésmennyiségek emelkedtek, hanem – 40-90%-os arányban – a termésátlagok is. A legfontosabb termények esetében Magyarország nemcsak a környező országok és Olaszország termésátlagainál produkált magasabbat, hanem kicsivel még Franciaországénál is. Az élenjáró dán, belga és német hozamokat – kivéve a cukorrépát – azonban meg sem közelítettük, azokhoz képest csak 50-70%-os eredményeket ért el a magyar gazdaság.

A növénytermesztés legfontosabb ágazata a gabonatermelés volt. Relatíve azonban csökkent a súlya – a kapásokhoz és az istállózó állattartáshoz szükséges szálastakarmányokhoz viszonyítva. Az 1890-es években az összes szántóterület 62, az 1910-es években 57%-án termeltek kalászosokat. A munkaigényesebb és nagyobb jövedelmezőségű ágazatok közül a gyümölcs-, zöldségtermelés a századforduló éveiben emelkedett ki az otthoni, illetve helyi fogyasztásra berendezkedett hagyományos keretek közül. A makói hagyma, a kalocsai és a szegedi paprika, a csányi dinnye és a kecskeméti kajszibarack ekkor kezdett fogalommá válni – az ország határain belül és túl egyaránt. Konyhakerti növényeket 1895-ben 32 ezer, az 1910-es évek elején 140 ezer kat. holdon termeltek. Budapest zöldségfogyasztásának jelentős részét a kisalföldi falvak fedezték. A szőlőtermelés évszázados múltra tekintett vissza; a tokaji borok hosszú idő óta világhírnévnek örvendtek. Az 1880-as évek közepén pusztítani kezdő gyilkos betegség, a filoxéra azonban néhány év leforgása alatt a szőlőterület körülbelül felét pusztította el. Az új telepítéseknek és a rekonstrukciós munkáknak köszönhetően az ország szőlőterülete (563 ezer kat. hold) 1913-ra megközelítette a filoxéravész előtti nagyságot. E telepítések eredményeként alakult ki a történelmi borvidékek mellett az a homoki szőlőkultúra a Duna-Tisza közén, amely a magyar bortermelés jelentős részét adja ma is. A Kecskemét környéki sívó homok meghódításának mestere a svájci eredetű Mathiász János volt, hősei pedig a vidék nincstelen zsellérei, akik ahhoz hasonló elszántsággal rajzottak ki a homokos pusztákra, mint az amerikai Vadnyugat első telepesei az indiánoktól elhódított földekre.

1.3. táblázat - 3. táblázat. Az állatállomány alakulása, 1870-1911

	Állatállomány (1000 db)				Az 1000 lakosra jutó állatszám			
	1870	1884	1895	1911	1870	1884	1895	1911
Szarvasmarha	4 600	4 879	5830	6184	339	342	365	339
Sertés	3 693	4 804	6447	6416	272	337	404	351
Ló	1 900	1 749	1997	2001	140	123	125	110
Juh	14 290	10 595	7527	7698	1052	742	472	422
Számosálla	6 642	6 607	7534	7830	489	481	494	429

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

t összesen								

Forrás: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Szerk. Perczel György. Bp., 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 78.

Figyelemre méltó fejlődés jellemezte, különösen az 1890-es évektől kezdődően az állattenyésztést is. Az 1870-es és az 1910-es évek között a sertésállomány mintegy 70, a szarvasmarha-állomány közel 40%-kal nőtt. Egyedül a juhállomány csökkent, amit részben a külterjes, rideg állattartás visszaszorulása, részben az ausztráliai és dél-amerikai olcsó gyapjú megjelenése idézett elő. A számszerű fejlődésnél is fontosabb volt azonban a fajtaváltás, amely legfőképpen a szarvasmarha-tenyésztéstjellemezte. A hagyományos, nagy szarvú és erős magyar szürke marhákat, amelyek ugyan jól tűrték az időjárás viszontagságait, viszont nehezen híztak és rosszul tejeltek, az 1910-es évekre 70%-ban a szimentáli hegyi marha és a hazai színes fajták keresztezésével kitenyésztett magyar tarka marhák váltották fel. Ezek jobban tejeltek, hamarabb kerülhettek levágásra, s az igavonás céljaira is megfeleltek. A szürke marhák az adottságaiknál fogva külterjes vidékeken, a Hortobágyon, a Kiskunságon és a havasi legelőkön, elsősorban Erdélyben maradtak meg. A fajtaváltás egyik legfontosabb mozgatórugója a tej iránt mutatkozó városi kereslet volt. A tejfeldolgozás és értékesítés lebonyolítására 1895 és 1910 között több mint félezer tejszövetkezet alakult, amelyek napi 105 millió liter tejet dolgoztak fel és forgalmaztak. A munka technikai részét nagyban segítette a fölözőgép, amely ezekben az években terjedt el.

A lótenyésztés centrumai a nagybirtokosok magánménesei és az állami ménesek voltak. Előbbiből 1912-ben 420-at tartottak nyilván, az utóbbi kategóriába pedig 4 tartozott. Ezek közül Kisbéren az angol, Bábolnán az arabs, Fogarason a hegyvidéki lipicai mének tenyésztése folyt. Az európai lóversenyek és -kiállítások első díjait elnyerő magyarországi lovak általában ezekből a ménesekből kerültek ki.

A sertéstenyésztés a szarvasmarha-tenyésztéshez hasonlóan radikális átalakuláson ment át. A sima szőrű, régi magyar sertésfajtákat a század végére szinte teljesen kiszorította a szerbiai eredetű, szaporább és kitűnő zsírsertésnek bizonyult göndör szőrű mangalica. A hizlalás részben nagyüzemi keretek között, iparszerűen folyt, részben viszont a kisgazdaságok „melléküzemágaként”. A téli disznóvágás ezekben az években vált szinte nemzeti szokássá, amely mindenféle politikai és életmódbeli változás ellenére a falvakban és a kisvárosokban a mai napig megmaradt. Az angol eredetű igényesebb hússertések tenyésztése ugyanakkor csak lassan hódított teret. Arányuk az összállományon belül 1911-ben 15% körül mozgott.

1.4. táblázat - 4. táblázat. A mezőgazdaság üzemstruktúrája 1895-ben

Gazdaságok nagysága (kat. hold)	Gazdaságok száma	%-ban	Gazdaságok területe (kat. hold)	%-ban
1 holdon alul	562 949	23,6	232 011	0,6
1- 5 hold	716 769	30,0	1 923 157	5,2
5- 10 hold	458 535	19,2	3 317 079	9,0
10- 20 hold	385 381	16,1	5 396130	14,6
20- 50 hold	205 181	8,6	6 012 080	16,3
50- 100 hold	36 032	1,5	2 411 657	6,6
100- 200 hold	10 275	0,4	1 403 452	3,8
200- 500 hold	6 448	0,3	2 021 432	5,5
500-1000 hold	3 144	0,1	2 238 905	6,1
1000 holdon felül	3 768	0,2	11 901 380	32,3

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Forrás: Kerék Mihály: A magyarföldkérdés. Bp., 1939, MEFHOSZ Könyvkiadó, 64.

A magyar mezőgazdaság egyik problémájának az egészségtelen birtokmegoszlás, illetve üzemstruktúra tekinthető. Vagyis az, hogy aránytalanul kevés ember aránytalanul sok földdel rendelkezett, s eközben több százezerre rúgott a modernizálódni teljességgel képtelen és az árutermelésből kizárt néhány holdas „nadrágszíjparcellák” száma. E szélsőséges szerkezet magyarországi jelenség volt, amelyhez hasonló végleteket az európai országok közül csupán a romániai üzemstruktúra mutatott. A nagybirtokok túltengésének káros hatását fokozta a korlátolt forgalmú birtokok – hitbizományok, egyházi, állami és községi birtokok – magas, 33%-os aránya. E két körülmény akadályozta a szaporodó mezőgazdasági népesség földszerzését, drágította a földárakat, s így jelentős tőkét vont el a terjeszkedni kívánó és tudó parasztgazdaságoktól. A nagy latifundiumok és a nemesi középbirtokok ennek ellenére lassan morzsolódtak, az életképes parasztgazdaságok száma pedig szerényen bár, de nőtt. Abból a tényből legalábbis, hogy 1893 és 1898 között csaknem 200 ezer, 1905 és 1917 között pedig több mint 1 millió kat. holdat parcelláztak, erre következtethetünk. A parasztgazdaságok elsősorban a munkaigényesebb és nagyobb gondoskodást igénylő ágazatokban, az állattenyésztésben, valamint a belterjes zöldség- és gyümölcskultúrák meghonosításában jártak élen, míg a nagybirtokok a szántóföldi növénytermelés fejlesztése terén értek el kiemelkedő eredményt. A nagy-, közép- és kisüzemek ennyiben jól kiegészítették egymást.

A mezőgazdaság a magyar gazdaság alapja, az ipar pedig a legdinamikusabban fejlődő ágazata volt. Míg előbbi éves növekedési üteme a különböző számítások szerint 1,7-2,2% között mozgott, addig az utóbbié 4,5 (Katus) és 6% (Berend T.-Ránki) között. 1913-ban az ipar és bányászat foglalkoztatta a kereső népesség 18%-át, s a nemzeti jövedelemnek mintegy 25%-át adta. Az 1890 és 1910 közötti két évtizedben a magyar ipar műszaki, szervezeti és üzemi keretei egyaránt minőségi átalakuláson mentek keresztül. A hagyományos kisüzemek mellett számos modern gyár alakult. 1910-ben mintegy 4000 üzem foglalkoztatott húsznál több, csaknem ezer üzem pedig 100-nál több munkást. Ez utóbbi kategórián belül 41 volt azoknak a nagy gyáraknak a száma, amelyekben a munkáslétszám az ezret is elérte vagy meghaladta. Az 1910-es évek elején ezekben dolgozott az ipari munkások több mint fele, mintegy 800 ezer fő. A gőzgépek teljesítménye 1884 és 1914 között megtízszereződött: 64 ezer lóerőről 638 ezer lóerőre emelkedett. A modern gyárak mellett továbbra is jelentős szerepet játszottak azonban a kézi erőre alapozott hagyományos kisüzemek. A segéd nélkül dolgozó kisiparosok száma még 1910-ben is meghaladta a 330 ezret, az egy segéddel dolgozóké a 98 ezret, s a kettővel dolgozóké a 45 ezret. A 20-nál több munkást alkalmazó üzemek, azaz gyárak az összes iparvállalatnak még a háború előtt is csak 0,9%-át tették ki. A század eleji magyar ipari struktúra egyik meghatározó vonása tehát a hagyományos szervezetű és technikájú kisüzemek s a legkorszerűbb berendezésekkel ellátott nagyüzemek egyaránt magas száma volt.

A közös vámterület – különösen kezdetben – nem kedvezett a magyar ipar fejlődésének. A kormányok ezt tudatos ipartámogatással igyekeztek ellensúlyozni. A Matlekovits Sándor kezdeményezésére 1881-ben megalkotott első iparpártolási törvény még csak illetékmentességet biztosított az új gyáraknak. Az 1890-es és 1899-es ipartörvények azonban már kamatmentes kölcsönök nyújtását, valamint tarifa- és adókedvezményeket is lehetővé tettek. Végül az 1907. évi iparfejlesztési törvény általános felhatalmazást adott a kormánynak új iparvállalatok alakítására s a meglévők még hatékonyabb szubvencionálására. Az állam 1868 és 1880 között éves átlagban 32 ezer, 1891 és 1899 között 2,7 millió, 1913-ban közel 10 millió koronát fordított ilyen célokra.

A gabonatermelés mezőgazdaságon belüli meghatározó szerepéből adódott, hogy az ipar vezető ágazata sokáig az élelmiszeripar, s ezen belül is a malomipar volt. A malomipar az 1890-es években érte el fejlődése csúcspontját. A 16 ezer vízi-, 700 szél- és 650 szárazmalom mellett 1906-ban 2200 gőz- és 562 motoros malom működött az országban. A budapesti nagymalmok 1870-ben 3, 1890-ben 6 s 1896-ban 8 millió q gabonát őröltek meg, amelynek jelentős részét exportálták. Budapestet sokáig a világ első malomvárosaként tartották számon, amelyet csak a századfordulón szárnyalt túl az Egyesült Államok malomiparának központja: Minneapolis. A magyar malomipar sikerességének egyik titka a főleg bácskai és bánsági eredetű búza kiváló minőségében rejlett. A másik pedig a fővárosi nagymalmok – a századelőn mintegy tucatnyi – külföldi versenytársaikkal szembeni műszaki fölényében. Az úgynevezett magyar őrlési technika, amely akkor a legjobb minőségű lisztet adta, a Ganz-gyár egyik fiatal mérnöke, Mechwart András által 1876-ban szabadalmaztatott találmány, a spirál alakban megcsavart rovátkolású hengerek alkalmazásán alapult. Magyar találmány volt a szitálás gépesítése is.

Az élelmiszeripar egyéb ágazatai közül a cukoripar fejlődött nagy léptekben. 1890-1891- ben 17 cukorgyár 730 ezer q cukrot állított elő, 1913-1914-ben 30 gyár 5,5 millió q-t. A cukorgyárak részben a Kisalföld cukorrépa-termelő területei körül, részben az Alföld északi peremén (Hatvan, Selyp, Szerencs) helyezkedtek el. A század első éveiben a termelés 70%-át exportálták. A szeszipar általában véve lassan fejlődött, kivéve egyetlen alkoholfajta, a sör gyártását. Borivó nemzetből ekkor kezdett sörfogyasztóvá válni a magyar. 1894 és 1913

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

között a sörtermelés megkétszereződött: 1,4 millió hektoliterről 3 millió hektoliterre emelkedett. A háború előtt nem kevesebb mint 84 sörfőzde gyártotta a habzó folyadékot, amelyek közül a legnagyobbat a Dreher család üzemeltette.

1.5. táblázat - 5. táblázat. A gyáripar ágazati szerkezete a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején

	1898				1913			
Ágazat	Munkás létszám fő	Összes létszám %-ában	Termelési érték 1000 K	Összes termelés %-ában	Munkás létszám fő	Összes létszám %-ában	Termelési érték 1000 K	Összes termelés %-ában
Bányászat	69 881	23,1	98 045	6,7	84 191	15,8	179 742	5,4
Vas- és fémipar	44 545	14,7	184 125	12,6	62 081	11,5	503 087	15,2
Gépgyártás	33 008	10,9	132 011	9,0	47 638	9,1	229 991	6,9
Villamosenergia termelés	3 003	1,0	35 095	2,4	12 768	2,4	75 023	2,3
Építőanyag-ipar	31 589	10,5	51 309	3,5	65 850	12,4	136 581	4,1
Faipar	28 227	9,3	96 726	6,6	69 653	13,1	224 075	6,8
Bőripar	4 722	1,6	30 928	2,1	9 412	1,8	91 245	2,7
Textilipar	13 742	4,6	53 473	3,6	46 380	8,7	208 629	6,3
Ruházati ipar	3 539	1,2	20 407	1,4	10 962	2,1	33 393	1,0
Papíripar	5 469	1,8	15 955	1,1	9 395	1,7	52 520	1,6
Élelmiszeripar	46 119	15,3	645 978	44,1	77 167	14,5	1 287 707	38,9
Vegyipar	12 145	4,0	83 831	5,7	25 548	4,8	241 993	7,3
Nyomdaipar	6 078	2,0	17 079	1,2	11 124	2,1	50 489	1,5
Összesen	302 067	100,0	1 464 962	100,0	532 169	100,0	3 314 479	100,0

Forrás: Berend T. Iván-Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp., 1972, Kossuth-Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 67.

1898-ban a különböző élelmiszer-ipari ágazatok adták a gyáripari termelés 44%-át, s a munkások 15%-át foglalkoztatták. 1913-ra részesedésük a termelési értékből 39%-ra csökkent le, miközben a munkáslétszámnak nagyjából ugyanakkora hányadát (14,5%) kötötték le. Az élelmiszeripar fejlődési üteme tehát mérséklődött. Ugyanakkor egyre növekvő jelentőségre tettek szert a különböző nehézipari ágazatok, elsősorban a vas- és fémipar, amely részesedése a gyáripar termelési értékéből ugyanezen idő alatt 12%-ról 15%-ra nőtt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A nehézipar hagyományos alapja a szén és a vasérc. Az ország adottságai ebből a szempontból nem voltak különösképpen kedvezőek. A nyersanyagkincs részben nem volt számottevő, részben átlagon felüli költségeket kívánt a kitermelése. Így bár a széntermelés 1860 és 1913 között több mint meghússzorozódott, 1900 és 1913 között pedig csaknem megkétszereződött, magas kalóriaértékű, jól kokszolható feketeszénből az ország behozatalra szorult. Az 1890-es évekig a nógrádi szénbányák adták a legtöbb szenet, ettől kezdve viszont a tatabányai és a Zsil-völgyi szénmedencék. A nyersvastermelés volumene ugyancsak megtöbbszöröződött a kiegyezés és a háború közötti fél évszázadban: 105 ezer tonnáról 623 ezer tonnára emelkedett. Az egy főre jutó nyersvastermelés ezzel megközelítette a 30 kg-ot, ami a németországi szintnek (250 kg) durván egynyolcada, az észak-amerikainak (326 kg) pedig kevesebb mint egytizede volt. A vastermelés több mint 90%-ÁT három nagy vasmű szolgáltatta: a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., az Osztrák-Magyar Államvasutak resicai vasgyára és a magyar állam vajdahunyadi és tiszolci kohói. Eltérően a szénbányáktól, amelyek a sűrített levegővel működő légkalapácsok és a villanyáram elterjedése ellenére elmaradott technikai körülmények között termeltek, a vasércfeldolgozás a legmodernebb európai gyártástechnológiákat importálta. Az 1910-es évek elején az úgynevezett Siemens-Martin-kemencékből került ki a hazai acél 90%-a.

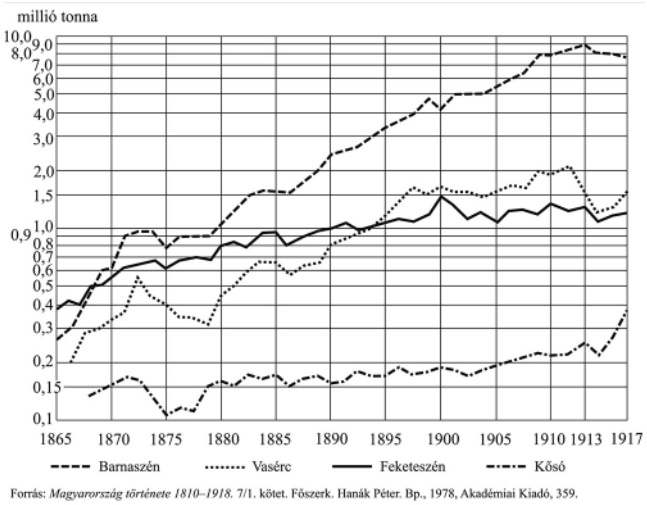

Forrás: *Magyarország története 1810–1918.* 7/1. kötet. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó, 359.

3. ábra. Afontosabb bányatermékek termelésének alakulása, 1865-1917

A szén-, vas- és acéltermelésre fejlett gépipar épült. 1906 körül 113 gépgyár, 45 vas- útjavító műhely és 3 hajógyár működött az országban. Ezek közül az egyik legrégibb és legsikeresebb a svájci származású Ganz Ábrahám gépgyára volt. Itt készültek a malomipart forradalmasító, már említett hengerszékek; majd később, 1896 és 1898 között a világ első elektromos meghajtású mozdonya, amit a gyár huszonéves mérnöke, Kandó Kálmán talált fel és helyezett később rendszerbe Franciaországban és Olaszországban. 1896-ban a gyár beolvasztotta magába a Danubius Hajógyárat, s ettől kezdve kereskedelmi és hadihajókat is gyártott. Az egyetlen magyar gyártmányú csatahajót, a 20 ezer tonnás „Szent István”-t a Ganz fiumei hajógyára bocsátotta vízre 1915-ben. Ugyancsak a Ganz egyik üzemében kezdték el gyártani az első magyar benzinmotorokat Bánki Donát, a gyár főmérnöke és az autodidakta Csonka János irányításával, akik 1891-ben a karburátort is feltalálták. Az első benzinmotoros tricikli, amelyet később a Magyar Posta használt, 1900-ban, az első kétütemű autó 1902-ben, s az első négyütemű pedig 1905-ben készült el. 1914-ben összesen valamivel több mint ezer (1020-1050), de részben még elektromos meghajtású gépkocsi futott a magyar utakon. Az első magyar traktor, melyet a Kühne Gépgyárban kísérleteztek ki, 1912-ben gördült ki a szerelőcsarnokból.

A Ganz mellett kezdett kialakulni a kilencvenes években Weiss Manfréd csepeli gyárainak komplexuma. Az alapító szerény konzervgyárosként kezdte 1884-ben. Mivel a legfőbb vevő a hadsereg volt, a gyár bádogdobozokat előállító részlege rövidesen tölténytárak gyártására is kapott megrendelést. Ez az 1893-ban Csepelre telepített részleg két évtized alatt a Monarchia egyik legjelentősebb hadiipari kombinátjává fejlődött. Csarnokaiban 1913-ban 5000 munkás gyártotta a fegyvereket és a lövedékeket. A páratlan siker, legalább részben, kétségkívül az alapító tulajdonos üzleti zsenijében leli magyarázatát, aki gyakran előbb tudta, hogy milyen új fegyverekre lesz szüksége a hadseregnek, mint maguk a tábornokok. Weiss Manfréd üzemei mellett a hazai hadiipar fontosabb létesítményei közé tartoztak még a győri Skodaágyúgyár és a Pest környéki repülőgépgyárak.

A nehéziparon belül egyre nagyobb jelentőségre tett szert két egészen új iparág: a villamossági ipar és a vegyipar. Az első magyarországi áramfejlesztő telep 1884-ben létesült. Számuk 1900-ra 43-ra, 1913-ra több

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

mint 200-ra szökött. A villamosenergia-termelés a századforduló előtti 36 millió kilowattóráról 1913-ra 220 millióra nőtt. A gazdaság szükségleteinek biztosítása mellett ez 300 település, elsősorban város villanyárammal való ellátását tette lehetővé. A villamossági ipar fejlődésében különösen nagy szerepetjátszottak a kiváló magyar mérnökök, akik találmányaikkal a világ élvonalába juttatták ezt az iparágat. E téren elsősorban a Ganz villamosmérnökei, főként Zipernowsky Károly, Déri Miksa és Bláthy Ottó jeleskedtek, akik a transzformátor 1885-ös feltalálásával és szabadalmaztatásával hosszú időre nagy előnyhöz juttatták a gyárat. Sikeres fejlesztő tevékenységgel büszkélkedhetett az újpesti Egyesült Izzó is, amely modern izzólámpáival ugyancsak előkelő pozíciót vívott ki magának a világpiacon. A vegyipar a gyáripari termelésnek 1898-ban 5,7, 1913-ban 7,3%-át adta. Legdinamikusabban a műtrágyagyártás fejlődött, majd később a gyógyszeripar. A Chinoin 1911-ben létesült.

A textilipar, amely az ipari forradalom klasszikus hazájában, Angliában az indusztrializá- ció motorjának bizonyult, a magyar iparfejlődésben sokáig jelentéktelen szerepet játszott. A fejlett osztrák, s különösen a cseh textilipar árnyékában a magyar nem tudott fejlődni, s 1898-ban a gyáripari termelésnek még mindig csak 3,6%-át adta. A magyar kormány céltudatos beruházásainak és szubvencióinak köszönhetően a századfordulótól viszont látványos fejlődés bontakozott ki. A textilipari vállalatok száma néhány év alatt megháromszorozódott, s az üzemekben használt orsók száma 1906-ra 110 ezerről 250 ezerre, 1913-ra 350 ezerre, s a háború alatt még tovább emelkedett. Ez is eltörpült azonban Ausztria és Olaszország 4-4 millió, Oroszország 8 millió, Németország 10 millió s Nagy-Britannia 54 millió orsója mellett.

A bőr- és a ruházati ipar a gyári munkásoknak csak kevesebb mint 3%-át foglalkoztatta, s a nagyüzemi termelésnek 3-4%-át adta. Az iparban foglalkoztatott összes keresőn belül viszont 1890-ben 31, 1910-ben pedig 26%-kal részesedett ez az iparág. A ruhaipar, s különösen a bőrfeldolgozás tehát még nem emelkedett nagyipari szintre. A néhány nagyüzem mellett több mint 100 ezer cipész, csizmadia, papucsos, lószerszámkészítő és szabó élt szerte az országban.

Az ipar rendkívül egyenetlenül oszlott el az ország városai és régiói között. A modern nagyipar jelentős részben Budapestre és közvetlen környékére koncentrálódott. 1910-ben Nagy-Budapest területén az ország lakosságának 5%-a, az iparban foglalkoztatottaknak viszont 18, s a gyári munkásoknak 28%-a élt. Angyalföld, Újpest, Kispest és Csepel valóságos gyárövezetet képeztek a főváros körül, amelyek kéményei csak úgy ontották a kátránnyal és egyéb mérgező anyagokkal teli füstöt. A másik nagy ipari régió Felső-Magyarország középső, hegyes vidékein alakult ki. A Hernád, a Garam, a Sajó és az Ipoly völgyében az ércbányászat összpontosult, a nagy vas- és acélipari üzemek pedig ettől délre, a Salgótarján és Diósgyőr közötti barnaszénmedencékben létesültek. Ezt a nehézipari övezetet délről néhány élelmiszer-ipari üzem, mindenekelőtt cukorgyár szegélyezte. A harmadikjelentős iparvidéknek Krassó-Szörény és Hunyad vármegye tekinthető számos gazdag szén- és vasércbányájával, kohóival és gépgyáraival. Ehhez a körzethez csatlakozott északról Temesvár és Arad, amelyek az ország leginkább iparosodott vidéki városai közé tartoztak. Az Alföld, a Dunántúl, Kárpátalja és Erdély nagy részére viszont nem, vagy csak alig települt ipar. Szabadka, Pécs, Kolozsvár, Győr, Pozsony – és részben még Szeged és Debrecen is – szigetekként emelkedtek ki a tradicionális agrárvilágból.

A mezőgazdaság és az ipar mellett a gazdaság harmadik főágazata a kereskedelem volt. Ennek hagyományos szereplői a házaló vándorkereskedők, szatócsok, kofák és kupecek, s maguk a termelők, színterei pedig az utak, a falusi vegyesboltok, a vásárok és a piacok voltak. Az 1850-es években 6-700 helyen tartottak országos vásárokat, s mintegy 300 településen rendszeres hetivásárokat, illetve -piacokat. A századfordulóra a vándor- és házalókereskedelem visszaszorult, a hetipiacok és az országos vásárok azonban továbbra is fontos szerepet töltöttek be a javak forgalmazásában. A két nagy vásáridény közül a tavaszi a szerszámbeszerzés és a növendék állatok eladásának, az őszi a gabona- és boreladásnak, valamint az igásállatok és a hízósertések beszerzésének az időszaka volt. A kereskedelem e két ősi intézménye mellett a század elejére az áruforgalom korszerűbb formái is meghonosodtak. Az 1890-es években épült fel Budapest öt vásárcsarnoka, köztük a Duna-parti Nagyvásárcsarnok, s 1911-ben nyitották meg a főváros első nagyáruházát, a Párisi Áruházat. A modern kereskedelmi tevékenység azonban még az iparnál is jobban koncentrálódott a fővárosra, s a szaküzletek kifejlett hálózatával Budapest mellett ekkor még csak a legnagyobb vidéki városokban találkozhatott a vásárlóközönség. A települések többségében, főleg a falvakban, egyelőre maradtak a mindenes vegyeskereskedések, illetve az újonnan létesített és mérsékelt áraival konkurensként fellépő szövetkezeti bolthálózat, a Hangya üzletei.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

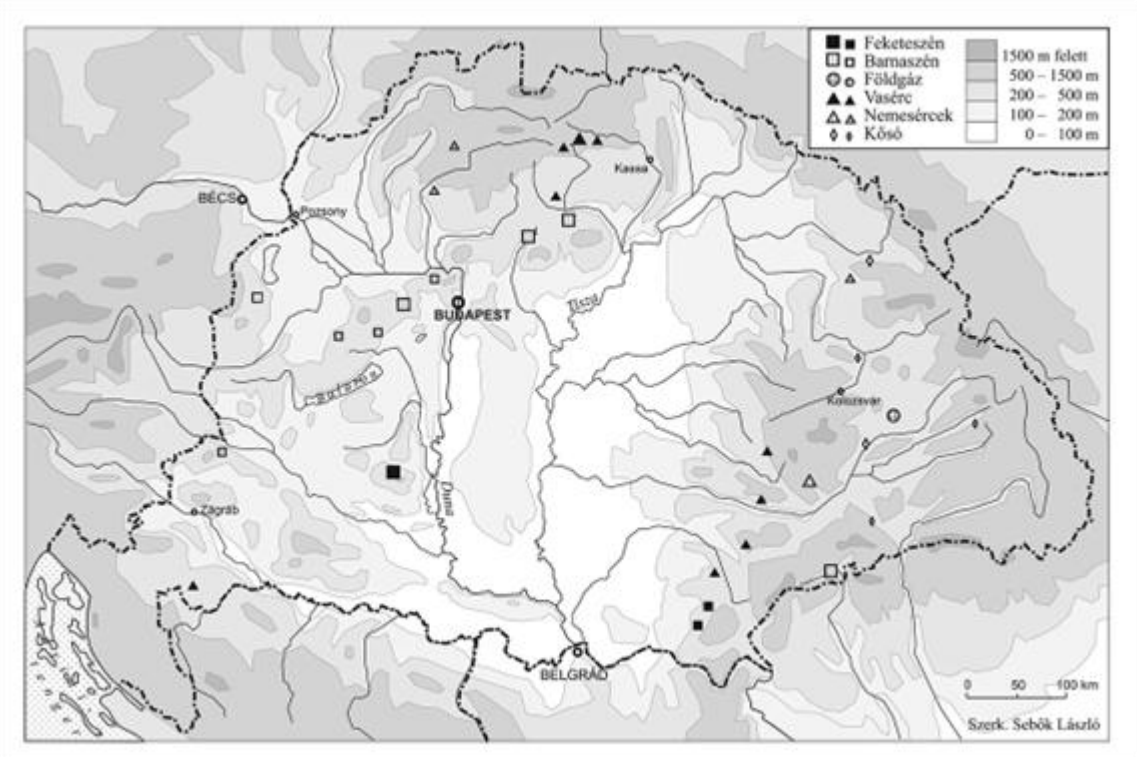

4. térkép. Magyarország domborzata és bányakincsei 1910 körül

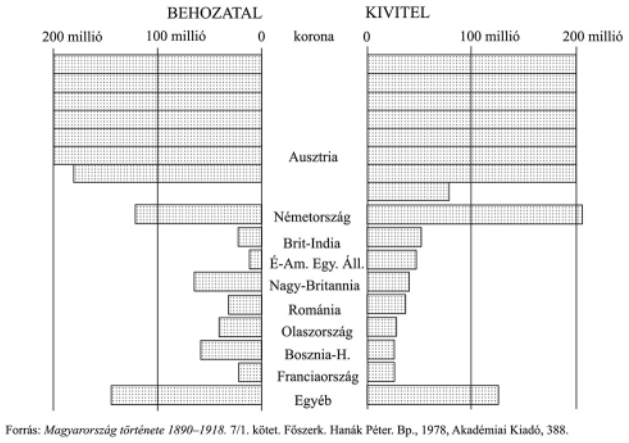

Forrás: *Magyarország története 1890–1918.* 7/1. kötet. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó, 388.

4. ábra. A külkereskedelmiforgalom megoszlása országok szerint 1913-ban

A külkereskedelmi forgalom az egész dualista időszakban gyorsan, mintegy évi 3%-kal bővült. A kereskedelemmel foglalkozók száma 1890 és 1910 között 55%-kal nőtt, miközben az összlakosság csak 20%-kal. A kivitel és a behozatal együttes értéke a háború előtt már a nemzeti össztermék 45%-át tette ki. Ehhez foghatóan magas aránnyal az európai országok közül csak Ausztria és Dánia rendelkezett. Egészen más eredményt kapunk azonban akkor, ha a fenti számból levonjuk az úgynevezett vámbelfölddel, azaz Ausztriával bonyolított export-import forgalmat. Ez ugyanis az 1880-as évektől 1913-ig folyamatosan igen magas, az export esetében 72-76%, az import esetében pedig 73-86% között mozgott. Az úgynevezett vámkülfölddel folytatott külkereskedelem aránya tehát a 25%-ot is alig érte el. A legfontosabb vámkülföldi kereskedelmi partner Németország volt, amellyel az összforgalom mintegy 10, s a közös vámterületen kívüli export-import 32-35%-a bonyolódott. Utána Nagy-Britannia következett 10%-kal, majd Olaszország, az Egyesült Államok és néhány más európai ország 5-8%-kal. A Szerbiával folytatott vámháború következtében a balkáni országok részesedése a vámkülföldi forgalomból a háború előtti két évtizedben 19%-ról 14%-ra csökkent.

A külkereskedelem áruszerkezete és ennek módosulásai jól tükrözték az ország gazdaságának jellegét és fejlődési irányát. A mezőgazdasági termékek aránya, amely az 1880-as évek átlagában az export értékének még

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

60%-a körül mozgott, az 1910-es évek elejére lecsökkent 51%-ra, az ipari és bányatermékek aránya pedig 40%-ról csaknem 50%-ra emelkedett. Ez utóbbiak felét azonban a mezőgazdaságra épült élelmiszeripar adta. A behozatal többségét – az 1880-as években 70%-át, s még az 1910-es évek elején is 60%-át – viszont az ipari késztermékek tették ki. Ez utóbbiakon belül a textil-, bőr- és ruházati cikkek részesedése kiugróan magas volt: az 1880-as években az összbehozatal 44, az 1910- es évek elején 33%-a.

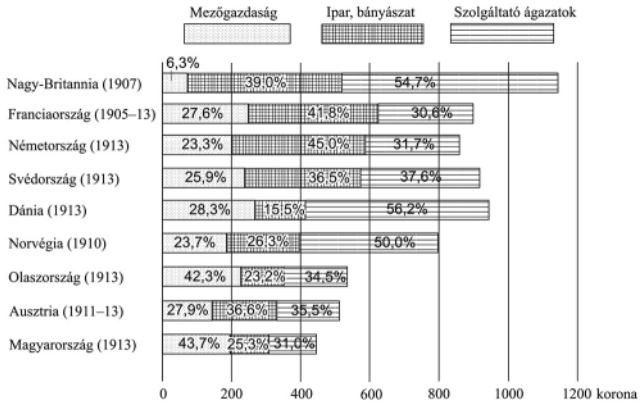

Forrás: *Magyarország története 1890–1918.* 7/1. kötet. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó, 398.

5. ábra Az egy főre jutó nemzeti jövedelem (GDMP) Magyarországon és néhány európai országban az I. világháború előtt

Egy gazdaság fejlettségének vagy fejletlenségének legáltalánosabb mutatója az egy főre eső nemzeti jövedelem. Katus László számításai szerint 1913-ban Magyarországon egy főre 435 korona nemzeti jövedelem (GDMP) jutott, ami az angliainak kevesebb mint 40, a franciaországinak közel 50, a németországinak és a norvégiainak több mint 50, az olaszországinak mintegy 80, az ausztriainak pedig körülbelül 85%-át tette ki.[5] Mások számításaiból hasonló kép kerekedik ki. Paul Bairoch trianoni Magyarországra vonatkozó adatai szerint az egy főre jutó bruttó nemzeti termék (GNP) 1913-ban 372 US-dollárt tett ki, ami az akkori európai átlagnak 69, az angliai szintnek 37, a németországinak 48, az olaszországinak 84, a spanyolországinak 101, a görögországinak 115, s a jugoszláviainak 130%-át jelentette.[6] A legújabb számítások szerint, melyek ugyancsak az 1920 utáni területre vonatkoznak, az egy főre jutó magyarországi bruttó hazai termék (GDP) 1913-ban az angliainak 44, a németországinak 57, a franciaországinak 60, s az olaszországinak 81%-át érte el.[3] Magyarország tehát – a fél évszázados dinamikus fejlődés ellenére – nemcsak a legfejlettebb nyugat-európai, hanem – bár kisebb mértékben – az észak-, közép- és részben dél-európai országokhoz képest is elmaradott és szegény ország volt, amely után már csak Oroszország, a Balkán (Görögország, Szerbia, Románia és Bulgária), valamint az Ibériai-félsziget (Portugália és Spanyolország) következett. Az a gyakran hallható és olvasható állítás tehát, mely szerint a Habsburg Birodalmon belüli dualista Magyarország a legjobb úton haladt az európai élbolyhoz való felzárkózás útján, s az adott kereteken belül erre lett is volna esélye, nem egyéb, mint öncsaló mítosz, vagy legjobb esetben is jóindulatú tévedés, amely megfeledkezik arról, hogy az 1867 utáni, valóban gyors fejlődést szükségszerűen lassúbb növekedési pályáknak kellett követni, s arról is, hogy ugyanezen idő alatt az élboly és a középmezőny is haladt. A Monarchia a meglévő adottságok – földrajzi helyzet, nyersanyag-ellátottság stb. – keretei között biztosított viszonylag optimális feltételeket a fejlődés számára. Magukon ezeken az adottságokon azonban természetesen nem változtathatott.

3. 3. AZ OKTATÁS

A dualizmus kori magyar gazdaság sikerei nagymértékben azoknak a magyar mezőgazdászoknak és mérnököknek a tehetségét és invenciózusságát dicsérték, akik fajtanemesítéseikkel, újításaikkal és találmányaikkal néha egész ágazatokat segítettek előnyös versenypozícióba. Az ő eredményeiket viszont – anélkül, hogy a biológiai tényezők jelentőségét lebecsülnénk – jelentős mértékben iskoláztatásukra lehet visszavezetni.

A magyar oktatás intézményrendszerének alapja az elemi iskolák hálózata volt, amelynek működési elveiről az 1868. évi iskolatörvény (XXXVIII. tc.) intézkedett. Eszerint a gyerekek 6 éves korukban kezdtek iskolába járni, s 12, illetve 15 éves korukig voltak iskolakötelesek. Az elemi vagy népiskola általában négy, ritkábban öt vagy

[3] Angus Maddison: The World Economy. Paris, 2006, OECD, 438-474.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

hat évfolyamból állt, amelyet a diákok 12 éves korukig látogattak. A tovább nem tanulók ugyanezekben az iskolákban 15 éves korukig télen heti 5, nyáron heti 2 órában elvileg kötelező ismétlő oktatásban részesültek. A törvény minden olyan községet, amelyben legalább 30 tanköteles korú gyermek élt, s nem működött már korábban is iskola, arra kötelezett, hogy elemi népiskolát állítson fel. Bár ezt nem hajtották végre következetesen, a népiskolai hálózat folyamatosan fejlődött. Az iskolák száma 1869 és 1914 között közel 14 ezerről 17 ezerre, a tanítóké 18 ezerről 34 ezerre, az iskolába járó diákoké pedig 729 ezerről több mint 2 millióra emelkedett. A századforduló éveiben az ország 12 655 községéből 10 690 rendelkezett iskolával. 1751 község tankötelesei más település iskoláiba jártak, s teljesen iskola nélkül mindössze 214 falu maradt. A 6-12 éves iskolaköteles korosztálynak 1870ben 50, 1890-ben 81 s 1913-ban 85%-a járt ténylegesen iskolába. Az elemi oktatásban sem részesülők és a rendszeresen sokat mulasztók aránya különösen a zord hegyi tájakon, valamint a tiszántúli és Duna-Tisza közi tanyás vidékeken volt magas.

Az elemi iskolák felszereltsége és az oktatás színvonala mai mércével mérve természetesen sok kívánnivalót hagyott maga után. A tantermek száma még a századfordulón is csak alig néhány ezerrel múlta felül az iskolák számát. Ez aztjelentette, hogy a falvak túlnyomó többségében szinte kivétel nélkül osztatlan, egy tantermes és egytanítós iskolák működtek, s néhol 100 körüli vagy még ennél is több gyermek szorongott egyetlen teremben. Egy tanítóra országos átlagban 1913-1914-ben 64 kis palatáblás elemista jutott. 1914-ben az összes népiskola 58%-ában egy, 21%-ában kettő, 7%-ában három tanító oktatott, s ennél több csak a népiskolák 14%-ában. Ebből következőleg az átadandó és elsajátítandó tananyag sem lehetett sok és igényes. Az 1869-es és az 1905-ös tantervek a népiskolák feladatát az írás-olvasás és a számolás megtanításában jelölték meg. Erre fordították a tanórák kétharmadát. A népiskolák s a bennük dolgozó néptanítók ennek a feladatuknak becsülettel megfeleltek. Az analfabetizmus aránya, amely a 6 éven felüli lakosság körében 1869-ben még felülmúlta a 65%-ot, 1890-re 47, 1910-re pedig 33%-ra csökkent. Ugyanebben az időben a fejlettebb nyugat- és észak-európai országokban az analfabetizmus aránya már vagy 10% alá süllyedt (Anglia, Svédország, Finnország, Németország, Hollandia), vagy közel állt a 10%-hoz (Franciaország, Írország). A dél-európai és a balkáni országok viszont ebből a szempontból is Magyarország után következtek. Az írástudatlanok aránya ezekben az országokban 38% (Olaszország) és 60-70% (Portugália, Bulgária, Románia, Görögország) között váltakozott. A Monarchia osztrák felében a 6 éven felüli lakosság 17%-a nem tudott írni-olvasni 1910-ben. Az írni és olvasni tudás általánossá válását segítette elő, hogy a népoktatást 1908-ban teljesen ingyenessé tették.

A népiskola első négy osztályának elvégzésével a fiatalok túlnyomó többsége befejezte tanulmányait, s már 10 éves kora után dolgozni kezdett. A tanulmányaikat folytatni kívánók és tudók számára azonban több lehetőség is kínálkozott. Az elemi iskolából a felsőfokú tanulmányokra felkészítő középiskolába vagy a gyakorlati jellegű szakiskolákba, illetve polgárikba vezethetett az út. A középiskola 8 osztályból állt, és két fő típusa alakult ki: a gimnázium és a reáliskola. A gimnázium és a reáliskola egyaránt a 10 és 18 év közötti korosztályt oktatta, s mindkettő érettségivel zárult. Míg azonban az előbbi a humán, s ezen belül a klasszikus nyelvi képzésre helyezte a hangsúlyt, az utóbbi inkább a természettudományos ismeretekre és a modern nyelvekre koncentrált. További fontos különbség volt a két típus között, hogy a gimnáziumi érettségivel minden felsőoktatási intézményben tovább lehetett tanulni, a reáliskolaival azonban csak a Műegyetemen, a természettudományi karokon és a gazdasági-műszaki jellegű főiskolákon. A századforduló előtt a két iskolatípust közelítették egymáshoz. 1890-től a gimnáziumokban megszűnt a görög nyelv kötelező oktatása, a reáliskolákban pedig rendkívüli nyelvként taníthatóvá vált a latin. Egyébként azonban megmaradtak a különbségek.

A középiskolák száma 1870 és 1913 között 170-ről 257-re, a középiskolai tanulók száma pedig 35-36 ezerről 81 ezerre emelkedett. A háború előtti években a 10 és 18 év közötti korosztály 2,5-3%-ajárt gimnáziumba vagy reáliskolába. A középiskola nyolc osztályát elvégzett, érettségizett polgárok száma 1910-re 251 ezerre emelkedett, amely az összlakosság 1,4%-át tette ki. Bár mai szemmel nézve ez nagyon alacsony arány, akkor távolról sem számított annak. Az érettségizők számát az adott korcsoporthoz viszonyítva Magyarország ugyanis nyugat-európai színvonalon állt, közvetlenül Németország mögött. Bár a gazdaság igényeinek megfelelően a reáliskolák és a reáliskolai növendékek száma gyorsabban nőtt, mint a gimnáziumoké és a gimnazistáké, az utóbbiak számbeli fölénye mindvégig megmaradt. A 64 ezer gimnazistával szemben 1912-1913-ban mindössze 12 ezer reáliskolást mutattak ki a statisztikák. A leányok magántanulóként már 1883-tól érettségizhettek. 1895-től azonban lehetővé vált középfokú iskolai képzésük is. Ezzel megszületett a középiskola harmadik típusa: a leánygimnázium, illetve a felsőbb leányiskola. A tananyag összetétele és a követelmények a hagyományos „fiúgimnáziuméhoz” hasonlítottak. A leánygimnáziumok száma a reáliskolákéhoz hasonlóan eltörpült a gimnáziumok száma mellett.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

4. Kísérlet röntgenkészülékkel a pápai református gimnáziumban. 1909

A kémiai, fizikai és biológiai szertárakkal, valamint könyvtárakkal jól felszerelt gimnáziumok és a reáliskolák egyaránt magas szintű általános műveltséget adtak. A magyar irodalom és történelem mellett mindkét iskolatípusban behatóan foglalkoztak világtörténelemmel és világirodalommal, s matematikából nemcsak a reálgimnáziumokban, hanem a gimnáziumokban is el kellett jutni a differenciál- és integrálszámításig. Sok gimnáziumi tanár rendelkezett bölcsészdoktori diplomával. Másokjelentékeny íróként, költőként vagy természettudósként szereztek nevet maguknak. Többet közülük a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választott. A századvég és századelő magyar középiskoláiban oktató tanárok képzettségének és hozzáértésének színvonala – állapítja meg az immár fél évszázada az Egyesült Államokban élő, de műveltségének alaprétegét ezen intézmények egyikében szerző John Lukacs a századfordulós Budapestről írott könyvében – „felért a legnevesebb amerikai egyetemek mai tanszékvezető tanárainak szakértelmével”.[4] A magas szintű tananyag és a kiváló pedagógiai munka bizonyítéka, hogy a 11 magyar Nobel-díjas közül kettő – Lénárd Fülöp fizikus (1905) és Zsigmondy Richard kémikus (1925) – az 1870-es években érettségizett; hét – Bárány Róbert orvos, Ruziczka Lajos és Hevesy Károly György kémikus, Szent-Györgyi Albert biológus, Békésy György orvos, Gábor Dénes fizikus és Wigner Jenő fizikus – pedig 1886 és 1920 között végezte a középiskolát. Nagyjából ugyanebben az időben koptatta valamely budapesti vagy vidéki középiskola padjait a matematikus Neumann János, a fizikus Szilárd Leó és Kármán Tódor, a közgazdász Lord Thomas Balogh, a szociológus Mannheim Károly és Polányi Károly, a filozófus Lukács György, a zeneszerző Bartók Béla és Kodály Zoltán, s a filmrendező és producer Korda Sándor és Kertész Mihály. A magas szintű műveltséganyag átadása mellett a középiskola fegyelmezett és rendszerező gondolkodásmódra, munkafegyelemre, harmonikus ízlésre, valamint a rend és a tekintély tiszteletére szoktatta a diákokat – a leendő elitet.

Az 1868-as népiskolai törvény megalkotójának, báró Eötvös Józsefnek az elképzelése szerint a népoktatás felső szintjét az úgynevezett felső népiskolák és a polgári iskolák jelentették volna. Ezek közül azonban a gyakorlatban csak a polgári iskolák terjedtek el. Ezek a 4 elemi elvégzése után elvileg 6, a gyakorlatban viszont inkább csak 4 osztályban és heti 24 órában tanították a 10 és 14, illetve ritkábban 16 év közötti korosztályt. A középiskolásokhoz viszonyítva a polgáristák csökkentett mértékben és szinten sajátították el az általános műveltség alapjait. Latint vagy görögöt például nem tanultak, csak németet. Ugyanakkor elég sok időt fordítottak az elsajátított műveltségelemek gyakorlati vonatkozásaira, tehát társadalmi felhasználhatóságára. Így például tanultak százalék- és kamatszámítást, helyenként gyors- és később gépírást, valamint kereskedelmi levelezést. Ezek az ismeretek az alsóbb fokú adminisztráció ellátására éppúgy kvalifikáltak, mint a különböző alacsonyabb beosztású kereskedelmi munkakörök betöltésére. A modernizálódó gazdaság igényeihez alkalmazkodva a polgári iskolai hálózat a századfordulótól kezdődően gyorsan fejlődött. 1892-ben még csak 186, 1912-1913-ban viszont már 498 polgári iskola működött az országban. A csaknem 100 ezer tanuló közül – s ez jól mutatja az iskolatípus társadalmi funkcióját – 57 ezer volt a leány.

A polgárinál is szakirányúbb képzést és az alsó szinteken persze még kevesebb általános műveltséget adtak az elsorvadt felsőbb népiskolák helyébe lépő különböző alsó- és középfokú szakiskolák: a tanonciskolák, a földmívesiskolák, a kereskedelmi és felsőkereskedelmi iskolák. A kötelező tanoncoktatás az 1880-as években szerveződött meg. A törvény szerint a tanonciskola 12 éves korban kezdődött, és 3 évig tartott. Idejük túlnyomó részét nem az iskolapadban, hanem a műhelyben töltötték a tanoncok. Az iskolai tanulás mindössze heti 4 órát

[4] Lukacs, John: Budapest, 1900. A város és kultúrája. Budapest, 1991, Európa, 154.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

vett igénybe 2 munkanapra elosztva, valamint vasárnaponként 3 órát. Ilyen alkalmakkor az inasok részben számtant, könyvvitelt és fogalmazást tanultak, részben rajzoltak. 1910-ben 645 iparitanonc-iskola – köztük 22 leányiskola -, 93 kereskedőtanonc-iskola és 83 mezőgazdasági ismereteket oktató úgynevezett gazdasági ismétlőiskola működött az országban.

Földmívesiskola, amelyekben az elemit végzett kisgazdafiúkat képezték 2-3 éves bentlakásos tanfolyamok keretében korszerű mezőgazdálkodásra, 1910-ig mindössze 19 alakult. A 3 osztályos felsőkereskedelmi iskolából, ahová a 14 és 18 év közötti, általában polgárit végzett fiúk és leányok járhattak, viszont több mint 50 létesült. Ezekben tanult a bankok és egyéb pénzintézetek leendő hivatalnokainak többsége.

A tanító- és tanítónőképzők ugyancsak középszintű szakiskolának számítottak. A képzési idő előbb három, majd 1881-től négy évig tartott. Ezekbe az iskolákba a legalább 15 éves és négy középiskolát végzett fiúk, illetve 14 éves, felső népiskolát vagy polgárit végzett leányok jelentkezhettek. A tanító- és tanítónőképzők alapvető feladata a népiskolák tanerővel való ellátása volt. A polgárik oktatói kara eleinte ugyancsak ezekből az iskolákból került ki, s a speciális polgári, kereskedelmi és egyéb tanár-, illetve tanítóképzőket csak a századforduló után szervezték meg. 1910-ben 52 tanító-, 43 tanítónő- és 13 tanárképző működött az országban.

A dualizmus kori művelődéspolitika egyik alapcélkitűzése az analfabetizmus visszaszorítása, azaz a társadalom talapzatát adó alsóbb rétegek megtanítása volt a műveltség minimumára: az olvasásra, írásra és a számtani alapműveletekre. Abban, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetéséből a népoktatásra fordított hányad 1880 és 1913 között 23%-ról 40%-ra nőtt, ez a célkitűzés tükröződött. Ugyanilyen fontos célként kezelték azonban a leendő elit magas szintű felkészítését is a rá váró felelősségteljes feladatokra. Ezt a képzést a középiskola alapozta meg, s a különböző felsőoktatási intézmények fejezték be. A század elején – nem számítva a magyar közoktatásügytől teljesen független zágrábi horvát egyetemet – két tudományegyetem működött az országban: a régi múltra visszatekintő budapesti s az 1872-ben létesített kolozsvári. A növekvő igények kielégítése céljából a kultuszkormányzat 1912-ben Debrecenben és Pozsonyban is tudományegyetemet alapított. Ezek alapítását megelőzte egy külön Műegyetem létesítése 1872-ben, amely kizárólag mérnököket képzett. Az egyetemekhez számos speciális szakértelmiségi képzést adó főiskola és akadémia csatlakozott. Az egyetemi és főiskolai hallgatók száma látványos gyorsasággal nőtt. Az 1850-es években kevesebb mint 1000 főiskolást és egyetemistát tartottak számon, s a felsőfokú diplomával rendelkezők száma nem érte el a 40 ezret. A századelőre a diplomások száma megduplázódott, s az 1913-1914-es tanévben már több mint 17 ezren tanultak felsőoktatási intézményekben.

Az 1870-es és 80-as évekbeli reformokat követően az addig meglehetősen provinciális magyarországi egyetemek felzárkóztak Európa világhírű egyetemeinek színvonalához. Az egyes tudományszakok differenciálódásához alkalmazkodva új tanszékek tucatjai jöttek létre, s az egyetemek egyre új épületeket kaptak. A budapesti egyetemi klinikák épületegyüttesét a századfordulón, az egyetem központi épületét 1900-ban, a Műegyetem lágymányosi épülettömbjét pedig 1909-1910-ben adták át. Az egyetemi oktatás a lehető legnagyobb tanszabadság elve alapján folyt. A professzorok – különösen a bölcsészkarokon – lényegében kedvük szerint határozták meg, hogy mit és hogyan tanítanak, s az előírt óraszámon belül a hallgatók is maguk döntötték el, hogy melyik professzor melyik előadását veszik fel. A tehetséges diákokkal, a leendő tudósokkal és kollégákkal az igényes professzorok személyre szabottan, egyénileg foglalkoztak. Az oktatás tartalmi kérdéseibe a politika általában nem szólt bele, sőt a liberális korszellemjeleként előfordult, hogy konzervatív kultuszminiszterek védtek meg radikális tanárokat konzervatív társaikkal szemben. A tudósok újabb nemzedékeit nevelő iskolateremtő professzorok közül is kimagaslott báró Korányi Frigyes orvos, a mérnökök közül a már említett Bánki Donát, Kőnig Gyula matematikus és Eötvös Loránd fizikus. Az utóbbi nevéhez egyébként nemcsak kiváló geofizikusok képzése fűződik, hanem a középiskolaitanár-képzés színvonalának emelésére létesített különleges intézmény, az Eötvös Collegium alapítása is. Az 1895-ben szervezett intézmény rövidesen az elit értelmiség képzésének fellegvárává vált, amelyben a századelőn olyan kiváló elmék tanultak és laktak együtt, mint Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Horváth János és Szabó Dezső.

A két, majd négy tudományegyetem és a Műegyetem mellett a felsőfokú szakértelmiségi képzést szolgálták a különböző főiskolák és akadémiák is. Mezőgazdasági szakemberek képzésével a két, majd hároméves magyaróvári, keszthelyi, debreceni, kassai és kolozsvári akadémiák foglalkoztak, illetve az 1899-ben létesített budapesti Állatorvosi Főiskola. Bánya- és erdőmérnöki diplomát a selmecbányai akadémia adott. A magyar honvédség tisztjeit az 1872-ben felavatott Ludovika Akadémián, az államhivatalnokok és jogászok egy részét a doktori fokozatot nem adó 8 jogakadémián, a „külkereskedőket” a Keleti Kereskedelmi Akadémián, a művészeket a Zeneművészeti, Iparművészeti, Képzőművészeti és Színművészeti Főiskolán, s a különböző felekezetek lelkészeit – a teológiai karok mellett – 42 hittudományi főiskolán képezték.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A különböző egyetemek és főiskolák közül legnagyobb vonzereje és egyben befogadóképessége a budapesti tudományegyetemnek volt. Itt tanult a diákok közel fele, 1913-1914- ben mintegy 8 ezer. Ezt a kolozsvári tudományegyetem és a pesti Műegyetem követte 2 és 3 ezer közötti diáklétszámmal, amelyhez képest az összes többi intézményt igen kevesen látogatták. Képzési ágak szerint hagyományosan a jogászok vezették a rangsort. A század végén és a háború előtt egyaránt az összlétszám több mint egyharmadát adták. Relatív túlsúlyuk azonban csökkent. Miközben a háború előtti két évtizedben a jogászok száma csak mintegy megkétszereződött, a mérnökhallgatóké megnégyszereződött, az orvosoké pedig több mint megháromszorozódott. A főleg jogászokból és egyháziakból álló magyar értelmiség hagyományos szakmai szerkezete tehát kezdett átalakulni, s ezzel a modern kor követelményeihez idomulni.

A hittudományi főiskoláktól eltekintve az egyetemeket és a különböző felsőoktatási intézményeket az állam alapította és működtette. Egészen más volt azonban a helyzet az alsó- és középfokú iskolák terén, amelyek túlnyomó többségét évszázadok óta az egyházak tartották fenn. 1867-ben például még egyetlen állami népiskola és középiskola sem működött az országban; néhány községi kezelésben lévő népiskolától eltekintve valamennyi egyházi kézben volt. A felekezeti iskolák meghatározó szerepe a dualizmus fél évszázada alatt mérséklődött. Az új intézmények többségét az állam hozta létre. Ennek következtében a háború előtti években a népiskoláknak az állam már 20, a középiskoláknak 36 és a polgáriknak 41%-át működtette. Az iskolák fenntartói és működtetői helyi szinten az iskolaszékek, illetve iskolagondnokságok voltak, amelyek a községi vezetés, a vallásfelekezetek és a tantestület képviselőiből álltak. A szakmai felügyelet a tankerületek hatáskörébe tartozott, amelyek élén a tanfelügyelő állt. A tanfelügyelők kompetenciája az egyházi, községi és állami iskolákra egyaránt kiterjedt.

A gyorsan fejlődő oktatásiintézmény-rendszert a nemzeti kultúra számos olyan csúcslétesítménye egészítette ki és tette teljessé, amelyek magában az oktatás folyamatában közvetlenül ugyan nem vettek részt, viszont a különböző tudományágakat művelve közvetve mégis befolyásolták annak eredményességét. Ilyen volt a még 1802-ben alapított Nemzeti Múzeum, amelynek természetrajzi tárában a századfordulón már Európa egyik legjelentősebb, több tízezer darabos ásványgyűjteményét őrizték. Hatalmas rovar- és madárgyűjteménye, valamint érem- és képtára ugyancsak párját ritkította. Az ugyanekkor létrejött Nemzeti Könyvtár, amelyet alapítójáról – Széchényi Ferencről – Széchényi Könyvtárnak neveztek el, az 1890-es években már több mint félmillió kötetet őrzött. Az 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia, amelynek három osztályba (nyelv- és széptudomány; bölcsészet-, társadalom- és történettudomány; matematika és természettudomány) szervezett 210-230 tagja – a tudósok elitje – a hazai kutatások és a szépirodalom egyes eredményeit értékelte, s néha kezdeményezte és irányította is a kutatásokat. Elnöke 1889-től 1905-ig báró Eötvös Loránd, 1905-től a művészettörténettel és történetírással is foglalkozó Berzeviczy Albert volt. S végül említhető az 1874-ben újjászervezett Országos Levéltár, amely a feudális kor legfontosabb iratanyagainak őrzési helye mellett a századelőre a magyar forráskiadás és történetírás egyik műhelyévé is vált.

A fenti intézmények, a hozzájuk kapcsolódó egyetemi tanszékek és esetenként más társadalmi vagy tudományos egyesületek közreműködésével a háború előtti két-három évtizedben számos olyan reprezentatív összefoglalás és sorozat jelent meg, amelyek ettől kezdve évtizedeken át befolyásolták a felnövekvő nemzedékek ízlését, világképét és történelmi tudatát. Ilyenek voltak az Akadémia nyelvészeinek vezetésével szerkesztett különböző szótárak, például a Simonyi Zsigmond-Szarvas Gábor-féle háromkötetes Magyar Nyelvtörténeti Szótár (1890-1893), a Szinnyei József-féle kétkötetes Magyar Tájszótár (1893-1901) vagy a Magyar Etymológiai Szótár 1914-től megjelenő első kötetei Gombocz Zoltán és Melich Zoltán kiadásában, a Bartalus István által szerkesztett hétkötetes nagy népdalgyűjtemény, A magyar népdalok egyetemes gyűjteménye (1873-1896) és a Beöthy Zsolt irányításával készült kétkötetes A magyar irodalom története (1896). A fenti kiadványok egy része a honfoglalás ezredik évfordulójának alkalmára, az ünnep fényét emelendő és jelentőségét hangsúlyozandó jelent meg. Ugyancsak „millenáris” kiadványként forgalmazták a Szilágyi Sándor által szerkesztett, a magyar nemesi liberalizmus szemléletét tükröző 10 kötetes történelmi összefoglalást, A magyar nemzet történetét (1895-1898), valamint a kor talán legkimagaslóbb publikációs teljesítményét, a 16 (+2 pót-) kötetes Pallas Nagylexikont (1893-1897). Azóta sem sikerült ezt felülmúlnia a magyar tudományosságnak. Ugyancsak ezeknek a nemzeti intézményeknek a közreműködésével és néha támogatásával jelentek meg az egyes diszciplínák reprezentatív folyóiratai: a Századok 1867-től, a Földrajzi Közlemények 1873-tól, a Magyar Könyvszemle 1876-tól, az Archeologiai Értesítő 1879-től, s az Ethnographia 1890-től.

A fenti kiadványok természetesen nem néhány milliós, hanem legjobb esetben is csak néhány tízezres példányban jelentek meg. A Pallasra például 22 ezer előjegyzést sikerült gyűjteni, az Athenaeum által kiadott, díszes A magyar nemzet történetét pedig kereken 20 ezer példányban adták el. Ez sem volt azonban kevés. Azt jelentette, hogy az ország minden négyszázadik magyar nyelvű lakosa, tehát körülbelül minden tizedik érettségizett családfő megvásárolta ezt a két reprezentatív kiadványt. Az 1910-ben indult s 18 kötetre tervezett Révai Nagy Lexikon a háború kezdetéig kötetenként már 32 ezer példányban jelent meg. Ugyanilyen nagyságrendben, 20 és 30 ezer közötti példányszámban keltek el az 1914-ben indított Műveltség Könyvtára

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

sorozat illusztrált nagy kötetei, amelyekben a legtekintélyesebb magyar tudósok ismertették tudományszakuk eredményeit. A tanulóknak, s különösen a kevésbé iskolázott alsóbb rétegeknek szánt Tudományos Zsebkönyvtár 4-5 íves, 60 fillérért kapható füzeteit 5-6 ezer, s az egyedi tudományos munkákat 2-3000 példányban nyomták. Ennél magasabb példányszámot még Kossuth Lajos iratainak 1880 és 1911 között, az Athenaeum gondozásában megjelent kötetei (Irataim az emigrációból) sem értek el.

4. 4. A TÁRSADALOM

A Magyar Királyság 325 411 négyzetkilométernyi területén 1910-ben 20 886 487 ember élt. Ha ebből leszámítjuk a belső ügyeinek intézésében csaknem teljes önállóságot élvező Horvát- Szlavónország területét és népességét, 282 870 négyzetkilométert és 18 264 533 főnyi lakost kapunk. Ezt a még mindig tekintélyes nagyságú népességet többféle tényező osztotta-tagol- ta egymásnak alá-, fölé- vagy mellérendelt társadalmi tömbökké, osztályokká és rétegekké. Ezek közül legfontosabbak a nyelv és az erre épülő nemzeti hovatartozás, a vallás, a vagyon, foglalkozás és társadalmi pozíció, a származás, valamint a lakóhely milyensége voltak. Azt, hogy valaki hol helyezkedett el a társadalmi hierarchián belül, s hogy mások hogyan tekintettek rá, alapvetően ezeknek a tényezőknek a kombinációja határozta meg.

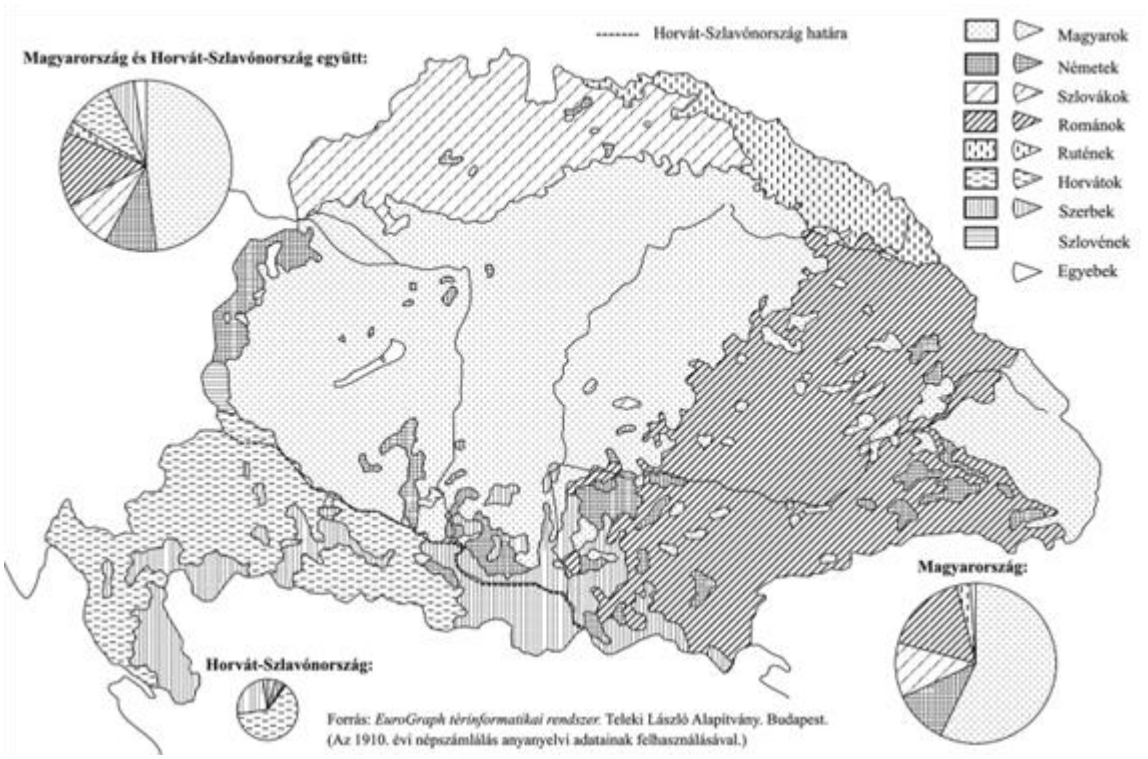

5. térkép. Magyarország nemzetiségei 1910-ben

1.6. táblázat - 6. táblázat. A népesség anyanyelvi megoszlása, 1880-1910 (Horvát-Szlavónország nélkül)

Anyanyelv	1880		1900		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%
Magyar	6 165 455	44,8	8 651 520	51,4	9 944 627	54,4
Német	1 799 232	13,1	1 999 060	11,9	1 903 357	10,4
Szlovák	1 790 485	13,0	2 002 165	11,9	1 946 357	10,7

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Román	2 323 794	16,9	2 798 559	16,6	2 948 186	16,1
Rutén	342 354	2,5	424 774	2,5	464 270	2,5
Horvát*	613 394	4,5	191 432	1,1	194 808	1,1
Szerb*	-	-	437 737	2,6	461 516	2,5
Egyéb**	714 889	5,2	333 008	2,0	401 412	2,3
Összesen	13 749 603	100,0	16 838 255	100,0	18 264 533	100,0

Forrás: Történeti statisztikai idősorok 1867-1992. 1. kötet. Népesség – népmozgalom. Bp., 1992, KSH. 236.

* 1880: horvátok és szerbek együtt.

** 1880: beszélni nem tudókkal (kisgyermekekkel) együtt.

A magyar állam határai között a korai középkortól kezdve többféle népcsoport élt. Később, a magyar lakosság török hódítás alatti megfogyatkozása és a török kiűzése utáni betelepítések következtében az ország multietnikus jellege még inkább megerősödött. A XIX. század közepén a magyar anyanyelvűek aránya alig múlta felül a 40%-ot (1850: 41,5%), s még 1880-ban sem volt több 45%-nál. Ezt követően viszont – részben a magyarok magasabb természetes szaporodási rátájának és a nem magyarok asszimilációjának, részben egyéb tényezőknek, például a nem magyar népek nagyobb arányú kivándorlásának tulajdoníthatóan – gyors ütemű aránymódosulás bontakozott ki a magyarokjavára. A XX. század elején – Horvátország nélkül – az össznépességnek már csak 45,5%-át alkották nem magyar népek. A történeti Erdélyben, a táj értelemben vett Partiumban és a Bánság keleti részén honos románok száma ekkor közel hárommilliót (16%), a Felvidéken vagy Felső- Magyarországon élő szlovákoké csaknem kétmilliót (11%), a Délvidéken, Dunántúlon, Felvidéken és Erdélyben szétszórt németségé ugyancsak közel kétmilliót (10%), a délvidéki szerbeké és a kárpátaljai ruténeké néhány ezer híján fél-fél milliót (2,5-2,5%), s a Horvátországon kívüli, az ország délnyugati határai mentén élő horvátoké 195 ezret (1%) tett ki. Ezen kívül 400 ezres nagyságrendben (2%) éltek egyéb népcsoportok az országban, közöttük cigányok, szlovének és az anyanyelvük szerint ugyancsak szerb- horvát bunyevácok és sokácok.

Vallási szempontból, amely ugyan csökkenő, de még mindig igen fontos szerepet játszott az emberek világszemléletének és erkölcsi normáinak az alakításában, s ezen keresztül társadalmi magatartásukat is befolyásolta, legalább annyira heterogén képet mutatott az ország lakossága, mint nyelvek, nemzetiségek szerint. A római katolikusok, akikhez az uralkodócsalád is tartozott, s akiknek az egyháza évszázadokon át a Habsburg Birodalom államegyházaként működött, az összlakosságnak 49%-át reprezentálták. Ha a római pápa főségét elismerő, de az ortodox rítust megtartó görög katolikusokat (11%) is hozzájuk számítjuk, akkor a katolikusok aránya éppen 60%-ot tett ki. A lakosság másik 40%-a négy nagy s több kisebb felekezet között oszlott meg. A protestánsok aránya együttesen 21%-ot tett ki, amelyen belül a reformátusok vagy kálvinisták adták a többséget (14%), s az evangélikusok vagy lutheránusok a kisebbséget (7%). A görögkeleti vagy ortodox egyház híveinek aránya csaknem elérte a 13%-ot, s az izraelitáké az 5%-ot. A kisebb vallások követői közül az unitáriusok közé kicsit több mint 70 ezren (0,4%) tartoztak.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

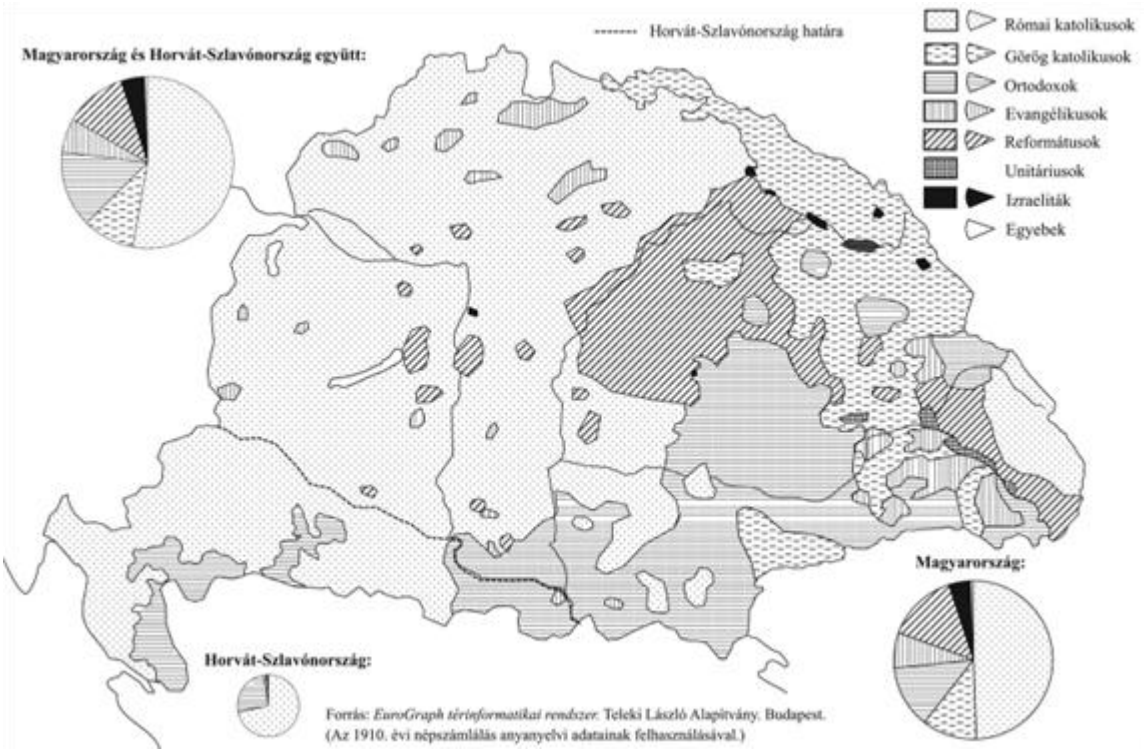

6. térkép. Magyarország felekezete

1.7. táblázat - 7. táblázat. A népesség vallási megoszlása, 1869-1910 (Horvát-Szlavónország nélkül)

Vallás	1869		1890		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%
Róm. kat.	6 266 505	45,9	7 267 695	47,9	9 010 305	49,3
Gör. kat.	1 594 833	11,6	1 658 308	11,0	2 007 916	11,0
Ortodox	2 076 343	15,2	2 064 889	13,6	2 333 979	12,8
Evangélikus	1 100 128	8,1	1 180 714	7,8	1 306 384	7,2
Református	2 024 177	14,8	2 212 761	14,6	2 603 381	14,3
Unitárius	54 719	0,4	61 618	0,4	74 275	0,4
Izraelita	543 696	4,0	707 961	4,7	911 227	5,0
Egyéb	2 884	0,0	9 042	0,0	17 066	0,0
Összesen	13 663 305	100,0	15 162 988	100,0	18 264 533	100,0

Forrás: Történeti statisztikai idősorok 1867-1992. 1. kötet. Népesség – népmozgalom. Bp., 1992, KSH, 245.

Földrajzi elhelyezkedésüket tekintve a katolikusok erős többséget képeztek az ország nyugati, középső és északi részein. Kelet felé haladva számarányuk fokozatosan csökkent. A Tiszántúlon a reformátusok, Kárpátalján a görög katolikusok vagy unitusok adták a többséget, míg Erdélyben ortodoxok, görög katolikusok, reformátusok

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

és evangélikusok, valamint unitáriusok éltek egymás mellett. A Bácskában és a Bánságban ugyancsak keveredtek a vallások. Itt főleg római katolikusok, evangélikusok és görögkeletiek laktak. Izraeliták az ország valamennyi megyéjében és városában éltek. Számarányuk a Galíciával határos északkeleti körzetekben, az itteni városokban (Máramarossziget, Ungvár, Munkács), valamint Nagyváradon és Budapesten volt a legmagasabb. Az ország központja felé irányuló zsidó migráció eredményeként a főváros izraelita lakossága 1869 és 1910 között csaknem megötszöröződött: 44 ezerről 203 ezerre, azaz Budapest lakosságának 23%-ára nőtt.

Az egyes felekezetek karakterisztikus földrajzi megoszlása azzal magyarázható, hogy az egyházak közül több is szorosan kötődött meghatározott nemzeti csoportokhoz. A szerbek például szinte kizárólag az ortodox, a ruténok pedig az unitus egyházhoz tartoztak. Az erdélyi románok mintegy kétharmada a görögkeleti, egyharmada a görög katolikus vallást követte. A németek és a szlovákok vagy római katolikusok, vagy evangélikusok, azaz lutheránusok, a horvátok viszont kizárólag római katolikusok voltak. Vallási szempontból a magyar anyanyelvűek mutatták a legtarkább képet. Közülük 1910-ben római katolikusnak 58%, reformátusnak 26%, izraelitának 7%, evangélikusnak 4% és görög katolikusnak 3% vallotta magát.

1.8. táblázat - 8. táblázat. Az összlakosságfoglalkozási struktúrája 1910-ben (Horvát-Szlavónország nélkül)

Foglalkozási kategória	Fő	Össztársadalmi	Kategórián belüli
		arány (%)	
I. Földbirtokos			
Nagybirtokos (1000 kat. hold felett)	4 816	0,0	6,7
Középbirtokos (100-1000 kat. hold)	50 425	0,3	70,6
Bérlő (100 kat. hold felett)	16 184	0,1	22,7
Összesen	71 425	0,4	100,0
II. Kisbirtokos-kisbérlő			
50-100 kat. hold	134 687	0,7	1,9
20-50 kat. hold	822 912	4,5	11,9
5-20 kat. hold	3 511 085	19,2	50,6
5 kat. hold alatt	2 437 190	13,4	35,2
Egyéb önálló	30 711	0,2	0,4
Összesen	6 936 585	38,0	100,0
III. Tőkés			
Üzemtulajdonos (20 munkás felett)	11 223	0,1	16,9
Üzemtulajdonos (5-20 munkás)	42 089	0,2	63,2

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Tőkepénzes	13 237	0,1	19,9
Összesen	66 549	0,4	100,0
IV. Kistermelő – polgári középrétegek			
Kisiparos (1-5 munkás)	488 229	2,7	24,5
Kisiparos segéd nélkül	861 416	4,7	43,2
Kereskedő	400 095	2,2	20,1
Szállító	80 099	0,4	4,0
Háztulajdonos	43 760	0,2	2,2
Életjáradékos	69 123	0,4	3,5
Magánzó	50 834	0,3	2,5
Összesen	1 993 556	10,9	100,0
V. Tisztviselő – értelmiségi			
Gazdasági tisztviselő	274 258	1,5	35,6
Köztisztviselő, szabadfogl. értelmiségi	438 278	2,4	56,9
Katonatiszt	18 205	0,1	2,4
Nyugdíjas tisztviselő	40 154	0,2	5,1
Összesen	770 895	4,2	100,0
VI. Alkalmazott – altiszt			
Közszolgálati	192 191	1,1	56,6
Véderő	38 111	0,2	11,2
Nyugdíjas	109 454	0,6	32,2
Összesen	339 756	1,9	100,0
VII. Munkás			
Ipari	1 851 697	10,1	23,9
Kereskedelmi	169 700	0,9	2,2

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Közlekedési	432 312	2,4	5,6
Mezőgazdasági	4356316	23,9	56,2
Napszámos	453 377	2,5	5,8
Házicseléd	405 069	2,2	5,2
Sorkatona	88 234	0,5	1,1
Összesen	7 756 705	42,5	100,0
VIII. Egyéb és foglalkozás nélküli	329 062	1,8	100,0
Mindösszesen	18 264 533	100,0	

Forrás: Magyarország története 1890-1918. 7/2. kötet. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó, 428-431.

A nagy egyházak jogi helyzete sokáig különbözött. Ezeket a különbségeket az 1848 és 1895 közötti törvényhozás megszüntette. 1895-től nemcsak a katolikus, protestáns és görögkeleti egyházak számítottak bevett felekezetnek, amit már 1848-ban elfogadtak, hanem az izraelita is (XLII. tc.). A bevett felekezetek teljes egyenjogúságot élveztek, és állami támogatást kaptak. A második csoportba sorolt úgynevezett elismert egyházak, a baptista és a muszlim önkormányzattal rendelkeztek, de állami támogatásban nem részesültek. Az el nem ismert felekezetté minősített szekták – nazarénusok, adventisták, metodisták stb. – állandó hatósági felügyelet alatt álltak, és összejöveteleiket esetről esetre engedélyeztetni kellett.

Az egyházak jogi helyzetének rendezése mellett az 1894-1895-ös egyházpolitikai törvények kötelezővé tették a polgári házasságot és a polgári anyakönyvezést, valamint újrarendezték a vegyes házasságokból születő gyermekek vallását. Az állam és az egyházak teljes szétválasztása mindezek ellenére nem történt meg. Az összefonódás leginkább a katolikus egyház esetében maradt meg, amelynek az államtól független, a világiak bevonásával működő önkormányzata – szemben az ortodoxok 1868-ban, a reformátusok 1881-ben és az evangélikusok 1891-ben létrehozott autonómiáival – nem szerveződött meg. Úgynevezett főkegyúri jogánál fogva az uralkodó nevezte ki a katolikus főpapokat, és az egyházi javadalmak adományozásába is beleszólhatott.

A római katolikus egyház különleges helyzetét még hangsúlyosabbá tették óriási birtokai – 1,6 millió hold -, amelyhez fogható vagyonnal egyetlen más egyház sem rendelkezett, valamint az oktatásügyben elfoglalt domináns pozíciói. Az 1910-es évek elején az egyházi fenntartású népiskoláknak 41, a középiskoláknak 51%-a tartozott a római katolikus egyházhoz. A reformátusok részesedése ugyanekkor 11, illetve 20%, az evangélikusoké 7,5, illetve 17%, a görögkeletieké 8, illetve 2,5% volt. A magyar oktatásügy eredményeihez tehát a magyar egyházak, mindenekelőtt a szerzetesrendek is jelentős mértékben hozzájárultak. A „fasori” evangélikus gimnázium, az ugyancsak budapesti piarista gimnázium, valamint a debreceni, pataki és pápai református gimnázium, hogy csak a legismertebb egyházi kezelésben lévő középfokú tanintézményeket említsük, kiemelkedő tudósok, politikusok és művészek tucatjait indította útjára.

Az iparosodás természetes társadalmi következményeként a lakosság foglalkozási szerkezete a XX. század elejére jelentős mértékben módosult. A mezőgazdaságból élők aránya, amely még az 1860-as évek végén is elérte a 75%-ot, 1910-re lecsökkent 62- 63%-ra, s az iparból és forgalomból (kereskedelem, hitel, közlekedés) élők részesedése pedig 23-24%-ra emelkedett. Az átalakulás keretében új társadalmi osztályok és rétegek születtek: a modern városi polgárság és az ipari munkásság, valamint a tisztviselők és az értelmiségiek csoportja. Megkezdődött a felszabadult jobbágyparasztság polgárosodása is. A hagyományos struktúrák teljes felbomlása azonban korántsem következett be teljesen. Az új rétegek és az általuk képviselt új értékrendek mellett továbbélt a történelmi-rendi társadalomszerkezet számos eleme, élethelyzete és viselkedési mintája. Ebből egy olyan – Erdei Ferenc, majd őt követve számos társadalomtörténész által kettős társadalmi struktúrának nevezett – összetett szerkezet alakult ki, amely nemcsak horizontálisan, a vagyoni helyzetnek megfelelően oszlott osztályokra és rétegekre, hanem vertikálisan is szétvált modern és tradicionális tömbökre,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

illetve csoportokra. A századelő magyar társadalma tehát – mint Erdei megállapította – „Nem általánosan és egészében polgári társadalom [...], hanem a kapitalizálódással együtt fejlődött polgári társadalomnak és a kapitalista fejlődésben is fennmaradt rendiségbeli társadalomszerkezetnek az együttese.”[5]

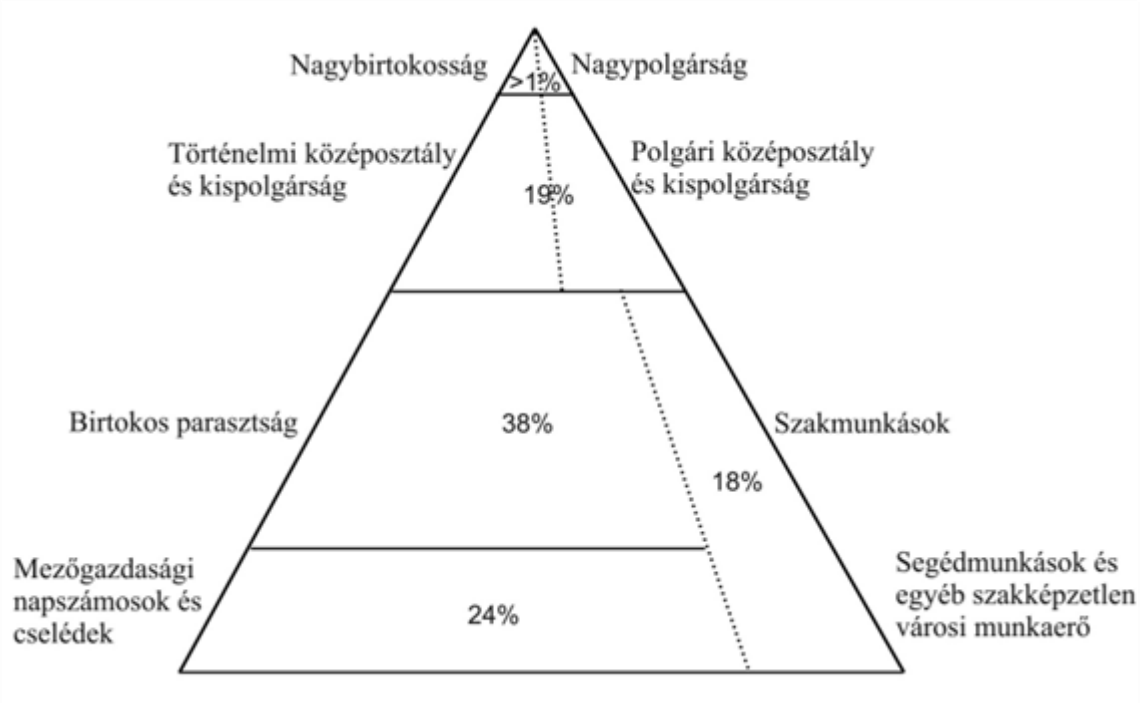

6. ábra. A „kettős társadalmi struktúra” sémája a XX. század elején

A társadalmi piramis csúcsán két osztály osztozott a vagyonban és a hatalomban: a nagybirtokosság és a nagypolgárság. A nagybirtokosok, tehát nagyjából az ezer holdon felüli birtokkal rendelkező földtulajdonosok száma alig tett ki többet kétezernél, ám az ország földbirtokállományának – az egyházi és közületi nagybirtokokat külön véve – körülbelül ötödét így is kezükben tartották. A kétezer nagybirtokos és egyben az egész magyar társadalom hagyományos elitjét mintegy nyolcszáz arisztokrata – zömmel bárók és grófok, s mellettük négy hercegi család – alkotta. Ezek között voltak külföldi (például a Schönbor- nok vagy a Coburgok) és úgynevezett nemzetek feletti monarchiai arisztokraták (például a Pallaviciniek és az Odeschalchiak), akiknek magyarországi birtokai csak töredékét vagy egy részét tették ki a Monarchia különböző tartományaiban szétszórt vagyonuknak, s akik az országban nem is tartózkodtak rendszeresen. Voltak a magyar társadalomhoz szorosabb történelmi-politikai szálakkal kötődő, s többnyire irányító politikai szerepet is vállaló főnemesek (Andrássyak, Batthyányak, Károlyiak, Széchenyiek stb.); s akadtak szegényebb – főleg erdélyi vagy felvidéki – grófok és bárók (például a Bethlenek, Telekiek, Bánffyak) is. A századvégi statisztikák szerint legnagyobb földbirtokkal, közel 500 ezer holddal herceg

Esterházy Miklós rendelkezett, míg gróf Károlyi Mihály 50 ezer hold körüli birtokával 46. helyen állt a rangsorban.

Az arisztokrácia fénykora Magyarországon a XVIII. századra esett, de hatalmuk és befolyásuk még a dualizmus fél évszázada alatt is jelentős maradt. Az országgyűlés felsőházi tagjainak négyötöde (az 1885-ös reform ellenére) és a képviselőházi tagok 11-16%-a állandóan közülük került ki. Ha egy arisztokrata nagybirtokos képviselő akart lenni, többnyire elég volt, ha leüzent vidéki kastélyába, s a jószágkormányzó, gazdatiszt és ispán – ígéretekkel, erőszakkal vagy vesztegetéssel – feltétlenül gondoskodtak elegendő számú szavazóról. A törvényhozásra így változatlanul döntő és közvetlen befolyást tudtak gyakorolni. A végrehajtó hatalomban kisebb arányban vettek részt, ám a kulcspozíciókat általában maguknak igényelték. A dualizmus időszakának 16 miniszterelnöke közül például 10 volt arisztokrata (7 gróf és 3 báró), s a 111 miniszter közül 38. Igen magas, több mint 50%-os arányban képviseltették magukat a Monarchia diplomáciai karában, míg a főispánoknak a századelőn már csak egyharmadát adták. A gazdaság modernizációjának előrehaladtával feltűntek képviselőik a bankok és iparvállalatok igazgatótanácsi tagjainak soraiban is. A gróf Zichy család tagjai például 34, a

[5] Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. In uő: A magyar társadalomról. Budapest, 1980, Akadémiai, 295.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Széchenyi grófok 29, az őrgróf Pallaviciniek 27 pénzintézet és ipari létesítmény jól jövedelmező vezetőségében foglaltak helyet.

5. Egy főúri esküvőről távozók a józsefvárosi Jézus Szíve-templom előtt. 1903

Társas érintkezésében és életmódjában az arisztokrácia még a XX. század elején is a társadalom többi részétől elkülönült kasztot alkotott. A kastély, ahol éltek, külön világ, külön kis mikrotársadalom volt a kiszolgáló belső cselédséggel, a gyermekek nevelőivel és nyelvtanáraival, a szertartásos étkezésekkel, a gyakori vadászatokkal, lóversenyekkel, teniszezéssel és estélyekkel. A budapesti Nemzeti Kaszinóba, amit még Széchenyi István alapított, mások, mint arisztokraták csak igen nehezen juthattak be. Nagyot tévednénk azonban, ha ezt a szűk s kifelé exkluzív kört teljesen homogén csoportként fognánk fel. Egy több tízezer holdas dunántúli és egy néhány ezer holdas erdélyi grófi család kastélya, életmódja és exkluzivitása, tehát a külvilággal való kapcsolattartása között igen jelentős különbségek mutatkoztak. A dunántúliak Versailles-ra vagy Schönbrunnra emlékeztető nagy palotái általában a falun kívül, míg az erdélyiek gyakran alig több mint néhány szobás kastélyai a falu közepén, a templom és a községháza közelében helyezkedtek el. A dunántúliak vásárolni Bécsbe és Párizsba, nyaralni pedig a Cote d’Azurre jártak. Az erdélyiek számára a nagyvilágot Budapest, esetleg Bécs jelentette, s fürdőhelyeik Ó-Tátrafüred, Pöstyén, Her- kulesfürdő, Tusnádfürdő, Abbázia, esetleg a velencei Lido voltak. A dunántúliak estélyein libériás inasok ugyanazokat az étkeket és italokat szolgálták fel, mint Európa bármely más nagy arisztokrata kastélyában, s a terem végéből diszkrét zene szólt. Az erdélyiek összejöveteleire az étkek és likőrök az úrnő „titkos” receptjei szerint és személyes felügyelete mellett készültek, azokat „kölcsöninasok” szolgálták fel, s a vacsora végeztével néhány tagú „cigánybanda” muzsikájára ropták a táncot a jelenlévők. A dunántúliak nem érintkeztek parasztjaikkal, az erdélyiek állandó kontaktusban voltak velük.

A nagybirtokosság törzsét a volt középnemesség vagyonos része alkotta. Az arisztokratákéhoz fogható hatalmas, tízezer holdon felüli latifundiumokkal közülük ugyan csak kevesen rendelkeztek, de az ezer-kétezer holdasok száma megközelített az ezret. A politikai hatalomból ők is messze számarányukon felül részesültek. Arisztokrácia és vagyonos középnemesség között nem is húzódott áthághatatlanul éles határvonal. Tisza Kálmán például a korszak elején nagybirtokos köznemesként került az ország kormánykereke mellé. Fiának, a „boldog békeidők” utolsó miniszterelnökének viszont már nemcsak nemesi előneve volt, hanem 1898-ban grófi rangot is kapott. A magyar társadalom történetileg kialakult struktúrájában ők, azaz az „ezerholdasok”

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kapcsolták össze a nagybirtokosok leghatalmasabb felső rétegét a „dzsentrivel”, azaz a néhány száz holdas nemesi középbirtokosokkal és a földjeiket vesztett állami és vármegyei tisztviselőkkel.

A nagybirtokosság harmadik jól elkülöníthető rétege a meggazdagodott nagypolgárságból került ki. A századelőn az összes nagybirtoknak mintegy ötödét birtokolták, s jelentős volt a bérletként kezükön lévő földállomány is. Az arisztokrácia zárt társadalmi körein ők azonban jórészt kívül maradtak, s múltjuknak és hagyományaiknak megfelelően az ipari, kereskedelmi vagy banktőke uraihoz kötődtek.

A nagybirtokosság mellett, de a társadalmi piramis modern felének csúcsán elhelyezkedő nagypolgári családok száma körülbelül 800-1000 főt tett ki. Ezen belül 100-150 lehetett az egymással üzletileg és rokonság szerint egyaránt erősen összefonódott, s kifelé a születési arisztokráciához hasonlóan zárt „polgárarisztokrata” családok száma. Legismertebbek és leggazdagabbak a csepeli Weiss, a budai Goldberger, a hatvani Deutsch, a gelsei Guttman, valamint a Chorin, az Ullmann és a Kornfeld famíliák voltak. A magyar gazdaság modern szektorainak megteremtésében és irányításában mindegyikük kimagaslót alkotott. Weiss Manfréd mellett, akinek a szerepéről már szóltunk, Goldbergerék az ország legjobb és legnagyobb textilkombinátját építették fel, a Deutsch család nevéhez a magyar cukoripar megteremtése fűződik, Kornfeld Zsigmond a Magyar Hitelbankot irányította, Chorin Ferenc pedig a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-ot.

A nagypolgárság történetileg három fő ágból tevődött össze. Az egyiket a régi magyar vagy német patrícius- és kereskedőcsaládok utódai, a másikat a külföldről, főleg Ausztriából, Svájcból és Németországból újabban betelepedett vállalkozók, a harmadikat pedig, amely a legjelentősebb volt, a régebb óta honos vagy a XIX. században bevándorolt zsidók alkották. Kornfeld Zsigmond például a prágai Creditanstalt éléről került Budapestre 1878-ban, Chorin Ferenc pályája pedig egy hazai rabbicsaládból ívelt fel tüneményes gyorsasággal. A századforduló körüli években a bankok, a tőzsde és a Gyáriparosok Országos Szövetségének a vezetőségében 55%-os volt a zsidók aránya.

A nagypolgárság gazdasági ereje a XX. század elején már vetekedett az arisztokráciáéval. Budapest legnagyobb adófizetői az 1870-es években zömmel még háztulajdonosok voltak, közöttük igen sok főnemessel, s az ipar és a hitelélet képviselői csak utánuk és a kereskedők után következtek. 1910-re viszont már élre törtek a bankárok és a gyártulajdonosok, illetve -igazgatók, s a háztulajdonosok a harmadik helyre szorultak. A fővárostól távoli és meglehetősen elmaradott kis erdélyi vármegyében, Maros-Tordában – mutatis mutandis – ugyanilyen átalakulás zajlott le. A földbirtokos grófok között, akik a századfordulóig egyedül vezették a megyei virilisták listáját, a századelőn egyre nagyobb számban tűntek fel a helyi újgazdagok: szeszgyárosok, fűrésztelep-tulajdonosok és kereskedők. Az átalakulás külsőségekben is mutatkozott. Duna-parti házaikban vagy Városliget környéki villáikban a nagypolgárok a századfordulón már ugyanolyan pazar estélyeket adtak, mint a történelmi nevek viselői vidéki kastélyaikban vagy fővárosi palotáikban, s ha fiúgyermekeik a tudományok vagy a művészetek iránt érdeklődtek, ugyanúgy válogathattak Európa legjobb egyetemei között, ahogy a nagybirtokos és grófi származásúak régtől fogva. A magyar filozófiai gondolkodás legnagyobb alakja, az 1885-ben született Lukács György, akinek az atyja ugyancsak bankár volt, s aki németországi egyetemeken tanult, nagy műveit élete végéig németül írta, noha 1933 után Moszkvában, 1945 után pedig Budapesten élt.

A nagypolgárság társadalmi tekintélye és politikai súlya mindazonáltal elmaradt gazdasági ereje mögött. Bár Ferenc József intencióinak megfelelően a beérkezett nagypolgárság nemesítése az egész korszakban nagy ütemben haladt előre – 1918-ig összesen 26 zsidó polgárcsalád kapott bárói rangot, s 346 egyszerű nemességet -, és az új arisztokraták – ahogy erről életrajzi regényeikben többen be is számolnak – nagy igyekezettel tanulták a díszmagyar és az ehhez tartozó díszkard viselését – a régi nemesi, s kivált a középbirtokosi csoportok továbbra is jöttment felkapaszkodottakat láttak bennük, s ha tehették, kerülték a társadalmi érintkezést velük. Az elzárkózásra jellemző, hogy a Nemzeti Kaszinó összesen 7, a valamivel kevésbé exkluzív Országos Kaszinó, a dzsentrik találkozóhelye pedig 14 zsidó származású egyént vett fel tagjai közé. A budapesti nagy és jómódú középpolgárság, ha társaságra vágyott, a Lipótvárosi Kaszinóban múlatta idejét. Ez az elkülönülés az élet számos más területén is megfigyelhető volt. Budapesten léteztek tipikusan zsidó klubok, kávéházak és éttermek, s a polgárság, ha szerette a Balatont, akkor rendszerint Siófokon vett ki lakást vagy építtetett magának villát. Az „ősnemesek” viszont, ha csak tehették, Füreden, Badacsonyban, tehát az északi parton tartózkodtak. Ezzel a társadalmi elkülönüléssel szemben hatottak a két elitcsoport között lassan megindult összeházasodások. Az első világháború után fellendült antiszemita jellegű „zsidókutatások” több mint 20 olyan arisztokratát ismertek, akik – pénzért vagy szerelemből – zsidó feleséget választottak maguknak. A volt köznemesek jóval népesebb táborában ez a szám valószínűleg sokkal magasabb volt. Erre utal, hogy a zsidó-keresztény házasságok száma az 1890-es évek és 1918 között Budapesten csaknem megháromszorozódott: évi 180-ról (az összes 6-7%-a) évi 500 fölé (az összes 14-17%-a) emelkedett. Vidéken ugyanilyen tendencia bontakozott ki, ám jóval alacsonyabb szinten. A vegyes házasságok aránya ugyanezen idő alatt itt 2%-ról 8-9%-ra emelkedett.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A társadalmi piramis csúcsát képező két leggazdagabb és legbefolyásosabb elitcsoport és a társadalom talapzatát alkotó néptömegek között a középrétegek különböző csoportjai helyezkedtek el. A felső szinteket az úgynevezett középosztály, az alsókat a városi kispolgárság és a jobb módú falusi parasztság foglalta el. Az előbbihez tartozók még kétségkívül „urak”, az utóbbiak tagjai azonban már csak „kendek” voltak. A középosztályi életforma jelének és elengedhetetlen tartozékának a cselédet és a legalább háromszobás lakást tekintették. Az ezzel rokon értelmű „úriemberség” ismérve pedig az érettségi vagy az ehhez hasonló iskolai végzettség, illetve a párbajképesség volt. Ezeken az azonosságokon túlmenően azonban magát a középosztályt is több tényező (foglalkozás, jövedelem, származás stb.) osztotta további rétegekre és csoportokra.

A nagybirtokosság alatt elhelyezkedő és ahhoz kötődő középosztályt szokás volt úri vagy történelmi jelzővel illetni, ami e réteg tagjainak nemesi eredetére utalt. A mintegy 6-7 ezer családra becsülhető, ezer hold alatti földtulajdonnal rendelkező, nemesi eredetű középbirtokosság mellett mindenekelőtt az állam, az egyház és az uradalmak százezres nagyságrendű értelmisége tartozott ide. Bár a köztisztviselők, különösen a papok és agrárszakemberek között sok egyszerű származású diplomás is akadt, az úri középosztály gerince, tömörítő magva és vezérlő ideálja még ekkor is a birtokos vagy földjét vesztett hivatalnoknemesség, a dzsentri volt. Utóbbiak, a vidéki kúriáikról a városokba költöző és a vármegyék, illetve Budapesten a minisztériumok köztisztviselőivé váló egykori földbirtokosok és utódaik száma gyorsan növekedett: a kiegyezés és 1910 között 15-20 ezerről körülbelül 100 ezerre. Andrew C. Janos számításai szerint a nemesi, illetve a nemesi eredetű, de nem arisztokrata minisztériumi főtisztviselők 1890-ben a miniszterelnökség, valamint a Belügy-, Pénzügy- és Kereskedelemügyi Minisztérium állományának 57%-át, 1910-ben pedig 46%-át adták. A parlamenti képviselőknek ugyanezekben az években 48, a főispánoknak 58, az alispánoknak 77, s a szolgabíró és az alispán közötti posztokat betöltőknek mintegy 80%-a került ki közülük. Az oly sokszor ostorozott úgynevezett dzsentri mentalitásban, amelyet a kor magyar írói közül Herczeg Ferenc rokonszenvvel, Mikszáth Kálmán távolságtartó iróniával, Móricz Zsigmond pedig leleplező kritikával örökített meg, erős történelmi tudat, közügyek iránti érdeklődés, hazafiság és gavallérság keveredett buta gőggel, felsőbbrendűség-tudattal, antidemokratizmussal, sovinizmussal és olykor önpusztító léhasággal. Extra Hungariam non est vita et, si est vita non est ita; A kása nem étel, a tót nem ember – ilyen és ehhez hasonló „aranyigazságok” tükrözték e gondolkodásmód és viselkedés negatív jellegzetességeit. S persze legendás életmódjuk, melynek tipikus megnyilvánulásai a szívélyes családi vendéglátások és mulatságok, s a férfiak hajnalokba nyúló kártyacsatái és cigányze- nés-magyarnótás tivornyái voltak. A dzsentrik mellett a századfordulótól egyre nagyobb arányban jelentek meg az állami és vármegyei adminisztrációban a kispolgári és részben német-szláv eredetű hivatalnok értelmiség képviselői, akik közül legmagasabbra Wekerle Sándor, Magyarország első polgári származású miniszterelnöke jutott.

A nemesi középbirtokosságnak – mint polgári kiegészítője – a városi középpolgárság (kereskedők, üzem- és háztulajdonosok, tőkepénzesek stb.), az állam, egyházak és uradalmak értelmiségének pedig a gyárak, nagykereskedések és bankok szakembereinek szintén mintegy százezres rétege felelt meg. A nagypolgársághoz hasonlóan a középpolgárság és a magántisztviselők között is jelentős volt a német, s különösen a zsidó elem. A XIX. század végén ők adták a legtöbb adót fizető üzletemberek mintegy kétharmadát, s a budapesti kereskedők felét. Magán a zsidóságon belül a cégtulajdonosok és a magántisztviselők aránya 57%-ot tett ki. Ez a magas arány a liberális magyar nemesség és az 1848 előtt jogfosztott zsidóság között még a század közepén létrejött informális „egyezséggel”, illetve ennek gazdasági-társadalmi konzekvenciáival magyarázható. Ennek értelmében a nemesség jogot formált a kiépülő modern állam uralmi pozícióira, a nem nemesi – köztük zsidó – csoportok viszont teljes jogegyenlőséget és szabad kezet kaptak a gazdasági modernizáció feladatainak ellátására. Így állt elő az a sajátos munkamegosztás, hogy miközben az állami adminisztráció és a vármegyei közigazgatás alapvetően továbbra is a történelmi elit, az arisztokrácia és a dzsentri irányítása alatt maradt, addig – mint Szekfű Gyula írja – „A kapitalizmus hirtelen fellendüléséhez, az indusztrializmus és pénzüzlet szédületes kifejlődéséhez a zsidóság szolgáltatta az agyvelőt és az embert.”[6] Az egyezség része volt az asszimiláció, a magyarosodás is, amelynek a középpolgárság a nagypolgársághoz hasonló buzgalommal igyekezett eleget tenni. Ennek lett tipikus jele a névmagyarosítás s néha a dzsentriéletmód majmolása. Keresztény és zsidó polgárok – mint Márai Sándor diagnosztizálta utóbb – az arisztokratákhoz és a nagypolgárokhoz hasonlóan mégsem „igazán együtt”, hanem „egymás mellett” éltek. „Különös helyzet alakult ki a század elején a zsidókkal. Mindenütt ott voltak, ahol tehetséggel, szorgalommal és szívóssággal érvényesülni lehetett, a pályák megnyíltak előttük, a tanszabadság pompás karrierek útját egyengette, társaságban, hivatalos helyeken fesztelen és »egyenrangú« barátkozás folyt zsidók és keresztények között [...], de a kikeresztelkedett zsidót természetesen éppen olyan kevéssé tekintették fajtabelinek, mint ahogy a keresztvízzel meglocsolt néger nem lesz az amerikai polgár szemében fehér ember; s erről soha nem beszélt senki.”[7]

[6] Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1938[5], Királyi Magyar Egyetemi
[7]Nyomda, 337.
Márai Sándor: Egy polgár vallomásai. Budapest, 1934-1935, Pantheon, 1. köt. 13-17.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az úgynevezett szabadpályás értelmiség (orvosok, ügyvédek, hírlapírók stb.) közel százezres tömege szintén a középosztályhoz tartozott. Ok származásuknak, ízlésüknek és politikai nézeteiknek megfelelően orientálódtak vagy a nemesi-történelmi, vagy az új, polgári rétegek és értékrendek felé. 1910-ben zsidó származásúak adták az orvosok 49, az ügyvédek 45 s a tanárok és a tanítók 10%-át. Az értelmiség belső hierarchiáját és társadalmi megítélését természetesen nemcsak a vallás és a származás, hanem a státus, a pozíció és a fizetés is nagymértékben befolyásolta. Egy sikeres fővárosi orvosprofesszor – lett légyen keresztény vagy izraelita – egyaránt a szellemi elithez tartozott, az értelmiségi középosztály legeslegalsó rétegének képviselői, a falusi néptanítók viszont már-már uraknak sem minősültek. Az uralkodó eliten és a középrétegeken belüli szigorú hierarchiát a megszólítások formalizált rendje is tükrözte. A főhercegeket és a belső titkos tanácsosokat kegyelmes úrnak kellett szólítani. Az esztergomi érseknek és a hercegeknek a főméltóságú, a horvát bánnak, a miniszteréknek, az érsekeknek és a királyi tábla elnökének a nagyméltóságú úr megszólítás dukált. Az államtitkárok, a főispánok, a törvényszéki elnökök, egyetemi rektorok, az egyszerű tábornokok és az ezredesek szabályszerű megszólítása a nagyságos úr volt. S akik ezt a szintet sem érték el, de urak vagy majdnem urak voltak, például a főszolgabírók, a jegyzők, az adófelügyelők és a katonatisztek közül a hadnagyok, nos, nekik meg kellett elégedni a tekintetes úr megszólítással. A kisnemesek jobbágyfelszabadítás előtti szokásos megszólítása – nemzetes úr, nemzetes asszony, illetve nagyasszony – erre az időre kiment a divatból.

A középosztály állami alkalmazásban lévő rétegei számos különleges privilégiumot élveztek. A köztisztviselők munkaideje például lényegében kötetlen vagy legalábbis igen „rugalmas” volt, s alig terjedt túl napi 4-5 órán. Általában 10-től délig, s hosszú ebédszünet után délután még két-három órát dolgoztak. Előjogaik közé tartozott az is, hogy nyaranta pontosan meghatározatlan idejű fizetett szabadságban részesültek. Az altisztek és a szolgák esetében ez ugyan ritkán haladta meg a két hetet, a bírák, ügyészek, tanárok és magasabb beosztású tisztviselők esetében azonban akár másfél hónap is lehetett. Mindezek mellett 1885-től nyugdíjban is részesültek. A nyugdíjkorhatárt általában 60-65 évben, egyetemi tanárok és magasabb állású bírók esetében 70 évben állapították meg. A nyugdíj 5-10 évi szolgálat után a fizetés 40%-át tette ki, amely a 10. szolgálati éven túl évenként további 2%-kal emelkedett. A rendelkezés a magasabb végzettségű és beosztású közalkalmazottakra, valamint az altisztekre és a szolgákra egyaránt vonatkozott, sőt kiterjedt a feleségekre is, akik a férj elhunyta esetén özvegyi nyugdíjat kaptak. Az állami nyugdíjat élvezők száma 1913-an 63 ezer főt tett ki, s ettől kezdve folyamatosan emelkedett.

A középosztály politikai befolyása – bár a két uralkodó elitcsoportét természetesen nem érte el – igen jelentős volt. Választójoggal lényegében minden középosztálybeli felnőtt férfi rendelkezett, s a századforduló körüli években a nem arisztokrata nemesi birtokosok adták a képviselők 30-35%-át, az ügyvédek 12-24%-át és a tisztviselő rétegek 7-14%-át. Ez utóbbiakon, tehát a képviselőkön és az állami tisztviselőkön belül a középosztály hagyományos, nem zsidó elemei sokáig kizárólagosságot élveztek. 1883-ban az országgyűlés két házában összesen még csak 5 zsidó képviselő, illetve főrendiházi tag volt található, s a minisztériumi tisztviselők között csupán 10. A századforduló után azonban ez is módosulni kezdett.

1905-ben a zsidó vallású és származású képviselők száma hirtelen 102-re (25%) szökött, s az 1910-es választások során is 84-en (20%)jutottak be különböző pártok színeiben. Ezzel párhuzamosan az állami adminisztrációban is megjelentek: arányuk 0%-ról a világháború idejére mintegy 5%-ra emelkedett. Heltai Ferenc személyében 1913-tól a zsidóság adta Budapest főpolgármesterét, s ugyanezekben az években több minisztert és 9 államtitkárt is.

A fenti adatok által is jelzett társadalmi mozgások és átrendeződés ellenére a felső rétegek és középosztály önreprodukciója igen nagyfokú volt. Bár össztársadalmon belüli arányuk alig haladta meg a 10%-ot, gyermekeik az egyetemi és főiskolai hallgatóknak 1898-1899-ben 57, 1908-1909-ben pedig 51%-át adták, s ezt megközelítő arányban képviseltették magukat a középiskolások között is. Ezen belül dinamikusan nőtt a zsidóság számaránya. A középiskolások között az izraelita felekezethez tartozók az 1860-as évek közepén 10%-os, a 80-as évek közepén 20%-os, 1913-1914-ben 22,5%-os reprezentációt értek el. Az egyetemi és főiskolai hallgatók között ugyanezekben az években arányuk 10, 28 és 29%-ot tett ki. Miközben tehát a középosztálybeli fiatalok egészének aránya a közép- és felsőoktatásban enyhén csökkent, a zsidó középosztálybelieké jelentősen nőtt.

A középrétegek két alsó kategóriáját a birtokos parasztság és a zömmel városi kispolgárság alkotta. A birtokos parasztság a magyar társadalom legszámottevőbb eleme volt. Hétmilliós táboruk az összlakosság 38%-át tette ki. Felső rétegük, a családonként többnyire 50 kat. hold földnél többet birtokló gazdag parasztság (a birtokos parasztság alig 2%-a) maga már általában nem kényszerült állandó és rendszeres fizikai munkára. Tevékenységük részben üzemszervező és értékesítő jellegű volt, s földjeiket – legalábbis részben – cselédekkel és részesekkel vagy napszámosokkal műveltették. Az 1890-es évekig töretlen mezőgazdasági konjunktúrát elsősorban ez a paraszti réteg tudta kihasználni. Az állattenyésztéssel, valamint a takarmány- és zöldségtermesztéssel foglalkozó kisalföldi és északnyugat-dunántúli, a gyümölcs- és szőlőtermesztés fortélyait

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

elsajátító Duna-Tisza közi, s a főleg gabona- és kapásnövény-termelésre berendezkedő tiszántúli nagygazdák kezén jelentős vagyonok halmozódtak fel. A másik póluson elhelyezkedő törpebirtokosság (a birtokos parasztság több mint egyharmada) tagjainak viszont csak annyi (többnyire 5 kat. holdnál is kevesebb) földjük volt, amelyen kedvező időjárási viszonyok mellett is csak az egyszerű újratermeléshez és önfenntartáshoz szükséges javak egy részét lehetett megtermelni. A törpebirtokosok ezért rendszeresen vagy alkalmanként maguk is bérmunkásoknak álltak. A közbülső rétegeket alkotó középparasztok és kisparasztok családtagjaik segítségével maguk művelték földjeiket. A középparaszt, ha fogadott is napszámost, ezt inkább csak szezonmunkák idején tette, a kisparaszt, ha időnként a máséba állt is, többnyire csak az igaerő miatt volt erre szüksége. A középparaszti és kisparaszti birtokok jövedelméből felhalmozni általában nem, vagy csak nagy áldozatok és szerencsés körülmények egybeesése esetén lehetett, a tulajdonosok szolid megélhetéséhez viszont többnyire elegendő volt.

A kisbirtokos paraszt (és általában a paraszt) a századfordulóig a régi, nemesi és az új, polgári társadalmon egyaránt kívül állt. Különállása az évszakokhoz és az időjáráshoz alkalmazkodó munkarendjében, a lakóhely és a munkahely egységéből adódó sajátos életformájában, a hagyományos, az úri és a polgárias városi viselettől eltérő öltözékében, valamint kultúrájában, társas kapcsolataiban és az irodalmi nyelvtől gyakran igencsak eltérő helyi dialektust használó beszédmódjában egyaránt megnyilvánult. Ekkortól azonban olyan folyamatok indultak be, amelyek néhány évtized alatt a falu hagyományos viszonyait és lakóik tradicionális életmódját is átalakították. A hagyományos paraszti ruhatár kiegészült a polgári viselet néhány jellegzetes darabjával, a fekete zakóval, illetve a puhagalléros fehér inggel, a népdalok mellett megjelentek a népies műdalok, s a Biblia és a kalendárium mellett a krajcáros néplapok, sőt esetleg más olvasmányok is. A falvak és tehetősebb lakói tehát polgárosodtak, ami azzal is együtt járt, hogy a gazdák öntudata és tekintélye megnőtt. Legsikeresebb és legrátermettebb képviselőik – mint bírók, esküdtek, gazdaköri és Hangyaszövetkezeti vezetők – a század elején hatalom és tekintély szempontjából már egy szinten álltak a pappal, a jegyzővel és a tanítóval, akik gyakran feleséget is a tehetős gazdalányok közül választottak maguknak. A társadalmi mobilitás másik csatornája esetükben is a tanulás és az értelmiségivé válás volt. A század első éveiben az egyetemi és főiskolai hallgatók 10- 11%-a, s a középiskolásoknak ennél kicsit nagyobb hányada került ki parasztfiatalok közül. Szerepük különösen a lelkészek utánpótlásában volt jelentős. Ok adták a hittudományi karok hallgatóinak mintegy 30%-át, ami a falusi pap tekintélye mellett nyilvánvalóan az ingyenes tanulás lehetőségével függött össze. Csernoch János, aki 1913-ban lett esztergomi érsek és hercegprímás, egyszerű szlovák családból származott.

A családtagjaikkal együtt közel két és fél milliónyi (az összlakosság 12-13%-a) kispolgárság keresőinek kétharmadát az önálló, s legfeljebb egy-két segédet és inast foglalkoztató kisiparosok és kiskereskedők tették ki, akik saját műhelyükben vagy üzletükben, saját munkaeszközeikkel és saját munkaerejükkel vettek részt a termelés folyamatában. Ezen belül megkülönböztethetjük a kapitalizmushoz és a városi élethez kapcsolódó modernebb és a növekedés lehetőségét magában rejtő kisvállalkozások tulajdonosait, s a népi társadalomhoz, a parasztsághoz és a falusi élethez kapcsolódó tradicionális kézműveseket, boltosokat és gyűjtögető házalókat. A kisiparosi és a kiskereskedői foglalkozás felülről, az úri középosztály és a vagyonos polgárság felől nézve alsóbbrendű pályának minősült. A parasztság körében viszont megbecsültségnek örvendett, s a paraszti feltörekvés egyik állandó célpontja volt. Maguk a kisiparosok és kiskereskedők viszont nagy igyekezettel irányították gyermekeiket értelmiségi, hivatalnoki pályákra, s küldték „magasabb” iskolákba: a leányokat polgáriba, a fiúkat középiskolába, sőt egyetemre. A kisiparos- és kiskereskedő-családokból érkező egyetemisták és főiskolások aránya 1988-1899-ben és 1908-1909-ben egyaránt 21%-ot tett ki, tehát körülbelül kétszeresét a réteg össztársadalmi reprezentációjának.

A kispolgárok egyharmada az államapparátus, közlekedés, hírközlés és termelés zömmel paraszti eredetű „altisztjei”, azaz a rendőrök, csendőrök, vasúti alkalmazottak, postások, házmesterek, pedellusok, művezetők, erdőkerülők stb. közül került ki. A munka, amelyet ez a réteg végzett, olyan feladatokat ölelt fel, amelyben a fizikai munkának és az alsóbb adminisztrációnak az elemei keveredtek. Státusuk ugyancsak átmeneti volt. Bár ugyanúgy bérért dolgoztak, mint a munkások, munkaviszonyuk a tisztviselőkééhez hasonlóan egy egész életre szólt, s öregkorukban nyugdíjban részesültek. Bár az „urak” közé távolról sem tartoztak, az „urakkal” való állandó kapcsolatuk és bizalmas munkájuk a kétkezi dolgozók fölé emelte őket.

A kispolgárságjobban élő részének életnívója megközelítette a középosztály életszínvonalát, a kevésbé szerencséseké és ügyeseké azonban a munkásságéhoz hasonlított. Előbbiek két-, esetleg háromszobás lakásban, utóbbiak egyszerű szoba-konyhában vagy falusi vályogházban laktak. A nagy- és középpolgársághoz képest a kispolgárok között jóval kevesebb volt az izraelita s több az egyéb vallású és nemzetiségű. Kivétel a kiskereskedők rétege, amelyen belül a zsidóság aránya hagyományosan magas volt. Választójoggal a kispolgárságnak – csakúgy, mint a birtokos parasztságnak – csupán felső rétegei rendelkeztek.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A birtokos parasztság alatt – s ez már a társadalmi piramis legalsó szintje – a szegényparasztság, a kispolgárság alatt pedig a városi munkásság helyezkedett el. Előbbiek az össznépesség 24%-át, utóbbiak – a mezőgazdaságból érkező házicselédeket s a város-falu közötti ingázó „kétlaki” napszámosokat is ide számítva – 18%-át tették ki. Ok voltak azok, akiknek az életét – ismét Márait idézve – az úri osztályok távolról és úgy szemlélték, „mintha négerekről vagy kis kínaiakról lenne szó”, s akikkel, ha egyáltalán, „egy kissé, mint a betegekkel, s egy kissé, mint a félkegyelműekkel” beszéltek.[8]

A birtokos parasztság és az agrárproletariátus, tehát a két nagy paraszti osztály közé a földhöz való más-más viszony húzott néhol éles, máshol elmosódó választóvonalat. A birtokos parasztok földtulajdonosok, az agrárproletárok földnélküliek voltak. A birtokos parasztok nagyobbrészt vagy kizárólag saját földjükből éltek, az agrárproletárok a nagy uradalmak és a gazdagparaszti birtokok cselédjeiként (a földnélküliek egynegyede) és napszámosaiként, illetve a nagy építkezések és csatornázások földmunkásaiként (a földnélküliek háromnegyede) keresték kenyerüket. A további különbségek többnyire ebből következtek. A birtokos parasztok lovakkal, tehenekkel s gazdasági épületekkel megtoldott két- vagy háromszobás házzal, az agrárproletárok inkább csak egy-két malaccal, pár baromfival, s szoba-konyhás-kamrás vályog- vagy vert falú házzal rendelkeztek. A legszolgaibb körülmények között közülük is az uradalmi cselédek éltek. Míg a főnemesi kastélyok egy-egy lakójára több, olykor féltucatnyi szoba is jutott, a kastélyok tövében meghúzódó vagy a pusztai cselédépületekben örültek, ha egy szobában csak egy család lakott. A hosszú, istálló formájú épületekben kialakított tipikus cselédlakásokba, amelyek egy szobából álltak, a két vagy négy család számára kialakított szabad tűzhelyű közös konyhán át lehetett bejutni. Ezeket és ezek lakóit, a „puszták népét”, mint Illyés Gyula nevezte őket, valóban egy egész világ választotta el a hatalmas és gyönyörű parkkal, teniszpályával, mesterséges tóval, gyümölcsössel és „fejedelmi allékkal” kiegészített és „remekbe kovácsolt magas vaskerítésekkel” körülvett kastélytól és azok lakóitól. A szegényparasztok választójoggal természetesen nem rendelkeztek, s az oktatási rendszer kínálta társadalmi felemelkedés lehetőségét is csak igen kis mértékben tudták kihasználni. A középiskolások között arányuk 2% körül mozgott, az egyetemisták és főiskolások között pedig az 1%-ot sem érte el.

A városi proletariátus valamivel több mint felét kitevő ipari munkásság a századelő magyar társadalmának legfiatalabb, de egyúttal legdinamikusabb és igen öntudatos osztálya volt. A polgársággal együtt a dualizmus fél évszázada alatt született meg, illetve szerveződött számban is jelentős, külön társadalmi osztállyá. Felső rétegük, az összmunkásság felére becsülhető és részben külföldről Magyarországra telepedett szakmunkásság viszonylag elfogadható életszínvonalon élt. Egyszobás, szoba-konyhás, esetleg kétszoba-konyhás lakással rendelkeztek. A munkásság átlagos bérszintje – Andrew C. Janos becslése szerint – a németországinak valamivel több mint felét, az oroszországinak 137%-át s a japánnak 182%-át tette ki. 1900 és 1910 között a bérszínvonal lassan, de folyamatosan emelkedett. A heti 10 korona alatt kereső gyári munkások aránya 29%-ról 19%-ra, a 10 és 14 korona között keresőké pedig 23-ról 20%-ra csökkent. Az egyes szakmák közötti igen jelentős presztízs- és fizetésbeli különbségek persze ettől függetlenül megmaradtak. A legjobban fizetett szerszámgéplakatosok és nyomdászok fizetése kétszerese vagy majdnem kétszerese volt a bőripari és élelmiszer-ipari munkásokénak, s több mint kétszerese a textiliparban fizetett béreknek, amely nagyrészt nőket és fiatalkorúakat foglalkoztatott. Kassák Lajos szerint, aki pályáját lakatosinasként kezdte, egészen más dolog volt egy súlyos vasköteggel végigcsörömpölni a városon, amely tiszteletet parancsolt, mint „bűzös, nagy talpcsomókat vagy kivikszelt csizmákat” cipelni a nyakban, amely undort keltett. „A legszebbek általában a lakatosok voltak. A szabók púposabbak voltak, mint mi, az asztalosoknak nagy csontok álltak ki mellükből, a boltosok x-lábúak és fagyott kezűek voltak”, s a „nagyülepű suszterinasok”, akiket „senki sem vett komolyan emberszámba”, „olyanok voltak, mintha sárga öregasszonybőrt húztak volna magukra”.[9]

A munkásság egyharmadát alkotó betanított és segédmunkások, továbbá házicselédek a legrosszabbul fizetett szakmunkásokhoz képest is szegényes, sőt gyakran nyomorúságos viszonyok között tengették életüket. Sokan közülük városi körülmények között járták azt a kálváriát, amit a mezőgazdasági cselédség a pusztán, a napszámosok pedig a falu szélén. E két munkásréteg gondolkodásmód szempontjából is különbözött. A modern munkásmozgalom, a szakszervezetek és a szociáldemokrácia elsősorban a szakmunkásság körében talált bázisra. Ez a munkásréteg főleg Budapesten, a főváros közvetlen környékén, a nagyvárosokban és az iparvidékeken élt. A házicselédek, valamint a betanított és segédmunkások többsége viszont az agrárproletariátus nagyobb részéhez hasonlóan még meglehetősen fejletlen politikai szinten állt. Választójoggal közülük senki sem, s a szakmunkásságnak is csak elenyészően csekély százaléka rendelkezett.

[8] Márai Sándor: Egy polgár vallomásai. budapest, 1934–1935, Pantheon, 1. köt. 241–242
[9] Kassák Lajos: Egy ember élete. Budapest, 1966, Magvető, 58–59.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

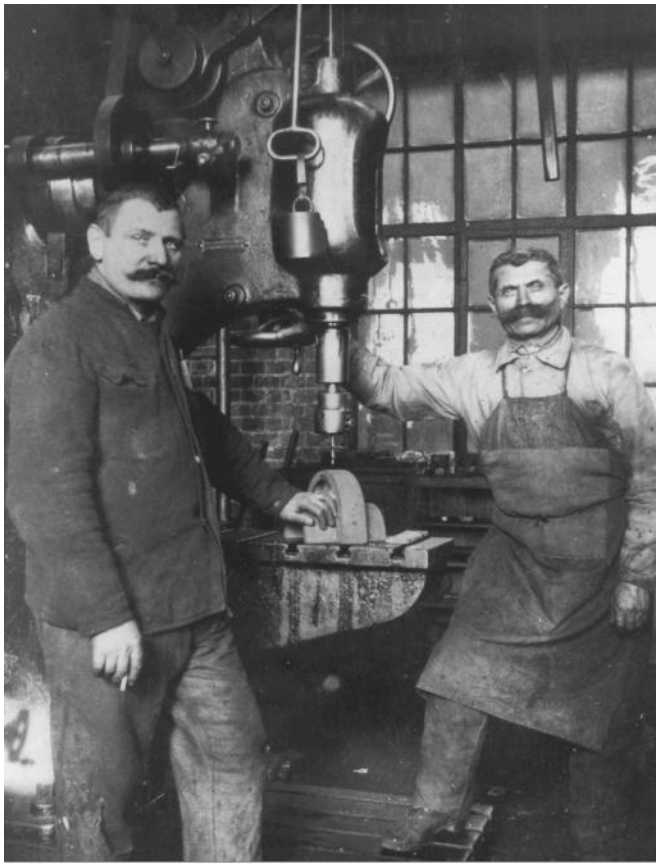

6. Munkások a fúrógép mellett a Beszkárt kelenföldi műhelyében. 1910-es évek

Alacsony béreik és kiszolgáltatottságuk ellenére a városi segéd- és betanított munkások nagy és állandó utánpótlási bázissal rendelkeztek. A nincstelen és gyakran munkanélküli szegényparasztok számára ugyanis a hosszabb-rövidebb ideig tartó városi segédmunkásság is vonzó perspektívátjelentett. A munkaidő a városban nem tizenhárom-tizennégy, hanem általában csak tíz órát tartott, s az átlagos mezőgazdasági napszámbérnek ennek ellenére dupláját fizették. Joó György, Móricz Zsigmond „boldog embere” 1907 őszén saját tiszaháti falujában például napszámosként 90 krajcárt, első kaszásként pedig 1 forint 20-at tudott keresni. A fővárosban viszont 1 forint 60-at, sőt 1 forint 80-at is kapott. Ennél komplikáltabb s ezért bizonytalanabb számítások szerint az ipari munkaerő a századelőn átlagosan körülbelül két és félszer keresett többet a mezőgazdasági munkásoknál.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

7. Román havasi pásztor. 1903

A századelő magyarországi társadalmának bonyolult alá-, fölé- és mellérendeltségi hierarchiáját tovább komplikálta az a körülmény, hogy a különböző nemzeti csoportok igen egyenlőtlenül oszlottak meg az egyes foglalkozási kategóriák, illetve társadalmi osztályok között. Legfejlettebb, azaz leginkább polgárosult társadalmi struktúrával a németek és a magyarok rendelkeztek, akik körében az agrárnépesség számaránya 1910-ben már csak 50, illetve 55%-ot tett ki, s az iparból és forgalomból élők részesedése pedig elérte a 37, illetve 30%-ot. A szlávok és románok körében viszont az ipari-forgalmi népesség még mindig csak 12,5%-os reprezentációt ért el, s az agrárlakosság tett ki 80%-ot. A legelmaradottabb nemzetiség a rutén volt 89%-os agrárlakossággal. Osztályhelyzet, műveltség és társadalmi pozíció szempontjából ugyanilyen nagy különbségek mutatkoztak. Miközben az összlakosságnak közel 50%-át s a parasztságnak kereken 60%-át adták a nemzetiségek, addig a 100 holdon felüli közép- és nagybirtokosoknak csak 27%-át, az egyházi személyeknek 36%-át, a néptanítóknak 28%-át, a városi és községi tisztviselőknek 13%-át, a megyei tisztviselőknek 7%-át s az állami tisztviselőknek 5%-át. A magyar anyanyelvűek körében a férfiak 83 s a nők 76%-a tudott írni és olvasni, a ruténok körében azonban csak 33, illetve 24%, a románok közül 41, illetve 25%. A magyarok műveltségi szintjét leginkább a szlovákok közelítették meg, akiknek 1910-ben 76, illetve 64%-a ismerte a betűvetést. A felsőbb iskolát végzettek körében még inkább dominált a magyar fölény. Az érettségizettek aránya a magyarok között 3,6% volt, a nemzetiségi lakosság körében viszont általában kevesebb mint egy százalék, s csak a horvátok között 1,2%. A fenti általánosítások mindegyike alól kivételt képeztek a németek. Sajátos múltjuknak, privilégiumaiknak és adottságaiknak köszönhetően az ő számuk a nagy- és középbirtokosok, az iparosok és kereskedők, valamint az értelmiség soraiban egyaránt meghaladta a nem magyar anyanyelvűek együttes számát. Ami pedig műveltségi szintjüket illeti, az írni és olvasni tudás szempontjából kicsit még a magyaroknál is jobban álltak: a férfiak 86 s a nők 79%-a ismerte a betűvetést.

1.9. táblázat - 9. táblázat. Az összlakosság társadalmi tagozódása anyanyelv szerint 1910-ben (%)

Foglalkozási kategória	Magyarok	Németek	Szlovákok	Románok	Ruténok-	Horvátok	Szerbek	Összesen

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Földbirtokosok és bérlők:								
100 kat. hold felett	0,52	0,48	0,11	0,12	0,06	0,09	0,34	0,25
50-100 kat. hold	0,74	1,30	0,49	0,49	0,29	0,43	1,25	0,60
20-50 kat. hold	3,86	6,61	4,49	4,94	4,21	5,06	10,00	3,69
10-20 kat. hold	6,44	9,21	11,08	12,81	14,12	14,95	20,32	8,70
5-10 kat. hold	7,28	7,87	14,43	18,89	20,87	21,78	21,15	10,14
0-5 kat. hold	9,57	10,39	17,61	22,87	27,01	30,24	14,00	9,81
Egyéb önálló termelők	0,70	0,34	0,13	0,81	0,60	0,15	0,43	0,45
Összesen	29,11	36,20	48,34	60,93	67,16	72,70	67,49	33,64
Ipari, kereskedelmi és közlekedési vállalkozók	11,90	17,69	7,13	3,23	1,84	6,05	5,28	16,34
Gazdasági és köztisztviselők, katonatisztek és értelmiségiek	5,96	3,60	0,53	1,25	0,32	2,19	1,79	2,46
Alkalmazottak, altisztek	1,67	1,34	0,68	0,40	0,25	0,80	0,86	1,19
Munkások:								
Mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban	25,29	12,95	22,19	24,91	21,75	5,98	15,95	20,16

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Bányászatban és iparban	11,44	15,13	10,82	3,72	2,43	5,29	2,83	12,22
Kereskedelemben és közlekedésben	4,79	2,56	1,95	0,68	0,61	1,84	1,11	1,92
Napszámosok	2,34	2,91	3,28	1,85	2,87	1,50	1,98	5,32
Házicselédek	2,81	1,94	2,14	1,02	1,18	1,09	0,39	1,39
Összesen	46,67	34,49	40,38	32,18	28,84	15,70	22,26	41,00
Nyugdíjasok és járadékosok	1,93	3,60	1,19	0,79	0,34	0,94	0,60	1,56
Egyéb	2,76	2,09	1,75	1,24	1,25	1,62	1,42	3,81
Mindösszesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Forrás: László Katus: Multinational Hungary in the Light of Statistics. In: Ethnicity and Sockty in Hungary. Ed. by Ferenc Glatz. Bp., 1990, Institute of History, 127.

1.10. táblázat - 10. táblázat. A lakosság megoszlása a lakóhely nagysága szerint, 1880–1910

Települési kategória	1880*		1910		Tényleges szaporodás
	fő	%	fő	%	
1000 fő alatti	4 411 401	32,0	4 122 276	22,6	- 289 125
1001-5000	6 045 835	44,0	7 961 590	43,6	+ 1 915 755
5001-10 000	1 100 489	8,0	1 839 778	10,1	+ 739 289
10 000 felett	2 191 578	16,0	4 340 889	23,7	+ 2 149 011
Összesen	13 749 903	100,0	18 264 533	100,0	+ 4 514 930

Forrás: Magyarország története 1890-1918. 7/1. kötet. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó, 407.

* Katonai népesség nélkül.

Miközben tehát a magyar és a német anyanyelvű lakosság teljesen kifejlett társadalmat alkotott saját alsó, középső és felső rétegeivel, addig a nemzetiségi lakosság olyan paraszti-kispolgári társadalmakból állt, amelyek csúcsán egy főleg papokból, tanítókból, ügyvédekből és ritkábban tehetős kereskedőkből és iparosokból álló vékony középosztály helyezkedett el. Eltérően az úrias magyar középső és felső rétegektől, amelyeket

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kasztszerűkülönbségek választottak el az egyszerű emberek tömegétől, ez a polgárias nemzetiségi középosztály – kivéve azokat, akik nyelvükben és értékrendjükben a magyar dzsentrihez asszimilálódtak – szoros kölcsönhatásban állt saját kibocsátó közegével. A nemzetiségi értelmiség és parasztság között általában súlyos érdekkonfliktusok sem álltak fenn. A nem magyar munkásság, parasztság és kispolgárság természetes osztályellenfelei nem a soraik közül kikerült lelkészek vagy tanítók, hanem a magyar, esetleg német vagy magyar zsidó közép- és nagybirtokosok, valamint gyárosok, terménykereskedők és bankárok voltak.

A nemzetiségi és vallási hovatartozás, foglalkozás, vagyon, jövedelem, műveltség és presztízs mellett az emberek társadalmi helyzetét, életkörülményeit és világlátását lakóhelyük jellege, azaz urbanizáltsági foka is jelentősen meghatározta. A dualizmus fél évszázada alatt Magyarország ebből a szempontból is nagyot változott. 1869-ben a lakosság 33%-a még 1000 főnél kisebb összlétszámú településen élt, 46%-a 1000 és 5000 főt számláló lakóhelyen, s a többé-kevésbé városnak tekinthető 5 és 10 ezer fő közötti településeken a lakosságnak mindössze 8%-a s a 10 ezer fő feletti „nagyvárosokban” csak 13%-a. 1910-re a kistelepülésekben élők aránya 23, illetve 44%-ra csökkent, a városlakóké pedig 10, illetve 24%-ra emelkedett. Ez azt jelenti, hogy a városlakók száma majdnem még egyszer olyan gyorsan nőtt, mint az összlakosság.

A lakosságszám persze csak egyik meghatározója a település jellegének. Ugyanilyen fontos a lakás és munkahely térbeli egysége vagy különválása, az ipari-forgalmi népesség aránya, a település funkciója, közművekkel való ellátottsága és a külvilággal való kapcsolattartás intenzitása. Mindezeket figyelembe véve öt nagy településtípust különböztethetünk meg: a tanyát, a pusztát, a falut, a mezővárost és a várost.

A városok élén – messze kiemelkedve a többi közül – Budapest állt. Lakóinak száma 1869 és 1910 között megháromszorozódott, s ezzel 270 ezerről 880 ezerre emelkedett. Ha az akkor még önálló közigazgatási egységeket képező agglomerációt, Újpestet, Kispestet, Rákospalotát stb. is beszámítjuk, akkor a lakosságszám elérte az 1,1 milliót. A századelőre Budapest minden tekintetben impozáns világvárossá vált. Lakóinak 70%-a az iparban-for- galomban talált munkát, s a köztisztviselők és szellemi szabadfoglalkozásúak aránya elérte a 10%-ot. A kiegyezés idején a házak alig két százaléka volt három- vagy többemeletes, 1914-ben viszont már 16%-a, azaz 2880. Minden ezer ház közül 543 azonban még mindig földszintes volt, miközben Bécsben csak 123, Párizsban 64, s Berlinben 50. A belső kerületek monumentális épületei közül, amelyek még ma is meghatározzák a városképet, a budai oldalon kiemelkedett az 1892 és 1896 között megnagyobbított és neogótikus stílusban újjáépített Mátyás-templom, az 1896 és 1905 között újjáépített és kibővített Királyi Vár, s az 1902-ben elkészült neoromán Halászbástya. A pesti oldalon ugyanezekben az években készült el az Országház (1883-1902), amelynek díszítéséhez 42 kg aranyat használtak fel, a vele farkasszemet néző Kúria (1896), s kicsit távolabb Európa legnagyobb tőzsdepalotája (1902-1905). A historizáló eklektika mellett a kor új stílusirányzata, a szecesszió is számos nagyszabású alkotással gazdagította a főváros architektúráját. Ilyenek voltak a Gresham-palota (1905-1907), a Gellért Szálló (1909-1918), s mindenekelőtt Lechner Ödön, illetve tanítványainak sajátosan magyaros ornamentikával díszített épületei: az Iparművészeti Múzeum (1893-1896), a Postatakarékpénztár (1899-1901) és az Állatkert (1908-1911).

8. Villamosforgalom a Rákóczi út és a Nagykörút kereszteződésében. Balra az EMKE kávéház. 1910 körül

Korszakos változások kezdődtek a főváros infrastruktúrájában is. A lóvasutat, amely a háború előtti években már csak a Margitszigeten közlekedett, kiszorította a villamos. Az első próbakocsi 1887-ben haladt végig a Nagykörút Nyugati pályaudvar és Király utca közötti szakaszán. Ezt követően nagy iramban építették az új sínpályákat. A város két nagy társasága a háború előtt 35 vonalon és 123 km-es pályahosszon 1108 kocsit

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

üzemeltetett. A villamosvasút fejlődése a lóvontatású omnibuszok szerepét is csökkentette. Ez utóbbiak 1910-ben még 11 millió, 1920-ban viszont már csak 2 millió utast szállítottak. 1896-ban Budapesten kezdett közlekedni a kontinens első földalattija, s egyelőre még kuriózumként, de már feltűntek az automobilok is. 1905-ben 159-et regisztráltak a hatóságok. A leggazdagabbak már ezzel, a kevésbé tehetős, de előkelő urak, hölgyek pedig a hagyományos és rendszámtáblákkal ellátott kétlovas fiákerekkel vagy egylovas konflisokkal közlekedtek. 1911-ben ezekből összesen még mindig 1865 kocogott a főváros utcáin. A tömegközlekedési eszközök megjelenéséhez és elterjedéséhez hasonlóan forradalmi jelentőséggel bírt a főváros ivóvízellátásának és csatornázásának fejlesztése, valamint a gázzal történő közvilágítás elterjedése. A technika rohamos fejlődését mutatta, hogy a gázvilágítás még általánossá sem vált, s máris megjelent a konkurencia: a villany. Ezt először az 1870-es években használták világításra. A transzformátor feltalálása és az izzólámpák megjelenése után a villanyvilágítás rohamosan terjedt. A fogyasztók száma a századfordulóra meghaladta a 9 ezret, s a város egyre több nagy forgalmú pontján gyúltak ki villanyfények.

Budapest után azok az egykori szabad királyi városok következtek, amelyek egy-egy régió közigazgatási központjává és közlekedési csomópontjává válva az iparosodás folyamatába is sikeresen kapcsolódtak be. Ilyen volt Fiume, Nagyvárad, Temesvár, Kolozsvár, Győr, Szeged és Kassa. Ezekben lényegében mindazt megtalálhatta az utazó, amit a fővárosban, ám mindent kicsinyítve. A város körül gyárkémények füstölögtek, a belső kerületekben új középületek – megye- vagy városháza, posta, bíróság, templomok, szállodák, középiskolák, jogakadémia vagy tanítóképző stb. – és bérházak emelkedtek, a vasútállomáshoz elegáns üzletekkel szegélyezett főútvonal vezetett, s a helyi sajtó irodalmi tárcáit Ady Endre, Szabó Dezső, Móra Ferenc, Gárdonyi vagy Tömörkény írta. Az ilyen és ezekhez hasonló városokban 1 millió 700 ezren (az összlakosság 9%-a) éltek, közel kétszer annyian, mint a fővárosban.

Sokkal többen, mintegy 2 és fél millióan (14%) éltek azokban az 5000 lakoson felüli, ám városnak mégis csak részben nevezhető településekben, az úgynevezett mezővárosokban, amelyekben a munkahely és a lakóhely falvakra jellemző egysége ugyan már erősen bom- ladozott, s az iparosok és értelmiség száma is jóval meghaladta a falvakra jellemző szintet, ám amelyekben a többség még mindig a mezőgazdaságból élt. Ezekben a településekben – Debrecenben, Kecskeméten, Kiskunfélegyházán, Szabadkán, Hódmezővásárhelyen stb. – a városias jelleget a főteret övező, gyakran szecessziós középületek – városháza, takarékpénztár, törvényszék -, templomok és üzletek, a városmag kövezett utcái és az éppen megkezdett közművesítési és villamosítási munkálatok első eredményei adták. A városias főteret és közvetlen környékét azonban olyan – az időjárástól függően sáros vagy poros – külső kerületek vették körül, amelyek széltében nőtt óriásfalvakra emlékeztették az utazót. A nagyobb mezővárosokban egy-kétezer példányban jelentek meg helyi kormánypárti és ellenzéki lapok, s a színházszerető közönség kegyeit állandó társulatok keresték. Az olyan – ugyancsak 5 ezer fő feletti – települések, mint Dunavecse, Solt vagy Kecel, azonban még mezővárosnak sem igen voltak nevezhetők. Az agrárlakosság aránya ezekben 70-80% körül mozgott, a kisiparosok és munkások számajó ha elérte a 2-300-at, s egy hetilapnál több általában nem tudott megjelenni.

Az ötezer főnél kisebb településeken – ideértve a városok külterületi lakosságát is – az összlakosság 71%-a élt. Többségük – 11 millióan – falvakban, 800 ezer pusztákon, 1 millió 200 ezren tanyákon. Ezek legnagyobb része a mezőgazdaságból élt, és paraszt volt. A modernizálódó Magyarországon belül ezek a települések képviselték a mozdulatlanságot és az elmaradottságot. Miközben Budapesten és a nagyvárosokban csekély kivétellel már kő- és téglaházak álltak, a falvak, tanyák és puszták tipikus építőanyaga még mindig a vályog, a fa, a zsúp és a nád volt, mint évszázadok óta. Kivéve a pap, a jegyző és a tanító szolgálati lakását, az új boltokét s iskoláét, ha voltak ilyenek egyáltalán. A tanyai és pusztai lakosság világtól való elzártsága igen nagyfokú volt. A falvak kevésbé éltek elszigetelten, de sokat még közülük is elkerültek a vasút-, távíró- és telefonvonalak. A 72 Duna-Tisza közi faluból a háború előtt például kilencnek sem postája, sem távírdája, sem vasútja nem volt. Postával 29, postával és távírdával vagy vasúttal 12, mindhárommal 22 rendelkezett. A peremvidékeken, Kárpátalján vagy Székelyföldön valószínűleg ennél is rosszabb volt a helyzet. Ezeknek a településeknek a többségébe ekkor még természetesen kövezett utak sem vezettek, s ezért a lakóhelyen kívüli érintkezés az őszi és a tavaszi hónapokban úgyszólván lehetetlen volt. Nem csoda tehát, hogy az itt lakó emberek közül sokan még a közeli mezővárosba is csak ritkán jutottak el, s akiknek – mint ezt önéletrajzi regényében (A lázadó ember) Nagy Lajos megjegyzi – az Apostag melléki tanya és a Solt közötti 10 km is nagy távolságnak tűnt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

9. Parasztházak a Sopron megyei Csepregen. 1900 körül

5. 5. TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI FESZÜLTSÉGEK

Az 1867 utáni negyedszázad politikai szempontból viszonylag nyugalmas időszaknak bizonyult. A mélyben zajló gazdasági és társadalmi változások azonban a század végére számos olyan új feszültségforrást teremtettek, amelyek felborulással fenyegették, s végül fel is borították ezt a kiegyensúlyozott helyzetet. A parlamentet, a pártokat és persze a társadalmat leginkább foglalkoztató század eleji vitakérdések öt nagy ellentétpárt alkottak. Ezek a következők voltak: 1. a 67-esek és a 48-asok közötti közjogi vita a dualizmus jövőjéről; 2. a keresztény és zsidó középosztály érdek- és értékkonfliktusa, azaz a dzsentri- és a zsidókérdés;

3. a munkásság harca jobb munkafeltételekért és politikai jogokért az uralkodó elittel szemben; 4. a nagy- és a kisbirtok közötti ellentét, vagyis a föld- vagy parasztkérdés 5. s végül a magyarok és nem magyarok közötti antagonizmus, azaz a nemzetiségi kérdés.

5.1. A 67-esek és a 48-asok ellentéte

A kiegyezéspárti 67-esek és a dualista rendszer közös intézményeit bíráló 48-asok közötti ellentét részben gazdaság-, részben katonapolitikai ügyekből táplálkozott. Az 1875 óta megszakítás nélkül kormányzó Szabadelvű Párt, a 67-es álláspont megtestesítője, támogatta a közös hadsereg fejlesztésével kapcsolatos bécsi terveket, elfogadta a birodalom két része közötti gazdasági munkamegosztást, s a hazai ipart, amennyire erejéből tellett, állami forrásokból fejlesztette. E politika mögött az egyre befolyásosabb nagyburzsoázia és a birodalmi piac előnyeinek kihasználására képes nagybirtokosság állt. Az ellentábor, amely elsősorban a Függetlenségi és 48-as Párt mögött sorakozott fel, bírálta a kormány merkantilnak bélyegzett gazdaságpolitikáját s az Ausztriával közös vámterületet. A közös hadsereg fejlesztését ugyan nem ellenezte, viszont különböző nemzeti jellegű követelések (a magyar ezredek magyar szolgálati és vezényleti nyelvének bevezetése, magyar tisztek magyar ezredekhez vezénylése, magyar zászlók és jelképek használata stb.) teljesítésétől tette függővé. Az agrárius középbirtokosok mellett ezzel a 48-as politikával rokonszenveztek a nagytőkével szemben versenyképtelen középvállalkozók, kisiparosok és kiskereskedők, a hivatalnok-dzsentrik és a birtokos parasztok közül is sokan.

Az 1897-1899-es válságot, amikor a gazdasági kiegyezés tízévente esedékes újratárgyalásával kapcsolatban a függetlenségi ellenzék először lépett fel az önálló magyar vámterület programjával, Széll Kálmán miniszterelnöknek még sikerült elsimítani. A századforduló utáni néhány évben – az akkori szójáték szerint – így „széllcsend” honolt az országban. 1903-ban azonban, amikor a Balkánon éleződő válság miatt a közös hadsereg éves újonckontingenséből a Magyarországra eső hányadot az uralkodó kívánságának megfelelően a kormány 43 ezerről 53 ezerre, a honvédség újonclétszámát pedig 12 ezer 500-ról 15 ezerre akarta emelni, kiújultak az ellentétek. A kisebbségben lévő ellenzék, amelyhez azonban ekkor már olyan mérsékelt s korábban 67-es politikusok is közeledtek, mint a képviselőház elnöke, gróf Apponyi Albert, a javaslatra obstrukcióval, azaz a szavazás elodázását jelentő „agyonbeszéléssel” válaszolt. A házszabályok erre lehetőséget adtak. A feszült helyzetet még jobban kiélezte az uralkodó 1903. szeptember 17-ei hadparancsa, amelyet a galíciai hadgyakorlatok alkalmából adott ki ottani főhadiszállásán, Chlopyban. A birodalom közös érdekeire, illetve a külső veszélyekre hivatkozva a császár és király ebben hitet tett az erős és egységes közös hadsereg szükségessége mellett, amely „mindenik néptörzs” javát szolgálja, s egyben utalt arra is, hogy a kiegyezési törvény értelmében a hadsereg szolgálati és vezényleti nyelvének megállapítása uralkodói jogkör. Az, hogy a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

király egyszerűen a Monarchia egyik néptörzsének nevezte a magyarokat, a magyar közjogi felfogás semmibevételét jelentette, s ezért nemcsak ellenzéki, hanem kormánypárti körökben is hatalmas felzúdulást váltott ki.

A rebellis magyarok ellenállásának letörése céljából a király ekkor a 67-es politika egyik legkövetkezetesebb képviselőjét s a 67 utáni nyugalmi periódus miniszterelnökének fiát, gróf Tisza Istvánt kérte fel kormányalakításra. Tisza, akire apja és rokonsága 20 ezer holdas nagybirtokot hagyott örökségként, kimagaslott kortársai közül. Világosan látta azokat a veszélyeket, amelyek Magyarország soknemzetiségű jellege és az orosz támogatással kialakuló balkáni nemzeti államok területi ambíciói következtében a történeti magyar állam egységét fenyegették, s egyben azt is, hogy ezeknek a veszélyeknek az elhárítására – ha egyáltalán – Magyarország csak a Habsburg Birodalom részeként lehet képes, önálló államként semmiképpen. Emellett szilárdan őrködött azon is, hogy a politikai hatalom véletlenül se kerüljön azoknak a kezébe, akik a fennálló társadalmi rend radikális átalakítását szerették volna elérni. Az államférfiúi éleslátás mellett Tisza másik jellemző tulajdonsága a fanatizmus, illetve a hívő kálvinista rendíthetetlen elhivatottságtudata volt. Amit helyesnek gondolt, azt tűzön-vízen át, s ha kellett a közvéleménnyel szemben, saját népszerűségére is fittyet hányva képviselte. Kortársa és nagy ellenfele, Ady ezért „geszti bolondnak” nevezte, ami azonban elfogult és méltánytalan minősítés volt. A máról visszatekintve Tisza inkább eleve bukásra ítélt, shakespeare-i méretű tragikus hősnek tűnik, akit Szekfű Gyula némileg talán túlozva, de nem minden alap nélkül hasonlított Széchenyi Istvánhoz.

Parlamenti többségére támaszkodva Tisza arra készült, hogy a házszabályok módosításával letöri az obstrukciót, s elejét veszi annak, hogy a parlamenti kisebbség tartósan megakadályozhassa a parlamenti többség akaratának érvényesülését a legfontosabb államügyekben. Javaslata meg akarta szüntetni a napirend előtti felszólalásokat, az indokolatlan zárt üléseket és név szerinti szavazásokat, továbbá a beszédek hosszú idézetekkel való megnyújtását. Látva elszántságát, az ellenzék megrettent, s kompromisszumot ajánlott. Tisza ezt látszatra elfogadta, ám 1904. november 18-án, anélkül, hogy a javaslat feletti vita befejeződött volna, puccsszerűen mégis keresztülvitte eredeti elképzelésének elfogadtatását. Ebből lett a hírhedt „zsebkendőszavazás”, amely onnan kapta nevét, hogy Perczel Dezső mint a Ház elnöke a nagy zajban zsebkendőjével jelezte az engedelmes kormánypárti többségnek, azaz a „mame- lukoknak”, ahogy Mikszáth nevezte őket, hogy felállásukkal tessék véleményt nyilvánítani.

Tisza erőszakos fellépését a 67-esek jelentős része is helytelenítette. Ez vezetett oda, hogy a következő hetekben az agráriusok vezéregyéniségei, sőt ifjabb grófAndrássy Gyula és hívei is csatlakoztak a nemzetinek nevezett ellenzékhez. 48-asokból és 67-esekből álló Tisza-ellenes koalíció alakult, amely elítélve a miniszterelnök törvénytelen eljárását érvénytelennek nyilvánította az új házszabályokat, felújította a hadsereggel kapcsolatos nemzeti követeléseket, s hogy szavának nagyobb nyomatékot adjon, 1904. december 13-án vandál pusztítást rendezett a képviselőház üléstermében. Ferenc József mindezek ellenére kitartott Tisza mellett, s 1905 januárjában abban a reményben oszlatta fel a parlamentet és írta ki az új választásokat, hogy híve és pártfogoltja újrateremti parlamenti többségét. A választásokon azonban valami egészen más történt, olyasmi, amire 1875 óta nem volt példa: megbukott a kormánypárt. A 159 kormánypárti képviselővel szemben a nemzeti koalíció 235 parlamenti helyet szerzett.

A parlamentarizmus szabályainak megfelelően most ellenzéki kormánynak kellett volna alakulni. A király azonban szakított ezzel a hagyománnyal, s 1905. június 18-án – formailag jogszerűen – báró Fejérváry Géza táborszernagyot, volt honvédelmi minisztert és a királyi testőrség, azaz a darabontok parancsnokát nevezte ki miniszterelnökké (darabontkormány). A koalíció erre „nemzeti ellenállást” hirdetett, amelyet a legtöbb vármegye és a sajtó is támogatott. Ahhoz fogható Monarchia- és királyellenes hangulat, mint 1905-ben, 1849, illetve 1861 óta nem volt Magyarországon. Az uralkodó és kormánya ezt azzal igyekeztek leszerelni, hogy előkészületeket tettek a választójog kiszélesítésére és a titkosság bevezetésére, ami nyilvánvalóan radikálisan új helyzetet teremtett volna. Az ellenzék ettől megrettent, s követeléseit egy titkos paktumban feladva behódolt az uralkodónak, aki viszont ennek fejében 1906 tavaszán az ellenzéki vezérek – Apponyi Albert, Andrássy Gyula, Wekerle Sándor és az 1894-ben elhunyt száműzött hős fia, Kossuth Ferenc – kezébe adta a kormánypálcát.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

10. Wekerle Sándor és Tisza István. Budapest, 1910-es évek

A nemzeti koalíció, amely közel négy évig gyakorolta a hatalmat, ellentétes érdekű társadalmi rétegeket egyesített. Ebből és az uralkodónak tett titkos ígéretekből következett, hogy eredeti céljai közül szinte semmit sem tudott megvalósítani, hacsak nem tekintjük nemzeti eredménynek azt, hogy az 1907-ben megkötött új kiegyezésben vámunió helyett vámszerződés, közös vámtarifa helyett pedig autonóm vámtarifa megnevezés szerepelt. A kvóta, Magyarország részesedése a közös költségekből viszont emelkedett, az addigi 34,4%-ról 36,4%-ra. Arról, hogy Magyarország önálló vámterületté alakuljon, netán önálló jegybankot is létesítsen, amit a legradikálisabbak követeltek, szó sem lehetett, s a koalíció mérsékelt és mérvadó körei valójában nem is akarták ezt. A választójog demokratikus reformjától úgyszintén idegenkedett az ellenzéki elit nagy többsége. A hagyományos nemzeti jelszavakkal operáló, ám tényleges változásokat felmutatni nem tudó ellenzéki tábor kohéziója és tömegbefolyása így fokról fokra csökkent, s az 1905-ben háttérbe vonult és pártját feloszlató Tisza István népszerűsége hirtelen ismét növekedni kezdett. A hangulat 1910-re oly mértékben megváltozott, hogy a Nemzeti Munkapárt néven újjászervezett 67-es tábor a nyári választásokon Tisza vezetésével a képviselői helyek ismét több mint 60%-át (a 413-ból 256-ot) szerezte meg, s a kifejezetten függetlenségi képviselők aránya 23%-ra csökkent.

A kormánypárt vezéreként, 1912-1913-ban a képviselőház elnökeként, s 1913-tól 1917- ig miniszterelnökként a dualista Magyarország utolsó évtizedének meghatározó politikusa Tisza István lett. Bár nem akarta és aggódott miatta, Európa más államainak vezetőihez hasonlóan ő is készült a háborúra. Energiáinak nagy részét ezért a hadsereg és a kormányzati hatalom megerősítésére fordította. Ennekjegyében került sor 1911-ben az új véderőtörvény beterjesztésére, amely a 3 éves szolgálati időt általában 2 évre csökkentette ugyan, viszont a közös hadsereg újonclétszámát 159 ezerre emelte, s ebből Magyarországra már 68 ezer fő esett. Úgyszintén nőtt a honvédség újonclétszáma: 15 ezerről 25 ezerre, s a hadikiadások is: évi 220 millió koronáról 345 millióra. A törvénytervezetre válaszolva az ellenzék ismét az obstrukció fegyveréhez folyamodott. Tisza azonban még elszántabb, s vezetési stílusában autoritáriusabb lett. Mint a képviselőház új elnöke 1912. június 4-én a parlamenti őrséggel egyszerűen kivezettette a renitenskedő képviselőket az ülésteremből, s a többséget adó kormánypárttal elfogadtatta a véderő-fejlesztési programot. A többletráfordításokból látták el tüzérséggel a honvédséget, állították fel az első kerékpáros alakulatokat és növelték a géppuskás alegységek számát. Bár az

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ősz folyamán és 1913-ban folytatódott az ellenzék parlamenti színjátéka, Tisza egyre újabb és újabb törvényeket fogadtatott el. Ezek – hatályon kívül helyezve az addig érvényes liberális sajtótörvényt – háborús veszély esetére cenzurális jogokkal ruházták fel a kormányt, szigorúbb feltételekhez kötötték a terjesztést, csorbították az esküdtszékek hatáskörét, s feljogosították a kormányt arra, hogy indokolt esetben korlátozza a közigazgatási autonómiát, és kormánybiztosokat nevezhessen ki. S mindehhez járult az 1904-es házszabályok újbóli bevezetése, képviselőházi őrség felállítása, az elnöki hatáskör kiterjesztése. Az ellenzéki obstrukció, amely az 1896 és 1912 közötti parlamenti életre olyannyira rányomta bélyegét, s amely a törvényhozás munkáját tartósan akadályozta, ezzel letöretett. A parlament azonban nem volt azonos az országgal, s a parlamenti anarchia megszüntetése távolról sem jelentett gyógyírt a társadalom egyéb betegségeire.

5.2. A dzsentri- és a zsidókérdés

A keresztény és a zsidó középosztály ellentéte két világosan körülhatárolható társadalmi csoport, az évszázadokon át vezető szerepet betöltő magyar középnemesség és az országba néhány évtizeddel korábban érkezett zsidó bevándorlók ellentétes irányú társadalmi mozgásából, a dzsentri lesüllyedéséből és a zsidók felemelkedéséből adódott. Bármennyire is logikusnak és célravezetőnek látszott az a munkamegosztás, amelyben a magyar elit és a bevándorlók kimondatlanul megállapodtak, s amely 1867 után működött is, a deklasszálódó úri rétegek ezt – szubjektíve érthető módon – nem a nemzet érdekében álló társadalmi átalakulásként, hanem a zsidóság nemzeti érdekeket sértő „térfoglalásaként” fogták fel és magyarázták. A szegény és nagyobb ambíciók nélküli zsidókat – mint Márai megfigyelte – az úri társadalom idegenszerűségük ellenére inkább szánta, mint bántotta, s a többi szegényhez hasonlóan „szelídített négerként” bánt velük. Ok voltak a „mi zsidaink”. A hirtelen meggazdagodott és előkelősködő zsidó polgárokkal szemben azonban, akik odáig vetemedtek, hogy példának okáért „délszakon termett, vattába csomagolt, friss szőlőt ettek március végén”, ellenszenvvel viseltettek, még ha azok ki is keresztelkedtek, s gyermekeiket a katolikus vagy protestáns középiskolába járatták is.[14]

A deklasszálódástól tartó vagy már deklasszálódó nemesi kis- és középbirtokosok, valamint a jórészt eleve földtelen honorácior-dzsentrik mellett súlyos érdekkonfliktusok feszültek a piacra termelő birtokos parasztok és a felvásárlással foglalkozó nagyrészt zsidó kereskedők, illetve egyes rivalizáló értelmiségi csoportok között is. Mindez kiegészült a két fél kulturális orientációjának különbözőségével. A keresztény csoportok tradicionalizmusával, sőt gyakran romantikus és patetikus múltszemléletével, illetve a dzsentrik egy részének bezárkózásával és kulturális igénytelenségével szemben a zsidó polgárság és értelmiség racionálisabb, materialisztikusabb, világra nyitottabb és olykor kifejezetten kozmopolita értékeket favorizált. Ausztriához, Németországhoz és Franciaországhoz hasonlóan mindezek következtében az 1870-es évektől kezdődően Magyarországon is megjelent a politikai antiszemitizmus.

A magyarországi politikai antiszemitizmus első fáklyavivője Istóczy Győző, maga is egy földjét vesztett egykori birtokos szolgabíró volt, aki szabadelvű képviselőként először 1875-ben emelt szót a zsidó bevándorlás korlátozása érdekében. Néhány évvel később, 1878-ban már a zsidók kitelepítését ajánlotta Palesztinába, azt állítva, hogy a liberalizmus és a demokrácia hirdetésével a zsidóság valójában a keresztény társadalmat akarja lerombolni, hogy helyébe állíthassa a maga gazdasági zsarnokságát. Néhány elvbarátjával együtt Istóczy ezt követően szisztematikus antiszemita agitációba és szervezkedésbe kezdett, s része volt abban is, hogy egy 14 éves tiszaeszlári cselédlány, Solymosi Eszter eltűnéséből 1882-ben olyan per kerekedett, amelyben rituális gyilkossággal vádolták a helyi izraelita közösséget. A szenzációra éhes sajtó által is gerjesztett antiszemita hangulatot kihasználva Istóczy 1883-ban saját pártot (Országos Antiszemita Párt) alakított. Az antiszemitizmus századvégi befolyását mindazonáltal hiba lenne túlbecsülni. A tiszaeszlári vádlottakat a törvényszék felmentette a rituális gyilkosság vádja alól, s az 1884-es választásokon Istóczy pártja mindössze 17 parlamenti helyet, azaz az összes hely 4%-át tudta csak megszerezni. Vezető magyar politikusok ugyanekkor demonstratív módon kiálltak a zsidóság védelmében. A tiszaeszlári per idején idősebb Andrássy Gyula egyenesen azt hangoztatta, hogy Magyarországnak nem kevesebb, hanem még több zsidóra lenne szüksége; Tisza Kálmán miniszterelnök a parlamentben határolta el magát Istóczytól és a vérvádtól; Kossuth az emigrációból üzente, hogy „az antisemitikus agitatiót mint a XIX-ik század embere szégyellem; mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom”;[10] s 1903-ban, amikor a Lipótvárosi Kaszinó elnökévé választották, még az egyébként harcosan nacionalista báró Bánffy Dezső is arról beszélt, hogy a zsidóság és magyarság szimbiózisa nemcsak elképzelhető, hanem kívánatos is.

[10] Kossuth Lajos Iratai. 10. köt. Szerk. Kossuth Ferenc. Budapest, 1904, Athenaeum, 117.
Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. 1. köt. Szerk. Barabási Kun József. Budapest, 1930, Magyar Tudományos Akadémia, 401.
Magyar Törvénytár. 1907. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1908, Franklin, 370-394. Idézetek a 383-384. oldalakról.
Közli Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Szerk. Kókay György – Oltványi Ambrus – Vargha Kálmán. Budapest, 1977, Gondolat, 309.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Istóczy pártja az 1890-es évekre dezintegrálódott. A szociális feszültségeket a zsidók jelenlétére és illojális versenyszellemükre visszavezető antiszemita társadalommagyarázat azonban nem tűnt el a politikai életből. Bár kevésbé nyíltan és mérsékeltebb formában, de az 1895-ben alakult Katolikus Néppártnak a kisember védelmét meghirdető szociális programjában, valamint az 1896-ban, a „gazdaérdekek” képviselete céljából megalakult Magyar Gazdaszövetség és az 1898-ban, a meglévő kereskedelmi hálózat konkurenciájaként létrehozott Hangya (Keresztény Szövetkezetek Országos Központja) antikapitalista ideológiájában egyaránt fel-feltünedeztek elemei. Az egyetemi diákság, amely korábban a függetlenségi eszmék védelmében szokott tüntetni, 1900-ban zsidó társai ellen lépett fel, azzal vádolva őket, hogy az egyik tanteremben letörték a keresztet a magyar címerről. A következő évben egy neves függetlenségi politikus és publicista, Bartha Miklós heves kirohanást intézett a kárpátaljai rutén parasztságot szipolyozó „kazárok”, azaz zsidó szatócsok, kocsmárosok és uzsorások ellen. Tőle származik a régebben bevándorolt, asszimilálódott és a magyar érdekekhez hű „jó zsidó”, illetve a frissen érkezett, asszimilálatlan és a magyarságon csak élősködni akaró „rossz zsidó”, az úgynevezett „galicianer” közötti markáns különbségtétel, amely a későbbi magyar antiszemita gondolkodásnak oly jellegzetes toposza lett.

A keresztény-zsidó szembenállás századforduló utáni új fejleményeként az antiszemita vagy antiszemita jellegű társadalmi és politikai szervezetek mellett, illetve azokkal szemben megjelentek a zsidósághoz szorosabb-lazább szálakkal kötődő demokratikus jellegű politikai pártok és kulturális egyesületek. Az első ilyen éppen az új század hajnalán, 1900-ban alakult, egy Sümegről elszármazottjó nevű pesti ügyvéd, Vázsonyi Vilmos irányításával, aki programadó beszédében hevesen bírálta a magyar társadalom és politikai élet antidemokratizmusát, s a birtokforgalmat fékező hitbizományi rendszert maró gúnnyal egyszerűen csak lumpolási szabadalomnak nevezte. Bár a párt neve – Demokrata Párt – semmiféle utalást nem tartalmazott a tagok vallására és eredetére, bázisa nem terjedt túl a fővárosi zsidó kis- és középpolgárság körein.

Ugyanebben az évben, 1900. január 1-jén indult útjára a Huszadik Század, s egy évvel később alakult meg a folyóirat törzsgárdájából a Társadalomtudományi Társaság. Bár eleinte a lap is és társaság is különböző hátterű és szemléletű értelmiségieket egyesített, 1906-1907-ben a mérsékeltnek vagy konzervatívnak nevezhető nemzeti liberálisok (Apáthy István, Gratz Gusztáv, Jancsó Benedek, Heller Farkas stb.) kiszakadtak, s Magyar Társadalomtudományi Egyesület néven saját szervezetet hoztak létre, Magyar Társadalomtudományi Szemle címen pedig saját folyóiratot indítottak. A Társadalomtudományi Társaság és a Huszadik Század ettől kezdve a zömmel zsidó származású radikális demokraták befolyása alatt állt. Vezetőjük, Jászi Oszkár egy már felnőttként kikeresztelkedett nagykárolyi orvos gyermeke volt, aki a budapesti egyetem jogi karának elvégzése után a Földművelésügyi Minisztériumban kezdett dolgozni. A minisztérium légköre és kollégái, a magyar dzsentrik mentalitása azonban oly mértékben taszította és frusztrálta, hogy néhány év után hátat fordított a minisztériumi karrier lehetőségének, s a továbbiakban „szabadúszó” értelmiségiként tevékenykedett. A konzervatívok és radikálisok közötti szakítás után ő lett a társaság főtitkára és a Huszadik Század szerkesztője. Írásaiban a 67-esek és 48-asok közötti antagonizmus meghaladására szólított fel, s Magyarország demokratizálásának átfogó programját hirdette meg. A kritikai attitűd azonban, amely írásait jellemezte, néha átcsapott olyan publicisztikai elfogultságokba, amelyek Magyarországtól azt az európaiságot, szellemi kincset és liberalizmust is elvitatták, amely pedig kétségkívül az ország sajátja volt. 1945 utáni visszaemlékezés-töredékében saját és társai életérzésére,

kulturális ízlésére és tudományos alapállására így gondolt vissza: „Gyanús volt előttünk az úgynevezett nemzeti és történelmi kultúra, mely a múltat kritikátlanul dicsőítette, és a jelen minden vitáját és értéktusáját az uralkodó osztály szemszögéből prezentálta. Úgy éreztük, hogy egy nemzetközibb, racionálisabb, kritikusabb világnézet és kultúra nélkül nem lehet megoldani a nehéz és egyre fenyegetőbb problémákat. Ez volt az oka, hogy érdeklődésünk mindinkább a természettudományok és a szociológia felé fordult. [...] Így lett a »természettudományi világnézet« szinte propagandisztikus követeléssé úgy a vallási dogmákkal, mint a glorifikáló történetírással szemben.”[111]

Szorosan kötődött a radikális zsidó értelmiséghez a magyarországi szabadkőművesek néhány páholya, mindenekelőtt a Martinovics-, a Demokrácia- és a Comenius-páholy, valamint egy 1908-ban létrejött egyetemi diákszervezet, a Galilei-kör. A magyarországi szabadkőművesek szervezkedése az 1870-es években kezdődött, s a mozgalom gyorsan terjedt. Az első világháború végén 126 páholyban mintegy 13 ezer testvért tartottak nyilván. A páholytagok között a gazdasági, politikai és szellemi élet számos kitűnősége képviseltette magát, többek között Wekerle Sándor miniszterelnök, Weiss Leó, Chorin Ferenc, Kornfeld Emil, Bárczy István (1910-től Budapest egyik polgármestere), Vázsonyi Vilmos, Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Kisfaludi Strobl Zsigmond és sokan mások. Bár a páholyokat egyesítő Magyarországi Symbolikus Nagypáholy alapszabálya kizárt „minden politikai és vallási kérdést” tevékenységi köréből, s célját „a közerkölcsiség, művelődés és

[11] *Jászi Oszkár publicisztikája*. Szerk. Litván György – Varga F. János. Budapest, 1982, Magvető, 568.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

felebaráti szeretet”, valamint a „jótékonyság gyakorlásában” jelölte meg, a valóságban a szabadkőművesek természetesen politizáltak is. 1908-as kongresszusukon például egyhangú határozattal kiálltak az általános, titkos és egyenlő választójog, valamint az ingyenes és a „felekezeti szellemtől ment” közoktatás mellett. A választójogi mozgalmat emellett anyagilag is támogatták.

Ilyen előzmények után és ezekre a szervezetekre támaszkodva alakította meg Jászi és csoportja 1914. június 6-án az Országos Polgári Radikális Pártot, amelynek ugyanekkor kiadott programja gazdasági téren gyökeres földreformot, az egyházi javak szekularizálását, a hitbizományok megszüntetését és önálló vámterületet, politikai téren pedig az általános és titkos választójog bevezetését, valamint a közigazgatás és a bíráskodás demokratizálását követelte. A pártalakítást nemcsak a konzervatív függetlenségiek és a nemzeti munkapártiak fogadták ellenségesen, hanem az alapítóknál mérsékeltebb, s időközben az úri Magyarországgal való együttműködés útjára lépett Vázsonyi Vilmos is. A dzsentri-zsidó, illetve a keresz- tény-izrae-lita ellentétnek mindez nem a csökkenését, hanem elmélyülését vetítette előre.

5.3. A munkásság harcai

Többféle előzmény és próbálkozás után a városi munkásság reprezentatív szervezetei az 1890-es években szilárdultak meg. Politikai pártjuk, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890-ben alakult, az 1870-es évektől működő szakegyletek egész országot behálózó érdekvédelmi hálózata pedig az 1899-es első országos kongresszus után épült ki. A Szociáldemokrata Párt 1890-es Elvi Nyilatkozata és 1903-as részletes programja a II. Internacionálé irányelveivel összhangban a mozgalom végcélját a magántulajdonon alapuló tőkés társadalmi rend megdöntésében s a termelőeszközök közös tulajdonán alapuló kizsákmányolásmentes társadalom megteremtésében jelölte meg. Közvetlen célként pedig az általános választójog bevezetését, a polgári szabadságjogok teljesebb biztosítását, ingyenes népoktatást s munkásvédelmi törvényeket követelte. A magyar fejlődés olyan speciális problémái, mint a nemzetiségi vagy az agrárkérdés, hiányoztak a programból. Előbbi alapvetően a párt internacionalizmusából következett, az utóbbi pedig a földosztásnak mint a magántulajdonosi réteget erősítő, tehát eleve „reakciós” követelésnek az elvetéséből. „A népnek nem föld, hanem kenyér kell” – érhető tetten ez az attitűd a párt egyik jelszavában.

A párt és a szakszervezeti mozgalom színe a vörös, jelképe az ökölbe szorított munkáskéz és a kalapács, megszólítása az elvtárs, jelszava pedig a nagy francia forradalomtól kölcsönzött Egyenlőség, Szabadság, Testvériség lett. Múltszemléletüket a liberális nacionalista történetírás és közfelfogás hőseitől, a honfoglaló vezérektől, Szent Istvántól, Nagy Lajostól, a Hunyadiaktól, Rákóczitól és Kossuthtól való elfordulás és Dózsa György, Táncsics Mihály és Petőfi Sándor kultusza jellemezte. Utóbbiban a világforradalom vörös zászlaja alatt elesett, szándéka szerint királyakasztó népvezért tisztelték. A mozgalom vezetői vagy a munkássorból emelkedtek ki és váltak politikussá, mint például Garami Ernő, Weltner Jakab és Buchinger Manó, vagy pedig egyetemet végzett értelmiségiként csatlakoztak hozzá, mint Kunfi Zsig- mond, LandlerJenő és Szabó Ervin. Mint a társadalom modern szektoraiban és szinte minden baloldali, demokratikus szervezetben, a zsidóság a szociáldemokrata mozgalom vezérkarában is jelentős arányban képviseltette magát. A párt 1900 és 1919 közötti kongresszusainak 175 delegátusa közül 73 (41,7%) bizonyíthatóan, 36 (20,6%) pedig valószínűsíthetően zsidó származású volt, a 14-16 fős vezérkarnak pedig mintegy harmadát adták.

A hagyományos magyarországi pártoktól eltérően, amelyek a választások között lényegében parlamenti képviselők klubjaiként működtek, a Szociáldemokrata Párt a helyi pártszervezetek és szakegyletek egész országot átfogó hálózatát irányította, illetve befolyásolta. A szervezett munkások száma a századfordulótól gyorsan növekedett. A szakszervezeti kimutatások szerint 1901-ben még csak 10 ezren, 1905-ben viszont már 71 ezren, 1912- ben pedig 130 ezren fizettek tagdíjat. A szervezett munkások aránya Budapesten volt a legmagasabb, ahol elérte a 30%-ot. Vidéken viszont többnyire 10% alatt maradt. Az olyan közepes nagyságú alföldi mezővárosokban, mint amilyen Cegléd, Kiskunfélegyháza és Kiskunhalas volt, a rendőrkapitányok 1908-ban a helyi ipari munkások 5%-át kitevő 50-80 főnyi szociáldemokratát tartottak nyilván, akik az évente megrendezett majálisokra körülbelül még ugyanennyi embert tudtak mozgósítani. A Szociáldemokrata Párt hivatalos lapja, a Népszava, amely 1905-től napilapként jelent meg, 25 ezer példányban kelt el, s emellett 24 szakegyleti lap, továbbá a nagy vidéki városokban néhány regionális heti- és havilap hirdette a szocialista eszméket.

A szervezett munkások és a velük rokonszenvezők a századfordulótól számos bérharcot kezdeményeztek, amelyek gyakran torkolltak rövidebb munkabeszüntetésekbe és hosz- szabb sztrájkokba. 1897-ben például a dél-erdélyi iparvidék bányászai és a budapesti építőipari munkások sztrájkoltak, 1904-ben pedig az egész ország vasutasai. Ezeket általában a rendőrség, csendőrség s olykor a katonaság verte le – nemigen kímélve az ellenállókat. A pártvezetőség kimutatásai szerint a különböző karhatalmi erők csupán 1897-1899-ben 51 munkást öltek meg, és 114-et sebesítettek meg a kisebb-nagyobb összeütközések során. Az 1904-től

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kibontakozó politikai válság éveiben a munkáspárt a demokratikus politikai jogokért is több nagy megmozdulást szervezett – különösen a fővárosban, ahol több tízezer embert tudott az utcára vinni. Kiemelkedett ezek közül az 1905. szeptember 15-ei tömegtüntetés, amikor 100 ezer munkás vonult vörös szegfűkkel és vörös zászlókkal a Parlament elé, hogy az általános és titkos választójog bevezetését követelje. Erre a megmozdulásra az úgynevezett darabontkormány belügyminisztere, Kristóffy József és a szociáldemokrata vezetőket képviselő Garami Ernő közötti megállapodás értelmében (Kristóffy-Garami- paktum) került sor, az „ellenálló” nemzeti koalícióra való nyomásgyakorlás szándékával, és abban a reményben, hogy beváltva ígéretét, a kormány valóban be fogja vezetni az általános és titkos választójogot. Ebben az illúzióban a polgári radikálisok számos tagja is osztozott, amit a konzervatív-nemzeti oldal ekkor és a későbbiekben a demokratikus erők „hazátlan bitangokként” való diszkreditálására használt fel. Ez a propaganda ért is el némi sikert, annak ellenére, hogy tévedését felismerve a demokratikus baloldal hamarosan változtatott taktikáján, s az 1910-es évek elejétől már a Tiszával szemben obstruáló függetlenségi ellenzéket részesítette parlamenten kívüli támogatásban – ugyancsak egy új és demokratikus választójogi törvény reményében. Már ennek az új taktikának felelt meg

az 1912. május 23-ai újabb, Parlament előtti tüntetés, amely – az 1905-östől eltérően – a kivezényelt rendőrséggel és katonasággal való összecsapásokig hevült. A sok sebesült és a 4 halálos áldozat miatt a demonstráció – amit Jászi a „választójog forradalmának” nevezett – „vérvörös csütörtökként” vonult be a magyar történelembe.

11. A tüntetők ellen kivonult katonák egy kávéház teraszán. 1912. május 23.

A szociáldemokrata szervezetek mellett, illetve részben ellen 1903-tól keresztényszocialista szakszervezetek is alakultak. Ezeknek és az ezekre támaszkodó, 1907-ben létrejött Keresztényszocialista Pártnak az ideológiája a keresztény vallás tanain, a magántulajdon tiszteletén, valamint az internacionalizmus és az osztályharc elvetésén alapult. A társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére, illetve a munkások szociális helyzetének a javítására irányuló kereszténységszocialista követelések ugyanakkor megegyeztek a szociáldemokraták minimális programjának néhány elemével. A mozgalom egyes vezetői, például Giess- wein Sándor kanonok őszintén törekedtek demokratikus politikai reformokra is. Mások, közöttük Huszár Károly tanító vagy Haller István újságíró viszont a neokonzervatív, sőt antiszemita áramlatokkal rokonszenveztek. Az irányzat legismertebb és legbefolyásosabb ideológusává Prohászka Ottokár -1905-től a székesfehérvári egyházmegye főpásztora – vált. A püspök a keresztény világnézet talaján állva és a keresztény erkölcsi értékeket hirdetve, de ugyanakkor a modern társadalomtudományok új eredményeire is tekintettel próbált meggyőző válaszokat adni a XX. század nagy társadalmi és politikai kérdéseire. Egyik legegyénibb műve, a Diadalmas világnézet 1903-ban, a legfontosabbnak tartható Modern katolicizmus pedig, amelyet kritikus szemlélete miatt az egyház 1911-ben indexre helyezett, 1907-ben jelent meg. A katolikus egyház által irányított vagy befolyásolt különböző szervezeteket – legényegyleteket, szövetkezeteket stb. – összefogó Katolikus Népszövetség taglétszáma a háború előtt elérte a 300 ezer főt.

A konzervatív-liberális kormányzat és általában az uralkodó elit nem volt érzéketlen a munkásság szociális gondjai iránt. A pápa Rerum novarum kezdetű enciklikájának (1891) szellemét követve a katolikus egyház és a különböző kereszténységszocialista szervezetek pedig kifejezett szociális érzékenységről tettek tanúságot. Ennek, s

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

persze a szociáldemokraták sztrájkokkal és utcai demonstrációkkal alátámasztott követeléseinek köszönhetően 1890 és 1914 között a kormányzat számos szociálpolitikai intézkedést foganatosított. Ezek sorából kiemelkedett az 1891. évi XIV tc., amely bevezette az ipari (elsősorban gyári) és kereskedelmi munkások betegség elleni kötelező biztosítását. Magyarország ezzel számos nyugat- és észak-európai országot előzött meg, köztük olyan fejlettebb gazdaságokkal rendelkező államokat is, mint például Nagy-Britannia, Franciaország vagy Svájc. A biztosított munkások a törvény alapján betegség esetén 20 héten át részesültek ingyenes orvosi segélyben, s keresőképtelenség esetén ugyancsak 20 héten át táppénzben. A biztosított járulékát egyharmadrészt a munkaadó, kétharmadrészt maga a munkavállaló fizette. Tíz évvel a törvény megjelenése után mintegy 600 ezer ember, azaz az ipari és kereskedelmi munkások mintegy fele tartozott a betegség ellen biztosítottak közé. Ezeknek kétötöde Budapesten élt. Ugyancsak 1891-ben jelent meg az a törvény, amely előírta az ipari munka vasárnapi és augusztus 20-ai szüneteltetését.

A társadalombiztosítás újabb jelentős lépésére 1907-ben, tehát már a nemzeti koalíció kormányzása idején került sor. Az ebben az évben elfogadott XIX. tc. bevezette a baleset elleni kötelező biztosítást, amely ugyanazokra a munkáskategóriákra terjedt ki, mint a betegség elleni kötelező biztosítás, valamint a bányászokra. A XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedében ezt a legtöbb nyugat- és észak-európai, sőt néhány dél- és délkelet-európai állam is megtette. A kivételek közé Spanyolország, Szerbia és Bulgária tartozott. A törvény értelmében baleset esetén 10 héten át járt ingyenes orvosi gyógykezelés, s munkaképtelenség esetén a munkavállalót fizetésének 60%-a illette meg. A baleset-biztosítás költségeit teljes egészében a munkaadók fedezték, sőt ugyanez a törvény a betegsegélyezési járulék munkaadói részét is felemelte egyharmadról 50%-ra. Betegség ellen 1911-ben már több mint 1,1 millió fő, tehát az ipari munkások nagy része, baleset ellen pedig 845 ezer fő volt biztosítva. A biztosítással kapcsolatos teendőket a kerületi és vállalati munkásbiztosítási pénztárak végezték, amelyek munkáját az Országos Munkás-betegsegélyező és Balesetbiztosító Pénztár (OMBI) koordinálta és felügyelte.

Sokkal nagyobb ellenállást fejtett ki az uralkodó elit a munkásság, s általában a szegény és csak alapfokon iskolázott vagy teljesen iskolázatlan rétegek politikai jogainak a biztosításával szemben. Kristóffy József, a darabontkormány belügyminisztere a 24 éven felüli írni és olvasni tudó férfilakosságot kívánta felruházni választójoggal, ami a választók összlakossághoz viszonyított 6%-os arányát 16%-ra emelte, tehát csaknem megháromszorozta volna. A koalíció belügyminisztere, ifjabb Andrássy Gyula ezzel szemben egy olyan komplikált és mélyen antidemokratikus javaslatot dolgozott ki 1908-ban, amely a plurális választójog alapjára helyezkedve a 32, illetve 24 éven felüli családos, vagyonos és érettségizett férfiaknak két vagy három, az írni és olvasni tudóknak egy, az analfabétáknak pedig 1/12 szavazatot biztosított volna. Bár Andrássy javaslatának pluralista alapelvével a Nemzeti Munkapárt 1912-es s 1913-ban törvényerőre emelt előterjesztése szakított, a jogkiterjesztés terén ez sem hozott nagy előrelépést. Az 1913. évi XIV tc. ugyanis a 24 éven felüli érettségizett férfiak mellett csak a legalább népiskolát végzett 30 éven felüli önálló iparosokat és kereskedőket, valamint a 20 korona adót fizető vagy 8 hold földdel rendelkező írni és olvasni tudó, illetve a 40 korona adót fizető vagy 16 hold földet birtokló 30 éven felüli analfabéta férfiakat ruházta fel választójoggal. A szavazók száma az 1914-es összeírás szerint ezáltal 1,1 millióról mintegy 1,6-1,7 millióra, tehát körülbelül 50%-kal nőtt. Ennél lényegesebb és fontosabb változást jelentett, hogy a törvényhatósági jogú városokban, ahol a munkásság többsége élt, a nyílt szavazást a titkos szavazás váltotta fel. A szociáldemokraták a jogkiterjesztésnek ezt a mértékét kevesellték, s a választójog demokratizálását továbbra is legfontosabb politikai célkitűzéseik között szerepeltették.

5.4. A föld- vagy parasztkérdés

A századvég és az első világháború közötti két-három évtizedben az egyes paraszti rétegek életviszonyai ellentétesen alakultak. A századforduló utáni, viszonylag kedvező termelési és értékesítési lehetőségeket kihasználva a gazdagparasztság és a középparasztság felsőbb csoportjai jelentős többletjövedelemre tettek szert. A parasztság alsó rétegeit, elsősorban a napszámosokat ugyanakkor tartós szegénység, helyenként teljesen kilátástalan elnyomo- rodás sújtotta. Az agrárproletariátus stagnáló vagy hanyatló életszínvonalában több tényező játszott közre. Egyik legfontosabbnak a falusi népesség gyors szaporodása tekinthető. A demográfiai tényezőhöz járult az aránytalan földbirtokmegoszlás, a közép- és nagybirtokok egészségtelen túlsúlya, valamint a földforgalom korlátozottsága és a magas földárak. Mindezek következtében a szegényparasztság jelentős része sem bérmunkásként nem tudott a mezőgazdaságból elfogadhatóan megélni, sem önálló gazdává nem tudott válni. A tartósan munkanélküliséggel sújtott mezőgazdasági munkásság nagy tömegeinek felszívására az egyébként dinamikusan fejlődő ipar is képtelennek bizonyult.

Az ellentétes anyagi-társadalmi tendenciáknak megfelelően a kor parasztmozgalmai is jelentős mértékben különböztek egymástól. Az 1890-es évektől kibontakozó agrárszocialista mozgalmak elsősorban a föld nélküli vagy minimális földdel rendelkező szegényparasztság körében találtak bázisra. Először, 1891 és 1894 között a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

legnagyobb népszaporulatot és legmagasabb népsűrűséget mutató, s részben nagybirtokoktól is fojtogatott dél-alföldi megyék, az úgynevezett Viharsarok mezővárosainak és nagyközségeinek, Orosházának, Békéscsabának, Battonyának és Hódmezővásárhelynek a földmunkásai, napszámosai és cselédei lázadtak fel, majd 1897-1898-ban a nyírségi s 1905-ben a dél-dunántúli szegényparasztok kezdeményeztek aratósztrájkokat, és szerveztek tüntetéseket. Az elégedetlenkedők közvetlen célja a munkaviszonyok javítása, a béremelés, illetve az aratórész növelése volt. Perspektivikusan azonban a korai kommunisztikus utópiák és az őskereszténység tanaira emlékeztető vagyonegyenlőség eszméje hatotta át őket. Ezen belül két nagy irányzatuk alakult ki: az úgynevezett vagyonközösítő vagy kommunisztikus, amely az elkobzott földeket közös tulajdonba akarta venni, s az úgynevezett vagyonfelosztó vagy egalitárius, amely a földbirtokosoktól elveendő földek egyenlő arányú felosztását gondolta helyesebbnek. Ez utóbbit hirdette a századforduló egyik legnépszerűbb agrárszocialista pártja, az 1897-ben megalakult Független Szocialista Párt, amelyet egy Pestre költözött s a szociáldemokrata mozgalommal kapcsolatba, majd ellentétbe került volt földmunkás, Várkonyi István szervezett meg. A párt minden papi birtokot és minden 100 holdon felüli világi birtokot a parasztok kezére akart adni 5 holdas haszonbérletek formájában. A földosztást ellenző, kommunisztikus irányzat a Szociáldemokrata Párthoz kötődött. A párt által irányított Földmunkásszövetséghez 1908-ban mintegy 700 szervezet tartozott, több mint 70 ezer taggal.

A forrongásokat, melyekben több száz, sőt alkalmanként több ezer ember vett részt, a csendőrség és a katonaság kíméletlenül megtorolta. Az összecsapások és a többször eldördült sortüzek halálos áldozatainak száma több tucatra, a sebesülteké több ezerre és a büntetésként börtönbe zártaké több százra tehető. „Nem lehetünk elég merevek és eléggé határozottak annak kijelentésében – rögzítette a maga és osztályostársai óliberális álláspontját Tisza István -, hogy a munkáskérdés soha, semmi körülmények között földosztási, telepítési elméletekkel megoldva nem lesz. [.] Azon a világrenden pedig, hogy tőke, legyen az ingó vagy ingatlan, nem juthat minden embernek, [.] nem változtathatunk.”[17] A földosztást vagy a nagyobb arányú telepítést tehát elvetette a kormányzat. A „szociális olajcsepp” politikáját azonban, amit az ipari munkásság esetében alkalmazott, a mezőgazdasági munkásság lecsendesítése érdekében is bevetette. Ennek volt jele az 1898. évi II. tc., amely szabályozta a mezőgazdasági munkaadók és munkavállalók közötti szerződéskötéseket, igyekezett a munkások kiszipolyozását megakadályozni, s egyebek mellett előírta, hogy a napszámosokat délben egy óra pihenő illeti meg. A munkát megtagadó és sztrájkoló munkásokkal szemben ugyanakkor szigorú szankciókat léptetett életbe, s ezért a demokratikus közvélemény elítélően csak „rabszolgatörvénynek” nevezte. Ezt követte az 1907. évi XLV tc., amely a mezőgazdasági cselédek jogviszonyait rendezte. Ez többek között előírta a cselédek megfelelő élelmezését, elszállásolását és betegellátását. Ennek értelmében a gazdák beteg cselédjeiket 45 napon át kötelesek voltak ingyenes gyógykezeltetésben részesíteni. Ugyanezekben az években intézményesült a mezőgazdasági cselédek kötelező baleset-biztosítása is, amelynek terhei legnagyobbrészt ugyancsak a munkaadókra hárultak. A napszámosokra, akik az agrárproletárok többségét adták, ez utóbbi rendelkezések nem terjedtek ki. A biztosított mezőgazdasági dolgozók száma ezért még 1913-ban is csak éppen hogy meghaladta a 700 ezret, azaz a családfenntartó agrárproletárok mintegy egyharmadát.

A szociálpolitikai intézkedések ellenére nyomorúságos életviszonyok sok százezer szegényparasztot indítottak arra, hogy – elhagyva az országot – Amerikában próbáljon szerencsét. Puskás Julianna számításai szerint 1871 és 1913 között 1,3 millióan vándoroltak ki az országból, s közülük mintegy félmillióan tértek vissza. A kivándorlás 1905 és 1907 között érte el csúcspontját. E három év alatt több mint félmillióan szálltak hajóra Hamburgban, Fiumében vagy más nagy kikötővárosban. A kivándorlók 33%-a magyar, a többi szlovák, német, román és egyéb nemzetiségű volt. A kivándorlás tehát nagyobb arányban érintette a nem magyar népeket, mint a magyar lakosságot.

Az agrárszocialista mozgalmak nemcsak a közép- és nagybirtokosokat, hanem a napszám- és cselédbérek leszorításában ugyancsak érdekelt gazdagparasztságot is megrettentették. Erre, valamint az árutermelő mezőgazdák egyéb közös érdekeire (vám- és adópolitika, értékesítés) hivatkozva a XIX. század utolsó évtizedében megszerveződött agrárius mozgalom jelentős részüket magához vonta, és befolyása alatt tartotta. Az 1896-ban alakult konzervatív Magyar Gazdaszövetség hamarosan vidéki gazdakörök és hitelszövetkezetek százait irányította. Az első világháború éveiben mintegy 100 ezren tartoztak soraiba, s a szövetkezeti csoportok száma elérte az 1500-at. A Gazdaszövetség és a szövetkezeti hálózat felső és középszintű vezetését a közép- és nagybirtokosság, valamint az agrárértelmiség adta. A helyi, falusi szervezetek élén azonban az esetek többségében az adott közösség tekintélyes közép- és gazdagparasztjai álltak. Miután földjét többnyire véres verítékkel szerezte, ez a paraszti réteg a közép- és nagybirtokossággal együtt rendíthetetlenül hitt a magántulajdon szentségében, és ragaszkodott annak sérthetetlenségéhez. A gyarapodás, az előrejutás normális és kívánatos útjának a szorgalmas munkát és a takarékos életet tartotta. Reformigényeik (a földbérleti rendszer előmozdítása, az adók mérséklése stb.) ennek megfelelően messzemenően az adott rendszer keretein belül maradtak.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az agrárszocialista és a neokonzervatív-agrárius mozgalom mellett több más parasztpárt megalakulása is a parasztság politikai öntudatra ébredését jelezte. Legnagyobb jelentőségre ezek közül Szabó István somogyi (nagyatádi) középparaszt pártja, az Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt tett szert, amely 1909-ben alakult. Nagyatádi Szabó István – a párt közkeletű neve (Kisgazdapárt) is erre utalt – a parasztság birtokos rétegeit – a nagygazdáktól a törpebirtokosokig – igyekezett megszervezni. Programjának fókuszában a nagybirtokok egy részének állami megváltás útján történő kisajátítása állt. A kisajátított területeket – tulajdonba vétel, egyéni bérleti rendszer és bérlőszövetkezetek formájában – a gazdálkodni tudó és akaró, de elég földdel nem rendelkező birtokos parasztoknak akarta juttatni. Követelte ezenkívül a választójog kiterjesztését és a titkosság bevezetését, a mezőgazdasági dolgozók társadalombiztosításának általánossá tételét és kiterjesztését, valamint a nagybirtokosok kötelezését arra, hogy nagyberuházások formájában rendszeres munkaalkalmat teremtsenek a munkanélküliségtől szenvedő napszámosoknak. A Kisgazdapárt regionális, dunántúli pártból a háború végére jelentős országos párttá fejlődött. 1918-as országos gyűlésén a 63 vármegye közül 17 képviseltette magát küldöttekkel.

A rétegspecifikus mozgalmak, szervezetek és pártok mellett 1906-ban alakult egy olyan parasztpárt (Magyarországi Független Szocialista Parasztpárt) is, amely valamennyi paraszti réteg összefogására és tömörítésére törekedett. Vezetője, Áchim L. András, egy néhány gimnáziumi osztályt is végzett békéscsabai nagygazda abból a feltevésből indult ki, hogy az összparasztság közötti érdekazonosság és a nagybirtokkal szembeni érdekkülönbség nagyobb, mint az egyes paraszti rétegek közötti szembenállás. Programjának középpontjában a tízezer, majd ezer holdon felüli valamennyi nagybirtok felparcellázása állt, amelyből minden paraszti réteg részesülhetett volna. Gyors, két-három éves felfutás után a párt megállíthatatlan hanyatlásnak indult. Ez azt bizonyítja, hogy a párt vezetőinek a paraszti egységgel kapcsolatos feltételezése nem igazolódott. A munkahely és lakóhely egységén, a munka azonos technológiáján és szervezetén, valamint a múltból öröklött kulturális azonosságokon mint összekötő tényezőkön alapuló életmód-, műveltség- és mentalitásbeli hasonlóságoknál meghatározóbb volt az eltérő anyagi, szociális bázis s az erre felépülő és ezt tükröző eltérő politikai érdek és jövőkép.

5.5. A nemzetiségi kérdés

Az Ausztriához való viszony, a dzsentri- és a zsidókérdés, a szociáldemokrácia és a konzervatív-liberális rend ellentéte, valamint a parasztság gondjai súlyos, de a történeti magyar állam keretein belül kezelhető problémák voltak. A nem magyar népek politikai aspirációi azonban magának a történeti magyar államnak a létét veszélyeztették. A kiegyezést megalkotó magyar elit ez ellen úgy kívánt védekezni, hogy miközben fajra, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül az ország minden állampolgárát egyenlő jogokkal ruházta fel, sőt a nem magyar népek számára egyházi, iskolai és egyéb téren az egyéni vagy kollektív elvű kulturális autonómia számos attribútumát biztosította (például szabadon hozhattak létre és tarthattak fenn anyanyelvi iskolákat), aközben politikai nemzetként, azaz egyenjogú államalkotó partnerként való elismerésüket, s ennek keretében a románok, szerbek és a szlovákok által követelt területi autonómia biztosítását következetesen elutasította, s a nyugat-európai és észak-amerikai államnemzeti felfogást érvényesítve az állam, azaz a törvényhozás és a kormányzat egyedüli és kizárólagos nyelvévé a magyart tette. „Magyarország összes honpolgárai – tükröződött ez a szemlélet az 1868. évi nemzetiségi törvényben (XLIV tc.) – az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”, s minthogy „A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar levén, a magyar országgyűlés tanácskozási s ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar.”[18]

Az egy politikai nemzet fikciójához a Deákot és Andrássyt követő nemzedékek is mereven ragaszkodtak, s a „polyglott státus utáni aspirációkat” (Trefort Ágoston kultuszminiszter nevezte így 1881-ben az ország föderalizálásában reménykedő nemzetiségi elképzeléseket) egyszerűen a „politikai otrombaságok” kategóriájába utalták. Az 1868-as rendezés nem magyar nyelvek és kultúrák iránti toleranciáját ugyanakkor egyre kevésbé érvényesítették. Az anyanyelvű oktatás támogatása helyett inkább a magyar nyelvű oktatás kiterjesztésére, s ezen keresztül nyelvi-kulturális magyarosításra törekedtek. A kulturális homogenizációt a modern állam hatékony működtetésének és egyben a társadalmi felemelkedés elengedhetetlen előfeltételének tartották. Ezt a célt szolgálta az 1879. évi XVIII.

tc., amely a nem magyar tannyelvű elemi iskolák számára előírta a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítását, az 1883. évi XXX. tc., amely a nem magyar tannyelvű középiskolákban bevezette a magyar nyelv és irodalom „rendes tantárgyként” való kötelező oktatását, az 1891. évi XV tc., amely a kisdedóvók számára írta elő, hogy „a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv, mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel”. Ezt a folyamatot a koalíciós kormány 1907. évi XXVII. törvénycikke tetőzte be,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

amelyet megalkotója után Lex Apponyinak neveztek el. Apponyi szeme előtt egy olyan többnyelvű, de kulturálisan integrált ország képe lebegett, amelyben a magyart mindenki értette, sőt a jövő értelmisége lingua francaként használta volna. A törvény ennek érdekében minden nem magyar tannyelvű elemi iskolát, beleértve az egyházi és községi iskolákat is, arra kötelezett, hogy a magyar nyelvet olyan óraszámban tanítsa, hogy „a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul élőszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni”. Azokban az iskolákban, amelyekben a magyar anyanyelvűek száma elérte a húszat vagy az összes növendék 20%-át, kötelező volt a magyar tannyelv bevezetése a magyar anyanyelvűek számára, azokban pedig, ahol az 50%-ot, az iskola hivatalos tannyelvévé a magyar vált, jóllehet az iskolafenntartó továbbra is gondoskodhatott arról, hogy „a nem magyarul beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban”. A magyar nyelv oktatása mellett a tanítókat kötelezték arra is, hogy a diákokat hazafias szellemben, azaz „a magyar politikai nemzet” szeretetére neveljék. Ennek érdekében minden iskola falára fel kellett szerelni a magyar címert, s ünnepélyes alkalmakkor ki kellett tűzni a magyar zászlót. Mindezeket az intézkedéseket a törvény szociális mezbe

1.11. táblázat - 11. táblázat. A népiskolák száma az oktatási nyelv szerint, 1880-1913

Oktatási nyelv	1880	1900	1913
Magyar	7 342	10 325	13 608
Német	867	383	449
Szlovák	1 716	528	365
Rutén	393	93	47
Román	2 756	2 157	2 170
Szerb-horvát	313	135	269
Egyéb	48	23	21
Összes nem magyar	6 093	3 319	3 321
Magyar-német	919	720	-
Magyar-szlovák	597	1 224	-
Magyar-rutén	246	304	-
Magyar-román	394	808	-
Magyar-szerb-horvát	131	308	-
Magyar-egyéb	102	40	-
Összes kétnyelvű	2 389	3 404	-
Összes nem magyar és kétnyelvű	8 482	6 723	3 321

Forrás: Magyarország története 1890-1918. Ijl. kötet. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó, 1007.

bújtatta, s a községi és hitfelekezeti tanítók fizetésének emelésével és szinten tartásának állami garantálásával kötötte össze.[19]

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A nemzetiségi kultúrák iránt egyre kevésbé toleráns közszellemnek és ezen belül a fenti törvényeknek köszönhetően a nemzetiségi iskolahálózat az 1880-as évektől kezdődően fokozatosan visszafejlődött. Ennek legeklatánsabb jele az volt, hogy miközben a magyar tannyelvű elemi iskolák száma 1880 és 1913 között csaknem megduplázódott, aközben a nem magyar nyelvűeké majdnem felére csökkent. Leggyorsabban a ruszin és a szlovák nyelvű iskolák száma fogyott, miközben a román csak sokkal lassabban. A román nemzetiség középszinten is jobb lehetőségekkel rendelkezett. 1910-ben a 172 magyar és a 7 német nyelvű gimnázium mellett 5 román nyelvű, a 44 magyar és az 1 német nyelvű tanítóképző mellett pedig 6 román nyelvű működött az országban. A szerbek 1-1 szerb tannyelvű gimnáziummal és tanítóképzővel rendelkeztek. Szlovák, ukrán vagy horvát nyelvű gimnázium és tanítóképző azonban nem akadt egy sem. A románság számbeli túlsúlya mellett ez a különbség az ortodox egyház nemzetfenntartó erejével és az 1861-ben megszületett új román állam támogatásával magyarázható.

A magyar nyelv ismeretét előíró iskolapolitika következtében nőtt a kétnyelvűek száma. 1880-ban az összlakosság 14%-a tudott magyarul és legalább még egy nyelven. 1910-ben viszont már 23%-a, azaz a nemzetiségi lakosság közel fele. Ebből és a magyarság összlakosságon belüli arányának növekedéséből (1880: 45%, 1910: 54,5%) kiindulva sokan tragikusan félrevezető jövőképeket fabrikáltak. Közéjük tartozott Rákosi Jenő, a Budapesti Hírlap főszerkesztője, aki 1902-ben a 30 milliós magyarság eszményét meghirdette, s aki ebben a Nagy Lajos korára emlékeztető, a Duna-medence mellett a Balkán nagy részét is ellenőrző magyar impérium újrateremtésének a lehetőségét látta. Vagy Beksics Gusztáv, a Szabadelvű Párt képviselője és egyik ideológusa, aki a demográfiai mutatók alapján ugyan csak 24 milliós, s etnikailag csak 65%-ban magyar Magyarországot prognosztizált a XX. század közepére, ám a „geográfiai törvényszerűségek” alapján mégis Magyarország közép-dunai és balkáni „vezérhatalmi” pozícióját valószínűsítette. 1902-ben megjelent Nagy-Magyarország című könyvében Hoitsy Pál ugyancsak azt feltételezte, hogy a magyar állam rövid időn belül érdekkörébe fogja vonni a tőle keletre és délre eső népeket: a románokat, a szerbeket, a bolgárokat, és persze Bosznia és Dalmácia délszlávjait is. Ezek a délibábos illúziók gyorsan terjedtek, nagy népszerűségre tettek szert, s százezrek tisztánlátását homályosították el.

A magyar kormányzat nyelvi-kulturális asszimiláció irányába tett lépései meg sem közelítették a nemzetiségellenes diszkriminációknak azt a fokát, amelyet ugyanebben az időben Német- vagy Oroszország kisebbségei, például a lengyelek szenvedtek el. A magyarországi nemzetiségek vezető csoportjai – a németek és a rutének kivételével – ennek ellenére elfogadhatatlan igazságtalanságnak és méltánytalanságnak érezték, s nemtetszésüket azzal fejezték ki, hogy hosszú időn át távol tartották magukat a közélettől. Ez a passzivista irányvonal – eltérően a magyar nemesség 1849 utáni passzív rezisztenciájától – azonban semmiféle eredményre nem vezetett, s ezért az 1890-es évekre felhagytak vele.

A passzivitást aktivitással felváltó nemzetiségi politika élvonalában a románok haladtak. 1892-ben 300 tagú küldöttség vitte Bécsbe az uralkodóhoz azt az emlékiratot, amelyben sérelmeiket sorolták fel, és követeléseiket ismertették. Ezek lényege Erdély autonómiájának a helyreállítása, a románok által lakott területeken román hivatalnokok alkalmazása és a román nyelv használata, teljes nemzetiségi egyenjogúság, s persze a magyarosító törekvések elítélése volt. Ferenc József azonban nem fogadta a delegációt, s a memorandumot felbontatlanul átküldte a magyar kormányhoz. Ezen felháborodva a román vezetők magyarul és idegen nyelveken is közzétették az anyagot. A magyar államügyészség erre azzal válaszolt, hogy „sajtó útján elkövetett nemzetiségi izgatás” címén vádat emelt ellenük, s a kolozsvári törvényszék egy-két éves államfogházzal sújtotta őket. Helyzetük javítását követelte a megélénkülő szlovák és szerb elit is. A románokkal közös 1895-ös kongresszusokon kinyilatkoztatták, hogy „.. .Magyarországnak nem lehet nemzeti állam jellege, mert Magyarországnak, mint államnak jellegét azon népek összessége adja meg, amelyek az államot alkotják. A magyar állam természete nem engedi meg, hogy egy nép, amely még a lakosság többségét sem képezi, azt követelje a maga számára, hogy egymagában államot alkothasson. Csakis Magyarország népei összességének van meg az a joga, hogy azonosítsa magát az állammal.” Ennek alapján azt kérték, hogy „Magyarország nem magyar népeinek, nyelvök határainak megfelelőleg, adassék teljes szabadság, mégpedig olyaténképpen, hogy az illető autonóm területeknek (megyéknek, városoknak, községeknek) a közigazgatási és igazságszolgáltatási hatóságoknál használt nemzeti nyelv által adassék meg az illető terület nemzetiségi jellege”.[20] S ahol a nyelvhatárok és a közigazgatási határok nem estek egybe, ott javasolták a vármegyék határainak nyelvhatárok szerinti kiigazítását. Ezt a határozatot per nem követte, viszont változás sem a nemzetiségi politikában. A miniszterelnök, Bánffy Dezső, elődeihez és utódaihoz hasonlóan szilárdan tartotta magát ahhoz az alapelvhez, hogy a „federalisztikus velleitások” a magyar nemzeti államesszével összeegyeztethetetlenek.

A két álláspont a későbbiekben sem került közelebb egymáshoz, sőt inkább még tovább távolodott. A területi autonómiát követelő nemzetiségi vezetők a századfordulót követően részben a nemzetiségi kérdésben is nyitottabb demokratikus magyar ellenzék hatalomra jutásától, részben a magyarok iránti ellenszenvéről közismert Ferenc Ferdinánd trónörökös trónra lépésétől remélték követeléseik teljesítését. A trónörökös körüli

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kamarilla biztatására egyikük, a román Aurel Popovici részletes tervet is kidolgozott a birodalom, s ezen belül Magyarország nemzetiségi elvet követő föderalizálásáról. Eszerint a birodalom 15 föderatív egységből állt volna, s ezek közül kettő lett volna magyar nyelvű: Magyarország a mainál valamivel nagyobb területen, s a Székelyföld. A nemzetiségi lakosság körében ugyanakkor erősödött a testvér-, illetve rokon népeik iránti kulturális és politikai vonzalom, azaz a szeparatista és irredenta hajlam is, amit a bukaresti, belgrádi és prágai propaganda is erőteljesen szított. A politikailag passzív ruszinok körében vallásos köntösbe bújtatva ugyanezekben az években az orosz befolyás nőtt. Az úgynevezett skizmamozgalom keretében, amelyet a magyar kormány ugyancsak hazaárulásként kezelt, több ezer paraszt tért vissza az ortodox hitre. Közvetlenül a háború előtt, 1912-1913-ban Tisza István még egyszer megkísérelt modus vivendit találni a nemzetiségekkel, elsősorban a románokkal, ám erőfeszítéseit nem koronázta siker. 1914 augusztusában Magyarország úgy lépett be a háborúba, hogy a lakosságának közel felét alkotó nemzetiségek, vagy legalábbis azok közvélemény-formáló elitcsoportjainak politikai lojalitása a legmesszebbmenőkig megkérdőjelezhető volt.

Az egységes politikai nemzet fogalmába Horvátország a legszélsőségesebb magyar nacionalisták szerint sem tartozott bele. A horvátok 1868-ban megerősített jogát alkotmányos különállásukhoz és területi-politikai autonómiájukhoz senki sem vonta kétségbe. A magyarosítás ezért itt nem, illetve csak alig érvényesült. Zágrábban horvát akadémia, egyetem és egyéb kulturális intézmények működhettek; az iskoláztatás horvát belügynek minősült. A horvát-magyar viszony ennek ellenére sem volt azonban problémamentes. Az 1868-as rendezést elfogadó és azt tiszteletben tartó „magyarón” pártok mellett a századforduló idejére kialakultak és befolyásra tettek szert olyan mozgalmak, amelyek a magyar-hor- vát államjogi kötelékek felbontását és azt akarták elérni, hogy Dalmáciával és Fiuméval egyesülve a Horvát Királyság kapjon Magyarországéval egyenlő státust. Azaz a dualizmus alakuljon át trializmussá. Ante Starcevic és Josip Frank mellett ezt képviselte az 1904-ben alakított Horvát Parasztpárt vezetője, Stepan Radic is. S végül harmadik nagy irányzatként a fiatal értelmiségiek körében újrafogalmazódott az a régi múltra visszatekintő illír gondolat is, amely Szerbiával együttműködve valamennyi délszláv egyesítését tűzte ki célul – az Osztrák-Magyar Monarchia keretein kívül. Ennek legismertebb képviselőivé Ante Trumbi c spalatói polgármester és Frano Supilo zárai, illetve fiumei újságíró váltak. A status quo-ellenes irányzatok különösen megerősödtek 1908 után, amikor Bosznia-Hercegovina annektálásával a délszláv területek birodalmon belüli jelentősége megnőtt. Ugyanerre az időre a nemzetiségi törekvések mögé befolyásos nyugat-európai értelmiségiek is felsorakoztak. Nagy-Britanniában közéjük tartozott például a Scotus Viator álnevet használó skót történész és esszéista: Robert W. Seton-Watson.

A nemzetiségi kérdés veszélyességével a magyar vezetőknek csak töredéke és a közvéleménynek csak törpe kisebbsége volt tisztában. A közhangulatot azok a Rákosi, Beksics és Hoitsy által rendszerbe foglalt s a sajtóban nap mint nap népszerűsített illúziók határozták meg, amelyek tükrében a világpolitikai helyzet és Magyarország nemzetiségi viszonyainak minden reális mérlegelése pesszimista akadékoskodásnak tűnt. „A nemzet – emlékezett erre az öncsaló hangulatra néhány évtizeddel később a kortárs Gratz Gusztáv – kezdte erejét túlbecsülni és ellenségeit semmibe venni. A magyarság hatalmas épületeket emelt reményei-ből és vágyakozásaiból, anélkül, hogy alapjaikat gondosan megvizsgálta volna. Hajlott arra, hogy a házépítést a tetőnél kezdje és vakon bízott európai hivatásában és a jó sorsban. Mind kevésbé volt képes észrevenni a létét fenyegető veszélyeket és ha észrevette azokat, egy-egy vállvonogatással napirendre tért felettük, hogy azután nyugodtan továbbszőhesse álmait.”[21]

A „boldog békeidők” irodalmi és művészeti irányzatait ugyanaz a kettősség vagy átmenetiség jellemezte, mint a gazdaságot, társadalmat és politikai életet. Egymás mellett éltek, léteztek a hagyományt képviselő népi-nemesi klasszicizmus és romantika képviselői, illetve a városi polgárság életérzését az európai fin de siecle modernebb eszközeivel kifejező alkotók.

A századelő legolvasottabb s kül- és belföldön legismertebb magyar írója még mindig a „nagy mesélő”, Jókai Mór volt. 1904-es haláláig 202 könyve jelent meg; a legsikeresebbek

többször és több ezer példányban. Életművének 1894-1898-as első összkiadása 100 kötetből állt. Művei a török kortól a XIX. század végéig a magyar történelem minden nagy eseményét bemutatták. Az Erdély aranykora (1852) és a Törökvilág Magyarországon (1853) a XVII. századi Erdélybe kalauzolták el az olvasót, A lőcseifehér asszony (1885) Rákóczi idejéről, a Rab Ráby (1879) pedig II. József centralizáló törekvéseiről szólt. Az Egy magyar nábob (1853-1854), a Kárpáthy Zoltán (1854-1855) és az Eppur si muove (1872) a reformkort idézték, A kőszívű ember fiai (1869) az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc mártírjainak és túlélő hőseinek állított emléket, Az új földesúr (1862) a passzív rezisztencia tartalékainak lassú kimerülését regisztrálta, és a megbékélés szükségességét sugallta, a Fekete gyémántokban (1870) a magyar mérnök-vállalkozó alakja lépett az olvasó elé, s a Gazdag szegényekben (1890) immár a modern nagyvárosok szegényeinek élete tárult fel. Mindez romantikusan magával ragadó stílusban, az ellentéteket idillekben feloldva, s a legszebb emberi és hazafiúi erényeket, az önzetlenséget, lovagiasságot s a szabadság és a haza szeretetét

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

normává emelve. Így miközben emberségre és hazafiságra nevelt, Jókai egyben vakká is tette olvasóit. Az a világ, amelyben az író élt, súlyos problémáktól volt terhes, s radikális változásokat érlelt. Abban viszont, amelyet az olvasóinak mutatott, harmónia uralkodott, és az örök emberi értékek diadalmaskodtak. A nagyhatalmi ábrándok terjesztéséhez nem, de a nemzet veszélyérzetének eltompulásához és a problémákat elfedő önámításhoz ilyképpen Jókai is hozzájárult.

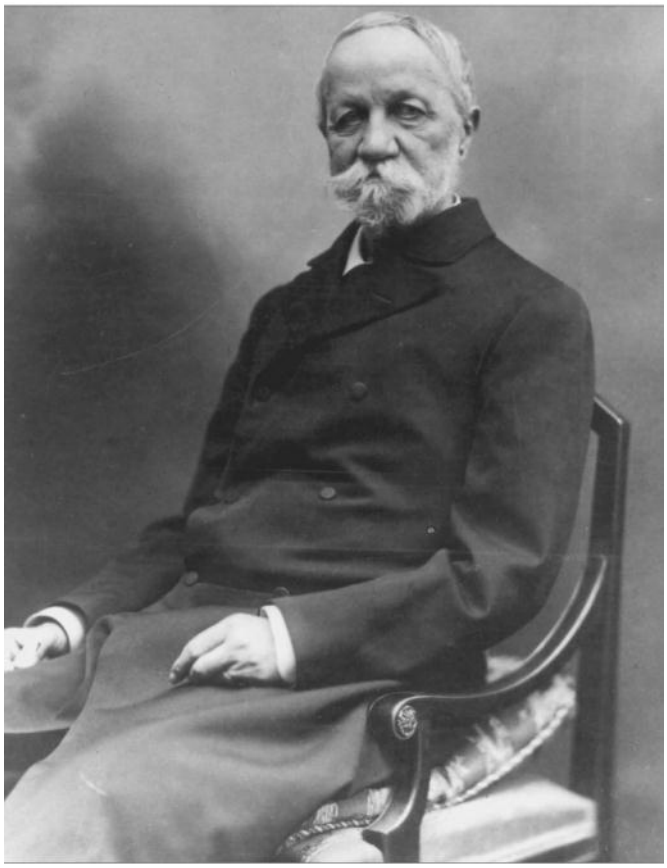

6. KULTÚRA ES MŰVELŐDÉS

A Jókai által képviselt nemzeti-romantikus hagyomány a fiatalabb generációk körében is sok követőre talált. Közéjük tartozott Gárdonyi Géza, akinek 1901-ben megjelent regénye, az Egri csillagok ugyanazt a hősi-hazafias ethoszt plántálta olvasóiba, mint Jókai évtizedekkel korábban írt művei; Herczeg Ferenc, aki novelláiban, társadalmi regényeiben és drámáiban, mindenekelőtt A Gyurkovics lányokban (1893) és A Gyurkovics fiúkban (1895) a könnyelmű és bohém, ám mégis szeretetre méltó és egyben változatlanul nemzetfenntartó magyar dzsentri alakját népszerűsítette, illetve a kurucromantikát táplálta (Ocskay briga- déros, 1901), s persze a Gárdonyinál és Herczegnél egyaránt idősebb Mikszáth Kálmán, aki ezt a hagyományt a legmagasabb szinten képviselte, s aki a rá különösképpen jellemző anekdotikus stílust egyre keserűbb társadalomkritikával párosította. Jókai gáncs nélküli lovagjai és Herczeg gentlemanlike úriemberei Mikszáth utolsó regényeiben, a Két választás Magyarországonban (1895), a Különös házasságban (1900) és A Noszty fiú esete Tóth Marival (1906) című̈ben már gyarló képviselők és pénzsóvár házasságszédelgők, akik politikai szövetségesükkel, az erkölcseiben ugyancsak megrendült katolikus egyházzal egyetemben meglehetős kemény bírálatban részesültek.

A magyar nemesség idealizálásához a nemzeti-romantikus hagyományban a paraszti világ idillikus képe társult. Ennek egyik legfőbb képviselője ugyancsak Gárdonyi volt, akinek a paraszti világ és a falusi élet harmóniáját, tisztaságát és romlatlanságát túlhangsúlyozó érzelemdús elbeszélései 1898-ban jelentek meg (Az énfalum). A következő nemzedékhez tartozó Tömörkény István és Móra Ferenc Mikszáthhoz hasonlóan már túllépett ezen a hagyományon, s a paraszti világ iránti minden rokonszenvük ellenére annak belső konfliktusait sem hallgatták el szociografikus elemekben bővelkedő írásaikban.

A hagyományos irodalom hagyományos fóruma az 1873-tól megjelenő Budapesti Szemle volt, amelyet a budapesti egyetem magyar irodalmi tanszékének professzora s az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának 1870 és 1906 közötti titkára, Gyulai Pál szerkesztett. Gyulai, aki a századfordulóig szinte

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

megfellebbezhetetlen tekintélyként ítélkezett a magyar irodalomról, kiváló elemzői képességgel és ugyanakkor egy művész érzékenységével képviselte irodalmi eszményképét: a legtökéletesebb formában Arany által megvalósított nemzeti klasszicizmust. Petőfi Sándorok és AranyJánosok azonban a századfordulón már nem éltek, csak epigonjaik, akiknek gyakran gyermekversekre emlékeztető, de „hazafias” rigmusaival szemben az egyébként szigorú kritikus nem mindig mutatott kellő erélyt. A Budapesti Szemle mellett 1895-től egy új irodalmi hetilap, az Új Idők is a régi értékek szolgálatában állt. Szerkesztője, Herczeg Ferenc a lap célját abban határozta meg, hogy a „magyar társasélet” „régi időkből örökölt nemzeti tőkéjét, faji sajátosságait, hagyományait, hajlamait és tehetségeit teljesen beleilleszti az új idők keretébe és modern alapjává teszi a magyar műveltségnek”. S mindezt azért, hogy „ne jusson eszébe senkinek irigyelni azokat a külföldi irodalmakat, amelyek egy régi, megállapodott – és nekünk idegen világ életével foglalkoznak”.[22] Kerülve a vitát és politikát, s a keresztény-magyar középosztály konzervatív ízlésvilágát szolgálva, az Új Idők rövidesen a legolvasottabb családi-szépirodalmi lap lett. A háború előtt előfizetőinek száma 30 és 40 ezer között mozgott.

A nemesi-népies hagyománnyal való szakítás, illetve a városi polgárság és ezen belül a zsidóság életérzésének első karakterisztikus képviselője Bródy Sándor volt. Született rebellisként mindenekelőtt pukkasztani akart – a polgárt éppúgy, mint a dzsentrit. Számos novellája közül ilyen A nap lovagja (1902), amely arról szól, hogy az illúziók és a főhercegi szerető nem segítenek a karrierépítésben, hanem bukáshoz vezetnek, s nevetségessé teszik azt, aki ilyesmikben bízik. Leghíresebb munkája, A dada, amely eredetileg regényként jelent meg (1901), de színdarabként vált ismertté, egy baby sitternek szegődött vidéki kislány kizsákmányolását és szexuális megnyomorítását meséli el – nagy részvéttel és némi érzelgősséggel. Témaválasztásai és a társadalmi problémák kritikus megközelítése mellett újszerűvé tette Bródy prózáját annak stílusa is: a Zolát idéző naturalizmus. A paraszt, aki Gárdonyinál még tiszta és romlatlan, s még Móránál és Tömörkénynél is csak esendő, de rokonszenves, Bródynál részegen tér haza, a disznóólban hál, s reggel döbbenten veszi észre, hogy a koca az éjszaka folyamán megdöglött alatta.

A következő nemzedékből Molnár Ferenc és Heltai Jenő emelkedett ki. Molnár született tehetség és a fővárosi polgárság talán legjellegzetesebb írója volt. Első színművét 1902- ben, 23 éves korában mutatták be. Néhány évvel később, 1907-ben írta A Pál utcai fiúkat, amelynek hőséről, Nemecsekről ma néhányan azt gondolják, hogy gangen kívülisége a zsidóság felemás társadalmi befogadottságát szimbolizálja. Egyik legjobb, s mindenképpen legismertebb darabja, a Liliom (1909), amelyet a világ negyed századdal később Carousel címmel játszott broadwayi musicalként, majd filmként ismert meg, egy szerelmi történetbe bújtatott tanmese az emberi természet összetettségéről és egyben a külvárosok világának szociális problémáiról. Bródyéhoz képest Molnár társadalomkritikája mérsékelt és diszkrét volt, mívességben és ötletességben azonban felülmúlta elődjét.

Heltai Jenő darabjainak, verseinek és novelláinak tipikus színhelyei a nagyvárosi szórakozóhelyek, a kávéházak, orfeumok, színházak, hősei pedig táncosnők, kóristalányok, újságírók, bohémek, valamint a művész- és félművészvilág más jellegzetes alakjai voltak. Heltai Molnárhoz hasonlóan mindenekelőtt szórakoztatni akart, s ügyesen szolgálta ki közönségének könnyedség, vidámság és egy kis frivolitás iránti igényét. Első, alig 20 évesen közölt verseit a konzervatív oldal nagy felháborodással fogadta, amelyre – szellemesen, de nem túlságosan nagy esztétikai bravúrral – a megtámadott imigyen replikázott:

Tisztelt vidéki kollégáim,

Kiket személyem érdekel,

Kik Sárbogárdon, s Duna-Szekcsőn Csinos succes-ket értek el,

Szegény fejemnek nekiestek,

Mert nem vagyok elég magyar,

S nem daloltam még a földről,

Mely ápol és mely eltakar.

S mert nem daloltam nagymamámról S a nagypapámról eleget,

Ellemben glóriába vontam Könnyelmű „nőszemélyeket”:

Reám rohantak vad haraggal Hogy dalaimban nincs morál,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

S karakterem minden bizonnyal Mesésen gyenge lábon áll. [12]

Heltainál is jobban sokkolta olvasóközönségét a fiatal Erdős Renée, aki 1902-ben közzétett verseiben és ezeket követő prózai munkáiban magyar nyelven először írt teljes nyíltsággal és nagy részletességgel a nők érzékiségéről és testi vágyairól.

A polgári írók legfontosabb fóruma A Hét című irodalmi lap volt, amely 1890 óta jelent meg. Kiss József költő szerkesztette, aki eleinte Petőfi és Arany stílusában írt, s zsidóságát összeegyeztethetőnek vélte a magyar nemesi attitűddel. Az 1890-es évekre azonban szembefordult korábbi önmagával, s lapját a városi polgárság érdeklődését és ízlését tükröző olyan orgánummá formálta, amely a vidéki és paraszti témákat úgyszólván nem ismerte, lelkesedett a modern európai irodalomért, s programatikusan vállalta a Gyulai Pállal és később az Új Időkkel szembeni esztétikai-politikai konfrontációt. Az említett szerzők mellett a lap törzsgárdájához tartozott még Kóbor Tamás, Justh Zsigmond és a fiatal irodalmár, Veigelsberg Hugó, aki Ignotusként írta alá kritikáit.

A századvég és századelő magyar irodalmának e két nagy áramlata 1902-1904-ben, mintegy barométereként a politikai élet közelgő felbolydulásának, frontálisan is összeütközött. A konfrontációt Herczeg Ferenc kezdte, aki Bródy Dadájáról írva 1902-ben azt kifogásolta, hogy a főváros, amely nagy sebbel-lobbal épült fel, elszakadt az országtól, s „A nemzettel, mely körös-körül a provinciákat lakja, semmi belső közössége nincs.” Két évvel később, a reprezentatív és 1875-ben mégJókai által alapított Petőfi Társaság 1904.januári közgyűlésén megismételte kritikáját a nyelvében, erkölcseiben és „vegyi összetételében” idegenné lett s a nyugat-európai irodalmakat majmoló Budapesttel, íróival és közönségével szemben. Herczeg mellett ugyanilyen szellemben szólalt meg a budapesti egyetem tanárai közül Riedl Frigyes és Réz Mihály, a Kazárföldön szerzője, Bartha Miklós és – sokak meglepetésére – Mikszáth Kálmán is. A megtámadottak közül a legöntudatosabb válaszokat Ignotus adta. Nemcsak addig magyar a magyar – írta -, amíg „bolond”, „mesemondó” és „paraszt”, s nemcsak az az érték, amiben másoktól különbözünk, hanem az is, amiben velük egyek vagyunk. Egyébként pedig – tette hozzá – „Nem kőfallal körülzárkóznunk, hanem tárt karral kaput tárnunk kell a nyugat minden áramlatai előtt, hogy azokon kiépült elmével s kiélesedett szemmel magunk is ki tudjuk selejtezni a silányát.”[13]

A magyar irodalomnak ezt a kettéhasadását, amely egyébként csak tükörképe volt a gazdaság és a társadalom dualizmusának, a legifjabb nemzedékek számos kitűnő képviselője akarta meghaladni a háborút megelőző években. Közéjük tartozott Krúdy Gyula, aki ugyanolyan otthonosan mozgott a fővárosban, mint a Nyírségben, ahol született, s ugyanolyan autentikussággal írt a vidéki dzsentrivilágról és a felvidéki kisvárosról, Podolinról, mint Budapest kocsmáiról és éjszakai életéről; Babits Mihály, akinek művészete a magyar szellem és Európa legmagasabb szintű szintézise irányába fejlődött; Kosztolányi Dezső, aki Herczeg Ferenchez hasonlóan a Délvidékről, Szabadkáról került a fővárosba, s mégis a legszebb impresszionista verset írta annak egyik utcájáról és fáiról; s persze mindenekelőtt Ady Endre és Móricz Zsigmond, a kor irodalmának két legpolitikusabb alakja.

12. Jókai Mór 1900 körül. Erdélyi Mór felvétele

[12] A Hét, 1895. 1. köt. 54.
[13] Valamennyi idézetet közli Horváth Zoltán: Magyar századforduló. Budapest, 1961, Gondolat, 207-209.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Ady Endre régi erdélyi kálvinista kisnemesek büszke, de elszegényedett utóda, Debrecenben kezdte pályáját, ahol 1899-ben első verseskötete is megjelent. Innen Nagyváradra került, majd kedvesével, Lédával együtt Párizsba utazott. Itt egy új világ tárult fel előtte, s az eredmény, amellyel hazatért, az 1906-ban megjelent Új versek és az 1907-es Vér és arany eszmei és esztétikai értelemben egyaránt forradalmi tartalmat hordoztak. Egy új Petőfi Sándor robbant be a magyar irodalmi és politikai életbe, egy XX. századi Petőfi, aki legalább annyira forradalmár volt, mint XIX. századi elődje, ám aki ahhoz hasonlóan írt, mint Baudelaire és Verlaine. Jászi Oszkár, amikor verseit elolvasta, állítólag így kiáltott fel: Ez a mi költőnk, fiúk! Ami egyáltalán nem csoda, mert a vidék elmaradottságát, a „magyar ugart” és különösen az úri osztály társadalmi konzervativizmusát, provincializmusát és művelet- lenségét Ady Jászinál is nagyobb vehemenciával és publicisztikai túlzásokkal támadta. Az Új versek fojtott kérdéssel kezdődött: Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival? S az olvasónak, aki a kötetet végiglapozta, semmi kétsége sem maradhatott afelől, hogy Kelet és Nyugat, Múlt és Jövő, Verecke és Dévény közül a költő mit ajánl. 1912-es versfüzérében (Margita élni akar) ennél is tovább ment, és konkrétabb programot támogatott: a részben zsidó, részben nemesi eredetű értelmiség progresszív csoportjainak összefogását, s közös harcot az ország társadalmi, politikai és szellemi megújhodásáért, ami a másik oldalon Já- szit is hevítette. S mindehhez a nemzetiségi kérdés idealista megközelítése járult: „magyar, oláh és szláv bánat” egy szintre helyezése, s a hit abban, hogy a demokrácia a nemzetiségi ellentéteket is automatikusan megoldja.

Móricz Zsigmond gazdálkodó apától, s egy protestáns lelkész leányától született. Az ő minden idill, romantika és anekdota nélküli, realista-naturalista regényeiből és novelláiból tárult fel először a maga kegyetlen valóságában az világ, amely ellen Ady lázadt: a szegényparaszti élet nyomorúsága és kilátástalansága, a földért folytatott harc jellemnyomorító ereje és a felüllévők, az urak közönye és felelőtlensége. Első nagy feltűnést keltő novellája, a Hét krajcár 1908-ban, első regénye, a Sárarany pedig 1910-ben jelent meg. Utóbbi főhőse egy földéhes és energiától duzzadó, nyers és erőszakos birtokos paraszt, Turi Dani, aki bármennyire is szeretne, nem tud kitörni a paraszti világból. A falu népe – üzente Móricz – éppen úgy tele van tehetséggel, mint bármely más társadalmi réteg, ám kellő műveltség, kultúra nélkül ez a tehetség nem alakulhat át cselekvő energiává.

Az apák megosztottságát meghaladni kívánó új nemzedék fórumává 1908. január 1-jétől a legendás Nyugat vált. A Hét kritikusai, Ignotus, Osvát Ernő és Fenyő Miksa, a Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatója szerkesztették. Bár példányszáma még 1917-1918-ban is csak 2500 és 3000 között ingadozott, tehát viszonylag kevesen olvasták, politikai iránya és esztétikai újszerűsége miatt szinte megjelenésétől kezdve támadások keresztttüzében állt. A konzervatív-nemzeti oldal lényegében A Hét utódaként fogta fel, s egyoldalú urbanizmussal, kozmopolitizmussal, erkölcsi dekadenciával, magyartalansággal és esztétikai igénytelenséggel vádolta. A magyar irodalomtörténet nem kisebb alakja, mint a fiatal Horváth János írta 1910-ben, hogy a Nyugat három öröknek hitt értéket, illetve alapelvet sértett meg: a „nemzeti érzést és fajszeretetet”, amelynek helyébe a „gőgös nemzetköziséget” állította, a „tisztes férfias szemérmet”, amelyet „satnya érzékiséggel” váltott fel, s a „világos, közérthető beszédet”, amely helyett bevezette a „nagyképű homályt”.[14] Ennek, illetve általában a baloldali eszmék ellensúlyozásának a szándékával indult 1911- ben a Magyar Figyelő című politikai folyóirat, amelynek fővédnöke – és Rusticus álnéven olykor szerzője – Tisza István, szerkesztője pedig Herczeg Ferenc volt. A harc tehát, amely a századfordulón kezdődött, folytatódott.

A nemesi és a polgári irodalom körein egyaránt kívül maradtak a szociáldemokráciához kötődő munkásírók, akik közül legnagyobb jelentőségre a különböző avantgárd törekvések zászlóvivőjeként ismertté vált Kassák Lajos tett szert. Folyóiratai, a Tett (1915-1916) és a Ma (1916-1919) szerzői között találjuk Komját Aladárt, Lengyel Józsefet, Barta Sándort, Révai Józsefet és a képzőművész Uitz Bélát. Ha lehet, ennél is szűkebb táborral rendelkezett az a Lukács György és Balázs Béla körül kialakult értelmiségi csoportosulás (Vasárnapi Kör), amely a századelő magyar valósága elleni absztrakt lázadást sajátos etikai mezbe öltöztette, és a legmodernebb esztétikai törekvések iránti érdeklődéssel párosította.

A zenei és a képzőművészeti élet ugyanúgy forrongott, és ugyanolyan megosztott volt, mint a társadalmi valósággal és a politikai harcokkal legszorosabb kapcsolatban álló irodalom. A magyar nemzeti opera megteremtése után, amely Erkel Ferenc és Mosonyi Mihály érdeme, a századforduló domináns zenei célkitűzésének a magyaros, s már Liszt és Brahms által is felhasznált verbunkos muzsikában és a népies műdalokban gyökerező, sajátosan magyar szimfonikus zene létrehozását tartották. Ennek legismertebb képviselője Hubay Jenő, a világhírnévnek örvendő hegedűművész és pedagógus, a zenei élet Herczeg Ference volt, akinek akkor közkedvelt magyaros darabjai, a Csárdajelenetek, A falu rossza vagy a Lavotta szerelme mára feledésbe merültek. Hubay mellett valóságos zenei csodagyerekként tűnt fel a századvégen Dohnányi Ernő, aki Zrínyi-nyitányával 1896-ban, tehát 19 évesen megnyerte a millenniumi királydíjat. Ezt követően sokat koncertezett szerte a világban, s 1905 és 1915 között Berlinben tanított. Mindeközben komponált is, s a német

[14] Horváth János: Ady s a legújabb magyar lyra. Budapest, 1910, Benkő Gyula, 14-15.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

romantikusok hatása alatt született szimfóniái, szvitjei és egyéb darabjai zeneszerzőként is ismertté tették nevét a világban.

A nemzeties zenekultúra populáris és ezért sokkal közkedveltebb műfaja a magyar nóta s az ezzel lassan azonossá váló cigányzene volt. A mulatás, a cigányozás, amely a XIX. század elején kezdődött, a századfordulótól a magyar úri osztályok tipikus szórakozásává vált, amelynek a falusi jegyző éppúgy hódolt, mint a miniszterelnök Tisza István vagy a kolozsvári betegbiztosítási pénztár huszonéves szociáldemokrata tisztviselője: Kun Béla. A közkedvelt nóták többségét Szentirmay Elemér (Debrecenbe kéne menni, Zsebkendőm négy sarka), Dankó Pista (Eltörött a hegedűm, Írom a levelem Balog Máriának, Szőke kislány csitt, csitt, csitt), valamint ippi és érkeserűi Fráter Loránd huszárkapitány (Oda van a virágos nyár, Tele van a város akácfavirággal) szerezte. Az egyik legnépszerűbb szövegíró pedig Pósa Lajos volt, aki Benedek Elekkel együtt az első irodalmi értékű gyermeklapot (Én Újságom) is szerkesztette.

A nagyvárosi polgárság igényesebb szórakoztató zenéjének a Budapesten éppen ezekben az években megszületett operett számított. A zenei csodagyerekként induló szegedi Huszka Jenő Bob hercegét 1902-ben, az osztrák-magyar Lehár Ferenc egyik legismertebb művét, A víg özvegyet 1906-ban, Jacobi Viktor Leányvásárát 1911-ben, a „tipikusan” magyar és budapesti Kálmán Imre Csárdáskirálynőjét 1916-ban, s a Mágnás Miskát Szirmai Alberttől ugyancsak 1916-ban mutatták be először. Dallamaikat eleinte csak a városi lakosság dúdolta és fütyülte, néhány év, évtized után azonban a vidék nótakincsébe is beépültek, s a Csak egy kislány van a világon... vagy a Hajmási Péter, Hajmási Pál... ugyanolyan mulatónóták lettek, mint amilyen az Egy cica, két cica... vagy a Deres már a határ... voltak. A nagyvárosok másik, az operettnél népszerűbb zenei műfaját a kuplék jelentették. Ezek koronázatlan királya Zerkovitz Béla volt. Érzelgős és hatásvadász melódiái – mint például a Látta-e már Budapestet éjjel? – ugyanolyan gyorsan váltak népszerűvé, mint Dankó Pista és Fráter Loránd nótái vagy egyes operettdalok. A harmadik nagyvárosi zenei műfajt jelentő sanzonokat viszont, amelyek közül legigényesebbek Reinitz Béla Ady-dalai voltak, csak a lázadó elit értelmiség szűk körei ismerték és szerették.

Két populáris zenei irányzat, a népies daljáték és az operett összeházasításából született meg 1904-ben a János vitéz, Kacsóh Pongrác Heltai Jenő szövegeire írt dalműve, a kor legnagyobb színházi sikere. Az 1903-ban nyílt Király Színházban, amely – a Népszínház és a Magyar Színház mellett – a főváros harmadik operettszínháza volt, 1913-ig négyszázszor adták elő. A János vitéz népies muzsikájánál ambiciózusabb, de ugyanolyan érzelemdús Kacsóh másik nagy sikere, a zenei drámának nevezhető 1906-os Rákóczi, amelynek legismertebb betétdala, a Rákóczi megtérése (Fülembe csendül egy nóta még... / Lassú sóhajtás száll miként a szél / Hazámba vágyom!) néha még napjainkban is hallható zenei kívánságműsorokban.

Az igazi továbblépést azonban nem ez, hanem a század két zenei géniuszának, Bartók Bélának és Kodály Zoltánnak az életműve jelentette, akik a magyar zeneművészetet az ősi magyar népzenéből kiindulva újították meg, s emelték a legmagasabb csúcsokig. 1905-1906-os kutatóútjaik során ők fedezték fel és bizonyították be, hogy amit addig népdaloknak hittek, azok triviális műdalok, amelyeknek a paraszti dallamvilág és harmóniaszerkezet ősi, autentikus rétegeihez semmi közük sincs. Az első gyűjtésük legjavát tartalmazó Magyar népdalok énekhangra zongorakísérettel 1906-ban jelent meg, ugyanabban az évben, mint Ady Új versekje. A válogatás jelentősége ugyancsak Ady kötetéhez fogható. A magyar népzene világa, a pentatónia ettől kezdve mindkettejük életművének központi motívumává vált. Kodály I. vonósnégyese (1908-1909) és a Cselló-zongora szonátája (1910) kifejezetten a magyar népdalok és székely népballadák dallamkincsére épült, míg Bartók darabjait – A kékszakállú herceg vára (1911), Allegro barbaro (1911) – a népi motívumok mellett Debussy és a századelő avantgárd forradalma is ihlette.

Bartók és Kodály fellépése nem csak időben esett egybe Adyéval. Jelentőségük és hatásuk is hasonló volt az övéhez. Bár a Zeneakadémia tanárai közé fogadta őket, Bartók operájának bemutatását az Operaház megtagadta, s támogatást gyűjtőútjaikhoz hiába kértek. Így aztán nem csoda, hogy nemcsak a temperamentumosabb és forradalmár lelkületű Bartók került szoros kapcsolatba a Nyugattal, hanem a konzervatívabb és katolikus világszemléletű Kodály is Ignotus és Osvát Ernő lapjába írt, s a Társadalomtudományi Társaság Szabadiskolájának előadásait látogatta. Néhány társukkal együttműködve 1911-ben kísérletet tettek arra is, hogy a magyar zenei élet újjászervezése és alkotásaik bemutatása érdekében fiatalokból egy új zenei egyesületet szervezzenek. A vállalkozás azonban kudarcba fulladt. Lelkiállapotukat Bartók egyik, anyjához írott levele mutatja: „.magyar marhákkal – illetve közönséggel nem fogok többet vesződni. Helyesen írja Kodály: »szamárnak nem való a fácánypecsenye: ha bele is tömjük, megárt neki«. Hagyjuk a szamarakat szamaraknak lenni, és menjünk minden komoly szellemi produkcióval külföldre. Fúljanak meg az itteniek a jánosvitézbe, meg a vígözvegybe, semmi közöm hozzá.”[15]

[15] Bartók Béla levelei. 1. köt. Szerk. Demény János. Budapest, 1948, Magyar Művészeti Tanács, 81.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Azt az emelkedettséget, harmóniát és pátoszos hazafiságot, amelyet az irodalomban Jókai regényei, a zenében pedig Erkel operái és Liszt rapszódiái képviseltek, a festészetben Madarász Viktor, Székely Bertalan és Benczúr Gyula történelmi tablói és portréi jelenítették meg. Kortársuk, Munkácsy Mihály realista stílusú vidéki életképei viszont már a századvégi naturalizmust előlegezték. Nála is előbbre járt azonban Szinyei Merse Pál, aki – a francia impresszionistáktól függetlenül – már az 1860-as évek végén olyan képeket festett, amelyek a témaválasztás merészségével (Ruhaszárítás, Hinta), valamint a színek elevenségével és a világos fényhatásokkal egyedülállóak voltak Párizstól keletre. Törekvéseit Majális című képe (1873) tükrözi leginkább, amely a természet szépségének, az élet örömének és egyben a 28 éves mester optimizmusának ragyogó kifejezése. Ez – miként Franciaországban – új korszakot nyithatott volna a magyar festészet történetében. A kép hűvös fogadtatása – Tisza István „legalábbis problematikus becsű” műnek tartotta – azonban elkeserítette a művészt, aki birtokára visszavonulva egy ideig csak magának alkotott, majd később már magának is csak ritkán. Az áttörés, a történeti és népies romantika bástyáinak megrendítése s a századvég modern irányzataihoz való felzárkózás ezért csakjóval később, az 1890-es évek második felében kezdődött. Elindítója Hollósy Simon volt, aki 1896-ban tanítványaival és néhány barátjával Nagybányára kirándult. A kirándulást ezután évente megismételték, s ebből a baráti-tanítványi körből alakult ki az, amit ma nagybányai iskolának neveznek a művészettörténészek.

A nagybányai csoport tagjait, Ferenczy Károlyt, Iványi Grünwald Bélát, Thorma Jánost és a gyorsan melléjük szegődött Szinyei Mersét a természetbe való elmélyedés s a francia impresszionistákéval lényegében megegyező plein air technika alkalmazása kötötte össze. Ok és hozzájuk csatlakozott más modernista – naturalista, szecessziós, szimbolista – művészek, Rippl-Rónai József, Csók István, Kernstok Károly hozták létre 1906-ban – micsoda év! – a MIÉNK rövidítésű (Magyar Impresszionisták és Naturalisták Köre) kiállítócsoportot. Az előző évben Szinyei megkapta a Képzőművészeti Főiskola igazgatói posztját, s 1906-ban Ferenczy ugyanitt nyert tanári állást. A képzőművészeti modernizmus lassan tehát intézményesült. A közönség ízlése azonban csak lassan követte a művészeti forradalmat. Ahogy az Új Időket tízszer, sőt hússzor többen olvasták, mint a Nyugatot, úgy Benczúr és Munkácsy képeit is sokkal többen vásárolták, mint Kernstok, Rippl-Rónai vagy Ferenczy alkotásait.

A későbbiekben a modernek is tovább osztódtak. A MIÉNK-ből Kernstok Károly vezetésével 1911-ben kiváltak az úgynevezett Nyolcak (Berény Róbert, Márffy Ödön, Czóbel Béla stb.), akik immár az impresszionizmussal is szembefordultak, s akik közül utóbb többen a kibontakozó avantgárd irányzatokhoz csatlakoztak. A gödöllői művésztelepen pedig 1902 után önálló magyar szecessziós mozgalom szerveződött.

Irányzatoktól teljesen függetlenül, saját benső énjével viaskodva teremtett szuverén festői világot a századelő valószínűleg legeredetibb tehetsége: Csontváry Kosztka Tivadar. Témái és színei egyaránt meghökkentőek. Ma már mindenki által nagyra becsült képei, az 1896 és 1902 között készült Önarckép vagy az 1907-es Zarándoklás a cédrushoz akkor értetlenséget, sőt lekezelést és gúnyt váltottak ki, amelyek siettették a téboly elhatalmasodását ezen az Adyhoz, Bartókhoz és Kodályhoz hasonlóan érzékeny művészen. Amikor meghalt, holmiját elárverezték, s hatalmas vásznaiért marhakereskedők licitáltak.

Szobrászatban három alkotó hagyott jelentős életművet maga után: a patetikus és dekoratív hatásokra törekvő Zala György, aki főművén, a Millenniumi Emlékművön hosszú éveken át dolgozott, Fadrusz János, akinek munkái, mint például a kolozsvári Mátyásszobor, elsősorban keresetlen monumentalitásukkal hatnak, valamint Stróbl Alajos, aki a legtöbb lírát és finomságot tudta alkotásaival, például a Nemzeti Múzeum előtti Aranyszoborral (1893) kifejezni. Ezzel a historizáló köztéri szobrászattal és az ehhez kapcsolódó monumentális építészeti eklektikával a századfordulós szecesszió szakított, amely Budapest mellett számos vidéki város (Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Szabadka, Nagyvárad, Marosvásárhely) architektúráján is maradandó nyomot hagyott.

A múzeumok és képtárak tárlataira, a hangversenyekre és opera-előadásokra az egész országban legfeljebb néhány tízezren jártak. Az irodalom iránt ennél valamivel többen érdeklődtek, de még ők sem igen lehettek többen százezernél. Az ismert kortárs szerzők regényei a háború előtt átlagosan öt-hatezer példányban fogytak el, s még a legsikeresebb lektűrökből sem lehetett 30-50 ezer példánynál többet eladni. A Klasszikus Regénytár egyes kötetei – köztük Dumas, Stendhal, Tolsztoj és Zola művei -, amelyek 1914-től jelentek meg, például mindössze 10-14 ezres példányszámot értek el. Az 1908-ban indult Modern Könyvtár igen olcsó, 40-80 filléres köteteinek vevőköre 15-20 ezerről 1916-ra 24 ezerre bővült. Az Athenaeum Könyvtár 1909 és 1914 között megjelent kötetei – néhány különösen sikeres bestsellertől eltekintve – átlagban ugyancsak 10 és 30 ezer közötti példányszámban jelentek meg. A sekélyes szórakoztató irodalommal egyetlen magyar klasszikus művei vetekedtek: Petőfié. Az ő 52 ív terjedelmű összegyűjtött verseit az Athenaeum 1898-ban 50 ezer példányban adta ki, és két éven belül valamennyi példány vevőre talált. A magaskultúra termékei tehát csak kevesek, lényegében az érettségizettek és családtagjaik szellemi táplálékául szolgáltak. Az igényes irodalomnál jóval

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

nagyobb példányszámban vették viszont a filléres ponyvakiadványokat: a széphistóriákat (Argyélus királyfi és Tündér Ilona), az ismert történelmi személyiségek (Attila, Zrínyi, Dobó István) hőstetteit rigmusokban vagy prózában elbeszélő közérthető történeteket, a modern horror elődjeként számon tartható rémmeséket, s a Rózsa Sándor, Angyal Bandi és Patkó Bandi kalandjairól szóló betyártörténeteket. Az ilyen filléres, s gyakran ismeretlen szerzőtől származó kiadványok példányszáma, amelyek között néha egyébként egy-egy Arany-, Jókai- vagy Mikszáth-mű is felbukkant, olykor a 200 ezres példányszámot is elérte. Ezekhez többnyire búcsúkon, vásárokon és egyéb tömegeket vonzó alkalmakkor jutott hozzá az érdeklődő közönség: a kispolgárok, birtokos parasztok és munkások már olvasó rétege. Ugyancsak ők vásárolták meg a különböző típusú, s 1912-ben már közel félmilliós összpéldányszámban megjelenő kalendáriumokat, amelyek a praktikus tudnivalók mellett rövid karcolatokat, tréfákat, verseket és párbeszédeket is tartalmaztak. A Biblia és az imakönyvek mellett a kalendárium volt a legtöbb egyszerű ember alkalmi olvasmánya.

A szépirodalomnál és a ponyvánál is nagyobb olvasótáborral rendelkezett a kor tipikus és sokáig kizárólagos tömegkommunikációs eszköze: az újság. Ahogy nőtt az olvasni tudók száma, úgy szaporodtak a különböző sajtótermékek, s nőtt példányszámuk. Ezekből 1892-ben 734, 1906-ban 1878, s 1913-ban már csaknem 2000 jelent meg. Összpéldány- számuk 1868 és 1914 között évi 13 millióról 250 millióra emelkedett, azaz csaknem meghússzorozódott. Újságot tehát igen sokan vettek és olvastak. A hírszolgálat központja természetesen Budapest volt, ugyanúgy, ahogy az államé, a gazdaságé, a társasági életé és a kultúráé is. 1910-ben csak itt 27 különböző rendű és rangú politikai napilap jelent meg, miközben a vidéki nagyvárosokban összesen 80. A régi múltra visszatekintő tekintélyes és színvonalas nagy napilapok, a Pesti Napló (1850), a Pesti Hírlap (1878) és a Budapesti Hírlap (1881) mellett a századelőn megjelentek a kisembernek szóló szenzáció- hajhász bulvárlapok, amelyek példányszáma hamarosan sokszorosan felülmúlta az előbbiekét. Ilyen volt az 1896-ban útjára indított Esti Újság és az 1910-től megjelenő Az Est. Ez utóbbi honosította meg azt a szokást, hogy az első oldalon szalagcímben hozta a nap szenzációját, s ha nem volt ilyen, akkor a szenzációként tálalt eseményt. Példányszáma a háború előtt már meghaladta a 200 ezret, miközben a Pesti Hírlapot 30-40 ezren, az 1910- ben indított szabadkőműves-polgári radikális Világot 20 ezren és a Népszavát 40 ezren vásárolták. A napilapok mellett számos politikai és/vagy kulturális és társadalmi jellegű hetilapot és folyóiratot adtak ki a kiadók. Ezek közül legtöbben az 1901-től megjelenő Tolnai Világlapja című hetilapot olvasták, illetve nézegették amelynek példányszáma mindig 100 ezer felett mozgott. Népszerűségét részben többirányú érdeklődésének és tudatosan nem túl igényes nívójának, részben olcsóságának – egy-egy füzete Budapesten 4, vidéken 6 fillérbe került -, főként pedig képeinek köszönhette. Ezt a már említett Új Idők követte 30 ezres példányszámával, míg a valamikor közkedvelt – 1854-től megjelenő – Vasárnapi Újság című képes hetilap előfizetőinek a száma folyamatosan csökkent, s példányszáma a háború előtt már alig haladta meg a Nyugat 2500-3000-es példányszámát. Élclapokból 34 jelent meg 1910-ben. Ezek közül legnagyobb népszerűségnek a Borsszem Jankó (1868) és a Bolond Istók (1878) örvendett.

Eltérően napjainktól, amikor az emberek otthon, útközben vagy a hivatalban olvasnak újságot, a századelő Magyarországán a kávéházakban is a közönség rendelkezésre álltak az ország, sőt a világ közkedvelt hírforrásai. E különleges intézmények száma 1900 táján Budapesten 500 körül mozgott, s a vidéki nagy- és kisvárosoknak is megvoltak a maguk elegánsabb vagy egyszerűbb szórakozóhelyei, ahol a vendégek egy csésze kávé és egy pohár víz mellett órákon át olvasgathatták a legkülönfélébb hazai és külföldi újságokat, valamint folyóiratokat. Legelőkelőbb mind közül az 1894-ben megnyitott New York kávéház volt, ahol a polcokon lexikonok sorakoztak, s az összes Magyarországon megjelenő nagy napilap és külföldi magazin rendelkezésre állt. De elegánsnak és „jobb helynek” számított az Abbázia és a Japán is. A kávéházakba elsősorban az iskolázott középosztálybeli férfiak jártak, s mellettük a kispolgárok és a szakmunkások egy része. A szegényebbek – a csapszékek és kocsmák mellett – a kisebb könyvtárral felszerelt és egy-két lapra is előfizető különböző egyleti helyiségekben és olvasókörökben találkozgattak, s a falvakban, ahol még ilyenek sem épültek, a „malomalján” vagy a kovácsműhelyben.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

13. Ady Endre és Babits Mihály az 1910-es években

Az információszerzés, szórakozás és művelődés forradalmian új eszközeként a századelőn indult hódító útjára a kép, a mozgás, a zene – és idővel – a beszéd effektusainak kombinációjára épülő találmány: a film. Az első mozgófényképek a Lumiere testvérek kereskedelmi ügynöksége révén érkeztek Magyarországra 1896-ban. Ugyanebben az évben készültek el az első hazai felvételek, melyek Ferenc József millenniumi látogatását örökítették meg. Két év múlva megalakították az első magyar filmvállalatot, a Pro- jetographot, amely néhány perces és persze még néma ismeretterjesztő jellegű filmeket gyártott és forgalmazott. Az első filmszínház a későbbi Uránia mozi helyén nyílt meg 1899-ben. A századforduló után a filmgyártás és -forgalmazás szédületes tempójú fejlődésnek indult. Az első nagy magyar filmstúdió, az 1911-ben létesült Hunnia 1913-ban 10, 1914-ben 18 filmet gyártott. Ehhez csatlakozott később a kolozsvári színház igazgatója, Janovics Jenő által alapított zuglói Corvin filmgyár, majd a háború alatt, amikor az ellenséges államok filmjeinek forgalmazását a cenzúra tiltotta, még vagy két tucat. A sok-sok burleszk és ismeretterjesztő jellegű film mellett filmváltozat készült Jókai, Mikszáth, Gárdonyi és Bródy néhány művéből is. Az első nagyméretű játékfilm a János vitéz volt. A filmek forgatókönyveinek többségét a modern polgári színház és kabaré ismert szerzői, Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Bródy Sándor és Karinthy Frigyes írta. A tucatnyi rendező egyikét, Korda Sándort később Sir Alexander Kordaként ismerte meg a világ. Az általa és társai által gyártott filmeket eleinte kávéházakban, később egyre inkább külön e célra kialakított helyiségekben, mozikban mutatták be. 1912-ben már 270 ilyen új intézményt regisztráltak az országban, amelyek közül 92 Budapesten működött. A 92 budapesti mozi egyszerre 26 ezer embert tudott befogadni. Ez azt jelenti, hogy előadásaikat naponta, de a hétvégeken bizonyosan több tízezer ember látogatta. A vetített mozgófényképek feltalálásával a nyomdában előállított kommunikációs eszközöknek olyan vetélytársa született, amely már ekkor előrevetítette annak a lehetőségét, hogy néhány évtized leforgása alatt az iskolázatlan vagy kevéssé iskolázott emberek információszerzésének és kulturálódásának a legfontosabb eszköze legyen.

A közoktatás, ismeretterjesztés és irodalom mellett a társadalom tudatát és műveltségét a tömegkultúrának ezek a modern eszközei, a sajtó és – perspektivikusan – a mozi is nagymértékben befolyásolták. Az a vallásos-archaikus világkép, amely a tömegek, elsősorban a parasztság gondolkodását még a XIX. század közepén is meghatározta, a századfordulóra ennek következtében megrendült, s keveredni kezdett olyan új műveltségelemekkel és ideológiatöredékekkel, amelyek saját helyzetük és a világ forradalmian új értelmezéseit tették lehetővé.

Napjaink szabadidő-eltöltésének egyik legkedveltebb formája, a sport ugyanezekben az években lépett ki a legelőkelőbb körökre korlátozódó exkluzivitásából. A XIX. század utolsó évtizedeiben már működő szűk körű klubok után 1906-ban megalakult a szociáldemokrata hátterű Munkás Testedző Egyesület, majd 1910-ben a Természetbarátok Turista Egyesülete. A „rúgólabdázás”, azaz a foci 1895-ben indult hódító útjára Magyarországon. Az első nyilvános mérkőzést 1897-ben játszották. Ezen a mérkőzésen 2000 néző jelent meg. Alig másfél évtized múlva, amikor a Ferencvárosi Torna Club, a Fradi labdarúgócsapata 1911- ben hazatért első külföldi turnéjáról, a Keleti pályaudvaron már 30 ezer szurkoló várta a sikeres játékosokat. Ekkor, a XX. század első évtizedében kezdődött az FTC és az MTK még napjainkban is meglévő rivalizálása, amely sokszoros áttételen keresztül ugyancsak a magyar társadalom keresztény-zsidó ellentétét fejezte ki. A versenysportokban Magyarország élen járt. Az első, 1896-os olimpián Hajós Alfréd 100 és 1200 méteres úszásban első, Dáni Nándor 800 méteres síkfutásban második, Szokolyi Alajos 100 méteres síkfutásban, Kellner Gyula pedig maratoni futásban harmadik helyet szerzett. A háború kitöréséig megrendezett négy másik olimpián elsősorban ugyancsak az úszók és az atléták, valamint a kardvívók és a birkózók jeleskedtek.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

2. fejezet - II. FEJEZET | HÁBORÚ, FORRADALMAK, ELLENFORRADALOM – TRIANON

14. A Centrál kávéház vendégei. Budapest, 1910 körül

Az 1867 utáni közel fél évszázados nyugalmi periódust 1914 nyarától 4 évig tartó öldöklő háború, a háborút pedig az Osztrák-Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország forradalmaktól, majd ellenforradalomtól kísért felbomlása követte. E folyamat végpontja az 1920-as trianoni békeszerződés volt, amely egy új, a réginél sokkal kisebb, etnikailag- nyelvileg viszont jóval homogénebb Magyarországot hozott létre. A Kárpát-medence magyarságának mintegy harmadát ugyanakkor idegen államhatárok közé zárta. E folyamat, s különösen Trianon megítélése az 1867-es kiegyezésnél is jobban megosztotta – s részben még ma is megosztja – a magyar közvéleményt és politikai gondolkodást. A magyarázatkeresés közvetlenül az első világháború után elkezdődött, s változó intenzitással azóta is tart. Jászi Oszkárhoz, Németh Lászlóhoz és Bibó Istvánhoz hasonlóan e sorok szerzőjének az a véleménye, hogy a Monarchia, s ezen belül a történelmi Magyarország felbomlása nem véletlenek következménye, hanem egy organikus folyamat eredménye volt. E folyamat motorjának, hajtóerejének a nyelvi-kulturális közösségekre épülő modern nacionalizmus tekinthető, amely előbb vagy utóbb a térség mindegyik multietnikus birodalmát – majd államát – felrobbantotta. Az átalakulás a Török Birodalom dezintegrálódásával és kis, de expanxív nemzetállamok kialakulásával kezdődött a Balkánon a XIX. század első harmadában, s legutóbbi fázisa a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia felbomlása volt az 1990-es évek elején. A felbomlás hogyanja és az új rend pontos kontúrjai viszont nem voltak eleve elrendeltek. Ezeket az első világháború kimenetele, a győztes nagyhatalmak stratégiai érdekei s a forradalmak lázában égő ország belső viszonyai határozták meg.

Hosszú, több mint egyéves, s a külső körülmények által ugyancsak befolyásolt ádáz küzdelem eredményeként dőlt el az is, hogy az új Magyarország belső berendezkedése milyen lesz. 1918 és 1919 fordulóján esély mutatkozott arra, hogy a „boldog békeidők” demokratikus törekvései diadalmaskodnak. Nem ez történt. A sokszínű őszirózsákat 1919 márciusában vörös szegfűk, ezeket pedig 1919 őszén fehér darutollak váltották fel. Az egymást követő éles fordulatok sok ember életét követelték, s egyre kaotikusabb állapotokat teremtettek. A gazdaság ezenközben dezintegrálódott, a termelés csökkent, a társadalom nyomorgott. A kibontakozás, a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Trianonban megállapított új keretekhez való alkalmazkodás és a viszonyok normalizálódása 1920-ban új törvényhozó testület és új államfő választásával vette kezdetét.

1. 1. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Az 1914. június 28-ai szarajevói merénylet, amely az osztrák-magyar trónörökös, Ferenc Ferdinánd és felesége életét kioltotta, az egész világon szenzációt keltett. (Szgy. I/15.) Az egy hónappal később kezdődő háború a Monarchia és Szerbia között, majd az ezt követő hadüzenetek a szemben álló nagyhatalmak között viszont aligha leptek meg bárkit is. Az összecsapásra ugyanis évek óta készültek – a politikusok és a politika ügyei iránt érdeklődő újságolvasó emberek egyaránt.

Az európai hatalmakat szembeállító kérdések egyike a hosszú török uralom alól felszabaduló Balkán érdekszférákra osztása, illetve új állami konfigurációja volt. Bosznia-Hercegovi- na 1908-as annektálását a Monarchia által a délszláv területek egyesítésére törekvő Szerbia elfogadhatatlannak tartotta. A két ország kapcsolata ezt követően végletesen megromlott, s többé nem javult meg. Titkos szerb társaságok alakultak, amelyek burkolt kormánytámogatással merényleteket és más felforgató cselekményeket hajtottak végre a vitatott területek destabilizálásának szándékával. A végső cél egy tengeri kijárattal rendelkező, s lehetőleg valamennyi délszláv területet magában foglaló Nagy-Szerbia létrehozása volt. Neheztelt az annexió miatt a balkáni befolyásának növelésére törekvő Oroszország is, amely Nagy- Britanniával és Franciaországgal együtt alkotta az egyik nemzetközi szövetségi rendszert: az antantot. Velük szemben a Monarchia a Német Császárság támogatására számíthatott, amelyhez 1879 óta fűzte szövetségesi kapcsolat (kettős szövetség), s esetleg még Olaszországéra, amelynek 1882-es csatlakozásával a kettős szövetség hármas szövetséggé bővült.

A kölcsönös háborús készülődés ellenére a Monarchia éppen egy hónapot habozott a hadüzenet elküldéséig. Ez alatt az egy hónap alatt az osztrák-magyar vezetők többször megvitatták a lehetséges ellenlépéseket Gavrilo Princip boszniai szerb diák véres provokációjára, amelyet a szerbiai Egyesülés vagy Halál, illetve Fekete Kéz elnevezésű titkos szervezet készített elő. A közös kormány, s különösen a vezérkar, amelynek vezetője, Franz Conrad von Hötzendorf évek óta preventív háborút szorgalmazott, a merénylet hírére azonnal a Szerbia elleni megtorló háború megindítását indítványozta. Tisza viszont, aki az adott helyzetben kockázatosnak ítélte a háború kimenetelét, eleinte ellenezte a hadüzenetet. A vitát a német császár és kormány háborús eltökéltsége zárta le, akik a közös minisztertanácsra és Tiszára egyaránt nyomást gyakoroltak a döntő lépés mielőbbi megtétele érdekében. (Szgy. I/16—28.)

A lehetséges hadicélokról ugyancsak megoszlott a monarchiai vezetés véleménye. Conrad és a politikai vezetés egyik szárnya messzemenő annexiós terveket dédelgetett. Azt vallották, hogy Orosz-Lengyelországot fel kell osztani Németország és a Monarchia között, Montenegrót és Szerbia egy részét annektálni kell, Albániát protektorátus alá kell helyezni, sőt Velencére és környékére is ki kell terjeszteni Bécs ellenőrzését. A magyar vezetők többsége, így például Tisza István ezzel szemben vagy a status quo alapján állt, vagy csak kismértékű területnövelést helyeselt. Óvatos álláspontjukat azzal az igen plauzibilis feltételezéssel magyarázták, hogy újabb szláv területek bekebelezése minden bizonnyal a dualizmus végét és a föderalizmus valamilyen formájának a diadalát, s ezzel együtt a történelmi Magyarország dezintegrálódását vonhatja maga után. A századelő magyar imperialistáinak nézeteit aktualizálva ugyanakkor Budapesten is akadtak támogatói a nagyarányú annexiónak. A hadicéloknak ez a maximális és minimális variánsa a mindenkori hadi helyzetnek megfelelően került előtérbe vagy háttérbe, s a koronatanács csak 1917 tavaszán döntött a minimális program mellett. Ez a Monarchia integritásának szavatolását és a szerb uralkodóház cseréjét tartalmazta. (Szgy. I/42-47.)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

15. Ismeretlen katona sírja

A német és az osztrák-magyar hadvezetőség közös haditervének a lényege abban állt, hogy a Monarchia mindaddig feltartóztatja az oroszokat, amíg a németek a nyugati fronton döntő vereséget mérnek a franciákra, hogy azután ők is az oroszok ellen fordulhassanak. Ez a haditerv több szempontból is tévesnek, illetve megvalósíthatatlannak bizonyult. A nyugati fronton a németek nem bírtak a francia és a brit hadsereggel, s ezért itt villámháború helyett néhány hónapon belül állóháború alakult ki. Keleten viszont az oroszok okoztak meglepetést, akik titokban mozgósított haderejükkel az augusztus 5-ei hadüzenet idejére teljes erejükkel felsorakoztak a Monarchia határán. Az osztrák-magyar haderőnek így egyszerre kellett volna a szerb hadsereget megverni és az oroszt feltartóztatni. Ez meghaladta az erejét. A 1,8 milliós kezdő hadi létszámból a háború első hónapjaiban vívott szerbiai és galíciai harcokban több mint 1 millió pusztult el, sebesült meg vagy esett fogságba, amit a Monarchia teljesen kiheverni többé sohasem tudott. (Szgy. I/29-31.)

A kiegyensúlyozott katonai erőviszonyok megváltoztatása, s ezáltal a győzelem kicsikarása érdekében mindkét tábor arra törekedett, hogy különféle ígéretekkel újabb és újabb országokat vonjon be a harcba a maga oldalán. Először, 1914 szeptemberében Törökország csatlakozott a központi hatalmaknak is nevezett német-osztrák-magyar szövetséghez. A Porta azt remélte, s Berlintől erre ígéretet is kapott, hogy győzelem esetén revánsot vehet Oroszországon az elmúlt másfél évszázadban elszenvedett vereségekért, s a Kaukázus térségében területeket is visszaszerezhet. Szembefordulva szövetségeseivel 1915 májusában Olaszország lépett be a háborúba az antant oldalán. A fizetség, amelyre győzelem esetén számíthatott, magában foglalta Dél-Tirolt, Albánia egy részét, az Isztriát és a Kvarner szigeteit, Triesztet és környékét, valamint Észak-Dalmáciát a Planka-fokig, azaz Spalatóig. Az osztrák-magyar haderő egy részét ettől kezdve a meg-megújuló olasz támadások kötötték le az Alpok déli lejtőjén, az Isonzó mentén és a Doberdo fennsíkján. Olaszország hadba lépését Bulgária csatlakozása ellensúlyozta 1915 októberében a központi hatalmak oldalán. A bolgár hadsereg segítségével az osztrák-magyar haderőnek most végre sikerült térdre kényszerítenie Szerbiát. Bulgária jutalma Macedónia volt. Az olasz és a bolgár kormányhoz hasonlóan a román is folyamatosan tárgyalt mindkét szövetség képviselőivel, s 1916 augusztusában végül az antant oldalára állt. Hadba lépése fejében ígéretet kapott egész Erdélyre, Máramarosra, a Partiumra, a Tiszántúl keleti szegélyére a Debrecen-Szeged vonalig, a Bánságra, valamint Bukovinára a Prut folyóig. (Szgy. I/36-37.) A román hadsereg még ugyanebben a hónapban betört Erdélybe, s kísérletet tett a neki ígért területek elfoglalására. A központi hatalmak sebtében összevont erői azonban néhány hét alatt felszabadították Erdélyt, s decemberre már Bukarestet is elfoglalták.

A központi hatalmak hadi sikereinek és Oroszország összeomlásának köszönhetően 1917 végén, 1918 elején úgy látszott, hogy a háború győztesei Németország és szövetségesei lesznek. Ez fejeződött ki a szovjet-orosz bolsevistákkal 1918. március 3-án aláírt breszt- litovszki békében, s a megvert Romániával 1918. május 7-én megkötött bukaresti békében. Ez utóbbi értelmében a magyar-román határ a Kárpátok gerincéről a hegyvonulat román lábaihoz került, miáltal Magyarország, illetve a Monarchia mintegy 16 ezer négyzetkilométerrel növelte területét. (Romániát Besszarábiával kárpótolták.) Montenegró, Szerbia és Észak-Albánia sorsa, amelyeket 1915 végétől ugyancsak a központi hatalmak seregei tartottak megszállva, egyelőre nem tisztázódott.

Az Egyesült Államok hadba lépése 1917. április 6-án, amelynek hatása persze csak hónapokkal később mutatkozott meg, az antant javára billentette a mérleget. 1918 nyarán az antanthadseregek a nyugati és a balkáni fronton egyaránt áttörték a német vonalakat. Szeptember végén a bolgárok, októberben a törökök tették le a fegyvert. Tisza István, aki – miután a hadüzenethez hozzájárult – teljes tekintélyét a háborús erőfeszítések szolgálatába állította, 1918. október 17-én bevégzett tényként jelentette be a parlamentben, hogy a „háborút elvesztettük”.

A négyéves háború alatt az Osztrák-Magyar Monarchia összesen 9 millió embert állított fegyverbe, közülük 3,4 milliót Magyarország és Horvátország területéről. Ez azt jelenti, hogy hosszabb vagy rövidebb ideig a 18 és 53 év közötti férfilakosság túlnyomó többsége teljesített katonai szolgálatot. A 9 millióból 1,1 millió esett el, csaknem 3,6 millió sebesült meg, s több mint 2 millió került hadifogságba. A halottakból mintegy 530 ezer, a sebesültekből 1,4 millió és a foglyokból 833 ezer esett a Lajtán inneni államra. A halálos veszteségek tehát a magyarországi lakosságot valamivel nagyobb arányban sújtották, mint az örökös tartományok népességét.

Az elhúzódó háború mélyreható következményekkel járt úgy a gazdasági, mint a társadalmi és politikai életben. Az újabb és újabb korosztályok behívása súlyos munkaerőhiányt okozott, amit a hadifoglyok és a nők munkába állítása csak enyhíteni tudott, de pótolni nem. A termelékenység így folyamatosan csökkent. A legalapvetőbb mezőgazdasági termény, a kenyérgabona termelése 1916-ra a békebeli mennyiség kétharmadára, 1917-ra pedig felére esett vissza. A kormány ezért már 1915-ben bevezette a kenyérjegyet, majd később szinte valamennyi élelmiszerre kiterjesztette a jegyrendszert. 1916- tól rendszeressé váltak a rekvirálások, azaz a termények és

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

állatok szabott áron történő kényszerbeszolgáltatásai. Az ipari termelés ugyancsak a hadviselés követelményeinek rendelődött alá. A fontosabb üzemeket igénybe vették hadi szolgálatra, és katonai felügyelet alá helyezték őket. A háború végén mintegy 900 üzem állt katonai irányítás alatt. A közszükségleti cikkek termelése visszaesett, ami hiányt okozott. A kormányzat ezen különböző központok felállításával s a rendelkezésre álló készletek elosztásának szigorú szabályozásával kívánt enyhíteni.

A termelés visszaesése, illetve a béketermelés haditermelésre való átállítása nagyarányú inflációval járt együtt, s a reálbérek drasztikus csökkenését vonta maga után. Az 1912-1914-es szinthez képest a tisztviselők reálbére 1918 végéig 67%-kal, a napszámosoké 54%-kal s a gyári munkásoké 47%-kal csökkent. Különösen nyomorúságos körülmények között éltek a hadiözvegyek, hadiárvák és a hadirokkantak, akiknek a száma egyre nőtt. A legfelsőbb rétegek ezzel szemben ugyanúgy éltek, mint a háború előtt, legfeljebb nyaralási és vásárlási szokásaikon kellett változtatni. Kevésbé sújtotta a háború a piaccal közvetlen kapcsolatban álló termelőket és kereskedőket is, akik közül sokan sikeresen játszották ki a hiánygazdálkodással összefüggő központi előírásokat, s feketézéssel szokatlanul nagyjövedelmekre tettek szert. A rekvirálások elől elrejtett zsírért, lisztért, gabonáért, baromfiért és malacokért a feketepiacon 1917-1918-ban már irreálisan magas összegeket lehetett kapni. Ezek részben az úgynevezett lánckereskedők, részben a termelők zsebébe vándoroltak. A vagyonos parasztság házaiban ekkor jelent meg a zongora, a perzsaszőnyeg és a nemesfémből készült evőeszköz. A vidék ilyképpen „megizmosodott", s némiképp a városok fölé kerekedett. A háború előtt a falusiak kuporgattak, és jártak a városba bevásárolni, a háború végén viszont – mint a gimnazista Illyés Gyula megfigyelte – „a városiak álltak a falusi kiskapuk előtt úgy, mint a szalonnadarabra váró kutya. Szalonnáért, tojásért, egy kis szütyő lisztért rimánkodtak, hónuk alatt a családfő frakkjával, egy perzsaszőnyeggel, egy konyhaszékkel, mindennel, amit el tudtak mozdítani hazulról."[1] (Szgy. I/34-36.)

Az életviszonyok változása maga után vonta a világgal, politikával és különösen a háborúval kapcsolatos hangulatok, érzelmek és vélemények módosulását. A hadüzenet és a háború hírét 1914 nyarán a lakosság nagy része hazafias lelkesedéssel fogadta. Mindenki Szerbiát tette felelőssé a történtekért, s mellette a barbárság hazájának tartott expanzív Oroszországot kárhoztatta, amelyet a magyarok szemében 1849-es szerepe is gyűlöletessé tett. Az 1914-1915-ös népi levelekben, versekben és egyéb feljegyzésekben általában a győzelembe vetett hit, a király és a kormány iránti bizalom, önfeláldozás készsége s helyenként elvakult sovinizmus tükröződött. A nemzeti egységből még az egyébként internacionalista és háborúellenes szociáldemokraták sem hiányoztak. A II. Internacionálé néhány más pártjához hasonlóan – eltekintve a pacifista balszárnytól – a magyarországi SZDP is támogatta a háborút. A harc elhúzódása és ennek következményei azonban a katonaság és az itthon maradt lakosság hangulatát egyaránt megváltoztatták. A frontokról érkező levelek kezdeti optimizmusát és elszántságát már 1915-1916-ban a céltalanság, bizonytalanság és elkeseredettség érzése váltotta fel, s 1917-től egyre gyakoribbak lettek a szökések, parancsmegtagadások, öncsonkítások, sőt lázadások. Az itthonról küldött levelek a súlyosbodó napi gondokkal-bajokkal, az áremelkedésekkel és az inflációval, a jegyrendszerrel, kényszerbeszolgáltatásokkal és a feketepiaccal foglalkoztak. (Szgy. I/52-53.)

[1] Illyés Gyula: Kora tavasz. Budapest, 1972, Magvető, 136.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

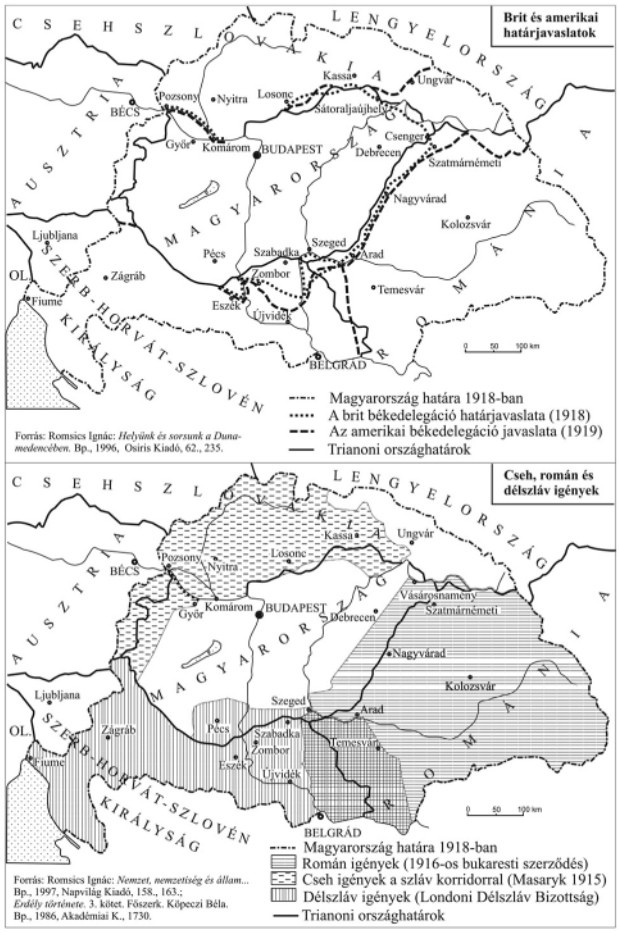

16. Tüzérek az orosz fronton. 1916

A vidéki tömegek elégedetlensége 1917-től számos, a századvégi agrárszocialista mozgalmakra emlékeztető éhségtüntetéshez, illetve az élelmiszerraktárak spontán kifosztásához vezetett. A városi munkások körében ugyanakkor megállíthatatlan sztrájkhullám vette kezdetét. Ennek szervezői általában a szociáldemokrata szakszervezetek voltak, amelyek taglétszáma 1914-1915-ben ugyan lecsökkent 50 ezerre, 1916-tól azonban gyors ütemben nőtt. 1917 végére már meghaladta a 200 ezret, 1918 nyarára pedig a 300 ezret. A különböző megmozdulások szervezői között 1918 tavaszától egyre nagyobb arányban tűntek fel az oroszországi hadifoglyok, akik közül 1918 őszéig mintegy 300 ezren tértek haza. A legnagyobb, többnapos, s a főváros mellett a nagyobb vidéki városokra is átterjedt sztrájk 1918. június 20-án kezdődött. Erre a mintegy félmillió embert megmozgató tiltakozásra azért került sor, mert az egyik budapesti gyár katonai parancsnoka belelövetett a tüntető munkásokba, s a sortűz kioltotta négy ember életét. E sztrájk nyomán alakultak meg oroszországi mintára Magyarországon is az első munkástanácsok.

A vidéki és városi szegénység szociális panaszaihoz társult a lakosság minden rétegén elhatalmasodó békevágy.

Ó, béke! béke!

legyen béke már!

Legyen vége már!

Aki halott, megbocsát,

ragyog az ég sátra.

Testvérek, ha túl leszünk, sohse nézünk hátra!

Ki a bűnös, ne kérdjük, ültessünk virágot, szeressük és megértsük az egész világot:

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

– fejezte ki milliók leghőbb vágyát Babits Mihály már 1916 húsvétján.

A háború elhúzódása, a szociális feszültségek és a politikai erjedés a nemzetiségi eliteket is aktivizálta, és merészebb követelések megfogalmazására sarkallta. Az 1916. november 21-én elhunyt Ferenc József utóda, IV. Károly 1917 májusára összehívta az ausztriai parlamentet. (Szgy. I/47.) Az itt megjelent nemzetiségi képviselők, a csehek, az ukránok és a délszlávok egyaránt a birodalom föderalizálását követelték. Elképzelésük szerint Horvátország Magyarországtól elszakadva a délszláv egység magja lett volna, a csehek pedig a szlovákokkal együtt alkottak volna egy föderatív egységet. Ennél is radikálisabb álláspontot, a Monarchia teljes dezintegrálásának és független nemzeti államok kialakításának a programját képviselték az emigráns cseh és horvát politikusok. Az 1915. május 1-jén Londonban megalakult Jugoszláv Bizottság Szerbia, valamint a Monarchia szerb, horvát és szlovén területeinek egyetlen államban való egyesítését tűzte ki célul. A főleg horvátok Ante Trumbic és Frano Supilo – által irányított szervezet ezt a nagy délszláv államot föderációként, a három nemzet egyenjogúságának az alapján képzelte el. (Szgy. I/31-32.) A Szerbia elfoglalása után külföldre menekült belgrádi szerb vezetés államszervezési ideálja viszont a Belgrádból irányított szerb centralizmus volt. A cseh emigráció Párizsban rendezkedett be. Vezetői, Tomas G. Masaryk és Eduard Benes lényegében a háború kezdetétől a csehek és a szlovákok független államának a programját képviselték. Később kiegészítették ezt a ruszinok lakta területre, Kárpátaljára vonatkozó igényükkel, amit stratégiai szempontokkal indokoltak. Ugyancsak biztonsági érvekkel, elsősorban az „agresszív" magyarok és németek elválasztásának követelményével támasztották alá a Pozsony és Zágráb között kialakítani javasolt úgynevezett szláv korridor tervét is. A cseh elképzeléseket többek között Benes 1916-os pamfletje, a franciául és angolul is kiadott Pusztítsátok el Ausztria-Magyarországot tartalmazta. (Szgy. I/32-34.) A cseh és a délszláv emigrációhoz képest a román sokáig passzív maradt, s csak 1918 szeptemberében alakította meg a maga szervezetét. Az ugyancsak párizsi székhelyű Román Egység Nemzeti Tanácsa, amelynek vezetői közül a költő Octavian Goga örvendett legnagyobb ismertségnek, az 1916-os bukaresti szerződés szellemében képviselte a román területek egyesítésének programját, jóllehet ez a szerződés időközben érvényét veszítette, mert Románia különbékét kötött a központi hatalmakkal.

A Monarchia teljes felosztásának programját a nyugati antanthatalmak 1918 tavaszáig erős fenntartásokkal kezelték. (Szgy. I/38-42.) A brit minisztertanács 1918. január 4-én még olyan döntést hozott, amely a szövetséges államok „jogos igényeinek" kielégítése mellett Ausztria-Magyarországot olyan helyzetben akarta hagyni, „amelyből hatékony befolyást tud gyakorolni Délkelet-Európára".[2] 1918. január 8-ai 14 pontos üzenetében Wilson amerikai elnök sem a Monarchia széttörése, hanem csak a nemzetiségeknek adandó széles körű autonómia mellett kötelezte el magát. (Szgy. I/50-52.) IV Károly különbéke megkötésére irányuló törekvéseinek 1918 áprilisára egyértelművé váló kudarca s Németország egyre erőteljesebb befolyása a Monarchia belügyeire azonban azt valószínűsítették, hogy a Monarchia korszerűsített formában sem fog tudni megfelelni annak a Németországgal szembeni kiegyensúlyozó szerepnek, amelyet az antanthatalmak elvártak tőle. 1918 tavaszától ezért az addigi bizonytalankodásnak véget vetettek. A szövetségesek mérvadó körei a Monarchia teljes felosztása mellett döntöttek. Ennek egyik első jele a Monarchia emigráns nemzetiségi vezetőinek 1918. április 9-11-ei római kongresszusa volt, amelynek zárónyilatkozata a különböző népcsoportok nemzeti és politikai egységének megteremtését, illetve teljes gazdasági és politikai függetlenségük kivívását tűzte ki elérendő célként.

1914 nyarán, amikor a háború kezdetét vette, a magyar ellenzéki pártok hallgatólagos békét kötöttek a kormánnyal. E béke alapja a háború feltétel nélküli támogatása volt. 1915 és 1916 folyamán a kül- és belpolitikailag egyre aggasztóbb helyzet hatására ez az egység felbomlott, s a politikai élet szereplői polarizálódtak. 1917-re négy nagy irányzat alakult ki. A kormányon lévő Nemzeti Munkapárt, s mindenekelőtt maga a miniszterelnök, Tisza István politikája a háború végsőkig való folytatása, s ennek érdekében a hátország erőfeszítéseinek fokozása, a sztrájkok és az elégedetlenség más megnyilvánulásainak kíméletlen letörése volt. Ebben természetesen nem egyszerűen legendás makacssága és rugalmatlansága, hanem a háborús vereség következményeinek a megsejtése vezérelte. Bár nem beszélt róla, Tisza tudta, s ha nem, akkor érezte, hogy mi vár Magyarországra a háború elvesztése esetén.

A második irányzatot az ifjabb Andrássy Gyula és Apponyi Albert körül kikristályosodó – részben 48-as, részben 67-es – mérsékelt ellenzékjelentette. Ez a Munkapárthoz hasonlóan háborúpárti és németbarát vonalvezetést helyeselt, ám úgy gondolta, hogy a háborús erőfeszítéseket mérsékelt reformokkal kellene ellensúlyozni. Ilyennek gondolták többek között Rakovszky István katolikus néppárti képviselő 1915-ös indítványát a „hősök", azaz a frontkatonák választójogáról, majd Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök 1916-os javaslatát a katonák földhöz juttatásáról.

[2] Public Record Office, London, Cabinet 23/5. 14-15.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A radikális ellenzék két parlamenten kívüli pártból, a Szociáldemokrata Pártból és az Országos Polgári Radikális Pártból, valamint a Függetlenségi és 48-as Pártból 1916-ban kivált 26 képviselő által alapított Függetlenségi és 48-as Károlyi Pártból állt. Utóbbi élén, mint neve is mutatta, a konzervatív-nacionalista platformtól, és így nagybirtokos társaitól is egyre messzebb kerülő arisztokrata, gróf Károlyi Mihály állt. A párt programja hitet tett a területi integritást biztosító annexiómentes béke, a dualista rendszer perszonálunióvá alakítása s számos demokratikus reform, így például a földosztás és az általános és titkos választójog mellett. A legproblematikusabb kérdésről, az ország soknemzetiségű jellegéről azonban nem tett említést. E három párt, valamint a Vázsonyi-féle Polgári Demokrata Párt és a keresztényszocialisták Giesswein vezette csoportja 1917. június 6-án megalakították a Választójogi Blokkot. Ez a koalíciós szervezet legfőbb céljának az általános és titkos választójog kivívását tartotta.

A negyedik irányzat zászlaja alatt a magyar politikai és szellemi élet harcosan antiliberális és nyíltan antiszemita csoportjai gyülekeztek. Ennek egyik vezéralakja Bangha Béla jezsuita páter, bázisa pedig a politikai katolicizmus és a kereszténységszocialista mozgalom jobboldala volt. 1916 és 1918 közötti országos előadó körútjain Bangha fanatikus elszántsággal hirdette a „keresztényellenes” zsidó sajtó visszaszorításának, illetve ellensúlyozásának szükségességét. A súlyos szociális feszültségek miatt agitációja számos helyen korbácsolt fel zsidóellenes indulatokat. Az irányzat hangadóinak másik csoportja az 1910-ben alapított A Cél című agrárius és ugyancsak antiszemita folyóirat, illetve az 1914-től megjelenő Új Nemzedék című hetilap szerzői és szerkesztői közül került ki. Ezek egyik legismertebb alakja a publicistának kitűnő, ám politikai gondolkodónak sekélyes Milotay István volt. Az érezhetően növekvő antiszemitizmus indította Jászi Oszkárt arra, hogy 1917 tavaszán a Huszadik Század egyik egész számát a zsidókérdésnek szentelje. A körkérdéseire adott 50 érdemi válaszból 37 gondolta úgy, hogy a zsidókérdés a magyar társadalom egyik súlyos problémája. Ami a lehetséges megoldást illeti, a megkérdezettek többsége továbbra is az asszimiláció, illetve az általános demokratizálás konfliktusmegoldó potenciáljában hitt. Ugyanakkor nőtt az integrálódást és a liberalizmust elítélő antiszemiták száma, s mellettük azoké a zsidó nacionalistáké is, akik az antiszemitizmusra való visszahatásként a zsidó öntudat fejlesztését, a zsidóság külön nemzetiséggé válását és végső célként a zsidó állam megteremtését ajánlották. (Szgy. I/48-50.)

Nagyatádi Szabó István, noha a parlamenti képviselők közül az elsők között határolta el magát a háborútól, s a demokratikus jellegű szociális és politikai reformoknak is híve volt, egyelőre nem csatlakozott egyik tömörüléshez sem. A Választójogi Blokk túlontúl radikálisnak és „urbánusnak” tűnt szemében, a mérsékelt reformerek pedig túlontúl nagy uraknak.

Amíg az agg uralkodó élt, Tisza pozícióját nem fenyegette veszély. Utóda, IV. Károly azonban hajlott a mérsékelt reformokra s a különbékére is, s ezért szívesen megvált a háború és hovatovább minden rossz szimbólumává vált magyar miniszterelnöktől. Ez 1917 májusában következett be. Tisza utódainak, gróf Esterházy Móricnak, majd az őt gyorsan felváltó Wekerle Sándornak a kormányzása sem hozott azonban érdemleges változást. Az egyetlen komoly reformjavaslat, amelyet az igazságügy-miniszterré avanzsált Vázsonyi Vilmos terjesztett elő 1917 decemberében, a választójogra vonatkozott. Ez a frontkatonákat, a 24 éven felüli írni-olvasni tudó s 4 elemit végzett vagy 10 korona adót fizető férfiakat, továbbá a 24 éven felüli, polgárit végzett nőket és az írni-olvasni tudó hadiözvegyeket kívánta felruházni választójoggal. A választók száma ezáltal 3 millió 600 ezerre szökött, s az 1910-es választói létszám megháromszorozódott, az 1913-as törvény szerint pedig megkétszereződött volna. A választójoggal felruházott magyar állampolgárok köre így méreteiben (a népesség 20%-a) megközelítette volna a fejlett nyugat-európai államokban választójoggal rendelkezők össznépességhez viszonyított háború előtti arányát. A konzervatív parlamenti többség azonban több mint fél éven át sikeresen húzta-halasztotta a javaslat elfogadását, s végül alaposan meg is nyirbálta. Csak azon az áron engedte át, hogy a választójoggal rendelkezők számát a kormány 3 millió 600 ezerről 2 millió 700 ezerre, azaz az összlakosság 15%-ára redukálta. Az uralkodó szeptember 11-én szentesítette a törvényt. (Szgy. I/53-58.) A földreform és az egyéb szociális reformok ügyében azonban továbbra sem történt előrehaladás.

Így érkezett el az ország 1918 októberéhez, amikor immár nemcsak recsegtek-ropogtak az 1867-es építmény eresztékei, hanem a falai is kezdtek leomlani. A hónap első felében megalakult nemzetiségi tanácsok nyíltan követeltek önrendelkezési jogot maguknak; az előremenekülés politikáját választó IV Károly október 16-án szövetségi államma nyilvánította Ausztriát (Szgy. I/58—59.); az október 18-ai jegyzékében Wilson elnök nyilvánosan elkötelezte magát a csehek-szlovákok, a délszlávok, s általában a monarchiai népek önállósága mellett. A helyzet kilátástalanságát és saját tehetetlenségét felmérve október 23-án a Wekerle-kormány lemondott. Másnap a Piave mellett sikeres olasz offenzíva kezdődött, amelynek következtében néhány közös ezred fellázadt. A katonák azonnali hazaszállításukat követelték. A radikális ellenzék pártjai ebben a helyzetben döntöttek úgy, hogy a nemzetiségi vezetők példáját követve maguk is létrehozzák a nemzet alternatív tanácskozó és irányító testületét: a Magyar Nemzeti Tanácsot.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

2. 2. A POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOM

A Magyar Nemzeti Tanács 1918. október 23-áról 24-ére virradó éjjel alakult meg. Alapító pártjai a Károlyi-féle Függetlenségi Párt, az Országos Polgári Radikális Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt voltak. Ezenkívül képviseltették magukat egyes fővárosi értelmiségi csoportok, így például a sajtó és a feministák is. Ebből, valamint a radikális és a szociáldemokrata párt vezérkarának az összetételéből adódott, hogy a zsidó származásúak aránya elérte a 40-50%-ot. A rövidesen ellenkormányként viselkedő testület elnökévé Károlyi Mihályt választották, programjának megfogalmazására pedig, amelyet 26-án tettek közzé, Jászi Oszkárt kérték fel. Ez a 12 pontos kiáltvány követelte a háború azonnali befejezését, az ország függetlenségének megteremtését, mélyreható demokratikus reformok bevezetését s a nemzetiségekkel való megbékélést az ország területi integritásának sérelme nélkül. (Szgy. I/63-65.)

A főváros lakossága, különösen az elégedetlenkedők tömegei lelkesen fogadták a hírt, s azt várták, hogy a lemondott Wekerle helyett az uralkodó Károlyit fogja felkérni kormányalakításra. IV Károly azonban visszarettent ettől a számára forradalmi lépéstől. Október 28-án ezért hatalmas tömeg indult Pestről a Várba, hogy a királyt képviselő homo regiustól, Habsburg József főhercegtől Károlyi kinevezését követelje. A tömeget a Lánchídnál a rendőrség megpróbálta feloszlatni, majd amikor ez nem sikerült, közé lőtt. Három halott maradt az utca kövén. József főherceg október 29-én ennek ellenére gróf Hadik Jánost, az Országos Közélelmezési Hivatal volt vezetőjét kérte fel kabinetalakításra. 29-én ezért félórára leálltak a budapesti gyárak, s tüntetésekre került sor Debrecenben, Szegeden és Miskolcon. Október 30-án ismét hatalmas tömegek lepték el a Belváros utcáit. A katonák és civilek ezrei Károlyit és az Astoria Szállóban székelő Nemzeti Tanácsot éltették; megakadályozták, hogy a Nemzeti Tanácsra felesküdött katonai egységeket elszállítsak a városból; kiszabadították a forradalmi izgatás vádjával szeptember végén elítélt és januárban bebörtönzött galileista diákokat; s az éjszaka folyamán elfoglalták a főváros fontosabb középületeit, az élelmiszerraktárakat, a pályaudvarokat és a telefonközpontokat. Kitört a forradalom. Az ujjongó katonák őszirózsát és nemzetiszínű kokárdát tűztek sapkarózsájuk helyébe, a középületekről leverték a birodalmi címereket, s elszántan várták a városparancsnokság rendteremtő alakulatait. József főherceg azonban visszarettent a tűzparancs kiadásától, s az utca nyomásának engedve, de az uralkodó beleegyezését is bírva október 31-én visszavonta Hadik megbízatását, s Károlyit nevezte ki miniszterelnökké. A felkelés tehát vérontás nélkül győzött, s a hatalom fegyveres harc nélkül került a Nemzeti Tanács kezébe. Néhány áldozatot persze így is követelt a forradalom. Közöttük volt Tisza István, akit Hermina úti villájában – heves szóváltás után – egy néhány fős fegyveres csoport lőtt agyon. A dualizmus és a háborús politika jelképévé vált egykori miniszterelnök és pártvezér halála szimbolikus jelentőséggel bírt. Az antiliberális jobboldal néhány vezéralakja ugyan kísérletet tett egyfajta preventív ellenforradalom kirobbantására, ám kezdeményezésük teljes kudarcba fulladt. Október 29-én megalakult szervezetük, a Nemzetvédelmi Szövetség erejéből csak annyira futotta, hogy 31-én 50 ezer példányban kinyomtatták és szétszórták programjukat. Az átlagember 1918 őszén nem rájuk, hanem Károlyiékra hallgatott, s gyógyírt bajaira nem a vallástól, agrárius konzervativizmustól és az antiszemitizmustól, hanem a Demokráciától remélt. Károlyi kinevezésének hírére október 31-én és november első napjaiban a vidéki városokban és nagyobb falvakban is sorra alakultak meg a nemzeti tanácsok, amelyek mind támogatásukról biztosították a forradalom jelképévé magasztosult politikust.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

7. térkép. I. világháború alatti elképzelések Magyarország háború utáni határairól

A viszonylag vértelen és nagyobb kilengésektől mentes fővárosi eseményektől eltérően a vidéki megmozdulások gyakran torkolltak fosztogatásokba és erőszakoskodásokba, amelyeknek több jegyző, haditerménybiztos, csendőrparancsnok és egyéb helyi hatalmasság esett áldozatul. Az első atrocitásokat még az ellátatlan lakosság kezdeményezte, akikhez azonban már november legelején csatlakoztak a felbomlott frontokról részben fegyveresen hazaözönlő katonák. Jellegét, belső tartalmukat tekintve e november eleji mozgalmak az 1917-1918-as éhségtüntetésekkel mutattak rokonságot. Politikai követeléseket általában nem fogalmaztak meg; céljuk az éhség, a nyomor enyhítése volt. A kilengéseknek az országszerte gyorsan megalakuló nemzetőrségek vetettek véget.

A november eleji tömegmegmozdulások határozottan elkülöníthető nemzeti-nemzetiségi jelleggel nem rendelkeztek. A magyar parasztok éppoly dühvel támadtak gyűlöletük célpontjaira, a többnyire magyar földesúrra és jegyzőre, mint a nemzetiségi parasztok, s a nemzetiségi falu nemzetiségi tulajdonban lévő nagybirtokának magtáraira ugyanolyan sors várt, mint a nemzetiségi falu melletti magyar uradalom mozdítható készleteire. A vegyes lakosságú vidékeken nem volt ritka a különböző nemzetiségű parasztok együttműködése sem. A nemzetiségi parasztság 1918 novemberében tehát nemzeti célokat nem fogalmazott meg, s még 1918 végén, 1919 elején, amikor a történelmi ország de facto felbomlott, inkább tárgya és nem alanya volt a szeparatizmusnak.

A budapesti, illetve magyarországi eseményekkel egyidejűleg a forradalom hullámai a birodalom többi nagyvárosát és országrészét is elérték. Október 28-án a prágai nemzeti tanács deklarálta a csehszlovák állam megalakulását, amit 30-án a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács is helybenhagyott. (Szgy. I/65-66.) Október 29-én a horvát nemzetgyűlés Zágrábban kimondta Horvátország függetlenségét és csatlakozását a leendő szerb-hor- vát-szlovén államhoz. 30-án Bécsben a nemzetgyűlés elfogadta az új osztrák állam ideiglenes alkotmányát; 31-én Lembergben a galíciai ukránok adták hírül a Monarchiától való elszakadásukat. Ugyanerre az időre az olasz front összeomlott, s a hadvezetőség 31-én fegyverszünetet kért. A háború végét jelentő okmányt a szemben álló felek képviselői, Diaz olasz és Weber osztrák tábornokok, 1918. november 3-án írták alá Padovában. Ennek értelmében az osztrák-magyar haderőt ki kellett vonni az olaszok által követelt s a háború folyamán nekik ígért dél-tiroli, isztriai és dalmáciai területekről, s Magyarországnak emellett ki kellett üríteni

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Horvátországot. Miután a horvátok különválását a magyar közvélemény jogosnak ítélte, a Dráva mint kijelölt demarkációs vonal mindenki számára elfogadhatónak tűnt. Az enyhe feltételeknek az a magyarázata, hogy a még harcoló Németországot az antant a Monarchia gyors kiválásával is gyengíteni akarta.

Károlyi Mihály nagyon gyorsan, néhány órával október 31-ei kinevezése után megalakította kormányát. A tárcák többségét párthívei kapták. A polgári radikálisokat és a szociáldemokratákat egyaránt két-két fő, Jászi Oszkár és Szende Pál, illetve Garami Ernő és Kunfi Zsigmond képviselte. A kormány, miután november 1-jén Károlyi felmentést kért és kapott az uralkodótól a neki tett esküje alól, „népkormánynak" tekintette magát, s az időközben kibővült és Hock János, Károlyi-párti plébános elnöklete alatt ülésező Nemzeti Tanácsra esküdött fel. A kormány programja lényegében megegyezett a Nemzeti Tanács október 26-ai kiáltványával. Egy olyan független és demokratikus köztársaság létrehozását célozta tehát, amelynek közéletében a nem magyarok is államalkotó tényezőként vehettek volna részt, kiterjedt önigazgatási jogok birtokában. E program megvalósításához a kormány igen kedvezőtlen körülmények közepette látott hozzá. A győztes nagyhatalmak Magyarországot a kormány- és a kezdődő rendszerváltás ellenére vesztes államként kezelték, s a vae victis elvét alkalmazták vele szemben. Belülről ugyanakkor a háború alatt kiéleződött szociális és nemzetiségi ellentétek nehezítették a kibontakozást.

A kormányzat első jelentős lépése egy katonai konvenció megkötése volt a balkáni francia haderő parancsnokával, Franchet d'Esperey tábornokkal november 13-án. Erre azért került sor, mert a tábornok érvénytelennek tartotta a padovai fegyverszünet előírásait, s csapatai – november 5-én átkelve a Száván – magyar területek felé közeledtek. A 18 pontos szerződés előírta, hogy a magyar kormány köteles kiüríteni a Szamos felső folyásától keletre, valamint a Maros vonalától délre eső erdélyi és bánsági területeket, továbbá a Szeged-Baja-Pécs-Varasd vonaltól délre eső vidékeket, tehát a Bácskát és a Drávaközt is. Ezenkívül megszabta azt is, hogy Magyarország csak egy 6 gyalogos és 2 lovashadosztályból álló hadsereget tarthat fenn, s hogy szükség esetén biztosítania kell az antanthaderő szabad átvonulását az ország területén. A Károlyi-kormány mindezt átmeneti megoldásként fogta fel, s bízott benne, hogy a végleges rendezéstjelentő békeszerződés nemcsak az ország szuverenitását fogja szavatolni, hanem a határkérdésben is méltányosságra törekszik majd. (Szgy. I/67-68.)

A szerződés aláírását követő napokban a szerb-francia, illetve a román haderő gyorsan birtokba vette a demarkációs vonaltól keletre és délre eső területeket, s ezzel egy időben az első cseh légiók is megjelentek Felső-Magyarország szlovákok lakta nyugati övezetében. A nemzetiségi lakosság képviselőivel való esetleges megegyezés esélyeit, amelyet a kormány alapvető feladatának tartott, ez a körülmény jelentősen rontotta. November 9-ei nyilatkozatában a magyarországi és erdélyi románok nemzeti tanácsa azt követelte, hogy a történeti Erdély, a Részek, Máramaros és a Bánság 26 románok és románok által is lakott vármegyéje helyeztessék a Nagyszebenben megalakítandó román nemzeti kormány szuverenitása alá. A nemzetiségi ügyek magyar minisztere, Jászi Oszkár november 13-14-ei aradi tárgyalásai során ezzel szemben lehetőség szerint homogén nyelvi kantonok kialakítását javasolta a románok által igényelt területeken, s a Román Nemzeti Tanács adminisztratív hatalmát csak a román többségű kantonokban ismerte volna el. A tárgyalások ezért megszakadtak, s december 1-jei gyulafehérvári gyűlésükön a románok kimondták egyesülésüket a királysággal. (Szgy. I/70-71.) A következő nap a román hadsereg átlépte a Belgrádban kijelölt demarkációs vonalat, s megkezdte a bukaresti szerződésben neki ígért területek bekebelezését. Karácsonyra elérték Kolozsvárt.

Biztatóbban indultak a szlovákokkal folytatott tárgyalások. Egyik vezetőjük, Milan Hodza november végi budapesti megbeszélései során olyan demarkációs vonalban állapodott meg Jászival és Bartha Albert hadügyminiszterrel, amely nagyjában-egészében megfelelt a szlovák-magyar nyelvi választóvonalnak. Más szlovák vezetők és különös Prága számára azonban elfogadhatatlan volt egy ilyen megoldás. Hodzát ezért dezavu- álták, s párizsi kapcsolataikat felhasználva elérték, hogy december 23-ai jegyzékükben az antanthatalmak egy ettől jóval délebbre húzódó s lényegében a később megállapított politikai határral egyező demarkációs vonalat állapítsanak meg. (Szgy. I/76.) A „Slovenska Krajina", illetve „Tótország" széles körű autonómiájáról kibocsátott 1919. március 11-ei XXX. néptörvény ezért csak szimbolikus jelentőséggel bírt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

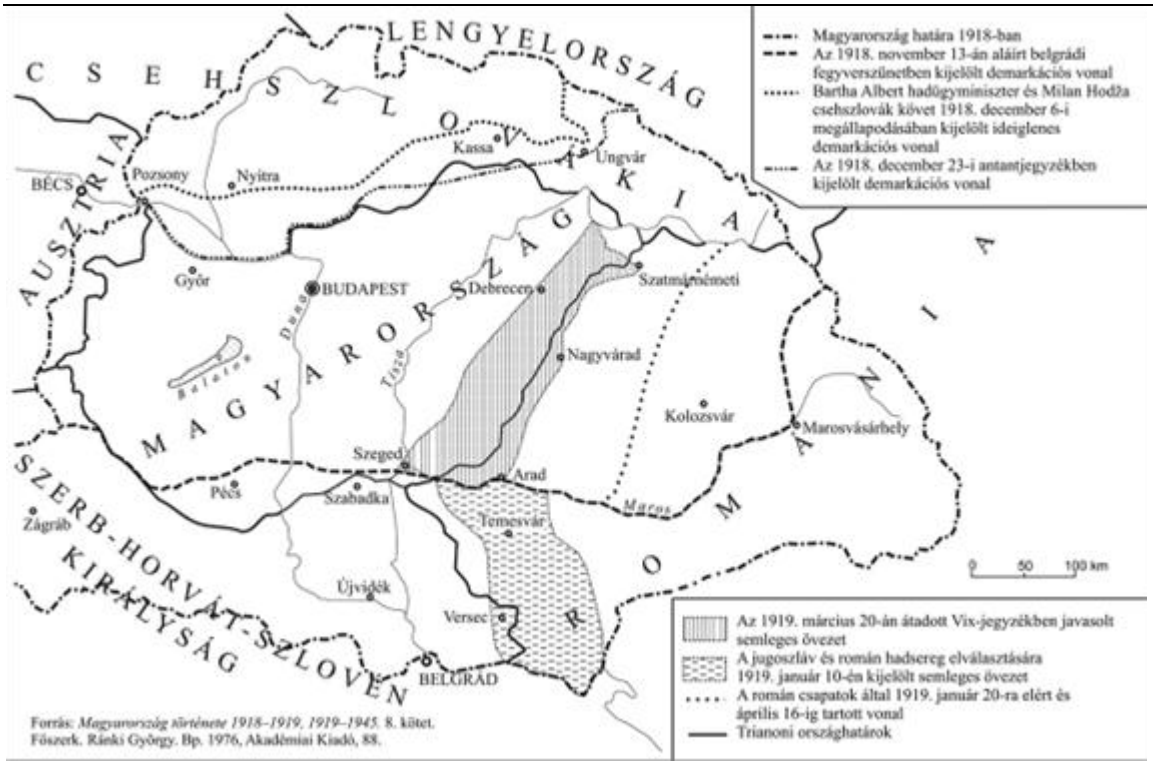

Forrás: *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945.* 8. kötet. Főszerk. Ránki György. Bp. 1976, Akadémiai Kiadó, 88.

17. Konflis a Nagykörúton az őszirózsás forradalom napján. Budapest, 1918. október 31.

A szerbekkel, akik november 25-ei újvidéki gyűlésükön egyszerűen deklarálták a megszállt dél-magyarországi megyék csatlakozását Szerbiához, tárgyalásokra sem került sor. Lojalitást Magyarország iránt csak a szétszórtan élő németek, s a legfejletlenebb nemzetiségnek számító ruszinok egyik irányzata mutatott. 1918 végén, illetve 1919 elején mindkét nemzetiség széles körű autonómiát kapott, beleértve egy-egy miniszteri tárcát a központi kormányzatban, s saját törvényhozó és végrehajtó hatalmat is az általuk lakott területeken. (Szgy. I/75—76.) Ezek az eredmények azonban eltörpültek Erdély, a Felvidék és Délvidék de facto elvesztése mellett, amelyet a magyarság túlnyomó többsége mindeddig elképzelni sem tudott, s amely mind a kormányt, mind a közvéleményt mélységes megdöbbenéssel töltötte el. Az előrenyomuló, s részben már a demarkációs vonalakat is átlépő ellenség feltartóztatására átfogó intézkedés ugyanakkor nem történt. Károlyi és környezete úgy gondolták, hogy egy szervezett katonai ellenállás rontaná Magyarország esélyeit a békekonferencián. A részben spontán jellegű felvidéki ellenállás és az Erdélyben szerveződő székely különítmény, amely állandóan visszavonulva időnként harcba bocsátkozott a románokkal, ezért csak korlátozott támogatásban részesült. Az általános elkeseredést érzékelve és ugyanakkor saját további erőfeszítéseinek hiábavalóságára is rádöbbenve 1918 decemberében Jászi lemondott a magyarországi nemzetiségek önrendelkezésének előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszteri posztjáról, s a továbbiakban csak a Külügyi Tanács elnökeként vett részt a kormány munkájában.

Ilyen vészjósló körülmények közepette folyt a kormány belpolitikai programjának megvalósítása. Elsőként az ország független köztársasággá nyilvánítása került napirendre. Erre IV. Károly november 13-ai, úgynevezett eckartsaui nyilatkozata teremtette meg a jogalapot. Az uralkodó ebben lemondott „minden részvételről az államügyek vitelében” és „eleve elismerte” Magyarország későbbi döntését jövendő államformájáról. Ezt követően az 1910-es országgyűlés is beszüntette működését, s az ideiglenes törvényhozói hatalmat ettől kezdve elvileg a több száz tagúvá bővített Nemzeti Tanács gyakorolta. A valóságban viszont szerepe többnyire arra korlátozódott, hogy egyszerűen elfogadta a kormány által előterjesztett javaslatokat, melyeket kihirdetésük után néptörvényeknek neveztek. A köztársaságot a Nemzeti Tanács proklamálta egy budapesti népgyűlés keretében november 16-án. (Szgy. I/69.) Az ugyanekkor kihirdetett I. néptörvény az állami főhatalmat a kormányra ruházta. A későbbiekben ez annyiban változott, hogy 1919. január 11-én a Nemzeti Tanács Káro lyit ideiglenes jelleggel köztársasági elnökké választotta, s egyben felhatalmazta a néptörvények elfogadási jogával is. Károlyi ugyanezen a napon lemondott miniszterelnöki tisztéről, viszont továbbra is megtartotta magának a külügyi tárcát. Az új miniszterelnök Berinkey Dénes, az addigi igazságügy-miniszter lett.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

8. térkép. Magyarország ideiglenes határai 1918-1919-ben

Az államforma kérdésénél sokkal több vitát gerjesztett a földreformtörvény kidolgozása, amelynek során ellentétes társadalmi érdekeket képviselő politikai koncepciók csaptak össze. A nagybirtokosok és a különböző konzervatív erők, így például az OMGE és a katolikus egyház feje csak az 5 ezer holdon felüli birtokok kisajátítását fogadták el, s ennek végrehajtására is évtizedeket szántak. A másik pólust képviselő szociáldemokraták a közép- és nagybirtokok teljes körű kisajátítását szorgalmazták. A kisajátított földeket azonban nem szétosztani akarták a parasztok között, hanem egyben tartani szövetkezeti művelés céljaira. Továbbra is úgy gondolták, hogy a földtulajdonlás konzervatívvá, illetve „reakcióssá" teszi a szocialista eszméknek egyébként megnyerhető szegényparasztokat. A Károlyi-pártiak és a polgári radikálisok elképzeléseinek tengelyében viszont éppen az egy-egy család eltartására képes kis- és középbirtokok létrehozása állt. Ez utóbbit támogatta a Kisgazdapárt is, amelynek vezetője, Nagyatádi Szabó István november folyamán csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz, majd 1919. január 19-én – a földreform előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszterként – a kormányba is belépett. A hosszú és heves viták eredményeként végül ez utóbbi álláspont diadalmaskodott. Az 1919. február 15-én elfogadott földreformtörvény (XVIII. néptörvény) az 500 holdon felüli világi s a 200 holdon felüli egyházi birtokok kártalanítás ellenében történő kisajátítását írta elő. A kisajátított földeken elsősorban 5-20 holdas parasztbirtokokat, illetve 0,5-3 holdas szőlőbirtokokat kellett létrehozni. Az új gazdák földjeiket örökhaszonbérletbe kapták, de 50 éves, tehát igen kedvező részletfizetés mellett meg is vehették azokat. A szociáldemokratáknak tett engedményként a törvény emellett lehetőséget biztosított egy-két holdas „munkásbirtokok" létrehozására, s igény esetén szövetkezetek alakítására is. Gazdatisztek és bérlők számára egyes esetekben úgyszintén mód nyílt 100-200 holdas középbirtokok szerzésére. A törvény megjelenését követően azonnal megkezdődött a földigénylők összeírása és a területkijelölés. Magára a parcellázásra azonban már nem maradt idő. Ez – demonstratív módon – csak Károlyi Mihály káli birtokán indult meg február 23-án. (Szgy. I/78-84.)

Az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztásával és az új választójoggal foglalkozó 1919. évi XXV és XXVI. néptörvény 1919. március 5-én jelent meg. Ezek a 6 éves magyar állampolgársággal rendelkező 21 éven felüli férfiakat, illetve a 6 éves magyar állampolgársággal rendelkező és bármely hazai nyelven írni-olvasni tudó 24 éven felüli nőket ruházta fel szavazati joggal. A választók száma a történeti magyar állam területére számítva ezzel mintegy 9 millióra, tehát az összlakosság 50%-ára nőtt. Ez még az 1918-as törvényhez képest is hatalmas előrelépést jelentett. Magyarország ezzel – Ausztriához és Csehszlovákiához hasonlóan – felzárkózott a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

választójog szempontjából élenjáró skandináv országok (50-60%) csoportjához. A választások időpontját április 13-ára tűzték ki. A politikai demokrácia megteremtése szempontjából nagyjelentőséggel bírt a kivételes hatalomról szóló 1912. évi törvény hatályon kívül helyezése, valamint a gyülekezési és egyesülési szabadság állampolgári joggá nyilvánítása is. Erről az 1919. évi III. néptörvény intézkedett. (Szgy. I/69-70., 71-72.)

A demokratikus politikai reformokat számos szociálpolitikai intézkedés egészítette ki. Bevezették a munkanélküli-segélyt, megtiltották a 14 éven aluli gyermekek foglalkoztatását, emelték a béreket, elengedték a kisiparosok és kiskereskedők adóhátralékainak egy részét, s a hazatérő katonák szerény végkielégítésben részesültek. Emellett tervezték a 8 órás munkanap bevezetését és a társadalombiztosítás kiterjesztését. A munkásbarát szociálpolitika azonban a hétköznapokban egyelőre alig éreztette hatását, hiszen a rendeletek rendkívül nehéz és egyre súlyosbodó gazdasági körülmények közepette léptek érvénybe. A központosított hadigazdaság már 1917-1918-ban is csak akadozva működött. Az államkeretek felbomlása 1918 végén, 1919 elején és ennek vonzataként a legfontosabb bánya- és iparvidékek elvesztése gyorsította az elosztási rendszer megbénulását. A győztes hatalmak háború alatt életbe léptetett gazdasági blokádja ugyanakkor továbbra is érvényben maradt, tehát importálni sem lehetett. Mindezek következtében számos közszükségleti cikk szinte beszerezhetetlenné vált. A falvakban főleg a petróleum, a só, a dohány és a gyufa hiányzott, a városokban elsősorban a szén és a fa. A fővárosban ezért korlátozták a gáz- és a villanyfogyasztást, az üzletek már délután, a vendéglők és kávéházak pedig este 10-kor bezártak. A munkanélküliek száma több százezerre szökött, s a pályaudvarok külső vágányaira tolatott vagonokban feltűntek a megszállt területekről menekülők első csoportjai. Ilyen körülmények között már a háború alatt bevezetett jegyrendszer sem működött megfelelőképpen. 1918 végén, 1919 elején emberek tízezrei éltek korábban elképzelhetetlen nyomorban: éhezve, fázva, meleg ruha és fedél nélkül.

A termelés visszaesésének természetes következménye volt a gyorsuló infláció. A háború négy éve alatt a forgalomban lévő pénzmennyiség tízszeresére nőtt, miközben a korona értéke több mint felével csökkent. A fedezetlen papírpénz-kibocsátást a Károlyi-kormány is folytatta. A volt osztrák-magyar közös bank átengedte Magyarországnak a 25 és 200 koronás papírpénz kliséit. Ezek felhasználásával készültek az úgynevezett fehér pénzek, amelyeket azért neveztek így, mert az egyik oldaluk üresen, fehéren maradt. Ezeket azonban a lakosság bizalmatlanul fogadta, s megbízható pénznek továbbra is a régi bankókat, az úgynevezett kék pénzt tartotta. Ebből rövidesen egy nem hivatalos, de széles körben alkalmazott kettős árfolyam alakult ki, amelynek kárvallottjai nyilvánvalóan ismét a fizetésüket, juttatásaikat fehér pénzben kapó munkások és alkalmazottak lettek. A kormányzati kiadások fedezésének másik mérlegelt eszköze az adórendszer módosítása s a gazdagok fokozottabb megadóztatása volt. Ennek legfontosabb eleme a nagy vagyonok 10-25%-át elkobzó egyszeri nagy vagyondézsma lett volna.

A forradalom alatti szellemi élet mércéjévé és meghatározó irányzatává a Nyugat és köre lépett elő. A megcsontosodott Akadémiával, illetve az addigi irodalmi társaságokkal szemben megalakult a Vörösmarty Akadémia, amelynek első elnöke Ady Endre, majd 1919. január 27-ei halála után Móricz Zsigmond lett. A Nemzeti Tanács művészeti szakbizottságában együtt dolgozott Rippl-Rónai, Kernstok és Márffy Ödön; Babits Mihály, Krúdy, Molnár Ferenc, Kassák és Lukács György; Kodály, Bartók, Dohnányi és Hubay Jenő. A budapesti egyetem társadalomtudományi karaira az új közoktatásügyi miniszter, Kunfi Zsigmond hét új professzor kinevezését kezdeményezte. Az egyetem azonban elutasította az oktrojt, mire a kormány február 4-én felfüggesztette az intézmény autonómiáját, és az egyetemi reform koordinálásával Jászi Oszkárt bízta meg, aki egyébként egyike volt a hét új tanárnak. A kulturális reform sarkalatos pontját képezte az egyház és állam szétválasztásának befejezése, s ennek keretében a katolikus autonómia megteremtése. Az egyházi iskolák államosítása egyelőre nem merült fel, a kötelező vallásoktatás megszüntetése azonban igen. Erről értesülve a keresztény és a zsidó egyházi vezetők létrehozták a „vallásvédelmi szövetséget”.

A kormány nemzetiségi politikájának kudarcai, s ennek nyomán a történeti államkeretek felbomlása, valamint az ország konzervatív társadalmi és politikai rendjének körvonalazódó demokratizálása továbbpolarizálta a társadalmi-politikai életet, s 1919 elejétől kiélezett küzdelmekhez vezetett. A kormányt jobbról is és balról is egyre többen és egyre hevesebben támadták, miközben támogatóinak száma folyamatosan csökkent.

A jobboldali ellenzék legradikálisabb képviselői a történelmi középosztály különböző, többnyire frontot járt csoportjai közül kerültek ki. Általános politikai felfogásuk, melyet legfrappánsabban talán Kozma Miklós huszárkapitány fogalmazott meg 1918 végi naplóbejegyzésében, nagymértékben hasonlított a Nemzetvédelmi Szövetség antiliberális-an- tiszemita vezetőinek szemléletéhez: „Nekünk a múltak politikája érthetetlen, majdnem gyermekesnek látszó játék. [...] Nekünk ennek a politikának a folytatása nem kell. A liberalizmusnak vége van, és nem lehet többé életre kelteni. [.] Erős központi kormányzatra van szükség. Szükség van erre azért is, mert a vagyonmegoszlás nem maradhat a régi, a háborús gazdálkodás mérhetetlen eltolódásokat okozott a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

középosztály súlyos kárára és egy majdnem zárt, aránytalanul kis kört jelentő mozgó tőke javára."[3] Reformokat tehát, de nem a kormány tervei szerint! A politikai liberalizmus, illetve liberális konzervativizmus demokratizmussá fejlesztése helyett erős, katonaságra támaszkodó, diktatórikus jellegű kormányhatalmat, a baloldali jellegű elitváltás helyett jobboldalit, s a földbirtokviszonyok túlságosan radikális megbolygatása helyett a városi tőkések, mindenekelőtt a hadseregszállítók vagyonának dézsmáját kívánták. A kormány belpolitikájának bírálata mellett november végétől egyre hevesebben követelték a történelmi határok, majd a magyarlakta területek fegyveres védelmét. Legharcosabb csoportjaik részben a tényleges és tartalékos katonatisztek, részben a megszállt területekről menekült többezernyi közigazgatási tisztviselő, tanár és egyéb állami alkalmazott közül kerültek ki. A Monarchia felbomlása, valamint Magyarország nemzetiségi és vegyes etnikumú területeinek katonai megszállása számukra nem egyszerű érzelmi-pszichológia sokk volt. Ok egyúttal korábbi egzisztenciájukat is elvesztették. A fenti csoportok képviselőiből alakult meg 1918 novemberében a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE), majd decemberben az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME). A MOVE részint egy sváb gazdagparaszti, részint egy magyar nemesi eredetű tanítócsaládból származó vezérkari századost, Gömbös Gyulát választotta vezetőjévé. Gömbös és társai kitartó szervezőmunkához láttak, amelynek eredményeként 1919 februárjára kiterjedt vidéki kapcsolatokra tettek szert. Elképzelésük az volt, hogy a vidék megszervezése után körülveszik Budapestet, s a kormányt ily módon kényszerítik lemondásra.

Más jellegű társadalmi csoportosulás bontott zászlót 1919. február 18-án. A Nemzeti Egyesülés Pártjának alapító tagjai nem katonák, hanem szinte kizárólag régi politikusok, nem kispénzű vagy egzisztencia nélküli értelmiségiek, hanem többnyire nagybirtokosok vagy vezető államhivatalnokok voltak. Bár forradalomellenességük és nacionalizmusuk összecsengett a katonatiszti-köztisztviselői-értelmiségi ellenforradalmi középrétegek törekvéseivel, azokkal mégsem volt azonos. A NEP alapítói például kevésbé hittek a határok fegyveres védelmének lehetőségében. Mint tapasztalt politikusok – egyébként a kormány szerveződő külügyi apparátusához hasonlóan – inkább a diplomáciai eszközökben bíztak, s az antanthatalmak képviselőihez igyekeztek kapcsolatokat kiépíteni. Ami a csoport belpolitikai összetételét illeti, akadtak közöttük a nagybirtok és a nagytőke dualizmus kori uralmának változatlan visszaállítását óhajtó munkapárti politikusok, s a Munkapárt ellenzékéhez tartozó 48-as agráriusok egyaránt. Vezetőjükké az erdélyi gróf Bethlen Istvánt választották, aki az új polgári értelmiséggel, vagy ahogy ő mondta: „a bevándorolt intelligenciával", illetve ezek radikális törekvéseivel, például az általános választójoggal vagy a földreformmal évek óta Tisza magatartására emlékeztető határozottsággal szállt szembe. Az ekkor 45 éves politikus ugyanakkor megértette azt is, hogy mind a történelmi középosztály, mind a parasztság és a munkásság helyzetének bizonyos mértékű reformja elodázhatatlan. A nép, elsősorban a jómódú parasztság „nemzetbe emelését" szükségszerűségnek ismerte el, s szeme előtt „az alsóbb és felsőbb néprétegek közös harmóniába", a „nemzeti érzés közös harmóniájába" olvasztása lebegett. E nemzeti egység élére a hagyományos uralkodó osztályokat képzelte el mint vezető erőt. Ugyanilyen konzervatív reformszellemben beszélt a párt alakuló ülésén is, ahol a kormány radikális reformprogramjával szemben a demokratizálás és a hagyományok, „a múltból kristálytisztaságban áthozott nemzeti érzés" összeegyeztetésének szükségességét hangsúlyozta.[4] (Szgy. I/84-86.)

A kormánnyal szemben álló jobboldali szervezetek közül említhetők még a Magyar Polgári Párt, amelybe nagytőkések, iparosok és kereskedők léptek; az Országos Földmíves Párt, amelyet parasztfogó célzattal az agrárius nagy- és középbirtokosok hívtak életre, s végül a katolikus egyházra és a keresztény városi kis- és középpolgárság egy részére támaszkodó különféle keresztényszocialista irányzatok. A forradalom győzelme után a politikai katolicizmus jobboldali ágai rövid időre háttérbe szorultak, s a Giesswein vezette pacifista-kereszténydemokrata irányzat került előtérbe. Utóbbi – legalábbis a forradalom első heteiben – támogatta a kormányt. A reformok napirendre tűzése azonban ismét a faji gyűlölködésre hajlamos jobboldali irányzatokat erősítette meg, különösen az egyház és állam szétválasztásának, valamint a kötelező vallásoktatás megszüntetésének felvetése után. 1919 elején a kereszténységszocializmus némely ága már nyíltan ellenforradalminak vallotta magát, kapcsolatot tartott az ÉME-vel és a MOVE-val, s vidéki ellenforradalmi megmozdulások szervezésétől sem riadt vissza.

A forradalommal való szembefordulást és a kormány politikai bázisának leszűkülését a Károlyi-párt januári felbomlása tette teljessé. A párt belpolitikailag mérsékeltebb és külpolitikailag nacionalistább többségi szárnya idegenkedett attól a szoros partneri viszonytól, amelyet Károlyi és a párt őt követő kisebbsége szövetségeseivel kialakított. Különösen rossz szemmel néztékJászi Oszkárral kialakított bensőséges kapcsolatát, s azt, hogy Károlyi felkarolta a radikális reformelképzeléseket. A függetlenségi miniszterek ezért december folyamán rendre lemondtak, majd januárban elvbarátaikkal együtt kiléptek a pártból. A kilépők Lovászy Márton, Batthyány Tivadar és P. Ábrahám Dezső vezetésével újjáalakították a Függetlenségi és 48-as Pártot, s kísérletet tettek a polgári és paraszti rétegek külön politikai szervezetben (Polgárszövetség) történő összefogására. Az új párt és a Polgárszövetség mérsékelt polgári demokrácia alapján álltak, s az ellenforradalmi pártokkal és szervezetekkel egyelőre megtagadták az együttműködést. (Szgy I/77-78.)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A kormány baloldali ellenzékét az átalakulás tempójával elégedetlen és a még radikálisabb reformokat követelő baloldali szociáldemokraták, valamint a kommunisták alkották. Utóbbiak 1918. november 24-én alakították meg pártjukat, a Kommunisták Magyarországi Pártját. A párt legfőbb szervezője és irányítója néhány Oroszországból hazatért, illetve a bolsevista forradalom továbbterjesztésének szándékával hazaküldött hadifogoly volt, akikhez egy-két itthoni radikális értelmiségi, illetve ellenzéki szociáldemokrata is csatlakozott. Vezetőjük egy 32 éves volt újságíró és szakszervezeti funkcionárius, Kun Béla lett, aki maga is oroszországi hadifogolyként ismerkedett meg a bolsevizmus- sal. A párt programja és 1918. december 7-étől megjelenő lapja, a Vörös Ujság nyíltan hirdette a magántulajdonon alapuló rend, a kapitalizmus megdöntését s a demokratizmus irányába fejlődő parlamentáris rendszer felváltását az Oroszországban megismert tanácsrendszerrel. A kommunista propaganda azt ígérte, hogy az új világban az emberek egyenlőek lesznek, minden dolgozó jól fog élni, s a kizsákmányolást megszüntető tanácsköztársaságok egész Európára kiterjedő rendszerében a nemzeti ellentétek jelentőségüket vesztik. (Szgy. I/72-73.) Ez a vonzó utópia és az ezt kiegészítő demagóg szociálpolitikai követelések elsősorban a legszegényebb és legelesettebb, a társadalom peremére sodródott páriák, a munkanélküliek és a hadirokkantak, valamint az élettapasztalat nélküli és romantikára hajlamos fiatal – részben galileista – értelmiség körében találtak bázisra. A tagság létszáma Budapesten 1919 márciusára elérte a 10-15 ezret, vidéken pedig a 20-25 ezret. Azok száma pedig, akiket a különböző jól hangzó követelésekkel, mint amilyen például a leszerelt katonák számára igényelt 5400 koronás végkielégítés volt, mozgósítani tudtak, ennek sokszorosára rúgott.

A két oldalról is fenyegető rendszerellenes erőkkel szemben a kormány sokáig nem mutatott kellő erélyt. 1919 februárjában azonban elszánta magát határozott ellenlépések megtételére. A Vörös Ujság szerkesztőségében és a jobboldali szervezetek helyiségeiben házkutatásokat tartottak, Bangha Bélát, őrgróf Pallavicinit és másokat rendőri megfigyelés alá helyeztek, a MOVE-t feloszlatták, s mikor a kommunisták által szervezett február 20-ai budapesti munkanélküli-tüntetés lövöldözésbe torkollott, 32 kommunista vezetőt – köztük Kun Bélát – letartóztattak, és vizsgálati fogságba zártak. Ugyanez várt volna Gömbös Gyulára is, aki azonban megneszelve a tervezett akciót, még időben Bécsbe menekült.

A belső ellenzék sorainak szétzilálásával egyidejűleg Károlyi elszánta magát a cseh légiókkal és a román hadsereggel szembeni fellépésre is. 1919. március 2-án, a székely hadosztálynál tett látogatása során Szatmáron kijelentette: „Ha a [.] párisi békekonferencia a wilsoni elvek, a népek önrendelkező joga és a megegyezéses béke ellen döntene, akkor mi végszükség esetében még fegyverrel is felszabadítjuk ezt az országot. [...] Ha olyan békét akarnának velünk aláíratni, amely Magyarország feldarabolását jelenti, akkor én azt mondom nektek katonák, hogy én ezt a békét nem fogom soha aláírni.”[3] Külső támogatást az osztrák szociáldemokrata kormánytól remélt. Pacifista és a győztesek jóindulatára építő politikájának módosítására a Párizsban ülésező békekonferencia február 26-ai döntése szolgáltatta az utolsó lökést, amelyet március 20-án kapott kézhez a szövetségeseket Budapesten képviselő Vix francia alezredestől. Ez azt tartalmazta, hogy a román csapatok a Szatmárnémeti-Nagykároly-Nagyvárad-Arad vonalig nyomulhatnak előre, ettől nyugatra pedig egy olyan semleges zóna létesül, amelybe Debrecen, Békéscsaba, Hódmezővásárhely és Szeged is beleesett volna. (Szgy. I/86—88.) A békekonferencia részben a román-magyar ellenségeskedés megszüntetése, részben a Szovjet-Oroszország ellen tervezett nagyarányú katonai intervenció hátországának a biztosítása érdekében döntött így. Károlyi viszont végleges politikai rendezést sejtett a terv mögött, amit elfogadhatatlannak tartott. A jegyzéket ezért 21-én visszautasította, s azt tervezte, hogy Szovjet-Oroszországra támaszkodva meghirdeti a nemzeti ellenállást, s a külpolitikai fordulat belpolitikai alátámasztása céljából – megmaradva államfőnek – szociáldemokrata politikusokból álló kormányt nevez ki. Számításába azonban ismét hiba csúszott. A szociáldemokraták többsége ugyanis nem akart egyedül kormányt alakítani, s ezért 21-én délután Károlyi háta mögött megegyezett a gyűjtőfogházban őrzött kommunista vezetőkkel a hatalom közös átvételéről. A közös kormányzást és a kommunista program elfogadását csupán néhány vezető – Garami Ernő, Peidl Gyula, Buchinger Manó stb. – ellenezte. A többség az egyesülést támogatta. Március 22-én reggelre Budapest házain így már vörös zászlókat lobogtatott a szél, s öles plakátok adták hírül, hogy Magyarországon a „proletariátus” vette át a hatalmat, amely „Haladéktalanul megkezdi a nagy alkotások sorozatát a szocializmus, a kommunizmus előkészítésére és megvalósítására”, s „hatalmas proletárhadsereget” szervezve „a román bojárokkal és a cseh burzsoákkal szemben” is megvédi az országot.[4] Megkezdődött a második forradalom. (Szgy. I/88-90.)

[3] Idézi Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Budapest, 1978, Kossuth, 323.

[4] A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21.1919. augusztus 1. I. rész. Szerk. Gábor Sándorné-Hajdu Tibor-Szabó Gizella. Budapest, 1959, Kossuth, 4.
Tanácsköztársasági Törvénytár. Szerk. Pongrácz Jenő. Budapest, 1919, Magyarországi Szocialista Párt, 1. köt. 56.
Kun Béla: Válogatott írások és beszédek. 2. köt. Sajtó alá rend. Vass Henrik – Friss Istvánné – Szabó Éva. Budapest, 1966, Kossuth, 405.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

3. 3. A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom a századelő demokratikus reformtörekvéseit emelte kormányprogrammá. Bár radikális elitcserét hajtott végre, s a földreformmal a tulajdonviszonyok igen nagymérvű átalakítását is céljai közé iktatta, a magántulajdonon alapuló polgári rendet, s ezen belül a politikai pluralizmust nem felszámolni, hanem kiteljesíteni, továbbfejleszteni akarta. Ilyen értelemben egyszerre képviselte a kontinuitást és a diszkontinuitást. A kommunisták és a velük egyesült szociáldemokraták szocialista programjának úgyszintén voltak előzményei a közelmúlt magyar történelmében: az agrárszocialista mozgalmak messianisztikus egalitarianizmusa és a szociáldemokraták korábban távlati célként kezelt víziója a magántulajdon- és kizsákmányolásmentes társadalomról. Ez a két közös gyökerű s egymást jórészt át is fedő utópia azonban részletes és konkrét politikai programmá csak 1918 végén vált, s befolyása ezt követően is jóval szűkebb körökre korlátozódott, mint a demokratikus átalakulás víziójáé. A magyar történelem folyamatosságában 1919. március 21-e ezért jóval nagyobb törést jelent, mint 1918. október 31-e. A két forradalom közötti másik fontos különbség, hogy míg az első győzelmét elementáris erejű tömegmozgalmak előzték meg és kísérték, addig a másodikra néhány vezető kulisz- szák mögötti megegyezésének eredményeként, szinte puccsszerűen került sor, amely úgy a főváros, mint a vidék lakosságát meglepetésként érte.

Az új hatalom az államélet, a gazdaság, a társadalom és a kultúra terén egyaránt gyors és mélyreható, a hagyományokkal szinte minden téren szakító átalakulást kezdeményezett. Az átalakulás, a forradalom motorja a Magyarországi Szocialista Párt néven március 26-án egyesült két munkáspárt, legfőbb irányító szerve pedig a Forradalmi Kormányzótanács volt, amely egy csaknem teljhatalommal felruházott kormányként működött. Tagjait, akik miniszteri feladatokat láttak el, népbiztosoknak nevezték. A külügyi népbiztos kivételével, aki Kun Béla lett, valamennyi népbiztost a volt szociáldemokraták delegálták, míg a kommunisták a népbiztos-helyettesi funkciókat osztották el egymás között. A Forradalmi Kormányzótanács elnöki posztját Garbai Sándorra, egy kiskunhalasi eredetű szociáldemokrata kőművesre testálták. A testület legbefolyásosabb tagja s a forradalom tulajdonképpeni vezetője azonban nem ő, hanem a céltudatos, nagy munkabírású, jó szónoki erényekkel rendelkező, s emellett Leninnel közvetlen kapcsolatban álló Kun Béla volt. A Forradalmi Kormányzótanács kezdetben 19, később – a helyettesek számának növelése következtében – 34 tagból állt. Közülük 13 képviselte a kommunistákat, a többi a szociáldemokrácia különböző, főleg baloldali és centrista irányzatait. A munkásmozgalmi vezetők és a baloldali intellektuelek társadalmi összetételéből adódott, hogy a zsidó származású népbiztosok és népbiztoshelyettesek aránya elérte a 60, sőt valószínűsíthetően a 70-75%-ot. Túlnyomó többségük városi, kispolgári környezetből emelkedett ki, míg Lukács György a nagypolgári hátterű, lázadó értelmiségi típusát képviselte.

A régi önkormányzati testületeket és közigazgatási szerveket feloszlatták. Helyüket községi, járási, városi és vármegyei szinten egyaránt a munkás-, katona- és paraszt- vagy földművestanácsok, valamint a 3-5 tagú direktóriumok, illetve az intézőbizottságok vették át. Előbbiek a régi képviselő-testületeknek, illetve törvényhatósági bizottságoknak feleltek meg, míg utóbbiak folyamatosan működő végrehajtó szervek voltak. A tanácsrendszer alulról épült fel, a középső szintekre a községi tanácsok, az alkotmányozó nemzetgyűlésnek tekinthető Tanácsok Országos Gyűlésébe pedig, amely június 14. és 23. között ülésezett, a vármegyék és a törvényhatósági jogú városok tanácsai delegálták a tagokat. Hatalomhoz közeli helyzeténél és széles bázisánál fogva különleges, már-már parlamenthez hasonló ellenőrző és tanácskozó szerepet töltött be a Budapesti Munkástanács.

Az első tanácsok spontán és különféle módon alakultak, a későbbiek az április elején országszerte megrendezett választások eredményei szerint. A kormányzótanács rendelete értelmében minden 18 éven felüli férfi és nő rendelkezett választójoggal – kivéve a „ki- zsákmányolókat” és a papokat. A helyzet tehát megfordult: akik eddig nem választhattak, most választóvá váltak, azok többsége viszont, akik korábban rendelkeztek választójoggal, most elvesztették azt. A választások demokratizmusára vetett árnyékot az is, hogy csak a Szocialista Párt állíthatott listát, a régi pártok és egyéb nem szocialista szervezetek nem, s ha mégis megtették, ellenforradalmi tettként értékelték lépésüket. A szavazás, amelynek a módját nem szabályoztak egyértelműen, Budapesten és a nagyvárosokban általában titkosan, a falvakban többnyire nyíltan zajlott. A maradék ország lakosságának összesen mintegy fele, azaz 4-4,5 millió fő kapott választójogot, akiknek azonban csak körülbelül fele ment el szavazni. A távolmaradók aránya elsősorban vidéken, a falvakban és mezővárosokban volt magas, ami részben érdektelenségre, részben az új hatalommal szembeni ellenszenvre utalt. A megválasztott tanácstagok túlnyomó többsége munkás és szegényparaszt volt, de bekerültek az új szervekbe kisiparosok, sőt kisgazdák és értelmiségiek, elsősorban tanítók és tanárok is.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az államélet egyéb területein hasonlóképpen radikális átalakulásokra került sor. A régi bírósági szervezet működését lényegében felfüggesztették; az igazságszolgáltatás új szervei a forradalmi törvényszékek lettek. Ezek általában 3-3 tagból álltak, akiket a kormányzótanács nevezett ki. Az új „bírák" többsége, több mint kétharmada ugyancsak munkás és paraszt, tehát laikus volt. A forradalmi törvényszékek működését a bíráskodási eljárás végletes leegyszerűsítése s a jogi előírások semmibevétele jellemezte. Ítéleteik ellen, melyekkel gyakran törekedtek példastatuálásra, fellebbezni rendszerint nem lehetett. Főbenjáró ügyekben mindazonáltal csak ritkán jártak el, fő tevékenységük a forradalom ellen izgatók és szervezkedők ártalmatlanná tételében s a már március 22-én elrendelt teljes alkoholtilalom megsértőinek – ilyenek szép számmal akadtak – megbüntetésében merült ki.

A rendőrséget és a csendőrséget a Vörös Orség váltotta fel. Ez részben leszerelt katonákból és felfegyverzett munkásokból, részben a régi karhatalom legénységéből és tisztikarából állt. A helyi vörös őrségek megbízhatóságához ebből következőleg gyakran erős kételyek fértek, s nem is mindig lehetett felhasználni őket a diktatúra védelmére. A Vörös Orség mellett Budapesten több terrorista szellemű felfegyverzett különítmény működött, amelyek közül a Cserny Józsefvezette 200 fős, zömmel tengerészekből álló alakulat vívott ki magának rettegett nevet. A bőrkabátot és tányérsapkát viselő „Lenin-fiúk", ahogy magukat nevezték, mindenütt feltűntek, ahol a forradalmat veszély fenyegette, s eszközeikben nem válogattak. A páncélvonatot, amellyel az országban mozogtak, a köznyelv halálvonatnak nevezte. A kommün eszköztárához tartozott a preventív célú túszszedés is a polgárság köréből.

A kormányzótanács legfontosabb belső feladatának a szocializálást, azaz a magántulajdon minél teljesebb felszámolását tartotta. Március 26-án elrendelte a húsznál több munkást foglalkoztató ipari-, bánya- és közlekedési üzemek kártalanítás nélküli köztulajdonba vételét. A gyakorlatban ennél számos esetben sokkal kisebb üzemeket is szocializáltak, s amelyeket nem, azokat szövetkezetekbe kívánták tömöríteni. A szocializált üzemek új vezetőit termelési biztosoknak nevezték, akiket szakmailag általában egy vagy több mérnök segített, s 3-7 tagú munkástanács ellenőrzött. Ugyanezen a napon szocializálták a pénzintézeteket és a lakóházakat is. (Szgy. I/91.)

A földről szóló rendelet 1919. április 3-án jelent meg. Ennek első paragrafusa így szólt: „Magyarország földje a dolgozók társadalmáé. Aki nem dolgozik, annak tulajdonában föld nem maradhat. Minden közép- és nagybirtok, minden tartozékával, élő és holt felszerelésével, valamint mezőgazdasági ipari üzemeivel együtt minden megváltás nélkül a proletárállam tulajdonába megy át."[7] A középbirtok alsó határát a rendelet nem állapította meg.

A kisajátítások radikalizmusa így településenként váltakozott. Általában 50 és 200 hold között húzták meg a választóvonalat, s ezen belül 100 magyar, illetve 75 kat. hold körüli határhoz igazodtak. A rendelet tehátjóval túllépett az előző forradalom földreformtervének radikalizmusán. Ennél is fontosabb különbség volt azonban, hogy a Kormányzótanács megtiltotta a kisajátított birtokok és felszerelésük szétosztását a parasztok között. A rendelet ehelyett azt írta elő, hogy a köztulajdonba vett földek „szövetkezeti kezelésre a földet művelő mezőgazdasági proletárságnak adatnak át". A szövetkezetek mellett nagy számban jöttek létre állami gazdaságok is; a kettő tulajdonképpen csak névleg különbözött. Mindkettő érintetlenül hagyta a korábbi nagyüzemeket, amelyek régi irányítóit, a tulajdonost, bérlőt vagy gazdatisztet a cselédek és földmunkások által megválasztott „bizalmi férfiak" ellenőrizték. A parcellázás előkészületei, amelyek február-márciusban országszerte megkezdődtek, így egyik napról a másikra abbamaradtak. (Szgy. I/93.)

A kereskedéseket általában nem szocializálták, csak „zár alá vették". Ez annyit jelentett, hogy április elején leltárakat vettek fel a kereskedők árukészleteiről, s arra kötelezték őket, hogy a megállapított maximált árakon árusítsanak. A befolyt összegeket a szocializált bankokba kellett befizetni. Tekintettel a nagymérvű áruhiányra bizonyos cikkeket, köztük a legalapvetőbbeket továbbra is csak jegyre lehetett vásárolni – ha kaptak az üzletek.

A magántulajdon korlátok közé szorítása s a központi termelésirányítás bevezetése mellett, amelytől távlati sikereket reméltek, a Tanácsköztársaság vezetői törekedtek arra is, hogy a dolgozók pillanatnyi életkörülményein javítsanak. Bevezették a 8 órás munkaidőt, amely a munkásmozgalom régi követelései közé tartozott, folytatták a munkanélküli-segélyek folyósítását, 20%-kal csökkentették a lakbéreket, a többszobás polgárlakásokba proletárcsaládokat költöztettek, s április 17-én általános bérrendezést fogadtak el. A munkások és általában a fizetésből élők nominálbérei ezáltal 10-80%-os arányban nőttek, miközben a kirívóan nagy aránytalanságokat megszüntették. A legkisebb és a legnagyobb fizetések közötti különbség hat-hétszeres volt. Az ipari és mezőgazdasági fizetések közötti nagy aránytalanságok ugyanakkor megmaradtak, sőt talán még nőttek is. A központilag megállapított bérkategóriák szerint egy felnőtt mezőgazdasági napszámos órabére alig volt több 2 koronánál, miközben az ipari szakmunkások 4-8,50-es, az ipari segédmunkások pedig 2,50-6,50-es

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

órabérekért dolgoztak. Rendeleteket hozni persze továbbra is könnyebb volt, mint valóságosan javítani az életviszonyokon. A fizetésemelések hatását nagyban tompították az áremelkedések. A Duna-Tisza közi mezővárosok piacain június-júliusban például 1 kg szalonna 3-400 koronába, 1 hízott liba 7-800 koronába, 1 pár tyúk 5-600 koronába került, miközben egy földmunkás hivatalosan havi 1000 korona körül, egy közalkalmazott pedig 480 és 2600 korona között keresett, s a legjobban fizetett vöröskatonák is csak 2000-3500 korona zsoldot kaptak. A helyzet azonban ennél súlyosabb volt, hiszen a fizetéseket fehér pénzben adták, a termelők pedig lehetőleg kék pénzért akartak eladni. A kormányzótanács úgy próbálta a pénzmizériát megszüntetni, hogy június folyamán mindkét féle koronát elkezdte kivonni a forgalomból, s új papírpénzeket nyomatott. A piac azonban ezeket sem fogadta el, s a kék pénztől önként senki sem akart megválni. Az életkörülményeket javító legjelentősebb változásokért ily módon nem a kormányzatnak, hanem a természetnek járt köszönet: március-áprilistól nem kellett fűteni, s fél éven át nem hiányzott a meleg ruha sem.

A merőben új gazdaság- és társadalompolitikához a polgári demokratikus forradalom kezdeményezéseire épülő, de annál radikálisabb művelődéspolitika társult. Ennek legfontosabb eleme az oktatásügy reformja volt. A már kész tervek alapján megkezdték a nyolcosztályos, kötelező és ingyenes általános iskolai oktatás bevezetését, valamint a középiskolák egységesítését. Új tankönyvek elkészítésére adtak megbízatást. Valamennyi iskolát és tanintézetet államosították. (Szgy. I/92.) Az iskolákban megszüntették a napi kétszeri imádkozást, eltávolították a feszületeket, s bár központi rendelet nem írta elő, sok helyt az iskolai hitoktatást is eltörölték. Az egyházak, elsősorban a katolikus egyház szellemi befolyásának megtörését szolgálta néhány más intézkedés, például a papi és apácarendek feloszlatása, s eltiltásuk a tanítástól. A budapesti egyetem ellenállását leküzdve Kunfi – immár a Közoktatásügyi Népbiztosság vezetőjeként – folytatta a tanári kar felfrissítését. Több régi tanárt felfüggesztettek: köztük a történész Ballagi Aladárt és Angyal Dávidot, valamint az irodalomtörténész Beöthy Zsoltot. Az újonnan kinevezettek között szerepelt Babits Mihály, Benedek Marcell, Fülep Lajos, Hevesy György, Mannheim Károly, Vámbéry Rusztem, s bár katedráját nem foglalta el, Szekfű Gyula. A „reakciósnak” talált Magyar Tudományos Akadémia működését felfüggesztették, s épületét a Vörös Orség rendelkezésére bocsátották.

A művészvilágból a Tanácsköztársaságot is azok támogatták, legalábbis kezdetben, akik az első forradalmat: a századelő lázadó és modern fiataljai, valamint a konzervatív renddel valamiért szembefordult néhány nagy öreg. Az irodalmi direktórium vezetői és választmányi tagjai között a kifejezetten szocialista-kommunista Lukács György, Kassák Lajos és Balázs Béla mellett ott találjuk a nyugatosokat, Babitsot, Móriczot, Kosztolányit és Karinthy Frigyest, s a fiatalok képviseletében Déry Tibort és Füst Milánt. Krúdy Gyula Kun Béla külön kérésére a szocialista átalakulás Fejér megyei eseményeiről állított össze riportkönyvet. A leendő írók közül Németh László és Illyés Gyula ugyanekkor egy-egy középiskolai diákdirektóriumban vállalt szerepet. A képzőművészeti életet továbbra is Kernstok Károly irányította; javaslatai alapján Csók István s a Nyolcakhoz tartozó Vedres Márk és Pór Bertalan a Képzőművészeti Főiskola tanárai lettek. A zenei direktórium tagjaivá Kodályt, Bartókot, Reinitz Bélát, s mellettük a zenei közízlés és az avantgárd közötti átmenetet képviselő Dohnányi Ernőt nevezték ki. A szocializált filmstúdiókban Korda Sándor irányításával folyt a filmgyártás. A forradalmat támogató művészek a nyomorúságos körülmények ellenére egy szebb és jobb jövőről álmodtak, s „Vörös Istenről” (Tóth Árpád), „piros életről” (Oláh Gábor), „vörös napról” (Szabó Dezső), „virágnyílásról” (Móricz Zsigmond), s „vörös májusra vígan zöldelő szabad májusról” (Juhász Gyula) írtak verseket, illetve beszámolókat.

Az április elejére körvonalazódó új rend társadalmi fogadtatása szélsőségesen ellentétes volt. A régi gazdasági, társadalmi és politikai elit képviselői vagy passzivitásba vonultak, és megpróbáltak láthatatlanná válni, vagy külföldre távoztak. Bécsben tartózkodó legaktívabb képviselőik már április elején megalakították a Magyar Nemzeti Bizottságot vagy közkeletűbb nevén az Antibolsevista Comitét (ABC), amely legfőbb feladatának a Tanácsköztársaság megdöntését tartotta. A szervezetben, melynek vezetője primus interparesként Bethlen István lett, szinte valamennyi régi párt képviseltette magát, beleértve a Károlyipártból 1919 elején kiszakadt függetlenségieket is. Egy másik ellenforradalmi csoport, amely gróf Károlyi Gyula irányításával május 5-én kormányt is alakított, Aradon szerveződött, majd innen Szegedre tette át székhelyét. A szegedi kormány külügyminiszterét gróf Teleki Pál személyében Bécsből delegálta Bethlen István, míg hadügyminisztere egy tiszántúli dzsentricsalád sarja, a Monarchia hadiflottájának utolsó főparancsnoka, Horthy Miklós altengernagy lett. (Szgy. I/103-104.)

A magántulajdonuktól megfosztott középpolgárok ugyancsak nem lelkesedtek az új rendért. Aktív ellenforradalmi szervezkedésbe azonban csak ritkán kapcsolódtak be; rep-

rezentánsuk, Vázsonyi Vilmos külföldről várta a rendszer összeomlását. A kisiparosok és kiskereskedők megosztottak voltak; egy részük tartózkodó vagy ellenséges magatartást tanúsított, mások viszont támogatták a forradalmat, sőt sokan tisztségeket is vállaltak. Ugyanez a megosztottság jellemezte az értelmiséget is. A

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

tanítók, művészek, ügyvédek, mérnökök jelentős része a forradalom mögött állt, míg az állam, az egyházak és az uradalmak értelmisége inkább a másik oldalt erősítette. Utóbbiak közül sokan kötődtek a keresztényszocialista mozgalomhoz, illetve a politikai katolicizmushoz.

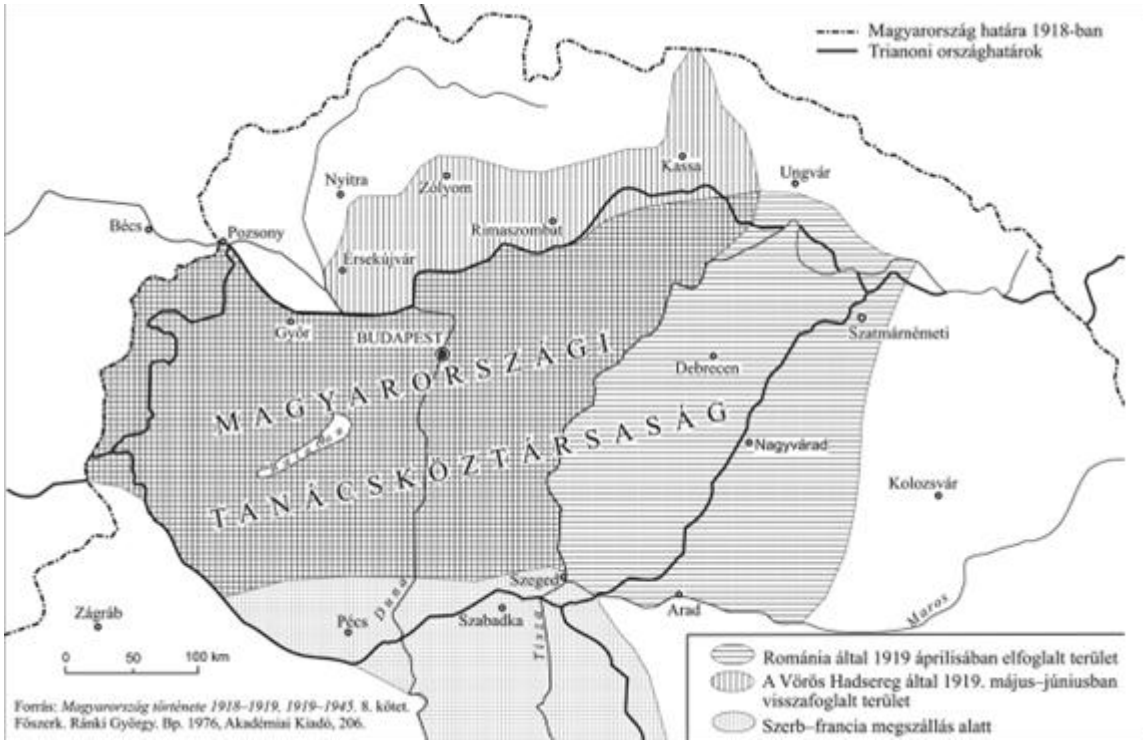

18. Károlyi Mihály aláírja a földosztásról szóló okmányt. Kápolna, 1919. február 23.

A parasztok közül azok, akiknek elvették vagy el akarták venni a földjét, azonnal a Tanácsköztársaság ádáz ellenségeivé váltak, s eltérően a városi középrétegektől, ennek tanúbizonyságát is adták. A főszolgabírók, jegyzők, gazdatisztek és papok mellett ők a forradalmi törvényszékek első elítéltjei. Nagyatádi Szabó István a proletárdiktatúra kikiáltása után visszavonult szülőfalujába, s a Tanácsköztársaság bukásáig minden aktív szerepvállalástól tartózkodott. A szocializálás alsó határának bizonytalansága, valamint a termelőszövetkezetekről és a teljes vagyonközösségről terjedő hírek ugyan a parasztság alsóbb rétegeit is nyugtalanították, ők elsősorban mégis a földosztás elmaradása miatt keseregtek. A vidéki lakosság körében az agrárrendelet mellett különösen az egyházpolitikai intézkedések váltottak ki nyugtalanságot és elégedetlenséget. A terjengő rémhírek szerint további antiklerikális lépésekre, a templomok bezárására, sőt a „családi tűzhelyek felbomlasztására” kellett számítani.

A szegényparasztok, s közülük is elsősorban azok, akik már a háború előtt is szervezettek vagy a szocialisztikus eszmeáramlatok és mozgalmak szimpatizánsai voltak, a sajátjukként fogadták és üdvözölték a Tanácsköztársaságot. A földosztás elmaradása és az indokolatlanul alacsony napszámbérek azonban körükben is elégedetlenséget váltottak ki. A helyzettel maradéktalanul elégedettek a parasztok közül tulajdonképpen csak az uradalmi cselédek voltak, akikben a saját föld iránti vágy nem vagy alig élt, s akik megemelt juttatásaikat is természetben, s nem értéktelen papírpénzben kapták.

A forradalom társadalmi bázisának alapját az ipari munkások, a bányászok és a hozzájuk igazodó más városi munkáscsoportok alkották. Ebből következett, hogy a forradalom erősségei mindvégig Budapest, a nagyvárosok és a megmaradt bányavidékek voltak, miközben a vidék, elsősorban a Dunántúl és a Duna-Tisza köze a szerveződő ellenforradalom hátországának szerepét töltötte be.

A proletárdiktatúra magyarországi győzelme a környező államokat és a Párizsban ülésező békekonferenciát egyaránt meglepte, s kissé meg is rettentette. Attól tartottak, hogy a forradalom nem áll meg magyar földön, hanem a bolsevisták feltevése és reményei szerint továbbterjed nyugatra, s ott is szovjetrendszerek jönnek létre. Néhány napos bizonytalankodás után a békekonferencia ezért Magyarországra küldte Smuts brit tábornokot azzal a feladattal, hogy tájékozódjon, s vegye rá az új vezetőket a Vix-jegyzék elfogadására. A francia hadvezetés ezzel egy időben előkészületeket tett a katonai beavatkozásra. Smuts április 4-5-én tárgyalt Kun

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Bélával és helyettesével. Mivel lényeges engedmények megtételére nem hatalmazták fel, nem jött létre megegyezés, s így dolgavégezetlenül utazott vissza. A francia hadvezetés ezután koncentrált támadás megindítására készült, ám a cseh egységek felkészületlensége s a szerb hadsereg lekötöttsége miatt április 16-án csak a román hadsereg indult meg Erdélyből.

A hadseregszervezés elmulasztása miatt a Tanácsköztársaság alig 40 ezer fős hadsereget örökölt a polgári demokratikus rendszertől. A március 30-án megkezdett toborzás eredményeként április közepére ez a létszám mintegy 20 ezer fővel nőtt. A román hadsereg azonban még így is többszörös erőfölénnyel rendelkezett, s alig két hétig tartó harcokba május 1-jére az egész Tiszántúlt elfoglalta. Az ország keleti fele ettől kezdve román katonai közigazgatás alatt állt, amelynek közegei számos helyen és alkalommal kíméletlen brutalitással léptek fel a magyar forradalmárokkal szemben. Internálótáborokat állítottak fel, százakat deportáltak Romániába, és több helyi vezetőt kivégeztek. A magyar erők gyengeségét és lekötöttségét kihasználva április 26-án átlépték a demarkációs vonalat a cseh alakulatok is, s néhány nap alatt megszállták Munkácsot, Sátoraljaújhelyt és a miskolci iparvidék jelentős részét. A francia és a szerb haderő ugyanezekben a napokban Makót és Hódmezővásárhelyt vette birtokba.

9. térkép. A Magyarországi Tanácsköztársaság harcai

A fenyegető vég elkerülése érdekében a Forradalmi Kormányzótanács április 20-án fegyverbe szólította a budapesti és vidéki munkásságot, s országszerte toborzó gyűléseket szervezett. A Vörös Hadsereg létszáma így egy-két hét alatt megduplázódott, sőt május végére elérte a 200 ezer főt. Ajelentkezők zömét tiszántúli menekültek, viharsarki szegényparasztok, munkanélküliek, lelkes fiatalok és a külön zászlóaljakba szervezett budapesti munkások (körülbelül 15 ezer fő) tették ki. Szép számmal jelentkeztek a hivatásos tisztek és altisztek, valamint a forradalom országos és helyi vezetői közül is. „Abban, hogy ősi földünket nem engedjük, találkozhatik a kommunista a nacionalistával” – adott magyarázatot e kissé bizarr helyzetre egy vidéki újságíró.[58] A Vörös Hadsereg főparancsnoka Böhm Vilmos volt szociáldemokrata vezető, tényleges irányítója pedig vezérkari főnökként egy viszonylag fiatal, de tehetséges és a háborúban már kitűnt vezérkari ezredes, Stromfeld Aurél lett. Vele és mellette küzdött Lakatos Géza, Werth Henrik, Sztójay Döme, Szombathelyi Ferenc, Jány Gusztáv, s még vagy tucatnyian a második világháborús magyar hadsereg majdani tábornokai közül. A román támadás után a tisztek jelentkezését egyébként elő is írták. (Szgy. I/93-97.)

Szórványos összeütközések után az újjászervezett Vörös Hadsereg május 20-án indította meg általános ellentámadását az északi fronton. A hadjárat stratégiai célja a cseh és a román hadsereg szétválasztása, s egyben a Kárpátokat mintegy 200 kilométerre megközelítő szovjet Vörös Hadsereggel való együttműködés lehetőségének a megteremtése volt. A katonák lelkesedésének és a szakszerű irányításnak köszönhetően az északi hadjárat meglepő sikereket hozott. A támadó ékek alig három hét leforgása alatt nyugaton a Garam völgyéig, északon pedig a Besztercebánya-Rozsnyó-Bártfa vonalig hatoltak. Magyar támogatással 1991. június 16-án Eperjesen kikiáltották a Szlovák Tanácsköztársaságot. (Szgy. I/104-105.)

A magyar katonai sikerekre a békekonferencia június 13-án azzal válaszolt, hogy román és csehszlovák viszonylatban közölte Magyarország végleges határait. Egyben követelte a visszafoglalt északi területek kiürítését, amelynek fejében ígéretet tett a Tiszántúl átadására. A forradalmi vezérkar több napon át vitatta az

[58] Czegléd, 1919. március 23-24.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ultimátumra adandó választ. A többség, beleértve a kommunisták jó részét és a katonai vezetőket is, ellenezte a visszavonulást. Kun Béla azonban – alapos megrökönyödést kiváltva – ismételten a diktátum elfogadását ajánlotta, s végül az ő álláspontja diadalmaskodott. A Vörös Hadseregjúnius 30-án kezdte meg a Felvidék kiürítését. (Szgy. I/97-103., 108)

Ajúnius végi tanácskozásokon a forradalom ingatag belső helyzetével magyarázta sokakat meglepő álláspontját Kun. Azt állította, hogy a visszavonulást nem a külpolitikai helyzet, hanem „belső dezorganizáltságunk", illetve az „ellenforradalommal való teljes leszámolás" miatt kellett elrendelni.[9] Ha a forradalom támogatóinak és ellenfeleinek júniusi táborát és erejét összevetjük a március végivel, akkor igazat kell adnunk Kun Bélának: a forradalom bázisa erre az időre alaposan összeszűkült, s az ellenerőké jelentősen megnőtt. Az egyes rétegek hangulat- és magatartás-változtatásának az okai sokrétűek és különbözőek voltak, de így vagy úgy valamennyi összefüggött egyfelől az ország objektívnek tekinthető gazdasági és külpolitikai helyzetével, másfelől a kormányzótanács rendeletekben rögzített belpolitikájával.

A hangulatváltozást tükrözte, hogy május 15. és június 15. között kétszer annyi ellenforradalmi cselekményre került sor, mint a megelőző két hónapban együttvéve. Ezek közül az egyik legveszélyesebb a június eleji dunántúli vasutassztrájk volt, amelyet a bécsi Antibolsevista Comité kezdeményezett. A Tanácsköztársaság bázisának összeszűkülését jelezte az átalakulással eleinte rokonszenvező baloldali vagy csak humanista és szociálisan érzékeny értelmiség forradalomtól való elfordulása is. A pacifista Babits Mihály, akit professzorrá neveztek ki, értetlenül állt a vörösterror jelensége előtt, s már májusban bukást prognosztizált. „Az én világnézetem – írta később – teljesen konzervatív irányba tolódott el a proletárdiktatúra alatt."[10] Móricz Zsigmondot, aki kezdetben lelkes riportokban üdvözölte az új világot, elsősorban a földosztás elmaradása és a parasztság hangulata keserítette el. Szekfű Gyula, akit ugyancsak professzorrá neveztek ki, már írta a Három nemzedéket, amelyben nemcsak a kommunizmussal fordult szembe, hanem a demokráciával, sőt a háború előtti liberalizmussal is. Szabó Dezső város-, zsidó- és forradalomellenes nagy társadalmi tablója, Az elsodort falu pedig, amely a „romlatlan" falut emelte piedesztálra és a paraszti erényeket dicsőítette, 1919 májusában már meg is jelent.

A leginkább sokkoló s Kun Bélát közvetlenül befolyásoló események azonban nem ezek, hanem ajúnius 18. és 25. közötti Kalocsa környéki parasztfelkelés, s a június 24-ei budapesti katonai zendülés voltak. Előbbit többek között a Vörös Hadsereg megerősítésének szándékával elrendelt sorozások váltották ki. A tiltakozás olyan elementáris erővel robbant ki, hogy elfojtásához a Lenin-fiúk mellett többezrednyi reguláris katonaságot kellett a térségbe vezényelni, s a megtorlásokat irányító Szamuely Tibor mintegy félszáz résztvevőt akasztatott fel. Június 24-én a dunai flottilla néhány hajója a Dunáról lőtte a Hungária Szállót, ahol a népbiztosok laktak, s a ludovikás növendékek is fellázadtak. Kun Béla tehát jól érzékelte a helyzetet: a forradalom és a harcoló hadsereg elvesztette hátországát. (Szgy. I/107-108.)

A június végi visszavonulás után a Tanácsköztársaság kísérletet tett meggyengült bázisának megerősítésére. Feloldották az alkoholtilalmat, s lehetővé tették, hogy a szegényparasztok kisebb veteményeskertekhez jussanak. A március végén és április elején kiadott alapvető rendeleteket azonban nem változtatták meg, s az élelmezési és ellátási problémákon sem sikerült úrrá lenni. A forradalmat támogatók köre így nem nőtt, hanem tovább csökkent, s hovatovább már csak a vezetőkre korlátozódott. A Felvidék kiürítése után a hadsereg is bomladozni kezdett. Tiltakozása jeleként Stromfeld lemondott, tiszttársai közül sokan a Horthy Miklós irányításával Szegeden szerveződő Nemzeti Hadsereg felé orientálódtak. (Szgy. I/105—106.) Kun és még néhány népbiztos ekkor arra gondolt, hogy egy újabb katonai győzelemmel talán vissza tudják hódítani az elpártoltak egy részét. A célpont, miután a román hadsereg a békekonferencia ígérete ellenére még mindig nem ürítette ki a Tiszántúlt, magától adódott. Az offenzíva azonban, amely július 20-án indult, néhány napon belül összeomlott. A sokszoros túlerőben lévő román hadsereggel szemben nem lehetett győzelmet kivívni. A Vörös Hadsereg visszavonult, s alakulatai kezdtek felbomlani. Az üldöző román csapatok július 30-án Szolnok térségében átkeltek a Tiszán, s ezzel megnyílt előttük az út a főváros felé.

A reménytelen helyzettel számot vetve a Forradalmi Kormányzótanács augusztus 1- jén lemondott s átadta a hatalmat egy mérsékelt szociáldemokrata politikusokból alakult kormánynak. A kormányfői posztot az egyesülést és a közös hatalomátvételt annak idején ellenző, s a Tanácsköztársaság alatt semmiféle szerepet nem vállaló Peidl Gyula vette át. (Szgy. I/109—110.) A várhatóan szigorú felelősségre vonás és bosszú elől a kommunista népbiztosok családtagjaikkal együtt különvonattal még ugyanezen a napon Bécsbe menekültek, ahol az osztrák kormány politikai menedékjogot biztosított számukra. A „kommunizmus kísértetétől", ahogy az alapító atyák nevezték mozgalmukat, megszabadult Magyarország. A megpróbáltatások sorozata azonban ezzel még korántsem ért véget.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

4. 4. AZ ELLENFORRADALOM

A Peidl-kormány azt tűzte ki célul, hogy a Tanácsköztársaságot, a proletárdiktatúrát megtagadva, de ugyanakkor a konzervatív restaurációt vagy egy jobboldali diktatúrát is elkerülve a polgári demokrácia elvei szerint konszolidálja az ország közállapotait és hatalmi-politikai viszonyait. Első lépése ennek megfelelően az volt, hogy augusztus 2-án elhatárolta magát a proletárdiktatúrától, és az 1918. november 16-án deklarált köztársasági államformát állította vissza. Ugyanezen a napon feloszlatta a forradalmi törvényszékeket, és szabadon bocsátotta a Tanácsköztársaság alatt letartóztatott ellenforradalmárokat. Augusztus 3-án a Vörös Orség megszüntetéséről és a régi bírósági szervezet visszaállításáról intézkedett; 4-én hatálytalanította a bérházak köztulajdonba adását; 6-án az ipari és kereskedelmi vállalatok államosítását érvénytelenítette.

A fenti intézkedésekkel egyidejűleg Peidl kísérletet tett kormányának koalíciós jellegű átalakítására. Az úgynevezett polgári, tehát nem szocialista politikusok közül mindenekelőtt a parasztdemokrata Nagyatádi Szabó Istvánt, a keresztényszocialista Giesswein Sándort vagy Huszár Károlyt, s esetleg még a liberális Lovászy Mártont, a régi Károlyi-párti politikusok vezetőjét akarta megnyerni. A Károlyi- és Berinkey-kormányokéhoz hasonló vagy azoknál mérsékeltebben polgári demokratikus koalíciós kormányzat megteremtésének, vagyis 1918 őszéhez való visszatérésnek a belső és külső feltételei azonban 1919 augusztusában már egyaránt hiányoztak. Nemcsak a konzervatív körök tartották ugyanis „bolsevikgyanúsnak" a kormányt, hanem a potenciális koalíciós partnerek, a parasztság és a kispolgárság képviselői sem óhajtottak vele együttműködni. A kormány által elképzelt polgári demokratikus politikai berendezkedés ezért csak úgy valósulhatott és szilárdulhatott volna meg, ha az ország sorsának alakulásában az egész 1918-1919-es időszakban döntő szerepet játszó győztes nagyhatalmak egyértelműen és határozottan kiálltak volna mellette. Ez azonban nem történt meg. A bécsi antantmegbízottak július végi ígéretei ellenére a párizsi békekonferencia vezetői augusztus 2-án úgy döntöttek, hogy nem ismerik el az új magyar kormányt. A budapesti kormányváltozás a bolsevizmus elleni harc ürügyén saját hódító törekvéseit realizálni akaró Románia magatartását sem befolyásolta. Kihasználva a Vörös Hadsereg felbomlása következtében kialakult helyzetet a román csapatok gyors ütemben nyomultak előre, s augusztus első napjaiban az egész Duna-Tisza közét, a Tiszától északra fekvő területeket és a fővárost is megszállták. Az ország teljes megszállását elkerülendő a kormány fegyverszüneti tárgyalásokba bocsátkozott a román főparancsnoksággal. Az igen súlyos és megalázó román feltételek megtárgyalására azonban már nem maradt ideje. Augusztus 6-án este ugyanis egy néhány fős ellenforradalmi csoport (Fehér Ház) – az olasz antantmegbízottak tudtával és a román katonaság jelenléte mellett – az éppen ülésező kormányt lemondatta. Az akció vezetője egy kisebb mátyásföldi gépgyár tulajdonosa, a Károlyi-kormány egykori hadügyi államtitkára, Friedrich István volt, aki Habsburg József főherceg támogatásával augusztus 7-én alakított kormányt.

A Peidl-kormány eltávolítását követő hetekben három hatalmi-politikai központ alakult ki Magyarországon. Az egyik maga a Friedrich-kormány volt, amely immár nemcsak a Tanácsköztársaság, hanem a polgári demokratikus forradalom szellemével is szembefordult. Hivatalba lépését követően azonnal elrendelte a Tanácsköztársaság alatt köztulajdonba vett földbirtokok magántulajdonba való visszaadását s az 1918. október 31-e előtti közigazgatási szervek hatalmának helyreállítását. A későbbiekben visszaállították a háborús sajtótörvényt, (1914: XIV. tc.), amely előírta a lapok előzetes cenzúráját, korlátozták a forradalmak idején alakult egyesületek működését, megszüntették a szociális segélyeket, és csökkentették a béreket. Ugyanakkor megkezdték a forradalmak, elsősorban a Tanácsköztársaság résztvevőinek felelősségre vonását. Az augusztus 19-én bevezetett úgynevezett gyorsított bűnvádi eljárások perrendtartásában a szocializálások és a rekvirálások lopásnak és rablásnak, a forradalmi törvényszékek halálos ítéletei pedig gyilkosságra való felbujtásnak minősültek. A fogházak így egy-két hét alatt zsúfolásig megteltek letartóztatott munkásokkal, szegényparasztokkal és értelmiségiekkel, akikre általában hosszabb-rövidebb börtönbüntetés várt. Az év végéig és 1920-ban meghozott halálos ítéletek száma mintegy száz, a ténylegesen kivégzetteké pedig 74 volt. Ezek túlnyomó többsége a Lenin-fiúk, vádbiztosok és vörösőrök közül került ki. A vádlottak padjára kerültek azok is, akik csupán támogatták a forradalmakat, vagy egyszerűen csak rokonszenveztek törekvéseikkel. A fegyelmi bizottságok tanárok, tanítók, tisztviselők és alkalmazottak százait távolították el állásukból. Súlyos vérveszteséget szenvedett a szellemi elit. 1919 második felében és 1920 elején olyan később világhírnevet szerzett alkotók hagyták el az országot és maradtak jó ideig vagy örökre külföldön, mint a filozófus Lukács György és Mannheim Károly, a természettudós Kármán Tódor és Szilárd Leó, a szociológus Jászi Oszkár, a gazdaságtörténész Polányi Károly, a művészetszociológus Hauser Arnold, a költő Balázs Béla és Kassák Lajos, a képzőművész Ferenczy Béni, Uitz Béla, Kernstok Károly és Moholy-Nagy László, s a filmesek közül Korda Sándor és Vajda László. Az itthon maradók közül Fülep Lajos belső emigrációba vonult, Kodály, Bartók és Pátzay Pál ellen eljárás folyt, Babits Mihályt megfosztották egyetemi katedrájától, Móricz Zsigmondot pedig rövid időre le is tartóztatták. A szabadkőművesek egyénileg és kollektí- ve is felelőssé tétettek. Székházaikat az

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ÉME és más jobboldali szervezetek tagjai többször feldúlták, majd egyszerűen birtokba vették. Később, 1920. május 18-án a belügyminiszter formálisan is betiltotta a páholyéletet.

A másik hatalmi tényező a román hadsereg volt, amely augusztus folyamán Észak-Du- nántúlt is megszállta. A román hadsereg a kormányt, a vidéki közigazgatást, a postaforgalmat és a sajtót egyaránt ellenőrizte. A Tiszántúl külön román katonai kormányzó irányítása alatt állt. A megszállt területeket lényegében a román katonaság „pacifikálta" – néhol a helyi közigazgatás vezetőivel együttműködve, máshol önállóan. Mindeközben vagonok százaiban szállították Romániába az új termést, az állatállományt, az ipar és a közlekedés gépparkját. A Nemzeti Múzeum aranykincseinek eltulajdonítását – a legenda szerint lovaglóostorát használva – Bandholtz tábornok, a szövetséges katonai misszió amerikai tagja akadályozta meg.

A harmadik hatalmi-politikai tényező a szegedi ellenforradalmi kormány, illetve néhány ezer fős hadserege volt, amely augusztus második hetében Szegedről a Dél-Dunántúlra vonult. Élén Horthy Miklós, a szegedi kormány korábbi hadügyminisztere állt. Horthy augusztus 9-én közölte a szegedi kormánnyal, hogy a hadsereg-fővezérlet a hadügyminisztérium kötelékéből kiválik, s a továbbiakban mint önálló parancsnokság fog működni. Ez a döntés Horthy önállósulási szándékát és politikai ambícióit tükrözte. Nem rendelte alá magát a budapesti kormánynak sem. Politikailag megbízható fiatal gazdalegények és iparosok toborzásával néhány hét alatt mintegy 30 ezer fősre duzzasztotta hadseregét, s a polgári közigazgatás mellé külön kerületi parancsnokságokat szervezett. Bár jogi alapjuk erre nem volt, a gyakorlatban ezek ellenőrizték és utasítgatták a Friedrich-kormány vidéki szerveit. Működésüket direktóriumi tagok, vöröskatonák és gyakran a Tanácsköztársasággal semmiféle közösséget sem vállaló zsidó polgárok százainak megkínzása, sőt nemritkán minden jogszerűséget nélkülöző lincselések és akasztásokjellemezték. Áldozataik száma több mint ezerre, sőt valószínűsíthetően közel kétezerre tehető. A bosszú- és megtorló hadjárat legvéresebb tetteit a Prónay Pál irányítása alatt működő tiszti különítmény, valamint Héjjas Iván Kecskemét környékét még 1920-ban is rettegésben tartó bandája hajtotta végre. (Szgy. I/110., 120-121.)

A kibontakozást és a normális viszonyokhoz való visszatérést akadályozta Friedrich külföldi elismerésének a hiánya is. Párizsban és a Magyarország körüli új államok fővárosaiban elsősorban az okozott riadalmat, hogy a budapesti kormányt a IV. Károly által még 1918 októberében homo regiusszá emelt és magát most kormányzónak tekintő Habsburg József főherceg nevezte ki. A nagyhatalmak és a környező államok attól tartottak, hogy Magyarország kiindulópontja lehet egy esetleges Habsburg-restaurációnak, ami az előbbiek közép- és kelet-európai politikáját, az utóbbiaknak pedig a létét veszélyeztette volna. Az érintett győztesek közül ezért mindenki tiltakozott. Az ősz folyamán Friedrich kormányának többszöri átalakításával kísérelte meg az antant, illetve a békekonferencia elismerését megszerezni. Próbálkozásait azonban nem koronázta siker. Nem tudott megegyezni Horthyval és a románokkal sem. Az anarchikus állapotok megszüntetésének, a román csapatok kivonásának és az antant szemében tárgyalóképes magyar kormány megalakításának a feladatával a békekonferencia ezért 1919 októberében egy brit diplomatát küldött Budapestre.

Sir George Russel Clerk először a román csapatok kivonásának kérdésében ért el eredményt. November közepén a román csapatok megkezdték Észak-Dunántúl, a főváros és a Duna-Tisza köze kiürítését. A Tiszántúlt azonban, ahonnan csak 1920 áprilisában vonultak ki, továbbra is megszállás alatt tartották. A hátráló román alakulatok helyét a Nemzeti Hadsereg osztagai foglalták el. A baloldal, elsősorban a szociáldemokraták eleinte hevesen ellenezték ezt a megoldást. Az önkényeskedésekre hivatkozva a Nemzeti Hadsereg lefegyverzését és néhány ezer fős antanthaderő Magyarországra vezénylését kérték. A nagyhatalmak azonban nem vállalták a rend saját fegyveres erőikkel történő biztosítását, s Horthyban is inkább az erélyes katonát, semmint a véreskezű potenciális diktátort látták. Más magyar fegyveres erő nem lévén így végül a baloldal képviselői is beletörődtek Horthy és a Nemzeti Hadsereg hatalmának kiterjesztésébe.

Darutollas és Bocskai-sapkás hadserege élén Horthy november 16-án lovagolt be híressé vált fehér lován Budapestre. A polgármester és a törvényhatósági notabilitások előtt elmondott Gellért téri beszédében megfenyegette a magyar fővárost, amely – mint mondotta – „megtagadta ezeréves múltját", „sárba tiporta koronáját, nemzeti színeit, és vörös rongyokba öltözött", s „a nemzet legjobbjait börtönbe vetette vagy kiüldözte hazájukból". Kijelentette, hogy hadserege kész a „testvéri kézfogásra", de felkészült a „büntető ökölcsapásra is", attól függően, hogy a „bűnbe sodort város" hogyan fog viselkedni.[6] (Szgy. I/118-119.) S a főváros, az alig múlt forradalmak központja némán hevert lábai előtt. „A szervezetekben még pangott az élet. De az utca – a Váci út? Csatavesztett arcok, ha egy-egy ismerős felmerült" – emlékezett évekkel később erre a bénultságra a középiskolai diákdirektóriumból 17 évesen vöröskatonának állt, s ekkor éppen börtönbe vetett tanárának

[6] Horthy Miklós: Emlékirataim. Budapest, 1990[3], Európa, 129-130.
Documents on British Foreign Policy 1919-1939. Ed. by J. P T. Bury – R. Butler. First Series. Vol. VII. London, 1958, 384-388.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kiszabadítására készülő Illyés Gyula.[12] Azok viszont, akik valamilyen oknál fogva szembekerültek a Tanácsköztársasággal, s ilyenek is nagyon sokan voltak, most ünnepeltek. A Duna-Tisza közi kisvárosokban és falvakban bálok és vacsorák követték a magyar csapatok bevonulását. Eltérően 1918 őszétől, amikor a többség a demokráciától várt gyógyírt, és Károlyihoz igazodott, most a hagyományos s egyre gyakrabban keresztény-nemzetinek nevezett értékekhez való visszafordulás, valamint a rend és a tekintély utáni vágyakozás jellemezte a közhangulatot. Mint Szerb Antal megfigyelte: „1919 nyarán a forradalmi és proletarizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztény Magyarországgá. Az importált forradalomnak nyoma sem maradt. A forradalmakban kompromittált emberek eltűntek és újak jöttek a helyükbe. De sokan voltak olyanok is, akik még előző nap az internacionálét dúdolták és most könnyek közt fújták felváltva a himnuszt és az Erger-bergert. [...] A világháború előtt és alatt egyre csökkent a vallásosságnak és a nemzeti érzésnek embereket mozgató hatalma. A világháború utolsó éveiben, amikor mindenki megcsömörült és elkeseredett volt, már csak kis töredék ápolta magában ezeket az érzéseket és azok is csak csendben, mint az ókeresztények a katakombákban. Most a forradalom után bevallhatóvá, sőt csaknem kötelezővé lett a vallás és a nacionalizmus.”[13]

Horthy bevonulásával a szociáldemokrata párt és a liberális tábor pozíciói lényegesen meggyöngültek. Mindamellett reménykedtek, hogy a megalakítandó koalíciós kormányban döntő befolyást kapnak. Clerk is erre törekedett eleinte. Később azonban – érzékelve a közhangulatot és szembesülve az erőviszonyokkal – feladta a demokratikus koalíció kierőszakolásának gondolatát, s hozzájárult a kereszténységszocialista centrumhoz tartozó Huszár Károly kabinetalakításához. Az 1919. november 24-én megalakult új kormány 12 minisztere közül 5 a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) különböző irányzataihoz tartozott. Ez a nagy gyűjtőpárt a régi Katolikus Néppárt töredékeiből, a Kereszténységszociális Gazdasági Párt néven egyesült kereszténységszocialista frakciókból, valamint a gróf Teleki Pál elnöklete alatt álló Keresztény Nemzeti Pártból alakult meg 1919. október 24-én. (Szgy. I/111—113.) Három tárcát a parasztság megosztása céljából létrehozott konzervatív-agrárius Keresztény Földmíves Párt kapott. A többi pártot és pártszerű csoportosulást mindössze 4 miniszter képviselte: a liberálisokhoz közel álló nagytőkés Heinrich Ferenc, a liberális Bárczy István, a szociáldemokrata Peyer Károly, s a parasztdemokrata Nagyatádi Szabó István. (Szgy. I/114-118.) Károlyi hívei és a polgári radikálisok közül senkit sem hívtak meg a kormányba, s egyelőre háttérben maradtak a forradalmak előtti konzervatív és konzervatív-liberális régi elit prominens képviselői is.

1. november 25-én Clerk a békekonferencia nevében elismerte a Huszár-kormányt. Beszámolója alapján Clemenceau, a békekonferencia elnöke december 1-jén felszólította Huszár miniszterelnököt, hogy küldje el a magyar békedelegációt Párizsba. A gyorsan változó magyar kormányok éppen 13 hónapja vártak erre a meghívásra. Békeszerződés nélkül sem Magyarország nem illeszkedhetett be az új európai rendbe, sem a békekonferencia nem fejezhette be munkáját. Az elismerés és a meghívás enyhített az ország bizonytalan külpolitikai helyzetén, s kedvezőbb feltételeket teremtett a belső rend helyreállásához és a politikai konszolidáció megkezdéséhez is. E folyamat kezdő állomásai nemzetgyűlési választások tartása és ideiglenes államfő választása voltak.

Az új törvényhozó testületet, amelyet – a régi főrendiház továbbra sem működvén – nemzetgyűlésnek neveztek, 1920.január 25-26-án választották meg. A választás jogi alapjául a Friedrich-kormány választójogi rendelete szolgált, amely Clerk nyomására 1919 novemberében jelent meg. A választójogi rendelet széles körű, titkos, egyenlő, kötelező és nőkre is kiterjedő választói joggal ruházta fel az ország felnőtt lakosságát. A férfiak választójogának a következő alapfeltételei voltak: a 24. életév betöltése, 6 éves magyar állampolgárság és féléves egy helyben lakás. A nőkkel szemben ezenkívül azt is követelményként támasztották, hogy írni és olvasni tudjanak. A szavazásra jogosultak száma 3 millió 42 ezer főt tett ki, ami az egyelőre még ideiglenes új határok között élő 24 éven felüli lakosság 74,6%-ával, az összlakosságnak pedig csaknem 40%-ával volt azonos. A Friedrich- és a Károlyi-féle 1919-es választójog alapján szavazók száma között tehát csak mintegy 10%-os különbség mutatkozott az utóbbi javára. (Szgy. I/119—120.)

A politikai élet pártstruktúrája a választási előkészületek során annyiban módosult, hogy a Nagyatádi-féle Kisgazdapárt egyesült az agrárius Földmíves Párttal. Utóbbiak ezt már régebb óta szorgalmazták. Nagyatádi azonban csak azután döntött mellettük és hárította el végleg a liberális demokraták szövetségi ajánlatát, miután Horthy bevonulásával és a Huszár-kormány megalakulásával a politikai kibontakozás keresztény-konzervatív alapiránya eldőlt. Pragmatizmusáért a baloldal akkor és a későbbiekben is igen sok, részben igazságtalan bírálatban részesítette.

A Huszár-kormány a választási agitáció viszonylagos szabadságának biztosítására törekedett. Horthy különítményesei és a gomba módra szaporodó titkos, féltitkos és legális egyesületek, többek között az ekkor már több tízezer embert mozgató ÉME azonban erőteljesen keresztezték a kormánynak ezt a szándékát. A

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

terrorakciók több esetben a Kisgazdapárt és a liberális blokk jelöltjeinek a megfélemlítését is célozták, elsősorban mégis a szociáldemokraták ellen irányultak. Főleg az MSZDP választási esélyeit rontotta a kormány 1919. december 5-ei internálási rendelete is. Ez az intézkedés elvileg az „állam és társadalom" érdekeire, valamint a közrendre és a közbiztonságra veszélyes személyek, vagyis a kommunisták internálását mondta ki. A gyakorlatban azonban szociáldemokrata munkásokat és spekulációval vádolt zsidó kiskereskedőket is a hajmáskéri táborba tolon- coltak. Mindezek miatt Peyer Károly szociáldemokrata miniszter 1920.január 15-én kivált a kormányból, s az MSZDP bejelentette, hogy nem vesz részt a választásokon.

Ilyen előzmények után tartották meg a választásokat, amelyeken a kibővült Kisgazdapárt és a KNEP elsöprő győzelmet aratott. Előbbi 79, utóbbi 72 mandátumot szerzett. A román csapatok kivonulása után, 1920júniusában megtartott tiszántúli választások eredményeként a Kisgazdapárt képviselőinek száma 91-re emelkedett. A KNEP képviselőié ugyanakkor 59-re csökkent, mert időközben többen más pártba léptek. A nemzetgyűlés 17 képviselője pártonkívülinek mondta magát. A további 51 mandátumon hat különféle párt osztozott. A liberális tábor jelöltjei közül mindössze hatan lettek képviselők, akik Vázsonyival az élen valamennyien a Nemzeti Demokrata Párt színeiben indultak. Budapesten, ahol a Kisgazdapárt nem állított jelölteket, a KNEP abszolút győztes lett. A vele szemben álló Nemzeti Demokrata Párt a leadott érvényes szavazatok 16,5%-át, az egyéb liberális-demokrata pártok pedig 12,3%-át szerezték meg. Az MSZDP bojkottfelhívásának engedelmeskedve 71 ezer fővárosi lakos – a szavazásra jogosultak 15%-a – áthúzott szavazólapot dobott az urnákba, 38 ezer pedig el sem ment szavazni. A főváros lakossága tehát nagyjából egyformán oszlott meg a liberális-szociáldemokrata baloldal s a keresztény-nemzeti jobboldal között.

Az új választójog következtében a képviselők társadalmi összetétele jelentős mértékben módosult. A földtulajdonosok aránya 38%-ról 27%-ra csökkent, s döntő változás következett be ezen belül a birtokosok birtoknagyságuk szerinti megoszlása szempontjából is. A nagy- és középbirtokosok aránya 1910-hez képest 36%-ról 15%-ra, az arisztokratáké pedig 15%-ról 5%-ra csökkent. A parasztbirtokosok száma pedig, akiket korábban csak mutatóban képviselt 2-3 fő, elérte a 30-at, s számarányuk ezzel 1%-ról 15%-ra ugrott. Csökkent a vármegyei tisztviselők, s a politikai katolicizmus általános előretörésének következtében nőtt – 4%-ról 11%-ra – a papok aránya. Mindezen változások következtében az 1920-1922-es nemzetgyűlés elsősorban nem a régi nagybirtokos-nagypolgári uralkodó elit restaurációs célkitűzéseinek, hanem inkább a birtokos parasztság és a keresztény városi középrétegek kétarcú, a háború előtti konzervatív-liberális rendszerrel és a forradalmi munkásmozgalommal is szemben álló, egyszerre reformista, társadalmi mobilitást és reformokat akaró, ám ugyanakkor nacionalista, vallásos és antiszemita törekvéseinek a hordozója lett.

A nemzetgyűlés alkotmányjogi szempontból első és legfontosabb feladata az államforma megállapítása és az államfői hatalom gyakorlásának rendezése volt. Az államforma kérdésében valamennyi parlamenti párt véleménye megegyezett. A köztársasági államformát, amely elválaszthatatlanul egybekapcsolódott a forradalmakkal, mindegyik elvetette, s a királyság fenntartásának, illetőleg visszaállításának a híve volt. Vitatott kérdések azonban ezen túlmenően is nagy számban maradtak. Hogyan kell értelmezni IV Károly lemondónyilatkozatát? Szabad-e egyáltalán a trón, vagy továbbra is IV. Károly az ország törvényes királya, aki csak a kényszerítő körülmények hatására adta ki nyilatkozatát? Ha szabad, ki legyen a nemzeti király? Ha nem szabad, milyen átmeneti megoldást válasszanak? Ki legyen az ideiglenes államfő a király visszatéréséig, s milyen jogok illessék meg? Az e kérdésekre adott válaszok alapján a magyar politikai élet 1920 elejére két nagy táborra szakadt. Az úgynevezett legitimisták, akik a jogfolytonosság alapján álltak, ragaszkodtak Károly személyéhez, s visszatéréséig valamelyik Habsburg főherceget szerették volna nádorrá vagy kormányzóvá választani. Az úgynevezett szabad királyválasztók ezzel szemben úgy vélték, hogy a Monarchia felbomlásával és IV Károly 1918. novemberi nyilatkozatával a Habsburg-ház 1687-től, illetve 1723-tól fennálló trónörökletességi joga (Pragmatica Sanctio) elvesztette érvényességét. Ok tehát nem ismerték el Károly jogát Magyarország trónjára, s az ideiglenes államfőt sem a Habsburgok közül akarták választani.

A két közjogi álláspont mögött különböző társadalmi érdekek és politikai nézetek húzódtak meg. Az arisztokrácia egy része hű volt királyához, s Károly visszatérésétől régi hatalmának csorbítatlan visszaállítását várta. Mások, így például a katonatisztek és a keresztény középrétegek egy része a Monarchia és vele a történelmi Magyarország újjászületését remélték a Habsburgok trónra ültetésétől. A zsidó kis- és középpolgárság legitimizmusa ezenfelül kifejezett Horthy-ellenességet is takart. A legitimizmus fő erői a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjában helyezkedtek el. A szabad királyválasztók részben az uralkodó osztályok külpolitikai realitásokkal inkább számoló szárnyának képviselői, részben Horthy tisztjei és személyes hívei, igen nagy számban pedig a 48-as időkig visszanyúlóan függetlenségi érzelmű kisgazdák közül kerültek ki. A legitimista-szabad királyválasztó ellentét mindezek mellett egyfajta nemzedéki szembenállást is kifejezett, ami különösen a háborút elvesztő királyhű tábornokok és a Horthy mögé sorakozó ambiciózus fiatal tisztek között mutatkozott meg markánsan.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Mivel az antanthatalmak és a környező államok IV. Károly esetleges visszatérését kifejezetten háborús oknak nyilvánították, s a Habsburg főhercegek egyikének nádorrá választását is ellenezték, reálisan csak valamelyik „kiváló magyar" kormányzóvá választása jöhetett szóba. Az angol és a francia kormány képviselője egyaránt ezt tanácsolta. A régi politikusok többsége legszívesebben Apponyi Albertet választotta volna ideiglenes államfővé. O azonban már elmúlt hetvenéves, s nyílt legitimizmusa miatt az antanthatalmak sem támogatták. A reálisan számba jöhető egyetlen jelölt Horthy Miklós volt. Horthy élvezte a győztesek, mindenekelőtt Anglia bizalmát, nem tartozott egyik párthoz sem, rendelkezett az ország fegyveres ereje felett, s tisztjeinek egy része eredményesen dolgozott presztízsének emelése és nimbuszának kialakítása érdekében.

Horthy nem akart király lenni. Tudta, hogy őt, egy kálvinista középbirtokos-dzsentri család leszármazottját uralkodóként a zárt és zömmel katolikus magyar arisztokrácia semmiféle támogatásban nem részesítené. IV Károly trónra jogosultságát ezért elvileg elismerte, s megelégedett az ideiglenes államfői tisztséggel. Ezt mint pillanatnyi megoldást egy idő után a legitimisták többsége is elfogadta. Apponyi nyílt levélben biztosította támogatásáról, s mellé állt a törvényhatóságok és a keresztény pártok többsége, valamint a magyarországi zsidók országos szövetsége is. Horthy kormányzóvá választása 1920 februárjára így töb- bé-kevésbé eldöntött tény volt.

1920. február 16-án ünnepélyes külsőségek közepette összeült a nemzetgyűlés, s néhány napon belül elfogadta az állami főhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezésével foglalkozó 1919 évi I. törvénycikket. Ez minden tekintetben a legitimisták és a szabad királyválasztók között létrejött kompromisszum jegyeit viselte magán. A trón betöltésének kérdését függőben hagyta a békekötésig, s az államfői teendők ellátását ideiglenesen a nemzetgyűlés által titkos szavazással megválasztott kormányzóra bízta. A törvény által megszabott kormányzói jogkör a köztársasági elnökök, mégpedig a gyenge vagy közepesen erős elnökök jogállásához hasonlított, s az alkotmányos királyi hatalomhoz fogható befolyást nem biztosított. Nemzetközi viszonylatban a kormányzó képviselte az országot. Szerződéseket köthetett, követeket küldhetett és fogadhatott – részben a nemzetgyűlés hozzájárulása nélkül. A nemzetgyűlés által elfogadott törvényjavaslatok ugyanakkor szentesítése nélkül léptek életbe. A törvényeket mindössze egy ízben küldhette vissza megfontolás végett. Hadüzenethez, békekötéshez és a hadseregnek az ország határain túlra vezényléséhez a nemzetgyűlés hozzájárulása szükségeltetett. Mint „Legfőbb Hadúr" nagy befolyással rendelkezett a hadseregre. A honvédség vezérletét, vezénylését és belső szervezetét illető ügyekben Ferenc Józsefhez hasonlóan lényegében teljhatalom illette meg. Nemességet viszont nem adományozhatott, főkegyúri jogokat nem gyakorolhatott, és általános kegyelmet sem adhatott. Törvényszegés vagy az alkotmány megsértése esetén a nemzetgyűlés felelősségre vonhatta. (Szgy. I/133—137.)

A fenti jogosítványokat Horthy kevésnek, a megszorításokat pedig soknak érezte. Jelölését ezért csak azzal a feltétellel fogadta el, hogy jogkörét a későbbiekben szélesíteni fogják. Miután erre ígéretet kapott, a nemzetgyűlés 1920. március 1-jén – 131 szavazattal a leadott 141-ből – Magyarország kormányzójává választotta. (Szgy. I/137.) A szavazás körülményeire jellemző, hogy a választás napján katonaság szállta meg a Parlament előtti teret, s hogy néhány tisztjével Prónay Pál az Országházba is követte Horthyt. Árnyékot vetett a választás tisztaságára az is, hogy néhány különítményes 1920. február 17-én meggyilkolta Somogyi Béla és Bacsó Béla szociáldemokrata újságírókat, akik korábban nyíltan bírálták a fehérterrort. Nem kétséges azonban, hogy a szavazás kimenetelét alapvetően nem ezek az események, hanem a szavazást megelőző egyeztetések s kulisszák mögötti megállapodások döntötték el.

Az 1918-1919-es forradalmi és ellenforradalmi időszak váratlan fordulatai és kaotikus közállapotai után, melyeket alapvetően a háború elvesztése idézett elő, az 1920-as nemzetgyűlési választások és Horthy kormányzóvá választása az első lépéseket jelentették a konszolidáltabb belső viszonyok kialakulása terén. Az 1920.július 19-én miniszterelnökké kinevezett Teleki Pál legfontosabb feladatának e folyamat folytatását tartotta. Ennek jegyében került sor 1920 nyarán és őszén az ÉME működésének felfüggesztésére, valamint a tiszti különítmények feloszlatására, illetve egy részük átszervezésére és betagozásukra a reguláris hadseregbe. Utóbbihoz Horthy azután járult hozzá, hogy az 1920. augusztus 19-én elfogadott XVII. tc. bizonyos korlátok között biztosította számára a nemzetgyűlés elnapolásának, berekesztésének és feloszlatásának a jogát, valamint azt is, hogy „Közvetlen fenyegető veszély esetén [.] a magyar összminisztérium felelőssége és a nemzetgyűlésnek késedelem nélkül kikérendő utólagos hozzájárulása mellett a hadseregnek az ország határán kívüli alkalmazását elrendelheti."[14] (Szgy. I/156—157.)

Az országosan erős antiszemita hangulatot az úgynevezett numerus clausussal (1920. évi XXV tc.) igyekezett leszerelni és bizonyos mértékig kielégíteni az új kormány. Szakítva az 1918 előtti liberális szellemű és a teljes tanszabadság elve alapján álló felsőoktatási beiskolázási rendszerrel ez kimondta, hogy az egyetemi hallgatók „nemzetiségi" megoszlásának meg kell felelni az „egyes népfajok" össznépességen belüli arányának. (Szgy. I/157—158.) Bár a zsidó vagy az izraelita szó a törvényben nem szerepelt, nem kétséges, hogy legfőbb célja az

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

izraelita vallású ifjúság diplomás értelmiséggé válásának korlátozása, s ezáltal a keresztény középrétegekből származó egyetemi ifjúság állásszerzésének a megkönnyítése volt. Mivel a nagy- és középpolgárság gyermekeinek módjukban állt külföldi egyetemeken és főiskolákon tanulni, a korlátozás elsősorban a szegényebb zsidó rétegeket sújtotta. További zsidóellenes diszkriminációk elől, amelyeket a szélsőjobboldal követelt, a kormány elzárkózott.

A parasztságot az 1920. november 13-án elfogadott földreformmal (XXXVI. tc.) próbálta Teleki megnyerni. Ez a Kisgazdapárt radikálisabb s a nagy- és középbirtokosok igen mérsékelt és alapvetően nem közgazdaságilag, hanem politikailag motivált elképzelése közötti kompromisszum jegyében született meg. Ebből következett, hogy a törvény az 1919-es néptörvénytől eltérően semmiféle birtokmaximumot nem állapított meg. Bár a megváltásos, tehát kártalanítással egybekötött állami kisajátítás jogát kimondta, a szétosztandó ingatlanokat elsősorban vásárlásokkal kívánta biztosítani. A törvény másik nagy negatívuma abban állt, hogy Károlyiék és Nagyatádi eredeti elképzelésével szemben alapvetően nem egy-egy család megélhetését biztosító kisparaszti birtokok létesítését irányozta elő, hanem azt, hogy minél több szegényparasztnak juttasson valamit, s ezáltal megpróbálja a háború és a forradalmak alatt feleszmélt parasztságot lecsendesíteni, s az új rendszer bázisává vagy legalábbis passzív elfogadójává tenni. Az igényjogosultak között első helyen álltak a hadirokkantak, hadiözvegyek és felnőtt hadiárvák, akik, ha sem házuk, sem földjük nem volt, családonként legfeljebb 600 négyszögöl házhelyet és – amennyiben földművelők voltak vagy földműveléssel akartak foglalkozni – 3 kat. holdnál nem nagyobb törpebirtokot vásárolhattak. Ha volt némi földjük, birtokaikat akkor is csak 3 kat. holdra lehetett kiegészíteni. Ezután következtek a föld nélküli mezőgazdasági munkások, akik családonként legfeljebb ugyanennyit kaphattak. Harmadik helyen álltak a törpe- és kisbirtokosok, akik sajátjukkal együtt 15 kat. holdig terjedő úgynevezett kis családi birtokot szerezhettek. A föld nélküli közalkalmazottak, kisiparosok és ipari munkások legfeljebb 1 kat. holdnyi, a nyugdíjas közalkalmazottak és katonák nyugdíjmegváltás fejében nyugdíjuknak megfelelő nagyságú törpebirtokot igényelhettek. Azok, akik az állami és társadalmi rendre veszélyes magatartást tanúsítottak, semmiféle jogcímen nem kaphattak földet. Ezzel a forradalmakban szerepet vállalt szegényparasztokat zárták ki a juttatásból. Bár mint minden törvénynek, úgy ennek az esetében is sok múlott a végrehajtáson, azt már az alapelvek sejtetni engedték, hogy a magyar társadalom legnagyobb problémáját, a föld- és parasztkérdést ez a törvény esetleg enyhítheti, de véglegesen megoldani biztosan nem fogja. (Szgy. I/158—162.)

A földreform politikai intencióit még hangsúlyosabbá tette az úgynevezett Vitézi Rend földigényének kiemelt kezelése. Ennek a régi lovagrendekre emlékeztető intézménynek a létrehozását Horthy kezdeményezte kormányzóvá választása után azzal a kettős céllal, hogy egyrészt legyen „az országnak egy minden eshetőségre kész, teljesen megbízható szervezete”, másrészt, hogy e szervezet tagjai „a falu népét különleges pozíciójuknál fogva példájuk követésére serkentsék”. Kik lehettek vitézek? Azok, akik a háborúban kitűntek hősiességükkel, s akik egyben – Horthy szavait idézve – „vitézi és erkölcsi tekintetben, szóval jellemileg teljesen megbízhatók, és az utóbbi forradalmak alatt hazafias magatartásukban egy pillanatig sem tántorodtak meg”.[15] A „vitézek” „különleges pozícióját” tisztek esetében átlagosan 50, a „legénység” esetében átlagosan 12 kat. hold területű „vitézi telkek” adományozása nyomatékosította. Ezeket a többnyire csekély megváltás ellenében kapott földeket – a hitbizományokhoz hasonlóan – eladni nem, s örökölni is csak egyben, felosztás nélkül lehetett.

Az államélet újjászervezését, a belső rend helyreállítását s a különböző szociálpolitikai intézkedéseket a békeszerződés aláírása egészítette ki 1920. június 4-én. A háború de jure befejezésén túlmenően ez a további magyar fejlődés kereteit és feltételrendszerét is megszabta.

5. 5. A TRIANONI BÉKESZERZŐDÉS

A magyar békedelegáció 1920. január 6-án érkezett Párizsba. Vezetője gróf Apponyi Albert, a magyar politikai élet egyre inkább pártok feletti tekintélynek örvendő egyik nagy öregje, tagjai a közgazdasági, kulturális és politikai élet vezető személyiségei – többek között Bethlen István és Teleki Pál – voltak. A békeszerződés néhány nap múlva megkapott tervezete, amely 14 részből állt, a pesszimista várakozásokat igazolta. A háború alatti titkos szerződések szellemének s a békekonferencia nagyrészt 1919 tavaszára meghozott döntéseinek megfelelően Romániának juttatta egész Erdélyt, továbbá a Tiszántúl keleti szegélyét és a Bánság keleti felét. Az új délszláv állam Horvátország és Szlavónia mellett a Bánság nyugati felét, Bácska nagyobb részét és a Muravidéket, Csehszlovákia pedig Kárpátalját és egész Felső-Magyarországot kapta. A békekonferencia tehát a nemzetiségi területek mellett elszakításra ítélt döntően magyarlakta területeket, s köztük olyanokat is, amelyek nemzetiségi szigetek közbeékelődése nélkül közvetlenül kapcsolódtak az ország központi, nyelvileg-etnikailag magyar részeihez. Ilyen volt keleten Szatmárnémeti, Nagyvárad és Arad vidéke, délen Szabadka környéke, északon az egész Csallóköz és a Felvidék Kassa-Rimaszombat vonaltól délre eső része.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az amerikai és a brit békedelegáció a fentieknél eleinte lényegesen kedvezőbb s a fennen hirdetett nemzetiségi elvnek sokkal jobban megfelelő határokat javasolt Magyarország számára. Az amerikai javaslat a mai határok menti, döntően magyarok lakta területeknek mintegy kétharmadát, a brit pedig körülbelül a felét hagyta volna meg. A Csallóköz, Losonc és Fülek környéke, egy keskeny kelet-magyarországi, illetve partiumi sáv, Bácska egy része és a Drávaszög mindkét javaslat szerint Magyarországhoz tartozott volna. Az amerikaiak ezenkívül a Tisza, a Maros és az Aranka határolta háromszöget (Észak-Bánság) sem tervezték elcsatolni. Szembesülve a környező államok mohóságával, amelyeket etnikai érvek híján az érintettek általában stratégiai, gazdasági és közlekedési szempontokkal támasztottak alá, a konferencia 1919. februári és márciusi szakértői tanácskozásain ezt az álláspontjukat mind az amerikaiak, mind a britek feladták. Az utódállamok legextrémebb igényeinek, mint amilyen például a Pozsonyt Zágrábbal összekötő szláv korridor eszméje, vagy a salgótarjáni szénmedence, a miskolci iparvidék és a Bodrogköz Csehszlovákiához, Szeged, Orosháza és Debrecen környékének pedig Romániához csatolása volt, azonban az olaszokkal, s néha a franciákkal együtt ellenálltak. Azok a határok, amelyeket a magyar békedelegáció 1920 januárjában megkapott, ezeknek az 1919 eleji párizsi vitáknak az eredőjeként alakult ki. A békekonferencia legfelsőbb szervei 1919. május-júniusban érdemi változtatás nélkül hagyták jóvá ezeket az előterjesztéseket. Ez alól egyetlen kivétel volt, az osztrák-magyar határ, amelyben csak 1919. július 10-11-én döntöttek. A magyar belpolitika fejleményei a párizsi döntéshozatalt érdemben tehát nem befolyásolták.

A magyar válaszjegyzékek, valamint ezek statisztikai és kartográfiai mellékletei, melyeket Teleki Pál irányításával szakértők tucatjai dolgoztak ki 1919 őszén és telén, számos ellenérvet sorakoztattak fel ezekkel a határjavaslatokkal szemben. Ilyen volt az ország vízrajzi és évszázadok alatt kialakult gazdasági egysége; a keletről érkezett támadásokkal szemben betöltött történelmi funkciója („kereszténység védőbástyája”), a magyarság kulturális fölénye és ebből levezetett civilizációs missziója; a biztonsági szempont, azaz az integer Magyarország regionális kiegyensúlyozó szerepe s végül az etnikai-nyelvi igazságosság, amely a tervezetben ugyancsak súlyosan sérült. Erdéllyel mint teljesen kevert nemzetiségű területtel külön jegyzék foglalkozott. Ebben az állt, hogy Erdély alakuljon olyan független vagy Magyarországgal társult állammá, amelyen belül a magyar, a román és a német lakosság egy-egy autonóm területet kapna, egy pedig vegyes etnikumú lenne. A jegyzékek átadása mellett Apponyi lehetőséget kapott arra is, hogy január 16-án szóban összegezze a magyar álláspontot. Ebben megerősítette, hogy a békeszerződés feltételei, ha azokon lényeges módosítások nem történnek, Magyarország számára elfogadhatatlanok. Egyben javasolta, hogy a vitatott területek hovatartozásáról népszavazással döntsenek – alkalmazva a Wilson elnök által meghirdetett nemzeti önrendelkezés elvét. (Szgy. I/125—133.)

A magyar jegyzékek és Apponyi francia nyelven elmondott beszéde, illetve ennek angol és olasz nyelvű összefoglalásai nem maradtak teljesen hatás nélkül. A Legfelsőbb Tanács február 25-ei és március 3-ai ülésén Nitti olasz és Lloyd George brit miniszterelnök egyaránt azt javasolták, hogy a magyar határok kérdését a rendelkezésre álló anyagok alapján „részrehajlás nélkül” gondolják újra. Utóbbi pontos statisztikai adatokat citálva mutatott rá, hogy a békeszerződés 2 millió 750 ezer magyart, azaz „a teljes magyar népesség egy-harmadát” tervezi idegen uralom alá helyezni, és ezt „nem lesz könnyű megvédeni”. Nem lesz béke Közép-Európában – jövendölte -, „ha utólag kiderül, hogy Magyarország igényei jogosak, és hogy egész magyar közösségeket úgy adtak át Csehszlovákiának és Erdélynek [sic!] mint egy-egy marhacsordát, csak azért, mert a konferencia elutasította a magyar ügy megvitatását”.[16] Bár Millerand francia miniszterelnök és külügyminiszter ellenezte ezt, a Külügyminiszterek és Nagykövetek Tanácsa 1920. március 8-ai londoni ülésszakán mégis visszatért a magyar határok ügyére. (Az Egyesült Államok, amely a meghirdetett elvek többszörös és nyilvánvaló megsértése miatt 1919 végén otthagyta a békekonferenciát, ezeken a tárgyalásokon már nem vett részt, hanem csak – ha egyáltalán – megfigyelőkkel képviseltette magát.)

A március 8-ai vitában az olasz delegátusok határozottan a magyar ellenérvek tüzetes megvizsgálását javasolták, a franciák minden újratárgyalást feleslegesnek és idejétmúltnak neveztek, s a mérleg nyelvének szerepét betöltő brit diplomaták, többek között Lord Curzon külügyminiszter, sajátságos módon nem saját miniszterelnökük, hanem a francia álláspont mögé sorakoztak fel. A jelképes kompromisszum, amiben végül megállapodtak, s amit Lord Curzon terjesztett elő, elutasította a magyar határok újratárgyalását a békeszerződés aláírása előtt, viszont lehetővé tette, hogy a határmegállapító bizottságok javaslatot tehessenek kisebb módosításokra, ha egyes határszakaszokat a helyszíni vizsgálatok során valóban igazságtalannak találnának. Ugyanekkor döntötték el azt is, hogy a későbbi módosítás lehetőségét nem a békeszerződés szövegébe iktatják, hanem egy külön kísérőlevélben hozzák a magyarok tudomására. A Millerand-féle úgynevezett lettre d’envoi, amelyet később valóban a békeszerződéshez csatoltak, tehát nem francia, hanem brit kezdeményezésre született, s a francia kormányfő aláírása kizárólag azért szerepelt a dokumentumon, mert ő volt a békekonferencia elnöke. (Szgy. I/138—140.)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Miközben a békekonferencia párizsi és londoni fórumain Franciaország hagyományos külpolitikai vonalvezetésének megfelelően a leghatározottabban szembeszegült a magyar békeszerződés tervezetének megváltoztatásával, aközben egyes francia gazdasági és politikai körökben egy merőben más magyarpolitika körvonalai kezdtek kirajzolódni. Ezen alternatív elképzelés lényege Franciaország kelet-európai gazdasági és politikai hegemóniájának egy lengyel-magyar-román szövetségre támaszkodva történő kialakítása, illetve megszilárdítása volt. A békeszerződés aláírásának és ezzel együtt Franciaország közép- és kelet-európai behatolásának támogatása fejében a magyar békedelegáció részben politikai-területi engedményeket, részben gazdasági kedvezményeket kért. A március 22-én átadott magyar jegyzék politikai-területi feltételei ezek voltak: a határ menti színmagyar vagy döntően magyarok lakta területeket ne szakítsák el Magyarországtól, a Délvidéken és az Ausztriának ítélt nyugat-magyarországi sávban lakó németek maguk dönthessenek hovatartozásukról, s végül az erdélyi magyar, székely és szász lakosság kapjon teljes területi autonómiát Romániában belül. A gazdasági feltételek között a román hadsereg által elszállított magyar javak visszaadása, a háború előtti és alatti monarchiai adósságok arányos elosztása, s végül a máramarosi sóbányák magyar kiaknázásának lehetővé tétele szerepeltek. A tárgyalások későbbi szakaszában a magyar területi követelések kibővültek. Az 1 millió 700 ezer fős lakossággal rendelkező határ menti területek mellé odakerült Kelet-Szlovákia (Szepes, Sáros és Zemplén vármegye) és Kárpátalja. Ezek fejében francia kézre került volna a MÁV és a Hitelbank s egy Csepelen megépítendő kereskedelmi kikötő.

A magyar jegyzékekre a franciák általában kitérő vagy semmitmondó válaszokat adtak. A magyar kormány és a párizsi békedelegáció tagjaiban ez egyaránt erős – és persze nem megalapozatlan – kételyeket ébresztett Franciaország szándékainak őszinteségét, illetve komolyságát illetően. A magyar fél gyanakvását fokozta, hogy a békeszerződés május 6-án megkapott végleges szövege semmiben sem különbözött a január óta ismeretes tervezettől, s hogy az ehhez csatolt kísérőlevelet Paléologue francia külügyi vezértitkár megtévesztő módon a francia kormány érdemének próbálta feltüntetni. A francia-magyar tárgyalások ezt követően veszítettek intenzitásukból, s perspektívátlanságuk végképp bebizonyosodván az év végére megszakadtak.

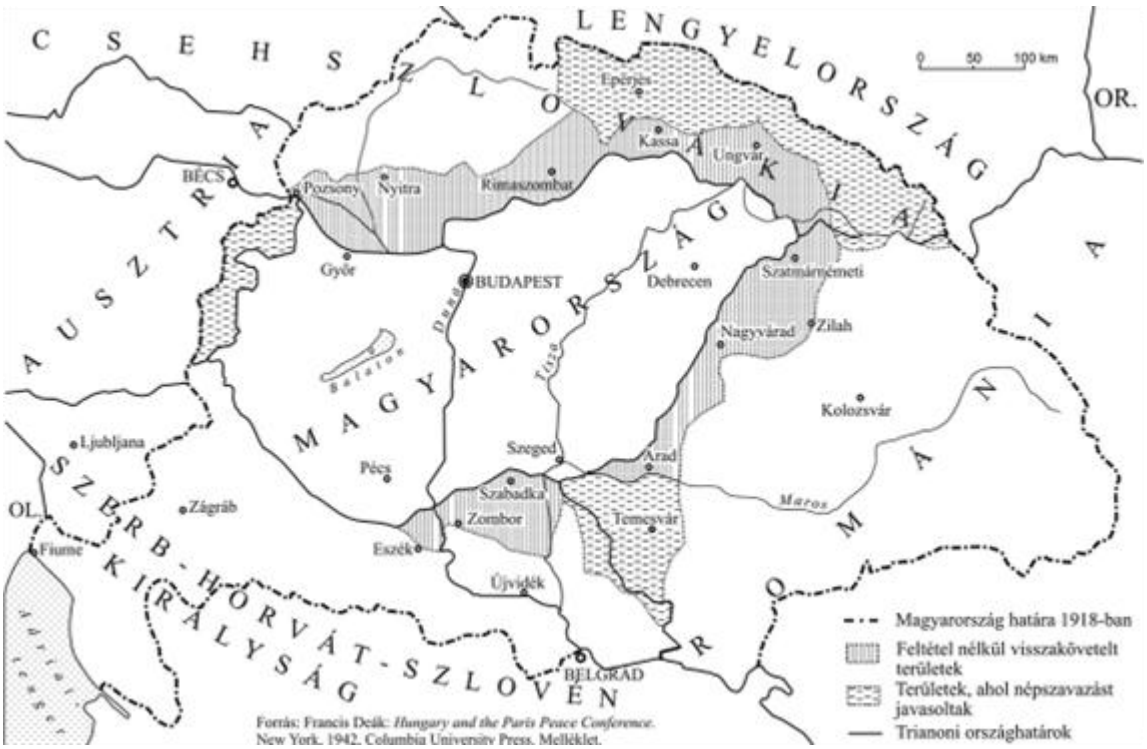

19. Kun Béla beszél az Országház előtt a Kassa visszafoglalását ünneplő gyűlésen. 1919. június 7.

A francia-magyar tárgyalásokkal egyidejűleg a Nemzeti Hadsereg néhány tisztje – Gömbös Gyula, Kozma Miklós, Prónay Pál – német és osztrák szélsőjobboldali körökkel együttműködve a háború újrakezdéséről, illetve különböző kalandor fegyveres akciókról dolgozott ki ábrándos terveket. Ezek célja a versailles-i rendezés teljes érvénytelenítése, s Európa német, osztrák és magyar érdekeknek megfelelő kialakítása volt. Valamivel korábban, 1919 októberében egy ilyen elképzelést maga Horthy is papírra vetett. Magyarország fő külpolitikai célját a leendő kormányzó ebben a „románokkal való elszámolásban” jelölte meg, de emellett tervezte a „tótok visszacsatolását” is.[17] A szélsőjobboldali német, osztrák és magyar katonatisztek közötti kapcsolatfelvétel

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

természetesen nem maradt titokban, s 1920júniusában erélyes hangú angol, francia és olasz jegyzék követelte a magyar kormánytól, hogy haladéktalanul vessen véget az ellenséges konspirációknak. A Berlin, München, Bécs és Budapest szélsőjobboldali körei közötti titkos szervezkedés ennek ellenére tovább tartott.

2.1. táblázat - 12. táblázat. Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak részesedése a történelmi Magyarország területéből és népességéből*

Ország	Terület km²-ben	Népesség (fő)	Ebből magyar (%)**
Csehszlovákia	61 633	3 517 568	30,3
Románia	103 093	5 257 467	31,6
SHS Királyság	20 551	1 509 295	30,3
Ausztria	4 020	291 618	8,9
Olaszország	21	49 806	13,0
Lengyelország	589	23 662	1,0
Összes veszteség	189 907	10 649 416	30,2
Trianoni Magyarország	92 963	7615 117	88,3
Történeti Magyarország	282 870	18 264 533	54,4

Forrás: Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1940. Bp., 1940, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. 22.

* Horvát-Szlavónország nélküli adatok.

** Az 1910-es népszámlálás anyanyelvi adatai alapján.

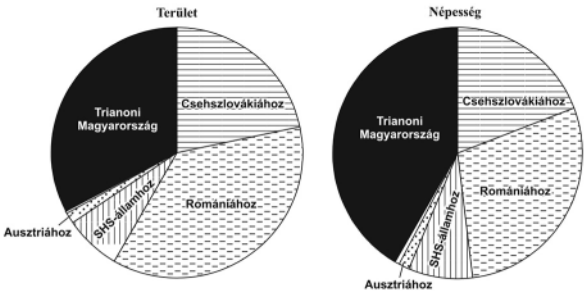

A békeszerződés végleges szövegének átvétele után a magyar delegáció hazautazott Budapestre, s május 19-én lemondott. Lemondása előtt jelentést tett működéséről a nemzetgyűlésnek és a kormánynak, és ebben javasolta a szerződés aláírását. Bár kikötéseit mélyen igazságtalannak bélyegezte, aláírásának megtagadását – tekintettel Magyarország gyengeségére és elszigeteltségére – nem ajánlotta. A kormány és a nemzetgyűlés mérvadó körei ugyanígy vélekedtek. A szomorú aktusra 1920. június 4-én került sor a versailles-i királyi palotát övező hatalmas park Grand Trianon nevű kastélyában. Az okmányt magyar részről Benárd Ágoston népjóléti miniszter és Drasche-Lázár Alfréd követ látták el kézjegyükkel – két olyan személyiség, akik nem kívántak tovább a közéletben szerepelni.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

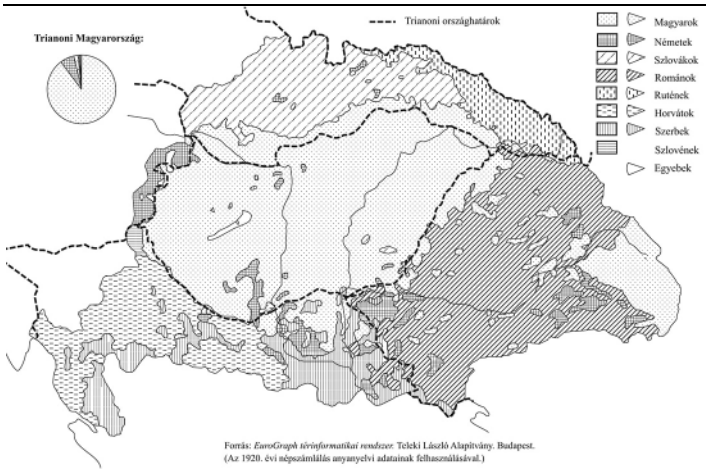

11. térkép. A történelmi és a trianoni Magyarország nemzetiségei 1920-ban

A 14 részből álló szerződés első része a Nemzetek Szövetsége alapokmányát tartalmazta. A második rögzítette Magyarország határait. Ennek értelmében Magyarország területe – Horvátországot nem számítva – 282 ezer négyzetkilométerről 93 ezer négyzetkilométerre, azaz éppen egyharmadára, lakóinak száma pedig 18,2 millióról 7,6 millióra, tehát a korábbi 43%-ára csökkent. Közepes méretű európai országból Magyarország ezzel a térség egyik kisállamává vált, amelyet terület szempontjából Lengyelország több mint négyszer, Románia több mint háromszor, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság közel háromszor s Csehszlovákia másfélszer múlt felül. A legnagyobb területet – 103 ezer négyzetkilométert – Románia kapta több mint ötmillió lakossal. Utána következett Csehszlovákia 61 ezer négyzetkilométerrel és 3,5 millió fővel. A délszláv államnak Horvát-Szlavónia mellett 20 ezer négyzetkilométer és 1,5 millió fő, Ausztriának 4 ezer négyzetkilométer és csaknem 300 ezer ember jutott. Mellettük Lengyelország és Olaszország is részesedett a történelmi magyar területekből. Lengyelország a Tátrától északra fekvő kisebb szepességi területeket (589 km^2) kapott 24 ezer lakossal, Olaszország pedig az először szabad várossá nyilvánított Fiumét és környékét – 21 km^2 50 ezer fővel – szerezte meg. Az elcsatolt területeken élő 10,6 millió ember közül 3,2 millió, tehát 30,2% volt magyar. Ezek közül 1,6 millió Erdélyben és más Romániának ítélt területeken, 1 millió Szlovákiában és Kárpátalján, csaknem félmillió pedig Jugoszláviában élt. A nyugat-magyarországi (burgenlandi) magyarok száma ezzel szemben nem tett ki többet 60-70 ezernél, a fiumeieké 6-7 ezernél, a lengyelországiaké pedig 250-nél.

A szerződés harmadik része Magyarország szomszédaival és más európai országokkal szembeni kötelezettségeit rögzítette. Kimondta, hogy a Nemzetek Szövetségének a hozzájárulása nélkül Magyarország nem mondhat le függetlenségéről, más szóval semmilyen formában sem egyesülhet újra Ausztriával. Ugyanez a rész tartalmazta azokat a kisebbségvédelmi előírásokat, amelyeket a győztesek normaként kívántak alkalmazni az egész térségben. Az ötödik rész a katonai, hajózási és repülési megkötéseket vette sorra. Ezek értelmében Magyarország csak egy 35 ezer fős, önkéntesekből, azaz zsoldosokból álló hadsereget tarthatott fenn. Az általános hadkötelezettséget megtiltották. A modern hadviselésben elengedhetetlen páncélos járműveket, tankokat, hadihajókat és harci repülőgépeket Magyarország sem nem gyárthatott, sem nem vásárolhatott. A dunai flottillát át kellett adni a szövetségeseknek. Ezeknek a rendelkezéseknek a végrehajtása és betartatása céljából a nagyhatalmak magyarországi székhellyel Katonai Ellenőrző Bizottságot állíthattak fel. A hatodik rész a hadifoglyokkal, a hetedik a háborús bűntettekkel, a nyolcadik és a kilencedik a jóvátétellel foglalkozott. Az ezzel kapcsolatos rendelkezések előírták, hogy 1921-től kezdődően Magyarország 30 esztendőn át jóvátételt köteles fizetni az általa okozott háborús károkért. Ennek pontos összegét a szerződés nem tartalmazta, hanem egyelőre csak annyit írt elő, hogy 1926 szeptemberéig napi 880 tonna szenet kellett Jugoszláviának szállítani, s 28 ezer darab vágóállatot Olaszországnak, Jugoszláviának és Görögországnak. A jóvátételi fizetések zálogául a szerződés a magyar állam minden vagyonát és összes bevételi forrását zárolta, s a felállított Jóvátételi Bizottság ellenőrzése alá helyezte. (Szgy. I/140-156.)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

20. Tüntetés a trianoni béke ellen a Nemzeti Múzeum előtt a békeszerződés aláírásának napján. 1920. június 4.

A trianoni békeszerződést a magyar társadalom égbekiáltó igazságtalanságként fogta fel. Június 4-én, amikor az okmányt aláírták, az üzletek és az iskolák zárva maradtak, a napilapok gyászkerettel jelentek meg, s Budapesten százezrek tüntettek ellene. Az országzászlót ettől kezdve mindig csak félárbocig vonták fel. Ugyanez ismétlődött 1920. november 13-án, amikor a nemzetgyűlés tárgyalta és elfogadta a békeszerződést, amelyet végül 1921. július 26-án hirdettek ki és iktattak törvényeink közé (1921. évi XXXIII. tc.).

A békeszerződésben megjelölt határvonal pontos kijelölése általában nagyobb akadályok nélkül és viszonylag gyorsan történt meg. Két határszakasz kijelölése, illetve területrész átadása azonban komoly bonyodalmakra, sőt fegyveres összetűzésekre adott okot. Az egyik az úgynevezett pécs-baranyai háromszög volt, amelyet a szerb hadsereg 1918 őszétől megszállás alatt tartott, a másik pedig az Ausztriának ítélt keskeny nyugat-magyarországi sáv. E területek átadására, illetve átvételére a békeszerződés okmányainak 1921. júliusi kicserélése után kellett sort keríteni.

A kőszénben gazdag pécsi szénmedence kiürítésének határidejeként a nagyhatalmak augusztus harmadik hetétjelölték meg, aminek azonban a jugoszláv hatóságok vonakodtak eleget tenni. Ezért felkarolták, sőt ösztönözték a Magyarországról ide menekült forradalmárok – októbristák és szocialisták – autonomista törekvéseit. Így következett be, hogy

1. augusztus 14-én a pécsi Széchenyi téren kikiáltották a Baranya-Bajai Szerb-Magyar Köztársaságot. A „köztársaság” Jugoszlávia „védnöksége” alá helyezte magát, s kérte a terület kiürítésének elhalasztását. A nagyhatalmak azonban nem változtatták meg döntésüket. A magyar hadsereg így augusztus végén mégis birtokba vehette a Gyékényestől Újszegedig húzódó új határvonaltól északra fekvő területeket. A megtorlástól tartó munkásmozgalmi vezetőknek és bányászoknak – mintegy 4500 személynek – a belgrádi kormány politikai menedékjogot biztosított, és letelepedési engedélyt adott.

A délszláv csapatok dél-magyarországi kivonásával egyidejűleg Magyarországnak Nyu- gat-Magyarországot kellett volna átadni Ausztriának. Névlegesen ez meg is történt, hiszen a reguláris katonaság elhagyta a területet. Ténylegesen azonban mégsem, mert Prónay, Héjjas, Friedrich és mások szabadcsapatai a kormányzat hallgatólagos jóváhagyásával feltartóztatták a terület átvételére készülő osztrák csendőrséget. 1921. október 4-én Prónay Pál Felsőőrött „alkotmányozó nemzetgyűlést” rendezett, amely Nyugat-Magyarországot Lajtabánság néven önálló tartománnyá kiáltotta ki. Tekintettel a kialakult helyzetre a nagyhatalmak hozzájárultak ahhoz, hogy a két fél bilaterális tárgyalások keretében próbáljon kölcsönösen elfogadható megoldást találni. Olasz közvetítéssel erre október 11-én került sor. A háromnapos eszmecsere a két érdekelt megegyezésével zárult. Magyarország vállalta, hogy immár önállósodott irreguláris fegyveres alakulatait haladéktalanul visszahívja, s Sopron és környéke kivételével a területet átadja. Ennek fejében Ausztria beleegyezett, hogy Sopron és környékének hovatartozásáról referendum döntsön.

Az antantbizottságok felügyelete mellett 1921. december 14-16-án megtartott népszavazáson Sopron lakosságának 72,8%-a, a Sopron környéki lakosságnak pedig 45,6%-a, tehát a megkérdezetteknek együttesen mintegy kétharmada a Magyarországhoz tartozás mellett szavazott. A város és környéke így – az enyhe német többség ellenére – továbbra is magyar terület maradt. A nemzetgyűlés ezért a Civitas fidelissima, azaz a Leghűségesebb város címmel jutalmazta Sopront. A burgenlandi magyarok száma ezzel lecsökkent 26 (1910),

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

illetve 15 ezerre (1923), azaz az ottani lakosság 9, illetve 5%-ára. Ausztria belenyugodott az eredménybe, s igazán komolyan a magyar revíziós célok között sem szerepelt Burgen- land visszaszerzése. A trianoni határok legbiztosabb szakasza az új osztrák-magyar határ lett. A soproni népszavazás így túlmutatott helyi jelentőségén. Arra volt kései példa, hogy a stabilabb és kölcsönösen elfogadhatóbb határok kialakítása, s ezáltal Magyarország és új szomszédai közötti békésebb viszony és kölcsönösen előnyös együttműködés alapjainak megvetése érdekében hogyan lehetett és kellett volna egyéb határszakaszokon is eljárni.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

3. fejezet - III. FEJEZET | HORTHY-KORSZAK

21. Horthy Miklós a Nemzeti Hadsereg élén bevonul Budapestre. 1919. november 16.

A megválasztását követő hetekben Horthy feloszlatta a fővezérséget, s a Gellért Szállóból, ahol addig lakott, a Várba, a Királyi Palota egyik szárnyába költözött. 1920 tavaszán és nyarán ennek ellenére csak kevesen feltételezték, hogy kormányzósága néhány hónapnál, esetleg évnél tovább tarthat. A közvélemény azt gondolta, hogy a királykérdés így vagy úgy, de mindenesetre rövid időn belül megoldódik, s ez feleslegessé fogja tenni az ideiglenes államfői posztot. Az általános várakozás ellenére az ideiglenesnek gondolt megoldás azonban nem néhány hónapig vagy évig, hanem 1944. október 15-éig, tehát csaknem negyedszázadig tartott. Horthy Miklós személye ily módon az egész két világháború közötti és második világháború alatti időszak szimbólumává vált, amelyet ezért joggal nevezünk Horthy-korszaknak.

A kormányzó nevével fémjelzett negyed században belül három nagyobb alperiódus különböztethető meg: az 1920-as évek, az 1930-as évek és az 1930-as évek végét követő háborús időszak. Az 1920-as éveket külpolitikailag a háborús győztesek, mindenekelőtt Franciaország és Nagy-Britannia Duna-medencei befolyása határozta meg s az 1870-es évek körül született, s már a dualista Magyarországon is szerepeket kapott konzervatív és konzervatív-liberális nagybirtokos-nagytőkés elit képviselőinek restaurációs jellegű hatalomgyakorlása fémjelezte. Mindez a hagyományos parlamentáris formák továbbélésének kedvezett. Az 1930-as éveket viszont a náci Németország s mellette a fasiszta Olaszország egyre növekvő befolyása determinálta, s az 1890-es évek körül született és a dualista Magyarország konzervatív értékei helyett a jobboldali radikalizmus különböző válfajai felé orientálódó fiatalabb nemzedék irányító pozíciókba kerülése jellemezte. Az első időszak reprezentatív miniszterelnöke gróf Teleki Pál és gróf Bethlen István, a másodiké Gömbös Gyula és Imrédy Béla volt. Ezt a két szakaszt emellett az 1929 és 1933 közötti gazdasági válság is elválasztotta egymástól. Bár 1919-1920-as szerepvállalásaival és magatartásával a kormányzó átmenetileg a középrétegek antiparlamentáris szélsőjobboldali törekvéseit erősítette, s mint katonaember később is mutatott rokonszenvet a diktatórikusabb formák és megoldások iránt, világlátásának és politikájának legmeghatározóbb rétege a tradiciona- lizmus és a konzervativizmus volt. Politikai felfogásának és hajlamainak ez a kettőssége mindkét nemzedékkel, illetve irányzattal való együttműködését megkönnyítette, s mindkét időszak reprezentálására alkalmassá tette.

Az 1920-as és az 1930-as éveket, valamint a második világháború időszakát azonban távolról sem csak Horthy személye kötötte össze. Számos más tényező is a kontinuitást biztosította. Az a politikai rendszer például, amely az 1920-as évek első felében kialakult, minden belső válságot, generációváltást és külpolitikai fordulatot túlélve egészen 1944-ig megmaradt. Az irodalmi és művészeti életet – a népi mozgalom megjelenésétől eltekintve – lényegében ugyanazok az irányzatok és személyek fémjelezték az 1930-as, mint az 1920-as években, sőt több tekintetben az első világháború előtt. Nem változott lényegesen az oktatás szerkezete és tartalma sem; az új tömegkommunikációs, illetve tömegszórakoztatási eszközök folyamatosan terjedtek. Végül fontos összekötő

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kapocs volt a külpolitikai célok azonossága, a revízió is, amelyet a konzervatívok és jobboldali radikálisok, illetve az „öregek” és a „fiatalok” egyaránt mindenekfelett álló politikai prioritásként kezeltek.

1. 1. A GAZDASÁG

A háború előtti magyar gazdaság az Osztrák-Magyar Monarchia kereteihez igazodott, s a birodalom piac- és nyersanyagviszonyaira épült. A Monarchia, ez a csaknem önellátó nagy gazdasági egység, amelynek áruforgalma vámok és deviza nélkül, közös pénz- és árrendszer alapján szinte belkereskedelmi jelleggel zajlott, 1918 őszén hét részre bomlott. Ez a körülmény önmagában is több évre szóló feladatokat rótt az országra, hiszen az új feltételek közé került gazdaság nem élhetett kellő külkereskedelmi forgalom, önálló vámrendszer és saját pénz nélkül. Ehhez járult a történelmi Magyarország területi összezsugorodása s ezzel együtt a nyersanyagforrások jelentős részének elvesztése, ami a Monarchia felbomlásából adódó nehézségeket még tovább fokozta. A sóbányákból, amelyek a háború előtt évi 2,5 millió mázsa sót termeltek, egyetlenegy sem maradt Magyarországon. Nagybánya, Körmöcbánya és Selmecbánya elcsatolásával megszűnt az arany, az ezüst, a réz, a horgany és a mangán bányászata. Az évi 65 ezer mázsát adó nyitrai, erdélyi és muraközi kőolajku- tak úgyszintén idegen kézre kerültek. A részben Budapestre és környékére koncentrálódó feldolgozóiparnak ugyanakkor jelentős része Magyarországon maradt. A nyersanyagkészletek nagysága és az egyes iparágak kapacitása között ily módon súlyos aránytalanságok keletkeztek. A vasúti közlekedési eszközök gyártásával foglalkozó iparvállalatok például földrajzilag úgy helyezkedtek el, hogy szinte teljes egészében Magyarországon maradtak. Ezzel szemben a vasúthálózatnak csak 38%-a esett az új határok közé, s körülbelül hasonló arányban módosult a mozdony- és vagonpark is. A malomipar 1920-ban 65 millió mázsa őrlőkapacitással rendelkezett, az új ország szántóterülete viszont a legjobb esetben sem biztosíthatott többet évi 20-28 millió mázsa gabonánál. A vaskohászat 31%-a, a vasérctermelés 11%-a maradt meg. Az ipar egyes ágazatai tehát nagyarányú behozatalra, mások nagyarányú kivitelre szorultak.

Bár a legjobb minőségű bácskai, bánsági és csallóközi szántóföldek ugyancsak a szomszédos államokhoz kerültek, a mezőgazdaság művelési ágak szerinti szerkezete kedvezően változott: a szántóterület aránya 45,5%-ról 60,4%-ra nőtt. A rétek és legelők aránya ugyanakkor jelentősen csökkent, éspedig úgy, hogy elsősorban a dús hegyi legelők vesztek el. Legnagyobb veszteség az erdőállományt érte. A tölgyerdők 32%-a, a bükk- és más lombos erdők 13%-a, a fenyőerdőknek pedig mindössze 2,8%-a maradt az új határokon belül. Faexportőrből Magyarország így egyik napról a másikra faimportőrré vált. Mindent egybevetve az új magyar állam a régi nemzeti vagyon 38%-ával rendelkezett.

Mindezek a változások rendkívül nehéz helyzetet teremtettek, és elkerülhetetlenül súlyos megrázkódtatásokkal jártak. A háború végére bekövetkezett gazdasági válságból hosszú ideig lehetetlenség volt kilábalni. A mezőgazdasági termelés 1920-ban a háború előtti szint 50-60%-a, a gyáripari termelés 35-40%-a körül mozgott.

22. Ebédosztás a vagonlakó menekülteknek a Nyugati pályaudvaron. 1920. január

A háború, a forradalmak és végül Trianon megrázkódtatásai a magángazdaság mellett az államháztartást is súlyos válságba sodorták. Az egyre növekvő költségvetési deficitet a Tanácsköztársaság bukása utáni ellenforradalmi kormányok is fedezetlen bankjegyek kibocsátásával pótolták, ami tovább fokozta az inflációt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1919 augusztusában 100 magyar korona még 11,6 svájci frankot ért, 1920 júniusában már csak 3,1-et, az év végén pedig már csak 1,4-et.

A gazdaság bénultsága, az alacsony termelési szint és az infláció szükségszerűen nagyfokú munkanélküliséggel, s a bérből és fizetésből élő rétegek életszínvonalának további csökkenésével járt együtt. Korabeli számítások szerint a napszámosok életszínvonala 1919 végén mintegy 70, az ipari munkásoké 61-74, a katonatiszteké és a tisztviselőké pedig 82- 87%-kal volt alacsonyabb, mint 1913-1914-ben. Lakás, meleg ruha, fűtőanyag, sőt gyakran élelem hiányában 1919, majd 1920 telén ismét emberek százezrei éltek nyomorúságos körülmények között. Legsanyarúbb helyzetben közülük is a menekültek, azaz az elcsatolt területekről érkező magyarok – mintegy 350-400 ezer fő – voltak, akik közül több tízezren hónapokon át pályaudvari vagonokban vagy rögtönzött barakkokban laktak. Az 1918 és 1920 közötti politikai földcsuszamlásokat nagymértékben ez a szociális helyzet idézte elő. Ezek az egyik napról a másikra földönfutóvá vált emberek helyzetüknél fogva mindenféle szélsőség, szociális demagógia és külpolitikai kalandorság iránt fogékonyságot mutattak.

A „társadalmi béke” helyreállítása és a tartós politikai stabilitás megteremtésére ezért az új keretek közé került és dezorganizált gazdaság szanálását, valamint új növekedési pályára állítását is feltételezte.

A gazdaság újjászervezésének első lépéseként 1920 tavaszán felülbélyegezték a régi bankjegyeket – valamennyire a Magyarország feliratot nyomták -, s ezzel megteremtették az önálló magyar pénzjegyet. Az eljárás során a bemutatott és lebélyegzett bankjegyek értékének felét az állam kényszerkölcsön formájában igénybe vette. Ezt követték a Teleki- majd a Bethlen-kormány pénzügyminiszterének, Hegedüs Lórántnak, a GYOSZ volt igazgatójának, alelnökének majd elnökének 1921-es további inflációellenes lépései. A koronaérték javítása érdekében Hegedüs megszüntette a fedezetlen pénzkibocsátást, és szigorú takarékossági rendszabályokat léptetett életbe. A redukált állami kiadások fedezetének megteremtése céljából felemelte az adókat, s több új adónemet vezetett be. A bevételek növelése terén legnagyobb jelentőséget az egyszeri nagy vagyonadónak tulajdonított, amelyet már az 1919-es Berinkey-kormány is ki akart vetni a vagyonosabb rétegekre. A vagyonváltság mértéke vagyonnemenként különbözött: 5 és 20% között váltakozott.

Hegedüs Lóránt belső erőforrásokra támaszkodó szanálási kísérlete sikeresen indult, ám 1921 őszére kudarcba fulladt. Ennek egyik legfontosabb oka az volt, hogy a remélt 24 milliárd korona bevételt az érdekeltek ellenállása miatt csak részben sikerült behajtani. Egy másik, hogy az 1000 holdon felüli földbirtokok dézsmájából képződött közel 500 ezer hold földet a kormány visszatartotta a földreform céljaira. S végül szerepet játszott az is, hogy maga a kormány sem tartotta magát Hegedüs redukált költségvetéséhez. A vagyonváltságból származó bevételeket nem az államadóságok törlesztésére és/vagy a gazdaság élénkítésére, hanem a folyó költségvetési kiadások fedezésére fordították. Mindezek következtében a szanálási terv 1921 őszére összeomlott. Hegedüs ezért szeptember 16-án lemondott, s a bankóprés ismét működni kezdett. Az infláció ezt követően ismét felgyorsult, s 1922 nyarától havi két számjegyűvé vált. Száz magyar korona 1922-ben már csak 0,47, 1923 végén pedig 0,03 svájci frankot ért. Az addigi címletek mellett 1923-ban ezért új címleteket, 50 ezer, 100 ezer, majd 500 ezer koronás pénzjegyeket bocsátottak ki. A nagyfokú infláció miatt 1923 végétől reális gazdasági tervezésre és számvetésre többé egyszerűen nem volt mód. Bár a németországi, ausztriai vagy lengyelországi hiperinflációt a magyar pénzromlás mértéke nem érte el, a spekuláció mind nagyobb méreteket öltött.

Az új pénzügyminiszter, Kállay Tibor eleinte ugyanazokkal a módszerekkel próbálkozott, mint elődje. 1922 nyarán „szerves adóreformot” vezetett be, amelynek egyetlen célja az adóbevételek növelése volt. Az új adórendszer – bár bizonyos progresszivitást nem lehet elvitatni tőle – elsősorban a széles néprétegeket sújtotta. A kisfizetésűek 1% körüli jövedelemadója fizetésarányosan nézve ugyanis sokkal nagyobb terhet jelentett, mint a havi 2 ezer aranykoronán felüli jövedelmeket sújtó 7,5%-os adókulcs. Az adóreformmal egyidejűleg Kállay 11 ezerrel (209 ezerről 198 ezerre) csökkentette az állami alkalmazottak irracionálisan magas számát. A köznyelv ezt nevezte B-listázásnak. Mindezek azonban Hegedüs próbálkozásához hasonlóan csak részleges és átmeneti eredményekkel jártak. Tartós javulás nem következett be. 1922 folyamán ezért a kormánykörök és a gazdasági szervezetek egyre általánosabban elfogadott véleményévé vált, hogy az államháztartás egyensúlyát és a pénz stabilizációját nagyobb összegű külföldi kölcsön megszerzésével kell biztosítani. A környező országok közül Ausztria már 1922 őszén erre az útra lépett, s ezt fontolgatta a többi is.

A kormány, amelyet Teleki Pál helyébe lépve 1921 áprilisától Bethlen István vezetett, 1923 tavaszán jelentette be igényét 6-700 millió aranykorona összegű népszövetségi kölcsönre. A környező államok közül Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia, valamint a velük szoros szövetségesi viszonyt kiépítő Franciaország előbb a magyar kérés teljesítése ellen foglalt állást, majd később igen súlyos gazdasági és politikai feltételekhez kívánta kötni beleegyezését. A Franciaország közép- és kelet-európai hegemóniáját mérsékelni akaró Anglia és Olaszország azonban támogatta Magyarországot. Nyomásukra a Népszövetség a kért hitelnek felét szavazta

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

meg. A 307 millió aranykorona-kölcsön mintegy 50%-át Anglia, a másik 50%-át további hat ország, közöttük az Egyesült Államok, Olaszország és Svájc biztosította. A feltételek a szokásosnál kedvezőtlenebbek voltak. A kölcsönt évi 7,5%-os kamattal terhelték meg, s jelentős volt a kölcsönösszeg névértéke, illetőleg a kibocsátási és átvételi árfolyam közötti különbség is. Ezért a ténylegesen kapott 250 millió aranykorona- kölcsön fejében húsz év alatt több mint 600 milliót kellett visszafizetni.

A kölcsön felvételét megelőzően, 1924 tavaszán vállalnia kellett Magyarországnak 179 millió aranykorona készpénzben fizetendő háborús jóvátétel teljesítését is, ugyancsak húsz év alatt. Ezeket a fizetéseket 1927-1928-ban kellett megkezdeni évi 5 milliós tételekben, amelyek a későbbiekben fokozatosan emelkedtek volna. A jóvátételi fizetések megszabásában és ütemezésében elsősorban ismét Nagy-Britannia jóindulatára számíthatott Magyarország, míg a franciák, noha közvetlen érdekeltségük nem fűződött az ügyhöz, eleinte a többszörösét akarták behajtani a végül megállapított összegnek.

1924 tavasza az infláció utolsó szakasza volt. A kormány ekkor megszüntette kiadásainak papírpénz-kibocsátással történő fedezését, s a pénzkibocsátás jogát átengedte az ekkor felállított központi magyar banknak. A Magyar Nemzeti Bank formailag teljesen független volt az államtól; 30 millió aranykoronás alaptőkéjét magáncégekjegyezték. A továbbiakban ez az intézmény menedzselte az állam adósságait, s kezelte az ország arany- és devizakészleteit. Egyik első jelentős lépéseként a Nemzeti Bank új pénznemre cserélte a koronát. Erről már az 1925. évi XXXV. tc. intézkedett, ám a gyakorlatban csak 1927. január 1-jén jelent meg az angol fonthoz igazodó pengő és váltópénze, a fillér. 1 font 27,8, 1 dollár 5,7 és egy német márka 1,4 pengőt ért. Az ezerpengős bankjegyet Benczúr Gyula Vajk megkeresztelése című képének metszete, a százpengőst Mátyás király portréja díszítette. A kisebb címletű bankjegyekre Rákóczi, valamint a reformkor nagyjai közül Széchenyi, Deák és Kossuth képmása került. A magyar államnak azokat a bevételeit, amelyek a kölcsön visszafizetésének fedezetei voltak, zárolt számlákon a Magyar Nemzeti Bankban kezelték. E bevételekkel a kormány csak a Magyarországon tartózkodó népszövetségi főbiztos hozzájárulásával rendelkezhetett. Jeremiah Smith bostoni ügyvéd jogköre ezen és a kölcsön felhasználásán kívül a teljes magyar költségvetés ellenőrzésére is kiterjedt. Ha úgy látta jónak, kormányzati kiadásokat vétózhatott meg, s új adók kivetését írhatta elő. A szanálási program végrehajtásáról havonta beszámolt az olasz, román és csehszlovák tagokból álló népszövetségi ellenőrző bizottságnak. Az ország szuverenitása tehát átmenetileg jelentős mértékben csorbult.

A Népszövetség Pénzügyi Bizottsága által kidolgozott rekonstrukciós tervjavaslatot a nemzetgyűlés 1924. április 18-án fogadta el. Az állami költségvetés tartós egyensúlyának biztosítása érdekében ez nemcsak a nemzetközi kölcsön két és fél éven át folyósítandó részleteivel számolt, hanem az állami bevételek további növelését és az állami alkalmazottak létszámának újabb csökkentését is előirányozta.

Az újabb adóemelések következtében a fejenkénti adóteher az 1920-as évek közepétől mintegy 60%-kal múlta felül az 1912-es szintet. Bár a legtöbb adónem esetében továbbra is érvényesült némi progresszivitás, összességében ezek a terhek a szegény néprétegeket és a kisembereket mégis jobban sújtották, mint a középosztályt vagy a felső tízezreket. Matolcsy Mátyás néhány évvel későbbi számításai szerint az össznépesség 81%-át kitevő munkások, kisiparosok, kiskereskedők és a 100 holdon aluli parasztgazdaságok átlagosan az összes adóteher 38%-át, az úgynevezett középosztály másfél milliós tömbje (18%) 41%-át, s a felső 50 ezer (0,6%), azaz a nagybirtokosok és nagypolgárok pedig 21%-át fizették. Az egy főre eső adóteher eszerint az első kategóriában 52, a másodikban 264, a harmadikban 3990 pengőt tett ki. Összevetve az igen eltérő jövedelmi viszonyokkal ez azt jelentette, hogy az első kategóriához tartozó kisemberek átlagos keresetük 21%-át, a középosztálybeliek fizetésük 29%-át, a föld és a pénz arisztokratái pedig jövedelmük 26%-át fizették be az államkasszába.[1] Egyetérthetünk tehát Royal Tylerrel, aki a magyar szanálásról készített összegező tanulmányát 1926 őszén azzal a megállapítással zárta, hogy „A költségvetés egyensúlya a névtelen adófizető műve."[2]

Az állami alkalmazottak létszámát két lépcsőben – 1924-ben és 1925-ben – újabb 35 ezer fővel csökkentették. A közalkalmazottak száma így 1925-1926-ra 150-160 ezer fő körül stabilizálódott, ami a háború előtti – nagy-magyarországi – létszám felének felelt meg. Az 1922 és 1925 között elbocsátott, illetve kényszernyugdíjazott 60 ezer fő költségmegtakarító hatásátjelentősen csökkentette azonban, hogy – részben a természetes elöregedés, részben a menekültek beáramlása miatt – az állami nyugdíjasok száma ugyanezekben az években mintegy 60%-kal (az 1913-as 63 ezerről 1926-ra 101 ezerre) emelkedett. A költségvetés személyi kiadásainak összege így – annak ellenére, hogy 1924júliusától a nyugdíjakat 40%- kal csökkentették, s a közalkalmazotti fizetések 1924-1925-ben az 1914-es szintnek még mindig csak 37-72%-a között mozogtak – csak kis mértékben mérséklődött. Ez a tétel az egész költségvetésnek a háború előtt 28%-át, az 1920-as évek elején 60-66%-át, 1926-ban pedig 50%-át tette ki.

[1] Matolcsy Mátyás: A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás. Budapest, 1938, Universitas, 116-119.
[2] Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Budapest, 1996², Aula, 366.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az 1923-1924. évi költségvetés még deficittel zárt, az 1924. június 26-án folyósítani kezdett kölcsön egy részét ezért a hiány fedezésére kellett fordítani. A következő évi azonban – a háború kitörése óta először – már jelentős többletet ért el, s ez így maradt az 1920-as évek végéig. A költségvetési megszorításoknak és a növekvő adóbevételeknek köszönhetően a népszövetségi kölcsönnek így csak valamivel több mint egyharmadát használták fel a budget egyensúlyának fenntartására. A többit – a főbiztos engedélyével – különböző beruházásokra fordították. A szanálás hivatalosan 1926. június 30-án fejeződött be. Ezzel a magyar költségvetés népszövetségi ellenőrzése is megszűnt. A zárolt bevételeket felszabadították, és a kormány rendelkezésére bocsátották.

A népszövetségi kölcsön és a sikeres stabilizáció bizalmat keltett Magyarország iránt nyugati pénzügyi körökben, s magánhitelek egész sora előtt nyitotta meg a kaput. 1929-ig, a nagy gazdasági világválság kezdetéig a különböző magáncégek, egyházak, önkormányzatok és maga a kormány összesen mintegy 1,9 milliárd pengő hosszú, közép- és rövid lejáratú hitelt vettek fel. A háború előtti kölcsönökkel együtt az ország adósságállománya így 1929 nyarára 3,5 milliárd, 1931-re pedig 4,3 milliárd pengőre emelkedett. Az egy főre jutó adósságállomány ekkor az egész térségben Magyarországon volt a legmagasabb.

A pénzügyi stabilizációval közel egyidejűleg került sor az új vámrendszer kidolgozására, amelyet 1925. január 1-jén léptettek életbe. Ez több mint 40 ezer árucikkre vonatkozott, s a háború előttinél lényegesen magasabb, átlagosan mintegy 30%-os vámvédelmet biztosított a gazdaságnak, elsősorban az iparnak. Leginkább a fejletlen, de hazai nyersanyagbázissal rendelkező könnyűipari ágazatokat, így például a textilipart s mellette a bőripart, papíripart és az élelmiszeripart védték. Egyes ruházati cikkek importjára 50-75%-os vámtételeket is kivetettek. A némely ágazatában túlméretezett nehézipar átlagosan 20%-os vámvédelmet élvezett. A nyersanyagok többségének és egyes mezőgazdasági felszereléseknek a behozatalát ugyanakkor egyáltalán nem gátolták. Összesen 219 tételt – köztük gyapjút, nyersbőrt, fát, kokszot, ásványolajat és színesfémeket – lehetett behozni vámmentesen. Az ipari behozatalt sújtó magas vámtételekre a kormányzat mint fegyverre tekintett. Azt gondolta, hogy majdani csökkentésükkel el lehet érni a szomszédos országok, elsősorban Ausztria és Csehszlovákia magas agrárvédővámjainak mérséklését, s ezáltal kedvezőbb feltételeket lehet teremteni a szomszédos államokba irányuló magyar mezőgazdasági exportnak. Ez a számítás azonban nem vált be. A szomszédos országok Magyarországgal együtt egyre fokozottabb mértékben autarchiára, s nem intenzív együttműködésre rendezkedtek be. Az évszázados gazdasági kapcsolatok, amelyek egyelőre még tovább éltek, így lassú sorvadásnak indultak.

3.1. táblázat - 13. táblázat. A gazdaság főágazatainak hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez a két világháború között (%)

Ágazat	1924-1925	1928-1929	1934-1935
Mezőgazdaság	37,1	39,7	40,0
Bányászat, kohászat	1,8	1,8	1,5
Ipar	26,9	29,3	27,7
Szállítás, kereskedelem	6,2	6,3	5,5
Egyéb	28,0	22,9	25,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Magyarország társadalmi-gazdaságiföldrajza. Szerk. Perczel György. Bp., 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 88.

1925-re a gazdaság rekonstrukciója és új kereteinek kialakítása befejeződött. Ezt követően a magyar gazdaság néhány esztendőn át a fellendülés időszakát élte. A kormányzat gazdaságpolitikájából logikusan következett, hogy ez a fellendülés elsősorban az ipar területén mutatkozott meg. Az utolsó békeévben, 1913-ban az ipar és a bányászat a nemzeti jövedelem 25%-át adta. 1924-1925-re – részben a területváltozások következtében is – ez az arány 29%-ra, s 1928-1929-re 31%-ra emelkedett. A gyáripari termelés 1924 és 1929 között több mint 70%-

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kal emelkedett, s az 1929-1933-as világgazdasági válság előestéjén területarányosan mintegy 12%-kal múlta felül a háború előtti szintet.

Az általános fellendülésen belül az egyes iparágak helyzete eltérő képet mutatott. Leglátványosabban a textilipar fejlődött, amelynek termelési értéke 1921 és 1929 között közel megtízszereződött. 1913-ban a textilipar – 1920-as országterületre számítva – a gyáripari termelés 4,8%-át adta, 1929-ben viszont már 14,2%-át. Az 1920-as évek végén a belső szük-

3.2. táblázat - 14. táblázat. A gyáripari termelés ágazati szerkezete 1913-ban és a két világháború között (%)

	1913*	1929	1938
Vas- és fémipar	15,5	11,3	14,2
Gépgyártás	13,8	10,2	9,7
Villamosenergia-termelés	1,5	4,2	4,4
Építőanyagipar	4,3	4,8	3,7
Vegyipar	7,8	7,4	9,7
Nehézipar összesen	42,9	37,9	41,7
Textilipar	4,8	14,2	15,3
Ruházati ipar	1,5	2,2	2,4
Bőripar	2,7	3,2	3,9
Faipar	2,5	3,2	2,5
Papíripar	0,6	1,2	2,1
Nyomdaipar	2,6	2,4	1,7
Könnyűipar összesen	14,7	26,4	27,9
Élelmiszeripar	42,4	35,7	30,4
Ipar összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp., 1972, Kossuth – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 174.

* 1920-as országterületre számolva

ségleteknek mintegy kétharmadát a hazai textilipar elégítette ki. A textiliparhoz hasonló növekedés jellemezte a papíripart is, melynek termelése a húszas években 2 ezer tonnáról 34 ezer tonnára ugrott. Ez a hazai fogyasztásnak mintegy 40%-át fedezte. Az új helyzetben túlméretezett, nyersanyagbázisának és piacainak egy részét elvesztett élelmiszeripar relatív túlsúlya viszont csökkent: részesedése a gyáripari termelésből az 1913-as 44, illetve trianoni területre számítva 42%-ról 1929-re 36%-ra csökkent. A könnyűipari struktúra tehát lényegében az ország belső szükségleteihez idomult.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A könnyűiparéhoz hasonló átrendeződés ment végbe a nehéziparban is. A korábban fejlett mezőgazdaságigép-gyártás és járműgyártás biztos piacok nélkül visszafejlődött. Az 1920-as években még tengődő személygépkocsi-gyártás később teljesen megszűnt, és csak a kis szériájú teherautó-gyártás maradt meg a Győri Vagon- és Gépgyárban, valamint a MÁVAG-ban. Néhány új terméktípus viszont meggyökeresedett. Ilyenek voltak az 1923-tól gyártott Csepel típusú kerékpárok és motorkerékpárok, valamint a 220 lóerős dízelmotorvonatok. Utóbbiakat új magyar szabadalom alapján 1928-ban kezdték gyártani a Ganz-gyárban. Mindezek azonban nem ellensúlyozták az általános hanyatlást. A gépgyártás részesedése a gyáripari termelésből az 1913-as 13,8%-ról 1929-re 10%-ra esett vissza. A beszűkült kapacitásokra jellemző, hogy több olyan találmányt, amelyek a technikai fejlődés élvonalába tartoztak, a sikeres kísérletek ellenére végül nem Magyarországon kezdtek el gyártani. Ilyen volt például a helikopter, amelyet Asbóth Oszkár nemcsak feltalált, hanem meg is szerkesztett, sőt 1928-ban külföldi szakemberek jelenlétében be is mutatott. Vagy Fonó Albert találmánya: a sugárhajtómű, a modern repülőgépmotorok alapja. Néhány nehézipari ágazat azonban az új helyzetben is megőrizte versenyképességét. Ezek közé tartozott például az elektrotechnika. Az Egyesült Izzólámpagyár volfrámszálas, majd kripton- gázos villanykörtéit – utóbbit Bródy Imre találta fel – 53 országba exportálták. Úgyszintén jó hírnévnek örvendtek az Orion gyár elektron- és rádiócsövei, illetve rádiói.

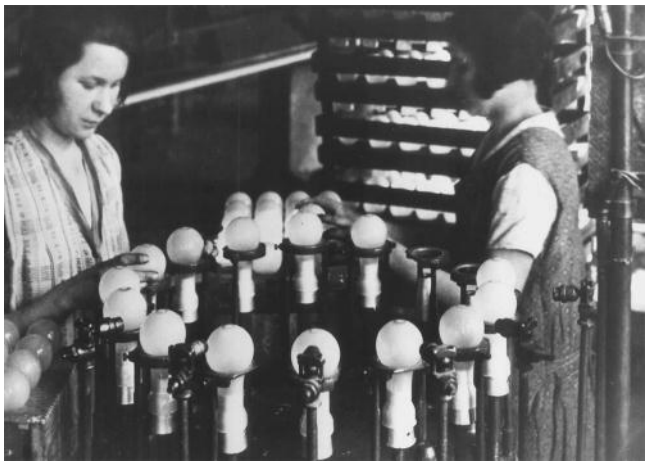

23. Lámpabélyegző automata a Tungsram gyárban. 1930-as évek

A bázisiparágak közül a villamosenergia-termelés fejlődött látványosan. 1921-ben az új határok között maradt kapacitás 276 millió kW-ot tett ki, amely egy főre számítva háromszor múlta felül a háború előttit. Egy évtized alatt ez még egyszer megháromszorozódott. A nagy szénbányatársaságok 1925 és 1929 között 9 új erőművet építettek, s a meglévő ezer mellé közel 2,5 ezer km hosszú új távvezetéket állítottak fel. Az ércbányászaton és a fémkohászaton belül a Veszprém környéki bauxitkincs feltárásának megkezdése bizonyult nagy jelentőségűnek 1925-ben. 1929-re a termelés elérte az évi félmillió tonnát. A vegyészeti ipar szerény fejlődését egyetlen nagyobb vállalkozás mozdította elő: a Péti Nitrogén Művek felépítése 1928-ban.

A magyar ipar üzemstruktúrájának háború előtti sajátossága, a kisipar és a nagyipar sajátos egymásmellettisége megmaradt. A kisipar változatlanul az ipari munkások közel felét (45%-át) foglalkoztatta, s az ipari termelésnek több mint negyedét állította elő. A kisipar versenyképességét az olcsó munkaerő biztosította.

A mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemből az 1913-as 44%-ról 1928-1929-re 40%-ra csökkent. Túlsúlya tehát mérséklődött, de ettől függetlenül még mindig a nem-

zetgazdaság meghatározó ágazata maradt. A növénytermesztés szintje 1929-ben is csak 1-2%-kal haladta meg a háború előttit. A szerényebb előrehaladás, illetve stagnálás okai közül legfontosabbak a birtokszerkezet egyoldalúságai, a háború előtti művelési struktúra konzerválódása, s végül a talajerő-gazdálkodás elhanyagolása voltak.

3.3. táblázat - 15. táblázat. A mezőgazdaság üzemstruktúrájának változásai 1895 és 1935 között

A gazdaságok

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

nagysága kat. holdban	száma az összes gazdaság %-ában		területe az összes terület %-ában	
	1895*	1935	1895*	1935
0- 5	53,7	72,5	6,0	10,1
5- 20	35,3	21,3	24,2	21,8
20- 100	10,0	5,4	23,4	20,0
100-1000	0,8	0,6	13,4	18,2
1000 felett	0,2	0,2	33,0	29,9

Forrás: Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp., 1972, Kossuth – Közgazdasági és Jogi K., 150.

* 1920-as országterületre számolva.

A birtokszerkezet régi egyoldalúságai annak ellenére megmaradtak, hogy az 1920-ban elfogadott földreformot végrehajtva az 1920-as években folyamatosan parcelláztak. A közép- és nagybirtokosok érdekeinek hatékony védelme miatt azonban összesen csak 1,1 millió holdat osztottak szét, amely az ország termőterületének 8,5%-át tette ki. Ez lényegesen kevesebb volt annál, mint amit ugyanezekben az években Romániában (27%) vagy Csehszlovákiában (16%) igénybe vettek, s persze annál is, amit a polgári demokratikus forradalom tervezett szétosztani. Ebből következett, hogy a 100 kat. holdnál nagyobb birtokok részesedése a földterületből csak igen kis mértékben, 53,5%-ról (1921) 48%-ra (1935) csökkent. A földreform másik nagy negatívuma abban állt, hogy ezt a kevés földet közel félmillió igényjogosult között osztották ki, átlagosan 1,7 kat. holdnyi törpebirtokok formájában. A gazdaságok száma így ugyan 1925 és 1930 között közel félmillióval, azaz 40%-kal nőtt, csakhogy ez a növekedés részben az 1 kat. hold alatti, részben pedig az 1 és 5 kat. hold közötti birtokokra terjedt ki, s az 5 és 100 hold közötti, élet- és versenyképesebb parasztgazdaságok száma és földterület-állománya ugyanezen idő alatt csökkent. Közgazdaságilag, az üzemstruktúra optimalizálása szempontjából tehát a reform nem hozott kedvező változást. Arra, hogy az új nadrágszíjparcellákon intenzív kultúrák honosodhatnak meg belterjes állattenyésztéssel, ami kívánatos lett volna, gondolni sem lehetett. Az új földtulajdonosokjelentős része előbb vagy utóbb tönkrement, s azok, akik nem, általában hagyományos kultúrák – főleg búza és kukorica – termesztésével foglalkoztak, s ezen a téren törvényszerűen lemaradtak a nagybirtokok mögött. Az 1926-1933-as évek átlagában az 1000 holdon felüli gazdaságok terméseredményei a kalászosok esetében 30%-kal, a tengerinél 20, a burgonyánál 32, a cukorrépánál 23, a takarmányrépánál 30 és a szálastakarmányoknál 15-17%-kal múlta felül a 20 hold alatti gazdaságok termésátlagait.

A mezőgazdasági termelés növekedésének másik gátló tényezője a gabonatermelés által dominált művelési struktúra konzerválódása, sőt megerősödése volt. 1914-ben a szántóterületek 52%-át, az 1926-1930-as évek átlagában pedig 54%-át vetették be gabonával. A szálastakarmányok és a legfontosabb kapásnövények vetésterülete tehát nem, vagy alig növekedett. Minderre olyan helyzetben került sor, amikor a Monarchia védett gabonapiaca többé nem állt a magyar mezőgazdaság rendelkezésére, s az észak- és dél-amerikai búzatermelés fellendülése miatt a nemzetközi piacon egyszerre nagy és egyre növekvő búzakínálat keletkezett. Az új amerikai búzafajták – például a Manitoba – minőségileg is felülmúlták a világpiacon most már csak közepesnek tartott magyar búzát, amely valaha a legjobbnak számító kanadaival is állta a versenyt. Nem növekedett a legintenzívebb kultúrák, a kert- és a szőlőgazdálkodás területe sem. A művelési ágak terén az 1920-as évek egyetlen pozitív változásának az ugar arányának csökkenése tekinthető a szántóterület 9%-áról 4%-ára.

A talajerő-gazdálkodás, amely a XX. századra a hozamnövelés egyik legfontosabb mozgatórugójává vált, ugyancsak stagnált. A holdankénti műtrágya-felhasználás a háború előtti 12 kg-ról az 1920-as évek végéig mindössze 15 kg-ra emelkedett. A legfejlettebb nyugat-európai országokban a hektáronkénti műtrágya-felhasználás ugyanekkor már 1 és 3 q között mozgott. A nagyfokú lemaradás a legfontosabb alapanyagok – a pirit és a foszfát – hiányával, illetve magas beszerzési árával, s ezáltal a műtrágyák és a gabona ára között kialakult aránytalansággal magyarázható. Ez különösen a kisgazdaságokat sújtotta, amelyek lényegében nem is használtak műtrágyákat. Miközben 1927-ben az 1000 holdon felüli birtokok szántóföldjeinek már 20%-át műtrágyázták, a 20 hold alattiaknak csak 1,5%-át. A talajerő-gazdálkodás elmaradottságára vallott az öntözés

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

elhanyagolása, továbbá az is, hogy a körülbelül 5 millió hold javításra szoruló szikes és savanyú földből mindössze 20 ezer holdon végeztek talajjavítást.

3.4. táblázat - 16. táblázat. A növénytermesztés alakulása a két világháború között

Termény	Vetésterület 1000 kat. hold		Termésmennyiség évi átlaga 1000 q		Termésátlag q/kat. hold	
	1920-1929	1930-1938	1920-1929	1930-1938	1920-1929	1930-1938
Búza	2458,9	2778,1	18 226,6	21 938,4	7,4	7,9
Rozs	1121,5	1103,1	6 915,2	7 202,1	6,2	6,5
Árpa	771,5	803,6	5 409,9	6 308,1	7,0	7,8
Zab	523,5	363,2	3 464,2	2 751,9	6,6	7,6
Kukorica	1743,8	1979,3	15 419,7	20 773,4	8,8	10,5
Burgonya	452,8	502,4	17 338,3	19 294,1	38,3	38,4
Cukorrépa	99,7	86,1	11 503,9	10 020,1	115,4	116,4

Forrás: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Szerk. Perczel György. Bp., 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 92.

A hozamnövelő tényezők közül egyedül a gazdálkodás technikája javult. A munkafolyamatok gépesítése, amely már a századelőn megkezdődött, folytatódott. A traktorok száma 1925 és 1929 között 1189-ről 6800-ra nőtt, azaz csaknem meghatszorozódott. Elsősorban továbbra is a cséplési technika modernizálódott. A járgányos cséplőgépek lassan teljesen eltűntek, s már a gőzcséplőgépeket is kezdték kiszorítani a hőmotoros cséplőgépek. Az előbbiek száma az évtized végére 10 ezerről 6 ezerre csökkent, az utóbbiaké pedig 5700-ról 10 ezerre nőtt. A szállítás és a betakarítás munkafolyamatait, valamint a kapálást a gépesítés egyelőre nem érintette. Ezeket a munkákat továbbra is kézi, illetve állati erővel végezték. A technikai korszerűsödés a műtrágyázáshoz hasonlóan elsősorban a közép- és nagybirtokokat jellemezte, s a néhány holdas kisbirtokokat egyáltalán nem érintette.

24. Kapáló asszonyok. Mátraszentimre, 1940

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

25. Szántás Hofherr-Schrantzgyártmányú traktorral. 1940 körül

3.5. táblázat - 17. táblázat. A fontosabb mezőgazdasági termények átlaghozamai Magyarországon és néhány európai országban, 1930-1932 (q/hektár)

Ország	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Burgonya	Kukorica	Cukorrépa
Ausztria	15,5	14,2	15,2	12,5	130,3	20,6	242,5
Belgium	24,3	21,9	26,3	23,5	214,1	-	312,5
Bulgária	12,6	12,1	14,4	9,4	58,4	13,4	176,5
Csehszlovákia	16,1	17,3	18,0	17,0	132,4	18,8	280,2
Dánia	27,6	17,1	27,8	25,6	157,3	-	301,2
Franciaország	14,1	10,9	13,9	13,4	108,0	16,2	290,5
Jugoszlávia	10,1	8,2	9,3	7,6	53,9	15,0	151,8
Magyarország	12,3	10,8	12,8	10,7	56,9	15,9	192,1
Németország	20,9	16,8	19,3	18,3	163,2	-	296,4
Svájc	19,8	19,5	16,8	19,2	142,8	30,4	364,0

Forrás: Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve. Bp., 1941, Posner, 222.

A gazdálkodás technikájának szerény mértékű javulása nem ellensúlyozta az egyéb negatívumokat. A legfontosabb termények termésátlagai ezért a háború előttiekhez képest vagy stagnáltak, vagy csak egészen minimális mértékben emelkedtek. Európa legtöbb országa ugyanezen idő alatt viszont jelentősen növelte termésátlagait. Lemaradásunk az élenjáró

dán, belga és német mezőgazdasághoz képest ezért növekedett. Míg a századelőn az ottani hozamok 50-70%-át produkálta a magyar mezőgazdaság, addig 1930-1932-ben már csak 40-60%-át. A csehszlovák hozamoktól ugyanekkor mintegy 30%-kal maradtunk el, a franciaországiaktól pedig, amelyek a századfordulón még alacsonyabbak voltak a magyarországiaknál, 10-20%-kal. Ajugoszláviai hozamok 20-30%-kal ugyan még mindig a magyarországiak mögött kullogtak, a bulgáriaiak azonban már megközelítették, sőt részben meg is

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

haladták a magyarországiakat. A magyar mezőgazdaság relatív fejlettségi szintjét, amely a háború óta tehát nem emelkedett, hanem csökkent, jól mutatja az 1 hektárra eső termelési érték átlagos indexe. A délkelet-európai országokban ez az 1930-as évek elején 17 és 19 között mozgott, Lengyelországban 18, Magyarországon 21, Franciaországban 26, Csehszlovákiában 31, Németországban 44, Dániában 57, s Hollandiában 91 (a legmagasabb) volt.

Az állattenyésztés a földművelésnél is kedvezőtlenebb képet mutatott. A háborús veszteségek és a hagyományos állattenyésztő vidékekjelentős részének elvesztése miatt az egységnyi területre eső állatlétszám 1911-hez képest jelentősen csökkent. A négy legfontosabb haszonállat, a ló, a marha, a sertés és ajuh együttes száma még 1929-ben is csak 87%-át tette ki a trianoni területre számított 1911-es állatlétszámnak. A számszerű visszaesést részben ellensúlyozta az állatállomány minőségi javulása. A nagy munkabírású, de gyenge tej- és húshozamú alföldi magyar marhák aránya 30%-ról 1929-re 16%-ra csökkent; helyüket a különböző szimentáli és piros-tarka fajták foglalták el. A tejhozam ennek következtében fokozatosan emelkedett. Az 1890-es években egy magyarországi tehén évi átlagos tejhozama 1000 liter körül mozgott, az 1930-as években pedig már megközelítette a 2000 litert. A sertésállomány minőségi javulását a hússertések arányának 8%-ról (1911) 19%-ra emelkedése (1935) jelezte. A domináns fajta azonban továbbra is a paraszti háztartások céljaira jobban megfelelő zsírsertés maradt.

A stagnálás ellenére a mezőgazdaság továbbra is a magyar export domináns ágazata maradt. A mezőgazdasági termények és az élelmiszer-ipari cikkek az 1920-as évek második felében az összes export 50-57%-át, az élőállatok pedig 12-15%-át, együttesen tehát több mint 60%-át tették ki. Az ipari készáruk aránya ugyanakkor csak 30% körül mozgott. Legfontosabb külkereskedelmi partnerünk – igaz, egyre csökkenő arányban – Ausztria volt, amely a korszak elején a magyar export több mint 40%-át, 1929-ben pedig 30%-át vette fel. Ausztria után Csehszlovákia következett. Ez a két ország, valamint a másik két szomszéd, Románia és Jugoszlávia 1923-ban a magyar export 71%-át, 1929-ben 57, s 1931-ben 43%-át fogadta.

A gazdaság egyéb területei szerény mértékben bár, de – az iparhoz hasonlóan – fejlődtek. Új gőzmozdonyok üzembe helyezésével, továbbá a Budapest-Hegyeshalom vasútvonal villamosításával és a Kandó-féle fázisváltós villamos mozdonyok bevezetésével korszerűsödött a vasúti közlekedés. Az új országban 1000 km² -re 93 km vasútvonal jutott. Európai viszonylatban ez közepes vasútsűrűségnek felelt meg, és újabb vonalak építését lényegében nem tette szükségessé. A vasúti közlekedés mellett lassan, de terjedni kezdett a gépjárműforgalom. A gépjárművek száma 1923 és 1928 között megötszöröződött, azaz 4400-ról 23 ezerre ugrott. Ezen belül leggyorsabban a legolcsóbb motorkerékpárok száma növekedett, míg a személyautóké csak mérsékeltebben. 1932-ben az egész országban 16 ezer gépkocsit és csaknem 11 ezer motorkerékpárt írtak össze. A kor legfontosabb közlekedési és teherfuvarozási eszköze mindazonáltal továbbra is a vasút maradt, amely több mint 4 ezer személy- és több mint 40 ezer teherkocsival elégítette ki az igényeket.

A hírközlés eredményei közül a rádiózás megindulása emelkedik ki. Az első, viszonylag kis teljesítményű adót 1925 decemberében helyezték üzembe Csepelen, az ennél nagyobb, 20 kW-os lakihegyi adót pedig 1928 áprilisában. A hírközlés korszerűsítését szolgálta a budapesti távbeszélő-hálózat automatizálása. A 40 ezer készüléket kiszolgáló kézi kezelésű központokat az 1920-as évek végén 70 ezer készülék kiszolgálására alkalmas automata központok váltották fel.

26. A Corvin áruház, 1930

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A villamosenergia-termelés fellendülésének köszönhetően jelentősen előrehaladt az ország villamosítása. A villannyal ellátott községek száma megháromszorozódott, a háború előtti 300-ról 1933-ig 999-re, azaz az összes település 27%-ára nőtt. Némileg bővült a belkereskedelmi üzlethálózat. Bár a vidéket továbbra is a kis és szakosítatlan boltok jellemezték, néhány fővárosi üzlet ezekben az években lépett a nagyáruházzá válás útjára. A Nemzeti Színház melletti Corvin Áruházat 1925-ben nyitották meg.

Az 1920-as évek általános magyar gazdasági fejlődéséről három különböző módszereket használó és ezért különböző eredményekre vezető számítással rendelkezünk. Az egyik Colin Clarké, aki szerint az egy főre eső nemzeti jövedelem (real income) 1928-1929-ben 30%-kal múlta felül az 1911-1913-ast, a másik Alexander Ecksteiné, aki szerint 19%-kal, és a harmadik Paul Bairoché, aki szerint 13%-kal. Az utóbbi szerint, amely a legmegalapozottabb, az 1913-as – trianoni magyar területre számított – egy főre jutó GNP az európai átlag 69%-ának, 1929-ben pedig 74%-ának felelt meg. A magyarországi növekedés mértéke tehát ez utóbbi szerint az 1920-as években csekély mértékben meghaladta az átlagos európai ütemet.

Az 1920-as évek második felére jellemző impresszív gazdasági fellendülésnek az 1929 őszén kezdődő világgazdasági válság vetett véget. Közép- és Kelet-Európa s ezen belül Magyarország szempontjából különösen két tényező hatott igen kedvezőtlenül. Egyrészt az agrárárak rendkívüli mértékű zuhanása a világpiacon, amely a magyar export legfontosabb ágazataira mért csapást, másrészt pedig a nemzetközi tőkeimport elakadása, amely régiószerte a nemzetgazdaságok egyik legfontosabb finanszírozási forrásaként szolgált. Az 1924-1929-es fellendülés nem túl magas szintje ugyanakkor mérséklően hatott. A visszaesés ezért egészében véve kisebb arányú volt, mint azokban az országokban, ahol a stabilizáció éveiben nagyobb arányban emelkedett a termelés.

A válság legpusztítóbban a mezőgazdaságot sújtotta. A túlkínálat 1929 és 1933 között nagyarányú árcsökkenéseket eredményezett. A búza nagykereskedelmi ára az 1920-as évek második feléhez viszonyítva közel 70%-kal, a növényi eredetű termékeké több mint 50%-kal, az állatoké és az állati eredetű termékeké pedig közel 50%-kal csökkent. Az ipari és a mezőgazdasági árak közötti különbség (agrárolló), amely kis (5-6%-os) mértékben az 1920-as éveket is jellemezte, 1929 és 1933 között így megtöbbszöröződött, s 1933-ra 70%-ra nőtt. Az ipari árindexhez viszonyított agrárárindex valamennyi európai ország közül Magyarországon volt a legalacsonyabb; ugyanannyi iparcikk a válság alatt átlag kétszer annyi mezőgazdasági termékbe került, mint előtte. Az egyébként sem prosperáló mezőgazdaság ily módon rendkívül nehéz helyzetbe került, nagymértékben eladósodott, s fejlődése úgyszólván teljesen megállt. A traktorpark például 1929 és 1935 között alig több mint 100 darabbal bővült, a műtrágyafogyasztás pedig a holdankénti 15 kg-ról 2 kg-ra esett vissza! A búza termésátlaga ezáltal az 1926-1929 közötti holdankénti 8,08 mázsáról 1930 és 1934 között 7,34 mázsára mérséklődött, s érdemben a későbbiekben sem nőtt.

A gabonatermelés válságát enyhítendő 1930 nyarán a kormányzat bevezette az úgynevezett bolettarendszert. Ennek révén a termelők a tőzsdei vételár fölött az államtól gabonajegyet, azaz bolettát kaptak, amellyel adót lehetett fizetni, sőt részben készpénzre is átválthatók voltak. A támogatás mértéke 1930-ban mázsánként 3 pengőt, 1931-ben 6 pengőt, s később 4, illetve ismét 3 pengőt tett ki, azaz a vételár felét-harmadát. Az eladósodott gazdaságok tömeges csődjének elkerülése érdekében 1931 és 1935 között számos más gazdavédelmi intézkedésre is sor került. Ilyen volt az adósságkamatok csökkentése, az adósságok egy részének elengedése, s végül csaknem 2 millió hold védetté nyilvánítása és állami dotálása. E két millió holdból 61% a 100 holdon felüli birtokokra, 39% a 100 holdon aluliakra esett. 1941-ig, amíg a gazdavédelmi rendszer fennállt, az állam, illetve az adófizető állampolgárok mintegy 650-700 millió pengőt fordítottak a mezőgazdaság egyébként elviselhetetlen terheinek enyhítésére.

Az ipari válság valamivel később, 1930-tól vált érezhetővé. Elsősorban azokat az iparágakat sújtotta, amelyek termelőeszközöket gyártottak, s amelyek iránt a fizetőképes kereslet minimálisra zsugorodott. A vas- és fémipar, a gépgyártás, valamint az építőanyag-ipar és a faipar együttes termelése 1929-hez képest 1932-re 48%-kal csökkent, miközben az egész ipari termelés csak 24%-kal.

Az élelmiszeripar és néhány más fogyasztási iparág visszaesése átlagos, együttesen mintegy 23%-os volt. A harmadik csoportba tartozó iparágakat, a textil-, bőr-, papír- és vegyészeti ipart alig érintette a válság. Ezek termelése 1931-1932-ben mindössze 1-2%- kal maradt el az 1929-esnél. Ez elsősorban abból adódott, hogy a kormányzat beavatkozásának köszönhetően a külföldi behozatal ezekből a termékekből a válság alatt szinte nullára redukálódott. Az importkiesés mértéke többé-kevésbé megfelelt a belső fogyasztás csökkenésének. A hazai könnyűipari ágazatok ezáltal csaknem változatlan kapacitással dolgozhattak tovább.

A válság különösen elmélyült 1931 nyara után, amikor a nemzetközi pénzügyi és hitelrendszer összeomlása is elérte Magyarországot. Az európai csődök nyomán a külföldi hitelezők minden felmondható hitelt visszavontak.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1931. május 1-je és július 13-a között a Magyar Nemzeti Bank mintegy 200 millió pengő értékű aranyat és devizát fizetett ki. Az ország érc- és devizakészletei ennek következtében kimerültek. A fizetésképtelenség és az ismét fenyegető államcsőd elhárítására 1931. július 13-án a Bethlen-kormány háromnapos bankzárlatot rendelt el, majd korlátozta a betétek kifizetését, s bevezette a kötött devizagazdálkodást. Ennek értelmében zárolták az arany- és devizakészleteket, s a pengő átváltását a Magyar Nemzeti Bank engedélyéhez kötötték. Később, 1931. december 22-én a kormány teljes transzfermoratóriumot rendelt el, azaz minden külföldre szóló kifizetést megtiltott. A válság elmúltával ezen enyhítettek, de a szabad devizagazdálkodást a korszakban többé sohasem állították vissza teljesen. Ebből következett, hogy a magyar gazdaság újabb külföldi hitelekhez a továbbiakban nem juthatott; a finanszírozás költségeit kizárólag belső tőkefelhalmozásból kellett megoldani. Az állam és a magánosok külfölddel szemben fennálló tartozásainak törlesztését – meglehetősen bonyolult, de sikeres rendszer szerint – a Magyar Nemzeti Bank központilag intézte.

Paul Bairoch számításai szerint az egy főre jutó nemzeti jövedelem a válság következtében 28 dollárral, tehát 1929-hez képest 1933-ra közel 7%-kal csökkent, ami valamivel alatta maradt a hasonló gazdasági szerkezetű és fejlettségű országok többségében észlelhető csökkenésnek (Csehszlovákia: 15%, Jugoszlávia: 14%, Románia: 11%, Lengyelország: 5%). A más számítási módszereket használó Angus Maddison szerint viszont a bruttó hazai összтermék (GDP) visszaesése Magyarországon 11,5%-ot tett ki, miközben Csehszlovákiában 12, Lengyelországban 16, Ausztriában 23,5, Olaszországban viszont csak 4%-ot. A csökkenés természetesen különböző mértékben érintette az egyes társadalmi rétegeket. A nagypolgárság, a nagybirtokosság és a középrétegek felső csoportjainak kiugróan magas életszínvonala a válság éveiben is megmaradt. A lakosság túlnyomó többségét kitevő parasztság, munkásság, kisiparosok és kiskereskedők, továbbá a különböző tisztviselői és értelmiségi rétegek életviszonyai viszont jelentősen romlottak.

Nemzetközi jelenség lévén a gazdasági válságból kijutni csak a külgazdasági feltételek megváltozása, mindenekelőtt a mezőgazdaság piac- és árgondjainak, valamint a hitel- és a kölcsönproblémáknak a megoldása révén lehetett. Az utóbbi terén már 1932-ben kedvező fordulatra került sor: nemzetközi megegyezés keretében törölték az összes jóvátételi fizetéseket. 1933-ban mérsékelték az adós országok kamatfizetési és tőketörlesztési ösz- szegeit. Ennek, valamint a Magyar Nemzeti Bank devizaügyleteinek és a külföldi valuták nagyarányú értékcsökkenéseinek köszönhetően az ország igen jelentős adósságállománya az 1930-as évek közepére valamelyest mérséklődött. A külföldi hitelezők és a Magyar Nemzeti Bank között 1937-ben létrejött megállapodás értelmében Magyarország a továbbiakban évi 46 millió pengő törlesztését vállalta. A megállapított új ütemterv szerint a népszövetségi kölcsön törlesztése 1979-ben járt volna le.

A devizagazdálkodás új alapokra helyezésénél is fontosabb volt, hogy sikerült biztos piacokat találni a magyar mezőgazdasági export számára. Ezeket a piacokat részben az első világháború előtti és alatti kelet-közép- és délkelet-európai behatolási törekvéseit felújító Németország, részben pedig a vele konkuráló Olaszország, valamint a hagyományos partnernek tekinthető Ausztria nyújtotta. Az 1931-es német-magyar kereskedelmi szerződés I. (1933. július 22.) és II. (1934. február 21.) pótegyezménye új fejezetet nyitott a magyar-német gazdasági kapcsolatok történetében. Az addigi elzárkózás után Németország most megnyitotta piacait a magyar mezőgazdasági termékek előtt. 1934-től Magyarország évente 48 ezer db szarvasmarhát, 3 ezer t sertéshúst, 1,5 t szalonnát, 3 ezer t zsírt, 0,5 millió q búzát és kukoricát, valamint 250 ezer q árpát szállíthatott a világpiacinál kedvezőbb árakon Németországba. Ugyanettől az évtől kezdve Olaszország és Ausztria is jelentős agrárkiviteli lehetőségeket biztosított. Az 1934 márciusában aláírt megállapodás (úgynevezett római jegyzőkönyvek) alapján Olaszország évi 1 millió q búza, Ausztria pedig 1,5 millió q búza és 0,5 millió q liszt átvételét vállalta a világpiacinál ugyancsak magasabb árakon. Jelentősek voltak az Olaszország által biztosított állatkiviteli kontingensek is: évi 55 ezer db szarvasmarha, 10 ezer q sertéshús, 3 ezer db ló stb. E kedvezmények fejében a magyar kormány 20-30%-kal csökkentette a német, olasz és osztrák iparcikkek importjának vámtételeit. Az általános devizahiány miatt e tranzakciók legnagyobb része egymást kiegyenlítő áruszállítások, azaz bilaterális klíringelszámolások keretében bonyolódott.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

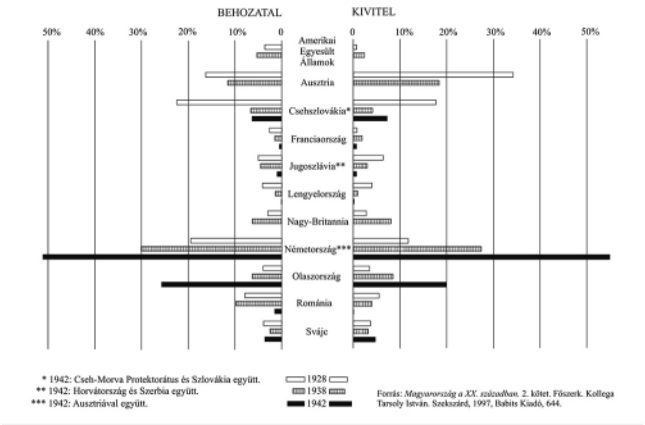

7. ábra. Magyarország külkereskedelmi forgalma, 1928–1942

A három kitüntetett jelentőségű külkereskedelmi partner közül legfontosabbnak Németország bizonyult. Németország részesedése a magyar kivitelből egyetlen év alatt megkétszereződött, az 1933-as 11,2%-ról 1934-re 22,2%-ra nőtt, és ezzel megelőzte az addig első Ausztriát. Ez a tendencia az 1930-as évek második felében is folytatódott: Németország részesedése a magyar kivitelből 1937-re 42%-ra nőtt, majd az 1938-as Anschlufi után az 50%-ot is meghaladta. Az 1930-as évek közepétől – a modern magyar gazdaságtörténetben először – Magyarország legfontosabb külkereskedelmi partnerévé Németország vált. A magyar kivitel szinte kizárólag mezőgazdasági termékekből állt. Az 1930-as évek végén a magyar agrárexport %-e irányult Németországba. Nagyjából ugyanilyen arányban nőtt a Magyarországra érkező német importáruk értéke is. Ezek között főleg gépek, műszerek, autók, gyógyszerek és festékek szerepeltek. Az ország második legfontosabb partnere Olaszország volt. 1941-ben e két ország vette fel a magyar kivitel 74%-át, s e két országból érkezett az export 79%-a. A környező országokhoz és Európa, illetve a világ más részeihez fűződő gazdasági kapcsolataink ezzel párhuzamosan drasztikusan leépültek.

A nemzetközi gazdasági feltételek javulásának, mindenekelőtt az agrárpiac megterem- tődésének és a hitelválság enyhülésének, valamint a kormánypolitika beavatkozásainak köszönhetően mintegy fél évtizedes depressziós periódus után az 1930-as évek közepétől a magyar gazdaságban ismét fellendülés kezdődött. Az ipari termelés értéke először 1937- ben haladta meg az 1929-es szintet. A mezőgazdaság vetésterülete és termésmennyiségei, valamint az állatlétszám ugyancsak 1937-1938-ra érte el a válság előtti szintet. Dinamikusabban ezekben az években is az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások fejlődtek, miáltal a mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemből már 40% alá esett vissza.

Az ipar területén legjelentősebb új fejleménynek a nehézipar ágazaton belüli arányának 4, s ezen belül a vegyészeti ipar 3%-os növekedése számított. Ez azzal függött össze, hogy az 1930-as évek elején értékes földgázmezőkre, majd 1937-1938-ban jelentős olajkincsre leltek Budafapuszta, Bükkszék és Lispe környékén. Ez utóbbi kiaknázására alakult a Magyar-Amerikai Olajipari Részvénytársaság (MAORT). Az 1937-es 22 ezer mázsás olajkitermelést ez a cég már 1938-ra 427 ezer q-ra emelte, amely az ország szükségleteinek felét fedezte. Többszörösére, az 1931-es 1,6 millió m^3-ről 1937-re 3,4 millió m^3-re, majd 1939-re 7,7 millió m^3-re emelkedett a földgázkitermelés is. Ehhez kapcsolódott számos nehézvegyészeti cikk termelésének a fellendülése, amelynek a központja az 1935-ben újjászervezett Hungária Műtrágyagyár volt. Jelentősen nőtt a bauxittermelés is, s 1934-ben Magyaróvárott működni kezdett az első timföldgyár. 1935-ben Csepelen üzembe helyezték az első alumíniumkohót, amely 48 kemencével és közel másfél ezer tonnás kapacitással üzemelt. A kibányászott bauxit túlnyomó részét Németországban dolgozták fel – a német harci repülőgépek jelentős hányada ebből készült.

3.6. táblázat - 18. táblázat. A fontosabb bányatermékek termelése a két világháború között (1000 q)

Év	Feketeszén	Barnaszén	Földgáz*	Kőolaj	Vasérc	Bauxit
1921	7256	55 164	-	-	360	1
1925	8051	55 186	-	-	685	4

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1929	8263	70 439	-	-	2517	3892
1934	7563	61 991	2404	-	689	1850
1937	9170	80 551	3396	22	2895	4516

Forrás: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Szerk. Perczel György. Bp., 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 94-95.

* 1000 m^3

Az ipar, ezen belül a nehézipar fejlődésének újabb lendületet adott az 1938 májusában elfogadott úgynevezett győri program (XX. tc.), amely egy öt évre tervezett fejlesztés keretében 1 milliárd pengőt kívánt fordítani fegyverkezésre és az ország infrastruktúrájának korszerűsítésére. Ennek 10%-át a MÁV modernizálására, közel 10%-át útépítésre, kisebb tételeket a hajózás fejlesztésére, valamint posta- és távírdabővítésekre, legnagyobb részét pedig a hadsereg közvetlen szükségleteinek a kielégítésére, addig nem gyártott nehézfegyverek (harckocsik, ágyúk stb.) előállítására, gumiabroncsok gyártására (Taurus), és nem utolsósorban a tüzérség számára fontos bemérő- és célzóműszerek tökéletesítésére fordították. Az 1 milliárd pengő 60%-át az 1920-1921-es vagyonváltsághoz hasonlóan a 27 ezer legtöbb adót fizető természetes és jogi személytől szedték be a vagyonok progresszíve növekvő 5-20%-os dézsmájának formájában, 40%-át pedig államkölcsön kibocsátásával fedezték.

A válság hatására a mezőgazdaságban egészséges alkalmazkodási folyamatok kezdődtek. A gabonával bevetett területek nagysága végre csökkenni kezdett – 1926-1930-hoz képest

1937-re a búzáé például 7%-kal, a zabé 13%-kal -, a munkaigényesebb termények vetésterülete pedig nőtt: a takarmányrépáé 32%-kal, a kukoricáé 11%-kal s a burgonyáé 10%-kal. Ugyancsak nagy jelentőségű változás kezdetének tekinthető a zöldség- és a gyümölcstermesztés ugrásszerű fellendülése. 1935-ben 4,6 millió gyümölcsfa termett az országban, amely 50%-kal volt több, mint a századforduló éveiben. A gyümölcstermés mennyisége az 1920-as években általában nem érte el az évi 100 ezer q-t. Az 1930-as években viszont már 260 és 500 ezer q között ingadozott. Ezt a fejlődést tudatos kormánypolitika, többek között nemes facsemeték és magok rendszeres szétosztása indította el. Folytatva a háború előtti tradíciókat Kecskemét környékén elsősorban sárgabarackot, a budai hegyek lábainál őszibarackot, Somogyban diót, Szabolcsban almát, Szatmárban és a dombosabb vidékeken szilvát; cseresznyét és meggyet pedig szinte az egész országban termesztettek. Az exportált friss gyümölcsnek 1934-ben Kecskemét és környéke adta a 43%-át. Nagykőrös és vidéke ugyanakkor a friss zöldségek (uborka, borsó, saláta) exportja terén ért el kimagasló eredményeket. A bortermelő európai országok sorában Magyarország a negyedik helyet foglalta el Francia-, Spanyol- és Olaszország mögött. Az évi 3-5 millió hektoliterből exportra azonban csak kevesebb mint 10%-a ment; a termés nagy részét maguk a magyarok itták meg. Az évi borfogyasztás az 1920-as évek második felétől kezdődően megközelítette a fejenkénti 40 litert, tehát a háború előtti mennyiség dupláját, miközben Németországban csak 5, Ausztriában 10, Csehszlovákiában pedig 3 litert fogyasztottak. A kép teljessége kedvéért meg kell ugyanakkor említeni, hogy az egy főre jutó évi átlagos sörfogyasztás a hazai sörtermelés drasztikus visszaesése következtében a háború előtti 15,6 literről 1925-re 8,25 literre, az 1930-as években pedig 3 liter alá csökkent.

A fellendülő zöldség- és gyümölcstermesztésre dinamikusan növekvő konzervipar épült. Miközben az élelmiszeripar hanyatlása egészében véve az 1930-as években is folytatódott (a gyáripari termelésnek 1938-ban már csak 30%-át adta az 1929-es 36, s az 1913- as 42%-kal szemben), a főzelék- és gyümölcskonzervek gyártása a válság előtti évekhez képest 1937-re megkétszereződött, és ezen belül az export megtizenháromszorozódott. 1937-ben a konzervkivitel 90%-át a paradicsomkonzervek adták, melynek mintegy felét Nagy-Britannia vásárolta fel.

Az ország villamosítása a 30-as évek közepétől folytatódott. 1933 és 1938 között további 180 községet kötöttek be a hálózatba, miáltal az összes település 36%-a rendelkezett villanyárammal. Mivel ezek többsége város és nagyobb község volt, a lakosság 71%-a élt ezekben a településekben. A motorizáció az 1930-as évek közepéig stagnált, ezt követően viszont gyors fejlődésnek indult. Igaz, elsősorban továbbra is a motorkerékpárok száma nőtt nagyobb ütemben, míg a teherautóké és a személygépkocsiké csak sokkal mérsékeltebben. A modern tehergépkocsi-szállítás Magyarországon továbbra is csak a kezdeteknél tartott. Megjelentek viszont az autóbuszok, amelyekből 1938-ban 675-öt írtak össze. 1937-ben 14 európai ország motorizációs mutatója 5,7-es átlagot képviselt, miközben Magyarországé csak 0,5-et. Ezer főre hazánkban ekkor közel 2 személygépkocsi

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

jutott, miközben Csehszlovákiában már 5, az észak-európai országokban 20-30, s a legfejlettebb nyugat-európai államokban pedig több mint 40. Igaz viszont, hogy déli szomszédainknál és Görögországban csak 1. A kor kihívásaira válaszolva megkezdődött a rendszeres légi forgalom. Menetrendszerű repülőgépjáratok az 1930-as években Bécs és Budapest, valamint Budapest és Belgrád között közlekedtek. Ezek évi forgalma azonban alig tett ki többet néhány ezer utasnál. 1932-ben például csak mintegy 6000-en szálltak repülőgépre az országban. A jövő távolsági közlekedési eszköze mindenesetre kiszámíthatóan a repülőgép volt, és ezért 1938-ban a kormány eldöntötte, hogy a mátyásföldi és a budaörsi repülőtér mellé Ferihegyen új, modern repülőteret épít.

3.7. táblázat - 19. táblázat. Aforgalomban levő gépjárművek száma, 1923-1938 (db)

Megnevezés	1923	1928	1932	1935	1938
Személyautó	3078	11 480	10 889	16 082	18 896
Teherautó	721	3 609	5 268		
Motorkerékpár	640	8 048	10 795	9 005	84 037
Összesen	4449	23 137	26 952	25 087	102 933

Forrás: Magyarország gazdaságtörténete a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Bp., 1996, 432. Magyarország népessége és gazdasága. Múlt ésjelen. Bp., 1996, KSH, 182.

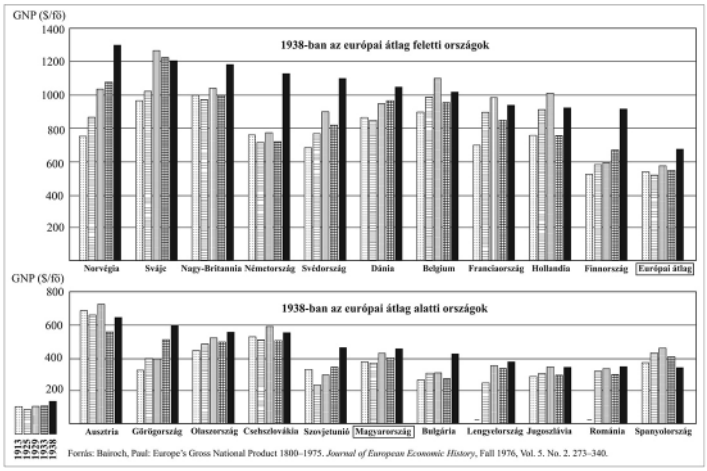

8. ábra. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem (GNP) alakulása Magyarországon és az európai országokban, 1913–1938

Az 1934 utáni fellendülésnek köszönhetően az 1930-as évek végére a magyar gazdaság teljesítménye nemcsak elérte, hanem meg is haladta a válság előttit. Az egy főre eső nemzeti jövedelem Paul Bairoch számításai szerint 1938-ban 6%-kal, Maddison szerint pedig 7%- kal múlta felül az 1929-est. Ha az első világháború előtti szinthez viszonyítjuk az 1938-as eredményt, akkor 21, illetve 26%-os növekedést kapunk. Ugyanezen negyedszázad alatt Bairoch adatai szerint az egy főre eső GNP Németországban 48, Franciaországban 34, Olaszországban 25, Jugoszláviában 19, Nagy-Britanniában 18 és Csehszlovákiában 4%- kal nőtt. 1913-ban az egy főre eső magyarországi nemzeti jövedelem az európai átlag 69, 1929-ben 74 és 1938-ban 67%-át tette ki. Az utolsó békeévben, tehát 1938-ban ez a mutató az angliainak 38, a németországinak 40, a franciaországinak 48, az ausztriainak 70, a csehszlovákiainak 82, a lengyelországinak 121, a portugáliainak 128 és a romániainak 131%-át érte el. Az 1925 és 1934 közötti időszak eredményeit összehasonlítva Clark hasonló eredményeket kapott. Az a korábban gyakran hangoztatott állítás tehát, mely szerint a magyar gazdaság lemaradása a két világháború között jelentősen nőtt volna a háború előttihez képest, nem állja meg a helyét. Kétségtelen, hogy a győztes Franciaországhoz, a háború által nem érintett skandináv államokhoz és a rendkívül dinamikusan fejlődő Németországhoz képest nőtt az ország lemaradása. Ausztriához, Spanyolországhoz, Csehszlovákiához, Jugoszláviához, sőt Nagy-Britanniához és néhány más országhoz képest viszont csökkent vagy nem változott. Egészében véve ezért inkább azt mondhatjuk, hogy a magyar gazdaság megőrizte a Balkán-országok és a cseh-

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

morva területek közötti – történetileg kialakult – átmenetet képező szintjét. Nem ugrott ki, de nem is esett vissza; fejlődése az átlagos tempónak felelt meg. Tekintettel a rendkívül nehéz helyzetre, amelyből a magyar gazdaság 1920-ban startolt, ezt az átlagos ütemű fejlődést elég jelentős teljesítményként könyvelhetjük el.

2. 2. AZ OKTATÁS

A Horthy-korszak közoktatásügye a XIX. század utolsó harmadában kialakult iskolarendszer átvételén és továbbfejlesztésén alapult. Az 1918-1919-es radikális reformelképzeléseket az időszak meghatározó kultúrpolitikusai részben korainak és megvalósíthatatlannak, részben „szervetlennek" és az ismét uralmi pozíciókba kerülő konzervatív világfelfogással összeegyeztethetetlennek tartották. Az oktatásügy irányítása hagyományosan a vallás- és közoktatásügyi miniszterek feladatkörébe tartozott, akik közül kettő emelkedett ki: gróf Klebelsberg Kunó, aki 1922-től 1931-ig, s Hóman Bálint, aki néhány hónapos megszakítással 1932-től 1942-ig irányította a tárca munkáját. Előbbi jogot és államtudományokat tanult, s az állami adminisztráció lépcsőfokain felfelé haladva jutott el a miniszterségig; utóbbi történész, egyetemi tanár, s az 1920-as évek első felében a Széchényi Könyvtár, majd a Nemzeti Múzeum főigazgatója volt. Bár politikai, s ebből következő kultúrpolitikai felfogásuk sokban nem egyezett – Klebelsberg Bethlen, Hóman Gömbös köréhez tartozott -, az oktatást, a tudományt és a kultúrát mindketten a nemzetpolitika stratégiai ágazatainak tekintették, és ennek megfelelően kiemelt támogatásban igyekeztek részesíteni. „.. .ne feledjük, hogy a magyar hazát – fogalmazta meg ars poeticáját Klebelsberg röviddel miniszteri kinevezése után – ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tart hatja meg és teheti ismét naggyá."[3] E felfogásnak köszönhetően a kultusztárca a szanálást követően, 1925-től 1930-ig 9-10%-kal részesedett az állami költségvetésből. Arányaiban ez több mint kétszerese volt az 1900 és 1913 közötti, 2 és 5,5% között váltakozó ráfordításoknak, abszolút összegekben pedig az akkori kiadásoknak mintegy 80%-a. Az arányok tekintetében csökkenés Hóman idejében sem következett be, sőt inkább további szerény növekedés mutatható ki: 1932-1933-ban 13, 1934-1935-ben 12, s 1937-1938-ban 11%-kal részesedett a kultusztárca. Mivel azonban a válság miatt a kormány összkiadásainak összege közel 40%-kal csökkent, abszolút összegekben a kultusztárca kiadásai is zsugorodtak, igaz, kisebb arányban, az 1920-as évek utolsó harmadához viszonyítva évenként 15 és 30% között ingadozva.

Egyik legfontosabb feladatának Klebelsberg is, és Hóman is a népiskolai oktatás fejlesztését tartotta. Az indulási feltételek ehhez viszonylag kedvezőtlenek voltak. Az utolsó békeévben, 1913-ban közel 17 ezer mindennapos népiskola működött az országban, amelyben 35 ezer tanító oktatott 2,2 millió diákot. Egy iskolára tehát átlagosan 130 tanuló és 2 tanító, egy tanítóra pedig 64 diák jutott. Az új határok között 5584 iskola, az összesnek tehát 33%-a maradt. Ez éppen megfelelt a területi csökkenés nagyságának, viszont jelentősen felülmúlta a lakosság csökkenését, amelynek 43%-a élt az új határok között. Az 1920-as évek elején egy iskolára ezért 147 diák, egy iskolára 2,9 tanár, s egy tanárra 49 tanuló jutott. Kedvező változást jelentett viszont, hogy az 1910-es 33%-kal szemben a 6 éven felüli analfabéták aránya 1920-ra lecsökkent 15%-ra. A nyugat- és közép-európai – már 1910-ben 10% körüli – arányokhoz viszonyítva és a gazdaság perspektivikus igényeihez képest azonban még ez is magas volt. A tankötelesek mintegy 15%-a ugyanekkor továbbra sem járt iskolába. Utóbbiak többsége a tanyás vidékeken élt. Az alapoktatás másik negatívuma a tanítók iskolák közötti egyenlőtlen eloszlásából, vagyis abból adódott, hogy csak a városok és a nagyobb községek népiskoláiban tanítottak többen, úgynevezett osztott vagy osztályokra bontott formában. A falvak többségében általában csak 1, esetleg 2 tanító foglalkozott a diákokkal egy vagy két tanteremben. Az 1925-1926-os tanévben az iskolák 49%-a tartozott az 1 tanítós, tehát teljesen osztatlan, és 24%-a a 2 tanítós, tehát részben osztott kategóriába. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között az oktatás színvonala jelentősen nem emelkedhetett, és hatékonysága mai szemmel nézve változatlanul súlyos kívánnivalókat hagyott maga után.

A népiskolai oktatás érdemi fejlesztésére a gazdasági élet 1924-1925-ös szanálása, a költségvetési egyensúly megteremtése után nyílt mód. Addig meg kellett elégedni pénzbe nem kerülő intézkedésekkel, mint amilyen például a 6 és 15 év közötti korosztály iskolalátogatási kötelezettségének a megerősítése volt 1921-ben (XXX. tc.). 1926-ban viszont már átfogó fejlesztési programot terjesztett a parlament elé a miniszter. Ez 3500 új tanterem és 1750 tanítói lakás építését irányozta elő a következő sorrendben: iskola nélküli tanyai körzetek, iskola nélküli falvak, túlzsúfolt iskolájú külvárosok. Kevés törvény valósult meg olyan mértékben, mint ez (1927. évi VII. tc.). (Szgy. I/202-204.) 1930-ig, a gazdasági válság kitöréséig a tervbe vett több mint 5000 objektum mindegyike elkészült. 1926 és 1931 között összesen 1096 új népiskola épült, miközben 1922 és 1925 között csak 150, s a sokkal hosszabb és békésebb 1890 és 1913 közötti több mint két évtizedben is csak 302. Az állami költségvetésből ez természetesen jelentős évi ráfordításokat igényelt. Az 1920-as évek második felében a

kultusztárca a költségvetési kiadások 9-10%-át kapta, s ennek közel 50%-át a népoktatás fejlesztésére fordították. 1890 és 1913 között viszont csak 2 és 5,5% között ingadozott a kultusztárca részesedése, s ebből népiskolákra a kiadások 20-30%-át fordították.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

3.8. táblázat - 20. táblázat. Népiskolai oktatás a két világháború között

Tanév	Népiskolák száma	Tanulók száma	Tanítók száma	Egy iskolára jutó tanuló	Egy iskolára jutó tanító	Egy tanítóra jutó tanuló
1919/20	5584	824 454*	16 556**	147	2,9	49,7
1929/30	6680	986 830	18 990	147	2,8	51,9
1937/38	6899	963 087	20 149	139	2,9	47,7

Forrás: Kubinszky Lajos: Magyar közoktatásügyi politika a két háború között. New York, 1953, Magyar Nemzeti Bizottmány, 32-33.

* 1922/23

** 1924/25

A gazdasági válság körülményei közepette a népoktatásnakjuttatott költségvetési támogatás jelentősen mérséklődött. Az 1926-1927-es 60 millió pengővel szemben 1932-1933- ban már csak 46 millió, 1934-1935-ben 32 millió s 1937-1938-ban 31 millió jutott ilyen célokra. Ebből következett, hogy Hóman hivatali ideje alatt új iskolák csak sokkal kisebb számban épülhettek. 1933 és 1937 között csupán 219-cel gyarapodott az iskolák száma. Az 1937-1938-as tanévben így összesen 6899 mindennapos népiskola működött az országban, s ez 1920-hoz képest 23%-os növekedést jelentett. Csaknem ugyanilyen mértékben, 22%-kal emelkedett a tanítók száma is. Ezzel egy időben azonban a gyermeklétszám is nőtt, az „iskolakerülők” száma pedig csökkent. A háború előtt a tankötelesek 15-18%-a, s még 1920-ban is 17%-a nem látogatta a 6 osztályos iskolát. Ez az arány 1930-1931-re 8%-ra, és később még tovább csökkent. E két tényező következtében 1937-1938-ban 17%- kal több gyerek járt iskolába, mint 1924-1925-ben. Ez azt jelentette, hogy a közel 7 ezer népiskolában az 1937-1938-as tanévben csaknem 1 millió diák tanult 20 ezer tanító keze alatt. Egy iskolára ekkor 139 diák és 2,9 tanító, s egy tanítóra pedig 47 diákjutott. 1920-hoz képest tehát csak kismértékű javulást sikerült elérni. Nem változott lényegesen az osztott és osztatlan iskolák aránya sem. Az új tanyai és falusi iskolák zöme a régiekhez hasonlóan egy vagy két tanteremből állt. 1925-1926-ban az összes diák 19, 1930-1931-ben 18%-ajárt teljesen osztatlan, egy tantermes iskolába. Mindezek ellenére – és ez volt a legfontosabb – az analfabetizmus tovább csökkent: a 6 éven felüli lakosság 15%-áról annak 7%-ára. Keleteurópai mércével mérve ez az arány igen kedvező volt, hiszen az 1930-as években a 6 éven felüli lakosságból Jugoszláviában 45, Romániában 42, Bulgáriában 39, s Lengyelországban 23%-os analfabetizmust regisztráltak a nemzeti és nemzetközi statisztikák. Tőlünk nyugatra, Ausztriában, Csehszlovákiában, Németországban, s általában Nyugat-Európában viszont már általában 5% alatt mozgott az írni és olvasni nem tudók száma.

27. Klebelsberg-iskola a Csongrád megyei Domaszéken. 1920-as évek

A 6 osztályos elemi után a tanulmányaikat más iskolában nem folytatóknak elvileg továbbra is a 3 osztályos továbbképző népiskolákat kellett látogatni. Ezekből 1919-1920-ban 3300, 1937-1938-ban pedig 4400 működött

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

az országban. Az ismétlőiskolák heti 7 s nyáron 5 órás foglalkozásain azonban a tanköteleseknek csak 25-30%-a vett részt, s tudásukat érdemben ők sem bővítették. Ezért már Klebelsberg idején, az 1920-as évek végén felmerült, hogy az alapoktatás által közvetített tudásanyag szélesítése érdekében ezt a 6+3-as rendszert 8+2 osztályos rendszerré kellene fejleszteni. 1928-ban úgy tervezték, hogy a következő 10 évben fokozatosan fognak rátérni a 8 osztályos alapoktatásra. A gazdasági válság azonban sok egyébbel együtt ezt a tervet is keresztülhúzta. Az 1930-as években ezért csak néhány tucat – 1935 után 120 – ilyen iskola működött az országban kísérletképpen. A rendszer általánossá tételével foglalkozó törvényjavaslatot csak Hóman Bálint terjesztette a parlament elé 1940-ben. Az 1940. évi XX. tc. szerint a 8 osztályos mindennapos népiskola 4-4 osztályos alsó és felső tagozatból állt. A szorgalmi idő az alsó tagozatban szeptember 1-jétől június 30-áig, a felsőben – a nyári mezőgazdasági munkákhoz igazodva – október 15-étől április 15-éig tartott. A 8 osztályos népiskola a 6 osztályoshoz hasonlóan elsősorban alapismereteket és alapműveltséget kívánt nyújtani, ám valamivel magasabb szinten, és a felső tagozatokon a városi és a falusi lakosság eltérő igényeihez is igazodva. Az első 8 osztályos tantervek alapján tanuló évfolyamok 1941-ben indultak, de a háborús viszonyok miatt a rendszer nem vált általánossá, hanem megmaradt a kísérlet szintjén. (Szgy. I/320-321.)

A falusi és tanyai lakosság alacsony műveltségi szintje és agrárgazdasági ismereteinek hiányosságai, valamint fogékonyságuk a radikális ideológiákra a kultuszkormányzatot már az 1920-as években az iskolán kívüli ismeretterjesztés különböző formáinak felkarolására és hathatós támogatására ösztönözték. Ennek egyik intézménye az úgynevezett népház, vagyis kultúr- vagy művelődési ház volt, amelyből 1938-ig 1580 épült. A szórakoztató jellegű programok és rendezvények mellett ezek különböző ismeretterjesztő előadásoknak és rövid tanfolyamoknak is helyet adtak. Ezzel párhuzamosan folyt az új 2-400 kötetes népkönyvtárak telepítése, és a régiek állományának bővítése. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium csupán 1927-1928-ban 1500 új népkönyvtárat állított fel 220 ezer kötettel. 1938-ban összesen több mint ötezer nép- és közkönyvtár működött az országban. Ezek könyvállománya általában néhány száz, ritkábban ezer kötet körül mozgott, s a 10 ezer kötetnél nagyobb városi könyvtárak kategóriájába csak 36 tartozott.

Az iskolán kívüli paraszti népművelés sajátos formáitjelentették a népfőiskolák, amelyek néhány hetes, illetve hónapos téli vagy esti tanfolyamok keretében a parasztság általános és szakmai műveltségének a fejlesztését, s ehhez kapcsoltan öntudatos és felkészült paraszti vezetők kinevelését tartották feladatuknak. Az első ilyen jellegű intézmények az első világháború előtt jöttek létre Magyarországon észak-európai példákat követve. Ezek és az 1920-as évek elején alapítottak azonban néhány éves küszködés után rendre megszűntek, s tartós sikereket nem tudtak felmutatni. Az 1930-as évek közepétől ismét új lendületet vett a mozgalom, elsősorban a különböző református, majd később katolikus ifjúsági szervezetek aktív közreműködésével. A református Soli Deo Gloria és a Keresztény Ifjúsági Egyesület (KIE) 1939-1940-ben már 30 néhány napos-hetes tanfolyamot szervezett szerte az országban mintegy 3000 16-20 éves parasztfiatal számára. A KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete) 1940-ben 1, 1942-ben 16 és 1943-ban 20 többhetes vagy egy-két hónapos tanfolyamot működtetett.

Az alsófokú ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági szakoktatás kevesebb figyelemben részesült. A közoktatásügyi kormányzat megelégedett annyival, hogy a népiskola hat osztályára épülő 2-3 éves szakirányú képzéssel sokak számára biztosítsa az iparban és a kereskedelemben való gyors és viszonylag fiatal korban való elhelyezkedést. Az 1937-1938-as tanévben 376 iparos- és 20 kereskedőtanonc-iskola működött az országban 56, illetve közel 3 ezer tanulóval. A tanoncképzés továbbra is három évig tartott, ám az iskolában töltött heti 4+3 óra 9 órára emelkedett, s vasárnap nem lehetett órát tartani. A tanonciskolákhoz hasonló funkciót betöltő szaktanítós (mező)gazdasági iskolákból a háború előtt 75, 1925-1926-ban 48 s 1937-1938-ban 55 működött. A diáklétszám így alakult: 13, 18, 19 ezer. Az oktatási idő ezekben telente ugyancsak 9 órát, tavasszal és ősszel azonban csak 4 órát tett ki. A gyakorlati oktatás céljaira sok közülük 5-20 holdas mintagazdaságokkal is rendelkezett.

A középfokú általános és szakoktatás leglátogatottabb intézménye az elemi első 4 osztályára épülő 4 osztályos polgári iskola maradt. Népszerűsége mellett ehhez az is hozzájárult, hogy a 8 osztályos elemi iskolára való áttérés előkészítésének a szándékával az 1927. évi XII. tc. ajánlotta, hogy minden 5 ezer lelken felüli település építsen polgári iskolát. (Szgy. I/215—218.) A háború előtti csaknem 500 polgári iskolából az új országterületre 253 esett, amelyeknek a száma 1929-1930-ra 353-ra, 1937-1938-ra pedig 397-re emelkedett. A polgári iskolák száma 1920 és 1938 között tehát 57%-kal nőtt, s így elérte a háború előtti szám 80%-át. A polgáristák száma kezdetben ennél is dinamikusabban emelkedett: néhány ezer híján már az 1920-as évek közepén megközelítette a háború előtti 99 ezret. E fölé azonban a későbbiekben sem emelkedett, sőt lecsökkent 70-80 ezerre, s csak az 1930-as évek végére haladta túl ismét a 90 ezret. A stagnálás részben a középiskolák terjedésével, részben a 8 osztályos alapoktatás megkezdésével magyarázható. A körvonalazódó új oktatási struktúrában a polgári iskolák funkciója kérdésessé vált.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A polgári iskolára épülő középfokú szakoktatás rendszerében annyi változás történt, hogy a továbbra is népszerű felsőkereskedelmi iskolák 1920-tól 3 helyett 4 évfolyamosok lettek, s a végzősök 1930-tól érettségi vizsgát tettek. Az ipari szakiskolák és felső ipariskolák képzési ideje az 1930-as évek végéig, amikor új középfokú szakoktatási rendszer lépett életbe, nem változott. A 3 év alatt megszerezhető diploma iparengedély kiváltására és önálló műhely nyitására jogosított.

A középiskolai oktatást illetően a két miniszter elképzelése különbözött. Az 1924-es középiskolai reformmal (XI. tc.) Klebelsberg kettőről háromra növelte a középiskola-típusok számát. A természettudományos műveltséget adó s a klasszikus nyelvek helyett németet és franciát tanító reáliskolát megtartotta olyannak, mint amilyen a korábbiakban is volt. A gimnáziumot viszont két típusra bontotta. A humán gimnázium erős latin, görög és történeti tanulmányokkal széles körű és mély klasszikus műveltséganyagot közvetített, míg a reálgimnáziumi oktatás középpontjába a latinra alapozott modernebb humán ismeretanyagok, közöttük a német és a francia nyelv tanítása került. (Szgy. I/185-189.) Két évvel később a leány-középiskolát is két típusra bontották. A leánygimnázium a fiúgimnáziumnak, a leánylíceum a reálgimnáziumnak felelt meg. A reform lényeges újítása s egyben belső ellentmondása volt, hogy a korábbinál specializáltabb ismeretanyag ellenére mind az öt iskolatípus érettségije bármelyik magyar felsőoktatási intézménybe való felvételre jogosított. A nagyvárosokban, amelyek több középiskolát tartottak fenn, ez a struktúra annyiban okozott problémát, hogy a diákokat igen korán – 10 éves korban – szakosodásra kényszerítette. A kisvárosokban viszont, ahol csak egy vagy két iskola működött, meg is határozta a specializálódás irányát. Ezért, s a 30-as évek „demokratikusabb” szelleméhez alkalmazkodva 1934-ben Hóman gyökeres változtatást léptetett életbe: a három addigi típust megszüntetve bevezette az egységes középiskolát (XI. tc.). A latin és a német mint kötelező idegen nyelvek mellett a harmadik idegen nyelvet (görög, francia, angol vagy olasz) a továbbiakban a fenntartó határozta meg, s mód nyílt arra is, hogy V osztálytól latin helyett reáliákat tanuljanak. A szakosodás követelményeinek tehát iskolán belüli osztálybontásokkal próbáltak megfelelni. (Szgy. I/266-268.) Hóman másik újítása úgynevezett líceumok és gazdasági középiskolák, vagyis szakközépiskolák felállítása volt 1938-ban (XIII. tc.). Ezek tanulmányi ideje 4 évig tartott, s a polgári vagy a gimnázium első négy osztályának az elvégzése jogosított felvételre. A gimnáziumhoz képest mindkét típus jóval gyakorlatibb képzést adott. Idegen nyelvekből például általában csak egyet tanítottak, s az itt szerzett érettségi csak korlátozottan jogosított felsőfokú tanulmányokra. A líceumok elsősorban a tanítóképzőre készítettek elő, a gazdasági középiskolák pedig a régi felsőkereskedelmi, felső mezőgazdasági és felső ipariskola funkcióját vették át. Az 1940-1941-es tanévben ezekből összesen közel 100, s ezen belül 50 kereskedelmi szakközépiskola működött az országban.

3.9. táblázat - 21. táblázat. Középfokú oktatás a két világháború között

Tanév	Középiskolák				Polgárik			
	száma	tanulók száma	tanárok száma	egy tanárra jutó tanuló	száma	tanulók száma	tanárok száma	egy tanárra jutó tanuló
1919/20	129	57 769[a]	-	-	253	80 051	-	-
1929/30	156	59 244	3362	17,6	353	60 635	4287	14,1
1937/38	173	69 993	3488	20,0	397	93 561	4124	22,6

[a] 1923/24

Forrás: Kubinszky Lajos: Magyar közoktatásügyi politika a két háború között. New York, 1953, Magyar Nemzeti Bizottmány, 44-47.

Az egymással koncepcionálisan ütköző reformok ellenére a középiskolai oktatás egyenletes tempóban fejlődött, és színvonala is magas maradt. A 267 középiskolának Trianon után közel fele, 129 maradt magyar területen. Ezek száma 1929-1930-ra 156-ra, 1937-1938-ra 173-ra emelkedett. Ez 34%-os növekedésnek felelt meg. A fejlődés tehát gyorsabb volt, mint az 1892 és 1913 közötti két évtizedben, amikor csak 26%-kal emelkedett a középiskolák száma. A tanulók száma 1923-1924 és 1937-1938 között 58 ezerről 70 ezerre, tehát 21%-kal nőtt. Az 1930-as évek végén majdnem annyi – 22%-kal kevesebb – középiskolás tanult a 9 milliós országban, mint 1917-1918-ban a 18 milliósban. A 10 és 18 év közötti korosztálynak ezekben az években mintegy 10%-a járt középiskolába, míg a háború előtt csak kevesebb mint 3%-a. A középiskolát végzettek aránya így az 1920-as 2,6%-ról 1930-ra 3,6, 1938-ra pedig közel 6%-ra emelkedett. A németországi aránynál ez valamivel kevesebb, a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

franciaországinál viszont kissé több volt. A magyar oktatási rendszer tehát ebből a szempontból megőrizte már a századelőre elért jó, lényegében nyugat-európai színvonalát. Az egy tanárra jutó diáklétszám a népiskolákhoz viszonyítva igen alacsony, 1913-1914- ben és 1937-1938-ban egyaránt 20 fő volt. Az oktatók között továbbra is igen sok kiváló felkészültségű tudóstanár akadt. A budapesti gyakorlógimnáziumban, amelynek a példája persze nem általánosítható, az 1932-1933-as tanévben a Magyar Tudományos Akadémia 2 levelező tagja és 2 habilitált egyetemi magántanár is oktatott. Ez és a középiskolák jó felszereltsége továbbra is garantálta az elitképzés magas színvonalát.

Az 1920-as években mindhárom alapvető iskolatípusban, a népiskolában, a polgári iskolában és a középiskolában új tanterveket vezettek be. A tantárgyi struktúrát, az egyes tárgyak óraszámát és az óraszámok arányait tekintve ezek nem nagyon tértek el a háború előttitől. A tanítás tartalma és a nevelés szelleme mégis változott. A Trianon utáni új helyzetet tükrözve és ahhoz egyben alkalmazkodva is csökkent az értéksemleges intellektualizmus becsülete, s nőtt a világnézeti-politikai nevelés jelentősége. Ennek részeként erősödött a keresztény és nemzeti szellem, s új elemként megjelent az irredentizmus. Kornis Gyula piarista szerzetes, a budapesti tudományegyetem filozófiatanára, később rektora, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára 1921-es programadó írásában a magyar neveléspolitika fő feladatait az alábbiakban határozta meg: 1. „a nemzeti érzés pozitív ápolása”, azaz az „integer Magyarország” gondolata; 2. „az ifjúság lelkének megvédése az internacionalizmus szelleme ellen”; s 3. „a nemzet intelligenciájának visszamagyarosítá- sa, mondhatnánk eljudaizálásával szemben hungarizálása”. S mivel – tette hozzá – ezt a szellemet a keresztény morál tartalmazza a legteljesebb mértékben, „a nemzeti politikai nevelés csak úgy lehet biztosítva, ha a keresztény vallásos érzület is áthatja”.[4] E programmal összhangban a történelemtanításban feladták azt a régi elvet, hogy a legújabb kor eseményei nem valók az iskolai tantervekbe. Ehelyett kifejezetten megkövetelték, hogy a világháborúval, az „úgynevezett proletárdiktatúrával”, a trianoni békével s még az ezt követő eseményekkel is foglalkozzanak. Magyarország földrajza mindegyik iskolatípusban a régi Magyarország földrajzát jelentette, amelynek tanítása során – fogalmazott a középiskolai tantervhez készített 1927-es utasítás – „Reá kell mutatni a magyar medencerendszer minden egyes tájának, a föld minden természeti tényezőjének az egész nemzet életében való fontos szerepére. Így mutathatjuk ki egyrészt a magyar föld és a magyar nemzet elválaszthatatlan kapcsolatát, másrészt a magyar föld minden egyes részének szoros összetartozandóságát, földrajzi, gazdasági, történelmi és politikai egységét. [...] Először mindig az osztatlan magyar földet kell megmutatni, azután össze kell hasonlítani a megcsonkított országgal.”[3] A tanítás minden iskolában rövid imával kezdődött és végződött: az úgynevezett Magyar Hiszekeggyel, amely a régi Magyarország eljövendő „feltámadását” mint „isteni örök igazságot” véste a diákok tudatába (Hiszek egy Istenben, / Hiszek egy hazában, / Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában!).

Klebelsberg, Kornis és mások útmutatásának megfelelően az irredentizmus mellett nagy súly helyeződött a baloldali radikális eszmék, elsősorban a kommunizmus és a szociáldemokrácia, de ezek mellett a polgári demokrácia elítélésére, illetve kritikájára is. Károlyi és szövetségesei a tankönyvekben ennek következtében olyan nemzetárulókká stilizálódtak, akiknek nemcsak saját forradalmukért, hanem „a zsidó Kun Béla vezérlete alatt kikiáltott proletárdiktatúráért”, valamint Trianonért is viselniük kellett a felelősséget. A középiskolai irodalomtörténet-tanítás záróköve a háború előtt Madách Imre és Az ember tragédiája volt. Most Jókai, Herczeg Ferenc és a századelő más szerzői is ideologikusan szelektált és prezentált tananyaggá váltak. Ady például azzal a megszorítással, hogy „sok tekintetben elszakadt a nemzeti költészet tisztult valláserkölcsi irányától”, Móricz és Szabó Dezső pedig Bródy Sándorral együtt olyan naturalistákként, akik „az emberben az állati indulatok emberét látják, a maguk korának társadalmi berendezését azzal pellengérezik ki, hogy a szenny és a nyomor fertőjének festik”.[6]

Hóman minisztersége alatt a közvetített műveltséganyag antiintellektualizmusa, ideologikus prezentálása és hungarocentrizmusa még inkább megerősödött. Az 1934-es egységes középiskola bevezetésekor a miniszter egyenesen azt állította, hogy az általános műveltség fő eleme, amit a középiskolai oktatás gerincévé kell tenni, a nemzetismeret. A háború előtti oktatási eszménytől immár teljesen elkanyarodva később arról beszélt és írt, hogy „Egyetlen magyar iskolának sem lehet célja a puszta szakismeretközlés. Valamennyiünknek elsőrendű feladata a magyar életre való céltudatos előkészítés, az ifjúság erkölcsi nevelése, jellemének szilárdítása, kötelességtudásának fejlesztése, valláserkölcsi és nemzeti alapon nyugvó egészséges magyar világszemléletének kialakítása.”[7] Az egységes középiskola új óraterve szerint a tanítás középpontjába ennek megfelelően nem a humanisztikus vagy természettudományi, hanem az úgynevezett nemzetismereti tárgyak, a magyar nyelv és irodalom, a történelem, valamint a gazdasági és társadalmi ismeretek kerültek. Ezen belül a világtörténelem súlya drasztikusan csökkent. Jelentősen, heti 2-ről heti 4-re nőtt a testnevelési órák száma is.

[3] Idézi Jóboru Magda: A köznevelés a Horthy-korszakban. Budapest, 1972, Kossuth-Tankönyvkiadó, 139.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A vallásos és nemzeti szellemű nevelésre, valamint a fiúk testedzésére a tanórákon, illetve az iskolán kívül is nagy gondot fordítottak. Ennek egyik szervezete a cserkész-, a másik a leventemozgalom volt. A cserkészet, amelyet 1908-ban alapítottak Nagy-Britan- niában, Magyarországon 1912-ben jelent meg, de csak a háború után terjedt el. Létszáma 1924-re 15 ezer, 1930-ra pedig 45 ezer főre emelkedett. Elsősorban középiskolás fiúk tartoztak soraiba, tehát elit ifjúsági szervezet volt. Programja szerint a cserkészet lelkileg kiegyensúlyozott és vallásos, fizikailag pedig erős, életrevaló és gyakorlatias fiúkat akart nevelni. Tagjait, akik egyenruhát viseltek, ennek érdekében katonai szervezettségű őrsökbe, rajokba és csapatokba osztotta, s katonás életformához – tisztelgés, táborozás, felderítés, hadijátékok stb. – szoktatta őket. Mindezt a serdülő fiúk számára különösen vonzó dzsungel-, indián- és detektívromantikával párosította.

28. Magyar leventék Németországban. 1939. május 1-jén

A levente ezzel szemben speciális magyar intézmény volt, amelyet a testnevelés fontosságának felismerése és a békeszerződés által megtiltott általános védkötelezettség pótlásának a szándéka hívott életre 1921-ben (LIII. tc.). (Szgy. I/167—169.) A törvény minden 12 és 21 év közötti olyan fiút leventekötelesnek tekintett, aki nem járt rendszeres testnevelést nyújtó iskolába, illetve nem vonult be katonai szolgálatra. A leventék leszerelt tényleges vagy tartalékos tisztek – leventeoktatók – irányításával hétvégenként rendszeres test- és menetgyakorlatokon vettek részt, melyek során a fegyverhasználat alapjaival is megismerkedtek.

A felsőoktatás a népoktatáshoz hasonlóan kiemelt támogatásban részesült. A kultusztárca költségvetéséből az egyetemek és főiskolák az 1920-as évek elején 25%-kal, később 18-20%-kal részesedtek, tehát közel félannyival, mint a népiskolák. Elsősorban a háború előtt alapított debreceni egyetemet fejlesztették, valamint a szegedit és a pécsit, amelyeket a részben áttelepült kolozsvári, illetve pozsonyi tanári karra építve 1921-ben kezdtek szervezni. A Tisza-parti szegedi klinikák és a 9 épületet magába foglaló templomtéri épületegyüttes 1926 és 1930 között készült el. Ugyanezekben az években épült ki Debrecenben a Nagyerdő melletti modern egyetemi campus, amelynek főépületét 1932-ben avatták fel. A Ferenc József Tudományegyetem Szegedre és az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költözése mellett Magyarországra települt a nagy múltú selmecbányai Bányászati és Erdészeti Főiskola is, amelynek Sopron adott otthont. A modern élet követelményeihez alkalmazkodva önálló intézményként már 1920-ban megkezdte működését a budapesti Közgazdaságtudományi Kar, amely a korábbi Keleti Kereskedelmi Akadémiát is magába olvasztotta. 1925-ben ezt a Testnevelési Főiskola alapítása követte, ugyancsak Budapesten. Az utolsó nagyobb szervezeti reformra 1934-ben került sor, amikor egyetlen intézmény- nyé vonták össze a József Nádor Műegyetem műszaki karait, az Állatorvosi Főiskolát, a Közgazdaságtudományi Kart és a soproni főiskolát. (Szgy. I/323-324.)

3.10. táblázat - 22. táblázat. A 6 éven felüli lakosság iskolai végzettsége 1930-ban és 1941-ben

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Megnevezés	1930	1941
1. Főiskolát végzett	1,1	1,2
2. Legalább 8 középiskolai osztályt végzett	3,6	5,9
3. Legalább 6 középiskolai osztályt végzett	4,7	4,9
4. Legalább 4 középiskolai osztályt végzett	10,8	12,0
5. Legalább 6 elemi osztályt végzett	48,5	55,4
6. Legalább 4 elemi osztályt végzett	73,9	78,8
7. Írni-olvasni tud	90,4	92,4
8. Csak olvasni tud	0,8	0,3
9. Sem írni, sem olvasni nem tud	8,8	7,3
Összesen (7-9.)	100,0	100,0

Forrás: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet. Bp., 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 15.

A hallgatóság száma az 1930-as évek elejéig nőtt, ettől kezdve viszont – az állástalan diplomások nagy száma miatt – csökkent. Úgyhogy az 1937-1938-as létszám (13 228) csak 32%-kal múlta felül az 1919-1920-ast (10 005), s valamivel elmaradt az 1920-1921-es létszámtól (14 258). Az 1892 és 1913 közötti két évtizedhez képest, amikor a növekedés 115%-ot ért el, ez jelentős visszaesésnek tekinthető. Az összlakosság számához viszonyítva viszont ennek ellenére javult az arány. Míg a háború előtt 1234 lakosra jutott egy főiskolás, addig az 1920-as évek elején 785 s az 1930-as évek végén minden 759 lakosra. A 6 éven felüli lakosságnak 1930-ban 1,1, s 1940-ben 1,2%-a rendelkezett egyetemi vagy főiskolai diplomával. Bár túlsúlya mérséklődött, legtöbb diákot továbbra is a budapesti – 1921-ben Pázmány Péterről elnevezett – tudományegyetem fogadott, majdnem annyit, mint a többi együttvéve. Az 1935-1936-os tanévben például közel 5000-en tanultak itt, miközben az új műegyetemen csak 2000, Pécsett, Szegeden és Debrecenben pedig 1500 körüli számban. A hallgatók szakok és karonkénti összetétele érdemben nem változott. A jogászok aránya az egész korban 30% felett maradt, s a mérnököké egyszer sem emelkedett az 1913-1914-es 16% fölé. Tartósan csupán a teológusok aránya csökkent, a háború előtti 19%-ról 6-13%-ra, nagy évenkénti ingadozással. Az egyetemet végzettek többsége tehát továbbra is közszolgálati területeken helyezkedett el, s a gazdaság magasan kvalifikált diplomás szakemberekkel való ellátása még váratott magára.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

29. Szent-Györgyi Albert és Rusznyák István professzorok a szegedi egyetemen. 1936. október

A jog- és államtudományi, valamint a bölcsészkarok képzési rendje változatlanul laza, lényegében az előadó professzorok érdeklődése által megszabott keretek között zajlott. A műszaki egyetemen és az orvoskarokon viszont szigorodott a tanulmányi fegyelem. Az orvoskarok tanulmányi rendjében fontos változást jelentett, hogy 1922-ben bevezették a doktorrá avatás előtti egyéves kötelező klinikai gyakorlatot. Az egyetemi oktatás magas színvonaláról számos kitűnő professzor gondoskodott. A legsikeresebbnek a szegedi Szent-Györgyi Albert bizonyult, aki a C- és a P-vitamin előállításáért és orvosgyógyászati bevezetéséért már 1937-ben Nobel-díjat kapott. Kollégái közül később, 1947 után az Egyesült Államokban ezt megközelítő hírnévre tett szert Bay Zoltán elméleti fizikus, aki a második világháború alatt itthoni elszigeteltsége ellenére az amerikaiakkal egy időben fejlesztette ki a radart. A budapesti egyetem világhírű professzorai közül többek között Fejér Lipót matematikus és Békésy György biofizikus említhető. Utóbbi Bay- hoz hasonlóan az Egyesült Államokban lett világhírű 1947 után, s ugyanott, a Harvard professzoraként kapott Nobel-díjat 1961-ben. A nagyon nívós orvosi, kémiai és matematikai tanszékekhez képest a vidéki bölcsészkarok tanszékei általában alacsonyabb színvonalat képviseltek.

Az egyetemi képzéshez szervesen illeszkedett s azt mintegy betetőzte a tehetséges diákok és fiatalabb kutatók néhány hónaptól egy-két évig terjedő külföldi tanulmányútjainak rendszere. Ezt különösen Klebelsberg szorgalmazta, aki a magyar tudósok és művészek nemzetközi tájékozottságának megalapozása és a középiskolai nyelvtanárok nyelvtudásának tökéletesítése érdekében 1927-ben külön ösztöndíjrendszert is létrehozott. Az ösztöndíjakat az Országos Ösztöndíjtanács adományozta, amelynek élén hosszú időn át Klebelsberg egyik bizalmasa, a történész Domanovszky Sándor állt. A magasabb műveltség céljait szolgáló ösztöndíjrendszerhez szorosan kapcsolódott a külföldi magyar intézetek hálózata. Ezek kiépítéséről, illetve fejlesztéséről az 1927. évi XIII. tc. intézkedett. A külföldi magyar intézetek általában kettős célt szolgáltak: a magyar kultúra terjesztését az adott országban, s az adott ország nyelvének és kultúrájának a tanulmányozására érkezett magyar ösztöndíjasok munkájának a támogatását tanácsokkal, sőt gyakran lakó- és munkaszobák biztosításával is. Ezek közül legnagyobb jelentőségre az ország kulturális kötődéseinek és politikai tájékozódásának megfelelően a bécsi és berlini Collegium Hungaricum, valamint a római Academia d'Ungheria, illetve a mellettük működő kutatóintézetek tettek szert. Szerényebb keretek között azonban Európa más fővárosaiban is működtek hasonló intézmények: Párizsban Magyar Tanulmányi Központ, Varsóban Magyar Történeti Könyvtár, továbbá a tartui és a helsinki egyetemek keretén belül kisebb magyar intézetek, valamint számos egyetemi városban magyar lektorátusok. Európán kívül az Egyesült Államokban létesült hasonló intézmény: a New York-i Hungarian Reference Library. Ezekben az intézményekben az 1920-as évek közepétől-végétől tanárjelöltek, művészek és fiatal szakemberek százai fordultak meg és töltődtek fel egész további életükre és munkásságukra kiható élményekkel és tudásanyaggal. (Szgy. I/218-221.)

A területi változások következtében az iskolafenntartók között nőtt az egyházak és a községek, s csökkent az állam szerepe. Az elemi iskoláknak például 1917-1918-ban az állam már 23%-át tartotta fenn, 1920-ban viszont csak 14%-át. Az elég nagyarányú államilag finanszírozott iskolaépítés következtében a későbbiekben ezek az arányok az állam javára módosultak, de még így sem állt vissza teljesen a háború előtti megoszlás. Az állam az elemi iskoláknak még 1937-1938-ban is csak 19%-át, a középiskoláknak 35%-át, s a polgáriknak 40%-át működtette. Az egyházak, elsősorban a katolikus egyház szerepe tehát továbbra is meghatározó maradt.

A különböző iskolatípusok diákjainak társadalmi összetétele – hasonlatosan a háború előttihez – nagy egyenlőtlenségeket mutatott. Míg az elemisták összetétele nagyjából tükrözte a felnőtt társadalom arányait, a polgáriba szinte kizárólag parasztok, kispolgárok és munkások küldték gyermekeiket, a középosztálybeli családok és a felső rétegekhez tartozók nem. A középiskolákban viszont utóbbiak gyermekei tették ki az összes diák több mint 50%-át, s a társadalom 90%-ának gyermekei csak kevesebb mint 50%-át. A középosztály mellett elsősorban az önálló iparosok és kereskedők taníttatták gyermekeiket középiskolákban, egyaránt 10-10% körüli arányban, míg a munkásgyerekeknek csak 3-4%-a, a szegényparasztgyerekeknek pedig alig több mint 1%-a érettségizett. A felsőoktatásban kissé még ehhez képest is egyenlőtlen arányok uralkodtak. A nagyiparosok, nagybirtokosok és szellemi foglalkozásúak gyermekeinek részesedése az 1930-as évek közepéig nem csökkent, hanem a háború előtti 57-58%-os arányt is felülmúlva 65%-ig emelkedett. Az önálló iparosok, kisbirtokosok, munkások és mezőgazdasági munkások gyermekeinek aránya ugyanakkor a háború előtti 11%-os, 6-7%-os, 4-5%-os, illetve 1%-os érték körül ingadozott. Egyetlen rétegé, a kereskedőké viszont felére, 12%-ról 6%-ra esett vissza. Az 1930-1931-es tanévben a 18-23 éves korosztályból a nagy- és középbirtokosok gyermekei közül minden 6., az ipari tisztviselők gyermekei közül minden 18., a kisbirtokos parasztok gyermekei közül minden 121., a munkások gyermekei közül minden 425., s a föld nélküli szegényparasztok gyermekei közül minden 1320. járt felsőfokú iskolába.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Ezek a háború előtti tendenciáknak részben ellentmondó arányok a kultuszkormányzat, illetve az általános kormánypolitika tudatos és célzatos beavatkozásaival magyarázhatók. Ezek közül egyre, az úgynevezett numerus claususra már utaltunk. Ennek következtében az izraelita felekezetű egyetemi hallgatók 1918 előtti 30-34%-os aránya az 1920-as évek első felében 8-11%-ra csökkent. A hazai és a nemzetközi zsidó szervezetek, a demokratikus pártok és a Népszövetség tiltakozásának helyt adva a kormányzat 1928-ban ezt ugyan módosította (XIV tc.), de a teljes tanszabadság háború előtti liberális elvét továbbra sem állította vissza. Mindössze annyit tett, hogy a „népfajhoz", illetve a nemzetiséghez tartozást mint felvételi szempontot kiiktatta a törvényből, s a szülők foglalkozásával helyettesítette. A törvénymódosítás következtében az izraelita vallású egyetemisták aránya mintegy 50%-kal nőtt, azaz az 1920-as évek utolsó harmadárajellemző 8%-ról az 1930-as évek elejére felemelkedett 12%- ra. Az 1930-as évek közepétől azonban ismét 10% alá süllyedt. (Szgy. I/157-158., 234-235.)

A másik fontos befolyásoló tényező a magasabb beosztású közalkalmazottak és köztisztviselők gyermekeinek céltudatos támogatása volt. Az 1920-as évek elején bevezetett új felvételi és tandíjrendeletek jelentős kedvezményekben részesítették a magasabb fizetési osztályba tartozó köztisztviselők és közalkalmazottak – beleértve a hadsereg és a csendőrség kötelékébe tartozók – gyermekeit. Az ilyen származású tanulók mindaddig, amíg meg nem buktak, a középiskolai tandíjnak csak felét-harmadát fizették. 1927-ben azután külön törvény is intézkedett az e kategóriába tartozó diákok középiskolai és egyetemi tanulmányainak költségcsökkentésére hivatott ösztöndíjak létesítéséről. Az 1927-1928-as tanévben 1 millió pengőt osztottak szét évi 4-800 pengős ösztöndíjak formájában azok között, akiknek a szülei a megfelelő társadalmi kategóriába tartoztak, s emellett az „erkölcsi magaviselet" és a „nemzethűség" szempontjából sem lehetett kifogást támasztani velük szemben. A keresztény középosztály reprezentációjának növekedése a felsőoktatásban legnagyobbrészt a zsidó kispolgárok, s ezen belül a kereskedők gyermekeinek a rovására valósult meg.

Az 1930-as évek közepétől a nagybirtokosok, nagyiparosok és szellemi foglalkozásúak önreprodukciós potenciálja csökkenni kezdett, s az 1940-es évek elejére visszaesett a háború előtti szintre. A kisbirtokos paraszti hátterű gyermekeké ugyanakkor 9,3 a munkásgyermekeké 7,2, s a mezőgazdasági munkások fiaié 1,7%-ra emelkedett. Ezeknek az aránymódosulásoknak a hátterében ismét kormányzati beavatkozás állt. Klebelsberggel szemben, aki az elitnevelést a keresztény középosztály önreprodukciójának támogatásával kötötte össze, Hóman a tehetségek, s ezen belül a népi tehetségek támogatására törekedett. Ennek érdekében 1933-ban módosította a tandíjrendeletet. A mentesség vagy kedvezmény megítélésekor a továbbiakban nagyobb hangsúly helyeződött a tanulmányi eredményre. Ezt követte a „Horthy Miklós-ösztöndíj" létesítése 1937-ben „szegény sorsú, szorgalmas és nemzethű" egyetemisták, felső tagozatos középiskolások és gyakornokok számára. Az 1937-1938-as tanévben 600 diák és hallgató kapott évi 200 pengő, 200 hallgató évi 360 pengős és 100 gyakornok évi 600 pengő ösztöndíjat. Különböző vidéki – sárospataki, hódmezővásárhelyi – kezdeményezések folytatásaként és az Eötvös Collegium példájára is gondolva 1939-ben Budapesten megalakult a Bolyai – 1942-től Györffy István – Kollégium. Az itt összegyűjtött szegény, de tehetséges parasztfiatalok nemcsak tandíjat nem fizettek, hanem internátusi ellátásban is ingyen részesültek. S végül mindezt betetézte az Országos Tehetségkutató Intéző Bizottság felállítása 1941-ben. Ez évente 600 tehetséges, de szegény sorsú falusi gyermek ingyenes középiskolai beiskolázásáról gondoskodott. „A magyar értelmiségi rétegből kirekesztett zsidók és az eddig hamis szempontok szerint helytelenül kedvezésekben részesített hanyag és tehetségtelen tanulók helyébe lépő életerős népi gyermekek tanulmányainak biztosítása által – indokolta a kezdeményezést Hóman – meggyorsítjuk a társadalom folytonos megújulásának egészséges folyamatát."[8]

Oktatási feladataik mellett az egyetemek a tudományos kutatás legfontosabb szervezeti kereteiként is fontos feladatokat láttak el. A kor reprezentatív történeti összefoglalását, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által írt Magyar Történetet a budapesti Királyi Magyar Egyetemi Nyomdajelentette meg (1929-1933), és az egyik legigényesebb társadalomtudományi folyóiratot, a Minervát a pécsi egyetem kebelén belül szerkesztette Thienemann Tivadar. Az egyetemek mellett ugyanakkor megjelentek a modern értelemben vett, oktatási feladatokkal nem foglalkozó kutatóintézetek. A háború előtt Magyarországon ilyenekjobbára csak a Földművelésügyi Minisztérium kebelén belül vagy a nagy ipari vállalatok kísérleti laboratóriumaiként működtek. Az 1920-as években – Klebelsberg kifejezett támogatásával – ezekhez most több új, államilag finanszírozott intézmény csatlakozott. Ilyen volt az Ógyalláról Budára telepített Csillagvizsgáló Intézet, a Balaton élővilágának kutatására létesített Tihanyi Biológiai Intézet, a bécsi Magyar Történeti Intézet és az Országos Közegészségügyi Intézet. A társadalomtudományok művelésének magasabb szintre emelése érdekében Teleki Pál több kisebb kutatócsoport létrehozását kezdeményezte. Ilyen volt az Államtudományi Intézet (1926) és a Táj- és Népkutató Központ (1938). Ezek és néhány más hasonló profilú intézet egyesüléséből jött létre 1941-ben, Teleki halála után a Teleki Pál Tudományos Intézet. A legfontosabb közgyűjteményekben folyó kutatási és publikációs tevékenység összehangolását és általában a hatékonyság növelését szolgálta az Országos Magyar Gyűjteményegyetem felállítása 1922-ben (XIX. tc.). Ez az önkormányzattal felruházott új intézmény az Országos Levéltár, a Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum, a Szépművészeti Múzeum és a budapesti Egyetemi Könyvtár legfelsőbb szintű irányításáról gondoskodott.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az állami intézmények mellett fontos szerepet játszottak a tudományos életben a különböző társulatok. Ezek általában az egyes diszciplínák művelőit tömörítették, s több közülük intenzív publikációs tevékenységet fejtett ki. Ilyen volt többek között a Magyar Történelmi Társulat, amely a Századok és az újabbkori magyar történeti források (Fontes...) kiadása mellett 1939 és 1943 között Domanovszky Sándor szerkesztésében 5 kötetben megjelentette a Magyar Művelődéstörténetet; a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, amely Pintér Jenő 8 kötetes Magyar Irodalomtörténetének első 7 kötetét adta ki 1930 és 1934 között; a Magyar Szemle Társaság, amely 1927-től a kor legnívósabb társadalomtudományi folyóiratának, a Magyar Szemlének, továbbá két könyvsorozatnak, a Magyar Szemle Könyveinek és a Magyar Szemle Kincsestárának a publikálásáról gondoskodott; valamint a Kisfaludy Társaság, amelynek 60 kötetes Magyar Klasszikusok sorozata 1928-ban indult. (Szgy. I/224-227.)

A Magyar Tudományos Akadémia irányító és kezdeményező szerepe a tudományos kutatások szervezésében és eredményeinek közzétételében, amely a háború előtt sem volt meghatározó, a két világháború között csökkent. A nagy anyagi nehézségek miatt, amelyek között az 1920-as évek első kétharmadában működött, periodikáinak és egyéb kiadványainak egy részét meg sem tudta jelentetni. A történettudományi könyvkiadás például csak nem teljesen megbénult. A kivételek közé tartozott Széchenyi István Munkái kiadásának a folytatása 1925-től és Tisza István Összes Munkái kiadásának a megkezdése 1923-ban. 1928 után, amikor grófVigyázó Ferenc hatalmas vagyona végrendeletileg az intézményre szállt, az Akadémia koordinációs és publikációs tevékenysége némileg megélénkült. Ennek keretében jelentették meg 1930-ban a magyar irodalom klasszikusainak 3 kötetes népszerű gyűjteményét A magyar nép irodalmi könyvtára címmel, valamint kezdték meg 1932-ben a Magyarosan című nyelvművelő folyóirat kiadását, amelynek számai 1949-ig jelentek meg. Folytatódott a Magyar Etymológiai Szótár kiadása is.

A természettudományi kutatások közül elsősorban a Tihanyi Biológiai Intézet programjai, az alföldi akácfásítási kísérletek, valamint a rákkutatás kapott támogatást. A magyar nyelv és irodalom, illetve általában a humaniórák mellett azonban a természettudományok jelentősége az Akadémián belül továbbra is mellékes maradt. Ez abban is kifejeződött, hogy a 250 tag közül az összes természeti és műszaki tudományt csak 93-an képviselték, miközben a Nyelv- és Széptudományi Osztálynak egyedül 54, a Bölcseleti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának pedig 93 tagja volt.

3. 3. TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

Az 1920. évi népszámlálás szerint az új Magyarország lakóinak száma 7,9 milliót tett ki. 1930-ra ez a szám 8,6, 1941-re pedig – a visszakerült területek lakosságát nem számítva – 9,3 millióra emelkedett. A 17%-os növekedés elsősorban az életkor felső határának jelentős kitolódásából adódott. A születéskor várható átlagos élettartam Magyarországon az első világháború előtt 40, 1930-ban 50 és 1941-ben 57 év volt. Ezt az életkörülmények és az egészségügyi ellátás általános javulása eredményezte. A halálozási ráta, amely a háború előtt még elérte a 20 ezreléket, az 1930-as évek elejére 17, az 1940-es évek elejére pedig 14 ezrelékre mérséklődött. A halálozási ráta csökkenése ellenére a természetes szaporodás üteme mérséklődött. A háború előtt ez még meghaladta az 1%-ot, 1931 és 1941 között viszont már csak 0,7%-ot tett ki. A csökkenést a születések számának visszaesése okozta. Az 1920-as évek elején ez még 30 ezrelék körül mozgott, az 1940-es évek elején azonban már csak 20 ezrelék körül járt.

Az új határok nemcsak a lakosság számát csökkentették, hanem összetételét is módosították. A legfontosabb változás a magyarországi társadalom soknemzetiségű jellegének megszűnése, s ezzel nyelvi-kulturális homogenitásának erősödése volt. A nem magyar anyanyelvűek aránya 45,5%-ról (1910) 10%-ra (1920) zuhant. A csökkenés kismértékben a későbbiekben is folytatódott. A nemzetiségek aránya – a jelentős népességnövekedés ellenére – 1930-ban már csak 8, 1941-ben pedig – a trianoni ország területén – 7%-ot tett ki. Az ország egyetlen jelentős nemzetiségi csoportja a német maradt, akiknek száma félmillió körül, arányuk pedig 7 és 5% között mozgott. A németeken kívül, akik jórészt Baranya és Tolna megyében, Buda és Veszprém környékén, valamint Sopronban és vidékén tömörültek, egyedül a szlovákok száma haladta meg a 100 ezret. A horvátoké – fokozatosan csökkenő arányban – már csak 36-22 ezret, a románoké 23-14 ezret s a szerbeké 17-5 ezret tett ki. Az egyéb kategóriába sorolt nem magyar anyanyelvűek száma viszont, akiknek az egyik csoportját a cigányság képviselte, 60 ezerről 63 ezerre nőtt. A valóságban ennél is többen

tartoztak ebbe a kategóriába. Korabeli becslések ugyanis csak a cigányok számát 100 ezer főre taksálták. A nemzetiségi kérdés mindazonáltal kiiktatódott a magyar társadalom és politika súlyos zavarokat okozó nagy

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

belső problémái közül. Az ország határain belül maradt nemzetiségi csoportok egyikét sem jellemezte szeparatizmus vagy irredentizmus.

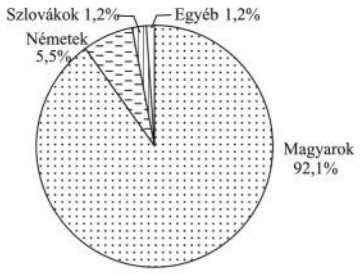

Forrás: *Történeti statisztikai idősorok 1867–1992. 1. kötet. Népesség – népmozgalom.* Bp., 1992, KSH, 24.

9. ábra. A népesség anyanyelvi megoszlása 1930-ban

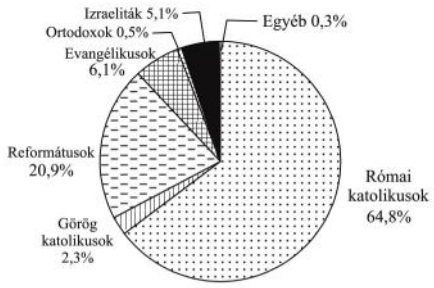

Forrás: *Történeti statisztikai idősorok 1867–1992. 1. kötet. Népesség – népmozgalom.* Bp., 1992, KSH, 33.

10. ábra. A népesség felekezeti megoszlása 1930-ban

A lakosság felekezeti összetétele ugyancsak módosult. A román, szerb és ruszin lakosság leválásával a görögkeleti (ortodox) és a görög katolikus (unitus) egyház híveinek száma és aránya drasztikusan csökkent. A katolikusoké viszont 49%-ról (1910) 64-66%-ra (1920, 1941), a reformátusoké pedig 14%-ról 21%-ra emelkedett. Az izraeliták részaránya (5%) nem változott, az evangélikusoké pedig 7%-ról 6%-ra csökkent. Az egyes felekezetek területi eloszlása egyenlőtlen volt. Miközben a dunántúliak mintegy 80%-a katolikusnak vallotta magát, a Tiszántúl keleti megyéiben a reformátusok adták a többséget. Ezért és mint állandó tiszántúli egyházkerületi székhelyt Debrecent sokan „kálvinista Rómának" is nevezték. Az izraeliták elsősorban továbbra is a városokban koncentrálódtak. 56%-uk Budapesten és a megmaradt 10 törvényhatósági jogú városban élt. A városi lakosságnak összesen 11%-át, a törvényhatósági jogú városok lakosságának 15%-át és a fővárosiaknak 20%-át tették ki.

3.11. táblázat - 23. táblázat. Az összlakosság foglalkozás szerinti megoszlása a két világháború között

Megnevezés	1920		1930		1941	
	fő	%	fő	%	fő	%
Mezőgazdaság	4 449 100	55,7	4 499 400	51,8	4 539 000	48,7
Ipar-forgalom	2 402 800	30,1	2 806 200	32,3	3 238 000	34,9
Ebből:						
Bánya és ipar	1 639 700	20,6	1 998 300	23,0	2 366 000	25,4

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Kereskedelem és hitelügy	407 000	5,1	469 100	5,4	517 000	5,5
Közlekedés	356 100	4,4	338 400	3,9	375 000	4,0
Egyéb	1 128 200	14,2	1 382 700	15,9	1 523 000	16,4
Összesen	7 981 100	100,0	8 688 300	100,0	9 320 000	100,0

Forrás: Berend T. Iván – Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp., 1972, Kossuth – Közgazdasági és Jogi K., 184.

Az új határok a lakosság foglalkozásszerkezeti viszonyaira is hatást gyakoroltak. Mintegy felgyorsították a társadalomszerkezet normális, egyébként a gazdasági fejlődéstől függő és azt követő módosulását. A mezőgazdaságból élők aránya az 1910-es 62%-ról 1920-ra 55,8%-ra csökkent, tehát közel 7%-kal, miközben 1870 és 1910 között csak 13%- kal. A gazdaság lassú szerkezeti modernizálódásának társadalmi vetületeként 1920 és 1941 között tovább folytatódott ez az átrendeződési folyamat. Az agrárlakosság száma lényegében stagnált, s így az össznépességhez viszonyított aránya 1930-ra 51,8%-ra, majd 1941-re 48,7%-ra mérséklődött. A bányászatból, valamint az iparból-forgalomból élőké ugyanakkor az 1920-as 30,1%-ról 1930-ra 32,3%-ra, 1941-re pedig 34,9%-ra emelkedett. Hasonló ütemben nőtt az értelmiségi, illetve egyéb foglalkozási kategóriákban kimutatottak számaránya is. Foglalkozásszerkezeti viszonyai alapján – ahogy egyébként gazdasági fejlettségének mutatói szerint is – a két világháború közötti Magyarország a közepesen fejlett agrár-ipari országok, Portugália, Spanyolország, Olaszország és Lengyelország közé tartozott.

Eltérően a nemzetiségi, felekezeti és foglalkozásszerkezeti megoszlástól, az osztály- és rétegviszonyok, azaz a társadalom alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyai alapvetően nem változtak. A különböző rétegek közötti hierarchikus, illetve kasztszerű, az életmódban, vagyoni helyzetben, művelődési szokásokban és az egymással való érintkezésben egyaránt megmutatkozó különbségek lényegében megmaradtak, s az egyes nagy csoportok egymással alig keveredve élték a maguk külön életét. Azok a módosulások, amelyek az egyes rétegek helyzetében, életviszonyaiban, belső összetételükben és egymáshoz való viszonyulásukban az új határok, a háború és a forradalmak, a gazdaság szerkezeti átalakulása és modernizálódása, valamint a különböző társadalompolitikai reformok következtében mégiscsak bekövetkeztek, többnyire „táboron belüli” változások voltak, s magát a hierarchiát alapvetően nem módosították.

A nagybirtokosok, tehát az ezer holdon felüli birtokkal rendelkező földtulajdonosok száma a határváltozások következtében megcsappant. A századelőn még több mint kétezer nagybirtokost és nagybérlőt, s ezen belül nyolcszáz arisztokratát mutattak ki a statisztikák. 1930-ban azonban már csak 745-öt, illetve 350-et. A vagyonukat elvesztők közé tartozott többek között Bethlen István, aki a háború előtt 5 és fél ezer holdas földbirtokkal rendelkezett Erdélyben, s ebből származó jövedelme meghaladta az akkori miniszteri fizetést. Az impériumváltozás és a romániai földreform következtében a szülői kastély, a kastélypark s némely ingóságai kivételével szinte mindenét elvesztette, s azért, hogy a földtől ne szakadjon el teljesen, 1923-tól 1500 holdas birtokot bérelt a Dunántúlon. Ugyanígy vagy ehhez hasonlóan járt Teleki, Apponyi, Károlyi Gyula s még sokan mások. Régi exkluzív életvitelüket, melynek a hosszú külföldi utazások, az ismétlődő bécsi tartózkodások, a pazarlóan nagy személyzet, a fényűző bálok és estélyek szinte elengedhetetlen tartozékai voltak, az új helyzetben így sokan nem tudták többé fenntartani. A nagybirtok gazdasági súlya ennek ellenére nem csökkent, hanem nőtt a trianoni Magyarországon. Az 1000 holdon felüli nagybirtokosság az ország földterületének 1935-ben 30%-át tartotta kezében, miközben 1895-ben, az akkori országterületen csak 24%-át. S azok, akiknek megmaradtak birtokai, továbbra is zavartalanul hódoltak főúri szenvedélyeiknek. Többen – elsősorban az új helyzettel és ezen belül Horthy kormányzóságával megbékélni nem tudó habsbur- giánus, katolikus és „dunántúli” arisztokraták – a politikának is hátat fordítottak. Azok az arisztokraták, akik a Horthy-korszak negyedszázada alatt irányító szerephez jutottak, többnyire az „ősibb” és magyarabbnak tartott főnemesi családokból kerültek ki. Ezt az is példázza, hogy a kor három grófi miniszterelnöke közül kettő, Teleki és Bethlen egyaránt Erdélyből származott, s Bethlen ezen kívül még kálvinista is volt. Megingott, de még mindig hatalmas gazdasági erejére, történeti hagyományaira és változatlanul nagy társadalmi presztízsére támaszkodva a nagybirtokos arisztokrácia mindazonáltal a Horthy-korszak politikai életének is meghatározó tényezői közé tartozott. Az uralkodó eliten belül is különleges helyzetük azonban megszűnőfélben volt; a háború előtti helyzethez képest egyre inkább osztozniuk kellett a hatalmon más elitcsoportokkal.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A katolikus egyház 2,2 millió holdas földirtokvagyona ugyancsak megcsappant. A megmaradt 860 ezer hold azonban még mindig igen tekintélyes jövedelmet biztosított számára. A kulturális és egyéb egyházi intézmények fenntartása mellett ez a katolikus főpapok – az érsekek és a püspökök – főúri életmódjának fenntartásához is szolid alapot nyújtott.

A forradalmak után fellángolt antiszemitizmus – jóllehet változó erősséggel – az egész negyedszázad alatt megmaradt. A nagypolgárság domináns helyzetét ez azonban a legkisebb mértékben sem rendítette meg. A közvetlen politikai irányító szerep a nagytőkéseket ugyan továbbra sem jellemezte úgy és annyira, mint a arisztokráciát, ám befolyásuk a kormányzati politikára egyáltalán nem gyöngült, sőt inkább erősödött. A nagypolgárság ezekben az években szűnt meg „csendestársnak” lenni, s vált a nagybirtokosság nagyjából egyenrangú

partnerévé. Legkiemelkedőbb képviselőikkel Horthy időnként együtt bridzsezett, Bethlen pedig együtt vadászott. A politikai elit, s általában a high society éles különbséget tett a gazdaságilag sikeres, kulturálisan asszimilálódott és a társadalmi rendet elfogadó nagy- és középpolgárok, valamint a szegény és „izgága”, a társadalmi rendet felforgatni vagy radikálisan átalakítani igyekvő radikális intellektuelek között. Előbbieket – ha esetleg lenézték és parvenünek is tartották őket – partnerként kezelték, az utóbbiakat viszont minden módon diszkreditálni próbálták, és előszeretettel azonosították őket az utóbbi évtizedekben érkezett és még asszimilálatlan „galiciánerekkel”. A magyarországi zsidóellenes mozgalom – hangoztatta például 1921-es amerikai előadó körútja során Teleki Pál – nem a „zsidó vallás és általában a zsidóság ellen irányul”, hanem „a bevándorlással és a nemzet ellen forduló külföldiek csoportjával szembeni ellenállás kérdése ez”.[4] A néhány száz fős nagypolgárság vezető magját hagyományosan 50-60 monopoltőkés família alkotta, akik közé az 1920-as években emelkedett fel a Vida és a Perényi család.

30. Horthy Miklós kormányzó ésfelesége szokásos évigarden partyja a budai várban. 1936

A nagybirtokosok és a nagytőkések régi vitakérdése – a közös vagy önálló vámterület – a Monarchia felbomlásával értelmét vesztette. Az új vámrendszer bevezetése az 1920-as évek közepén más formában azonban ismét felszínre hozta az agrárius-merkantil ellentétet. Az ekkor megkötött kompromisszum úgy teremtett egyensúlyi helyzetet a két érdekcsoport között, hogy abból a nagytőkések profitáltak többet. Az 1920-as évek végétől jelentkező súlyos mezőgazdasági válság körülményei közepette ez az egyensúly felbomlott, s az ellentétek ismét kiéleződtek. Az agrárius tábor az iparilag fejlett országokhoz – elsősorban Németországhoz és Ausztriához – fűződő kapcsolatok erősítését követelte, míg az ipari és a banktőke inkább az agrárjellegű országokkal akart szoros kereskedelmi kapcsolatokat kiépíteni. Az 1920-as évek kompromisszumától eltérően, amely a merkantil érdekek győzelmét jelentette, ezt a csatát az agráriusok nyerték meg, s a nagytőke befolyása az 1930-as évek első harmadától relatíve csökkent. Az ország 1944-es megszállásáig mindazonáltal nem fenyegette komoly veszély érdekeiket.

Az úgynevezett középosztályba 1930-ban mintegy 360 ezer kereső, az eltartottakkal együtt pedig 780 ezer fő, tehát a kereső és az össznépességnek egyaránt mintegy 9%-a tartozott. A középosztály mint társadalmi megnevezés már a századelőn parttalan fogalom volt, s egymástól sok szempontból igen messze álló társadalmi rétegeket és csoportokat foglalt magában. A két világháború között tovább nőttek ezek a távolságok. A századelő történelmi középosztályának legfelső csoportjai, így például a 200 és 1000 hold közötti úri

[4] Teleki, Paul: The Evolution of Hungary and Its Place in European History. New York, 1923, Macmillan, 141.
Idézi Weis István: A mai magyar társadalom. Budapest, 1930, Magyar Szemle Társaság, 11.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

középbirtokosok – mintegy 2200 család – jelentős része, továbbá az államapparátus vezető tisztviselői – ugyancsak néhány ezer család – lényegében a nagybirtokosság és a nagypolgárság mellé emelkedtek, s az 1920-as évek elejétől az uralkodó elit harmadik nagy csoportját alkották. Közülük került ki a legfőbb állami hatalom birtokosa, Horthy Miklós, s ők tartották kezükben a hadsereg, a csendőrség és a közigazgatás számos kulcspozícióját is. 1927-ben a nemesi, de nem arisztokrata származásúak töltötték be a miniszterelnöki hivatal vezető posztjainak 52%-át, a Külügyminisztériumban 45, a Belügyminisztériumban 43, s a Pénzügyminisztériumban 33%-át. A 24 alispánból ugyanekkor 13 minősült dzsentrinek. Ezt a néhány ezer fős réteget változatlanul igen erős elhivatottságtudat jellemezte. A nemzet gerincének tartották magukat, s különböző privilégiumaikat természetesnek vették. Ilyen kiváltságnak, s egyben az „úri életforma” fontos jellemzőjének minősült a rövid és igen flexibilis munkaidő, amely általában délelőtt 9-10 órától 1-2 óráig, majd egy hosszú ebédszünet után 2-3 órától 4-5 óráig tartott, valamint a pontosan ugyancsak szabályozatlan, 2 és 6 hét között váltakozó nyári fizetett szabadság.

Társadalmi értelemben nemigen emelkedett, de továbbra is gondtalanul és jómódban élt a városi középpolgárság. A 10-100 munkást foglalkoztató üzemtulajdonosokat, az 5-20 segédet alkalmazó üzletházak tulajdonosait, valamint a nagyobb bérházak birtokosait ide sorolva számuk mintegy 6-7 ezer főt tett ki. Bár többségük közvetlenül függött a gazdasági élet konjunktúráitól és dekonjunktúráitól, vagyonuk általában elegendőnek bizonyult az időnként felmerülő nehézségek áthidalására és a minden tekintetben úri életvitel zavartalan folytatására.

A nagy- és középbirtokosok, nagy- és középtőkések, valamint a vezető állami tisztviselők a trianoni változások és a gazdaság teljesítőképességének hullámzásai ellenére az első világháború előtti helyzethez hasonlóan a Horthy-korszak negyedszázada alatt is kihívóan magas életszínvonalat tudtak biztosítani a maguk számára. Az össztársadalom 0,6%-át kitevő felső „52 ezer” köreiben, amelyek lényegében fedték a fenti rétegeket, az egy főre jutó éves jövedelem összege Matolcsy Mátyás számításai szerint 1930-1931-ben, tehát a válság idején 17 800 pengőt tett ki. Ez meghaladta az országos átlag harmincháromszorosát. A 0,6%-ot kitevő felső 52 ezer rendelkezett az összes egyéni jövedelem 20%-ával, amely a magyarországinál jóval magasabb egy főre jutó nemzeti jövedelemmel rendelkező amerikai és németországi jövedelemelosztáshoz képest is aránytalanul magas volt. Ugyanebben az időben a német társadalom felső 0,7%-a az összes egyéni jövedelemnek ugyanis csak 9,8%-át, az Egyesült Államok felső 3%-a pedig 22%-át kapta.

3.12. táblázat - 24. táblázat. Az egy főre jutó jövedelemmegoszlás társadalmi rétegek szerint 1930-1931-ben

Társadalmi réteg	Számuk (ezer fő)	Arányuk (%)	Egy főre jutó jövedelem (pengő)	Jövedelem az átlaghoz viszonyítva (%) (534 pengő = 100%)
Nagybirtokosok és nagypolgárok	52	0,6	17 800	3335
Középosztály	1582	18,2	1 050	197
Parasztok (10-100 kat. holdasok)	748	8,6	432	81
Bányászok és kohászok	112	1,3	427	80
Városi (ipari, közlekedési) munkások	1903	21,9	376	71
Önálló kisiparosok	468	5,4	320	60
Ipari napszámosok	224	2,6	250	47

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Parasztok (1-10 kat. holdasok)	1750	20,1	227	43
Mezőgazdasági cselédek	560	6,9	205	38
Mezőgazdasági napszámosok	1250	14,4	183	34
Összesen	8688	100,0	534	100

Forrás: Matolcsy Mátyás: A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás. Bp., 1938, Universitas Kiadó, 28.

A nagybirtokossághoz és a nagypolgársághoz közvetlenül kötődő és ugyancsak kimagaslóan jó életkörülmények között élő középbirtokosok, középpolgárok és vezető állami tisztviselők azonban csak töredékét tették ki az úgynevezett középosztálynak. A túlnyomó többség beosztott tisztviselő, magánalkalmazott és professzionális értelmiségi foglalkozású volt. Számuk 1920-ban megközelítette, 1930-ban pedig jóval felülmúlta a 300 ezret. E réteg dinamikus növekedésére jellemző, hogy az érettségizettek száma – amely nagy- jában-egészében fedte a középosztálybeliek számát – 1941-re elérte a 429 ezret. A tisztviselő-értelmiségi réteg a háború előtti helyzethez hasonlóan továbbra is igen differenciált képet mutatott. A jól menő magánpraxist folytató orvosok és ügyvédek, a sikeres írók, művészek és egyetemi tanárok a felső középosztály életformáját élték: 4-6 szobás lakásban laktak, cselédet, nevelőt, sőt esetleg még inast és szakácsnőt is tartottak, s a nyarak egy részét ugyanúgy valamelyik tengerparton töltötték, mint az úri középbirtokosok, középpolgárok és a vezető köztisztviselők. Az egyik legsikeresebb és a legtöbbet kereső magyar író, Herczeg Ferenc éves jövedelme 1940-ben elérte a 76 ezer pengőt. Kernstok Károly festőművész 59 ezer, Dohnányi Ernő zeneszerző 47 ezer, Huszka Jenő 43 ezer, s Molnár Ferenc 26 ezer pengő után fizetett adót. Ugyanebben az időben a magyar „királyi" miniszterelnök havi fizetése 2785 pengőt tett ki. A többség azonban távolról sem tudott lépést tartani ezzel a tempóval. Sokuk életnívója csökkent, és a kispolgári szint felé közelített. A háború előtt háromszobás lakásnál alább „igazi" középosztálybeli család nemigen adhatta. A két világháború között megnőtt körükben az érdeklődés a kétszobás lakások iránt, és négyszobásokra alig mutatkozott kereslet. Az alsóközéposztály-beliek által fogyasztott étkek között csökkent a húsok szerepe, és a főzelékek mellett gyakori vacsoraétellé vált a kávé és a kakaó. Legrosszabb helyzetben közülük is a menekült értelmiségiek (43 ezer családfenntartó, s mintegy kétannyi családtag) voltak, akik szükséglakásaikból sokszor csak többéves várakozás után tudtak normális otthonokba költözni. Az egy családtagra jutó átlagos évi jövedelem e rétegek körében 1930-1931-ben 1000 pengő körül mozgott, amely az országos átlagnak csaknem kétszerese volt. A bűvös határnak tekintett havi 200 pengőt, amellyel a kicsit későbbi nóta szerint az ember már könnyen viccelt, többségük tehát elérte. Az V. fizetési osztályba sorolt miniszteri tanácsosok 1928-ban havi 8-900 pengőt, a IX.-be sorolt miniszteri fogalmazók pedig 270-300 pengőt kerestek. Az egyetemi tanár kezdő fizetése 1941-ben havi 574, a középiskolai tanáré 226, az elemi iskolai tanítóé 163 pengőre rúgott. A nyugdíjkorhatár felé közelítők ennek azonban akár kétszeresét, sőt kivételes esetben majdnem háromszorosát is megkereshették. Szekfű Gyula éves jövedelme 1942-ben például 33 ezer pengőt tett ki, majdnem annyit, mint Jávor Pál színművészé. A fizetések reálértékét természetesen az árak alakulása is nagyban befolyásolta. Ezt is beszámítva azt mondhatjuk, hogy a köz- és magánalkalmazottak reálkeresetei egyaránt 1929-ben tetőztek. A válság alatt jelentősen csökkentek, majd a 30-as évek közepétől ismét emelkedtek. A válság előtti szintet azonban többé nem érték el, és a háború előttinek mindvégig alatta maradtak. A közép- és alsó középosztály életszínvonalának ingadozásaiból s egyes rétegeinek életszínvonal-csökkenéséből következett, hogy az uralkodó elit és a felső középosztály alapvetően status quo-párti attitűdjével és többé vagy kevésbé liberális konzervativizmusával szemben ezek a rétegek jóval nagyobb fogékonyságot mutattak a különböző radikális törekvések iránt.

Az uralkodó elit és a középosztály, tehát nagyjából az érettségizettek alkották az úriemberek világát. Közöttük és a társadalom több mint 90%-át kitevő „kendek" között ugyanakkora szakadék tátongott, mint a századelőn. Nem e társadalom valamely radikális kritikusa, hanem az évek során annak „hivatalos" történetírójává előlépett Szekfű Gyula állapította meg az 1930-as évek közepén, hogy „...sem a társadalmi tagozódás, sem a

társadalmi gondolkodás nem igen változtak, s minden maradt e téren úgy, amint azt már a harmadik nemzedék idején megszokták az emberek. Középosztálybeli intelligenciánk legfeljebb ha múló kívánságokkal vagy formalisztikus beszédekben közeledett az alatta álló néposztályokhoz és sem a parasztság, sem az ipari munkásság nemzeti öntudatosítása demokrácia útján nem haladt előre lényegesebben. A társadalom tovább élte csoportokra bomlott életét, s borzongva a kommunista forradalmi kor emlékeitől, mindennemű demokratikus

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

fejlődéstől ösztönösen elzárkózott."[10] Ez a társadalmat urakra és nem urakra, s az urakat is kisebb és nagyobb urakra osztó mentalitás tükröződött a címek és rangok szigorú hierarchiájának továbbélésében, s a külföldiek számára teljességgel felfoghatatlan magyar érintkezési és köszönési formák bonyolultságában. Akkor, amikor Franciaországban már mindenki Monsieur, Madame vagy Mademoiselle, az Egyesült Államokban pedig Mister, Mistress vagy Miss volt, és a főrangúakat jobbára Angliában is egyszerűen csak Ladynek vagy Sirnek szólították, amikor asszony és asszony között a formalizáltabb német világ is csak a gnadige jelző használatával tett különbséget, akkor Magyarországon „Kovácsot" vagy „Kovácsnét", sőt még „Kovács urat" is csak a társadalom alantas szféráiban lehetett sértődés nélkül keresni. Egyébként el kellett dönteni, hogy az illetőt tekintetes, nagyságos, méltóságos vagy kegyelmes úrnak, illetve asszonynak szólítjuk-e, s ha főnemes volt, akkor azt is, hogy egyszerűen csak gróf vagy báró úrnak, illetve kegyelmes vagy méltóságos gróf, illetve báró úrnak. Horthy Miklósnak a főméltóságú kormányzó úr megszólítás járt. „Jó napot"-tal vagy „Jó napot kívánok"-kal csak kispolgárok és munkások köszöntek egymásnak, illetve az urak a nem uraknak, „Dicsértessék"-kel vagy „Adj'isten"-nel pedig a falusiak. Az egymással egyenrangú és tegeződő urak többnyire úgy üdvözölték egymást, hogy „Szervusz" vagy „Szerbusz", s ha nem voltak egyenrangúak, vagy nagy korkülönbség választotta el őket, akkor az alacsonyabb rangú, illetve a fiatalabb hozzátette: „Kérlek", „Kérlek alássan" vagy „Tiszteletem". A nem urak az urakhoz a rang megjelölése előtt gyakran az „Alázatos szolgája" vagy „Alázatos tiszteletem" megszólítással fordultak, s a cselédek a ház urát és asszonyát egyaránt „Kezicsókolom"-mal üdvözölték. Az 1930-as évek populárisabb légkörében többen javasolták ezen anakronisztikus érintkezési formák felváltását demokratikusabb és uniformizáltabb megoldásokkal. Foganatja ezeknek azonban alig lett.

A középrétegekhez sorolható, de a középosztálytól mégis élesen elkülönülő városi és falusi kispolgárság keresőinek száma 1930-ban valamivel meghaladta a félmilliót. A kereső népesség 12-13%-át tették ki. A családtagokkal együtt mintegy 1 millió 300 ezer ember, tehát az összlakosság 15%-a élt ebben az átmeneti állapotban. Túlnyomó többségük továbbra is önálló, de legfeljebb csak egy-két tanulóval vagy segéddel dolgozó kisiparos és kiskereskedő volt, s a fegyveres testületek altisztjei, a különböző hivatalok és intézmények hivatalsegédei, a vasúti kalauzok, postások, házmesterek, rendőrök és csendőrök a kispolgárságnak csak alig egyötödét tették ki. A keresztény kispolgárság a baloldali forradalmakra való visszahatásként politikailag radikalizálódott. Radikalizmusra való hajlama – a középosztály jelentős részéhez hasonlóan – az 1920-as években mérséklődött, majd a válság alatt és után ismét megerősödött. Életszínvonaluk, jövedelmi viszonyaik alakulásáról általánosan érvényes megállapítást szinte lehetetlen tenni. A többséget adó kisvállalkozók alsó csoportjait az állandó lesüllyedés veszélye fenyegette, a felsőket a felemelkedés reménye éltette. A sikeresek a középosztály alsó és középső csoportjainak a színvonalán éltek, a kevésbé szerencsések viszont ajobb szakmunkásokénál is sanyarúbb körülmények között. A kis jövedelmű önálló kisiparosság családtagonkénti éves bevétele 1930-1931-ben például csak 320 pengő, tehát az országos átlag 60%-a volt. Bizonyos, hogy a kispolgári létben maradáshoz – valószínűleg még inkább, mint a háború előtt – állandó és szívós munka szükségeltetett. Ugyanakkor tény az is, hogy a kis műhely és az apró üzlet valamiféle viszonylagos létbiztonságot mégiscsak nyújtott. A kisvállalkozók helyzetének bizonytalanságával szemben a fix fizetésű, nyugdíjjogosult, s gyakran a szolgálati lakás előnyeit is élvező állami és egyéb alkalmazottak munkafeltételeit és szerény jövedelmi viszonyait viszont az állandóság, a kiszámíthatóság és a létbiztonság jellemezte. A XI. fizetési osztályba sorolt állami irodasegédtisztek 1928-ban havonta 200 pengő körüli fizetéseket kaptak. Reálkeresetük a későbbiekben a közalkalmazottakéhoz és a felsőbb kategóriájú köztisztviselőkéhez hasonlóan csökkent, s még 1942-ben is csak 88%-a volt az 1929-esnek. Egy rendfokozat nélküli kezdő közrendőr 1941-es havi fizetése 80 pengőt tett ki. A kispolgárság igen nagyfokú heterogenitásából adódott, hogy politikai magatartása ugyancsak nagy változatosságot mutatott. Az 1920 utáni konzervatív restaurációnak éppúgy akadtak közöttük hívei, mint a status quót balról ostromló demokratikus erőknek, illetve a jobbról támadó prefasiszta, majd fasiszta jellegű csoportosulásoknak.

A városi középrétegeken, s különösen a középosztályon belüli egyik nagy választóvonal továbbra is a keresztény-zsidó ellentét mentén húzódott. Az állás nélküli vagy egzisztenciájában fenyegetett, s ezért többé vagy kevésbé frusztrált értelmiség és kispolgárság keresztény részének a forradalmak után jóval nagyobb körei tették magukévá az antiszemita propaganda jelszavait, mint korábban. Bangha Béla, Szekfű Gyula, Szabó Dezső és mások érvelése a zsidóság „térhódításáról" általánosan elfogadott tétellé, s intézményes háttérbe szorításuk igen sokak által támogatott követeléssé vált. Ennek a hangulatnak lett eredménye az 1920. évi XXV. tc., azaz a numerus clausus, amelynek következtében az izraelita felekezetű egyetemi hallgatók 1918 előtti 30-34%-os aránya az 1920-as évek első felében 8-11%-ra csökkent. Az egyes foglalkozási kategóriákban korábban kialakult reprezentációs arányok azonban egyelőre nem változtak érdemben. 1930-ban a kereskedelmi és a banktisztviselőknek 70-80%-a, a kereskedőknek mintegy 60%-a, az ügyvédeknek fele, a magántisztviselőknek, orvosoknak, újságíróknak, szerkesztőknek harmada, a színészeknek negyede, az iparosoknak 11%-a, a közszolgálati tisztviselőknek 7%-a, s a munkásoknak 5%-a vallotta magát izraelitának.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az 1920-as évek második felének látványosan javuló gazdasági és szociális körülményei közepette a háború utáni években különösen erős antiszemitizmus mérséklődött. A nagy gazdasági válság alatt és után azonban ismét felerősödött. Változott a keresztény-zsidó ellentét külső megítélése is. A magyar antiszemitizmusra a nemzetközi környezet az 1920-as években mérséklőleg hatott. Az 1930-as évek közepétől legfontosabb külpolitikai partnernek számító náci Németország részéről viszont hathatós támogatásban részesült. E két tényező együttesen vezetett oda, hogy 1938-1939-ben a magyar törvényhozás két súlyosan diszkriminatív törvényt alkotott zsidó állampolgáraival szemben. Az első (1938. évi XV. tc.), amely még vallási alapon állt, 20%-ban maximálta az üzleti és kereskedelmi alkalmazottak, valamint az újságírói, ügyvédi, mérnöki és orvosi kamarák izraelita vallású tagjainak a számát. Az üzleti életben ezt az arányt 5-10 év alatt, s az értelmiség körében ugyancsak fokozatosan, az új működési engedélyek kiadásának korlátozásával kívánták elérni. Az úgynevezett II. zsidótörvény (1939. évi IV. tc.), amely már faji alapra helyezkedett, az ügyvédi, orvosi, mérnöki, sajtó-, színházi és filmművészeti kamarák zsidó tagjainak arányát fokozatosan 6%- ra kívánta csökkenteni, az állami alkalmazottak köréből pedig 5 éven belül minden zsidót ki kívánt zárni. Zsidók nem lehettek többé színházigazgatók, valamint újságszerkesztők és lapszerkesztők sem, kivéve a zsidó újságokat. A kereskedelemben és az iparban a korábban megállapított 20%-ot 12%-ra szállították le. S végül korlátozták a zsidók tulajdonában lévő földbirtokok nagyságát is. A törvény előírásai szerint zsidónak az minősült, akinek legalább egyik szülője vagy legalább két nagyszülője zsidó vallású volt. Becslések szerint az I. zsidótörvény mintegy 15 ezer embert fosztott meg a képzettségének megfelelő állástól, míg a II. legalább 200 ezerre vonatkozott közvetlenül. A közvetve érintettek száma, akiktől az általános hangulathoz alkalmazkodva barátaik elfordultak, s akiket környezete megbélyegzett, azonban ennél jóval magasabb volt. A zsidó származású magyar állampolgárok túlnyomó többségének kiközösítése a magyar társadalomból – amelyet a XIX. század végén és a XX. század elején még csak egy törpe minoritás követelt – e két törvénnyel – amely ellen csak nagyon kevesen tiltakoztak – kegyetlen valósággá vált. (Szgy. I/289-291., 309-316.) Egyebek mellett ezt tükrözte az is, hogy a vegyes házasságok aránya, amelyek az 1920-as évek közepétől 1938-ig az 1910-es évekre jellemző – Budapesten 15-20, vidéken 7-10%-os – szint körül mozgott, 1939-1940-ben ismét drasztikus csökkenésnek indult.

A parasztság továbbra is az ország lakosságának többségét tette ki. Számuk az 1920 és 1941 közötti két évtizedben nagyobb ingadozás nélkül 4,4-4,5 millió körül stagnált. Ez azt jelentette, hogy arányuk 55%-ról 48%-ra csökkent. Az 1920-as földreform és a birtokelaprózódás következtében az 1 és 5 hold alatti törpegazdaságok száma 1920 és 1930 között 34, az 5 és 10 hold közöttieké 18, s a 10 és 20 hold közöttieké 11%-kal, együttesen több mit 100 ezerrel növekedett. A teljesen föld nélküli agrárproletárok száma ugyanekkor közel 200 ezer fővel csökkent. 1930-ban az 5 hold földnél többet birtokló kis-, közép- és gazdagparasztok és családtagjaik tették ki az összparasztság 30%-át, az 1 és 5 hold közötti törpebirtokos családok a 24%-át, s a teljesen vagy csaknem teljesen földtelenek adták a maradék 46%-ot. Utóbbiakon belül a legnépesebb, több mint 1 milliós csoportot továbbra is a föld nélküli vagy egy hold alatti konyhakerttel rendelkező napszámosok (28%) képezték, s a gazdasági cselédek és családtagjaik csak az összparasztság 13%-át (597 ezer fő) reprezentálták. E két utóbbi kategória összlakossághoz viszonyított aránya 1910 és 1930 között 24%-ról 21,5%-ra csökkent. A környező országokban, Romániában, Csehszlovákiában és Jugoszláviában élő föld nélküli parasztság 7 és 9% közötti arányához képest azonban még ez is igen magas volt.

A paraszti életkörülmények és -viszonyok lassú modernizálódása folytatódott. A mezővárosok mellett a nagyobb falvakba is eljutott a villany, s megjelent a mozi, majd a rádió. A népviselet és a házi készítésű ruhadarabok egyeduralma a legtöbb helyen már megszűnt, s a városokhoz közel eső, vasút menti és piacra termelő falvak lakóin vasárnaponként egyre gyakrabban lehetett félmagas sarkú cipőt és könnyű városi ruhát, illetve kék vagy fekete szövetből készült kabátot, pantallót vagy „sonkanadrágot” (bricsesz) látni. A háború előtti falu, amelyben – konstatálta a szülőfalujába látogató Móricz Zsigmond 1940-ben – „még ingben-gatyában jártak, árvalányhaj és darutoll volt a legények kalapjánál”, „cifraszűrt” viseltek, s az öregek gubát, subát és ködmönt – a két és fél, három évtized alatt eltűnt.[11] Lassan, de modernizálódott a parasztság viselkedése és gondolkodásmódja is. A falu népe nem eléggé úrtisztelő, nem fogadja el feltétel nélkül a háború előtti tekintélyeket, s véleményformálásában önállóságra törekszik – állították a vele foglalkozók. S ez igaz is volt annyiban, hogy az urak és parasztok közötti patriarchális viszony korábban kezdődő felbomlása a húszas és a harmincas években valóban előrehaladt. Azt, hogy Móricz „boldog emberét”-ét a falu jegyzője kiadós pofonokkal tanította a századelőn „tisztességre”, Magosliget lakói észre sem vették, s Joó György is beletörődött a világ akkor még öröknek tűnő rendjébe. A Horthy-korszak háborút, forradalmakat és ellenforradalmat megélt fiatal parasztgenerációi hasonló eseteken legalábbis felháborodtak.

Az életkörülmények és a gondolkodásmód modernizálódása természetesen nem egyforma mértékben jellemezte valamennyi paraszti réteget. Mind anyagi, mind társadalmi és politikai értelemben elsősorban a birtokos parasztság, s ezen belül is a közép- és gazdagparasztság emelkedett. A 20 hold fölötti gazdaságok keresőit és eltartottjait összevonva ezek száma azonban nem haladta meg a 300 ezer főt, illetve az összparasztság 7%-át. Ez

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

a paraszti réteg a háború alatt és után anyagilag megerősödött, s elért életszínvonalát – eltekintve a 30-as évek elejétől – a későbbiekben is tartani tudta. Ez volt az a réteg, amely fiúgyermekeit gimnáziumba és gazdasági főiskolákra, leánygyermekeit pedig polgáriba küldte, s társadalmilag már maga is a falusi intelligencia partnerévé vált. Berobbanásuk a politikai életbe – csakúgy, mint a kispolgárságé – már kevésbé bizonyult tartósnak. A kormányzati politikára gyakorolt 1919-1920-as befolyásukat a későbbiekben jórészt elvesztették. A falusi és mezővárosi képviselő-testületekben azonban továbbra is meghatározó maradt szerepük.

Ajóval nagyobb, több mint 1 milliós (24%) 5 és 20 hold közötti kis- és középparasztok, valamint az ugyanilyen számú és arányú 1 és 5 hold közötti törpebirtokosok életkörülményei sokkal szegényesebbek, az utóbbiaké nagyon gyakran kifejezetten nyomorúságosak voltak. A kisgazdaságokra jellemző holdankénti 100-150 pengős évi jövedelem konjunkturális időszakokban is csak akkor nyújtott biztonságot gazdájuknak, ha nem voltjégverés, aszály vagy egyéb természeti csapás. Kedvezőtlen időjárási viszonyok és rossz termés esetén nemcsak a részben egyénként is bérmunkából, illetve részes földművelésből élő törpebirtokosok, hanem a kisparasztok is szükséget szenvedtek, sőt nélkülöztek.

Matolcsy Mátyás már idézett számításai szerint az egy főre jutó nemzeti jövedelem a 10 és 100 kat. hold közötti földbirtokkal rendelkező parasztcsaládok körében 1930-1931-ben 432 pengő, az átlagos 534 pengő 81%-a, az 1 és 10 holdasok körében pedig mindössze 227 pengő, tehát az átlagos jövedelem 43%-a volt. Tekintettel arra, hogy a válság alatt szétnyílt agrárolló következtében az 1930-as évek első felében a mezőgazdasági lakosság jóléti indexe nagyobb mértékben csökkent, mint az iparból és forgalomból élőké, ezek a számok torzítanak. Ha az 1939-1940-es jövedelmeket hasonlítanánk össze, amikor a mezőgazdasági lakosság jóléti indexe nemcsak elérte, hanem 1%-kal meg is haladta az 1929-est, az ipari munkásságé pedig 5-6%-kal alatta maradt az 1929-esnek, valamivel nyilván kedvezőbb képet kapnánk. Ez sem változtatna azonban azon a tényen, hogy a birtokos parasztság egy főre jutó jövedelme az egész időszakban igen alacsony szinten állt, s az országos átlagot csak a 20, vagy inkább csak a 30 holdnál is több földdel rendelkező parasztcsaládokban közelítette meg. A legfelsőbb, leggazdagabb rétegektől eltekintve a birtokos parasztság életvitelét és fogyasztási szokásait ezért szükségszerűen a takarékosság és a szigorú beosztás jellemezte. Ha egyesek mégis képesnek bizonyultak némi megtakarításra, akkor azt nem életkörülményeik javítására, házépítésre vagy ruházkodásra, hanem földvásárlásra fordították. Elsősorban ezzel a kuporgató attitűddel függött össze a magyar társadalom egyik ragályként terjedő betegsége: az egyke, azaz a családonkénti gyermeklétszám korlátozása egy örökösre. Bár az agrárkutatók erre már a század elején felfigyeltek, a két világháború között még markánsabbá vált ez a tendencia. Minden ezer lakosra Magyarországon 1880- ban még 44,9, 1900-ban 39,3, 1920-ban 31,1, az 1931-1935. évek átlagában azonban már csak 21,2 születés esett. Ezt jelentős részben a paraszti egykézés okozta, amit viszont a földhiányra, illetve a birtokosztódástól való félelemre lehetett visszavezetni.

A föld nélküli szegényparasztság egyik nagy rétegét az uradalmi cselédek alkották. Számuk 1930-ban 216 ezer keresőt s közel kétszer annyi eltartott családtagot tett ki. Helyzetük a háború előttihez hasonlóan viszonylag biztonságos, ugyanakkor rendkívül kiszolgáltatott és megalázó volt. Egész évre szerződtették őket, munkaviszonyukat általában minden akadály nélkül meghosszabbíthatták, s a századforduló óta élvezhették a betegség és baleset elleni kötelező biztosítás előnyeit is. Béreik a Tanácsköztársaság bukása után erősen csökkentek, később viszont emelkedtek. A századfordulón a felnőtt nős cseléd évi 20-50 koronát, 10-16 mázsa gabonát s – egyéb természetbeni juttatások mellett – 400 és 1600 négyszögöl közötti illetményföldet kapott. Az 1920-as évek második és az 1930-as évek első felében átlagosan 40 pengő, 18 mázsa gabona és 1500-1900 négyszögöl illetményföld volt a „kommenció”, azaz a cselédbér. E téren tehát kimutatható némi kedvező változás. Lassan és kismértékben, de lakásviszonyaik is javultak. Az 1907. évi XLV tc. előírásainak szellemében folytatódott a cselédcsaládok önálló lakáshoz juttatása. Tipikusnak azonban továbbra is az általában sárgára meszelt, hosszú, s az istállókkal és a disznóólakkal egybeépült cselédházak számítottak, amelyekben egy családot a gyermekszámtól függetlenül legtöbbször egy szobában helyeztek el. Megmaradt a közös konyha is, amelyen csökkenő arányban négy, s növekvő arányban két cselédcsalád osztozott. Mindenféle juttatást beszámítva az egy főre jutó éves jövedelem 1930-1931-ben körükben 205 pengőt tett ki, ami az országos átlagnak csak 38%-átjelentette. Valószínű azonban, hogy a válság előtti és utáni időszakokban ennél esetükben is magasabb jövedelemszinttel számolhatunk.

A nincstelen parasztság másik nagy rétegébe, a föld nélküli mezőgazdasági napszámosok közé 1930-ban mintegy 500 ezer kereső s ennél valamivel több eltartott családtag tartozott. Számuk 1920-hoz képest – a földreformnak köszönhetően – közel 200 ezerrel csökkent. A kormányzat törekedett arra is, hogy lakásviszonyaikjavuljanak. A földreform keretében mintegy 260 ezer telket osztottak ki igen jutányosan a szegényparasztok között, s 1920 és 1930 között 266 ezer új ház épült fel a falvakban. A falusi lakásépítés támogatása 1927-től a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet, közkeletű nevén a FAKSZ feladata volt, amely 1938-ig 41 ezer építkezőnek biztosított előnyös hitelt. A támogatottak közül minden negyedik tartozott a mezőgazdasági munkásséghoz. Mindennek ellenére, ha volt társadalmi réteg, amelynek globális helyzete nem javult érdemben a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

negyedszázad alatt, akkor az kétségkívül a mezőgazdasági napszámosság volt. A mezőgazdasági munkaerő-kínálat a háború előtt is jóval meghaladta a keresletet. Akkor azonban több feszültséglevezető lehetőség is kínálkozott. Egyfelől a nagy közmunkák, vasút- és útépítések, valamint vízszabályozás, másfelől a kivándorlás. A két világháború között egyik lehetőség sem állt fenn, illetve mindkettő csak igen korlátozottan. Az Amerikai Egyesült Államok, ahová a háború előtt a legtöbb magyarországi „Földnélküli János" vándorolt, teljesen elzárkózott újabb emigráns tömegek befogadása elől, s nagyobb közmunkák is csak viszonylag ritkán adódtak. Így már az

1929-1931-es nagy válság előtt jelentős volt a munkanélküliség. Egy földmunkás évente átlagosan 180 napot tudott dolgozni, s a napszámbérek 1929 és 1940 között 1,25 és 2,79 pengő között mozogtak. Ebből adódott, hogy a mezőgazdasági napszámosok és családtagjaik egy főre eső éves jövedelme (183 pengő) még az uradalmi cselédekét sem érte el, s az országos átlag egyharmadát éppen csak meghaladta (34%). Korabeli számítások szerint egy napszámoscsalád éhezés nélkül csak úgy tudott megélni, ha az anya és a serdülő gyermekek is munkát vállaltak és kaptak. Fő étkeik azonban még ez esetben is a kenyér és a különböző tésztafélék, illetve a krumpli, bab, káposzta és a hagyma különböző variációi voltak, amelyhez hús csak kivételes alkalmakkor társult. 1936-ban, amikor a derekegyházi parasztgyerekek körében Féja Géza felméréseket végzett Viharsarok című szociográfiájához, kiderült, hogy tejetjó, ha havonta egyszer láttak, s azt, hogy mi a vaj, az egész faluból egyetlen gyermek tudta. A napszámosokra ráadásul a kötelező betegségi és baleseti biztosítás sem terjedt ki, s ezért orvoshoz is csak a legritkább esetben fordultak.

A mezőgazdasági napszámosok nyomorúságos és kilátástalan helyzetéből adódott, hogy a nagy válság alatt és után a XIX. század végéhez hasonlóan ismét terjedni kezdtek körükben a nazarénus, adventista, baptista, pünkösdista és egyéb szekták, amelyek a földi nyomorúságért és szenvedésért cserébe túlvilági boldogságot ígértek. A szegényparasztokra támaszkodott az a kaszáskeresztesnek nevezett mozgalom is, amelynek néhány vezére az 1930-as évek közepén a városok, illetve Budapest megrohanásával és a gazdagok vagyonának szétosztásával akart igazságot tenni. (Szgy. I/244-251.) A szőregi tanító 1936 karácsonyán feltett kérdésére, hogy mit tennének, ha ezer pengőjük lenne, a 10-12 éves diákok megrendítő válaszokat adtak. „Ha ezer pengőm lenne, először is vennék egy kis házat, hogy ne kelljen édesapámnak szolgálni. Mert mindenki szívesebben dolgozik a sajátjában, ezért földet is vennék s abban szépen dolgoznánk. [...] Felruházkodnánk mindnyájan és boldogan élnénk" – írta az egyik. „Ha ezer pengőm volna, [.] legelőször vennék egy hold szőlőt házzal együtt. Ez volna a legfontosabb, mert nem kellene édesapámnak hajnali két órakor felkelni és késő este lefeküdni" – álmodott a másik. S a többiek is szinte kivétel nélkül ezt írták. Kis ház, darab föld, s esetleg még egy ló „viselt hámmal" és ekével – ez volt a réteg földi vágyainak netovábbja.[512]

A társadalmi robbanás elkerülése érdekében az 1930-as évek második felében két szerény birtokpolitikai reformkísérlet történt a szegényparasztság helyzetének javítására. Az első az 1936. évi telepítési törvény (XXVI. tc.) volt, amely 25 év alatt 34-35 ezer 8-10 holdas életképes családi kisbirtokot akart létrehozni, s emellett támogatta volna kishaszonbérletek kialakítását is. A végrehajtás azonban igen vontatottan indult, s csak 1939-ben, a II. zsidótörvény elfogadása után gyorsult fel, amelynek keretében mintegy 5 ezer zsidó birtokost köteleztek több mint 400 ezer hold föld átengedésére. Az első 5 évben, tehát 1941-ig a tervbe vett mennyiség mintegy felét, azaz 230 ezer holdat osztottak szét szerény megváltás ellenében. Sokkal nagyobb volumenűnek ígérkezett az 1940. évi IV. tc., amely a következő 10-15 esztendő alatt évi 100 ezer, összesen tehát 1,5 millió kat. hold föld szétosztását tervezte bérletek és házhelyek formájában. Ennek végrehajtását viszont a háborús körülmények akadályozták. Az 1920-as földreformhoz képest ezeknek a törvényeknek a hatása ezért szűk körű és korlátozott volt. (Szgy. I/278-282., 319-320.)

A szegényparasztság helyzetének nyomorúságos voltát és jövőjének kilátástalanságát fokozta, hogy 1938-ig társadalombiztosításuk kiterjesztése terén sem történt előrehaladás. A baleset ellen biztosított mezőgazdasági dolgozók száma 1938-ban még mindig csak 355 ezer főt tett ki, a mezőgazdaságból élő összes keresőnek kevesebb mint 20, a földtelenek- nek pedig kevesebb mint 40%-át. A föld-, illetve parasztkérdés ezért a Horthy-korszaknak éppen olyan nagy és megoldásra váró problémája volt, mint a „boldog békeidők"-nek. A városi proletariátus összlétszáma 1920-ban 900 ezer főt, vagyis az egész magyarországi kereső népesség 24%-át tette ki. 1930-ra számuk 1 millió 150 ezerre, arányuk pedig 29%- ra emelkedett. Az 1930-as években folytatódott ez a folyamat, s az 1930-as évek végére a városi munkásság aránya valamivel 30% fölé emelkedett. Az 1930-as adatokat alapul véve ezen belül 20% volt a jórészt csak átmenetileg városlakó házicselédek s az ipari és mezőgazdasági munka között ingázó „kétlaki" napszámosok aránya, s 23% a kereskedelmi, banki, közlekedési, közszolgálati és egyéb munkásoké. A fennmaradó 57%, azaz 660 ezer kereső csekély töredéke (34 ezer fő) bányászként, túlnyomó többsége pedig ipari munkásként dolgozott. Az ipari munkások mintegy fele 20 főnél több alkalmazottat foglalkoztató, tehát gyárnak tekinthető üzemekben, fele pedig kis- és középüzemekben

[512] Idézi Kovács Imre: A néma forradalom. Budapest [1937], Cserépfalvi, 228-229.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

dolgozott. Ez utóbbiakon belül továbbra is jelentős súlyt képviseltek az 1-3 fős kisipari műhelyekben dolgozók, az összes munkásnak mintegy negyede.

Követve az iparszerkezet átalakulását az ipari munkásság belső – szakmák és nemek szerinti – összetétele módosult. Döntően a textilipar fejlődése miatt a női munkásság számaránya 1921 és 1938 között a gyári munkások 26%-áról 32%-ára emelkedett. Hasonló mértékben, mintegy 10%-kal csökkent a szakmunkások, s nőtt a betanított és tanulatlan segédmunkások aránya. Ezek a belső szerkezeti változások kihatottak a munkásság politikai orientációjára. Az első generációs, jórészt paraszti környezetből érkező, illetve női munkaerő növelte a mozgalmi tradíciók nélküli és politikailag iskolázatlanabb munkásság részarányát. Egyéb okok mellett ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a szociáldemokrata szakszervezeti mozgalomban részt vevők számaránya az 1920-as évek eleje és vége között 30-35%-ról 10%-ra csökkent, és hogy az ipari munkásság egy része a későbbiekben a különböző szélsőjobboldali, fasiszta irányzatok befolyása alá került.

Az ipari munkásság reálbérei a becslések szerint az 1920-as évek második felében az 1913-as szint 80-90%-a körül mozogtak, s 1929-ben emelkedtek legmagasabbra. Ezt követően csökkentek, s az 1929-es szintnek még 1939-ben is csak 97%-át érték el. Ezen belül természetesen igen jelentős különbségek mutatkoztak. A gyáripari munkások átlagos évi fizetése például 1938-ban 1200 pengőt tett ki. A nyomdászoké azonban ugyanekkor 2300, s a vas-, gép- és fémiparban dolgozóké is közel 2000 pengőt. Az építőanyag-, textil- és faiparban viszont, ahol túlnyomórészt nőket, illetve segéd- és betanított munkásokat alkalmaztak, az évi 1000 pengőt sem érték el a bérek. Matolcsy Mátyás többször idézett számításai szerint 1930-1931-ben a bányászcsaládok egy főre eső évi jövedelme az országos átlag (534 pengő) 80%-át, az ipari munkások és családtagjaik jövedelme az átlag 71%-át, s a az ipari napszámosoké 47%-át tette ki. Míg tehát a bányászok és a preferált ágazatok szakmunkásainak életszínvonala elérte, sőt meg is haladta a háború előttit, s ezzel a jobb kispolgári életnívó felé közelített, addig a rosszabbul fizetett munkásrétegek helyzetét a szűkösség jellemezte. A mezőgazdasági nincsteleneknél azonban még a legrosszabbul fizetett városi munkások is jobban éltek. Ebben sem történt tehát változás a háború óta.

A városi munkásság és a szegényparasztság helyzete közötti különbséget fokozta, hogy előbbiek munkakörülményei a Horthy-korszakban is gyorsabban javultak. A kötelező betegségi és baleseti biztosítást 1919 őszén kiterjesztették a háztartási alkalmazottakra, azaz a házicselédekre. A kötelező jelleggel biztosítottak száma az 1920-as évek végétől megközelítette, illetve bizonyos ingadozásokkal elérte az 1 milliót. A városi munkásságnak tehát mintegy 80-90%-a részesült ebben az alapvető szociális védelemben. Az 1927. évi XIX. tc. értelmében ugyanakkor jelentősen nőttek a biztosítottak szociális kedvezményei. A megbetegedett dolgozó a háború előtt 20 héten keresztül részesülhetett ingyenes gyógykezelésben, s ugyancsak 20 hétig kaphatott táppénzt. Az igényjogosultság időtartama most 1 évre, a táppénz összege pedig a fizetések 50%-áról 60-75%-ára nőtt. Ennél is nagyobb előrelépést jelentett a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegységi és árvasági biztosítás bevezetése 1928-ban (XL. tc.), amely a munkásmozgalom régi követelései közé tartozott. Öregségi járadékra, azaz nyugdíjra az a biztosított tarthatott igényt, aki betöltötte 65. életévét, s munkáltatója legalább 7 és fél éven át fizette utána a napibérének legfeljebb 3,5%-áig terjedhető járulékot. Ez a biztosítási forma nagyjából ugyanazokra a foglalkozási kategóriákra terjedt ki, mint a kötelező betegségi és baleseti biztosítás. A mezőgazdasági munkásokra tehát nem vonatkozott. (Szgy. I/221-224., 235-239.)

A válság éveiben szünetelt a szociálpolitikai törvényhozás, s csak az 1930-as évek végétől lendült fel ismét. Az 1937. évi XXI. tc. megállapította a minimálbéreket, s bevezette a napi 8 órás munkaidőt és a fizetett szabadság intézményét. A századelőn az iparban általában 11-12 órát tartott a munkaidő, az 1920-as években pedig 9-10 órát. A heti 48 órás munkaidőre való áttérés tehát igen fontos változásnak tekinthető. Ugyanez mondható el a fizetett szabadságról is, amelyet eddig csak a közalkalmazottak élveztek. A fizetett alapszabadságot évi 6 napban állapították meg, amit a munkaviszonyban eltöltött idő függvényében pótszabadság egészített ki. A törvény nagy hiányossága volt azonban, hogy a mezőgazdasági dolgozókra ez sem terjedt ki. Úgyszintén csak az ipari és bányászati munkásokra vonatkozott a gyermeknevelési pótlékról intézkedő 1938. évi XXXVI. tc. Ez arra kötelezte a munkaadókat, hogy dolgozóiknak gyermekenként és havonként 5 pengő pótlékot fizessenek. Az 1927-1928-as és az 1937-1939-es szociálpolitikai törvények következtében az ipari alkalmazottakra eső szociális célú kiadások éves fejkvótája 1938-ban elérte a 27 pengőt. A mezőgazdasági munkásokra eső fejkvóta ugyanekkor 0,36 pengőt tett ki. Némi változást ebben az aránytalanságban az 1938. évi XII. tc. hozott, amely a mezőgazdasági munkavállalókra is kiterjesztette az öregségi biztosítást. Esetükben azonban nem 7,5 évben, hanem ennek kétszeresében, 15 évben szabták meg a járadékfizetési kötelezettséget. Ahhoz tehát, hogy 65. életévüket elérvén nyugdíjban részesülhessenek, 15 éves munkaviszonnyal kellett rendelkezniük. A nyugdíjbiztosított mezőgazdasági dolgozók száma 1940-re elérte az 556 ezret, azaz a cselédek és napszámosok számának közel egynegyedét. (Szgy. I/288-289.)

A Horthy-korszak társadalombiztosítása – a kor mércéjével mérve – ezek után már csak egyetlen nagy hiányosságtól szenvedett: a munkanélküliség elleni biztosítás megoldatlanságától. Ez azzal magyarázható, hogy

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

az iparban a munkavállalók 10 és 20%-a között ingadozó, a mezőgazdaságban pedig ennél is magasabb arányú munkanélküliek válogatás nélküli és rendszeres segélyezése az üzemi költségeket és/vagy az állami költségvetést elviselhetetlenül megterhelte volna. A nyugat-, közép- és észak-európai országokban, ahol ezt az 1930-as évekre önkéntes vagy kötelező formában, de szinte mindenütt bevezették, a munkanélküliek aránya alacsonyabb, az egy főre jutó nemzeti jövedelem pedig lényegesen magasabb volt. Szegénygondozás, amelyet a római pápa Quadragesimo anno kezdetű, 1931. május 15-én kibocsátott enciklikája is szorgalmazott, azonban létezett Magyarországon. Ennek költségeit részben az állam és az egyes önkormányzatok, részben karitatív társadalmi egyesületek és magánosok viselték. Az 1930-as években közel ezer karitatív társadalmi szervezetet tartottak nyilván, s a városokban – Budapest nélkül – 64, a községekben 278 szegénygondozó intézet működött. A szegénység fogalmát pontosan nem állapították meg. A segélyezés szempontjából különbséget tettek munkaképtelenek, munkanélküliek és munkakerülők között. Utóbbiak semmiféle segélyben nem részesülhettek, és a munkanélküliek is csak akkor, ha ínség-, illetve szükségmunkát végeztek.

A magánfilantrópia és az egyesületi karitász terén új kezdeményezésként jelent meg az úgynevezett egri norma, amelyet P Oslay Oszwald egri ferences házfőnök dolgozott ki 1927-ben. Ez a segélyalap adományokból történő szisztematikus összegyűjtését és lakóhelyenkénti szétosztásának elveit tartalmazta. A kormány ezt mint „magyar normát” 1936-ban minden városban és nagyobb községben bevezette. Egy másik érdekes kezdeményezés Esztergár Lajos pécsi polgármester nevéhez fűződik, aki az 1930-as évek végén olyan, úgynevezett produktív szociálpolitika elveit dolgozta ki, amely a szegények segélyezése helyett azok állandó megélhetési forráshoz juttatását s az önálló gazdálkodásra való ránevelésüket helyezte előtérbe. Ez a szempont lett az 1940-ben létrehozott Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) egyik legfontosabb irányelve, amely a sokgyermekes családok lakáshoz juttatását tartotta egyik kiemelt feladatának. 1940 és 1944 között 12 ezer ilyen sokgyermekes családoknak szánt egy- vagy kétszobás ONCSA-ház épült fel – egyharmaduk városokban, kétharmaduk falvakban.

A Horthy-korszak társadalma hierarchikus és nagymértékben zárt volt, de korántsem mozdulatlan. Az oktatási rendszer fejlődése és a tanulók szociális összetételének változásai, valamint az ipar és általában a gazdaság modern szektorainak térnyerése óhatatlanul előidéztek bizonyos mértékű társadalmi mobilitást. E mobilitási folyamat alapját a társadalom legnagyobb tömbje, a parasztság alkotta. A parasztság társadalmi felemelkedésének három tipikus útja volt: a munkássá, iparossá vagy altisztté válás. A mezőgazdaságból 1930-ig kilépők többsége, a 24%-ból 9% ipari munkás, 3% önálló iparos, 2% közlekedési munkás, csaknem 2% pedig altiszt lett. Ebből következőleg 1930-ban az altiszteknek 60, a közlekedési munkásoknak 51, az önálló iparosoknak 37, az ipari munkásoknak pedig 32%-a származott paraszti családból. A parasztságba viszont, amely a legalacsonyabb presztízsfokozattal rendelkezett, senki sem igyekezett. Erre utal, hogy a mezőgazdaságban dolgozóknak 1930-ban mindössze 6%-a származott nem mezőgazdaságban dolgozó apától. Azok többsége, aki mégis paraszt lett, iparos- (2,3%), vagy munkáscsaládból (1%) érkezett.

Az ipari munkásság egyike volt a magyar társadalom nagy befogadó osztályainak. Bár az ilyen családból származó gyermekek 68%-a az apa foglalkozását folytatta, a gyors növekedés miatt 1930-ban az ipari munkásként dolgozóknak csak 26% érkezett iparimunkás-család- ból. A paraszti származásúak részesedése (32%) mellett jelentős volt az önálló iparosok gyermekeinek aránya (20%). Az ipari munkások mobilitási potenciálja – nyilvánvalóan az első generációsok nagy aránya miatt – alacsony szinten mozgott. A kereskedelmi dolgozók gyermekei viszont előszeretettel hagyták ott apjuk foglalkozását, s lettek ipari munkások vagy szellemi foglalkozásúak.

Az ipari munkásséghoz képest zártabb társadalmi réteget alkottak a kisiparosok és a kiskereskedők, akik egyaránt 40-40% körüli arányban termelték újra önmagukat. Az első generációs beáramlók mindkét esetben főleg a parasztságból érkeztek, s emellett jelentős volt e két kategória közötti kölcsönös mozgás is. Az iparosgyermekek, ameny- nyiben elhagyták apjuk műhelyét, elsősorban – 36%-os arányban – ipari munkásnak mentek, a kiskereskedők gyermekei pedig elsősorban – 22%-os arányban – valamilyen értelmiségi pályára.

A szellemi foglalkozásúak – önmagukon belül egyébként nagyon hierarchizált – rétege nem volt annyira zárt, mint feltételezni szokás. Annak a közel 200 ezer főnek, akit ebben a kategóriában tartottak nyilván, 1930-ban 33%-a származott szellemi foglalkozású apától és 15%-uk nyugdíjastól, akik nyugdíjba vonulásuk előtt zömmel ugyancsak valamely értelmiségi foglalkozást űztek. Együttesen is kevesebb tehát mint 50%. Emellett jelentős volt az önálló iparos- és kereskedőgyerekek (15, illetve 13%) aránya. Igaz viszont, hogy a munkásszármazásúaké csak 4%-ot tett ki. A századelő beiskolázási mutatóit alapul véve nagyon valószínű, hogy a mezőgazdaságból érkezők 14%-os arányán belül a közép- és nagybirtokosok igen magas hányadot, a parasztok viszont a munkásokéhoz hasonlóan alacsony részarányt képviseltek. Az egyes értelmiségi foglalkozásokon belül az önreprodukció legmagasabb az egyetemi és főiskolai tanárokon, az írókon és művészeken, a bírókon, ügyészeken és ügyvédeken, valamint a gyógyszerészeken és az orvosokon belül volt. Az alsó társadalmi

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

rétegekből ezekbe a kategóriákba sokkal nehezebb volt bejutni. A lelkészek és szerzetesek, valamint a tanítók és a tanárok között viszont elég magas, több mint 50%-os reprezentációt értek el a nem értelmiségi szülőktől származók. Egészében véve a szakértelmiségivé és vezetővé válásra – a vezetők és szakértelmiségiek gyermekeinek esélyeit 100-nak véve – az alsóbb kategóriájú értelmiségi családok gyermekeinek 1939-ben 41, a kisiparos és kiskereskedő fiataloknak 11, a szakmunkás-családokból indulóknak 5 és a mezőgazdasági fizikai munkás apától származóknak 2%-os esélye volt.

A társadalom elitjét alkotó nagybirtokosok és nagypolgárok közé igen nehéz, szinte lehetetlen volt bekerülni. Az oktatási rendszer által biztosított mobilitás eddig nem ért el, s a XIX. századra jellemző gyors meggazdagodás lehetőségei a XX. századra megszűntek. Nem növekedhetett a nemesek és a főnemesek száma sem, hiszen a kormányzó nem adományozhatott nemesi vagy főnemesi címet. Ezért ha egy-egy rangon aluli házassággal vagy egyéb módon mégis bekerült valaki a felső tízezerbe, akkor az szenzációnak számított, és az újságok pletykarovatának, a kabaréknak, a filmnek és a filléres szórakoztató irodalomnak az egész korszakban hálás témául szolgált.

Az életkörülményeket és az életmódot továbbra is jelentősen befolyásolta a lakóhely milyensége, azaz a település típusa. A mindennapi élet keretei a városokban, különösen a nagyvárosokban egészen mások voltak, mint a falvakban vagy a tanyákon. A századelő nem túl kedvező arányai e tekintetben nem sokat változtak. A falusi lakosság 1910-ben 66%-os aránya 1941-ig csupán 62%-ra csökkent, és a városok közül egyedül Budapest lakossága nőtt dinamikusan: 15%-ról 18%-ra. A többi városban lakók száma ugyan növekedett, de arányuk nem változott. A 3643 településből egyedül Budapest lakóinak a száma haladta meg – 1930-tól – néhány ezerrel az 1 milliót. Két város, Szeged és Debrecen lakóinak a száma érte el a 100 ezret, 42 városé 20 és 100 ezer fő között váltakozott, 227 kisvárosé, mezővárosé és városnak minősített nagy falué pedig 5 és 20 ezer között. A lakosság közel kétharmada több mint 3 ezer faluban élt. A valóságos helyzet azonban ennél is kedvezőtlenebbnek tartható. Az úgynevezett külterületen lakók – az össznépesség 19%-a – jelentős része ugyanis közigazgatási szempontból városlakónak minősült, noha valójában tanyán élt. A hivatalosan szegedieknek például 34%-a, a makóiaknak 47%-a, a kecskemétieknek és a kiskunhalasiaknak pedig valamivel több mint 50%-a élt külterületen, tehát tanyán. Korabeli becslések szerint a tanyai lakosság száma másfél millió körül mozgott. Tekintettel arra, hogy a tanyás vidékek jó része Magyarországon maradt, a külterületi népességnek csak a száma csökkent 1910-hez képest, az aránya majdnem megduplázódott. A valóban városlakók hivatalosan 37-38%-os aránya a valóságban tehát aligha haladta meg a 25-30%-ot.

Az urbanizáltsági szint egyik legfontosabb mutatójának és egyben az életkörülmények egyik meghatározójának a lakóházak milyenségét és közművekkel való ellátottságát tekinthetjük. Bár vidéken sokkal több ház épült, mint a fővárosban és általában a városokban, ezek nagy részének falazata továbbra is sárból és vályogból, padlózatuk pedig döngölt agyagból készült. A nád- és zsúptetőket csak lassan szorították ki a pala-, cserép- vagy bádogtetők. 1941-ben a tisztán vályogból vagy sárból épült házak aránya vidéken még mindig elérte a 47%-ot. Egy 1930-as felmérés szerint Sopronban ugyanakkor a házaknak már csak 0,1, Budapesten 0,7, Pécsett 3,1, Győrött 3,8, Miskolcon 13,7, Debrecenben 24%-a tartozott a vályog- vagy sárházak kategóriájába. Az úgynevezett parasztvárosokban, melyekhez nagy külterületek tartoztak, persze jóval magasabbra emelkedett ez az arány: Szegeden 45, Kecskeméten 63, Hódmezővásárhelyen pedig 74%-ra. A legnyomorúságosabb új házak, az úgynevezett hantházak olyan félig földbe vájt kunyhók voltak, amelyek alig 60-80 cm-re magasodtak ki a földből, s amelyeket gyeptéglákkal, azaz „hantokkal” borítottak. Ilyenek főleg a szegedi tanyavilágban épültek.

A házak magasságát tekintve Magyarország továbbra is a „földszintes” országok közé tartozott. 1930-ban az összes ház 98%-a minősült egyszintesnek. A legtöbb emeletes ház természetesen Budapesten magasodott, ahol a földszintes házak száma 1935-ben már csak 56%-ot tett ki, és a három- vagy többemeleteseké több mint 7%-ot. A vidéki városokban a főteret és a főutcát övező emeletes épületek számaránya 2% körül mozgott. A városképek érdemben sem a fővárosban, sem vidéken nem változtak. A rövid és válságoktól terhes időszak nem kedvezett a nagy építkezéseknek. Olyan városképet meghatározó új épületek, mint amilyenek a háború előtti 2-3 évtizedben tucatjával nőttek ki a földből, tehát csak kis számban épültek. Budapesten ezek közé tartozott néhány templom, például az 1932-ben épült Lehel téri és városmajori, a Baár-Madas leánynevelő intézet (1929), a Madách téri „diadalíves”, árkádos és vörös téglás épületegyüttes (1937), az OTI Tisza Kálmán – később Köztársaság – téri bérházcsoportja (1933), valamint a Dob utcai postapalota (1939-1940). A fővárosi kislakásos bérházak közül, melyek viszont aránylag nagy számban épültek, kiemelkedett a Budaörsi úti lakótelep (1925), amely a legmodernebb, és a Bécsi úti (1927), amely a legnagyobb volt. Buda zöldövezeti kerületeiben ezek mellett számos modern villa is épült – több közülük a legmodernebb építészeti technikák (Bau- haus) alkalmazásával.

A főváros urbanizációs fölénye minden más területen is kitűnt. 1930-ban a budapesti lakások 83%-a rendelkezett villannyal, 85%-a vezetékes vízzel, 50%-a gázzal. A vidéki városokban villannyal a lakóházak

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

52%-a, vezetékes vízzel 25%-a volt ellátva. A gáz elterjedtsége országosan még az 1%-ot sem érte el. A civilizáció eme áldásait a tanyákon és a falvak túlnyomó többségében természetesen még kevésbé ismerték és élvezték, noha a nagyobb falvakig már eljutottak a villanyvezetékek. Olyan parasztcsaládok viszont, amelyek egyetlen lakószobájukat telente a költő baromfiakkal és a kikelt kisállatokkal osztották meg, tízezerszámra akadtak.

Budapest a közlekedés és a hírközlés szempontjából is világszínvonalon állt. A bérkocsik száma, bár még sok futott belőlük, tovább csökkent. Szerepüket részben a villamosok, részben az autóbuszok, taxik és a magánautók vették át. 1938-ban 191 km-es pályaszakaszon összesen már 1780 villamoskocsi szállította az utasokat. A fővárost Helyiérdekű Vasút, azaz HÉV kötötte össze a zöldövezetnek számító Gödöllővel, Dunaharasztival, Szentendrével, Nagytétennyel és Törökbálinttal. Az ország 700 autóbusza közül 223 futott a fővárosban. Az 1930-as évek végén Budapest mellett még további 22 városban közlekedtek autóbuszok, igaz, többnyire csak a főtér és a vasútállomás között. Villamos hat vidéki városban csilingelt, köztük Debrecenben, Szegeden, Pécsett és Miskolcon. Az első közlekedési lámpát Budapesten szerelték fel 1928-ban; a terjedő európai gyakorlatnak megfelelő jobbkéz-szabályt 1941-ben vezették be.

A közegészségügy – részben a területelcsatolások és az orvosok egy részének ideme- nekülése miatt – feltűnően nagyot fejlődött. 1913-ban 100 ezer lakosra 31, 1921-ben 56, 1938-ban pedig 117 orvos jutott. Ez Európa élvonalába emelte az országot. Ugyanilyen arányban nőtt a 10 ezer főre eső kórházi ágyak száma: 1920-ban 33, 1930-ban 47, 1938-ban 54. Minden más átlagolt civilizációs mutatóhoz hasonlóan azonban ezek a számok is nagy településtípusonkénti különbségeket takartak. Az orvosok több mint egyharmada Budapesten élt, másik egyharmaduk a városokban, s igen sok faluban egy sem. A városokban átlagosan 382 lakosra jutott egy orvos, s 73 lakosra egy kórházi ágy. Falun viszont egyetlen orvosnak 2138 lélek egészségével kellett volna törődni, s persze kórházak is csak a nagyobb városokban voltak. Ebből következett, hogy a városi lakosság egészségügyi mutatói minden szempontból kedvezőbb képet mutattak, mint a vidéki lakosságé. A népbetegségnek számító tüdőbaj arányát a halált okozó betegségeken belül a háború előtti 20%-ról ennek ellenére 13%-ra sikerült leszorítani, s a csecsemőhalandóság is jelentősen csökkent vidéken. A falusi lakosság egészségvédelmének megszervezése terén kiemelkedő szerep jutott az úgynevezett zöldkeresztes szolgálatnak, amelyet 1927-ben alapítottak, és 1934 után bővítettek országos méretűvé. A szolgálat tevékenysége 1938-ban 1,5 millió főt érintett, és a 6 ezer főnél kisebb lélekszámú települések csaknem egészét átfogta.

Egészségügyi, s minden más szempontból is leghátrányosabb helyzetben a tanyai lakosság volt. Kövezett utak, villany- és telefonvezetékek a tanyákra nem vezettek, iskolába, orvoshoz és templomba kilométereket kellett gyalogolni. A csecsemőhalandóság itt csaknem kétszeresét tette ki a belterületinek, az analfabetizmus pedig – minden jobbító akarat ellenére – többszörösét az országos átlagnak. A kor kiváló agrárszakértője és szociálpolitikusa, Czettler Jenő 1921-ben az afrikai négerek életkörülményeihez hasonlította helyzetüket. „Mintha csak a Kongó-vidék négerei között jártam volna – írta -, oly elmaradt ezeken a tanyai vidékeken a posta, iskola, orvosi szolgálat. Láttam tanyai gazdát, aki kocsiján párnák közt vitte haldokló feleségét 20-25 km-nyire fekvő községbe orvoshoz. Láttam gyermekeket, amint apjuk csizmájában bukdácsoltak a barázdák között a 4-5 km-nyire eső iskolába, hogy megtanulják azt, hogyan kell öntudatos magyarnak lenni.”[13] A kor egy másik konzervatív szociálpolitikusa egy évtized múltán – minden időközbeni változás ellenére – hasonló körülményeket talált. „Alig van valami szomorúbb, meghatóbb látvány, mint ennek a másfélmillió embernek vergődése és hősi életküzdelme” – állapította meg társadalomrajzában Weis István, aki községesítéssel, illetve modern tanyaközpontok kialakításával javasolta közelebb hozni a tanyákat a világhoz, lakóit pedig a XX. századhoz.[6]

4. 4. KULTÚRA, MŰVELŐDÉS, SZÓRAKOZÁS

A Horthy-korszak kulturális élete a forradalmak előtti évtizedekéhez hasonlóan igen sokszínű és eredményekben rendkívül gazdag volt. Bár Ady már nem élt, s az ellenforradalmi, antiszemita hangulat és atrocitások elől többen külföldre menekültek, a századelő nagy szellemi irányzatai, intézményei és meghatározó lapjai, folyóiratai túlélték az 1918-1920-as kataklizmát, s ha az új kor új problémáira reflektálva, és azok által alakítva is, a kontinuitást képviselték. Folyamatosságot mutatott az alkotók generációs összetétele is. Az új nemzedékek – az irodalomban többek között Németh László, Illyés Gyula, Márai Sándor, József Attila és Radnóti Miklós, a zenében Bárdos Lajos, Kadosa Pál és Farkas Ferenc, s a képzőművészetben Medgyessy Ferenc, Aba Novák Vilmos, Derkovits Gyula és Barcsay Jenő – átütő erővel csak az 1920-as és az 1930-as évek fordulóján jelentkeztek először, s a kulturális élet fontos szereplőivé csak az 1930-as évek végére váltak. A kulturális élet ideológiai szempontból kétpólusos megosztottsága nacionalista beállítottságú konzervatív

[6] Uo. 17.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

tradicionalistákra és reformpárti polgári demokrata humanistákra ugyancsak sokáig megmaradt. Ezt a dichotómiát lényegében csak az 1930-as években fellépő új népiség rendezte át hárompólusúvá. E három áramlat mellett mindvégig létezett a szocialista avantgárd, amelynek a befolyása azonban csak igen szűk körökre terjedt ki, sőt képviselőit egy lexikonszerű 1923-as összeállítás még az írók közé sem vette fel. Ezek az irányzatok elsősorban az ideológiai, politikai szempontból legérzékenyebb művészeti ág, az irodalom területén különültek el, de megtalálhatók voltak a képzőművészeten és a zenén belül is.

Az irodalmi konzervativizmus, amelynek hagyománytisztelő értékszemlélete és nacionalizmusa, valamint esetenként város- és polgárellenessége 1919-1920-ban a kereszténynemzeti gondolat ellenforradalmiságával és revizionizmussal töltődött fel, megerősödött, és az egész korszakban a legbefolyásosabb irányzat maradt. Ez részben az uralkodó elit meghatározó köreinek folyamatos támogatásával, részben a századelő intellektualizmusától és racionalizmusától elforduló, s a korszerű vallásosság és nemzeti érzés formáit kereső társadalmi és olvasói igénnyel magyarázható.

31. Herczeg Ferenc az Ocskay brigadéros címszereplőjével. 1930 körül

A konzervatív irodalom koronázatlan királyává s az irodalmi establishment megtestesítőjévé már az 1920-as években Herczeg Ferenc lépett elő. Képekkel gazdagon illusztrált s az úri középosztály ízlésvilágához alkalmazkodó lapjára, az Új Időkre 1930 körül 30 ezren fizettek elő, majdnem annyian, mint a háború előtt, s többen, mint az összes többi szépirodalmi lapra együttvéve. A szerkesztés, felsőházi tagság és rendszeres publicisztikai tevékenység mellett Herczeg sorra írta romantikus, idealizáló történelmi regényeit, illetve színműveit a török világról, Bakócz Tamásról, Rákócziról és Széchenyiről, valamint erkölcsrajzait a modern társadalmak dekadens alakjairól, s persze a kommün, a „fölfordult társadalom” „álnok embertípusairól” (Északi fény). Írói munkásságának 40 éves jubileumára 1925-ben megkezdték műveinek 40 kötetbe gyűjtött újrakiadását, a Nemzeti Színház felújította színdarabjait, a Magyar Tudományos Akadémia Nobel-díjra jelölte. Műveiből 1933-ig, amikor 70. születésnapját ünnepelték, 63 kötet jelent meg idegen nyelveken, a legtöbb németül. Ugyanebben az évben a kormányzó az I. osztályú magyar érdemkeresztet adományozta számára, amely a kor legmagasabb magyar rendjele volt, s amelynek tulajdonosát a nagyméltóságú cím illette meg.

Az Új Idők és a Herczeg Ferenc által reprezentált „békebeli” ókonzervatív irányzat mellett az 1920-as évek elején kialakult egy művészi eszközeit tekintve modernebb, politikailag viszont harcosabb és radikálisabb újkonzervatív értelmiségi csoportosulás. Ennek orgánumává a Klebelsberg személyes kezdeményezésére 1923-ban megindított s 1940-ig megjelenő Napkelet című folyóirat vált, amely már nevével is jelezni akarta szembenállását a Nyugattal. A Napkelet felelős szerkesztője az írónak nem jelentős Tormay Cecile volt, aki háború előtti regényeivel, majd a két forradalom torzításokkal, egyoldalúságokkal és antiszemita kiszólásokkal teli ábrázolásával – Bujdosó könyv (1920-1921) – alapozta meg hírnevét. Szerkesztőtársa, az irodalomtörténész és -kritikus Horváth János, a történelmi folytonosság, a „magyar gyökerűség” elkötelezett harcosa viszont európai mércével mérve is magas színvonalat képviselt és részben érvényesített. Rajta kívül más rangos alkotók is gyakran írtak a folyóiratba, például Gárdonyi Géza, Szekfű Gyula, Kosztolányi Dezső, Németh László és kezdetben Szabó Dezső. A tehetséges írók akkora tömegét azonban, mint a Nyugat a háború előtt, a lap sohasem tudta magához kötni. (Szgy. I/182-185.)

Herczeg és Tormay mellett a népszerűbb, az olvasók lektűrigényeit kielégítő konzervatív írók közé tartozott még Surányi Miklós, valamint az ifjabb nemzedékből a Halálos tavasszal 1922-ben debütáló Zilahy Lajos, a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

romantikus kuruc hagyományt ébren tartó Komáromi János, és Gyula diák, azaz Somogyvári Gyula, aki egyik legnagyobb sikerét az 1921-es nyugat-magyarországi harcokról írott heroizáló regényével – És mégis élünk (1936) – aratta. A konzervatív irányzathoz kötődő neokatolikus szerzőknek – Harsányi Lajos, Sík Sándor, Mécs László – az 1887-től folyamatosan megjelenő Katolikus Szemle és az 1935-ben indított modernebb Vigilia adott otthont.

A modernebb irányzatok fórumai közül A Hét egyre színtelenebbé és érdektelenebbé vált, s 1924-ben megszűnt. Régi főszerkesztője, Kiss József már 1921-ben meghalt. A Nyugat, s Ady kivételével a Nyugat minden nagy szerzője viszont tovább élt. A századelő szellemi erjedésének ez a központi orgánuma esztétikailag és színvonal szempontjából továbbra is az igényes irodalom műhelye maradt, de ideológiai-politikai arculata – noha az 1920-as évek első felében még harcosan kiállt a régi eszményekért – fokozatosan megváltozott, mintegy az új helyzethez és körülményekhez idomult. Egykori demokratizmusa óvatos liberalizmussá, olykor polgárias konzervativizmussá szelídült, európaisága a nemzeti gondolat fokozottabb képviseletével színeződött. Különösen nyilvánvalóvá vált ez 1929 után, amikor az elhunyt Osvát Ernő, Fenyő Miksa és az akarata ellenére eltávolított Ignotus helyét Babits, Móricz és Gellért Oszkár vette át. Az első generáció óriásai – Babits, Móricz, Kosztolányi stb. – mellett a Nyugat polgári, humanista és esztétikailag igényes irodalmi hagyományát a fiatalabb költők közül többek között Szabó Lőrinc, Vas István, Radnóti Miklós és Weöres Sándor, a prózaírók közül pedig Ottlik Géza, Thurzó Gábor s – noha a lapba alig írt – mindenekelőtt Márai Sándor vitték tovább. Utóbbi kétkötetes önéletrajza, az először 1934-1935-ben megjelent Egy polgár vallomásai a XX. századi magyar irodalom egyik legjobb önéletrajzi ihletésű társadalomrajza. A Nyugat Babits haláláig, 1941-ig jelent meg. Utódjaként és folytatásaként adták ki 1941 és 1944 között a Magyar Csillagot, amelyet Illyés Gyula és Schöpflin Aladár szerkesztett. (Szgy. I/336-337.) A Nyugat mellett a polgárias-urbánus irodalom ismertebb fórumai közé tartozott még A Toll, amely 1929 és 1938 között, valamint a Szép Szó, amely 1936-1939-ben jelent meg. Előbbit Zsolt Béla, utóbbit Ignotus fia, Ignotus Pál, Fejtő Ferenc és JózsefAttila szerkesztette. Mindkettő a háború előtti Nyugat harcosabb hagyományait képviselte a különböző nemzeti-konzervatív irányzatokkal szemben.

32. Ünnepi est a Zeneakadémián a Nyugat fennállásának 25. évfordulóján. Balról: Hevesi András, Lengyel Menyhért, Ascher Oszkár, Szép Ernő, mögötte Erdélyi József Gellért Oszkár, Móricz Zsigmond, Laczkó Géza, Babits Mihály, Török Sophie, Schöpflin Aladár, Füst Milán, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes. 1933

A századelő szórakoztató írói közül könnyed verseivel, dalszövegeivel és színműveivel továbbra is nagy sikereket aratott Heltai Jenő. Egyik legismertebb verses vígjátékát, A néma leventét 1936-ban mutatták be, s Herczeg Ferenchez hasonlóan 1926-ban neki is kiadták összegyűjtött műveit. Erdős Renée 1920 és 1929 között publikált önéletrajzi regényciklusa (Ősök és ivadékok), melyben egy testi élvezeteknek élő zsidó leány megtérését meséli el a katolicizmushoz, ugyancsak több tízezres példányszámban kelt el, miként az írónő számos, romantikus női sorsokkal és szerelmekkel teli egyéb művei is. A polgári Magyarország legsikeresebb színpadi szerzője a Horthy-korszakban is Molnár Ferenc volt. Rövid szilencium után 1920 végétől folyamatosan játszották a nagyvárosi polgár vívódásait megértő humorral és nagy adag szentimentalizmussal bemutató, formailag tökéletes darabjait. A színházi köztudat legjobb munkájának az 1926-os Játék a kastélybant tartja, amelynek üzenete szerint hazudni kell, és olykor hinni a hazugságnak, hogy nyugodtan élhessünk.

A Horthy-korszak társadalmi és ideológiai-politikai szempontból legfontosabb új irodalmi jelensége a falukutató vagy népi írók mozgalma volt. Ez a szellemi ösztönzéseit részben Szabó Dezsőtől, részben Móricz Zsigmondtól, s mellettük Adytól és Kodálytól nyerő, s jelentős részben paraszti származású írókból álló csoport azt tartotta

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

elsődleges feladatának, hogy a parasztság, s ezen belül elsősorban a szegényparasztság nyomorúságos helyzetének bemutatásával felébressze az uralkodó körök lelkiismeretét, s rákényszerítse őket az elkerülhetetlennek tartott változtatásra. Egyebekben a népi tábor meglehetősen megosztott, illetve heterogén képet mutatott. A szocializmus irányába tájékozódó Veres Péter, Darvas József, Szabó Pál, Illyés Gyula és Erdei Ferenc éppúgy ide tartozott, mint az antiszemita szélsőjobboldallal rokonszenvező Erdélyi József, Sinka István és Matolcsy Mátyás, a polgári demokrata centrumhoz tartozó Kovács Imre és Bibó István, vagy a politikai irányzatokhoz nemigen köthető „harmadik utas" Németh László. A népi íróknak először az Előőrs című lap biztosított fórumot, amelyet a Gömbös táborától távolodó, s fokozatosan az alsóbb társadalmi rétegek gondjaival azonosuló Bajcsy-Zsilinszky Endre adott ki 1928-tól. 1934 és 1938 között legfontosabb fórumukká a Sárközi György által szerkesztett Válasz című folyóirat vált, amely programja szerint olyan „száj" akart lenni, „amelyen át a magyarság válasza végre felszakad".[7] (Szgy. I/265-266.) Ezt követően többségük a Kelet Népe szerzője lett, amelyet 1939-től 1942-es megszűnéséig Móricz jegyzett mint szerkesztő. A Tanú, amelyet Németh László egyedül írt és szerkesztett, 1932 és 1936 között jelent meg. A népi írók közös vállalkozásaként 1936-1937-ben láttak napvilágot a Magyarország felfedezése című sorozat híres, s többször nagy botrányokat kavaró szociográfiái: Szabó Zoltántól a Cifra nyomorúság, Kodolányi Jánostól a Süllyedő világ, Féja Gézától a Viharsarok és Erdei Ferenctől a Futóhomok. 1936-ban, de e sorozattól függetlenül adta ki a gyermekkorának felidézése révén az uradalmi cselédek helyzetét bemutató könyvét (Puszták népe) Illyés Gyula is, amely szociográfiai értékét és jelentőségét tekintve méltán állítható Márai önéletrajza mellé. A következő évben a magyar paraszttársadalom devianciáival (egykézés, szekták stb.) foglalkozó A néma forradalom váltott ki nagy vitát, amelynek szerzőjét, Kovács Imrét perbe is fogták.

A negyedikként számba vehető irodalmi irányzat, az avantgardizmus a politikai baloldal forradalmi szárnyához kapcsolódott. Legszínvonalasabb képviselője, Kassák Lajos 1926-ig Bécsben élt, s ott szerkesztette a Mát. 1926-ban hazatért, s megindította a Munkát, amely

1. tól 1939-ig jelent meg. A folyóirat elméleti írásai és politikai cikkei a „marxista szocializmus" eszméinek elkerülhetetlen végső győzelmét hirdették, esztétikai hitvallása pedig arra a feltételezésre épült, hogy a gazdaságban és a társadalomban végbemenő forradalmi változások a művészeti formák és kifejezőeszközök terén is forradalmi újításokat követelnek. A lap minden modern „izmus" iránt nyitottságot tanúsított; szerzőinek skálája Vas Istvántól és Radnóti Miklóstól Déry Tiboron át Illyés Gyuláig terjedt. A Szép Szó mellett többször írt a lapba JózsefAttila is, a század legnagyobb magyar szocialista költője, aki a külvárosi nyomor megörökítése és a szocialista munkásmozgalom eszméinek gyakran propagandisztikus hirdetése mellett a modern értelmiségi ember elidegenedettségét, magányosságát és lelki vívódásait is színvonalas költészetté szublimálta. Kassák régi körének tagjai közül Komját Aladár 1919-től Bécsben, Berlinben és Párizsban élt, Barta Sándor Bécsben és Moszkvában, Lengyel József pedig Berlinben és Moszkvában. A magyar irodalmi folyóiratok közül többek között az illegális kommunisták által irányított 100% közölte írásaikat.

A különböző irodalmi irányzatok két világháború közötti konfliktusai közül legfontosabbá a népi-urbánus ellentét vált. A századelő szellemi életének nemzeti-konzervatív és európéer-radikális szembenállására ráépülve, s azt egyben át is alakítva ez alapvetően a népi írók és a polgári demokrata-szociáldemokrata művészek értékbeállítottságának a különbözőségét fejezte ki. A népiek mindennél fontosabb szempontja a szegényparasztság életkörülményeinek javítása, tehát a radikális földreform volt, amelynek érdekében – a helyzettől függően – a jobb- és a baloldali radikalizmussal való szövetkezésre egyaránt készséget mutattak. Ezzel magyarázható, hogy – Zilahy Lajos közvetítésével – 1934-1936- ban Gömbös Gyula felé közeledtek (Új Szellemi Front), majd 1937-ben az illegális kommunistákkal működtek együtt (Márciusi Front). (Szgy. I/282-283.) A polgári demokrata és szociáldemokrata művészek politizálását ugyanakkor a fasizmussal, a faji gondolattal és általában az antiliberális jobboldallal szembeni következetes elutasítás határozta meg. Bár a népiek között nem egy zsidó, az urbánusok között pedig több nem zsidó is akadt, a két értékorientáció ellentéte antiszemita elemeket is hordozott. Az először 1932-ben fellángolt polémiában a népi álláspontot legkarakterisztikusabban Németh László, Féja Géza és Illyés Gyula, az urbánus nézeteket pedig Ignotus Pál, Zsolt Béla és Fejtő Ferenc képviselte.

Az irodalom iránt érdeklődők köre a Horthy-korszakban kitágult. A háború előtt a vagyonos és művelt rétegekből is csak kevesen olvastak szépirodalmat. A két háború között viszont a kispolgárság jelentős tömegei és a szervezett munkások közül is sokan olvasókká váltak. A kiadott könyvek száma tehát nemcsak hogy nem csökkent, hanem – bár eleinte ez a sok új tankönyvből is adódott – még nőtt is. 1913-ban 2378, 1921-ben 2318,

[7] Közli Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Összeáll. Kókay György – Oltványi Ambrus – Vargha Kálmán. Budapest, 1977, Gondolat, 601-602.
Bartók Béla: Cigányzene? Magyar zene? (Magyar népdalok a német zeneműpiacon). Budapest, 1931, Rózsavölgyi, 4.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1930-ban 3403, majd 1932-ben – a válság miatt – 2842, de 1934-ben már ismét 3920, majd 1941-től több mint 5000 különféle könyvet adtak ki. Egy főre számítva ez elég kedvező aránynak tartható: 1930-ban ugyanis Belgiumban 1700, Svájcban 2000, Spanyolországban 2400, Franciaországban 9000, Nagy-Britanniában 15 000, s Németországban 27 000 cím jelent meg. A könyveknek olykor harmada, olykor negyede számított szépirodalminak: 1921-ben 665, 1938-ban 999. Ezeknek körülbelül fele tartozott az igényesebb és fele a ponyvairodalom fogalomkörébe. Példányszám szempontjából azonban jóval kedvezőtlenebb volt az arány. 1938-ban a mintegy 7 milliós összpéldányból a filléres és pengős szerelmi, kaland- és detektívregényre 4,8 millió kötet, tehát 70% jutott. Ez azt jelenti, hogy míg egy ponyvát átlagosan csaknem 17 ezer példányban adtak ki, addig egy szépirodalmi munkát csak 3-4 ezer példányban. Ezekben az években terjedt el a modern szórakoztató irodalom ma is népszerű típusa: a regényfüzet. Ezeknek az egy este elolvasható sematikus történeteknek a legnépszerűbb hősei Nick Carter, a detektívkirály, Old Wawerley, a híres vadász és Buf- falo Bill voltak. P. Howard, azaz Rejtő Jenő ezeknél igényesebb, de ugyancsak népszerű idegenlégiós regényparódiái először 1938 és 1942 között jelentek meg.

Az igényes irodalom kategóriájába tartozó kortárs magyar szerzők verseskötetеinek első kiadásait átlagosan 500, a regényekét átlagosan 2-3000 példányban nyomták. Babits Mihály A gólyakalifa című regénye 1932-ben például 5200, a Halálfiai pedig 1938-ban 1050 példányban látott napvilágot, s 1943-ban mindkettőből volt még raktáron néhány darab. Igaz viszont, hogy 1941-es halálát követően, 1942-ben kiadott reprezentatív Összes verseit egy éven belül közel 12 ezer példányban adták el. Ady verseit az Athenaeum az 1920-as években átlagosan 2-3000 példányban jelentette meg, ám egyes kötetek példányszáma a kor vége felé már a 15-20 ezres példányszámot is elérte. Móricz, Bródy és Krúdy művei 3-5000, Molnár Ferencé és Zilahy Lajosé 8-20 ezer példányban fogytak. 1928-ban 10 ezer fölötti példányszámban 51 mű – zömmel ponyvaregény és tankönyv – jelent meg. Legmagasabb – 240 ezres – példányszámot a Szent István Társulat Kis Katekizmusa ért el. Az imakönyvek kategóriájában az egész időszakban nagyon keresett volt Bangha Béla Imakönyv a művelt katolikus közönség számára című kötete. A művészi igényű magyar irodalom népszerűsítése érdekében kezdeményezte 1927-ben Supka Géza, a Literatura szerkesztője a könyvnapokat. A magyar könyv eme fórumát 1929-től minden nyár elején megrendezték. Eleinte évente egy-egy kötet jelent meg, 1935-től azonban több tucat. A századelő nagy kiadói közül, amelyek ugyancsak tovább működtek, magyar irodalom kiadásával elsősorban az Athenaeum, a Franklin Társulat és a Révai Testvérek foglalkoztak. A kisebb kiadók közül a gyomai Kner emelkedett ki, amely Kner Izidor irányítása alatt a művészi könyvtervezés és -kiadás magyarországi úttörőjévé vált, valamint a békéscsabai Tevan, amely ugyancsak szép kivitelű és bibliofil kiadványaival vívott ki magának rangot. A szépirodalmi kiadványok között jelentős volt a külföldi munkák aránya. Legtöbbet angolszász szerzőktől fordítottak, akiket – eléggé leszakadva – a franciák és a németek követtek, majd náluk is sokkal kisebb számban az oroszok, olaszok, spanyolok és skandinávok. A környező országok irodalmához magyar nyelven nem jutott hozzá az érdeklődő. A külföldi könyvek sikerlistáján szereplő művek szerzői közül az 1930-as és 40-es évek fordulóján három – J. Steinbeck, R. Martin du Gard és R. Wright – képviselt valódi irodalmi értéket.

Az Országos Széchényi Könyvtár 1934-es kölcsönzési naplója szerint a legkedveltebb szerző továbbra is Jókai Mór volt, akinek a műveit 201 esetben kölcsönözték. A sorrend a kölcsönzés számai szerint ezután így alakult: Gárdonyi Géza 130, Zilahy Lajos 123, Herczeg Ferenc 90, Mikszáth Kálmán 87, Erdős Renée 80, Arany János 73, Tolsztoj 72, Rákosi Viktor 71, Thaly Kálmán 71, Gulácsy Irén 66, Dosztojevszkij 64, Csathó Kálmán 52, Ady Endre 51, Balzac 51, Eötvös József 51, Móricz Zsigmond 51, Rostand 51, Hóman Bálint 50, Pintér Jenő 49, Móra Ferenc 46, Dumas 41, Galsworthy 41, Bunyin 40, Szek- fű Gyula 37, Harsányi Zsolt 34, Komáromi János 33, Dickens 33. A falusi és a kisvárosi közkönyvtárak állományából nagyjából ugyanilyen ízlésre következtethetünk. A sort itt is Jókai és Gárdonyi vezette, s mellettük Mikszáth, Tömörkény, Bródy Sándor, Herczeg Ferenc, Dumas, Courths-Mahler és a fiatalabb generációból Zilahy Lajos köteteit kölcsönözték ki a leggyakrabban.

A szépirodalmat olvasóknál is nagyobb arányban nőtt az újságolvasók száma. 1910-ben 1882 hírlap és folyóirat jelent meg Magyarországon, 1938-ban 1934. Az utóbbiak közül politikai napi- és hetilap volt 376, szépirodalmi folyóirat és hetilap 138, élclap 7 s kis példányszámú tudományos és szakfolyóirat 1043. A posta által terjesztett összpéldányszám meghaladta a 100 milliót. A vidéki nagy kulturális központok (Kolozsvár, Nagyvárad, Kassa stb.) leszakadásával a főváros sajtómonopóliuma még szembetűnőbbé vált. 1910- ben a lapok 48%-a, 1938-ban 70%-a jelent meg Budapesten. A régi nagy napilapok közül legnagyobb olvasottságnak továbbra is a délben megjelenő Az Est örvendett, amelyet 150 ezer példányban adtak el. A lap frissessége, elevensége megmaradt, szenzációhajhász jellege viszont – miután 1919-1920-ban az ellenforradalmi közvélemény a Népszava és a Világ mellett őt is a vádlottak padjára ültette – mérséklődött. Az 1920-as években ezt megközelítő olvasótáborral rendelkezett a Pesti Hírlap, amelyet 100 ezer példányban nyomtak. Terjedelemben minden más újságot felülmúlt, naponta képes betéttel s hetente szépirodalmi és ismeretterjesztő mellékletekkel kedveskedett olvasóinak. 1921-től belső munkatársai közé tartozott Kosztolányi Dezső. Népszerűségéhez emellett az is

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

hozzájárult, hogy nagy következetességgel tartotta napirenden a trianoni békeszerződés igazságtalanságait, s minden revíziós kezdeményezést felkarolt. Az 1930-as évek elején ugyancsak 100 ezer körüli példányban kelt el az 1919-től napilapként megjelenő Új Nemzedék, amelyet 1920 után a Bangha Béla által megszervezett Központi Sajtóvállalat adott ki a rá jellemző antiszemita és élesen jobboldali keresztény-nemzeti szellemben. A lap korábbi szerkesztői – Milotay István, Pethő Sándor, Lendvai István – 1920 és 1934 között Magyarság címmel adtak ki igényesebb, de hasonló beállítottságú lapot. Ezután szétváltak a szerkesztők útjai. Igen nívós, de kisebb példányszámban megjelenő reggeli napilap maradt a Pesti Napló, amelynek irodalmi rovatában a Nyugat kitűnőségei szólaltak meg. A konzervatív, nacionalista szellemiség nagy befolyású régi orgánuma, a Rákosi Jenő által szerkesztett Budapesti Hírlap fokozatosan elszíntelenedett, s az 1930-as évekre elveszítette olvasóinakjó részét. A szabadgondolkodó, polgári radikális Világ 1926-ig, a Népszava 1944-ig jelent meg.

1938-1939-től a sajtóirodalom veszített addigi sokszínűségéből. Papírhiányra és a kezdődő háborúra hivatkozva, de valójában az I. zsidótörvény előírásait végrehajtva radikálisan

1939 elejéig 430-cal – csökkentették a megjelentethető lapok számát. A „racionalizálásnak” elsősorban a keresztény-nemzeti szempontból kifogásolható, baloldali ideológiájú és zsidó tulajdonban lévő lapok estek áldozatul. Ekkor szűnt meg többek között a Huszadik Század polgári radikális hagyományait ápoló Századunk, a szociáldemokraták 1922-től megjelenő elméleti folyóirata, a Szocializmus, valamint a napilapok közül Az Est és a Pesti Napló. Pethő Sándor szerkesztésében részben ez utóbbi helyett jelent meg 1938-tól a Magyar Nemzet, amely a háború alatt a németellenes függetlenségi gondolat legfontosabb szócsövévé vált, s amelyet a Chorin-Kornfeld-Weiss nagytőkés csoport finanszírozott. A zsidóellenes törvények az irodalmi életet is befolyásolták. Az érintettek közül többen – például Molnár Ferenc, Ignotus Pál, Hatvany Lajos – külföldre mentek, s sokak darabjait, zenéjét nem játszották többé. Átmenetileg még Kacsóh PongrácJános vitéze is indexre került, mivel Petőfi művét annak idején Heltai Jenő dolgozta át.

A paraszti lakosság legfontosabb olvasmányai továbbra is a kalendáriumokban közölt primitív és gyakran humoros életképek és rövid történetek voltak. Ezekből 1922-ben 19 fajtát adtak ki összesen 233 ezer példányban, ami több mint fele volt az 1912-es példányszámnak. Igényes irodalmat a parasztok továbbra sem vásároltak, s olvasni is csak kevesen olvastak. Filléres ponyvaregényeket, betyártörténeteket azonban egyre többen vettek kezükbe, s az újságolvasók tábora is szélesedett. Bár újságokra, hetilapokra és folyóiratokra csak a leggazdagabbak adtak ki pénzt, a különböző egyletek, kaszinók és olvasókörök példányait téli estéken és hétvégeken egyre többen lapozgatták. Legolvasottabb az alacsony szinten többféle – szépirodalmi, politikai, társadalmi – olvasói igényt kielégítő képes hetilap, a Tolnai Világlapja volt. Példányszáma némi ingadozással elérte, sőt olykor meg is haladta a 100 ezret.

A magyar zeneművészet az irodalomhoz hasonlóan tartotta a századelő magas színvonalát. A konzervatív nemzeti irányzat legnagyobb alakjának változatlanul Hubay Jenőt tartották. Korunkban elsősorban szimfóniákat komponált, s 1919-től 1937-es haláláig a Zeneművészeti Főiskolát igazgatta. Mellette nagy elismertségnek örvendett Dohnányi Ernő, akinek 1919-es „bűneit” gyorsan megbocsátották. Műveiben – amelyek közül legismertebbek az erdélyi tematikájú Vajda tornya című operája (1922) és Ruralia Hungarica című hangszeres kompozíciója (1926) – a modern zenei nyelvezetet ötvözte magyaros, népies motívumokkal. A szegedi fogadalmi templom felavatására írt Ünnepi miséjét az újabb magyar egyházi zene gyöngyszemeként tartják nyilván. 1937-ben, Hubay halála után ismét a Zeneművészeti Főiskola igazgatója lett.

A Bartók és Kodály művészetével szembeni fenntartások csökkentek. 1930-ban mindketten megkapták a kor második legrangosabb kulturális kitüntetését, a Corvin-koszorút, s nagy sikereket arató műveiket sorra mutatták be itthon és külföldön egyaránt. Az irányultságuk és művészetük között kezdettől meglévő különbségek markánsabbá váltak. Míg Kodály vonzódása a magyar népdalokhoz és a népi-nemzeti irányzathoz erősödött, Bartókot jobban érdekelték a modern zenei irányzatok és a primitív zene általában.

Első nagy sikerét Kodály a Psalmus Hungaricussal aratta, amelyet a főváros fél évszázados jubileuma alkalmából mutattak be 1923-ban. A zsoltár, amely egy XVI. századi költő szövegére írt kompozíció, a világhírnév kezdetét jelentette számára. Ezt 1924-ben a Székelyfonó követte, amely egy eldugott kis falu lakóinak életét villantja fel a maga keserű és mégis felemelő valóságában saját dallamkincsük alapján. A Háry Jánost, a XIX. századi verbunkos tradícióból építkező népies daljátékát, amely a magyar paraszt, illetve általában a magyarság ereje, lovagiassága és haza iránti szeretete melletti hitvallás, 1926-ban láthatta és hallhatta először a közönség. Ezután a verbunkos és a népzenei motívumokat kombináló Marosszéki táncok (1930), majd a Galántai táncok (1933) következtek. Tizenhárom évvel a Psalmus után, 1936-ban született meg Kodály másik hatalmas alkotása, a Buda visszafoglalásának 250. évfordulójára készült Budavári Te Deum, amely hálaének az isteni gondviselésért, amely minden csapás és balszerencse ellenére segítette a magyarságot a túlélésért folytatott harcában. Kodály körül az 1930-as évektől lelkes tanítványi gárda – Bárdos Lajos, Kadosa

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Pál, Farkas Ferenc, Kerényi György, Rajeczky Benjamin, Vásárhelyi Zoltán – alakult ki, amely a népdaléneklés, a kórus- és az ifjúsági zenemozgalom terén már ekkor Kodály vokális zenén alapuló pedagógiai elveit népszerűsítette. A népi írók holdudvarához tartozó részben paraszti származású fiatal értelmiség körében a népdaltanulás és -éneklés az 1930-as évek végétől valóságos divat s egyfajta népi ellenzéki mentalitás hordozója lett. Ezzel rokon, de távolról sem azonos törekvéseket fejezett ki az 1930-as évek elején induló és államilag támogatott Gyöngyösbokréta-mozgalom, amely népdal és népies műdal közötti különbségekkel keveset törődve, s külsőségeiben is alkalmazkodva a parasztromantika talmi elvárásaihoz az augusztus 20-ai rendezvények állandó résztvevője lett, s szélesebb körökben is nagy népszerűségnek örvendett. A „bokréták”, azaz egy-egy falu együttesei általában 8 párból álltak, akiket a pap, a tanító vagy a jegyző tanított be és kalauzolt fel a fővárosba.

33. Bartók Béla. 1937

A mozgalom elindítója Paulini Béla író, újságíró, illusztrátor volt, aki Harsányi Zsolttal együtt a Háry János meséjét is írta.

Bartók alkotóerejét az 1920-as évek elején számos zongoramű, kórus és egyéb kompozíció jelezte, amelyek közül az 1923-as Táncszvit, a különféle népzenék tanulmányozásának eredményeként született nagy szintézise emelkedik ki. Az 1920-as évek második felében ezt különböző zongoradarabok követték, majd 1930-ban egy újabb nagy összegzés: az énekszólókra, vegyes karra és nagyzenekarra írt Cantata Profana. Bár szövege ennek is népköltészet – a román karácsonyi énekek (kolindák) együttese -, a darab problematikája egyetemes méretű: az ember helyhez és időhöz nem kötött szabadságszeretete, s a nemzedékek, az apák és fiúk örök küzdelme. Tartalmilag ez a kozmikus látásmód, zeneileg pedig a kelet-európai népdalok, a XIX. századi romantikus hagyomány és a legmodernebb európai irányzatok teljesen egyéni szintézise jellemzi későbbi műveit, az életművét betetőző Zene húros hangszerekre, ütőkre és celestára címűt (1936), valamint a Hegedűversenyt (1937-1938) és a VI. Vonósnégyest (1939) is. Utolsó hazai hangversenyét 1940. október 8-án tartotta a Zeneakadémián. A modern zene egyik legnagyobb mestere és korának egyik legnagyobb zongoravirtuóza a háborús veszély miatt és a zsidótörvények elleni tiltakozása jeléül ezt követően elhagyta az országot, s New Yorkban telepedett le.

A populárisabb zenei műfajok közül az operett megőrizte népszerűségét, s 1922-ben egy újabb fórumot is kapott: a Fővárosi Operettszínházat. Olyan nagy bőséggel azonban, mint a századelőn, nem születtek újabb nagy kasszasikerek. A kivételek közé tartozott Lehár Ferenctől A mosoly országa (1930), Kálmán Imrétől a Marica grófnő (1924) és A mont- martre-i ibolya (1935), Huszka Jenőtől a Lili bárónő (1919) és a Mária főhadnagy (1942). A régi nagyok közül Kacsóh Pongrác meghalt, Jacobi Viktor 1914 óta New Yorkban dolgozott, s az újak közül legfeljebb Ábrahám Pál sikerei – Hawaii rózsája (1932), Bál a Savoyban (1933) stb. – vetekedhettek a háború előtti darabok népszerűségével. 1933-ban egyébként ő is Párizsba költözött. Eisemann Mihály, Fényes Szabolcs és a még fiatalabbak pedig nem értek a nagy generáció nyomába. Bár a régi melódiákat továbbra is játszották és énekelték, maga a műfaj egyre inkább egy letűnt kor nosztalgiával övezett rekvizitumává vált.

A népies műdal vagy magyar nóta viszont reneszánszát élte. Becslések szerint a háború előtt mintegy 5-10 ezer nótát ismertek. A Horthy-korszakban ezek mellé újabb 20 ezret írtak. Ezek jelentős része továbbra is a szerelemről szólt, ám a kuruc nóták és a 48-as dalok mellett új típusként megjelentek az első világháborús katonadalok (Fiumei kikötőben, Kimegyek a doberdói harctérre, Hideg szél fúj, édesanyám) és a hazafias irredenta „kesergők” (Csíkországi fenyvesekben, Kassa felett, Késmárk felett). Az utóbbi kategórián belül

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

különösen Tiboldi Józsefés egy menekült erdélyi jegyző, Murgács Kálmán dalai terjedtek. Ennek a már akkor és azóta is gyakran lekicsinyelt és kétségkívül kommersz műfajnak a szerepét Bartók az 1930-as évek elején abban látta, hogy a „külföldi söpredékzene", a sramli, a kuplék és az operettslágerek helyett „legalább hazai tömegcikkel" látja el a „rossz ízlésű és sablonszerető tömegeket", akiket a „magasabb értékű zene javára" átnevelni máról holnapra úgysem lehet.[16] Kortársa, Kosztolányi Dezső pedig egyenesen azt feltételezte, hogy ez a zene, a magyar nóta, a „népies műdal", a cigányzene az, amely a magyarság „regényes életszemléletét" iskolai végzettségtől függetlenül a leginkább kifejezi, és amely hallatán „mindannyian, akik e csillagok alatt növekedtünk, egyetértünk és pontosan egyet is érzünk".[8]

34. Cselényi József nótát énekel a rádió stúdiójában. 1930-as évek

Az operett és a magyar nóta mellett az 1920-as évek elején megjelent s a kor technikai találmányainak, a rádiónak és a gramofonnak köszönhetően gyorsan terjedt a dzsessz és a modern tánczene, a charleston, a one step, a tangó, a rumba és a swing. A tehetősebb polgári családok által rendezett zsúrokon és ötórai teákon, valamint a nagyvárosok éjszakai szórakozóhelyein egyre inkább ilyen zenét hallgattak, illetve ezekre táncoltak, s a csárdás és a polka kezdett visszaszorulni a kisvárosi bálok és falusi lakodalmak világába. A magyar nóta, s általában a konzervatív magyaros ízlés hívei leplezetlen ellenszenvvel figyelték ezt a tendenciát, és sokan közülük kifejezetten károsnak és erkölcsrombolónak tartották „Az exotikus hangszereken előadott, a tropikus égöv buja vegetációjára és a vad népek artikulálatlan üvöltésére és félmeztelen táncaira emlékeztető körmönfont ritmusokban tobzódó táncmelódiákat és dalokat", illetve „a rövid haj, rövid szoknya, s a festett ajkak" ezzel együtt terjedő divatját.[9] Pedig aggodalomra – legalábbis ezért és egyelőre – nem volt ok. A Magyar Rádió 1941-es közvélemény-kutatása szerint a legnépszerűbb műsorok változatlanul a cigányzenei közvetítések voltak, s a legnépszerűtlenebbek a komolyzenei adások és persze a szórakoztatás helyett tanítani akaró tanfolyamok.

A képzőművészeti irányzatokon belül megerősödött a konzervatív és historizáló akadé- mizmus, illetve eklektika. A városépítészetben ezt tükrözte a középkor stílusában épült, román, gótikus és reneszánsz elemeket kombináló szegedi Dóm tér (Rerrich Béla), a debreceni Déri Múzeum klasszicizáló barokk épülete (Györgyi Dénes, Münnich Aladár), a városligeti Széchenyi fürdő ugyancsak neobarokk stílusú átépítése az 1920-as évek végén s az 1932-ben épített Lehel téri templom (Möller István), amely a zsámbéki templomot utánozta. Ezek a múltba forduló, historizáló irányzatok azonban nem váltak kizárólagossá. Az 1920-as évek végén megjelentek mellettük azok a modern, funkcionalista törekvések, amelyek a felhasznált anyagok (vasbeton, üveg) és az alkalmazott technikák szempontjából egyaránt a kor legmodernebb építészeti iskolájához, a Bauhaushoz kapcsolódtak. Ezt az irányzatot képviselte többek között Molnár Farkas, aki főleg budai villákat tervezett, valamint Kozma Lajos, akinek az alkotásai közül a Lupa-szigeti üdülőház és Margit körúti Átrium ház (1935-1936) a legismertebbek. A szobrászatban a romantikus hősi emlékművek és irredenta szobrok valóságos áradata jelezte a historizáló tendenciák dominanciáját. Ezek közül mint legreprezentatívabbak az 1921-ben felállított négy égtáj szobrai emelkednek ki, melyek közül Észak Kisfaludi Strobl Zsigmond munkája. A festészetben a történelmi és aktuálpolitikai tematika megerősödése jelezte a megrendelők elvárásaihoz való alkalmazkodást. Az 1920-as évek végétől az államilag támogatott irányzatok közé tartozott az úgynevezett római iskola is,

[8] Kosztolányi Dezső: Sötét bújócska. Szerk. Réz Pál. Budapest, 1974, Szépirodalmi, 7-11.
[9] Tiboldi József: A magyar népdal családfáa. Budapest, 1936, Rózsavölgyi, 166.
Csorba Géza: A képzőművészetről. In: Művészeti élet Magyarországon az 1930-as években. Szerk. Ne- meskürty István. Budapest, 1985, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 83.
Bethlen István gróf beszédei és írásai. 1. köt. Budapest, 1933, Genius, 228.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

amelyet tartalmilag vallásosság, formailag viszont az expresz- szionizmus és más modern irányzatok iránti vonzódás jellemzett. A csoport legjelentősebb művésze Aba Novák Vilmos volt, akinek murális alkotásai közül a jászszentandrási falkép (1932), festményei közül pedig az úgynevezett cirkuszképek, valamint a különböző egyházi szertartások résztvevőiről készült tablók (Búcsúsok, Zarándokok) a legismertebbek.

A lírai hangvételű és természetelvű impresszionista és posztimpresszionista nagybányai hagyomány Rippl-Rónai József, Csók István, Berény Róbert, Márffy Ödön, valamint Szőnyi István, Bernáth Aurél és Egry József művészetében élt tovább. A szobrászok közül ehhez a csoporthoz kötődött Ferenczy Béni és Pátzay Pál. Pátzay székesfehérvári Huszár-emlékműve (1939) a kor egyik legszebb magyar köztéri szobra. Az ide tartozó művészek, akik jó részét a Szinyei Társaság, majd a Gresham-asztal tömörítette, eszmeileg a Nyugathoz álltak legközelebb, noha tételesen megfogalmazott programmal nem rendelkeztek. Bár hivatalos irányzattá a csoport sohasem vált, az 1930-as évektől élvezte a kulturális elit esztétikailag igényesebb köreinek a rokonszenvét.

Az irodalomhoz hasonlóan a képzőművészek között is kialakult egy olyan irányzat, amely az Alföld népének kiszolgáltatottságát, a természettel és a társadalom ellenséges erőivel folytatott drámai küzdelmét tematizálta nagy tudatossággal. Az idősebb generációból ehhez a paraszti ihletésű, úgynevezett alföldi iskolához tartozott Koszta József, aki az 1910-es évek óta tanyás gazdaként Szentesen élt; Tornyai János, aki a Hódmezővásárhely környéki szegényparasztok, Szántó Kovács és társai indulatait formálta képekké; és Nagy István, aki az ország nagy részét bejárva székelyföldi és alföldi tájakat, valamint parasztarcokat egyaránt festett. A fiatalabb generációból a kiskunfélegyházi Holló László és az úgynevezett naiv festők (Benedek Péter, Győri Elek, Gajdos János és Süli András), a szobrászok közül többek között Medgyessy Ferenc, az iparművészek közül pedig a népművészeti élményeket expresszív formákkal párosító Kovács Margit keramikus sorolható ide.

Az avantgárd vagy avantgárd törekvésekkel rokonszenvező képzőművészek többsége a munkásmozgalomhoz kötődött. Az 1919 utáni emigrációból az 1920-as évek második felében néhányan, például Kernstok és Bortnyik Kassákhoz hasonlóan hazatértek, és itthon dolgoztak. Mások, közöttük az Egyesült Államokban letelepedett Moholy-Nagy László vagy a Moszkvában gyökeret vert Uitz Béla viszont beépültek a befogadó ország művészeti életébe. A hasonló törekvésű fiatalabb nemzedékből kiemelkedett Derkovits Gyula, Kernstok tanítványa, akinek 1927-1930-as kubistajellegű Dózsa-sorozata félreérthetetlenül ajelenre utaló forradalmi mondanivalót hordozott, valamint az inkább expresszionista hatások alatt álló és a ferencvárosi nyomor mellett a székelyföldi falvak világát is megidéző Dési Huber István. A szocialista művészek az 1930-as évek közepén saját szervezetet hoztak létre Szocialista Képzőművészek Csoportja néven.

A magyar avantgárd legújabb törekvései az 1928-ban megalakult szentendrei művésztelepen bontakoztak ki. A szentendrei iskola festészetében három fő irányt lehetett megkülönböztetni. Czóbel Béla művészete a francia expresszionizmus, a párizsi iskola hatását tükrözte. Barcsay Jenő a Dunakanyar és Szentendre táji és városképi motívumaiból kezdte kialakítani a maga konstruktivista stílusát. Vajda Lajos és Korniss Dezső nevéhez ugyanakkor a szürrealizmus magyar válfajának a megteremtése fűződik. „Tradíció nélkül nem lehet semmit sem csinálni és ez a magyar körülmények között csak a magyar népművészet lehet. Ugyanazt akarjuk, amit Bartók és Kodály a zenében már megcsináltak” – fogalmazták meg programjukat.[19] Ennek jegyében készült a Liliomos önarckép (1936) és a Maszkos ikon (1936) Vajdától, valamint a Szentendrei motívum (1936) Kornisstól.

A film a legnépszerűbb művészeti, illetve szórakoztatóipari ággá vált a két világháború között. A kávéházi, éttermi vetítéseket kiszorítva gomba módra szaporodtak a kizárólag filmvetítésre szolgáló épületek: a mozik. 1920-ban 347, 1929-ben 496, 1935-ben 599 s 1948-ban már 922 „filmszínház” működött az országban. Ezek mintegy 30%-a Budapesten, a többi a vidéki nagy- és kisvárosokban csalogatta a főleg fiatalokból – munkásokból, kimenős katonákból, cselédlányokból és a középrétegek legkülönfélébb rétegeiből – összetevődő közönséget. A rendszeres délutáni, illetve esti szórakozást nyújtó mozik mellett az 1930-as évektől alkalmi filmvetítéseket heti egy vagy két alkalommal a nagyobb falvakban, sőt némelyik tanyaközpontban is tartottak. Az olcsó mozijegyek mindössze néhány – az 1930-as években 20-25 – fillérbe kerültek, tehát bárki által megfizethetők voltak. A mozi népszerűségére jellemző, hogy az 1930-as években az emberek körülbelül ugyanannyi pénzt – 1935-ben például 25-25 millió pengőt – adtak ki mozijegyekre, mint minden nyomdaipari termékre, sajtóra, kalendáriumokra és könyvekre együttvéve.

A bemutatott filmek többségét nem magyar, hanem külföldi – felerészben amerikai – gyártók szolgáltatták. 1938-ig mintegy 1000 amerikai, 500 német, 200 francia, 150 angol és néhány tucat egyéb nemzetiségű filmet játszottak a magyar mozikban. A háborús fellendülés után az 1920-as években a hazai filmgyártás lehanyatlott, s csak az 1930-as években indult ismét – ekkor viszont nagyon látványos – fejlődésnek. 1919 augusztusától 1922-ig még 86, 1922 és 1930 között viszont már csak 35, tehát évente 4 film készült Magyarországon. 1929-re a hazai filmgyártás eljutott oda, hogy már egyetlen új film sem született, s az állam által 1929-ben megvásárolt Corvin, illetve új nevén a Hunnia kivételével valamennyi stúdió megszűnt. E meglepő fejleményt alapvetően az

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

idézte elő, hogy a háborús helyzettől eltérően, amikor az ellenséges országok – köztük az Egyesült Államok – filmjeit nem lehetettjátszani, 1920-tól a filmforgalmazásban is megszűnt a cenzúra. Megjelent tehát a konkurencia. Ezzel egy időben a legjobb rendezők – forradalmi szereplésük és/vagy zsidó származásuk miatt – emigrációba kényszerültek vagy külföldre szerződtek, illetve a kolozsvári Janovics Jenő Romániában maradt. Az 1930-as évek elején ez a tendencia hirtelen megfordult. 1931 és 1938 között 132 nagy játékfilm készült Magyarországon, évente tehát majdnem 20, majd a háború alatt – ismét megszabadulva a konkurenciától – évente már 40-50, s így 1944-ig összesen 352. Mi idézhette elő ezt a fordulatot? Részben tudatos állami beavatkozás, amelynek eredményeként a külföldi filmekre 1930- tól külön adót vetettek ki, s a forgalmazóknak előírták, hogy minden huszadik külföldi film után egy magyart is be kell mutatni. Ennél is fontosabb szerepet játszott azonban a hangosfilm feltalálása, amely a zömmel csak magyarul tudó közönség miatt előnyös helyzetbe hozta a magyarul beszélő filmeket a feliratozott külföldi filmekkel szemben.

Az első hangosfilmet 1929-ben mutatták be Magyarországon, s az első két magyar hangosfilmet 1931-ben gyártották. Ezek egyike, a Hyppolit, a lakáj minden idők egyik legjobb magyar filmvígjátéka lett – a forgatókönyvírók (Zágon István, Nóti Károly) és a 32 éves rendező (Székely István) ötleteinek, valamint a hirtelen meggazdagodott, de régi szokásaihoz és becsületéhez ragaszkodó polgárt alakító Kabos Gyula felejthetetlen játékának köszönhetően. A következő nagy siker az 1933-as Rákóczi-induló volt, amelynek sztorija Herczeg Ferenc nyalka huszártisztekkel teli 1893-as szerelmi történetén (A dolovai nábob leánya) alapult. Ezt ugyancsak Székely István rendezte, a zenéjét Ábrahám Pál írta, s a főbb szerepeket Jávor Pál, Kiss Ferenc, Csortos Gyula, Beregi Oszkár, Turay Ida és Dayka Margit játszották. Ennek, s csak ennek a bemutatóján a kormányzó is megjelent. Ezen is túltett azonban az 1934-es Meseautó, a kor legnagyobb kasszasikere, amelynek szövegkönyvét Vadnai László írta, Gaál Béla rendezte, zenéjét Márkus Alfréd szerezte, s a főbb szerepeket Törzs Jenő, Kabos Gyula és Perczel Zita játszotta. Az 1938-ig gyártott 132 film zöme hollywoodi stílusú s az operettekhez hasonlóan részben nevettető vígjáték, részben happy endes vagy melodramatikus szerelmi történet volt. A közvetített társadalomképre és embereszményre jellemző, hogy a főhősök az esetek többségében vagy „úriemberek” (földbirtokosok, arisztokraták, katonatisztek), vagy keresztény középosztálybeli értelmiségiek (mérnökök, tanárok,jogászok), de sohasem kiskereskedők, iparosok, munkások vagy egyszerű parasztok voltak, s nagypolgárok (gyárosok, bankárok és igazgatók) is csak 17 esetben. A legtöbb ilyen figurát Jávor Pál, Páger Antal, Csortos Gyula és Ráday Imre jelenítette meg, míg Kabos Gyulára rendszerint a becsületes, de inkább különcként, semmint társadalmi mintaként prezentált kisember – gyakran a zsidó kisember – szerepét osztották. A női ideált, akiknek 70%-a ugyancsak „úriasszony” (földbirtokos leánya, orvos- vagy mérnökfeleség) volt, s a házasságukig önfenntartó színésznők, gépírónők, titkárnők csak 30%-os reprezentációt értek el, Ágai Irén, Turay Ida, Dayka Margit, Tolnay Klári, Szeleczky Zita és Szörényi Éva formálták meg.

A háború alatti filmgyártás nagyrészt ugyanezt a tematikát és ugyanezt a stílust követte, kiegészítve néhány Karády Katalinra épített végzetasszonya-történettel, továbbá Móricz, Mikszáth, Móra, Gárdonyi, Zilahy, Kodolányi és mások novelláinak és regényeinek adaptációjával. Ezek révén olyanok is ízelítőt kaptak a magyar irodalomból, akik egyébként nemigen vettek könyvet a kezükbe. A háború kellős közepén, 1942-ben készült a kor művészi szempontból legértékesebb alkotása, az erdélyi népballadák hangulatát idéző, a havasi pásztorok és favágók küzdelmes életének, megindító humanizmusának és szolidaritásának bemutatásával végre a társadalom mélyrétegeiről is tudósító Emberek a havason, Szőts István alkotása, amely az 1942-es velencei filmfesztiválon első díjat nyert. A 30-as évek nagy rendezői közül – a zsidótörvények miatt – Vajda László és Székely István (Steve Sekely) ekkor már külföldön dolgoztak, és 1939-től a Broadway közönségét szórakoztatta Kabos Gyula is. A nagy nevettető 1941-ben halt meg – szomorúan és magányosan, hazájába és régi közönségéhez visszavágyódva.

A hírközlés, ismeretterjesztés és szórakoztatás másik forradalmian új találmánya a rádió volt. A világ első rádióközvetítését Pittsburghben adták 1921-ben. Az 1924-es próbaadások után a rendszeres rádióközvetítések Magyarországon 1925. december 1-jén kezdődtek. Ekkor 16 ezer készüléket tartottak nyilván, 10 év múlva, 1934-ben viszont már 340 ezret,

1. ban 419 ezret, s 1943-ban 891 ezret. 1925-ben 10 ezer lakosra 63, 1943-ban 600 készülék esett. 1938-ban országosan minden 22., ezen belül vidéken minden 30., Budapesten pedig minden 7. lakos fizetett elő rádióra. Mint szinte minden másban, Magyarország az 1000 főre eső rádiókészülékek száma alapján is megelőzte déli és keleti szomszédait, elmaradt viszont a nyugat-európai országok, sőt Ausztria és Csehszlovákia mögött is. (1000 lakosra az 1930-as évek közepén Németországban 136, Franciaországban 99, Csehszlovákiában 68, Magyarországon 43, Lengyelországban 25, Romániában 12, Jugoszláviában 11, s Bulgáriában 3 rádió jutott.) A vidéki rádiótulajdonosok mintegy fele az értelmiségi foglalkozásúak közé tartozott, s az őstermelők, tehát lényegében parasztok aránya nem tett ki többet 7-8%-nál. A rádió tehát a könyvhöz hasonlóan először a középrétegeket hódította meg, s a munkások és a parasztok között csak a 30-as évek végétől kezdett nagyobb ütemben terjedni, miután az olcsó néprádiók megjelentek. A szegényebb

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

emberek esténként és hétvégeken addig az egyletekbe, olvasókörökbe jártak rádiót hallgatni, ha fogékonyak voltak az újra, és érdeklődtek a külvilág eseményei iránt.

A rádió elvileg a társadalom minden rétegéhez szólt, s műsorpolitikájában a hírközlés, a politikai orientálás, az ismeretterjesztés és a szórakoztatás szempontjait egyesítette. A szórakoztató műsorokon belül a cigányzene és a magyar nóta vezetett, de játszottak opera- és operettrészleteket, sőt sanzonokat, kuplékat és dzsesszt is. Az 1930-as években, amikor a Rádió munkáját a kultúra iránt fogékony Kozma Miklós irányította, a néprajzi műsorokat egy ideig Ortutay Gyula, az irodalmiakat pedig Németh László vezette.

A sport, amelyet a századelőn még csak viszonylag szűk rétegek űztek, a Horthy-kor- szakban tömeges méretű időtöltéssé vált. A munkaidő szabályozása, a szabadidő növekedése következtében a tömegsportok kialakulása világtendencia volt. Magyarországon emellett az ifjúsági testnevelés katonai szempontok által motivált tudatos támogatása is kedvezett terjedésüknek. 1918 előtt Magyarország területén nem egészen 700 sportlétesítményt tartottak fenn. 1935-ben, amikor először készítettek ilyen jellegű részletes statisztikát, összesen már 6822 sportlétesítményt írtak össze. Közöttük mintegy 2000 céllövőpályát, 883 teniszpályát, 550 tornatermet és 192 uszodát. Az átépített budapesti Széchenyi fürdő 1927-ben, a margitszigeti Nemzeti Sportuszoda pedig 1930-ban nyílt meg. 33,3 méteres medencéjével és nagy nézőterével akkor ez volt Európa legmodernebb fedett versenyuszodája, amely nagyban elősegítette a magyar úszósportok nemzetközi színvonalra emelkedését. Legnépszerűbb sportággá a labdarúgás vált, amelyet a külvárosok grundjain és a faluszéli libalegelőkön egyaránt játszani lehetett. A Ferencváros és a MTK rivalizálása folytatódott; a szurkolók száma nőtt. Az 1920-as években ezért mindkét klub sporttelepének 20 ezer fő befogadására alkalmas nézőterét 40 ezer főssé bővítették. A kor legnagyobb sportberuházása a Nemzeti Sportcsarnok felépítése volt a régi lóversenypályán 1940-1941-ben. Ennek elsősorban a teremsportok művelői és rajongói örültek.

Az iskolai és iskolán kívüli testnevelés szorgalmazásának és támogatásának is köszönhetően a versenysportok terén Magyarország kezdett nagyhatalommá válni. A háború előtti 1-3 aranyérem helyett az 1928-as amszterdami olimpiáról már 5, az 1932-es Los Angeles-iről 6 és az 1936-os berliniről 10 aranyéremmel tértek haza a magyar sportolók. Legtöbb érmet hagyományosan a kardvívók szereztek, akiket a birkózók, ökölvívók és az atléták követtek. Az 1930-as években indult hódító útjára a magyar öttusázás, amelynek intézményi bázisává a Ludovika Akadémia vált. A versenyszerűen sportolók együttes száma meghaladta a 100 ezret.

A szabadidő-eltöltés régi formái közül a nyaralás a középosztályi családok szinte kötelező nyári penzumává vált. A háború előtt az arisztokrácia, a nagypolgárság és a felső középosztály járt külföldre. E 10-20 ezer fős kör az 1930-as évekre mintegy 200 ezerre emelkedett. Még nagyobb ütemben terjedt a belföldi üdülés. 1911 és 1914 között a 20 milliós lakosságból évi átlagban csupán 100-150 ezren tartózkodtak különböző hazai gyógy- és üdülőhelyeken, s a Balaton partján nyaranta mintegy 20-30 ezren kerestek felüdülést. Az 1920-as évek elején a belföldi nyaralók száma – követve az összlakosság számának változását – lecsökkent 50 ezerre. Egy évtized múlva, az 1930-as években azonban már 1 millió felé közelített. A belföldi nyaralók mintegy fele a Balatonnál üdült. A hosszabb nyári üdülések mellett az 1929-as évektől emellett terjedni kezdett a víkendezés, amelyet a kevésbé tehetős városi rétegek is jobban megengedhettek maguknak.

A fővárosiak üdülési igényeit kielégítendő az 1920-as években folytatták a parcellázást a Ba- laton-parti községekben, s nagyobb arányban építkeztek Szentendrén, Gödöllőn és Gödön. A természetjárók számára a hegyvidékeken turistaházak épültek; s a szervezett munkások pihenő- és találkozóhelyeként Göd és Dunakeszi között megépült a Duna-parti Fészek.

A mozi, a rádió, a turizmus és a tömegsport terjedése – kiegészülve a technikai modernizáció más új vívmányainak, a villamosításnak és a motorizációnak a terjedésével – egy nagy életformaváltás kezdetéről tanúskodtak. Ez a forradalmi jellegű átalakulás, amelynek a „végterméke” korunk legkülönfélébb technikai eszközökkel felszerelt, uniformizáltjóléti tömegtársadalma, a magyar népesség egészét ekkor még távolról sem járta és formálta át. A rohamléptekben modernizálódó városi, s elsősorban polgári rétegek mellett a falusi lakosság nagy tömbjei lényegében továbbra is hagyományos módon élték életüket. A nyaralás és a turizmus számukra ismeretlen fogalmak voltak, s ha a fiatalabbak néha meg is csodálták a fehér falra vetített beszélő és mozgó képeket, vagy hallgatták is a távolba beszélő szerkezet zörejekkel és recsegésekkel teli üzeneteit és zenéjét, mindez még egzotikum volt számukra, s nem életük, mindennapjaik szerves része. Ugyanilyen eseménynek számított az is, ha vonatra, netán autóbuszra ültek, s nem gyalog, lovon vagy szekéren közlekedtek. Az életformaváltás a falvak és tanyák népéhez átütő erővel csak évtizedekkel később érkezett el.

5. 5. A POLITIKAI RENDSZER JELLEGE

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A Tanácsköztársaság bukása után három nagy politikai erő küzdött a hatalomért: a paraszt, munkás és polgári demokratáké, a jobboldali radikálisoké és a konzervatívoké. A belső erőviszonyok kezdetben a jobboldali radikálisoknak kedveztek, amelynek következtében 1919-1920-ban – az ellenforradalomban – az általános állampolgári és politikai jogok, valamint a büntetőjog és a büntetőjogi eljárás terén a háború előtti liberális jogelveket sok tekintetben semmibe vevő gyakorlat alakult ki. A jobboldali radikálisok vezérének eleinte mindenki szemében Horthy Miklós tűnt, aki azonban kormányzóvá választása után – sokak meglepetésére – nem diktatúrát követelő híveire, hanem – a külföld elvárásainak megfelelve – a parlamentarizmus alapján álló konzervatív szövetségeseire kezdett támaszkodni. Ennek volt jele, hogy az egymást két-három havonta váltó, tekintély és befolyás nélküli homo novusok után 1920. július 19-én gróf Teleki Pált, majd 1921. április 14-én, Teleki lemondása után gróf Bethlen Istvánt nevezte ki miniszterelnökké, aki 1931. augusztus 24-éig, tehát több mint egy évtizedig maradt kormányelnök.

35. Bethlen István választási beszédet mond Derecskén. Mögötte félig takarva Bajcsy-Zsilinszky Endre, bal szélen Gömbös Gyula, jobb szélen kalapban Nagyatádi Szabó István. 1922. május 7.

Gróf Bethlen István világ- és társadalomképe, valamint politikai gondolkodása a XIX. századi konzervatív-liberális vagy más néven nemesi liberális eszmekörben gyökerezett, amely bizonyos különbségekkel ugyan, de Tisza István, Andrássy Gyula, Apponyi Albert és általában az egész magyar arisztokrácia politikai felfogásának alapjául szolgált. A XIX. századi polgári átalakulásról, a különböző feudális előjogok megszűnéséről, s ezen belül a rendi országgyűlés és a dikaszteriális kormányrendszer népképviseleten alapuló parlamenttel és parlamentnek felelős kormánnyal való felváltásáról Bethlen mindig nagy elismeréssel szólt. Helyeslés és elismerés dominált az 1867 utáni „liberális korszakkal” foglalkozó értékeléseiben is. Azokkal a törekvésekkel azonban, amelyek – akár a szabadságjogok radikális kiterjesztése, akár azok megszüntetése révén – alapvető változtatásokat akartak ezen a XIX. századból örökölt politikai berendezkedésen, megingathatatlanul szemben állt. A kommunizmussal, amelyet leginkább gyűlölt, és a végcélok azonossága alapján vele időnként közös nevezőre hozott szociáldemokráciával azért, mert azok a magántulajdon, azaz a kapitalista termelési rend megszüntetésére törekedtek. Ajobboldali radikális, majd később fasiszta áramlatokkal azért, mert azok a parlamentarizmus felszámolását és diktatórikus kormányzati formák bevezetését tűzték ki célul. A liberalizmusból kinövő demokrata irányzatokkal pedig azért, mert azok – jóllehet parlamentáris eszközökkel és a magántulajdon elve alapján – a hagyományos elitet leváltva a „tömeget”, a „holt számot” tervezték úrrá tenni a nemzet felett. Felfogása szerint egy ország irányítására mindig a kellő vagyoni alappal, továbbá „fejlett nemzeti öntudattal és nemzeti érzéssel” rendelkező rétegek hivatottak. Ezért – noha a korlátozott mértékű jogkiterjesztés szükségességét 1918 után maga is fel- és elismerte – az első világháború után Európa-szerte kialakuló parlamentáris demokráciákat („tömegdemokrácia”) elvetette, s magát az „irányított demokrácia”, „konzervatív demokrácia”, illetve „fontolva haladás” hívének vallotta. „Mi – jelentette ki például már kormányelnökként 1922 tavaszán – demokráciát akarunk, de nem a nyers tömegek uralmát, mert azok az országok, ahol a tömegek uralma vált úrrá az egész nemzet felett, a pusztulásnak vannak kitéve.”[20] Ezen „irányított demokrácia” természetes vezető erejének rendületlenül az arisztokráciát és a birtokos nemességet tartotta, amelyek – mint írta – vagyoni és műveltségi helyzetüknél fogva a „legtöbb ellenálló képességgel bírnak [...] minden nyomással és felforgatással szemben”.[21] Elismerte ugyan, hogy az élenjáró nyugat-európai országok adekvát kormányzati formája a parlamentáris demokrácia, ám ehhez mindig hozzátette, hogy az elmaradottabb európai régiókban – így Magyarországon is – egyelőre még hiányoznak azok a feltételek, amelyek egy szélesebb társadalmi alapozottságú politikai demokrácia működőképességét szavatolhatnák.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

3.13. táblázat - 25. táblázat. Szavazásra jogosultak az összlakossághoz viszonyítva Magyarországon és az európai országokban, 1917-1930 (%)

	1917-1920	1921-1925	1926-1930
Anglia	46	47	63
Ausztria	58	59	62
Belgium	29	30	31
Bulgária	25	25	25
Csehszlovákia	[48]	[50]	[51]
Dánia	41	48	50
Finnország	46	46	49
Franciaország	30	28	28
Görögország	[26]	(26)	26
Hollandia	23	47	49
Írország	-	47	59
Izland	34	45	45
Jugoszlávia	21	23	26
Lengyelország	30	48	49
Magyarország	40	29	27
Németország	62	61	64
Norvégia	42	51	53
Olaszország	28	31	0
Portugália	15	9	0
Románia	12	(21)	21
Spanyolország	(24)	(24)	0
Svájc	24	25	26
Svédország	19	54	58

Forrás: Hirata Takesi: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. Valóság, 1993/11. 56.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

[ ] Nem az elvileg jogosultak, hanem a ténylegesen szavazók aránya.

( ) Más időszakok alapján becsült arányok.

Az 1920-as években kialakított, s módosításokkal ugyan, de lényegében 1944 tavaszáig, tehát az ország német megszállásáig fennmaradó magyar állam- és kormányzati rendszer igen nagy mértékben Bethlen és a hozzá hasonlóan gondolkodó konzervatív politikusok nézeteinek felelt meg.

Az állami szuverenitás legfőbb letéteményese és az ország törvényhozó szerve 1920-tól 1926-ig a nemzetgyűlés, 1927-től a kétkamarás országgyűlés volt. Az 1920-ban megválasztott nemzetgyűlés, amelynek társadalmi összetétele valóban sokban különbözött az 1918 előtti képviselők összetételétől, Bethlen szemében már a „tömeguralom" veszélyét rejtette magában. Horthy – Csernoch János hercegprímás és az ország más notabilitásainak egyetértésével – 1922 tavaszán ezért rendeleti úton új választójogot léptetett életbe. (Szgy. I/169-173.) 1920-ban az írni és olvasni tudó 24 éven felüli nők rendelkeztek szavazati joggal, ettől kezdve csak az elemi népiskola 6. osztályát is elvégzett 30 éven felüliek. Az 1919-es Friedrich-féle választójog alapján a fél éve egy helyben lakó és 6 éves magyar állampolgársággal rendelkező 24 éven felüli férfiak kaptak választójogot. Bethlen rendelete szerint csak a két éve egy helyben lakó, 10 éves magyar állampolgársággal rendelkező és az elemi népiskola első 4 osztályát elvégzett 24 éven felüliek. E módosítások következtében a választók összlakossághoz viszonyított aránya 40%-ról 28%-ra, a 24 éven felüliek között pedig 75%-ról 58%-ra csökkent. A választásra jogosultak aránya szempontjából Magyarország ezzel visszacsúszott a délkelet-európai országok, illetve az e tekintetben ugyancsak konzervatív Franciaország, Belgium, Svájc és Olaszország szintjére. A háromnegyed millió választójogától megfosztott állampolgár többsége, mintegy 550 ezer fő, a kevésbé iskolázott nők közül került ki. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy Nagy-Budapest és a 10 (később 7) vidéki törvényhatósági jogú város kivételével a rendelet visszaállította a dualizmus kori nyílt szavazást. Ez azt jelentette, hogy a választóknak a továbbiakban csak kicsit több mint 20%-a szavazhatott titkosan, és a 245 képviselő közül 199-et nyílt szavazással választottak. A nyílt szavazás példa nélkül állt a korabeli Európa parlamentáris országaiban (egyedül Jugoszláviában állították vissza az 1920-as évek végén). Eredményét jól mutatja, hogy az 1920-1922-es nemzetgyűléshez képest az 1922-1926-os nemzetgyűlésben a nagy- és középbirtokosok aránya 15%-ról 20%-ra, az 1927-1931-es képviselőházban pedig 23%-ra emelkedett. A parasztbirtokosok képviselete ezzel szemben 15%-ról 7, majd 3%-ra csökkent, s csak az 1930-as évek második felében kezdett ismét emelkedni. Ehhez hasonló változásokat mutatott az arisztokraták, dzsentrik és a nem nemesek részesedésének alakulása is. Az arisztokraták 15%-os aránya 1920-ban 5%-ra csökkent, majd 1922 után 10% körül stabilizálódott, s 1932 és 1944 között is csak 8%-ra esett vissza. A dzsentrik 1920-1921- ben még alig 25%-os aránya az 1920-as évek második felére 34%-ra emelkedett, s 30% alá csak az 1930-as évek második felében, a kül- és belpolitikailag egyaránt új helyzetben süllyedt. Az 1887 és 1910 közötti időszakhoz képest, amikor a képviselők 48%-a került ki a köznemesek közül, ez érdemleges változásnak tekinthető. Lassan és meg-megtorpanva, de a törvényhozók társadalmi összetétele mégiscsak demokratizálódott.

36. Nyílt szavazás az abádszalóki időszaki választásokon. 1938. július

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

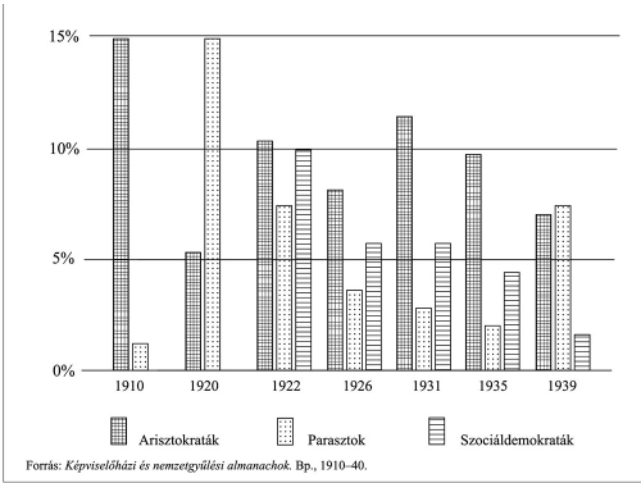

11. ábra. A képviselőház (nemzetgyűlés) összetétele, 1910-1939

A választójog megváltoztatásával egyidejűleg Bethlen az addigi pártstruktúrát is átalakította. 1922 folyamán mindkét nagy pártot, az Egyesült Kisgazdapártot és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját sikerült felbomlasztania, s részben összeolvasztania. Az új kormánypárt, amelyet ettől kezdve 1932-ig röviden mindenki csak Egységes Pártnak hívott, s amelyet „vezérként" a dualizmus kori mintának megfelelően maga a miniszterelnök, tehát Bethlen irányított, 1922-ben az összes mandátum 58%-át, 1926-ban 69%-át, s 1931-ben 64%-át szerezte meg. Az Egységes Párt utódpártja, a Nemzeti Egység Pártja, amelyet már az akkori miniszterelnök, Gömbös Gyula vezetett, 1935-ben a mandátumok 69%-át, az ezt követő Magyar Élet Pártja pedig 1939-ben 73%-át mondhatta magáénak. A Horthy-korszak kormánypártjai tehát – a dualizmus kori Szabadelvű Párthoz, illetve a Nemzeti Munkapárthoz hasonlóan – mindvégig dominálták a parlamentet. Túlsúlyukat még hangsúlyosabbá tette, hogy a KNEP egyik utódpártjaként megszerveződött Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, amely 1926-ban és 1931-ben egyaránt több mint 30 mandátumot szerzett, az 1930-as évek elejéig nemcsak kívülről támogatta a kormányt, hanem minisztereket is adott a Bethlen-kabinetnek. (Szgy. I/173—176., 251-262., 307-308.)

A mandátumok fennmaradó 20-30%-án a pártonkívüliek és a különböző ellenzéki pártok osztoztak. A baloldali pártok közül legfontosabb eleinte a Magyarországi Szociáldemokrata Párt volt, amely a Bethlennel 1921 decemberében megkötött kompromisszum alapján 1922-től ismét a politikai élet, s – az ország történetében először – a parlament aktív szereplőjévé vált. A megegyezés értelmében a Szociáldemokrata Párt lemondott a közalkalmazottak és a vasutasok szervezéséről, s megígérte, hogy a mezőgazdasági munkások körében új szervezeteket nem hoz létre. Ennek fejében Bethlen viszonylag szabad működési feltételeket ígért és garantált számukra. (Szgy. I/166-167.) Ennek volt köszönhető, hogy 1922-ben a mandátumok 10%-át (25 hely) szerezte meg a párt. Befolyása ezt követően fokozatosan csökkent. 1926-ban és 1931-ben a képviselői helyek egyaránt 6%- át, 1935-ben 4%-át, s 1939-ben már csak 2%-át (5 fő) tudhatta magáénak. Ez az 1930-as évekre jellemző általános jobbratolódással és a náci Németország növekvő befolyásával magyarázható, amit az sem ellensúlyozott, hogy szakítva agrárpolitikájának addigi doktri- nerségével, 1930-tól a párt követelni kezdte az 500 holdon felüli nagybirtokok kisajátítását és szétosztásukat a szegényparasztok között. (Szgy. I/240-242.)

A parlamenti baloldal másik fontos pártja a Független Kisgazdapárt volt. Ezt az ipartámogató kormánypolitikával elégedetlen középbirtokosok és az egykori, a Nagyatádi-féle parasztpárt demokratikus követeléseit felújító kisgazdák és értelmiségiek hozták létre 1930-ban. Vezetői között ott találjuk Tildy Zoltán református lelkészt, s egy Pécs környéki, akkor még ismeretlen fiatal középparasztot: Nagy Ferencet. A Független Kisgazdapárt 1931-ben 11 (4%), 1935-ben 23 (9%), 1939-ben 14 (5%) mandátumot szerzett. (Szgy. I/ 180-182., 243-244.)

Az MSZDP és a Független Kisgazdapárt mellett a demokratikus ellenzék harmadik irányzatát a különböző liberális pártok alkották. (Szgy. I/176—179.) Ezek integratív személyisége 1926-os haláláig Vázsonyi Vilmos, azt követően pedig Rassay Károly, egy német eredetű tisztviselőcsalád jogvégzett fia volt. Mandátumaik száma az 1920-as években mintegy tucatnyi, azt követően féltucatnyi, s 1939-től mindössze 5 volt. A polgári radikalizmus, melynek hagyományait a Századunk című folyóirat köre ápolta, nem tudta visszanyerni háború előtti befolyását. Az irányzat régi vezetője, Jászi Oszkár 1919-től emigrációban, eleinte Bécsben, majd 1926-tól az Egyesült Államokban élt. Az októbrista emigráció vezéralakjaként külföldről küzdött – nem sok sikerrel – a rendszer ellen Károlyi Mihály is, aki ellen itthon hazaárulási per folyt, és akinek a vagyonát elkobozták.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A kormánypárt jobboldali ellenzékét az 1920-as évek első felében néhány radikális keresztényszocialista frakció, valamint Gömbös Gyula 1923-ban megalakított Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártja (Fajvédő Párt) alkotta. Az 1920-as évek közepére előbbiek teljesen szétzilálódtak, a Fajvédő Párt képviselőinek száma pedig 7-ről 4-re olvadt. Ezt az életfeltételekjavulása és ennek következtében mindenféle radikális irányzat befolyásának a csökkenése idézte elő. Bázisának összeszűkülését érzékelve 1928-ban Gömbös feloszlatta pártját, s államtitkári, majd miniszteri posztot vállalva visszatért Bethlen táborába és a kormánypártba, ahonnan legközelebbi híveivel – Eckhardt Tibor, Bajcsy-Zsilinszky Endre stb. – együtt 1923-ban vált ki. (Szgy. I/190-194.)

Az 1929 utáni gazdasági válság talaján a szélsőjobboldali radikalizmus ismét megerősödött, sőt az addigi dzsentri-középosztálybeli csoportok mellett a szegényparasztság, kispolgárság és városi munkásság köreiben is széles körű bázisra talált. A kaszáskeresztes mozgalomról, amely a parlamentbe nem került be, már ejtettünk szót. Az 1930-as években azonban több más, hasonlóképpen radikális fasiszta, illetve nemzetiszocialista jellegű párt is alakult. Ezek legbefolyásosabb vezéregyéniségévé fokozatosan egy volt vezérkari tiszt, Szálasi Ferenc vált, aki zavaros ideológiáját előszeretettel nevezte hungarizmusnak, és első pártját Nemzeti Akarat Pártja néven alakította meg 1935-ben. Ennek lett utódpártja az úgynevezett Nyilaskeresztes Párt, amely az 1939-es választásokon 31 mandátumot szerzett. A többi fasiszta, illetve náci típusú párt mandátumaival együtt a szélsőjobboldal parlamenti helyeinek száma e választások után 49-re emelkedett. (Szgy. I/268-275., 302-307.)

A kommunista párt nyíltan nem szervezkedhetett, s ebből következőleg képviselőjelölteket sem állíthatott. Az „állami és társadalmi rend hatékonyabb védelmével” foglalkozó 1921. évi III. tc., amelyet ellenfelei általában csak „rendtörvénynek” hívtak, a kommunista jellegű („az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló”)[22] mozgalmakat és szervezkedést bűnténynek minősítette, s ennek alapján szigorú büntetéseket tett lehetővé az itthon maradt vagy Moszkvából később illegális munkára hazaküldött kommunisták ellen. Rákosi Mátyást például, aki 1919-ben a Vörös Őrség parancsnoka volt és 1924 végén érkezett meg Moszkvából, lebukása után e törvény alapján ítélték el 1925-ben 8 és fél évi, majd 1935-ben életfogytiglani börtönbüntetésre. (Szgy. I/162-165., 195-197., 275-277.)

A „rendtörvényt” azonban nemcsak a szélsőbal, hanem néhány esetben a szélsőjobb ellen is felhasználták. Az 1920-as évek elején ez alapján léptek fel a polgári lakosságot terrorizáló különítményekkel és bandákkal, majd az 1930-as években a kaszáskeresztesekkel szemben. Szálasi Ferencet ugyancsak e törvény alapján tartóztatták le néhányszor, és ítélték el előbb háromhavi (1937), majd háromévi (1938-1940) fegyházbüntetésre. Tekintettel a náci Németország növekvő befolyására a szélsőjobboldali pártok többségével szemben mindazonáltal sokkal kisebb szigorral alkalmazták a törvényt.

A kétharmados parlamenti többség igen jelentős hatalmat adott Bethlen és utódai kezébe. Párt- vagy kormányelnöki diktatúrájukról azonban ennek ellenére sem beszélhetünk. A miniszterelnök-pártelnökök hatalmát korlátozó számos tényező közé tartozott a parlamenti ellenzék, amely állandó, s lényegében nem vagy csak alig korlátozott kritikát gyakorolt a kormánypolitika felett. Ez akkor is törvényességre és az ellenvélemények bizonyos mértékű figyelembevételére késztette a hatalom urait, ha parlamenti leszavazásuktól nem is kellett tartaniuk.

A kormány mozgásterét korlátozó tényező volt maga a kormánypárt is, amely neve ellenére valójában sohasem vált egységessé, hanem mindig több frakcióból állt. A konzervativizmus különböző árnyalatait magában foglaló és a többséget adó centrum mellett eleinte Nagyatádi parasztdemokrata csoportjának maradéka, majd az 1920-as évek közepétől egy 10-12 fős liberális blokk alkotta a kormánypárt baloldalát. Az Egységes Párt jobbszárnyán pedig – 1923-as kiválásukig, majd 1928-as visszatérésük után ismét – Gömbös Gyula és mintegy féltucatnyi jobboldali radikális híve helyezkedett el. Az 1930-as években ezek az arányok módosultak. A kormánypárton belüli különböző jobboldali radikális, majd fasisztoid csoportok megerősödtek, a liberálisok viszont fokozatosan kiszorultak. Így az eredetileg centrumot alkotó konzervatívok, akiknek a száma és befolyása 1935 után folyamatosan csökkent, egyre inkább a párt balszárnyára kerültek.

Különböző döntéseikben és a törvény-előkészítés folyamatában a kormányoknak bizonyos mértékig mindezekre a csoportokra, illetve az e csoportok által képviselt nagy- és középtőkés, nagy- és középbirtokos, középosztálybeli és birtokos paraszti érdekekre tekintettel kellett lenniük. A parlamentáris demokráciák törvényhozó testületeire jellemző érdekérvényesítő tevékenység a magyar parlamentáris gyakorlatban ily módon jórészt már a kormánypárt értekezletein lezajlott. Ezeket a döntéseket a jobb- és baloldali parlamenti ellenzék bírálhatta, megváltoztatásukra azonban csak igen ritkán adódott lehetősége.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az 1920-1922-es és az 1922-1926-os képviselőházak ideiglenes jellegű nemzetgyűlésként működtek. Az 1918 előtti országgyűlés második kamarájának, a főrendiháznak az utódaként 1927-ben a kormányzat új felsőházat szervezett. Ennek szerepe az volt, hogy a mindenkori közhangulatot valamennyire a választójog korlátozása ellenére is tükröző képviselőházzal szemben a törvényhozás konzervativizmusának folyamatosságát válsághelyzetek esetére is biztosítsa, s egyben annak szakszerűségét is növelje. A felsőházba örökös jogon, méltóság vagy hivatal alapján s végül választás vagy kinevezés útján kerülhettek a tagok. Örökös jogon tagjai lettek a felsőháznak a Habsburg-Lotharingiai-családnak állandóan az ország területén lakó 24 éven felüli férfi tagjai. Méltóság vagy hivatal alapján 31 egyházi vezető (köztük a két zsidó főrabbi) és 16 világi főméltóság (koronaőrök, a legfőbb bíróság vezetői, a Honvédség főparancsnoka stb.) kapott felsőházi helyet. 40 tagot a kormányzó nevezhetett ki, további 152 helyet pedig a törvényhatóságok (76) a különböző érdekképviseletek, egyetemek, Tudományos Akadémia, Vitézi Szék, értelmiségi kamarák (36), valamint a főrendi családok (40) töltöttek be választással. A főnemességhez tartozás mint bekerülési jogcím tehát közvetetté vált, s ezzel sokat veszített relevanciájából. (Szgy. I/206-210.)

A felsőház szervezési elveiből adódott, hogy a nagy- és középbirtokosok, az állami főtisztviselők, valamint az egyházi vezetők mindig a tagok abszolút többségét adták. A parasztság képviselete viszont csak 2-3% között mozgott, az iparosoké pedig még a 2%-ot sem érte el. Igaz, az utóbbi két kategória az 1918 előtti főrendiházban egyáltalán nem rendelkezett képviselettel. Az 1918 előtti helyzethez képest lényeges változásnak tekinthető, hogy az arisztokraták részesedése 74-76%-ról 29%-ra csökkent. A keresztény középrétegek – katonatisztek, tanárok, nyugalmazott tisztviselők stb. – számaránya viszont 40% fölé emelkedett. A nagypolgárságot mintegy féltucatnyi tag képviselte, köztük Chorin Ferenc és Goldberger Leó. Részben nyilván e változások ellensúlyozásaként is, a felsőház mindhárom 1927 és 1944 közötti elnökét – báró Wlassics Gyula, gróf Széchenyi Bertalan és báró Perényi Zsigmond – az arisztokrácia adta.

A felsőházat a képviselőházhoz hasonlóan megillette a törvénykezdeményezés joga. Ha a képviselőház által elfogadott törvényjavaslatokat nem találta megfelelőnek, két ízben is új javaslat elkészítését kezdeményezhette. Vétójoggal azonban nem rendelkezett, azaz a képviselőház végső soron a felsőház hozzájárulása nélkül is az államfő elé terjeszthette a törvényjavaslatokat.

A törvényhozás fenti mechanizmusa az 1930-as években két ponton változott. 1937-ben kiterjesztették a felsőház jogkörét: a képviselőház a továbbiakban már kétszeri sikertelen egyeztetés után sem terjeszthette javaslatait jóváhagyás végett az államfő elé. Ehelyett a két ház együttes ülésén, titkos szavazással kellett dönteni ajavaslat sorsáról. (Szgy. I/287.) A másik változás a nyílt szavazás megszüntetése és a titkosság általánossá tétele volt 1938-ban. (Szgy. I/292-296.) Ezt a konzervatív kormányzatjobb- és baloldali ellenzéke egyaránt követelte, s az ország legfőbb külpolitikai szövetségese, Németország is elvárta. A titkosság visszaállításának nyertese azonban – a baloldal várakozására rácáfolva – kizárólag a radikalizmusban és demagógiában felülmúlhatatlan nyilas és nemzetiszocialista szélsőjobboldal lett, amely 1935-höz képest – mint erre már utaltunk – 1939-ben csaknem megnégyszerezte mandátumainak számát. Igazolódott tehát a konzervatívok aggodalma, akik éppen egy ilyen változástól tartva kezdeményezték és vitték keresztül 1937-ben a felsőház jogkörének kiterjesztését.

Az országgyűlés két háza mellett a törvényhozás mechanizmusának harmadik alkotmányos tényezője az államfő volt. Az államfő személye körüli bonyodalmak Horthy Miklós 1920. márciusi kormányzóvá választásával korántsem ültek el. A magyar legitimisták hívására és egyes nyugat-európai royalista körök támogatásában bízva IV. Károly 1921 folyamán két ízben is megkísérelte a magyar trónt elfoglalni. Először 1921 tavaszán békés eszközökkel, majd 1921. október végén – a zűrzavaros nyugat-magyarországi helyzetet kihasználva – erőszakkal. Próbálkozása azonban mindkét esetben kudarcba fulladt. Nemcsak a környező államok tiltakoztak ugyanis s fenyegetőztek katonai beavatkozással, hanem a győztes nagyhatalmak is ellenezték a restaurációt.

Megosztott volt maga az ország is; a legitimisták semmivel sem képviseltek nagyobb erőt, mint a szabad királyválasztók. Az 1921. október 23-ai budaörsi csatában a legitimista fegyveresek végül vereséget szenvedtek a kormányhoz és a kormányzóhoz hű csapatoktól. A nagyhatalmak követelésére a magyar kormány ezt követően javasolta, a nemzetgyűlés pedig elfogadta és 1921. november 6-án törvénybe foglalta a Habsburg-ház trónfosztását (XLVII. tc.). (Szgy. I/165-166.) Ugyanezekben a napokban IV Károlyt a nagyhatalmak Madeira szigetére száműzték. Az utolsó Habsburg uralkodó itt hunyt el 1922. április 1-jén.

Az elvetélt royalista puccsok és IV. Károly halála a legitimista tábort szétforgácsolták. Bár egy szűk, főleg arisztokrata kör továbbra is bízott a restauráció későbbi lehetőségében, Horthy államfői hatalmát a továbbiakban – legalábbis nyíltan – egyetlen komoly politikai erő sem kérdőjelezte meg. Az ország államformája ettől függetlenül továbbra is királyság maradt, és a kormányzóság de jure változatlanul ideiglenes államfői intézményként működött.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az 1920-as törvények értelmében a nemzetgyűlés, majd később az országgyűlés által elfogadott törvényjavaslatokat a kormányzó mindössze egyszer küldhette vissza „további megfontolás” végett. Ha az így visszaküldött törvényt a nemzet-, illetve az országgyűlés változatlanul fenntartotta, akkor a kormányzó 15 napon belül köteles volt azt kihirdetni. A törvényszentesítés uralkodói, sőt gyakran köztársasági elnöki jogával a kormányzó tehát nem rendelkezett. Meghatározott korlátok között a nemzet-, illetve országgyűlést Horthy elnapolhatta (30 napra), sőt tartós munka- és döntésképtelenség esetén be is rekeszthette és fel is oszlathatta. Ez utóbbi esetben azonban haladéktalanul új választásokat kellett kiírnia. A kormányzó tehát királyi vagy diktátori hatalmat nem gyakorolhatott.

A kormányzói gyakorlat persze nem mindenben egyezett a törvények szellemével. Szokássá vált például, hogy a fontosabb törvényjavaslatokat a kormány már előzetesen, a parlamenti vita előtt bemutatta Horthynak. Ez az alkotmányos uralkodók előszentesítési jogára emlékeztetett. Bethlen 1921-es kormányra kerülését követően azonban a kormányzó ezzel együtt is sokkal inkább legfelső reprezentatív méltóságként, semmint a mindennapi politika operatív tényezőjeként vett részt a közéletben.

Horthy Miklós 1920-ban kialakított jogköre az 1930-as években több lépésben bővült. Az 1933. évi XXIII. tc. biztosította számára az országgyűlés huzamosabb időre szóló elnapolásának a lehetőségét. (Szgy. I/262-263.) Az 1937. évi XIX. tc. pedig megszüntette az országgyűlésnek azt ajogát, hogy alkotmánysértés vagy törvényszegés esetén a kormányzót felelősségre vonhassa. Ugyanez a törvény intézkedett a kormányzó „relatív vétójógának” kiterjesztéséről a törvényhozással szemben. A törvényjavaslatokat eszerint már nem egyszer, hanem kétszer küldhette vissza, s kihirdetésüket nem 60 napig, hanem 6-6 hónapig halaszthatta. Lehetőséget kapott utódjának ajánlására is. (Szgy. I/283-286.)

A kormányzói jogkör ilyen mértékű – az „erős” köztársasági elnök, illetve az alkotmányos királyjogállásához hasonlítható – kiterjesztése mögött sokan egyfajta kormányzói diktatúra megalapozásának a szándékát sejtették. Valójában azonban nem erről volt szó, hanem a kül- és belpolitikai okok miatt előállt szélsőjobboldali veszéllyel szembeni alkotmányos ellensúly keresésének egyik formájáról. Ugyanakkor igaz, hogy a kormányzóság néhány munkatársa és Horthy családjának egy-két tagja ezt a helyzetet 1941-1942-ben dinasztiaalapításra, illetve a kormányzói méltóság örökletessé tételére is fel akarta használni. Ezek a meg-megújuló törekvések azonban a konzervatív uralkodó körök – elsősorban a vezető arisztokraták és Serédi Jusztinián esztergomi érsek, az ország hercegprímása – ellenállása miatt rendre meghiúsultak. Pontosabban csak annyiban bizonyultak eredményesnek, hogy 1942. február 19-én az országgyűlés két háza kormányzóhelyettessé választotta Horthy idősebb fiát, Istvánt. Az 1942. évi II. tc. szerint, amely ezt az intézményt felállította, a kormányzó távolléte, betegsége vagy akadályoztatása esetén némi korlátozással a kormányzóhelyettes látta el a kormányzói jog- és feladatköröket. (Szgy. II/337-341.) E törvény, illetve választás jelentőségét viszont nagyban csökkentette, hogy alig fél év múlva, 1942. augusztus 20-án Horthy István repülőszerencsétlenség következtében a keleti fronton életét vesztette, s új kormányzóhelyettest nem választottak.

A kormányzati hatalom feje a miniszterelnök volt. A miniszterelnököket és a miniszterelnökök javaslata alapján a minisztereket is a kormányzó nevezte ki. 1920 márciusa és 1944 októbere között 12 kormányfő költözött ki és be a miniszterelnöknek és családjának otthont adó budavári Sándor-palotába. Közülük 11-en egyszer, egyikük, gróf Teleki Pál két alkalommal: 1920-ban és 1939-ben. Ha ehhez hozzáadjuk a Tanácsköztársaság bukása és az 1920 márciusa közötti miniszterelnököket, akkor a kormányfők száma 15-re emelkedik. A miniszterelnökök átlagosan nem sok, alig több mint másfél évet töltöttek a kétszintes klasszicista épületben. Ám ez az átlag nagy különbségeket takart. Peidl Gyula 1919 augusztusában például mindössze 6 napig vezette a kormányt, Bethlen István viszont több mint 10 évig (1921-1931). Zavaros, átmeneti időkben, így például 1919-1920-ban, majd 1944-1945-ben néhány hónapos kormányok váltogatták egymást, míg a konszolidáltabb időszakokban több évig tartott egy-egy kabinet hivatali ideje.

A miniszterelnökök életkorát is meghatározta az adott politikai helyzet. Átmeneti időkben fiatalabbak, harminc-negyven évesek, a konszolidáltabb periódusokban idősebbek, negyven-ötven, sőt hatvanévesek kerültek a kormány élére. A 15 kormányfő közül egyedül Simonyi-Semadam Sándor (1920. március 15.-1920. július 19.) született a kiegyezés előtt, a többiek a XIX. század utolsó három évtizedében. Így többségük a millenniumi Magyarország görögtüzes és csalóka illúzióktól terhes világában szocializálódott, s az első világháborút már felnőttként élte meg. Az 1938 után hatalomra kerülő legfiatalabbak – Imrédy Béla (1938-1939), Bárdossy László (1941-1942), Lakatos Géza (1944) és Szálasi Ferenc (1944-1945) vagy közvetlenül a világháború előtt, vagy azalatt fejezték be tanulmányaikat.

A magyar felsőoktatási struktúrának és a kor szokásainak megfelelően a miniszterelnökök közül legtöbben – összesen kilencen – a budapesti tudományegyetem állam- és jogtudományi karát látogatták. Négyen katonai, pontosabban vezérkari pályát tudhattak maguk mögött, míg ketten nem végeztek felsőfokú tanulmányokat. Peidl

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Gyula legmagasabb iskolai végzettsége a tanonciskola, Huszár Károlyé pedig a tanítóképző volt. A jogi és államtudományi diplomával rendelkező miniszterelnökök körében gyakran előfordult, hogy második diplomát is szereztek, vagy legalábbis egy másik egyetemet és főiskolát is látogattak. Az pedig szinte szabálynak számított, hogy hosszabb-rövidebb időre külföldi egyetemeken is megfordultak. Németül így mindegyikük, még a munkásvezér Peidl is beszélt, de többen közülük angolul és franciául is gördülékenyen társalogtak.

A 15 miniszterelnök közül származása szerint 3 arisztokrata, 6 köznemes és 6 közrendű volt. Az 1867 és 1918 közötti időszakhoz képest, amikor a 16 kormányfő közül 7 tartozott a grófok, 3 a bárók és 3 a dzsentrik közé, ez jelentős társadalmi demokratizálódástjelentett. A miniszterek körében ugyanez a tendencia érvényesült. Az arisztokraták 1867 és 1918 közötti 34%-os aránya 1919 és 1921 között lecsökkent 9%-ra, s 1921 és 1932 között is csak 21%-ig emelkedett. 1932 és 1944 között viszont ismét visszasüllyedt 9%-ra. A köznemesi eredetű miniszterek számaránya ezzel szemben az 1919 és 1921 közötti 16%-on felülemelkedve az egész korszakban 35% körül mozgott – nagyobb ingadozás nélkül. A minisztériumok száma a dualizmus kori 9-hez képest a Horthy-korszakban 10-13-ra nőtt. A legfontosabb, s mindvégig működő új tárca a Külügyminisztérium volt, amely mellett hosszabb-rövidebb ideig más reszortok, például népjóléti ügyek (1919-1932), kisebbségi ügyek (1919-1921), közgazdasági ügyek (1928-1931, 1938, 1940-1944) stb. is miniszteri szintű képviseletet kaptak.

A kormány hatáskörét és felelősségét illetően az 1848. évi III. tc. maradt érvényben. Ennek értelmében a kormány az országgyűlés által alkotott törvények keretei között s az általa jóváhagyott költségvetés alapján működött úgy, hogy a mindenkori törvényhozó testületnek politikai és jogi felelősséggel tartozott. Az antidemokratikus és manipulációkra alkalmas választási rendszer miatt azonban a gyakorlatban ez csak korlátozottan érvényesült. Az ellenzéki pártok bírálhatták a kormányt vagy obstrukciót kezdhettek ellene, sőt kezdeményezhettek és keresztülvihettek miniszterek elleni jogi vizsgálatot is. A kormány általános irányvonalának leszavazására vagy a kormány megbuktatására azonban az adott parlamenti erőviszonyok mellett csak akkor volt mód, ha a kormány politikáját a kormánypárti képviselők legalább harmada is ellenezte. Erre – ugyanúgy, ahogy a dualizmus korában – mindössze egyetlenegy alkalommal került sor. A kormánypárti konzervatívok és a demokratikus baloldal egyeztetett akció keretében a Gömböshöz hasonlóan jobboldali és a kormányzati rendszer antiparlamentáris jellegű átalakítását tervező Imrédy Bélát szavazták le és buktatták meg 1939-ben.

A központi végrehajtó hatalmat megjelenítő kormány szerepköre ily módon túlnőtt azon, ami a klasszikus parlamentarizmus elvei szerint megengedett, s a demokratikus országok gyakorlatában megszokott volt. A rendeleti kormányzás különösen meghatározóvá a válságos időszakokban vált: 1919-1920-ban, 1931-1932-ben s végül – elkerülhetetlenül – a háború alatt. A parlamentáris jogállamiság keretei ennek ellenére egészen az ország 1944-es német megszállásáig megmaradtak, s azt elérni, hogy a végrehajtó hatalom teljesen maga alá gyűrje a törvényhozó hatalmat és ellenőrzés nélkül, kénye-kedve szerint tevékenykedjen, a két erre hajlamos miniszterelnök – Gömbös és Imrédy – egyikének sem sikerült.

A helyi végrehajtó hatalmat a központi kormányzat – a XIX. század utolsó harmadában kiépült polgári államberendezkedés intézményrendszerét teljes mértékben átvéve – továbbra is az államigazgatás úgynevezett kihelyezett szakigazgatási szervein, tehát saját közegein (adóhatóságok, tanfelügyelőségek, ügyészségek), valamint a helyi önkormányzatokon, illetve ezek tisztviselőin keresztül gyakorolta. Ezek területi beosztása viszont az új határok következtében elkerülhetetlenül módosult. A 63 vármegyéből a békeszerződés 10 egész és 23 csonka vármegyét hagyott meg, amelyekből 1923-ban 25 – részben új – egységet alkottak. A 25 törvényhatósági jogú városból 10 (Pécs, Székesfehérvár, Győr, Sopron, Miskolc, Debrecen, Kecskemét, Szeged, Hódmezővásárhely és Baja) maradt meg. Kaposvár és Szombathely törvényhatósági jogú várossá minősítésével ezek száma a későbbiekben 12-re emelkedett.

A dualizmusból örökölt közigazgatási szervezet reformjára a forradalmak után erős törekvések jelentkeztek. A baloldali demokratikus erők elsősorban a virilizmus eltörléséért és a választójog kiterjesztéséért, tehát a közigazgatás demokratizálásáért harcoltak. Az államigazgatás szakemberei ugyanakkor az autonómiák nehézkességét és szakszerűtlenségét kifogásolták. A kormányzat lényegében az utóbbiak érvelését fogadta el, amit kiegészített saját centralizációs törekvéseivel. A vármegyék és törvényhatósági jogú városok működését újraszabályozó 1929. évi XXX. tc.-ben ennek megfelelően a szakszerűsítő-központosító vonások domináltak. Bár a virilisták arányát a törvény 50%-ról 40%-ra csökkentette, ez egyáltalán nem tekinthető jogkiterjesztésnek, mert a választható tagok száma ugyanilyen arányban csökkent. A törvényhatósági bizottsági tagok 20%-a a továbbiakban részben kinevezett örökös tagokból, részben pedig a különböző érdekképviseletek és vallásfelekezetek képviselőiből, továbbá a törvényhatósági tisztviselőkből tevődött össze.

Az 1929. évi XXX. tc. a községi autonómiákkal is foglalkozott. A rendezett tanácsú városokat átkeresztelte megyei városokká, s a képviselő testületi tagok számát a város nagyságától függően 60 és 120 között szabta

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

meg. Nagyközségekben a tagok száma 20 és 40, kisközségekben 10 és 20 között váltakozott. A képviselők fele továbbra is virilis jogon lett tag, a másik felét pedig választották. A gyakorlatban a községi képviselő-testületek mindjobban elveszítették valóságos hatalmukat. Üléseik formálisak voltak, s többnyire csak sablonos rutinügyekben döntöttek. A jegyzők és a főispánoknak alárendelt járási főszolgabírók szerepe viszont nőtt.

Budapest önkormányzati élete már 1918 előtt is demokratikusabban szerveződött, mint a vidéké. Ez a dichotómia a Horthy-korszakban is megmaradt. Az 1920-as fővárosi törvény (IX. tc.) például teljesen eltörölte a virilizmus intézményét. Így történhetett, hogy a szociáldemokrata és liberális demokrata baloldal, amely a parlamentben mindig csak törpe kisebbséget alkotott, a székesfőváros önkormányzati életében végig tekintélyes erővel rendelkezett, sőt 1925-ben többséget is kapott. Minden szempontból demokratikus önkormányzati élet azonban a fővárosban sem alakulhatott ki, mert a baloldal választási sikereit kellőképpen ellensúlyozni tudták a törvényhatóság kinevezett, kormánytól függő tagjai. A központi beavatkozás különösen 1930-tól vált erőssé, amikor a Bethlen-kormány a törvényhatósági bizottság választható tagjainak számarányát 80%-ról 63%-ra csökkentette, a kinevezett tagokét pedig 20%-ról 37%-ra emelte (XVIII. tc.). Röviddel ezután, a Gömböskormány által elfogadtatott 1934. évi XII. tc. értelmében lényegében a központi hatalom függvényévé degradálódott az önkormányzat élén álló főpolgármester is. A székesfőváros első tisztviselőjét hagyományosan a törvényhatósági bizottság választotta a kormány, illetve az államfő jelöltjei közül. Ettől kezdve viszont az államfő, tehát Horthy nevezte ki és mentette fel a főpolgármestert.

A szabadságjogok 1919-1920-as korlátozásainak túlnyomó részét hivatali idejének első két évében a Bethlen-kormány vagy megszüntette vagy enyhítette. Az 1912. évi LXIII. tc. által bevezetett kivételes hatalom alapján hozott egyes rendelkezéseket – így például az 1918-1919-es forradalmárokkal szemben alkalmazott gyorsított bűnvádi eljárást és a katonai büntetőbíráskodást polgári egyének felett – 1921 decemberében, a Szociáldemokrata Párttal kötött egyezség keretében, illetve 1922 nyarán, a békeszerződés hatálybalépésével egyidejűleg érvénytelenítették. A háború alatt bevezetett s 1919 után is alkalmazott internálást hivatalosan nem törölték el, a gyakorlatban viszont egyre kevésbé alkalmazták. Az egyik legnagyobb és leghírhedtebb internálótábort, a zalaegerszegit 1924-ben számolták fel. Főbenjáró bűnügyek (lázadás, gyilkosság, gyújtogatás, robbantás) esetén fennállt a statáriális bíráskodás lehetősége is, ám 1932-ig ezzel sem éltek. Az 1919 őszén felfüggesztett esküdtbíróságokat nem állították vissza. Ettől eltekintve a bírósági szervezet megegyezett az 1918 előttivel.

Az egyesülési és gyülekezési jog tekintetében – kisebb szigorításokkal – ugyancsak az 1914 előtti gyakorlat állt helyre. Új egyesületek a belügyminiszter engedélyével alakulhattak, s politikai gyűlések megtartásához a helyi közigazgatás, illetve rendőrhatóság előzetes engedélye szükségeltetett.

A kivételes sajtóellenőrzés rendszerét, azaz a cenzúrát 1921. december 10-én helyezte hatályon kívül a kormány. Az 1912. évi LXIII. tc.-nek az a része, amely felhatalmazta a Belügyminisztériumot, illetve az igazságügyi szerveket a sajtótermékek megjelenésének az engedélyezésére és terjesztésének a megakadályozására, azonban továbbra is érvényben maradt. E kivételes felhatalmazással a Horthy-korszak szervei mindvégig rendelkeztek, és több alkalommal éltek is az ellenzéki lapok hosszabb-rövidebb időre szóló betiltásának vagy utcai árusításuk megtiltásának lehetőségével, illetve egyéb szankciókkal. Az ügyészségek, illetve a bíróságok legtöbbször bizonyos normák – a társadalmi rend felforgatása, a kormányzó tekintélyének aláásása, a társadalmi valóság élesen kritikus leírása, Isten- és vallásgyalázás – esetén alkalmaztak retorziókat. 1939-ig véglegesen mindazonáltal csak egyetlen napilapot, a polgári radikális Világot tiltották be. Erre 1926-ban került sor, miután a frankhamisítási botránnyal kapcsolatban az újság heteken keresztül szállította a terhelő adatokat a kormány ellen. Egyes lapok időleges betiltása sokkal gyakrabban előfordult. Leghosszabb időre – 6 hétre – Az Újság című liberális demokrata lapot tiltották be az 1920-as évek közepén, miután az cikkeket közölt a fehérterrorról, és a gyilkosságokért Horthyt is felelőssé tette. A Szociáldemokrata Párt napilapját, a Népszavát ugyan egyszer sem tiltották be, mégis igen sok retorziót alkalmaztak vele szemben. 1924. novembertől 1928. februárig például nem lehetett a lapot az utcán árusítani. 1925 és 1927 között 347 sajtópert indítottak ellene, s e három év alatt összesen 6 év és 5 hónapi börtönbüntetést, továbbá 6584 pengő pénzbüntetést róttak ki a cikkírókra. Az 1930-as évek végén a népi írók ellen léptek fel kritikus szociográfiáik miatt. A kommunista sajtó természetesen mindvégig csak illegálisan jelenhetett meg. E megszorítások és állandó retorziók ellenére a Horthy-korszak sajtója ugyanolyan sokszínű volt, mint a háború előtti, s az ellenzéki lapokban – miként a parlamentben is – tág tere nyílt a kormánypolitika bírálatának.

A sajtóirányításnak ez a viszonylag liberális formája a második világháború kezdetéig maradt fenn. Ekkor ismét szigorú megszorítások léptek életbe. 1939. szeptember 1-jén ideiglenesen, majd 1940. augusztus 28-án véglegesen bevezették az előzetes cenzúrát. Papírhiányra hivatkozva ezzel egyidejűleg (1939-ben) számos napilapot betiltottak, köztük a nagy múltú konzervatív-liberális Pesti Naplót. A jogi alapot minderre az 1939. évi honvédelmi törvény (II. tc.) szolgáltatta, amely számos más területen is kiterjesztette a kormány, elsősorban a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Belügyminisztérium hatáskörét. (Szgy. I/297-302.) Ettől kezdve például általános tilalom lépett életbe politikai gyűlések megtartását illetően. Az ellenzéki lapok többsége, így például a szociáldemokrata Népszava, a liberális-demokrata Esti Kurír vagy a nyíltan németellenes és függetlenségi Magyar Nemzet azonban ennek ellenére egészen 1944. március 22-éig, tehát az ország német megszállásáig megjelenhetett. Ugyanezen időig az addigi politikai pártok is működhettek. A politikai és szellemi élet pluralizmusa tehát szűkebb korlátok között ugyan, de 1939 után is megmaradt.

A közbiztonságra továbbra is két fegyveres testület: a rendőrség és a csendőrség ügyelt. A rendőrség jogállása annyiban módosult, hogy a testületet 1920-ban a belügyminiszter fennhatósága alá helyezték, azaz államosították. A győztes hatalmak előírásainak megfelelően a rendőrség létszámát ugyanekkor 12 ezer főben szabták meg. A rendőrség szervezetileg kerületi rendőr-főkapitányságokból állt, amelyek a városokban és néhány községben felállított rendőrkapitányságokra tagozódtak. A csendőrség létszámát, amelynek működési területe a városok bel- és külterülete kivételével az egész országra kiterjedt, a békeszerződés valamivel több mint 8 ezer főben szabta meg. A későbbiekben, 1927-ben ezt 12 ezer főre emelték. Az 1918 előtti 10 helyett most 7 kerületbe szervezett csendőrség katonai jellege megmaradt. A testület részben a belügyminiszter, részben a honvédelmi miniszter alárendeltségébe tartozott. Haladva a korral a gyalogos és a lovas járőrök mellett megjelentek a kerékpáros, motorkerékpáros és gépkocsizó csendőrjárőrök.

Politikai intézményeit és azok működését tekintve a Horthy-korszak kormányzati formája korlátozott, azaz autoritatív elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt. A parlamentáris demokráciákkal mindenekelőtt a dualista időszakból átvett polgári liberális intézményrendszer – többpártrendszer, parlament, parlamentnek felelős kormány, a bíráskodás szuverenitása, pluralista szellemi élet – rokonította. Az autoriter állammal pedig ezen intézményi struktúra antidemokratikus működtetése, vagyis az, hogy a polgári demokráciák gyakorlatától eltérően a politikai hatalomért folyó versenyből a társadalom jelentős csoportjait kizárták, a versenyben részt vevők számára pedig egyenlőtlen feltételeket biztosítottak. Ilyen, az érdekérvényesítés teljes szabadságát korlátozó és az állampolgári egyenlőséget sértő elemek voltak a túlnyomóan nyílt szavazás s a központi végrehajtó hatalom túlzott befolyása, amelyek a dualista időszakot is jellemezték, valamint – újjelenségként – a sajtószabadság korlátozása s a vallási, majd faji diszkrimináció. Juan Linz spanyol és Giovanni Sartori olasz politológus kormány- és pártrendszer-tipológiáit elfogadva és terminológiájukat alkalmazva a két világháború közötti magyar állam- és kormányrendszert mindezek alapján hegemonisztikus pártrendszerű autoritarianizmusnak is nevezhetjük. A fasiszta vagy nemzetiszocialista totalitarianizmus legfontosabb ismertetőjegyeivel – hivatalos ideológia, egypártrendszer és a parlamentarizmus felszámolása, a szellemi és kulturális életgleichschaltolása és teljes ellenőrzése, a társadalmat permanens rettegésben tartó fegyveres terrorrendszer stb. – ez a rendszer nyilvánvalóan nem rendelkezett. Annak, hogy az 1945 utáni magyar történetírás évtizedeken át mégis fasizmusnak, félfasizmusnak, illetve diktatúrának nevezte, rendszer-legitimációs, s nem tárgyi-szakmai okai voltak.

6. 6. KÜLPOLITIKA, HADSEREG, REVÍZIÓ

A Tanácsköztársaság bukását követő első években a magyar külpolitika nem rendelkezett határozott vonalvezetéssel. Ide-oda kapkodva, és mindig a pillanatnyi helyzethez alkalmazkodva ismételten megpróbálkozott a szomszédos államok egyikével vagy másikával modus vivendit találni, s egyben azzal is, hogy a győztes nagyhatalmak valamelyikének a pártfogását megszerezve megteremtse az elképzelt együttműködés nagyhatalmi hátterét.

1920-ban ilyen volt a már említett francia-magyar közeledés, s ehhez kapcsoltan egy szorosabb lengyel-magyar-román együttműködés terve. Ezt megelőzően, de részben még ezt követően is titkos román-magyar tárgyalások folytak a két ország közötti szoros gazdasági és politikai szövetség lehetőségéről, s ennek keretében az erdélyi kérdés kölcsönösen elfogadható rendezéséről. 1921-ben csehszlovák-magyar tárgyalásokra került sor a gazdasági közeledésről és a békekonferencia által megállapított határok kétoldalú megállapodáson nyugvó módosításáról.

A másik lehetőség, amellyel a magyar külpolitika 1919 őszétől folyamatosan számolt, a vesztes államok német vezetés alatti összefogása, a status quo fegyveres felborítása, s lehetőség szerint a régi határok visszaállítása vagy egy azokhoz közelítő új határvonal elérése volt. Ez a kettősség számos esetben vezetett furcsa és ellentmondásos helyzetekhez. 1919 őszén például Bethlen, Teleki és társaik azzal a Romániával próbáltak szót érteni, amely Horthy terveiben legfőbb ellenségként jelent meg. 1921-ben a Teleki-, majd a Bethlen-kormány ahhoz a Csehszlovákiához kívánt közeledni, amely a német-osztrák-magyar katonatiszti tervezgetés szintjén a magyar hadsereg első számú célpontja volt. Egyéb okok (például IV Károly visszatérési kísérletei) mellett ez a magyar magatartás is hozzájárult ahhoz, hogy Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia 1920 és 1921 folyamán

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

olyan szövetségi szerződéseket kötött, amelyek egyetlen célja Magyarország sakkban tartása és egymás kölcsönös megsegítése volt nem provokált magyar támadás esetén. Területekről azonban nagy valószínűséggel akkor sem mondtak volna le az új államok, ha Magyarország őszintén pacifista politikát folytat. Inkább – mint például Románia 1919-ben – még további területek megszerzésére használták volna fel a helyzetet.

A nemzetközi viszonyok stabilizálódásával, az ország teljes elszigetelődésével és a magyar gazdaság kölcsönszükségleteivel számot vetve 1922-1923-ban a Bethlen-kormány szakított ezzel a kettősséggel. A magyar külpolitika meghatározó irányvonala ettől kezdve – Gustav Stresemann ugyancsak 1923-ban meghirdetett Erfüllungspolitikjához hasonlóan – a „megbékélés és a beilleszkedés" lett. Ennek egyik első jele Magyarország felvétele volt a Nemzetek Szövetségébe – közkeletű nevén a Népszövetségbe – 1922. szeptember 18-án. Ezt követte a nemzetközi kölcsönért való folyamodás 1923 elején, amelynek egyik kibocsátási feltételeként a magyar kormány még egyszer elismerte a trianoni békeszerződésben megállapított határok érvényességét; garantálta, hogy a Habsburg-dinasztia egyik tagja sem tér vissza a magyar trónra; s végül még azt is megígérte, hogy törekedni fog baráti kapcsolatok kialakítására a kisantanttal. „Ma Európa helyzete olyan, hogy békét akar mindenáron és ha nem illeszkedünk bele Európa érdekeinek szövevényébe, ha nem alkalmazkodunk politikánkkal Európa érdekeihez, akkor akármennyire van igazunk, mint békebontó állíttatunk oda és semmi téren nem fogja siker koronázni tevékenységünket. [...] Higgyék el, ha valakinek nehéz, nekem nehéz ezt az önmegtagadást gyakorolnom" -jelentette be és egyben indokolta az irányváltoztatást Bethlen 1923 őszén.[10] Tekintettel arra, hogy a békeszerződés ratifikálása óta Magyarország a nagyhatalmak katonai ellenőrzése alatt állt, a kölcsönfelvétel után pedig emellett a Népszövetség pénzügyi ellenőrzése alatt is, Bethlen lépését a legteljesebb mértékben indokoltnak, sőt elkerülhetetlennek kell tartanunk. Ha akart, sem tehetett volna mást.

Az ország elszigeteltsége, ellenőrzése és vállalt kötelezettségei miatt a magyar diplomácia az 1920-as évek második harmadában rendkívül szűk mozgástérrel rendelkezett. Teljesen passzív azonban ezekben az években sem volt. Aktivitása – miközben folyamatosan jó viszonyt tartott fenn Nagy-Britanniával – részben a magyar-szovjet viszony rendezésére, részben a magyar-jugoszláv viszony barátibbá tételére irányult.

A Szovjetunióval való kapcsolatok rendezését két körülmény motiválta. Egyrészt az, hogy a Párizs környéki békéket a szovjet vezetés nem ismerte el, s az új kelet- és középeurópai államrendet minden rendelkezésére álló eszközzel destabilizálni próbálta. A térség kommunista szervezeteit ennek megfelelően a magyar kisebbségek önrendelkezési jogának támogatására, valamint Erdély független államma szervezésének támogatására szólította fel. A kapcsolatok felvétele tehát erősíthette volna Magyarország helyzetét a kisantanttal szemben, s a magyar kisebbségek helyzetének javításáért folytatott harc feltételeit is javíthatta volna. A másik körülmény a szovjet piac hatalmas felvevőképessége volt, amely néhány magyar iparágnak lett volna fontos. A két ország politikai berendezkedését és ideológiáját persze óriási különbségek választották el egymástól, s ez végül áthidalhatatlan akadálynak bizonyult. Bár a két kormány képviselői 1924 szeptemberében egy-egy diplomáciai és kereskedelmi egyezményt is aláírtak, a magyar parlament egyiket sem ratifikálta, s ellenezte elfogadásukat a kormányzó is.

1925 végétől 1926 őszéig a Jugoszláviához való közeledéssel kísérletezett a magyar diplomácia. Maximális célja egy olyan megállapodás elérésére irányult, amely kölcsönös semlegességet biztosított volna egy harmadik állammal keletkező konfliktus esetére. Mivel szinte mindegyik szomszédjával nyílt vagy rejtett határvitái voltak, egy ilyen vagy ehhez hasonló egyezmény iránt Jugoszlávia is mutatott érdeklődést. Az álláspontok közelítéséhez szükséges engedékenység azonban mindkét fél részéről hiányzott, s így végül – noha ezt Horthy is támogatta – a jugoszláv-magyar tárgyalások is szerződéskötés nélkül fejeződtek be.

A külpolitikai elszigeteltségből való kitörés első jelentős lépésének az Olaszországgal kötött barátsági szerződés tekinthető, amelyet 1927. április 5-én írtak alá Rómában. (Szgy. I/210-211.) A kezdeményezés Mussolinitől indult ki, aki Jugoszláviával szemben keresett szövetségest, s egyben a kelet-közép- és délkelet-európai francia befolyást akarta ellensúlyozni. Tekintettel a fasiszta olasz külpolitika nyíltan revizionista beállítottságára, az olasz-magyar barátsági szerződés aláírása nemcsak a magyar külpolitika aktívabb szakaszának lett nyitánya, hanem az elmúlt években kényszerből vállalt magyar beilleszkedési politika feladásának és a trianoni status quo elleni nyílt fellépésének is. Azzal, hogy a sikeres szanálásnak köszönhetően 1926 nyarán a Népszövetség enyhítette Magyarország pénzügyi ellenőrzését, majd 1927 márciusában a helyszíni katonai ellenőrzés is megszűnt, ennek feltételei is sokkal kedvezőbbé váltak. 1927-1928-as beszédeiben Bethlen ezért ismét a régi húrokat kezdte pengetni, s újból nyíltan vállalta mindvégig legfőbb külpolitikai célját: a revíziót. „Mi nem tartományokat vesztettünk el. Bennünket földaraboltak. [...] mi fajunk egyharmadáról örök időkre le nem mondhatunk. Ezt igazságul elfogadni nem tudjuk. [.] Ha valaki a mellényét rosszul gombolta be, öltözékét csak úgy hozhatja rendbe, ha kigombolja, és azután jól gombolja be. Ezekre a határokra egy végleges békét felépíteni

[10] Budapesti Hírlap, 1923. október 16. Bethlen István gróf az ország helyzetéről.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

nem lehet. Ezekre a határokra fel lehet építeni egy börtönt, amelyben mi vagyunk az őr- zöttek és a győzők az őrzők. [.] nekünk más határokra van szükségünk" – szögezte le például 1928 elején, híres debreceni beszédében.[11] (Szgy. I/228-234.)

Az olasz-magyar szerződés aláírását követően a magyar diplomácia kísérletet tett a német-magyar kapcsolatok szorosabbra fűzésére és revizionista politikai tartalommal val megtöltésére. Végső célként egy német-magyar-olasz revizionista blokk létrehozására törekedett. Németország egyelőre még igen óvatos, a status quót látszólag elfogadó külpolitikája miatt azonban ez a terv ekkor még nem valósulhatott meg. Több eredménnyel járt viszont a kormány közeledése Lengyelországhoz és Ausztriához. Előbbivel 1928-ban, utóbbival 1931-ben írt alá Magyarország barátsági és együttműködési szerződést. Az elszigeteltségből való kitörés szempontjából ezek a szerződések fontosak voltak, a revízióhoz azonban nem vittek közelebb.

Forrás: Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Bp., 1996, Osiris Kiadó, 85.

12. térkép. Lord Rothermere határrevíziós javaslata (1927)

A magyar külpolitika 1927-1928-as módosulásával egyidejűleg a trianoni határok kérdése a világsajtóban is jelentős nyilvánosságot kapott. Egy magyar arisztokrata hölgy bájai által befolyásolva Lord Rothermere angol sajtómágnás és politikus 1927. június 21-én nagy feltűnést keltő cikket jelentetett meg Daily Mail című lapjában Hungary's Place in the Sun, azaz Magyarország helye a nap alatt címmel. Ebben azt állította, hogy a trianoni határok módosítása nélkül a béke Közép-Európában hosszú távon fenntarthatatlan, s ezért a háború elkerülése érdekében azok békés revíziójára van szükség. Úgy vélte, hogy a határ menti magyar lakosság – számukat némi túlzással 2 millióra becsülte – visszacsatolásával „A súrlódásokat úgy váltaná fel egy megkönnyebbült viszony, hogy a békemegállapodás fő vonalai érintetlenek maradnának, és nem változnának jelentősen Közép-Európa erőviszonyai sem."[25] (Szgy. I/212-215.)

Rothermere cikke és az általa kavart nemzetközi sajtóháború a magyar kormányt ellentmondásos helyzetbe hozta. A nemzetközi közvélemény „lelkiismeretének" felébresztése teljes mértékben beleillett terveibe; a Külügyminisztérium jóval kisebb hatékonysággal maga is finanszírozott hasonló tartalmú külföldre irányuló propagandát. Az etnikai elvű határrevízió eszméje azonban nem töltötte el lelkesedéssel. Bár a „mindent vissza" programja kétségkívül irreális volt, a hivatalos Magyarország reprezentánsai közül sokan az „integritás" visszaállításában reménykedtek, vagy legalábbis azt hangoztatták. Herczeg Ferenc, aki a Trianonban történteket „véletlen szerencsétlenségnek" tartotta, a Rothermere fellépését követően megalakult Magyar Revíziós Liga

[1125] A cikket magyar fordításban közli Rubicon, 1997/1. 35-37.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1927. július 27-ei ülésén kijelentette: „az úgynevezett Rothermere-vonal nem magyar javaslat”; „a magyar nemzet nem adja fel jogát a maga ezredéves [...] államterületéhez”.[12] Ezt az álláspontot fejezte ki a kormány reprezentatív folyóiratában, a Magyar Szemlében 1928 őszén közzétett Új Hungáriafelé című tanulmány is, amely először vázolta fel a „Szent István-i Magyarország” nemzetiségek szerinti föderatív, illetve autonóm egységekre épülő visszaállításának programját. 1933-as angliai előadásaiban a határ menti magyar területek visszacsatolása mint minimum mellett Bethlen azt javasolta, hogy a történeti Erdély alakuljon független állammá, Szlovákia, Kárpátalja és Horvátország pedig kapjanak jogot arra, hogy szabadon dönthessenek hovatartozásukról. 1934-ben Gömbös Gyula olyan revíziós tervezetet hagyott jóvá, amely az elcsatolt területeknek mintegy felét kérte vissza – az etnikai elv mellett az ország katonai védhetőségére és nyersanyagfüggőségének enyhítésére is tekintettel. A szigorúan etnikai elvű határrevízió, azaz a határ menti magyar területek visszacsatolása csak a rendszer baloldali ellenzéke, a szociáldemokraták, a liberális demokraták és a népi írók számára lett volna minden további nélkül elfogadható. „.nem törekszünk egyébre, mint az ország etnográfiai kikerekítésére és a külföldi magyar kisebbség hathatós védelmére” – fogalmazta meg a polgári radikálisok revíziós programját Jászi egyik itthon maradt híve, Vámbéry Rusztem 1928-ban. A revízió – írta a liberális Fenyő Miksa 1935-ben – nem lehet más, mint a „magyarlakta vagy magyar többségek lakta területek visszacsatolása”.[27]

Mindenki, aki a revízió mellett nyilatkozott, hangoztatta, hogy a határváltozásoknak békés úton, békés eszközökkel kell megvalósulniuk. Néhány álmodozó értelmiségin kívül valószínűleg senki sem hitte azonban, hogy ez így is lesz. Azt, hogy lesz-e új háború – bár az egész kort sokan csak egy hosszúra nyúlt fegyverszünetnek tartották -, nem lehetett teljes biztonsággal előre látni. Azt azonban, hogy a békés céloknak csakis az erő adhat kellő nyomatékot, minden reálpolitikus tudta. A hadseregfejlesztés ezért – a nagyhangú pacifista szólamok ellenére – minden győztes ország költségvetésében fontos helyet foglalt el, s mihelyt megtehették, a vesztes országok is nagy költségvetési átcsoportosításokkal igyekeztek lemaradásukat behozni.

Magyarország számára a békeszerződés 35 ezer fős zsoldos hadsereg felállítását engedélyezte. A 12 éves szolgálati idő és a szigorú feltételek miatt toborzással azonban még ezt a létszámot sem lehetett elérni. A magyar hatóságok titokban, az ellenőrző bizottság kijátszásával ezért sorozásokat is tartottak. A feltöltés azonban még így is lassan haladt, s a hadsereg létszáma 1925-ben még mindig csak 22 ezer főig emelkedett. A magyar hadsereg gyengeségének másik oka fegyverzetének hiányossága és korszerűtlensége volt. A hét úgynevezett vegyes dandárba szervezett haderő dandáronként két-két gyalogezredből, egy kerékpáros zászlóaljból, egy lovasszázadból, egy hat löveggel rendelkező tüzérosztályból, egy híradós századból, valamint egy gépkocsizó osztagból állt. Néhány megmaradt és elrejtett páncélvonattól, valamint elavult repülőgéptől eltekintve a hadsereg modern páncélos járművekkel, nehézfegyverekkel és hadra fogható repülőgépekkel nem rendelkezett. Ez a hadsereg tehát – bármennyire próbálták is kijátszani az ellenőrző bizottságot, s bármit is állított az ellenséges propaganda – csak belső karhatalmi feladatok ellátására lehetett képes, komoly hadviselésre nem.

[12] Budapesti Hírlap, 1927. július 28., 2.
Andreas Hillgruber: Deutschland und Ungarn 1933-1944. Wehrwissenschaftliche Rundschau, 1959/11. 653-654.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

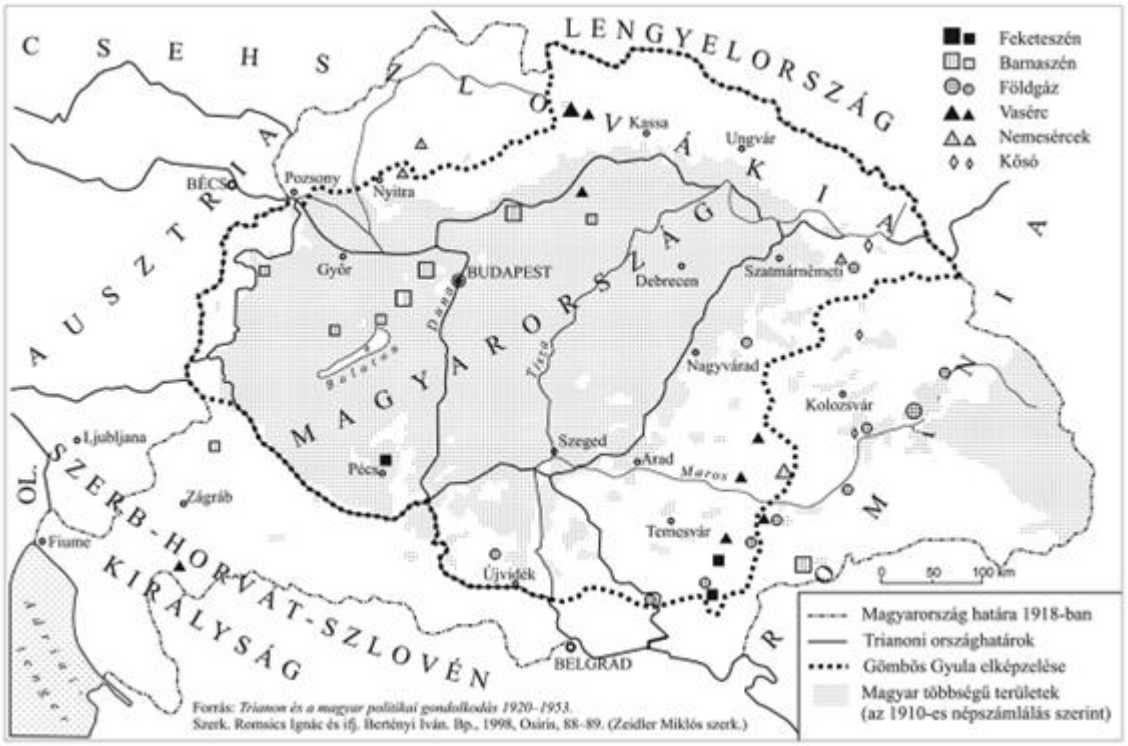

13. térkép. Gömbös Gyula határrevíziós elképzelése (1934)

A Katonai Ellenőrző Bizottság 1927-es visszahívását követően a magyar kormányzat ezért egyik legsürgősebb feladatának a hadseregfejlesztést tartotta. 1930 őszéig a honvédség létszámát 57 ezer főre emelték, a dandárok tüzérségének számát megkétszerezték, s az önálló huszárszázadok számát 23-ról 31-re emelték. Emellett hadrendbe állítottak 7 repülőszázadot, amelyek azonban továbbra is csak régi gépeken repültek, továbbá 7 darab páncélgépkocsit, amelyek a leendő páncélos fegyvernem alapját képezték. A fegyverek és a lőszerek egy részét Magyarországon, elsősorban Csepelen és Diósgyőrött gyártották, másik részét pedig Mussolini bocsátotta Magyarország rendelkezésére. Az egyik 1927 végi olasz szállítmány ausztriai feltartóztatásából keletkezett a szentgotthárdi fegyverszállítási botrány, amely azonban az országra nézve súlyosabb következményekkel nem járt.

A magyar katonai doktrína, amelyet a vezérkari tisztek képzésével foglalkozó hadiakadémia parancsnoka, Werth Henrik tábornok dolgozott ki 1930-ban, abból indult ki, hogy a háború elkerülhetetlen, s hogy az új háborút a technika fogja uralni. Ezért gyorsan mozgó, gépesített és páncéloscsapatokkal, valamint légierővel alaposan felszerelt, támadó feladatokra kiképzett elit hadsereg megteremtésére tettjavaslatot. A fennálló tilalmak ellenére ennek szellemében rendelték el 1932-ben az általános védkötelezettséget, amelynek keretében 12-18 hónapos szolgálatra hívták be a katonaköteleseket, s kezdtek hozzá a hadsereg gépesítéséhez és tűzerejének további fokozásához. A két lovasdandárba szervezett 31 huszárszázadot géppuskákkal, golyószórókkal és dandáronként 6-6 löveggel szerelték fel; a repülőszázadok száma 1936-ra 25-re, a gépeké pedig 192-re emelkedett. Az olasz Ansaldo típusú kisharckocsik beszerzésével megalakult az első harckocsiszázad, amely egy páncélgépkocsi-századdal és egy gépkocsizó zászlóaljjal együtt alkotta a magyar honvédség gépkocsicsoportját. A nehéz gazdasági körülmények miatt ez azonban csak töredéke volt annak, amit Werth és általában a katonai vezetés szükségesnek tartott volna. Az 1937-ben 80-85 ezer fős honvédség meghatározó alakulatai továbbra is a gyalogság és a lovasság, illetve a kerékpáros zászlóaljak voltak.

A gazdasági világválság külpolitikai szempontból is új helyzetet teremtett. A változások motorjává Németország vált, amely 1929 és 1933 között, tehát már Hitler hatalomra jutása előtt, módosította külpolitikai doktrínáját. Az átalakulás lényege abban ragadható meg, hogy míg Stresemann és munkatársai a versailles-i békerendszer kereteit elfogadva és Franciaországgal együttműködve törekedtek a keleti német határok módosítására, addig 1929 utáni utódaik magát e rendszert kívánták megingatni, és ezzel a revíziót elérni. Ezzel párhuzamosan ismét polgárjogot nyertek a régi múltra visszatekintő különböző Mitteleuropa- elképzelések, amelyek természetesen Magyarországot és szomszédait is érintették. A keletre irányuló német külpolitikai aktivitás egyik legfontosabb eszköze a kereskedelempolitika, azaz a német piacok megnyitása volt a kelet-, közép- és délkelet-európai agrártermékek és nyersanyagok előtt. Az 1930-as évek első felében Németország nemcsak Magyarországgal,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

hanem a Südosteuropának tekintett térség többi államával is kétoldalú barterszerződéseket kötött. Azokkal az előnyökkel, amelyeket ezek a szerződések kínáltak a régió államainak, sem Franciaország, sem Nagy-Britannia, a versailles-i rendezés két legfőbb őre nem tudtak versenyezni. 1931-1932-es vámuniós javaslataik a térség gazdasági integrálásáról, melyek a komplementaritás hiánya és a politikai ellentétek miatt rendre kudarcba fulladtak, nem jelentettek reális alternatívát a német piaccal szemben. Fokozatos kiszorulásuk a térségből ezért elkerülhetetlen volt.

A határrevízióval egybekötött európai újrarendezésért folytatott harc élén Hitler 1933-as hatalomra jutásáig Mussolini állt. 1932. október 23-ai torinói beszédében az olasz államfő a négy európai nagyhatalom (Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország) békés megegyezésére és a vitás európai kérdések közös rendezésére tett javaslatot. Ezzel egy időben hasonló nyilatkozatok hangzottak el a revíziót elvben és titokban ugyan korábban is elképzelhetőnek tartó, ám gyakorlatilag és nyíltan mindaddig nem támogató angol államférfiak szájából is. Alapérvük ugyanaz volt, mint Rothermere-é 1927-ben: a vitás kérdéseket addig kell rendezni, amíg hidegvérrel és háború nélkül lehet. Elképzelésüket, amely utóbb négyhatalmi paktum néven vált ismertté, az olasz és az angol vezetők 1933 márciusában öntötték konkrét formába Rómában. A szövegtervezet, amely a Népszövetség alapokmányának szelleméhez híven „megerősítette a békeszerződések revíziójának elvét", Németország és Kelet-Poroszország egyesítésének szükségessége mellett a magyar többségű határ menti területek visszacsatolásának kívánatosságára is utalt. Ugyanakkor azt is leszögezte, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia vagy akár a történelmi Magyarország visszaállítása szóba sem jöhet. Számos ok, többek között Franciaország ellenállása miatt, az 1933 júniusában aláírt – ám életbe sohasem lépett – végső változatban ez utóbbiakról, illetve egyáltalán konkrét határváltoztatásokról azonban már nem történt említés, csupán általánosságban erősítették meg a revízió elvét. A paktum magyar szempontból ennek ellenére a nemzetközi diplomácia jelentős eseménye volt, hiszen, hacsak a tervezés szintjén is, a békeszerződés 1920-as aláírása óta a négy nagyhatalom először vette komolyan fontolóra a magyar határok módosításának lehetőségét.

A nemzetközi erőviszonyok válság alatti átrendeződése és a revízióval kapcsolatos új fejlemények a magyar diplomáciát fokozott aktivitásra késztették. Az első számú szövetséges az 1930-as évek utolsó harmadáig változatlanul Olaszország volt, amely folyamatos gazdasági és politikai támogatásban részesítette Magyarországot. Az olasz-magyar kulturális kapcsolatok ugyancsak virágoztak, s mint már utaltunk rá, nagyrészt a magyar hadsereg modernebb harceszközökkel való ellátása is olasz importból történt. Az ausztriai jobbra- tolódással párhuzamosan szorosabbá váltak az osztrák-magyar kapcsolatok is. Mussolini kezdeményezésére e három ország képviselői 1934 márciusában olyan egyezményeket (római jegyzőkönyvek) írtak alá, amelyek a kereskedelmi kapcsolatok intenzifikálásán túlmenően szoros politikai együttműködést is kilátásba helyeztek. (Szgy. I/263-265.) Ez az együttműködés jelentősen javította Magyarország pozícióit a cseh-román-jugoszláv szövetséggel szemben.

Az ország második legfontosabb külpolitikai partnerévé az 1930-as évek elejétől kezdve Németország vált. A magyar miniszterelnök, Gömbös Gyula, 1933 júniusában az európai államférfiak közül elsőként látogatta meg Hitlert. A dinamikusan fejlődő kereskedelmi forgalomtól eltérően a politikai együttműködés terén mindazonáltal egyáltalán nem történt látványos előrelépés. A német vezetésű nagy revizionista blokk létrehozására, illetve a kisantant ellen irányuló barátsági és konzultatív szerződés megkötésére vonatkozó konkrét magyar javaslatokat a Wilhelmstrasse 1934-ben és 1936-ban egyaránt elutasította. E mögött az a Berlinből nézvést abszolút magától értetődő feltevés húzódott meg, hogy a magyar revizionizmus fenntartás nélküli támogatása nem gyöngítené, hanem éppen ellenkezőleg, erősítené a kisantant összetartását. Hitler és a nemzetiszocialista vezetés úgy látta, hogy a revíziós politika terén bizonyos mértékű német-magyar érdekazonosság egyedül Csehszlovákiával szemben áll fenn. A magyar politikusokkal – így például Gömbössel 1933-ban és 1935-ben, vagy Horthyval 1936-ban és Darányival 1937-ben – folytatott tárgyalásai során a Führer ezért mindig azt hangsúlyozta, hogy a magyaroknak „minden erejüket Csehszlovákiára kell koncentrálniuk", s hogy „100 százalékos revíziós igényeik kilátástalanok". A szerb és a román vezetőket ezzel összhangban ugyanakkor arról biztosította, hogy Németországtól távol áll „a magyar revíziós szándékok fenntartás nélküli támogatása".[28] Ez a német magatartás Magyarországon igen nagymérvű csalódottságot és elégedetlenséget váltott ki, s a nemzetiszocializmustól való félelem és a brit ösztönzés mellett az egyik oka lett annak, hogy a magyar diplomácia 1937-1938-ban még a kisantanttal való megegyezés lehetőségét is fontolóra vette.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

37. Gömbös Gyula, Mussolini és Dollfuss a magyar-olasz-osztrák hármas tanácskozás alkalmával Rómában. 1934. március

Olaszország és Németország mellett a magyar külpolitikai aktivitás harmadik célpontja a Szovjetunió volt. Az ideológiai antagonizmust a weimari Németországhoz hasonlóan zárójelbe téve a Gömbös-kormány 1934. február 6-án diplomáciai viszonyt létesített a Szovjetunióval. Eltérően az 1920-as évektől, amikor a szovjet vezetés nyíltan a versailles-i rend destabilizálására törekedett, az 1930-as évek közepétől Németország sakkban tartása érdekében Moszkva egyre inkább a nyugati hatalmakhoz közeledett, s status quo-ellenes kritikáját átmenetileg mérsékelte. A kiépülő szovjet kapcsolat a 30-as évek magyar revizionizmusa szempontjából tehát sokkal kevesebbet jelentett, mint azt megelőzően jelenthetett volna.

Az 1930-as évek közepén ismét új szakasz kezdődött az európai diplomáciában. Az 1935-ös szovjet-francia szerződés aláírásával, valamint a Berlin-Róma és a Berlin-Tokió tengely (Antikomintern Paktum) 1936-os létrejöttével Európa, illetve a világ kezdett ismét két nagy és egymással szemben álló blokká alakulni. 1936-ban a német csapatok bevonultak a rajnai demilitarizált övezetbe, s 1937-ben Hitler eldöntötte, hogy a következő célpontok Ausztria és Csehszlovákia lesznek. A Csehszlovákia feldarabolásával kapcsolatos tervében fontos szerepet szánt Magyarországnak. Lényegében azt szerette volna, hogy Budapest vállalja az agent provocateur szerepét, és egy fegyveres konfliktus kirobbantásával teremtse meg az ürügyet a német katonai beavatkozás számára. Darányi miniszterelnökkel és Kánya Kálmán külügyminiszterrel folytatott 1937. november 25-ei megbeszéléseik során Hitler és a német vezetők ezért jelezték, hogy a Csehszlovákiával szembeni magyar területi követeléseket jogosnak ismerik el, s Magyarország számíthat Németország támogatására.

A közelgő háborús konfliktus lehetőségével számot vetve a kormány 1938 elején a hadsereg további, s minden korábbinál nagyobb mérvű fejlesztését határozta el. Az 1938. március 5-én Győrben meghirdetett program 5 esztendő alatt 1 milliárd pengőt, azaz az egyévi átlagos költségvetés 110-120%-át kívánta részben fegyverkezésre, részben az infrastrukturális háttér fejlesztésére fordítani. A valóságban 1,6 milliárd pengőt költöttek ilyen célokra, s a programot két év alatt, 1940 őszére végrehajtották. A ráfordítások igen tetemes részét, összesen 600 millió pengőt attól a 27 ezer természetes és jogi személyiségű adófizetőtől szedték be, akik, illetve amelyek 1938. február 28-án 50 ezer pengőnél nagyobb tiszta vagyonnal rendelkeztek. A hozzájárulás mértéke a vagyon nagyságának függvényében 5 és 14% között progresszíve nőtt. 400 milliót államkölcsönből, a többit különböző egyéb forrásokból biztosították. A győri program számos nehézipari üzem kapacitását növelte, gyorsította a MÁV, valamint a telefon- és távírdahálózat fejlesztését, hozzájárult a csepeli kikötő

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

korszerűsítéséhez, s számos új munkahelyet teremtve jelentősen csökkentette az ipari munkanélküliséget. Legjelentősebb hatást azonban természetesen a hadseregre gyakorolt.

Az 1936-1937-ben még 80-85 ezer fős hadsereg 1940-re 107 ezer főre duzzadt. Az úgynevezett Huba-hadrend szerint a legénység 21 dandárt, illetve három hadseregbe szervezve hét, majd később nyolc, s 1940-től kilenc hadtestet alkotott. Az ütegek lövegszámának megduplázásával tovább erősítették a tüzérséget, a repülőszázadok számát 32-re, a gépekét pedig 247-re emelték, s felállítottak egy úgynevezett gyorshadtestet. Az alapvetően továbbra is gyalogságból álló hadtestektől eltérően ez két gépkocsizó és két lovasdandárból tevődött össze. Egy-egy gépkocsizó dandár három motorizált zászlóaljból, két kerékpáros zászlóaljból, egy gépesített tüzérosztályból, valamint a kisegítő alakulatok mellett egy felderítő zászlóaljnak nevezett páncéljárműves alakulatból állt. A lovasdandárok felépítése annyiban tért el ettől, hogy a három gépesített zászlóaljnak két huszárezred felelt meg. A gyorshadtest a magyar hadsereg egyetlen modern és viszonylag gyorsan mozgó alakulata volt. Támadó hadjárat esetén rá várt az a feladat, hogy az ellenséges területre mélyen behatolva utat törjön. Az ilyen feladatok ellátásához szükséges harcértéket azonban még a gyorshadtest összetétele és felszereltsége sem biztosította maradéktalanul. Különösen a közepes harckocsik hiányoztak. Az Ansaldók, amelyeknek hadrendből való kivonását el is határozták, tulajdonképpen csak páncélozott géppuskafészkeknek számítottak, s a magyar gyárak által előállított Csaba páncélgépkocsik és Toldi könnyű harckocsik 13 mm-es páncélzata és géppuskákból álló fegyverzete sem felelt meg a modern páncélosokkal szemben támasztható követelményeknek. Ennél is nagyobb problémát jelentett azonban az, hogy a többi hadtestet egyáltalán nem gépesítették. A 118 gyalogoszászlóaljból mindössze hat volt gépkocsizó. A tüzérütegek túlnyomó többségét szintén lovak, s nem gépek vontatták. A kétségkívül számottevő mennyiségi és minőségi fejlődés ellenére tehát a magyar hadseregnek még 1940-re sem sikerült lemaradását behozni és a korszerű követelményeknek megfelelő, modern háború viselésére alkalmas ütőerővé válni.

1938 augusztusában Hitler ismét bizalmas megbeszélésre invitálta a magyar vezetőket, s a Szlovákia elleni katonai támadás fejében felajánlotta nekik a régi Felső-Magyarországot. Horthy és Imrédy azonban nem vállalta az agent provocateur szerepét. A Führert ez annál is inkább felbőszítette, mert éppen a kieli találkozó alatt, augusztus 23-án jelent meg az a sajtóközlemény, amely a Magyarország és a kisantant között 1937 eleje óta zajló tárgyalások eredményeként aláírt feltételes megállapodást adta hírül. A parafált egyezmény értelmében a kisantant elismerte Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát, Magyarország pedig cserében lemondott az erőszak alkalmazásáról. Az egyezmény véglegesítése a magyar kisebbségek helyzetét rendező és jogait garantáló kétoldalú megállapodásoktól függött. Bár ebben sem ekkor, sem a későbbiekben nem sikerült egyezségre jutni, és így a bledi egyezmény sohasem lépett életbe, a hír bombaként robbant, és Hitler valósággal tombolt a dühtől. Később, amikor a revízió valóban napirendre került, és a magyar vezetés elégedetlenkedett az elért eredményekkel, szemrehányóan mindig azt emlegette, hogy annak, aki az asztalhoz akar ülni és enni akar, a főzésből is ki kell vennie a részét.

A magyar katonai akció elmaradása miatt Csehszlovákia feldarabolása helyett Hitlernek meg kellett elégednie azzal, hogy egyelőre csak a németek lakta cseh területeket (Szudéta- föld) csatolja a birodalomhoz. Erről az 1938. szeptember 29-ei müncheni egyezmény intézkedett, amelyet a fél évtizeddel korábbi négyhatalmi paktumhoz hasonlóan Németország és Olaszország, valamint Nagy-Britannia és Franciaország írt alá. Az utóbbi kettő abban a reményben, hogy Hitlert sikerül kielégíteni, s ezzel a háborút elkerülni. A müncheni konferencia Magyarországgal, illetve a csehszlovákiai magyar kisebbséggel közvetlenül nem foglalkozott. Az egyezményhez csatolt záradék viszont javasolta, hogy a magyar és a csehszlovák kormány egyezzen meg a magyar kisebbséggel kapcsolatos vitás kérdésekben. Arra az esetre, ha ez három hónapon belül nem sikerülne, a négy hatalom újabb közös tanácskozást és döntést helyezett kilátásba.

A magyar-csehszlovák tárgyalások 1938. október 9-én kezdődtek Komáromban. A magyar külügyminiszter, Kánya Kálmán először az egész magyarlakta határ menti sáv átadását követelte, valamint azt, hogy a szlovákok és rutének lakta vidékeken rendezzenek népszavazást a hovatartozás kérdéséről. A szlovák küldöttek először viszont csak a magyar területek autonómiáját, s a második fordulóban is csak Csallóköz átengedését ajánlották fel. A további tárgyalások során a két álláspontjelentősen közeledett egymáshoz. A magyar fél a határ menti magyar sávra korlátozta igényét, amelynek túlnyomó részét (11 300 km^2) végül a szlovák delegáció is jogosnak ismerte el. Továbbra sem tudtak azonban megegyezni a magyar nyelvhatár északi peremén fekvő városok – Pozsony, Nyitra, Kassa, Ungvár, Munkács – és ezek közvetlen környékének hovatartozásáról, ahol az 1910-es magyar népszámlálás általában abszolút vagy relatív magyar többséget, az 1930-as csehszlovák cenzus viszont mindenütt szlovák többséget mutatott ki. A müncheni megállapodás értelmében ezek után nagyhatalmi konferenciának kellett volna következnie, ám miután Anglia és Franciaország érdektelenséget nyilvánított az ügyben, német-olasz döntőbíráskodásra került sor.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az 1938. november 2-án Bécsben meghozott döntés (I. bécsi döntés) a még vitatott kérdésekben kompromisszumos álláspontot foglalt el. Pozsonyt, Nyitrát és e két város környékét Szlovákiánál hagyta, Kassát, Ungvárt, Munkácsot és környéküket viszont Magyarországnak adta. (Szgy. I/296-297.) Ezzel 11 927 km^2-nyi terület került vissza Magyarországhoz 1 millió 60 ezer főnyi lakossággal. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a lakosság 84%-a, az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint viszont csak 57%-a volt magyar anyanyelvű, illetve nemzetiségű. E nagy különbség részben az időközben lezajlott népmozgásokkal, részben a bizonytalan vagy kettős identitású népcsoportok alkalmazkodásával, továbbá maguknak a népszámlálásoknak az eltérő technikájával magyarázható. A döntés etnikai korrektségéhez mindazonáltal még a csehszlovák népszámlálási adatokból kiindulva sem fért kétség.

Az I. bécsi döntést és a volt Felvidék déli szegélyének visszatérését a magyar közvélemény kitörő lelkesedéssel fogadta. Nemcsak a hivatalos Magyarország ünnepelt, hanem annak ellenzéke is. A sovinizmussal vagy elvakult nacionalizmussal egyáltalán nem vádolható Babits Mihály például versben üdvözölte az eseményt. Az örömmámorba ugyanakkor némi keserűség is vegyült: Szlovákia és Kárpátalja nem magyar részei nem kerültek vissza. Ez még egy olyan nagy realistát is, mint amilyen Bethlen István volt, csalódással töltött el, s arra sarkallta, hogy éles szemrehányásokban részesítse Németországot a „magyar érdekek” semmibevételéért. Hitler viszont úgy vélte, hogy a magyarok „túl sokat akarnak” és „túl olcsón”.

A bécsi döntés körülményei nyilvánvalóvá tették, hogy a további revízióhoz Németország támogatása elengedhetetlen. A kormány, amelyet ekkor Imrédy Béla vezetett, 1938 és 1939 fordulóján ezért több lépéssel igyekezett demonstrálni németbarátságát. November végén engedélyezte a német kisebbség náci jellegű szervezetének, a Volksbundnak a megalakítását, majd januárban bejelentette Magyarország kilépési szándékát a Népszövetségből és csatlakozási óhaját az Antikomintern Paktumhoz. Erre válaszul a Szovjetunió hazarendelte budapesti követét, majd átmenetileg, a Németországgal való 1939. augusztusi „megbékélésig”, megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal. A kormány – stratégiai okokból, a lengyel-magyar közös határ megteremtése érdekében – különösen Kárpátalja visszaszerzését tartotta fontosnak. A cseh-szlovák állam teljes dezintegrálódásának előjeleit érzékelve a minisztertanács 1939. március 10-én – az új miniszterelnök, Teleki Pál javaslatára – ezért olyan határozatot hozott, hogy Kárpátalját egy katonai akció keretében akár német beleegyezés nélkül is visszafoglalja. Berlin jóváhagyása azonban végül megérkezett. Bár egy német gyámság alatti szlovák bábállam létrehozásához ragaszkodott, a rutén nacionalisták államalapítási törekvéseit nem karolta fel. Ehelyett átengedte a területet Magyarországnak.

A magyar hadsereg – kisebb harcok árán – 1939. március 15. és 18. között foglalta el

Kárpátalját – ugyanakkor, amikor a Wehrmacht a cseh-morva területeket, s amikor a Szlovák Köztársaság megalakult. Az ily módon visszakerült terület nagysága ismét 12 ezer km^2 -t, lakóinak száma pedig csaknem 700 ezer főt tett ki. Eltérően azonban az 1938-as területgyarapodástól, az itt élők túlnyomó többsége, mintegy 70-75%-a nem magyar, hanem ruszin (ukrán) nemzetiségűnek vallotta magát. A magyarok számaránya nem tett ki többet 10 (1941-es magyar adat), illetve 5%-nál (1930-as csehszlovák adat). Komolyan véve a Szent István-i állameszméről korábban általa és mások által mondottakat, Teleki azt tervezte, hogy a térségnek széles körű területi autonómiát biztosít. Ezzel kapcsolatos elképzeléseit konkrét formába, törvényjavaslatba öntötte, s azt 1940. július 23-án a parlament elé is terjesztette. A szűk látókörű magyar nacionalisták és a kárpátaljai magyarok ellenállása, legfőképpen pedig a háborús viszonyok között különösképpen fontos biztonsági szempontok miatt a későbbiekben azonban visszavonta javaslatát.

Csehszlovákia szétzúzása után Hitler következő célpontjává Lengyelország vált. Az akcióban Magyarország támogatásával is számolt. Minimálisan azt szerette volna elérni, hogy a német hadsereg használhassa az észak-magyarországi vasútvonalakat. Ennek fejében ismét felajánlotta Szlovákiát, amit most számára értéktelen „féregnyúlványnak” nevezett. A magyar kormányzat azonban ezúttal is ellenállt a csábításnak. Részben azért, mert nem hitt a végső német győzelemben, és nem akarta elveszíteni Nagy-Britannia jóindulatának maradékát, részben pedig azért, mert a hagyományos lengyel-magyar barátsággal is összeegyeztethetetlennek tartott volna egy ilyen lépést. A németekkel való együttműködés helyett a háború szeptember 1-jei megindulása után Teleki titokban magyar légiót szerveztetett és küldött az elkeseredetten védekező lengyel hadsereg támogatására, majd amikor a harc eldőlt, megnyitotta a határt a lengyel menekültek előtt. Az ősz folyamán több mint 100 ezer lengyel érkezett Magyarországra. Ezeknek egy része Jugoszlávián át rövidesen továbbment, és csatlakozott a Németországgal most már hadban álló brit-francia erőkhöz, a másik része pedig Magyarország vendégszeretetét élvezte az ország 1944-es német megszállásáig.

Teleki Pál külpolitikai vonalvezetését a háború kitörését követően két alapvető cél vezérelte: a nagyhatalmak fegyveres konfliktusától való távolmaradás, azaz az ország semlegességének megőrzése és ütőerejének megóvása a háború végéig („fegyveres semlegesség”), valamint a revíziós politika kiteljesítése. Ez utóbbin belül

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

a legfontosabbnak mindenki szemében Erdély tűnt, amelyet a magyar történelemben játszott különleges szerepe, nyersanyagkincsei és az ottani magyarok nagy száma miatt a magyar közvélemény és politika folyamatosan megkülönböztetett figyelemben részesített. Teleki és a honvédség vezetése eleinte önálló magyar katonai akcióra gondolt. Tekintettel a magyar és a román hadsereg harcértéke közötti jelentős különbségre ez azonban nyilvánvalóan felettébb kockázatos vállalkozás lett volna. Ráadásul Románia nemzetközi pozíciója is igen szilárdnak látszott. Nagy-Britannia és Franciaország 1939 tavaszán külön egyezményben garantálta az ország biztonságát, s Hitler is ellenzett minden olyan lépést, amely a térség stabilitását, illetve ezen keresztül esetleg a romániai olaj Németországba szállítását veszélyeztethette volna. Önmérsékletet tanácsolt Olaszország is, amelyre pedig kritikus pillanatokban Magyarország korábban mindig számíthatott.

Ez a magyar revízió szempontjából kedvezőtlen helyzet 1940 nyarán változott meg. Németország addigra elfoglalta vagy ellenőrzése alá vonta Nyugat- és Észak-Európát, miáltal a brit és a francia garancia, amit az események alakulását érzékelve Románia egyébként rövidesen fel is mondott, értékét vesztette. A náci Németországgal 1939 augusztusa óta szövetséges Szovjetunió ugyanakkor sorban szerezte vissza azokat a nyugati területeit, amelyeket az első világháború utáni rendezés során elveszített. Karélia, a Baltikum és Kelet-Lengyelország után Sztálin Besszarábiát és Észak-Bukovinát akarta. Ezek átadását 1940. június 26-án ultimátumban követelte Romániától. A magyar kormánynak ezzel egyidejűleg tudomására hozta, hogy a szovjet vezetés számol egy Románia elleni közös szovjet-magyar katonai akció lehetőségével. „.. .ha szabad folyást engedünk a dolgoknak, a fegyverek itt maguktól is elsülnek Románia ellen” – jellemezte a magyarországi hangulatot 1940. július 2-ai jelentésében a budapesti német követ.[13] Ez pedig nyilvánvalóan a romániai kőolajszállítások azonnali leállítását s a szövetségesből lassan ismét riválissá váló Szovjetunió katonai megjelenését vonta volna maga után a Balkánon. Hitler egyiket sem akarta, s ezért – megváltoztatva addigi álláspontját – áldását adta a magyar-román határ módosításához. Ennek érdekében július végén a román vezetést kétoldalú tárgyalások megkezdésére szólította fel.

A román-magyar tárgyalások 1940. augusztus 16-án kezdődtek Turnu-Severinben. Elutazása előtt a magyar delegáció többféle lehetőséget – többek között Erdély kantonizálását és önálló állammá szervezését – megvitatott, s végül a terület felosztása mellett döntött. A 70 ezer km²-nyi terület, amelyet a magyar delegáció visszakért, az 1920-ban Romániának ítélt összterület (102 ezer km²) több mint kétharmadát tette ki. A Székelyföldet is magába zárva a javasolt új határvonal nagyjából a Maros vonalát követte, s megfelelt az 1918-as demarkációs vonalnak. Lakosságának többségét románok tették ki. A román fél számára ez természetesen elfogadhatatlan volt, ahogy a magyarok számára is a román ellenjavaslat: a magyarok kitelepítése, illetve a magyar területek autonómiája Románián belül. A tárgyalások augusztus 24-én megszakadtak; mindkét ország mozgósított.

A fegyveres konfliktus elkerülése érdekében Hitler német-olasz döntőbíráskodást ajánlott, amit a magyar kormány egyhangúlag, a román pedig enyhe szótöbbséggel fogadott el. Az eredményt 1940. augusztus 30-án, s ismét Bécsben (II. bécsi döntés) hirdették ki. Ennek alapján Magyarország 43 ezer km²-nyi területet kapott vissza 2,5 millió lakossal. Ez tartalmazta a Székelyföldet és Erdély északi felét. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a lakosság 52%-a magyar, 38%-a román, s 10%-a német, míg az 1930-as román statisztika szerint 49%-a román, 38%-a magyar, s 13%-a német volt. Ennek alapján valószínű, hogy a magyarok ha nem is abszolút, de mindenképpen relatív többséget alkottak. A magyar állampolgárrá vált románok száma így is felülmúlta azonban az 1 milliót, míg a Dél-Er- délyben maradt magyarok száma 400 ezer fő körül mozgott. (Szgy. I/322.)

A II. bécsi döntést Románia Besszarábia elvesztéséhez hasonlóan nemzeti katasztrófaként értékelte, és a továbbiakban mindent elkövetett érvénytelenítéséért. Magyarország viszont ismét ujjongott. A bevonuló csapatokat az erdélyi városokban virágeső fogadta; az utak mentén felsorakozó magyarok könnyezve éljeneztek. Horthy Miklós, az „országgyarapító” népszerűsége ezekben a hónapokban érte el csúcspontját, s a kormánypártra sem szavaztak soha korábban akkora (73%-os) arányban, mint 1939-ben, Kárpátalja visszakerülése után. Pedig a szavazás módja ekkor már minden kerületben titkos volt. Az ország euforikus hangulatára mi sem jellemzőbb, mint hogy az öngyilkosságok száma 1938-ról 1939-re, tehát egyetlen év alatt

[13] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Szerk. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Lóránt – Juhász Gyula. Budapest, 1968, Akadémiai, 504.
A gyakran idézett megállapítás először Anthony Eden brit külügyminiszter 1943. január 15-ei táviratában szerepelt. Közli: Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Budapest, 1978, Kossuth, 84.
Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztesége. Budapest, 1989, MTA Történettudományi Intézet, 80. – A holocaust magyar áldozatainak számával kapcsolatban megjegyezzük, hogy Stark Tamás nézetünk szerint körültekintő számításokon alapuló becslésénél magasabb számok is forgalomban vannak. A magyarországi zsidóság történetének egyik legújabb összefoglalása a korábbi becslésekhez hasonlóan 1941-es területre számítva 686 ezer főben adja meg az 1941 és 1945 között elpusztult zsidók számát, amely alapján a trianoni területre számított veszteség több mint félmillió. (Patai, Raphael: The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology. Detroit, 1996, Wayne State University, 590.)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

29,3 százezrelékről 23,6 százezrelékre esett vissza, s ez a háborús években is ilyen alacsony szinten maradt. Hasonló mértékű csökkenésre egyetlen más magyar vagy nemzetközi példa sincs.

38. A magyar honvédség bevonul Marosszentgyörgyre. 1940. szeptember

A túláradó öröm érthető, de indokolatlan volt. Az I. bécsi döntéstől eltérően a II. bécsi döntés nemzetközi jogi korrektségéhez kétség fért; az Egyesült Államok és Nagy-Bri- tannia egyaránt Romániára erőszakolt diktátumként fogta fel, s érvényességét vitatta. Ezen túlmenően azonban az ár is, amit Hitler követelt, s amit Magyarországnak fizetnie kellett, magas volt. A nemzetiszocialista Volksbund a hazai németség egyetlen törvényes szervezetévé vált; az addigi kettő után megkezdték a III. zsidótörvény előkészítését; a belső szükségletek rovására menően növelték a Németországba irányuló élelmiszer- és takarmányexportot; s októberben német csapatok vonultak át az országon Romániába. Fentiektől nem függetlenül szeptember közepén szabadlábra helyezték Szálasi Ferencet, aki addig izgatás vádja miatt börtönbüntetését töltötte. Mindezeknél fontosabb volt azonban, hogy 1940. november 20-án Magyarország csatlakozott a szeptemberben létrejött német-olasz-japán háromhatalmi egyezményhez, s ezzel feladta az elnemkötelezettség elvét. (Szgy. I/324-325.) Mindezek együttesen a Teleki által addig követett semlegességi politika végét jelentették.

1940 őszétől Magyarország számára Jugoszlávia maradt az egyetlen olyan szomszédos állam, amelyre az önállóságát jórészt már elvesztett magyar külpolitika valamennyire esetleg még számíthatott. 1940. december 12-én ilyen reményeket táplálva írták alá Belgrádban az úgynevezett jugoszláv-magyar „örök barátsági” szerződést, amely a két ország közötti határvitával mint pillanatnyilag időszerűtlen üggyel nem foglalkozott. (Szgy. I/326.) Rövidesen bebizonyosodott azonban, hogy az egyezmény egyik országot sem mentheti meg

végzetétől. Az 1941. március 27-ei németellenes belgrádi politikai fordulat után Hitler elhatározta Jugoszlávia lerohanását, és ebben Bulgária és Olaszország mellett Magyarország részvételét is igényelte. Az alternatíva, amely előtt Teleki Pál és az egész magyar politika állt, ezek után a következő volt: engedni Hitler követelésének, s ezáltal kiteljesíteni a revíziót, viszont elveszíteni a Nyugat jóindulatának maradékát; avagy ellenállni, s ezáltal kitenni az országot egy német megszállás veszélyének, viszont megőrizni a szövetségesek rokonszenvét. A döntéssel járó politikai és morális felelősség irtózatos súlya alatt Teleki lelkileg összeroppant, és az 1941. április 3-ára virradó éjjelen főbe lőtte magát. Tettét figyelmeztetésnek szánta, amellyel azonban az események folyásának más irányt már nem adhatott. (Szgy. V327-330.) Bizonyos formai feltételekhez kötve halála előtt maga is a támadáshoz való csatlakozás mellett szavazott, s ezt Horthy és Bethlen is helyeselte. Magyarok által nem vagy csak gyéren lakott terület visszaadására vonatkozó ajánlatot – mint korábban a szlovák részeket – talán még 1941-ben is vissza lehetett volna utasítani. A közel félmilliós magyarság által lakott Délvidékre vonatkozót azonban nem.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

14. térkép. Magyarország területgyarapodásai 1938 és 1941 között

A magyar honvédség – a 3. hadsereg a gyorshadtesttel – április 11-én lépte át a magyar határt, miután előző nap Zágrábban kikiáltották az önálló Horvátországot, s ezzel Jugoszlávia megszűnt létezni. Bár néhány magyar alakulat tűzharcba keveredett visszamaradt szerb fegyveresekkel, a soknemzetiségű jugoszláv hadsereg gyors felbomlása miatt erős ellenállást sehol sem kellett leküzdeni. A magyar hadsereg így néhány nap alatt elérte a régi magyar határt, azaz a Duna vonalát, amelyen túl – német alárendeltségben – csak a gyorshadtest nyomult.

A katonai részvételért cserébe Magyarország visszakapta Bácskát, a baranyai háromszöget és a Muraközt, összesen 11 és fél ezer km²-nyi területet. A Bánság jugoszláv része azonban, amelyet Hitler eredetileg ugyancsak Magyarországnak ígért – a román érzékenységre és a nagyszámú helyi németségre tekintettel – közvetlen német katonai igazgatás alá került. A visszakerült részek összesen 1 millió 30 ezer fős lakosságából a magyar adatok szerint a magyarok részaránya 39%-ot, a németeké 19%-ot és a szerbeké 16%-ot tett ki. A jugoszláv népszámlálás szerint viszont a magyarok hányada csak 30%-ot ért el, míg a délszlávoké együttesen meghaladta a 43%-ot.

Az 1938 és 1941 között visszaszerzett, illetve visszakapott területek nagysága együttesen elérte az 1920-as területi veszteségek 40%-át, illetve – Horvátországot is beszámítva – egyharmadát. Az országterület 93 ezer km²-ről csaknem 172 ezerre, a lakosság száma pedig 9 millióról 14,6 millióra nőtt. A közel 5 millió régi-új állampolgár mintegy fele a magyar, 20%-a a román, 10%-a a ruszin, 8-9%-a a délszláv, a többi pedig a német és a szlovák nemzetiséghez tartozott. Homogén nemzetállamból Magyarország ezzel ismét jelentős, az összlakosság 21%-át kitevő nemzetiségi népességgel rendelkező országgá vált. Legtöbben (7,5%) a románok, utánuk a németek (5%), majd a ruszinok (3,8%) éltek a megnagyobbodott országban, s a sort a szlovákok (1,8%), a szerbek (1,6%) és a horvátok (1%) zárták. A nemzetiségi arányok eltolódásából adódott, hogy a felekezeti megoszlás is módosult. A római katolikusok számaránya visszaesett 55%-ra, a görög katolikusoké pedig ismét 10% fölé emelkedett. A reformátusok 19, az evangélikusok 5, s az ortodoxok 3,8%-ot képviseltek. Az ország gazdasági szerkezetét a területi változások alapvetően nem módosították. Néhány fontos nyersanyagból (fa, só) ugyan megszűnt a behozatal kényszere, ám a legfontosabb ipari bázisok Dél-Erdélyben, illetve Szlovákiában maradtak. A Csallóköz és Bácska jó minőségű földjeinek visszakerülése a gabonatermelés bázisát növelte, az észak-erdélyi hegyi legelőké pedig a tej- és a gyapjútermelés feltételeit javította.

3.14. táblázat - 26. táblázat. Magyarország területének és népességének változásai, 1938-1941

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Terület	Terület km²-ben	Népesség (fő)*	Ebből magyar (%)*
Trianoni Magyarország	93 073	9 319 992	92,9
Felvidék, 1938. nov. 2.	11 927	1 062 022	84,1
Kárpátalja, 1939. március	12 061	694 022	10,1
Észak-Erdély, 1940. aug.	43 104	2 577 260	52,1
Délvidék, 1941. április	11 475	1 030 027	39,0
Magyarország, 1941 vége	171 753	14 683 323	77,4

Forrás: Fogarasi Zoltán: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságonként 1941-ben. Magyar Statisztikai Szemle, 1944. 1-28.

* Az 1941-es népszámlálás anyanyelvi adatai alapján.

A Jugoszlávia elleni katonai akcióban és az ezt követő felosztásában való részvétel végül nem járt olyan katasztrofális következményekkel, mint a döntést megelőző napokban a magyar diplomácia jelzései alapján feltételezni lehetett. Valószínűleg Teleki kétségbeesett tettének is köszönhetően Nagy-Britannia nem üzent hadat Magyarországnak, csak a diplomáciai kapcsolatokat szakította meg még április 7-én. Churchill kijelentette: amíg a szövetségesekkel nem kerülnek közvetlenül szembe a magyar alakulatok, addig nem lesz hadiállapot. 1941 tavaszán és kora nyarán Magyarország tehát senkivel sem állt hadban, senkinek sem küldött és senkitől sem kapott hadüzenetet. Ebből következőleg a második világháborúba Magyarország valójában nem 1941. április 11-én, hanem több mint két hónappal később, 1941. június 26-án, a Szovjetunió elleni német támadáshoz csatlakozva lépett be.

7. 7. A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

Jugoszlávia lerohanása és Görögország ezt követő elfoglalása után a német hadvezetés minden erejét a Szovjetunió elleni támadás előkészítésére összpontosította. A magyar politikai elitet ez a perspektíva ismét súlyos dilemma elé állította. A Németország vereségével számoló nyugatbarát konzervatív és ellenzéki demokratikus körök Teleki politikájának folytatása, azaz a kivárás és lehetőség szerint a háborúból való kimaradás mellett érveltek. Az elvakultan németbarát és antibolsevista szélsőjobboldal, valamint az addigi német katonai sikerek által mélyen impresszionált katonai vezetés viszont a végső német győzelemben bízott, és ezért a Szovjetunió elleni támadáshoz való csatlakozás mellett korteskedett. A Horthy számára összeállított májusi és júniusi memorandumaiban Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke feltételezte, hogy távolmaradásunkkal kockára tesszük addigi revíziós eredményeinket, csatlakozásunkkal, illetve a „tengelyhez hű" politikával viszont „biztosan visszakapjuk a történelmi Magyarország egész területét".[14] (Szgy V330-333.)

A június 15-ei minisztertanács Werth javaslatának az elutasítása mellett döntött. A június 22-ei német támadást követően ezért Magyarország – Olaszországtól és Romániától eltérően, amelyek azonnal csatlakoztak – csak a diplomáciai kapcsolatokat szakította meg a Szovjetunióval. A magyar vezetés ezt annál is inkább megtehette, mert a Blitzkrieg sikerében bízva a német hadvezetés nem számolt Magyarország katonai részvételével. További óvatosságra és kivárásra inthetett volna Molotov üzenete is, amely június 24-én érkezett meg Budapestre. A szovjet külügyi népbiztos közléséről azonban, amely azt tartalmazta, hogy a Szovjetunió elismeri a II. bécsi döntést, és a Romániával szembeni további magyar területi követeléseket is jóindulattal kezeli, Bárdossy sem a minisztertanácsot, sem Horthyt nem tájékoztatta. (Szgy I/333-334.) Werth és köre a németeken keresztül próbált nyomást gyakorolni a kormányra, ám továbbra is sikertelenül. Hivatalos felkérés helyett, amit a magyar kormány igényelt volna, csupán egy beosztott tábornok üzenete érkezett, amely arról szólt, hogy a németek egyáltalán nem ellenezték a magyar részvételt, sőt minden önkéntes felajánlást hálásan elfogadnának, ám ezt nem fogják kérni. A magyar vezetés álláspontjában végül egy meglepő esemény idézett elő fordulatot: június 26-án légitámadás érte Kassát és a Kárpátaljáról Budapestre tartó gyorsvonatot Rahó térségében. Bár a támadó gépek hovatartozását sem akkor, sem azóta nem sikerült teljes bizonyossággal megállapítani, az első

[14] Idézi Dombrády Lóránd: Hadsereg és politika Magyarországon 1938-1941. Budapest, 1986, Kossuth, 226.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

információk szovjet gépekről szóltak. Erre hivatkozva a kormányzó már 26-án délután deklarálta a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval. Ezzel egyidejűleg parancsot adott megtorló akcióra. Ilyen lépésre az 1920. évi XVII. tc. értelmében „közvetlen fenyegető veszély esetén" volt jogi lehetősége a kormány és a parlament „késedelem nélkül kikérendő utólagos hozzájárulása mellett". (Szgy. I/156-157.) Horthy ezt megtette; döntését a kormány egy ellenvéleménnyel még aznap jóváhagyta, s 27-én a parlament sem tett ellenvetést. A „honatyák" a jegyzőkönyv tanúsága szerint hosszan tartó, élénk éljenzéssel és tapssal fogadták a bejelentést. Formailag tehát senki sem követett el törvénysértést. A valóságban azonban – ha nyíltan erről nem is nagyon beszéltek – sokan kétségbe vonták a hadba lépés helyességét, és az ürügyként felhasznált légitámadást is többen a magyar-német katonai körök provokációjának tartották.

A légierő június 27-ei „megtorló akciói" után a támadásra kijelölt magyar seregrészek július 1-jén lépték át a határt. A Kárpát-csoportnak nevezett seregtest a gyorshadtest 1. és 2. gépkocsizó dandárából, valamint 1. lovasdandárából, továbbá két másik dandárból állt. Parancsnoka Szombathelyi Ferenc altábornagy, létszáma mintegy 40 ezer fő volt. A következő négy hónapban a gyorshadtest alakulatai – július 9-étől közvetlen német alárendeltségben – több száz km mélyen nyomultak be a Szovjetunió déli területeire, s október végére a Donyec folyóig jutottak. A két másik dandár ugyanezen idő alatt az országhatár és a harcoló seregtest közötti összeköttetést biztosította, és megszálló feladatokat látott el. A hadműveletek négy hónapja alatt a gyorshadtest közel 4 ezer fős veszteséget szenvedett, s mintegy 1200 páncélozott és egyéb gépjárműve semmisült meg. A kerékpárosok kimerültek, a lóállomány leromlott. A németekkel folytatott hosszas alkudozás eredményeként a magyar hadvezetés a gyorshadtest alakulatait ezért novemberben kivonta a harcokból és hazaszállította. A megszálló feladatokat ellátó dandárok számát ugyanakkor néggyel növelte. A szovjet hadszíntéren tevékenykedő magyar alakulatok létszáma így továbbra is 40 ezer fő körül mozgott.

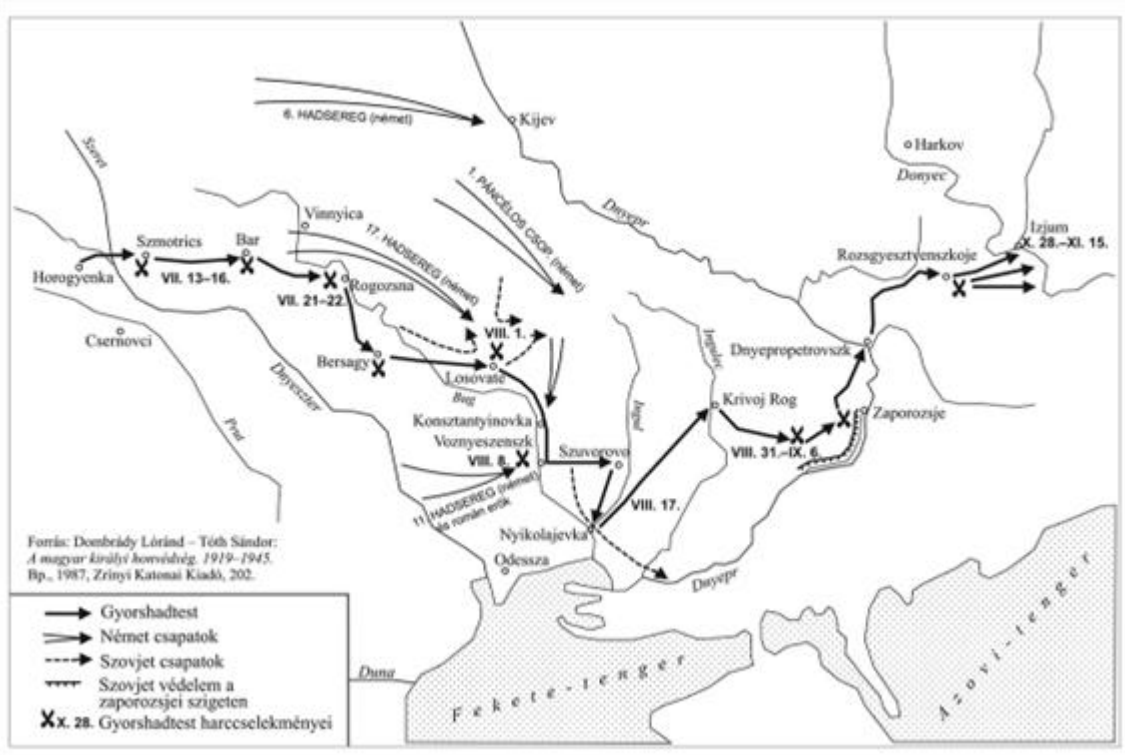

15. térkép. A magyar gyorshadtest előretörése 1941. július 10.-október 30.

A Szovjetunió elleni hadjárathoz való csatlakozás ellenére Nagy-Britannia 1941. december 7-éig nem üzent hadat Magyarországnak. Mivel azonban a magyar csapatokat teljesen nem vonták ki a keleti frontról, ezen a napon – Moszkva ismételt sürgetésére – kimondták a döntő szót Londonban. A brit propaganda állandóan hangoztatott irányelve ettől kezdődően az lett, hogy „.amíg Magyarország folytatja harcát szövetségeseink ellen és a tengelyt támogatja, nem számíthat sem rokonszenvre, sem kíméletre".[31] Az Egyesült Államok, amely a Pearl Harbor elleni japán támadás következtében a brit hadüzenet másnapján vált hadviselő féllé, Magyarországot és szomszédait a náci Németország olyan vazallus államainak tekintette, amelyekben a kormányok szava és politikája nem tükrözi a lakosság többségének véleményét. Washington ezért nem gondolt hadüzenetre. Az Egyesült Államokkal így Magyarország nem amerikai, hanem magyar kezdeményezésre került hadiállapotba. A német és az olasz kormány sürgetésének engedve Bárdossy László kormányfő ezt 1941.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

december 12-én közölte az USA budapesti követével. Lépését Roosevelt elnök nem vette komolyan, s csak hónapokkal később terjesztette a Kongresszus elé. Az olasz külügyminiszter, Ciano szerint a State Department illetékes tisztviselője és a washingtoni magyar ügyvivő között a hadüzenetet követő napokban a következő – így nyilván soha el nem hangzott, viszont a helyzet abszurditását jól jellemző és budapesti ellenzéki körökben széltében-hosszában terjesztett – párbeszéd zajlott le:

- Magyarország ugye köztársaság ?
- Nem uram, királyság.
- Akkor van királyuk?
- Nincs, tengernagyunk van.
- Akkor van flottájuk?
- Nincs, mivel nincs tengerünk.
- Van valamilyen követelésük?
- Igen.
- Amerikával szemben?
- Nem.
- Angliával szemben?
- Nem.
- Oroszországgal szemben?
- Nem.
- Hát akkor kivel szemben vannak követeléseik?
- Romániával szemben.
- Akkor Romániának is hadat fognak üzenni?
- Nem, uram. Szövetségesek vagyunk.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

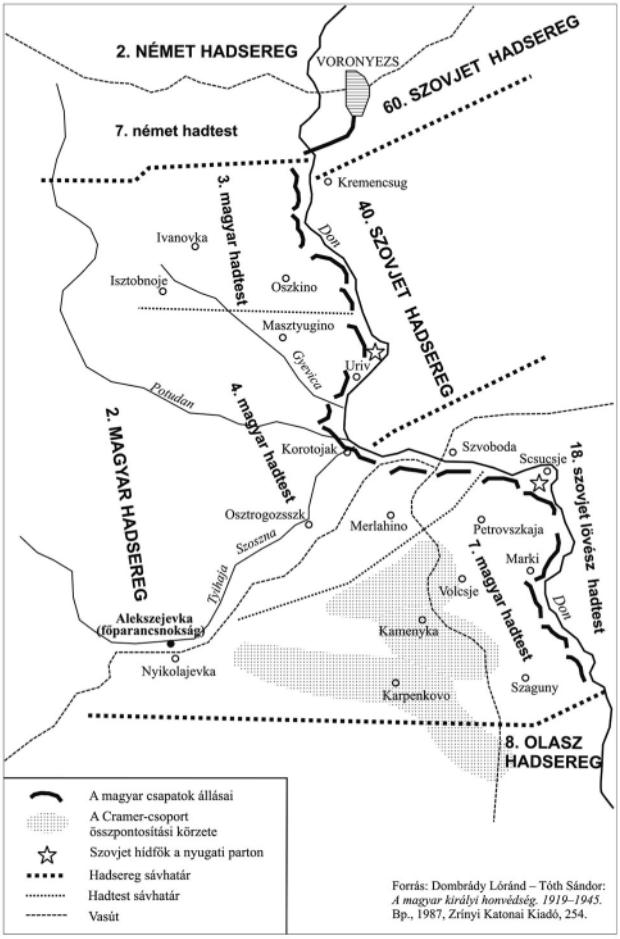

16. térkép. A 2. magyar hadsereg a Donnál 1943. január 12-én

Az addig csak hátráló szovjet hadsereg a német előrenyomulást 1941 végén Moszkva alatt megállította. Berlint ez arra késztette, hogy addigi álláspontját megváltoztatva immár Magyarországtól is fokozott katonai részvételt követeljen. Az 1942 januárjában Budapesten folytatott német-magyar tárgyalások során – a német nyomásnak engedve – Magyarország vállalta, hogy az év első felében 200 ezer fős hadsereget küld a kelet frontra, s hogy a magyarországi németek közül a Waffen-SS 20 ezer főt toborozhat. AJány Gusztáv vezérezredes parancsnoksága alá helyezett 207 ezer fős újabb magyar seregtest – a 2. magyar hadsereg – frontra szállítása áprilisban kezdődött, s a nyár végére fejeződött be. Az akkori magyar haderőnek ez mintegy harmadát tette ki. Bár a rendelkezésre álló teljes fegyvermennyiségnek és gépjárműállománynak mintegy felét megkapták, a zömmel gyalogosalakulatokból álló hadsereg felszereltsége nemcsak a német, hanem a szovjet szintet sem érte el. Hiányoztak a páncélelhárító fegyverek, a gyorsan mozgatható tüzérütegek és a harckocsik. A német hadvezetőség által kilátásba helyezett pótlás késett, vagy sohasem érkezett meg. A Voronyezstől délre, a Don mentén meghatározott 200 km hosszú frontvonal biztonságos védelmére a magyar csapatok ezért eleve, létszámuknál és fegyverzetüknél fogva képtelenek voltak. A szokatlanul hideg idő és az ellátási nehézségek tovább gyengítették ellenálló erejüket. Az 1943. január 12-én kezdődő szovjet támadás ezért két nap alatt áttörte a magyar védelmi vonalakat, s a hónap végére minden magyar ellenállást felmorzsolt. Hitler és Horthy parancsainak engedelmeskedve Jány végsőkig való kitartást írt elő védekező és részben bekerített alakulatainak. A szovjet túlerő és a 40 fokos hideg mellett ezzel is magyarázható, hogy a kéthetes harcokban a magyar 2. hadsereg katasztrofális veszteségeket szenvedett. A 200 ezer emberből mintegy 40 ezren meghaltak, 35 ezren megsebesültek, sokan eltűntek és mintegy 60 ezren fogságba estek. A hadsereg fegyverzetének és felszerelésének jó része, mintegy 80%-a ugyancsak odaveszett. Ezek a veszteségek akkorák voltak, hogy azokat többé nem sikerült pótolni. (Szgy. I/343.)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

39. Magyar harckocsizó ezred a doni fronton 1942 nyarán

A magyar 2. hadsereg pusztulása – bár a veszteségek valós mértékéről a hivatalos közleményekből nem, hanem csak a londoni és a moszkvai rádió magyar adásaiból lehetett értesülni – az egész ország lakosságát megrázta. Szinte minden család gyászolta vagy aggódva várta vissza valakijét: apját, fiát, testvérét, rokonát, férjét vagy vőlegényét. Eltérően az első világháború kezdeti szakaszától, amikor valóban sokan lelkesedtek a harcért, Horthy, illetve a kormányzat 1941. június 26-27-ei döntését semmiféle ováció nem fogadta. Az emberek tudták vagy ösztönösen érezték, hogy a Szovjetunió elleni háborúhoz közvetlen magyar érdek nem fűződik, s azoknak az emlékezetében, akik az első világháborúban részt vettek, a végtelen orosz hómezők emléke is nyomasztóan élt. Alig két évvel e döntés után, amikor az első sebesültszállító vonatok befutottak Budapestre és a vidéki városokba, majd maguk a lábadozó sebesültek és a sokáig karanténokban tartott túlélők is megjelentek az utcán, illetve szeretteik körében, még kevésbé lehetett a lelkesedésnek akárcsak a jelét is érzékelni. A közkedvelt sanzonok nem a győzelemről, hanem arról szóltak, hogy Balalaj- ka szól az éjben, / Benne sír a bánatom, meg arról, hogy Muszkaföldön lassan jár a posta, s még később arról, hogy Csak egy nap a világ és Ki tudja, holnap mire ébredünk...

A lakosság hangulatát befolyásoló másik tényező az életkörülmények lassú, de fokozatos és egyre jobban érzékelhető romlása volt. Bár az ipari termelés szédületes tempóban emelkedett – 1943-ban már modern repülőgépeket, harckocsikat és tehergépkocsikat gyártottak Magyarországon -, a lakosság ebből vajmi keveset profitált. A gazdasági növekedést szükségszerűen a hadviselés érdekeinek, s ezen belül a német igényeknek rendelték alá. 1942-ben a bauxittermelés 90, s az olajtermelés több mint 50%-a került Németországba. Hasonló volt a helyzet a mezőgazdasági termékekkel is. Bácska gabonafeleslege mellett Németországba vándorolt a kukorica és az olajos magvak túlnyomóan nagy része. S mindezért Berlin egyre kevésbé fizetett, vagy ha mégis, akkor fegyverekkel. A magyar-német külkereskedelmi forgalomban így mind jelentősebb magyar aktívum halmozódott fel. A német tartozások összege 1941 végén még csak 140 millió márkát tett ki, 1943-ban viszont már 1 milliárdot, 1944-ben pedig 1,5 milliárdot. Ez és számos más körülmény óhatatlanul a költségvetés tartós egyensúlytalanságához vezetett, amit a kormányok – mivel mással? – fedezetlen papírpénz-kibocsátással igyekeztek ellensúlyozni. Ennek viszont elkerülhetetlenül infláció lett a következménye.

A mezőgazdasági terményeket a kormány már a háború kezdetén zárolta, s nagy részüket ettől kezdve központilag osztotta el. 1941 szeptemberétől a kenyér- és a liszt-, 1942 májusától a tej-, és 1943 januárjától a húsfejadagokat is jegyre adták. Az élelmiszerek mellett adagolni kezdték az ipari fogyasztási cikkeket is: a szappant, a tüzelőt és a világítóanyagokat. 1943-ban tovább szigorították a központosított begyűjtési és elosztási rendszert. A mezőgazdaságban teljes beszolgáltatási kényszert léptettek életbe. Ettől kezdve minden gazda a föld aranykorona-értéke alapján meghatározott összegű termény beszolgáltatásával tartozott, függetlenül a tényleges évi terméstől. Ezt a begyűjtési rendszert, amely az első világháború alatti rejtegetéseknek és a feketepiac felvirágzásának akarta elejét venni, Jurcsek Béla államtitkár dolgozta ki, s ezért mint Jurcsek-rendszer került a köztudatba.

Az életfeltételek romlása – a privilegizált legfelsőbb rétegektől eltekintve – össztársadalmi jelenség volt. A zsidóság számára azonban külön megpróbáltatásokkal is jártak a háborús évek. Az 1938-as I. és az 1939-es II. zsidótörvény után a törvényhozás 1941-ben újabb súlyos zsidóellenes diszkriminációt fogadott el. Az 1941. évi XV tc. megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést és az azon kívüli nemi kapcsolatot is. Utóbbit „fajgyalázásnak” és büntetendő tettnek minősítette. Az 1942. évi XV. tc. – az úgynevezett IV. zsidótörvény – értelmében a zsidónak minősülő személyek a továbbiakban nem vásárolhattak mezőgazdasági ingatlant, s

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

azoknak, akik rendelkeztek földdel, el kellett adniuk birtokukat. Szintén 1942-ben történt, hogy a zsidó felekezetet törölték a bevett felekezetek sorából, s visszaminősítették „elismert” felekezetté. (Szgy. I/289—291., 309-316., 334-336.)

Egy 1941-es miniszterelnöki rendelet, majd az 1942-es honvédelmi törvény értelmében a zsidó származású férfiak fegyveres katonai szolgálatot sem teljesíthettek, hanem úgynevezett munkaszolgálatra kellett bevonulniuk. Ez aztjelentette, hogy nemcsak a hátországban, hanem a fronton harcoló csapatok kisegítő alakulataiként sem kaptak fegyvert. Hirtelen áttörés esetén így még védekezni sem tudtak. Ezért és őreik, az úgynevezett keretlegények kegyetlenkedései miatt a háború folyamán több tízezer munkaszolgálatos vesztette életét. A magyar 2. hadsereg mellé beosztott 25 ezer munkaszolgálatos közül például csak 6-7 ezren tértek haza. A súlyos diszkriminációk ellenére a magyarországi zsidók helyzete jobb volt, mint a környező országokban élő zsidóké. Szlovákiában, Romániában és Horvátországban ugyanezekben az években véres pogromok tizedelték soraikat, s 1942-től megkezdődött deportálásuk is a haláltáborokba. Magyarországon a zsidók többségének életét 1944-ig nem fenyegette veszély. Pogromokra, atrocitásokra nem került sor, s a háború kezdeti szakaszában a szomszédos országokból ezért mintegy 100 ezren menekültek ide. Ezek többsége a továbbiakban a magyarországi zsidók sorsában osztozott. Mintegy 18 ezer fő azonban, akiket 1941 nyarán visszatoloncoltak Galíciába, elpusztult. A szerbek mellett elsősorban ugyancsak zsidók estek áldozatul azoknak a partizánvadász-razziáknak is, amelyeket Újvidéken és környékén rendezett néhány honvéd- és csendőralakulat 1942 januárjában.

A hadsereg, illetve Németország igényei, a növekvő áru- és élelmiszerhiány, és a feketepiac – természetesen megakadályozhatatlan – felvirágzása ellenére a társadalom életviszonyai nem romlottak olyan mértékben, mint az első világháború alatt. Az emberek rosszabbul éltek, az életszínvonal csökkent, de az alapellátottság lényegében mindenki számára biztosított volt. Olyan jellegű éhségtüntetésekre, mint 1917-1918-ban, vagy egyáltalán csak nagyobb tömegmegmozdulásra ezért az ország egyetlen városában vagy falujában sem került sor. Az emberek nem szerették a háborút és békét akartak, de nem voltak annyira elkeseredve, s nem látták annyira reménytelennek a helyzetet, hogy az utcára menjenek. A háborúval, illetve a háborús politikával és kormányokkal szembeni ellenállás és alternatívakeresés ezért mindvégig nélkülözte az aktív tömegtámogatást. A németellenes és antifasiszta pártok, illetve értelmiségiek különböző tiltakozó akcióin általában néhány százan, s legjobb esetben is csak néhány ezren vettek részt.

A kormányzat ellenzéki aktivitást korlátozó intézkedéseit kijátszva a háború- és náciellenes erők a függetlenségi és szabadságharcos hagyományok tüntető ápolásával adtak hangot nemtetszésüknek. Ennek egyik első jele a Batthyány-örökmécsesnél szervezett tüntetés volt 1941. október 6-án, az aradi vértanúk napján. Ezt 1941 decemberében a Népszava híres karácsonyi száma követte, amelybe a szociáldemokraták (Szakasits Árpád) és a kommunisták (Kállai Gyula, Mód Aladár) mellett a népi írók balszárnyához tartozó Darvas József, a kisgazdapárti Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Három nemzedék antiliberális konzervativizmusától időközben eltávolodott történészprofesszor, Szekfű Gyula is adott írást. Névlegesen 1848 centenáriumi megünneplésének előkészítésére, valójában azonban az ellenzéki mozgalmak összehangolásának céljával 1942 februárjában megalakult a Magyar Történelmi Emlékbizottság. (Szgy. I/342.) Március 15-én a bizottság koszorúzással egybekötött tüntetést rendezett a Petőfi-szobornál. A tüntetést, melyen néhány százan vettek részt, a rendőrség feloszlatta, s több résztvevőt letartóztatott.

A március 15-ei tüntetés után a kormány erélyes ellenakciókat foganatosított. Mintegy 350-400 baloldali szociáldemokratát és kommunistagyanús szakszervezeti aktivistát katonai szolgálatra hívtak be, s büntetőszázadokba osztva a keleti frontra küldtek. Ugyanakkor letartóztattak mintegy 500 kommunistát, valamint a Történelmi Emlékbizottság vezetőit is, amely ezt követően feloszlott. A lefogott kommunisták közül Schönherz Zoltánt, az illegális párt egyik vezetőjét halálra ítélték és kivégezték; a párt másik vezetője, Rózsa Ferenc a kínzásokba halt bele.

A kormányzat 1942-es ellenlépései ellenére az antifasiszta demokratikus erők szervezkedése folytatódott. Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán a Kisgazdapárt nevében 1943 júliusában memorandumot adott át Kállay Miklós miniszterelnöknek, melyben határozott intézkedéseket követeltek a Németországtól való eltávolodás, illetve különbéke megkötése érdekében. Ugyancsak 1943 júliusában a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt közös programot fogadott el, és szövetségre lépett. A történelmi jelentőségű tett célja a háború utáni demokratikus Magyarország vezetésére való felkészülés volt. A szociáldemokrata-kisgazda szövetségnél jóval szerényebb mértékű demokratizálást képzeltek el azok a konzervatív és konzervatív-liberális, de ugyancsak antifasiszta és háborúellenes arisztokrata és nagypolgári körök, amelyek Bethlen István köré tömörülve 1943. február 27-én megalakították a Magyar Nemzeti Társaskört. Ez az exkluzív, 200-250 tagot számláló szervezet és a Rassay Károly, valamint Vázsonyi János vezette liberális csoportok hozták létre 1943

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

végén a Demokratikus Polgári Szövetséget, amely a kisgazda-szociáldemokrata platformmal szemben az ország demokratizálásának fokozatosabb és konzervatívabb programját képviselte.

A népi írók és a hozzájuk kötődő értelmiségiek a Soli Deo Gloria nevű református ifjúsági egyesület balatonszárszói táborában vitatták meg a jövő nagy kérdéseit 1942 és 1943 augusztusában. Az úgynevezett „harmadik út" koncepcióját, amely az „angolszász kapitalizmus" és a szovjet rendszer, az individualizmus és a kollektivizmus előnyeit kívánta egyesíteni a magyar sajátosságok figyelembevételével, elsősorban Németh László fogalmazta meg. „Egy rendszer – szuggerálta Németh a mintegy 600 főnyi fiatalnak a második találkozón – önmagában nem válthat meg egy népet; minden attól függ: kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák."[33] (Szgy. I/351-355.) Erdei Ferenc, s hozzá csatlakozva Darvas József, Veres Péter és mások viszont már ekkor a kommunistákéval összecsengő radikális baloldali alternatíva mellett foglaltak állást.

Az 1942-es nagy letartóztatások ellenére 1943-ban a kommunisták is rendezték soraikat. A III. Internacionálé 1943. májusi döntésére hivatkozva, amely feloszlatta önmagát, a magyar kommunisták is feloszlatták pártjukat, s Békepárt néven alakítottak új illegális pártot. (Szgy. I/350-351.) Az új párt első titkára egy fiatal munkás, Csermanek, illetve illegális nevén Barna vagy Kádár János lett, aki mellett számos – hasonlóképpen fiatal – értelmiségi, így például a budapesti tudományegyetem francia-történelem szakán tanult Rajk László, a jogász Donáth Ferenc, valamint a debreceni egyetemen diplomázott Kállai Gyula és Fehér Lajos tevékenykedett vezető posztokon. Tőlük jórészt függetlenül szervezte meg és irányította a maga néhány száz fős budapesti és Budapest környéki frakcióját a Komintern népfrontos politikáját bíráló Demény Pál. Ez az új, itthon felnőtt és az illegalitás körülményeihez szokott generáció, amely a háborús viszonyok miatt Moszkvával szinte már semmilyen kapcsolatban sem állt, az 1919-es forradalmárokhoz hasonlóan mindenféle demokratizálási programot félmegoldásnak tartott, és abban hitt, hogy a termelőeszközök állami tulajdonba vételével a szegény emberek kizsákmányolása megszüntethető, és a megtermelt javak igazságos, azaz egyenlő elosztása biztosítható lesz.

A kommunista és népi radikalizmus, vagy akár a szociáldemokrata-kisgazda típusú demokratizálás programja a konzervatív kormányzat számára elfogadhatatlan volt. Közvetlen követeléseik, a Németországtól való távolodás, s megfelelő pillanatban egy különbéke kötése a szövetségesekkel viszont megegyeztek az uralkodó elit Nyugat-barát és náciellenes csoportjainak elképzeléseivel. A moszkvai csatát követően ezeket lényegében Horthy is osztotta. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy 1942. március 7-én a kormányzó felmentette Bárdossyt, s helyébe a Bethlen hívének számító Kállay Miklóst nevezte ki miniszterelnökké. 1942 végén és 1943 elején Kállay és környezete több közvetítő útján érintkezésbe lépett a nyugati szövetségesekkel. Az üzenetek, amelyeket ezek a közvetítők részben memorandumokba is foglalva magukkal vittek, arról szóltak, hogy a szövetséges haderő magyar területen való megjelenése esetén Magyarország kész szembefordulni a németekkel. Érdemleges belső reformokról a tervek nem tettek említést. Azt viszont nagy nyomatékkal hangsúlyozták, hogy Magyarország minimálisan minden 1938 és 1941 között visszaszerzett területrészhez ragaszkodik, s ezen túlmenően olyan regionális irányító szerepet szán magának, amely révén Szlovákiára és Erdély egészére is ki tudná terjeszteni befolyását. (Szgy I/345-349.)

A második világháború alatti brit és amerikai béke-előkészítők nem ellenezték a trianoni sérelmek etnikai elvű s az ésszerűség határain belül mozgó orvoslását. Ennek megfelelően nemcsak a határ menti magyar területek visszaadását javasolták, hanem Erdély önálló állammá szervezését, illetve nemzetközi ellenőrzés vagy román-magyar közös igazgatás alá helyezését is fontolóra vették. A Szent István-i állameszme elfogadása, s ennek alapján a történelmi Magyarország helyreállításának és a magyarság regionális vezető szerepének támogatása azonban távol állt tőlük. „Ha a magyar kormány azt reméli – jegyezte az egyik ilyen memorandum végére az illetékes brit külügyi tisztviselő -, hogy ezek a gondolatok alapul szolgálhatnak a velünk folytatandó tárgyalásokhoz, akkor még sokat kell tanulnia." (Szgy. I/343-344., 355-356., 365-366.) Belpolitikai szempontból ugyancsak nagy volt a különbség a rendszer átmentésére készülő budapesti kormánykörök és a földreformmal és egyéb demokratikus reformokkal egybekötött elitcserében gondolkodó londoni és washingtoni szakértők elképzelése között. Az amerikaiak például nemcsak Horthy, hanem Bethlen háború utáni szerepvállalását sem tartották kívánatosnak. Helyettük és általában a konzervatívok helyett egy olyan „népfrontkormány" hatalomra segítését és támogatását tervezték, amelynek a kisgazda Tildy és Bajcsy-Zsilinszky, a liberális Rassay, valamint Szekfű Gyula mellett a szociáldemokrata Peyer Károly is tagja lett volna. A kommunisták részvételével viszont sem az amerikaiak, sem az angolok nem számoltak.

Az ellenfél gyöngítése érdekében és kötelezettségek vállalása vagy garanciák adása nélkül a szövetségesek természetesen bárkivel szóba álltak, és bárkivel megállapodtak. Ezért az elől sem zárkóztak el, hogy a Kállay-kormánnyal előzetes fegyverszüneti tárgyalásokba bocsátkozzanak. A feltételek azonban, amelyeket 1943. szeptember 9-én közöltek, feltétel nélküli megadásról szóltak, s kizárólag Magyarország kötelezettségeit írták elő. Ezek szerint Magyarországnak csökkenteni kellett a Németországnak nyújtott gazdasági és katonai

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

támogatást, ki kellett vonnia csapatait a szovjet területekről, s abban a pillanatban, amikor a szövetséges erők elérik a magyar határt, szembe kellett fordulnia a németekkel. A feltételeket némi habozás után Kállay elfogadta, s a „fegyverszünet” elvileg így azonnal életbe lépett. Gyakorlati értéke azonban nyilvánvalóan attól függött, hogy a Balkánon vagy Olaszországon át a szövetséges csapatok megérkeznek-e Magyarországra, s ha igen, akkor a Vörös Hadsereg előtt vagy után. A szövetségesek 1943. november végi teheráni találkozójával, amely a normandiai és a dél-franciaországi partraszállás mellett határozott, a kérdés lényegében eldőlt. Magyarországnak ezt követően – Romániához hasonlóan – nyilvánvalóan az állt volna érdekében, hogy minden eshetőségre felkészülve a Szovjetunióval is közvetlen tárgyalásokba bocsátkozzék. Az elődeihez hasonlóan szovjetellenes kormányfő azonban ez elől a lehetőség elől – noha az ötlet már 1943 végén felmerült – elzárkózott. Sőt Hitler ellenállása miatt nem sikerült elérnie azt sem, hogy a keleti fronton megszálló feladatokat teljesítő mintegy 100 ezer fős honvédséget hazahozza. Az előzetes fegyverszünet így lényegében praktikus jelentőség nélküli titkos szándéknyilatkozat maradt.

A kitűnően működő német hírszerzés részletes információkkal rendelkezett Kállay nyugati kapcsolatairól és béketapogatózásairól. Hitler ezért már 1943 szeptemberében utasítást adott Magyarország megszállási tervének – ennek variációi a Margarethe I. és II. fedőnevet kapták – az elkészítésére. 1944. február végén és március elején a tervek konkretizálódtak. Hitler angolszász ejtőernyős-akcióval számolt, s ennek lehetetlenné tétele érdekében Magyarország katonai megszállására adott parancsot. A feltételezett magyar ellenállás elkerülése érdekében ehhez azonban meg akarta szerezni Horthy hozzájárulását is. Találkozójukra 1944. március 18-án került sor a Salzburg melletti Klessheimben. Horthy felháborodása miatt tárgyalásuk többször félbeszakadt, s a nyilatkozatot, amely arról tanúskodott volna, hogy a német csapatok magyar hívásra érkeznek, a kormányzó végül nem is írta alá. Ugyanakkor le sem mondott, s vállalta azt is, hogy helyén maradva a németek ízlésének megfelelő kormányt nevez ki. A döntő érv, amely Horthyt maradásra és ezzel a német lépés legalizálására bírta, Hitler fenyegetőzése volt román és szlovák csapatok bevonásával az akcióba, valamint ígérete a német csapatok kivonására az országból a németbarát kormány kinevezését követően. Szombathelyi Ferenc, a Vezérkar főnöke hazaindulásukkal egyidejűleg ennek megfelelően arra utasította a csapatokat, hogy a németeket barátként fogadják. Néhány félreértésen alapuló kisebb csetepatétól eltekintve a németeket így egyetlen ember fogadta fegyverrel: Bajcsy-Zsilinszky Endre, akit a Gestapo emberei már a megszállás első napján, március 19-én letartóztattak.

A német megszállással új korszak kezdődött Magyarország második világháborús történetében. Az új miniszterelnök Sztójay Döme, az addigi berlini követ lett; a kormány tagjai pedig csupa szélsőjobboldali politikus, kivéve a nyilasokat, akiknek a részvételéhez a németek nem ragaszkodtak. Bár az eddigiekhez hasonlóan ezt a kormányt is Horthy nevezte ki, a kabinet többnyire nem vele, hanem az addigi német követ helyett teljhatalmú birodalmi megbízottként Budapestre érkezett Edmund Veesenmayerrel egyeztette lépéseit. (Szgy. I/357-358.) Hivatali idejének öt hónapja alatt a Sztójay-kormány mindazt megtette, amit a németek és a szélsőjobboldal már addig is követeltek, de aminek a konzervatív rendszer több-kevesebb sikerrel mindaddig ellenállt. Március 28-án feloszlatták a baloldali és a polgári ellenzéki pártokat, köztük a Független Kisgazdapártot és a Szociáldemokrata Pártot. Március és április folyamán a Gestapo, valamint a magyar rendőrség és csendőrség mintegy 3000 személyt vett őrizetbe, köztük Rassay Károlyt, Nagy Ferencet, Peyer Károlyt, Chorin Ferencet, Goldberger Leót, gróf Sigray Antalt és gróf Apponyi Györgyöt. A letartóztatás elkerülése végett Bethlen vidéki ismerőseinél bujkált, Kállay Miklós pedig a török követségen keresett menedéket. A jogfolytonosság látszatának megőrzése érdekében az országgyűlés tovább működhetett, az államapparátus és a hadsereg kulcspozícióiban azonban nagyarányú tisztogatásokra került sor. A 41 főispán közül 29-et cseréltek le, a polgármestereknek pedig kétharmadát. A németbarát szélsőjobboldali újságok kivételével minden napilapot betiltottak, köztük a Népszavát és a Magyar Nemzetet is. A baloldali vagy egyszerűen csak zsidó írók munkáit, például Ignotus, Molnár Ferenc és Jászi Oszkár könyveit zúzdába küldték. Kolozsváry-Borcsa Mihály kormánybiztos június 15-én összesen 447 ezer kötetre mondta ki a halálos ítéletet. Gazdasági téren a kormány engedélyezte a nyersanyagok és élelmiszerek még nagyobb mérvű, s immár minden ellenszolgáltatás nélküli kiszállítását az országból, s vállalta a megszállási költségek egy részének fedezését is. A kintlévők hazahozatala helyett, amit a Kállay-kormány tervezett, több új hadosztályt küldtek a frontra. 1944júniusában már mintegy 300 ezer honvéd harcolt vagy látott el megszálló feladatokat a Kárpátok előterébe ért keleti fronton. Válaszul e lépésekre az angol-amerikai légierő Magyarországot is bombázni kezdte. Az első nagy bombatámadás

1. április 3-án érte a fővárost. A következő fél évben, szeptember végéig összesen 19 légitámadás zúdult az országra, majd ezt követően még több. A Központi Statisztikai Hivatal

2. júniusi jelentése szerint a háború végéig több mint ezer települést ért légitámadás, s közülük 43-at több mint hússzor. A bombázások következtében mintegy 20 ezer ember halt meg. „Magyarország kálváriája – írta e hónapokról a vidéken bujkáló Bethlen István – most vette igazán kezdetét. Mindenkitől elhagyatva,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ellenségtől és baráttól egyaránt üldözve igazán egyedül állottunk a világban, és mérföldlépésekkel közeledtünk a dicstelen megsemmisülés felé."[15]

Döntő változás következett be a 800 ezer fős zsidóság helyzetében is. A kormány zsidóellenes intézkedések valóságos özönével tetézte az addigi diszkriminációkat. Március 29-étől a zsidókat hatágú sárga csillag viselésére kötelezték, majd zár alá vették vagyonukat, elvették üzleteiket és műhelyeiket. Zsidó többé egyáltalán nem lehetett orvos, ügyvéd, tanár, újságíró és színész. Egyes vidékeken ez katasztrofális következményekkel járt, s gyakorlatilag betarthatatlan volt. Zsidók nem járhattak többé szórakozóhelyekre, kisebb élelmiszer-fejadagokat kaptak, s „faji tulajdonságaik" „tudományos" vizsgálatára zsidókutató intézetet állítottak fel. Mindez azonban csak kezdete volt a „végső megoldásnak": a zsidók gettókba gyűjtésének és megsemmisítő táborokba küldésüknek. Ezt az Adolf Eichmann parancsnoksága alatt álló speciálisJudenkommando irányította a magyar csendőrség közreműködésével. Az első vonatok 1944. május 15-én hagyták el Magyarországot Kassán át Auschwitz felé. 1944. június végéig mintegy 440 ezer főt, a vidéki zsidóság túlnyomó többségét deportálták. (Szgy. I/358—361.) Az akció ellen széles körű ellenállás sem az érintettek, sem környezetük, a keresztény magyarság körében nem bontakozott ki. Tiltakoztak viszont a semleges államok, Svájc és Svédország, az angol király és az amerikai elnök, XII. Pius pápa, s a magyar közéleti személyiségek közül többek között Serédi Jusztiniá hercegprímás, Ravasz László református püspök, s június végi memorandumában Bethlen István. Ezek, s valószínűleg az újabb német vereségek és a normandiai partraszállás hatására 1944. július elején Horthy leállíttatta a deportálásokat. Fellépésével mintegy 200 ezer fővárosi zsidó életét mentette meg. A balti, lengyel, cseh, szlovák és osztrák területektől eltérően, ahol az ott élt zsidóknak mintegy 90%-a elpusztult, a magyarországi zsidóság emberéletben elszenvedett vesztesége így végül nem emelkedett kétharmad fölé. A trianoni országterületre számítva az összveszteség több mint 300 ezerre, az 1944-es országterületre számítva közel félmillióra tehető.[36] A zsidók mellett a haláltáborok áldozata lett néhány ezer cigány is – a becslések 5 és 50 ezer fő között mozognak -, akiket a német és a magyar rasszisták a zsidókhoz hasonlóan kiirtandó népcsoportnak tartottak.

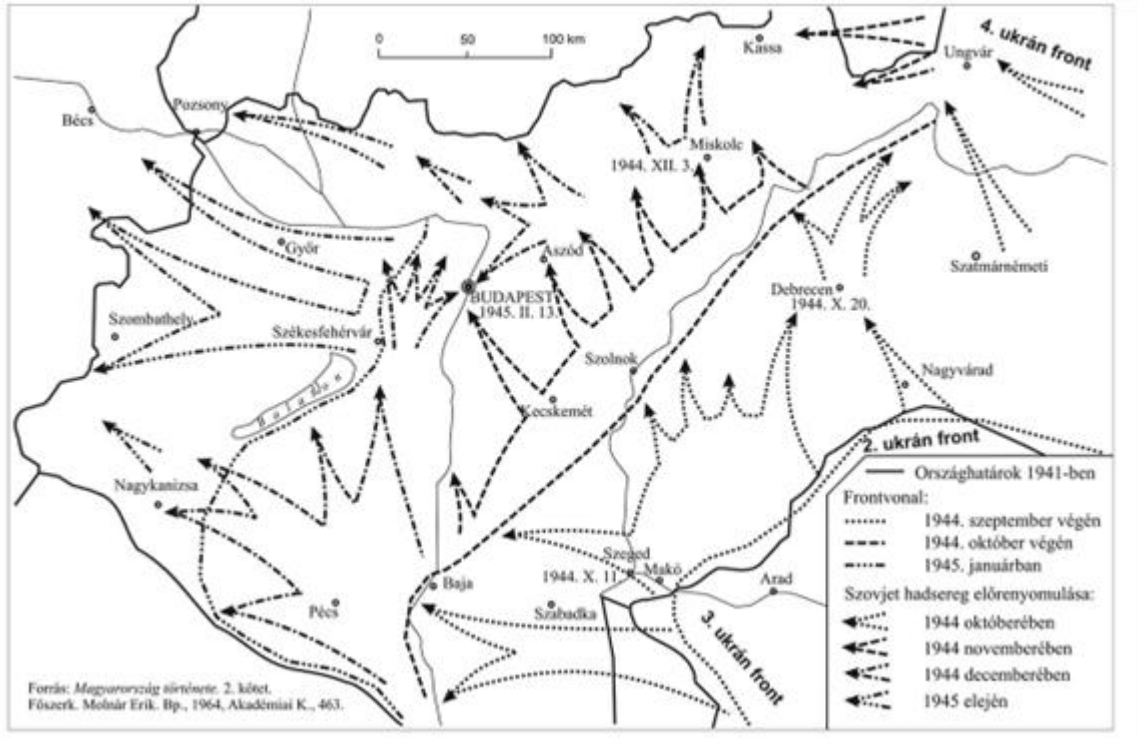

17. térkép. A szovjet csapatok előrenyomulása Magyarországon 1944-45-ben

A nyugat-európai fegyveres földalatti mozgalmakhoz vagy a lengyel és jugoszláv partizánharcokhoz fogható ellenállás Magyarországon a német megszállás után sem bontakozott ki. Számos egyéb ok és körülmény mellett elsődlegesen ez azzal magyarázható, hogy a magyar társadalom jelentős része hálát érzett a németek, s személy szerint Hitler iránt Trianon orvoslásáért. A franciák, a lengyelek és a szerbek körében ilyesmi nyilvánvalóan fel sem merült. A másik gátló tényező a Vörös Hadseregtől és a szovjet rendszertől való félelem volt, ami azokra is

[15] Bethlen István emlékirata 1944. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 1988, Zrínyi, 144-145.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

bénítólag hatott, akik egyébként nem rajongtak a nemzetiszocialista eszmékért, s immár a német győzelemben sem hittek. Ezért és a rendszer represszív jellege miatt a feloszlatott baloldali pártok és különösen a kommunisták által szervezett földalatti mozgalom továbbra sem mozgatott meg tömegeket. Azokban a fővárosi szabotázsakciókban, röplapok sokszorosításában és robbantásokban, amelyre a német megszállást követően mégis sor került, néhány száz fiatal értelmiségi és munkás vett részt. A földalatti mozgalom szervezése és összefogása céljából 1944. május közepén megalakult a Magyar Front, amelyben a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Békepárt, valamint a legitimista Kettőskereszt Szövetség képviselői vettek részt. A szövetség júniusi felhívására azonban, amely népháborúra szólított fel a németek és a nyilasok ellen, a társadalom nem reagált. (Szgy. I/362-364.)

Az ellenállás feltételeinek javítása érdekében a Magyar Front a későbbiekben Horthyval is kapcsolatba lépett. A kormányzó azonban – noha tárgyalt képviselőivel – vonakodott együttműködni a baloldali szervezettel, és a tettre kész munkások kezébe fegyvert adni. Ehelyett hagyományos módon, egyszerű kormánycserével kívánt az eseményeknek más irányt adni. Az alkalmat erre az augusztus 23-ai romániai fordulat teremtette meg, amely a frontvonalak megnyitásával stratégiai előnyhöz juttatta a támadó szovjet hadsereget, és komoly zavart okozott a térségben állomásozó német csapatok körében. Jelöltje a miniszterelnöki posztra a székely származású Lakatos Géza vezérezredes volt, aki augusztus 29-én foglalta el hivatalát.

Lakatos másfél hónapos miniszterelnöksége néhány kedvező változást hozott a belpolitikában. A minisztériumok és a megyék éléről eltávolították az ismert szélsőjobboldali politikusokat, így például a zsidók deportálásáért közvetlenül felelős két belügyi államtitkárt, Endre Lászlót és Baky Lászlót. A németek követelése ellenére biztosították a megmaradt zsidók bántatlanságát, s Eichmann hivatalát bezárták. A Gestapo és a magyar hatóságok által március-áprilisban letartóztatott politikusok közül többet – például Bajcsy- Zsilinszkyt – szabadon engedtek. Ám a legfontosabb kérdésben, a háború minél előbbi befejezésének ügyében habozás és késlekedés jellemezte Lakatos tevékenységét. Bár szeptember elejétől a harcok már Erdély területén folytak, a kormányfő és a kormányzó még mindig a nyugati szövetségesek megérkezésében bíztak, s arra, hogy a Szovjetuniótól kérjenek fegyverszünetet, csak szeptember végén szánták el magukat.

A magyar fegyverszüneti delegáció, melyet Faragho Gábor tábornok, a csendőrség és a rendőrség felügyelője vezetett, szeptember 28-án indult el Budapestről, és október 8-án kapta meg a fegyverszüneti tárgyalások megkezdésének előfeltételeit Moszkvában. Miután Horthy ezeket elfogadta, a küldöttek október 11-én aláírták az egyezményt. Ebben Magyarország vállalta, hogy kiürít minden 1937. december 31-e után megszerzett területet, beszünteti a hadműveleteket a szovjet csapatokkal szemben, s hadat üzen Németországnak. Ugyanezen a napon a szovjet csapatok átkeltek a Tiszán, elfoglalták Szegedet, Debrecen térségében pedig a háború egyik legnagyobb páncéloscsatáját vívták a német és magyar alakulatokkal.

Az ideiglenes fegyverszünet aláírásáról és az október 15-ére tervezett átállás előkészületeiről – bár a Magyar Front vezetőit Horthy tájékoztatta – az ország lakossága és a hadsereg szinte semmit sem tudott. A németek viszont erről is pontos információkkal rendelkeztek, s minden szükséges ellenlépést időben megtettek. Veesenmayer már október elején közölte Szálasival, hogy készüljön, mert Hitler őt szemelte ki a politikai vezetésre. Bakay Szilárdot, a budapesti I. hadtest parancsnokát tőrbe csalták, s a sorsdöntő nap reggelén a kormányzó még élő utolsó gyermekét, ifj. Horthy Miklóst is elrabolták. Ilyen előzmények után és helyzetben hangzott el október 15-én délben Horthy proklamációja a rádióban. A moszkvai tárgyalásokra való minden utalás nélkül a kormányzó ebben csak annyitjelentett be, hogy „fegyverszünetet kérünk ellenfeleinktől és megszüntetjük az ellenségeskedést velük szemben”.[16] (Szgy. I/366-367.) Ennél is súlyosabb zavart okozott azonban az, hogy a vezérkar nem küldte ki a csapatokhoz Horthy hadparancsát az átállásról. A három hadsereg parancsnoksága ehelyett olyan értelmű utasítást kapott, hogy a kormányzói prok- lamációt nem szabad fegyverszünetként értelmezni, vagyis a harcot folytatni kell. Ennek lett következménye, hogy a kiugrás csúfos kudarcot vallott. Az 1. hadsereg parancsnoka, Dálnoki Miklós Béla vezérkari főnökével, Kéri Kálmánnal együtt, de csapatai nélkül ment át az oroszokhoz; a 2. hadsereg parancsnokát, Dálnoki Veress Lajost pedig, aki a kormányzó segítségére akart sietni, a németek letartóztatták. A Horthy-korszak politikai és katonai vezető rétegei megmérettek és könnyűnek találtattak. A történelmi vizsgán elbukott maga Horthy is, aki október 16-án visszavonta 15-ei proklamációját, kinevezte miniszterelnökké Szálasi Ferencet, s lemondott az államfői posztról. Az államcsíny legalizálására Veesenmayer azzal tudta rávenni a kormányzót, hogy „becsületszavát” adta az elrabolt ifjabb Miklós szabadon bocsátására.

A Horthy lemondásával megürült államfői posztot az ország legfőbb közjogi méltóságaiból (az országgyűlés két házának elnöke, a hercegprímás stb.) összetevődő Országtanács 1944. október 27-én ideiglenes jelleggel Szálasira mint „nemzetvezetőre” ruházta. Ezt a döntést november 3-án a képviselők kevesebb mint ötöde – 55 fő

[16] Közli Horthy Miklós: Emlékirataim. Toronto, 1974², 314-315.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

– és az ugyancsak felettébb foghíjas felsőház is jóváhagyta. A nyilas vezér diktátori álmai ezzel – legalábbis névleg – valóra váltak: a kormányfői hatalom mellett az államfői hatalom is a kezébe került. Tekintettel az országban dúló harcokra, az egyre zsugorodó országterületre, s a német parancsnokságok hadműveleti területeken érvényesülő abszolút elsőbbségére, ez a hatalom a valóságban persze korántsem volt teljes. A főváros és a Dunántúl lakosságára azonban így is további szenvedéseket hozott.

Szálasi és hívei, akik megszállottként még mindig a németek végső győzelmében hittek, legfontosabb feladatuknak az ország háborús erőfeszítéseinek a fokozását tartották. Totális mozgósítást hirdettek, amely elvileg a 14 és 70 év közötti teljes magyar férfilakosságot érintette. Felemelték a Berlinnek fizetendő hadi hozzájárulás mértékét, csökkentették az élelmiszer-fejadagokat, s 8 új hadosztály felállítására tettek ígéretet. Német fegyverekkel és ruházattal ezek közül kettő, a Hunyadiról elnevezett 25. és a Hungáriának nevezett 26. SS-hadosztály meg is alakult. A harci szellem növelése érdekében minden kilőtt ellenséges tankért 5 hold földet, a budapesti harcok során pedig rózsadombi telkeket ígértek. A megmaradt zsidóság ismét halálos veszedelembe került. Adolf Eichmann visszatért Magyarországra, s a nyilas Nemzeti Számonkérő Szervezet fegyvereseivel együttműködve folytatta a zsidóság szisztematikus megsemmisítését. Megkezdték a budapesti úgynevezett zsidóházak kiürítését, s mintegy 50 ezer munkaszolgálatost gyalogmenetben hajtottak nyugat felé. Az üldözötteknek a Nemzetközi Vöröskereszt, a semleges országok diplomatái, mindenekelőtt a svéd Raoul Wallenberg a pápai nuncius és munkatársai, s különböző egyházi intézmények segítettek. Mintegy 30 ezren rendelkeztek különböző menlevelekkel. A nemzetközi és magyar szolidaritás ellenére a mintegy 200 ezres budapesti zsidóságnak körülbelül fele pusztult el. (Szgy. I/368-369.) Az áldozatok között a magyar szellemi élet olyan kiválóságai voltak, mint Radnóti Miklós, Sárközi György vagy Szerb Antal. A magyarországi zsidóság leggazdagabb és legbefolyásosabb képviselői, a Weiss, Chorin és a Korn- feld család tagjai viszont a németekkel kötött egyezségük alapján – iparvállalataikat 25 évre átadták az SS-nek – különgépen még a nyilas hatalomátvétel előtt Portugáliába repültek. Ezekről az emberpróbáló napokról jegyezte fel naplójába Márai Sándor: „Háromszázezer ember reszket a sárgacsillagos házakban; tizenhat-tizennyolc éves suhancok rabolnak a sárga házakban, terelik a lakókat az uszályok és gyűjtőhelyek felé. A novemberi hidegben sokezres embercsoportok vonulnak némán – asszonyok, gyerekek, öregek – ismeretlen sors felé. A rablás, a túszok szedése általános. Ha minden vád igaz lenne, amit valaha is a zsidók ellen harsogtak: akkor is velük kell tartani minden embernek, aki még valaha embernek akarja nevezni magát: mert szenvedésük minden elképzelést meghalad.”[17]

40. A Maros utcai zsidó kórházban 1945. január 12-én elkövetett tömeggyilkosság áldozatainak exhumálása. A holttestek mellett az elfogott gyilkosok. 1945. április 22.

[17] Márai Sándor: Napló 1943-1944. Budapest [1998], Helikon, 257.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A nyilasterror tobzódása végre megadta az utolsó lökést a fegyveres felkelés előkészítésére. A Magyar Frontba tömörült pártok és néhány egyéb ellenállási csoport Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetésével 1944. november 9-én megalakították a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságát. Az általános népfelkelés kirobbantására készülő szervezet vezetőit azonban árulás folytán november 22-én letartóztatták, és halálra ítélték. A katonatiszteket, köztük Kiss János nyugalmazott altábornagyot, Tarcsay Vilmos nyugalmazott századost és Nagy Jenő ezredest december 8-án Budapesten, Bajcsy-Zsilinszky Endrét pedig december 24-én Sopronkőhidán végezték ki.

1944 karácsonyára bezárult az ostromgyűrű Budapest körül. A nyilas kormányszervek már ezt megelőzően a Dunántúlra, az úgynevezett gyepűszállásokra települtek. Maga Szálasi előbb a Bakonyban, majd onnan is menekülve Kőszegen építette tovább légvárait a „Hungária Egyesült Osföldekről", ahogy a föderalizálni tervezett történelmi Magyarországot nevezte, s annak belső felépítéséről, az olasz korporációs állameszmére hasonlító „Dolgozó Nemzet Hivatás Rendjéről". Másként, mint egy őrült elme vízióiként ezek a tervek nem értelmezhetők. Serédi Jusztinián hercegprímás, Mindszenty Józsefveszprémi püspök és a református egyházi vezetők nevében Ravasz László arra kérte Szálasit, hogy nyilvánítsa nyílt várossá Budapestet, s rendelje el harc nélküli feladását.

Szálasi azonban a harc folytatása mellett döntött, s miután a dunántúli védelmi vonalak biztosítása érdekében Hitler is a főváros – Festung Budapest – védelmére adott parancsot, a szovjet hadvezetés pedig nem akarta folytatni az előrenyomulást a város elfoglalása nélkül, a hosszú és pusztító ostrom elkerülhetetlenné vált. A gyakran házról házra folyó utcai harcok a pesti oldalon 1945. január 18-án, Budán február 13-án értek véget. Az elkeseredett harcra és az emberáldozatok nagyságára jellemző, hogy a német memoárirodalom Budapestet gyakran „második Sztálingrádként" emlegeti.

Budapest elvesztése után a német hadvezetés még egy utolsó nagy offenzívát indított Magyarország területén. A tervezett áttörési vonal a Balaton és a Velencei-tó között volt; a németek ezen a résen át akartak kijutni a Dunához. Nagy veszteségekkel járó kisebb sikerek után támadásuk azonban március derekára összeomlott; a Vörös Hadsereg folytatta előrenyomulását Nyugat felé. A fegyveres harcok április közepéig tartottak, de Szálasi és „munkatörzse" már március 29-én elhagyta az országot. A német hadvezetőség és a nyilaskormány kiürítési parancsainak engedelmeskedve, de ugyanakkor a szovjet hadseregtől is rettegve ugyanezekben a napokban közel 1 millió polgári személy, főleg középosztálybeliek is elmenekültek. Közülük később sokan visszatértek, de mintegy 100 ezren örökre Nyugaton maradtak.

41. A romos Budapest 1945-ben

Az 1943-as szárszói találkozón Németh László ezt az akkor még lényegében helytálló kijelentést tette: „A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban élte meg, mint az első világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész."[39] Másfél évvel később, 1945 tavaszán a mérleg egészen más képet mutatott. Eltérően az első világháborútól, amikor az orosz hadsereg kárpátaljai és a román hadsereg erdélyi betörésétől eltekintve nem dúltak harcok az ország területén, a második világháború utolsó 8 hónapjában Magyarország hadműveleti területté vált. E harcok, valamint a mozgatható értékek német és nyilas kiszállítása, továbbá a benyomuló szovjet és román csapatok rek- virálásai következtében az 1938-as nemzeti jövedelemnek több mint ötszöröse, a nemzeti vagyonnak pedig mintegy 40%-a pusztult el. Magyarország ezzel a legsúlyosabb háborús károkat szenvedett országok egyikévé vált. (A trianoni békeszerződés által okozott veszteségeket az akkori magyar közgazdászok az 1918 előtti nemzeti vagyon 62%-ára becsülték.) A gyáripari berendezéseknek

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

54%-a, a sínhálózatnak 40%-a, a mozdonyoknak több mint kétharmada, a marha-, ló-, sertés- és juhállománynak 44-80%-a pusztult, illetve veszett el. Az emberéletben elszenvedett veszteségek ennél is megrendítőbbek voltak. A 21 milliós lakosságból az első világháborúban odaveszett 530 ezer fő, azaz 2,5%. A második világháborúban a 14,5 milliós lakosságnak mintegy 6,2%-a, azaz körülbelül 900 ezer fő pusztult el. Közülük 340-360 ezerre becsülhető a katonák, s közel 500 ezerre a zsidók száma. Ennél nagyobb arányú emberveszteséget Lengyelország (15%) és a Szovjetunió (8,4%), ezzel nagyjából megegyezőt pedig csak Németország (6,4%) szenvedett. Az olaszországi és az angliai emberveszteségek aránya mindössze 0,9%-ot, s a franciaországi is csak 1,4%-ot tett ki. Szovjet fogságba mintegy 600 ezren kerültek, túlnyomórészt katonák, de körülbelül 100-120 ezer polgári személy is. Az angolszászoknak 300 ezren adták meg magukat. Az újrakezdés legalább olyan nehéz feladatokat rótt tehát az ország népére, mint az első világháború után.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

4. fejezet - IV. FEJEZET | MAGYARORSZÁG SZOVJETIZÁLÁSA

42. Az 1945. május elsejei felvonulás Budapesten

A háború végére kialakult katonapolitikai helyzet és a győztes nagyhatalmak érdekkonfliktusait feloldani hivatott kompromisszumok eredményeként 1944-1945-ben Magyarország északi, keleti és déli szomszédaival együtt a szovjet érdekszféra részévé vált. Az alatt a közel fél évszázad alatt, amíg Magyarország a „szovjet táborhoz" tartozott, az ország szuverenitása mindvégig korlátozott volt. Hasonló helyzetek a magyar állam ezeréves története során máskor is adódtak. A nemzet olykor, például utoljára 1867-ben, maga mondott le a szuverenitás bizonyos attribútumairól, máskor, mint például a XVI. században vagy 1944 tavaszán idegen hatalom kényszerítette erre. A második világháború utáni szuverenitásvesztés ez utóbbi kategóriába tartozott. A sokak által felszabadítóként fogadott, ám kezdettől megszállóként viselkedő szovjet Vörös Hadsereg jelenléte nélkül ez, valamint az ország szovjetizálása sohasem következett volna be. A szuverenitásvesztés mértéke, illetve az önállóság meghagyott vagy kivívott szintje mindazonáltal időről időre változott. Ennek alapján az 1944 utáni közel fél évszázad története négyjól elkülöníthető alperiódusra osztható (1944-1949, 1949-1956, 1956, 1956-1988).

Az első szakasz 1944-től 1949-ig tartott. Közvetlenül a háború után még magántulajdonon és piaci automatizmusokon alapuló gazdaság működött az országban, s a politikai és a kulturális életben alig korlátozott pluralizmus érvényesült. Bizonyos megszorításokkal ez a periódus ezért a magyar történelem szerves – ámbár a konzervatív, autoriter és nacionalista hagyományok helyett a nyugat-európai demokratikus mintákat követni kívánó – fejleményeként értékelhető. A későbbiekben azonban egyre nagyobb mértékben kezdtek érvényesülni azok a kommunista törekvések, amelyek célja a politikában a többpártrendszer felszámolása és a hatalom kizárólagos birtoklása, a gazdaságban a magántulajdon megszüntetése és a tervgazdálkodás bevezetése, társadalmi téren totális elitváltás, túlzó egalitarianizmus és egyben az emberek teljes alávetettsége, a szellemi szférában pedig a marxista ideológia hegemóniájának a kivívása és minden elképzelhető eszközzel történő terjesztése volt. E folyamat 1947-1948-ban gyorsult fel, és 1949-ben, az új alkotmány elfogadásával fejeződött be. Az átalakulás ütemét nem Budapesten, hanem Moszkvában, a szovjet-amerikai rivalizáció függvényében és szovjet birodalmi politika érdekeinek megfelelően határozták meg. Ezek az érdekek eleinte fokozatosságot, később gyorsaságot diktáltak. Alapvetően a Szovjetunió akadályozta meg a Románia és Magyarország között

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Erdély hovatartozása miatt fennálló területi viszály kezdetben még lehetségesnek látszó kompromisszumos rendezését is. Az 1947-ben aláírt párizsi békeszerződés ezért egyetlen apró módosítástól eltekintve az 1920-as trianoni határokat állította vissza.

Az 1944 és 1949 közötti átmeneti időszakot „népi demokráciának" vagy „koalíciós éveknek" nevezni, amint azt az elmúlt évtizedek magyar historiográfiája általában tette, tehát olyan eufemizmus, amely éppen az átalakulás lényegét és irányát hagyja homályban. Az, hogy ezt sokan nem látták előre, mások pedig nem így élték meg, nem változtat azon, hogy a Szovjetunió és a magyar kommunisták célja kezdettől az ország szovjetizálása volt.

1. 1. A NEMZETKÖZI HÁTTÉR

A második világháború folyamán mindhárom győztes nagyhatalom: az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió szakértői részletes terveket dolgoztak ki annak a régiónak az új rendjéről, ahonnan és amelynek az ellenőrzéséért negyedszázad leforgása alatt két pusztító világháború indult. Az amerikai elképzeléseknek három lényeges eleme volt: a térség államainak élet- és ellenállóképes szövetségekbe (föderáció, konföderáció) tömörítése; a nemzeti ellentétek minimalizálása a nyelvi és politikai határok szinkronizálásával és más eszközökkel, például lakosságcserével; s végül demokratikus rezsimek hatalomra segítése a két világháború közötti diktatúrák vagy autoriter rendszerek helyett. Magyarország esetében ez utóbbi egy szociáldemokrata-kisgazda-liberális kormányzat támogatását jelentette volna a népi írók bevonásával. Horthy vagy akár Bethlen vezető szerepét nem tartották kívánatosnak. A nemzeti ellentétek minimalizálása érdekében a trianoni döntésekhez képest az osztrák-magyar határtól eltekintve minden határszakaszon módosításokat javasoltak Magyarország javára. Mivel az utódállamok 1930 körüli statisztikai adataiból indultak ki, javaslataik egyetlen esetben sem érték el az 1938 és 1941 közötti revíziós változások mértékét. Úgy gondolták, hogy az etnikai elv becsületes alkalmazása az északi határon egyszer és mindenkorra véget fog vetni a szlovák-magyar ellenségeskedésnek, s ha a határmódosítást lakosságcserével kombinálják, akkor jugoszláv-magyar viszonylatban is kiegyensúlyozott helyzet teremthető. A határmódosítás és a lakosságcsere egyedül Erdély esetében tűnt elégtelennek. A Székelyföld számára ezért széles körű területi autonómiát javasoltak, illetve alternatív megoldásként egész Erdély független állammá szervezését fontolgatták. (Szgy. V365-366.)

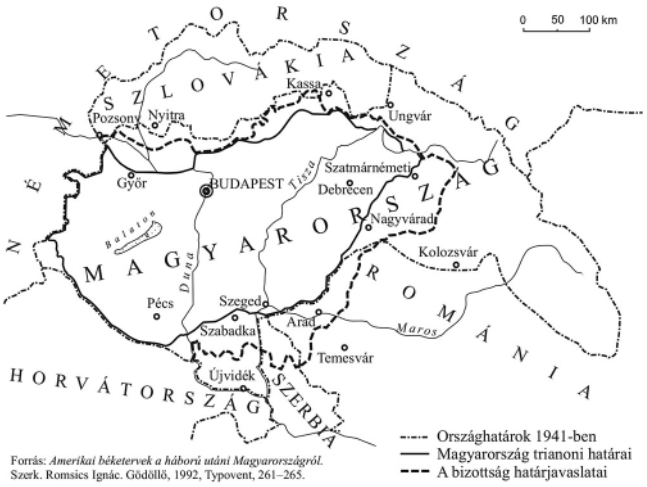

18. térkép. Az amerikai béke-előkészítő bizottság 1942-43-as határtervei

A brit béke-előkészítő bizottság, melyet Arnold J. Toynbee vezetett, s egyik magyar szakértője C. A. Macartney volt, az amerikaihoz nagyon hasonló határjavaslatokat dolgozott ki. A szlovák-magyar határszakasz esetében még túl is ment az amerikai előterjesztéseken, s lényegében az I. bécsi döntés nyomvonalának felelt meg. Délen viszont bizonytalankodtak, s nem jelöltek ki pontos határvonalat. Erdélyjövőjének valamennyire is megnyugtató rendezését „az egész térség messzemenően legbonyolultabb problémájának" tartották. A mérlegelt lehetőségek közül „leginkább reményteljesnek" számukra is az tűnt, ha Erdély önálló politikai egységként ugyanannak a konföderációnak lenne a tagja, mint Románia és Magyarország, vagy esetleg „teljesen független ütközőállamként" találná meg helyét a háború utáni új rendben.[1] A föderatív elv érvényesítése ugyancsak integráns részét képezte a brit elképzeléseknek. A vezető brit politikusok közül ez különösen a

[1] *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról 1942—1943.* Szerk. Bán D. András. Budapest, 1996, Osiris, 77.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

miniszterelnökhöz, Winston Churchillhez állt közel, aki lényegében az egész kontinenst egy több konföderációból álló „Európai Egyesült Államokként" képzelte el. Az emigráns politikusok tárgyalásainak eredményeként egy kelet-közép- (lengyel-cseh) és egy délkelet-európai (jugoszláv-görög) konföderáció körvonalai 1942-re ki is alakultak. 1943 májusában, amikor Washingtonba látogatott, Churchill ezt azzal egészítette ki, hogy a körvonalazódó északi és déli mellett szívesen látna a térségben egy „olyan Bécs központú dunai föderációt is, amely bizonyos mértékig kitöltené azt az űrt, amely az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnésével keletkezett".[2] Belpolitikai szempontból a britek ugyancsak támogatták az ország demokratizálását. A progresszív erők közül különösen a szociáldemokratákkal számoltak. Ugyanakkor – eltérően az amerikaiaktól – a konzervatív-liberálisokat sem zárták volna ki az új elitből. E csoport legkiemelkedőbb alakjának, Bethlen Istvánnak pedig, akit korábban egy emigráns magyar kormány élén is örömmel láttak volna, kifejezetten vezető szerepet szántak.

Eltérően az amerikai és a brit elképzelésektől, amelyek távoli és közvetlenül érdektelen megfigyelők jóindulatú vízióiként foghatók fel, a szovjet álláspont a térséggel közvetlen érintkezésben álló nagyhatalom évszázadok óta expanzív stratégiai érdekeit tükrözte. Ezekből a stratégiai érdekekből következett, hogy a Szovjetunió minden nyugati határai mellett létrejövő, életerős, s esetleg angolszász befolyás alá kerülő államszövetséget maga ellen irányulónak tekintett, s következetesen elvetett. 1943 júniusában Vjacseszlav Mihaj- lovics Molotov erről hivatalos jegyzékben (Szgy. I/343-344.) is értesítette a Szovjetunió nyugati szövetségeseit, s 1943 novemberében, amikor Roosevelt, Churchill és Sztálin Teheránban találkoztak, a szovjet diktátor megerősítette külügyi népbiztosának közlését.

Churchillnek válaszolva, aki ismét egy Ausztriából, Magyarországból és esetleg Bajorországból álló „békés és nem agresszív konföderáció" létrehozásátjavasolta, kijelentette, hogy „Németország felosztása után a legostobább dolog lenne új kombinációkat, dunait vagy bármilyen mást, létrehozni".[2] Azzal, hogy Teheránban ismeretes módon nem a balkáni, hanem a normandiai partraszállás mellett döntöttek, ez a szövetségesek közötti vitakérdés lényegében eldőlt. A kelet-közép- és délkelet-európai konföderációk kezdetben annyira pártolt terve ezért 1944-re Washingtonban és Londonban is a szép, de megvalósíthatatlan tervek süllyesztőjébe került.

A területi kérdéseket illetően Nyugaton Sztálin minimálisan a német támadás előtti, tehát nagyjából a régi s az 1939-es Molotov-Ribbentrop-paktumban is elismert orosz birodalmi határok elérésére törekedett. A későbbiekben ez további területekkel, Kelet- Poroszország egy részével és Kárpátaljával – a szovjet terminológia szerint: „kárpátontúli Ukrajna" – egészült ki. A magyar határnak ezen a szakaszán éppúgy, mint ettől nyugatra vagy délre a szovjet vezetés a trianoni határok helyreállítását szorgalmazta. Ezt általában Magyarország háborús szereplésével, s Erdély esetében emellett Románia kompenzálásának a szándékával indokolta. Besszarábiát, amely a szovjet területi célok minimumához tartozott, Románia történeti és etnikai okokból ősi román földnek tartotta, s az 1941-es szovjet visszavonulás után német jóváhagyással reintegrálta. A szovjet vezetés ezért úgy gondolta, hogy Besszarábia elvesztéséért Romániát Erdéllyel vagy annak nagyobb részével kárpótolhatja. Észak-Erdély Romániához történő visszacsatolásának alternatívájaként azonban a szovjet béke-előkészítő bizottság szakértői is számoltak egy független erdélyi állam létrehozásának az eshetőségével. Cinikus módon azt feltételezték, hogy a független Erdély „a viszály gyökere maradna a két szomszéd, Magyarország és Románia között", s így nem maradhatna fenn „valamelyik szomszédja állandó pártfogása nélkül, ez jelen esetben a Szovjetunió lenne".[3] A Szovjetunió azt szerette volna, ha ebben a kérdésben már a háború alatt döntés születik, s a román fegyverszüneti egyezménybe bele is foglalják, hogy Besszarábia elvesztése fejében a háború után Románia visszakapja „Erdélyt vagy annak nagyobb részét". A brit és az amerikai ellenállás miatt ez azonban csak azzal a megszorítással került a megállapodásba, hogy „a békekonferencia döntésétől függően".[4] A csehszlovák-magyar és a jugoszláv-magyar határ kérdésében a brit és az amerikai kormány hasonló ellenállást nem fejtett ki, hanem számot vetve a háború végére kialakult helyzettel, szakértőik korábbi javaslatai ellenére elfogadták a status quo ante bellum álláspontjára helyezkedő szovjet megközelítést.

Belpolitikai szempontból Sztálin a szovjet Vörös Hadsereg által ellenőrzött területek szovjetizálását tűzte ki célul. „Ez a háború – jegyezte fel felfogásáról Milovan Djilas, Tito harcostársa, majd ellenfele – nem olyan, mint a régiek; aki elfoglal egy területet, az arra saját társadalmi rendszerét is rákényszeríti. Mindenki addig terjeszti ki a saját rendszerét, ameddig a hadserege eljut. Másként ez nem lehet."[6] Geir Lundestad svéd kutató

[2] Uo. Vol. V Closing the Ring. London, 1985, Penguin Books, 355.
[3] Tofik Iszlamov: Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. Múltunk, 1994/1-2. 47.
[4] Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers 1944. Vol. IV Washington, 1966, 172-173. és 200., valamint uo. Diplomatic Papers 1945. Vol. V Washington D. C., 1967, 526.
Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések 1940-1956. Szerk. Feitl István, Gelléríné Lázár Márta, Sipos Levente. 2. köt. Budapest, 1997, Napvilág, 925.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

szerint a szovjetizálás mértéke és üteme szempontjából a szovjet vezetés négy övezetre osztotta Európát. Az 1939-1941-es határoktól keletre fekvő területekre – balti államok, Kelet-

Lengyelország, Besszarábia – a birodalomba való azonnali és teljes reintegrálódás várt. Az ettől nyugatra fekvő övezetben – Lengyelország, Románia, Bulgária – minden átmenet nélkül vazallus kommunista rezsimeket akart hatalomra segíteni. Még nyugatabbra, így Magyarországon is, viszont több (egyes források szerint 10-15) éves átmenettel számolt, a tulajdonképpeni Nyugat-Európában pedig elegendőnek tartotta a kommunista pártok befolyásának biztosítását.

Az 1944. október 15-ei sikertelen átállásig Sztálin ezért az átmeneti időben vagy annak elején még Horthy szerepvállalását is elképzelhetőnek tartotta. A kiugrás sikertelensége miatt ez ugyan október második felében lekerült a napirendről, de a fokozatos szovjetizá- lás programja megmaradt. Ezzel magyarázható, hogy leendő miniszterelnöknek nem egy moszkvai magyar emigráns kommunistát, s nem is egy otthoni baloldali politikust kértek fel, hanem az 1. magyar hadsereg átállt parancsnokát, Dálnoki Miklós Béla vezérezredest.

A moszkvai magyar kommunisták tudomással bírtak a szovjet elképzelésekről. 1944. szeptemberi és októberi tanácskozásaikon ezért olyan határozatokat hoztak, hogy az 1919. évi kísérlettől eltérően nem a kommunizmus azonnali megvalósítására kell törekedni, hanem a lehető legszélesebb tömegtámogatás biztosítása érdekében nemzeti és demokratikus jelleget célszerű kölcsönözni a szovjet hadsereg háta mögött kiépülő új rendszernek, s abban a Horthy-rendszer demokratikus ellenzékének is helyet kell biztosítani. E cél érdekében – elveikkel és az 1919-es gyakorlattal ellentétben – felkarolták a radikális földosztás programját, a párt nevét Magyar Kommunista Pártra változtatták a régi Kommunisták Magyarországi Pártja helyett, és a nemzetközi kommunista mozgalom vörös zászlaja mellett szimbólumaik közé emelték a piros-fehér-zöld színű nemzeti trikolórt.

Egy másik szempont, amelyre a fokozatosság mellett a szovjet vezetők taktikai okokból súlyt helyeztek, s amelyre a magyar kommunistákat figyelmeztették: a zsidókérdés volt. A magyar középrétegek jelentős részének antiszemitizmusa miatt s az új rendszer nemzeti jellegének kidomborítása érdekében azt javasolták, hogy a zsidó származású kommunista vezetők, akiket mint nacionalista fertőzéstől mentes személyeket egyébként messzemenően alkalmasnak véltek a magyarországi „helytartói” szerepre, tanúsítsanak önmérsékletet a vezető posztok elosztásakor. Dimitrov, a Komintern volt vezetője Rákosi szerint ezt azzal a praktikus tanáccsal toldotta meg, hogy a „zsidó elvtársakat” lehetőleg olyan helyeken kell foglalkoztatni, „ahol tudásukat fel lehet használni anélkül, hogy a széles néptömegekkel érintkeznének, például a szerkesztőségekben s hasonló helyeken”.[7] A moszkvai magyar kommunista kolónia vezetői ezt a tanácsot is megszívlelték. Erre utal, hogy a szovjet hadsereggel együtt már magyar területen tartózkodó Vas Zoltánt Rákosi levélben figyelmeztette 1944 végén arra, hogy egyelőre nem számíthat vezető pozícióra a pártban, mivel a négy zsidó származású csúcsvezető – Gerő Ernő, Révai József, Farkas Mihály és maga Rákosi – mellett a keresztény Nagy Imrének is indokolt irányító szerepet adni.

Első számú kommunista vezetővé Rákosit szemelte ki Sztálin. Nemzetközi ismertsége mellett erre elsősorban többszörös lekötelezettsége miatt tartotta alkalmasnak. Azzal, hogy az 1848-1849-es zászlókért 1940-ben őt kérte cserébe, valószínűleg az életét mentette meg. Ennél is fontosabb volt, hogy az 1925-ös letartóztatásakor Rákosi a Komintern működésével kapcsolatos adatokat árult el a magyar rendőrségnek. Kiszabadulása után ezért súlyos büntetésben részesülhetett volna. Sztálin azonban – bár egy formális fegyelmit indítottak ellene – eltekintett ettől. Rákosi Moszkva iránti lojalitása, sőt hűsége tehát többszörösen is biztosított volt.

Az 1944 őszére kialakult katonai helyzettel számot vetve 1944 októberében Churchill Magyarországot és a Földközi-tenger északkeleti partvidékétől eltekintve tulajdonképpen egész Kelet-Közép- és Délkelet-Európát szovjet érdekszférának ismerte el. A híres „százalékos megegyezésben”, amely persze formális diplomáciai megállapodásnak nem tekinthető, ez tükröződött. Eszerint Nagy-Britannia számára Magyarországon és Bulgáriában 80%-os szovjet befolyás is elfogadható volt, sőt Romániában akár 90%-os is, míg Jugoszláviában legfeljebb 50%-os, s Görögországban nem több, mint 10%-os. Roosevelt és az amerikai vezetés viszont – legalábbis szavakban – ragaszkodott a szabad választásokhoz, s a választások eredményétől függő, az adott ország lakosságának akaratát kifejező politikai rendszerek létesítéséhez. Ezt tükrözte a britek és a szovjetek által is elfogadott 1945. február 11-ei híres-neves jaltai nyilatkozat, amely a közhiedelemmel ellentétben nem azt tartalmazta, hogy a Szovjetuniónak „szabad keze” van Kelet- és Közép-Európában, hanem a népek jogát erősítette meg arra, hogy szabad és demokratikus választások keretében maguk dönthessenek állam- és kormányformájukról, illetve országuk politikájáról. E szép elv szankcionálása azonban hiányzott az egyezményből. A megállapodás eme negatívuma Moszkvának kedvezett, s kezdettől a szovjet elképzelések malmára hajtotta a vizet.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

2. 2. AZ EGYPÁRTRENDSZER KIALAKULÁSA

Miközben Moszkvában a jövőt tervezték, a szovjet hadsereg lépésről lépésre szorította ki a német és a még harcoló magyar alakulatokat Magyarországról. A szovjet katonák viselkedése a civil lakossággal szemben számos helyen és esetben igazolta a háború alatti félelmeket. Egyik legismertebb áldozatuk báró Apor Vilmos győri püspök volt, akit ártatlan nők védelme miatt gyilkoltak meg. A front elvonulása után számos településen új hatalmi szervek – többnyire nemzeti bizottságoknak nevezték magukat – jöttek létre, amelyek a szétzilálódott régi közigazgatás helyébe lépve irányították az élet újrakezdését községi és városi szinten. Mellettük gomba módra alakultak az addig ellenzéki baloldali pártok helyi szervezetei. Röviddel a harcok befejeződése után, 1945 nyarán a Kisgazdapárt már 900 ezer tagot számlált, a Szociáldemokrata Párt több mint 350 ezret, a Nemzeti Parasztpárt közel 200 ezret, s a gróf Teleki Géza – az öngyilkos miniszterelnök fia – vezetésével megszerveződött konzervatív-liberális színezetű Polgári Demokrata Párt mintegy 50 ezret. Leglátványosabban azonban az illegalitásból előlépő s a szovjet hadsereg és katonai hatóságok megkülönböztetett támogatását élvező Magyar Kommunista Párt növelte taglétszámát. Az 1942-es nagy letartóztatások előtt a szervezett kommunisták száma – Kádár János visszaemlékezése szerint – nem haladta meg a 400-450 főt. A Békepárt létszáma 1943-ban ennél lényegesen magasabb volt, de – a rendőrség nyilvántartása szerint – nem több mint 5 ezer. 1944 legvégén 3 ezer körüli párttagot tartottak nyilván. 1945 februárjában viszont már 30 ezer, májusban 150 ezer, s októberben félmillió kommunista párttagot regisztráltak.

Kik támogatták az egyes pártokat? A Kisgazdapártot mindenekelőtt a birtokos parasztság és a keresztény középrétegek. A Nemzeti Parasztpártot a tiszántúli szegényparasztok és a népi írók művein felnőtt kis fizetésű vidéki értelmiség. A Szociáldemokrata Pártot a városi munkásság és polgári értelmiség egy része. A Kommunista Párt tagjai között minden réteg képviselői megtalálhatók voltak: a munkásoké, szegényparasztoké és az értelmiségé. Külön csoportot képeztek az úgynevezett kisnyilasok, akik zöld pártkönyvük vörösre cserélése ellenében kértek és kaptak bűnbocsánatot. A mintegy 150 ezerre olvadt és túlnyomóan fővárosi zsidóság társadalmi helyzetétől és ideológiai beállítottságától függően elsősorban a Polgári Demokrata Pártot, a Szociáldemokrata Pártot és a Kommunista Pártot támogatta, s a túlzottan agráriusnak, nacionalistának és vallásosnak tartott Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt iránt jóval kisebb rokonszenvet mutatott. A Kommunista Párthoz újonnan csatlakozó zsidókjó részét az elmúlt években átélt borzalmak, a magyar társadalom szolidaritásának keservesen megtapasztalt hiánya, s mindezekre épülve a megmenekülés tudata, a számukra valóban felszabadító Vörös Hadsereg és a Szovjetunió iránt érzett hála, valamint a védettség és új identitás iránti igény motiválta.

Ennek az öt pártnak és a szakszervezeteknek a képviselői alakították meg 1944. december 2-án Szegeden a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot, amely a szövetséges hatalmakat arra kérte, hogy a Horthy-, illetve a Szálasi-rezsim helyett új és demokratikus rendszer kiépítését kezdhessék meg. Nyilatkozatuk, amely szinte szó szerint megegyezett a kommunisták november 30-án közzétett programjával, ígéretet tartalmazott a revizionista politika feladására, baráti kapcsolatok kiépítésére a Szovjetunióval és a szomszédos államokkal, továbbá a fasiszta szervezetek feloszlatására, a népellenes törvények és rendeletek hatálytalanítására, valamint az ezekért és a háborús politikáért felelős politikusok bíróság elé állítására. A deklaráció emellett radikális földreformot, a dolgozók helyzetének javítását, a szén- és az olajbányák államosítását s a nagybankok állami ellenőrzését is kilátásba helyezte. A teljes körű államosítást azonban elvetette, sőt egyik általános gazdaságpolitikai irányelvként „a magánkezdeményezés és a magánvállalkozás” előmozdítását hangsúlyozta. (Szgy. I/373-376.) Ezt, mint a kibontakozás programját és a koalíciós szervezetet, mint annak letéteményesét, mindhárom nagyhatalom elfogadta. Az öt párt képviselői ennek alapján haladéktalanul hozzákezdtek egy ideiglenes törvényhozó testület megszervezéséhez. Ez

1. december 21-én a debreceni református kollégium oratóriumában alakult meg. Ugyanott, ahol a Pestről elmenekült forradalmi kormány 1849-ben ülésezett.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjainak száma 230 fő volt. Közülük 90 (39%) tartozott a Kommunista Párthoz, 56 (24%) a Kisgazdapárthoz, 43 (19%) a Szociáldemokrata Párthoz, 16 (7%) a Nemzeti Parasztpárthoz, s 13 (6%) a Polgári Demokrata Párthoz. A többiek (5%) függetlennek nevezték magukat. Társadalmi szempontból, a kis- és középbirtokosok adták az összes képviselő 32%-át, az ipari munkások 23%-át, az értelmiségi és alkalmazotti rétegek 26%-át, s a kisiparosok és kiskereskedők 10%-át. Ezek az arányok sem a Tiszántúl és a Duna-Tisza köze társadalmi szerkezetének, sem a pártpreferenciák 1944. decemberi állásának nem feleltek meg. Hogyan magyarázhatók akkor? Úgy, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjait nem választották, hanem a Függetlenségi Front pártjainak képviselőiből alakult előkészítő bizottság egy részüket kijelölte, illetve behívta, más részüket pedig a szervezők által összehívott rögtönzött népgyűlések delegálták. Ezt még a Moszkvából hazatért kommunisták egyik „erős embere”, Gerő Ernő is túlzásnak találta, s az ez idő tájt még Moszkvában

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

tartózkodó Rákosit így informálta: „Ami a kommunista képviselők arányszámát illeti, ezt bizony egy kicsit túlméreteztük. De ennek részben a sietség, részben a helyi elvtársak túlbuzgósága az oka."[5] 1945 tavaszán és nyarán, amikor a testület kiegészült a főváros és a Dunántúl képviselőivel, ezért a kommunista vezetők túlsúlyukat 39%-ról 34%-ra mérsékelték, a szociáldemokraták arányát pedig 19%-ról 24%-ra emelték. A 498 képviselő 36%-a ekkor szabadfoglalkozású értelmiségi és alkalmazott, 27%-a ipari munkás, 23%-a kisbirtokos, illetve önálló gazdálkodó, s 6%-a kisiparos és kiskereskedő volt. A régi parlament összetételéhez képest tehát nemcsak politikai, hanem társadalmi szempontból is forradalmi jellegű volt a változás.

Megalakulását követően az Ideiglenes Nemzetgyűlés szózatot intézett a magyar néphez. Ebben a „nemzeti akarat kifejezőjének", illetve a „magyar szuverenitás birtokosának" nevezte magát, s Bocskai, Bethlen, Rákóczi és Kossuth szellemét idézve arra szólította fel a magyarokat, hogy a kurucok és a 48-as honvédek nyomdokába lépve forduljanak a németek és „hazaáruló nyilas csatlósaik" ellen. „Sorsunk nehéz, de hittel hisszük, lesz magyar újjászületés! Tudva tudjuk: lesz magyar felemelkedés! A bizton eljövendő erős, boldog Magyarország alapjait akarjuk lerakni" – ígérte.[6] (Szgy. V376-378.) A testület mindössze két napig ülésezett. Ezalatt kinevezte az Ideiglenes Nemzeti Kormány még Moszkvában kijelölt tagjait, és saját soraiból Politikai Bizottságot választott. A kormányban – Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök mellett – helyet kapott két horthysta tábornok és gróf Teleki Géza, valamint 2-2 kisgazda, szociáldemokrata és kommunista, továbbá egy parasztpárti és egy pártonkívüli politikus. Mivel a pártonkívülinek feltüntetett Molnár Erik s a névlegesen parasztpárti Erdei Ferenc valójában a kommunisták számát szaporította, a kommunisták a kormányon belül is túlsúlyra tettek szert. A 23 tagú Politikai Bizottság, amely a nemzetgyűlés számos jogát gyakorolta, 1945. január 26-án háromtagú Nemzeti Főtanácsot választott az államfői jogok ideiglenes gyakorlására. Ennek tagjai a nemzetgyűlés elnöke (Zsedényi Bélajogászprofesszor), a miniszterelnök és a kommunista Gerő Ernő lett. Formailag tehát mindhárom, illetve a nemzetgyűléssel együtt mind a négy testület koalíciós jellegű volt. A valóságban azonban a négyből háromban kommunista túlsúly érvényesült. A szovjet vezetők, illetve a magyar kommunisták egy része számolt Bethlen esetleges bevonásával is az új hatalmi szervek munkájába. Miután azonban Bethlen István új rend iránti lojalitásához és felhasználhatóságához erős kétségek fértek, erről végül letettek, s 1945 tavaszán a Szovjetunióba szállították.

A nemzetgyűléstől kapott felhatalmazás alapján a kinevezését követő hetekben az Ideiglenes Nemzeti Kormány három alapvető fontosságú döntést hozott: 1. elfogadva a Szovjetunió feltételeit 1945. január 20-án aláírta a fegyverszünetet, s már ezt megelőzően hadat üzent Németországnak; 2. megkezdte a közigazgatás reorganizálását és ezzel összefüggésben a szélsőjobboldali és háborúpárti politikusok felelősségre vonását; s végül 3.

1. március 17-én elrendelte a földosztást.

A fegyverszüneti egyezmény főbb előírásai a következők voltak: 1. Magyarország visszavonja csapatait az 1938 előtti határok mögé; 2. nyolc hadosztályt állít fel, és bekapcsolódik a Németország elleni harcba; 3. a Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának 300 millió dollár értékben jóvátételt fizet; 4. feloszlatja az összes németbarát és fasiszta szervezetet, s betiltja a szövetségesek elleni propagandát; és végül 5. elfogadja, hogy a békekötésig a szövetséges hatalmak képviselőiből álló bizottság (SZEB, azaz Szövetséges Ellenőrző Bizottság) fogja „szabályozni és ellenőrizni" a fegyverszüneti feltételek végrehajtását. Tekintve, hogy ez utóbbi élén mindig szovjet generálisok – előbb Vorosilov, majd később Szviridov – álltak, a Szovjetunió ezzel mintegy legalizálta közvetlen befolyását a magyarországi ügyek alakulására. Ennek mértékére jellemző, hogy a testület nemcsak politikai pártokat tilthatott be és letartóztatásokat eszközölhetett, hanem a sajtótermékek és a mozifilmek cenzúrázása mellett a postaforgalmat is ellenőrizhette. (Szgy. I/378-382.)

A fegyverszüneti egyezmény előírásainak végrehajtása azonnal megkezdődött. Az új hadsereget illetően a kormány azt tervezte, hogy a rendelkezésre álló emberanyagból egy hadosztályt azonnal felállít, hetet pedig fokozatosan, a felszabaduló területekkel arányosan. Hamarosan kiderült azonban, hogy a hadi események alakulása miatt a Szovjetunió valójában nem igényli az előírt katonai támogatást. A hadműveleti területet – 1945 áprilisában – ezért csak két hadosztály érte el, de a harcokban ők sem vettek részt. Spontán szerveződött magyar alakulatok – például a Budai Önkéntes Ezred – viszont bekapcsolódtak a fegyveres küzdelembe.

Az államigazgatás újjászervezésével foglalkozó rendeletek nem a nemzeti bizottságokat legalizálták, hanem a régi közigazgatási szervek „megtisztítását" és politikailag megbízható emberekkel való feltöltését írták elő. Arról, hogy az itthon maradt, illetve fokozatosan hazatérő jegyzők, főszolgabírók stb. megfelelnek-e az új rend követelményeinek, igazolóbizottságok döntöttek. A bizottságok alapszempontnak azt vették, hogy az illetők

[5] Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944-1948. Szerk. Izsák Lajos, Kun Miklós. Budapest, 1994, Századvég, 14.
[6] Közli A Magyar Népfront története. Dokumentumok 1935-1976. Főszerk. Szabó Bálint. 2. köt. Budapest, 1977, Kossuth, 25-27.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1939 utáni magatartása „sértette-e a magyar nép érdekeit”. Bár 1945 folyamán a régi közigazgatási tisztviselőknek ezen a módon csak 2-3%-át bocsátották el állásaikból, a hadifoglyok és a Nyugatról hazatérni nem kívánók magas száma miatt a koalíciós pártok számára tág lehetőségek nyíltak a közigazgatási kulcspozíciók megszerzésére. Helyzetükből adódóan ezt elsősorban a kommunisták tudták kihasználni. Maga az államszervezet egyetlen ponton módosult érdemben: a csendőrséget mint félkatonai és hírhedten jobboldali szervezetet feloszlatták, s feladatait az újjászervezett rendőrségre ruházták. A rendőrség, melynek létszáma már 1945 végére megközelítette az 50 ezer főt, a Belügyminisztériumhoz hasonlóan kezdettől fogva kommunista irányítás alatt állt.

A szélsőjobboldali szervezetek feloszlatását 1945. február 26-án rendelték el. Ez összesen 25 pártot és társadalmi egyesületet érintett, köztük az összes nyilas pártot, az ÉME-t, a MOVE-t s a volt kormánypártot, a Magyar Élet Pártját is. Ezzel egyidejűleg hatályon kívül helyezték az összes zsidótörvényt, s megkezdték az úgynevezett háborús bűnösök listáinak közzétételét és az elfogottak büntetőjogi felelősségre vonását. A háborús bűnösök letartóztatása az új rendőrség kebelén belül létrejött különleges testület, az úgynevezett politikai rendészeti osztály feladata volt, amelyet később Államvédelmi Osztálynak (ÁVO) neveztek. A szervezet, amelyet egy volt illegális kommunista, Péter Gábor – eredeti nevén Eisenberger Benjámin – irányított, az Andrássy út 60.-ban, a nyilasok egykori székházában (Hűség Háza) rendezkedett be. Maga a vizsgálat és az ítélethozatal a kifejezetten ezzel a céllal felállított népbíróságokra hárult, amelyek koalíciós alapon delegált laikus tagjai és jogvégzett elnöke gyorsított eljárás keretében hozták meg gyakran elfogult és vitatható döntéseiket. (Szgy. I/383-387.) 1945 és 1950 között csaknem 60 ezer fő ügye került a népbíróságok elé. Közülük 27 ezret marasztaltak el, több mint 10 ezret zártak börtönbe, s 189-et végeztek ki. A bíráskodás jellege és körülményei alapján ezek az ítéletek az 1919-1920-as gyorsított bűnvádi eljárás során hozott döntésekhez hasonlíthatók. Mint akkor, úgy részben most is politikai ellenfelek számoltak le politikai ellenfelekkel. Az 1919-1920-as fehérterrorra emlékeztetett az is, hogy azokat, akik ellen nem lehetett népbírósági eljárást indítani, de a hatalom új urai szemében nemkívánatos személyeknek minősültek, rendőrségi eljárás keretében egyszerűen internálótáborokba zárták. Különbségként, mégpedig fontos különbségként kell azonban számba vennünk, hogy az 1945 után kivégzettek és elítéltek jelentős része egy egész embercsoport megsemmisítési kísérletében vett részt többé-kevésbé aktívan, míg az 1919-es forradalmárokat ehhez fogható (úgynevezett emberiség elleni) bűnök nem terhelték. Az úgynevezett főbűnösök közül először – 1946. január 10-én – Bárdossy Lászlót végezték ki 1941-ben, miniszterelnökként hozott külpolitikai döntései miatt, majd a későbbiekben Imrédy Bélát, Sztójay Dömét, s természetesen Szálasi Ferencet és minisztereit. Horthy Miklóst, akinek javára írták a budapesti zsidók megmentését és októberi kiugrási kísérletét, valamint Kállay Miklóst és Lakatos Gézát, akiknek németellenes politikáját honorálták, nem állították népbíróság elé.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

43. Szálasi Ferenc kivégzése a Markó utcai börtön udvarán. 1946. március 12.

A szigorú népbírósági ítéletek és az igazolóbizottságok összetétele, valamint pontosan nem szabályozott eljárásai következtében a lakosság jelentékeny hányada vélekedett úgy, hogy a felelősségre vonás leple alatt valójában a zsidóság áll bosszút korábbi üldözőin. Mint szélsőséges eset az is előfordult, hogy egy igazságtalannak tartott pécsi népbírósági döntés miatt a per hallgatósága tüntetést provokált, s a népbírák fejére halált követelve beverte a zsidó hitközség házának ablakait. (Szgy. I/396-399.)

4.1. táblázat - 27. táblázat. A mezőgazdaság üzemstruktúrája 1935-ben és 1947-ben

Birtokegység (kat. hold)	Birtokviszonyok a földreform előtt				Birtokviszonyok a földreform után				Változás (%)	
	Birtokok									
	száma	%	területe (kat. hold)	%	száma	%	területe (kat. hold)	%	száma	területe
0-5	1 184 783	72,5	1 631 246	10,1	1 406 325	68,1	2 871 850	17,9	+ 18,7	+76,0
5-10	204 471	12,5	1 477 376	9,2	388179	18,8	3 388 657	21,1	+ 84,9	+ 122,6
10-20	144 186	8,8	2 025 946	12,6	175 428	8,5	2 789 353	17,3	+ 21,9	+37,6
20-50	73 663	4,5	2172300	13,5	71 164	3,4	2 359	14,7	-3,3	+8,6

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

							004			
50-100	15 240	0,9	1 036162	6,5	14 864	0,7	1 295 506	8,1	-2,4	+25,0
100-200	5 792	0,3	805 164	5,0	5 525	0,5	714 512	4,4	-4,6	-11,2
200-1000	5 202	0,3	2 124 801	13,2	4 034	0,2	1 352 728	8,4	-22,4	-36,3
1000-3000	768	0,1	1 250 599	7,8	504	0,0	796 007	4,9	-34,3	-36,3
3000 felett	302	0,1	3 558 250	22,1	91	0,0	513 919	3,2	-69,8	-88,3

Forrás: Szakács Sándor: *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945-48.* Bp., 1971, Akadémiai K. 11.

A földreformmal kapcsolatban a Függetlenségi Frontba tömörült pártok véleménye abban megegyezett, hogy a nagybirtokrendszert fel kell számolni, s a magyar agrárgazdaság súlypontját a paraszti kis- és középgazdaságokra kell helyezni. A reform radikalizmusát, illetve a kivitelezés útját-módját illetően azonban már megoszlottak a vélemények. A Kisgazdapárt 1939-es programja, amelyet még Eckhardt Tibor dolgozott ki, 3 millió kat. hold föld igénybevételével számolt, s ezt félmillió paraszti családfő – köztük 100 ezer föld nélküli – között kívánta szétosztani. A kisajátított földekért kártalanítás járt volna. A Szociáldemokrata Párt 1930 óta az 500 kat. holdon felüli birtokok kisajátítását követelte, amelyeket elsősorban a föld nélküli mezőgazdasági munkások és a cselédek kaptak volna meg részben tulajdon, részben örökbérlet formájában. A hitbizományokért nem járt volna kártérítés, a többiért igen. A Nemzeti Parasztpárt 1945.január 14-én közzétett elképzelése mindkét eddig ismertetettjavaslatnál radikálisabb volt. Az úgynevezett úri birtokok esetében ez 100, a paraszti birtokok esetében pedig 200 kat. holdas felső birtokhatárral számolt, s a kártalanításra nem helyezett hangsúlyt. A Kommunista Párt állásfoglalása, amely lényegében a parasztpárti tervezetet fogadta el, egy héttel ezután jelent meg. Az ily módon immár kétpárti javaslatot a szociáldemokraták különösebb vita nélkül elfogadták. A Kisgazdapárt azonban túlzottan radikálisnak tartotta a parasztpárti-kommunista javaslatot, s ezért annak mérséklésére, illetve a döntéshozatal elodázására törekedett. A vitát Vorosilov marsall döntötte el azzal, hogy a kormányt a földreform haladéktalan elrendelésére szólította fel. A SZEB elnöke azt remélte, hogy ez kedvező hatással lesz a Dunántúlon még harcoló magyar katonákra és általában az ottani parasztságra, s ezáltal a március közepére tervezett szovjet offenzíva sikere biztosabb lesz.

Az 1945. március 17-én megjelent 600/1945. számú miniszterelnöki rendelet előírta, hogy teljes egészében el kell kobozni a nyilas és egyéb szélsőjobboldali vezetők, valamint a háborús bűnösök földjeit, továbbá az 1000 holdon felüli nagybirtokokat és az ipari, kereskedelmi és banktőke földbirtokait is maradék nélkül ki kell sajátítani. Az 1000 hold alatti úri birtokosok maximálisan 100, a paraszti birtokosok pedig 200 hold földet tarthattak meg. Ez alól egyetlen kivétel volt: az antifasiszta ellenállásban részt vevők, akik 300 holdig mentesültek a kisajátítás alól. A katolikus egyház 862 ezer holdnyi birtokából 765 ezer holdat vettek igénybe. Eltérően a világi birtokoktól, amelyek kisajátításáért jelképes kárpótlás járt, az egyház semmiféle kompenzációban nem részesült. A rendelet értelmében elsősorban a földtelen cselédeket és napszámosokat, valamint a törpebirtokosokat és a nagycsaládosokat kellett földhöz juttatni. (Szgy. V390-396.)

A földreformrendelet végrehajtása, amely azonnal megkezdődött, néhány hét leforgása alatt gyökeresen új helyzetet teremtett a magyar mezőgazdaságban és társadalomban egyaránt. A földosztó bizottságok összesen 5,6 millió hold földet vettek igénybe, azaz az összes föld 35%-át. Mivel sokkal több volt az igénylő, mint a kiosztható föld, számos esetben az 1000 hold alatti úri birtokokat is teljesen szétosztották, s olykor még a 200 hold alatti gazdagparaszti birtokokra is sort kerítettek. A kisajátított földek egy részén állami gazdaságokat létesítettek, egy részét kommunális kezelésbe adták, 3,2 millió holdat pedig – átlagosan 5 kat. holdas parcellák formájában – szétosztottak 642 ezer igényjogosult között. A teljesen föld nélküli, illetve 1 holdnál kevesebb földdel rendelkező parasztok számaránya ezzel az összparasztság 46%-ról (1941) 17%-ára csökkent, az 1 hold feletti szegény-, kis- és középparasztságé pedig 47%-ról 80%-ra nőtt. A magántulajdonban lévő nagy- és középbirtokok teljesen megszűntek.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A közép- és nagybirtokok szétosztása következtében a magyar társadalom évszázadokon át vezető szerepet betöltött hagyományos uralkodó rétege, a nagy- és középbirtokosság egyik napról a másikra elveszítette anyagi létalapját, s ezzel mint osztály megszűnt. Abban, hogy ennek így kell lennie, a koalíciós pártok egyetértettek. A földosztást valameny- nyien történelmi igazságtételként fogták fel, s úgy fogta fel a magyar parasztság zöme is. Vita a végrehajtás során csak annyiban volt közöttük, hogy a kommunisták és a parasztpártiak politikailag motivált radikalizmusával szemben a kisgazdák kifogásolták a túlkapásokat, s általában véve szerették volna, ha a közgazdasági szempontok is jobban figyelembe vétetnek. A Kisgazdapárt emellett nehezményezte azt is, hogy erre a nagy jelentőségű lépésre nem törvény, hanem kormányrendelet alapján került sor. Érveik azonban leperegtek a részben bázisuk kiterjesztésére, részben pedig a legbefolyásosabb elitcsoport kíméletlen szétzúzására törekvő koalíciós partnereikről, többek között a földművelésügyi tárcát vezető kommunista miniszterről, Nagy Imréről. „lényegében arról volt szó – vallotta meg utóbb az egyik fiatal kommunista földosztó, Hegedüs András -, hogy a hazatért moszkvai kommunista vezető csoport, kiegészülve néhány hazai kommunistával vagy kommunistabarát parasztpártival, saját pártja, sőt azt is mondhatnám, hogy vezető csoportja számára akarta megszerezni a történelmi jelentőségű földreform végrehajtásának a dicsőségét", s így aztán „végrehajtottunk egy radikális, szegényparaszti földreformot, alapvetően az egyenlősítés eszméje alapján [.], de szétromboltuk [.] a modernizálódó nagy- és középbirtok teremtette technikai alapok nagy részét, és kikapcsoltuk a mezőgazdaság modernizálásának szakértői rétegét, az intézőket. [.] Virágzó bérleti gazdaságokat szüntettünk meg a tulajdonviszonyok egyoldalú mérlegelése alapján."[7]

A közép- és nagybirtokok felparcellázásával egyidejűleg az új birtokosok kezére került a volt közép- és nagyüzemek eszközállományánakjelentős része, mintegy 160 ezer kisebb talajművelő eszköz (eke, borona, vetőgép) és 250 ezer egyéb kisgép (szecskavágó, daráló, morzsoló stb.) is. Az igazságosan szét nem osztható nagygépállomány (traktorok, cséplőgépek, gőzekék) és a nagybirtokok feldolgozóüzemei (malmok, darálók, szeszgyárak stb.) viszont az újgazdák közös tulajdonává váltak. Ezek működtetésére alakultak az úgynevezett földműves-szövetkezetek. A szövetkezeteket minden olyan faluban, ahol legalább 300 holdat szétosztottak, meg kellett alakítani. A földműves-szövetkezetek mellett tovább tevékenykedtek a régi múltra visszatekintő fogyasztási és értékesítési szövetkezetek, mint például a Hangya, amelyhez 1945-1946-ban 1529 fiók tartozott, a 970 csarnokkal, illetve begyűjtő állomással rendelkező Tejszövetkezet, s az ugyancsak közel ezer helyi kirendeltséget irányító Országos Központi Hitelszövetkezet.

A törvényhozó testület társadalmi és politikai összetételének radikális megváltozásával, a közigazgatásban zajló kádercserékkel, a népbírósági ítéletekkel és a földreformmal 1945 nyarára gyökeresen új társadalmi és politikai helyzet alakult ki Magyarországon. A két világháború közötti konzervatív-autoriter jellegű társadalmi-politikai rend bástyái ledőltek. A forradalmi méretű változások törvényességéhez és az új hatalmi szervek legitimitásához azonban nyilvánvalóan kétség fért, s az amerikai és a brit kormány – ha el is ismerték a Szovjetunió elsőbbségét – hangot is adott fenntartásaiknak. Hivatkozva ajaltai egyezményre ismételten demokratikus választások megrendezését kérték, s az Ideiglenes Nemzeti Kormányt 1945 őszéig nem ismerték el. Vorosilov, a SZEB elnöke ezért augusztus 16-án tájékoztatta Dálnoki Miklós Bélát, hogy minél előbb általános választásokat kell tartani.

A választások rendjéről a szeptemberben néhány napra ismét összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés által kibocsátott 1945. évi VIII. tc. intézkedett. A feloszlatottjobboldali pártok vezetőitől, az SS-alakulatokba jelentkezőktől, az internáltaktól és persze a népbírósági eljárás alatt állóktól eltekintve ennek értelmében minden 20. életévét betöltött magyar állampolgár választó és választható lett. Eltérően a korábbi magyar gyakorlattól ezt semmiféle vagyoni vagy műveltségi cenzus nem korlátozta. Megszűnt a nemek közötti különbségtétel is. Ebből következett, hogy a választójogosultak összlakossághoz viszonyított számaránya az 1939-esnek éppen a duplájára, 30%-ról 60%-ra emelkedett. A szavazás módja mindenütt titkos volt. Ehhez fogható demokratikus választójog alapján Magyarországon addig még nem választottak. Változásnak számított az is, hogy az addigi egyéni kerületek helyett általánossá tették a listás szavazást, vagyis azt, hogy nem egyéni jelöltekre, hanem pártlistákra kellett szavazni. Egy mandátumhoz 12 ezer szavazatra volt szükség. A teljes arányosság biztosítását szolgálta továbbá az is, hogy a kerületi töredék szavazatokat összeadták, s ezek alapján országos pártlistákról is a törvényhozásba lehetett kerülni. (Szgy. I/420-424.)

Az 1945. november 4-én megtartott választásokon hat párt versengett a hatalomért. A februártól immár Rákosi által vezetett Magyar Kommunista Párt, amely további demokratikus reformokat és népjóléti intézkedéseket követelt programjában; a Szociáldemokrata Párt, amely „Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért" jelszót hangoztatta; a Nemzeti Parasztpárt, amely elsősorban a szegényparasztság érdekeiben lépett fel; a Kisgazdapárt és a Polgári Demokrata Párt, amelyek a klasszikus polgári demokrácia elveit, a szakértelmet, a vállalkozás szabadságát és a magántulajdon fontosságát hangoztatva tulajdonképpen a baloldali radikalizmussal szemben

[7] Hegedüs András: A történelem és a hatalom igézetében. Budapest, 1988, Kossuth, 115. és 118.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kínáltak alternatívát; s a Jászi régi és fiatal híveiből alakult Magyar Radikális Párt, amely a liberális vagy demokratikus szocializmus platformján állt. (Szgy. V399-419., 440-448.)

4.2. táblázat - 28. táblázat. A nemzetgyűlési (országgyűlési) képviselők foglalkozás szerinti megoszlása, 1945-1947 (%)

Foglalkozás	Ideiglenes Nemzetgyűlés, Debrecen (230 fő)	Ideiglenes Nemzetgyűlés, Budapest (498 fő)	Nemzetgyűlés, Budapest 1945. nov. (409 fő)	Országgyűlés, Budapest 1947. aug. (410 fő)
Kisbirtokos, gazdálkodó	32,2	23,5	29,6	27,3
Kisiparos, kereskedő	10,4	6,2	7,6	3,4
Ipari munkás	23,5	27,1	14,9	17,8
Értelmiségi, tanár	17,8	22,9	24,2	26,9
Alkalmazott	8,7	13,1	13,9	20,2
Gyáros, rt.-vezető	1,3	1,2	2,7	1,2
Egyéb (pap, katona stb.)	6,1	6,0	7,1	3,2

Forrás: A magyar parlament 1944-1949. Szerk. Hubai László, Tombor László. Bp., 1991, Gulliver Lap- és Könyvkiadó, 255.

A földosztás és gyorsan növekvő taglétszámuk alapján a kommunisták a nyár folyamán még biztosra vették elsöprő választási sikerüket. Rákosi a munkáspártok „lenyűgöző győzelmében” bízott, a párt ideológusának tartott Révai József pedig egyenesen 70%-os kommunista többséget prognosztizált. Az eredmény azonban rácáfolt várakozásukra. Többséget, mégpedig abszolút, 57%-os többséget ugyanis nem ők, hanem a Kisgazdapárt szerzett, s a két munkáspártnak meg kellett elégedni a szavazatok 17-17%-ával. Ennél is gyöngébben szerepelt a Nemzeti Parasztpárt, amely a szavazatoknak és a mandátumoknak csak kevesebb mint 7%-át kapta. A Polgári Demokrata Pártra 76 ezren (1,6%) szavaztak, a Magyar Radikális Pártra pedig oly kevesen (5 ezren), hogy egyetlen mandátumhoz sem jutott. A választók, akik igen magas, a két háború között szokásos 70-80%-os arány helyett 92%-os arányban járultak az urnákhoz, ezzel elég világos választ adtak arra az alapvető kérdésre, hogy perspektivikusan nyugati típusú parlamentáris demokráciát vagy szocializmust, illetve magántulajdonon alapuló piacgazdaságot vagy állami tulajdonra épülő tervgazdálkodást kívánnak-e. A többség az előbbire, illetve az utóbbi ellen szavazott, még ha a konkrét tennivalók szintjén az egyes irányzatok esetleg vitatkoztak is egymással.

A pártarányok eltolódásából következett, hogy kisebb mértékben bár, de a képviselők társadalmi összetétele is módosult. Az értelmiségiek és alkalmazottak aránya 36%-ról 40%-ra, a parasztoké és gazdálkodóké pedig 23%-ról csaknem 30%-ra emelkedett. Az ipari munkások képviselete ugyanakkor 27%-ról 15%-ra csökkent.

Az 1945-ös választási eredmények alapján és a parlamentarizmus szabályai szerint a Kisgazdapárt egyedül vagy háború alatti szövetségesével, a Szociáldemokrata Párttal, illetve az agrárérdekek közössége alapján a Parasztpárttal társulva egyaránt kormányt alakíthatott volna. Vorosilov azonban félreérthetetlenül a győztesek tudtára adta, hogy „nagykoalíciós” kormányt akar, éspedig olyat, amelyben a Belügyminisztériumot, s ezzel az alá tartozó rendőrséget továbbra is kommunista politikus irányítja. A kisgazdák ezek után a nyílt konfrontáció és a további együttműködés fenntartása között választhattak. Bízva a mielőbbi békekötésben és a szovjet csapatok ezt követő kivonulásában a többség ez utóbbit pártfogolta. 1945. november 15-én a párt elnöke, Tildy Zoltán ezért a kommunistákat is bevonva alakított kormányt. A választási eredményeknek megfelelően 7 tárcát a kisgazdák, 3-3-at a kommunisták és a szociáldemokraták, egyet pedig a parasztpártiak kaptak.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az új nemzetgyűlés első teendőjének az államforma kérdésének végleges rendezését tartotta. Magyarország jogilag ugyanis még mindig királyság volt. A baloldali pártok egyértelműen a köztársaságot támogatták, míg az egyre inkább heterogén összetételű, nagy gyűjtőpárttá váló Kisgazdapárt ingadozott. Mindszenty József hercegprímás, akit a pápa

1. augusztus 16-án nevezett ki esztergomi érsekké, s aki elődeinél jóval nagyobb aktivitással vett részt a politikai életben, viszont a királyság fenntartásának híve volt. Mindszenty az egész ügy ad acta tételét javasolta, s ha ez nem lehetséges, akkor népszavazás kiírását. A közvélemény-kutatások eredményei szerint ez utóbbit a társadalom nagyobb része is szívesen vette volna. Referendumra azonban végül nem került sor, hanem a nemzetgyűlés döntött a köztársasági államforma mellett (1946. évi I. tc.). A köztársasági elnök megválasztása ugyancsak a nemzetgyűlés, illetve a parlament hatáskörébe tartozott. Az államfő jogkörét úgy állapították meg, hogy befolyása az államügyekre gyenge, s szerepe a törvényhozás folyamatában szimbolikus legyen. Ennek megfelelően a nemzetgyűlést csak a kormány előterjesztése alapján vagy a képviselők legalább 40%-ának a kezdeményezése esetén oszlathatta fel. A nemzetgyűlés által alkotott törvényeket egy alkalommal küldhette vissza további megfontolásra. A másodízben megküldött törvényt 15 napon belül ki kellett hirdetnie. Hadüzenet küldésére vagy a hadiállapot beálltának megállapítására csak a törvényhozó testület előzetes felhatalmazása alapján volt joga. Szerepe tehát – eltérően Horthyétól – jórészt reprezentációra, követek küldésére és fogadására, valamint címek és érdemrendek adományozására korlátozódott. (Szgy. I/454-458.)

A köztársasági elnök személyére három politikus neve merült fel. Károlyi Mihályé, aki negyedszázados angliai és franciaországi emigráció után nagy elégtételként fogadta jelölését, és örömmel vállalta volna az elnökséget; Nagy Ferenc, a Kisgazdapárt főtitkára és legnépszerűbb politikusa; s végül Tildy Zoltán, a párt elnöke. A Kisgazdapárt – Nagy Ferenc javaslatá-ra – végül Tildy mellett döntött, akit a nemzetgyűlés 1946. február 1-jén közfelkiáltással választott meg a Magyar Köztársaság elnökévé. Az ekkor 57 éves politikus személyében egy általában konfliktusokat kerülő és kompromisszumokra hajlamos olyan ember került az ország élére, akinek társadalmi-politikai eszményképe a parasztikispolgári bázisú demokrácia volt. Bár érzékelte, hogy az adott nemzetközi helyzetben a szovjetbarátság elengedhetetlen, s ezért őszintén törekedett a Szovjetunió bizalmának a megszerzésére, perspektivikusan a szovjet csapatok kivonulásával és az ország szuverenitásának helyreállásával számolt.

A Kisgazdapárt döntése alapján az új miniszterelnök Nagy Ferenc, a párt 43 éves főtitkára lett. Először került egyszerű parasztember e magas tisztségbe. Nagy kül- és belpolitikai felfogása lényegében megegyezett Tildyével. Távlati célja egy a Szovjetunióval szemben nem ellenséges, de alapvetően mégis az Egyesült Államokra, illetve a nyugat-európai államokra támaszkodó olyan paraszti-polgári demokrácia kialakítása volt, amely a munkáspártok szocia lizmus irányába mutató radikalizmusát elfogadhatatlannak tartotta. Miniszterelnöki kinevezése ezért előrevetítette a koalíciós partnerek közötti ellentétek elmélyülését.

A küzdelem feltételeinekjavítása érdekében Nagy arra törekedett, hogy az államigazgatás különböző szintjein a nemzetgyűlési választások eredményének megfelelő arányok alakuljanak ki. Azaz arra, hogy a kommunista-szociáldemokrata túlsúlyt, amely a főjegyzők között például a 60, a polgármesterek között pedig a 80-90%-ot is elérte, kisgazda politikusok kinevezésével mérsékelje („arányosítás”). Emellett kezdeményezte a földreform végrehajtása során elkövetett túlkapások orvoslását, illetve lehetőségek szerint magának a földreformnak a korrigálását. A koalíciós partnerek, különösen a kommunisták, ugyanakkor a szénbányák államosítását, a közigazgatásban folyó „tisztogatások” folytatását, a különböző vallásos szervezetek feloszlatását, s magának a Kisgazdapártnak az úgynevezett reakciós elemektől való megtisztítását követelték. A földreform felülvizsgálatával szemben a Kommunista Párt kiadta a jelszót: Földet vissza nem adunk! A korra jellemző másik hangzatos és egyben fenyegető kommunista szlogen így hangzott: Munkásököl, vasököl, oda sújt, ahova köll!

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

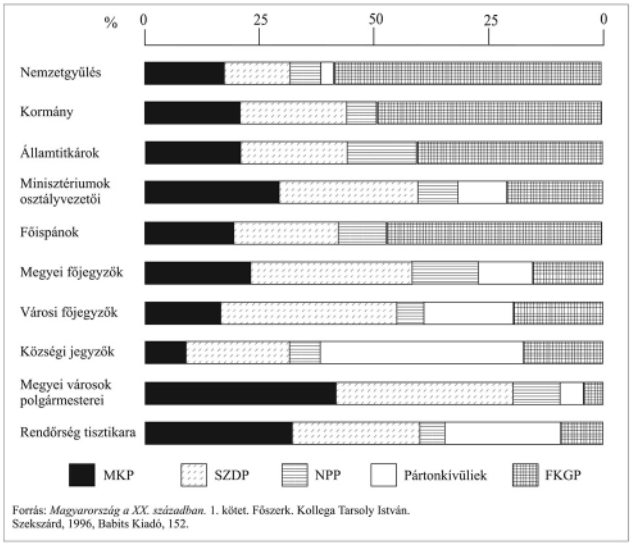

Forrás: *Magyarország a XX. században.* 1. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1996, Babits Kiadó, 152.

12. ábra. A pártok részesedése a hatalmi pozíciókból 1946 tavaszán

Annak érdekében, hogy a Kisgazdapártot elszigeteljék, 1946. március 5-én a kommunisták külön szervezet, úgynevezett Baloldali Blokk létrehozását kezdeményezték. (Szgy. 1/461—462.) A koalíción belüli pártok polarizációja ezzel világos szervezeti formát öltött. Egyik oldalon álltak a társadalmi-politikai átalakulás folytatásának megállítására, illetve lehetőség szerint korrigálására törekvő kisgazdák s a köréjük tömörülő különböző konzervatív, liberális és demokrata irányzatok, a másikon pedig a társadalmi forradalom folytatását kívánó és befolyásukat növelni akaró kommunista-szociáldemokrata-parasztpárti blokk.

44. Nagygyűlés a Hősök terén az Országos Parasztnapok alkalmával. A dísztribünön elöl Nagy Ferenc miniszterelnök és Tildy Zoltán köztársasági elnök. 1946. szeptember 7.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A koalíción belüli harc vesztese ismét a túlzott konfrontációtól óvakodó s a Szovjetunió által támogatott baloldali tömörüléssel való szakítást elkerülni akaró Kisgazdapárt lett. Nagy Ferenc, illetve kisgazda többségű kormánya lényegében mindenben engedett. A Kisgazdapárt elnöksége 1946. március 12-én bejelentette, hogy 20 „reakciós" nemzetgyűlési képviselőjét kizárja a párt soraiból. Ezt és az ehhez hasonló későbbi lépéseket a korabeli köznyelv szalámitaktikának nevezte. Sulyok Dezső vezetésével ezekből az intranzigens képviselőkből alakult meg a Magyar Szabadság Párt, amely célját abban látta, hogy „alkotmányos úton demokratikus politikai szervezetbe" tömörítse mindazokat, akik „a független magyar államban [...] a keresztény hitelvek és erkölcsi törvények követelményei szerint kívánnak élni".[8] Ugyanezen a napon, tehát március 12-én fogadta el a nemzetgyűlés a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelmével foglalkozó VII. tc.-et, amely nemcsak a köztársaság-ellenes politikai szervezkedést és propagandát büntette rendkívüli szigorral, hanem azokat is, akik ilyesmiről tudomást szereztek, s nem jelentették a rendőrhatóságoknak. (Szgy. I/462-464.) A következő lépés a szénbányák államosítása volt 1946. június 26-án (XIII. tc.). (Szgy. I/468-470.) Ezt a Magyar Cserkészszövetség és az ekkor már több ezer helyi szervezettel és néhány százezer taggal rendelkező KALOT feloszlatása követte július 4-én. Két héten belül további 1500 ifjúsági és társadalmi szervezetet tiltottak be. Az ezzel kapcsolatos rendeleteket, amelyek a civil társadalom önszerveződésének szervezeti kereteit zúzták szét, a kommunista belügyminiszter, Rajk László írta alá. S közben szakadatlanul folyt a B-listázás, azaz a közigazgatás „megtisztítása" a „reakciós elemektől". 1946 őszéig összesen mintegy 60 ezer személyt bocsátottak el. A földvisszaperlésekkel kapcsolatos vita ugyancsak a Baloldali Blokk elképzeléseinek megfelelően zárult le. Az 1946. május 3-án elfogadott IX. törvény egyetlen kivételtől eltekintve mindenben az új gazdáknak adott igazat, azaz a jogtalanul szétosztott földek az új tulajdonosok birtokában maradtak. Egyedül a jogtalanul elvett 50 holdnál nagyobb parasztbirtokokért lehetett csereingatlant vagy a becsértéknek megfelelő kárpótlást követelni.

A SZEB által támogatott kommunisták offenzív politikája és a Kisgazdapárt vereségei, illetve ismételt meghátrálásai sokakat töltöttek el aggodalommal. Mindszenty József, aki 1944-1945-öt a Muhi, Mohács, Majtény, Világos és Trianon okozta katasztrófához hasonlította, például már 1945. október 18-ai körlevelében arról írt, hogy „.. .a magyar közéletben sok, nagyon sok olyjelenséget tapasztalunk, amelyek a tiszta demokrácia elveivel ellentétben vannak", s „úgy látszik, mintha Magyarországon az egyik totális szellemű zsarnokságot a másik váltotta volna fel".[9] (Szgy. I/449-452.) Ugyanez jellemezte Sulyok Dezső 1946-os megnyilatkozásait – kiegészítve a politikai rendőrség túlkapásainak s ezzel összefüggésben a holocaustot túlélt „bosszúszomjas" zsidóságnak a bírálatával. Az átalakulást egészében helyeslő és azt támogató nemzeti parasztpárti Bibó István ugyancsak 1945 végétől gondolta úgy, hogy „A magyar demokrácia válságban van", s hogy e válság alapvető okai a kommunista politika és az ez által bátorított népbírósági és rendőrségi túlkapások, vagyis a „baloldali kisebbségi diktatúra és a szovjet »gleichschaltolás« veszedelme".[13] Szekfű Gyula, aki a balratolódásban 1946-ra odáig jutott, hogy moszkvai követséget vállalt, nyilvánosan nem tett hasonló nyilatkozatot. Volt tanítványait és barátait azonban bizalmasan arra figyelmeztette, hogy a magyarságnak egy „újabb hódoltságra" kell felkészülnie, éspedig olyanra, amely nem 150 évig fog tartani, mint a török, hanem 500 évig. Ez a túlélésre berendezkedő szemlélet hatotta át a Három nemzedék szerzőjének újabb nyilvános számvetését, az 1947-ben megjelent Forradalom után című történetpolitikai esszét is. A professzor ebben arra emlékeztette olvasóit, hogy „a Duna völgye és a benne fekvő államok a Szovjetunió szomszédaivá váltak", amelyből – írta – „Az egyedüli következtetés, mely lehetséges, nem egyéb, mint őszintén elfogadni a helyzetet és megtalálni azt a magatartást, mellyel [.] keleti nagy szomszédunk bizalmát megnyerve, az új és nézetem szerint változhatlan viszonyok között Magyarország békés fejlődését biztosíthatjuk."

A belpolitikai küzdelmek 1946 végén, 1947 elején új lendületet vettek. A kommunista offenzíva célpontja ezúttal Kovács Béla, a Kisgazdapárt új főtitkára és Nagy Ferenc közeli barátja volt, aki a köztársasági elnöktől és a miniszterelnöktől eltérően akár a kommunistákkal való kenyértörésig is elment volna. Mint egy alkalommal kijelentette: „.vagy megelégednek a kommunisták azzal, hogy mind a hatalomban, mind a felelősségben 17 százalékkal osztoznak, vagy fel kell oszlatni a koalíciós kormányt és többségi kormányt kell alakítani".[15] Hivatkozási alapként egy baráti társaság, az úgynevezett Magyar Testvéri Közösség bizalmas tervezgetéseiről megszerzett információkat használták fel, amelyeket „köztársaság-ellenes összeesküvéssé" nagyítottak fel. A társaság néhány tagjától és a velük kapcsolatban álló kisgazda képviselőktől veréssel, zsarolással és különböző pszichikai eszközökkel kicsikart vallomások alapján, melyeket a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztályának (ÁVO) és a Honvédelmi Minisztérium ugyancsak kommunista irányítás alatt álló katonapolitikai osztályának a közegei állítottak össze, a rendőrség Kovács Béla mentelmi jogának felfüggesztését kérte a nemzetgyűléstől. Miután a nemzetgyűlés – érzékelve a koncepciós per előkészületeit – ezt nem adta meg, a szovjet katonai hatóságok 1947. február 25-én egyszerűen letartóztatták, s szovjetellenes szervezkedés vádjára hivatkozva – az időközben ott elhunyt Bethlen Istvánhoz hasonlóan – a Szovjetunióba hurcolták. Részben

[8] Idézi Izsák Lajos: Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944-1956. Pécs, 1994, Pannónia Könyvek, 77.
[9] Mindszenty József: Emlékirataim. Toronto, 1974, Vörösváry István kiadása, 100.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kényszerből, a kommunista követelésnek engedve, részben tiltakozása jeleként Pfeiffer Zoltán és mintegy másik 50 képviselő ezt követően kilépett a Kisgazdapártból, majd augusztusban megalakította a Magyar Függetlenségi Pártot. A „szalámi", azaz a Kisgazdapárt ezzel ismét veszített súlyából.

Kovács Béla elhurcolása, Pfeiffer pártalakítása s a Magyar Testvéri Közösség vezetőinek halálra ítélése 1947 áprilisában még többeket ébresztett rá Magyarország demokratikus díszletek között kirajzolódó szovjetizálásának perspektívájára. Azokhoz az arisztokratákhoz, nagypolgárokhoz, főtisztekhez és vezető államhivatalnokokhoz, akik már 1944-ben vagy 1945–1946-ban elhagyták az országot, ezért most újabb s gyakran kifejezetten demokratikus személyiségek csatlakoztak. Közéjük tartozott Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára, aki 1947 februárjában, Varga Béla, a nemzetgyűlés kisgazdapárti elnöke, aki júniusban, s Peyer Károly szociáldemokrata vezető, aki novemberben hagyta el az országot. A legnagyobb megdöbbenést azonban nem az ő távozásuk, hanem Nagy Ferenc emigrálása váltotta ki. Az éppen Svájcban tartózkodó miniszterelnök 1947. május 30-án döntött így, miután a helyettesítésével megbízott kormánytag, Rákosi Mátyás telefonon őt is megvádolta a „köztársaság-ellenes összeesküvésben" való részvétellel, s egyúttal felajánlotta számára, hogy lemondása esetén kiengedik családtagjait az országból. A „népi demokráciának" nevezett politikai rendszer valódi jellegéről s a magukat demokratának álcázó kommunisták valódi szándékáról ezek után senkinek sem lehetett kételye. Miként arról sem, hogy a Nyugat, mindenekelőtt a Szovjetunióval szemben egyedül ütőképes Egyesült Államok tudomásul fogja venni az események ilyetén alakulását. A Nagy Ferenc emigrációba kényszerítését követő hetekben – tiltakozása jeleként – nyolc nyugati országokba akkreditált magyar követ mondott le, közöttük Szegedy-Maszák Aladár (Washington), Auer Pál (Párizs) és Kertész István (Róma). Igaz, nagyobb jogsértések esetén a State Department rutinszerűen tiltakozott, s egyik nyilatkozatában maga Truman elnök is kitért Nagy Ferenc „gyalázatosnak" nevezett eltávolítására. Az Egyesült Nemzetek plénuma elé azonban már nem akarták vinni az ügyet, mert úgy gondolták, hogy a magyarkérdés felvetése elterelheti a figyelmet a görögországi helyzetről, amelyet éppen ezekben a hetekben tárgyalt a Biztonsági Tanács. A görögországi helyzet konszolidálását és befolyásuk ottani biztosítását pedig – a magyarországi és általában a kelet-közép-európai helyzet alakulásától eltérően – vitális jelentőségűnek tartották.

Nagy Ferenc emigrációba kényszerítése után felgyorsultak az események. A Kommunista Párt mindenekelőtt idő előtti új választásokat akart, hogy a törvényhozó testületben is többséghez jusson. Ennek érdekében új választójogi törvényt fogadtatott el a nemzetgyűléssel (1947. évi XXII. tc.). (Szgy. I/485-489.) Ez kizárta a választójogosultak köréből a Horthy-kor jobboldali pártjainak és szervezeteinek közép- és alsó szintű vezetőit, a politikai okokból B-listázottakat, valamint a Németországba telepíteni szándékozott németeket és a Csehszlovákiából Magyarországra telepített magyarokat. 1945-höz képest ezáltal mintegy félmillióval, tehát 10%-kal csökkent a szavazópolgárok száma. Erre és más megszorításokra építve a kommunisták azt remélték, hogy az ellenzéki pártok aránya 15% alá fog csökkenni. Ezúttal azonban biztosra akartak menni, s ezért a felülről szervezett választási csalás eszközét is bevetették. Elfogadtatták, hogy a szabadságukat töltő nyaralók – a választásokat augusztus 31-én tartották – bárhol leadhassák szavazataikat. Ezt kihasználva a Belügyminisztérium mintegy 200 ezer hamis szavazócédulát – tulajdonképpen kék színű névjegyzékeket – nyomatott, s külön szavazóbrigádokat állított fel, amelyek tagjai gépkocsikkal községről községre robogva akár 10-20 helyen is voksolhattak. Az ily módon leadott szavazatok száma Péter Gábor, az ÁVO főnöke szerint elérte a 62 ezret.

A gondos előkészítés ellenére a Kommunista Pártnak ismét csalódnia kellett. Szavazatainak arányát 17%-ról mindössze 22%-ra, mandátumainak számát pedig 24%-ra tudta növelni. A Szociáldemokrata Pártra adott szavazatok száma ugyanakkor enyhén (15%-ra) csökkent, s így a Baloldali Blokk Pártjai együttesen csak 45%-os eredményt értek el az 1945-ös 41%-kal szemben. Igaz, a teljesen felmorzsolódott Kisgazdapártra adott szavazatok száma drasztikusan, 57%-ról 15%-ra zuhant, ám utódpártjai együttesen – Rákosi prognózisára rácáfolva – nem 15, hanem 37%-os eredményt értek el. Ha ezt és a Kisgazdapárt szavazatait összeadjuk, akkor ismét több mint 50%-ot kapunk, s ha a csalással szerzett kommunista szavazatokat levonjuk, akkor nem sokkal kevesebbet mint 1945-ben. A magyar társadalom abszolút többsége tehát másodszor is a magántulajdon és a parlamentáris demokrácia mellett, illetve a szovjetizálás ellen szavazott. Az új ellenzéki pártok közül különösen kettő bizonyult sikeresnek: a kereszténydemokrata beállítottságú Demokrata Néppárt Baranko- vics István vezetésével s a magát a Kisgazdapárt örökösének tekintő Magyar Függetlenségi Párt Pfeiffer Zoltán irányításával. (Szgy. V426-448., 490-494.)

1947-es választási propagandájában a Kommunista Párt először hirdette meg nyíltan, hogy végső célja a szocializmus. A hatalomátvétel fokozatos taktikáját azonban továbbra sem adta fel, s ezért a politikai pluralizmus díszletei egyelőre megmaradtak. Ismét kisgazda politikus alakított tehát kormányt, ámbár nem Tildy vagy Nagy Ferenc típusú, hanem a hozzájuk képest önállótlan, távlati elképzelések nélküli s a kommunistákkal való együttműködésre hajlamosabb Dinnyés Lajos, egy mezőgazdasági akadémiát végzett alsódabasi középbirtokos. Alig néhány héttel a választások után azonban kiderült, hogy a többpárti demokrácia

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

intézményeire immár díszletként sincs többé szükség. Sztálin új utasítást adott: a fokozatos hatalomátvétel taktikája helyett 1947 őszétől a szovjetizálás gyorsítására szólította fel kelet-közép- és délkelet-európai híveit.

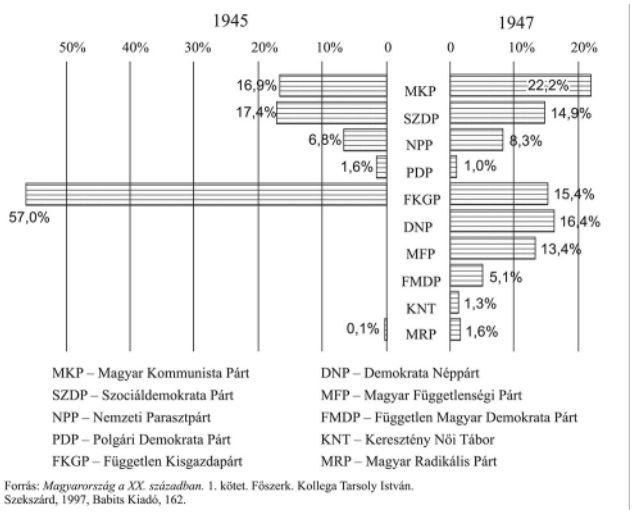

Forrás: *Magyarország a XX. században.* 1. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1997, Babits Kiadó, 162.

13. ábra. Az 1945-ös és az 1947-es választások eredményei a szavazatok megoszlása szerint (%)

A szovjet taktika módosulása mögött a szovjet-amerikai viszony kiéleződése állt. Churchill 1946. március 5-ei fultoni beszédének helyzetértékelését („A balti-tengeri Szczecintől az adriai Triesztig vasfüggöny ereszkedett le Európára") és az Egyesült Államok egyik szovjet szakértőjének, George Kennannek a javaslatát elfogadva 1947 márciusában Truman elnök szakított azzal az elvvel, amely a Szovjetuniót minden vita és ellentét dacára Amerika szövetségesének tekintette, s meghirdette a szovjet terjeszkedés feltartóztatásának (containment) politikáját. Kongresszusi beszédében kijelentette: az Egyesült Államok minden olyan nemzetnek hatékony támogatást fog nyújtani, amelyet külső agresz- szió fenyeget. Ezt támasztotta alá a júniusban bejelentett Marshall-terv, amely Európa gazdasági újjáépítését, és ezáltal kiegyensúlyozott, stabil társadalmi viszonyok kialakítását irányozta elő a kontinensen. Sztálin ezt – teljesen jogosan – úgy fogta fel, mint olyan törekvést, mely gazdasági eszközökkel aknázza alá a katonai erővel megszerzett szovjet befolyást. Az ellenőrzése alatt álló országoknak – így például Magyarországnak és Csehszlovákiának – ezért a leghatározottabban megtiltotta, hogy a Marshall-tervhez csatlakozva a felajánlott gazdasági támogatást elfogadják. Elhatározta azt is, hogy az 1943-ban feloszlatott Kommunista Internacionálé (Komintern) helyett új, Moszkvából irányított nemzetközi kommunista szervezetet hoznak létre, amit eufemisztikusan Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (Kominform) neveztek el. Ez a szervezet 1947. szeptembe utolsó napjaiban alakult meg a dél-lengyelországi Szklarska Porebán, ahol a szovjet és az európai kommunista pártok vezetői tartották értekezletüket. A térség kommunista vezetői, köztük a Magyarországot képviselő Révai József, ugyanitt értesültek arról is, hogy a kommunista hatalomátvétel fokozatosságra épített taktikája érvényét veszítette, s hogy a továbbiakban a szovjetizálás mielőbbi befejezése a cél.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

45. Szakasits Árpád és Rákosi Mátyás kézfogása az SZDP és az MKP egyesülési kongresszusán. Mögöttük Marosán György és Révai József. 1948. június 12.

Az új utasításnak megfelelően 1947 őszétől a magyarországi kommunista taktika megváltozott. Másfél év sem telt el, s a parlamentarizmus és a politikai pluralizmus minden maradványát felszámolva a Kommunista Párt a hatalom kizárólagos birtokosává vált. E folyamat egyik legfontosabb lépése a két munkáspárt egyesítése, azaz a Szociáldemokrata Párt önállóságának megszüntetése volt. Erre a Szociáldemokrata Párt sorainak szisztematikus szétzilálása után, 1948. június 12-én került sor. Az egyesüléssel szembeszegülő vezetők közül erre az időre Peyer Károlyt emigrációba kényszerítették. Másokat, így például Kéthly Annát kizárták a pártból, ismét másokat bebörtönöztek, elbocsátottak állásukból vagy egyszerűen csak megfélemlítettek. Az egyesülési kongresszuson 149 szociáldemokrata küldött vett részt a 294 kommunista mellett. Június 13-án megkezdődött az új párt, a Magyar Dolgozók Pártja első kongresszusa. A hatalom és hatáskör nélküli elnöki funkcióval a Szociáldemokrata Párt bábfiguraként mozgatott volt vezetőjét, Szakasits

Árpádot jutalmazták. A főtitkár Rákosi Mátyás lett, helyettesei pedig a hozzá hasonlóan Moszkvából hazatért Farkas Mihály, a hazai kommunistákat képviselő Kádár János, valamint a szociáldemokrata baloldal fiatal, ambiciózus és a kommunistákkal kezdettől rokonszenvező erdélyi származású vezetője, Marosán György. A kongresszuson elfogadott program leszögezte, hogy a párt ideológiai alapja a marxizmus-leninizmus, és célja a szocializmus felépítése. Ennek érdekében sürgette az államosítások kiterjesztését és a tervgazdálkodás általánossá tételét, valamint a „reakciós elemek” eltávolításának folytatását a közigazgatásból. (Szgy. I/501-516.)

A Szociáldemokrata Párt sorainak szétzilálásával, majd önállóságának megszüntetésével párhuzamosan zajlott a többi párt felszámolása és a kormányzati posztok újraelosztása. A sort a Magyar Függetlenségi Párttal kezdték, amelynek 49 képviselőjét már 1947. november 20-án megfosztották mandátumától. Bebörtönzésétől tartva a párt vezetője, Pfeiffer Zoltán elhagyta az országot. Rajk László belügyminiszter ezt követően feloszlatta a pártot. A másik nagy ellenzéki párt, a Demokrata Néppárt ezt látva egyre inkább passzivitásba vonult. A Kisgazdapárt, amely a koalíción belül szállhatott volna szembe a kommunista politikával, 1947 nyarától, Nagy Ferenc távozása óta a szegényparaszti hátterű, radikális, és gyakori italozásai miatt könnyen irányítható Dobi István befolyása alatt állt. 1948 decemberében ő lépett Dinnyés Lajos helyébe is a kormány élén. Tildy Zoltántól nem sokkal az MDP megalakulása után, 1948.július 31-én szabadultak meg. Ot vejének, a végül kivégzett Csornoky Viktor kairói követnek a visszaélési ügyeit felnagyítva mondatták le, és helyezték házi őrizetbe a kommunista vezetők. Tildy helyébe a mindenre rábólintó Szakasits Árpádot ültették. 1948-tól kezdődően a koalíció tehát látszatkoalícióvá, a parlament pedig ellenzéki véleményektől mentes látszatparlamentté vált. Ezek miatt a sorsdöntő események miatt az 1948-as évet a fordulat évének is szokás nevezni.

A többpártrendszer teljes likvidálásának eszközéül az 1944-es Függetlenségi Front újjászervezett formáját szánták Rákosiék. Magyar Függetlenségi Népfront néven ez 1949. február 1-jén alakult meg. (Szgy. I/523-526.) A Népfront első elnöke maga Rákosi, alelnökei Dobi és Erdei Ferenc, főtitkára pedig Rajk László lett. Az MDP mellett ehhez a szervezethez a Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt, a már korábban egyesült Polgári Demokrata Párt és Magyar Radikális Párt, valamint a Kisgazdapárt egyik utódpártjának (Független Magyar Demokrata Párt) azon vezetői és képviselői csatlakoztak, akik itthon maradva és túlélve az eddigi tisztogatásokat „társutasként” a továbbiakban is részesedni akartak a hatalomból. A Népfront I., 1949. március 15-ei kongresszusán vita nélkül elfogadták, hogy a szervezet tagjai mindenben alávetik magukat az országos vezetőség döntéseinek, elfogadják az MDP vezető szerepét, vállalják a szocializmus felépítésében való aktív közreműködést, s hogy a következő országgyűlési választásokon közös jelölteket indítanak. A „kör” tehát, ahogy az új főtitkár, Rajk László ezt meg is fogalmazta, ezzel „bezárult”: „aki más programot vall, mint a szocializmus építését, az már a magyar nép ellensége és nem a kormányzat valamiféle konstruktív demokratikus ellenzéke”.[10] Barankovics István, aki ennek a programnak a valóra váltásához nem kívánt asszisztálni, a szervezet megalakulásának másnapján családjával együtt külföldre szökött, pártja pedig február 4-én feloszlott.

1949 tavaszán országszerte hozzákezdtek a helyi népfrontbizottságok szervezéséhez. Bár látszatra ezek még mindig többpártiak, illetve reprezentatívak voltak, feladatuk kizárólag abban állt, hogy palástolják az 1949. május 15-ére kiírt országgyűlési választások egypárti jellegét. A taktika sikeresnek bizonyult. A választásokon nem pártok, hanem a Népfront jelöltjei indultak, akiket viszont a kommunisták neveztek meg. A polgárok így egyetlen listára szavazhattak – elfogadva vagy elutasítva azt. A hivatalos közlemény szerint a választásrajogosultak 96,04%-a járult az urnákhoz, és ebből 96,27% szavazott a Népfront jelöltjeire. (Hogy valójában hányan vettek részt a választásokon, s hogy hogyan szavaztak, csak találgatni lehet.) A 402 képviselő

[10] Idézi Izsák Lajos: Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944-1956. Pécs, 1994, Pannónia Könyvek, 146.
Az alkotmányt közli Nehéz esztendők krónikája 1949-1953. Szerk. Balogh Sándor. Budapest, 1986, Gondolat, 123-134.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

71%-a tartozott az MDP-hez, s a kommunista hatalomátvétel teljessé tételéhez segédkezet nyújtó társutasok aránya 29%-ot tett ki. Az 1949. június 11-én megalakult új kormány elnöke továbbra is Dobi István maradt, s 11 kommunista vezető mellett tárcát kapott két „kisgazda" (Bognár József és Ortutay Gyula), valamint két „parasztpárti" (Erdei Ferenc és Darvas József) politikus is. Dobi miniszterelnökségének és a társutasok miniszterségének azonban valóban csak formális jelentősége volt, ami senki elől sem fedte el azt a tényt, hogy ettől kezdve a kommunisták kezében összpontosult minden hatalom.

A többpártrendszer felszámolása és a kommunista hatalomátvétel tehát 1949 nyarára befejeződött. A folyamat betetőzéseként és mintegy legitimálásaként a parlament 1949. augusztus 18-án alkotmányt fogadott el (1949. évi XX. tc.). (Szgy. II/13-22.) Ehhez az 1936-os szovjet alkotmány szolgáltatta a mintát. A rövid életű Magyar Köztársaság eszerint Magyar Népköztársasággá alakult. A 11 fejezetből álló alaptörvényben a Magyar Népköztársaság a „munkások és a dolgozó parasztok államaként" definiálódott, amelyben „minden hatalom a dolgozó népé", s amely „Évtizedes harcokban megedződött munkásosztályunk vezetésével, az 1919. évi szocialista forradalom tapasztalataival gazdagodva, a Szovjetunióra támaszkodva [.] a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé." A szocializmus egyik legfontosabb kritériumaként a termelési eszközök társadalmi – állami vagy szövetkezeti – tulajdonát jelölte meg az alkotmány, s az ország előtt álló célt abban látta, hogy „A dolgozó nép fokozatosan kiszorítja a tőkés elemeket és következetesen építi a gazdaság szocialista rendjét." A köztársasági elnöki intézmény megszűnt; helyébe a parlamenti képviselőkből álló 21 tagú Elnöki Tanács lépett, amelynek élén a testület elnöke állt. Az Elnöki Tanács első elnökévé az Országgyűlés az addigi köztársasági elnököt, Szakasits Árpádot választotta. A nagy horderejű változások külsődleges megnyilvánulásaként az 1946-ban elfogadott Árpád-sávos, kettős kereszttel díszített és 1849-et idéző úgynevezett Kossuth- címert új, a nemzeti színeket a hazai és a nemzetközi munkásmozgalom szimbólumaival kombináló állami címer váltotta fel. A Magyar Népköztársaság címere – rendelkezett az alkotmány X. fejezete – „kétoldalt búzakoszorúval egybefogott, kerek világoskék mezőben kalapács és búzakalász; a mező felső részén a mezőre sugarakat bocsátó ötágú vörös csillag, alján redőzött piros-fehér-zöld színű szalag". Az állami zászló piros-fehér-zöld színei megmaradtak, de közepére az új címer került.[17]

3. 3. A PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉS

Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti szerződés úgy intézkedett, hogy Magyarország visszavonja csapatait az 1938 előtti határokra, s a háború előtti és alatti területváltozások érvényüket vesztik. (Szgy. I/378-382.) Bár ez csak egy ideiglenes, a békekonferencia döntéséig hatályos rendelkezés volt, a szovjet álláspontot általánosságban ismerő és ahhoz alkalmazkodó Kommunista Párt véglegesnek tekintette. Mint 1945 végén és 1946 elején Révai József, a párt ideológiai kérdésekben leginkább kompetens vezetője több alkalommal kifejtette, nemcsak a történelmi, hanem a néprajzi határok követelése is irreális. „Az ész – jelentette ki – azt diktálja most nekünk, hogy minden erőnket a határon túl maradt magyar kisebbségekkel való kulturális, szellemi és gazdasági kapcsolatok kiépítésére, fenntartására és erősítésére összpontosítsuk."[11] A Szociáldemokrata Párt ugyancsak elvetette a revizionizmus bármely formáját, sőt egyes megnyilatkozásaiban még a kollektív jogokra épülő kisebbségvédelem eszméjét is. Mint Horváth Zoltán a Népszava olvasóinak elmagyarázta: „Nemcsak a Szent István-i határok hirdetése sovinizmus, sovinizmus az a világnézet is, amely azt hiszi, hogy valakit valamilyen jog megillet csak azért, mert ilyen vagy olyan nemzetiségű."

A két munkáspárt felfogásától eltérően a Kisgazdapárt mérvadó személyiségei a politikai és a nyelvi határok összhangba hozatalát remélték a békekonferenciától, s azt, hogy a trianoni határoktól távoli magyar „enklávék" területi autonómiát kapnak. Erdély esetében mint alternatív megoldást emellett szóba hozták és javasolták a terület önálló kantonális állammá alakítását. A Nemzeti Parasztpárt főtitkára, Kovács Imre a Kisgazdapárthoz hasonlóan az etnikai elv érvényesítését tartotta volna méltányosnak. Révai 1945 karácsonyán megjelent cikkére (Nemzetrontó sovinizmus) reagálva írta: „.sovinizmus az ezeréves határok követelése, aki ezt követeli, az nemcsak soviniszta, de népellenes, antidemokratikus is, s mint kártékony elemet ki kell irtani a politikából, a társadalomból. De nem sovinizmus arról beszélni, hogy a magyarság szeretné a maga nemzeti államát kialakítani, mégpedig úgy, hogy a magyar etnikum területét fedje az új nemzeti állam."[12] A Szent István-i államelvvel, a történelmi határokkal és általában a különböző nagyrevíziós tervekkel való szakítás s a nemzetiségi elv elfogadása a Nemzeti Parasztpárt kiemelkedő ideológusának, s egyben a Külügyminisztérium kebelén belül folyó béke-előkészítés tevékeny résztvevőjének, Bibó Istvánnak az 1946-os esszéiben nyert klasszikus s tágabb történeti, szociológiai és politikai perspektívába illeszkedő megfogalmazást. Kelet- és

[11] Révai József: A magyar demokrácia nemzeti jellege. Budapest, 1945, Szikra, 12.
[12] Újraközli Kovács Imre: Népiség, radikalizmus, demokrácia [Szerk. Valuch Tibor]. Budapest, 1992, Gondolat, Nyilvánosság Klub, Századvég, 144.
Public Record Office, London. Foreign Office 371/57153. U2345.
Idézi Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája 1945-1950. Budapest, 1988², Kossuth, 163.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Közép-Európában – írta például A kelet-európai kisállamok nyomorúságában – „.a nemzetek egymás közötti elhatárolódásának a stabilizálását nem a történelmi határ mentén kell keresni, mint Nyugat-Európában, hanem a nyelvhatár mentén. [.] Az összes többi állítólagos szempontok: a földrajzi, gazdasági, stratégiai, kikerekítési, közlekedési és isten tudja, még miféle szempontok [...] valójában teljesen hiábavalóak, és nagyméretű alkalmazásuk a legnagyobb bajok forrásává lesz."

Az 1945 és 1946 fordulóján zajló sajtóviták és pártközi egyeztetések során a kommunista és a szociáldemokrata álláspont annyiban változott, hogy Erdélyt illetően hozzájárultak az 1920-as határ módosításának felvetéséhez. Egyetértés alakult ki közöttük abban is, hogy Jugoszláviával szemben értelmetlen lenne területi követelésekkel fellépni. A határ menti szlovák területek jövőjével kapcsolatban azonban továbbra is ellentét feszült közöttük. Az 1946. március 6-ai pártközi értekezleten a kisgazda Auer Pál és a parasztpárti Farkas Ferenc egyaránt a „kompakt magyar többségű vidékek" visszakövetelését javasolta, míg a kommunisták és a szociáldemokraták képviselői hallani sem akartak erről.

A szlovák-magyar határral kapcsolatos magyar álláspont kialakítását nehezítette, hogy az emigrációjából visszatért, s ismét elnökké választott Edvard Benes a homogén csehszlovák nemzetállam megteremtésének céljától vezérelve nemcsak a németektől, hanem a magyaroktól is meg akart szabadulni. A magyaroknak vagy távozniuk kell, vagy asszimilálódniuk – hangoztatta a prágai kormány. Miután a nyugati szövetségesek a magyarok egyoldalú kitelepítésére nem adták áldásukat, 1946. február 27-én Csehszlovákia olyan lakosságcsere-egyezményt kötött Magyarországgal, amely kölcsönösségi alapon ugyanannyi csehszlovákiai magyar áttelepítését irányozta elő, mint amennyi magyarországi szlovák Csehszlovákiába kívánt települni. (Szgy. I/458-461.) Előre lehetett azonban látni, hogy a magyarországi szlovákok alacsony száma és részleges asszimilációja miatt ezen az alapon Csehszlovákia nem fog tudni megszabadulni magyarjaitól. Benes ezért további 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésének az engedélyezését kérte a szövetséges nagyhatalmaktól. Ezzel párhuzamosan zajlott a határ menti magyarok ezreinek Morva- és Csehországba deportálása. Mindezek tükrében mi sem volt természetesebb, mint az agresszív cseh nacionalizmusra azzal válaszolni, hogy Magyarország fogadja a magyarokat, de csak területtel együtt, s ha a csehszlovák politika erre nem hajlandó, akkor hagyjon fel a magyarüldözéssel, és adja fel homogenizációs tervét. A március 6-ai értekezleten ezt az álláspontot képviselte Gyöngyösi János kisgazda külügyminiszter is, aki, miután a kommunisták és szociáldemokraták nem támogatták, lemondását kilátásba helyezve távozott a megbeszélésről.

Miközben a magyar pártok a békekonferenciára küldendő delegáció platformjáról vitatkoztak, a szövetséges hatalmak külügyminiszterei, illetve külügyminiszter-helyettesei lényegében eldöntötték a magyar határok ügyét. A Külügyminiszterek Tanácsának 1945. szeptember 20-ai londoni értekezletén az amerikai, brit, szovjet és francia külügyminiszter minden vita nélkül elfogadta, hogy osztrák-magyar, jugoszláv-magyar és csehszlovák-magyar viszonylatban az 1938 előtti határok állnak helyre. Ernest Bevin brit és James Byrnes amerikai külügyminiszter ugyanakkor azt javasolták, hogy a román-magyar határ ügyét, vagyis azt, hogy Erdély egésze vagy nagyobbik fele kerüljön Romániához, a két állam követeléseinek elemzése után kellene eldönteni. Az amerikai-britjavaslatot – az 1919-1920- as francia álláspont önkritikájának jeleként – ezúttal a francia külügyminiszter (Georges Bidault) is támogatta. A szovjet képviselő, Molotov külügyi népbiztos viszont – minden elképzelhető érvre, többek között a nyugati szövetségesek 1919-1920-as döntésére is hivatkozva – makacsul ellenállt a Trianonban megállapított román-magyar határ akár csak jelképes módosításának is. A vita befejező szakaszában Bidault megváltoztatta véleményét, és Molotov érvelését elfogadva a továbbiakban a szovjeteket támogatta. Bevin ugyanakkor hallgatott, s így az ülés végén már csak egyedül Byrnes ragaszkodott egy körülbelül 3 ezer négyzetmérföldnyi, azaz valamivel több mint 7 ezer négyzetkilométernyi határ menti sáv visszaadásához. Ezen a területen mintegy félmillió magyar élt. (Szgy. I/424-425.)

Döntés Londonban nem született; a kérdést a külügyminiszter-helyettesek elé utalták. A helyettesek 1946 áprilisában ültek össze ugyancsak Londonban. Ezt megelőzően, 1946 februárjában a brit külügyminisztérium úgy döntött, hogy a továbbiakban román-magyar viszonylatban is a trianoni határok helyreállítását, tehát nem az amerikai, hanem a szovjet javaslatot támogatják. Ezt részben azzal indokolták, hogy „a magyarok, a románok és az oroszok körében olyan megoldás kezd kirajzolódni, amely Erdély kérdésének megoldását inkább az autonómiában, semmint a határkiigazításban látja". Részben pedig azokra az 1919-1920-ban is gyakran emlegetett gazdasági és közlekedési szempontokra hivatkoztak, amelyek relevanciájának viszonylagosságát Toynbee és szakértői oly meggyőzően mutatták ki 1941-1942-ben. Álláspontjuk megváltozásáról a britek az amerikaiakat is értesítették. Jegyzékükben hangsúlyozták, hogy „nem ellenezzük, ha ők [.] felvetik a határkiigazítás kérdését, de nem vagyunk meggyőződve arról, hogy tényleg kívánatos lenne bármiféle változtatás a jelenlegi román-magyar határ vonalán".

A franciák és az angolok támogatását elveszítve, s ugyanakkor a szovjetekkel való „felesleges" konfrontációkat is kerülni akarván 1946 tavaszára az amerikaiak eltökéltsége mérséklődött. Annyit azonban még mindig

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

szerettek volna elérni, hogy a román és a magyar kormány „közvetlenül tárgyaljanak egymással a határ olyan kiigazításáról, amely lényegesen csökkentené az idegen uralom alatt élők számát". A szovjet delegátus azonban ezt sem fogadta el. A végső döntés a Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-ei ülésén az lett, hogy nemcsak Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország, hanem Románia és Magyarország között is a trianoni határvonalat kell helyreállítani. (Szgy. I/467-448.)

A magyar kormány nem feltételezte, hogy a négy háborús győztes az érintettek bevonása nélkül fogja megállapítani Magyarország új határait. Budapesten – mint 1918-1919- ben – ismét azt hitték, hogy van értelme az alapos béke-előkészítő tevékenységnek, s a többség reménykedett benne, hogy ha egyebütt nem is, a román-magyar határon lesz mód kiigazításra. A Nagy Ferenc-kormány ehhez mindegyik nagyhatalom támogatását meg akarta szerezni, s ezért 1946 márciusa és júniusa között a miniszterelnök vezetésével Moszkvába, Washingtonba, Londonba és Párizsba egyaránt magyar delegációk látogattak.

Moszkvában 1946. április 9-18-án tárgyalt a magyar küldöttség. A delegáció egy maximális és egy minimális javaslatot vitt magával. A maximális 22 ezer, a minimális 11 800 négyzetkilométer visszacsatolását tartalmazta. A kisebb területen a magyarok enyhe többséget képeztek a 421 ezer románnal szemben, a nagyobb sávban élő 1,5 millió emberből azonban csak mintegy félmillió tartozott a magyarsághoz. A szovjet vezetők szívélyesen fogadták a magyar küldöttséget. Sztálin beleegyezett a jóvátételi fizetések feltételeinek enyhítésébe, és ígéretet tett a magyar hadifoglyok hazaengedésére. Ennek alapján 1946 végéig összesen mintegy 300 ezren, 1947-ben 128, s 1948-ban 170 ezren térhettek haza a Szovjetunióból. Sztálin nem ellenezte azt sem, hogy Magyarország felvesse a román-magyar határ módosításának kérdését a béketárgyalásokon. Ehhez kapcsolódva Molotov ugyanakkor a románokkal való kétoldalú tárgyalások megkezdésére szólította fel a magyarokat. Arról, hogy a békekonferencia előkészítő fórumán, azaz a Külügyminiszterek Tanácsában és a helyettesek értekezletén mi volt, és mi a szovjet álláspont, sem Sztálin, sem Molotov nem tett említést. A magyar delegáció tagjaiban így tévesen az az elképzelés alakult ki, hogy a Szovjetunió nem ellenzi, sőt talán még támogatja is a Romániával szembeni magyar területi igényeket. A sajtó, különösen a kisgazdapárti pedig még el is túlozta ezt. „A magyar demokrácia minden kérdésben számíthat a Szovjetunió támogatására"; „Moszkva jóindulattal fogadta a magyar kívánságokat a határokra és a szlovákiai kisebbség helyzetére vonatkozólag" – hirdették az újságok szalagcímei a delegáció hazatérte után.[24] Az 1946. május 7-ei párizsi döntés, amely nem maradt titokban, ezért a politikusokat és a közvéleményt egyaránt sokkolta. Gyöngyösi, aki azonnal vissza akart utazni Moszkvába, csak nehezen értette meg, hogy utazása teljesen értelmetlen lenne.

Nagy Ferenc és néhány miniszterének következő útja Washingtonba vezetett, ahová június 8-án érkeztek. A fogadtatás itt is rendkívül szívélyes volt, ám ugyanakkor őszintébb is. Nagy Ferenc az amerikai politikusokkal folytatott eszmecseréi során bizonyosodott meg arról, hogy a szovjetek félrevezették, vagy legalábbis hagyták, hogy illúziók alakuljanak ki benne a határokat illetően. Byrnes amerikai külügyminiszter ekkor közölte vele, hogy „A Szovjetunió akaratából történt a május 7-ei párizsi döntés", s hogy „Magyarország és Románia kérdésének kulcsa a Szovjetunió kezében van". „Ha a Szovjet vállalkoznék arra – tette hozzá ehhez -, hogy felveti még egyszer az erdélyi kérdést, Amerika készséggel támogatná Magyarország kívánságait."[25] Ismerve a szovjet kormány valódi álláspontját más szavakkal ez annyit jelentett, hogy az Erdély-dosszié Washingtonban le van zárva; Románia és Magyarország között a trianoni határok állnak helyre.

Londonban – 1946. június 21-22-én – Clement R. Attlee munkáspárti miniszterelnökkel és a külügyminisztérium vezetőivel tárgyalt a magyar küldöttség. A magyar politikusok felvetéseinek megfelelően a megbeszéléseket a határkérdések és a magyar kisebbségek helyzete dominálták. Ezekkel kapcsolatos válaszaikban az angol politikusok őszinte és korrekt módon ismertették a brit álláspontot, és a legkisebb mértékben sem hagyták, hogy tárgyalópartnereik illúzióik rabjai maradjanak. A román-magyar határ kérdését – közölték például – semmi értelme sem lenne újra felvetni, mert a „szovjet hajthatatlanság" miatt úgysem várható tőle eredmény. Nem vállaltak kötelezettséget a Székelyföld Románián belüli autonómiájának kiharcolására sem. Mindössze annyit ígértek meg, hogy ha „a két kormány meg tud egyezni", akkor „megkapják Őfelsége kormányának támogatását".

Az erdélyi kérdés mellett Nagy Ferenc szóba hozta a szlovákiai magyarok üldözését, tervbe vett kitelepítésüket, s ezzel összefüggésben magyarországi befogadásukat is – esetleg „földjeikkel együtt". „A cseheknek – válaszolta erre a külügyminiszter első helyettese – nagyon rossz tapasztalataik vannak a kisebbségeikkel, és ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni." „Arról pedig – fűzte hozzá -, hogy egy győztes hatalmat felszólítsanak, adjon át területet egy legyőzött ellenfélnek – szó sem lehet." „Őfelsége kormánya – hangsúlyozta a második helyettes – München után nincs abban a helyzetben, hogy kioktassa a cseheket."[26]

A magyar delegáció minden olyan területi vagy kisebbségvédelmi felvetése tehát, amelyhez a britek támogatását kérte, elutasításban részesült. Ehelyett mindegyik tárgyalópartnerük a szomszédokkal való békés megegyezés és

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

gazdasági kooperáció fontosságára, illetve a határok „spiritualizálódásának” a perspektívájára hívta fel a figyelmet. Arról azonban, hogy a Szovjetunió által dominált térségben ezt konkrétan hogyan lehetne kivitelezni, semmit sem mondtak, s kerülték annak nyílt beismerését is, hogy a Szovjetunióval és a magyar kommunistákkal folytatott harcában Nagy Ferenc a brit kormánypolitika semmiféle segítségére nem számíthat.

Útban hazafelé, június 25-én, a magyar delegáció Párizsban is megállt. Ez azonban még annyi eredménnyel sem járt, mint a washingtoni vagy a londoni. A kérdések érdemi megtárgyalása elől kitérve Bidault közölte: Franciaország nincs abban a helyzetben, hogy „nagy kérdésekbe erős szóval szóljon bele”.[27] Ugyanitt találkoztak Molotovval, aki részben úgy tett, mintha tökéletesen elfelejtette volna az áprilisi moszkvai biztatást, részben pedig az amerikai külügyminiszterre próbálta hárítani a május 7-ei döntés ódiumát.

A magyar küldöttség hazaérkezése után mindazokon, akik a trianoni határok valamilyen mértékű korrigálásában reménykedtek, csüggedés lett úrrá, s kölcsönös vádaskodás vette kezdetét. Az 1946. július 29-én kezdődő békekonferencián részt vevő magyar delegáció, amelyet Gyöngyösi János vezetett, ennek ellenére területi igényt jelentett be Romániával szemben. A békekonferencia augusztus 14-ei plenáris ülésén Gyöngyösi 22 ezer négyzetkilométer átengedését kérte Romániától közel 2 millió lakossal, s területi autonómiát Székelyföld számára. Amerikai tanácsra néhány napon belül ezt 4 ezer négyzetkilométerre, illetve kevesebb mint félmillió lakosra redukálta. Ezt sem támogatta azonban egyik nagyhatalom sem. A trianoni határok helyreállítását végül a román területi és politikai bizottság szeptember 5-ei ülésén véglegesítették. (Szgy. I/465-467., 470-473.)

A román-magyar határ megállapítása mellett a békekonferencia a csehszlovák-magyar lakosságcsere, illetve a csehszlovák-magyar határ esetleges módosításával is foglalkozott. Ezt azonban nem a magyar, hanem a csehszlovák békedelegáció kezdeményezte. Felújítva 1919-1920-as követeléseiket a csehszlovákok azt kérték, hogy Pozsonnyal szemben, a Duna jobb partján fekvő 5 magyar falu stratégiai okokból kerüljön Csehszlovákiához. Főleg az amerikaiak ellenállása miatt az egyoldalú lakosságkitelepítést a békekonferencia elutasította, s a csehek területi követelését is csak részben fogadta el. A kért 5 falu helyett 3-at (Dunacsún, Horvátjárfalu, Oroszvár) ítélt meg Csehszlovákiának összesen 43 négyzetkilométernyi területtel. Ettől eltekintve a békeszerződés az 1920-as magyar határokat állította helyre. A csehszlovákhoz hasonló igényekkel a jugoszláv delegáció is előállt. Az egyoldalúan elüldözött vagy Tito partizánhadseregének több ezer – sőt egyes becslések szerint több tízezer – magyar áldozatot is követelő bosszúja elől elmenekült sok ezer magyar mellett Belgrád mintegy 40 ezer magyar „kicserélésének” az engedélyezését s kisebb Mura menti és baranyai magyar területeknek az átengedését kérte. Ezek a jugoszláv igények azonban nem képezték komoly megfontolás tárgyát, s maguk a jugoszlávok sem helyeztek akkora súlyt rájuk, mint a csehek a magukéira.

A területi kérdésekkel a békeszerződés I. része foglalkozott. A többi hét katonai, gazdasági, politikai és egyéb rendelkezéseket tartalmazott. Ezek előírták, hogy a magyar hadsereg létszáma a határőrséggel és a folyamőrséggel együtt sem haladhatja meg a 65 ezer főt; hogy légiereje 90 repülőgépnél többől nem állhat, s ebből 70 lehet harci repülőgép ösz- szesen 5000 fős személyzettel; hogy atomfegyvereket és néhány más fegyvertípust Magyarország nem gyárthat; s hogy a magyar hadifoglyok „mihelyt lehetséges, hazaszállítandók” (III. rész). A gazdasági kérdésekkel foglalkozó V rész megerősítette a fegyverszüneti egyezmény azon kikötését, hogy Magyarország 300 millió USA-dollár értékben jóvátételt köteles fizetni, s ebből 200 millió a Szovjetuniót, 100 millió pedig – 70 : 30 arányban – Jugoszláviát és Csehszlovákiát illeti. Az Egyesült Államok arra vonatkozó javaslatát, hogy ezt a 300 milliót, amely megegyezett a Romániára kiszabott összeggel, s mindössze 60 millióval maradt alatta az Olaszországra rótt summának, 200 millióra kellene csökkenteni, a Szovjetunió elutasította. A politikai jellegű II. rész többek között helybenhagyta a fasiszta jellegű szervezetek feloszlatását, s kimondta, hogy ilyenek, továbbá revizionista vagy az Egyesült Nemzetekkel szemben ellenséges magatartást tanúsító szervezetek a továbbiakban sem alakulhatnak. Az egyetlen Magyarországra nézve kedvező előírást a IV. rész tartalmazta. Ez így szólt: „A jelen Szerződés életbelépését követően minden Szövetséges fegyveres erőt 90 napon belül Magyarországból vissza kell vonni.” Ez annak ellenére sokat ígérő volt, hogy a mondat így folytatódott: „.mindazonáltal a Szovjetuniónak fennmarad a joga magyar területen oly fegyveres erők tartására, amelyre szüksége lehet ahhoz, hogy a Szovjet hadseregnek az ausztriai Szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalait fenntartsa.”[13] (Szgy. I/476-485.)

A békeszerződést 1947. február 10-én írták alá Párizsban, a Külügyminisztérium Szajna- parti épületének úgynevezett óraszalonjában. Lelkesedést Magyarországon természetesen senki részéről sem váltott ki, de olyan elkeseredést és hisztériát sem, mint 1920-ban a trianoni békeszerződés aláírása. Mindössze a Mindszenty által celebrált bazilikai szentmiséről jelentették a tudósítók, hogy „Mikor felcsendült a templomban az ének szava: »Hol vagy István király, / Téged magyar kíván.«, hangos zokogás tört fel a templomban lévők és a térre

[13] A békeszerződést közli Sorsdöntések. Szerk. Gerő András. Budapest, é. n., Göncöl, 299-316. Idézet a 303. oldalon.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kiszorultak soraiból."[14] A magyar társadalom nemzeti kérdésre továbbra is érzékeny része ezekben a napokban döbbent rá és kezdett beletörődni, hogy nemcsak az integrális vagy optimális revízió irreális és elérhetetlen, hanem az etnikai revízió, illetve a méltányos kiegyezés is. Bibó István ezek után helyezkedett arra az álláspontra, hogy a trianoni határokat „mind fizikailag, mind lelkileg" elfogadva a magyarság a továbbiakban csak két dolgot tehet: a „kölcsönös és feneketlen gyűlölködés örvényeit" elkerülve példát ad a „kisnépek közötti lojalitásra és mértéktartásra", s ugyanakkor felelősséget érez „a határokon túli magyarság sorsával szemben".[30] Ezzel egyidejűleg mások is hasonló véleményt alakítottak ki. Ezek közül legnagyobb jelentősége a két világháború közötti történész-ideológus, Szekfű Gyula pálfordulásának volt, aki a második világháború alatti magyar nemzetiségpolitikai anomáliákra és a zsidótörvényekre hivatkozva, ám nyilvánvalóan az új hatalmi helyzettel is számot vetve helyezkedett arra az álláspontra, hogy „Ezek után pedig egyszersmindenkorra el kell némulnia minden revíziós törekvésnek és propagandának", s hogy a szomszédos államokkal szemben Magyarországnak a továbbiakban csak „egyetlen kívánsága" lehet: „a náluk lakó magyarok állampolgári jogainak tisztességes megadása és emberies bánásmód velük".[15] A két világháború közötti konzervatív, „úri" Magyarország és a második világháború utáni demokratikus, „népi" Magyarország két kiemelkedő reprezentánsa ezzel lényegében azzal a Révai Józseffel kerül közös platformra, aki 1945-től hirdette az etnikai elvű revízió irrealizmusát. A kommunista sajtó propagandaszólamaiban, mely szerint máris beköszöntött volna a népek közötti örök béke és barátság kora, azonban sem ők, sem a magyar társadalom többsége nem hitt.

46. A békásmegyeri németek kitelepítése, 1946. február

Különösen nehéz volt ezt feltételezni a Romániából és Jugoszláviából spontán, Csehszlovákiából pedig szervezetten áttelepülők és új hazát, új otthont keresők tízezreinek beszámolóit hallgatva. Az Erdélyből érkezők a Maniu-gárdisták 1944-1945-ös rémtetteiről, magyarok barbár lefejezéséről és internálótáborokba zárásukról, a délvidékiek a szerb partizánok vérengzéseiről, s a csehszlovákiaiak minden magyar nyelvű újság betiltásáról és iskola bezárásáról tudósítottak. Az ismét kisebbségi sorsba került magyarok közül az 1949-es népszámlálás szerint 1941 után 376 ezren települtek vagy menekültek haza. Közülük 134 ezren Romániából, 119 ezren Csehszlovákiából és 66 ezren Jugoszláviából. A csehszlovákiai illetőségűek közül 68 ezren érkeztek az 1946-os

[14] Uo. 321.
[15] Szekfű Gyula: Forradalom után. Budapest, 1983, Gondolat [Hasonmás kiadás. Szerk. Glatz Ferenc], 69. és 203.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

lakosságcsere-egyezmény keretében, ingóságaik egy részét magukkal hozva. A többiek azonban ahhoz hasonló földönfutókként kerestek menedéket az anyaországban, mint az 1919-1920-as menekültek. A második világháború utáni menekültek helyzete annyival volt jobb az első világháború utáni optánsokénál, hogy a potsdami konferencia határozata és a SZEB döntése értelmében 1945-1947-ben Magyarországról Németországba kitelepített 200 ezer német otthonaiba költözhettek. (Szgy. V453-454.) Ez a „helycsere" természetesen számos hatósági túlkapással és személyes konfliktussal járt, amelynek embertelenségeire és megalázó körülményeire „svábjaink" ma ugyanolyan keserűen emlékeznek, mint a felvidéki, erdélyi vagy délvidéki magyarok a maguk ottani vesszőfutására. A Magyarország és szomszédai közötti megbékélés egyelőre tehát csak a nemzeti kötődés jelentőségét tagadó vagy alábecsülő kommunista propaganda szintjén valósult meg, a lelkekben még egyáltalán nem.

47. A felvidéki Guta községből Magyarországra áttelepített magyar paraszt búcsúzik szlovák szomszédjától. 1947. július

A békeszerződés 1947. február 10-ei aláírásával, majd nemzetgyűlési elfogadásával és 1947. július 16-ai becikkelyezésével (XVIII. tc.), amelynek ratifikációs okmányait 1947. szeptember 15-én Moszkvában helyezték letétbe, Magyarország nemzetközi jogi szempontból visszanyerte szuverenitását, és elvileg a független államok sorába lépett. A SZEB feloszlott; a szovjet generálisok ezen keresztül gyakorolt hatalma megszűnt. Az Ausztriával való összeköttetés biztosítására hivatkozva mintegy 50 ezer fős szovjet katonai állomány azonban továbbra is Magyarországon maradt. Ezért és az ország erőszakos szovjetizálásának éppen ezekben a hónapokban kezdődő felgyorsulása miatt azonban a valóságban nem a szuverenitás visszaszerzése, hanem annak elvesztése következett be. Az ország külpolitikai mozgásszabadsága lényegében teljesen megszűnt. Fontos külpolitikai döntéseket a továbbiakban Budapesten nem hoztak, vagy amennyiben mégis, akkor azok minden szempontból a Moszkvában meghatározott irányvonalat fejezték ki. Ez volt az oka, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetének Biztonsági Tanácsa Magyarország tagfelvételi kérelmét – más országokéval együtt – 1947-től kezdődően ismételten elutasította, s csak 1955. december 14-én, a Sztálin halála utána kezdődő enyhülés légkörében bírálta el kedvezően.

4. 4. ÚJJÁÉPÍTÉS, ÁLLAMOSÍTÁSOK ÉS A TÁRSADALOM ÁTRÉTEGZŐDÉSE

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A fél évtizedes hadigazdálkodás, valamint az emberéletekben és anyagi eszközökben elszenvedett 1944-1945-ös hatalmas károk következtében a magyar gazdaság teljesítőképessége 1945-1946-ban ismét az első világháború utáni alacsony szintre zuhant vissza. A munkaerőhiány, az állatállomány drasztikus csökkenése, s az ennek következtében negyedére visszaeső szervestrágya-felhasználás miatt az 1945-ös termésátlagok az 1930-as évek átlagának mintegy kétharmadát, a termésmennyiségek pedig harmadát-felét tették ki. A helyzet érdemben 1946-ban sem javult, sőt számos alapvető termény – kukorica, burgonya, takarmányrépa – esetében tovább romlott. A földosztás következtében tömegesen létrejött kisgazdaságok súlyos igaerőhiánnyal küszködtek, s az újgazdák a legnagyobb önkizsákmányolás mellett sem tudták produkálni azt, amit a háború előtti mezőgazdaság termelt. A termésmennyiségek – a kenyérgabona, valamint az árpa és a zab kivételével – 1946-ban az 1945-ös szintet sem érték el. A gazdaság egyéb szektorainak teljesítőképessége ugyancsak visszaesett. A közlekedés bénultsága – a visszavonuló német csapatok az összes jelentősebb Tisza- és Duna-hidat felrobbantották -, valamint a nyersanyag-, energia- és munkaerőhiány miatt az ipari termelés 1945 májusában a háború előtti szint alig 30%-át érte el.

A gazdaság dezorganizáltságából és a termelés visszaeséséből következett, hogy a lakosság szenvedései a fegyverzaj elültével korántsem szűntek meg. 1945-1946-ban ismét emberek százezrei éltek igen sanyarú körülmények között: éhezve, fázva, s ráadásul a rekviráló szovjet katonák zaklatásainak is kitéve. (Szgy. V387-389.) A két világháború között megállapított napi 3000 kalóriás népszövetségi norma s az ugyanezen években Magyarországon átlagos 2700 kalória helyett az 1945-1946-os gazdasági évben egy ember mindössze 1700-1800 kalóriát tudott elfogyasztani. Ezen belül természetesen ismét jobb helyzetben voltak a mezőgazdasági termelők, míg a városiak ezrei gyakran az éhhalállal küszködtek. 1946 elején a 800 ezer budapesti felnőtt átlagos élelmiszer-fejadagja például nem érte el a napi 480 kalóriát, s a nehéz testi munkásoké is csak 1000-1200 kalória körül mozgott. Ez utóbbiak kenyérfejadagja 1945 decemberétől napi 25 dkg, a fizikai munkásoké általában pedig 15 dkg volt. A későbbiekben az átlagos kenyérfejadag 20 dkg-ra, majd 1947 nyarán 25 dkg-ra emelkedett. A havi cukorfejadag ugyanebben az időben 30-50 dkg, a zsírfejadag pedig 40 dkg körül mozgott. Ez nemcsak az osztrák és csehszlovák szinttől maradt el jelentősen, hanem a jugoszláviaitól is, s körülbelül a romániaival egyezett meg. Az ipari munkások bérei 1945 nyara és 1946 nyara között – nagy havi ingadozással – az 1939-es szint 12-54%-a között mozogtak, s egy korabeli közvélemény-kutatás szerint a nagy-budapesti munkások negyede békebeli életszínvonalának 10%-ára sem taksálta azt a nívót, amelyen ezekben a hónapokban tengette életét. A fővárosi önkormányzat 1945januárjában 20, a nyáron pedig már 124 ingyenes népkonyhát működtetett a legszegényebbek táplálása érdekében. A nélkülözők gondjainak enyhítéséből a különböző nemzetközi segélyszervezetek is kivették a részüket. Az UNRRA és az amerikai zsidó JOINT több száz vagonnyi élelmiszert, gyógyszert és ruhaneműt küldött a rászorulóknak.

Az ellátási zavarokat fokozta, hogy a fegyverszüneti egyezmény értelmében, amit később a békeszerződés is megerősített, az ország már 1945-től igen nagy terheket jelentő jóvátételt fizetett a Szovjetuniónak. Emellett Magyarországra hárult a kezdetben 1,5 milliós, de még 1946 nyarán is félmilliós szovjet katonaság élelemmel és üzemanyaggal való ellátásának, valamint szükség esetén ingyenes szállításának a terhe is. Az összeszűkült ipari kapacitásnak ez igen jelentős részét – 1945-ben közel 80%-át – vette igénybe, s persze a szűkös élelmiszerkészletek egy részét is felemésztette. A Szovjetuniónak kellett törleszteni a németekkel szemben fennálló 30 millió dolláros tartozásunkat is, miközben a németek Magyarországgal szembeni 289 millió dolláros követelését ugyancsak a szovjetek hajtották be. A Szovjetunió tulajdonába mentek át a német kézen lévő magyarországi vállalatok és ingatlanok. Becslések szerint ezek a terhek a háború utáni nemzeti jövedelem körülbelül 10%-át, az összes állami kiadásnak pedig 1948-ig 30-40%-át tették ki. 1946 áprilisában, amikor a magyar kormánydelegáció Moszkvában járt, Sztálin engedélyezte, hogy ajóvátételi szállításokat Magyarország ne hat, hanem nyolc év alatt teljesítse. Később további enyhítések léptek életbe. 1946 nyarán elengedték például az addig felhalmozódott 6 millió dolláros késedelmi kamatot, majd 1948 közepén a még hátralévő összeg felét. A kirótt 200 millióból „hivatalosan” így végül csak 131 milliót fizetett a Szovjetuniónak Magyarország. „Nem hivatalosan”, hanem valóságosan, minden mást beszámítva azonban ennél jóval többet. A szovjet csapatok és a SZEB ellátása, a szovjet tulajdonba került magyarországi német vagyon s a Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának fizetett jóvátétel együttes összege megközelítette az 500 millió dollárt.

Az árukínálat és -kereslet egyensúlyának drasztikus arányú megbomlása s az elapadt adóbevételek híján a kormány kiadásait fedező papírpénz-kibocsátás nagyarányú inflációhoz vezetett. A szovjet hadsereg részben ugyancsak saját kibocsátású magyar pénzzel ellentételezte rekvirálásait. A pénzromlást 1945 decemberében a kormány a forgalomban lévő pénz felülbélyegzésével s a bankjegyek 75%-os dézsmájával igyekezett megállítani. Bár ezzel tetemes mértékű pénzt vontak ki a forgalomból, az infláció folytatódott, sőt 1946 első felében olyan méreteket öltött, hogy a forgalomban lévő pénz mennyiségét a továbbiakban csak csillagászati számokkal, billiókkal, trilliókkal, majd quadrilliókkal lehetett kifejezni.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

4.3. táblázat - 29. táblázat. A pengő ellértéktelenedése

Időpont	Átlagos napi áremelkedés (%)	Az időszak utolsó napján	
		az árindex (1939. VIII. 26. = 1)	a feketepiaci dollárárfolyam (pengő)
1945. július	1	105	1 320
augusztus	2	171	1 510
szeptember	4	379	5 400
október	18	2 431	23 500
november	15	12 979	108 000
december	6*	41 478	290 000
1946. január	2	72 330	795 000
február	18	435 887	2 850 000
március	11	1 872 913	17 750 000
április	60	35 790 361	232 000 000
május	1 012	11 267 millió	59 000 millió
június első fele	504	862 317 millió	7 600 000 millió
június második fele	8 504	954 billió**	42 000 billió
július első hete	45 904	3 066 254 billió	22 000 000 billió
július második hete	53 214	11 426 trillió	481 500 trillió
július harmadik hete	45 014	36 018 059 trillió	5 800 000 000 trillió
július negyedik hete	158 486	399 623 quadrillió	4 600 000 quadrillió

Forrás: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet. Bp., 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 61.

* A lassúbbodást az 1945. december 19-i bankjegybélyegzés idézte elő.

** Egy billióban 12, egy trillióban 18, egy quadrillióban 24 nulla van.

Az 1946-os magyar pénzromlás mértéke nemcsak az első világháború utáni magyar vagy német inflációt múlta felül, hanem minden addigi és azutáni inflációt is. A világtörténelem legnagyobb mértékű inflációja a mai napig az 1946-os magyar.

A hiperinfláció következtében 1946 nyarára a pengő minden pénzfunkcióját elveszítette, s gyakorlatilag kiszorult a forgalomból. Helyette aranyban, idegen valutákban, s persze mindennapi közszükségleti cikkekben számoltak az emberek. 1945-1946 fordulóján 1 mázsa első osztályú fűtőszén például 30 kg krumplinak, 1,5 kg sertés- vagy baromfihúsnak, illetve 1 liter étolajnak felelt meg. Az első világháború utáni helyzethez hasonlóan

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ez ismét nagyarányú feketézéshez, üzérkedéshez és batyuzáshoz vezetett. A lassan meginduló vasúti forgalomjellegzetes utasai ezekben a hónapokban a vagonok tetején szorongó s szatyraikban, zsákjaikban baromfit, tojást és egyéb élelmiszereket szállító parasztok voltak, akik azután egy-egy étkészlettel, aranyórával, szőnyeggel és jobb ruhadarabokkal megrakodva igyekeztek haza, ha portékájukon sikeresen túladtak. Az általános áru- és élelmiszerhiányon a kormány a háború alatt bevezetett kötött terménygazdálkodás (Jurcsek-rendszer) fenntartásával, sőt szigorításával igyekezett segíteni. Ez azt jelentette, hogy a különböző termények egy részének kötelező beszolgáltatása mellett, amelyért a termelők csak minimális ellentételezést kaptak, mindenféle más módon is igyekeztek elvonni a parasztok készleteit. Kenyérgabona őrletésekor például a termény negyedét, árpa- és kukoricadaráláskor pedig a termény tizedét kellett dézsmaként átadni az államnak. A levágott sertések után zsírdézsmát kellett leróni.

48. Batyuzó parasztasszonyok Budapesten, 1945 tavaszán

A magyar nép, amely Európa több más nemzetével együtt negyedszázadon belül immár másodszor élt át pusztító tömegháborút, ilyen körülmények között kezdett új életet, látott hozzá a romok eltakarításához, halottai eltemetéséhez és az ország újjáépítéséhez. A feladat óriási volt, de az emberekben munkált az életösztön. „A házroncsok között állati tetemek, felületesen elföldelt emberi hullák bűzlenek a tavaszi nap melegében. A vánszor- gó, csomagokat, batyukat cipelő tömeg mintha céltalanul ténferegne; de a valóságban Pest sistereg az élettől. Hevenyészett üzletekben, kapuk alatt és az úttesten mindent árulnak, olyan cikkeket is, amelyeket már évek óta nem láttunk: malac, marha és borjú, Chanel- parfüm, cipőpaszta, csokoládé, igazi tea és kávé, kockacukor, női ruhaanyagok, harisnya, cipő... A gettóból kimenekült zsidóság nagy erővel tevékenykedik, hozza az árut; néhány feketéző kereskedő ezekben a hetekben megmentette Pestet az éhhaláltól” – rögzítette az áprilisi helyzetet és hangulatot Márai.[16] Illyés Gyulát ugyanezekben a napokban a romos házat cserepező munkások igyekezete ihlette versírásra: „ami volt, elmúlt, / hirdessem, éled, / ami elpusztult” – írta a Cserepezőkben. Ennek a lelkes igyekezetnek is köszönhető, hogy 1946 végéig, tehát alig 20 hónap alatt a 28 felrobbantott tiszai és dunai híd felét helyreállították, s a 114 vasúti hídból 100-at üzembe helyeztek. 1947 márciusára a gépjárműállomány megközelítette az egy évtizeddel korábbi szintet: 8220 teherautó, 8066 személygépkocsi s csaknem 15 ezer motorkerékpár döcögött az ország útjain, ha tulajdonosának sikerült benzinhez jutnia. A vasúti közlekedés annak az 500 darab gőzmozdonynak az üzembe helyezésével kezdett visszatérni a megszokotthoz, amelyet az amerikai hadsereg adott el Magyarországnak 10 millió dollár értékű áruhitel formájában, s amelyet a köznyelv ezért Truman-mozdonyoknak nevezett.

A nehéz gazdasági körülmények újabb impulzust adtak a lappangó antiszemitizmusnak. 1946 tavaszán több településben terjedtek abszurd rémhírek arról, hogy a zsidó kereskedők és orvosok gyermekeket szedtek össze és gyilkoltak meg. 1946. május 21-én Kunmadarason, 1946. július 30-31-én pedig Miskolcon került sor antiszemita tüntetésekre és emberáldozatokat is követelő zavargásokra. Az utóbbi hátterében két feketézéssel vádolt zsidó malomtulajdonos, illetve üzletvezető letartóztatása és internálása állt. A kormány a tetteseket letartóztatta, felelősségre vonta, s a nemzetgyűlés elé terjesztette az 1946. évi XXV. törvénycikket a zsidóságot korábban ért diszkriminációk megbélyegzéséről. (Szgy. I/473-475.) A gazdasági helyzet javulása mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy az antiszemita kilengések 1945-re megszűntek. A zsidókkal szembeni előítéletes gondolkodás azonban sokakban megmaradt, s nem lehetett tudni, hogy a hamu alatti parázs mikor lobban fel ismét.

[16] Márai Sándor: Napló 1945-1957. Budapest, 1990, Akadémiai és Helikon, 13.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az ország vérkeringésének, azaz infrastruktúrájának helyreállítása mellett a másik alapvető gazdasági feladat a pénzügyi stabilizáció megteremtése volt. Erre jelentős árualap felhalmozása után s az aratást követően, 1946. augusztus 1-jén került sor. Sikerét elősegítette, hogy a szovjet jóvátételi szállítások átütemezésével a kormány mérsékelni tudta kiadásait. Ugyancsak nagy segítséget jelentett, hogy az amerikai kormány átadta Magyarországnak a Magyar Nemzeti Bank aranykészletét. Ez a menekülő nyilas kormánytól került az amerikai hadsereg kezére. Eltérően az 1924-es stabilizációtól, egyéb külföldi támogatást a kormány nem vett igénybe. A műveletet kizárólag belső erőforrásokra támaszkodva s a háború előtti bérszint igen jelentős csökkentésével hajtották végre. Átlagosan az 1938-as szint 50%-ára szállították le a fizetéseket. A fizetéscsökkentések vezérelve a nivellálás volt, ami azt jelentette, hogy a korábban jól kereső rétegek béreit akár 60-70%-kal is csökkentették, míg a munkásokét csak 30-40%-kal. Legrosszabbul a pedagógusok jártak, akiknek a fizetését az 1938-as szint 20%-ában állapították meg. Őket a közigazgatási alkalmazottak követték, akik régi béreik 31%-át kapták, míg a közigazgatási nyugdíjasok a 41%-át.

A stabilizáció másik sajátossága az agrárágazat feltűnő diszkriminálása volt a gazdaság egyéb szektorainak rovására, azaz az agrárolló mesterséges szétnyitása. Ez mutatkozott meg abban, hogy míg az iparcikkek új árainak megállapításánál 1938-hoz képest átlagosan 4,97-szoros szorzót alkalmaztak, addig a mezőgazdasági cikkek háború előtti árai átlagosan csak 3,2-szeresükre emelkedtek. A mezőgazdasági árak növekedése így 40-50%-kal elmaradt az ipari árak növekedése mögött, azaz egységnyi iparcikkért a parasztságnak dupla mennyiségű terméket kellett előállítani és értékesíteni. Ezer darab tégla 1938-ban például 140 kg búzába, 1946-ban viszont 600 kg-ba, egy egyszerű eke 1938-ban 400 kg, 1946-ban pedig 850 kg búzába került. A stabilizáció tehát elsősorban a beszolgáltatások által is sújtott parasztság rovására valósult meg. A földreform miatt egyébként is zavarokkal küzdő mezőgazdaság regenerálódását ez nagyban megnehezítette.

A stabilizáció teljes pénzcserével, pontosabban új pénz bevezetésével járt együtt. Az új valuta neve nem pengő, nem is korona, hanem az 1892 előtt használatos forint, váltópénze pedig a fillér lett. A koalíciós idők függetlenségi retorikájához alkalmazkodva a rozsdavörös százforintosokra Kossuth Lajos, az először 1951-ben kibocsátott barna ötvenforintosokra pedig II. Rákóczi Ferenc portréja került. A kék papírhúszasokat a társadalmi forradalom szimbólumává emelkedett Dózsa György, a „zöldhasú” papírtízeseket az egyszerre szabadságharcos és társadalmi forradalmár Petőfi képmása díszítette. A 10, 20 és 50 filléres váltópénzeket, valamint az egyforintosokat az ország egyetlen bőséggel rendelkezésre álló ércéből, a bauxitból kivont alumíniumból verték. A forint és a pengő cserearányát úgy állapították meg, hogy a pengő beváltása teljesen értelmetlen legyen. Pénzcserére így nem is került sor. A lakosság kezén lévő valuta- és nemesfémkészletek egy részének megszerzése érdekében a kormány a stabilizációt követő hónapokban tudatosan pénzszűkét teremtett. Az egy főre eső bankjegyforgalom így az év végéig alig haladta meg a 100 forintot. Az elgondolás eredményes volt; a forint értékállóságát sikerült biztosítani. A pengőtől, a koronától és az összes korábbi magyar valutától eltérően ez az értékállóság azonban csak az ország határain belül érvényesült, s a nemzetközi pénzpiac a forintot nem fogadta el konvertibilis valutaként.

A sikeres stabilizációt megelőzte a szénbányák más összefüggésben már említett 1946. június 26-ai államosítása (XIII. tc.). (Szgy. I/468-470.) Beszámítva az 1945 előtt is állami tulajdonban lévő vállalatokat – diósgyőri vasművek, komlói kőszénbánya, MÁV, MÁVAG, MAHART és Posta -, az állami szektorban dolgozó munkások aránya ezzel elérte a 22%-ot. Ez még nem mondott ellent a Függetlenségi Front programjának, s a Nyugat-Európában ez idő tájt zajló nacionalizálások mértékét sem haladta meg. Az ezt követő államosítások azonban már túlléptek mind a Kisgazdapárt által még elfogadhatónak gondolt szinten, mind a nyugat-európai mértéken, s a magántulajdon csaknem teljes felszámolásával 2-3 év alatt gyökeresen új helyzetet teremtettek az iparban és a pénzügyi szférában.

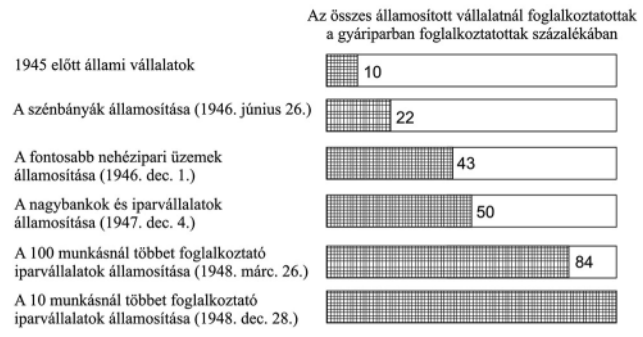

Forrás: Csizmadia Ernő: *Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság.* Bp., 1984, Kossuth Kiadó, 21.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

14. ábra. Az államosítások üteme

A szénbányák államosítását 1946. december 1-jén a négy legnagyobb nehézipari komplexum, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., a Ganz-gyárak, a Weiss Manfréd Acél- és Fémművek Rt. és a Győri Vagon- és Gépgyár, valamint az érdekkörükbe tartozó cégek állami kezelésbe vétele követte. Az állami szektorban dolgozó munkások számaránya ennek következtében 43%-ra emelkedett. A következő lépés a nagybankok és az általuk ellenőrzött cégek állami tulajdonba vétele volt 1947. szeptember 29-én, közvetlenül Szklarska Poreba után. Ezzel egyidejűleg a régi, kétszintű bankrendszer is megszűnt. A Magyar Nemzeti Bank a továbbiakban nemcsak jegybankként, hanem kiépülő fiókhálózatai révén kereskedelmi bankként is működött. A régi nagy kereskedelmi bankok ugyanakkor megszűntek, illetve speciális feladatokat ellátó szakosított pénzintézetekké alakultak át. Így lett a Magyar Általános Hitelbankból Beruházási Bank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankból Külkereskedelmi Bank, a vidéki pénzintézetek jó részéből pedig az 1949-ben létrehozott OTP, azaz Országos Takarékpénztár. Röviddel ezután, 1947. november 28-án államosították a bauxit- és alumíniumipart.

A tulajdonviszonyok megváltoztatásának következő nagy horderejű lépése a 100 főnél több munkást alkalmazó gyárak államosítása volt 1948. március 25-én. Ezt a legnagyobb titoktartással készítették elő, és rendeleti úton léptették életbe. A vasasszakszervezetek székházába behívott munkások maguk sem tudták, hogy az eligazító értekezletről távozván nem munkások lesznek többé, hanem igazgatók, pontosabban „munkásigazgatók”, ahogy a köznyelv nevezte őket később. Az intézkedés, amelyet a nemzetgyűlés utólag hagyott jóvá és emelt törvényerőre (1948. évi XXV. tc.), 594 vállalatot érintett, amelyben mintegy 160 ezren dolgoztak. Ezzel az állami szektorban foglalkoztatottak aránya a bányászatban és a nehéziparban meghaladta a 90%-ot, a könnyűiparban pedig 75% körül mozgott. (Szgy. R500.)

Az ipart, a kereskedelmet és a szolgáltatást érintő államosítások betetőzésére 1949 decemberében, immár a kommunista hatalomátvétel után került sor. Ekkor minden 10, sőt egyes esetekben 5 főnél több munkást alkalmazó, valamint külföldi tulajdonban lévő vállalatot államosítottak. (Szgy. II/28-29.) Ez az intézkedés 1400 ipari és 400 építőipari vállalatot, 600 nyomdát, 220 közlekedési céget és 80 vendéglátó-ipari üzletet érintett. A magánszféra szerepe az iparban és a kereskedelemben ezzel a javító-szolgáltató funkciókra redukálódott.

A kisajátított vállalatokért a rendeletek kártalanítást helyeztek kilátásba, ám erre a valóságban sohasem került sor. A részben külföldi tulajdonban lévő vállalatok esetében ezt azzal igyekeztek palástolni, hogy vezetőik ellen szabotázs és kémkedés címén koncepciós pereket indítottak. Ez a sors várt a Magyar-Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) vezetőire és mérnökeire, akiket 1948 szeptemberében tartóztattak le és vetettek börtönbe, valamint az angol érdekeltségű Standard Villamossági Rt. menedzsereire, akiket 1949 végén fogott le a rendőrség. Utóbbiak közül Geiger Imre vezérigazgatót és Radó Zoltán főmérnököt halálra ítélték, és ki is végezték.

A mezőgazdaság kollektivizálása kezdetben nem szerepelt a kommunista célkitűzések között. Az 1919-es tapasztalatok alapján világos volt számukra, hogy a parasztságot földosztás nélkül nem lehet megnyerni. A Kommunista Párt ezért eleinte nemcsak elfogadta a földreformot, hanem kifejezetten arra törekedett, hogy azt a lehető legradikálisabb formában hajtsák végre. Perspektivikus agrárpolitikai céljuk azonban kezdettől a szövetkezetesítés volt. Ezzel kapcsolatos irányelveiket először 1948 februárjában, tehát fél évvel a lengyelországi „eligazítás” után s közvetlenül a 100 főnél több munkást alkalmazó ipari vállalatok államosítása előtt hozták nyilvánosságra. A „mezőgazdaság szocializmusba való átvezetésének” bázisává ezek szerint az 1945-1946-ban létrehozott földműves-szövetkezeteknek kellett válni a régi fogyasztási és értékesítési szövetkezetek beolvasztásával, majd termelőszövetkezetekké alakulásával. Ez utóbbit eleinte lassú, fokozatos folyamatként képzelték el, s megelégedtek azzal, hogy a falusi szövetkezetek élére „a dolgozó parasztság bizalmát élvező” kádereket állítottak a falvak életét hagyományosan irányító közép- és nagygazdák helyett.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

49. Az államosított Standard gyár. 1949. december 28.

Az MKP 1948. februári szövetkezetpolitikai irányelvei alig fél évig maradtak érvényben. A Kominform 1948.júniusi határozatához alkalmazkodva, amely ajugoszláv kommunistákat többek között „liberális" parasztpolitikájuk miatt ítélte el, az MDP vezetői egyik hétről a másikra gyökeresen módosították addigi agrárpolitikájukat. A földműves-szövetkezetek termelőszövetkezetekké alakulásának fokozatosságon és önkéntességen alapuló koncepcióját a paraszti magángazdaságok termelőszövetkezetbe kényszerítésének a programja váltotta fel. Az ország népe erről először Rákosi 1948. augusztus 20-ai kecskeméti beszédéből értesülhetett. Az MDP főtitkára és a kormány miniszterelnök-helyettese ebben ama meggyőződésének adott hangot, hogy a „régi, a megszokott, a túlzásba vitt egyéni gazdálkodás" helyett „A dolgozó parasztság a szövetkezés, a kölcsönös segítés és közös munka útját választja."[17] Néhány héttel később, az MDP Központi Vezetőségének november 27-ei ülésén Rákosi a határidőt is megszabta. „Nekünk ezt a kérdést – adta meg a célt – 3-4 éven belül oda kell vinni, hogy a parasztság 90 százaléka rendes szocialista közös társasművelésben művelje a földjét."[34]

Az MKP szövetkezetpolitikai irányelveinek kialakításával, s különösen azok radikalizálá- sával kapcsolatban bontakozott ki a magyar kommunisták között az első nagy koncepcionális vita. Az egyik oldalon Nagy Imre állt, a korábbi földosztó miniszter, aki – bár egyáltalán nem volt szövetkezetellenes – úgy vélte, hogy a magyar mezőgazdaságban még hosszú ideig biztosítani kell az egyéni kisparaszti gazdaságok fennmaradását, mert „a magántulajdon parasztságunkban mély gyökereket vert". Ellenkező esetben „szembekerülnénk az egész parasztsággal".[35] A vita természetesen a gyengébb fél, Nagy Imre vereségével végződött, akit a szokásos szovjet típusú liturgia szerint önkritikára kényszerítettek, majd 1949 szeptemberében a párt Politikai Bizottságából is visszahívtak.

A termelőszövetkezeti csoportok, azaz a téeszek alakításával és működésével foglalkozó kormányrendelet 1948. december 18-án jelent meg. Ez három „fejlettség" szerinti kategóriát különböztetett meg. Az I. és a II. típus átmenetet jelentett az egyéni és a közös gazdálkodás között. A III., „legfejlettebb" kategóriában azonban – az úgynevezett háztáji földek kivételével – már minden munkát közösen végeztek, a munka értékét munkaegységben mérték, s a megtermelt tiszta feleslegből a tagok munkaarányosan részesültek. A „téeszek"

[17] Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Budapest, 1950, Szikra, 331., 333.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

alakulása vontatottan indult; a parasztok döntő többsége a nehéz termelési feltételek ellenére sem igyekezett magántulajdonától megválni. 1949 nyarán az egész országban még csak 584 csoport működött összesen 13 ezer taggal és 55 ezer hektárnyi területen. Egy termelőszövetkezeti csoport tehát átlagosan kevesebb mint 100 hektár földet művelt.

Az államosításokkal egyidejűleg kialakultak a központilag irányított tervgazdálkodás szervezeti formái. Ennek egyik legfontosabb intézménye az Országos Tervhivatal volt, amelyet 1947. június 11-én hozott létre a kormány. Ez dolgozta ki az 1947-1949-es úgynevezett hároméves terv általános irányelveit, s az ezen belül évekre és vállalatokra lebontott feladatokat. Az előírt tervfeladatokhoz hozzárendelték a szükségesnek ítélt erőforrásokat, s ha a teljesítésben zavar mutatkozott vagy új feladatok merültek fel, akkor módosították a tervelőirányzatokat. Országos és vállalati szinten ez egyaránt hatalmas improduktív bürokrácia kialakulásához vezetett. Az Országos Tervhivatal első elnöke a szociáldemokrata Vajda Imre, főtitkára pedig a kommunista Berei Andor lett. Később, 1949-től a kommunista Vas Zoltán irányította a testületet. A tervgazdálkodás másik fontos szervévé az 1949-ben

létrehozott Népgazdasági Tanács vált, amely Gerő Ernő irányításával egyfajta gazdasági csúcsminisztériumként működött.

Az első hároméves terv 1947. augusztus 1-jén kezdődött, s két és fél év alatt, 1949 végére fejeződött be. Az előirányzatok eredetileg azt tűzték ki célul, hogy az újjáépítés munkáját befejezve a tervperiódus végére a mezőgazdasági termelés közelítse meg az utolsó békeév szintjét, a gyáripari termelés pedig 27%-kal haladja is azt meg. A Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti konfrontáció kiéleződése miatt menet közben ez annyiban módosult, hogy a háborúra való felkészülés jegyében az ipar, s ezen belül a nehézipar fejlesztésére még nagyobb hangsúly helyeződött, s a mezőgazdaság érdekei teljesen háttérbe szorultak. Ez fejeződött ki többek között abban, hogy az összberuházás mezőgazdaságra szánt 30%-os arányát menet közben 18%-ra csökkentették, miközben továbbra is a mezőgazdaság adta a nemzeti jövedelem több mint 40 (1949-ben 42)%-át. Az ipar viszont, amely 1949-ben a nemzeti jövedelemnek ugyancsak 42%-át adta, 35%- kal részesedett a beruházásokból.

A terv végrehajtása egészében sikeres volt, ámbár igen jelentős ágazati eltérésekkel. Az ipari termelés 1949-ben nem 27, hanem közel 40%-kal múlta felül az 1938-ast. Ezt az igen jelentős növekedést három tényezővel magyarázhatjuk: a magas beruházási hányaddal, az újraépítési periódus mindig igen gyors növekedési ütemével, s végül azzal, hogy 1938-at követően a magyar ipar igen nagyarányú fejlődésen, illetve kapacitásnövekedésen ment át, s így 1938-at bázisévnek választva a termelésbővülés mértéke jóval nagyobbnak látszik a valóságosnál. A háborúra készülés jegyében legnagyobb, 66%-os arányban a nehézipari termelés nőtt, míg a könnyűipari termelés volumene csak 20%-kal. Az egyes ipari ágazatok egymáshoz viszonyított aránya ennek következtében jelentősen módosult. A különböző nehézipari ágazatok termelési értékének aránya az 1938-as 40-42%-ról 1949-re 60%-ra emelkedett, s a könnyűipari ágazatok termelési értéke ugyanilyen arányban csökkent. Különösen a mezőgazdasági ipar és a textilipar kapacitásai szűkültek. Magyarország tehát ezekben az években kezdett a „vas és acél országává” válni – számottevő vasérc és kokszolható szén nélkül.

4.4. táblázat - 30. táblázat. Afontosabb mezőgazdasági termények átlaghozamai és termésmennyiségei, 1931-1949

Növényfajta	1931-1940		1947		1948		1949	
	termés átlag	termés	termés átlag	termés	termés átlag	termés	termés átlag	termés
	(q/kat. h.)	(ezer q)	(q/kat. h.)	(ezer q)	(q/kat. h.)	(ezer q)	(q/kat. h.)	(ezer q)
Búza	7,9	21 957	5,0	11 515	6,7	15 831	7,5	18 294
Rozs	6,5	7 118	5,1	4 890	7,3	7 857	6,8	7 734
Árpa	7,8	6 280	5,5	3 986	9,2	6 917	8,4	6 838
Zab	7,1	2 856	4,8	1 673	8,9	3 338	7,1	2 423

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Kukorica	10,8	21 850	8,2	17 806	12,4	28 617	8,5	16 683
Burgonya	39,5	19 931	22,9	10 611	44,1	21 169	38,1	18 852
Cukorrépa	118,5	9 649	72,2	11 589	91,0	17 709	66,7	12 337
Napraforgó	5,6	57	4,8	1 088	5,7	1 559	5,0	2 416
Takarmányrépa	138,7	30 212	64,0	12 437	97,0	17 657	70,5	11 073
Dohány	7,9	229	6,2	179	7,6	270	6,6	252
Borsó	6,9	289	4,2	141	5,7	222	5,2	332
Bab	5,2	42	4,4	48	5,8	78	5,2	81
Lencse	3,6	71	3,3	17	4,8	33	3,8	60

Forrás: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet. Bp., 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 135.

4.5. táblázat - 31. táblázat. Az állatállomány alakulása, 1938-1949 (ezer db)

Év	Szarvasmarha	Sertés	Ló	Juh
1938	1882	5224	814	1629
1942	2365	4670	900	1708
1945	1070	1114	329	328
1946	1100	1327	399	370
1947	1841	2792	575	570
1948	1993	2771	651	579
1949	1942	3316	600	910

Forrás: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet. Bp., 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 136.

Szemben az ipari rekonstrukció esetenként látványos eredményeivel a mezőgazdaság az 1938-as szintet sem tudta elérni. A főbb növényféleségek többségének termésátlaga és termésmennyisége továbbra is jelentősen elmaradt a háború előttitől. Az 1949-ben betakarított búza összmennyisége például 83, a kukorica pedig 76%-át tette ki a háború előttinek. Az állatállomány helyzete kedvezőbb képet mutatott. A szarvasmarhák és a lovak száma csaknem megduplázódott 1945-höz képest, s így 1949-ben meghaladta, illetve megközelítette az 1938-as számot. Ajuh- és a sertésállomány viszont – bár 1945-höz képest megháromszorozódott – az 1938-asnak még mindig csak kétharmadát tette ki. Mindezek alapján a mezőgazdaság össztermelése 1949-ben az 1938-as 85%-ára becsülhető.

A közlekedést az iparhoz hasonlóan stratégiai ágazatnak tekintették, s ezért az össz- beruházás igen magas hányadát, 27%-át fordították rekonstrukciójának befejezésére és fejlesztésére. Ennek tulajdonítható, hogy az

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

üzemképes mozdonyok száma 1949-ben 10%- kal már meghaladta az 1938-ast, s hogy a kocsiállományt is bővítették. Tekintve azonban, hogy az utasforgalom a háború előttihez képest megkétszereződött, s a tonnakilométerben számított áruszállítás pedig 50%-kal nőtt, a vonalak és a szállítóeszközök terheltsége nem csökkent. A vasúti forgalom rekonstrukciója mellett megkezdődött a közúti forgalom motorizálása. A tehergépkocsi-forgalom a háború előttihez képest, amely persze igen minimális volt, megháromszorozódott. 1949-re befejeződött a Ferihegyi repülőtér háború alatt elkezdett építése.

Az új politikai helyzet következtében gyökeresen átalakult az ország külkereskedelmi kapcsolatrendszere. Németország, az addigi legfontosabb partner egy időre teljesen kiesett a magyar export-import forgalomból. Helyébe a Szovjetunió lépett, ahová a magyar kivitelnek 1946-1947-ben 21, 1949-ben pedig 25%-a irányult, s ahonnan az import 11, illetve 21%-a érkezett. (Szgy. I/494.) A Szovjetunió így már ebben az időszakban Magyarország legfontosabb külkereskedelmi partnerévé vált. 1948 elejéig emellett határozott törekvések jelentkeztek arra is, hogy a politikai viták és a komplementaritás hiánya ellenére a szomszédos államokkal is intenzívebb kereskedelmi kapcsolatok alakuljanak ki. Mivel azonban a Szovjetuniónak ez nem állt érdekében, e tervek nem tudtak valósággá válni. A szovjetek a németekhez hasonlóan kétoldalú szerződésekkel igyekeztek magukhoz láncolni a kelet-közép- és délkelet-európai országokat. Magyarország esetében ezt a célt szolgálta az 1948. február 18-án aláírt magyar-szovjet barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződés. Ezt és az ehhez hasonló bilaterális egyezményeket fogta keretbe és emelte magasabb szintre a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST), amelynek alapítóokmányát 1949. január 20-án írták alá Moszkvában. E szervezethez ekkor Magyarország mellett Csehszlovákia, Lengyelország, Bulgária és Románia csatlakozott, majd nem sokkal később Albánia és az NDK. (Szgy. II/227-233.)

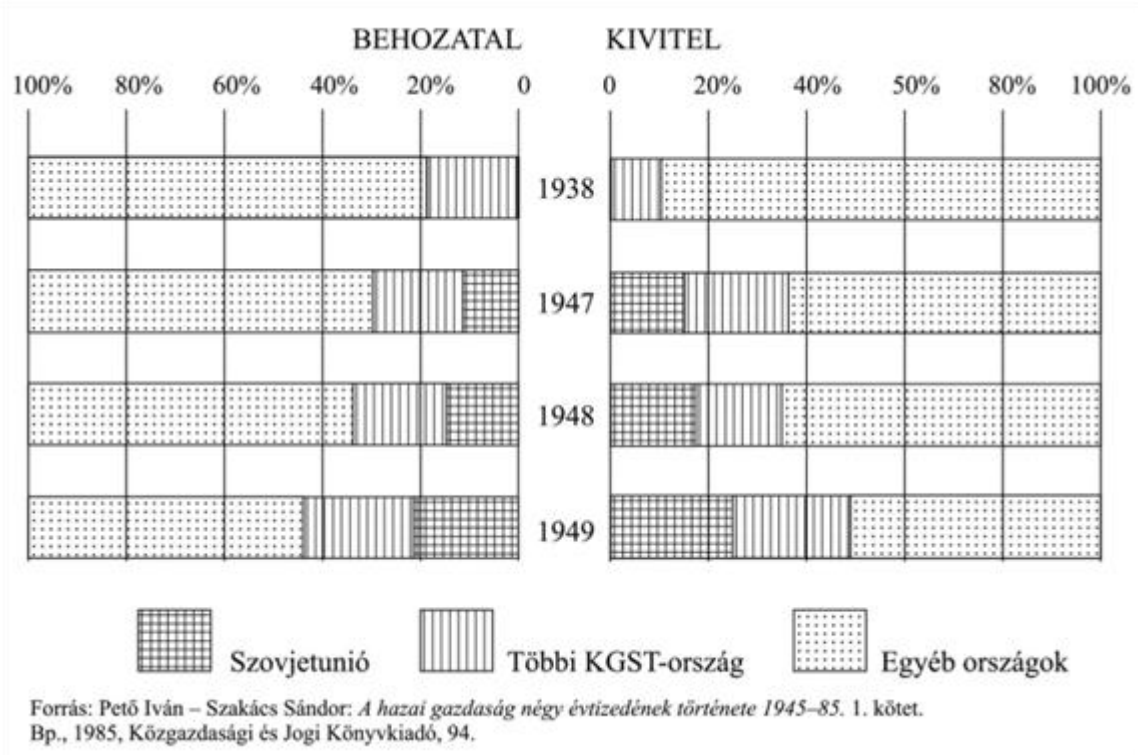

Forrás: Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–85.* 1. kötet. Bp., 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 94.

15. ábra. Magyarország külkereskedelmi forgalma országcsoportok szerint, 1938-1949 (%)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

50. Odeschalchi Margit hercegnő munkásként a Ganz gyárban. 1946. január

A háború végi nagyarányú migrációs mozgásokból, valamint az 1945 és 1949 közötti politikai és gazdasági változásokból következett, hogy e néhány év alatt a magyar társadalom is mélyrehatóan átalakult. 1944-1945 folyamán a régi államapparátus felső- és középszintű vezetőinek, valamint a különböző tulajdonosrétegeknek és a szélsőjobboldali pártokban exponált személyiségeknek, azaz a keresztény középosztálynak jelentős része elhagyta az országot. Közülük több tízezren sohasem tértek vissza. A polgári középosztály hatalmas vérvesztesége után, amit a holocaust okozott, ezzel a keresztény középosztály is megtizedelődött. Ehhez járult a B-listázásokkal elbocsátott több tízezer közigazgatási tisztviselő, valamint a földreform és az államosítások következtében vagyonukat egyik pillanatról a másikra elvesztő közép- és nagybirtokosok, illetve közép- és nagypolgárok deklasszálódása. E több mint 100 ezer főből álló csoport jelentős része előbb vagy utóbb ugyancsak külföldre távozott. S akik mégsem, azok a társadalom mélyrétegeibe alámerülve igyekeztek maguknak új egzisztenciát teremteni és új identitást találni. Ismerünk grófi csemetét, akiből idővel autószerelő vagy agrármérnök lett, s vezérkari ezredest, aki hotelportásként kamatoztatta nyelvtudását. Az egyik legbüszkébb és legdacosabb megoldást azonban valószínűleg gróf Széchenyi Andor Pálné választotta, aki 1947-es emigrációjáig faluja kanászaként kereste kenyerét, s mellékfoglalkozásként nagymosásokat vállalt. Mindeme változások nemcsak azzal a következménnyel jártak, hogy a magyar társadalom két legbefolyásosabb elitcsoportja, a nagybirtokosok és a nagypolgárok minden politikai befolyásukat elveszítették, sőt mint társadalmi osztályok is megszűntek, hanem azzal is, hogy a tulajdonosi középosztály felmorzsolódott. E rétegek régi befolyásos érdekszervezetei, az OMGE, a GYOSZ és a TÉBE 1948-ig sorra-rendre mind megszűntek. „A magyar élet százados rendjének utolsó falai – regisztrálta e változásokat a koalíciós időszak parasztpárti vallás- és közoktatásügyi minisztere, Keresztury Dezső már 1946-ban – leomlottak. Az a világ, amelyet a magyar feudalizmus, kapitalizmus és bürokrácia szövetsége tartott fenn s amelyet külső megnyilvánulásai, viselkedési formái és szépségeszményei szerint »úri« Magyarországnak szoktak nevezni, összeroskadt. A földbirtokreform, a nagyüzemek, bányák államosítása gazdaságilag is befejezte azt a folyamatot, amelynek eredményeképpen a hagyományos uralkodó rétegek helyére új osztályok, a magyar nép elhanyagolt vagy széles tömegei léptek.”[36] E folyamattal párhuzamosan iktatódtak ki a Horthy-kor hierachikus köszönési és megszólítási formái. A koalíciós időkben – legalábbis elvileg – mindenki társ volt: a hadseregben bajtárs, a civil életben polgártárs, az üzemekben szaktárs és a munkáspártokban elvtárs. A hivatalos érintkezésben 1949 után ezekből egyetlenegy maradt: az obligát elvtárs. (Szgy. I/475.)

A társadalmi forradalom másik fontos összetevője – mint már utaltunk rá – a föld nélküli parasztok számának jelentős csökkenése s a földtulajdonosok számának növekedése volt. Az 1 holdnál több földdel rendelkező parasztok 1941-ben az összlakosság 23, 1949-ben 39%-át, a teljesen föld nélküli mezőgazdasági munkások pedig 19, illetve 6,5%-át tették ki. Magának a parasztságnak az össztársadalmon belüli aránya azonban nem változott. A mezőgazdaságból az összlakosságnak 1941-ben éppúgy 49%-a élt, mint 1949-ben. Csak minimálisan módosult a bányászatból, iparból és forgalomból élők aránya is. 35%-ról 34%-ra csökkent, miközben az egyéb kategóriába soroltaké 1%-kal nőtt. Ezen belül a munkások aránya enyhén – 26-ról 27%-ra – emelkedett. A kisiparosok és a kiskereskedők 8-9%-os aránya nem változott, ámbár az alkalmazottat nem tartó kisiparosok száma ezen belül nőtt, a munkásokat foglalkoztatóké pedig csökkent. A birtokos parasztság számának ugrásszerű növekedése következtében a kistulajdonosoknak vagy kistermelőknek nevezhető falusi és városi rétegek együttes aránya 27%-ról 47%-ra emelkedett, az érdemleges tulajdon nélküli, úgynevezett bérből élőké pedig 61%-ról 49%-ra csökkent. A vagyon- és jövedelemmegoszlás szempontjából széles skálán tagolt két világháború közötti társadalmat tehát olyan struktúra váltotta fel, amelyből mindkét szélső pólus, a nagyon gazdagok kis csoportja és a teljes nincstelenséggel küzdő szegények hatalmas tömbje hiányzott. Az új Magyarország jellegadó, domináns rétegei a kistulajdonosok voltak.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

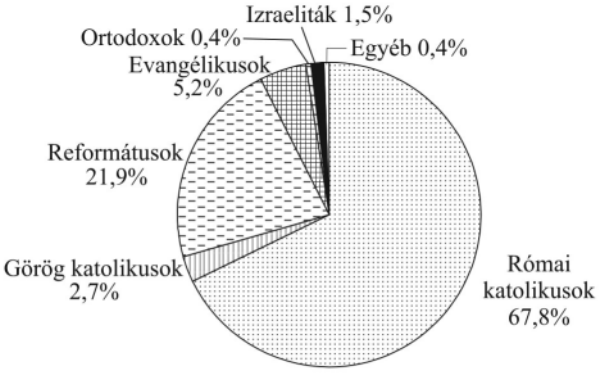

Forrás: *Történeti statisztikai idősorok 1867–1992. 1. kötet. Népesség – népmozgalom.* Bp., 1992, KSH, 33.

16. ábra. A népességfelekezeti megoszlása 1949-ben

Bár néhány tízezer embernél többet nem érintett, mégis igen fontos társadalmi változásnak tartható a régi középosztályhoz tartozó közszolgálati tisztviselők felváltása alacsony, s főleg munkásszármazású emberekkel. A minisztériumok és az országos hivatalok alkalmazottainak 1945 előtt – a segédhivatalok személyzetét is beszámítva – 45%-a volt munkás, illetve munkásszármazású. 1949-re ez az arány 81%-ra szökött. Az 1945 és 1948 között vezető állásba került 366 személy közül 170 volt munkás, illetve munkásszármazású, az 1949-ben kinevezett 388-ból pedig 374. A munkás és munkásszármazású vezetők túlnyomó többsége kommunista vagy szociáldemokrata, s így 1948-tól MDP-tag volt. Am állásuk megtartása reményében a régi közalkalmazottak közül is sokan léptek be az egyik vagy másik munkáspártba, illetve az MDP-be. E két tényező együtt magyarázza, hogy a negyedmilliónyi közalkalmazottnak 1949-ben már 46, s a vezető beosztásúaknak ezen belül 66%-a tartozott az MDP soraiba.

A lakosság vallási összetétele annyiban módosult, hogy az izraeliták aránya 4,3%-ról 1,5%-ra csökkent. Ennek következtében a legtöbb felekezet aránya enyhén emelkedett; legnagyobb mértékben – 66%-ról 68%-ra – a katolikusoké. Az evangélikusok 1%-os csökkenését a németek kitelepítése okozta.

A hároméves terv eredetileg azzal számolt, hogy a lakosság életszínvonala 1947 és 1949 között mintegy 80%-kal fog növekedni, s ezzel eléri a háború előttit. Részben a tervezés irrealizmusa, részben a tervprioritások menet közbeni módosítása miatt ezt sem sikerült elérni. Az 1949-es hivatalos jelentés 37%-os növekedést közölt, s a későbbi feldolgozások általában 10-20%-os életszínvonal-növekedést valószínűsítenek. Ez aztjelenti, hogy nemcsak túlszárnyalni nem sikerült a háború előtti szintet, hanem egyelőre elérni sem. Ennek egyik oka a fogyasztás rovására megvalósított magas – 1949-ben – 18%-os beruházási ráta volt. Az 1928-1937-es évek átlagában ez alig érte el a 4%-ot. Az alacsony életszínvonal egyik jeleként az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás a legfontosabb cikkek közül csak cukorból, tojásból és borból haladta meg lényegesen az 1938-as szintet, s a fejenkénti hús-, a zsír- és a tejfogyasztás még mindig elmaradt 10-20%-kal. Az 1945-ös igen nyomorúságos állapotokhoz képest azonban így is jelentős volt a javulás, s ezt az emberek is így érezték. Egy akkori közvélemény-kutatás eredményei szerint a megkérdezettek úgy gondolták, hogy 1948-ban 42%-kal éltek jobban, mint 1945-ben.

Az állami bér- és szociálpolitika vezérelve – mint már a stabilizáció esetében is láttuk – a nivellálás, azaz a korábbi nagy különbségek megszüntetése volt. Ez teljes mértékben sikerült. A nemzeti jövedelem személyes fogyasztásra fordított részéből az ország lakosságának 9-10%-át kitevő középső és felső rétegek 1938-1939-ben mintegy 40%-os arányban részesültek. A társadalom 90%-ának ugyanekkor mindössze 60% jutott. 1949-re ezek az arányok úgy módosultak, hogy a volt felső rétegek és a középosztály részesedése 11-12%- ra csökkent, az alsóbb, zömmel fizikai munkát végző rétegeké pedig 88-89%-ra emelkedett. A fizikai dolgozókon belül ugyanakkor jelentős egyenlőtlenségek alakultak ki. Az agrárolló és a beszolgáltatások miatt a parasztság életviszonyai sokkal kisebb mértékben javultak, mint a munkásságé és más rétegeké. A parasztok egy főre eső 1949-es jövedelme így csak 52%-át tette ki a munkabérből élők átlagos jövedelmének. A parasztság és a munkásság esetében is kedvező változást jelentett azonban, hogy a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt csökkent a munkanélküliség. A paraszti munkanélküliség a földosztás következtében lényegében teljesen felszámolódott, az ipari munkanélküliséget pedig a kezdődő iparosítás mérsékelte, majd szívta fel teljesen. A családi jövedelmek növekedésében emellett szerepet játszott a nők munkavállalásának terjedése is. A paraszti

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

gazdaságok úgynevezett segítőit, azaz felnőtt nőtagjait nem számítva a női munkavállalók aránya az aktív keresők körében 1949-re 29%-ra nőtt.

5. 5. AZ OKTATÁS, A TUDOMÁNY ÉS A KULTÚRA ÁLLAMOSÍTÁSA

A háború a kultúra és művelődés terén is hatalmas károkat okozott. A bombázások és be- lövések következtében a népiskoláknak körülbelül felét, a középiskoláknak 60%-át érte épületkár. A tantermek kisebb része romokban hevert, nagyobb részük pedig ablaktalanul, súlyosan rongált állapotban várta az újjáépítő kezeket. Bár a helyreállítási munkák azonnal megkezdődtek, a 2442 súlyosabb kárt szenvedett iskolaépületből 810-et 1947 elején még mindig nem lehetett használatba venni. Az épületkároknál is nagyobb volt az a veszteség, amely a felszerelés terén mutatkozott. Az iskolai szertárak és könyvtárak, a kutatóintézeti műszerparkok és a közgyűjtemények műkincseinek tömege pusztult el a felfordulásban, vagy került német, illetve orosz kézre. Hiányos volt a régi személyi állomány is. Az ország 25-26 ezer tanítója közül 1946 tavaszán mintegy 2000 még nem tért vissza az orosz hadifogságból, 200 Nyugaton maradt, s közel 800 igazolóbizottsági eljárásra várt. A harcok és a fasiszta barbárság széles rendet vágtak az írók között is. A munkaszolgálat, a „halálmenetek" és a koncentrációs táborok összesen 72 író életét oltották ki, köztük Radnóti Miklósét, Szerb Antalét, Halász Gáborét és Sárközi Györgyét. Szabó Dezső éhen pusztult az egyik óvóhelyen, s nem érte meg a háború végét Babits és Móricz sem, akik 1941-ben, illetve 1942-ben természetes halált haltak.

51. Megkezdődik a tanítás a fűtetlen iskolában. 1945

A pusztulás, amely az országot érte, azonban nemcsak rombolt, hanem új erőket, friss energiákat is felszabadított. A háború előtti és alatti demokratikus reformelképzelések, amelyek számára korábban nem nyílt megfelelő tér, most hirtelen mind felszínre törtek, és utat kerestek maguknak. Bár részletkérdésekről sokat vitatkoztak, abban a koalíciós pártok mind egyetértettek, hogy a keresztény középosztály művelődési monopóliumának véget kell vetni, és az 1930-as és 40-es évek népi törekvéseinek szabad utat engedve diszkriminációmentes esélyegyenlőséget szükséges biztosítani a különböző társadalmi hátterű fiatalok számára. Konszenzus uralkodott a tekintetben is, hogy az addig közvetített műveltséganyag és az ifjúság elé állított műveltségeszmény revízióra szorul, s e revízió során gondoskodni kell arról, hogy az új magyar generációk ne váljanak még egyszer olyan illúziók, utópiák és vágyálmok rabjaivá, melyek katasztrófába sodorhatják a nemzetet. „Nem mondhatunk le nemzetiségünkről, szabadságunkról, önálló létünkről, egyéniségünkről. De tudomásul kell vennünk, hogy kis nép vagyunk, amelyet vezetői egy alapjában erkölcstelen s erejét túlhaladó vállalkozásba dobtak be s amelynek nem lehet ma előbbrevaló kötelessége annál, hogy vereségeinek tanulságait levonja. [...] Vállalnunk kell tehát s értékesítenünk mindazt, ami a régi magyarságból történelmünkben, hagyományainkban, szokásainkban elevenen él. De meg kell vizsgálnunk e hagyományt, külön kell választanunk benne azt, ami dísznek, emléknek való muzeális érték, s azt, ami valóban építő része lehet életünknek" – fogalmazta meg ezt a programot a parasztpárti Keresztury Dezső, a Tildy- és a Nagy Ferenc-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere.[37]

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsadó szerveként az Ideiglenes Kormány 1945. április 19-én Országos Köznevelési Tanácsot létesített. Ennek elnöke a Nobel-dí- jas tudós, Szent-Györgyi Albert lett. Vezető tagjai között helyet foglalt többek között Bay Zoltán, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Illyés Gyula, Veres Péter és

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Ferenczy Béni. A tanács elsődleges feladatának az új, demokratikus szellemű nevelés alapelveinek a kidolgozását tekintette.

Az esélyegyenlőség elvéből kiindulva legfontosabb feladatnak a tanács és a minisztérium is az elvileg már 1940-ben bevezetett 8 osztályos alapiskola általánossá és kötelezővé tételét tartotta. Ezért ezt már az Ideiglenes Nemzeti Kormány elrendelte 1945. augusztus 18-án (6650/1945. M. E. sz.) A közoktatás új bázisiskolái a régi népiskolák, valamint a polgári iskolák és a gimnáziumok 1-4. osztályának az összevonásával alakultak ki. Az alsó- és középfokú oktatás szerkezete ezáltal nagymértékben egyszerűsödött; lényegében kétszintűvé vált. A mindenki számára kötelező általános iskola funkciója kibővült. Az írás, olvasás és a számolás elsajátítása mellett, amely már az alsó tagozatban megtörtént, a felső négy osztályban széles körű társadalom- és természettudományos műveltségi anyag átadása vált lehetővé.

Az új rendszerre való áttérés természetesen nem ment egyik napról a másikra. 1946-ban még csak 816 általános iskola működött az országban, alig több, mint az összes népiskola 10%-a. Ezek többsége a régi gimnáziumokból és polgárikból alakult ki, s a népiskolák közül csak 300 tudott 5. osztályt indítani. Az átalakulás üteme a későbbiekben felgyorsult. 1948 tavaszán már 4183 általános iskolát regisztráltak 765 ezer tanulóval, s a régi keretek között oktató elemik száma, amelyekben 278 ezren tanultak, lecsökkent 3 ezerre. Az átalakulási folyamat az 1940-es évek végére fejeződött be. A népiskolai hálózat régi rákfenéje, a tan

terem- és tanítóhiány, illetve az alacsony gyermeklétszámból adódó osztatlan vagy részben osztott típusú oktatás azonban még sokáig megmaradt. A kis falvak és a tanyás körzetek általános iskoláiban gyakran továbbra is csak egy vagy jobb esetben két tanító oktatott. Az 1949-1950-ben regisztrált 6206 általános iskolából teljesen osztott, azaz az alsó tagozaton minden évfolyamon külön osztálytanítóval rendelkező és a felső tagozaton szaktanárokkal oktató iskolák száma még mindig csak 1534, azaz az összes 25%-a volt, s az egy tanulócsoportos és egytanítós iskolák száma 1344, azaz 22%. Az általános iskolák 53%-ában tehát egynél több, de nyolcnál kevesebb tanulócsoportban folyt az oktatás. Az 1937-1938-as helyzethez képest, amikor az iskolák 41%-a volt egytanítós s 14%-a teljesen osztott, máris mutatkozott azonban némi javulás. A pedagógushiány és a rendszeresen iskolába járók számának növekedése miatt az egy tanítóra jutó tanulók száma ismét meghaladta a 60-at, mint az 1920-as évek elején. A második világháború előtti 50 fő alatti szintet csak a koalíciós időszak végére érte el. A 8 osztályos általános iskola bevezetése tehát a színvonalnövekedéshez szükséges feltételek előzetes biztosítása nélkül történt meg, s így egyelőre a legnagyobb jó szándék mellett sem eredményezhette az alapoktatás minőségi javulását.

Mint korábban, az általános iskolai oktatás szempontjából leginkább hátrányos helyzetben továbbra is a tanyás vidékek és aprófalvak tanulói voltak. Rajtuk körzeti általános iskolák, napközi otthonok, illetve tanyai internátusok szervezésével igyekezett segíteni a koalíciós kultuszkormányzat. Ezek az intézmények többnyire elhagyott vagy kisajátított főúri kastélyokban rendezkedtek be, például Habsburg Józseffőherceg alcsúti palotájában, vagy Parádon a Károlyi, Héderváron a Khuen-Héderváry és Nagydorogon a Széchenyi grófok egykori lakhelyén.

Az új általános iskolák oktatógárdájának biztosítása érdekében 1947-1948-ban átalakították a tanító- és tanárképzést. A pedagógusképzés addigi hierarchizált rendszerét megszüntették, és bevezették a gimnáziumokra épülő 3 éves nevelőképző főiskolák intézményét. 1947-ben ilyen új típusú pedagógiai főiskola kezdte meg működését Budapesten, majd Szegeden, Pécsett és Debrecenben. Az itt szerzett diploma alsó fokú tanításra és tantárgycsoportok felső tagozatos oktatására egyaránt jogosított. Hamarosan kiderült azonban, hogy e két funkció csak nehezen egyeztethető össze, s hogy a hirtelen fellépő pedagógushiányhoz képest a jelentkezők száma kevés. 1949-1950-ben ezért a tanulmányi időt 2 évre redukálták, visszaállították a középfokú tanítóképzőket, s úgynevezett pedagógiai gimnáziumokat szerveztek. Ezzel párhuzamosan beindították az úgynevezett szaktanítóképzést, amelyek keretében a nyári szünetekben tanítókat igyekeztek felkészíteni szaktanári feladatok ellátására. Az egymást követő átgondolatlan szervezeti reformok kettős következménnyel jártak. Egyrészt gyorsan és jelentősen nőtt az általános iskolai tanítók és tanárok száma, amelynek következtében csökkent az egy oktatóra jutó diáklétszám. Az 1945-1946-as tanévben ez a szám még 44 volt, tehát nem sokkal jobb, mint 1937-1938- ban (47). Ettől kezdve azonban rohamosan csökkent, s 1954-1955-re 26-ra mérséklődött. E változás pozitív jelentőségét nagyban lerontotta viszont az a tény, hogy az új tanítók és tanárok jelentős része nem részesült alapos képzésben. Több mint 70%-uk csak tanítói képesítéssel rendelkezett, miközben sokuknak szaktanári feladatokat kellett ellátni.

Középszinten a gimnáziumok és reáliskolák négyosztályossá válása jelentette a legnagyobb változást. Számuk az 1940-es években érdemben nem módosult: a volt polgárikból lett közpiskolákat is ideszámítva 400 körül ingadozott. A középiskolások létszáma ugyancsak az 1930-as évek végének megfelelő szint, tehát 70 ezer körül mozgott, s csak az 1948-1949-es tanévben emelkedett 80 ezer fölé. A diákok szociális összetétele viszont

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

változni kezdett. A kor általános szelleméből következőleg a munkás- és parasztszárma- zásúak aránya enyhén emelkedett.

A tanoncoktatás 1949-ig a régi keretek között, változatlan létszámmal folyt. A szakmunkásképzést az 1949. évi IV tc. helyezte új alapokra. Ennek lényege az addig heti 9 órás elméleti képzés felemelése volt heti 2-3 napra. Tanoncnak, illetve az ekkor bevezetett új terminológia szerint ipari tanulónak a továbbiakban az általános iskolát elvégzett diákok jelentkezhettek.

A felsőoktatásban két új tendencia bontakozott ki. Az egyik a hallgatói létszám ugrásszerű növekedése volt. A tanulók száma az 1937-1938-as tanévhez képest már 1946-1947-re megduplázódott. A diákok szociális összetétele ez esetben is a korábban hátrányokat szenvedett alsóbb rétegekjavára tolódott el, noha egyelőre nem nagy mértékben. Az ugrásszerű létszámnövekedés természetesen nem járt, nem járhatott együtt a tanári kar létszámának hasonló mértékű növekedésével. S amennyiben mégis, az színvonalcsökkenést vont maga után. A másik új fejlemény a szakirányonként elkülönülő felsőoktatási intézmények fokozatos kialakulása volt az addigi univerzitás típusú, tehát a tudományok teljes vagy közel teljes vertikumát oktató egyetemekkel szemben. A sort a Magyar Agrártudományi Egyetem létrehozása nyitotta meg már 1945-ben. A budapesti agrárjellegű fakultások mellett ehhez csatolták az ország más városaiban működő mezőgazdasági főiskolákat is. Mivel a budapesti karok elhelyezése megoldatlan volt, az intézmény 1949-től fokozatosan Gödöllőre költözött. Ezt 1948-ban a Magyar Közgazdaság-tudományi Egyetem létrehozása követte Budapesten az addigi közgazdasági kar bázisán. Az 1949-ben alapított Nehézipari Műszaki Egyetem Miskolcra települt. Az osztódási folyamat ezt követően felgyorsult.

Az átalakuló iskolarendszer a jövő számára kívánt egységes nemzeti műveltséggel rendelkező generációkat nevelni. A kormányzat azonban máris igényelte a különböző irányító pozíciókba ültethető olyan „érett munkás- és parasztembereket", akik – mint Keresztury fogalmazott – „múltjuknál, nevelésüknél, helyzetüknél fogva a demokrácia természetes hívei és szövetségesei" voltak. E célból kezdték szervezni az úgynevezett dolgozók iskoláit, amelyekben rövidített tanulmányi idő alatt és erősen szelektált ismeretanyag átadásával képeztek káderekat. (Szgy. I/496-497.) A felnőttoktatás hasonló intézményei a két világháború között is működtek. Azok azonban csak írni és olvasni tanítottak, s mobilizációs perspektívát nem kínáltak. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány egyik 1945. novemberi ren- delete alapján most viszont továbbtanulásra is jogosító speciális felnőttoktatási tanfolyamok indultak több szinten. Az alapismereti kurzusok hallgatóit nem számítva az általános iskola esti tagozatára 1946 és 1948 között 3-4 ezren, 1948-1949-ben viszont már 10-11 ezren jártak. Középiskolai szinten – gimnáziumban, polgáriban és tanítóképzőben – 1946-ban közel négyezren tanultak. A káderhiány enyhítése érdekében 1948-ban bevezették a felsőfokú tanulmányokra is jogosító szakérettségit. Ezt egy-, illetve kétéves tanulással lehetett megszerezni. 1946 és 1949 között évente valamivel több mint 1000 ilyen diák tanult az egyetemeken. Ez az összlétszámnak körülbelül 5%-át tette ki. Az ily módon kiképzett új káderek tudásszintje természetesen súlyos kívánnivalókat hagyott maga után, s a rendszeres képzésben részesült régi vezetők műveltségét meg sem közelítette.

A gyors elitcsere másik tipikus intézménye a NÉKOSZ, azaz a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége volt. A mintát ehhez a második világháború alatt létrejött Györffy-kollé- gium szolgáltatta. 1946 és 1948 között mintegy 120 népi kollégium alakult. Ezekben 1948 elején összesen 6067, az ország minden részéből összesereglett paraszt- és munkásfiatal élt, tanult és politizált együtt. Többségük középiskolába, sokan általános iskolába, mintegy ezren pedig egyetemre, főiskolára jártak. Korabeli kimutatások szerint a NÉKOSZ-osok közel 30%-a volt szegényparaszti, 20%-uk pedig kis- és középparaszti származású. Munkáshátterrel a diákok 12%-a rendelkezett, kisiparos- és kiskereskedő-családokból pedig 18%-uk érkezett. Közöttük tanult többek között a költő Juhász Ferenc, Nagy László és Simon István, a filmrendező Kovács András, Jancsó Miklós és Bacsó Péter, az író Fekete Sándor és Fekete Gyula, a tudománytörténész Vekerdi László, a társadalompszichológus Pataki Ferenc, valamint a színész Törőcsik Mari, Horváth Teri, Szirtes Ádám és Soós Imre. A szervezet elnöke Gyenes Antal, főtitkára Szabó Gergely, majd Kardos László volt.

Az oktatás intézményi struktúrájának átalakításával párhuzamosan zajlott az oktatás tartalmának módosítása. A „demokratikus szellemű" „világnézeti áthangolás" jegyében, amelyet az irányító szervek alapvető feladatuknak tartottak, már 1945 áprilisában megkezdték a tankönyvek felülvizsgálatát. A forgalomban lévő 1034 tankönyvből 1946 őszéig 607-et teljesen kivontak a forgalomból, újraírattak 68-at, s kisebb-nagyobb kihagyásokkal, illetve módosításokkal engedélyezték 386 használatát. A változtatások legtöbbje az irodalom- és a történelemtankönyveket érintette. Visszatérve az 1918 előtti elvekhez teljesen kimaradtak a kortörténettel foglalkozó fejezetek, s Magyarország földrajzát a trianoni határokon belüli országterületre korlátozták. Vezérelvként Szent-Györgyi Albert, a Közoktatási Tanács elnöke azt szabta, hogy az új tankönyveknek a „demokrácia nagy eszméit, a szabadság szeretetét, a szociális érzést, a nemzeti-népi gondolatot" kell szolgálniuk.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az általános iskolák számára összeállított első tanterv 1946 júliusában jelent meg. Az új alapiskola feladatát ez abban határozta meg, hogy „a tanulót egységes, nemzeti műveltséghez juttassa, mindenirányú továbbnevelésre és önnevelésre képessé tegye, és közösségi életünk tudatos és erkölcsös tagjává nevelje”.[18] Politikai, világnézeti szempontból a tanterv elvileg értéksemlegességre törekedett, s a tanulók értelmi világának maximális fejlesztését tűzte ki célul, hogy azután a tanulók maguk választhassanak világnézetet, s dönthessenek politikai elkötelezettségükről. A valóságban persze ezt igen nehéz, sőt sok szempontból lehetetlen volt megvalósítani. Az új tanterv alapján készített s az 1947-1948-as tanévben már be is vezetett irodalmi tankönyvek szövegei közül például teljesen kimaradtak a konzervatív és nacionalista szellemiségű szemelvények. Helyükbe a plebejus radikalizmus és a polgári humanizmus írásai kerültek. Az első négy osztály olvasókönyveiben szereplő versek közül például Petőfi 60-nal, Arany 24-gyel, József Attila 19-cel, Ady 17-tel, Kosztolányi 13-mal, Babits 8-cal szerepelt. A prózaírók közül Móra Ferenc vezetett 55 szemelvénnyel, akit Gárdonyi követett 47-tel, Benedek Elek 19-cel, Móricz 11-gyel, Tömörkény 8-cal, s Mikszáth 4-gyel. A vallásos írások közül, amelyek régen nagy százalékban kerültek a tankönyvekbe, mindössze egy-két zsoltár, gyermekvers, illetve betlehemes ének maradt meg. A minisztérium 1947-es rendelete értelmében az 1947/48-as tanévtől kezdve csak ezekből az új, a minisztérium által jóváhagyott és az állami Tankönyvkiadó által kiadott könyvekből lehetett tanítani.

Az új tantervek lényeges tartalmi újítása volt az idegennyelv-oktatás hagyományos rendjének megváltoztatása. Az általános iskolák felső tagozatán megszűnt a latin kötelező oktatása. Helyette a helyi igényektől és feltételektől függően elvileg bármely más élő nyelvet taníthattak. A tanárhiány miatt a gyakorlatban viszont számos helyen semmilyen idegen nyelvet sem tanítottak. A középiskolákban csökkentették a német nyelv óraszámát, s más élő nyelveket favorizáltak. Az addig sehol sem tanított orosz nyelv elterjesztése, illetve szaktanárok képzése céljából a budapesti tudományegyetem kebelén belül 1946-ban külön Orosz Intézetet szerveztek.

52. Mindszenty József hercegprímás 1948-ban

A közoktatás tartalmi és strukturális reformját sokan ellenezték. Mindszenty például már 1945. október 5-én tiltakozott a miniszterelnöknél a 8 osztályos általános iskola ellen, amelyet az egyházak autonómiájának és iskolafenntartási jogának megsértéseként értékelt. 1946-ban tiltakozott néhány kisgazda, illetve a

[18] Dr. Horváth Márton: A népi demokrácia közoktatási rendszere 1945-1948. Budapest, 1975, Tankönyvkiadó, 117.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Kisgazdapártból kivált politikus is az oktatás színvonalának várható csökkenése miatt. Még nagyobb felzúdulást váltott ki a tankönyvek revíziója, a tankönyvkiadás államosítása, s különösen a kötelező hitoktatás megszüntetésének és fakultatívvá tételének felvetése 1947 tavaszán. Ez utóbbit a munkáspártok kezdeményezték, de a rá nehezedő politikai nyomás miatt a Kisgazdapárt is elfogadta. Az egyházak és a vallásos emberek viszont nemtetszésüknek adtak hangot. „Ennek a kérdésnek hirtelen erőltetése most, amikor az országnak sokkal súlyosabb problémái várják megoldásukat – figyelmeztetett a katolikus püspöki kar 1947. április 12-ei körlevele -, bennünk azt az érzést kelti, hogy lappangó kultúrharccal állunk szemben. Úton-útfélen halljuk, plakátokon olvassuk a jelszót: »Előbb demokráciát, azután szocializmust!« Attól tartunk, hogy a hitoktatás kérdésében is sokaknál ez a szándék: előbb fakultatív hitoktatást, azután semmilyen hitoktatást, végül materialista világnézeti oktatást!”[39] A kötelező hitoktatás eltörlésével, s általában a kommunisták iskolapolitikai törekvéseivel maga Keresztury sem értett egyet, s ezért 1947. március 14-én lemondott. Bár utóda, a kisgazdapárti, de valójában kezdettől fogva „társutas” Ortutay Gyula támogatta a tervet, a törekvés olyan ellenállásba ütközött, hogy a kormány átmenetileg kénytelen volt visszavonulót fújni.

A kommunisták vezette Baloldali Blokk és a katolikus egyház mögött felsorakozott hívők kultúrharcának döntő ütközete 1948-ban – fordulat éve! – bontakozott ki a felekezeti és községi iskolák államosításának kérdése körül. Az 1947-1948-as tanévben az általános iskoláknak – ideértve az átalakuló polgárikat is – 63, a középiskoláknak 49, az óvónőképzőknek 60, s a tanítóképzőknek 74%-át a felekezetek, elsősorban a katolikus egyház tartotta fenn. A kommunisták – például Révai – úgy okoskodtak, hogy mindaddig, amíg ezek az iskolák nem kerülnek állami, azaz perspektivikusan kommunista kézre, a társadalom átnevelése leküzdhetetlen akadályokba fog ütközni. A protestáns egyházak és az izraelita hitfelekezet kitértek a kilátástalannak ítélt konfrontáció elől, s kényszeredetten bár, de az állammal kötött 1948 végi egyezményekben hozzájárultak iskoláik átadásához. Azokat, akik tiltakoztak, vagy félreállították, vagy börtönbe vetették. Ez történt Ravasz Lászlóval, a Református Egyház Egyetemes Konventjének elnökével, akit 1948 áprilisában lemondattak, valamint Ordass Lajos evangélikus püspökkel, akit 1948. október 1-jén koncepciós perben kétévi fegyházra ítéltek. A katolikus egyház, amelynek legtöbb vesztenivalója volt, s amely mögött a lakosság elvileg több mint kétharmada állt, nagyobb ellenállást tanúsított. Amikor 1947. május 1-jén Rákosi bejelentette, hogy a „magyar demokrácia” legsürgősebb feladata az iskolák államosítása, a püspöki kar ismét körlevélben buzdította ellenállásra a híveket. Egy ilyen helyi ellentüntetés során – Pócspetrin 1948. június 3-án – saját fegyvere által véletlenül meghalt egy rendőr. Az eset kapóra jött az államosítást erőszakoló kormányerőknek, amelyek igyekeztek hisztérikus légkört teremteni. A gyilkossággal vádolt községi jegyzőt statáriális úton kivégezték, a falu plébánosát pedig életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Ezek után, 1948. június 16-án került a parlament elé az egyházi iskolák államosításával foglalkozó törvényjavaslat, amelyet a jelen lévő 293 képviselő közül 230 szavazott meg, és ellene mindössze 63 nyilatkozott. Utóbbiak nevében többek között Barankovics István, a Demokrata Néppárt elnöke szólalt fel.

Az 1948. évi XXXIII. tc. (Szgy. I/516—517.) értelmében mintegy 6500 községi és felekezeti iskola került állami tulajdonba. Ezek közel felét a katolikus egyháztól vették el. Bár a kötelező hitoktatás egyelőre megmaradt, a vallásos nevelés bástyái ezzel leomlottak. Az államosított iskolák 18 ezer nevelője a törvény értelmében régi fizetésük meghagyásával állami alkalmazottá vált. Mindszenty azonban megtiltotta, hogy egyháziak állást vállalhassanak az államosított iskolákban. A szerzetes-, apáca- és paptanárok többsége engedelmeskedett a főpásztori parancsnak. A 18 ezer katolikus nevelő közül összesen 5 ezer tagadta meg a további tanítást. Ez tovább fokozta a tanítók és tanárok közötti létszámhiányt, s egyben olyan színvonalcsökkenést idézett elő, amelyet a magyar közoktatás csak évtizedek múlva hevert ki – ha egyáltalán kiheverte. A hanyatlás különösen néhány nagy múltú középiskolában, valamint a tanítóképzésben mutatkozott meg.

A kommunistákkal való nyílt konfrontációt makacs elszántsággal vállaló Mindszenty 1946-ra nemcsak a hívő katolikusok bálványává, hanem mindazok utolsó reménységévé és orientáló személyiségévé vált, akikre az egyre nyilvánvalóbban kirajzolódó kommunista egyeduralom perspektívája riasztólag hatott. A kommunista vezérkar ezért elhatározta, hogy Bethlen István, Kovács Béla, Nagy Ferenc, Sulyok Dezső, Tildy Zoltán és mások után tőle is megszabadulnak. Kémkedés, valutaüzérkedés és a köztársaság megdöntésére irányuló bűncselekmény koholt vádjával ezért 1948. december 26-án letartóztatták, majd 1947.február 8-án életfogytiglan tartó fegyházbüntetésre ítélték. (Szgy. I/520-523.) Mint oly sokan a „néphatalom ellenségei” és a „reakciósok” közül, közben ő is megismerkedett Péter Gábor altábornaggyal, valamint az Andrássy út 60.-ban székelő szadista kihallgatótisztekkel és verőlegényekkel.

Miután Mindszentyt elítélték és bebörtönözték, ismét napirendre tűzték a kötelező vallásoktatás megszüntetését. Ezt végül az Elnöki Tanács 1949. szeptember 5-én megjelent 5. számú törvényerejű rendelete mondta ki. (Szgy. II/24.) Az ifjúság ettől kezdve a szülők akaratától és bátorságától függően részesült vagy nem részesült hitoktatásban. Ajövő nemzedékek lelkéért, szellemi befolyásolásáért folytatott harc ezzel lényegében eldőlt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Földbirtokaik után az egyházak iskoláikat is elvesztették. Az állammal kötött 1950. augusztus 30-ai megállapodás értelmében a katolikus egyház kezén mindössze 8 gimnázium maradhatott. A reformátusok 5, az evangélikusok 1, s az izraeliták ugyancsak 1 gimnáziumot működtethettek. Ezzel egyidejűleg kiadói tevékenységüket is korlátozták. A különböző felekezetek ettől kezdve általában egy-egy heti- és havi lap kiadására kaptak engedélyt.

Az egyházi iskolák után a népi kollégiumok következtek. A magát álságosan népi demokráciának nevező rendszer a kor egyik legnépibb kezdeményezését is veszélyesnek tartotta annak autonómiája miatt. A szervezetet 1949. július 10-én oszlatták fel. A neves elitképző intézmény, az Eötvös Collegium egy évvel később jutott erre a sorsra. Az intézmény ettől kezdve lényegében diákszállóként működött. A döntést ellenző kollégistákat, Hankiss Elemért, Németh G. Bélát, Lator Lászlót, Réz Pált és másokat már korábban, 1949-ben eltávolították az intézményből.

A közoktatás államosításával többé-kevésbé egyidejűleg a tudományos élet legrangosabb intézményének, a Magyar Tudományos Akadémiának az autonómiáját is megszüntették. Ezt hosszú harc előzte meg részben az Akadémia és a kommunista befolyás, majd irányítás alatti politika, részben maguk a tudósok között. Az akadémikusok közötti vita két kérdéskör körül zajlott. Az egyik az oktatás és kutatás egyetemekre épülő hagyományos egységének fenntartása vagy szétválasztása, s szétválasztás esetén a Magyar Tudományos Akadémia kutatást irányító operatív szervezetté alakítása volt. A másik az Akadémia autonómiájának megőrzése vagy pedig a politikával való kapcsolatainak az erősítése. A hagyományos és autonomista álláspontot elsősorban a társadalomtudósok, így például Szekfű Gyula, Bibó István, s az 1945-ben elnökké választott konzervatív, de antifasiszta Kornis Gyula képviselték, míg a másik oldalt az addig háttérbe szorított, s a társadalomtudományoknál sokkal pénzigényesebb természettudományok művelői, élükön Szent-Györgyi Alberttel és Bay Zoltánnal. Mellőzöttségükre hivatkozva utóbbiak 1945 nyarán saját testületet hoztak létre Magyar Természettudományi Akadémia néven.

A két irányzat közötti ellentét 1946-ban mérséklődött. Az addigi egy természettudományos osztály helyett kettőt szerveztek, a Természettudományi Akadémia 20 nem akadémikus tagját akadémikussá avatták, Szent-Györgyit pedig az 1946. július 24-én elnökké választott Kodály Zoltán mellett az Akadémia „másodelnökévé" tették meg. A természetkutatók ellenakadémiája ezt követően feloszlott. A továbbiakban viszont a kommunisták indítottak újabb és újabb rohamot a testület ellen. Bár az Akadémia 1945-1946-ban sok új, addig mellőzött személyiséget – az írók közül például Zilahyt, Illyés Gyulát és Sík Sándort, a művészek közül Pátzay Pált, a társadalomtudósok közül Bibó Istvánt, Kerényi Károlyt és a Moszkvából hazatért Bolgár Eleket – választott tagjai közé, a kommunisták 15 új tag, közöttük Lukács György, Fogarasi Béla, Molnár Erik és Erdei Ferenc egyéni szavazás nélküli, együttes felvételét követelték. Az MKP 1946-os kongresszusán Lukács heves kirohanást intézett az egyetemek és az Akadémia ellen, amelyeket „a reakció fellegvárainak" nevezett. Az Akadémia ellenállt. A kommunisták erre kilátásba helyezték a költségvetési támogatás drasztikus csökkentését, és 1947 tavaszán az Akadémia könyvtárára szabadították Péter Gábor embereit és egy szovjet katonai különítményt az addig el nem távolított „fasiszta, szovjetellenes, soviniszta, antidemokratikus és antiszemita irodalom" eltávolítása céljából. A razzia következtében közel 4000 kötet ítéltetett megsemmisítésre, s Orwell vízióját valóra váltva az 1918 után kiadott magyar és nemzetközi lexikonokból is törölték a zavaró passzusokat.

Az akadémiai ellenállás megtörése céljából a kommunista vezetés végül egy új „ellenakadémia", a Magyar Tudományos Tanács megszervezése mellett döntött. A szervezet egy 1948-as határozat alapján 1949. február 25-én jött létre „a tudományos élet tervszerű irányítása, valamint a gyakorlati élettel való kapcsolatának erősítése céljából".[19] A tanács közvetlenül a miniszterelnök felügyelete alá tartozott, és első elnöke Gerő Ernő volt. Kezdeményezésére és az általa biztosított pénzekből rövidesen számos egyetemektől független kutatóintézet kezdte meg működését, többek között a Központi Fizikai Kutatóintézet, a ma is jól ismert KFKI, az Alkalmazott Matematikai Kutatóintézet, a Vaskutató Intézet, a Szerves Vegyipari Intézet, az Agrobiológiai Intézet, a Nyelvtudományi Intézet, valamint – az 1941-ben alakított Teleki Intézet tagintézeteinek bázisán – az Allam- és Jogtudományi Intézet és a Történettudományi Intézet.

Az átszervezés befejező lépéseként, 1949. október 31-én a Magyar Tudományos Akadémia, pontosabban a tagok törpe kisebbsége, összesen 39 fő, új alapszabályokat fogadott el. (Szgy. II/27—28.) Az osztályok száma ezek értelmében négyről hatra emelkedett úgy, hogy a természettudományok képviselői a továbbiakban négy osztály között oszlottak meg. Az I. (nyelv- és irodalomtudományi) osztály „széptudományi alosztálya" ugyanakkor megszűnt, azaz az írók és a művészek kikerültek a testületből. Az alapszabályok lényegesen csökkentették a taglétszámot is. Az Akadémiának 1948 végén 260, az átszervezéskor 257 tagja volt. Az október 31-ei közgyűlés a rendes és levelező tagok új létszámát 128-ban, a tiszteleti tagokét pedig 3-ban szabta meg.

[19] A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825—1975. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1975, Akadémiai, 363.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Ezek közül 26-ot ekkor választottak meg újonnan, 102-t pedig a régi tagok közül „kooptáltak". A csökkentés értelme bevallottan politikai tisztogatás, célja pedig az új rendszerrel együttműködő testület létrehozása volt. Ez nagymértékben sikerült. Erre utal, hogy a kizártak 74%-át 1944 előtt választották taggá, valamint a vezetés újabb cseréje. A tekintélye és szuverén egyénisége miatt irányíthatatlan Kodály Zoltánt Rusznyák István orvosprofesszor váltotta fel az elnöki székben, aki ettől kezdve két évtizeden át töltötte be ezt a posztot. Az elnökségbe pedig bekerült többek között a marxista Lukács György és Molnár Erik, s a „társutas" természettudósok közül Erdey-Grúz Tibor fizikus és Straub F. Brúnó biológus. Az átszervezés másik következménye az egyes tudományszakok reprezentációjának a módosulása lett. A természettudósok aránya az 1943-as 34%-ról 59%-ra emelkedett, a társadalomtudományok művelőinek részesedése pedig 60%-ról 37%-ra csökkent. A tudósképzés kézben tartása érdekében létrehozták a szovjet rendszernek megfelelő tudományos minősítési eljárás rendszerét. (Szgy. I/55-58.) Az egyetemek által adományozható címeket (egyetemi magántanár, címzetes egyetemi tanár, egyetemi doktor) eltörölték, s helyettük 1950-ben bevezették a tudományok kandidátusa és a tudományok doktora fokozatot, illetve az úgynevezett aspiránsképzés intézményét. A kutatói munkára alkalmasnak tartott fiatal diplomások – az úgynevezett aspiránsok – 3 éves ösztöndíjban részesülhettek, s az Akadémia felügyelete alatt dolgoztak disszertációjukon, amelynek megvédése után kandidátusok, tehát jelöltek lettek. A „tudományok doktora" fokozatot újabb disszertáció elkészítésével és megvédésével lehetett megszerezni. Az átszervezés során több jelentős tudós veszítette el rangját azon a címen, hogy nem fogadta el a marxizmus tanait. A nemzetközileg leginkább ismert természettudósok közül Bay Zoltán, Békésy György és Szent-Györgyi Albert ebben a színjátékban már nem vettek részt. Az előbbi kettő 1947-ben, az utóbbi 1948-ban döntött úgy, hogy külföldön, az Egyesült Államokban folytatja életét és kutatásait. Az ókortörténész és régész Alföldi András ugyancsak 1945-ben távozott Nyugatra. A pedagógus Karácsony Sándor, a filozófus Moór Gyula és Prohászka Lajos az itthoni elszigetelődést és mellőzöttséget választotta.

A háború okozta nagy vérveszteség és a régi folyóiratok megszűnése ellenére az irodalmi élet folytonossága nem szakadt meg 1944-1945-ben. Az ismert írók közül a szélsőjobboldal szolgálatába csak igen kevesen szegődtek, s ezért most – eltérően a politikusoktól – bűnhődni is csak keveseknek kellett. Nyugatra mindössze a székely Nyírő József menekült, s néhány éves kényszermunkára csak Erdélyi Józsefet ítélték. Az irodalmi élet meghatározó személyiségei – néhány emigráns és hazai kommunistával kiegészülve – ugyanazok, Illyés Gyula, Németh László, Márai Sándor, Kassák Lajos, Weöres Sándor voltak, akik nemzedéktársaik közül kiemelkedve a századelőn indult nagy öregek mellett már az 1930-as években tekintélyt vívtak ki maguknak.

Az új kor új folyóirat-struktúrája ugyancsak a régi tendenciák továbbélését jelezte. Elsőként, 1945 tavaszán a Magyarok című folyóirat jelent meg Debrecenben, amely a Nyugat és a Magyar Csillag örökösének tekintette magát. Eszménye ennek megfelelően a polgári humanizmus és klasszikus, „nyugatos" modernség volt. Szerzői között az első nemzedékhez tartozó Füst Milán és Nagy Lajos éppúgy feltűnt, mint a második nemzedéket képviselő Márai, Illyés és Szabó Lőrinc, vagy a harmadik nemzedéket reprezentáló Weöres Sándor és Vas István. A negyedik nemzedéknek tekinthető legfiatalabbak – Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Ottlik Géza, Örkény István, Mándy Iván és Hubay Miklós – Lengyel Balázs szerkesztésében emellett egy külön nemzedéki orgánumot is indítottak Újhold címmel.

A népi írók még nevet sem változtattak. Lapjukat ugyanazzal a címmel – Válasz – indították újra 1946-ban, mint amellyel 1934 és 1938 között megjelent. Nagyrészt ugyanazok voltak a szerkesztők és a szerzők is: Illyés, Németh László, Kovács Imre, Veres Péter, Ko- dolányi János, Féja Géza, Tamási Áron, valamint a fiatalabbak közül Szabó Zoltán és Cs. Szabó László; s ugyanaz volt a program is: „a parasztságnak az élő nemzetbe, az európai műveltségbe való emelése".[20] Az 1945-ben 34 éves, s magáról korábban csak keveset hallató Bibó István fontos történetpolitikai esszéi közül ez a lap közölte az Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem címűt, amely – helyenként Szabó Dezső és Németh László történeti esszéire emlékeztetve – a magyar forradalmak és szabadságharcok bukását követő kényszerkompromisszumokkal próbálta magyarázni a magyar társadalmi fejlődés és társadalmi psziché néhány negatív jellegzetességét.

Az „urbánusok" – Ignotus Pál és Fejtő Ferenc – az 1939-ben megszűnt Szép Szó újrakiadását tervezték. 1945 nyarán egy almanachot meg is jelentettek ezen a címen, ám a kezdeményezésnek nem lett folytatása. Ehelyett a Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikai fórumaként 1947-1948-ban megjelenő Kortárs című folyóirat körül tömörültek. A régi Huszadik Század és a két háború közötti Századunk folytatásaként a polgári radikálisok maradéka Huszadik Század címmel jelentetett meg folyóiratot 1947-1949-ben. Szerkesztője Csécsy Imre volt.

[20] Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Szerk. Vargha Kálmán. Budapest, 1978, Gondolat, 607.
Idézi Sárközi Mátyás: „Ő mondja meg ki voltál." Irodalmi élet a Rákosi-korszakban. Századvég, 1987/4-5. 47-48.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az avantgárd törekvések újraélesztése Kassák Lajosra várt, aki élt is a kínálkozó lehetőségekkel. 1947-1948-ban az ő szerkesztésében jelent meg a Magyar Művészeti Tanács folyóirata, az Alkotás, amely nemcsak a kortárs irodalom, hanem a képző-, zene- és színházművészet modern irányzatainak a bemutatására is vállalkozott. Benedek Marcellal közösen kezdetben ő szerkesztette Herczeg Ferenc régi hetilapját, az Új Időket is, persze alaposan megváltoztatott tartalommal és profillal. A konzervatív ízlés képviselői helyett Kassák a magyar irodalom progresszív szellemű egyéniségeit népszerűsítette.

A kommunista és marxista értelmiség, amely korábban nemigen jutott nyilvánossághoz, kezdetben az 1946-ban induló és 1950-ig megjelenő Fórum című folyóirat körül gyülekezett. Ezt Vértes György szerkesztette, és irányadó cikkeit a moszkvai emigrációból hazatért Lukács György és Révai József, s mellettük a fiatalon mögéjük sorakozó Horváth Márton, Szigeti József és Király István írták. A Fórum mellett, amely tulajdonképpen társadalomtudományi folyóirat volt, a Kommunista Párt 1947 őszén külön szépirodalmi folyóiratot is indított Csillag címmel. Ennek élére a Kassákhoz közel álló s Párizsból hazatért Németh Andort nevezték ki. „Felelős szerkesztője" azonban az ekkor 23 éves, s magát a „párt szemének" tartó és nevező Méray Tibor volt.

A Fórum és a Csillag mellett határozottan baloldali, sőt szocialisztikus, ám korántsem merev kommunista irányvonalat képviselt az 1945 és 1948 között megjelenő Valóság, amelyet Szabó Zoltán és a népi mozgalom emlőin nevelkedett, egészen fiatal Márkus István, majd 1947-től Lukácsy Sándor szerkesztett. Bázisa kezdettől a jórészt népi vagy Eötvös- kollégista fiatal baloldali értelmiség volt, amely – amint a programcikk tartalmazta – pártállástól és világnézeti meggyőződéstől függetlenül egyetértett abban, hogy „.ami volt, rossz volt, és a változás, amely bekövetkezett, szükséges volt, kellett ahhoz, hogy a magyar társadalom elindulhasson az emberi együttélés valamilyen jobb, szabadabb, emberségesebb formája felé".[42] A lap munkatársai között olyan két-három évtized múltán közismert, de ekkor még huszonéves fiatalemberekkel lehetett találkozni, mint Fekete Sándor, Klaniczay Tibor, Köpeczi Béla, Szabolcsi Miklós és Vitányi Iván. Ennek 2. számában jelent meg Bibó István más összefüggésben már említett politikai elemzése, A magyar demokrácia válsága, amely az elsők között hívta fel a figyelmet az új rendszerre balról leselkedő veszélyekre.

Az irodalmi folyóiratok mellett komoly irodalomszervező és orientáló szerepet töltöttek be a verseket, karcolatokat és tárcákat hagyományosan közlő nagy napilapok. Ezek közve lenül kötődtek politikai pártokhoz, s a művek ideológiai tartalmát mindig többre értékelték azok esztétikai színvonalánál. A kisgazdák pártlapja a Kis Újság, a kommunistáké a Révai Józseféltal szerkesztett Szabad Nép, a szociáldemokratáké a Népszava, a parasztpárté a Szabad Szó, a polgári demokratáké a Világ, s a radikálisoké a Haladás volt. Az egyházi sajtót a katolikus Új Ember, a református Élet és Jövő (később Reformátusok Lapja), az Evangélikus Élet és az izraelita Új Élet képviselte. Sokan olvasták ezek mellett az 1945. május 1-jén újraindított Magyar Nemzetet, amely a Kisgazdapártot kívülről támogató független orgánum volt.

Az írók közös segély-, illetve érdekvédelmi szervezeteként jött létre 1945 áprilisában az Írószövetség. Ennek elnökségében Illyés, Kassák, Tamási Áron és Zilahy Lajos egyaránt helyet kapott. A vezetők a matuzsálemi korú Herczeg Ferencet is meghívták a szervezet tagjai közé. A két háború közötti „írófejedelem" azonban – a teljes visszavonulást választva – elhárította a „megtiszteltetést".

Az egyéni és nemzeti tragédiák ellenére az irodalom alaphangja nem az oly nagy hagyományokkal rendelkező pesszimizmus, hanem a társadalom nagyobb részére jellemző bizakodás, derű és optimizmus volt. Az apokaliptikus élményeket számba vevő személyes hangú és vallomásszerű prózai munkákból, például Márai 1943-1944-es Naplójából, Nagy Lajos Pincenaplójából vagy Darvas József Város az ingoványon című beszámolójából éppúgy ez csendült ki, mint Illyés, Weöres Sándor, Kassák és Szabó Lőrinc számos versciklusából. A legfiatalabbak, a zömmel paraszti háttérrel rendelkező és a népi kollégiumok világában eszmélkedő lírikusok, Juhász Ferenc, Nagy László és Simon István világlátását különösképpen ez hatotta át. A kor lírai csúcsteljesítményeit, Szabó Lőrinc Tücsökzenéjét (1947), Füst Milán Öregség című versét (1947) és Weöres Sándor néhány művét (A Fogak Tornáca, A sorsangyalok) viszont a mindenség és a létezés nagy titkainak a faggatása jellemezte. Németh Lászlót, s egyben a kor egyik legkiemelkedőbb epikai művét, a háború alatt közölni kezdett, de csak 1947-re befejezett lélektani regényt, az Iszonyt ugyancsak az élet, illetve az emberi kapcsolatok kortól és időtől független nagy kérdései ihlették. Takaró Sanyi és Kárász Nelli harcának bemutatása ugyanakkor szimbolikus tiltakozásként is olvasható a megsejtett jövő: az egyéni szuverenitást és a társadalmi közakaratot egyaránt eltipró nyers erőszak ellen. A kor másik nagy regénye, Déry Tibor A befejezetlen mondata (1947) a magyar nagypolgárság és munkásság szembenállásán keresztül, a realizmus hagyományos eszközeivel ábrázolta a két világháború közötti magyar társadalom ellentmondásait.

A többi művészeti ág az irodalomhoz hasonlóan a csatazaj elülte után szinte azonnal talpra állt, és nagyon rövid idő alatt megtalálta új szervezeti kereteit. Bartók távolléte és 1945-ös halála, valamint Dohnányi háttérbe

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

szorítása és igaztalan vádaskodásokkal előidézett emigrációja (1949) következtében a zenei élet vetélytárs vagy egyenrangú szövetséges nélküli irányadó személyisége Kodály Zoltán lett. A Zeneakadémia első hangversenyén az ő óvóhelyen komponált műve, a katartikus erejű Missa brevis hangzott fel, s ő lett az egész művészeti élet vezetésére hivatott Művészeti Tanács elnöke is. Az ő vonzásában születtek Kadosa Pál, Szervánszky Endre, Bárdos Lajos és Farkas Ferenc himnikus hangzású és reménnyel teli hangszeres kompozíciói, s persze az ő szelleme inspirálta az országszerte fellendülő kórusmozgalmat, valamint a rendszeres iskolai zeneoktatás alapjainak kidolgozását is. A hangszeres zene helyett az éneklésen alapuló kodályi eszményt, a későbbi Kodály-módszert ezekben az években próbálta ki Gulyás György a békéstarhosi iskolakollégiumban.

A képzőművészetben a posztnagybányai iskolaként számon tartott Gresham-asztaltár- saság jutott vezető szerephez Bernáth Aurél és Pátzay Pál irányításával, s Berény Róbert, Szőnyi István és Ferenczy Béni részvételével. A modernebb irányzatokat az úgynevezett

Európai Iskola fogta össze. A szentendreiek közül ide kapcsolódott a szürrealista Korniss Dezső és a konstruktivista Barcsay Jenő, az idősebbek közül pedig többek között Czóbel Béla, Márffy Ödön és Martyn Ferenc. A szocialista művészek közül Derkovits és Dési Huber már nem érte meg a fordulatot; helyettük kisebb tehetségek szervezték meg 1948- ban a Közösségi művészetfelé című, monumentális, realista és figuratív művészetre törekvők seregszemléjét. Állami támogatás hiányában és részben közönségüket is elveszítve a konzervatív művészeti csoportok és kiállító társaságok szétestek, dezintegrálódtak.

Viszonylag nagy pénzigénye miatt legnehezebben a filmművészet reorganizációja ment végbe. A mozikat közvetlenül a háború után az amerikai cowboyfilmek uralták, amelyek mellett eltörpült az európai és a szovjet filmek száma. Magyarjátékfilm mindössze 9 készült 1945 és 1948 között, s remekműnek ezek közül kettő bizonyult: a Moszkvából hazatért filmesztéta, Balázs Béla forgatókönyvéből készült, s Márai Sándor öccsének, Radványi Gézának a rendezésében forgatott Valahol Európában (1947) és a Szabó Pál regényéből (Lakodalom, keresztelő, bölcső), Bán Frigyes rendezésében készült Talpalatnyi föld (1948). A háború utáni anyátlan-apátlan gyermekcsapat lélektanának középpontba állításával a Valahol Európában egyszerre mutatta meg a minden emberben ott lakozó rosszat és jót, s ezzel úgy figyelmeztetett az elmúlt borzalmakra, hogy közben humanista hitvallást is tett. Ezáltal az élet folytathatósága mellett voksolt. A Talpalatnyi föld a parasztságon belüli konfliktusok középpontba állításával és a szegényparasztok erkölcsi tisztaságának hangsúlyozásával az Emberek a havason humanizmusát radikalizálta, s egyben a kibontakozó kulákellenes agrárpolitikát próbálta igazolni. Ez és a többi ekkor készült magyar film teljes szakítást jelentett a világháború előtti és alatti „meseautós", huszártisztes és cigányzenés kommersz stílussal, s egyes elemeiben az olasz neorealizmussal mutatott rokonságot. Az új tematika új alakjaiban tűntek fel a következő évek jeles fiatal színészei: a főleg parasztszerepeket játszó Soós Imre, Szirtes Adám, Makláry Zoltán, Mészáros Agi és Horváth Teri.

A különböző művészeti irányzatok 1945 és 1948 között a koalíciós pártok csatáihoz hasonlóan számos alkalommal kerültek szembe egymással, és vívtak részben világnézeti, részben esztétikai csatákat. Ezek elindítói – a politikai szférához hasonlóan – általában a kommunisták, illetve szócsövük, a Fórum, a támadások céltáblái pedig vagy az „apolitikus" és „dekadens" babitsi hagyományt követők, vagy a népi írók voltak. Az 1945 tavaszán rövid időre letartóztatott és internált Szabó Lőrinc, akinek egyik 1928-as versét (Vezér) és háború alatti publicisztikáját hányták szemére, s az ugyanebben az időben rettegésében öngyilkosságot megkísérlő Németh László, valamint Sinka, Féja, Kodolányi és a többiek védelmében – sikerrel – elsősorban Illyés Gyula lépett fel. Ezzel elérte, hogy 1947-től maga is támadások kereszttüzébe került. Horváth Márton egyenesen azzal vádolta, hogy „jobb felé hajló" író, s kapcsolatai a néppel sohasem voltak szorosak. Lukács György ugyanekkor Weöres Sándort bírálta „ellenforradalmi hangulatú versei" miatt, Keszi Imre pedig Füst Milánt oktatta ki arról, hogy Lenint nem lehet a „homlokán ülő ború" szókapcsolattal illetni, miután Lenin „az optimizmus záloga". A kommunisták irodalmi eszménye, amit elsősorban Lukács fogalmazott meg, az a fajta realizmus volt, amit leginkább Déry A befejezetlen mondata reprezentált. Az Iszony finom lélekrajza, amelyről Lukács okkal gyanította, hogy az nemcsak két ember, hanem a külső erőszak és a szuverenitására kényes intellektuel párharcának megjelenítése is, viszont már kemény bírálatban részesült. Ugyancsak Lukács próbálta „helyretenni" Bibót is 1945-ös tanulmánya miatt – „jobboldaliséggal" vádolva az elkötelezetten demokrata fiatal szerzőt. A két világháború közötti népi-urbánus ellentét folytatásaként, s egyben a holocaustra és az 1945-1946-os konfliktusokra is reflektálva a háború utáni irodalmi-közéleti viták keretében újra felszínre került a zsidókérdés. A Szabad Nép 1945. március 25-ei számában Darvas József azzal vádolta a zsidóságot, hogy a megváltozott helyzetben „ők szeretnének keretlegények lenni". (Szgy. I/396-399.) A másik oldal hasonlóképpen elfogult és egyoldalú álláspontját többek között Zsolt Béla fogalmazta meg a Haladás hasábjain. Erre az egyre inkább elmérgesedő vitára és kölcsönös vádaskodásokra reagált Molnár Erik, aki 1946-os esszéjében (Zsidókérdés Magyarországon) alapvetően a társadalmi ellentétek megjelenési formájaként magyarázta a zsidóellenességet, és Bibó István, aki 1948-ban könyvméretű tanulmányban elemezte azt a konkrét történelmi

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

folyamatot, amelynek következtében a zsidókérdés és az antiszemitizmus a magyar társadalom központi problémáivá váltak (Zsidókérdés Magyarországon 1944 után).

A kommunista és szociáldemokrata ideológusok támadásai és a heves viták ellenére 1947-1948-ig az irodalmi élet nyílt és intézményes pluralizmusa megmaradt. „1945-1946- ban – emlékezett erre az időszakra utóbb Ottlik Géza – még jártunk a Centrálba, volt folyóiratunk, a Magyarok, míg 47-ben új szerkesztő át nem vette, az Újhold, Lengyel Balázs lapja, Kassák s Fodor József Új Időkje, Sárközi Márta Válasza. Írók voltunk idehaza, amíg 47-48-ban ezt is, azt is, s a Centrált is, meg nem szüntették."[44] A sorsdöntő lépésekre – miként a politikában is – 1948-ban került sor. Ebben az évben szűnt meg a Valóság, az Újhold, az Alkotás ésa Kortárs, amelyet a következő évben a Magyarok, a Válasz ésaz Új Idők betiltása követett. A kiadókat, többek között a Révait, a Franklint, az Athenaeumot és az Új Időket 1950-ben államosították. Ezek bázisán jöttek létre az új kiadók, köztük a magyar irodalmat kiadó Szépirodalmi Kiadó és a szovjet irodalom terjesztésével foglalkozó Új Magyar Kiadó. A Pallas, amely mint nagyrészt német tulajdon, már 1944-ben szovjet kézre került, 1944 végétől Szikra néven a Kommunista Párt kiadójaként működött. A kiadói munka irányításának – gyakorlatilag cenzúrázásának – céljával jött létre 1950-ben a Népművelési Minisztérium Könyvkiadói Osztálya, amelyből később a Kiadói Főigazgatóság lett. A könyvkiadókkal egy időben államosították a színházakat és a mozikat is. Az Írószövetségben, amelynek irányítása fokozatosan került a kommunisták kezébe, megkezdődtek a tisztogatások. Az 1949-es tagrevízió eredményeként az irodalmi élet peremére került és hallgatásra kényszerült a népi írók közül Németh László, Tamási Áron és Kodolányi János; a nyugatosok közül többek között Füst Milán, Szabó Lőrinc, Vas István, Weöres Sándor, Ottlik Géza és Pilinszky János. A legmegbízhatatlanabbakat, például Határ Győzőt és Rónay Györgyöt kizárták a szövetségből.

1947 és 1949 között e tisztogatási hullám elől menekült külföldre a különböző művészeti ágak számos kitűnő képviselője. A magyar szellemi élet ezzel a meneküléshullámmal szenvedte el az újabb nagy vérveszteségét. Az írók közül ekkor hagyta el az országot Márai Sándor, Zilahy Lajos, Szabó Zoltán és Cs. Szabó László; a zenészek közül Solti Györgyés Starker János; s a filmesek közül Radványi Géza. S akik maradtak, azok közül sokan elhallgattak vagy elhallgattattak. 1949-re a szellemi élet államosítása és kommunista irányítás alá helyezése is befejeződött.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

5. fejezet - V. FEJEZET | A RÁKOSISTA DIKTATÚRA

53. Rákosi Mátyás Zalában az új termést vizsgálja. 1947. június

Az utóbbi évek politológiai irodalma a modern állam három típusát különbözteti meg. A parlamentáris demokráciát, amelynek lényege az érdekek és a vélemények minden mesterséges korlát nélküli artikulálásának a lehetősége és a politikai hatalomért folytatott szabad verseny intézményes biztosítása; az autoriter rendszert, amelyben a demokráciákra jellemzőjogok kisebb-nagyobb mértékben sérülnek és az érdekérvényesítési mechanizmusok többé vagy kevésbé korlátozottak; s végül a totalitarianizmust, amelynek legfontosabb ismertetőjegyei az egypártrendszer, a hierarchikusan felépített tömegpártnak alárendelt államélet, az emberi élet minden szféráját szabályozni kívánó hivatalos ideológia és a társadalmat permanens rettegésben tartó terrorrendszer.

Nem kétséges, hogy az 1949-re kialakult magyar rendszer megfelel az utóbbi kritériumoknak, és így kimeríti a totalitarianizmus fogalmát. Az olasz fasizmustól és a német nácizmustól, amelyek szintén totalitarianizmusok voltak, formai szempontból egyedül a tulajdoni viszonyok kezelésében különbözött lényegesen. Míg előbbiek ismeretes módon nem törekedtek a magántulajdon teljes megszüntetésére, addig a magyar és általában a szovjet típusú totalitarianizmusok társadalmi és gazdasági céljaik eléréséhez előfeltételnek tartották a minél teljesebb körű államosításokat. Tartalmi, ideológiai szempontból természetesen további fontos különbségek állapíthatók meg. A nácizmus és a fasizmus szélsőségesen nacionalista vonásokat mutattak, és a történelmet a fajok harcaként értelmezték. A sztalinizmus és ennek kelet-európai variánsai viszont a marxizmusnak és a szocialista munkásmozgalom hagyományainak megfelelően internacionalizmust hirdettek, és a történelem motorjának az osztályok harcát tartották. Az előbbiek adottnak és megváltoztathatatlannak vették az emberek és a nemzetek közötti különbségeket, az utóbbiakat egalitarianizmus vezérelte, és végső célként az osztályok nélküli társadalom lebegett a szemük előtt.

Külpolitikai szempontból a Rákosi-rendszer szinte semmiféle mozgástérrel nem rendelkezett; egyetlen lehetősége a „tábor” többi csatlós államához hasonlóan a szovjet irányvonal követése volt. Az 1950-es évek elejére a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti viszony pattanásig feszült; mindkét oldal a fegyveres konfrontáció lehetőségével számolt. Magyarország számára ebből a hadsereg és a hadsereg felszereléséhez

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

szükséges nehézipari ágak olyan mértékű fejlesztése következett, amely a racionalitás legtöbb szempontjának ellentmondott, és a lakosság fogyasztását az elviselhetőség határait túllépve drasztikusan visszafogta.

Ezt az 1949-re felépített és a modern kori magyar történelemből az 1919-es Tanácsköztársasággal rokonítható rendszert, amelynek diktátora Rákosi Mátyás volt, 1953 és 1955 között egy másik kommunista, Nagy Imre próbálta meg elviselhetőbbé és hatékonyabbá tenni. Kísérletét a Sztálin 1953-as halálát követően kezdődött szovjet desztalinizációs folyamatok tették lehetővé, és azt, hogy nem sikerült, ezeknek a folyamatoknak az átmeneti lefékeződése befolyásolta. A magyar nép válasza erre és az azt megelőző rémuralomra 1956 őszén egy néhány nap alatt vérbe fojtott, de jelentőségében – rövidsége ellenére – a XVIII-XIX. századi függetlenségi harcokkal rokonítható felkelés volt.

1. 1. A PÁRTÁLLAM

A politikai élet korlátozott pluralizmusa, illetve a hatalmi ágak – törvényhozás, végrehajtás, bíráskodás – elkülönülése az alkotmány szerint lényegében 1949 nyara után is megmaradt Magyarországon. Az országban továbbra is működött parlament és a parlamentnek elvileg felelős kormány, amely az államigazgatást irányította. Mindez azonban csak látszat volt. A valóságban minden hatalom a megmaradt egyetlen párt, az MDP, illetve az MDP vezetésének a kezében összpontosult, amely a parlament, a kormány és a helyi közigazgatás működését egyaránt meghatározta és ellenőrizte. Az ily módon kialakult kettős struktúrán belül az állami szervekre hárult a mindennapi ügyekkel való foglalkozás, a pártszervekre pedig ennek ellenőrzése és az irányvonal meghatározása. Az irányítás és végrehajtás ilyen összefonódása alapján ezt a rendszert pártállamnak, a döntéshozatal koncentrációja és az élet minden szférájába behatoló politikum miatt pedig totális államnak nevezzük.

Az 1949-es alkotmány (Szgy. II/13-22.) szavai szerint a Magyar Népköztársaság „legfőbb államhatalmi szerve” az Országgyűlés volt. Elvileg ez gyakorolta a népszuverenitásból eredő összes jogot, s ez határozta meg a kormányzás szervezetét, irányát és feltételeit, azaz törvényeket alkotott, megszabta a költségvetést, megválasztotta az Elnöki Tanácsot és a kormányt, s döntött a hadüzenet és békekötés ügyében. A valóságban viszont egyszerű szavazógéppé degradálódott testület volt. A változó számú – 1949-ben 402, 1953-ban 298 – honatyát négyévente választották az 1949-es módszerek szerint. Választójoggal minden nagykorú, tehát 18 éven felüli állampolgár rendelkezett, kivéve az elmebetegeket és a „dolgozó nép ellenségeit”. Jelölteket elvileg a Népfront állított, a valóságban a Magyar Dolgozók Pártja, akiket továbbra is úgynevezett lajstromos vagy listás, tehát nem egyéni rendszerben választottak A választásokon – legalábbis a hivatalos beszámolók szerint – a szavazásra jogosultak csaknem 100%-a (1949-ben 96, 1953-ban 98%-a) vett részt, s a szavazók csaknem 100%-a (1949-ben 96, 1953-ban 98%-a) „csodálatos” módon mindig a „népfront jelöltjeire” voksolt. Így azután az eredmény is mindig ugyanaz lett: 70%-ban MDP-tagokból, 30%-ban „társutasokból” álló, s engedelmesen mindent megszavazó, privilégiumokkal igen, de hatalommal egyáltalán nem rendelkező gyülekezet. Az Országgyűlés szerepének formálissá válása abban is kifejeződött, hogy 1949-től nem ülésezett rendszeresen, hanem évente csak kétszer-háromszor hívták össze egy-két napra, hogy az időközben hozott rendelkezésekre áldását adja. Törvényeket így azután 1950 után szinte már alig alkotott: 1951-ben 4-et, 1952-1953-ban pedig 6-6-ot. Korábban 20-30, s olykor még ennél is több törvény elfogadása tanúskodott a díszes épületben folyó munkáról.

Az Országgyűlés rendszeres törvényalkotó munkáját az Elnöki Tanács által kibocsátott jogszabályok pótolták. Ezeket „törvényerejű rendeleteknek” nevezték, amelyeket az Országgyűlés utólag hagyott jóvá. Az ilyen jogszabályok száma 1950-től 1956-ig évente 27 és 48 között váltakozott. Az Elnöki Tanács ily módon az Országgyűlés és az államfő törvényhozói jogkörét egyaránt birtokolta. Hatalmát – elvileg – mindössze az korlátozta, hogy az alkotmányt nem változtathatta meg. Az Elnöki Tanács elnöki posztját 1950 májusáig Szakasits Árpád, ezt követően egy másik „társutas” szociáldemokrata, Rónai Sándor, majd 1952 augusztusától egészen 1967-ig Dobi István töltötte be. Utóbbi hosszú hivatali ideje azzal magyarázható, hogy a kommunistákat – noha 1959-ig nem lépett be a pártba – mindig fenntartás nélkül kiszolgálta.

Az államigazgatás legfőbb szerve a kormány volt, amelyet az alkotmány szerint 1949-től Minisztertanácsnak neveztek. A Minisztertanács élén annak elnöke, azaz a kormányfő állt, s tagjai a Minisztertanács elnökhelyetteséből vagy helyetteseiből, a tárca nélküli államminiszterből vagy államminiszterekből, valamint a minisztériumokat vezető miniszterekből tevődtek össze. A minisztériumok számát – a dualizmus kori 9-cel s a két világháború közötti 9-11-gyel szemben – az alkotmány 15-ben szabta meg. A növekedés abból adódott, hogy a főbb iparágak külön tárcát kaptak, s a kereskedelmi minisztériumot is szétválasztották kül-, illetve belkereskedelmi minisztériummá. Ezek számát a későbbiekben még tovább növelték, s így az államminiszterekkel és a Minisztertanács elnökének helyetteseivel együtt a kormánytagok száma általában meghaladta a 20-at, s olykor megközelítette a 30-at. A Minisztertanács elnöke 1948-tól 1952-ig Dobi István, ezt

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

követően pedig 1953 nyaráig Rákosi Mátyás volt, aki 1945 novemberétől addig minden kormányban a miniszterelnökhelyettesi tisztséget töltötte be.

Az államhatalom helyi szerveivel kapcsolatban az alkotmány úgy intézkedett, hogy a régi közigazgatási szervek helyett a szovjet mintának megfelelően, s az 1919-es kísérlethez hasonlóan megyei, járási, városi, községi s a városokon belül kerületi tanácsokat kell választani. (Szgy. II/31-33.)

Az első helyhatósági, azaz tanácsválasztásokat 1950. október 22-én tartották. A szokásos (97%-os) részvétel mellett, amelynek során a választók 98%-a a „Népfrontjelöltjeire" szavazott, összesen 220 ezer tanácstagot választottak. Ezek zöme ekkor került először ilyen pozícióba, tehát közigazgatási tapasztalatokkal nem rendelkezett.

A tanácsrendszer legalsó szintjén a községi (falusi) és városi, illetve a főváros kerületi tanácsai helyezkedtek el. A falusi tanácsok felett álltak a járási tanácsok, amelyek a városi tanácsokkal együtt a megyei tanácsok fennhatósága alá tartoztak. A régi törvényhatósági jogú városok mintájára 1954-ben 5 nagyváros (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged) a megyékkel egyenrangú, úgynevezett megyei jogú város lett. A tanácsrendszer hierarchiáját legfelsőbb szinten a Minisztertanács, illetve az egyes szakminisztériumok zárták. A tanácsok élén a tanácselnökök álltak, a tanácsok alá rendelt szakapparátusok (végrehajtó bizottságok) munkáját pedig a titkárok (vb-titkárok) irányították. A titkárokat, s általában a tanácsi alkalmazottakat – eltérően a régi gyakorlattól – nem az önkormányzatok választották, hanem a felsőbb hatóságok nevezték ki. A kinevezés kritériuma a feltétlen politikai megbízhatóság volt. Erről külön személyügyi megbízottak, az úgynevezett „káderfelelősök", illetve magasabb szinten a személyzeti osztályok gondoskodtak. A korábbi közigazgatási hierarchián belüli kompetenciákhoz képest csökkent a községi, s tovább nőtt a járási szint jelentősége. Erre azért került sor, mert a hagyományos falusi összefonódások és rokonsági rendszerek miatt a községek belső autonómiájától jobban tartottak, mint a központosítással szemben semmiféle természetes ellensúlyt nem jelentő járásoktól. Ezzel összefüggésben törekedtek arra is, hogy a járások régi határainak módosításával a „munkáselemek" aránya növekedjen a megbízhatatlanabbnak tartott paraszti lakosság rovására.

A tanácsrendszerre való áttérés keretében módosult az ország megyei beosztása. Az 1923-ban kialakított 25 vármegyét 1950. január 1-jei hatállyal 19 megyévé alakították át.

Szabolcs-Ung és Szatmár-Ugocsa-Bereg vármegyéből ekkor lett Szabolcs-Szatmár megye, Abaúj-Torna, Borsod-Gömör-Kishont és Zemplén vármegyéből Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Hajdú és Bihar vármegyéből Hajdú-Bihar megye, Nógrád-Hont vármegyéből Nóg- rád megye, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéből Szolnok megye, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéből és Bács-Bodrog vármegyéből Pest, illetve Bács-Kiskun megye, Győr-Mo- son-Pozsony és Sopron vármegyéből Győr-Sopron megye, míg Csanád-Arad-Torontál vármegye beolvadt Csongrád és Békés megyébe.

A bírósági szervezet az Elnöki Tanács 1949. október 24-ei törvényerejű rendelete alapján alakult át. A Kúria megszűnt, szerepét a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága vette át. Az addigi ítélőtáblák neve felsőbíróság, a törvényszékeké megyei bíróság lett. A legalacsonyabb fokú bíróságokat továbbra is járásbíróságoknak nevezték. Az első világháború előtt bevezetett, de általánossá nem vált rendszerhez hasonlóan a bíróságok hivatásos bírákból és az esküdteknek megfelelő népi ülnökökből álltak. Bizonyos módosításokkal érvényben maradt az 1878-as Btk., az úgynevezett Csemegi-kódex is. A bírák a törvények megszabta keretek között elvileg függetlenek voltak. Ez azonban a gyakorlatban még annyira sem érvényesült, mint a törvényhozás függetlensége vagy a helyi közösségek autonómiája. Az MDP vezetőitől kapta az elvi és gyakran a konkrét utasításokat az ügyészi szervezet is, amelynek „törvényességi" felügyelete 1953-tól az államigazgatásra és a vállalatokra is kiterjedt.

Az állami struktúrát megkettőzve községi-kerületi, sőt üzemi szintről felfelé haladva, és létszámban egyre szűkülve épült ki az MDP hierarchiája. Az 1951-es második kongresszuson csaknem 14 ezer pártszervezet 700 ezer tagját, az 1954-es III. kongresszuson 21 ezer alapszervezet 810 ezer tagját képviselték a küldöttek. A felvételért folyamodók száma alapján a taglétszám ennél jóval nagyobb mértékben is növekedhetett volna. A vezetés azonban – szociális háttér és előélet szerinti szelekció érvényesítésével – útját állta a még tömegesebb belépésnek. Sőt a két munkáspárt egyesülését követően úgynevezett tagrevíziót is végrehajtottak. Ennek során az 1948-ban még több mint 1 milliós taglétszámot 1951-ig közel 400 ezerrel csökkentették. Ez elsősorban a régi szociáldemokraták ellen irányult. Mellettük számos „kisnyilastól" és „passzív „kispolgártól" is ekkor szabadult meg a párt.

A községi, járási és üzemi alapszervezetek élén többnyire függetlenített párttitkárok álltak, akik a felülről kapott utasításoknak megfelelően ellenőrizték és „tanácsokkal" látták el a saját szintjüknek megfelelő államigazgatási

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

szerveket, illetve az üzemekben és a munkahelyeken az állami vezetőket. Járási és megyei szinten kifejlett apparátusok működtek ugyanezzel a céllal és ugyanebben a szellemben. A városi és megyei pártbizottságok titkárai a tanácselnökök és a vb-titkárok politikai felügyeletét látták el. Az 1950-es évek elején ösz- szesen mintegy 30-40 ezer ember dolgozott függetlenített pártfunkcionáriusként, illetve -alkalmazottként a különböző pártbizottságokon.

Az állampárt legfőbb szerve formailag a kongresszus volt, amelyet ebben az időben 3 évente hívtak össze. 1948 és 1956 között összesen három kongresszust tartottak: 1948- ban, 1951-ben és 1954-ben. Az első 3 napig, a második és a harmadik egy hétig tartott. Az 1000 fő körüli küldött ilyen alkalmakkor meghallgatta az országos vezetők beszámolóit, megvitatta az előterjesztéseket, és – legalábbis elvileg – meghatározta a következő 3 év legfontosabb tennivalóit. A valóságban azonban a pártkongresszus nem vitafórum, hanem az országgyűléshez hasonló szavazógép volt, amely fergeteges tapsorkánok közepette fogadta el a beszámolókat és az előterjesztéseket. Minden, még a tetszésnyilvánítás s az esetleg indokoltnak tartott „építő kritika” is előre meghatározott forgatókönyv szerint zajlott, s a levezető elnökök ezek alapján adták meg a szót vagy kezdeményeztek tapsot. Egy idő után azonban már erre sem volt szükség, mert a küldöttek gyorsan megtanulták, hogy Sztálin vagy Rákosi nevének az említése után feltétlenül tapsolni illik.

A kongresszusnál több múlott a kongresszus által megválasztott Központi Vezetőségen, amely 71 tagból állt, és havonta ülésezett. Ezeken a legtöbb fontos kérdés terítékre került, s gyakran vitatkoztak is egymással a tagok. A 71 fő kiválasztását ezért mindig gondos mérlegelés előzte meg. A kongresszusokjelölőbizottsága kész jelölőlistákat kapott, amelynek az elfogadása nyílt szavazással történt. Ezt követően ugyan már titkosan voksoltak az elfogadott jelöltekről, ám példa arra, hogy a beterjesztett jelölteket ne fogadták volna el, egyszer sem akadt.

54. Rákosi Mátyás és Farkas Mihály külföldi vendégekkel a dísztribünön 1953. május elsején

Nagy létszáma és nem túl gyakori ülései miatt a Központi Vezetőség operatív irányító funkciókat nem tudott ellátni. Szerepe ezért eltörpült a Politikai Bizottságé mellett, amely hetente ülésezett. A Politikai Bizottság 1948-ban 14, 1951-ben 17 és 1953-ban 9 tagból állt. Ezek között voltak úgynevezett hazai kommunisták, akiket elsősorban Kádár János és Rajk László képviselt; szociáldemokraták, élükön Szakasitscsal és Marosánnal; valamint úgynevezett moszkovita kommunisták, akik Rákosi Mátyásból, Gerő Ernőből, Révai Józsefből, Farkas Mihályból, Vas Zoltánból és Nagy Imréből álltak. Kapcsolataik, tapasztalataik révén ez utóbbiak kezdettől a legbefolyásosabb csoportot képezték a vezetésen belül. Miután Nagy Imre 1949-ben kegyvesztett lett, a bennfentesek maguk között „ötös fogatnak”, illetve Vas Zoltán nélkül, aki csak 1951 és 1953 között volt PB-tag,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

„négyes fogatnak” is nevezték őket. De még ezen belül is létezett egy belső kör: a Rákosiból, Gerőből és Farkasból álló „trojka”. 1950 novemberében ez a három vezető alakította meg az úgynevezett Honvédelmi Bizottságot, amelynek létezéséről még a Központi Vezetőség sem tudott. Ez a három-négy ember volt az, akik külön-külön is meglévő moszkvai kapcsolataik révén a legtöbb információval rendelkeztek a szovjet vezetés mindenkori irányvonaláról, s akik ehhez alkalmazkodva és a helyzetet egymás közt megvitatva a Magyarországot érintő legfontosabb döntéseket meghozták. Döntéseiket a Politikai Bizottság 1953-ig általában vita nélkül elfogadta, s a pártközpont miniszteriális munkamegosztáshoz hasonló osztályai végrehajtották, illetve közvetítették az illetékesek felé. Bár eleinte mind a hazaiakkal, mind a szociáldemokratákkal együttműködésre törekedtek, valójában kezdettől bizalmatlanok voltak velük szemben. A szociáldemokratáknak nem tudták megbocsátani, hogy 1921-ben kiegyeztek Bethlennel, s az egész Horthy-korban legális keretek között és gyakran a különböző polgári pártokkal szövetségben működtek. A hazaiaknak pedig többek között az 1943-as pártfeloszlatást vetették szemükre, s nehezen viselték el tőlük függetlenül kialakult tekintélyüket, befolyásukat és esetleges népszerűségüket is.

A Központi Vezetőség és a Politikai Bizottság mellett jelentős hatalommal rendelkezett az úgynevezett Titkárság is, amelyet az említett informális csúcsvezetés 3-4-5 tagja és a legfőbb állami vezetők alkottak. Ez a testület 1951-től 8, 1954 után 5 főből állt. Mivel csak vezető párfunkcionáriusokból állt és tagjai napi munkakapcsolatban álltak egymással, az „élcsapat élcsapatának” hitte magát, és a másik két kollektív vezetői testület számos – főleg személyi-szervezeti jellegű – jogkörét gyakorolta.

A hierarchiában elfoglalt helyet különböző presztízsszimbólumokjelölték. Miközben szavakban egyenlőséget, lemondást és puritanizmust hirdettek, a csúcson helyet foglalók uszodával ellátott tágas budai villákban laktak, páncélozott, különleges kürtökkel és fényjelzőkkel felszerelt nagy szovjet autókon közlekedtek, s hivatalukban három-négy telefonkészülék állt az asztalukon: egy a Moszkvával, illetve a baráti országok vezetőivel való kapcsolattartásra; egy a miniszterekkel és a legfelsőbb pártvezetőkkel való érintkezésre („M” vonal); egy, amely a vidéki párt- és állami szervekkel, valamint a nagyobb üzemekkel biztosította az összeköttetést („K” vonal); s végül a közönséges közvetlen városi vonal, amely persze abban az időben még szintén nagy kincsnek számított. E legfeljebb néhány tucat személyből álló felső kör kiemelt kórházi ellátásban részesült (Kútvölgyi Úti Kórház), korlátlanul használhatta az exkluzív párt- és állami üdülőket, külön boltból ingyenesen rendelhetett bármilyen luxuscikket, és ruháit külön szabóság készítette méretre. A hierarchia alsóbb szintjein csökkent az igénybe vehető privilégiumok száma és minősége. A lefüggönyözött és fekete színű állami autóval közlekedők – s ilyennel már a megyei pártbizottságok első titkárai is rendelkeztek – mindenesetre már nagy hatalmasságoknak számítottak.

A párthierarchia csúcsán a párt főtitkára, illetve 1953-tól első titkára: Rákosi Mátyás állt. Rákosi hazaérkezésétől, 1945 nyarától töltötte be ezt a funkciót, s emellett miniszterelnökhelyettes, majd miniszterelnök is volt, s egyben az 1949-ben létrehozott Függetlenségi Népfront elnöki tisztét is viselte. Rákosit az 1940-es évek végétől Sztálinhoz hasonló személyi kultusz övezte. „Ha Rákosit mondunk – mennydörögte Gerő már 1949-ben -, akkor ezalatt a magyar népet értjük; s ha a magyar népet említjük, akkor Rákosira gondolunk.” A Rákosi körüli vezérkultusz, amely messze túltett azon, mint ami Horthy Miklóst vagy Gömbös Gyulát övezte, 1952. március 9-én érte el csúcspontját, amikor az ország „Sztálin legjobb magyar tanítványának” a 60. születésnapját ünnepelte. Ez alkalomra a magyar írók – Vas István szerkesztésében – külön kötetet adtak ki (Magyar írók Rákosi Mátyásról); Rusznyák István, az MTA elnöke Rákosi Mátyás és a magyar tudomány címmel írt értekezést; a Magyar Történelmi Társulat Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány címmel rendezett ünnepi ülésszakot; a Munkásmozgalmi Múzeum kiállítást rendezett Rákosi elvtárs harcos élete címmel, s a nagy nap előestéjén az Operaházban megrendezett díszünnepélyen mindenki, aki a politikai, gazdasági és kulturális elithez tartozott, megjelent. Az ünnepi est szónoka, Gerő Ernő beszédében Rákosi és a párt, illetve Rákosi és a magyar nép összeforrottságáról, azonosságáról beszélt. Árpád és Kossuth után – legalábbis a propaganda szintjén – ezzel új atyja született a magyar népnek: „Rákosi apánk”, akit a magyar nép határtalan szeretettel és tisztelettel övezett. Ezt számos fűzfapoéta igyekezett rigmusokba szedni. Az egyikük így: Gyertek lányok, öltözzetek fehérbe, / Szórjatok rózsát Rákosi Mátyás elébe. / Hadd járjon O a rózsában bokáig / Éljen, éljen Rákosi Mátyás sokáig! Az operaházi ünnepség is ennek elének- lésével fejeződött be.

A hatalom koncentrációja és a diktátort övező személyi kultusz mellett a totális állam fontos tulajdonsága az engedetlenekkel és a potenciális riválisokkal való kíméletlen leszámolás s egy olyan terrorrendszer felépítése és működtetése, amely lényegében az egész társadalmat rettegésben tartja. Magyarországon ennek elsődleges eszköze a Belügyminisztériumnak az a különleges testülete volt, amelyet előbb Államvédelmi Osztálynak (ÁVO), majd 1948. szeptember 6-ától Államvédelmi Hatóságnak (ÁVH) neveztek, s amely eredetileg a háborús bűnösök felkutatásával foglalkozott. (Szgy. II/29-30.) A szervezet 1949-ben kivált a Belügyminisztériumból, s közvetlenül a Minisztertanács, majd 1950-től a Honvédelmi Bizottság, s személy szerint a „trojka” katonai és biztonsági ügyekért felelős tagja, Farkas Mihály felügyelete alá tartozott. Nagyságára jellemző, hogy 1953-ban

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

már 16 központi osztályból állt, minden megyében, megyei jogú városban, sőt a nagyobb járásokban is működtek csoportjai. A kisebb járások és városok rendőrségei mellé ugyancsak beosztottak egy-egy államvédelmi tisztet. A kék váll-lapos és sapkaszegélyű állomány mellett, amelybe szigorúan ellenőrzött és általában csak munkás- vagy parasztszármazású fiatalokat vettek fel vagy soroztak be, 1950-től a zöld parolis határőrség is a szervezethez tartozott. Emellett a testülethez tartozott mintegy 40 ezer titkos informátor, akik több százezer személyről szolgáltattak adatokat. A központi kartotékrendszer közel 1 millió személyről, tehát a felnőtt lakosság több mint 10%-áról tartalmazott információkat.

55. A MAVAG dolgozói csapatzászlót adnak át az Államvédelmi Hatóságnak. Az elnökségben a szónok mögött balról Farkas Mihály, Kádár János és Péter Gábor. 1949. április 26.

A háborús bűnösök felkutatása mellett az ÁVH eleinte a fokozatos szovjetizálás ellen fellépő személyek – Kovács Béla, Mindszenty stb. – ellen gyűjtött adatokat, fabrikált hamis vádakat, gyártott hamis bizonyítékokat, s próbálta beismerő vallomásra kényszeríteni az áldozatokat. 1949-től azonban – ebben is Sztálint, illetve a Szovjetuniót követ-ve – már magukra a kommunistákra is sor került. Az első áldozat Rajk László volt, akit 1949. május 31-én tartóztattak le különböző koholt vádakra – kémkedés az „imperialistáknak", együttműködés a Horthy-kor titkosrendőrségével, kapcsolattartás az 1948-ban kiátkozott jugoszlávokkal – hivatkozva. A per egyik célja a Tito-ellenes szovjet politikával való szolidaritásvállalás demonstrálása, a másik egy feltételezett vetélytárstól való megszabadulás volt. Rákosi, aki az áldozat személyét kijelölte, eleinte habozott az agrárkérdésben különvéleményt nyilvánító Nagy Imre és a NÉKOSZ fiataljai körében népszerű, karizmatikus, s tőle eltérően magas, sovány és jó megjelenésű Rajk között. Végül az utóbbi mellett döntött, feltehetően azért, mert a moszkvai kapcsolatokkal rendelkező Nagy Imrével nehezebb lett volna elszámolnia szovjet elvtársai előtt, mint a „hazai" Rajkkal. Rajk eleinte mindent tagadott. „Elvtársai" – köztük Farkas Mihály és barátja, Kádár János belügyminiszter – azonban meggyőzték, hogy a per célja kizárólag az „osztályellenség" megfélemlítése, s a halálos ítéletet természetesen nem fogják végrehajtani, sőt utóbb teljes mértékben tisztázni fogják a vádak alól. Rajk ezek után mindazt beismerte, amit Péter Gábor és az ÁVH emberei kértek tőle, s beismerő vallomását rádión közvetítették. 1949. október 15-én végezték ki. Perének részeként az ÁVH további 141 személyt vett őrizetbe, akik közül 14-et kivégeztek, 11-et életfogytiglani börtönbüntetésre ítéltek, s 38-at internáltak. (Szgy. II/24-26.)

1950 tavaszán és nyarán a volt szociáldemokraták többségétől szabadult meg a trojka. A több száz letartóztatott közül 276-ot internáltak, 154-et elítéltek. Szakasits Árpádot életfogytiglani börtönre, Marosán Györgyöt halálra ítélte a bíróság, amit kegyelemből utóbb ugyancsak életfogytiglani börtönbüntetésre változtattak. 1951 tavaszán a hazai kommunisták újabb csoportjára került sor. Összesen 21 ismert vezetőt vetettek börtönbe, köztük Kádár

János. 1952-ben ismét volt szociáldemokratákat tartóztattak le, majd – ebben is Sztálint majmolva, a moszkvai zsidó orvosok ügyének mintájára – hozzáláttak egy cionista per előkészítéséhez. Ha Sztálin 1953-as halála következtében aktualitását nem veszti, ennek fővádlottja valószínűleg Vas Zoltán lett volna. Az úgynevezett munkásmozgalmi vezetők elleni koncepciós perekben összesen 28 személyt ítéltek halálra és végeztek ki. A kínzásokba belehaltakkal, öngyilkosokkal és a börtönökben elpusztultakkal azonban a 80-at is meghaladta az áldozatok száma.

Az országos és politikai jelentőségű koncepciós perek az intézményesített terrornak azonban csak egy részét jelentették. Ezek mellett számos más módon is folyt a társadalom permanens rettegésben tartása. 1950 és 1953 között az ügyészségek összesen több mint egymillió büntetőeljárás megindítását kezdeményezték, s a bíróságok végül 650 ezer vádirattal foglalkoztak. Ezek közül 390 ezer esetben született elmarasztaló ítélet. 1953-ban szinte már nem akadt család, amelynek egyik vagy másik tagja ne került volna összeütközésbe a rendőr- vagy államvédelmi hatóságokkal. Az elítéltek egy része börtönökbe, másik részük internáló- vagy munkatáborokba került. Az internálások 1950 nyarán kezdődtek a dé li határsávban élő „megbízhatatlan" – többnyire birtokos paraszti – családok kitelepítésével. Az internálótáborok száma, melyeket ugyancsak a kékparolis „ávósok"

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

őriztek, 1953-ra elérte a 100-at. Ezekben 44 ezer „osztályellenség” törte a követ, bányászta a rezet vagy a szenet, illetve szolgáltatta a segédmunkát a különböző nagy építkezésekhez. A leghírhedtebb internálótábor a recski kőbánya volt.

A magyar Gulag lakóin belül külön kategóriát képezett az a 14-15 ezer ember, akiket 1951. nyarán többnyire minden bűnvádemelés vagy bírósági eljárás nélkül, egyszerű rendészeti határozattal telepítettek ki a fővárosból és a vidéki nagyvárosokból vidékre, elsősorban a Hortobágyra, s kényszerítettek mezőgazdasági munkára. Ok zömmel a régi elit, illetve felső középosztály itthon maradt képviselői közül kerültek ki, 6 herceggel, 52 gróffal, 41 báróval, 22 volt miniszterrel és államtitkárral, 85 tábornokkal és 30 gyártulajdonossal soraik között. Ez az intézkedés részben a „horthysta reakcióval” szembeni változatlan éberséget és keménységet volt hivatott demonstrálni, részben pedig az új elit lakásigényeinek kielégítését könnyítette meg. A kitelepítettek általában nagy és reprezentatív lakásait ugyanis szétosztották a funkciójuknál vagy kapcsolataiknál fogva arra érdemesek között.

Az 1947-es békeszerződés egy összesen 70 ezer fős hadsereg fenntartását engedélyezte Magyarország számára. A hidegháborús viszonyok miatt azonban, amelynek egyik térségen belüli jele az volt, hogy 1948. június 28-án Jugoszláviát kizárták a Kominformból, Moszkva az ellenőrzése alá tartozó országoktól, így Magyarországtól is, nagy létszámú hadseregek felállítását és fegyverben tartását kívánta meg. A komolyabb harci érték nélküli magyar honvédség így egy-két év alatt számottevő ütőerőt jelentő hadsereggé duzzadt. 1948 szeptemberében a magyar fegyveres erők két ember- és felszereléshiánnyal küszködő gyalogos- és egy műszaki hadosztályból álltak. 1950 nyarán viszont már 9 gyalogos- és 2 páncélos-, illetve gépesített hadosztály, 4 tüzérdandár, 9 légvédelmi hadosztály, 3 utászdandár, 1 lovassági és egy híradódandár, valamint három nehézpáncélos- és egy felderítőezred állt fegyverben. Ezeknek a fegyvernemeknek az emberállománya megközelítette a 200 ezer főt. A légierő létszáma ugyanekkor 53 ezer főt tett ki, a hadrendbe állított harci gépek száma pedig – az engedélyezett 70 helyett – 500-at. Ha ehhez az ÁVH – beleértve a Határőrséget – 50-60 ezres sorállományát is hozzávesszük, akkor a magyar fegyveres erők létszáma a 300 ezer főt is meghaladta, s ez több volt, mint a XIX. század utolsó harmadában a közös hadsereg békeállománya. A magas létszámot azzal érték el, hogy lényegében minden nagykorú fiatalembert besoroztak, a szolgálati időt több fegyvernemnél felemelték három évre, és ösztönözték a „továbbszolgálást”. Ennek a durván 300 ezer fős hadseregnek a szovjet haditervek szerint az lett volna a feladata, hogy a Duna-Tisza közén felvonulva és Szabadka-Újvidék irányába előrenyomulva éket verjen a jugoszláv védelembe, s ezzel előkészítse a második hullámban érkező szovjet alakulatok győzelmét.

Ekkora hadsereg eltartása és felszerelése természetesen óriási ráfordításokat igényelt. 1950 és 1952 között az állami költségvetésnek mintegy 25%-át fordították hadikiadásokra. A hadsereg egyetlen évi fizetése többet tett ki, mint amit az oktatás fejlesztésére 5 év alatt fordítottak, s a híradó-parancsnokság két év alatt többet fogyasztott, mint amennyit a posta öt év alatt beruházott.

A hadseregfejlesztés kezdeti fázisában a horthysta tisztikar szakértelme nélkülözhetetlen volt. A szolgálatra jelentkező tiszteket ezért nemcsak fogadták, hanem rang és beosztás szerint gyors előrejutásukat sem akadályozták. Teljesen azonban sem a magyar, sem a szovjet vezetők nem bíztak meg bennük, s ezért már 1948 végétől rendszeresítették a szovjet katonai tanácsadók intézményét. Ezek ezredszintig lemenően épültek be a magyar hadsereg szervezetébe, s rövidesen mint felügyelők kezdtek viselkedni. Részben a parancsnokló tisztikar ellenőrzésére hozták létre a politikai tisztek intézményét is. Az úgynevezett po- litrukok (polityicseszkij rukovogyitel) zászlóaljaktól fölfelé minden katonai egység társparancsnokai voltak, akik nem az egységparancsnokok, hanem a honvédelmi miniszter első helyettese által irányított Politikai Főcsoportfőnökség alárendeltségébe tartoztak. Az általános politikai felügyelet ellátása mellett hozzájuk tartoztak az egységeken belüli párt- alapszervezetek is. A hadseregen belül így lényegében egy ugyanolyan kettős irányítási struktúra alakult ki, mint az államigazgatásban. A feladatokat a politikailag megbízhatóbb pártkáderek adták ki, de a végrehajtás a felkészültebb szakközegekre hárult.

E kettős, sőt hármas struktúra kialakulásával párhuzamosan gyors ütemben folyt az új tisztikar kiképzése. 1949 és 1951 között rövidített tanfolyamokon vagy legjobb esetben 1-2 éves tiszti iskolákon kiképzett fiatal káderek foglalták el a középvezetői beosztások többségét. Ezzel egy időben megkezdődött a továbbszolgáló horthysta tisztek politikai meggyőződésétől lényegében független likvidálása. Az 1950-es úgynevezett tábornokperben 12 tábornokot és főtisztet végeztek ki, és 13-at életfogytiglani börtönbüntetésre ítéltek. Másoknak, például Pálffy György tábornoknak már az 1949-es Rajk-perrel összefüggésben kioltották az életét. A tisztogatások és a személycserék oly „jól” sikerültek, hogy az 1954-es tisztikarnak már csak 15%-a rendelkezett a 8 osztályos eleminél magasabb iskolai végzettséggel. Igaz viszont, hogy 65%-uk párttag volt, s 60%-uk munkásként dolgozott bevonulása előtt. A hadsereg vezetése körülbelül ekkorra érte el azt a színvonalcsökkenést, amely a parlamentben, az államigazgatásban és az államosított üzemek élén már az 1940-es évek végére bekövetkezett.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

2. 2. A VAS ÉS ACÉL ORSZÁGA

A kommunista gazdaságpolitika két fő célt tűzött ki maga elé: az iparosítást, s ezen belül mindenekelőtt a nehézipar fejlesztését, valamint a mezőgazdaság tulajdonviszonyainak megváltoztatását, azaz a szövetkezetesítést. (Szgy. II/39-45.) Alapvetően mindkettő a szovjet modell mechanikus másolásából következett. A nehézipar fejlesztését emellett az

Észak-atlanti Szerződés Szervezete, a NATO 1949-es megalakulását, valamint a koreai konfliktust (1950-1951) követően különösen valószínűnek látszó világháborúra való katonai felkészülés, illetve az ezzel összefüggésben célul kitűzött önellátás is megkövetelte. Mivel a kitűzött célokat minél előbb el akarták érni, a megtermelt nemzeti jövedelem rendkívül nagy hányadát, több mint 20, sőt egyes számítások szerint 35-36%-át fordították fejlesztésre. A két világháború között ugyanez az arány 4-5% körül mozgott, s még 1938-ban, a győri program meghirdetése után sem emelkedett 7% fölé.

Az irracionálisan magas felhalmozási rátának köszönhetően 1950 és 1954 között, az első ötéves terv időszakában összesen 67 milliárd forintot ruháztak be a gazdaságba. Ennek közel felét, 47%-át kapta az ipar, míg a mezőgazdaságnak meg kellett elégedni 14, a közlekedésnek pedig 13%-kal. A nehézipar szerepét abszolutizáló szovjet iparfejlesztést másolva, s egyben a hadseregfejlesztés követelményeit is szem előtt tartva az iparfejlesztésre fordított hatalmas összegeket úgyszólván teljes egészében két iparág használta fel: az alapanyaggyártás (bányászat, kohászat, elektromosenergia-, építőanyag- és vegyipar) és a gépipar. Magyarországot – mint Gerő Ernő, a gazdaságpolitika legfőbb felelőse hangoztatta – „a vas és acél országává” kell tenni, s ezért „ötéves tervünk alapkérdése a vas- és acéltermelésünk fejlesztése olyan ütemben, amelyre nincs példa a magyar ipar történetében”.[1] A nagy múltú élelmiszeripar és a könnyűipar fejlesztésére fordított összegek ugyanakkor az összberuházásoknak a 2-2, illetve a gyáripari beruházásoknak a 4-4%-át sem érték el.

A nagyarányú növekedés másik forrása az iparban foglalkoztatottak számának 400 ezres emelkedése volt. A munkanélküliség, amely 1948-ban még elérte a félmilliós nagyságrendet, az 1950-es évek elejére teljesen megszűnt, s az iparban dolgozó nők száma 1938-hoz képest megduplázódott (172 ezerről 371 ezerre emelkedett). Jelentősen hozzájárult a létszámnövekedéshez a mezőgazdaságból az iparba áramlók tömege is. 1949 és 1953 között a mezőgazdaságban dolgozók száma 257 ezerrel csökkent, s arányuk a keresők 55%-áról 44%-ára esett vissza. Az iparban foglalkoztatottaké ugyanakkor 20%-ról 28%-ra emelkedett. Ez annyit jelent, hogy a lakosság foglalkozásszerkezeti viszonyai öt év alatt többet változtak, mint az azt megelőző két és fél évtizedben.

5.1. táblázat - 32. táblázat. A gazdaság főágazatainak hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez, 1950-1956 (%)

Év	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság	Egyéb
1950	44,8	9,1	36,7	9,4
1951	45,0	10,6	37,4	7,0
1952	54,1	11,7	23,9	10,3
1953	53,2	11,1	29,5	6,2
1954	53,7	9,1	29,4	7,8
1955	55,0	9,4	31,3	4,3
1956	52,4	10,8	29,5	7,3

Forrás: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet. Bp., 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 202.

[1] Idézi Berend T. Iván és Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972, Kossuth, Közgazdasági és Jogi, 247.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A hatalmas arányú ráfordítások következtében az ipar rendkívül dinamikusan fejlődött. Éves növekedési üteme 1953-ig elérte a 20%-ot, szemben a két világháború közötti évi 2%-ra becsülhető növekedési ütemmel. 1938-hoz képest 1953-ra az ipari termelés így közel megháromszorozódott, s részesedése a nemzeti jövedelem termeléséből az 1939. évi 39%-ról, illetve az 1949-es 42%-ról 1954-re 54%-ra emelkedett. Ezekben az években épült, illetve kezdett termelni a sztálinvárosi (eredetileg dunapentelei, ma pedig dunaújvárosi) Sztálin Vas- és Acélművek, a balinkai szénbánya, az almásfüzitői timföldgyár, amely ajóvá- tétel fejében leszerelt régi üzemet pótolta, a Rákosi Mátyásról elnevezett csepeli nehézipari kombinát – a volt Weiss Manfréd Művek -, valamint a diósgyőri Lenin Kohászati Művek több üzeme. Az új gyárak mellett több esetben új városok nőttek ki a földből. Ilyen volt Inota-Várpalota, Kazincbarcika, Sztálinváros és Oroszlány.

Az első ötéves terv erőltetett fejlesztési stratégiája tartós károkat és torzulásokat okozott a magyar gazdaságban. Legfontosabb hibának az tekinthető, hogy az iparon belül olyan ágazatokat – kohászatot, acélgyártást – fejlesztettek hatalmas ráfordításokkal, amelyekhez hiányoztak a hazai nyersanyagforrások. A trianoni országterületen sem kokszolható feketeszenet, sem vasat nem lehetett bányászni nagyobb mennyiségben. A kiépített vaskohászati és az acélgyártási kapacitások tehát nagyarányú importra szorultak. Nagyrészt külföldi nyersanyagokra támaszkodva emelkedett a nyersvastermelés 1950 és 1954 között több mint kétszeresére, a hengerelt acél termelése közel kétszeresére, s az alumíniumkohóké háromszorosára. Ahhoz, hogy ezek a kapacitások működhessenek, két és félszeresére növelték az olajtermelést, s évente mintegy félmillió tonna szenet importáltak. A világ fejlettebb régióiban ugyanekkor már az autó- és műszeripar, illetve a híradástechnika és a műanyaggyártás tört az élre, s megkezdődött az automatizálás és az elektronika térhódítása. Ezeknek a technikai haladás, exportképesség és energiafelhasználás szempontjából egyaránt előnyösebb s részben hagyományokkal is rendelkező ágazatoknak a fejlesztését elhanyagolták. Az alapanyagokkal rendelkező könnyűipari ágazatok, közöttük a két világháború alatt kifejlődött textilipar ugyancsak stagnáltak vagy egyenesen visszaestek. Az előállított gyapjúszövet mennyisége például 1953-ban még mindig elmaradt 20%-kal az 1938-as szinttől, s 30%-kal az 1949-estől. 1938-ban 4400 tonna kötöttárut állítottak elő, 1953-ban 2861 tonnát; 1950-ben 666 ezer darab férfiöltönyt termeltek, 1956-ban 446 ezret. A könnyűipari cikkek választéka ugyancsak csökkent. A háború előtt 80-féle cipőt gyártottak az országban, az 1950-es évek elején 16-félét. Kellő választék hiányában ezekben az években vált tipikus viseletté a zöld lódenkabát, az impregnált vászonból készült csuklyás „viharkabát”, valamint az úgynevezett mici- és svájcisapka.

További súlyos következményekkel járó mulasztásként vehető számba, hogy az új és látványos építkezésekre koncentrálva nem fordítottak figyelmet a felújításokra és a karbantartásokra. A gyárak többségében, különösen a könnyű- és élelmiszeriparban gyakran valóságos gépmatuzsálemek dolgoztak. A valaha modern Goldberger-féle textilgyár gépeinek átlagos kora például 1954-ben már elérte a 70-80 évet, s néhányé a 100-at is meghaladta. A korszerűsítések elhanyagolása miatt gyakoriak voltak a géphibák, s ennek következtében a leállások, amelyekjelentős termeléskieséssel és minőségromlással jártak. Előfordult, hogy a rossz minőség miatt a külföldi megrendelők a leszállított áru 30-50%-át nem vették át. A minőség nem, csak a mennyiség, az országosan előírt és vállalatokra lebontott tervszámok elérése, sőt túlszárnyalása számított. A kötelező tervutasításokra épülő, maximálisan centralizált tervezés rendszere ezekben az években teljesedett ki. A tervezésnek ez a formája a piaci hatások olyan nagyfokú kiküszöbölésére épült, hogy a termelési és a fogyasztási áraknak immár alig volt közük egymáshoz. Az Országos Tervhivatal előírta, hogy miből mennyit kell termelni, meghatározva a termelés nyersanyagszükségleteit és egyéb feltételeit is. Az előállított termékek így azután a valóságos ráfordításokkal és értékviszonyokkal csak igen távoli kapcsolatban álló termelési árakon cseréltek gazdát, s a tervszámokat folyamatosan módosítgatták. Ennek a csak szavakban racionális rendszernek a működési elvét nevezte el a kortársi fekete humor – a szójáték kiötlője állítólag Kolozsvári Grandpierre Emil – hhh-törvénynek, amelynek a lényege abban állt, hogy hülyeség halmozódott hülyeségre.

A tervgazdálkodásra jellemző mennyiségi elv fejeződött ki a különböző versenymozgalmak elterjedésében. Ebben ismét a szovjet mintát utánozta az ország. Alekszej Sztahanov donyeci bányász példájára, aki 1935-től kezdődően munkatermelékenységének állandó emelésével ösztönözte társait többtermelésre, az 1940-es évek végétől Magyarországon is terjedni kezdtek a természetesen felülről ösztönzött munkaverseny-mozgalmak. Ezek keretében a munkások ellenszolgáltatás nélküli túlmunkákat vállaltak, újrahasznosították a kiselejtezett hulladék anyagokat, „szocialista megőrzésre” átvették gépeiket, és maguk gondoskodtak karbantartásukról, s mindenekelőtt állandóan emelték a maguk szabta normát. A legeredményesebb sztahanovisták, akiknek a keze alá gyakran másik két-három munkás dolgozott a kiugróan magas eredmények elérése érdekében, a korra jellemző elismerésekben részesültek. Könyveket, színházjegyet vagy üdülési beutalót kaptak jutalomként, és a legjobbak a Szovjetunióba utazhattak tanulmányútra. Am a legnagyobb megtiszteltetésben azoknak volt részük, akik magával Rákosi elvtárssal is találkozhattak. A kor egyik legismertebb sztahanovistája Pióker Ignác volt, az egyik „legfejlődőképesebb” pedig, aki később a győri Rába Művek vezérigazgatója lett: Horváth Ede.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az erőltetett iparfejlesztési koncepcióból következett, hogy a gazdaság egyéb ágazatai stagnáltak vagy visszafejlődtek. Különösképpen elhanyagolták az infrastrukturális jellegű fejlesztéseket, amelyekre az összberuházások mintegy harmadát fordították a dualizmus kori közel 50, s a Nyugat-Európában ezekben az években általános 60%-kal szemben. Ennek egyik következménye a valaha nemzetközi színvonalú magyar vasút korszerűtlenné válása lett. Öt év alatt a vasút mindössze 31 új mozdonyt kapott, amelyek többsége technikailag elavult gőzmozdony volt. A villamos mozdonyok száma mindössze 5-tel nőtt, a motorvonatok száma pedig még csökkent is. A vasút vágányhálózatának folyamatos felújítása évi 40 ezer tonna új sínt igényelt volna. 1952-ig ehelyett évi 25 ezer, 1952-ben pedig már csak 8 ezer tonnát kapott. A személyszállító kocsik gyártása ugyancsak nem tudott lépést tartani a növekvő igényekkel. Ezen úgy próbáltak segíteni, hogy a személyszállításra használt tehervagonok számát 1950 és 1952 között 546-ról 890-re emelték. A budapesti tömegközlekedési eszközök ugyancsak túlzsúfolttá váltak. Miközben az utasok száma két és félszeresre ugrott, a villamosok és autóbuszok kapacitása csak 7,5%-kal nőtt. A vasút- és a villamoshálózat elöregedését részben ellensúlyozta a nagyobb arányú gépkocsi- és autóbusz-forgalom megindulása. Az autóbusz az 1950-es években kezdett a települések közötti közlekedés tömegesen igénybe vett eszközévé válni. A helyközi autóbusz-forgalom utaslétszáma 1955-ben meghaladta a 100 milliót. A közúti teheráru-fuvarozás ugyancsak ezekben az években lendült fel. A teherautókon szállított áruk súlya 1950 és 1955 között

1. ezer tonnáról 36,7 ezer tonnára emelkedett.

Az első ötéves terv (1950-1954) legfontosabb agrárpolitikai célkitűzése a mezőgazdaság mindaddig eredménytelen kollektivizálásának végrehajtása volt. A földjéhez ragaszkodó parasztság téeszekbe kényszerítésének érdekében a politika változatos eszköztárát alakították ki és alkalmazták. Az egyik legfontosabb kényszerítő eszköz a magángazdaságok adóterheinek folyamatos emelése volt. Az egységnyi területre eső adóterhek 1949 és 1953 között több mint megháromszorozódtak. A növekvő adóknál is súlyosabb terhet jelentett a kötelező beszolgáltatási rendszer, a „beadás”. (Szgy. I/497-499.) Ez főleg az 5 hold feletti parasztokat sújtotta. A beszolgáltatandó termékek köre és mennyisége, amelyet ugyancsak központilag írtak elő és bontottak le megyékre, járásokra, falvakra, illetve végül egyénekre, fokozatosan nőtt. Az állami készleteknek 1950-ben még 22, 1951-ben 47, s 1952-ben 73%-a származott begyűjtésből. A beszolgáltatott termékekért kapott fizetség ugyanakkor egyre csökkent. Míg 1946 és 1956 között a szabadpiaci árak körülbelül meghétszereződtek, addig a beadási árak legfeljebb 150%-kal nőttek. A búzát például 60 Ft-ért vették át mázsánként, miközben önköltsége körülbelül 280 Ft, szabadpiaci ára pedig 300 Ft volt. S aki nem tudott fizetni, annak portáján – a helyi rendőrség, illetve olykor az ÁVO embereinek kíséretében – előbb vagy utóbb megjelentek az „elszámoltatási bizottságok”, amelyek az eldugott javak után kutatva padlástól a pincéig mindent felforgattak. Ha találtak valamit, akkor büntetés várt a „hátralékosra”, ha nem, akkor csak zálogolás vagy árverés. 1948 és 1955 között 400 ezer parasztot, az úgynevezett mezőgazdasági kistermelők, azaz birtokos parasztok egyharmadát marasztalták el „közellátási bűntettért”. A teljes kifosztástól és a büntetéstől való megmenekülés legbiztosabb útja a téeszbe való belépés volt. 1952-ben, amikor a kedvezőtlen időjárás is vámot szedett, a „végrehajtók” a szó szoros értelmében lesöpörték a padlásokat. 800 ezer gazdának, azaz az összes birtokos paraszt kétharmadának sem a teljes fejadag, sem a szükséges mennyiségű tavaszi vetőmag nem állt rendelkezésére.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

57. Tojásbeszolgáltatás Kiskunlacházán. 1952. július

A parasztság megtörésének másik hatásos eszköze az úgynevezett tagosítás volt. (Szgy. II/ 23-24.) Arra hivatkozva, hogy a megalakuló szövetkezetek szerteszét heverő kisparcelláit a gazdaságos nagyüzemi termelés érdekében egyesíteni kell, a magánparasztokat ingatlanjaik cseréjére kötelezték. Ezeket az ingatlancseréket azután arra használták fel, hogy a téeszek kapják a jobb, s a magánparasztok a rosszabb és a határ távoli pontjain fekvő földeket. 1949 és 1953 között 2280 községben, tehát a települések több mint kétharmadában tagosítottak – sok helyt kétszer vagy többször is. Ennek során mintegy 4 millió hold, tehát az ország mezőgazdasági művelés alatt álló területének közel negyede cserélt gazdát. A föld tulajdonviszonyainak ilyen mérvű megbolygatása megingatta a tulajdon biztonságába vetett hitet, és elriasztott a talajerő-gazdálkodástól. Minek trágyázni, gazolni, mélyszántást végezni, ha jövőre esetleg már más fog ugyanabba a földbe vetni, netán a termést is másvalaki takarítja be? A magánparasztokra előnytelen és ismétlődő földcserék következménye számos esetben a belépési nyilatkozat aláírása lett, máskor a föld felajánlása az államnak és a gazdálkodással való felhagyás. Néha pedig öngyilkosság.

A parasztság sanyargatásából különösképpen kijutott az úgynevezett kulákoknak, azaz a 25 holdon felüli közép- és gazdagparasztoknak, akik a falu hagyományos vezetői s a növekvő terhek ellenére a legversenyképesebb gazdák voltak. „...amíg a paraszt azt látja – állapította meg Rákosi már 1948-ban -, hogy a kulák egészen jól boldogul, addig hiányzik neki a serkentés a szövetkezésre.” A teendő ezért az – mutatott irányt -, hogy el kell venni a földjüket, házukat, gépeiket, s esetleg „külön kulák falvakat csinálunk, mint a Szovjetunióban”.[2] E program jegyében 1948-1949-től újabb és újabb különadókat vetettek ki rájuk, hiteleket többé nem kaphattak, kizárták őket a képviselő- és tűzoltótestületekből, elvették nagygépeiket, gazdasági épületeiket, sőt egyesektől még lakóházaikat is, gyermekeik nem járhattak egyetemre, s olykor még középiskolába sem. Az újságok és a különböző brosúrák hovatovább ugyanolyan útszéli hangon uszítottak ellenük, mint az 1945 előtti szélsőjobboldali sajtó a zsidók, s az 1945 utáni szélsőbaloldali az úri középosztály, illetve a régi elit ellen. A kulákok – hivatalosan mintegy 71 ezer család – lettek a „falu népének veszett ellenségei”, báránybőrbe bújt farkasok, vérszopó, elvetemült gazemberek, akik iránt most már gyakran egykori cselédjeik és részeseik is részvétet éreztek.

[2] *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Szerk. Honvári János. Budapest, 1996², Aula, 548.
A Központi Vezetőség határozatát és az augusztus 30-ai megállapodást közli Nehéz esztendők krónikája 1949-1953. Szerk. Balogh Sándor. Budapest, 1986, Gondolat, 258-253. és 274-275.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A kegyetlen módszerek megtették hatásukat. A termelőszövetkezetek száma 1948 vége és 1953 nyara között 468-ról 5000 fölé, a tagok száma 13 ezerről 370 ezerre, a téeszek területe pedig 76 ezer holdról csaknem 2,5 millió holdra emelkedett. Az állami gazdaságok szántóterülete ugyanezen idő alatt alig 50 ezer holdról 1 millió 250 ezer holdra, a munkások száma pedig 32 ezerről 230 ezerre nőtt. 1953-ban a téeszek kezén volt az ország szántóterületének 21%-a, az állami gazdaságok kezén 13%-a. A kettő közötti különbség egyébként formálisnak tekinthető; mindkettő felett az állam, illetve az Országos Tervhivatal gyámkodott. Ugyanezen idő alatt a magángazdaságok száma mintegy 400 ezerrel csökkent. A magántulajdon részaránya a mezőgazdaságban kétharmadra esett vissza. A földjüktől megválók kisebb része vagy a téeszbe lépett, vagy az állami gazdaságba ment dolgozni. A többség, mintegy 360 ezer fő viszont a földműveléssel is felhagyott, s az iparban mutatkozó permanens munkaerőhiányt enyhítette. A kitelepítettek és a „reakciós osztályidegenek" mellett belőlük lettek a nagy építkezések segédmunkásai, akik hét közben sebtében összetákolt barakkokban laktak, kéthetente, havonta pedig a zsúfolt vonatokon „ingáztak" az otthon és a munkahely között.

A mezőgazdaság tulajdonviszonyainak újabb felforgatása és beruházási szükségleteinek figyelmen kívül hagyása katasztrofális következményekkel járt. A parlagon hagyott földek növekedése miatt a megművelt terület aránya évről évre csökkent: az 1938-as 9,6 millióról 1953-ra 9,4, 1956-ra 9,1 millió holdra. A csökkenő terület vetésszerkezete ugyanakkor úgy módosult, hogy miközben az ipari növényekkel – cukorrépa, napraforgó, len, kender és dohány – bevetett terület 1953-ig mintegy megötszöröződött, aközben a népélelmezés szempontjából legfontosabb termény, a búza vetésterülete a háború előttihez képest 21%- kal csökkent. A takarmánytermő terület ugyancsak alatta maradt a háború előttinek; 1949 és 1953 között csak egyszer haladta meg az 1938. évi 90%-át. A szőlőterület a földosztás után – mutatva a termelési és beruházási kedvet – csaknem 10%-kal nőtt, 1949 és 1953 között viszont ugyanennyivel csökkent. A vetésterület csökkenéséből és a vetésszerkezet átalakulásából adódó terméskiesést hozamnöveléssel lehetett volna ellensúlyozni. Ennek érdekében intenzív talajerő-gazdálkodásra, valamint jelentős technikai korszerűsítésre lett volna szükség. Erre azonban nem, illetve csak igen kis mértékben került sor. Az egy holdra jutó műtrágya-felhasználás 1950 és 1953 között 20 és 25 kg között mozgott, amely alig érte el a századelő 12 kg-os átlagának kétszeresét, s az 1920-as években átlagos 15 kg 175%-át. (A fejlett agrárországokban már az 1920-as években 1-3 q műtrágyát szórtak szét hektáronként.) Az új nagyüzemekre jellemző szakszerűtlen tárolás és kezelés következtében ugyanakkor a rendelkezésre álló szerves trágya tápértékének nagy része is veszendőbe ment. Felemás eredménnyel járt az elvileg rendkívül fontosnak tartott gépesítési program, amelyet a szovjet példa nyomán nemcsak hozamnövelő tényezőnek tekintettek, hanem a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérés egyik elengedhetetlen eszközének is. 1945 nyarán 10 ezer traktort regisztráltak az országban. Számuk 1950-ben 13 ezerre, majd 1956-ban 25 ezerre emelkedett. Bár ez jelentős növekedés volt, nemzetközi összevetésben lemaradásunk nem csökkent. Egy traktorra Magyarországon ekkor 274 hektár területjutott, miközben Angliában csak 20, Hollandiában 35, Ausztriában 72, Franciaországban 85, Csehszlovákiában 108, s még Bulgáriában is csak 251. Ráadásul a magyar traktorok többsége, mintegy 80-85%-a még mindig csak szántásra, illetve állómunka végzésére alkalmas, úgynevezett körmös traktor, azaz régi típusú, vaskerekes Hofherr volt, amelyeket csak igen lassan váltottak fel a többfunkciós lánctalpas, illetve gumikerekű traktorok. Jelentős előrelépés így csak a talajmunkák terén történt, a többi munkafolyamat gépesítése még gyerekcipőben járt.

A mezőgazdaság szűkös gépparkjának racionális felhasználása céljából 1948-1950-ben a kormányzat országszerte gépállomásokat állított fel. Ezek kapták az új gépek többségét, s egyben a „kulákoktól" megszerzett eszközállományt is. Az 1950-es években ezek az állomások üzemeltették a traktorok közel felét, s az aratógépek, cséplőgépek és az ekkor megjelenő kombájnok túlnyomó részét. A papíron oly jól mutató racionalitás azonban a gyakorlatban ebben az esetben is irracionalitásba fordult. A gépkoncentráció nem járt együtt kellő mennyiségű fedett épület – gépszín és javítóműhely – megépítésével. Ezért, továbbá az alkatrészek és a szakképzett szerelők hiánya miatt a gépek sokat álltak, s gyakran éppen oda és akkor nem jutott belőlük, ahová és amikor a leginkább kellett volna. A többnyire minden műszaki előképzettség nélkül traktorosnak állt parasztfiúk – nem is beszélve a szocialista munka hőseiként idealizált traktoroslányokról – a legelemibb javítási munkákat sem tudták elvégezni, s ráadásul a munka minőségében és mennyiségében sem voltak érdekeltté téve.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

58. Traktorista lányok oktatása a tiszafüredi gépállomáson. 1952. január

A talajerő-gazdálkodás elhanyagolása és a művelési technika szerény fejlődése miatt a terméshozamok csak mérsékelten emelkedtek. Az 1931 és 1938 közötti termésátlagokhoz viszonyítva 1949 és 1956 között a búza hozama 6, a rozsé 7, a kukoricáé 1,6%-kal nőtt. Nagyobb arányban, 20%-kal emelkedett a burgonya hozama. Más terményeké, köztük néhány különösen fontosnak tartott ipari növényé viszont még mindig nem érte el az 1930-as évek átlagát. A lucerna hozama például 8, a cukorrépáé 15%-kal maradt el az akkori szinttől. Ezen belül a jobb eredményekkel a magángazdaságok dicsekedhettek. A termelőszövetkezetek egységnyi területen mintegy 20-25%-kal termeltek kevesebbet, mint az egyéni gazdaságok. Hasonló volt a helyzet az állami gazdaságokban is, amelyek termelési értéke fele olyan ütemben nőtt, mint területük. Az új nagyüzemek termelékenysége tehát jóval alatta maradt az 1945 előtti nagybirtokokénak, amelyek hozamai a két világháború között 10-30%-kal múlták felül a kisüzemek eredményét. S ez annak ellenére alakult így, hogy a téeszek és az állami gazdaságok nemcsak több műtrágyát használtak fel, hanem a gépek elosztásakor és a tagosítások során is állandó előnyöket élveztek.

A „szocialista nagyüzem” igen szerény eredményeinek egyik legfontosabb oka a szakértelem hiánya volt. A régi agrárszakembereket az 1950-es évek közepére jószerével teljesen megfosztották állásaiktól, s helyükbe felkészültség nélküli szegényparasztokat vagy munkásokat állítottak. 1953 végén a 3307 tsz-elnökből egyetemi, akadémiai vagy technikumi végzettségről mindössze 144 tudott számot adni, 2203 pedig semmiféle szakirányú képesítéssel nem rendelkezett. Az állami gazdaságokban annyiban volt jobb a helyzet, hogy a vezető agronómusok több mint fele egyetemet végzett. Az igazgatóknak azonban itt is csak 12, és a főkönyvelőknek

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

16%-a. Az alacsony termelékenység másik okát abban kereshetjük, hogy a munkaegységekre alapozott érdekeltségi rendszer a téesztagok számára idegenül hatott, és nem rendelkezett elegendő motiváló erővel.

5.2. táblázat - 33. táblázat. A mezőgazdasági földterület megoszlása a tulajdonos szerint (ezer hold), 1949-1953

Év	Állami gazdaságok	Szövetkezetek	Parasztgazdaságok
1949	113	76	9381
1950	463	419	8662
1951	685	1253	7562
1952	1050	1795	6549
1953	1250	2478	5516

Forrás: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet. Bp., 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 188.

A vetésterület és a termésátlagok alakulásának együttes következményeként a legfontosabb termények közül csupán az ipari növényekből állt rendelkezésre lényegesen több, mint a háború előtti években. 1951-től eltekintve, amikor különösen jó termést takarítottak be, a búzatermelés továbbra is elmaradt az 1930-as évek átlagától, éspedig 1952-ben és 1954-ben is több mint 20%-kal. Az ország lakossága ugyanakkor 6%-kal nőtt, s így előfordult, hogy a minimálisan szükséges kenyérgabona egy részét importálni kellett.

5.3. táblázat - 34. táblázat. Afontosabb mezőgazdasági termények átlaghozamai, 1931-1955 (q/kat. hold)

Termények	1931-40	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955
Búza	7,9	7,5	8,7	9,7	7,1	9,5	6,8	9,0
Rozs	6,5	6,8	7,4	7,9	6,1	7,4	5,9	7,0
Árpa	7,8	8,4	7,3	9,3	7,5	10,7	8,1	11,3
Zab	7,1	7,1	5,2	7,2	5,9	7,6	6,9	8,4
Rizs	-	8,8	19,3	14,3	14,0	14,0	9,4	4,6
Kukorica	10,8	8,5	9,0	14,1	6,4	12,9	12,1	13,0
Burgonya	39,5	38,1	27,8	58,1	30,0	55,0	48,6	61,7
Cukorrépa	117,1	66,7	84,0	132,0	67,0	116,0	106,0	114,0
Takarmányrépa	128,0	70,5	105,4	180,0	96,0	170,0	161,0	183,0
Napraforgó	5,4	5,0	4,9	6,7	4,4	6,8	6,1	6,5

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Rostlen	14,7	10,5	8,5	10,0	7,0	10,0	11,2	11,4
Rostkender	26,9	22,4	20,0	26,9	15,0	22,0	20,6	21,0
Dohány	7,8	6,6	5,5	6,8	4,0	5,0	5,9	6,7
Lucerna	23,3	21,3	18,0	38,0	15,0	27,0	21,7	21,8
Vöröshere	18,7	18,4	16,0	34,1	20,0	19,7	26,9	22,7
Baltacim	15,7	12,4	13,9	24,0	13,0	17,0	16,5	12,9
Zabosbükköny	15,2	16,7	16,0	21,8	13,0	22,8	19,1	18,2
Csalamádé, silók	140,5	67,3	120,6	158,0	50,0	100,0	138,0	138,0

Forrás: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet. Bp., 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 207.

1953-1954-re katasztrofálisan, a háború előttinek 54-56%-ára esett vissza a bortermelés is. A búzája és kenyere mellett valaha szőlőjére is oly büszke ország így aztán borból is behozatalra szorult – 1954-ben például közel 200 ezer hektoliterre. Ezzel függött össze a lakosság italfogyasztási szokásaiban bekövetkező újabb fordulat: a borfogyasztás mérséklődése fejenkénti és évi 35 literről (1934-1938) 28 literre (1950-1954), s az olcsóbb sör fogyasztásának növekedése 3 literről 14 literre.

Az állatállomány 1950-ben 7%-kal haladta meg az 1938-as szintet. 1951-ben visszaesett, majd 1954-ig 100 és 105% között ingadozott. A téeszesítés és a gépesítés miatt a lóállomány többé sohasem érte el a régi, 800 ezer feletti számot, a juhállomány viszont szerényen, a szarvasmarha-állomány pedig jelentősen növekedett. Az iparhoz hasonlóan az állattenyésztésben is a mennyiségi szemlélet érvényesült a minőségi követelmények rovására. Ez mutatkozott meg abban, hogy a begyűjtött sertések átlagsúlya 1950 és 1953 között 130 kg-ról 118 kg-ra csökkent, s hogy a gyapjútermelés 1954-ben még mindig elmaradt 35%-kal az 1938-as mögött, noha a juhok száma 15%-kal nőtt.

Az iparhoz képest nagyon alacsony beruházási arányok, a tulajdonviszonyok terén kialakult kaotikus állapotok, valamint a beruházások szinte egészét felemésztő nagyüzemek gazdaságtalan működése miatt a mezőgazdasági termelés bruttó értéke két évben, 1951- ben és 1955-ben haladta meg az 1938-ast. A növekedés mértéke először 4, majd 8%-ot tett ki. Egyébként azonban mindig alatta maradt az akkorinak. 1949-ben 16, 1950-ben 10, 1952-ben 21, 1953-ban 6, 1954-ben 4, s 1956-ban 5%-kal. A mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez ennek ellenére még mindig igen jelentősnek tekinthető. 1950 és 1956 között 37% és 24% között ingadozott, miközben az ipar részesedése az 1950-es 45%-ról 1953-ra 53, s 1955-re 55%-ra emelkedett.

Az egy főre számított nemzeti jövedelem 1950 és 1953 között nagymértékben, mintegy 30%-kal növekedett, s ezzel jelentősen túlszárnyalta a háború előtti szintet. Paul Bairoch becslése szerint az egy főre eső GNP már 1950-ben meghaladta 24%-kal az 1938-ast. Az európai átlagnak ez ugyanúgy 74%-a volt, mint 1929-ben. A korszerűbb számításokat végző Maddison szerint a növekedés lényegesen lassabb volt: az egy főre jutó bruttó nemzeti össztermék (GDP) 1950-ben még nem érte el az 1938-ast, és 1955-ben is csak 16%-kal haladta meg. A legfejlettebb nyugat- és észak-európai államok szintjének ez 49, a kelet-európai szocialista országokénak pedig 123%-át jelentette. Az igen magas beruházási ráfordítások miatt az életszínvonal mindenesetre nem emelkedett, sőt csökkent. Az 1950-1954-es évek átlagában az egy lakosra jutó fogyasztás 1934-1938-hoz viszonyítva egyedül cukorból nőtt számottevően (85%-kal). A lisztfogyasztás 2%-kal emelkedett, a húsfogyasztás viszont 5, a tejé és tejtermékeké 8, a tojásé 15, s a burgonyáé 17%-kal elmaradt az 1930-as évek szintjéhez képest. Ez még az úgynevezett feketevágásokat beszámítva is alacsonynak tekinthető. Az árualapok olyan szűkösek voltak, hogy 1951 elején ismét bevezették a néhány hónappal azelőtt, 1949-ben megszüntetett jegyrendszert. Cukorhoz, liszthez, kenyérhez, zsírhoz, húshoz és szappanhoz az év végéig, illetve 1952 elejéig ismét csak központilag szétosztott jegyekkel lehetett hozzájutni – vagy feketén. Cukorból a fejadagok havi 0,5-1,20 kg, finomlisztből

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

havi 1,20-2,40 kg, s kenyérből napi 0,25-0,55 kg között ingadoztak. A magasabb fejadagok a nehéz fizikai munkát végzőket, valamint a vezetőket és a sztahanovistákat illették meg.

5.4. táblázat - 35. táblázat. A fontosabb élelmiszerek egy főre jutó fogyasztása, 1934-1954 (kg)

Megnevezés	1934-1938 évek átlaga	1950-1954 évek átlaga
Liszt	144,7	147,7
Rizs	2,3	1,7
Cukor	10,5	19,5
Burgonya	130,0	108,1
Sertéshús	15,0	16,4
Marhahús	5,8	5,5
Borjúhús	1,5	0,9
Lóhús	0,3	0,4
Juhhús	0,9	0,7
Belsőség	1,4	1,4
Baromfi	8,4	8,0
Tojás	5,2	4,4
Hal	0,7	0,6
Tej- és tejtermék	101,9	93,5
Sertészsír	13,0	14,7
Egyéb zsírok és olajok	4,0	4,4
Bor (liter)	34,8	28,1
Sör (liter)	3,1	14,0

Forrás: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet. Bp., 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 231.

Mivel a jegyrendszer a hiányt nem tudta megszüntetni, 1951 végén és 1952 elején fokozatosan felszámolták. Ezzel egyidejűleg újabb általános ár- és bérrendezést hajtottak végre. A fogyasztói árak színvonala 1952-ben körülbelül 40%-kal volt magasabb, mint 1950-ben. (Az 1946-ban megállapított árakhoz képest 237%-ra rúgott az emelkedés.) A nominálbérek emelkedése viszont ennek felét sem érte el. A fizikai munkások bérét 21, a mezőgazdaságban dolgozókét 15, s a tisztviselőkét 15-18%-kal emelték. A fizetőképes kereslet visszafogását szolgálták az ismétlődő normarendezések, azaz -emelések, amelyeket a több száz, sőt ezerszázalékos többlettermelést elérő sztahanovisták eredményei „igazoltak”. A pénzelvonás és állami hitelfelvétel sajátos formája volt az úgynevezett terv- és békekölcsönök jegyeztetése a lakossággal. Tervkölcsönt először 1949 őszén

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

bocsátottak ki 500 millió Ft névértékben. Az 5%-kal kamatozó s az ígéretek szerint 5 év alatt visszafizetendő kötvényeket ekkor még túljegyezték. Ebből kiindulva a következő évben úgynevezett békekölcsönt bocsátottak ki 750 millió Ft értékben, s a visszafizetés határidejét 10 évre emelték. A továbbiakban 1956-ig még négyszer bocsátottak ki ugyanilyen futamidejű állampapírokat, összesen – az első két jegyzést is beszámítva – 6,7 milliárd Ft értékben. Valódi kereslet ezek iránt már alig mutatkozott, ám a vezetőktől, párttagoktól, s általában a bérből és fizetésből élőktől elvárták, hogy jegyezzenek kisebb-nagyobb összegeket. Elvárt „normának" általában egyhavi fizetésnek megfelelő összeg számított, amit részletekben vontak le a bérkifizető helyek. Ezekkel a jegyzési kampányokkal a családok keresetének átlagosan mintegy 3-5%-át vonták el. Mivel a papírok visszavásárlására csak késleltetve, az 1960-as és 1970-es években került sor, s akkor is valorizálatlanul, a rövidebbet ismét a lakosság húzta.

A nemzeti jövedelem fogyasztásra szánt részarányának leszorítása miatt a lakosságjelentős hányada szegénységben élt. Az akkori szakszervezeti számítások szerint egy felnőtt létfenntartásához 1954-ben 580 forint kellett. A munkás- és alkalmazotti családok negyedében azonban az 500 forintot sem érte el az egy főre jutó jövedelem. A családok harmadában 500-700 forint között mozgott a fejenkénti bevétel, 22%-uk esetében 700 és 900 között, s ennél magasabbat csak a családok 20%-a ért el. Az állami alkalmazásban állók (munkások, tisztviselők stb.) reálbérei a háború utáni mélypontról kiemelkedve 1948-ra elérték az 1938-as szint 90%-át. Ettől kezdve azonban folyamatosan csökkentek, s 1952-ben már csak 66%-ot értek el. Ez a csökkenés a vezetés tudatosan vállalt és hirdetett politikája volt, melyet a tartós növekedés elkerülhetetlenül áldozatokkal járó megalapozásával indokoltak. Mint az újonnan alakult ifjúsági szervezet, a DISZ 1950. június 17-ei alakuló kongresszusán maga Rákosi kifejtette: „Ha nem tartunk mértéket, akkor mint rántott csirkét megesszük azt a tyúkot, amely jövőre aranytojást tojna és ötéves tervünk gyárait, üzemeit, kultúrházait már az idén csemegevaj és borjúsült formájában elfogyasztanánk. [...] Minél több munkával, verejtékkel, áldozattal építjükjövőnket, annál tartósabb lesz, annál drágább lesz mindannyiunk számára."[3]

Az általános szegénységen belül továbbra is érvényesült az egalitarianizmus. Az orvosok átlagosan körülbelül annyit (1873 Ft-ot) kerestek, mint a munkások között kiemelten bérezett vájárok (1792 Ft), s a középiskolai tanárok (1396 Ft) majdnem annyit, mint a géplakatosok (1405 Ft). A vállalati igazgatók 2649 Ft-os átlagfizetése 70%-kal haladta meg a bányászokét, s 300%-kal a legrosszabbul fizetett munkásokét. A legalacsonyabb béreket változatlanul a mezőgazdasági munkások kapták: 1955-ben átlagosan 890 Ft-ot. A munkások és alkalmazottak átlagos reálbérének a paraszti gazdálkodók mintegy 80-90%-át, a termelőszövetkezeti tagok 75-80%-át, s az állami gazdaságok munkásai 65-75%-át tudták megkeresni.

A reáljövedelem, s különösen az életszínvonal alakulását a reálbérek mellett természetesen más tényezők is befolyásolták. Ebből a szempontból kedvező fejleménynek számított, hogy a társadalombiztosításba bevontak száma gyors ütemben nőtt: az 1938-as 2,8 millióról 1949-re 3,8, 1953-ra 5,7, majd 1956-ra 6,3 millióra, azaz az összlakosság valamivel több mint 30%-áról 64%-ára. Betegség esetén a társadalom kétharmada részesült táppénzben, ingyenes orvosi ellátásban és kórházi kezelésben, továbbá olcsó gyógyszerekben. (Szgy. II/58—66.) Mivel a különböző egészségügyi létesítmények és berendezések fejlesztése nem tartott lépést a növekvő igényekkel, a kórházi kezelés átlagos időtartama folyamatosan csökkent, s az ágykihasználás meghaladta a 90%-ot. A fogászati rendelések a normának tekintett 19 perc helyett átlagosan 11 percig tartottak. A kezelésben részesülők száma tehát nőtt, a színvonal azonban csökkent. A főváros és a vidék közötti régi különbség megmaradt. Miközben Budapesten 1956-ban 10 ezer lakosra 148 kórházi ágy jutott, addig vidéken csak 49. A lakosság egészségügyi kondíciói egészében véve mindazonáltal nem romlottak, inkább javultak. Különösen jelentős volt a csecsemőhalandóság további csökkenése. Míg az 1930-as évek átlagában 1000 újszülöttből csak 856 maradt életben, 1955-ben már 940. A művi vetélések 1953-as drasztikus korlátozása (Ratkó-korszak) mellett ez is hozzájárult az 1950-es évek második harmadára jellemző jelentős népességgyarapodáshoz. A kötelező társadalombiztosítás előnyeiből a parasztság jelentős csoportjai – az egyéni gazdálkodók és az öregek – továbbra sem részesültek.

A lakáskörülmények általában véve romlottak. Mivel a lakásépítés nem tartott lépést a lakosságnövekedéssel, az 1 lakóhelyiségre jutó lakók száma az 1941-es 2,57-ról 1949-re 2,59-ra, majd 1955-re 2,64-ra nőtt. Ahhoz, hogy az egy szobára jutó laksűrűség a normának tekinthető 2 főre csökkenjen, 650 ezer kétszobás lakást kellett volna építeni. Az évi lakásszaporulat azonban a 14 ezret sem érte el. Bár az új lakások jelentős része az új iparvárosokban – Sztálinvárosban, Kazincbarcikán, Komlón – épült, a gyors lakosságnövekedés miatt Budapest és a többi ipari centrum mellett mégis ezeken a helyeken volt a legnagyobb a lakásínség. 1949 és 1954 között a társbérletben lakók száma 50, az albérletben lakóké pedig 40%-kal emelkedett a városokban. Ez azt jelentette, hogy társbérletben mintegy 300 ezren, albérletben pedig körülbelül 120 ezren laktak. A kisebb bérházak 1952-es kisajátításával a városi bérházak összessége állami kézbe került. (Szgy. II/67—68.) Az államilag megállapított lakbérek névlegesek voltak, a háború előttinek a töredékét sem tették ki. Ez kedvező változásnak tekinthető. Az épületek karbantartásáról ugyanakkor senki sem gondoskodott, s így azok állaga fokozatosan romlott. Egy 1954-

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

es felmérés szerint a városi lakosság körülbelül ötöde lakott életveszélyes vagy teljes tatarozásra szoruló lakásban.

Az általános szegénység következtében minimálisra csökkent azoknak a köre, akik még mindig felemelkedésnek, előrelépésnek tartották ezt a korszakot. Nemcsak az átalakulás és a lefelé nivellálás vesztesei, a régi elit és középosztály háborgott magában, ami természetes volt, hanem az „úri világ" kimúlását és a földtulajdon újraelosztását annak idején örömmel fogadó parasztok, valamint az agyonsanyargatott egyéb kistulajdonosok, sőt már az egyszerű munkások körében is egyre nagyobb lett az elkeseredés és az elégedetlenség.

1950-1953-ban erről több vadsztrájk és úgynevezett izgatási ügy tanúskodott. A rendszer bázisa hovatovább a párthierarchiában, államigazgatásban, hadseregben, gyárakban, termelőszövetkezetekben és állami gazdaságokban vezető pozícióba került munkásokra, kispolgárokra és parasztfiatalokra, az úgynevezett káderekre, valamint azokra a megtévesztett egyszerű párttagokra szűkült, akik elhitték, hogy az a bizonyos tyúk néhány év múlva tényleg aranytojást fog tojni, s akkor végre valóban Kánaán lesz Magyarországon.

3. 3. OKTATÁS, KULTÚRA, MŰVELŐDÉS

A politikai hatalom centralizálása, a terror intézményesítése és a tervgazdálkodás mellett a totalitariánus rendszerek fontos jellemzője a kulturális élet pluralizmusának megszüntetése, s a hatalmat kezében tartó párt vagy elitcsoport ideológiájának minden rendelkezésre álló eszközzel való terjesztése, és ezáltal a társadalom indoktrinálása. Az iskolák, könyvkiadók és mozik államosításával, valamint a többpárti sajtó felszámolásával ennek alapfeltételei Magyarországon 1949-re megteremtődtek. Röviddel az újév előtt, 1948. december 26-án börtönözték be a legnagyobb, és a rendszerrel szemben legtöbb ellenállást tanúsító római katolikus egyház vezetőjét: Mindszenty József hercegprímást. Az egyházak, illetve a vallások persze puszta létükkel is kihívást jelentettek a kommunista ideológia egyeduralmával szemben. A teljhatalmat szerzett kommunista vezetés ezért egyik legfontosabb teendőjének azt tartotta, hogy a vallásos emberek számát csökkentse, s az egyházak tevékenységét a maradék hívek hitéletének gondozására korlátozza.

Az iskolák államosítása mellett az egyházak befolyásának visszaszorítását szolgálta a fakultatív hitoktatás bevezetése. Erre a régen tervezett lépésre, mint már utaltunk rá, 1949. szeptember 6-án került sor. A hittan iránti érdeklődés ezt követően drasztikusan csökkent. Az általános iskolásoknak 1951-ben 43, 1952-ben 26%-ajelentkezett vallásoktatásra. A középiskolásoknak már 1951-ben is csak 10,5%-a tanult hittant. A vallásos ünnepek egy részét – pünkösd, húsvéthétfő – eltörölték, másik részét új tartalommal igyekeztek megtölteni. A Mikulásból így lett Télapó, a karácsonyból fenyőünnep, augusztus 20-ából, Szent István király és az ezeréves magyar államiság ünnepéből pedig az új kenyér és az alkotmány napja. Az állam elvárta azt is, hogy a lelkészek esküt tegyenek az 1949-es alkotmányra. A református és az evangélikus egyház püspökei ezt 1950januárjában megtették. A Mindszentyvel szolidáris katolikus püspöki kar azonban csak az állami fizetésben részesülő alsópapság számára engedélyezte az eskütételt. A Központi Vezetőség 1950 tavaszán ezért elrendelte az „imperialisták ötödik hadoszlopának szerepét játszó", a „nagybirtokos és nagytőkés osztályok uralma visszaállítására" törekvő, s emellett „a mezőgazdaság szocialista átalakításával" szembeszegülő „kulákokat" is támogató „klerikális reakció elleni harc" fokozását. (Szgy. II/34-36.) Különböző eszközökkel – például a szerzetesek egy részének deportálásával, illetve az együttműködésre kész, s a pápa „hidegháborús politikáját" bíráló papok (úgynevezett békepapok) mozgalmának támogatásával – az állam végül rákényszerítette a püspököket a részleges behódolásra. Az 1950. augusztus 30-án aláírt megállapodásban, amelyre a Vatikán hozzájárulása nélkül és neheztelését kiváltva került sor, a katolikus felsőpapság kinyilvánította, hogy elismeri és támogatja a Magyar Népköztársaság államrendjét, hogy „nem engedi meg a hívők vallásos érzületének, valamint a katolikus egyháznak államellenes politikai célokra való felhasználását", s hogy a papságot eltiltja a téeszesítéssel szembeni ellenállás támogatásától.[4] (Szgy. II/37-38.)

A katolikus egyház és az állam közötti megállapodás értelmében 1950. szeptember 7-én az Elnöki Tanács megvonta a szerzetesrendek többségének működési engedélyét. (Szgy. II/39.) A ferencesek, a piaristák és a bencések tevékenykedését, akik az államosítások alól mentesített középiskolákban tanítottak, azonban továbbra is engedélyezte. A papi utánpótlás akadályozása érdekében az egyházmegyék szemináriumait összevonták, és a teológiai karokat leválasztották az egyetemekről. A katolikus papságjó része bizalmatlanul fogadta a megegyezést, és a püspöki kar eskütétele továbbra is váratott magára. A klérus ellenállásának megtörése céljából 1951 júniusában ezért koholt vádak alapján letartóztatták Grősz József kalocsai érseket, az 1950-es megállapodás aláíróját, akit 15 évi börtönbüntetésre ítéltek. A koncepciós per mellékvádlottjai 8-13 évig terjedő börtönbüntetést kaptak. E per hatása alatt 1951júliusában a katolikus püspöki kar letette az esküt az 1949-es alkotmányra, s ugyanerre szólította fel az alsópapságot, továbbá elfogadta, hogy a főpapokat a továbbiakban

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

csak az Elnöki Tanács előzetes hozzájárulásával lehet kinevezni. Egyben kinyilatkoztatta, hogy helyesli a katolikus békepapok mozgalmát. Ezzel egy időben a többi egyház vezetői is teljes támogatásukról biztosították az államot. Az állam és az egyházak közötti megállapodások lezárásaként a kormány 1951 szeptemberében Vallásfelekezeti Alapot létesített az egyházak kiadásainak fedezésére. Az állam és az egyházak közötti kapcsolattartás, illetve az egyházak irányításának állami szerve az 1951 májusában felállított Állami Egyházügyi Hivatal lett. (Szgy. II/50.)

Az 1950-1951-es megállapodások ellenére a diktatúra és a katolikus egyház közötti viszony továbbra is rendkívül feszült maradt. A papok többsége szolidáris volt Mind- szentyvel, illetve Grősszel, s a magyar történelemben oly nagy hagyománnyal rendelkező passzív rezisztencia politikáját alkalmazta. A vezető pozíciókba ültetett békepapokat bizalmatlanul fogadták; utasításaiknak nem, vagy csak ímmel-ámmal engedelmeskedtek. Számos főpásztori szék üresen maradt. Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt házi őrizetben tartották, Pétery József váci püspököt 1952-ben letartóztatták és internálták. A katolikus egyház többé nem tiltakozott nyíltan, de hallgatása maga is a tiltakozás egy formája volt, s ezt a hívek így is fogták fel.

5.5. táblázat - 36. táblázat. Az általános iskolai oktatás 1945 után és az 1950-es években

Tanév	Általános iskolák száma	Tanulók száma	Tanerők száma	Egy iskolára jutó tanuló	Egy iskolára jutó tanerő	Egy tanerőre jutó tanuló
1945/46*	7 440	1 096 650	24 724	147	5,3	44,3
1948/49	6 209	1 188 056	35 203	191	5,6	33,7
1954/55	6 168	1 207 455	45 955	195	7,4	26,2
1958/59	6 314	1 268 650	55 056	200	8,7	23,0

Forrás: Magyarország művelődési viszonyai 1945-1958. Szerk. Erdész Tiborné. Bp., 1960, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 234.

* Becsült adatok.

A vallásos ideológiák ki-, illetve háttérbe szorításával a társadalom kulturális átnevelé- sének első feltétele teljesült. A következő lépés az államideológia szintjére emelt marxiz- mus-leninizmus elfogadtatása volt a társadalom lehető legszélesebb köreivel. 1949-1950-től az iskolarendszer, a könyvkiadás, valamint a tömegkultúra rohamosan terjedő modern eszközei, a sajtó, a rádió és a mozi egyaránt ennek szolgálatában álltak. A siker érdekében erre jelentős anyagi eszközöket fordítottak. A kulturális élet mennyiségi mutatói terén ezért az 1950-es évek első felében jelentős fejlődés mutatkozott.

A közoktatásban az 1950-ben bevezetett új általános és középiskolai tantervek és tantervi utasítások gondoskodtak a vallásos világnézet és a koalíciós időkre jellemző demokratikus-humanista-nemzeti műveltségeszménynek a marxizmus-leninizmussal történő felváltásáról. Az MDP vezetésének ezzel kapcsolatos határozata alapkövetelményként állította minden iskolatípus elé a marxizmus-leninizmus „sugárzását". Az általános iskolai tanterv és rendtartás ezt így konkretizálta: „Az általános iskola célja, hogy tanulóifjúságunkat népköztársaságunk öntudatos, fegyelmezett állampolgárává, a dolgozó nép hűséges fiává, a szocializmus építőjévé nevelje. [.] Az általános iskola feladata, hogy megadja az általános műveltség alapjait, küzdjön a babonák, a reakciós előítéletek és minden maradi- ság ellen." A gimnázium alapvető feladata ugyancsak ez volt, kiegészítve azzal, hogy az általános iskolában szerzett ismeretekre építve, és azokat továbbfejlesztve „érvényesítse a marxista-leninista világnézetet" és „harcoljon a reakciós, idealista szemlélet ellen".[3] Ennek érdekében a gimnáziumokban nemcsak a természettudományos, hanem az úgynevezett ideo lógiahordozó tantárgyak – irodalom, történelem, földrajz – órakeretét is megemelték.

Az általános és középiskolákat egyaránt érintette, hogy megszűnt a választható idegen- nyelv-oktatás. Az orosz nyelv tanítása az általános iskola felső tagozatában és a középiskolákban egyaránt kötelezővé vált. Képzett orosztanárok ugyanakkor csak kis számban álltak rendelkezésre. Ezért, valamint a nyelv idegenszerűsége és

[3] Idézi Simon Gyula-Szarka József: A magyar népi demokrácia nevelésügyének története. Budapest, 1965, Tankönyvkiadó, 119. és 136. Aczél Tamás-Méray Tibor: Tisztító vihar. Adalékok egy korszak történetéhez. München, 1982[3], Griff, 52.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

tanításának kényszerjellege miatt az oroszoktatás hatékonysága meg sem közelítette a latin vagy a német nyelv tanításának régi hatékonyságát.

Az új tantervek bevezetésével egyidejűleg átalakították a középfokú oktatás szerkezetét. Az ipari, közgazdasági és mezőgazdasági szakemberek képzése céljából az 1950-1951-es tanévben létrehozták a középfokú technikumokat. Ezek feladatát abban állapították meg, hogy az egyes gazdasági területek számára elméletileg és gyakorlatilag egyaránt felkészült középkádereket képezzenek a 14-18 éves, tehát általános iskolát végzett korosztály egy részéből. A gimnáziumokat ugyanakkor egységesítették, s a specializálódásra annyi lehetőséget adtak, hogy egy-egy intézményen belül indítottak természettudományos (reál-), illetve nyelvi-történeti (humán) tagozatokat. A gimnáziumok feladata kizárólag a továbbtanulásra való felkészítés volt. Az 1950-es évek első felében a gimnáziumokba és a technikumokba egyaránt özönlöttek a diákok, éspedig elsősorban a munkás- és parasztszármazású fiatalok. Az 1948-1949-es és az 1954-1955-ös tanév között, tehát fél évtized alatt, a nappali tagozatos középiskolás diákok száma 72 ezerről 129 ezer fölé emelkedett, azaz közel megduplázódott, miközben a Horthy-kor 25 éve alatt csak alig több mint 20%-kal emelkedett. A diákok 67%-a munkás- és parasztcsaládból érkezett. Legdinamikusabban, 3-400%-kal az ipari és mezőgazdasági technikumba járók száma nőtt, míg a jóval magasabb szintről induló gimnazistáké csak közel 100%-kal. Ez a rendkívül gyors növekedés azonban sem az iskolák, sem a tanerők számának hasonló mértékű emelkedésével nem járt együtt. 1948–1949-ben egy tanárra így még 11, 1954-1955-ben viszont már 16 nappali tagozatos középiskolás diákjutott. Az iskolákjó részében ennek következtében „váltott műszakban", délelőtt és délután is folyt az oktatás.

A csaknem korlátlan középiskolai továbbtanulási lehetőségek miatt csökkent az érdeklődés az újonnan felállított szakmunkásképző iskolák iránt. Az 1937-1938-as létszámnak (65 ezer) 1949-1950-ben 9%-a, 1953-1954-ben 70%-a tanult ebben az iskolatípusban. Az érettségizett középkáderektől és a 8 általános után azonnal munkába álló szakképzetlen segédmunkásoktól eltérően tehát a képzett szakmunkások száma csökkent. A csökkenés mérséklése érdekében 1951-1952-ben nagy számban (51%) vettek fel olyan fiatalokat szakmunkástanulónak, akik nem végezték el az általános iskola valamennyi felső osztályát.

Az egyetemi oktatás rendszerének radikális átalakítása ugyancsak 1950-ben kezdődött. Az ezzel kapcsolatos utasítások előírták az előadások és a gyakorlatok kötelező látogatását. A vizsgakövetelmények a pártszervek által felülvizsgált, s szükség esetén átírt vagy kiegészített jegyzetekre épültek. 1950 és 1952 között 175 új egyetemi tankönyv jelent meg, amelyek közül 86 szovjet tankönyvek fordítása volt. A megbízhatatlannak minősített „polgári" professzorok jó részét ugyanakkor eltávolították. Ekkor veszítette el katedráját Bibó István, a történész Hajnal István, Domanovszky Sándor és Kosáry Domokos, a közgazdász Navratil Ákos és Heller Farkas, a geográfus Prinz Gyula, valamint a geológus Papp Simon. Helyükbe ambiciózus fiatalok és kommunista értelmiségiek – Molnár Erik, Bognár József, Hanák Péter stb. – léptek. Az egyetemi oktatás színvonala – különösen egyes társadalomtudományi szakokon – mindezek következtében drasztikusan csökkent, és tudományos jellegét úgyszólván teljesen elveszítette. A Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke, Berend T. Iván, aki ebben az időben tanult közgazdaságtant és történelmet Budapesten, 1997-ben így emlékezett vissza erre: „Bölcsészkari tanulmányaink színvonala szégyenletesen alacsony volt. A történeti irodalomból úgyszólván semmit sem ismerhettünk meg. Egyetemes történeti »tankönyveink« a Szikra Könyvkiadó által publikált, felületes, hibáktól hemzsegő, üresen propagandisztikus világoskék szovjet pártfőiskolai füzetek voltak. [...] A szakmai könyvek jó része nemcsak az irodalomjegyzékből, hanem a hozzáférhető könyvtári állományokból is hiányzott. Az ideológiailag nemkívánatos, elavultan »polgári- nak« vagy »ellenségesnek« nyilvánított munkákat kiselejtezték, illetve külön olvasási engedélyhez kötött zárt állományba helyezték. [.] Nyugati könyvekhez, folyóiratokhoz nem lehetett hozzájutni, az újabb munkákról, vitákról, irányzatokról mit sem hallottunk. [.] Nyelvi követelmények nem voltak, egyedül az orosz volt kötelező, de az is [.] alacsony szinten."[6] Kivételek, melyek erősítették a szabályt, természetesen ekkor is akadtak. Ezek közé tartozott például a debreceni egyetem magyar történeti tanszéke, ahol tehetséges tanítványaiból – az ideológiai kötöttségeket megkerülve, és az állandó zaklatások ellenére – Szabó István számos jeles agrár- és társadalomtörténészt nevelt.

Kifejezetten a kommunista ideológia terjesztését szolgálták az 1950 és 1952 között minden egyetemen felállított marxizmus-leninizmus tanszékek, amelyek óráit valamennyi hallgatónak látogatni kellett. A „burzsoá tudománytalanság" kategóriájába sorolt szociológiai és pszichológiai tárgyaknak viszont még az oktatása is megszűnt. A pozícióikban meghagyott hagyományos egyetemi vezetők, a rektorok és a dékánok befolyása jelképessé vált; az igazi hatalom az egyetemi pártbizottságok és az újonnan szervezett tanulmányi, azaz káderosztályok vezetőinek a kezébe került. Határozataik alapján 1953-ig számos „ideológiailag megbízhatatlan" diákot zártak ki a felsőoktatási intézményekből.

A speciális szakegyetemek létrehozása folytatódott. A felsőoktatási intézmények száma 1949 és 1955 között 19-ről 36-ra emelkedett. Ezekben az években jött létre a Vegyipari Egyetem Veszprémben, a Közlekedési Műszaki Egyetem Szegeden, az Építőipari Műszaki Egyetem Szolnokon, s az 1949-ben megszüntetett jogakadémiák

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

pótlására hivatott Államigazgatási Főiskola Budapesten. A Lenin Intézet, ahol orosztanárokat, fordítókat és tolmácsokat képeztek, 1949-ben, az Idegen Nyelvek Főiskolája pedig 1951-ben alakult. Az egyetemisták és főiskolások száma a középiskolásokéhoz hasonlóan addig elképzelhetetlenül gyors ütemben nőtt. A nappali tagozaton tanulóké 1954-1955-re 1937-1938-hoz képest megháromszorozódott, 1948-1949-hez képest pedig több mint 60%-kal nőtt. A két világháború közötti 18%-os növekedéssel ezt szinte össze sem lehet vetni. Az általános létszámemelésen belül az MDP felsőoktatás-politikája a hallgatók szociális összetételének radikális megváltoztatására, azaz a munkás- és parasztszármazású diákok arányának nagyarányú növelésére, illetve a régi elit és a középosztály gyermekeinek kiszorítására irányult. 1949 és 1956 között a munkás- és parasztszármazású diákok aránya mindig 50 és 55% között mozgott. Ezt a merőben új fejleményt részben mechanikus kategorizálással, részben az 1952-től intézményesített felvételi vizsgákkal érték el. (Szgy. II/68.) További fontos újdonság volt a hallgatók tudományszakok szerinti megoszlásának változása. Ajogászok hagyományosan magas, mintegy 40%-os részesedése már 1947-1948-ra 19%-ra csökkent, majd 1954-1955-re 5%-ra. A műszaki egyetemekre járó diákok száma viszont megsokszorozódott, és megközelítette az összes diák 40%-át.

A legnagyobb egyetem továbbra is a budapesti maradt, amelyet 1950-től nem Pázmány Péter, hanem Eötvös Lóránd Tudományegyetemnek hívtak. E mellé rövidesen felzárkózott a Budapesti Műszaki Egyetem, a budapesti Semmelweis Ignác Orvostudományi Egyetem, az 1953-tól Marx Károlyról elnevezett budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, valamint több újonnan létesített vidéki műszaki egyetem. A megnövekedett diáklétszám miatt a felsőoktatási intézmények többségében szinte már elviselhetetlen túlzsúfoltság alakult ki. Kivételt képeztek ez alól az 1948-ban Tisza István helyett Kossuth Lajosról elnevezett debreceni, s a régi nevétől (Horthy Miklós, illetve Erzsébet királyné) megfosztott szegedi és pécsi egyetem, ahol a két világháború közötti szintet sem érte el a diáklétszám.

5.6. táblázat - 37. táblázat. A középiskolai oktatás 1945 után és az 1950-es években

Tanév	Iskolák száma	Tanulók száma*	Tanárok száma	Egy tanárra jutó tanuló
1946/47	372	72 059	5 615	12,8
1948/49	454	81 997	6 742	12,1
1954/55	442	162 461	7 535	21,5
1958/59	435	177 738	8 402	21,1

Forrás: Magyarország művelődési viszonyai 1945-1958. Szerk. Erdész Tiborné. Bp., 1960, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 249. * Nappali, esti és levelező tagozaton tanulók együtt.

5.7. táblázat - 38. táblázat. Az egyetemi és főiskolai hallgatólétszám alakulása tagozatonként, 1937-1959

Tanév	Nappali		Esti		Levelező		Összesen
	szám	%	szám	%	szám	%	
1937/38	11 846	100,0	-	-	-	-	11 846
1946/47	24 036	95,2	1216	4,8	-	-	25 252
1948/49	21 261	93,9	1384	6,1	-	-	22 645
1951/52	31 852	78,8	8079	20,0	500	1,2	40 431
1954/55	33 617	70,8	6007	12,7	7830	16,5	47 454

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1958/59	23 429	75,2	357	1,1	7392	23,7	31 178

Forrás: Magyarország művelődési viszonyai 1945-1958. Szerk. Erdész Tiborné. Bp., 1960, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 268.

A hagyományos iskolarendszerben, életkori sajátosságaiknak megfelelő rendszeres oktatásban részesülő fiatalok mellett az 1950-es évek első felében hatalmasra duzzadt azoknak a fiataloknak és középkorú felnőtteknek a száma, akik az esti és levelező oktatás, illetve különböző gyorsított tanfolyamok hallgatóiként igyekeztek tudást, diplomát, s mindenekelőtt pozíciót szerezni. Az általános iskolák esti és levelező tagozatain 1948-ig 2-4 ezren, az 1950-es évek elején 10-20 ezren, s 1952-1954-ben már 40-50 ezren tanultak. A középiskolák esti tagozatán tanulók száma ugyanezen idő alatt 5 ezerről 25 ezerre, az 1950-ben kezdődő levelező tagozaton tanulóké pedig néhány százról 30 ezerre emelkedett. Őket is beszámítva 1953-1955-ben nem 120-130, hanem 160-170 ezren tanultak középiskolai fokon. A növekedés ez esetben akár a háború előtti, akár a háború utáni szinthez viszonyítva több mint 100%-os. Az egy főre eső tanulói létszám viszont kedvezőtlenebb, az oktatás színvonala és hatékonysága pedig minden bizonnyal még alacsonyabb. Az új és a valaha oly nívós régi gimnáziumok ezektől az évektől kezdődően bocsátották ki a félművelt vagy felületesen művelt átlagértelmiségiek ezreit. Különösképpen sok kívánnivalót hagyott maga után az úgynevezett szakérettségizettek felkészültsége. Ilyen érettségi bizonyítványt 1948 és 1955 között, amikor ez a tanfolyami forma megszűnt, 20 ezren kaptak. Az egyetemeken és a főiskolákon ugyancsak növekvő számban tanultak nem nappali tagozaton. Az esti tagozatos hallgatók száma 1948 és 1954 között ezerről 9 ezerre, a levelezőké pedig 1951 és 1955 között 500-ról 10 ezerre nőtt. Őket is beszámítva az 1950 évek első felében nem 30-35, hanem 45-50 ezren tanultak a felsőoktatásban, vagyis négyszer annyian, mint az 1930-as évek végén. Az ilyen módon képzett tanárok, könyvelők, mérnökök, agronómu- sok, katonatisztek és egyéb értelmiségiek szakmai és általános műveltségi szintje általában súlyos kívánnivalókat hagyott maga után, s olykor még évek múlva is kifejezetten botrányos volt. Azok az irodalomtanárok, akik a tanulók szöveggyűjteményeiben szereplő szemelvényeken és a kötelező irodalmi olvasmányokon kívül könyvet is alig vettek a kezükbe, s azok a főtisztek, akik még az 1970-es évek elején is szótagolva olvastak újságcikkeket, ennek a kornak a produktumai.

Az állami iskolarendszer minden formáján kívül – és felül – állt a Karolina úti Pártfőiskola, ahol néhány hónapos, esetleg egy-két éves bentlakásos tanfolyamok keretében oktatták az esetenként már egyetemet végzett, máskor viszont csak valamiért kiemelt és vezető beosztásokra kiszemelt káderekét. A legfontosabb tankönyv ebben az iskolában a 300 oldalas A Szovjetunió Kommunista Pártjának rövid története volt, amelyet mondatról mondatra feldolgoztak a hallgatók. Emellett tanultak marxista közgazdaságtant, dialektikus és történelmi materializmust, s persze magyar párttörténetet is. Utóbbit a Moszkvából hazatért Andics Erzsébet oktatta, aki az ugyancsak moszkvai Rudas Lászlóval együtt egyben az egész intézményt is igazgatta. A kötelező olvasmányok körébe – emlékezett utóbb Aczél Tamás és Méray Tibor, az intézmény két volt hallgatója – „kevés Marx, jóformán semmi Engelstől, sok Lenin és még több Sztálin" tartozott.[7] Középiskolás fokon a városligeti Makszim Gorkij Magyar-Orosz Iskola felelt meg a pártfőiskolának. Ennek a kádergyermekek számára fenntartott intézménynek a struktúrája és szelleme egyaránt a szovjet iskolákéhoz igazodott. Nyolc helyett tíz osztályból állt, a magyar irodalmon kívül mindent oroszul tanítottak, a tornatanárt – Kovács István helyett – Sztyepan Sztyepanovicsnak hívták, s az iskola előcsarnokában Sztálin szobra állt. „Mindennap imádtuk a Szovjetuniót, zsebünkben eredeti szovjet selyem nyakkendőt simogattunk, és 1953 márciusában, amikor Sztálin meghalt, egész nap együtt zokogtunk tanárainkkal" – emlékezett e szellemre az egyik volt diák 1986-ban.[4]

A fiatalok iskolán kívüli világnézeti nevelésére a Rákosi-rendszer a Horthy-rendszerhez hasonlóan nagy gondot fordított. Ennek két szervezete volt: a Magyar Úttörők Szövetsége és a Dolgozó Ifjúság Szövetsége, azaz a DISZ.

A szovjet pionírmozgalmat másoló első úttörőszervezetek 1946-ban jöttek létre lakóterületi alapon. A szervezet hivatalosan 1946. június 2-án alakult meg; indulójának (Ej, haj, száll az ének, zeng az ének...) zenéjét Kodály Zoltán szerezte 1947-ben. 1947-től az iskolákban is alakulhattak szervezetei, 1949-től pedig az általános iskolák egyetlen engedélyezett gyermekszervezete lett. Az úttörőmozgalom jelképe a vörös nyakkendő, jelszava Előre!, célja pedig a 10-14 éves korosztály felkészítése volt az „ifjúkommunista életre". A 6-9 éveseket, tehát az alsó tagozatosokat az úttörőszervezethez kapcsolódó úgynevezett pajtás-, illetve kisdobosmozgalom fogta össze, amelynek a kék nyakkendő lett a szimbóluma. Az úttörőmozgalom vonzóvá tételét és elterjesztését számos különleges, a diákok életkori sajátosságainak megfelelő és romantika iránti igényét kielégítő intézmény szolgálta. Ezek közé tartozott az 1948-ban átadott Csillebérci Úttörő Nagytábor, amely a központi rendezvények és a nyári táboroztatások legfontosabb színtere volt, a Margit-szigeti Úttörőstadion, amely 1949-ben nyílt meg,

[4] Ötvenhatról nyolcvanhatban. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1992, Századvég – 1956-os Intézet, 292.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

valamint a MÁV 1948-ban átadott Széchenyi-hegyi Úttörővasútja. Sajtóorgánumai közül legfontosabb volt a Pajtás, amely 1946-tóljelent meg hetente. Az alsó tagozatosoknak 1947-1949-ben Hüvelyk Matyi, majd 1952-től Kisdobos címen adtak ki havonta megjelenő, képekkel teli, színes meselapot. Az úttörőmozgalom dinamikusan fejlődött, s a szervezet tagjainak száma 1949-re 600 ezer, az 1950-es évek közepére pedig közel 1 millióra nőtt. Ez azt jelenti, hogy a mozgalom a 6-14 éves korosztály mintegy 80%-át átfogta. A mozgalomhoz tartozás természetesen nem minden esetben jelentett megingathatatlan ideológiai elkötelezettséget. Az úttörők közül – különösen a falvakban – számosan hitoktatásra is jártak; a katolikusok körében az első áldozáson és a bérmáláson való részvétel, a reformátusok körében pedig a konfirmálás továbbra is fontos szerepet játszott, s a vörös nyakkendő felkötését a szülők és a gyermekek jó része egyszerű pragmatista és formális aktusként fogta fel.

A Dolgozó Ifjúság Szövetsége 1950. június 17-18-án alakult a különböző ifjúsági rétegszervezeteket tömörítő Magyar Ifjúsági Népi Szövetségből. Céljának a 14 éven felüli ifjúság egységes, kommunista erkölcsi-politikai nevelését tartotta, és ennek érdekében a marxizmus-leninizmus eszméit hirdette. „A DISZ olyan életvidám, fizikailag erős, bátor ifjúságot nevel, amely erejének tudatában kész minden nehézséget leküzdeni a szocializmus győzelméért vívott harcban” – állapította meg az 1955-ben elfogadott szervezeti szabályzat.[5] Mintaképe a szovjet Komszomol volt. Elsősorban a főiskolások és egyetemisták körében alakultak szervezetei, másodsorban pedig az üzemekben. Legkevésbé a falvakban, a parasztfiatalok között tudott gyökeret verni. Központi lapja a Szabad Ifjúság, szervezeti közlönye az Ifjú Gárda volt. (Szgy. II/36-37.)

Az irodalmi, s általában a szellemi életet a mennyiségi mutatók terén a közoktatáshoz hasonlóan számottevő javulás, minőségi szempontból viszont nagyarányú színvonalcsökkenés és a marxizmus hegemóniája jellemezte. A „szocialista kulturális forradalom” legfőbb irányítója Révai József volt. Révai és „segédei”, mindenekelőtt Horváth Márton a polgári irányzatok, az avantgárd és a népi mozgalom ellen egyaránt harcot hirdettek, és egyetlen elfogadható stílussá az úgynevezett szocialista realizmust kiáltották ki. (Szgy. II/45-50.) 1949-től megkezdődött a könyvkiadók és a könyvesboltok anyagának ideológiai rostálása. A fasiszta írók után most Cocteau, Malraux, Sienkiewicz, Upton Sinclair, H. G. Wells és Stefan Zweig több műve is indexre kerül, s modernizmusuk miatt az egyébként szocialista Brecht és Éluard is kilógtak a kívánalomként megfogalmazott esztétikai modellből. A magyar irodalom remekművei közül Az ember tragédiáját mint pesszimista alkotást betiltották; Ady és József Attila munkásságát fenntartással kezelték. „Nacionalista”, „vallásos” vagy „kispolgári” szemlélete miatt bezúzásra ítélték, illetve kivonták a forgalomból Benedek Elek és Rejtő Jenő összes műveit, Grimm meséit, May Károly indiántörténeteit, valamint Dante, Dickens, Dumas, Kipling, Cervantes, s a magyar szerzők közül többek között Jókai, Gárdonyi, Krúdy, Mikszáth és Móra egy-egy művét. A kortárs magyar írók közül hallgatásra ítéltetett a „dekadens” Füst Milán, a „modernista” Kassák, a „kávéházi” Nagy Lajos, az „antirealista” Ottlik Géza, a „harmadikutas” Németh László, a „dekadens” Weöres Sándor, az egész Újhold-csoport és még igen sokan a második és a harmadik vonalból. A közérthető, forradalmi, szocialista és persze optimista stíluseszménynek, amelyet leginkább egy leegyszerűsített Petőfi-hagyománnyal azonosítottak, Lukács György nagyrealista ideálja és Déry árnyalatokat alkalmazó regényírói gyakorlata sem felelt meg. Ezért őket is elhallgattatták. Az úgynevezett Lukács-vita 1949-1950-ben, a Déry Felelet című regényéről folytatott vita pedig 1952-1953-ban zajlott.

A helyes irányvonal kijelölésében több irodalmi és kulturális lap segédkezett. Ilyen volt az 1947-ben indított s a koalíciós időket túlélő Csillag, amelyet előbb Király István, majd 1950-től Aczél Tamás szerkesztett; a szovjet Lityeraturnaja Gazeta mintájára 1950- től megjelenő Irodalmi Újság, amelynek Illés Béla, szovjet őrnagyként hazatért moszkvai magyar író lett a főszerkesztője; az 1950 és 1956 között megjelent Művelt Nép című kultúrpolitikai folyóirat, majd hetilap, amelyet többek között Darvas József és Mesterházi Lajos jegyzett, s az 1952 és 1956 között kiadott Új Hang, amely elsősorban a fiatal íróknak fórumot biztosítva kívánt részt venni „a szocialista ember kialakításában, a szocializmus építésében, a béke védelmében”.[6] Ez utóbbi az Írószövetség és a DISZ közös lapjaként jelent meg, amelyet többek között Benjámin László, Simon István és Bodnár György szerkesztett.

A szocialista realista stíluseszmény legfontosabb jellemzői Révai 1951-es iránymutatása szerint tematikailag a munkás-, paraszt- és értelmiségi problémák tárgyalása, tartalmilag pedig a hibák feltárása, az osztályellenség leleplezése, a pozitív hős előtérbe állítása s az optimista végkicsengés voltak. A prózában ennek leginkább a dolgozók serkentésére hivatott „termelési regények” feleltek meg. Ezek közé a ma már senki által sem olvasott művek közé tartozott Mesterházi Lajostól a Karacs Lajos sztahanovista betonszerelő élete és munkamódszere (1950), Sőtér Istvántól A szegedi textilkombinát (1951), továbbá Karinthy Ferenc, Örkény István és – falusi

[5] Idézi Nevelésügyünk húsz éve 1945-1964. Szerk. Simon Gyula. Budapest, 1965, Tankönyvkiadó, 249.
[6] Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Szerk. Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán. Budapest, 1978, Gondolat, 701.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

témákban – Sarkadi Imre, valamint Cseres Tibor egy-egy munkája. A prózairodalom másik tipikus szocialista realista műfaját a korokon és nemzedékeken átívelő osztályharcos nagyregények alkották. Ilyen volt Déry munkásregénye, a Felelet (1950-1952), továbbá a falusi környezetben játszódó Isten malmai (1949) Szabó Páltól és a Három nemzedék (1950-1952) Veres Pétertől.

Lírában a népdalokat utánzó primitív rigmusok, valamint a munkát és a két nagy vezért, Sztálint és Rákosit dicsőítő patetikus ódák tartoztak a közölhető művek kategóriájába. Az idősebbek közül ilyeneket főleg Benjámin László és Zelk Zoltán, a korszak vezető lírikusai gyártottak nagy számban, s mellettük többek között FöldeákJános, Devecseri Gábor és Kónya Lajos jeleskedtek. Utóbbitól tudjuk, hogy Rákosi elvtárs mosolya olyan energiát hordozott, amelytől a pohár bor fényleni kezdett, a dalnok pedig új erőre kapott, s a meddő múltba tekintés helyett „jövendőnk fényét” kezdte rímekbe szedni (Egy pohár bor). A dolgozók felemelkedéséről szóltak és változatlan optimizmust sugároztak Simon István, Juhász Ferenc és Nagy László 1950 és 1953 között született versei is. „Pártom te kardos / angyalom / öledben én sem / alhatom / tüzes csikódat / ellopom / kényesek kertjét / tipratom” – azonosult a társadalmi átalakulás radikalizmusával és a merész tervekkel például Nagy László (Tavaszi dal). Vagy ahogy Juhász Ferenc hirdette 1950-ben (Délnek húz a fecske, délnek):

Hiába húz a fecske délnek és sikolt az esti vadlúd-ének, hirdetvén jeget és havat. [...]

Nem a tél jön, itt tavasz van és mindörökre az marad.

Az íróasztalfiókokban maradt versek közül Illyés Egy mondat a zsarnokságról című vádirata emelkedik ki, amely 1950-ben íródott, de először csak 1956-ban jelent meg, továbbá Pilinszky János apokaliptikus látomása, az Apokrif amely 1950 és 1954 között készült, és 1959-ben látott először nyomdafestéket.

Az ideológiai elvárásoknak nem volt könnyű megfelelni. Ezért, valamint a ponyvairodalom és a lektűr indexre helyezése miatt a kiadott irodalmi munkák száma 1938-hoz képest nem nőtt, hanem csökkent. Az 1949 és 1953 között évente megjelent 4-500 cím alig felét tette ki a háború előttinek. Az egyes művek évi átlagos példányszáma ugyanakkor 6-7 ezerre, tehát az 1938-asnak kétszeresére emelkedett. Az élő szerzők közül legnagyobb – 1945 és 1957 között összesen több mint 1 milliós – példányszámban Illés Béla színvonaltalan regényeit adták ki. Nyomába sem érve következtek a 300 ezres összpéldányszámot elért kortárs szerzők: Illyés Gyula, Szabó Pál, Veres Péter, valamint Tersánszky Józsi Jenő. A régiek közül legnagyobb – csaknem 2 milliós – összpéldányszám- ban Móricz Zsigmond regényei jelentek meg. Őt Mikszáth Kálmán (1,4 millió) és Jókai Mór (1,3 millió) követte. A költők közül Arany János műveit 744 ezer, Petőfi Sándorét 679 ezer példányban adták ki.

5.8. táblázat - 39. táblázat. A kiadott művek számának és példányszámának megoszlása, 1938-1956

	Összes kiadvány		Könyvek		Füzetek	
Év	száma	példányszáma (ezer db)	száma	példányszáma (ezer db)	száma	példányszáma (ezer db)
1938	8 156	17 272	2438	9 160	3173	7 625
1945	1 609	6 075	644	3 163	713	2 129
1948	6 674	23 762	1684	10 677	2798	11 006
1950	6 441	62 323	1880	20 148	2339	40 465
1953	18 767	51 078	3071	17 092	5987	30 041
1956	13 961	43 361	2407	22 121	2177	8 136

Forrás: Magyarország művelődési viszonyai 1945-1958. Szerk. Erdész Tiborné. Bp., 1960, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 285.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A hivatalos értékrendet tükrözte az 1948-ban alapított Kossuth-díjjal kitüntetettek névsora is. 1949 és 1956 között ezt hatan kapták meg kétszer: Benjámin László, Illés Béla, Kónya Lajos, Szabó Pál, Veres Péter és Zelk Zoltán. Illyés Gyula az első Kossuth-díját 1948-ban, a másodikat 1953-ban kapta.

A magyar művek kiadása mellett jelentős volt a fordításirodalom. 1945 és 1957 között összesen több mint 1500 külföldi szépirodalmi munka jelent meg együttesen 25 milliós példányszámban. A lefordított művek nyelvek szerinti megoszlása a háború előttihez képest totálisan átalakult. Az összes cím kétharmadát orosz szerzőktől fordították, és az ő munkáikra esett az összpéldányszám több mint egyharmada. A külföldi szerzők rangsorát Makszim Gorkij vezette közel 1 milliós összpéldányszámmal. Nagy példányszámban jelentek meg jelentéktelen orosz szerzők sematikus partizánregényei, mint amilyen A volokalamszki országút vagy A szokolini fenyves titka volt, s az Egri csillagok, A Pál utcai fiúk és a Légy jó mindhalálig mellett ekkortól ismerkedhettek meg a magyar fiatalok Gajdar és Katajev ifjúsági regényeivel, a Timur és csapatával, illetve a Távolban egy fehér vitorlával. Az angolszász szerzők, akik a két háború között a rangsort vezették, cím (484) és példányszám (4 millió 894 ezer) szerint egyaránt jóval az orosz mögé szorultak. Közülük Mark Twain híres gyermekregényeit (Tom Sawyer, Huckleberry Finn) és Jack London könyveit adták ki legnagyobb, több mint félmilliós példányszámban. Az oroszokat és az angolszászokat a franciák követték. A több mint 4 milliós összpéldányszámból Verne Gyula, azaz Jules Verne romantikus gyermek- és kalandregényeire 846 ezer esett. Sok közülük az igénytelen külsejű, rossz minőségű papírra nyomott, de igen olcsó, kötetenként mindössze 1,50-2 Ft-os Olcsó Könyvtár című sorozatban jelent meg, amelyet 1954-ben indítottak.

A nem szépirodalmi, ismeretterjesztő, szakmai, illetve propagandajellegű munkák száma és példányszáma ugrásszerűen nőtt. A kiadott összes könyv ezért 1953-1954-ben cím szerint már kétszerese, példányszám szerint pedig háromszorosa volt a háború előttinek. A többlet tetemes részét a „marxizmus klasszikusainak” különböző írásai tették ki. Ezek kiadása 1949-ben tetőzött 3 millió feletti példányszámmal. Ettől kezdve csökkent, s 1953-ban már „csak” 1 millió 96 ezres példányszámot ért el. E kategórián belül „legkeresettebb” munkának A Szovjetunió Kommunista Pártjának rövid története számított, amelyet már 1950-ig 530 ezer példányban nyomtak ki. Ezt A Rákosi-per követte több mint negyedmilliós példányban.

59. Csomagolják Marx, Engels és Sztálin műveit. 1950

A sematizmus minden más művészeti ágban is eluralkodott. A komoly zenében Kodály és tanítványainak népzenére épülő klasszikus nemzeti irányát emelték hivatalos szintre. A népzene és a népviselet a közéleti események elengedhetetlen tartozékává vált. Ez a gyakorlat hívta életre 1950-ben a Magyar Állami Népi Együttest, amely néhány év múlva külföldön is nagy sikerrel szerepelt. A népdalnál és a népzenénél is jobban támogatták a propagandacélokat közvetlenül kiszolgáló forradalmi kórusműveket, himnuszokat. Ilyen volt Kadosa Pál Terjed a fény című kantátája, amelynek 221 szavas szövegéből 93 szó nem volt más, mint Sztálin nevének éneklése, illetve kiáltása. Bartók és az újító-kíséretező irányzatok zenéjét ugyanakkor a polgári dekadencia megnyilvánulásaiként értékelték. A csodálatos mandarint Az ember tragédiájához hasonlóan betiltották, és az Operaház repertoárjából a klasszikus zeneirodalom számos alkotását töröltették. A zenei életet ily módon a provincializmus és a középszerűség egyre erősebb hullámai árasztották el. A populáris zenei

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

műfajok közül tiltották az irredenta dalokat, a leventeénekeket, a régi katonaindulókat, a dzsesszt, a rock and rollt, s mindazt, amit a nyugati országok ifjúsága ezekben az években kedvelt. Megtűrték viszont a múlt fonákságait és a régi vezető osztályok hibáit kifigurázó operetteket és az egyszerű emberek világát idealizáló zenés színműveket.

60. A hosszúpályi termelőszövetkezeti csoport énekkara. 1950

A kor tipikus populáris zenei műfaja az úgynevezett tömegdal vagy mozgalmi dal volt, amelyet felvonulásokon, gyűlések előtt és után, sőt baráti összejöveteleken egyaránt énekeltek. Ezek között akadtak régi forradalmi és munkásmozgalmi dalok (Internacionálé, Marseillaise, Carmagnole, Itt van újra május elseje, A Nemzetközi Brigád indulója, Nem ismerünk címet, rangot...), szovjet munkásmozgalmi, partizán- és egyéb énekek (Poljuska, Az amuri partizánok dala, Bunkócska, Ej uhnyem), más népek forradalmi dalai (Varsavjanka, Avanti Popolo, Geyer Flórián dala), a kuruc kor dalai (Csinom Palkó, Balogh Adám nótája), 1848-as dalok (Kossuth-nóta, Klapka-induló), újonnan szerzett „termelési énekek" (Győz a terv, Süss fel munka napja, Sződd a selymet, elvtárs, Zúgnak a traktorok) és persze népdalok. Egyik legnépszerűbb dallá a NÉKOSZ indulója (Sej, a mi lobogónkat) vált, amelynek szövegét Jankovich Ferenc írta 1947-ben egy csángó népdal dallamára. A Sztálinról, Rákosiról, sztahanovistákról és traktorosokról szerzett dalok szerényebb népszerűségnek örvendtek. Előfordult az is, hogy ismert énekek szövegét átköltve dalolták el – persze csak bizalmas körben – valódi véleményüket a fiatalok. Ilyen volt az úgynevezett Rákosi-dal, amelynek ismeretlen szerzője elég pontos látleletet állított ki az 1953 körüli helyzetről és társadalmi közhangulatról:

Hegyek között, völgyek között Bedöglött a vonat;

Kiszállnak az utasok és Tépik a hajukat.

Hajrá, kopasz, ne hagyd magad,

Mert kitépik a hajadat![7]

A forradalmiságot sugárzó tömegdalokat az iskolarendszer minden szintjén tanították. A felnőttek oktatásáról részben a rádió gondoskodott, amely 1949 és 1954 között rendszeresen sugárzott tömegdaltanító műsorokat

[7] Tokaji András: *Mozgalom és hivatal. Tömegdal Magyarországon 1945-1956.* Budapest, 1983, Zeneműkiadó, 124.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

(Dalolj velünk!), részben pedig a kórusmozgalom. A háború előtt 3-4 ezer munkás vett részt néhány tucat kórus munkájában. A különböző – üzemi, lakóhelyi, iskolai – kórusok és énekkarok száma most hirtelen megsokszorozódott: 1949 és 1951 között 776-ról 9584-re emelkedett. Ezeknek és a belőlük alakult „dalosbrigádoknak" feladatul szabták, hogy a tömegszervezeti összejövetelek során minden dolgozót tanítsanak meg legalább 4-5 dalra. Az eredményről azután az állami ünnepek – április 4., május 1., augusztus 20. és november 7. – alkalmából rendezett nagy felvonulásokon adtak számot – a hatalmas hangerejű hangszórókkal versenyre kelve.

A képzőművészetben ugyancsak az egyszerűsítő-sematikus-heroizáló tendenciák domináltak. A legmodernebbnek számító Európai Iskolát 1948-1949-ben szétzilálták, s a munkásokat, parasztokat, sztahanovistákat és győztes sportolókat ábrázoló táblaképeket és monumentális freskókat gyártó Domanovszky Endre, Hincz Gyula és Bartha László idillizmussal és pátosszal társuló naturalizmusát emelték mércévé. A Népművelési Minisztérium a munka és a munkások optimizmust sugárzó ábrázolására írt ki pályázatokat. Az ilyen igényeket kielégítő festők és szobrászok mellett tovább alkothattak a posztnagybányai iskola időközben minden forradalmiságukat és eredetiségüket elveszítő nagy mesterei, mint Egry József, Szőnyi István és Bernáth Aurél, valamint az alföldi parasztélet helyzeteit és figuráit ugyancsak hagyományos eszközökkel ábrázoló hódmezővásárhelyi iskola fiatalabb festői, például Kohán György és Kurucz D. István. Derkovits művészete viszont Bartókéhoz és József Attiláéhoz hasonlóan elfogadhatatlan volt a szocreál stíluseszmény számára. Szobrászatban többnyire azok – Medgyessy Ferenc, Pátzay Pál és Ferenczy Béni – maradtak meghatározó mesterek, akik alkotásaikkal már a háború előtt megbecsült nevet vívtak ki maguknak, ámbár viszonyuk a hatalomhoz korántsem volt problémamentes. Ferenczy Béni 1948-ban készített centenáriumi Petőfi-szobrát például nem fogadták el, s ezért azt csak jóval később, 1960-ban állíthatták fel Gyulán. A kor művészetének „sikerültebb" alkotásai között említhetjük Somogyi József Martinász című szobrát (1953), Domanovszky Endre sztálinvárosi freskóját (1953-1955), s mindenekelőtt Mikus Sándor 1951. december 16-án felavatott nyolcméteres Sztálin-szobrát, amelyet a Városliget szélén, az akkori Felvonulási téren helyeztek el, s amely sokak szemében az egész kor, illetve rendszer jelképévé vált. Azokat a régi köztéri alkotásokat, amelyeket összeegyeztethetetlennek ítéltek az új kor új szellemével vagy eltávolították, vagy újakkal és a középületek homlokzatán elhelyezett ötágú vörös csillagokkal ellensúlyozták. Egyebek mellett így jártak Aba Novák Vilmos első világháborús csatajeleneteket ábrázoló freskói a szegedi Hősök Kapuján, melyeket bevakoltak.

A sematizmusra hagyományainál és közönségénél fogva különösen hajlamos filmgyártásban két filmtípus vált jellegadóvá: a magyar történelem forradalmi-szabadságharcos vonulatának árnyalatok nélküli, patetikus-romantikus feldolgozása és a nevettető zenés vígjáték. Az 1953-as Rákóczi hadnagya (Bán Frigyes) és az 1848-1849-es időszakkal foglalkozó Föltámadott a tenger (Nádasdy Kálmán, Ranódy László) az első, az 1948-as Mágnás Miska (Keleti Márton), az 1950-es Dalolva szép az élet (Keleti Márton), az 1952-es Állami Aruház (Gertler Viktor) az utóbbi kategóriába tartozott. A sematikus, sőt néha bárgyú történeteken alapuló filmeket kitűnő színészek sora – a régiek közül többek között Kiss Manyi, Görbe János, Tolnay Klári és Gózon Gyula, a fiatalabbak közül Soós Imre, Mészáros Ági, s a nagy nevettető, Latabár Kálmán – varázsolta élvezhetővé. 1949 és 1956 között összesen 59 új magyar játékfilmet mutattak be. Ezek mellett igen nagy mennyiségben – hetente előbb egy-egy, majd 1954-től már két-két kiadásban – készültek a nézőket direkt eszközökkel orientáló híradófilmek, amelyeket 1948-tól minden moziban kötelezően vetítettek ajáték- film előtt. Ugyancsak nagy számban készültek különböző ismeretterjesztő és oktatófilmek. Művészi színvonal szempontjából ezek közül Homoki Nagy István természetfilmjei emelkedtek ki. A Gyöngyvirágtól lombhullásig 1953-ban elnyerte a velencei filmfesztivál legjobb népszerű tudományos filmnekjáró díját. Az addigi fekete-fehér technika után az 1950-es évek elején kezdtek színes filmeket gyártani. A magyar filmek mellett ugyanezen idő alatt bemutattak 206 szovjet játékfilmet, s ennél is többet a szocialista országokban készült filmek közül. Az egyéb országokban – beleértve az Egyesült Államokat és Nyugat-Európát is – készült filmek száma viszont a másfél százat is alig érte el.

A Rákosi-kor fél évtizede alatt a moziba járás általánosan elterjedt tömegszórakozássá vált. Az egy lakosra jutó átlagos évi mozilátogatás az 1935-ös 2,1-ről 1949-re 4,6-ra, 1956- ra 12-re emelkedett. Az előadások és a látogatók száma legnagyobb arányban a falvakban, azután a városokban nőtt, s legkevésbé a fővárosban, amelynek a lakossága már a két háború között megszerette a moziba járást. 1948 szeptemberében, amikor az államosításokra sor került, összesen 862 mozi működött az országban. Ezek száma 1956-ig csaknem 4000- re nőtt, tehát több mint megnégyszereződött. Ezen belül a budapesti mozik száma alig emelkedett, a falusi moziké viszont meghétszereződött. 1950-ben minden 100 falu közül 42-ben volt mozi, 1958-ban 84-ben. A tömegkultúra eme vívmányát az 1950-es évek végén már csak a legkisebb falvak és a tanyás vidékek nélkülözték, ahol havi egy-két alkalommal vándormozik tartottak előadásokat.

A mozihoz hasonló látványos karriert futott be ezekben az években a rádió is. Bár a rádió-előfizetők száma a háború végére 1938-hoz képest kevesebb mint felére csökkent, s csak 1948-ra érte el az utolsó békeév szintjét,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ezt követően gyors felfutásnak indult, és 1956-ig közel megnégyszereződött. 10 ezer lakosra 1938-ban 456, 1945-ben 198, 1950-ben 551, s 1957-ben 1806 rádió-előfizető jutott. A mozihoz hasonlóan elsősorban a rádiózás is a vidéki, s ezen belül a falusi lakosság körében terjedt. Az összes rádió-előfizetőnek 1950- ben még 51, 1956-ban viszont már csak 31%-a élt Budapesten. A vidéki városokban élő előfizetők aránya ugyanezen idő alatt 23%-ról 26%-ra, a falusiaké pedig 26%-ról 43%-ra nőtt. A régi típusú vezetékes rádiók mellett 1950-től jelentek meg és kezdtek terjedni a villanyhálózatra kötött és antennával ellátott önálló készülékek. A sem telefonnal, sem villannyal nem rendelkező kis falvakban és tanyákon ugyanakkor úgynevezett elemes – „fűtős és telepes" – rádiókat vásároltak az emberek. Az egyes készülékek ára típustól függően 600 és 3500 Ft között váltakozott. A legegyszerűbb készüléket tehát sokan megvásárolhatták, ha néhány hónapig takarékoskodtak.

61. Termelőszövetkezeti dolgozók Rákosi Mátyás beszédét hallgatják néprádión. 1951. december 1.

A sajtó a modern tömegkommunikációs eszközök terjedése ellenére megőrizte kitüntetett szerepét a hírközlésben és az emberek véleményalkotásának befolyásolásában. Sokszínűsége persze az irodalméhoz hasonlóan tovatűnt. Az időszaki sajtótermékek száma nemcsak a háború utáni években maradt nagyságrendekkel az 1938-as szint alatt, hanem 1950 és 1956 között is csak annak negyede (4-500) körül mozgott. Ezen belül a napi- és a hetilapok száma is lecsökkent közel 400-ról 60-70-re. A lapok példányszáma viszont megtöbbszöröződött, s a két háború közötti 100-200 millióval szemben 1955-re megközelítette a 600 milliót. A 20-22 politikai napilap közül 4-et terjesztettek az egész országban. Legtöbben a Szabad Népet vették és olvasták, amelynek az ismerete – lévén az MDP pártlapja – sokak számára kötelező volt. A régi nagy napilapok közül kettő jelent meg ezekben az években is: a szakszervezetek lapjává vált Népszava és a Magyar Nemzet. A sportrajongókat a Nemzeti Sport helyett Népsport címmel megjelenő sportlap tájékoztatta. A központi napilapok mellett minden megyeközpontban, illetve megyei jogú városban is kiadtak egy-egy regionális napilapot. Politikai különbség az egyes lapok között nem mutatkozott, sőt még stílusuk, nyelvezetük sem ütött el egymástól. Az uniformizált nyelvhasználat tipikus kifejezéseit a hadsereg szókészletéből kölcsönözték. Az átalakulás szinonimája ebben a metanyelvben a „harc" vagy a „csata", az átalakulás színteréé a „front", a hibáé vagy tévedésé pedig az „ellenség támadása" volt, amelyet csakis a „párt tanítása" vagy „útmutatásai" alapján lehetett sikerrel „visszaverni". Különbözni legfeljebb a párthatározatok és -direktívák alátámasztására citált példák és tanmesék milyenségében különböztek az egyes lapok.

A kormányzat jelentős összegeket fordított arra, hogy az irodalom, a mozi, a rádió és a sajtó által közvetített ideológia a címzettekhez jusson. A mozihálózat mellett ezért a könyvtárak és a művelődési házak számát is jelentősen növelték. A különböző – tanácsi, szakszervezeti stb. – könyvtárak száma 1950-1951-ben közel ugyanannyi – mintegy 4300 – volt, mint 1938-ban. Ez a szám 1955-1956-ra csaknem megduplázódott. 1953-tól minden községben, nagyobb üzemben vagy hivatalban működött kisebb-nagyobb könyvtár. A könyvállomány – a hivatalos statisztikák szerint – ezen idő alatt megötszöröződött, a beiratkozott olvasók száma megháromszorozódott, s a kölcsönzött könyvek száma megnégyszereződött. A közművelődési könyvtárakból 1954-ben 717 ezer olvasó 15 millió kötetet kölcsönzött ki, a szakszervezeti könyvtárakból 1955-ben 543 ezer

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

olvasó közel 8 milliót. A többkevesebb rendszerességgel olvasók száma tehát jelentősen megnőtt. Az érettségizettek és a városi szakmunkások mellett már a falusi lakosság fiatal nemzedékeiből is sokan könyvet vettek a kezükbe. A gyermek- és ifjúsági irodalom mellett, amelyet legkönnyebb volt megérteniük, elsősorban azokat a szerzőket – Gárdonyit, Móriczot, Mórát és Tömörkényt – olvasták, akiknek a művei róluk, az ő világukról szóltak. A két világháború közötti polgári, konzervatív, nacionalista és vallásos szellemű irodalomhoz ha akartak volna, sem juthattak volna hozzá. Herczeg Ferenc, Tormay Cécile, Márai vagy Zilahy Lajos éppúgy hiányzott e könyvtárak anyagából, mint Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Erdős Renée vagy Rejtő Jenő. A könyvbeszerzés és -forgalmazás szabályozása mellett a totális pártállam más módon is törekedett az olvasók befolyásolására. Ezt a célt szolgálták az úgynevezett olvasóórák, amikor a legfrissebb politikai irodalom alkotásait olvasták fel és kommentálták a pártbizottságok munkatársai vagy az ideológiailag arra alkalmas könyvtárvezetők.

A művelődési házak vagy kultúrotthonok hálózata ugyancsak gyorsan fejlődött. Az 1930-as évek végén működő másfél ezer „népházból" a háború végét alig néhány száz érte meg. 1950-ben így még mindig csak 4-500 művelődési otthont tartottak nyilván.

1. 1954-re azonban már 2000 fölé emelkedett a számuk. Ezek túlnyomó többsége lakóhelyi vagy területi jelleggel működött, mintegy 250-et pedig a szakszervezetek tartottak fenn az üzemekben. A művelődési házakban szakkörök, tánccsoportok, színjátszó körök és kórusok ezrei találtak otthonra. Ezek munkáját az 1951-ben alakult Népművelési Intézet igyekezett összefogni és irányítani. A kultúrházakban propagandával egybekötött és átideologizált ismeretterjesztő előadások ezreit (Szabad Föld Téli Esték) tartották: 1950- ben összesen 50, 1953-ban 123 ezret. Ezek látogatóinak száma évente 4 és 6 millió között mozgott. Ennél is többen, évente 9-14 millióan vettek részt az úgynevezett műsoros esteken, amelyek száma 36 és 62 ezer között ingadozott évente. Ezeken általában operetteket, zenés népszínműveket, kórusműveket és különböző könnyűzenei összeállításokat adtak elő. A vidéki előadások egy részét műkedvelő egyesületek tartották, másik részét az Állami Falu (később Déryné) Színház, továbbá a 15 vidéki és 13 fővárosi színház művészeiből alakult alkalmi csoportok mutatták be.

A városi emberek régi kedves találkozási helyei, a kávéházak viszont egyre-másra zártak be. „Az új otthont építők rohanó irama idején nemigen jut idő a kávéházi életre. [...] A napestig tartó üldögélésnek, a csacsogásnak, a kávéházi szellemi harisnyakötésnek örökre befellegzett" – konstatálta egy régi kávéházi ember, Heltai Jenő már 1948-ban.[8]

Még kevésbé virágozhattak a polgári lét eme intézményei abban a világban, amely a polgárságot mint olyat persona non gratának nyilvánította, s szellemét minden más alternatív ideológiával együtt a máglyára vetette. A régi kávéházak így azután vagy vendéglőkké, éttermekké és gyorsétkezdékké alakultak át, ahol ebédelni és vacsorázni lehetett, vagy pedig eszpresszókká, ahová csak néhány percre ültek be az új kor sietős emberei egy-egy frissen főzött szimplát vagy duplát felhajtani.

A sportolás, amely már az 1930-as években sokak kedvelt szórakozási és szabadidőeltöltési formájává vált, az olvasáshoz, a rádiózáshoz és a moziba járáshoz hasonlóan tömeges méretűvé vált, s a városi ifjúság után a falvak fiataljait is meghódította. A mezei futóversenyek, a falubajnokságok és a vasárnap délutáni mezítlábas focimeccsek általánossá váltak. Az 1930-as évek végén – a versenyzőket is beszámítva – mintegy 300 ezren űzték a szabadidős testedzés valamelyik formáját. E létszám 60%-a Budapestre összpontosult, és a középosztály fiataljaiból, valamint a szakmunkások egy részéből tevődött össze. 1955- re a sportköri tagok száma meghaladta a félmilliót, s a sportolóknak már csak 30%-a élt Budapesten. Megváltozott a sportolók nem szerinti összetétele is. A háború előtt a nők az összes sportoló tizedrészét sem tették ki. 1955-ben viszont már minden ötödik sportoló a nők közül került ki. A vidéki tömegsport elterjedésében nagy szerepet játszott az MHK, azaz a „Munkára Harcra Kész" mozgalom, amely a leventéhez hasonlóan a polgári társadalom militarizálásának eszköze volt. Az úgynevezett MHK-próbákon 1951 és 1954 között évente 320-520 ezren vettek részt.

Legnépszerűbb sportág továbbra is a labdarúgás volt, amelyet a sportköri, illetve szakosztályi tagok közel negyede űzött. 1955-ben 92 ezer igazolt játékost és több mint 2000 labdarúgópályát tartottak nyilván. A labdarúgó-mérkőzések látogatottsága három-négyszeresére nőtt; egy-egy bajnoki szezonban a nézők száma több százezerre rúgott. Az 1953. november 25-ei londoni angol-magyar rangadót, amelyen a híres „aranycsapat", Puskás, Hidegkuti, Czibor, Kocsis és a többiek 6:3-ra verték az angol válogatottat, szinte az egész ország végigszurkolta a rádiókészülékek mellett. A tény, hogy a magyar csapat megverte az angolt, nemzeti büszkeséggel töltötte el az országot, feledtette a mindennapok szűkösségét, s az egyszerű emberek szemében Rákosit és politikáját látszott igazolni: nincs lehetetlen, „határ a csillagos égbolt". Népszerűségben az atlétika, a

[8] A valóság vonzásában. Szociográfiai írások. 2. köt. Szerk. Gondos Ernő. Budapest, 1963, Szépirodalmi, 80-81.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

röplabda, az asztalitenisz, a torna és a kézilabda követte a focit. Ezek, valamint a korábban exkluzív vízi és teremsportok látogatottsága a labdarúgómeccsekénél is nagyobb mértékben nőtt. A valaha minden igényt kielégítő Sportuszoda úszóversenyek alkalmából kezdett szűknek bizonyulni, s a nagyobb birkózó-, ökölvívó- és tornaversenyek idején a Sportcsarnok befogadóképessége sem felelt már meg az igényeknek. Az új sportlétesítmények közül az 1953. augusztus 20-án átadott Népstadion emelkedett ki. Befogadóképessége megközelítette a 100 ezer főt; a labdarúgópálya mellett futó-, ugró-, dobó- és több más ügyességi pályával rendelkezett. 10-20 ezer fő befogadására alkalmas stadionok számos vidéki városban, többek között Ózdon, Hódmezővásárhelyen, Egerben és Salgótarjánban létesültek.

Az iskolarendszer minden szintjén kötelező testnevelésnek, a tömegsport terjedésének, a leventének és az MHK-nak köszönhetően a versenysportok terén Magyarország megőrizte előkelő helyét a világ nemzetei között. Az 1948-as londoni olimpián ugyanannyi – 10 – aranyérmet szerzett a magyar csapat, mint 1936-ban Berlinben. Négy év múlva, 1952-ben Helsinkiben pedig 16-ot, amit azóta sem sikerült túlszárnyalni. Ennek értékét növelte, hogy 1936 és 1956 között a versenyszámok alig növekedtek; 1936-ban 144, 1948-ban 150 és 1952- ben 149 aranyérmet adtak ki összesen. A labdarúgó-válogatott tagjai mellett ekkor jegyezte meg az ország a vívó Kárpáti Rudolf, Kovács Pál és Gerevich Aladár, valamint az ökölvívó Papp Laci nevét, aki 1948-ban, 1952-ben és 1956-ban egyaránt aranyérmet szerzett.

A sport és a társadalom szoros kapcsolatára, illetve az élsportolók nemzetközi szerepléseinek nemzeti-politikai jelentőséggel való felruházására mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a diktatúrával szembeni tömegelégedetlenség első nyilvános jelére egy sportesemény szolgáltatta az apropót: az „aranycsapat” 3 : 2-es veresége az V labdarúgó-világbajnokság berni döntőjében, 1954. július 4-én az NSZK csapatától. A csalódás rendszerellenes tartalommal feltöltődött kisebb utcai tüntetéseket váltott ki a fővárosban. A spontán megmozdulásra olyan pillanatban került sor, amikor a diktatúrával joggal azonosított Rákosi hatalma átmenetileg megingott, és Nagy Imre személyében egy kevésbé kompromittált kommunista vezető került az élre.

4. 4. NAGY IMRE REFORMKÍSÉRLETE

1. március 5-én meghalt Sztálin. Az elmúlt évtizedekben kiépített korlátlan hatalmának birtoklásáért hosszú és ádáz harc kezdődött a potenciális utódok: Berija, Molotov, Malenkov, Bulganyin és Hruscsov között. Először úgy látszott, hogy Malenkov lesz a győztes, aki nemcsak titkári posztját őrizte meg a pártvezetés élén, hanem – Berijának, a belügyminiszternek és a titkosszolgálat főnökének támogatásával – a miniszterelnökséget is megszerezte. Néhány hét múltán azonban meg kellett osztania a hatalmát Hruscsovval, aki a pártvezetést igényelte, s szerezte meg magának. A két politikus és a mögöttük álló csoportok közötti küzdelem egészen 1957-ig tartott, amikor Malenkovot minden vezető posztjától megfosztották. A következő években Hruscsov stabilizálta hatalmát. Ez a hosszan elhúzódó hatalmi harc nemcsak a Szovjetunió, hanem a csatlós országok, így Magyarország politikájára is kihatott. A következő évek gyakori magyar személycseréi mögött szinte kivétel nélkül a Kreml falain belüli rivalizálás egy-egy fordulata húzódott meg.

A teljhatalomért folytatott harc egyik tartalmi eleme a szovjet külpolitika újragondolása volt. Az új vezetők egyik szárnya, amelyet Hruscsov és Malenkov egyaránt támogatott, úgy gondolta, hogy az 1940-es évek végétől követett hidegháborús politika nem folytatható, mert a Szovjetunió vereségével végződhet. Érzékelték, hogy a háborús készülődés az elmaradottabb szovjet tábortól jóval nagyobb erőfeszítéseket igényel, mint a Nyugattól, s ez perspektivikusan társadalmi robbanással fenyeget. Különösképpen ez volt a helyzet a magasabb életszínvonalhoz és szabadabb politikai légkörhöz szokott kelet-közép-európai csatlós országokban. 1953 júniusában Kelet-Berlinben és néhány más keletnémet városban az elégedetlenkedés már az utcára vitte a tömegeket. A megmozdulások népfelkeléssé válását a szovjet tankok megjelenése akadályozta meg. Néhány hét múlva a csehszlovákiai Pilsenből jelentettek tüntetéseket.

A fenti eseményekkel is összefüggésben az új moszkvai vezetés 1953 folyamán több szempontból módosítani kezdte az addigi szovjet politikát. A két blokk, a „háborús uszí- tókból” álló „imperialisták” és a Szovjetunió vezette „szocialista béketábor” közötti háború elkerülhetetlenségének elvétől távolodva néhányan hajlottak annak elfogadására, hogy lehetséges a két világrendszer közötti „békés egymás mellett élés”. A körvonalazódó új doktrína értelmében véget vetettek a Tito-ellenes kampánynak, s 1953. június 15-én helyreállították a diplomáciai kapcsolatokat Jugoszláviával. A következő hónapban elhallgattak a fegyverek Koreában. A fegyverszünetet, amely az ország kettéosztását vonta maga után, 1953. július 27-én írták alá. 1954-ben tárgyalások kezdődtek a két szuperhatalom és szövetségeseik közötti párbeszéd újrakezdéséről.

A békés egymás mellett élés elvéből logikusan következett a hadseregfejlesztés és a nehézipari kapacitások bővítésének mérséklése, valamint a mezőgazdasági és a könnyűipari beruházások emelése. Utóbbi közvetlen

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

összefüggésben állt az életszínvonallal, amelynek emelését ugyancsak hangsúlyozták Sztálin utódai. S végül enyhíteni kívántak a Szovjetunióban immár évtizedes múltra visszatekintő terrorrendszeren is. Leállították a zsidó orvosok ellen még Sztálin életében előkészített eljárást; megkezdték a munkatáborok feloszlatását, amelyekben a Szovjetunióban nem néhány tízezer, hanem több millió ember szenvedett; s az 5 évnél alacsonyabb elzárásra ítélt foglyokat amnesztiában részesítették.

Rákosi, aki addig oly hűségesen teljesítette a szovjet elvárásokat, ezúttal nem reagált a változásokra. Valószínűleg azt gondolta, hogy a Kreml falai között dúló harc rövidesen befejeződik, s a győztes majd ugyanott folytatja, ahol Sztálin abbahagyta. Májusban, amikor Moszkvába hívták, és felszólították a módosított szovjet politika követésére, bólogatott és helyeselt, ám hazatérve semmi jelét sem adta változtatási szándékának. Ez volt az oka, hogy a párt- és az állami vezetés több más tagjával együtt rövidesen újabb meghívást kapott a szovjet fővárosba. Ajúnius 13-16-ai moszkvai tárgyalások során olyan megalázó és megszégyenítő bánásmódban volt része, mint még soha. Dobi, Nagy Imre, Gerő és mások jelenlétében mindazt – a túlzott iparosítást, a hadsereg felduzzasztását, az erőszakos téeszesítéseket, az életszínvonal csökkenését, az ellátási zavarokat, a koncepciós pereket, internálásokat és a személye körüli kultuszt – fejére olvasták, amit korábban Moszkva követelt tőle, vagy ami a szovjet gyakorlatot is jellemezte. Felszólították, hogy a miniszterelnökségről lemondva ossza meg hatalmát valaki mással, változtassanak a beruházási és életszínvonal-politikán, és tegyék lehetővé, hogy a termelőszövetkezetek, ha erőszakkal jöttek létre, feloszolhassanak. A kritika külön és hangsúlyos eleme volt a zsidó származásúak magas aránya a vezetésben. Ezt elsősorban a sztálini zsidóellenes politika vezéralakja, a Rákosival szemben különösen ellenséges Berija hangoztatta. Rákosi saját visszaemlékezése szerint a szovjet vezetők azt kívánták, hogy a Központi Vezetőség mondja ki, hogy a „pártban a zsidók elnyomták a nem zsidókat”, s hogy ezt a határozatot „kiáltvány formájában közöljék a magyar néppel”.[9] Malenkov e szempont figyelembevételével terjesztette elő miniszterelnöknek Nagy Imrét, amit a delegáció ellenvetés nélkül elfogadott.

Az MDP Központi Vezetőségénekjúnius 27-28-ai ülése mindenben a moszkvai „tanácsok” szellemében járt el. Határozatot hoztak az iparpolitika és a parasztsággal szembeni bánásmód módosításáról, beleértve a téeszek feloszlásának a lehetőségét és a magánparasztok terheinek csökkentését; az életszínvonal emeléséről, az internálótáborok feloszlatásáról, az ártatlanul börtönbe zártak szabadon bocsátásáról és a „káderpolitika” felülvizsgálatáról. Révai Józsefés Farkas Mihály, akik Gerővel és Rákosival együtt radikális önkritikát gyakoroltak, kikerültek a Politikai Bizottságból, és távoznia kellett a szellemi élet felkent pápájának, Horváth Mártonnak is. A testület „hozzájárult” Nagy Imre miniszterelnökségéhez. (Szgy. II/69—84.) E határozatok közzététele, vagy akárcsak megismertetésük a párttagokkal, azonban már elmaradt. Rákosi és köre ezt valószínűleg azért merte és tudta megtenni, mert a tanácskozás második napján Beriját letartóztatták, s ezzel a Nagy Imrét támogató Malenkov pozíciói meggyengültek.

62. Nagy Imre miniszterelnök a parlamentben ismerteti a kormányprogramot. 1953. július 4.

Az ország lakossága Nagy Imre 1953.július 4-ei kormányfői programbeszédéből értesült a fordulatról. A beszédet a rádió egyenes adásban közvetítette, amelyet néhol hangszórókkal is felerősítettek. A hatás – különösen a parasztok között – frenetikus volt. Néhány faluban ünneplőbe öltöztek, hordókat vertek csapra, táncmulatságba kezdtek, s boldogan adták hírül: „Megbukott a Rákosi-kormány.” Szatmárban egy volt csendőr

[9] Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1940-1956. Szerk. Feitl István, Gelléríné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, 1997, Napvilág. 2. köt. 917.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

régi, eldugott egyenruháját, kakastollas csákóját felöltve ment az emberek közé. A városi munkásság mérsékeltebben lelkesedett, és sokakon, így például a párttagokon, zavar lett úrrá. Még inkább megosztott volt az értelmiség, valamint az állami és pártbürokrácia több százezerre duzzadt serege. Az írók, művészek, tudósok, tanárok zöme örvendett a változásnak, s reményektől eltelve kezdett Nagy Imre mögé sorakozni. A megfelelő felkészültség nélküli káderértelmiségen viszont – egyéni karrierjüket féltve – aggodalom lett úrrá, s nem tudták, kire hallgassanak: a rehabilitált és miniszterelnökké lett Nagy Imrére, vagy a főtitkárból 1954-ben első titkárra lefokozott „bölcs [párt]vezérre", Rákosira. Zavarukat fokozta, hogy miközben a volt kisgazdapárti és parasztpárti politikusok közül Bognár József, Erdei Ferenc és Darvas József továbbra is miniszter maradt, az addig nagy hatalmú honvédelmi minisztert, Farkast, s Révait, aki a kultúráért, illetve a „népművelésért" felelt, a kormányból is kitessékelték. Az „osztályellenség", a deklasszálódott és részben kitelepített régi felső és középosztály bizalmatlan volt, s nemigen hitt a palotaforradalomszerű változás mélyreható jelentőségében. „Itt valami nagy becsapás van. [...] Vér nélkül itt nem lehet változás. [...] Ez népbolondítás. Látták, hogy gazdasági csőd előtt állnak, látták, hogy egyre nő az elkeseredés. Meg kellettjátszani a dolgot. Kiosztották a szerepeket. Önkritikát gyakorolnak. Rákosi nyugdíjba vonul, Nagy Imre bűvészmutatványt ad elő. A kalapban zörgő bilincsek virággá változtak. Varázslat! De ki ez a Nagy Imre? Ez a varázsló?" – jegyezte naplójába a beszéd másnapján az egyik kitelepített, Pallavicini-Andrássy Borbála, az 1867-ben koronázó idősb gróf Andrássy Gyula unokája.[10]

5.9. táblázat - 40. táblázat. A beruházások megoszlása a gazdaság foágazatai szerint, 1953-1954 (%)

Megnevezés	1953	1954
Ipar	46,3	35,2
ebből: nehézipar	41,3	30,6
könnyűipar	1,4	1,7
elektromos ipar	2,2	1,8
építőipar	2,2	1,1
Mezőgazdaság	13,7	24,0
Közlekedés	13,1	9,1
Kereskedelem	1,8	2,6
Lakásépítés	6,2	11,1
Munkavédelem	1,3	2,3
Szociális, kulturális, kommunális beruházások	8,3	11,4
Tudomány, kutatás	0,8	0,8
Egyéb, tartalék	8,5	3,5
Összesen	100,0	100,0

Forrás: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet. Bp., 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 249.

[10] *Pallavicini-Andrássy Borbála kitelepítési és 1956-os naplója.* Budapest, 1990, Gondolat, 180.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Nagy Imre 1953. július 4-étől 1955. március 28-áig állt a kormány élén. Ez alatt a közel két év alatt a gazdaság-, társadalom- és kulturális politika terén egyaránt számos korrekciós lépésre került sor. A moszkvai ajánlásoknak, a júniusi párthatározatnak és az ezeket tartalmazó kormányprogramnak megfelelően 1953 nyarán átértékelték a beruházási előirányzatokat. Az 1953. évi 16,8 milliárd Ft-ot 1954-re 11,8 milliárdra csökkentették. Ezen belül módosították a beruházások szerkezetét. Az ipar részesedése 46%-ról 35%-ra, a nehéziparé 41%-ról 31%-ra mérséklődött. A mezőgazdasági beruházások aránya ugyanakkor 13%-ról 24%-ra emelkedett, s a lakásépítésre fordított összegeké 6%-ról 11%-ra.[11]

Az új előirányzatoknak megfelelően számos nagyberuházást leállítottak, köztük a budapesti metró építését és a diósgyőri Lenin Kohászati Művek rekonstrukcióját.

A legjelentősebb változások az agrárpolitikában következtek be. Eltörölték a kuláklistá- kat, és csökkentették a magánparasztság adóterheit. Elengedték a felhalmozódott beadási hátralékokat, s 1954 januárjában új beszolgáltatási rendszert vezettek be. Ez egyrészt három évre előre megszabta a beszolgáltatási kötelezettségeket, amivel kiszámíthatóbbá, tervezhetőbbé tette a gazdálkodást, másrészt az egyéni gazdák esetében 10-15, a téeszek esetében pedig 20-25%-kal csökkentette az egységnyi területre eső kvótákat. A gépállomások szolgáltatásainak díjtételeit ugyanakkor csökkentették, az állami felvásárlási árakat pedig emelték. Mindezeknél fontosabb volt, hogy szabaddá vált a termelőszövetkezetekből való kilépés, sőt ha a tagság kétharmada úgy döntött, fel is lehetett oszlatni a téeszeket. 1953 nyara és 1954 vége között a téeszeknek 16%-a s a tagságnak 39%-a élt ezzel a lehetőséggel, annak ellenére, hogy a kilépőkkel igen méltánytalanul bántak, s javaiknak csak egy részét kaphatták vissza. A felbomlások és kilépések következtében a téeszek száma 5100-ról 4381-re, a taglétszám 370 ezerről 230 ezerre, s a földterület 2,5 millió holdról 1,6-millióra csökkent. A szövetkezeti tagok számára engedélyezték, hogy a maguk által művelt úgynevezett háztáji földek nagysága fél-háromnegyed hold helyett „akár” az egy holdat is elérje.

Számos intézkedés foglalkozott az ár- és bérrendszer kirívó aránytalanságainak korrigálásával. 1954 tavaszáig mintegy 10 ezer fogyasztási cikk árát csökkentették 5 és 40% közötti mértékben. A munkások és az alkalmazottak bérét ugyanakkor emelték – reálértéken számítva átlagosan mintegy 15%-kal. E kategóriák reálbére 1954-re így ismét elérte, majd 1955-ben mintegy 6%-kal már meg is haladta az 1949-es szintet. 1948-hoz képest azonban még továbbra is mintegy 6, 1938-hoz képest pedig 16%-os lemaradás mutatkozott. A parasztság helyzete valószínűleg ennél is nagyobb mértékben javult, ám ezt sokkal nehezebb pontos számokban megadni. A korabeli statisztikai adatok szerint a parasztság egy főre jutó fogyasztásának reálértéke az adó és az üzemi kiadások levonása nélkül 1949-hez képest 1954-re 111, 1955-re 124, s 1956-ra 131%-ra emelkedett. Javult a nyugdíjasok helyzete is. 1954. szeptember 23-án az alapnyugdíjak összegét egységesen a fizetések 50%-ában szabták meg, s ehhez az 1945 után eltöltött időre évenként 1% kiegészítés járt.

Nagyban javította az emberek közérzetét a terrorrendszer enyhülése. A 2 évet meg nem haladó börtönbüntetésre ítélt politikaiak közkegyelemben részesültek, az internálótáborokat feloszlatták, a kitelepítettek – ámbár házaikat nem kapták vissza – visszatérhettek régi lakóhelyükre, illetve a főváros környéki falvakba. Az ezzel kapcsolatos rendelkezések már 1953 júliusában megjelentek. A gyűlölt ÁVH rettegett vezetőjét, Péter Gábort, akit már korábban letartóztatták, állam- és népellenes bűncselekmények elkövetése miatt 1954. március 13-án életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Néhány beosztottját, illetve a koncepciós perekben részes igazságügyi minisztériumi tisztviselőket ugyancsak börtönbe zárták. Újabb törvénysértések elkerülése érdekében újjáalakították az ügyészi szervezetet. Az ügyészségek a továbbiakban a helyi államigazgatási szervektől függetlenül fejtették ki tevékenységüket, s a legfőbb ügyészt mint a törvényesség legfőbb őrét az Országgyűlés választotta. Az ÁVH ismét a Belügyminisztérium felügyelete alá került.

A szellemi, különösen az irodalmi életben ugyancsak „olvadás” kezdődött. A Nyugat, az Újhold és a népi mozgalom addig hallgatásra ítélt írói és költői ismét publikálhattak. Újra megjelent Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Ottlik Géza, Mészöly Miklós, Pilinszky János, Erdélyi József, Kodolányi János, Tamási Áron és Féja Géza. A diktatúra kiszolgálói – Benjámin László, Zelk Zoltán és mások – önvizsgálatba kezdtek, önkritikát gyakoroltak. Mércévé és legfőbb értékké ismét az igazság és az igazmondás vált. Művek sora keletkezett ebben a szellemben. 1953 és 1956 között készült és jelent meg Kuczka Péter Nyírségi naplója, amely a parasztsággal szemben elkövetett bűnökre hívta fel a figyelmet; Sarkadi Imrétől az Elmaradt találkozás (1956) című novelláskötet, amelynek írásai a régi paraszti szokások és az új életmód konfliktusai mellett a korszak politikai torzulásairól szóltak, Juhász Ferenctől A tékozló ország (1954), amely az 1514-es parasztháború és Dózsa

[11] A közölt adatokkal kapcsolatban megjegyezzük, hogy az egyes statisztikai tételek csoportosításából, illetve a tervszámok és a valóság közötti eltérésből adódóan a különböző kézikönyvek különböző számokat közölnek. A fenti adatok forrása: Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. köt. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945-1968. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi, 249.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

alakjának felidézésével az 1945 utáni „népforradalom” tragédiába torkollását vizionálta; s Nagy Lászlótól A nap jegyese (1954) és A vasárnap gyönyöre (1956) című kötetek, amelyekben a költő korábban oly vidám hangja elkomorult, s a tavasz és a nyár motívumait a fagy, dér és zúzmara képei váltották fel. „Kezedben a rózsa lefejezve, / tövises szára az, amit szorítasz” – foglalta össze saját és nemzedéktársai illúzióktól mentes megromlott közérzetét 1955-ben (Születésnapra). Igazmondásra törekvő realizmus jellemezte az Emberavatás (1955) című antológia fiatal szerzőinek, Sánta Ferencnek, Csurka Istvánnak, Galgóczi Erzsébetnek, Fejes Endrének és Moldova Györgynek a prózáját, s a háború után indult költőnemzedékből többek között Csoóri Sándor líráját. A valósággal való nyílt szembenézésre szólított fel Illyés is. „Mert növeli, ki elfödi a bajt” – hangsúlyozta Bartók előtt tisztelgő 1954-es nagy versében. 1953-ban megjelent Tamási Áron 1949-ben írt önéletrajzi regénye (Bölcső és bagoly), s 1956 elején Németh László 1947-1948-tól kész nagyregénye, az Égető Eszter. Ismét játszani kezdték Az ember tragédiáját, s Bartókot rehabilitálva 1956 tavaszán színre vitték A csodálatos mandarint. 1955-ben Kodály megírta a Zrínyi szózatát, amely a Psalmus Hungaricushoz hasonlóan patrióta hitvallás volt a magyarság történelmi küldetése mellett, s egyben a levegőben lévő drámai feszültséget fejezte ki. A filmművészet megszabadulását az addig kötelező sematizmustól ugyancsak számos kitűnő alkotás jelezte. Ezek közül Fábri Zoltán mély humanizmussal áthatott filmjei, a Törőcsik Marival és Soós Imrével készült Körhinta (1954), s a Szabó Ernő főszereplésével játszott Hannibál tanár úr (1956) emelkedtek ki. De ekkor készült Makk Károly Liliomfija is Darvas Iványnal és Krencsey Mariannal (1954), amely a két háború közötti vígjátékok hagyományait újította fel.

Nagy Imre húsz hónapos miniszterelnökségének társadalmi fogadtatására, azaz az ország 1953-1954-es hangulatára mi sem jellemzőbb, mint hogy az 1952-ben még 25 százezrelékes – a két világháború közötti arányokhoz képest egyébként alacsony – öngyilkossági ráta 1953-ban 21, 1954-ben pedig 18 százezrelék alá esett vissza. Ez megközelítette az 1938 és 1939 közötti csökkenés mértékét, s az első világháború előtti szintnek felelt meg.

A fellélegző és magát újra megtalálni akaró értelmiség egyik fóruma, szervezeti bázisa az Írószövetség lett, amely megválva addigi vezetőjétől, a kompromittált Darvas Józseftől, 1954. március 24-én Veres Pétert választotta elnökévé. Az Írószövetség lapja, az Irodalmi Újság, amelyet 1953 elejétől Illés Béla helyett a fiatal Molnár Miklós szerkesztett, lelkesen támogatta az új irányt. A párt napilapjának, a Szabad Népnek a szerkesztőségéből ugyancsak sokan – Fehér Lajos, Vásárhelyi Miklós, Kende Péter, Kornai János – tartoztak Nagy Imre hívei közé. A reformpárti fiatalok fóruma az 1955-ben alakult vitaklub, a Petőfi Kör lett. Bár hivatalosan a DISZ égisze alatt kezdte meg működését, hangadóinak jelentős része a volt NÉKOSZ-osok közül került ki.

A Nagy Imre-kormány fenti intézkedéseire a Rákosival és a káderek mögéje sorakozó pretoriánus gárdájával való állandó küzdelemben került sor. A rákosista-sztálinista és reformkommunista irányvonal közötti különbség különösen három kérdésben rajzolódott ki élesen. A koncepciós perek felülvizsgálatával kapcsolatban, amelynek valamennyire is következetes végigvitele mindenki számára nyilvánvalóvá tette volna Rákosi személyes felelősségét, amelyről egyelőre csak a felső vezetés tudott; a gazdaságpolitika módosításának mértékében és tempójában, amelyet Rákosiék túlzottnak és gyorsnak tartottak; s végül a párt úgynevezett szövetségi politikájának megítélésében, azaz a magánparasztokra és a városi kistulajdonosokra nehezedő terhek enyhítésének ügyében, amelyet a régi gárda ugyancsak erős fenntartásokkal fogadott. Ebben a harcban Moszkva eleinte Nagy Imrét támogatta. Így kerülhetett sor 1954 tavaszán Kádár János és az úgynevezett hazai kommunisták – Kállai Gyula, Losonczy Géza, Donáth Ferenc stb. – pereinek felülvizsgálatára, s ugyanezen év nyarán az elítéltek szabadon bocsátására, rehabilitálásukra, s egy részük visszavételébe a vezetés második vonalába.

A Rákosival szembeni harc feltételeinekjavítása érdekében Nagy elhatározta, hogy újjászervezi az elmúlt években elhalt régi Függetlenségi Népfrontot. Elképzelése az volt, hogy a különböző társadalmi szervezetek bevonásával olyan új, a lakosság széles köreit mozgósító tömegszervezetet hoz létre, amelyre támaszkodva eredményesen veheti fel a harcot Rákosival, az őt támogató pártfunkcionáriusokkal, illetve a részben manipulált és félrevezetett pártszervezetekkel szemben. Az új szervezet, amely 1954. október 23-24-én alakult meg, a Hazafias Népfront nevet vette fel. Elnöke Szabó Pál író lett, főtitkára pedig Nagy Imre veje, Jánosi Ferenc. Az alakuló ülésen mondott beszédében Nagy hangsúlyozta, hogy a „szocializmus építése” nem nélkülözheti az „értelmiség, kispolgárság és a nem proletár rétegek” aktív részvételét, sőt támogatását, s a Népfront ennek az együttműködésnek kíván lenni „széles” és „minden korábbinál demokratikusabb” szervezete. A szervezet hivatalos lapja a Magyar Nemzet lett, amelynek már a címe is sokat mondott.

Nagy Imre 1954 végéig, 1955 elejéig élvezte a szovjet vezetés támogatását. Ekkor újabb fordulat következett a Kreml magyar politikájában. Az 1955januárjában ismét Moszkvába rendelt magyar vezetőket, mindenekelőtt Nagy Imrét Hruscsov és társai éles bírálatban részesítették a reformok radikalizmusáért, és a „hibák”

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kijavítására szólították fel őket. Az irányvonal módosításának s Nagy „megrovásának” egyik oka valószínűleg Malenkov meggyengülése volt, akit röviddel e találkozó után a Hruscsovot támogató Bulganyin váltott fel a miniszterelnöki székben. A személyi változásoknál is fontosabbak lehettek azonban a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett s az enyhülést veszélyeztető fejlemények. 1954. október 23-án az Egyesült Államok kormánya a többi tagállammal egyetértésben a NATO soraiba invitálta a Német Szövetségi Köztársaságot. A Szovjetunió ezt ellene irányuló fenyegetésként fogta fel, s ezért a hadseregfejlesztés és az erős kéz politikája átmenetileg ismét legfőbb prioritássá vált. Miután 1955. május 5-én az NSZK a NATO tagja lett, a Szovjetunió felmondta az 1942-es szovjet-brit, s az 1944-es szovjet-francia szövetségi szerződést, amelyek mindaddig érvényben voltak. Ezt követően, 1955. május 14-én pedig létrehozta a NATO ellenpárját, a Varsói Szerződést, amelyhez a szovjet blokk másik hat államához hasonlóan Magyarország is azonnal csatlakozott. (Szgy. II/95-97.)

A kialakult helyzetet felhasználva 1955 tavaszán Rákosi sikeres ellentámadást indított Nagy Imre ellen, akit ismételten „jobboldali elhajlással”, illetve „revizionizmussal” vádolt. A Központi Vezetőség márciusi határozatai (Szgy. II/85-95.) alapján április 14-én Nagyot megfosztották PB-tagságától, majd 18-án felmentették miniszterelnöki tisztségéből. Utóda egy fiatal és a Györffy-kollégiumban kommunistává vált politikus, Hegedüs András lett, aki azonban csak báb volt Rákosi és Gerő kezében.

Az áprilisi személycseréket követően resztalinizációs folyamatok kezdődtek. A beszol- gáltatási kötelezettségeket – megszegve az 1953-as ígéreteket – felemelték. Folytatták az erőszakos kollektivizálást. A téeszek száma 1955 végére ismét megközelítette az 5000-et (4816), a tagok száma pedig 230 ezerről 306 ezerre nőtt. A Hazafias Népfront szervezését leállították, s a politikai foglyok rehabilitációját késleltették. Az ÁVH ugyanakkor ismét aktivizálódott. A börtönbe vetettek száma, amely 1952 és 1954 között 35 ezerről 23 ezerre csökkent, újból emelkedni kezdett, és 1955 végére elérte a 37 ezer főt. A Nagy Imrét támogató értelmiségieket mellőzték vagy elbocsátották, néhányukat a pártból is kizárták. E folyamatok mintegy betetőzéseként Nagy Imrét minden közéleti tisztségétől megfosztották, beszéd- és cikkgyűjteményét betiltották, és 1955. december 3-án végül a pártból is kizárták. Rákosi nyilvános önkritikára akarta kényszeríteni ellenfelét, aki azonban – szakítva a szokásos kommunista rituáléval – megtagadta azt. Budai házába visszavonulva ehelyett tanulmányokban és beadványokban fejtette ki reformkommunista eszméit – egy jobb, emberibb és nemzetibb szocializmus lehetőségében bízva.

Rákosi a két szuperhatalom ellentétének további éleződésével s ennek következtében a szovjet vezetés tartós megkeményedésével számolt. Ez azonban nem következett be. Az NSZK NATO-hoz való csatlakozása ellenére a Szovjetunió 1955 áprilisában végül kötelezettséget vállalt arra, hogy szovjet csapatok az év végéig elhagyják Ausztriát. A nyugati szövetségesek ennek fejében elfogadták az osztrák állam semlegességét. A „független és demokratikus” Ausztria újjászületését 1955. május 15-én deklarálták, amelyet követően az addig Ausztriában állomásoztatott szovjet különleges hadtestet Magyarországra vonták vissza. Bár a békeszerződés értelmében ezt követően Magyarországról is távozniuk kellett volna a szovjet alakulatoknak, ennek lehetősége még csak mérlegelés tárgyát sem képezte a szovjet és a magyar vezetők körében.

Az osztrák államszerződés megszületése mellett nagy jelentőséggel bírt az is, hogy a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nyugat-Európa vezetői 1955. június 18-23-án – 1947 óta először – ismét közös tárgyalóasztalhoz ültek. A genfi tanácskozás jelentős enyhülést hozott az európai biztonság, a német helyzet, a leszerelés, s általában a két katonai tömb közötti viszony terén. Ennek köszönhetően 1955. december 14-én – több más állammal együtt – Magyarországot is felvették az Egyesült Nemzetek Szervezetébe. Folytatódott a szovjet-jugoszláv viszony normalizálódása. 1955. május 26. és június 2. között megtörtént Hruscsov Canossa-járása Belgrádban, ahol formális bocsánatot kért Titótól a jugoszláv- ellenes sztálini politikáért. A tárgyalások során elismerte, hogy a szovjet modell követése nem kötelező, s hogy minden népnek joga van a neki leginkább megfelelő keretek között „építeni a szocializmust”. A látogatás után Hruscsov a konzekvenciák levonására szólította fel Rákosit is, akit Tito nyíltan támadott beszédeiben korábbi jugoszlávellenességéért és az ezzel összefüggésbe hozható koncepciós perekért. Az enyhülés és a desztalinizáció politikáját az SZKP 1956. február 14-25-ei XX. kongresszusa szentesítette. A szovjet vezetők ekkor hirdették meg a két társadalmi rendszer békés egymás mellett élésének az elvét, valamint mondták ki és fogadták el azt is, hogy a szocializmushoz többféle út vezet, s a szovjet modell mechanikus másolása hibákat eredményezhet. A kongresszusi felszólalások közül legnagyobb hatása Hruscsov zártkörű beszédének volt, aki élesen támadta a Sztálin és mások körül kialakult személyi kultuszt és az ezzel kapcsolatos törvénysértéseket. Az amerikai titkosszolgálat ezt a beszédet megszerezte, s a modern tömegkommunikációs eszközök – többek között a müncheni Szabad Európa Rádió – révén rövidesen az egész világ értesülhetett annak tartalmáról.

A XX. kongresszus az 1953-1954-es magyar reformpolitikát látszott igazolni. A kommunista reformértelmiség ismét mozgásba lendült. A Petőfi Kör március 17-én megtartotta első nagyobb rendezvényét. A szervezet tavaszi és kora nyári vitaülésein egyre többen vettek részt. A filozófusvita résztvevői között feltűnt Lukács

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

György, a júniusi sajtóvitában pedig, amelyen már 6-7 ezren jelentek meg, Déry Tibor. A felszólalók heves bírálatokkal illették az elmúlt néhány év politikáját, s azt követelték, hogy a felelősök vonják le ezek konzekvenciáit. Az Irodalmi Újság példányszáma nyolcezerről hirtelen harmincezerre emelkedett, s csak azért nem magasabbra, mert nem kapott több papírt. Újabb koholt vádak alapján elítélt személyiségeket – köztük a szociáldemokratákat, azután Király Béla tábornokot, Grősz József kalocsai érseket stb. – engedtek ki a börtönből. A diktatúrával és a vezetéssel szembeni hangulat megtestesítőjévé, s a változás szimbólumává egyre inkább Nagy Imre vált, akit június 7-ei születésnapján mintegy félszázan kerestek fel otthonában. A köszöntők között volt többek között Kodály Zoltán, Illyés Gyula és Veres Péter. A poznani munkások június 28-ai felkelése, s a Gomulka nevéhez köthető lengyelországi változások további bátorítást adtak a reformerőknek.

Rákosi fontolgatta a lázadó értelmiség „megzabolázását". A beavatottak a letartóztatandók állítólagos „négyszázas" listájáról suttogtak, amelynek élén Nagy Imre neve állt. Moszkva támogatásának hiányában azonban végül visszarettent a kemény kéz politikájának alkalmazásától. Óvatosságra intette az is, hogy néhányan – például Kádár János – a rehabilitált új vezetők közül is bírálták. A rá nehezedő nyomásnak engedve márciusban nyilvánosan beismerte, hogy Rajk Lászlót ártatlanul végezték ki. Májusban azt is bevallotta, hogy a gyilkosságért személy szerint is felelősség terheli.

Tekintettel a robbanásig feszült helyzetre a szovjet vezetők elszánták magukat Rákosi menesztésére. Instrukcióiknak megfelelően a Központi Vezetőség 1956. július 18-21-ei ülésén felmentette első titkári és politikai bizottsági tisztsége alól. (Szgy. II/97-98.) A felmentését követő napon Rákosi szovjet feleségével együtt elhagyta az országot. Különgép vitte a Szovjetunióba, ahonnan soha többé nem tért vissza. Helyére az addigi második ember, Gerő Ernő lépett. Előrelépett Kádár is, aki a börtönből alig kiszabadult szociáldemokrata Marosánnal együtt ismét PB-tag lett. Azon az áron, hogy önkritikát gyakorol, be akarták vonni Nagy Imrét is a vezetésbe. Az „Öreg", ahogy egyre növekvő számú értelmiségi hívei nevezték, azonban erre továbbra sem volt hajlandó.

A viszonylag nyugodt augusztus után, amikor az értelmiség nyaralt, a diákok pedig vakációztak, szeptemberben újra pezsegni kezdett a szellemi és a politikai élet. Szeptember 17-én az Írószövetség valamennyi kompromittálódott rákosista írót kiszavazott az elnökségből, s a felszólalók Nagy Imre rehabilitálását követelték. Az Irodalmi Újság és a Művelt Nép cikkei a lejáratódott pártfunkcionáriusokat támadták. Ismét aktivizálódott a Petőfi Kör, s mozgolódni kezdett a vidéki egyetemi ifjúság. A reformerők első nagy demonstrációjává a rehabilitált Rajk László és társainak október 6-ai újratemetése vált. (Szgy. II/98-100.) A szertartáson több tízezren vettek részt, közöttük -jellegzetes esernyőjével a karján – Nagy Imre. Több kommunista vezető azonban távol tartotta magát az eseménytől. A Kerepesi temetőből kisebb-nagyobb csoportokban hazatérő emberek ajövőt latolgatták és néhányan közülük – félig maguknak, félig hangosan – skandálni kezdték: „Nem állunk meg félúton, sztalinizmus pusztuljon!"

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

6. fejezet - VI. FEJEZET │ AZ 1956-OS FORRADAOM ÉS SZABADSÁGHARC

63. Egyetemisták felvonulása a Tanács (ma: Károly) körúton 1956. október 23-án

Rajk László október 6-ai újratemetését követően felgyorsultak az események. Október 13-án rehabilitálták Nagy Imrét. Október 16-án a szegedi egyetemisták gyűlése kimondta, hogy kiválnak a DISZ-ből, s Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége (MEFESZ) néven saját rétegszervezetet alakítanak. A következő napokban a többi nagy egyetem hallgatósága is hasonló határozatokat hozott, s egyben több más követelésüknek is hangot adtak. Ezek közül a budapesti Műegyetem diákjainak október 22-én éjszaka megfogalmazott 10, illetve 16 pontja vált a legismertebbé. (Szgy. II/103-104.) A követelések négy csoportot alkottak. A külpolitikával foglalkozók elsősorban a szovjet-magyar kapcsolatok új, kölcsönösségi alapokra helyezését, s ezen belül a külkereskedelmi szerződések nyilvánosságra hozatalát, valamint a Pécs mellett feltárt urániumkincs világpiaci értékesítését kívánták. Emellett érintették a jugoszláv-magyar kapcsolatok normalizálásának szükségességét, s mindenekelőtt – az első pontban – azt, hogy a szovjet csapatok vonuljanak ki Magyarországról. A legtöbb kívánság az ország politikai rendszerének megújítására vonatkozott. A diákok új kormányt akartak Nagy Imre vezetésével, s mielőbbi választásokat általános, titkos és egyenlő választójog alapján, több párt részvételével. A sajtó-, a szólás- és a vallásszabadság ugyancsak szerepelt a követelések között. A koncepciós perekkel kapcsolatban a felelősök, név szerint Rákosi Mátyás és Farkas Mihály népbíróság elé állításának szükségességét hangsúlyozták. A gazdaság- és társadalompolitika terén a tervgazdálkodás magyar feltételeknek megfelelő revízióját, a normák, bérek és árak újrarendezését, a beszolgáltatások mérséklését s a magánparasztok elleni diszkriminációk megszüntetését követelték. Az államosítások érvénytelenítése vagy a működő szövetkezetek feloszlatása nem szerepelt a pontok között. A követelések negyedik csoportja a nemzeti szimbólumokkal és ünnepekkel foglalkozott. A diákok azt kívánták, hogy a vörös csillaggal ékesített 1949-es címert váltsák fel a nemzeti színek által dominált s a kettős keresztet is tartalmazó úgynevezett Kossuth-címerrel; hogy a Felvonulási téren magasodó hatalmas Sztálin-szobrot bontsák le, s helyén az 1848-1849-es hősöknek és mártíroknak állítsanak emléket; hogy március 15-e legyen nemzeti ünnep és munkaszüneti nap; s hogy a honvédség szovjet mintájú egyenruháját váltsák fel a magyar tradícióknak megfelelő uniformissal. Az elmúlt évek hamis, de minden szinten terjesztett forradalom- és szabadságharckultusza, s ezen belül 1848-1849

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

szimbolikája („Lobogónk Petőfi") tehát a diákok értelmezésében rendszerellenes tartalommal töltődött fel, s ezáltal visszanyerte eredeti jelentését: a zsarnokság ellen, a szabadságért folytatott harc becsületét és dicsőségét. A műegyetemisták végül elfogadták azt a korábbi és mások által is támogatott elképzelést, hogy másnap délután békés felvonulás formájában adnak nyomatékot követeléseiknek, és fejezik ki rokonszenvüket a lengyelországi változások iránt.

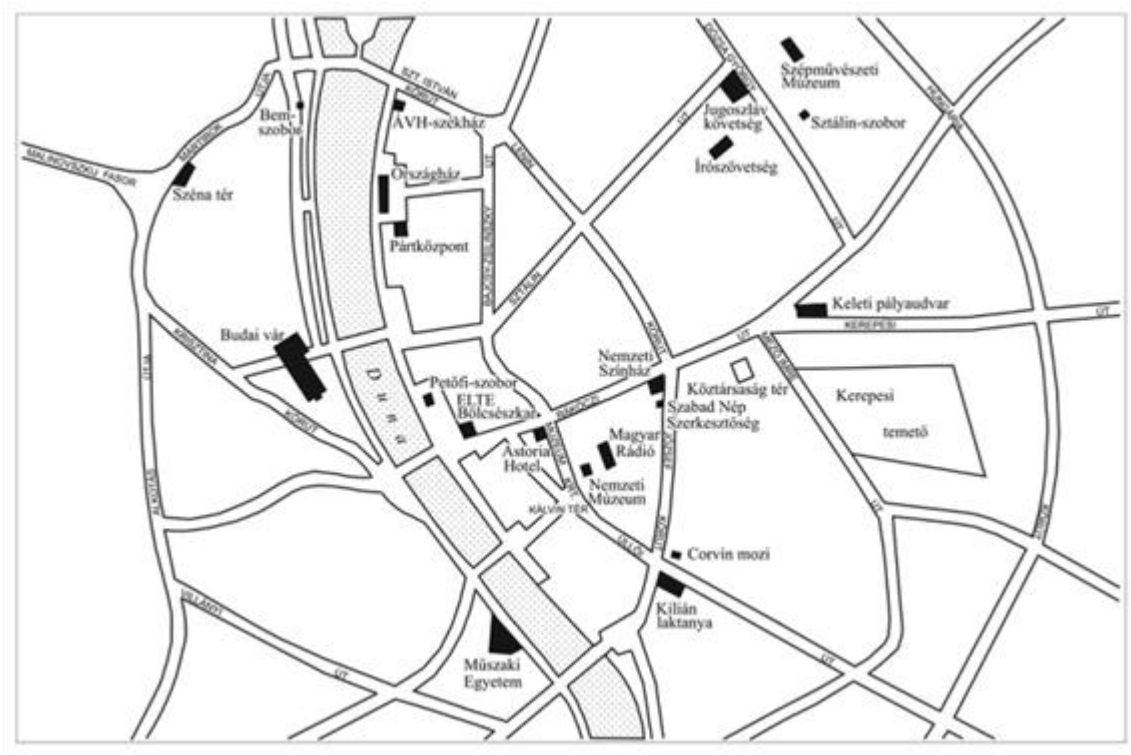

19. térkép. Az 1956-os forradalom fontosabb budapesti színhelyei

Az MDP vezetői és a kormány tagjai, akik közül Gerő, Hegedüs és mások éppen Belgrádban tárgyaltak a magyar-jugoszláv kapcsolatok normalizálásáról, bizonytalankodtak. Előbb betiltották a tüntetést, majd később mégis engedélyezték. Sőt a pártvezetés felszólította budapesti szervezeteit, hogy maguk is vegyenek részt a demonstráción, s ha szükségessé válna, akadályozzák meg annak elfajulását.

A tüntetés délután 3 órakor kezdődött a budapesti tudományegyetem bölcsészkarának épületétől pár lépésre fekvő Március 15. téren, Petőfi Sándor szobránál. Egy fiatal színész, Sinkovits Imre elszavalta a Nemzeti dalt, s a 10-15 ezer fős – főleg diákokból és tanárokból álló – tömeg saját bátorságától megrészegülve zúgta a refrént: „A magyarok Istenére esküszünk, esküszünk / Hogy rabok tovább nem leszünk!" A Kiskörúton át innen a Bem térre vonultak, ahol Veres Péter, az Írószövetség elnöke készült beszédet mondani. Útközben a mindenki által jól ismert forradalmi dalokat énekelték, s az ekkor vagy az elmúlt órákban született jelszavakat skandálták: „Bem apó és Kossuth népe / Együtt megyünk kéz a kézbe!"; „Nagy Imrét a kormányba /Rákosit a Dunába!"; „Munkás-parasztgyerekek /Együtt megyünk veletek!"; „Szabadságra szavazunk /Kossuth-címert akarunk!"; „Azt kérdezik Pesten-Budán /Hová lett a magyar urán?". S egyre gyakrabban és egyre erősebben: „Ruszkik haza /Ruszkik haza!", illetve „Aki magyar, velünk tart!" A házak ormára időközben zászlók kerültek, amelyek közepéből kezdték kivágni a „Rákosi-címert". A járókelők és a Nyugati pályaudvar környékén a délelőtti műszakból hazaigyekvő munkások közül sokan beálltak a menetbe. A korabeli rendőrségi jelentés szerint a Bem-szobornál már 50 ezren tolongtak, és a tüntetők száma percről percre szaporodott. Amikor megfordultak és a kora esti órákban a közeli hidakon át a Parlament felé hömpölyögtek, már közel 200 ezren lehettek. „Tömegek és tömegek, zárt sorokban, sokan karonfogva, ragyogó arccal, fegyvertelenül. Legtöbbje 25 éven aluli, lányok, fiúk, ifjúmunkások, egyenruhások és pár katona is. Voltak idősebbek is. Tanárok, tanárnők, orvosok, mérnökök, postások, bányászok és munkások. A nép fiai, akiket bábokká, gépekké akartak tenni. Diákotthonok árva gyerekei az ország minden részéből. Hamis jelszavak zuhatagában áztatott gyerekek. Gyökértelen, hazátlan, istentelen, téves eszméket hirdetők kezében gyúrt ifjúság, amely megtalálta önmagát, amelynek ősi vére felszabadította gúzsba kötött tagjait, amely akarni tud. Hazát akar, Szabadságot akar, élni akar, és azért halni is kész. Megrendülve álltam ott, és én, aki már évek óta csak azt kívántam, hogy minél előbb meghalhassak, egyszerre úgy éreztem, hogy élni szeretnék még 20-30 évig, hogy láthassam azt a Magyarországot, amit ezek a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

fiatalok fognak megteremteni” – jegyezte fel e mámorító órákról az egyik „osztályidegen”, az 1867-ben koronázó Andrássy Gyula unokája, Pallavicini-Andrássy Borbála.[1]

Este 6-7 órától az események irányíthatatlanná váltak, és a főváros három pontján folytatódtak. Legtöbben a Parlament előtti téren szorongtak, ahol Nagy Imrét akarták hallani. Az emberek hangulatára jellemző, hogy amikor az „Öreg” nagy sokára előkerült, s színtelen, az 1953-as célokat újrafogalmazó beszédéhez a szokásos „Elvtársak!” megszólítással hozzákezdett, a tömegből többen közbekiabáltak: „Nem vagyunk mi elvtársak / Nem vagyunk mi elvtársak!”. A Városliget mellett összeverődött tömeg az 1951-ben felavatott Sztálin- szobrot döntötte le, majd darabolta fel – lángvágókkal. Azon túl, hogy Sztálin Rákosival együtt minden rossz szimbólumává vált, az embereket irritálta az is, hogy a 10 méter magas talapzaton álló 8 méteres bronzszobor alapanyagát Tisza István, Andrássy Gyula, Görgey Artúr és mások szobrainak a beolvasztásából nyerték. A testétől megfosztott hatalmas fejet aztán teherautóval a Blaha Lujza térre, a Nemzeti Színház közelébe vontatták, ahol valaki egy zsákutcát szimbolizáló útjelző táblát helyezett rá. A tüntetők harmadik csoportja a Bródy Sándor utcába, a Rádió épületéhez vonult, hogy az előző este megfogalmazott s a tömeg által jelszavasított követeléseiket bemondassák. A Rádió vezetői ezt nem engedélyezték. Este 8 órakor ehelyett a 23-án reggel hazaérkezett Gerő beszédét sugározták, amely „nacionalista tüntetésnek” bélyegezte a felvonulást, és kemény retorziókat helyezett kilátásba. Az addig békés tömegmegmozdulás itt és ezután kezdett átalakulni fegyveres felkeléssé. A Rádió védői közül valaki a tüntetők közé lőtt, akik az erősítésként küldött katonáktól kapott és zsákmányolt, illetve a közeli gyárak raktáraiból szerzett fegyverekkel hamarosan ostromolni kezdték az épületet. A harc este 11 felé kezdődött, s reggelre a felkelők győzelmével végződött. Közben a város számos más pontján, többek között a Széna téren, a Corvin közben és a Baross téren is fegyveres csoportok szerveződtek, amelyek felvették a harcot a hajnali óráktól megjelenő szovjet páncélosokkal. A főváros körüli szovjet csapatok beavatkozását, amelyek egyébként maguktól is készültek erre, Gerő Ernő kérte telefonon, amelyet utólag, 26-án Hegedüs András mint volt miniszterelnök antedatálva írt alá. Magát a döntést az SZKP Elnöksége hozta meg 23-án este 9 órakor, Hruscsov kezdeményezésére.

64. Felkelők a Múzeum körúton. 1956. október

A szovjet tankokkal szembeszálló fegyveresek zöme fiatal munkás vagy ipari tanuló volt, akik a szovjet háborús filmeken és partizánregényeken nőttek fel, s most ugyanolyan eszeveszett bátorsággal közelítették meg a szovjet és az őket támogató magyar katonai és

[11] Pallavicini-Andrássy Borbála kitelepítési és 1956-os naplója. Budapest, 1990, Gondolat, 232.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ÁVH-egységeket és dobták maguk fabrikálta benzines palackjaikat – a Molotov-kokté- lokat – a páncélosokra, mint regénybeli hőseik. A gyakran tizenéves „pesti srácokhoz" a társadalom más rétegeiből, volt frontkatonák, altisztek, tisztviselők, munkások és az egyetemisták közül is csatlakoztak, ám csak jóval kisebb számban. S persze feltűntek az alvilág és az éjszakai élet „vagányai" is, akik semmilyen „balhéból" nem maradhattak ki. A harcosok együttes száma nem sokkal haladta meg a néhány ezret, viszont őket támogatta a lakosság többsége. 24-26-án számos gyárba hatoltak be fegyverért, lőszerért, üzemanyagért és teherautóért, sőt megtámadtak laktanyákat és rendőrkapitányságokat is. A küzdelem a városi gerillaharc formáját öltötte. Frontális ütközetekre nem került sor; a felkelők lesből ütöttek rajta kisebb alakulatokon, semmisítettek meg szűk utcákba szorult tankokat, s ostromoltak meg néhány középületet. A szovjet tankok pedig célpont hiányában vaktában lövöldöztek – mozgó alakokra s épületekre, ahol felkelőket sejtettek. A helyismerettel rendelkező magyar honvéd- és BM-alakulatok ugyanakkor több száz fegyverest foglyul ejtettek.

65. Harckocsik az Üllői út és a Nagykörút kereszteződésében. Háttérben a Kilián laktanya szétlőtt sarka. 1956. október 28. körül

Egységes vagy akárcsak jól körülhatárolható ideológiával a felkelők nem rendelkeztek. Kommunisták és antikommunisták egyaránt akadtak közöttük; a pillanatnyi célokon túlmutató közös nevező a nemzeti függetlenség visszaszerzése és a diktatúra lerombolása volt. Erre utal, hogy a forradalom alatt rádión leadott és külföldön regisztrált 225 ismétlődő követelés közül 78 (35%) a függetlenségre, 69 (31%) a politikai rendszer reformjára, 63 (28%) a gazdasági reformokra, 15 (6%) pedig a sajtó- és a vallásszabadságra vonatkozott. Az egyetemisták pontjaihoz hasonlóan e követelések között sem akadtak olyanok, amelyek a háború előtti politikai rendszert kívánták volna visszaállítani vagy az államosításokat akarták volna érvényteleníteni. Nem merült fel a határrevízió, sőt még a kisebbségi jogok kérdése sem.

Október 24-25-én a 23-ai budapestihez hasonló tömegdemonstrációkra került sor számos nagy ipari és/vagy egyetemi városban, sőt alkalmanként kisvárosokban és községekben is. Ezek általában a régi vezetők leváltásával s új irányító testületek – nemzeti tanácsok, forradalmi bizottságok – megalakításával végződtek. A tüntető tömeg és a helyi fegyveres erők között számos esetben került sor kisebb-nagyobb összecsapásra, amely több fegyvertelen tüntető és a tömegszenvedély célpontjává vált ávós tiszt életét követelte. A

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

mosonmagyaróvári határőrlaktanya előtti sortűz például több mint félszáz ártatlan ember életét oltotta ki. Bizonyára fekvése, a Nyugathoz való közelsége miatt a vidék forradalmának egyik központjává Győr, míg a másikká a legnagyobb ipari város, Miskolc vált. A falvak többsége viszonylag nyugodt maradt. A téeszek jó része ugyan feloszlott, a leggyűlöltebb emberek ablakait beverték, s a párttitkároknak és a tanácselnököknek gyakran menekülniük kellett a népharag elől. Harcokra, lincselésekre azonban csak ritkán került sor. Kisebb antiszemita atrocitásokat összesen 16 településről jelentettek. Budapest, ahol a legtöbb zsidó lakott, néhány antiszemita jelszó felröppentésétől eltekintve, amit a tüntetők nem vettek át, mentes maradt mindenfajta zsidóellenes megnyilvánulástól.

A még két-három nappal korábban is mindenhatónak gondolt párt- és állami vezetés tehetetlenül állt a fejlemények előtt. Október 23-án éjjel Nagy Imrét visszavették a Politikai Bizottságba, s a Központi Vezetőség határozata alapján az Elnöki Tanács miniszterelnökké nevezte ki. Újjáalakult a Titkárság, amelynek tagjai a börtönviselt „hazaiak", Kádár János, Kállai Gyula és Donáth Ferenc lettek. Gerő azonban továbbra is helyén maradt, s egyelőre Nagy Imre és Kádár is az események után kullogtak. (Szgy. II/104—108.) Az új kormány október 24-én reggel kijárási tilalmat rendelt el, statáriumot hirdetett, s a rádió ismételten „fasiszta és reakciós elemeknek", illetve „ellenforradalmároknak" bélyegezte a felkelőket. Eleinte nemcsak Gerő és Kádár, hanem Nagy Imre is ezt a frazeológiát használta. Ezekben az órákban a rádió volt az egyetlen összekötő kapocs a vezetés és a felkelők között. Miután senki sem tette le a fegyvert, s a kijárási tilalmat sem tartották be, az ablakba tett rádiókészülékek újabb és újabb határidőket közöltek – tovább csökkentve a pártvezetés és a kormány hitelét. A pártközpontban október 24-én alakult Katonai Bizottság – Münnich Ferenc, Nógrádi Sándor, Fehér Lajos, Mező Imre stb. – s a megbízhatónak tartott ÁVH-s egységekből és volt kommunista ellenállókból általa szervezett fegyveres osztagok határozott ellencsapásra készültek. Nagy Imre azonban ingadozott, s az éjszaka folyamán a kijárási tilalom feloldása mellett döntött. A rádió hajnali 5 órától azt próbálta elhitetni, hogy „az ellenforradalmi bandákat lényegében felszámoltuk", s arra szólította fel a fővárosiakat, hogy vegyék fel a munkát. A kijárási tilalom csak éjszakára, este hattól reggel hatig maradt érvényben.

Élve a lehetőséggel október 25-én délelőtt a 23-ainál is hatalmasabb tömegek lepték el a belvárosi utcákat. Spontán tüntetőoszlopok képződtek, amelyek többsége a Parlament felé hömpölygött. És ekkor újabb tragédia történt: a fegyvertelen tömegen sortűz kaszált végig, amelynek közel száz halálos és rengeteg sebesült áldozata lett. A gyilkos provokátorok kiléte pontosan még ma sem ismeretes. Valószínű, hogy a kormánynegyed védelmére vidékről felrendelt és a teret övező épületek tetején elhelyezett ÁVH-alakulatok nyitottak tüzet. A véres esemény mindenesetre olaj volt a tűzre. A már lankadni látszó fegyveres harc új erőre kapott, és a népharag brutális erővel fordult az addig is gyűlölt kék parolisok ellen. Ezután öltött nagyobb méreteket az ávósok utáni hajtóvadászat, és kezdődtek a kegyetlen utcai lincselések. A forradalom két hete alatt önkényesen kivégzett vagy halálra kínzott 28 fő közül 23 tartozott az ÁVH kötelékébe. Az indulatok leginkább a budapesti pártbizottság Köztársaság téri székházának október 30-ai ostroma alatt és után szabadultak el. A támadásra részben azért került sor, mert az épületet védő karhatalmisták környékbeli őrjárataik során többször felkelőket ejtettek foglyul, részben pedig azért, mert az emberek titkos föld alatti börtönöket feltételeztek a tér, illetve az épület alatt. A többórás tűzharc után a magukat megadó védők közül mintegy 20-at lőttek agyon vagy kínoztak halálra.

A Parlament előtti vérengzést követően Nagy Imre és a 24-én Budapestre érkezett szovjet tanácsadók – Mikojan és Szuszlov – kezdeményezésére menesztették Gerőt és a régi vezetés néhány más tagját. Az MDP új első titkára Kádár János lett. A felkelés megítélése azonban nem változott. Rádiónyilatkozataikban egyelőre Kádár is és Nagy Imre is „ellenforradalmárokról" beszélt. (Szgy. II/109.) A harc folytatódott.

A rendelkezésre álló dokumentumok szerint Nagy Imrében 26-ára tudatosult, hogy a kormánynak két lehetősége van: a Katonai Bizottság javaslatait elfogadva és a szovjet csapatokra támaszkodva kíméletlenül leverni a felkelést, vagy pedig átértékelve azt, és elfogadva a diákok és a felkelők követeléseit, az események élére állni. Súlyos lelki tusa közepette – október 27-én eszméletvesztéssel együtt járó kisebb szívroham is érte – Nagy az utóbbi mellett döntött, s ezzel átlépte a Rubicont. A változás és az események átértékelésének első jele a kormány átalakítása volt október 27-én reggelre. Az új kabinetben helyet kapott több nem vagy kevésbé kompromittált kommunista, például Lukács György, valamint a Kisgazdapárt egykori vezetői közül Tildy Zoltán s a Szovjetunióból néhány hónapja hazaengedett Kovács Béla. Ennél is fontosabb volt, hogy addigi álláspontját feladva a Központi Vezetőség október 28-án újraértékelte az eseményeket, s „ellenforradalom" helyett „nemzeti demokratikus mozgalomnak" minősítette a történteket. (Szgy. II/110-111.) E határozat alapján a kormány leállította az általános támadás előkészületeit, s tűzszünetet rendelt el. Délutáni rádióbeszédében Nagy további fontos bejelentéseket tett. Közölte, hogy a szovjet katonai alakulatok rövidesen elhagyják Budapestet, s idővel egész Magyarországról kivonulnak. Elismerte a felkelés alatt vagy eredményeként létrejött forradalmi szervezeteket, s ígéretet tett ezek integrálására az állami intézményrendszerbe. A harcosok számára teljes amnesztiát helyezett kilátásba. Bejelentette, hogy az ÁVH-t feloszlatják, hogy március 15-e ismét nemzeti

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ünnep lesz, s hogy visszaállítják a Kossuth-címert. Szólt arról is, hogy a kormány általános bér- és normarendezést fog előterjeszteni, s hogy az erőszakos téeszesítéseknek véget vetve az új agrárpolitika támogatni fogja a magánparasztokat.

66. Újságárus az Attila utcában. 1956. október

Nagy Imre október 28-ai bejelentéseivel a kormány összhangba került a diákok és a tüntetők eredeti követeléseivel. Az ezen az alapon megkezdett tárgyalások eredményeként október 30-ára megalakult a Nemzetőrség, amely a rendőri alakulatok mellett a felkelők csoportjaira épült. A testület főparancsnoka Király Béla lett. A szovjet csapatok ugyanezen a napon megkezdték a kivonulást Budapestről. Az MDP feloszlott, s Magyar Szocialista Munkáspárt néven alakult újjá. Szervezői között ott volt Kádár, Nagy Imre, Lukács György, Donáth Ferenc és Losonczy Géza. Ezzel egyidejűleg a régi koalíciós pártok is újjáalakultak. A Független Kisgazdapárt október 30-án Kovács Béla vezetésével, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt pedig október 31-én Kéthly Anna, illetve Farkas Ferenc irányítása alatt. (Szgy. II/112-115., 125-128.) A „társutasok” egyetlen párt vezető testületében sem kaptak helyet. Október 31-én megjelent a fővárosban a mindaddig házi őrizetben tartott hercegprímás, Mindszenty József, akit egy páncélos alakulat szabadított ki és hozott a fővárosba, miközben a kormány is elrendelte szabadlábra helyezését. A forradalom különleges hatalmi szervei voltak a munkástanácsok, amelyek teljesen spontán módon jöttek létre az egyes üzemekben.

Az egypártrendszer felváltása többpártrendszerrel megegyezett Nagy Imre és az MSZMP vezetőinek jövőre vonatkozó elképzeléseivel. A november 2-án újjáalakult kormányban a kommunistákat Nagy Imrén kívül már csak két fő, Kádár és Losonczy képviselte, a kisgazdákat és a szociáldemokratákat viszont három-három és a parasztpártiakat is kettő. Az utóbbiak egyike Bibó István volt. Honvédelmi miniszter Maléter Pál ezredes lett, aki a Kilián laktanya felmentésére kirendelve október 25-26-án még a felkelők ellen harcolt, ezt követően azonban katonáival együtt a szabadságharcosok oldalára állt. (Szgy. II/133-134.) Október utolsó napjaiban úgy látszott, hogy Moszkva is elfogadja a kibontakozásnak ezt az útját. A kormány egyes lépéseire minden esetben a Budapesten tartózkodó szovjet tanácsadókkal, illetve Andropov nagykövettel való egyeztetés után került sor. Október 30-án a szovjet kormány olyan nyilatkozatot adott ki, amelyben kinyilvánította készségét a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának megtárgyalására. Ebből Magyarország blokkon belüli státusának újragondolására lehetett következtetni. A Szovjetunióval jó viszonyt fenntartó, de belpolitikailag Finnországhoz, illetve Jugoszláviához hasonlóan önálló Magyarország víziója a kormánytagok, a pártvezetők és a felkelők túlnyomó többségét egyaránt bizakodással töltötte el. November 3-ai nyilatkozatában – az egyház jogainak

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

helyreállítása és a „bukott rendszer örököseinek” felelőssége mellett – maga Mindszenty is arról beszélt, hogy „.. .demokratikus vívmányokat fejlesztő, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátolt magántulajdon alapján álló, kizárólag kultúr-nacionalista elemű nemzet és ország akarunk lenni”, s hogy „.mi, a kis nemzet, barátságban, zavartalan, békés, kölcsönös megbecsülésben kívánunk lenni a nagy Amerikai Egyesült Államokkal és a hatalmas orosz birodalommal egyaránt”.[2] (Szgy. II/134-136.) Ám a szabadság mámorító délibábja rövidesen eltűnt a horizontról. Bár a szovjet vezetésen belül felvetődött Magyarország „finlandizálásának” lehetősége, az SZKP elnöksége október 31-én nagyobb vita nélkül a felkelés leverése, s Magyarország szatellit státusának helyreállítása mellett döntött. (Szgy. II/118-123.)

Végső döntésük meghozatalában a Kreml urait – a magyar forradalom radikalizálódása mint alapvető ok mellett – két külső körülmény is motiválta: a szuezi válság és az Egyesült Államok magatartása. A szuezi válság azzal kezdődött, hogy a Szovjetunió támogatását élvező egyiptomi elnök, Nasszer 1956 nyarán felmondta a csatorna használatára vonatkozó brit koncessziót, s bejelentette szándékát a Földközi-tenger és a Vörös-tenger közötti összeköttetést biztosító hajóút államosítására. Nagy-Britannia számára ez elfogadhatatlan volt. A magyar forradalom következtében keletkezett zavart kihasználva október 29-én Izrael megtámadta Egyiptomot, s a támadáshoz rövidesen Nagy-Britannia és Franciaország is csatlakozott. A Szovjetunió nem vállalta a konfrontációt, hanem tanácsadóit és nehézfegyvereit visszavonva sorsára hagyta Egyiptomot. Ennek fejében viszont elvárta, hogy Kelet-Európában, azaz Magyarországon a Nyugat tanúsítson passzív magatartást. Bár rokonszenvtüntetésekre a nyugati világ legtöbb nagyvárosában sor került, az egyes kormányoktól, illetve a NATO-tól távol állt katonai eszközök alkalmazása a Szovjetunióval szemben. Charles Bohlen, az Egyesült Államok moszkvai nagykövete október 30-án, tehát az izraeli támadás másnapján ezt hivatalos jegyzékben is a Kreml tudomására hozta. John Foster Dulles külügyminiszter ebben leszögezte, hogy az Egyesült Államok nem tekinti potenciális katonai szövetségesének a kelet-európai államokat, köztük Magyarországot. Más szóval: nem fog beavatkozni. (Szgy. II/116—118.) A magyar forradalom sorsát megpecsételő döntés ezt követően született meg. Konyev marsall, a Varsói Szerződés főparancsnoka október 31-én kapta meg a parancsot a magyarországi „ellenforradalom” leverésére és a „rend” helyreállítására. A beavatkozáshoz utólag, november 1-2-án a „baráti szocialista országok” vezetői is beleegyezésüket adták.

A szovjet csapatmozgásokról kapott tájékoztatók alapján Nagy Imre már október 31-én érzékelte, hogy a Szovjetunió megváltoztatta álláspontját. November 1-jén ezért magához kérette Andropov nagykövetet, aki azonban tagadta, hogy a szovjet hadsereg támadást készítene elő Magyarország ellen. A nap folyamán szaporodtak a szovjet csapatmozgásokkal kapcsolatos aggasztó hírek. Nagy Imre ezek hatása alatt s a szovjetek kétszínűségére rádöbbenve jelentette be délután 6 órai rádióbeszédében, hogy Magyarország kilép a Varsói Szerződésből, és semleges állammá alakul. (Szgy. II/124.) Ezzel egyidejűleg, s másnap ismét közölte ezt az Egyesült Nemzetek főtitkárával, Dag Hammarskjölddel is. Üzeneteiben kérte, hogy az ENSZ és a nagyhatalmak ismerjék el Magyarország semlegességét, s a Biztonsági Tanács tűzze napirendre a magyarkérdést. Segélykéréseire válasz nem érkezett. Az ENSZ és a nagyhatalmak a szuezi válsággal voltak elfoglalva.

A szovjet csapatok november 4-én, vasárnap hajnalban kezdték meg Forgószél hadműveletnek nevezett támadásukat Budapest ellen. A magyar honvédség nem fejtett ki ellenállást. A honvédelmi miniszter, Maléter Pál, akit mint a magyar fegyverszüneti delegáció vezetőjét a szovjetek már korábban tőrbe csaltak és letartóztattak, nem szólíthatott fel erre. Király Béla, a Nemzetőrség főparancsnoka és Budapest katonai parancsnoka ugyancsak nem adott ki ilyen parancsot. Az ellenállást reménytelennek ítélve törzsével együtt a budai hegyekbe, majd onnan Ausztria felé vonult vissza. Ezzel magyarázható, hogy a szovjet páncélosok meglehetős gyorsasággal keresztülrobogtak a városon, s reggel 8 órára elérték a Parlamentet. A vezető politikusok közül ott addigra már csak Bibó István maradt. (Szgy. II/137—138.) A kommunisták – mintegy negyvenen – a jugoszláv követségtől kértek és kaptak menedéket, Mindszenty pedig az amerikaitól. Tildy a brit követségre akart menni, de menedékjog iránti kérelmét visszautasították.

A valóságos helyzetnek meglehetősen ellentmondott Nagy Imre rövid rádiónyilatkozata, amely így hangzott: „Itt Nagy Imre beszél, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa elnöke! Ma hajnalban a szovjet csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt. Csapataink harcban állnak! A kormány a helyén van! Ezt közlöm az ország népével és a világ közvéleményével!”[2] (Szgy. II/137.) A közleményt először fél 6 körül sugározta a Szabad Kossuth Rádió, majd 8 óra 7 percig, többször megismételte, aztán örökre elnémult. Kezdetben talán ezért is, de később már nyilvánvalóan büszkeségből, dacból, fanatizmusból és a „szabad világ” segítségében bízva a felkelők nem tették le a fegyvert, hanem ismét szembeszálltak a szovjet túlerővel. A Kilián laktanya november 5-én, a Citadella 7-én esett el. Az újpesti és a csepeli ellenállási gócokat november 10-11-ére számolták fel. Súlyos harcok folytak

[2] Aforradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23.—november 9. Szerk. Kenedi János. Budapest, 1989, Századvég-Nyilvánosság Klub, 487.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Dunapenteléért, ahol a felkelők által üzemeltetett rádió adásaiból szinte óráról órára lehetett követni az élelmiszer-, lőszer- és kötszerhiánytól szenvedő harcosok ellenállásának felmorzsolását, valamint más bánya- és iparvidékeken, így például Dorog, Tatabánya és Pécs környékén. November 10-11-e után a hegyekbe húzódtak vissza a szabadságharcosok, ám néhány nap múltán onnan is kiszorultak. (Szgy. II/138-140.)

A november eleji ellenállók nagyjából ugyanazok voltak, mint a 24-25-ei felkelők. Erre utal, hogy az október 23-a és 1957 januárja között elesett mintegy két és fél ezer személy 44%-a a 25 éven aluliak, s 58%-a a fizikai dolgozók közül került ki. A halálesetek túlnyomó többsége – 78%-a – Budapesten történt. A harci cselekményekben megsérültek többsége – a mintegy 20 ezer fő 77%-a – ugyancsak budapesti, s csaknem fele 30 éven aluli volt. A harcok tehát igen nagy mértékben a fővárosra koncentrálódtak, s tipikus, jellegadó résztvevői fiatal munkások voltak.

A Szabad Kossuth Rádió által ismételt kétségbeesett segélykérésekkel csaknem egy időben november 4-én reggel egy másik rádiónyilatkozat is elhangzott. Ezt a szovjetek által ellenőrzött szolnoki rádió hullámhosszán, de Munkácsról sugározták. Ez arról tájékoztatott, hogy Kádár János vezetésével, valamint Marosán György és Münnich Ferenc részvételével „magyar forradalmi munkás-paraszt kormány” alakult. A közlemény arról is szólt, hogy a szovjet hadsereg segítségével az új kormány harcot hirdetett az „ellenforradalom” ellen. (Szgy. II/143—145.) A bejelentés hátteréről akkor még semmit sem lehetett tudni. Azóta fény derült rá, hogy Kádárt ugyanúgy a szovjet vezetők választották ki, mint előtte Nagy Imrét, Gerőt és Rákosit is. Miután október 31-én meghozták a sorsdöntő határozatot a beavatkozásról, felvették a kapcsolatot vele, s november 1-jén éjszaka repülővel Moszkvába szállították. Kádár vállalta a ráosztott szerepet. (Szgy. II/128-133.) Ot és héttagú kormányát szovjet páncélosok hozták a fővárosba november 7-én. Az ellenállás ekkor még tartott, s a remény, hogy a forradalmi vívmányok megmaradnak, még élt. Hetek, hónapok teltek el, mire mindenki megértette: sem az ENSZ nem segít, sem Amerika; Magyarország továbbra is a szovjet blokk része marad, s kibontakozásra, ha egyáltalán, csak a Szovjetunió által megszabott keretek között kerülhet sor.

Előre sejthető bukása ellenére a magyar forradalom vízválasztónak bizonyult az ország második világháború utáni történetében. A magyarokat reálisabb önszemléletre és arra tanította meg, hogy függetlenségi harcukban nem számíthatnak hatékony külső támogatásra. A Szovjetuniót pedig arra, hogy a magyarokat nem lehet büntetlenül saját népükhöz hasonló alávetettségben tartani. E kölcsönös felismerés, s Kádár János erre alapuló megfontolt pragmatizmusának eredményeként alakult ki idővel az a sokak által „magyar modellnek” nevezett politika, amely a Szovjetunió nagyhatalmi érdekeinek és a pártállamiság alapjainak veszélyeztetése nélkül teremtett olyan viszonyokat, amelyeket a magyarok közül ugyan csak kevesen szerettek, de lehetséges optimumként szinte mindenki elfogadott. Ebben az értelemben az 1956-os forradalom és szabadságharc nem bukott el, hanem a Rákóczi-szabadságharchoz és 1848-1849-hez hasonlóan a kompromisszumkötés feltételeit javította.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

7. fejezet - VII. FEJEZET │ A KÁDÁR-KORSZAK

67. Kádár János beszél Kisújszálláson, 1957. augusztus 20-án

A XX. századi magyar politikusok közül Kádár János maradt legtovább hatalmon. 1956 novemberétől, amikor az élre került, 1988 májusáig, amikor onnan elmozdították, 32 esztendő telt el. Ez alatt az emberöltőnyi idő alatt Kádár mindvégig a rendszer egyetlen pártjának, a Magyar Szocialista Munkáspártnak első számú vezetője – előbb az Ideiglenes Intéző Bizottság elnöke, majd 1957-től 1985-ig a Központi Bizottság első titkára, illetve 1985 és 1988 között főtitkára -, valamint 1956-1958-ban és 1961-1965-ben a Minisztertanács elnöke volt. Hatása, befolyása a legújabb kori magyar történelemre, amelynek a kutatása még éppen csak elkezdődött, ezért rendkívüli, csak a legnagyobbakéhoz mérhető. Azt, hogy neve már életében korának és rendszerének szinonimájává vált – a Kádár-korszak mellett a kádárizmus és a Kádár-rendszer is meggyökeresedett fogalmak -, mindennél jobban mutatja ezt.

A Kádár-korszak két nagy szakaszra osztható. Az elsőt, amely névadójának hatalomra kerülésétől 1962-1963-ig tartott, a forradalmárokkal való véres leszámolás, a diktatúra intézményrendszerének restaurálása, Kádár személyi hatalmának a megszilárdulása és végül a rendszer nemzetközi elismertetése jellemezték. Ezenközben egyértelművé vált, hogy 1956 alapvető céljai – a függetlenség és a demokrácia – nem valósulhatnak meg, ám egyben az is, hogy az 1956 előtti sztalinista politikához nincs visszatérés; Rákosi, Gerő és társaik nem juthatnak többé szerephez Magyarországon.

A második nagy szakasz, amely alatt az elméletileg egyébként mindvégig kidolgozatlan, s zárt logikai konstrukció helyett sokkal inkább pragmatista gyakorlatként értelmezhető „kádárizmus” stabilizálódott, és megkülönböztető jegyei karakterisztikussá váltak, az 1960-as évek elejétől az 1980-as évek végéig, a rendszer bukásáig tartott. A szocializmus „magyar modelljének” legfontosabb jellegzetességei a diktatúra totális jellegének autoriterré válása, tehát represszív jellegének enyhülése; a társadalom alrendszereinek – gazdaság, oktatás, tudomány, kultúra stb. – bizonyos mértékű önállósulása, s ezen belül mindenekelőtt az állami tulajdonra épülő tervgazdaság racionalizálása, valamint a pártállami ideológia hegemóniájának a megszűnése; továbbá a mindennapi élet depolitizálása és a társadalom fogyasztási-modernizálódási igényeinek a kielégítésére való törekvés voltak. A liberalizálódás áthághatatlan korlátait az egypártrendszer, illetve az MSZMP vezető szerepének megkérdőjelezhetetlensége, valamint a Szovjetunió külpolitikájához és az általa irányított katonai szövetséghez (Varsói Szerződés) való feltétlen hűség jelentették.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az önmagában negyedszázadnyi második szakaszon belül természetesen több kisebb alperiódus különböztethető meg. Az egyik legfontosabb szakaszhatár közismerten 1968, az új gazdasági mechanizmus bevezetésének az éve. Az, ami a kádárizmusból jó volt, és amit az emberek szerettek, jórészt ezzel függött össze. Az 1968-as nekilendülést 1972 és 1974 között reformellenes intézkedések fékezték le. Ugyanekkor a marxista reformértelmiséggel szemben is retorziókat alkalmaztak. Posztsztalinista fordulatra, a társadalom különböző szegmenseivel megkötött kompromisszumok visszavonására azonban nem került sor. Sőt ekkortól vette kezdetét a nemzeti múlthoz való – addig rendkívül kritikus és kirekesztő – viszony újragondolása, a szomszédos országokban élő magyar kisebbség sorsának alakulására való nagyobb odafigyelés, és a szovjet elvárásoknak addig szolgai módon megfelelni igyekvő külpolitika felváltása egy olyan diplomáciával, amely a nemzeti érdekekre nagyobb súlyt helyezve az ország mozgásterének állandó tágítására törekedett. A kibontakozó gazdasági válságtól is sarkallva az 1970-es és 1980-as évek fordulóján ismét felülkerekedett a reformszellem, amelynek eredményeként az 1980-as évek közepére egy újabb modellváltás körvonalai rajzolódtak ki. A gazdaság a magántulajdont részben rehabilitáló vegyes tulajdonú és a piaci mechanizmusoknak egyre nagyobb szerepet biztosító vegyes rendszerű irányítás felé haladt; a politikai rendszer az érdekek artikulálását az egy- pártrendszer keretei között biztosító struktúrák kialakításával kísérletezett; a szellemi élet szabadságát korlátozó tabuk és tilalomfák köre minimálisra szűkült.

Kádár viszonya az újabb modellváltáshoz ambivalens volt. Miután más kiút a maga és rendszere megrendült legitimitásának helyreállításához nem látszott, nem akadályozta, legfeljebb néha fékezte a radikális reformokat, noha helyességükről nem mindig volt meggyőződve. Az 1985 után kialakult új nemzetközi helyzetben lehetővé vált rendszerváltozás – a magántulajdonon alapuló piacgazdaság, a függetlenség és a többpárti demokrácia perspektívája – azonban elfogadhatatlan volt számára. A sors egyrészt kegyetlen volt hozzá: élete végén előbb saját elvtársai fosztották meg hatalmától, majd arra kényszerült, hogy végignézze Nagy Imre és társai újratemetését. A sors másrészt kegyes volt hozzá: Nagy Imre hivatalos rehabilitálásának a napján meghalt, és a rendszerváltozást magát már nem élte meg.

A Kádár-korszak része annak a közel fél évszázadnak, amely alatt Magyarország a Szovjetunió befolyási övezetéhez tartozott, szuverenitása korlátozott volt, és a magyar nép többsége által kezdetben élesen elutasított, múltjától, hagyományaitól nagyrészt idegen gazdasági, társadalmi és politikai keretek között fejlődött. Nem kétséges tehát, hogy a korai 50-es évekkel együtt maga is a XX. századi magyar történelem államszocialista, pártállami fejezetéhez tartozik. A Rákosi-korszaktól eltérően ugyanakkor számos területen elérte vagy megközelítette az adott kereteken belül lehetséges és elérhető optimumot, miáltal a magyar társadalom jelentős része fogadta el lélekben is sajátjaként. Bár részletes történetének a megírása még várat magára, legfontosabb jellegzetességei már ma is ismeretesek. Eddig követett módszerünkhöz hasonlóan ezeket a jellegzetességeket ezúttal is tematikus elrendezésben, a politikai rendszer, a gazdaság, az oktatás, a társadalmi viszonyok, a kultúra és a külpolitika aspektusából mutatjuk be.

1. 1. MEGTORLÁS ES POLITIKAI KONSZOLIDÁCIO

Bár a fegyveres ellenállás gócait 1956. november 10-11-ére a szovjet hadsereg felszámolta, az új hatalommal szembeni társadalmi ellenállás folytatódott. (Szgy. II/147-153.) A forradalom szelleme mindenekelőtt a különböző értelmiségi szervezetekben – Írószövetség, Magyar Újságírók Szövetsége, diákbizottságok – élt tovább. Az ő képviselőikből (Déry Tibor, Keresztury Dezső, Bessenyei Ferenc, Pais Dezső stb.) alakult meg november 21- én a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa, amely Kodály Zoltánt választotta elnökévé.

Felhívásukban követelték az ország szuverenitásának helyreállítását, a szovjet csapatok kivonását, reprezentatív kormány alakítását a „legszélesebb nemzeti alapon” és minden erő egyesítését „az ország szocialista és demokratikus alapon való újjáépítésére”.[1] Ezt és más szervezetek kiáltványait fiatalok százai másolták, sokszorosították és ragasztották a főváros szabad falfelületeire.

A társadalmi ellenállás másik szervezeti bázisává a forradalom alatt megalakult munkástanácsok váltak. (Szgy. II/146.) Ezek képviselőiből alakult meg november 14-én a Nagy-budapesti Központi Munkástanács, amely Rácz Sándor 23 éves szerszámkészítőt választotta elnökévé. A szervezet az értelmiségi csoportokhoz hasonlóan követelte a szovjet csapatok kivonását, a Kádár-kormány felváltását a Nagy Imre-kormánnyal és politikai demokrácia intézményes biztosítását. Ugyanakkor elítélt mindenféle restaurációs törekvést, és hitet tett a szocializmus alapelvei, így például az állami és a társadalmi tulajdon fenntartása mellett.

[1] Hegedűs B. András: Egy értelmiségi alternatíva: A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsának alapító nyilatkozata. Világosság, 1989/4. 279-281.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A politikai ellenállás egyszemélyes intézménye volt Bibó István, aki a Nagy Imre-kor- mány tagjai közül egyedül maradt november 4-e után is a Parlamentben. Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására című, november 6-ai javaslatában, mely kézről kézre terjedt, Bibó a kibontakozás szovjetek számára is elfogadható formáját körvonalazta. Ennek egyik meghatározó vonása „a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rend (szocializmus)" (közösségi tulajdonban maradó gyárak, munkásigazgatás, önkéntes szövetkezetek mellett 20-40 hold alatti paraszti magángazdaságok fennmaradásának lehetősége stb.), a másik a „népképviseleten és a szabadságjogok teljességén alapuló parlamentáris demokrácia" volt. Külpolitikai szempontból garantálni kívánta a szovjet biztonsági érdekeket, viszont követelte a szovjet csapatok fokozatos kivonását.[2] Bibó Tervezetének hatása szinte minden más, ezekben a napokban született programjavaslatban fellelhető.

Az értelmiségi csoportosulásoktól és a munkástanácsoktól függetlenül, de ugyancsak ellenállásra biztatott az amerikai követségre menekült s a magyar katolikus egyház fejeként onnan utasításokat kiadó Mindszenty József. Ebbéli tevékenységében a Vatikán is támogatta. 1956. november 5-én kiadott Datis nuperrime kezdetű enciklikájában a pápa elítélte a magyar felkelés véres leverését, majd november 10-ei rádióbeszédében ismételten tiltakozott a szovjet hadsereg beavatkozása ellen. A Szentszék és Mindszenty 1957 januárjára mindazokat a helynököket és irodaigazgatókat elmozdította állásukból, akik 1951-től részt vettek a papi békemozgalomban. A későbbiekben kiközösítés terhe mellett megtiltották, hogy katolikus papok az új rendszerben bármilyen politikai szerepet vállaljanak, beleértve az országgyűlési képviselőséget is.

A munkástanácsok és az értelmiségi szervezetek több alkalommal kezdeményeztek tiltakozó tömegakciókat. Ilyen volt a nagyobb gyárak november 21-22-ei sztrájkja, a 23-ai néma tüntetés az egész fővárosban, amikor délután 2 és 3 között minden leállt, és szinte elnéptelenedtek az utcák, s végül a december 4-ei asszonytüntetés a Hősök terén. Ezek az akciók a fővárosiakjelentős részének szolidaritásáról tanúskodtak. Ugyanakkor nőtt azoknak a száma, akik az ellenállás kilátástalanságára következtettek az események egymásutánjából. Közéjük tartozott Fekete Sándor, aki november végén kezdte fogalmazni később híressé vált tanulmányát. „Még új és új sztrájkok robbannak ki, a falakon új és új forradalmi jelszavak, időnként még a fegyverek is megszólalnak. De ez csak a felszín utógyűrűzése: a forradalom sorsa eldőlt akkor, amikor a szovjet tankok másodszor megindultak. Ma már a konszolidáció alapjait rakják le, s ez a konszolidáció sikerülni fog. Nem lesz végleges, nem lesz teljes, amolyan vegetatív konszolidáció lesz, de feltartani nem lehet és nincs is értelme. [...] a forradalom, legalábbis egy időre, véget ért" – rögzítette a kiábrándító valóságot a Hungaricus álnevet használó újságíró.[3]

A Budapestre érkezését követő első hetekben Kádár semmiféle tekintéllyel és hatalommal nem rendelkezett. Gyűlölet övezte itthon és ellenszenv külföldön. Megítélése hasonlított ahhoz, mint amiben a háború alatt Quislingnek vagy Sztójaynak volt része. Ezt Kádár egyik bizalmasa, s a későbbiekben legfőbb munkatársa, Aczél György is így látta. „Óriási gyűlölet tapasztalható Budapest népének túlnyomó többségében", „.a kormánynak, a pártnak tömegbázisa nincs", a minisztereket „muszkavezetőknek hívják" – jelentette ki a párt újjászerveződő vezetésének november 11-ei ülésén.[4] Az új hatalom elszigeteltségét fokozta, hogy a vezető nyugati országok sem ismerték el, és az ENSZ, amely november 4-én végre napirendjére tűzte a magyarkérdést, a hazai ellenállás szervezeteihez hasonlóan szabad választásokat követelt és azt, hogy a szovjet csapatok hagyják el Magyarországot. A nemzetközi szervezet arra vonatkozó kérését, hogy vezető tisztviselői vagy elfogulatlan megfigyelők beutazhassanak Magyarországra, a magyar bábkormány ismételten visszautasította.

A kibontakozás konkrét formájáról Kádár egyelőre nem rendelkezett határozott elképzeléssel. Ezzel magyarázható, hogy december elejéig nemcsak egymásnak ellentmondó nyilatkozatokat tett, hanem az ellenállás vezetőivel – így például a Központi Munkástanács képviselőivel – is tárgyalásokba bocsátkozott. Egy ilyen megbeszélés során kijelentette: „Feladjuk a párt monopolhelyzetét, többpártrendszert, tiszta, becsületes választásokat akarunk."[5] Nem zárta ki a megegyezés lehetőségét a jugoszláv követségen tartózkodó Nagy Imrével és csoportjával sem. Ezenközben energikusan dolgozott hatalmi bázisának kiépítésén. Legfontosabbnak saját fegyveres erő felállítását tartotta. Feltétlenül megbízható tisztekből, pártfunkcionáriusokból, valamint egykori görög és jugoszláv partizánokból kezdték szervezni a Magyar Forradalmi Honvéd Karhatalmat, amelynek tagjait röviden csak karhatalmistáknak, illetve – a szovjet hadseregben rendszeresített meleg vattakabátok után – pufajkásoknak hívta a népnyelv. Az első ezred november 10-én alakult meg, amelyet a hónap végéig még másik kettő követett. November végétől, december elejétől ezek a Horthy különítményeire

[2] Közli Bibó István Összegyűjtött Munkái. Szerk. Kemény István és Sárközi Mátyás. 3. köt. Bern, 1983, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 881-884.
[3] Hungaricus: Az 1956-os felkelés okairól és tanulságairól. Budapest, 1989, Kossuth, 12—13.
[4] A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinekjegyzőkönyvei. 1. köt. Szerk. Balogh Sándor, Némethné Vágyi Karola és Sipos Levente. Budapest, 1993, Intera, 41.
[5] Népszabadság, 1956. november 15. 1. [Szilárd népi hatalom: független Magyarország.]

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

emlékeztető rendcsináló, illetve megtorló alakulatok kezdték átvenni a szovjet hadsereg addigi szerepkörét: az utcai járőrözést, igazoltatást és razziákat.

1957 elejétől fontos szerep hárult egy másik új fegyveres testületre: a Munkásőrségre is. Ez az új hatalom félkatonai védelmi testülete volt. Egységei nem a hadsereg, hanem közvetlenül a pártszervek, legfelsőbb szinten a Központi Bizottság fennhatósága alá tartoztak, s tagjait otthon tartható kézifegyverekkel látták el. Az első munkásőrzászlóalj 1957 februárjában alakult meg Kőbányán. Bevetésükre sem ekkor, sem a későbbiekben nem volt szükség, s így erre nem is került sor. A szürke egyenruhás és géppisztolyokkal felszerelt egységek, melyek összlétszáma rövidesen elérte a 60 ezer főt, nagyobb tömegrendezvények esetén a későbbiekben a rendőrséggel együtt rendfenntartó feladatokat láttak el. (Szgy. II/168.)

A lakosság által gyűlölt ÁVH-t nem szervezték újjá. Arra viszont megvolt a lehetőség, hogy a volt ÁVH-sok az új fegyveres testületekbe, köztük az újjászerveződő rendőrségbe jelentkezzenek. Ezzel sokan közülük éltek is.

A hatalom megszilárdulásának, s egyben politikai irányvonala egyértelműsödésének első jele az Országos Munkástanács megalakulásának megakadályozása volt november 21-én a Sportcsarnokban. Az akciót a karhatalmisták hajtották végre. Ezt november 22-én Nagy Imrének és társainak elrablása és Romániába szállításuk követte, akik Kádár ígéretében bízva hagyták el a jugoszláv követség épületét. A forradalom kommunista vezetőit és családtagjaikat egy szovjet katonai alakulat ejtette foglyul – a jugoszlávok tudtával és Kádár beleegyezésével.

Az elmúlt hetek eseményeinek első értékelésére 1956. december 2-5-én került sor, a magát továbbra is MSZMP-nek nevező kommunista párt Ideiglenes Központi Bizottságának kibővített értekezletén. (Szgy. II/155-163.) Kádár és mások érvelését elfogadva a testület ellenforradalomnak bélyegezte az októberi felkelést, amelynek kitörését négy tényezőre vezette vissza. Ezek a következők voltak: 1. a „Rákosi-Gerő-klikk" tagjainak „antileninis- ta", „szektás és dogmatikus politikája", amely „figyelmen kívül hagyta az ország gazdasági adottságait", és „haladó hagyományaink és nemzeti érdekeink lebecsülésével" sértette a „magyar nép nemzeti és hazafias érzéseit"; 2. Nagy Imre és „csoportjának" tevékenysége, amely „a hibák kijavításához pozitív programot nem adott, egyoldalúan csak a pártot támadta, s egyidejűleg a reakciótól nem határolta el magát"; 3. „a Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom", amely az „októberi események előkészítésében és kirobbantásában alapvető tényező volt"; s végül 4. a „nemzetközi imperializmus", amely propagandaeszközeit a „ténylegesen meglévő hibákat mértéktelenül eltúlozva a rendszer elleni uszításra" használta fel.[6] Ez a dokumentum a Kádár nevével fémjelzett rendszerre és politikájára később olyannyira jellemző centrizmus, illetve „kétfrontos harc" első világos megfogalmazása volt. E kritika célpontjai – a külső és a belső „ellenség" mellett – a párton belüli bal- és jobboldali elhajlók, azaz az úgynevezett dogmatisták és a revizionisták voltak.

A december eleji értekezletet követően felgyorsult a „rendcsinálás" folyamata. December 5-én feloszlatták a különböző forradalmi bizottságokat. 9-én rajtaütöttek a Központi Munkástanács székházán, és mintegy 200 vezetőjét és aktivistáját letartóztatták. Az üzemi munkástanácsok egyelőre – 1957. november 17-éig – tovább működhettek. December 11-én betiltották a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsát, bevezették a statáriumot és a rögtönítélő bíráskodást, megkezdték a gyári munkásőrségek lefegyverzését. (Szgy. II/163-164.) Ugyanezekben a napokban ismét sortüzek dördültek: december 8-án Salgótarjánban, 10-én Miskolcon, 11-én Egerben lőttek a felvonuló tömegbe a karhatalmisták. A halálos áldozatok száma megközelítette a 100-at. 1957. január 18-án felfüggesztették az Írószövetség, majd két nap múlva a Magyar Újságírók Szövetségének működését. (Szgy. II/164-166.) Közben egyre-másra tartóztatták le a forradalom résztvevőit és az ellenállás szervezőit. Ügyeik tárgyalására ismét népbíróságokat alakítottak, és január 15-én – ebben is az 1919-1920-as fehérterrorra emlékeztetve – bevezették a gyorsított bűnvádi eljárást. A népbíróságok gyakorlatában a forradalomban való részvétel hűtlenségnek, lázadásnak, illetve a népi demokrácia elleni összeesküvésnek minősült, amelyért rendkívül súlyos büntetéseket lehetett kiróni. Decemberben és januárban már halálos ítéleteket is hoztak.

Az újjászerveződő hatalom képviselői közül néhányan helytelenítették a kibontakozó megtorlást. Mások viszont még keményebb fellépést követeltek. Utóbbiak zászlóvivőjévé, vezérévé egyre inkább Révai Józsefvált, aki 1957januáijában tért haza Moszkvából. Maga mögött tudva a Kreml „keményvonalasait", Molotovot és Kaganovicsot, nyíltan támadta Kádárt, és mentegette Rákosit és Gerőt. Révaival és a mögötte felsorakozó sztalinistákkal szemben Kádár Hruscsovra támaszkodott. Március végi moszkvai látogatása során biztosítékot kapott arra, hogy Révai nem a szovjet álláspontot képviseli, s hogy Rákosi és Gerő nem fognak hazatérni. Ennek fejében Kádár ígéretet tett a megtorlás könyörtelen folytatására. Ugyanekkor állapodtak meg a szovjet hadsereg

[6] A határozatot és annak vitáját közli A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. 1. köt. Szerk. Balogh Sándor, Némethné Vágyi Karola, Sipos Levente. Budapest, 1993, Intera, 139-236.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

alakulatainak „ideiglenes” jellegű magyarországi állomá- soztatásában is, amely az 1957. május 27-én aláírt magyar-szovjet szerződésben öltött jogi formát. (Szgy. II/175—178.) A szovjet csapatok kivonását Kádár sem ekkor, sem a későbbiekben nem kezdeményezte. Tartós magyarországi állomásoztatásukban hatalmának olyan végső biztosítékát látta, amelyhez ekkor és a későbbiekben is megingathatatlanul ragaszkodott.

1956 novemberétől 1959 végéig több mint 35 ezer ember ellen folyt eljárás. Az újból életre hívott népbíróságok közülük mintegy 22 ezret ítéltek hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre és 229-et halálra. A kivégzettek száma elérte a 350-et. Emellett 13 ezer embert jogerős bírósági ítélet nélkül internáltak, sőt néhány százat a Szovjetunióba deportáltak. A megtorlások elől 211 ezren külföldre menekültek, és mintegy 170 ezren nem is tértek vissza. Ezek kisebb része fegyveres harcos volt, aki az életét mentette, nagyobb része pedig szabadság és jobb élet után vágyakozó fiatal diák vagy munkás, illetve 1948 után itthon rekedt családtag. A XX. században ez volt a negyedik nagy magyar kirajzási hullám a világba, amely – mint eddig mindig – elsősorban az értelmiség sorait tizedelte meg, és a potenciális szellemi elit utánpótlási bázisát gyengítette. Az írók és költők közül ekkor hagyta el az országot Faludy György, Határ Győző és Ignotus fia, Ignotus Pál; a zenészek közül Cziffra György, Vásáry Tamás és Ligeti György; a kutatók közül Pap Endre növénynemesítő, s a színészek közül Szörényi Éva és a később visszatért Szabó Sándor. Nem tért haza a mel- bourne-i olimpiai játékokra kiutazott válogatott számos tagja sem, köztük Puskás Öcsi, a legendás aranycsapat csatára.

Eltérően az 1956 előtti terrortól, amely egész társadalmi osztályok ellen irányult és százezreket sújtott, az 1956 utáni megtorláshullám szelektívebb elveket érvényesített, és racionálisabb alapokon nyugodott. Célpontjaivá nem társadalmi osztályok, hanem olyan egyének váltak, akik bizonyították veszélyességüket a hatalomra. Ilyennek minősültek azok a fiatal munkások, ipari tanulók és vagányok, akik fegyvert fogtak, és életüket kockáztatva harcoltak valamiért. Rájuk általában halál várt. A második kategóriába azok az egy-egy kisebb közösségen – falun, kerületen, egyetemen vagy üzemen – belül tekintélynek örvendő személyek kerültek, akikben környezetük bízott, s akik sokakat tudtak véleményükkel befolyásolni. Ezeket a helyi vezetésre alkalmas és a forradalom alatt gyakran vezetővé is választott értelmiségieket, munkásokat és parasztokat vagy internálták, vagy néhány éves börtönbüntetésre ítélték. A társadalom ezáltal természetes vezetőitől fosztatott meg. S végül a harmadik kategóriába a forradalom országos vezetői tartoztak, akik szimbólumokká váltak, és nem akartak megalkudni. Az ő büntetésük halál vagy hosszú börtönbüntetés lett. Az 1957-1958-ban, illetve részben ezután elítélt ismertebb személyiségek között volt Bibó István, Göncz Árpád, Déry Tibor, Fekete Sándor, Eörsi István, Zelk Zoltán, Kosáry Domokos, Litván György, Mérei Ferenc, Ádám György, Mensáros László és Darvas Iván.

68. A Nagy Imre-per vádlottai az ítéletet hallgatják. Balról az első sorban Nagy Imre, Donáth Ferenc, Gimes Miklós. A második sorban Maléter Pál, Kopácsi Sándor, a harmadik sorban Vásárhelyi Miklós. 1958. június 15.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A perek közül legnagyobb jelentőséggel természetesen Nagy Imrének és „társainak” az ügye bírt, akiket 1957 áprilisában hoztak vissza Romániából. Az eljárás 1958 februárjában kezdődött a legnagyobb titoktartás közepette, és ugyanezen év júniusára fejeződött be. A vád „a népi demokratikus rend megdöntésére” irányuló szervezkedés kezdeményezésének és vezetésének fikciójára épült. Ahhoz hasonló koncepciós per volt tehát, mint az 1956 előttiek, amelyeket Kádár mint akkori belügyminiszter, majd áldozat is jól ismert. A vádlottak közül Kopácsi Sándor, a felkelők mellé állt budapesti rendőrfőkapitány életfogytiglani, a „márciusi frontos”, kommunista Donáth Ferenc 12 évi, Tildy Zoltán 6 évi, Vásárhelyi Miklós, Nagy Imre sajtófőnöke 5 évi börtönbüntetést kapott. Három vádlottat – Nagy Imrét, Maléter Pált és az ellenállást szervező Gimes Miklóst – halálra ítéltek, s az ítéleteket június 16-án végrehajtották. (Szilágyi Józsefet már korábban kivégezték, Losonczy Géza pedig mesterséges táplálás közben halt meg.) (Szgy. II/195-201.) A szigorú és kései ítéletek háttere ma sem ismeretes pontosan. Talán Hruscsov döntött így, hogy példát statuáljon a többi csatlós ország számára, és mindenkinek megmutassa, hogy mi történik azokkal, akik a Szovjetunió ellen lázadnak. Az is lehet, hogy ajustizmord Kádár Moszkva iránti lojalitásának volt bizonyítéka – megtetézve Nagy Imrétől mint potenciális riválistól való személyes félelemmel. Bárkinek is tulajdonítható azonban a kezdeményező szerep, bizonyos, hogy a kivégzésekhez Hruscsov beleegyezése szükségeltetett.

A forradalomban vagy az ellenállásban részt vevő aktív kisebbséggel szembeni kemény ítéletekkel egy időben Kádár kezdettől törekedett a passzív többség megnyerésére.

Összevetve az 1956 előtti politikával, amikor az egész társadalomtól áldozatvállalást vártak el, ez merőben új jelenség volt. Kádár tudta és credóként vallotta, hogy „A dolgozó tömegek jelentékeny részét elsősorban nem a politika általános kérdései érdeklik, hanem a mindennapi életüket befolyásoló gazdasági és kulturális kérdések helyes meg- oldása.”[767] E pragmatista megközelítéssel magyarázható, hogy a hatalomra kerülését követő hetekben-hónapokban szinte minden társadalmi réteg jelentős anyagi kedvezményekben részesült.

Az ipari munkásoknak, bányászoknak és a pedagógusoknak tett gesztusok közül kiemelkedett a bérek 10 és 30% között váltakozó – átlagosan 18%-os – emelése 1956. november 10-étől kezdődően. 1957 elején bevezették a nyereségrészesedést, majd 1957. július 20-án a teljesítménybérezést. (Szgy. II/179-182.) A munka, az erőbefektetés és az eredmény kezdte visszanyerni becsületét. Ugyanezen idő alatt az árak érdemben nem változtak. A munkásság így néhány hónap alatt jelentős reálbér-növekedést könyvelhetett el.

A parasztság szempontjából az agrárpolitika módosulásának két eleme bizonyult döntőnek: a téeszek feloszlásának tudomásulvétele és a mezőgazdasági termények kötelező beszolgáltatásának ismételt eltörlése. Ez utóbbit már 1956. november 12-én elrendelték. A következő évben növelték a felvásárlási árakat, és bevezették az állam és a termelő közötti szerződések rendszerét. Ajó előre megkötött megállapodásokkal az állam igényeinek megfelelően befolyásolta a termelés szerkezetét, a paraszt pedig garanciát kapott terményeinek elfogadható áron történő átvételére. A parasztság megnyerését szolgálta az is, hogy engedélyezték a földek 5 holdig terjedő szabad adásvételét. Ezzel egy korlátozott ingatlanpiac alakult ki. A fenti intézkedések mellett eltörölték a kötelező tűz- és jégbiztosítást, megszüntették a mezőgazdaság-fejlesztési járulék fizetését, s az addig évenként emelt általános jövedelemadó mértékén nem változtattak. (Szgy. II/153-154.)

A kisiparosok és a kiskereskedők rokonszenvét az adókulcsok mérséklésével igyekezett megnyerni az új hatalom. A magánkisipar addig érvényes adókulcsai 1957. január 26-án 20%-kal csökkentek. (Szgy. II/166—167.) Egy hónappal később ezt az adócsökkentést a kiskereskedőkre és az önálló szellemi foglalkozásúakra is kiterjesztették. Csökkent a magánmunkáltatókra érvényes társadalombiztosítási járulék mértéke, és megszűnt a kisiparosok és kiskereskedők által foglalkoztatott alkalmazottak után fizetendő külön jövedelemadó. A magántevékenység ösztönzése érdekében született a kormány 1957-es döntése az állami boltok és vendéglátó-ipari egységek egy részének bérbeadásáról. A bérlők, azaz az úgynevezett gebinesek – a fogalom a német Gewinn, azaz nyereség szóból származik – szabadkasszás, azaz egyszerűsített elszámolású rendszerben dolgoztak, miáltal – némi „ügyeskedéssel” – addig elképzelhetetlen jövedelmekre tettek szert. Mindezek következtében az állami szektoron kívüli szolgáltatóegységekben dolgozók száma néhány hónap alatt mintegy 20-25%-kal emelkedett.

A gyermektelenségi adó eltörlése a legényembereknek tett gesztus volt (1956. december 24.); a Horthy-kor itthon maradt idős közalkalmazottainak ellenszenvét az 1948 után megvont vagy drasztikusan csökkentett nyugdíjak rendezésével (1956. december 8.) igyekeztek mérsékelni. Minden dolgozó érdekét szolgálta a szabad munkavállalás engedélyezése (1956. november 15.), ami az 1950-es évek elején szűnt meg. A különböző mértékű vasúti kedvezmények bevezetése, illetve visszaállítása (1957.január 8.) a diákokat, ingázó munkásokat, közalkalmazottakat érintette. 1957-ben a vasút összes utaskilométer-teljesítményéből csaknem 15% a teljesen

[7] Kádár János: Válogatott beszédek és cikkek, 1957-1974. Budapest, 1975², Kossuth, 78.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

díjmentesen utazókra esett, s a teljes árú menetjeggyel utazók az összes utaskilométer-teljesítménynek csak 27%-át vették igénybe. Az egyéb közérzetjavító és bizalomerősítő intézkedések közül kiemelkedett néhány hagyományos egyházi ünnep – húsvéthétfő, karácsony másnapja – munkaszüneti nappá nyilvánítása (1956. december 19.). Bár március 15-e továbbra sem lett piros betűs ünnep, 1957. március 10-én iskola- szüneti nappá nyilvánították. A külföldre menekültek közül azokat, akik 1957. január 31-éig hagyták el az országot és március 31-éig bejelentették hazatérési szándékukat, nem vonták felelősségre tiltott határátlépés miatt. Az ezt követően visszatérők egyéni elbírálás alapján mentesülhettek a büntetőeljárás alól. Az év közepéig mintegy 35-40 ezren éltek ezzel a lehetőséggel. Az amnesztia természetesen nem vonatkozott a fegyveres felkelőkre. Őket, ha hazatértek, bíróság elé állították.

S végül meg kell említeni, hogy a sok száz forradalmár és ellenálló mellett 1957 tavaszán és nyarán az 1956 előtti törvénysértések néhány prominens alakját is – immár másodszor – bíróság elé állították és elítélték. Farkas Mihályra 16, Péter Gáborra 14 évi börtönbüntetést mértek. Halálbüntetésben a régi rend emberei közül senki sem részesült, a főbűnösök – Rákosi, Gerő és Révai – felelősségre vonása pedig fel sem merült.

A forradalompárti aktív kisebbséggel szembeni megtorlások és a passzív többség megnyerésére tett intézkedések megtették hatásukat. A társadalom többsége kezdett beletörődni a megváltoztathatatlanba. A Nagy-budapesti Munkástanács által 1956. december 11-12-ére meghirdetett kétnapos tiltakozó sztrájk lényegében még eredményes volt. Csak néhány gyár nem csatlakozott. A felkelés megismétlésére vonatkozó 1957 eleji felhívásoknak – MUK, azaz Márciusban Újra Kezdjük – azonban már senki sem engedelmeskedett. Ennek hatására oldotta fel a belügyminiszter 1957. április 13-án az éjszakai kijárási tilalmat Budapesten. Mindezek után került sor az új rendszer első nagy erődemonstrációjára: az 1957. május 1-jei tömeggyűlésre a Sztálin-szobor nélküli Felvonulási téren és környékén. Nem kétséges, hogy a kormányzat nagy erőfeszítéseket tett a siker érdekében. Az embereknek üzemenként, intézményenként kellett gyülekezni, miáltal ellenőrizhetők voltak. Gondoskodtak arról is, hogy a felvonulást a régi majálisokra emlékeztető oldott hangulatú együttlét kövesse – ingyenvirslivel és -sörrel megtetézve. A több százezer ember megjelenése s a híradófilmeken megörökített bizakodó hangulat mindamellett arról tanúskodnak, hogy a főváros lakossága – mint a XX. század folyamán oly sokszor – néhány hónap alatt ismét katartikus erejű belső változásokon esett át. 1956 nyarán és őszén a többség Nagy Imrére tekintett, tőle várt útmutatást, és őt követte. 1957 tavaszától viszont, egy véres két héttel, kétszeri szovjet beavatkozással és a Nyugat passzivitásának kiábrándító tapasztalatával a háta mögött az egyszerű budapesti megtapsolta, s még talán hitte is, mert hinni akarta, amit Kádár állított és ígért neki ezen a napon. Azt, hogy a „mindenféle kizsákmányolástól mentes szocialista Magyarország” igenis felépíthető, s hogy az ő vezetésével, „a jó tapasztalatokat felhasználva, a múlt hibáit gondosan elkerülve” ez fel is fog épülni.[8] A felvonulók tömegei persze továbbra sem reprezentálták az egész társadalmat, s ezt maga Kádár is jól tudta. „Tudnunk kell, hogy ha április 4-én vagy május elsején 700 000-800 000-900 000 ember tüntet céljaink és elveink mellett, ez nem azt jelenti, hogy nincsenek olyan tömegek az országban, amelyek még az ellenség ideológiai, politikai befolyása alatt vannak. Csak ma nem annyira aktívak és nem annyira láthatók” – figyelmeztette vezetőtársait 1957 júniusában.[9]

A rendszer megszilárdulása szempontjából nagy jelentőséggel bírt, hogy 1957 nyarára befejeződött a párt és a legfontosabb állami szervek újjászervezése. Az MSZMP taglétszáma eleinte gyorsan növekedett. 1956 decemberében még csak 37 ezren tartoztak soraiba. 1957 elején már 125 ezren, az év végén pedig 400 ezren. Ez csaknem fele volt az MDP 1956. augusztusi létszámának. A jelentkezők többsége régi párttag volt, akik között „keményvonalas” sztalinisták éppúgy akadtak, mint a Kádár híveinek számító „középutasok” és a Nagy Imre örökségét részben vagy egészben vállaló reformkommunisták. A későbbiekben a taglétszám növekedése mérséklődött, viszont a növekedés szinte kizárólag újonnan jelentkezőkből adódott. Az 1970-ben nyilvántartott 662 ezer párttagnak így már több mint fele 1956 után csatlakozott. Az 1980-as évekre, amikor a taglétszám 800 ezer fölé emelkedett, még inkább az „új párttagok” javára tolódott el az arány.

Az új párt 1957. június 27-29-én tartotta első országos gyűlését. Legitimációs problémái miatt – az MDP feloszlatásáról 1956. október végén nem a kongresszus, hanem a Központi Vezetőségnél is szűkebb informális felső vezetői kör döntött – ezt nem kongresszusnak, hanem értekezletnek nevezték. A 348 küldött 15%-a volt fizikai munkás és 68%-a pártfunkcionárius. Eredeti foglalkozásuk szerint viszont 78%-uk tartozott az ipari munkássághoz, 10% az értelmiséghez és 7% a parasztsághoz. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy az új párt szilárd magját az 1945 után vezető pozícióba került volt ipari munkások alkották. A parasztság reprezentációja, amely az ország összlakosságának még mindig 40%-át tette ki, viszont a torzító faktorokat (önbevallás stb.) beszámítva is rendkívül alacsony volt, nem kevésbé a paraszti származású káderekére.

A párttagság összetétele ugyanilyen megoszlást mutatott. A legnagyobb homogén csoportot kezdetben a párt- és állami funkcionáriusok alkották. A munkások aránya 1957 nyarán még csak 30%-ot tett ki. Az új párttagok körében jelentős volt a pozíció reményében belépő alsóértelmiségiek aránya. A pártszervezés

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

káderszempontjainak az eredményeként a fizikai dolgozók – a munkások és a parasztok – aránya a későbbiekben nőtt, és 1962-re elérte az 59%-ot. Ettől kezdve azonban megállíthatatlanul csökkent: 1970-re 38, 1985-re pedig 32%-ra. Az MSZMP tehát a munkások pártja helyett egyre inkább a „fehérgallérosok", főleg az értelmiségiek és alkalmazottak pártjává vált. Az eredeti foglalkozásuk szerint munkás párttagok aránya ugyanakkor még 1985-ben is 62%-ot tett ki, ami arra utalt, hogy a párt a felfelé irányuló intragenerációs társadalmi mobilitás egyik legfontosabb csatornájaként működött. A pályájukat parasztként kezdők esetében viszont, akik az 1985-ös párttagságnak a hivatalos adatok szerint csak 9%-át reprezentálták, ez a mobilitás valószínűleg csak jóval korlátozottabban érvényesült. (Szgy. II/320-326.)

Az 1957. június 27-29-ei értekezlet megerősítette Kádár centrista irányvonalát, és új vezető testületeket választott. Kádár, Münnich, Marosán és Rónai mellett ekkor tűnt fel a PB-tagok között a hazai kommunisták 1945 után háttérbe szorított és 1956-ban nem kompromittálódott vezetői közül Kállai Gyula, Fehér Lajos, FockJenő és Somogyi Miklós. A néhány évvel idősebb Somogyi kivételével ők Kádárhoz hasonlóan az 1910-es években születtek. Fock és Kállai – Kádár, Marosán és Kiss Károly mellett – az 5 fős Titkárságnak is tagjai lettek. A moszkvaiakat a Titkárságban senki, a Politikai Bizottságban pedig csak a Rajkhoz hasonlóan „spanyolos" Münnich, s póttagként Nemes Dezső képviselte. Az új vezető testületeket tehát a Kádárhoz közeli úgynevezett hazai kommunisták dominálták, akikhez képest a volt szociáldemokraták – Marosán és Rónai – is csak törpe kisebbséget alkottak. A vezető testületek összetételében bekövetkezett másik fontos változás a zsidó származásúak arányának jelentős csökkenése volt. Ez alapvetően a moszkoviták kompro- mittálódásából és háttérbe szorulásukból következett, amit azonban a magát széles körökkel elfogadtatni akaró, ám antiszemitizmussal nem vádolható Kádár pragmatista megfontolásai is hangsúlyosabbá tettek.

A párt régi ifjúsági szervezete, a DISZ nem szerveződött újjá. A 14 éven felüli fiatalok új, kommunista tömegszervezete a KISZ, azaz hivatalos nevén a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség lett, amely 1957. március 21-én alakult meg. Feladata általában véve a DISZ-hez hasonlóan az ifjúság marxista-leninista szellemű nevelése, s ezáltal a párt utánpótlásának a biztosítása volt. (Szgy. II/169-171.) Közvetlenül a megalakulás után azonban előtérben álltak a politikai konszolidáció konkrét feladatai: a fegyelem megszilárdítása és a tanulás újrakezdéséhez szükséges feltételek megteremtése, mivel – mint egy korabeli dokumentum panaszkodott – „A középiskolás ifjúság egy része az ellenforradalom lezajlása után nehezen higgadt le."[8] A csatlakozók létszáma 1957 nyarára elérte a 110 ezer főt, amely a 14 és 26 év közötti korosztálynak mintegy 5%-át tette ki. A KISZ-tagok száma az 1960-as évek közepére 750 ezer főre emelkedett, majd ezt követően a párttagság létszámához hasonlóan 800-900 ezer fő között ingadozott. Ez a KISZ-es korosztály 30-40%-ának felelt meg. A KISZ-tagság a párttagságnál is kevésbé jelentett feltétlen ideológiai elkötelezettséget. Inkább a karrierépítéshez tartozott hozzá, s a konformizmus jele volt. Erre utalt, hogy miközben az egyetemistáknak és a középiskolásoknak igen nagy, mintegy 70-80%-a tartozott a szervezethez, addig a dolgozó fiataloknak csak kevesebb mint 30%-a.

Az Úttörőszövetség, illetve az úttörő- és a kisdobosmozgalom megmaradt, és változatlan célokkal működött tovább. Létszáma azonban alaposan megcsappant. Az 1956 előtti 1 millió főből 1957 tavaszáig csak mintegy 300 ezren kötötték fel a vörös nyakkendőt ismét. A konszolidáció előrehaladtával számuk gyorsan nőtt; 1966-ban már 1 millió 200 ezer pajtást regisztráltak. A növekedés két tényezővel magyarázható. Egyrészt a nem durván, de mégis félreérthetetlenül jelzett iskolai elvárásokkal, másrészt a mozgalom stílusváltásával. Az 1956 előtti úttörőmunkával szemben, amelynek középpontjában a tanulás, illetve a minél jobb iskolai eredmények elérése állt, előtérbe kerültek a gyermekek életkori sajátosságainak jobban megfelelő tevékenységformák: a tanítás utáni és iskolán kívüli közös játékok, sportversenyek, vetélkedők, próbák, őrsi búvóhelyek készítése és nyári táborozások. Az egész ország serdülőit megmozgatták az úgynevezett Pajtás Kupa-versenyek és az 1963-ban kezdődő úttörő-olimpiák. A diákok romantika iránti igényének kielégítése miatt a keményvonalas, sztálinista beállítottságú pedagógusvezetők az 1960-as évek elején a két világháború közötti cserkészmozgalom hagyományainak felélesztésével vádolták a szervezet új vezetőit.

A Hazafias Népfront – megfosztva a Nagy Imre által neki szánt szereptől – 1957. október 21-22-én alakult újjá. (Szgy. II/182-188.) Elnöke egy hazai, de a keményvonalas dogmatikusokhoz húzó kommunista, az eredetileg szobafestő Apró Antal, főtitkára pedig a valamikori kisgazda néprajzkutató, Ortutay Gyula lett. Feladatát a párt céljainak közvetítésében jelölték meg a társadalom felé és támogatók szerzésében a pártonkívüliek között.

1970-ben közel 4000 népfrontbizottság működött az országban mintegy 120 ezer taggal. A szakszervezeteket ugyancsak eredeti funkciójuktól, a dolgozók hatékony érdekvédelmének ellátásától megfosztva reorganizálták. Ehelyett abban jelölték meg a szervezet feladatát, hogy az üzemi vezetőségek döntéseit elfogadva és népszerűsítve „segítse a termelést". A sztrájk jogát, mint eddig, ezután is megtagadta tőlük a hatalom. A

[8] Idézi Dobos László: Nevelőmunka középiskolás ifjúsági szervezeteinkben. In Nevelésügyünk húsz éve 1945-1964. Szerk. Simon Gyula. Budapest, 1965, Tankönyvkiadó, 262.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

termelőeszközök társadalmi tulajdona és a munkáshatalom körülményei között – hangoztatták a vezetők – sztrájkra többé nincs szükség. A szakszervezetek kezdetben az ipari munkások és az alkalmazottak egy részét, néhány év múltán viszont az aktív keresők összességét magukban foglalták. 1970-ben 3,4 millióan, 1985-ben 4,4 millióan (a keresők 96%-a) „fizették a bélyeget".

A hadsereg újjászervezése 1956 decemberében kezdődött és 1958 tavaszáig tartott. A felkelőkhöz állt tiszteket bíróság elé állították, a megbízhatatlanokat elbocsátották. A régi tisztikar 80%-a esküdött fel az új hatalomra; 20% lemondott rangjáról, és visszatért a polgári életbe. Az új hadsereg létszámát 63-64 ezer főben állapították meg, amely a régi létszám 45%-át tette ki. 1957januárjában azonban még mindig csak 43 ezren tartózkodtak a laktanyákban, s közülük csak 19 ezer volt sorkatona, a többi tiszt és tiszthelyettes. Az első sorozásokra májusban került sor. A korábbi 8 hadosztály helyett ekkor 3-at állítottak fel, amelyek mellé 1958-ban még egy negyediket is szerveztek. A hadsereg létszáma 1959-ben 84 ezer főt tett ki. A katonai szolgálat ideje lecsökkent 2 évre; a feleslegessé vált tiszti iskolákat egyetlen intézménnyé (Egyesített Tiszti Iskola) vonták össze, s a két hadiakadémiából ugyancsak egyet (Zrínyi Miklós Katonai Akadémia) szerveztek. Bár az újjászervezést szovjet szakértők felügyelték, s a magyar hadsereg továbbra is a Varsói Szerződés integrált katonai erejének része maradt, hivatalosan deklarált célja nem a „szocializmus", s nem is a nemzetközi munkásmozgalom, hanem a szocialista Magyarország védelme lett.

Az 1960-as évek első felében a hadseregfejlesztés fő célja a honi légvédelem korszerűsítése volt. Ennek keretében a löveges légvédelmi tüzéregységeket modern légvédelmi rakétarendszerekkel, a régi vadászrepülőket pedig MIG-21-es típusú szovjet repülőgépekkel váltották fel. Ez tette lehetővé, hogy az ország légterének védelme 1962-ben a szovjet Déli Hadseregcsoporttól átkerült a magyar katonai szervek alárendeltségébe. Az 1960-as évek második felében elsősorban a lövészcsapatokat szerelték fel páncélozott szállító harcjárművekkel, valamint megkezdték a szárazföldi csapatokhoz kapcsolódó helikopterek rendszerbe állítását. A hadsereg legjobban felszerelt elitalakulatai zömmel az ország nyugati részein állomásoztak, s esetleges háború esetén a deklarált védelmi feladatok helyett ausztriai, illetve észak-olaszországi célpontokat kellett volna elérniük.

A hadsereg élén mint honvédelmi miniszter 1957-től 1960-ig Révész Géza, 1960-tól 1984-ig Czinege Lajos állt. A honvédelmi miniszter folyamatosan a Központi Bizottság tagja, a hadsereg legmagasabb rangú tisztje, s egyben a hadsereg főparancsnoka volt. Hivatalosan és elvileg csak a Minisztertanácsnak és a Politikai Bizottságnak tartozott felelősséggel, nem hivatalosan és gyakorlatilag azonban a különböző szovjet katonai szerveknek is. Ezek közül legfontosabb a Varsói Szerződés főparancsnoksága, valamint a Déli Hadseregcsoport „ideiglenesen hazánkban állomásozó" alakulatainak – mintegy 60-70 ezer fő – a főparancsnoksága volt. Utóbbiak feladata háború esetén a dunántúli magyar egységekkel együtt a délnyugati hadszíntér harcaiba való bekapcsolódás volt. Bár a szovjet hadsereg fegyelme jóval magasabb szinten állt, mint a magyaré, s katonái is jobb kiképzésben részesültek, harci morálja az évek folyamán fokozatosan csökkent.

Az Országgyűlés 1957. május 9-én gyűlt össze először. Ez a Kádár-korszakmány minden addigi intézkedését helybenhagyta, s megerősítette Kádárt kormányfői tisztségében.

1. ig, amikor Münnichnek adta át posztját, Kádár ily módon nemcsak a pártnak, hanem a kormánynak a munkáját is irányította. Az addig hozott intézkedés mellett a parlament új nemzeti szimbólumokat fogadott el. Állami zászlóvá a háromszínű, minden díszítés nélküli sima trikolór vált, állami címerré pedig a pajzsos és kettős keresztes Kossuth-címernek – a forradalom jelvényének – és az 1956 előtti Rákosi-címernek egy olyan kombinációja, amelyből kikerült a kalapács és a sarló, valamint kisebbé vált a vörös csillag. „ Javasolt új címerünkben a nemzetiszínű pajzs kifejezi a dolgozó magyar népnek a nemzeti hagyományokat tiszteletben tartó hazafias érzelmeit. Ezek a hazafias érzelmek harmonikus egységben vannak a nemzetközi proletárszolidaritás eszméivel, és ezt kifejezi a pajzs felett elhelyezett ötágú vörös csillag. A nemzetiszínű és vörös szalagokkal átkötött búzakoszorú további magyar sajátosságot kölcsönöz, és kidomborítja címerünk népi jellegét" – indokolta a változtatást Kádár a maga pragmatista módján.[11]

Az első parlamenti és tanácsi választásokat csak 1958. november 16-án, két évvel a forradalom leverése után tartották meg. A választások menete és módszerei az 1956 előtti látszatválasztások metódusainak feleltek meg. A választók mindenütt csak egy listára szavazhattak, s jelölteket csak a Hazafias Népfront állíthatott. A 338 jelöltet, akiknek 18%-a (62 fő) volt pártonkívüli, így aztán minimális ellenszavazattal és tartózkodással megválasztották. A hivatalos adatok szerint a 6,6 millió szavazó (az összlakosság 67%-a) 98,5%-a járult az urnákhoz, s ezek közül mindössze 28 ezren (0,4%) szavaztak nemmel és 33 ezren (0,5%) érvénytelenül. A képviselők viszonylag nagy hányada, 46%-a ekkor került be először a Házba. A képviselők szociális háttere viszont csak kismértékben módosult. Az eredeti foglalkozásuk szerint munkások aránya 43%-ról 50%-ra emelkedett, a volt parasztok aránya pedig 30%-ról 22%-ra csökkent.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A párt, a parlament és a kormányszervek közötti viszony és munkamegosztás ugyancsak a régi maradt. Az Országgyűlés évente kétszer-háromszor ült össze 6-10 napra; az interpellációk száma évente 3, az elfogadott törvények száma pedig 4-5 körül mozgott. A törvényerejű rendeletek kibocsátására jogosult Elnöki Tanács szerepe formailag ily módon továbbra is igen jelentős volt, s ezért annak elnöke csak abszolút megbízható báb lehetett. 1967-ig ezt a szerepet továbbra is Dobi István játszotta nagy rutinnal, aki 1959-ben az MSZMP-be is belépett, majd 1967-től egészen 1987-ig egy 1945 utáni barcsi kommunista újgazda: Losonczi Pál töltötte be ezt a tisztet. A testület másik 20 tagjának többsége különböző társadalmi csoportokat és intézményeket – szakszervezetek, nemzetiségek, Hazafias Népfront, Magyar Tudományos Akadémia stb. – reprezentált, s egyben a párt legfelsőbb szerveinek is tagja volt. Folyamatosan a testület tagjai közé tartozott Kádár és szakszervezeti vezetőként Gáspár Sándor, valamint hosszú időn át Kállai Gyula.

A párt- és a kormányzati elithez tartozók különleges privilégiumai mérséklődtek. Bár a lakás- és autókiutalások, valamint más hiánycikkek beszerzése terén továbbra is soronkívüliséget élveztek, valamint elegáns nyaralók és vadászházak sora állt rendelkezésükre, a külön szabóságok és élelmiszerboltok ingyenes juttatásainak rendszere megszűnt. Vége szakadt a párt első emberét övező személyi kultusznak is. Bár vadászni nagyon szeretett, s hódolt is eme kedvtelésének, Kádár minden más szempontból puritán ember volt. Háromszobás, az átlagosnál alig valamivel nagyobb villalakásban élt, ahol esténként sakkozott, kártyázott vagy olvasott. A tömjénezést vagy az otrombán hízelgő szavakat nemcsak nem igényelte, hanem kifejezetten visszautasította az alantas emberi természet eme megnyilvánulásait. Annak tükrében, hogy vezetőtársai közül Todor Zsivkovnak hatalmas szobra állt szülőfalujában, Hruscsov és Brezsnyev életéről könyveket írtak és filmeket forgattak, Tito szerényebb dél-amerikai diktátor módjára töltötte a nyarakat Brioni szigetén, a román pártvezető, Nicolae Ceau§escu pedig Sztálinon és Rákosin is túltéve már-már az isteneknek kijáró hódolatot követelt meg magának, ez a visszafogottság sokak szemében rokonszenvessé tette.

Az 1956 előtti politikai rendszer helyreállítása 1958-ra befejeződött. Az intézményi restauráció, a megtorlások és a társadalom megnyerését célzó részben szimbolikus, részben nagyon is materiális intézkedések következtében az ellenforradalmi hatalom jelentősen megerősödött. Ez a megszilárdulás azonban egyelőre még korántsem volt teljes. A magyar társadalom három jól körülhatárolható csoportjának a megnyerése és/vagy megtörése még váratott magára. Ezt a három – számban nagyon különböző, de egyformán fontos – társadalmi csoportot a következők alkották: 1. a katolikus papok és legmeggyőződésesebb híveik, akiknek a passzív ellenállása folytatódott; 2. a szellemi, elsősorban az irodalmi életnek azok az iránymutató képviselői, akiket aktív forradalmi részvétel vádjával nem lehetett letartóztatni, de akik háttérbe húzódásukkal és hallgatásukkal most némán tüntettek a rendszer ellen; s 3. a parasztság, amelynek a rendszer iránti gyűlöletét ugyan sikerült csillapítani, de amelynek a tagjai mint magántulajdonosok a puszta létükkel is kihívást jelentettek az állami, illetve társadalmi tulajdon kizárólagosságát valló kommunizmusra. S végül az új rendszer konszolidációjához nélkülözhetetlen volt annak nemzetközi elismertsége is. Ez egyelőre ugyancsak hiányzott. Az ENSZ 1957. január 8-án felállított 5 tagú vizsgálóbi- zottságának jelentését, mely szerint Magyarországon spontán népfelkelés kezdődött 1956. október 23-án az addigi zsarnoksággal szemben, s a Kádár-kormány a szovjet hadsereg jogtalan beavatkozása révén hatalomra került bábkormány, a szervezet közgyűlése 1957. szeptember 14-én 60 szavazattal 10 ellenében és 10 tartózkodással elfogadta. A jelentés ellen csak a Szovjetunió és a szovjet szövetségi rendszerbe kényszerített államok szavaztak. Az ENSZ megfelelő bizottságai 1958 és 1961 között ismételten visszautasították Magyarország – egyébként jelen lévő – képviselőinek akkreditálását. Ezzel azt kívánták jelezni, hogy az új rendszert nem tekintik sem reprezentatívnak, sem törvényesnek.

A szervezett megtorlást és az intézményi restaurációt követő négy évben, 1958-tól

1. ig a Kádár-rendszer energiáinak jelentős részét ezek a bel- és külpolitikai feladatok kötötték le.

1957 első felében a katolikus egyház ellenállása még töretlen volt. A papi békemozgalom a forradalom alatt szétzilálódott, vezetőiket a Vatikán és Mindszenty 1957 elején eltávolították; a klérus többsége nem a politikai hatalom, hanem a Szentszék és az egyházi főhatóságok iránt mutatott lojalitást. A katolikus egyház és az állam közötti feszült viszony normalizálására irányuló tárgyalások 1957 februárjában kezdődtek. Ezek eredményeként alakult meg 1957 májusában az Országos Béketanács Katolikus Bizottsága, az Opus Pacis, amely a korábbi papi békemozgalomhoz hasonlóan, azzal szervezetileg is egyesülve vállalta az általános békegondolat képviseletét. A bizottság elnöke Hamvas Endre csanádi püspök lett, aki a főpapok közül a legtöbb készséget mutatta az együttműködésre. A püspöki kar nyilatkozatban helytelenítette, hogy az ENSZ az ötös bizottság elítélő jelentése alapján tárgyalja a magyar kérdést. Az elmozdított békepapok hivatalba való visszahelyezése azonban továbbra is váratott magára, néhány állami funkciót vállalt vezetőjüket pedig – fenyegetését beváltva – a Zsinati Szent Kongregáció 1958. február 2-án kiközösítette.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

69. Dobi István köszönti Grősz József kalocsai érseket a katolikus főpapok eskütétele alkalmából. 1959. április 24.

A holtpontról való újbóli elmozdulás az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1958.július 22-ei határozatával kezdődött. (Szgy. II/206-211.) Szakítva az addigi alapelvekkel és gyakorlattal, ez a stratégiai jelentőségű döntés világos különbséget tett a vallásos világnézet elleni ideológiai harc és a politikai szembenállás elleni küzdelem között. Míg utóbbival szemben minden politikai és adminisztratív eszközt megengedhetőnek nyilvánított, előbbivel szemben a „felvilágosító és nevelő munka eszközeire" helyezte a hangsúlyt. Kimondta, hogy „A vallásos világnézet elleni eszmei harc nem sértheti a hívők vallásos érzületét, és nem korlátozhatja a vallásgyakorlás szabadságát".[9] Erre válaszolt a püspöki kar 1958. október 17-ei pásztorlevele, amelyet a novemberi választások előtt olvastak fel a templomokban. A modus vivendi keresésén túlmenően ebben már az aktív együttműködés lehetősége is felmerült. „Mi, püspökök és papok – hallhatták a hívők —, elsősorban a lelkekért dolgozunk, mert hiszen lelkészek vagyunk. Az állam viszont természetes hivatásánál fogva a nép földi jólétét munkálja. [...] Szívesen helyeseljük tehát és támogatjuk az Országgyűlés és a helyi tanácsok minden olyan munkáját, amely az emberek gondjainak és bajainak enyhítését és az állampolgárok javát szolgálja."[10]

A kölcsönös közeledés 1959-re az egyház és állam kapcsolatának normalizálódásához vezetett. Megállapodtak az egyháznak nyújtandó állami támogatás mértékében, szabályozták a vallásoktatás rendjét, és 1951 óta először új püspököket neveztek ki. A továbbiakban minden általános iskolában és gimnáziumban tarthattak hitoktatást, éspedig heti két órában a rendes tanítási időn kívül. Az új püspökök, akiket a magyar állam, illetve az Elnöki Tanács előzetes beleegyezésével a Vatikán nevezett ki, 1959. április 24-én esküdtek fel az alkotmányra. Csak ekkor tette le az esküt Grősz József kalocsai érsek is, aki az 1951-es eskütétel idején börtönben volt. Az egyházzal való kapcsolattartás céljából 1959. június 2-án újjáalakult a kompetenciáját tekintve miniszteriális szintű Állami Egyházügyi Hivatal.

A megállapodások nem töltöttek el mindenkit örömmel. Mindszenty a püspökök gyengeségének jelét látta bennük, s úgy ítélte meg, hogy az egyház helyzete rosszabb lett, mint 1956 előtt volt. A Hittudományi Akadémia szeminaristái kollektíve bojkottálták az 1959-1960-as tanév második félévét, mivel néhány társukat a kormány kérésére kizárták az iskolából. 1961. február elején a belügyi szervek papokból álló államellenes szervezkedést lepleztek le. Mindezek azonban csak utórezgései voltak a katolikus egyház másfél évtizedes szívós ellenállásának. A papok többsége megbékélt vagy legalábbis megalkudott alávetett helyzetével. A szembenállás feladásának és az együttműködésnek a szükségességét húzta alá az is, hogy 1961. október 3-án

[9] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. Szerk. Vass Henrik és Ságvári Ágnes. Budapest, 1973², Kossuth, 238.
[1013] Idézi Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon 1944-1971. Budapest, 1985, Kossuth, 164.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

elhunyt Grősz József kalocsai érsek, akit a püspöki kari konferencia élén Hamvas Endre csanádi püspök váltott fel. Az egyház és a papi békemozgalom irányítása ezzel egy kézbe került. Partnerét, a kiközösített Beresztóczy Miklós békepapot 1962 őszén a parlament alelnökévé választották. A kialakult helyzetet a Vatikán is tudomásul vette, s ezt a magyar kormánnyal kötött 1964. szeptember 16-ai Részmegállapodásban okmányszerűen is elismerte. A megállapodás legfontosabb eleme a Szentszék kinevezési jogának elismerése, tehát a főkegyúri jogról való lemondás volt.

A forradalom szellemi előkészítésében és a vereség utáni ellenállás szervezésében az írók, éspedig elsősorban a kommunista írók kiemelkedő szerepet vállaltak. Ezzel magyarázható, hogy a vereség után többen – az említetteken kívül például az 1953 után Nagy Imre oldalára állt Méray Tibor és Aczél Tamás – külföldre menekültek, azok közül pedig, akik maradtak, 1957-ben sokat letartóztattak és elítéltek. Az Írószövetség működését, mint már utaltunk rá, 1957. január 17-én felfüggesztették. A megtorlás azonban ez esetben is csak egyik eleme volt a kádári politikának. A többéves börtönbüntetések kiszabásával egy időben azonnal megkezdődtek a nem vagy kevésbé kompromittáltak megnyerésére irányuló törekvések is. Ezt a célt szolgálta az Élet és Irodalom című hetilap megindítása 1957. március 15-én a megszűnt, illetve később Párizsban kiadott Irodalmi Újság helyett (Szgy. II/171—173.); a Kortárs kiadása 1957 szeptemberétől az ugyancsak megszűnt Csillag helyett; az először 1956-ban megjelent Nagyvilág publikálásának folytatása; s mindenekelőtt az addig mellőzött Németh László és Szabó Lőrinc, valamint Heltai Jenő, Kodály Zoltán, Fülep Lajos, Medgyessy Ferenc és Borsos Miklós Kossuth-díjjal jutalmazása 1957. március 15-én. A gesztusok azonban nem hozták meg a remélt eredményt. Az új lapokat igen szűk szerkesztői és szerzői gárda tartotta életben Bölöni György, Mesterházi Lajos, Darvas József és Tolnai Gábor irányításával. Az írótársadalom irányadó személyiségei, mindenekelőtt nemzetibb jelleget öltő kádári kommunizmus iránt fogékony Illyés Gyula és Németh László hallgattak, vagy csakjellegtelen írásokkal jelentkeztek, s szolidaritást vállaltak bebörtönzött társaikkal. Bár 1957 őszén — a püspökökhöz hasonlóan — aláírták az ENSZ-jelentés ellen tiltakozó nyilatkozatot, amikor kiderült, hogy a bebörtönzöttek reményeikre rácáfolva nem kerülnek szabadlábra, ismét hallgatásba burkolóztak.

70. Óvodások köszöntik Kodály Zoltánt 75. születésnapján. 1957. december

A hatalom 1958 nyarán kínálta fel ismét a kompromisszum lehetőségét. Ennek lényegét két pártdokumentum tartalmazta: a népi írókkal foglalkozó júniusi állásfoglalás és a párt augusztusban publikált művelődéspolitikai irányelvei. (Szgy. II/201—206., 211—216.) Az előbbi szigorú bírálatban részesítette a népi mozgalom íróit a nemzeti sajátosságok „túlhangsúlyozásáért”, az „osztályszempontok és az internacionalizmus” elhanyagolásáért, a paraszti életforma idealizálásáért, az értelmiség vezető szerepének hangoztatásáért s a Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatok helytelen megítéléséért. Ugyanakkor a befejezésben azt is leszögezte, hogy „A »népiek« történelmi

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

és ideológiai felelősségének felvetése nem mond ellent annak, hogy a párt és a kormány nagyrabecsüli írói tehetségüket, népünk közkincsének tekinti legjobb alkotásaikat; iskolai nevelésünkben, kulturális munkánkban, irodalmi közvéleményünk formálásában továbbra is ott a helye ezeknek a könyveknek, színpadjainkon darabjaiknak. Személyüket nagy megbecsülésben, írói rangjuknak megfelelő értékelésben részesíti, alkotómunkájuk zavartalanságához minden segítséget megad."[11]

A másik dokumentum a párt általános művelődéspolitikai irányelveit tartalmazta. A szocialista realizmus kizárólagos támogatása helyett ez szót emelt minden más humanista törekvés, így a népi mozgalom, valamint a polgári és vallásos irányzat létjogosultsága mellett, és a korábbi harcos attitűddel és a hatalmi döntésekkel szemben a türelem és a meggyőzés fontosságát hangoztatta. Ennek felelt meg, hogy az 1958 végén megjelent Tűz-tánc című antológia néhány szerzőjének harcos kommunizmusát és a nem kommunistákkal szembeni agresszív indulatait a kultúrpolitika új irányítói – többek között Köpeczi Béla és Szabolcsi Miklós – nem engedték érvényesülni.

A hatalom és az írók megbékélésének, illetve körvonalazódó alkujának egyik első jele az Írószövetség 1959. szeptember 25-ei újjáalakulása volt. Bár Illyés Gyula, Németh László és Weöres Sándor még mindig távol maradtak, az írók többsége már megjelent. Az oldódást jelezte az addig elhallgattatásra ítélt vagy némaságot fogadott szerzők műveinek sorozatos megjelenése is. Az Újhold-as Ottlik klasszikus műve, az Iskola a határon és Pilinszky Harmadnapon című kötete az Apokriffal egyaránt 1959-ben; Kassák, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Vas István, Kodolányi és Juhász Ferenc egy-egy kötete pedig már 1957-1958-ban megjelent. Nagy jelentőséggel bírt, hogy elfogadva a Szovjet Írószövetség meghívását Németh László 1959 szeptemberében Moszkvába látogatott, s ott önkritikus elemeket sem nélkülöző beszédet mondott az orosz kultúra nagyszerűségéről és a szocializmus perspektívájáról. Néhány hónap múlva, 1960 márciusában Illyés törte meg hallgatását egy kiprovokált interjúval, amely ugyancsak a szocializmus mellett tett hitet. „Magyarországot a kommunista párt vezeti a szocializmus felé. Szocialista vagyok – ezt műveim bizonyítják" – nyilatkozta.[12] Néhány nappal megszólalása után, 1960. április 1-jén az Elnöki Tanács közkegyelemben részesítette a 6 évet meg nem haladó börtönbüntetésre ítélt 56-osokat; június 30-ai hatálybalépéssel feloszlatta az internálótáborokat és eltörölte az internálás intézményét; s Déry Tibor, akit 9 évre ítéltek, Donáth Ferenccel együtt ugyanekkor egyéni kegyelemben részesült. A katolikus egyház után ezzel a vezető írók is elfogadták a felkínált kompromisszumot, s a kialakult helyzetet megváltoztathatatlannak ítélve a továbbiakban az „ahogy lehet" elvét alkalmazva próbálták képviselni politikai nézeteiket és erkölcsi meggyőződésüket.

A parasztság rendszerellenességének mérséklése érdekében 1956-1957-ben az új hatalom számos olyan intézkedést vezetett be, amelyek az egyéni gazdálkodás feltételeit javították. A végcél azonban továbbra is a mezőgazdaság kollektivizálása maradt. Ezt részben a nagyüzemi gazdálkodás fölényébe vetett régi szocialista hit és a magántulajdonon alapuló paraszti autonómiától való idegenkedés, részben pedig Hruscsov határozott kívánsága motiválta. Ugyanakkor világos volt az is, hogy a parasztság önként sohasem fog tömeges méretekben termelőszövetkezeteket alakítani. Az 1956 előtt jórészt erőszakkal létrehozott téeszek több mint fele a forradalom hetei alatt felbomlott; a tagok közel kétharmada kilépett, s a termelőszövetkezetek földterülete felére esett vissza. 1956 végén az összparasztságnak alig 6%-a volt téesztag, s a téeszek tulajdonában a művelhető föld alig 10-12%-a maradt. A szovjet blokk többi országai közül Bulgáriában ugyanekkor a föld 92, Csehszlovákiában 75 és Romániában 55%-a tartozott a téeszekhez. A paraszti magántulajdon Magyarország mellett csak Lengyelországban és Jugoszláviában maradt meg. Kádár, aki a parasztokkal mint kétlelkű, részben munkás, részben „tőkés" mentalitású emberekkel szemben maga is bizalmatlanságot táplált, a kollektivizálást támogatta.

[11] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-1962. Szerk. Vass Henrik és Ságvári Ágnes. Budapest, 1973², Kossuth, 210-235. Idézet a 234. oldalon.
[12] Idézi Standeisky Éva: Az írók és a hatalom 1956-1963. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 448.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

71. Belépési nyilatkozat aláírása a termelőszövetkezet megalakulásakor. Mérgespuszta, 1957. január 31.

Az MSZMP Központi Bizottságának a mezőgazdaság kollektivizálásával kapcsolatos határozatát 1957 júliusában tették közzé. A feltételezhető paraszti ellenállás miatt ez egy több évre elnyújtott, hosszú átmeneti periódussal számolt, és a korai 50-es évekből ismert erőszakos módszerek helyett a meggyőzésre, az „agitálásra" helyezte a hangsúlyt. A békés eszközök azonban csak mérsékelt eredménnyel jártak; a téeszek és a tagok száma 1958 végéig csak szerény mértékben emelkedett. A pártvezetés 1958 decemberében ezért a folyamat felgyorsítása és az eszköztár kibővítése mellett döntött. (Szgy. II/216—217.) Az ezt követő három év telén pártfunkcionáriusokból, gyári munkásokból és értelmiségiekből álló agitáló brigádok lepték el a falvakat, amelyek házról házra járva győzködték a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit belátni vonakodó s földjükhöz ragaszkodó parasztokat. A korábbi gyakorlattól eltérően elsősorban nem a szegényparasztokat, hanem a falu legtekintélyesebb gazdáit igyekeztek megnyerni — adóelengedést, vezető pozíciókat és mindenféle más kedvezményt ígérve nekik. Az ígéretek között szerepelt a társadalombiztosítás — a baleset- és betegbiztosítás, valamint a nyugdíj — kiterjesztése is minden téesztagra.

7.1. táblázat - 41. táblázat. A mezőgazdaság szövetkezetesítése, 1949-1980

Év	A szövetkezetek száma	A szövetkezeti tagok száma (1000 fő)	A szövetkezetek földterülete (1000 hektár)
1949	584	13	55
1949	1367	36	182
1950	2185	120	444

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1951	4625	311	1002
1952	5110	369	1501
1953	4536	250	1143
1954	4381	230	1082
1955	4816	306	1213
1956	2089	119	597
1957	3394	156	820
1958	3507	169	958
1959	4489	565	2620
1960	4576	960	3941
1961	4681	1 221	4539
1975	1833	1 006	4738
1980	1415	931	5300

Forrás: Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk afelszabadulás után. Bp., 1967, Mezőgazdasági Kiadó, 65—137., 293—294. Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Bp., 1984, Kossuth Kiadó, 94.

Ezt kezdte valóra váltani az Elnöki Tanács 1957. december 28-ai, 65. sz. törvényerejű rendelete (Szgy. II/189—195.), valamint a 6/1960. sz. kormányrendelet, amelyek havi 260 Ft-ban állapították meg a termelőszövetkezeti tagok munkaképtelenségi, valamint öregségi — férfiaknál 70, nőknél 65 év után esedékes — járadékát. Bár ez az összeg akkoriban is igen szerény volt, azok számára, akik korábban soha ilyenben nem részesültek, valóságos égi ajándéknak tűnt a havi rendszerességgel érkező pénz. S persze ha kellett, fenyegetőztek is az agitátorok — adóemeléssel, adóhátralék esetén árveréssel, s a gimnáziumban vagy netán egyetemen, főiskolán tanuló gyermek kizárásával és hazaküldésével. Mindezek együtt, s ezek mellett a 1956 bukásából, a Nyugat passzivitásából, Nagy Imre kivégzéséből, az egyházak és az írók behódolásából levonható tanulságok végül megtették a maguk hatását. A parasztság, amely a katolikus egyházhoz hasonlóan immár egy évtizede állt ellen a kommunista akaratnak, végül beadta a derekát. 1958 és 1961 decembere között a téesztagok száma megnyolcszorozódott, a téeszek területállománya pedig csaknem megötszöröződött. 1961 végén a magyar parasztság 75%-a volt tsz-tag, 19%-a állami gazdasági dolgozó, s magángazdálkodó már csak 6,5%. „Nemgyőztük az angolokat várni, várni / Be kellett a, be kellett a téeszcsébe állni” — énekelték utóbb a földjeiktől, eszközeiktől, s különösen állataiktól gyakran könnyezve megváló falusiak. Az új helyzettel megbékélni nem tudók közül sokan örökre hátat fordítottak a mezőgazdaságnak, és az iparban kerestek munkát. A mezőgazdaságban foglalkoztatott keresők száma 1959 és 1963 között drasztikusan, 41%-ról 30%-ra csökkent. Az 1949 és 1953 közötti nagy elvándorlás után ez volt a magyar társadalom foglalkozási struktúrájának második lökésszerű átalakulása. (Szgy. II/243-246.)

A katolikus egyházzal és az írókkal kötött kompromisszum, valamint a parasztság térdre kényszerítés után Kádár a Nyugat elismerésének megszerzésével tette teljessé rendszerének konszolidációját. A legfontosabb ebből a szempontból az ENSZ magatartásának a megváltozása volt. Magyarország mindaddig nem tekinthette magát a nemzetközi közösség teljes jogú tagjának, amíg a magyar delegáció mandátumát az 1957-től évről évre megtartott szavazások alapján függőben tartották. Kádár első nyugati útja ezért New Yorkba vezetett. Hruscsov társaságában érkezett 1960. szeptember végén. Október 3-ai beszéde a nemzetközi szervezet kiengesztelésére irányult. (Szgy. II/237-243.) Felhívta a figyelmet a tavaszi amnesztiára, és azt hangoztatta, hogy Magyarország tiszteletben tartja az ENSZ emberjogi alapelveit. Bár beszéde alatt több delegáció kivonult a teremből, New

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

York-i fellépése mégis új szakasz kezdetét jelezte. Hazautazását követően tárgyalások kezdődtek Magyarország és az Egyesült Államok között a magyar kérdés levételéről az ENSZ napirendjéről és Magyarország teljes körű ENSZ-tagságának helyreállításáról. Ennek fejében Kádár általános amnesztiát helyezett kilátásba a még börtönben sínylődő politikai foglyok számára. Ígéretének hitelt adva 1962 végén az Egyesült Államok delegációja javasolta a magyar kérdésről folytatott vita lezárását, amit a közgyűlés – jelentős tartózkodás mellett – szótöbbséggel elfogadott. 1963. január 8-án a szervezet illetékes bizottsága elfogadta a magyar küldöttek megbízóleveleit. Ugyanebben az évben, 1963. március 22-én közkegyelemben részesültek a még börtönben lévő politikai foglyok, beleértve a hatalmukkal visszaélő 1956 előtti törvénysértőket is. (Szgy. II/221-222., 268-270.) Nem terjedt azonban ki az amnesztia a gyilkossággal vádolt és hűtlenségért elítélt 56-osokra, azaz a fegyveres harcosokra. Ok – összesen néhány százan – továbbra is börtönben maradtak. Érdekükben az ekkor szabadult Bibó István emelt szót, ez azonban nem talált meghallgatásra. U Thant, az Egyesült Nemzetek Szervezetének főtitkára a magyar kormány meghívására 1963. július 1-3-án hivatalos látogatást tett Magyarországon. Ez a rendszer nagy sikere volt. A nemzetközi elszigeteltség végét és a rezsim külföldi elismerését jelezte az is, hogy 1963-ban Anglia, Franciaország és Belgium, 1964-ben pedig Svédország, Olaszország, Svájc és Kanada emelte nagyköveti szintre a Magyarországgal fenntartott diplomáciai kapcsolatát.

A bel- és külpolitikai konszolidáció révén tekintélyt szerzett Kádár 1962 nyarán elérkezettnek látta az időt arra, hogy lavírozó és a rákosista terrorrendszer alkalmazása helyett a társadalom megbékítésére törekvő politikájával elégedetlen keményvonalas dogmatistákkal végleg leszámoljon. Ezzel állt kapcsolatban a Központi Bizottság 1962. június 14-15-ei határozata, amely elítélte az 1956 előtti személyi kultuszt és koncepciós pereket, s azokért a „Rákosi-klikket" tette felelőssé. Rákosit, Gerőt és még további 17 személyt, köztük ügyészeket és bírókat, kizártak a pártból. A koncepciós perek munkásmozgalmi áldozatait ezzel egyidejűleg rehabilitálták. (Szgy. II/255-257.) A „nem munkásmozgalmi emberek" ügyeinek perújrafelvétele azonban elmaradt; ők továbbra sem kaptak elégtételt. Azokat a belügyi és igazságügyi vezetőket, akik túlzottan kompromittálták magukat 1956 előtt, elbocsátották állásukból. Nyilvánvaló, hogy ezekre az intézkedésekre Hruscsovjóváhagyásával került sor. A szovjet pártvezér az elmúlt években többször találkozott Kádárral, két alkalommal Magyarországon is járt, s az együttlétek alatt bizalmába fogadta választottját. Bár két különböző természetű emberről volt szó, a kommunista diktatúra működésének modernizálásáról, hatékonyabbá tételéről vallott nézeteik lényegében megegyeztek. Hruscsov számára sok szempontból Magyarország volt a mintaország, amely legmesszebb jutott a desztalinizációban, s néhány évvel az „ellenforradalom" után politikai stabilitást teremtett. A szovjetjóváhagyásra utal az is, hogy alig egy hónappal a magyar KB határozata után az addig gyakran Moszkvában kilincselő, s még mindig a visszatérés lehetőségében reménykedő Rákosit a szovjet szervek Krasznodarból egy isten háta mögötti kirgiz faluba, Tokmakba telepítették. A sztálinisták kiseprűzésével egyidejűleg Kádár személyes riválisától, Marosán Györgytől is megszabadult. A Központi Bizottság a párt politikai egységének megbontására irányuló tevékenység vádjával 1962. október 12-én hívta vissza a Politikai Bizottságból, mentette fel titkári tisztsége alól, és zárta ki a KB tagjai közül. 1965-ben Marosán erre azzal vágott vissza, hogy kilépett a pártból.

A rákosista erőkkel való leszámolás után, 1962. november 20—24-én tartotta újabb (VIII.) kongresszusát az MSZMP Ezt a kongresszust akkor és még sokáig azért tartották fordulópontnak, mert a mezőgazdaság kollektivizálásának sikeres befejezésével — úgymond — „befejeződött a szocializmus alapjainak lerakása", megszűntek a „kizsákmányoló osztályok", s a magyar nép ezzel „a szocializmus teljes felépítésének korszakába lépett". Utólag visszatekintve ugyanilyen fontosnak, ha nem fontosabbnak tűnik azonban a kongresszus „békülékeny", az osztályharc állandó „éleződését" tagadó szelleme. (Szgy. II/257—267.) Ennek lényegét beszámoló előadásában Kádár így foglalta össze: „A szocialista nemzeti egység politikája alapján egyesíteni kell mindenkit, aki a szocializmus és a béke ügyéért tevékenykedik. Össze kell fogni a kommunistákat és a pártonkívülieket, a rendszer politikailag aktív támogatóit és a ma még ingadozókat, közömbösöket, a materialista világnézet híveit és a vallásos érzületű embereket egyaránt. A szocialista társadalom felépítése az egész nemzet ügye."[13] Vagyis — mint Méray Tibor a londoni Irodalmi Újságban írta, s a forrás említése nélkül utóbb Kádár és mások is oly gyakran mondogatták —: Aki nincs ellenünk, az velünk van.

A rákosista terrorrendszer fél évtizede, a szabadság néhány napos mámora, s a „kenyér és korbács" ugyancsak fél évtizedes politikája után a magyar nép fellélegezhetett. Nem várták tőle, hogy lelkesedjen, csak azt, hogy hallgasson. A Rajnától nyugatra, szerencsésebb és diktátoraival szemben sikeresebb nyugat-európai népek számára az engedményeknek ez a foka valószínűleg kevés lett volna. Magyarországon azonban, ahol az aktív politizálás és a demokrácia hagyományai szerényebbek voltak, elegendőnek bizonyult a politikai hatalmat kézben tartó illegitim elit és a társadalom békés egymás mellett élésének a megalapozásához. „Két kegyetlen évtized különféle kollektív szenvedései, gyötrődései, félelmei, szorongásai után mintha valamiféle fellélegzés, több-kevesebb kollektív biztonság, kiszámíthatóság, nyugalom, szerény gyarapodás reménysége sejlett volna fel

[13] Kádár János: Válogatott beszédek és cikkek 1957-1974. Budapest, 1975², Kossuth, 171.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

a 60-as évek elején-közepén az ország, úgy lehet, nagyobbik felének” — emlékezett vissza 1995-ben erre az időszakra a kádárizmus iránti részrehajlással aligha vádolható volt NÉKOSZ-osok egyike, Vekerdi László.[14] A nyugati világ ugyancsak honorálta Kádár ésszerűbb és toleránsabb politikáját. 1963–1964-től még a rendszerrel szemben korábban leginkább kritikus amerikai vezetés is úgy ítélte meg, hogy „Magyarország feltehetően bármelyik más csatlósnál messzebb jutott a kommunista rendszer desztalinizálásában”.[15]

Két évvel az MSZMP VIII. kongresszusa után, 1964 októberében megbukott Hruscsov, Kádár legfőbb patrónusa. A magyar vezető ekkor éppen Varsóban tartózkodott, s a pesti fekete humor kajánul azonnal azt kezdte latolgatni, hogy vajon ki ér előbb haza: Kádár Lengyelországból vagy Rákosi a Szovjetunióból. Az addigi gyakorlattól eltérően ezúttal mégsem következett be vezetőcsere Budapesten. Kádár eredményei a hruscsovi liberalizálást soknak tartó szovjet vezetők új feje, a konzervatív Leonyid Brezsnyev számára is fontosak voltak. Ezzel magyarázható, hogy az 1960-as évek elejére kialakult liberálisabb szellem nemcsak megmaradt, hanem az évtized második felében még markánsabbá is vált.

A rendszer intézményi struktúrájának működtetése terén az 1966. évi III. tv. jelentette az első említésre méltó változást. Ez megszüntette az 1945-től általános lajstromos szavazást, s helyébe az 1920 előtt kizárólagosan, 1922 és 1939 között pedig részlegesen alkalmazott egyéni választási rendszert léptette. Ez azt jelentette, hogy a továbbiakban valamennyi képviselőt – számuk 1967 és 1980 között 340 és 352 között váltakozott – egy-egy választókerület delegálta. (Szgy. II/285-286.) Ezt egészítette ki az 1970. évi III. tv., amely a képviselők jelölési eljárását módosította. Ettől fogva nemcsak a Hazafias Népfront állíthatott képviselőjelöltet, hanem minden állampolgár, s az állampolgárok jelölőgyűlése szavazott afelől, hogy a javasolt személy felkerülhetett-e a képviselőjelöltek listájára.

Noha a választójog 1966-1970-es – a szocialista országokban egyedülálló – módosítása elvileg jelentős politikai változtatásokra adott lehetőséget, a pártállami keretek között a gyakorlatban ez szinte semmiféle következménnyel nem járt. Bár a két jelöltet indító körzetek száma az 1967-es 9-ről (2,5%) 1971-ben 49-re (13,9%) emelkedett, 1975-ben ez a szám 34-re (9,6%), majd 1980-ban 15-re (4,3%) csökkent. A képviselők kerületenkénti versengése tehát nem terjedt el. Az Országgyűlés évi átlagban továbbra is csak 6-7 napot ülésezett; az évente elfogadott törvények száma (4-5) eltörpült az Elnöki Tanács által kibocsátott törvényerejű rendeletek száma (30-40) mellett; s az interpellációk száma sohasem érte el az évi 10-et. Az Országgyűlés merőben díszlet-, kirakatjellegét ennél is jobban mutatta azonban a vita és az ellenvélemény csaknem teljes hiánya. Az 1960-as években benyújtott 86 interpellációval kapcsolatos szavazások során 7 esetben fordult elő tartózkodás vagy ellenszavazat, s mindössze kétszer esett meg, hogy sem a képviselő, sem a testület nem fogadta el a miniszteri választ. Az 1970-es évek 76 interpellációja közül is csak 8 esetben merült fel valamilyen „probléma”, vagyis került sor tartózkodásokra és/vagy ellenszavazatokra.

A politikai reformok sorát az 1972-es alkotmánymódosítás zárta le. Eltérően az 1949-es- től, amely legnagyobbrészt az 1936-os szovjet alkotmány fordítása volt, az 1972. évi I. tv. a „több mint ezeréves” magyar történelem betetőzéseként értékelte a szocializmus rendszerét, s a korábban kitüntetett szerepű „munkások” terminust az „állampolgárok” fogalmával váltotta fel. Ebben a történelmi folyamatosság és a társadalom minden rétegét átfogó „szocialista nemzeti egység” megteremtésének igénye tükröződött. A politikai rendszer pártállami jellege ugyanakkor nem változott. Az Országgyűlés által egyhangúlag elfogadott alaptörvény deklarálta az egypártrendszert, és kimondta azt is, hogy a Magyar Népköztársaság olyan „szocialista állam”, amelyben a „munkásosztály marxista-leninista pártja a társadalom vezető ereje”. Az MSZMP tehát a továbbiakban is különleges küldetéstudattól áthatott és közhatalmi feladatokat ellátó állampártként működött. (Szgy. II/296-306.)

A rákosista időkből örökölt, s csak kismértékben módosított intézményi struktúra ellenére az 1960-as és az 1970-es évek politikai klímája gyökeresen különbözött az 1956 előttitől. A változás egyik legfontosabb komponense a párt- és állami szervek, mindenekelőtt a rendőrség részben felülről bátorított, részben helyi túlkapásokból táplálkozó önkényeskedéseinek, azaz a terrorrendszernek a megszűnése, valamint a magánélet depolitizálása volt. A rákosista időkhöz és a szovjet típusú rendszerek normáihoz képest az 1960-as évektől a magyar lakosság pontosan ugyan nem kodifikált, de mégis elég jól kiszámítható, állandó és elviselhető jogi szabályok között élt. Ha valaki lemondott a párt irányvonalának nyílt bírálatáról, azaz az ellenzéki politizálásról, akkor családi életét úgy rendezhette be, és magánkapcsolatait úgy alakíthatta, ahogy akarta. A kommunista szombatokból, a kötelező jellegű munkatáborokból, a felülről szervezett nagy tömegmegmozdulásokból és általában a rendszerrel való nyilvános azonosulás kényszeréből alig maradt valami. Az újraszerveződő baráti,

[14] Vekerdi László: „Egyszer csak kezdték mondani, hogy ha Valóság, akkor az Kőrösig”. In KőrösiJózsef Emlékkönyv. Budapest, 1998, Scholastica, 235—236.
[15] Idézi Békés Csaba: A kádári külpolitika 1956—1968. Rubicon, 1998/1. 21.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

szakmai és lakóhelyi kisközösségek autonómiáját a politikai hatalom általában eltűrte, sőt egy idő után még ajus murmurandi ősi jogát gyakorló elszigetelt békétlenkedőkkel szemben sem lépett fel erélyesen. Azért, mert a saját lakásában „ellenséges" rádióadókat hallgatott, többé senkit sem büntettek meg, s az 1970-es években már azért sem igen, ha strandon vagy KISZ-táborban hallgatta a müncheni Szabad Európa Rádió műsorait. A párttagok és esetenként a pedagógusok kivételével retorziók nélkül lehetett templomba járni és egyházi szertartásokon részt venni. A rendszerellenes izgatásért elítéltek száma minimálisra csökkent; az internálás intézményét nem állították vissza. Mindent egybevetve tehát azt mondhatjuk, hogy a Kádár-korszak állama ugyanúgy egyetlen politikai párt diktatúrájára épült fel, mint az 1956 előtti rákosista pártállam, ám jellegének, működési elveinek és a társadalommal szembeni viselkedésének totális, illetve „keményen" represszív jellegzetességei autoriterré, illetve „puhává" mérséklődtek.

A magánélet mindenki által nagyra becsült autonómiájának fontos része volt az 1960-tól biztosított relatív utazási szabadság. Először Csehszlovákia és Lengyelország, majd Bulgária, Románia és az NDK határai nyíltak meg a magyar turisták előtt. Az úgynevezett piros útlevéllel „keletre" — kivéve a Szovjetuniót — az 1960-as évek elejétől vízummentesen lehetett utazni. Jugoszláviával szemben 1966-ban szűnt meg a vízumkényszer. A nyugati országokba — az úgynevezett kék útlevéllel — turisztikai célból három-, rokonlátogatásra kétévenként lehetett kiutazási engedélyt kérni — nem számítva a szervezett turistautakat. Bár az egy alkalommal kiváltható valutamennyiség minimális volt, a külföldre utazó magyarok száma évről évre nőtt. 1960-ban még csak 300 ezren, 1970-ben 1 millióan, s 1980-ban 5,2 millióan léptek ki az országból. Többségük a szomszédos szocialista országokba, illetve Jugoszláviába látogatott, de gyorsan nőtt a Nyugatra utazók száma is (1958: 28 ezer, 1962: 65 ezer, 1963: 120 ezer, 1986: 708 ezer).

A rendszerrel szemben felgyülemlett bizalmatlanság oldódásához a káderpolitika szempontjainak átalakulása is hozzájárult. A korábban szinte kizárólagos szerepetjátszó származás és politikai megbízhatóság mellett egyre nagyobb hangsúly helyeződött a szakértelemre és a vezetői rátermettségre. „A szocializmus építésének kérdései bonyolultabbak, sokrétűbbek lettek. Ezért a vezető állások betöltésében egyre inkább elengedhetetlen követelmény a hozzáértés, a szakismeret, az általános felkészültség" — nyilatkozta ezzel kapcsolatban Kádár már 1962-ben.[19] Bár az Országgyűlésben a párttagok aránya egyetlenegyszer sem csökkent 70% alá, a termelővállalatok és közintézmények élén nőtt a pártonkívüli szakemberek aránya. Azt, hogy a legmagasabb vezetői posztokra ki alkalmas, természetesen továbbra is a párt legfelsőbb testületei, a KB, a PB és a Titkárság döntötték el. Az 1960-as és 1970-es években 1500 és 3000 között ingadozott azoknak a vezetői posztoknak a száma, amelyek betöltéséről a központi pártszervek határoztak. Közéjük tartoztak a parlamenti képviselők, a miniszterek és miniszterhelyettesek, a tábornokok, nagykövetek és követek, a megyei tanácsok elnökei, a legnagyobb társadalmi szervezetek (Hazafias Népfront, SZOT, TIT stb.) elnökei és főtitkárai, az egyetemi rektorok, rektorhelyettesek és dékánok, a Magyar Tudományos Akadémia vezetői az osztálytitkárok szintjéig, a Magyar Nemzeti Bank, a Legfelsőbb Bíróság és az Írószövetség elnökei, a legfőbb ügyész, valamint a napi- és hetilapok s a fontosabb folyóiratok főszerkesztői. Ok alkották az úgynevezett nómenklatúrát. Az alsóbb szintű pártszervek emellett mintegy 80-100 ezer, sőt egyes becslések szerint ennél is több vezetői állás betöltéséről mondtak véleményt, illetve adtak javaslatot.

A kommunista pártállami keretek között érvényesülő viszonylagos jogbiztonság és apró szabadságok rendszere, azaz az „élni és élni hagyni" mérsékelt politikája Kádárt és totalitariánus vonásaitól megszabaduló, ám a Horthy-rendszernél továbbra is zártabb és hegemonisztikusabb autoriter rendszerét már az 1960-as években széles tömegek számára elfogadhatóvá tette. Minden, ami kicsit is jobb volt, mint a gyűlölt Rákosi-rendszerben, olyan ajándéknak tűnt a társadalom szemében, amiért érdemesnek látszott hallgatni, és a párt hegemóniáját elfogadva a politikaivélemény-formálás és érdekérvényesítés jogáról lemondani. A magyarság, amely az elmúlt évszázadokban oly sokjelét adta szabadságszeretetének és annak, hogy ezért a szabadságért harcolni is hajlandó, némi fáziskéséssel megfogadni látszott Szekfű Gyula 1947-es tanácsát, és az újabb „hódoltság" perspektívájába beletörődve túlélésre rendezkedett be.

2. 2. A GAZDASÁG

Az októberi felkelés, az ezt követő harcok és sztrájkok, valamint a téeszek felbomlása és az őszi termés – kukorica, répa – késői betakarítása jelentős gazdasági veszteségeket okozott. A nemzeti jövedelem mintegy 20%-kal csökkent. Tartós és mély válság ennek ellenére nem alakult ki; a termelés gyorsan elérte a forradalom előtti szintet. A gyors regenerálódást nagyban segítették a Szovjetunió, Kína, Jugoszlávia és a többi szocialista ország politikailag motivált, s ezért igen kedvező feltételek mellett és egyharmadrészt konvertibilis valutában nyújtott jelentős pénz- és áruhitelei. Ezeknek köszönhetően 1957-ben Magyarország 40%-kal többet importált exportjánál. A belső fogyasztás számára elérhető árualap 7-8%-kal nőtt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A kiegyensúlyozottabb növekedés és a lakosság bizalmának megnyerése érdekében a gazdaságpolitika prioritásai 1957-től kezdve fokozatosan módosultak. Rákositól eltérően Kádár nem lemondást követelt a társadalomtól, hanem Franciaország forradalmak utáni miniszterelnökéhez, Guizot-hoz hasonlóan gazdagodást, jólétet ígért az embereknek. Az életszínvonal emelése természetesen megkövetelte a nemzeti jövedelem beruházásokra fordított hányadának csökkentését. Szemben az 1956 előtti gyakorlattal 1960-ig ez egyetlen évben sem érte el a 20%-ot. Később kissé 20% fölé emelkedett, de az 1953 előtti évekre jellemző 30% feletti arányt továbbra sem közelítette meg. A beruházások ágazati megoszlása ugyancsak módosult. Az ipar részesedése az 1950 és 1954 közötti 47%-ról az 1958 és 1970 közötti időszakban lecsökkent 35-38%-ra, a mezőgazdaságé pedig az

1. es évek első harmadára jellemző 10-13%-ról az 1960-1965-ös évek átlagában 16, 1966—1970-ben pedig 18% fölé emelkedett. Ezen aránymódosulás jelentőségét növelte, hogy a gazdaság szerkezeti modernizálódása következtében a mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez az 1959 és 1968 közötti évtizedben 28%-ról 23%-ra csökkent. Az ipari beruházások szerkezete ugyancsak racionalizálódott. A bányászat és a villamosenergia-ipar részesedése 1958 és 1970 között több mint 30%-ról 20% alá esett vissza, az élelmiszeriparé pedig 6%-ról csaknem 10%-ra emelkedett. A nehézipar túlsúlya mindazonáltal megmaradt.

A gazdaságpolitikai prioritások újragondolása kiegészült a gazdaságirányítás mechanizmusának korrekciójával. 1957 elején e célból egy közgazdászokból álló reformbizottság kezdett munkához. Ezt Varga István közgazdászprofesszor, a Kisgazdapárt egykori gazdasági szakértője vezette. A bizottság előterjesztései a tervutasításos gazdasági rendszer radikális reformjára irányultak. Bár a politikai vezetés ezek bevezetésétől visszarettent, néhány kisebb jelentőségű, a racionalitás irányába mutató és hatékonyságnövelő intézkedést elfogadott. Ilyen volt a kormány által megszabott tervmutatók számának csökkentése, a munkaerő-gazdálkodás centralizáltságának enyhítése, azaz a központilag meghatározott létszámelőírások gyakorlatától való eltérés, a mennyiségcentrikus tervteljesítési és túlteljesítési elvárásokkal való részleges szakítás, s a bérezésben a nyereségrészesedési rendszer bevezetése. A szocialista magyar gazdaság ezekkel az intézkedésekkel lépett rá a merev tervutasításos irányítási rendszer rugalmasabbá válásának útjára.

Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején két újabb hatékonyságnövelő ésszerűsítésre került sor. A valóságtól elszakadt korábbi, 1951-ben bevezetett termelői árrendszer helyett 1959. január 1-jén egy valamivel racionálisabbat léptettek életbe. A változás legjelentősebb eleme a hazai termelésű alapanyagok dotációs árainak megszüntetése és tényleges önköltségi szintre emelésük volt. Ennek következtében az ipari alapanyagok ára két-háromszorosra, a búza, a rozs és a cukorrépa ára pedig másfélszeresre nőtt. Az intézkedés következtében csökkent az energia- és alapanyag-felhasználás terén addig tapasztalható irtózatos méretű pazarlás. A fix árak rendszere ugyanakkor megmaradt, s a termelői és a fogyasztói árak összekapcsolására sem történt kísérlet. Az árrendezés ezért csak részleges és átmeneti eredményeket hozhatott.

A másik korrekciós lépés a soklépcsős irányítási hierarchia egyszerűsítésére irányult. A minisztériumok és a vállalatok között elhelyezkedő iparigazgatóságokat az 1960-as évek első felében felszámolták. A széttagolt vállalati struktúrát ezzel egyidejűleg úgy módosították, hogy egy-egy ágazat termelőkapacitását lehetőleg egy, s ha ez nem sikerült, akkor két vagy három gyár egyesítse. Az 1962 végén elkezdett összevonások következtében az állami iparvállalatok száma az 1950. évi 1427-ről 1965-re 839-re csökkent. Az egy vállalatra jutó munkáslétszám ugyanakkor 336-ról 1183 főre ugrott. Az 1960-as évek közepétől 13 iparágban — így például az üveg-, a gumi- és a papírgyártásban — egy-egy nagyvállalat, azaz tröszt fogta egybe az ország teljes termelését. Más esetekben — például a bauxitbányászatban vagy a kozmetikai iparban — két-két cég alakult ki, néhány más ágazatban pedig három-három. Az átszervezés nem tervezett következményeként alakult ki az a nagyvállalati vezető réteg, amelynek egyes csoportjai különböző ágazati érdekérvényesítő lobbikként néhány év múltán a nagy gazdasági és politikai döntésekre egyaránt jelentős befolyást gyakoroltak.

Ugyanezekben az években jóval jelentősebb változások zajlottak le az agrárszektorban. A téeszesítés ismét dezorganizálta az 1956 után viszonylag gyorsan magához tért mezőgazdaságot. Elegendő gép, vezetési tapasztalat és a tagok érdekeltségének hiánya miatt az 1960-as évek elején a termés egy része ismét a földeken maradt; másik részét kivezényelt diákok és katonák takarították be. A kollektivizálás éveiben összesen csaknem 10%-kal csökkent a nettó mezőgazdasági termelés. Az ellátási zavarok enyhítése érdekében 1960- 1962-ben jelentős mennyiségű gabonát és kukoricát kellett importálni Kanadából és más országokból. Az ehhez szükséges hitelek jó részét a Szovjetunió biztosította, amely ilyen módon is igyekezett a restauráció és konszolidáció sikeréhez hozzájárulni.

A falvakban kialakult kaotikus állapotokat érzékelve az agrárgazdaság felelősei, mindenekelőtt Fehér Lajos és Erdei Ferenc számos olyan korrekciós lépést kezdeményeztek, amelyek eltértek a szovjet típusú

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kolhozrendszertől. Ezek legfontosabbika a háztáji gazdaságok szerepének felértékelése, s ezáltal a földhöz és a tulajdonhoz kötődő parasztság mentalitásához való alkalmazkodás volt. A téeszek alapszabályaiban megállapított munkamennyiség teljesítése esetén minden tag jogosult volt átlagosan közel 1 kat. hold saját művelésű földre. A családi állattartás korlátait fokozatosan feloldották; a háztájiban termelt és a közösből kapott terményeken az 1960-as évek közepétől egész kis állatfarmok hízhattak. Amellett, hogy a falusi lakosság élelmiszer-szükségletének nagy részét ezek a háztáji gazdaságok biztosították, az évtized második felében ők adták az államilag felvásárolt áruk 22%-át is.

Fontos újítás volt a részes művelési rendszer bevezetése és ehhez kapcsoltan a munkaegységre alapozott díjazási rendszer megváltoztatása is. Ez azt jelentette, hogy egy-egy család, rokonsági szervezet vagy brigád a közös területből saját művelésű – elsősorban kapásokkal bevetett – parcellákat vett ki „éves bérletbe”, amelyek műveléséért nemcsak a központilag meghatározott munkaegységértéket kapták meg, hanem a többlettermés 25-50%-át is. A téesztag ezáltal közvetlenül érdekeltté vált a termelés növelésében. A részes vagy családi művelés az 1960-as évek közepén a közös növénytermesztési munkáknak több mint harmadát tette ki. A gépesítés előrehaladtával szerepe később csökkent, de még 1970-ben is 27%-ra rúgott az aránya. Más munkafolyamatok esetében sok téeszben bevezették a pénzre vagy terményekre alapozott prémiumrendszert, amely ugyancsak a munkaegységekkel honorált tervelőirányzatok túlteljesítésétjutalmazta. Végül általánossá vált a havonta felvehető pénz- vagy terményelőlegek juttatása, amelyet aztán az év végi elosztáskor levontak a részesedésből.

A háztáji gazdálkodás és a részes művelés engedélyezése, valamint a díjazási rendszer rugalmasabbá tétele a terméseredmények gyors javulását és a magyar mezőgazdaság regenerálódását eredményezte. A mezőgazdasági beruházások volumen- és aránynövekedésének köszönhetően ezenközben nagy léptekkel haladt előre a gépesítés, amely a korszerű nagyüzemi gazdálkodás előfeltétele volt. 1958 végén az ország traktorállománya alig haladta meg a 26 ezer darabot, amely az 1950-es állománynak (13 ezer) éppen kétszerese, a két háború közöttinek pedig három-három és félszerese volt. 1962-re, tehát 3 év alatt a traktorok száma 44 ezerre nőtt, azaz csaknem megduplázódott, majd 1969-re elérte a 67 ezer darabot. Az egy traktorra jutó szántóterület ezáltal jelentősen csökkent, s a traktorok ily módon nemcsak pótolták a termelésből fokozatosan kivont igásállatokat, hanem növelték is a mezőgazdaság vonóerő-kapacitását. A régi típusú körmös és lánctalpas traktorokat fokozatosan kiszorították a gumikerekű univerzális traktorok. Ezekjó részét a Szovjetunióban gyártották. 1969-ben 1000 hektár mezőgazdasági területre Magyarországon 10 traktor jutott, ugyanannyi, mint Lengyelországban, s valamivel több, mint a dél- és délkelet-európai országokban (5-9). Nyugat- és Észak-Európához képest azonban, ahol 30 és 90 között váltakozott az ezerhektáronkénti traktorok száma, alig vagy egyáltalán nem csökkent lemaradásunk, s hagyományosan előttünk járt Csehszlovákia (19) is. A traktoroknál gyorsabban terjedtek a sorvető gépek, a fűkaszák, az arató-cséplő gépek, kultivátorok és az egyéb modern mezőgazdasági gépek. Az arató-cséplő gépek, azaz kombájnok száma, amelyek 1949-ben jelentek meg a magyar mezőgazdaságban, például 1955 és 1960 között 2,2 ezerről 4,2 ezerre, majd 1960 és 1970 között 4,2 ezerről 12 ezerre szökött. Hasonló mértékben nőtt a tehergépkocsik száma is: 1960 és 1970 között 3 ezerről 13 ezerre. A mezőgazdasági munkafolyamatok többségének gépesítettségi foka ezáltal néhány év leforgása alatt ugrásszerűen megnőtt. A második világháború előtt tulajdonképpen csak egyetlen művelet, a cséplés gépesítése volt megoldott. Az 1960-as évek végére lényegében befejeződött a talajművelés, s előrehaladt a szállítás és a betakarítás gépesítése is. A gabonabetakarítási munkáknak 1960-ban 42, 1970-ben 93%-a volt gépesítve, a cukorrépakiszedésnek 1960-ban 36, 1970-ben pedig 72%-a. A mezőgazdaság gépesítettségi szintje az 1960-as évek legvégén közepes európai színvonalon állt.

7.2. táblázat - 42. táblázat. A mezőgazdasággépesítettségi fokának alakulása 1958 és 1980 között a) A vonóerő szerkezetének átalakulása

Év	Lóállomány (db)	Igásökör-állomány (db)	Traktorállomány teljesítménye (kW)
1958	723 855	57 645	574 383
1961	462 756	16 081	1 140 164
1965	321 000	2 683	1 891381
1968	274 217	1 421	2 066 882

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1970	231 486	915	2 278 298

Forrás: Pető Iván — Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-85. 1. kötet. Bp., 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 486.

7.3. táblázat - 42. táblázat. A mezőgazdasággépesítettségi fokának alakulása 1958 és 1980 között b) A géppark összetétele és a gépesítettség színvonala

Megnevezés	1960	1970	1980
Traktor összesen, 1000 db	41,0	67,0	55,4
Traktorok motorkapacitása, 1000 kW	992,0	2 278,0	3 031,0
Tehergépkocsi, 1000 db	3,0	13,0	28,7
Pótkocsi, 1000 db	27,5	74,0	92,0
Arató-cséplő gép, 1000 db	4,2	12,0	14,0
Az összes vonóerő gépesítettségi foka, gépi vonóerő aránya, %	50,2	97,4	99,0
Gépesítési fok, %			
gabonabetakarításban	42,6	93,4	96,9
kukoricaszem-betakarításban	0,0	23,8	73,9
cukorrépa-kiszedésnél	35,8	72,0	94,8
burgonyakiszedésnél	12,2	24,0	35,8

Forrás: Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Bp., 1984, Kossuth Kiadó, 223.

A téeszek gépigényeiről eleinte a gépállomások gondoskodtak. 1961-ben, a kollektivizálás befejezése körüli hónapokban még 235 gépállomás működött az országban, s a 44 ezer traktornak csupán negyede volt a téeszek kezén. A termelésirányítás hierarchizáltságának mérséklése érdekében 1964-ben döntést hoztak a gépállomások felszámolásáról és a téeszek önállóságának biztosításáról az eszközgazdálkodás terén. Az évtized végére a gépállomások, az 50-es éveknek ezek a tipikus mezőgazdasági szervezeti egységei így megszűntek, s a gépbeszerzés és -karbantartás ettől kezdve a téeszek feladatai közé tartozott. Ez újabb lépést jelentett a mezőgazdasági termelés racionalizálása és a termelést bénító bürokrácia leépítése terén.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

72. Szovjet gyártmányú kombájnok csépelik a rendre vágott gabonát. 1961. július -

A mezőgazdasági termelés hozamnövelő ráfordításai közül nagyjelentőséggel bírt ezenkívül a talajjavítás, a műtrágya-felhasználás és az öntözés terjedése. A talajjavítás alá vont területek nagysága az 1950-es évek végétől az 1960-as évek végéig meredeken, évente mintegy 60 ezer hektárral nőtt, s így 1970-re elérte a 800 ezer hektárt. Ez sokszorosan múlta felül a két világháború között talajjavított földek – összesen 13 ezer hektár – nagyságát. A műtrágya-felhasználás ugyancsak gyors ütemben növekedett. Egy hektár termőterületre 1938-ban 2 kg, 1950-ben 6 kg, 1960-ban 31 kg, s 1968-ban 124 kg műtrágya-hatóanyag jutott. Ez két-háromszorosa volt a dél- és délkelet-európai országokban felhasznált műtrágya-hatóanyagoknak, s fele-harmada a legfejlettebb nyugat-európai országokban kiszórt mennyiségnek. Az öntözött területek nagysága az 1950-es évek közepétől az 1970-es évek közepéig folyamatosan nőtt, s az 1960-as évek második felében 100 ezer hektár körül állandósult. A növekedés 1950-hez képest 300, 1938-hoz képest több mint 700%-os volt.

Az öntözés ilyen nagymérvű kiterjesztését két nagy vízlépcső, illetve öntözőrendszer, a tiszalöki és a kiskörei megépítése (1954, illetve 1973) alapozta meg.

A gazdaságpolitikai prioritások módosításának, a merev tervutasításos rendszer rugalmasabbá tételének, a technikai korszerűsítésnek és nem utolsósorban a dolgozói érdekeltség elfogadásának köszönhetően az 1957 és 1968—1970 közötti egy-másfél évtizedben a magyar gazdaság viszonylag dinamikusan, s a korábbinál kiegyensúlyozottabban fejlődött. A gazdaság három fő szektora közül leggyorsabban továbbra is az ipar termelése nőtt. Új jelenség volt, hogy a korábbi stagnálás, sőt időnkénti visszaesések után látványos fellendülés kezdődött a mezőgazdaságban. Bár a szolgáltatói ágazatok ugyancsak korszerűsödtek, a fejlődés üteme e téren maradt el leginkább a nemzetközi tempótól.

Az ipari termelés volumene az 1956-ot követő egy évtizedben évi átlagban 8,5%-kal, az 1960-as évek második felében 7%-kal nőtt. Ez jóval alacsonyabb volt az 1953 előtti, részben a hatalmas ráfordításokból, részben a helyreállítási periódus természetéből adódó igen gyors, mintegy 20%-os növekedésnél. Az 5-6%-os dualizmus kori s az ennél jóval mérsékeltebb két világháború közötti növekedési ütemet azonban még mindig jelentősen felülmúlta. Ugyancsak meghaladta a fejlett ipari országokra az 1960-as években jellemző 5-6%-os tempót, s megközelítette a KGST-országok 8% feletti átlagát. A fejlődés súlyos negatívuma volt viszont, hogy ez a növekedés elsősorban továbbra is az új munkaerő tömeges bevonásából, valamint a kapacitások nagyarányú és folyamatos bővítéséből, azaz a gazdaság makrostruktúrájának átalakulásából, s nem a termelékenység emelkedéséből táplálkozott. Erre utal, hogy miközben az iparban foglalkoztatottak létszáma az 1950-es és az 1960-as években átlagosan 5,5%-kal nőtt, addig az egy foglalkoztatottra jutó termelési érték csak 4%-kal (az

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1950-es években 3,1, az 1960-as években 5,3%-kal). Ugyanebben az időben a fejlett ipari országok többségében az ipari foglalkoztatottak létszáma alig emelkedett évente 0,5-1%-kal. Az egy foglalkoztatottra jutó termelés mégis 3-4%-os évi növekedést ért el. A 60-as évek közepén a magyar ipar termelékenységi szintjét a nyugat-európai országok általában kétszeresen haladták meg. Az ipari termelés hatékonysága terén tehát az ország lemaradása — az 1957 utáni javulás ellenére — nemzetközi mércével mérve nem csökkent, hanem inkább növekedett.

7.4. táblázat - 43. táblázat. Afontosabb ipari ágazatok termelésének alakulása, 1950-1980

Ágazat	1960	1970	1980
	1950 = 100		
Ipar összesen	267	523	843
Villamosenergia-ipar	277	627	1191
Kohászat	273	463	536
Gépipar	343	790	1352
Építőanyag-ipar	297	525	830
Vegyipar	454	1502	3433
Könnyűipar	261	442	646
Élelmiszeripar	218	393	476

Forrás: Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Bp., 1984, Kossuth Kiadó, 164.

Az 1950-es, s bizonyos változtatásokkal az 1960-as évek fejlesztési politikája következtében a magyar ipar hagyományos ágazati szerkezete radikálisan átalakult. A főágazatok közül az élelmiszeripar háború előtti 30%-os részaránya 1965-re 19%-ra, a textiliparé több mint 15%-ról 7%-ra esett vissza. A nehézipar részaránya ugyanezen idő alatt 42%- ról 61%-ra nőtt.

A nehéziparon belül legdinamikusabban a gépipar fejlődött, amely az 1960-as évek közepén már az ipari termelés 25%-át adta. Az 1950-es években a gépipar termékszerkezetét az iparosításhoz szükséges termelési eszközök, mindenekelőtt a szerszámgépek és a közlekedési eszközök (autóbuszok, teherautók, traktorok) gyártása dominálta. Az 1960-as évek elejétől ezek mellett egyre nagyobb szerepre tettek szert a különböző fogyasztási javak, így például a kerékpárok, motorkerékpárok, porszívók, mosógépek, hűtőszekrények és híradástechnikai eszközök. Ebben az időszakban alakult ki a KGST-n belül az úgynevezett gyártmányszakosodás, amelynek következtében Magyarország személygépkocsit nem gyárthatott, autóbuszokat és kerékpárokat viszont a tagországok piacain is értékesíthetett. A magyar járműipar legsikeresebb termékeinek az autóbuszok bizonyultak, amelyek gyártásában a Magyar Vagon- és Gépgyár (Rába), a Csepel Autógyár, valamint az Ikarus Karosszéria és Járműgyár (Budapest—Székesfehérvár) vettek részt. Az első alumínium alapanyagú Ikarus 1965-ben gördült ki az egyik székesfehérvári üzemcsarnokból.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

73. A Tiszai Vegyi Kombinát építése. 1962

A vegyipar az összes ipari termelésnek 1950-ben még csak 3,5%-át, 1970-ben viszont már 11%-át adta. Ezen belül kiemelkedő szerepet játszott a kőolaj-feldolgozás, a műtrágya- és növényvédőszer-gyártás, a gyógyszergyártás, valamint a műanyaggyártás. A nagy múltú, de lassan korszerűtlenné váló kőolaj-finomítókat az 1950-es években fokozatosan felszámolták, s helyettük újakat építettek. Az ország ma is legnagyobb finomítóját, a Dunai Finomítót 1965-ben helyezték üzembe. A műtrágya- és növényvédőszer-gyártás az 1950-es évek végétől vett lendületet. Az 1930-as évektől működő Péti Nitrogén Művek mellett ezekben az években létesült kazincbarcikai Borsodi Vegyi Kombinát és a tiszaújvárosi Tiszai Vegyi Kombinát, amelyek nitrogénműtrágyákat gyártottak, valamint több foszforműtrágyagyár. A nagy múltú gyógyszeripar felfutása ugyancsak az 1960-as években kezdődött. Előbb a meglévő gyárak, például a Chinoin és a Kőbányai — volt Richter Gedeon — Gyógyszergyár bővítésével, majd új üzemek, például a debreceni Biogal Gyógyszergyár létesítésével futtatták fel a termelést. Ezeknek köszönhető, hogy a gyógyszertermelés-világranglistán az 1980-as évekre Magyarország a 14—16., gyógyszerexportban pedig a 6—8. helyre került. A műanyaggyártás a világ élvonalához viszonyítva 10-20 éves késéssel csak az 1960-as évek elején kezdődött, s a fejlettebb országok egy főre jutó termelésének sokáig csak negye- dét-felét érte el. Az első nagy teljesítményű PVC-gyár, a Berentei Vegyiművek 1960-ban kezdett el termelni.

A nehézipar túlsúlyából elkerülhetetlenül következett a magyar gazdaság nagy nyersanyag- és energiahordozó-szükséglete. A bányászat, a kohászat és a villamosenergia-ipar termelése ezért az egész időszakban folyamatosan és nagy ütemben nőtt. A nemzetgazdaság egészén belül ezek az ágazatok a korai 50-es évekhez hasonlóan továbbra is kiemelkedő szerepet játszottak. A magyar energiagazdálkodás hagyományosan a szénre épült. A széntermelés mennyisége 1950 és 1964 között 13 millió tonnáról 31,5 millió tonnára emelkedett, s ezzel elérte eddigi maximumát.

Az 1960-as évek elején a szén adta a hazai energiafelhasználás több mint 70%-át. Ez alig volt alacsonyabb az 1938-as aránynál (82%) és a magyar energifogyasztási struktúra több évtizedes lemaradásáról tanúskodott. Ezt követően elég gyors ütemű strukturális átalakulás kezdődött. A szénhidrogének egyre növekvő szerephez jutottak. 1967-re a szén aránya az energiafogyasztás 58%-ára süllyedt, a földgázé és a kőolajé pedig 36% fölé emelkedett.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

7.5. táblázat - 44. táblázat. A legfontosabb ipari nyersanyagok termelése, 1938-1990 (ezer tonna)

Termék	1938	1965	1990
Szén	9360	31 437	17 578
Kőolaj	43	1 803	1 974
Nyersacél	647	2 520	2 963
Cement	323	2 383	3 933

Forrás: Magyarország társadalmi-gazdaságiföldrajza. Szerk. Perczel György. Bp., 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 117.

Az 1960-as évek közepétől a szénbányákat – különösen a leggazdaságtalanabb mélyművelésűeket – egymás után zárták be; a bányászok száma 1965 és 1975 között 126 ezerről 56 ezerre csökkent. Ez az átstrukturálódás részben hazai bázison nyugodott. Az 1930-as évek végén megnyitott zalai kutak után az 1950-es évek végén jelentős földgázmezőket tártak fel Hajdúszoboszlón és Békés megyében, majd 1965-ben az ország mindmáig legnagyobb kőolaj- és földgázmezőjét Algyő térségében. A földgáztermelés 1939 és 1965 között 13 millió m^3-ről 1 milliárd m^3 fölé emelkedett, a kőolajtermelés pedig kevesebb mint 50 ezer tonnáról az 1970-es évek elejére 2 millió tonnára. A rendkívül nagyarányú növekedés ellenére az ipar energiaszükségleteit hazai forrásokból nem lehetett fedezni. Az 1960-as években ezért két kőolaj- és egy földgázvezetéket építettek ki a Szovjetunióba, amely korlátlan készletekkel rendelkezett. A szovjet energiaimport részaránya folyamatosan nőtt. 1960-ban az összes energiafelhasználásnak még csak 26%-át fedezte, 1980-ban viszont már több mint 50%-át. A hazai feltárásoknak és a szovjet importnak köszönhetően az 1960-as évek végére megszűntek az addig elég gyakori és nagy gazdasági károkat okozó áramkimaradások. A KGST-n belüli elszámolási rendszernek köszönhetően a szovjet olajhoz és földgázhoz Magyarország sokáig igen olcsón jutott hozzá. Nagy hátrányt jelentett viszont, hogy a gazdaság kiszolgáltatottsága, függősége ezáltal tovább növekedett.

Az ércbányászaton belül legnagyobb jelentősége a bauxitbányászatnak volt. Ebből – és csak ebből – Magyarország európai viszonylatban is jelentős készlettel rendelkezett. Hagyományosan problémát jelentett viszont a bauxitérc feldolgozása, amely rendkívül sok villamos energiát igényelt. A második világháború előtt és alatt ezen úgy segítettek, hogy a termelés nagy részét Németországba szállították. Németország helyébe most logikusan a Szovjetunió lépett. Az 1962-ben megkötött magyar-szovjet timföld-alumínium-egyez- mény keretében a Magyarországon termelt ércet itthon timfölddé dolgozták fel, majd kohó- sításra a Szovjetunióba szállították. Az átadott timföldért a Szovjetunió fémalumíniummal fizetett. Az 1970-es évektől a Szovjetunióban dolgozták fel a hazai timföldtermelés közel kétharmadát. Hasonló, de kisebb volumenű együttműködés alakult ki Magyarország és Lengyelország között is egy 1960-ban aláírt egyezmény alapján. A három hazai alumíniumkohó – az 1940-ben létesített tatabányai, az 1943-as ajkai és az 1950-es évek elején épített inotai – a timföldtermelés 20%-át sem volt képes feldolgozni.

Az alumíniumkohászattól eltérően a vaskohászat nagyrészt külföldi, s főleg szovjet nyersanyagbázisra épült. Az 1950-es években ennek ellenére a hazai igényeket lényegesen meghaladó vaskohászati kapacitások jöttek létre. A nyersvasgyártás az 1939. évi 0,3 millió tonnáról az 1960-as évek közepére 1,5 millióra, az acélgyártás 0,6 millió tonnáról 2,5 millió tonnára ugrott. Az iparág technikai korszerűsítése azonban nem tartott lépést a nemzetközi fejlesztésekkel. A hatalmas befektetésekből nagy összegeket emésztett fel az épít- kezek és a kiegészítő beruházások költsége, s a technológiai újításokra csak kevés jutott. A magyar vaskohászat és -öntészet így csak kevésbé feldolgozott, illetve közepes vagy rossz minőségű termékeket tudott előállítani, s ezeket is drágán.

A könnyűipar nemzetgazdaságon belüli szerepének csökkenése az 1956 utáni másfél évtizedben mérséklődött. Hozzájárulása az ipari nettó termeléshez az 1960-as évek második felében 20% körül stabilizálódott. A textil- és textilruházati ipar súlya ezen belül csökkent, a papír- és nyomdaipar pozíciója enyhén javult. A textil-, ruházati és bőripar termelése abszolút számokban természetesen nőtt, s az 1950-es évekhez képest a termékszerkezet is változatosabbá vált. Az 1960-as évek elején megjelentek az első magyar nejlon- és egyéb műanyag termékek. Az egyes ruhadarabok minősége azonban súlyos kívánnivalókat hagyott maga után. A jó minőségű és keresett

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

nejlonharisnyák, -blúzok és az orkánnak nevezett esőkabátok ezért sokáig nyugati rokonok csomagjaiból és a külföldre utazó turisták révén, illetve csempészáruként kerültek be az országba.

Az élelmiszeripar részesedése az ipari termelésből a könyűiparénál is nagyobb mértékben esett vissza: 1960 és 1973 között 19%-ról 16%-ra csökkent. Legkevésbé a cukor-, a sütő- és a söripar fejlődött, leginkább az élelmiszer-tartósító ipar. Az utóbbi termelése az 1960-as évek végén kilencszeresen haladta meg az 1950-es szintet. A növekedés jelentős mértékben az úgynevezett mirelit, azaz mélyfagyasztott élelmiszerek terjedésével függött össze. Az élelmiszer-ipari termékek fő baja ugyanaz volt, mint a könnyűipari termékeké: a szerény minőség és a széles körű választék hiánya. A legjobb példa erre a valaha élvonalbeli sütőipar, amely erre az időre eljutott odáig, hogy kétfajta kenyeret, egyetlen fajta zsemlét és kétféle kiflit — sósat és vajasat — gyártott. Ezekből viszont — szemben a korai ötvenes évekkel — eleget és nagyon olcsón.

A mezőgazdasági termelés 1960 és 1970 között évi átlagban 2,5%-kal nőtt. Ez nemcsak a két világháború közötti, hanem a dualizmus kori tempónál is gyorsabb volt, és megfelelt az agrárfejlődés második világháború utáni átlagos nemzetközi ütemének. Az 1950-es évek stagnálásához, sőt olykor hanyatlásához viszonyítva különösen szembe tűnt a nekilendülés. Az agrárfejlődés felgyorsulásának jelentőségét fokozta, hogy arra tömeges munkaerő-elvándorlás és a mezőgazdasági terület csökkenése mellett került sor. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, amely 1949-ben még 54%-ot tett ki, 1960-ra 38, s 1970-re 25%-ra esett vissza. A növekedés tehát — eltérően az ipartól — alapvetően a termelés színvonalának, illetve hatékonyságának az emelkedéséből adódott. Emellett szerepetjátszott azonban a falusi és kisvárosi lakosság munkaidő előtti és utáni nagymérvű önkizsákmányolása is, amely a mezőgazdaságban már az 1960-as években meggyökeresedett. Ebből és az állami szektoron kívüli — munkaidő előtti, melletti és utáni — szolgáltatótevékenységből nőtt ki később az úgynevezett második gazdaság, amelyet ekkor még „fusizásnak” és „maszekolásnak” hívtak.

A mezőgazdasági termelés színvonal-emelkedésének néhány fontos forrásáról, a gépesítésről, az okszerű talajerő-gazdálkodásról és a kolhozrendszer rugalmas, az emberek érdekeltségére apelláló alkalmazásáról már szóltunk. A legfontosabb termények esetében mindeme tényezők jelentős hozamnövekedést eredményeztek. A háború előtti 5 év átlagához viszonyítva az 1963 és 1967 közötti fél évtized átlagában a búza, az árpa, a kukorica és a cukorrépa termésátlaga mintegy 50%-kal emelkedett. Ilyen mértékű ugrásra az elmúlt háromnegyed évszázadban ekkor került sor először. Az 1891—1895-ös években egy kat. hold szántóterület átlagos hozama 7,5 gabonaegység volt, s még 1946 és 1950 között is csak 7,8. Az 1960-as évek végére viszont ez a mutató hirtelen 13-ra szökött. Az európai országok rangsorában Magyarország ezzel visszakerült háború előtti helyére, a közepes termésátlagú államok közé.

A mezőgazdasági termelés színvonal-növekedésének másik fontos tényezője az exten- zív termelési szerkezet átalakulásának megindulása volt. A szántóföldi művelés, amely 1938-ban még 83%-kal részesedett a növénytermelés bruttó értékéből, 1966-ban már csak 75%-os részarányt ért el. A kertészet, a gyümölcs- és a szőlőművelés aránya viszont 12%-ról 22%-ra emelkedett. Ezen intenzívebb kultúrák bázisai mindvégig a háztáji és egyéb kistermelői gazdaságok voltak. Az 1970-es évek elején a kerteknek 92, a szőlőknek 56 s a gyümölcsösöknek 33%-át művelték kistermelők. A 26 és 50 ezer tonna közötti éves gyümölcstermés, amely az 1930-as éveket jellemezte, az 1970-es évek elejére 1 millió tonna fölé szökött. A hagyományos magyar gyümölcsfajták, az alma, a barack, a szilva, a körte, a meggy és a cseresznye mellett ezekben az években terjedt el a málna, a földieper és a ribizli. A zöldségtermelés évi 2 millió tonna körül mozgott, amely az 1930-as évek termésátlagának a háromszorosát tette ki.

A magyar mezőgazdaság intenzifikálódása mutatkozott meg abban is, hogy az egészében visszaszoruló szántóföldi termelésen belül a munkaigényesebb kapásnövények termelési értéke a háború előtti 27%-ról 1966-ra 40%-ra emelkedett, a kenyérgabona részesedése pedig 26%-ról 18%-ra mérséklődött. A szántóföldi növénytermesztés vezérnövénye mindazonáltal továbbra is a búza maradt, amelyet a szántóterületnek mintegy negyedén termesztettek. Csaknem ugyanekkora területet foglalt el a kukorica, amelynek termésmennyisége 1950 és 1970 között – anélkül, hogy a terület növekedett volna – több mint megkétszereződött.

A mezőgazdasági termelés intenzifikálódásának további fontos tényezője volt az állattenyésztés szerepének növekedése. Az 1950-es évek végétől az állattenyésztés termelési értéke évenként 3,4%-kal emelkedett, tehát lényegesen gyorsabban, mint a növénytermesztésé. A háború előtt az állattenyésztés a mezőgazdasági termelésnek 37%-át adta. Ez az arány 1960-ra 42, s 1970-re 48%-ra emelkedett.

Az állatállomány elsősorban a sertés és a baromfi révén szaporodott. A sertésállomány a háború előtti 5,2 millióról – alacsony szinten való hosszú stagnálás után – 1968-ra 6,6 millióra nőtt. A sertésállomány felfutása együttjárt a zsírsertések háttérbe szorulásával és a különböző hústermelő fajták előtérbe kerülésével. A baromfiállomány fejlődése ugyancsak az 1950-es évek végén kezdődött. 1950-ben a baromfiállomány még alig

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

múlta felül az 1938-ast. 1960-ban viszont már 59, s 1970-ben 97%-kal volt több az akkorinál. A darabszám mellett növekedett a tojástermelés is, mégpedig 1950 és 1970 között tyúkonként 60%-kal. A sertés- és baromfiállomány fejlődése mellett figyelmet érdemel a juhállomány különösen gyors szaporodása. 1950-ben az állomány még csak 60%-át érte el az 1938-as szintnek. 1960-ra ez az arány 138, 1970-re pedig 142%-ra emelkedett. 1950-hez képest tehát több mint megkétszereződött a juhállomány. A régi magyar juhfajták (racka, cigája) tenyésztésével fokozatosan felhagytak; az állomány többségét egyre inkább az igénytelen, az Alföld száraz éghajlatához jól alkalmazkodó fésűsmerinók tették ki. A szarvasmarhaállomány – részben a nagyobb tenyésztési költségek és beruházások szükségessége, részben a megfelelő minőségű gyep hiánya miatt – az 1960-as években is stagnált, s alig néhány ezerrel emelkedett az 1938-as 1,8 millió fölé. Az egy tehénre jutó tejhozam ugyanakkor több mint 50%-kal nőtt, s így a rendelkezésre álló tejmennyiség mégis több lett.

Az állattenyésztés felfutásában a háztájik és a kisüzemek a zöldség- és gyümölcstermesztéshez hasonlóan fontos szerepet játszottak. Az 1970-es évek közepén a tyúkoknak 80 és a sertéseknek 50%-át nevelték kistermelők. A juhtenyésztés ugyanakkor 90%-ban, a szarvasmarha-tenyésztés pedig több mint 70%-ban a nagyüzemekre épült. A baromfitenyésztés terén új utat jelentett az ipari jellegű csirketermelés (brojlercsirke), amelyet Magyarországon Burgert Róbert honosított meg a Bábolnai Állami Gazdaságban az 1960- as évek közepén.

A gazdaság két fő ágazatához képest az infrastruktúra, ezen belül a közlekedés és a hírközlés az 50-es évekhez hasonlóan viszonylag kevés figyelemben részesült. A beruházásokból évente átlagosan 12%-kal részesedett. Ez 1-2%-kal volt magasabb az 1950 és 1956 közötti arányoknál, s több százalékkal alacsonyabb az élenjáró országokénál. A változás azonban ennek ellenére e téren is óriási – jelentőségében szinte csak a vasút dualizmus kori elterjedéséhez hasonlítható – volt. Ez elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a vasút mellett rohamosan nőtt a közúti közlekedés szerepe. A nagyobb arányú tehergépkocsi-, autóbusz- és személyautó-forgalom egyaránt az 1960-as években kezdődött Magyarországon. A tehergépkocsi-fuvarozás teljesítménye az 1955. évi 590 millió árutonna-kilométerről 1964-re 1,6 milliárdra nőtt. Bár vasúton ennek még mindig többszörösét – az 1960-as évek közepén mintegy tízszeresét – szállították, ez a szám 1970-ig csak alig emelkedett. A teherautón szállított áruk súlya viszont meredeken nőtt, 1965 és 1970 között ismét megkétszereződött. Az ország tehergépkocsi-állománya 1955 és 1967 között 3,4-szeresre nőtt. Az autóbuszpark ugyanezen idő alatt megkétszereződött, s ezzel elérte a 7000 db-ot.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

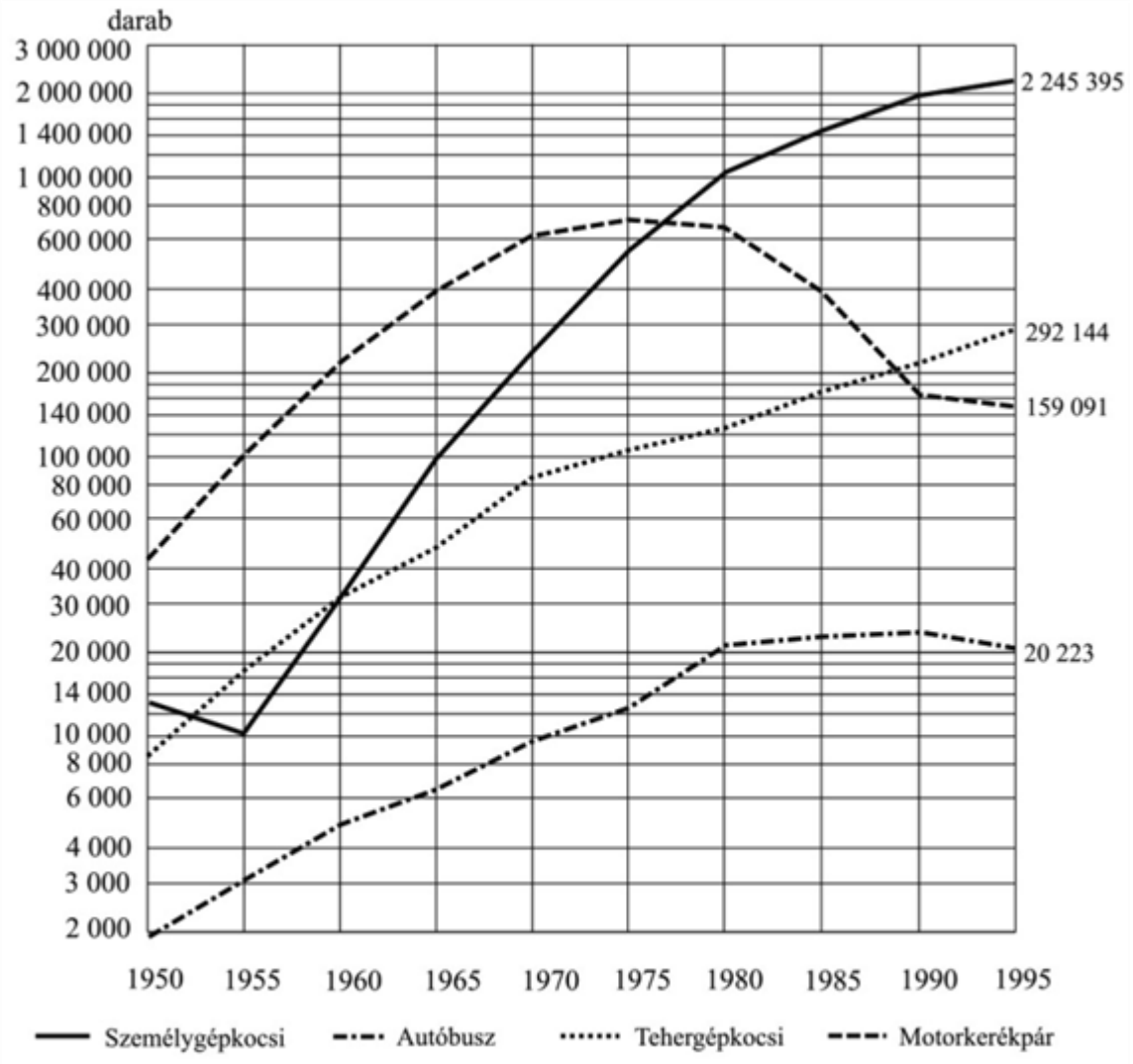

Forrás: *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen.* Bp., 1996, KSH, 181.

17. ábra. Az országos közútigépjármű-állomány növekedése, 1950-1995

1955-ben összesen 111 millióan, 1960-ban 236 millióan, 1970-ben 474 millió-an utaztak autóbuszon. A vasúton utazók száma ugyanezen idő alatt 367 millióról csak 540 millióra emelkedett. Az 1960-as évek végétől az autóbuszok tehát ugyanolyan fontos szerepet töltöttek be a személyszállításban, mint a vonatok. 1970-ben az összes település 96%-át érték el a menetrendszerűen közlekedő Ikarusok.

Leglátványosabban a személygépkocsi-állomány nőtt. A személyautó 1956-ig feltűnő és — az orvosok tulajdonában lévők kivételével — gyanús „luxuscikknek" számított. Számuk ezért 9-10 ezer db körül stagnált. Ezekben az években személyautót lényegében még csak a felsővezető réteg használt hivatali gépkocsiként. A magángépkocsik száma 1955-ben nem érte el a 2 ezret. 1957-től azonban változott a helyzet. A magángépkocsi-használat az életforma engedélyezett részévé vált. A személygépkocsik száma ettől kezdődően évente 10-15 ezerrel nőtt, s 1965-re elérte a 100, 1970-re pedig a 240 ezret. Ezek túlnyomó többsége magángépkocsi volt. A motorkerékpárok száma, amelyekből az 1950-es évek elején 50 ezer futott az utakon, 1960-ra több mint 200 ezerre, 1970-re 610 ezerre nőtt. Motorkerékpárt elsősorban a fiatalabb városi munkások és a falusiak, személygépkocsit a városi értelmiség jobban fizetett része és a nómenklatúra tagjai vásároltak. A közúti forgalom gyorsuló motorizációja megkövetelte az úthálózat korszerűsítését. Az aszfaltburkolatú utak hossza 1955-ben még alig érte el a 700 km-t. 1965-re 2757 km-re növekedett hosszuk. Ugyanezen idő alatt a bitumennel kezelt burkolatú utak hossza 1351 km-ről 24 200 km-re változott. A földutak és a makadámburkolatú utak aránya tehát számottevően csökkent.

A közlekedés modernizálódásának másik fontos eleme a légi közlekedés terjedése volt. Az 1930-as években Magyarországon még csak 3-6 ezren közlekedtek repülővel. 1949-ben viszont már 33 ezren, 1960-ban 150

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ezren és 1970-ben több mint 350 ezren szálltak repülőre Ferihegyen. Évről évre bővítve járatait az 1960-as évek végén a Malév 33 nemzetközi útvonalon indított gépeket. A kontinens nagy- és fővárosai mellett 1969-től indultak gépek Afrikába, Tuniszba is. A légi közlekedés elterjedésének köszönhetően a XX. század utolsó harmadától Európa nagy- és fővárosait gyorsabban el lehetett érni Budapestről, mint számos vidéki nagyvárost.

Az igen látványos átalakulás ellenére a nemzetközi motorizációs mutatók terén az ország elmaradása alig mérséklődött. A legfejlettebb európai országokban az 1960-as évek közepén tízezer lakosra 1520 személygépkocsi, 250 tehergépkocsi és 8 autóbusz jutott. Magyarországon ugyanebben az időben ugyanennyi emberre viszont csak 100 személygépkocsi, 46 tehergépkocsi és 6-7 autóbusz. Ez valamivel még az európai szocialista országok átlagánál (122, 60, 9) is alacsonyabb volt. Másik nagy negatívumnak a közlekedés modernizálódásának terén a valaha színvonalas géppark elöregedése és korszerűtlenné válása számított. A vasúti vontató járművek között még az 1960-as évek közepén is 80%-nál magasabb volt a gőzmozdonyok aránya, s a dízel- és villamos mozdonyok csak 19%-os részesedést értek el. A fejlett tőkés országokban viszont már ez utóbbiak alkották a mozdonyállomány 65—75%-át. A lassan cserélődő mozdonypark új darabjainakjelentős részét a Szovjetunióból importáltuk. A két világháború közötti úttörő jellegű eredmények (Ganz—Jendrassik-féle dízelmozdonyok, illetve a Kandó-féle villamos mozdonyok) ellenére a magyar járműgyártás képtelennek bizonyult nagy teljesítményű dízel- és villanyvonatok kifejlesztésére, illetve rendszeres üzemeltetésére. A járműpark korszerűtlenségének legnyilvánvalóbb jele azonban a kétütemű, papírlemezből készült, és ezért viszonylag olcsó Trabantok nagy száma volt, amelyeket az NDK-tól vásároltunk. A magyarországi személygépkocsi-állománynak az 1970-es évektől több mint 30%-át alkották kétütemű, tehát különösképpen környezetszennyező autók. A magyar gyártmányú 250 cm^3-es Pannónia motorkerékpárok és az Ikarus autóbuszok viszont közelítettek a nemzetközi színvonalhoz.

A hírközlés nemzetközi összehasonlításban már a két világháború között is elmaradottabb volt, mint a termelő ágazatok. Az 1945 utáni negyedszázadban ez az elmaradás katasztrofális méretűvé nőtt. Bár a telefonállomások száma 1950 és 1970 között csaknem megnégyszereződött, s a helyi telefonforgalom közel megháromszorozódott, ez a tempó lényegesen elmaradt a világ legtöbb országában tapasztalható fejlődésnél. Az 1000 lakosra jutó telefon főállomások száma 1950 és 1967 között 12-ről 33-ra nőtt. Ugyanezen időszak alatt Bulgáriában 11-ről 41-re, Lengyelországban 11-ről 48-ra, Görögországban 11-ről 76-ra. A fejlett országokban jóval 100, a legfejlettebbekben pedig 4-500 körül mozgott az 1000 lakosra jutó főállomások száma. Magyarország telefonvonal-sűrűsége a harmadik világ elmaradott országainak, Venezuelának, Chilének és Kubának a telefonvonal-sűrűségével állt azonos szinten.

A kereskedelem jelentőségét a tervgazdaság körülményei közepette általában lebecsülték. Ezzel magyarázható, hogy a nemzeti jövedelemből való részesedéséhez (12-13%) képest a kereskedelmi jellegű beruházások igen alacsony, átlagban 3%-os szinten mozogtak. A rendszer életszínvonal-politikája miatt az 1950-es évek végétől ez az ágazat valamivel mégis több figyelmet kapott, mint a közlekedés vagy a hírközlés. Az állami és szövetkezeti üzletek száma 1957 és 1970 között 27%-kal nőtt. A szakosítatlan falusi vegyesboltok száma csökkent, az élelmiszer- és egyéb szakboltoké nőtt. Ekkor jelentek meg a korszerű élelmiszer-kereskedelemben nélkülözhetetlen mélyhűtők és hűtőpultok, valamint új árusítási formaként az önkiszolgáló üzletek. 1960-ban a boltok 8, 1967-ben 18%-a működött önkiszolgáló rendszerben. A kereskedelem „fellegvárainak” az úgynevezett nagyáruházak vagy általános áruházak számítottak, amelyekben elvileg mindent meg lehetett vásárolni. Számuk az 1960-as években elérte a 80-at. Ezek egy része Budapesten, a többi a vidéki nagyvárosokban épült. A modern nagyvárosi életforma tartozékaként 1964-ben megjelentek Budapesten az első utcai automaták. A községek közel felében ugyanakkor még csak egyetlen vegyesbolt, s 70%-ukban egyetlen vendéglátóhely, azaz italbolt működött. Az 50-es évekhez képest tehát javult a boltsűrűség, valamint a boltok minősége és felszereltsége. A világ fejlett országaiban tapasztalható fejlődéshez viszonyítva azonban, ahol ezekben az években alakultak ki a vásárlást a szabadidő eltöltésének legfontosabb tevékenységformájává avató úgynevezett fogyasztói társadalmak, hasonlítani sem igen lehet ezt a szerény előrelépést.

A magyar gazdaság 1920 után kialakult külkereskedelem-érzékenysége, illetve nyitott jellege a belső adottságokat negligáló iparosítás következtében fokozódott. Az export- és importforgalom volumene 1950 és 1966 között megötszöröződött. A külkereskedelem aránya a nemzeti jövedelemből 1959-ben még csak 25%-ot tett ki, 1967-ben viszont már 40%-ot. A behozatal legfőbb termékcsoportját hagyományosan az alapanyagok és félkész termékek tették ki. Arányuk a háború előtti 63%-ról az 1960-as évek végére 52%-ra csökkent, miközben volumenük természetesen jelentősen nőtt. A gépek és berendezések behozatala abszolút mértékben és arányaiban is növekedett. A háború előtt ezek az import 10, az 1960-as években viszont már 22-23%-át adták. Az export szerkezete sokkal radikálisabban alakult át. A háború előtti Magyarország kivitelének a mezőgazdasági cikkek és az élelmiszerek közel 60%-át tették ki. Az ipari késztermékek részesedése viszont alig múlta felül az összkivitel 10%-át. A bekövetkezett gazdasági átalakulás nyomán a mezőgazdasági export zuhanásszerűen visszaesett, s az 1960-as években már csak az összes kivitel 21-22%-át adta. A gépek és

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

berendezések kivitele viszont megháromszorozódott: 9-10%-ról közel 30%-ra, sőt egyes években 30% fölé emelkedett.

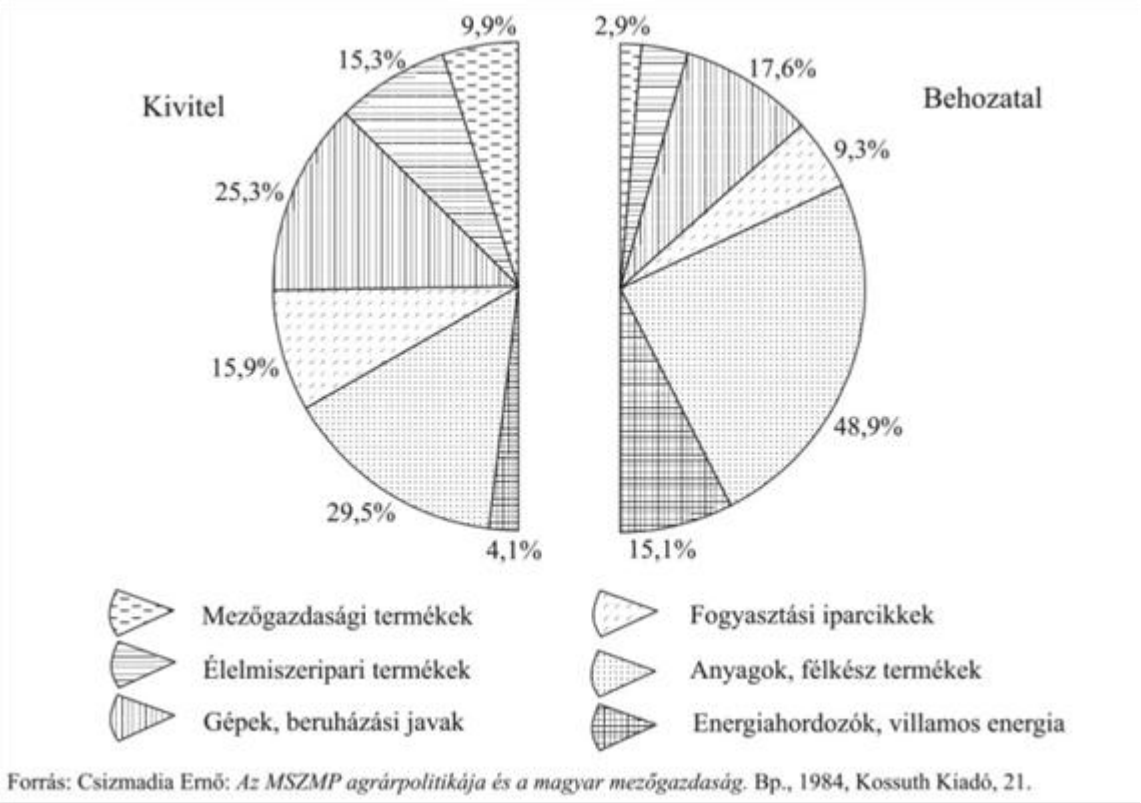

Forrás: Csizmadia Ernő: *Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság.* Bp., 1984, Kossuth Kiadó, 21.

18. ábra. Az export-import forgalom áruösszetétele 1981-ben

Az ország legfontosabb külkereskedelmi parnere folyamatosan a Szovjetunió volt. Részesedése a magyar összforgalomból az 1950-es évek első felében 20%, az 1960-as évek második felében 35-37% körül mozgott. A Szovjetunióból származó import több mint fele energiahordozó, kőolaj, földgáz és villamos energia volt. A szovjet import második legnagyobb tételét a katonai felszerelésekjelentették. A magyar hadsereget szinte kizárólag szovjet járművekkel és fegyverekkel látták el. A Szovjetunióból érkezett közlekedésiesz- köz-parkunk jelentős része is, többek között a Moszkvics, a Zsiguli és végül a Lada típusú személygépkocsik, amelyek a szocialista gyártmányú autók között a legjobbak voltak. A többi KGST-országgal külkereskedelmi forgalmunk körülbelül egyharmada bonyolódott. Ezek közül a legfontosabb az NDK, a második legfontosabb pedig Csehszlovákia volt, amelyekhez képest Románia és Jugoszlávia 2-3%-os részesedése nem sokat nyomott a latban. Ugyanezen a szinten állt a valaha legfontosabb partnerrel, Ausztriával folytatott export-import forgalmunk is.

A gazdaságpolitika irányítóit az 1960-as évek eleje óta foglalkoztatták a növekedés alapvetően extenzív fázisából az intenzív fázisra való áttérés feladatai, azaz a termelékenység, a hatékonyság javítása, s ezáltal a minőségi vagy piaci követelményekhez való alkalmazkodás. Tudni lehetett, hogy a mezőgazdaságból érkező embertömegek elapadásával ez elkerülhetetlenné fog válni. A Varga-féle bizottság 1957—1959-ben radikálisnak talált és ezért elvetett reformjavaslatai ennek tükrében 1963-tól, amikorra a politikai konszolidáció folyamata befejeződött, ismét előtérbe kerültek. A tervezési-irányítási mechanizmus reformjára vonatkozó munkát Nyers Rezső, egy nyomdászból lett szociáldemokrata, majd kommunista politikus irányította, aki 1957 óta tartozott az MSZMP Központi Bizottságának tagjai közé, s 1962-től a Központi Bizottság gazdaságpolitikai osztályát vezette titkárként. A Központi Bizottság 1966 májusában fogadta el a reform elvét, s a kormány végül 1968. január 1-jén vezette be. Az 1960-as évek elején hasonló elképzelések foglalkoztatták a cseh, a német és a bolgár vezetőket is. Ezekben az országokban azonban – részben Hruscsov 1964-es elmozdítása, s a konzervatív és reformellenes Leonyid Brezsnyev hatalomra kerülése miatt – végül nem került sor hasonló lépésekre. Jugoszláviát nem számítva a szovjet blokk országai közül így egyedül Magyarország tett kísérletet a tervgazdálkodás radikális átalakítására. (Szgy. II/274—284.)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

* 1949 és 1989 között NSZK és NDK együtt.

Forrás: *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza.* Szerk. Perczel György. Bp., 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 438.

19. ábra. A külkereskedelmi forgalom megoszlása országok szerint, 1938-1994 (%)

Az 1968. január 1-jén életbe léptetett reform – az új gazdasági mechanizmus – három területen hozott lényeges változást. Ezek a következők voltak: 1. a központi tervezés szerepének csökkentése és a vállalati önállóság növelése a termelés és a beruházások terén;

2. az árrendszer újabb, és ezúttal a fogyasztói árakra is kiterjedő reformja; s végül 3. a bér- és jövedelemszabályozás rendszerének módosítása.

Mit jelentettek ezek konkrétan a gyakorlatban? A tervezés terén a központi tervelőírások rendszere megszűnt. Éves és ötéves nemzetgazdasági tervek ugyan továbbra is készültek, de ezeket nem bontották le vállalati szintre, s főleg nem írták elő a vállalatok számára, hogy mit, miből és mennyit termeljenek. Központi direktívák helyett különböző közvetett eszközökkel, úgynevezett szabályzókkal és ösztönzőkkel — adók, hitelek, vissza nem térítendő dotációk stb. — igyekeztek befolyásolni a termelést. Egyebekben a vállalatok maguk dönthettek a profiljuknak és a keresletnek megfelelő termékek gyártásáról, valamint a piaci igények kielégítését szolgáló beruházásaikról, fejlesztéseikről. Makrogazdasági szinten tehát megmaradt a tervezésnek egy rugalmasabb változata, mikrogazdasági szinten viszont érvényesülhetett a vállalati önállóság.

Az új árrendszer, amely a termelői és a fogyasztói árakat egyaránt érintette, úgynevezett vegyes árrendszer volt, amelyben egymás mellett léteztek hatóságilag rögzített, hatóságilag megállapított korlátok között mozgó, valamint a piaci keresletnek megfelelően alakuló szabad árak. A termelői szférában a belföldi nyersanyagok és félkész termékek 70%-át — köztük az energiahordozókat — rögzített vagy maximált áron hozták forgalomba, s a szabadáras termékek aránya csak 30%-ot tett ki. A feldolgozóiparban gyökeresen más helyzet alakult ki. Itt a késztermékek csaknem 80%-át szabadpiaci áron értékesítették. A mezőgazdasági termékek közel 60%-át

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

szigorúan kötött áron forgalmazták, s szabad piacra az összes terméknek csak 12%-a került. A reform bevezetését követő években a fenti arányok folyamatosan módosultak a szabadáras termékek javára. Az 1970-es évek közepén már csak a termékek egyharmadát árulták rögzített vagy maximált áron. A fogyasztói szférába kerülő termékek esetében 50%-ban állapították meg a rögzített és maximált árak arányát, s ez a következő fél évtizedben csak minimálisan változott. Az ellátás szempontjából alapvetőnek tekintett cikkek, mint például a kenyér, a tej, a sajt, a liszt, amelyek az összes cikk 20%-át tették ki, szigorúan kötött áron kerültek forgalomba, ugyanúgy mint a megelőző két évtizedben. A ruházati divatcikkek, a rövid- és bőrdíszműáruk, s az import fogyasztási cikkek nagy része, például a kávé vagy a tea viszont ettől kezdve szabadáras lett. Részleges, illetve felemás volta ellenére az árreform megteremtette a vállatok piaci vagy ahhoz hasonló tevékenységének minimális feltételeit.

A munkabérek vállalatok és szakmák szerinti központi meghatározását, amely addig általános volt, az új rendszerben átlagbér-szabályozás váltotta fel. A vállalatok elvileg szabadon differenciálhattak. A központi szervek által kivetett úgynevezett béradó miatt a valóságban mégis arra kényszerültek, hogy a magasabb bérek kifizetését alacsony fizetésűek alkalmazásával ellensúlyozzák. Ok voltak az úgynevezett vattaemberek vagy más néven a „kapun belüli munkanélküliek", akiket a piaci viszonyok szabad érvényesülése esetén a nyereséges termelés érdekében a vállalatoknak el kellett volna bocsátaniuk. A kormányzat azonban, amely a teljes foglalkoztatottságot az egyik legfontosabb szociálpolitikai vívmánynak tartotta, ezt nem vállalta. Munkanélküliségtől így továbbra sem kellett tartani senkinek, viszont a bérek mégis mozoghattak. Az 1968-at követő években a szakmunkások mintegy egynegyeddel kerestek többet, mint a betanított munkások, s egyharmaddal többet, mint a segédmunkások. A műszakiak több mint másfélszeresét keresték a munkások átlagkeresetének, a vállalatok felső szintű vezetői pedig három—három és félszer kaptak többet beosztottaiknál.

Mindent egybevetve az 1968 utáni magyar gazdaság egy olyan társadalmi — állami és szövetkezeti — tulajdonra alapozott gazdaságnak tekinthető, amely a központi tervezés és a

piaci automatizmus elemeit egyesítette magában. A piacgazdaság hatékonyságát nem érte el, de az addigi és a szomszédos szocialista országokban továbbra is normának tekintett tervutasításos rendszerét felülmúlta.

7.6. táblázat - 31. táblázat. Az állatállomány alakulása, 1938-1949 (ezer db)

Év	Állatállomány (1000 db)			
	szarvasmarha	sertés	juh	baromfi
1938	1872	5224	1628	17 617
1950	2018	4782	990	18 181
1960	1963	6388	2250	26 844
1970	1911	7311	2316	35 097
1980	1918	8330	3090	42 764
1991	1420	5993	1808	28 912
1994	910	4356	947	33 665

Forrás: Magyarország társadalmi-gazdaságiföldrajza. Szerk. Perczel György. Bp., 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 267.

Az új gazdasági mechanizmusnak köszönhetően folytatódott a gazdaság dinamikusnak nevezhető növekedése. Az 1960-as évek első felében elért 4,1%-ot felülmúlva 1966 és 1970 között évi 6,8, majd 1971 és 1975 között évi 6,3%-kal nőtt a nemzeti jövedelem. Az egyes ágazatok közül leglátványosabb fejlődés a mezőgazdaságban ment végbe, amely az 1960-as évek végén és az 1970-es évek első felében évi 4-5% feletti, tehát a megelőzőnél kétszer gyorsabb növekedési rátát ért el. Az 1950-es termelést 100-nak véve az 1970-es években a bruttó termelés megduplázódott, és 1982-ben tetőzött 226-os indexszámmal. A felgyorsult ütemű növekedés okai

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

részben ugyanazok voltak, mint korábban: a hozamnövelő tényezők, a motorizáció és az okszerű talajerő-gazdálkodás komolyan vétele. Bár a magyar mezőgazdaság gépesítettsége nemzetközi mércével mérve továbbra sem emelkedett közepes szint fölé, a termelésszerkezet jellegét is beszámítva ez jónak volt mondható. A talajmunkákat, a vetést, a növényápolást és a gabonabetakarítást teljesen, a szállítást 65%-ban, a rakodást 15-20%-ban gépesítették. A műtrágya-hatóanyag felhasználása az 1968-as hektáronkénti 124 kg-ról 1970-re 150, 1980-ra 225 kg-ra emelkedett. Magyarország ezzel közvetlenül a legtöbb műtrágyát felhasználó fejlett mezőgazdasági országok – Hollandia, Belgium, NSZK, NDK – mögé zárkózott fel, megelőzve nemcsak a dél- és délkelet-európai országokat, hanem Dániát és Franciaországot is.

7.7. táblázat - 46. táblázat. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdálkodásának Jobb adatai, 1961-1980

	1961	1970	1980	Index 1961 = 100
Gazdaságok száma, ezer	4204	2441	1338	31,8
Egy gazdaság átlagos területe, ha	1100	1985	3961	360,0
Egy tsz-re jutó bruttó termelés, millió Ft	4,7	27,4	91,0	1936,2
Állóeszközérték, millió Ft	2,0	24,2	142,0	7100,0
Munkaerő, fő	204,0	399,0	425,0	208,3
Közös és háztáji gazdaság összes területe, 1000 ha	5362	5603	5741	107,0
Ebből háztáji, 1000 ha	738	738	441	59,7
Termésátlagok, q/ha				
búza	18,2	20,7	47,4	260,4
rozs	11,6	11,3	19,2	165,5
kukorica	17,9	34,0	55,8	311,7
cukorrépa	177,5	287,8	372,8	210,0
burgonya	65,9	114,2	177,5	269,3
Állatállomány 100 ha mezőgazdasági területre, db				
szarvasmarha	31,1	29,7	28,9	92,9
sertés	93,7	73,1	89,5	95,5

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

juh	28,8	43,3	45,5	158,0
Egy állatra jutó termelés				
tej, liter	1960	2410	3506	178,9
tojás, db	73	198	226	309,6
gyapjú, kg	3	4	4	133,3

Forrás: Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Bp., 1984, Kossuth Kiadó, 94.

A mezőgazdaság gyors fejlődésének a fentiek mellett volt néhány olyan oka is, amely közvetlenül összefüggött az új mechanizmus rendelkezéseivel. Ilyennek tartható a kisüzemi, illetve családi állattartás minden addigi létszám- és egyéb korlátozásának a feloldása, valamint a háztájik földterületének további növelése azáltal, hogy a nyugdíjasoknak is adtak földet. Egy-egy többgenerációs nagycsalád kezén így akár 3-4 hold föld is felhalmozódhatott. A nagyüzemi gazdálkodás terén az iparszerű termelési rendszerek bevezetésére és elterjedésére, valamint a téeszek részben ezzel is összefüggő modern és szakszerűen irányított nagyüzemekké alakulása bizonyult fontosnak. Az iparszerű mezőgazdasági termelés hazai meghonosítója ugyanaz a Burgert Róbert volt, aki az 1960-as évek elején a nagyüzemi csirketenyésztést is bevezette. Ez és a röviddel ezután kipróbált iparszerű sertéstenyésztés tapasztalatai a bábolnaiakat arról győzték meg, hogy a hatékony állattenyésztés gazdaságosságának előfeltétele az iparszerű, azaz a terméseredmények lehetséges optimumát tudományos alapossággal kiszámító, s a hatóanyagok pontos adagolásával és az időoptimumok betartásával azt el is érő takarmánytermesztés. Az új mechanizmus kínálta lehetőséggel élve 1969-ben ezért megvásárolták, és a hazai viszonyokra adaptálták a zárt rendszerű amerikai kukoricatermesztés technológiáját. A kísérlet, amely 1970-ben indult, oly sikeresnek bizonyult, hogy az állami gazdaságok és a nagyobb téeszek egymással versengve csatlakoztak, és vették át a bábolnaiak által kipróbált módszereket. 1975-ben a szántóföldek 20%-án folyt rendszerszerű növénytermesztés. A kukoricának 56, a cukorrépának 40, a napraforgónak 37, s a búzának 7%-a került ki az ilyen módon művelt földekről.

7.8. táblázat - és néhány európai országban az 1976-80-as években (q/hektár)

Ország	Gabonafélék összesen	Búza	Árpa	Kukorica	Burgonya	Cukorrépa
Magyarország	42,3	40,5	32,5	48,6	142	338
Hollandia	52,9	58,8	46,0	54,7	354	480
Nagy-Britannia	44,2	50,2	41,2	20,0	301	332
Franciaország	42,9	46,0	38,1	50,2	246	447
NSZK	42,0	47,0	41,7	55,7	278	467
Ausztria	41,8	39,6	37,5	66,5	241	471
Dánia	38,9	50,0	38,4	-	241	390
Csehszlovákia	38,4	40,4	37,3	44,6	166	331
NDK	35,8	41,8	37,8	39,1	176	269

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Bulgária	35,5	38,1	31,7	40,3	107	289
Jugoszlávia	34,9	32,8	22,2	40,7	90	423
Olaszország	34,0	25,9	26,8	65,3	173	463
Románia	30,5	27,0	30,0	33,7	148	249
Görögország	27,9	25,3	24,0	51,4	159	567
Lengyelország	24,8	29,2	27,8	39,0	177	280
Spanyolország	20,5	17,4	20,5	44,4	151	343
Portugália	10,1	10,0	6,3	12,7	91	416

Forrás: A magyar mezőgazdaság európai összehasonlításban. Bp., 1985, KSH, 22-24.

A rendszerszerű növény- és állattenyésztés sikeres alkalmazása viszonylag nagy területekkel és beruházási kapacitásokkal rendelkező üzemeket feltételezett. Az 1960-as évek elején kialakult téeszstruktúra viszont rendkívül széttagolt volt. A legtöbb faluban két, sőt olykor három téesz is működött. Az új helyzetben ez a struktúra fokozatosan átalakult.

Előbb az egy falun belüli téeszek egyesültek, majd a szomszédos falvak téeszei. A termelőszövetkezetek száma így az 1961-es 4600-ról 1970-re 2400-ra, majd 1978-ra 1600-ra csökkent. Meglehetősen nagy és óriási károkat okozó vargabetűk után a magyar mezőgazdaság üzemstruktúrája ezzel ismét az 1945 előttihez vált hasonlóvá: egyik oldalon álltak a szemtermelésben verhetetlen nagyüzemek, a másik oldalon az intenzív gazdálkodásra képes kisüzemek, azaz a háztájik. Egyedül a kis- és középparaszti birtokok hiányoztak, amelyek az összes földnek 1945 előtt mintegy 35%-át tették ki.

Az összeolvadási folyamattal párhuzamosan radikálisan átalakult a téeszek vezető gárdája. A téeszszervezés fázisában elnökké vagy üzemegység- és brigádvezetővé tett jobb gazdák az évek során meghaltak, nyugdíjba vonultak vagy egyszerűen csak háttérbe szorultak. Helyükbe az agrárfőiskolákról és a Gödöllői Agrártudományi Egyetemről időközben kikerült fiatal szakemberek léptek, akik a 68-as reform által kínált lehetőségeket magától értetődően és nagy rugalmassággal használták ki. A vezetőcsere méreteire jellemző, hogy 1970 és 1974 között a felsőfokú végzettséggel rendelkező elnökök aránya 18%-ról 43%- ra ugrott. A főagronómusok körében ugyanerre az időre 90%-ra emelkedett az egyetemi diplomával rendelkezők számaránya.

7.9. táblázat - 48. táblázat. A kisgazdaságok szerepe a mezőgazdasági termelésben, 1976-1981 a) A kistermelők által művelt terület és állatállományuk aránya az összeshez viszonyítva (%)

Megnevezés	1976	1981	Index (1976 = 100)
Összes terület	11,9	11,2	94,1
Szántóterület	11,8	9,4	79,7
Kert	92,0	83,3	95,9
Gyümölcsös	33,0	25,3	76,6
Szőlő	56,5	49,7	87,0
Szarvasmarha	28,6	23,2	81,1

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ebből tehén	34,2	29,3	85,6
Sertés	50,6	51,6	101,9
ebből koca	49,9	50,3	100,8
Juh	10,1	14,6	144,5
Tyúk	79,7	75,9	95,2

Forrás: Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Bp., 1984, Kossuth Kiadó, 138.

7.10. táblázat - 48. táblázat. A kisgazdaságok szerepe a mezőgazdasági termelésben, 1976-1981 b) A mezőgazdaság 1981. évi bruttó termelési értékének szektorok közötti megoszlása (%)

Megnevezés	%
Szövetkezeti mezőgazdaság	50,8
Kistermelő gazdaságok	32,8
ebből háztáji gazdaságok	18,2
kisegítő gazdaságok	14,6
Állami mezőgazdaság	16,4

Forrás: Csizmadia Ernő: Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Bp., 1984, Kossuth Kiadó, 71.

Mindeme tényezőknek köszönhetően az 1970-es évtizedben a magyar mezőgazdaság ismét – modern kori történetében másodszor – megközelítette, sőt több szempontból el is érte a világszínvonalat. A gabonafélék termésátlaga 1980-ban 4790 kg volt hektáronként. Ugyanebben az évben a világ országai átlagosan csak 2150, a KGST-tagországok 1800, a Közös Piac tagországai 4460, s az Egyesült Államok 3770 kg hektáronkénti termésátlagot értek el. Az európai országok közül mindössze három eredményei múlták felül a magyarországit: Hollandiáé (5690 kg), az Egyesült Királyságé (4950 kg) és Franciaországé (4850 kg). A holdankénti kukoricatermés ugyancsak gyors ütemben nőtt. A világ- és a KGST-átlagot az 1970-es évektől 40-50%-kal múltuk felül, s lemaradásunk a Közös Piac országaihoz viszonyítva 10% körüli értékre redukálódott. Jelentősen csökkent lemaradásunk a kukoricatermesztésben élenjáró Egyesült Államokhoz és Kanadához képest is. Az egy főre jutó hústermelésben 1980-ban az élenjáró Dánia után Hollandiával osztoztunk a második helyen, s az elsők közé tartoztunk az egy főre eső tojás-, zöldség- és gyümölcstermelés terén is. A mezőgazdasági termelés színvonalának szempontjából, amely a termésátlagok, a munkatermelékenység, a lakosság ellátottságának és a külkereskedelmi forgalomnak az aggregált mutatója, a 23 európai ország rangsorában Magyarország a két világháború között a 18. helyen állt. Az 1970-es évek elejére a 12. helyre ugrott, majd az 1974-1976-os évek átlagában a 11., s az 1979-1981-es évek átlagában a 9. helyre lépett elő. Ekkor a Benelux államok, Írország, NSZK, Franciaország, Anglia és Svédország jártak Magyarország előtt.

A mezőgazdaság kiugróan jó eredményeiben a háztáji és kisegítő gazdaságok, valamint az egyéb kistermelők továbbra is nagy szerepet játszottak. Relatív fontosságuk azonban csökkent. Erre utal, hogy a háztáji gazdaságok kezén lévő földterület 1970 és 1990 között 10%-ról 4%-ra, a magángazdaságoké pedig 3%-ról 1%-ra csökkent. 1970-ben még ezek a gazdaságok adták az összes mezőgazdasági termelés 40%-át. 1975-ben már csak 35, s 1986-ban 31%-át. A zöldségtermelés és a sertéstenyésztés terén megmaradt a kisgazdaságok fontossága, minden más területen azonban csökkent. Az 1980-as évek közepén ezekből az egyre intenzívebb családi üzemekből származott a zöldségtermés 75 és a gyümölcstermés 59%-a, valamint a sertésállomány 56 és a baromfiállomány 43%-a.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A hosszú időn át háttérbe szorított és ezért meglehetősen lemaradt infrastruktúra, illetve szolgáltatások ugyancsak figyelemre méltó fejlődésen mentek át az 1968 utáni évtizedben. A harmadik szektor éves növekedési üteme meghaladta a 8%-ot. A közlekedést érintő jelentősebb változások közül említhető az elavult gőzmozdonyok felváltása dízel- és villamos mozdonyokkal, amely az 1980-as évek elejére fejeződött be. A közúti közlekedéssel szemben a vasút szerepe – különösen a személyszállításban – megállíthatatlanul tovább csökkent. Részesedése a személyszállításból az 1968. évi 36%-ról 1980-ig 15%-ra esett vissza. A teljes visszaszorulásával kapcsolatos várakozások ugyanakkor nem teljesültek. A távolsági teher- és személyszállítás terén szerepe – különösen az energiaárak 1970-es években bekövetkezett drágulását követően – inkább stabilizálódott. Az áruszállítási teljesítményeknek 75%-át az 1970-es évek végén is a vasút nyújtotta. A gépjárműpark rohamos bővülése folytatódott, és belső struktúrája is átalakult. A motorkerékpárok abszolút többsége megszűnt; a személygépkocsikhoz viszonyított aránya évről évre csökkent. A személygépkocsik száma 1970 és 1980 között csaknem megnégyszereződött, s ezzel megközelítette az 1 milliót. Az ezer lakosra eső gépkocsik száma alapján Magyarország 1980-ra elérte a nemzetközi átlag 73, majd egy újabb gyors növekedés révén 1986-ra annak 102%-át. Magyarországon 1000 főre ekkor 135 gépkocsi jutott, a legfejlettebb országokban 4-500, Spanyolországban 240, Görögországban 127 és Lengyelországban 99. Az autóbuszok száma ugyanezen idő alatt csaknem 25 ezerre, azaz két és félszeresére nőtt.

A rohamosan növekvő gépkocsiforgalom elkerülhetetlenné tette a közúti hálózat további korszerűsítését. Ennek jegyében kezdődött az 1960-as évek végén a Balatonhoz vezető M7-es autópálya építése, amelynek második két sávját 1975-ben adták át. Ezt az M1-es Komárom és Győr közötti szakaszának megépítése (1977), majd az M3-as Budapest és Gödöllő (1978), illetve Gödöllő és Hatvan közötti szakaszának átadása (1980) követte. A Szeged felé vezető M5-ös első, Budapest és Ócsa közötti szakasza 1985-re készült el. 1975 és 1987 között összesen 162 km autópályát adtak át a forgalomnak. Az autópályák és autóutak fajlagos – a személygépkocsik számához viszonyított – hossza szempontjából Magyarország 1987-ben érte el azt az értéket, amit Ausztria 1974-ben.

A fővárosi tömegközlekedésben az autópályákhoz hasonló jelentőséggel bírt a földalattivonalak bővítése. Az 1950-es évek elején építeni kezdett, majd 1954-ben félbehagyott budapesti metró első szakaszán, a Deák tér és az Örs vezér tere között 1970-ben indult meg a közlekedés. A későbbiekben ehhez a Déli pályaudvar és a Deák tér, a Deák tér és a Nagyvárad tér, majd újabb és újabb szakaszok csatlakoztak. A pályahossz 1970 és 1990 között 6,5 km-ről 34,6 km-re nőtt. 1970-ben a metró a fővárosi tömegközlekedésnek 4%-át bonyolította. 1980-ban viszont már 19%-át. Az 1950 és 1960 közötti nagy ugrást követően mérsékeltebben, de 1990-ig folyamatosan nőtt az autóbuszok száma és utasforgalma is. A villamosok jelentősége ugyanakkor csökkent. 1950 és az 1980-as évek vége között részesedésük az összforgalomból 80%-ról 30%-ra esett vissza. A metró- és az autóbusz-forgalom mellett ugrásszerűen nőtt a taxiforgalom. Az 1950-es évek közepén a taxik teljesítménye éves szinten alig haladta meg az 50 millió utaskilométert. 1960-ra ez a szám 116 millióra, 1970-re közel 200 millióra, s 1977-re 413 millióra szökött. A vidéki városokban az autóbuszok játszották a főszerepet; villamosközlekedéssel csak négy város (Debrecen, Miskolc, Szeged és Szombathely) büszkélkedhetett. A légi közlekedést igénybe vevők száma 1980-ra elérte az 1, majd 1990-re az 1,5 milliót; a nemzetközi Malév-légi-vonalak száma pedig a 40-et. 1969-től a gépek kizárólag külföldre közlekedtek; a belföldi légi forgalom ekkor megszűnt. A megnövekedett utasforgalom igényeinek kielégítése céljából 1986-ban átadták a Ferihegy 2-t.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

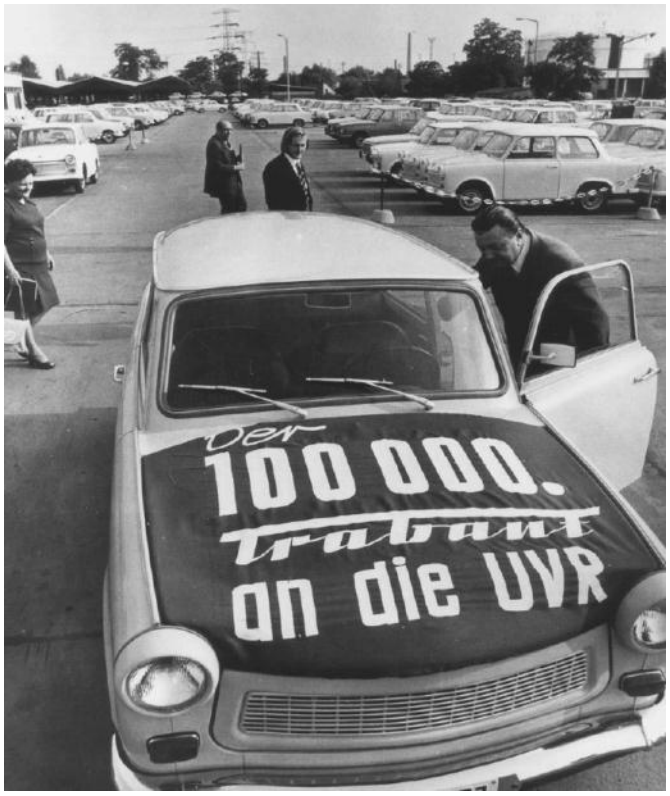

74. Átveszi tulajdonosa a 100ezredik Magyarországra érkező Trabantot 1975

A hírközlési rendszer korszerűsítése terén továbbra sem történt jelentős előrelépés. A lassú fejlesztés következtében 100 lakás közül 1979-ben Budapesten még mindig csak 33, vidéken pedig 4-5 rendelkezett telefonnal. Az európai országok közül ehhez fogha- tóan alacsony szinten csak Lengyelország és Albánia állt. Az 1970-es évek végén mintegy 250 ezer család várakozott telefonra – a fővonalak túlterheltsége és a modern központok hiánya miatt sokan közülük teljesen esélytelenül.

A kereskedelmi üzletek száma az 1970-es évek elején évi 1%-kal nőtt, majd később csökkent. Az üzleti alapterület ugyanakkor 4, majd 3%-kal emelkedett. Ez a különbség azzal magyarázható, hogy a beruházók a nagyobb alapterületű nagy áruházak, illetve többfunkciós – úgynevezett ABC – áruházak építését részesítették előnyben. Budapesten 1974-ben nyílt meg a Domus és 1976-ban a Skála Áruház. Ezt később a Sugár és a Flórián követte. A nagy alapterületű egységek létesítésével egyidejűleg kis üzletek százait zárták be. Ez sokak számára nagyban megnehezítette a napi cikkek beszerzését, néhány kis falu lakossága pedig teljesen bolt nélkül maradt.

A mezőgazdaság rendkívül gyors és a szolgáltató szféra egyenlőtlen, de egészében dinamikus fejlődéséhez képest az ipar teljesítménye mérsékeltnek volt mondható. Éves növekedése az 1970-es évek elején lecsökkent 6%-ra. Ezzel magyarázható, hogy miközben 1960 és 1970 között az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből 36%-ról 43%-ra nőtt, addig 1970 és 1980 között csak 43%-ról 44%-ra. A termékszerkezet szélessége, azaz szelektálatlansága és korszerűtlensége egyre nyilvánvalóbbá vált. Becslések szerint az 1970-es években gyártott termékeknek minőség és korszerűség szempontjából nem egészen egyötöde érte el a világszínvonalat. Közéjük tartoztak az autóbuszok, amelyekből évi 11-12 ezer darab készült; a Rába teherautói és traktorai, néhány gyógyszeripari termék, köztük az ekkor kifejlesztett Cavinton, valamint az orvosi röntgenberendezések. Viszonylag jó minőséget értek el az elektronikai termékek is, amelyek között egyre nagyobb számban kerültek le a futószalagról a székesfehérvári Videoton tévékészülékei. A termelés az 1970-es évek közepén érte el csúcspontját évi 400 ezer körüli darabbal. Ezek ekkor még szinte kizárólag fekete-fehér készülékek voltak; a színes készülékek száma 1975-ben nem haladta meg a 4 ezret. A darabszám a későbbiekben valamelyest visszaesett, viszont nőtt a színes készülékek száma. A részben hazai fejlesztés, részben licenc alapján gyártott hűtőszekrények mennyisége ugyancsak ugrásszerűen nőtt; a KGST-országok közül ebben is az élmezőnybe tartozott Magyarország.

7.11. táblázat - 49. táblázat. Magyarország és néhány más ország relatív gazdasági fejlettségének alakulása 1937 és 1980 között

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Országok az 1937. évi sorrend szerint	Nemzeti jövedelem 1937 $/fő (USA = 100)	GDP $/fő (USA = 100)		
		1960	1970	1980
USA	100,0	100,0	100,0	100,0
Egyesült Királyság	77,2	58,3	59,0	57,7
Svédország	70,2	67,6	76,0	87,4
NSZK*	59,6	50,0	55,0	71,2
Dánia	59,6	51,0	60,0	60,2
Belgium és Lux.	57,9	47,9	53,0	70,3
Svájc	56,1	55,8	58,0	69,0
Hollandia	53,7	45,0	60,0	60,5
Norvégia	52,6	49,0	57,0	69,9
Franciaország	46,5	41,3	47,0	63,8
Finnország	37,5	37,6	47,0	73,4
Ausztria	33,3	38,8	45,0	60,4
Írország	31,6	27,3	35,0	36,3
Csehszlovákia	29,8	34,7	35,0	42,3
Olaszország	23,7	24,4	33,0	43,1
Japán	23,7	24,8	43,0	56,8
Magyarország	21,1	21,1	23,0	31,7
Szovjetunió	18,4	21,9	24,2	34,1
Lengyelország	17,5	20,7	21,0	27,3
Spanyolország	16,7	16,5	24,0	35,4
Portugália	16,3	14,0	16,0	19,6
Görögország	16,1	14,0	18,0	27,2
Románia	14,2	14,0	14,0	21,3
Jugoszlávia	14,0	13,6	15,0	21,9

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Bulgária	13,2	17,1	18,0	29,9
NDK	-	35,1	39,0	45,9

Forrás: Ehrlich Éva: Országok versenye 1937-1986. Bp., 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 69.

* 1937-ben Németország adata.

A könnyűiparban végrehajtott rekonstrukciók következtében megszűnt az addigi bútorhiány. A hagyományos szobabútorok mellett az 1970-es években terjedtek el a kislakásokban jól használható, modulelemekből összerakható és variálható berendezések. A textilipar igyekezett lépést tartani a nyugati divatirányzatokkal; a lemaradás 5-8 évre mérséklődött. Az élelmiszeripar termékei közül bővült a konzervek és a mélyhűtött áruk, valamint a tejtermékek, a sajtok és a túróféleségek választéka. A Magyarországhoz hasonló fejlettségű mezőgazdasági országok termékválasztékához képest azonban továbbra is jelentős volt a lemaradás. A verseny hiánya miatt különösen igénytelen volt az élelmiszeripar csomagolástechnikája. Miközben a nyugati világ új és új műanyag alapanyagú kiszereléstechnikákat honosított meg, Magyarországon a felvágott, a zsír, a gyümölcsíz és a fél kenyér hosszú éveken át egyaránt a barna színű és durva csomagolópapírba került.

Az ingadozások, egyenlőtlenségek, strukturális egyoldalúságok és irányítási anomáliák ellenére a magyar gazdaság 1960-as és 1970-es évekbeli teljesítménye világviszonylatban az átlagosnál gyorsabb, a szocialista országokon belül pedig átlagos volt. A világ legfejlettebb régióihoz viszonyított történelmi lemaradásunk – a szomszédos országokhoz hasonlóan – ez-

által csökkent. Az átlagosnál gyorsabb gazdasági növekedésnek köszönhetően Paul Bairoch többször idézett számításai szerint az egy főre jutó GNP 1973-ban elérte az európai átlag 89%-át, amely az 1913-as szintnél (69%) és a két világháború közötti csúcsnál (74%) egyaránt magasabb volt. A szocialista országok közül ennél jobb eredménnyel Csehszlovákia és az NDK (117-117%), a dél-európai országok közül pedig egyedül Olaszország (112%) büszkélkedhetett. Ehrlich Éva, aki a naturális mutatók módszerét alkalmazva végzett nemzetközi összehasonlításokat, ehhez hasonló eredményre jutott. Számításai szerint a magyar gazdaság fejlettségi szintje az Egyesült Államokénak 1937-ben és 1960-ban egyaránt 21,1%-át érte el. 1970-re ez az arány 23, 1980-ra pedig 31,7%-ra emelkedett. A mintába vett 34 ország közül Magyarország ekkor a 22. helyen állt, Csehszlovákia (42,3%) és az NDK (45,9%) kivételével valamennyi európai szocialista országot, valamint a dél-európai nem szocialista országok közül Görögországot (27,2%) és Portugáliát (19,6%) még mindig megelőzve. Ugyanakkor fontos felfigyelnünk arra is, hogy az ország történelmi lemaradása csak az európai átlaghoz, illetve az ekkor már törvényszerűen lassabban növekvő fejlett országok csoportjához – az Egyesült Államok mellett például a nyugat- és észak-európai országokhoz viszonyítva – csökkent. A kevésbé fejlett vagy fejletlen, s ezért hozzánk hasonlóan gyorsabb növekedési potenciállal rendelkező európai piacgazdaságokhoz képest a lemaradásunk nőtt, illetve előnyünk csökkent. Így például Ausztriához viszonyítva 1937 és 1980 között a különbség 1,58-szorosról 1,91-szorosra, Olaszországhoz viszonyítva 1,12-szorosról 1,36-ra, Spanyolországhoz viszonyítva 0,79-szorosról 1,12-szorosra, Görögországhoz viszonyítva pedig 0,76-szorosról 0,86-szorosra emelkedett. Ez részben a piacgazdaság tervgazdasággal szembeni fölényével, részben a Közös Piac KGST-hez viszonyított előnyeivel magyarázható.

7.12. táblázat - 50. táblázat. Magyarország gazdasági fejlettségének néhány piacgazdasághoz viszonyított relatív arányváltozásai 1937 és 1980 között

Országpárok	Nemzeti jövedelem $/fő	GDP $/fő		
	1937	1960	1970	1980
USA/Magyarország	4,74	4,74	4,35	3,15
NSZK/Magyarország	2,82	2,37	2,39	2,25
Ausztria/Magyarorsz	1,58	1,80	1,96	1,91

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ág				
Olaszország/Magyarország	1,12	1,16	1,43	1,36
Spanyolország/Magyarország	0,79	0,78	1,04	1,12
Görögország/Magyarország	0,76	0,67	0,76	0,86

Forrás: Ehrlich Éva: Országok versenye 1937-1986. Bp., 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 70.

Maddison legfrissebb számításai azonban még ezt a mérsékelten dinamikus fejődési ívet sem igazolják. Az egy főre jutó bruttó hazai össztermék 1938 és 1973 között Maddison szerint ugyanis csak 110%-kal nőtt, míg az európai centrumországoké 150, az USA-é pedig 170%-kal. Magyarország pozíciója tehát nemcsak a világ gyorsabban fejlődő elmaradottabb országaihoz, hanem a legfejlettebb régiókhoz képest is romlott. Az egy főre jutó GDP az Egyesült Államokban mértnek 1973-ban így már csak 37%-át, a 12 nyugat- és észak-európai államának pedig csak 48%-át érte el. Vagyis az 1938-as szinthez viszonyítva az USA-hoz képest 6, az európai centrumhoz képest pedig 11%-kal romlott a pozíciónk. A világ fejlett országaitól való lassú, de folyamatos távolodásunk tehát az 1945 utáni három évtizedben sem váltott át közeledésbe, sőt Maddison szerint felgyorsult a leszakadás üteme.

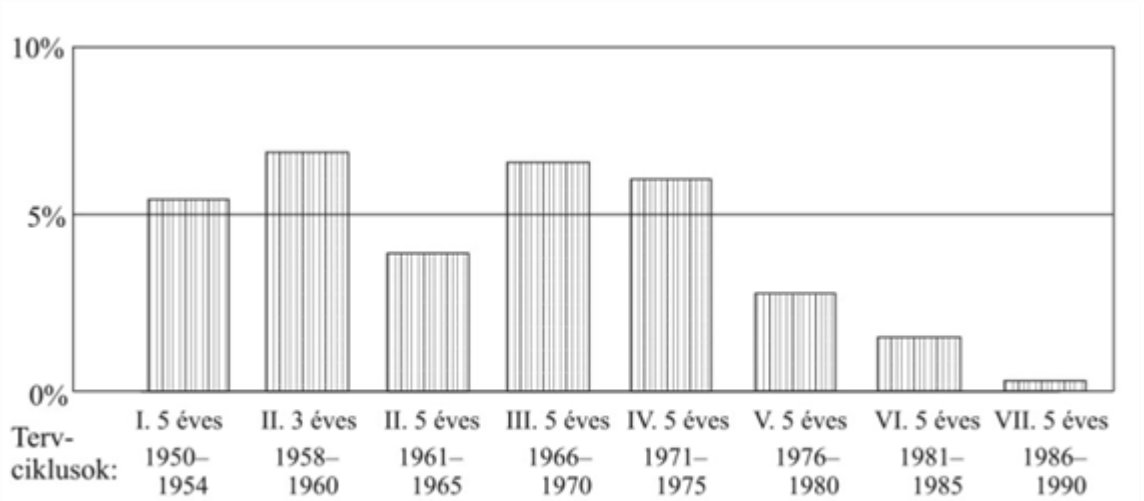

Forrás: *Magyarország a XX. században.* 1. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1996, Babits Kiadó, 236.

20. ábra. A nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési üteme, 1950-1990 (%)

Az 1968 utáni gazdasági növekedés az 1970-es évek utolsó harmadában minden mutató és minden számítás szerint veszített lendületéből, majd az 1980-as években jelentősen lelassult. A nemzeti jövedelem évi átlagos növekedése 1976 és 1980 között már csak évi 2,9%-os, 1981 és 1985 között pedig évi 1,6%-os ütemet ért el. Ez részben a politikai vezetés rossz döntéseire vezethető vissza, részben a külgazdasági feltételek megváltozására. A rossz döntések közül legnagyobb hordereje a 68-as reformszellem visszaszorításának, sőt számos reformellenes gazdaságpolitikai döntés meghozatalának volt az 1970-es évek első felében. Az intenzív növekedési pályára való átállás ezek miatt annyira sem sikerült, mint amennyire az adott körülmények között egyébként sikerülhetett volna. A külgazdasági feltételek megváltozása alapvetően az 1973-as olajárrobbanással függött össze.

Az 1968-as gazdasági reform bevezetésének kezdettől fogva jelentős ellenzéke volt. A politikusok és a kommunista szellemi elit egy része, valamint a népi írók közül például Veres Péter nagy fenntartásokkal fogadta a „szerzésvágy”, a „kispolgáriság”, az „individualizmus” széles körű megjelenését, s az addig hirdetett szocialista értékek, az egyenlőség és a kollektivizmus háttérbe szorulását. Ekkor születtek meg azok az ekkor még negatív értéktartalmakat hordozó jelzők – gulyáskommunizmus, illetve fridzsiderszocializmus -, amelyek a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

rendszer fogyasztói jellegét emelték ki. A reform ellenzői közé tartoztak a piaci versenyfeltételekhez hasonló kihívásoknak megfelelni képtelen veszteséges ipari nagyvállalatok, trösztök vezetői is. A különböző ellenérdekelt csoportok, amelyeket Biszku Béla, a pártapparátus második legerősebb embere, PB-tag és KB-titkár, valamint az ugyancsak PB-tag és KB-titkár Komócsin Zoltán vezetett, pártfogókra találtak Moszkvában, ahol a Hruscsov 1964-es megbuktatását követően felülkerekedett és megerősödött Leonyid I. Brezsnyev neosztálinista, konzervatív irányvonala. 1972 februárjában tett moszkvai látogatása során Kádár alapos fejmosásban részesült. Vendéglátói, köztük maga Brezsnyev, olyasmiket hánytak a szemére, hogy Magyarországon eluralkodtak a kispolgári nézetek, a mezőgazdaságban visszaálltak a kistőkés viszonyok, nem törődnek a társadalmi igazságossággal, s általában véve nem elég éberek. Ez volt az oka, hogy a reformellenes itthoni erőknek 1972 és 1974 között számos olyan intézkedést sikerült elfogadtatniuk Kádárral és környezetével, amelyek gazdaságilag megalapozatlanok vagy ésszerűtlenek voltak, s a 68-ban beindított folyamatok ellen hatottak. (Szgy. II/315-320.) A recentralizáció jegyében az 50 legnagyobb vállalatot 1972-ben ismét közvetlen állami irányítás alá helyezték, s rendszeresen kiegyenlítették veszteségeiket a nyereséges vállalatoktól elvont jövedelmekkel. Az állami beavatkozás – különösen a bányászatban és az energiaiparban – erősödött; újra felhatalmazták a minisztereket a vállalatok utasítására; a központi tervezés erősítésére 1973-ban felállították az Állami Tervbizottságot. 1972-ben az ipari munkások, 1973-ban a „fehérgalléros" állami alkalmazottak fizetését emelték fel központilag, a teljesítményelv figyelembevétele nélkül. A káderkiválasztás 1962-től érvényesített hármas elvét (politikai megbízhatóság, szakmai felkészültség és vezetői rátermettség) módosítva ismét hangsúlyozni kezdték a politikai megbízhatóság előbbrevalóságát, s a vezetők ezreit kezdték beiskolázni marxista-leninista esti iskolákba. A reformellenes erők átmeneti felülkerekedése személyi következményekkel is járt. 1974-1975-ben Nyers Rezsőt, Fehér Lajost és az ugyancsak reformpárti miniszterelnököt, Fock Jenőt elmozdították felelős irányító pozícióikból. Az 1975-ös (XI.) pártkongresszus kampányt hirdetett a kispolgári mentalitás és a „harácsolás" ellen. Ezek a változásokjelentősen csökkentették a magyar gazdaság rugalmasságát, illetve reagálóképességét, amely – bár a reform sokat javított rajta – a tiszta piaci viszonyok, illetve a teljes körű érdekeltség hiánya miatt egyébként is messze állt az optimálistól.

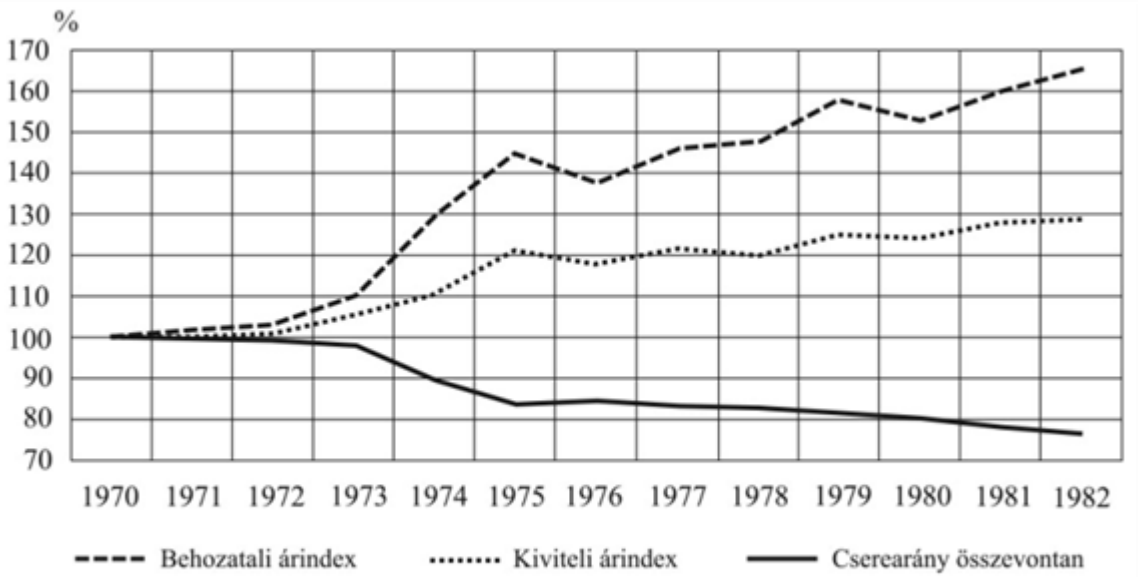

Forrás: Csizmadia Ernő: *Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság.* Bp., 1984, Kossuth Kiadó, 45.

21. ábra. A külkereskedelmi árindexek és a cserearány alakulása, 1970-1982

Az 1973-as olajárrobbanás, amely néhány év leforgása alatt ötszörösére növelte az olaj világpiaci árát, ugyancsak katasztrofális következményekkel járt. Az olcsó tömegáru, amelyet a magyar ipar gyártott, a világpiacon leértékelődött, a nyersanyag- és energiaárak pedig felemelkedtek. Az 1973 utáni fél évtizedben ennek következtében a Magyarország által importált áruk árai átlagosan 70%-kal, a magyar exportcikkeké viszont csak 30-40%-kal emelkedtek. A cserearányok 20, majd 30%-os romlása a korábbi export-import egyensúlyt felborította, s a magyar külkereskedelmet deficitessé tette. A cserearányok romlásának fontos tétele volt a szovjet energiaimport, amely az ország szükségleteinek 1970-ben 37, 1980-ban 51%-át fedezte. A Szovjetunió ezt korábban alacsonyan megállapított fix árakon adta, az olajárrobbanást követően, az 1970-es évek közepétől viszont rátért a világpiaci árakat követő ötévenkénti ármegállapításra. Ennek jelentőségét jól mutatja, hogy egységnyi olajért az 1970-es évek végén, amikor az olajárak másodszor is megemelkedtek, nyolcszor annyi autóbuszt kellett szállítani, mint az évtized elején.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

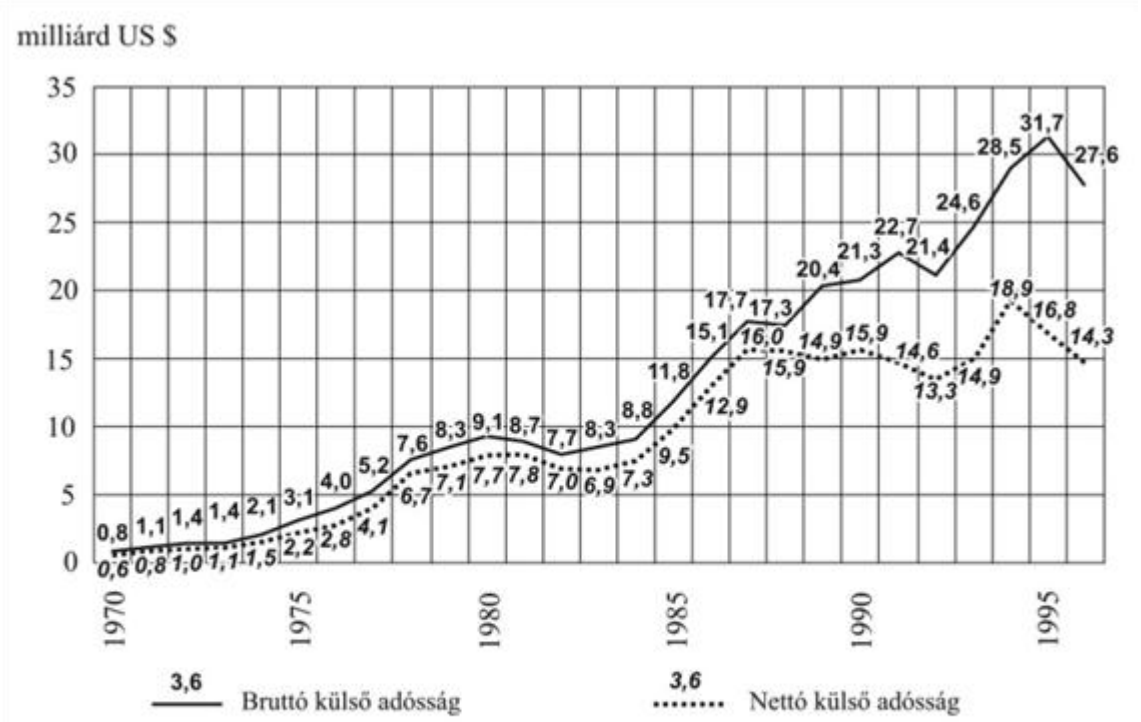

Forrás:
Összehasonlító Közgazdasági Tanulmányok Bécsi Intézete: *KGST-adatok, 1988;*
Kelet-Nyugat (Félhavi Bulletin) 1990. március 16.;
Pénzügyminisztérium: *A gazdasági átalakulás számokban 1989–1997.* Bp., 1997, 182.

22. ábra. Az eladósodás folyamata, 1970-1996 (milliárd US $)

A világ piacgazdaságai erre a helyzetre az energiaigényes ágazatok leépítésével, innovációval, takarékossági intézkedésekkel, elbocsátásokkal és a bérek átmeneti befagyasztásával, sőt csökkentésével reagáltak. A teljes foglalkoztatottsághoz és az életszínvonal emeléséhez mint legitimációs eszközhöz ragaszkodó kádári vezetés számára azonban, amelyet a reformellenes erők is éppen ezekben az években támadtak sikeresen, mindeme módszerek elfogadhatatlanok voltak. Ehelyett kölcsönöket kezdtek felvenni a nyugati pénzpiacon, s az évről évre újratermelődő egyensúlytalanságokat ezekkel próbálták kiegyensúlyozni. Az ország adósságállománya 1970-ben 0,8 milliárd dollárt tett ki. 1975-re ez 3,1, 1980-ra pedig 9,1 milliárdra emelkedett, tehát több mint megtízszereződött. A felvett kölcsönöket részben új beruházásokra, részben a veszteséges iparvállalatok finanszírozására, részben közvetlenül az életszínvonal emelésére, majd szinten tartására használták fel. Az 1970 és 1980 között fogyasztásra és beruházásokra fordított összegek évi átlagban 2,2%-kal múlták felül azt, amit a gazdaság megtermelt. A deficit, illetve a túlköltekezés aránya 1978-ra 5%-ra szökött, s először fordult elő, hogy az exportbevételek már a felvett hitelek kamatterheit sem fedezték, s ennek következtében az adósságszolgálatokat is csak újabb hitelből lehetett fedezni. Az adósságspirál, amelyről a beavatottak szűk körét leszámítva a lakosság mit sem tudott, változó ütemben, de megállíthatatlanul kúszott felfelé.

Hibás döntésnek bizonyult a hazai szénkészletek hasznosítására kidolgozott 1976-os úgynevezett eocén- és liászprogram is, amely az energiaimport csökkentését célozta. A nagy költségek ellenére a széntermelést csak átmenetileg sikerült növelni, s a gazdaságtalanul kibányászott mennyiség nagy része gyenge minőségű volt. Ennél is nagyobb hibát követett el a kormányzat a dunai vízlépcső és vízi erőmű felépítésére vonatkozó szerződés aláírásával 1977 szeptemberében. (Szgy. II/349-353.) A Csehszlovákiával 50-50%-os megoszlásban 10 év alatt megépíteni tervezett gigantikus létesítménytől mintegy 880 megawattos teljesítményt vártak, amely harmincszorosa lett volna a kiskörei vízi erőmű teljesítményének. Nem vették azonban számításba a beruházással együttjáró ökológiai károkat, amelyek miatt a későbbiekben Magyarország végül visszalépett a terv rá eső részének megvalósításától. Helyes döntésnek tartható viszont a Paksi Atomerőmű felépítése, amely környezetkímélő, biztonságos és az 1980-as évek eleje óta 1840 megawatt villamos energiát termel. Ez a hazai villamosenergia-termelés több mint 40%-át teszi ki.

A hetvenes évek végére kialakult válsághelyzettel szembesülve a politikai vezetés drasztikus gazdaság- és szociálpolitikai változtatásokra kényszerült. Ennek egyik eleme az életszínvonal folyamatos emelésének

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

feladása, a másik az 1968-asnál is radikálisabb, a piacgazdálkodás irányába mutató reformoknak a bevezetése volt. A gazdaságpolitikai fordulat – mint eddig mindig – személyi változásokkal járt együtt. A pozíciójában időközben megerősödött Kádár 1978-ban nyugdíjaztatta Biszku Bélát, s 1980-ban a Politikai Bizottságból is kirekesztette. Ezzel egy időben kikerült a PB-ből Apró Antal, s feltehetően ugyanez a sors várt volna Komócsin Zoltánra is, ha 1974-ben meg nem hal.

Az 1968-as szellemhez való visszakanyarodást a falvakban virágzó „második gazdaság" működési lehetőségeinek további bővítése vezette be 1977-1978-ban. Ekkortól vált lehetővé, hogy a téeszektől tartós bérletbe vett földek révén a vállalkozó szellemű és tőkeerős téesztagok az addig egy-két holdas háztáji gazdaságokat virágzó farmgazdaságokká bővítsék, valamint az is, hogy a tehenek, sertések, juhok és az apróállatok mellett lovakat is szabadon tarthassanak és tenyészthessenek. (Szgy. II/347-348.) Ugyanebben az időben került sor a kiskereskedők adóterheinek csökkentésére, amellyel a magántevékenységet kívánták bátorítani a szolgáltató ágazatokban. E lépéseket 1979-1980-ban egy radikális árreform követte. Ez a hazai és a világpiaci árak szinkronba hozatalát célozta. Ennek érdekében a fogyasztói termékek mintegy 70%-a szabadárassá vált, s a továbbiakban már csak a legalapvetőbb élelmiszercikkek árait próbálták alacsonyan tartani. A termelői árak folyamatos emelkedése és az addig igen lassú, lényegében érzékelhetetlen infláció felgyorsulása miatt ez sem sikerült azonban. Az 1950-es évek vége és 1980 között 1 kg kenyér 3, illetve 3,60 Ft-ba került. 1980 és 1990 között viszont 30 Ft fölé emelkedett. A pénzpolitika terén fontos változást jelentett az is, hogy 1981-ben megszüntették a forint kettős árfolyamát, vagyis a nemzeti valuta reális értékét tükröző kereskedelmi s az állam által szubvencionált turistaárfolyam közötti különbséget, ami 1945, sőt bizonyos szempontból 1931 óta érvényben volt. Egy USA-dollár a magyar árfolyam szerint ekkor 35 Ft-ot ért. Bár a forint itthon továbbra sem lett szabadon átváltható, az osztrák, majd a német bankok ezt követően – persze nyomott árfolyamon – beváltották a magyar turisták illegálisan kivitt megtakarításait.

Az ipari termelés feltételeit érintette a vállalatok közötti versenyt akadályozó nagyvállalati rendszer decentralizálása 1980-1981-ben, amely még az 1960-as évek elején jött létre. 1980 és 1984 között összesen 400 új állami cég alakult. Ezzel egy időben liberalizálták a külkereskedelmet. A nagyobb vállalatokjogot nyertek önálló külkereskedelmi tevékenység folytatására, és könnyebbé vált vegyes vállalatok alapítása nyugati cégekkel. Bár ezt már egy 1972-es kormányrendelet lehetővé tette, a feltételként szabott különböző előírások miatt 1977-ben még csak 3, s 1980-ban is csak 7 ilyen cég működött. Számuk most ugrásszerű emelkedésnek indult, s 1988-ra meghaladta a 100-at. Teljesen szabaddá vált a munkaerőpiac. Bárki felmondhatott és bárkit elküldhettek; a munkahely-változtatók megbélyegzése („vándormadarak") és a törzsgárdatagság 1970-es évekre jellemző felértékelése megszűnt. Az ekkor még néhány száz főnyi munkanélküliek számára a kormány 1987-ben bevezette a közhasznú munka intézményét. 1982-ben – Románia és Vietnam után harmadikként a szovjet blokkból – Magyarországot felvették a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank tagjai közé. Olcsó fejlesztési hitelek reményében Magyarország már 1968-ban csatlakozni akart ezekhez a nemzetközi szervezetekhez, ám a szovjetek akkor megtiltották ezt. Álláspontjuk 1981-ben valószínűleg ugyanez lett volna, éppen ezért a magyar vezetők a szovjetek előzetes informálása nélkül nyújtották be a felvételi kérelmet. Az akkori helyzetre – Magyarország mozgásterére – jellemző, hogy az előre elkészített anyagokat külföldön készenlétben álló futár vitte Washingtonba, aki abban a pillanatban indult, amikor Kádár előterjesztését a KB elfogadta. Így amikorra az információ Moszkvába befutott, a magyar futár is célba ért. 1982-ben vált lehetővé az is, hogy a magyar vállalatok – gyárak, téeszek, üzletek, pénzintézetek – részvényeket bocsássanak ki. Az 1980 és 1983 közötti reformlépések legfontosabbika azonban az addig felemás módon kezelt kisvállalkozási formák általános érvényű, az iparra is kiterjedő felkarolása és újak engedélyezése volt. A Központi Bizottság 1980. februári ülésén kimondta, hogy „a másodlagos gazdaságban általában hasznos tevékenység folyik, hiányt pótol". (Szgy. II/373-374.) Ennek alapján az 1980-as évek elején ezrével alakultak új kereskedelmi és ipari kisvállalkozások, gazdasági munkaközösségek, illetve vállalaton belüli gazdasági társulások, amelyek minimális adminisztrációval, a megrendelők igényeihez azonnal és maximálisan alkalmazkodva, s persze a helyzet kuszaságából adódó kiskapukat is kihasználva viszonylag rövid idő alatt jelentős haszonra tudtak szert tenni. (Szgy. II/378-380.) 1985-ben 10 ezer gazdasági munkaközösség (gmk) és 20 ezer vállalaton belüli gazdasági munkaközösség (vgmk) működött az országban. A kisiparosok száma ugyanerre az időre 140 ezer fölé emelkedett, s ezzel megközelítette az 1948-as 170 ezer fős szintet. A kisvállalkozók külön csoportját alkották a magántaxisok, akik 1982-től működhettek. A kiskereskedelmi boltok és vendéglátó-ipari üzletek szerződéses üzemeltetéséről szóló kormányrendelet 1980-ban jelent meg. (Szgy. II/375-377.) A szabadkasszás vagy gebines forma, amelyben 1979-ben a vendéglátó-ipari egységek 78%-a működött, ezzel új szintre emelkedett. A szerződéses formában, tehát nyereségorientáltan és egyéni kockázattal működtetett boltok és vendéglátó-ipari egységek száma 1982-ben elérte az 5000-et. Az ipar és részben a kereskedelem ezekben az években zárkózott fel a mezőgazdaság mellé a tervgazdálkodástól a piacgazdálkodás felé vezető úton. Becslések szerint az 1980-as évek közepén a magyar családoknak kétharmada, maximálisan háromnegyede vett részt az úgynevezett második gazdaság – a háztájik, magánvállalkozások, gazdasági munkaközösségek, másod- és harmadállások – részben

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

tisztázatlan, részben állandóan változó szabályok szerint folyó és ezért pontosan átláthatatlan rendszerű tevékenységében.

A szocialista táboron belül egyedülálló magyar gazdasági reformok bevezetését Moszkva vegyes érzelmekkel fogadta, de nem akadályozta meg. Brezsnyev ekkor már évek óta beteg,

s az 1980-as évek elején gyakorlatilag döntésképtelen volt. Ez a neosztálinista konzervatívok meggyengülésével s a reformpárti erők megerősödésével járt együtt. 1982-től, amikor Brezsnyev meghalt, s helyébe Jurij Andropov, a KGB addigi főnöke lépett, különösképpen megjavultak a magyar kísérlet feltételei. Andropov ugyanis, aki 1956-ban a Szovjetunió budapesti nagykövete volt,jól ismerte Kádárt. 1983 nyarán, amikor Kádár meglátogatta, Andropov áldását adta az addigi reformokra, s engedélyezte újak bevezetését. A Központi Bizottság ennek alapján 1984-ben a reformok folytatása mellett döntött. A határozat kimondta, hogy az elérendő cél a vegyes – állami, szövetkezeti és magán – tulajdonra épülő irányított piacgazdaság kialakulása. Ennek alapján kezdték el előkészíteni a piacgazdaság monetáris működtetésére alkalmas kétszintű, a nemzeti banki és az üzleti banki feladatokat szétválasztó bankrendszert, amelyet 1987-ben vezettek be. Ugyancsak 1987-ben fogadta el az Országgyűlés az új – a piacgazdaságokban szokásos – adórendszert, amelynek a személyi jövedelemadó is részét képezte. (Szgy. II/417—418.) Ezekre a még néhány évvel azelőtt is elképzelhetetlen új fejleményekre és az elmúlt negyven év vargabetűire reflektálva jutott a pesti humor arra a konklúzióra, hogy „A létező szocializmus nem működik, működő pedig nem létezik”. (A megállapítás variációi 1987—1988-ból: „Az M1-es, M3-as, M5-ös és az M7-es járható, a szocializmus lenini útja azonban járhatatlan”; „A szocializmus nem más, mint a kapitalizmusból a kapitalizmusba vezető leghosszabb út”.[16])

Az 1980-as évek első felében hozott újabb reformintézkedések az adott körülmények között nem tudták a magyar gazdaságot újabb növekedési pályára állítani. A nemzeti jövedelem az 1981 és 1985 közötti 1,6%-os évi növekedés után 1986 és 1990 között már csak 0,3%-kal emelkedett. Ehrlich Éva idézett számításai szerint az Egyesült Államokhoz viszonyított fejlettségi szintünk az 1980-as 31,7%-ról 1986-ra 28,9%-ra esett vissza.

Maddison ehhez nagyon hasonló eredményre jutott: szerinte az egy főre jutó magyarországi GDP az amerikainak 1980-ban 34, 1986-ban 31,5 és 1989-ben kereken 30%-a volt. Bár a reálbérek ugyanezen idő alatt csökkentek, a reáljövedelmek – igaz, mérsékeltebben – egészen az 1980-as évek közepéig tovább emelkedtek, s évi 5-6%-kal nőttek a beruházásokra fordított összegek is. Ez természetesen csak úgy volt lehetséges, hogy a kormány újabb nagy összegű hiteleket vett fel. Az ország adósságállománya 1980 és 1989 között ezáltal több mint megkétszereződött, s meghaladta a 20 milliárd dollárt. Az egy főre jutó adósságállomány az 1980-as évek végén az összes szocialista ország közül Magyarországon volt a legmagasabb. Ez fokozta a kibontakozó gazdasági válságot, és rendkívül súlyos örökséget hagyott az ezredforduló magyarságára.

3. 3. OKTATÁSÜGY ÉS TUDOMÁNYOS KUTATÁS

Az 1956 és 1990 közötti iskolarendszer tartalmi és formai szempontból egyaránt az 1945 és 1950 között bevezetett oktatásügyi reformokon alapult. Az alapképzés 8 osztályossá tételét, az iskolák államosítását és a vallásoktatás felváltását marxizmus-leninizmussal, továbbá a nappali képzés kiegészítését az esti és levelező oktatással a Kádár-korszak oktatáspolitikája magától értetődően vállalta, és ezek fenntartásához mindvégig ragaszkodott. Kisebb-nagyobb módosításokra, az 1948 és 1950 között kialakított rendszer – olykor indokolt, olykor indokolatlan vagy egyenesen hibás – toldozgatására-foldozgatására azonban minden évtizedben sor került. Ezek közül kiemelkedett az 1961-es oktatási törvény (III. tv.) (Szgy. II/248-254.), az MSZMP KB 1972-es oktatáspolitikai határozata (Szgy. II/307-314.) és az 1985-ös új oktatási törvény (I. tv.). Az ezek alapján végrehajtott részben strukturális, részben tartalmi korrekciók, valamint a társadalmi-gazdasági modernizáció követelményeihez való alkalmazkodás következtében az iskolarendszer egyes szintjeinekjelentősége és egymáshoz való viszonyuk, valamint az oktatás szerkezete az évek folyamán jelentős fejlődésen mentek át.

A rendszer strukturális változásai közül legfontosabbnak az általános iskolát megelőző óvodai nevelés és képzés általánossá válása tekinthető. Az óvoda intézménye régi múltra tekint vissza. Az első magyarországi „kisdedóvót” Brunszvik Terézia állította fel Budán 1828-ban; az első állami óvoda pedig 1872-ben létesült Liptószentmiklóson. Az 1891-es óvodai törvény után számos állami és magánóvodát alapítottak. Ezek azonban a 3-6 éves korosztálynak csak töredékét fogadták be, s oktatási feladatokat sem vállaltak magukra. A két világháború között érdemi változás e téren nem történt. Az óvodák száma 1920 és 1938 között 767-ről mindössze 1140-re emelkedett, s a tanítás, illetve az iskolai munkára való felkészítés továbbra is kívül esett tevékenységi körükön. Az 1950-es évektől viszont mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt korszakos

[16] Lásd A helyzet reménytelen, de nem komoly. Politikai viccek 1945-től máig. Szerk. Katona Imre. Budapest, 1994, Móra, 217-221.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

változások következtek be. A nők nagyarányú munkavállalása és a hagyományos nagycsaládok felbomlása elkerülhetetlenné tette a 3-6 évesek egyre nagyobb tömegének óvodai ellátását. Növekvő ráfordításokkal ezért 1960 és az 1980-as évek eleje között több mint 2000 új óvoda létesült, s a férőhelyek száma több mint megháromszorozódott. 1950-ben a 3-6 éves korú gyermekeknek 23%-a, 1960-ban 34%-a, s 1986-ban 92%-a részesült óvodai ellátásban Az intézményhálózat kiépítettségére jellemző, hogy 1982-ben minden városban és a községek kétharmadában működött óvoda. Az óvodával nem rendelkező települések zöme a 800 főnél kisebb lélekszámú települések közé tartozott. Az óvodás korú gyermekekkel 1950-ben 2400, 1960-ban 8500, s 1985-ben 33 500 óvónő foglalkozott. 1950-ben egy óvónőre még 44, 1985-ben viszont már csak 13 gyermekjutott. Ez lehetővé tette az óvoda feladatának kibővítését. A szellemi foglalkozások előtérbe kerülésével az 1980-as évekre az óvoda olyan oktatási intézménnyé vált, amelyben szakképzett óvónők kötelező nevelési terv szerint az iskolai oktatásra készítették fel a 3-6 éves korosztályt. Fontos változást jelentett az étkeztetés és pihentetés, tehát a napközis forma általánossá válása is, a korábbi félnapos forma helyett. Az általános és középiskolától eltérően az óvoda ezért nem volt teljesen ingyenes; a költségek kisebb részét – szociális helyzetüktől függően – a szülőknek kellett téríteni.

A 8 osztályos általános iskolát az 1950-es évek végétől a 6-13 éves korosztály több mint 98%-a látogatta. A 8 osztályt sikeresen el is végzők aránya azonban ennél sokáig jóval alacsonyabb volt. 1955-ben 37, 1960-ban 24, s még 1970-ben is 10%-ot tett ki azoknak a fiataloknak a hányada, akik 16 éves korukig nem szereztek általános iskolai végbizonyítványt. Ez az arány az 1980-as években 5% alá csökkent. A javulást legnagyobbrészt az 1961-es oktatási törvény azon intézkedésére lehetett visszavezetni, amely a tankötelezettség időtartamát 8-ról 10 tanévre, a tankötelesek életkorát pedig 16 évre emelte.

Az általános iskolai oktatás az 1960-as évek elejéig nagyjából ugyanolyan keretek között folyt, mint 1956 előtt. Az osztályokra bontott, szakrendszerű oktatás mellett tehát igen sok volt az osztatlan vagy részben osztott kisiskola. Az 1961-es oktatási törvény hatálybalépését követően azonban, amely kívánalomként fogalmazta meg a szakrendszerű oktatás kiterjesztését a falusi iskolákra, gyors átalakulás kezdődött. Az úgynevezett iskolakörzetesítés következtében, amelynek keretében a kisiskolák többségét fokozatosan felszámolták, az iskolák száma 1960 és 1980 között csaknem felére, 6300-ról mintegy 3500-ra esett vissza. A nagyobb települések iskoláit ugyanakkor bővítették. A rendelkezésre álló osztálytermek száma így nem csökkent, hanem egyharmaddal nőtt. Az egy teremre jutó diákok száma ennek következtében 46-ról 30-ra mérséklődött. A körzetesítés ennél is pozitívabb következménye lett, hogy a szakrendszerű, tehát a teljesen osztott oktatást nyújtó iskolák aránya 1960 és 1980 között 37%-ról 75%-ra emelkedett. Az 1970-es évektől a felső tagozatosok több mint 90%-a, az 1980-as években pedig néhány tized százalék híján 100%-a szakrendszerű oktatásban részesült, s összevont tanulócsoportokban az egész országban már csak 2-3 ezren tanultak. Az alsó tagozatosok között ez az arány azonban még ekkor is jóval magasabb volt, s ma is az. Azoknak a kisiskoláknak a száma, amelyekben egy tanulócsoportban oktatták az alsósokat, még 1985-ben is elérte a 248-at.

Az iskolakörzetesítés feltételezte, hogy a falusi diákok jó része – az 1980-as évek elején 75 ezer – naponta ingázott. Kisebb részük, közel 10 ezer pedig diákotthonokban lakott, s hetente járt haza. A javuló közlekedési viszonyok, elsősorban a buszjáratok fejlődése, illetve külön iskolabuszok igénybevétele következtében ez egyre kevésbé jelentett hátrányt vagy említésre méltó külön megterhelést. Az összevonásokat tehát lényegében pozitív fejleménynek tarthatjuk, amelyek nélkül a falusi és városi iskolák közötti nagy különbségek továbbra sem szűntek volna meg. Ugyanakkor negatív következményekkel is járt. Az iskolák bezárását lassan követte a pedagógusok elköltözése, akik a falvak szellemi életében hagyományosan irányító szerepet töltöttek be. Más tényezők – például a téeszek összevonása – mellett ez is hozzájárult az aprófalvak elnéptelenedéséhez.

Az iskolakörzetesítés mellett a tanerők létszámnövekedése és a jobban kvalifikált tanárok arányának fokozatos emelkedése is javította az általános iskolai oktatás feltételeit. 1982- ben kétötöddel több pedagógus tanított az általános iskolákban, mint 1960-ban. Ezért és a gyermeklétszám visszaesése miatt az egy tanerőre jutó nappali tanulók száma 24-ről 15-re csökkent. A tanári és tanítói képesítésűek megoszlása ugyanakkor 39-58%-ról 54-43%-ra változott, miközben a szakképzetlenek aránya 1970-től sohasem haladta meg a 3-6%-ot. Ez tette lehetővé, hogy a szaktárgyi órák 89%-át 1982-ben már képesített szaktanárok oktatták, míg 20 évvel korábban csak 58%-át.

Az 1961-es törvényt követően kidolgozott és 1962-ben életbe léptetett új tanterv az általános iskolák alapvető célját az addigi tantervekhez hasonlóan abban határozta meg, hogy „megalapozza a kommunista ember személyiségének kialakítását”. Az 1950-es évek első felére jellemző durva egyoldalúságokkal, sematizmussal és üres frazeológiával azonban elég határozottan szakított: jobban tekintetbe vette az életkori sajátosságokat, növelte a szakmai, így például a természettudományos tantárgyak szerepét, s a pedagógusellátottságtól függően fakultatív tárgyként engedélyezte második idegen nyelv oktatását. Az általános iskolai oktatás tartalmi kérdéseiben az 1972-es oktatáspolitikai határozat alapján 1978-ra kidolgozott új tanterv és tankönyvek további

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

javulást hoztak. Ekkortól honosodott meg a kötelező törzsanyag és az alternatív kiegészítő anyag megkülönböztetése, vált lehetővé a kísérletezés, s kezdett terjedni a nyugati nyelvek oktatása a felső tagozaton, sőt néhány iskolában már harmadik osztálytól kezdve. Az 1985-ös oktatási törvény, amely deklarálta a pedagógiai intézmények szakmai autonómiáját, legalizálta ezeket a liberális tendenciákat. A tantervi irányelvek keretei között a tanárok ettől kezdve maguk választhatták meg a konkrét tananyagot és a módszereket, s a történelemoktatáshoz kapcsolva lehetővé vált a Bibliának mint kultúrtörténeti forrásnak a tanítása.

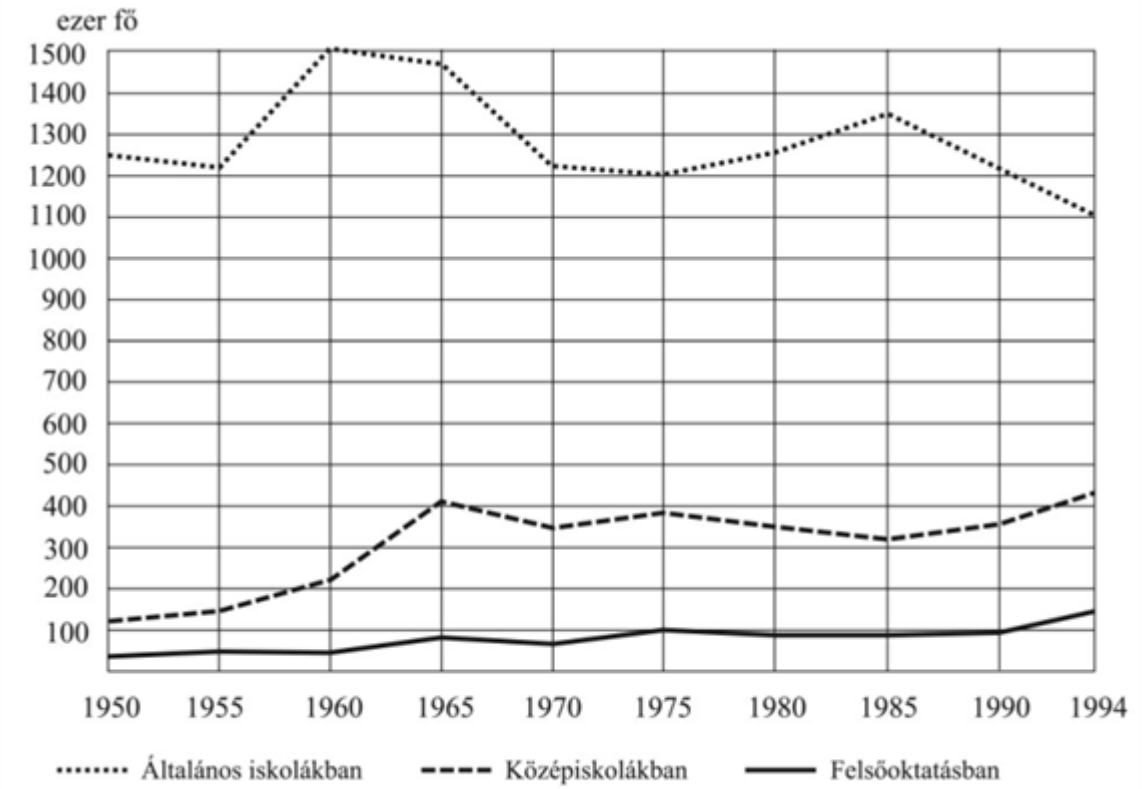

Forrás: *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza.* Szerk. Perczel György. Bp., 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 485. (Szerk. Illés Iván)

23. ábra. A tanulók (nappali, esti és levelező tagozatosak együtt) számának alakulása, 1950-1994

Az általános iskolai oktatás viszonylag kiegyensúlyozott fejlődéséhez képest a középfokú oktatásnak jóval több elhibázott fejlesztési koncepció és strukturális átalakulás következményeit kellett elviselni. Az 1961-es oktatási törvény egyik legfontosabb célkitűzése a középiskola általánossá tétele, azaz a tankötelezettség kiterjesztése volt 18 éves életkorig. A középiskolák száma, amely 1950 és 1960 között lényegében nem változott, 1960 és 1965 között közel 50%-kal emelkedett, s ezzel megközelítette a 600-at. E fél évtized alatt közel 200 kisvárosi vagy nagyközségi kisgimnáziumot szerveztek – zömmel megfelelő tárgyi és személyi feltételek nélkül. Ugyanezen idő alatt a nappali tagozatos hallgatók száma is meredeken – 1955 és 1965 között 119 ezerről 236 ezerre – nőtt. Az anyagi és kulturális háttér elmaradottsága, valamint a gazdaság munkaerő-szükségletével szembesülve a Politikai Bizottság már 1965-ben felismerte tévedését, s feladta a középfokú oktatás általánossá tételével kapcsolatos 1961-es elképzelést. A középiskolák és a középiskolások száma ezért ezt követően csökkent, s a diáklétszám csak 1985-ben érte el ismét az 1965-ös szintet. A 8 osztályos alapképzés időbeli megnövelése azonban továbbra is kísértett. Az 1960-as évek végétől két évtizeden át a 10 osztályos általános iskola megteremtése napirenden szerepelt. Az előfeltételek hiánya miatt ez sem vált azonban valóra; néhány kísérlettől eltekintve maradt az addigi struktúra.

Az 1961-es reform másik tévedésének az 5 + 1-es gimnáziumi rendszer bevezetése tekinthető. Ez azt jelentette, hogy a hét 6 napja közül a hatodikon nem elméleti, hanem

gyakorlati oktatásban részesültek a diákok. Ezzel olyan szakmai előképzettséggel kívánták felvértezni a gimnazistákat, amely az érettségi után a termelőmunkában való közvetlen részvételre is alkalmassá tette volna őket. A valóságban viszont az történt, hogy az iskolák jó részében csellengéssel, illetve látszattevékenységgel töltötték a diákok és a tanárok körében egyaránt népszerűtlen 6. napot. 1965-ben ezért ezt is megszüntették, s a továbbtanulásra való jobb felkészítés érdekében a gimnáziumokon belül tagozatos (nyelvi, matematikai stb.)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

osztályokat hoztak létre. A specializáció irányába tett újabb lépésként az 1970-es évek végén bevezették a fakultációt, azaz a diák érdeklődésének megfelelő többletórák rendszerét. Ezzel lényegében az 1945 előtti specializációhoz tértek vissza. A különbség az volt, hogy akkor intézmények között, most pedig egy intézményen belül érvényesült a szakosodás.

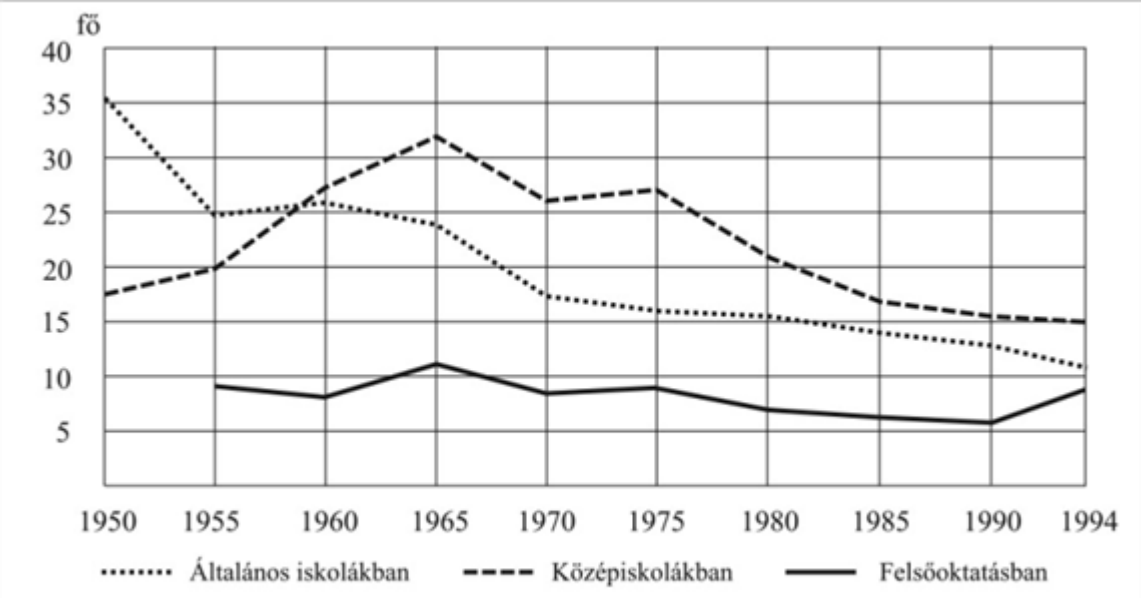

Forrás: *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza.* Szerk. Perczel György. Bp., 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 486. (Szerk. Illés Iván)

24. ábra. Egy oktatóra jutó tanulók (nappali, esti és levelező tagozatosak együtt) számának alakulása, 1950-1994

A gimnáziumokban folyó oktatás feltételei az 1960-as évekhez képest folyamatosan javultak. Egy osztályteremben a korszak elején még 35-40 diák tanult, az 1980-as években viszont – a gyermeklétszám ingadozásától függően – már csak 28-32. Az egy tanerőre jutó nappali tagozatos tanulók száma ugyanezen idő alatt 18-ról 13-ra csökkent. A javuló átlagok mögött a valóságban persze igen különböző szintek és eredmények húzódtak meg. Miközben néhány fővárosi és nagyvárosi „elit"-gimnázium – például a budapesti Fazekas, Apáczai, Radnóti vagy a miskolci Földes – rendkívül magas színvonalon oktatott, aközben a kisvárosi és községi gimnáziumok jelentős része meg sem közelítette a régi nívót. Az igen nagy színvonalbeli különbségekre utalt, hogy miközben a legjobb gimnáziumok 80-90%-os felsőoktatási beiskolázási arányt értek el, addig több tucat vidéki iskola csak 10% alattit. A gimnáziumi oktatás eltömegesedésével szükségszerűen együttjáró színvonalcsökkenés és a nagy különbségek ellenére nem kétséges, hogy az átlag magyar érettségiző tudásanyaga az utóbbi években nemcsak elérte, hanem sokak tapasztalata szerint meg is haladta a nyugat-európai vagy amerikai 18 évesek ismeretszintjét.

Az 1950-1951-ben létrehozott technikumok, amelyek érettségivel rendelkező középszintű gazdasági vezetőket képeztek, ugyancsak nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A 18-20 éves fiatalok – különösen a leányok – a legritkább esetben állták meg helyüket műszak- vagy brigádvezetőként. 1961-től ezért ezeket fokozatosan visszafejlesztették. Az utolsó kezdő évfolyamokat 1968-1969-ben iskolázták be. Ezek helyett és részben bázisán hozták létre a szakközépiskolákat, amelyek a technikumoktól eltérően nem középszintű gazdasági vezetőket, hanem a gimnáziumi szintet megközelítő műveltséggel rendelkező szakmunkásokat képeztek. Bár nem adott automatikusan szakmunkás-bizonyítványt, biztosította a lehetőséget annak megszerzésére. A szakközépiskolák száma gyorsan nőtt: 1960 és 1970 között 0-ról 161-re, majd 1980-ig 367-re. A gimnáziumok száma ugyanezen idő alatt 258-ról 167-re csökkent. Az 1970-es évek közepétől 20-30 ezerrel tanultak többen a szakközépiskolákban, mint a gimnáziumokban. A kínálat fokozatos bővülésével az 1980-as évek elején elvileg 76 szakmát, illetve szakirányt tanítottak a szakközépiskolákban.

A gimnáziumok és a szakközépiskolák közötti különbség részben a közismereti tárgyak oktatására fordított óraszámban, részben maguknak a közismereti tárgyaknak a meglétében vagy hiányában mutatkozott meg. Az 5 + 1-es forma felszámolása után a gimnáziumok közismereti tárgyainak óraszáma fokozatosan nőtt, s az 1980-as évek elején 4 évre számítva elérte a 4484 órát. A szakközépiskolákban ugyanekkor csak 2307 óra jutott közismereti tárgyakra. További különbséget jelentett, hogy a szakközépiskolákban második idegen nyelvet nem, s oroszt, magyart és történelmet is csak alacsonyabb óraszámban tanítottak. Hiányzott az ének-zene és a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

művészettörténet oktatása is. A matematikára viszont több idő jutott, mint a gimnáziumokban. A középiskola e két típusa közötti különbség ennyiben a régi gimnáziumok és reáliskolák közötti munkamegosztásra emlékeztetett.

Az 1950-es évek közepéig stagnáló szakmunkásképző iskolák 1956 után gyors fejlődésnek indultak. A forradalom utáni egy évtizedben ezeknek az iskoláknak a száma megkétszereződött, a tanulóké pedig megháromszorozódott. Ezt követően sem az iskola-, sem a tanulólétszám nem nőtt jelentősen. Az egyes intézetek tanműhelyekkel való ellátottsága viszont javult. A közel 300 iskolához az 1980-as évek elején több mint 15 ezer tanműhely tartozott, ami több mint 100 mesterség alapjainak elsajátítását tette lehetővé. A szakmunkások mintegy kétharmada ipari mesterséget tanult. A gazdaság és az infrastruktúra változásait követve leggyorsabban a motor- és autószerelők, valamint az elektronikai műszerészek száma nőtt.

A szakmunkásképzést az 1969. évi VI. tv. szabályozta átfogóan. A tanítás eszerint ugyanúgy ingyenes volt, mint a többi középfokú iskolában, viszont a diákok meghatározott elvek szerint differenciált ösztöndíjban részesültek. A képzési idő a szakmák nagy többségében továbbra is 3 év maradt, amelyből 3-4 napot töltöttek a műhelyben és az üzemekben, 2-3 napot pedig az iskolában. A szakközépiskolásokhoz, s különösen a gimnazistákhoz képest a szakmunkások ennek következtében jóval kevesebb és alacsonyabb szintű műveltséganyagot sajátítottak el. A három középfokú iskolatípus közötti különbséget jól mutatja, hogy míg a közismereti tárgyak tanítására az 1980-as évek elején a gimnáziumokban összesen 4484 órát fordítottak, a szakközépiskolákban pedig 2307-et, addig a szakmunkásképzőkben csak 924-et. Fontos különbség volt az is, hogy a szakmunkások semmilyen idegen nyelvet nem tanultak. Az oktatás feltételei ugyancsak sok kívánnivalót hagytak maguk után. Egy tanteremre még az 1980-as években is 58-60 diákjutott, amely a gimnáziumi és szakközépiskolai létszámnak egyaránt a kétszeresét tette ki. Mindennek következtében ez az iskolatípus a rendszer ahhoz hasonló zsákutcája volt, mint korábban a polgári. Szakmunkásképzőből egyetemre kerülni gyakorlatilag lehetetlen volt. Az 1970-es években, a reformellenes erők átmeneti győzelme idején ezt úgy próbálták áthidalni, hogy kampányt indítottak néhány száz jó eredményeket felmutató szakmunkás évenkénti leérettségiztetése és felsőfokú beiskolázása érdekében. A mozgalom beindult, ám néhány év alatt kifulladt, és a 70-es évek végére elhalt. (Szgy. II/335-337.)

E három középfokú oktatási intézményben az általános iskolát elvégzett diákoknak az 1960-as években több mint 70%-a, 1970 és 1975 között több mint 80%-a, s 1975-től 90-93%-a tanult tovább. A 14-18 éves korosztályból a korszak elején majdnem annyian (29%) tanultak gimnáziumban, mint szakiskolában (32%), miközben a technikumokban csak jóval kevesebben (14%). Az 1970-es évek végére a tendenciák úgy változtak, hogy a gimnazisták aránya lecsökkent 20%-ra, a szakmunkások aránya pedig 43-44%-ra emelkedett. A szakközépiskolások aránya ugyanekkor 25-26%-ot tett ki.

Az 1960-as évek a középiskolai oktatáshoz hasonlóan a felsőfokú oktatásban is gyors, ám gyakran átgondolatlan mennyiségi növekedést hoztak. A felsőoktatási intézmények száma 1960 és 1965 között 43-ról 92-re emelkedett. Ez elsősorban abból adódott, hogy a tanító- és óvónőképző intézeteket, valamint a volt középfokú technikumokjelentős hányadát felsőfokú intézménnyé minősítették. A felsőoktatás színvonala ezáltal tovább csökkent, s hosszú idő kellett viszonylagos regenerálódásához. Középfokú intézmények felsőfokúvá minősítése mellett néhány új felsőfokú iskola is létesült. Ilyenek voltak például az 1967-ben megszüntetett Egyesített Tiszti Iskola helyébe lépő katonai főiskolák és néhány műszaki főiskola. Az 1965 és 1975 közötti átszervezések és összevonások következtében a felsőfokú technikumok egy része megszűnt, másik része igazi főiskolává vált, és integrálódott a felsőoktatás szerkezetébe. A felsőoktatási intézmények száma ennek következtében 1975- re 56-ra csökkent, s ez a szám érdemben az 1980-as évek végéig nem változott. Ezeknek közel fele – 24 – minősült egyetemnek, illetve egyetemi jellegű főiskolának. A négy régi „universitas” és a Budapesti Műszaki Egyetem mellett nagyobb diáklétszámú és rangos intézménnyé nőtte ki magát az 1945-ben létesített Gödöllői Agrártudományi Egyetem, az 1948-ban önállósított Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, az 1949-ben alapított miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem és az 1951-ben önállósított orvostudományi egyetemek. A főiskolák közül jó hírnévnek örvendett a budapesti Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola (1962), a győri Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola (1968), a budapesti Kandó Kálmán Villamosipari Műszaki Főiskola (1969), az ugyancsak budapesti Bánki Donát Gépipari Műszaki Főiskola (1969), valamint a Pénzügyi és Számviteli Főiskola (1970). A pedagógusképzésről – a tudományegyetemek mellett – 4 tanárképző főiskola, 9 tanítóképző főiskola és 4 óvónőképző, a politikai elit utánpótlásáról pedig az 1968-ban egyetemi rangra emelt régi pártfőiskola, az MSZMP Politikai Főiskolája gondoskodott.

A középiskolák nappali tagozatán az 1960-as években évi átlagban 41 ezren, később 47-48 ezren érettségiztek. Ezeknek 1960-ban 18, 1970-ben 24, s 1980-ban 35%-uk tanult tovább valamely felsőfokú intézményben. A generációs ingadozás és a középiskolások számának 1965 utáni csökkenése miatt az egyetemisták és a főiskolások abszolút számának alakulása egészen más görbét mutat. Az 1960 és 1965 közötti „nagy ugrás” után,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

amikor a nappalis hallgatói létszám 29 ezerről 51 ezerre emelkedett, a növekedés lelassult, és 1975 után 63-64 ezer fő körül stabilizálódott. A felsőfokú tanulmányok folytatása iránti társadalmi igény ezt jóval meghaladta. Az 1970-es évek közepéig a felvehető létszámnak két és fél-, háromszorosa szeretett volna továbbtanulni. Legnagyobb, több mint 6-7-szeres volt a túljelentkezés a művészeti főiskolákra, legkisebb, másfélszeres a műszaki egyetemekre és főiskolákra. A szelekció – az ideológiai szempontok mellett – részben a középiskolai eredményekre, részben a felvételi vizsgán nyújtott teljesítményre alapult. A származás szerinti differenciálást, azaz a munkás- és parasztszármazású fiatalok felvételi előjogait 1962-ben megszüntették. Előnyt a továbbiakban csak az azonos pontszámot elértek kategóriáján belül élveztek. (Szgy. II/218-220., 271-272.) Továbbra is megmaradt azonban a magas állami és pártkitüntetésben (Szocialista Hazáért stb.) részesített szülők, tehát lényegében a nómenklatúra gyermekeinek privilegizált helyzete. Az ő felvételükhöz a minimálisan megkívánt pontszám elérése is elegendő volt.

A diszkrimináció megszüntetése, illetve mérséklése következtében csökkent a munkás- és parasztszármazású hallgatók aránya. Ezek hányada 1956-1957-ben 55%, 1966-1967-ben 42%, 1970-1971-ben 38%, s 1983-1984-ben 37%-ot tett ki. Mivel azonban ugyanezen idő alatt a fizikai dolgozók össztársadalmon belüli aránya ugyancsak csökkent, az egyetemi férőhelyek száma pedig 1975-ig szaporodott, a munkás- és parasztcsaládokból érkező hallgatók abszolút száma és saját társadalmi kategóriájukon belüli relatív aránya emelkedett. 1960-ban a mezőgazdasági fizikai dolgozók ezer 18-24 éves gyermeke közül 14, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei közül 19 tanult valamely felsőoktatási intézményben. 1980-ra ezek a számok 20-ra, illetve 33-ra módosultak. Az 1950-es évekre nagyban mérséklődött esélyegyenlőtlenségek tehát nem, illetve csak kismértékben nőttek a Kádár-korszakban. A változás inkább abban mutatkozott meg, hogy a szellemi foglalkozásúként, illetve vezetőként, irányítóként nyilvántartott szülőket ebben az időben már egyre kevésbé lehetett kapcsolatba hozni a régi elittel és középosztállyal. Zömük az 1945 utáni társadalmi átrendeződés következtében státust cserélt első generációs értelmiségi volt.

A diplomások szakmák szerinti összetételének módosulása folytatódott. Ajogászok régi túlsúlya – 1938-ban még a diplomások 33%-át tették ki – megszűnt. Arányuk 1960 és 1982 között 4% és 6% között ingadozott. A diplomások meghatározó csoportjává a mérnökök váltak, akiknek az aránya évente 27% és 37% között váltakozott. Az általános iskolai tanárok aránya 11-14%-ot, az agrármérnököké 6-10%-ot tett ki.

Az oktatók és a hallgatók aránya a felsőoktatásban mindvégig igen kedvezően alakult. Egy oktatóra az 1960-as és 1970-es években 5-6, 1980-tól 4-5 nappalis diákjutott. A világban szokásos számnak ez alig harmadát-negyedét tette ki. Az oktatói gárda felkészültsége ugyanakkor nem érte el a világszínvonalat, sőt egyes mutatók szerint mélyen alatta maradt annak. Az 1950-es évek kontraszelektív, a politikai megbízhatóságot előtérbe állító szempontjai következtében, amelyek csökkenő súllyal ugyan, de még az 1960-as, sőt az

1. es években is szerepetjátszottak, a tanári kar felhígult. Nagy tudású és iskolateremtő professzorok oktattak együtt politikai érdemek miatt kinevezett tanárokkal. A kontraszelekció elsősorban a társadalomtudományi karokon érvényesült; az orvosok és mérnökök között jóval kevésbé lehetett a rátermettséget és a szakmai felkészültséget semmibe venni. Különösen az idegennyelv-tudás színvonala és a nemzetközi tájékozottság csökkent aggasztóan. Ez részben a középfokú képzés hiányosságaiból és az 50-es években nagyon gyors előrejutási lehetőségekből, részben az ország 1960-ig igen erős elzártságából adódott. Ezen kívánt segíteni a kétnyelvű gimnáziumok hagyományának felélesztése az 1980-as évek közepén, amelyet Köpeczi Béla, akkori művelődési miniszter kezdeményezett. A posztgraduális képzésben a két világháború között oly fontos szerepet játszó, s 1948-1949-ben felszámolt vagy bezárt külföldi magyar intézetek közül kettő indult újra: a Római Magyar Akadémia 1959-ben s a bécsi Collegium Hungaricum 1963-ban. Ezekhez a későbbiekben mintegy tucatnyi külföldi magyar intézet, magyar ház és kulturális központ csatlakozott. A két világháború közötti gyakorlattól eltérően azonban az új intézetek posztgraduális képzéssel nem, hanem csak a kulturális kapcsolatok ápolásával foglalkoztak.

Az 1950-es évek első felében elterjedt esti és levelező oktatás a Kádár-korszakban tömegessé vált. A tanulók iskolatípusonkénti megoszlása viszont gyökeresen átalakult. A többséget kezdetben az általános iskolai felnőttoktatásban részt vevők adták, akiknek a száma 1960-ban közel 100 ezer fővel tetőzött. A középiskolák esti és levelező tagozatán közel ugyanennyien, több mint 80 ezren tanultak, míg a felsőoktatásban csak 15 ezren. Ez azt jelenti, hogy az összes diáknak alapszinten közel 7, közép- és felsőszinten pedig 35-35%-át tették ki. A társadalom generációs cseréje következtében az általános iskolai felnőttoktatás iránt érdeklődők száma 1960-tól fokozatosan csökkent, s az 1980-as évek első felében 10-11 ezerre mérseklődött. A középiskolákban tanulók száma az 1970-es évek közepére ugyanakkor 175 ezerre emelkedett, s csak az 1980-as évek közepére esett vissza az 1960-as szintre. A felsőfokú intézményekben tanulók száma az általános és középfokú oktatásban részt vevők számának alakulásától egyaránt eltérve folyamatosan nőtt, s az 1980-as évek elején 37 ezer fővel tetőzött.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az esti és levelező tagozaton tanulók ezekben az években az összes diáknak alapszinten kevesebb mint 1%-át, középszinten 28-32%-át, felsőfokon pedig 36-37%-át tették ki.

Az iskolai felnőttoktatás szerepe és feladatai tehát a 3 évtized alatt alapvetően megváltoztak. Míg kezdetben elsősorban azok az idősebb dolgozók vették igénybe, akik társadalmi helyzetük, anyagi lehetőségeik miatt korábban alapfokon sem tanulhattak, az 1970-es évektől az általános iskolát, sőt részben a középiskolát is elvégzett fiatalabb generációk pályakorrekciós igényeit szolgálta a rendszer. Ezt bizonyítja, hogy a felső szinten esti és levelező oktatásban részesülők 60%-a 1982-ben a 30 év alatti fiatalok közül került ki. Ebből egy igen súlyos ellentmondás keletkezett. A nappali tagozaton csak azok a fiatalok tanulhattak, akik a középiskolákban tartósan jó eredményt értek el, és a felvételi vizsgán is a legjobbak közé tartoztak. Az esti és levelező tagozatra viszont felvételi nélkül és gyenge tanulmányi eredménnyel is be lehetett jutni, feltéve, ha a munkahely támogatta a továbbtanulást. A végzős nappalisok így számos esetben azért nem tudtak megfelelő munkahelyet találni, mert képzettség nélküli leendő esti vagy levelező tagozatosok töltöttek be diplomához kötött munkaköröket. A felnőttoktatás sajátos intézményei voltak a megyeszékhelyeken működő marxista-leninista esti egyetemek, közkeletű nevükön a foxi-maxik. Bár az általuk kibocsátott diploma nem számított egyetemi vagy főiskolai rangúnak, a személyzetisek szemében, s így a karrierépítésben egészen az 1980-as évek közepéig előnyt jelentett.

Az iskolarendszerű szervezett felnőttoktatás mellett hatalmas méreteket öltött az iskolán kívüli, úgynevezett tanfolyami szakoktatás. Ennek részben át-, részben továbbképzés volt a feladata. 1982-ben közel félmillióan, azaz az aktív keresők 9%-a vett részt szakmai tanfolyami oktatásban. Ezeknek egyharmada valamilyen képesítést is szerzett, s a képesítések több mint fele szellemi – számviteli, ügyviteli, igazgatási, kereskedelmi – munkakörök ellátására jogosított. A fizikai foglalkozásokra képző tanfolyamokon végzettek többsége valamely betanító jellegű kurzuson vett részt, 20%-uk pedig szakmunkásvizsgára felkészítő tanfolyamon.

Az iskolán kívüli tanfolyamok közül különleges jelentősége volt a nyelvtanulásnak. Az ország nyitottságának növekedésével párhuzamosan nőtt azoknak a száma, akik az iskolai nyelvoktatás hiányosságait érzékelve különutakon próbálták meg egy vagy több idegen nyelv alapjainak az elsajátítását. Az 1960-as években évente két-háromezren, az 1970-es

években négy-ötezren, s az 1980-as években öt-hatezren tettek alap-, közép- vagy felsőfokú állami nyelvvizsgát. Az egyes nyelvek közül legnagyobb népszerűségnek 1970-ig a német, azt követően pedig az angol örvendett, melyekhez képest az orosz és a francia nyelv iránti érdeklődés mérsékeltnek volt mondható. 1982-ben két és félszer többen tettek eredményes vizsgát angolból, mint oroszból, s ötször többen, mint franciából.

7.13. táblázat - 51. táblázat. A 7 évesnél idősebb népesség legmagasabb iskolai végzettsége, 1930-1990 (%)

Év	Általános iskola					Befejezett		
	0	1-3	4-5	6-7	8	szakmunkás-	közép-	felsőfokú
	osztály					iskola		
1930	9,0	15,5	26,0	38,5	7,4	-	2,6	1,1
1949	5,7	12,0	19,9	44,4	13,6	-	3,3	1,2
1960	4,0	10,9	16,5	39,9	21,7	-	5,1	1,9
1970	2,4	8,0	12,2	31,6	28,5	4,8	9,4	3,2
1980	1,7	7,1	9,2	23,0	29,7	9,5	14,5	5,1
1990	2,0	5,6	6,9	16,7	32,0	12,6	16,2	7,6

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Forrás: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Szerk. Perczel György. Bp., 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 182.

A minden szinten bővülő oktatási kapacitások és az egyre hosszabb idejű iskolába járás következtében a lakosság iskolázottsági mutatói nagymértékben javultak. 8 általános iskolai végzettséggel 1960-ban a 15 évesnél idősebb népesség egyharmada, 1984-ben több mint kétharmada rendelkezett. A 7 vagy kevesebb osztályt végzettek 86%-a 45 éves vagy ennél idősebb korosztályból került ki. A középiskolai végzettségűek aránya ugyanezen idő alatt 6,2%-ról 18,5%-ra, a felsőfokú diplomával rendelkezőké pedig 2,3%-ról 7%-ra emelkedett. Ugyanebben az időben alap- és középfokon – a szakmunkásképzőket is beszámítva – a megfelelő korú népesség 93%-a, felsőfokon 14,7%-a tanult. Az általános és középfokú képzésben részt vevők aránya szempontjából Magyarország az európai középmezőnyben foglalt helyet, nagyjából egy szinten Lengyelországgal és az NDK-val, s megelőzve Csehszlovákiát (76%), az NSZK-t (78%), Ausztriát (81%), Portugáliát (82%), Olaszországot (85%), Jugoszláviát (88%), Romániát (87%), valamint Nagy-Britanniát és Svédországot (9191%). A felsőfokon tanulók számának szempontjából viszont sokkal kedvezőtlenebb képet mutattak a statisztikák. E tekintetben Csehszlovákiával álltunk egy szinten, s az európai országok közül mögöttünk már csak Portugália (11,4%) és Románia (11,8%) következett. Az ebből a szempontból élen járó skandináv országokban a 20-24 éves korosztály több mint 30%-a, a nyugat-európai államokban pedig 20-30%-a tanult egyetemeken és főiskolákon.

A nemzeti jövedelemnek az 1960-as és 1970-es években több mint 3, 1980-tól több mint 4, s 1985-ben már 5,37%-át fordították az oktatásra. Ez az 5% körüli ráfordítás a dél- és délkelet-európai országok hasonló célú kiadásainak arányosan a kétszeresét, a legmagasabb skandináviai arányoknak pedig körülbelül kétharmadát tette ki.

A tudósképzés és a tudományos kutatás fellegvárai 1945 előtt az egyetemi tanszékek voltak. A tudományos élet 1949-1950-es átszervezésével ezek súlypontja részben a Magyar Tudományos Akadémiára helyeződött át. Az Akadémia az egész országban folyó kutatások legfelsőbb irányító szervévé vált, s egyben saját kutatóintézeti hálózatot is kifejlesztett 1951-ben, az átszervezést követően még csak 10 kutatóintézet tartozott a felügyelete alá, 1956-ban 23, 1960-ban 34, s 1970-ben 43. A ma is működő intézetek közül az 1950-es években alakult a Központi Kémiai Kutatóintézet (1952), a Mezőgazdasági Üzemtani Intézet (1957) és a Filozófiai Intézet (1957), amelyekhez az 1960-as években többek között a Szociológiai Kutatócsoport (1963), a Mikrobiológiai Kutatócsoport (1963), a Pszichológiai Intézet (1965), a Néprajzi Kutatócsoport (1967) és a Szegedi Biológiai Központ (1971) csatlakozott. Az ezekben dolgozó kutatók száma ugyanezen idő alatt 44-ről 1600 fölé, az Akadémia központi apparátusának száma pedig 1948 és 1970 között 37-ről 223-ra emelkedett. A növekedés üteme ezt követően mérséklődött, majd a fokozódó gazdasági nehézségek következtében az 1980-as években megállt. A nem akadémiai – vállalati, minisztériumi és egyetemi – kutatóhelyeket is beszámítva a kutatással foglalkozó intézmények száma 1984- ben 1279-re, dolgozóik száma pedig 78 ezerre rúgott. Utóbbiak közül 37 ezren tartoztak a kutatói állományhoz, akik közül több mint ezren rendelkeztek nagydoktori, s közel 7 ezren kandidátusi fokozattal. A kutatók szakmák szerinti megoszlása a modernizálódó gazdaság igényeit tükrözte. Az 1970-es évektől mintegy 50%-uk a műszaki tudományokat művelte, s a társadalomkutatók aránya nem érte el a 20%-ot. A természettudósok 13, az orvosok 10, s az agrármérnökök 8-9%-kal képviseltették magukat.

A kutatók szakmai irányításával és a kutatás koordinálásával legfelsőbb szinten az Akadémia osztályai foglalkoztak. Ezek száma 1951-ben 8-ra, 1965-ben 10-re emelkedett. Az Akadémia elnöke 1970-ig Rusznyák István, 1970 és 1976 között Erdey-Grúz Tibor elektrokémikus, 1976-tól 1985-ig Szentágothai János agysebész, majd 1985 és 1990 között Berend T Iván gazdaságtörténész volt. A kutatások finanszírozása az 1980-as évek közepéig kizárólag az intézményeken keresztül történt. 1986-tól azonban az intézményfinanszírozás megtartása mellett bevezették az úgynevezett témafinanszírozás, azaz a kutatási pályázatok rendszerét. Ezek támogatására és szervezésére hozták létre az Országos Tudományos Kutatási Alapot, azaz az OTKA-t.

Az emberi tudás kitágulása és az egyes tudományterületek növekvő ütemű felaprózó- dása következtében a tudományos kutatás évszázadokon át individuális jellege az elmúlt évtizedekben megváltozott. Egyre nagyobb jelentőségre tett szert a csoportmunka és a nemzetközi kooperáció. Az egyes tudományágak jelentős eredményei ezért gyakran nem egyetlen személyhez kötődnek, hanem – különösen a nagy szintézisek és összefoglalások – sokak munkáját dicsérik. A társadalomtudományok terén ezek közé a kollektív eredmények közé tartoznak például az egyes szakmák nagy kézikönyvei. Ezek sorát A magyar nyelv értelmező szótárának 7 kötete (főszerk. Bárczi Géza és Országh László) nyitotta meg 1959 és 1962 között. A 6 kötetes A magyar irodalom története (főszerk. Sőtér István), amelyet színe után mindenki csak Spenótnak nevezett, 1964-1965-ben jelent meg. A Magyar Néprajzi Lexikon öt kötete (főszerk. Ortutay Gyula) 1977 és 1982 között, a torzóban maradt Magyarország története tíz kötetben (főszerk. Pach Zsigmond Pál) kötetei 1976-tól, A magyarországi művészet történetének 7+2 kötete (főszerk. Fülep Lajos, majd Aradi Nóra) 1961 és 1985 között látott napvilágot. A kor utolsó nagy társadalomtudományi teljesítménye a háromkötetes Erdély története (főszerk. Köpeczi Béla) volt,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

amely 1986-ban jelent meg. Ezeket és a kor többi összefoglalását bizonyos mértékben természetesen elkerülhetetlenül marxista – dialektikus materialista, illetve történelmi materialista – szellemben írták és szerkesztették. Míg azonban a korai vállalkozásokat erőteljesen áthatották az 50-es évekre emlékeztető primitív propagandaszempontok, a későbbiekben előtérbe került a tudományosság. A kor talán legfontosabb vállalkozása, a 6 kötetes Új Magyar Lexikon első kiadása (főszerk. Berei Andor) sajnos túl korán, már 1960-ban megjelent. Ezért már az 1970-es évek végén megkezdődtek egy új nagylexikon szerkesztésének az előkészületei. A kísérlet azonban megfeneklett; a kor színvonalán álló új Pallast vagy akár Révait a Kádár-korszak tudományos élete nem tudta kitermelni. Az így keletkezett hiányt használták fel ügyes vállalkozók arra, hogy a háromnegyed évszázaddal korábbi Révait az 1980-as évek második felében minden változtatás nélkül újrakiadják.

A tervutasításos gazdaságirányítási rendszer s annak szakaszosan ismétlődő reformjai miatt a közgazdaság-tudomány kitüntetett helyet foglalt el a társadalomtudományokon belül. Érdekes módon e szakágban a jelentős eredmények nem csoportok, illetve intézetek teammunkáját, hanem egyes közgazdászok kreativitását, szellemi bátorságát és módszerességét dicsérik. Ezek közül a jelentős egyéni teljesítmények közül Jánossy Ferenc elemzései emelkednek ki a gazdasági növekedés alapjainak és szakaszainak általános természetéről, illetve a fejlettség mérhetőségéről (A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere. Budapest, 1963; A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Budapest, 1966), valamint Kornai Jánosé a tervutasításos gazdasági rendszer jellegzetességeiről (Antiequi- librium. Budapest, 1971; A hiány. Budapest, 1980).

A filozófiában Lukács György és tanítványai – az úgynevezett Budapesti Iskola – nyújtottak világszerte figyelmet keltő teljesítményt. A romániai internálásból hazatérve Lukács ismét visszavonult a politikától, s főleg esztétikai kérdésekkel foglalkozott. Monumentális, ám modernnek a legkevésbé sem nevezhető rendszerezése, Az esztétikum sajátossága németül 1963-ban (Die Eigenart des Asthetischen), magyarul 1965-ben jelent meg. Ezt követően figyelme az etika és az ontológia felé fordult (A társadalmi lét ontológiájához. Budapest, 1976). Bár 1967-ben ismét párttag lett, fenntartásai a szovjet politikával és ennek kelet-európai követésével szemben megmaradtak. Tanítványai, mindenekelőtt Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Vajda Mihály, valamint a hozzájuk kapcsolódó Márkus György, s a fiatalok közül Kis János és Bence György a marxista filozófián belüli pluralizmus és a szabad vita jogát igényelték. 1968-ban néhányan közülük mesterükhöz hasonlóan tiltakoztak Csehszlovákia inváziója ellen. Ezért és a kritikai szellem miatt, amit képviseltek, 1973-ban, a reformellenes erőknek tett engedményként nyilvános kritikában részesültek. Néhányukat kizárták a pártból, másokat pedig a munkahelyükről is eltávolították. (Szgy. II/328-335.) A csoport ezt követően dezintegrálódott: az idősebbek 1977-ben kivándoroltak, és különböző nyugati egyetemeken helyezkedtek el, a fiatalabbak pedig marginalizálódtak. Maga Lukács, aki 1971-ben halt meg, ezt már nem érte meg. Tőlük és mindenki mástól függetlenül írta egészen a legutóbbi évekig kéziratban maradt esszéit, esszéregényeit és egyéb műveit a XX. századi magyar társadalomtudományos gondolkodás egyik legkülönösebb – vallásos és a felvilágosodás racionalizmusával is szembeforduló – képviselője, Hamvas Béla, aki a Fővárosi Könyvtárból való 1948-as elbocsátásától 1968-as haláláig fizikai munkásként kereste kenyerét.

A filozófiai gondolkodást jellemző „marxista reneszánsz” elsősorban a „burzsoá áltudományként” 1956 előtt „betiltott” s most újraéledő szociológiát stimulálta. Az egykori miniszterelnök, Hegedüs András 1967-ben amellett érvelt, hogy az egypártrendszer körülményei között az ellenzék, a kritika szerepét a társadalomtudományoknak, elsősorban a szociológiának lehetne és kellene átvenni. Ezzel egy időben bírálta az irányítás és a döntéshozatal bürokratizmusát, valamint a fogyasztói társadalom első jeleit (A szociológiáról. Egy tudomány lehetőségei és korlátai. Budapest, 1966; Bürokrácia és szocializmus. Budapest, 1976). A „kritikai szociológia” másik figyelmet keltő alakja Kemény István volt. 1969 és 1972 között irányításával készültek az első szociológiai felmérések a szegényekről, a cigányokról és a gazdasági vezetőkről. Mindkettejük sorsa a filozófusokéhoz hasonlóan alakult. Hegedüs, akit már 1968-ban elmozdítottak a Szociológiai Kutatócsoport éléről, itthon maradt, de elszigetelődött. Kemény, akinek 1972-ben a munkaviszonyát is megszüntették, 1977-ben Párizsba távozott. Hegedüs és Kemény munkássága mellett Szelényi Iván és Konrád György Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című, a szocialista tervgazdálkodást a racionális redisztribúció fogalmával leíró, s azt az ugyancsak redisztributív jellegű ázsiai termelési mód hagyományaiból levezető történelem- és szocializmusértelmezése emelkedik ki a kor elméleti igényű és rendszeralkotó szociológiai teréséből. A kézirat 1974-re készült el. A szerzőket még ugyanebben az évben letartóztatták, majd 1975-ben kivándorló-útlevéllel látták el őket. Szelényi kint maradt, s idővel a kaliforniai UCLA tanszékvezető professzora lett. Konrád viszont hazatért, s az 1969-es nagy sikerű A látogató után megírta és publikálta A városalapító (Budapest, 1977) című regényét. Ezt követő esszéfüzére (Az autonómia kísértése) és más munkái azonban már csak külföldön jelenhettek meg. Tőlük eltérően az „osztályidegen” Andorka Rudolf, aki pályáját 1945 után munkásként kezdte, majd kitelepítettként és 1957-től elítéltként folytatta, s aki szabadulása után esti egyetemen fejezte be a tanulmányait, itthon teljesítette ki munkásságát. Az egykori horthysta tiszt fia elsősorban a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

társadalmi mobilitás kutatása terén alkotott kiemelkedőt (A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, 1982).

A természettudósok közül továbbra is nagy nemzetközi tekintélynek örvendtek a magyar matematikusok. A magyar matematikai kutatásokat megalapozó Kőnig Gyula örökségét Fejér Lipót, Reisz Frigyes és tanítványai teljesítették ki. Utóbbiak közül többek között Rényi Alfréd, a valószínűség-elmélet modern irányzatának meghonosítója, Szőkefalvi-Nagy Béla, a funkcionálanalízis világszerte elismert kutatója, valamint Kalmár László, a hazai számítástudomány megteremtője emelkedett ki. Az elméleti fizika terén Novobátzky Károly tűnt ki, a magfizika terén pedig az Akadémia Kristályfizikai Kutatólaboratóriumának munkatársai a részecskedetektorok és a hozzájuk kapcsolódó regisztrálóberendezések kifejlesztésével. Winkler Lajos tanítványai közül Schulek Elemér és Erdey László az analitikai kémia terén nyújtottak kiemelkedőt. Az irányításukkal folytatott műszeres kutatások megközelítették a világszínvonalat. A gyógyszerkutatás a pszichofarmakonok és az új típusú fájdalomcsillapítók (Frenolon, Trioxazin stb.) kutatásában ért el jó eredményeket, a martonvásári Mezőgazdasági Kutatóintézet pedig a cukorrépa- és a kukoricanemesítés terén. Az 50-es években kikísérletezett hibridek 15-20%-kal termettek többet, s elterjesztésük is hozzájárult a magyar mezőgazdaság későbbi eredményeihez. Az Európai Közösség 1990-es felmérése szerint Magyarország emellett kiváló eredményeket ért el az operációkutatásban, az élelmiszer-tudományban, a zoológiában és az állatgyógyászat terén. A számítástechnikában viszont nem tartottak olyan jónak bennünket, mint amilyennek mi magunkat itthon véltük.

A kétségtelen eredmények ellenére olyan világraszóló és korszakalkotó felfedezésekkel, mint amilyennel hazai földön utoljára Szent-Györgyi Albert, külföldön pedig az ugyancsak Nobel-díjas Hevesy György (1961), Békésy György (1961), Wigner Jenő (1963), Gábor Dénes (1971), valamint legújabban Harsányi János (1994) és Oláh György (1994), illetve az ehhez hasonló teljesítményeket felmutató Bay Zoltán, Neumann János, Selye János, Teller Ede és Szára István értek el, a hazai tudományosság nem büszkélkedhetett. Világraszóló, ám korántsem korszakalkotó sikert az utóbbi évtizedekben egyetlen magyar feltaláló ért el: Rubik Ernő. 1980-as találmánya, az úgynevezett bűvös kocka ugyan szellemes játék, ám a magyar gazdaság leromlott versenypozícióit jottányit sem javította.

7.14. táblázat - 52. táblázat. A népesség száma és tényleges szaporodása, 1900-1996

Év	A népesség száma (1000 fő)	Tényleges szaporodás, fogyás az előző népszámláláshoz viszonyítva		Átlagos évenkénti szaporodás, fogyás (%)
		(%)	(1000 fő)	
1900*	6 854,4	113,2	794,4	1,25
1910*	7 612,1	111,1	757,7	1,05
1920	7 986,9	104,9	374,8	0,48
1930	8 685,1	108,7	698,2	0,84
1941*	9 316,1	107,3	630,9	0,70
1949	9 204,8	98,8	-111,3	-0,15
1960	9 961,0	108,2	756,2	0,72
1970	10 322,1	103,6	361,1	0,36
1980	10 709,5	103,8	387,4	0,37
1990	10 374,8	96,9	-334,6	-0,32
1996	10 212,3	98,4	-162,5	-0,26

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Forrás: Magyarország a XX. században. 2. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1997, Babits Kiadó, 147.

* Mai országterületre számolva.

4. 4. TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

Magyarország lakosságának száma az 1949-es 9,2 millióról 1980-ra 10,7 millióra nőtt, majd 1990-re 10,3 millióra csökkent. A művi vetélések 1953 és 1956 közötti adminisztratív korlátozása (Ratkó-korszak) következtében az 1950-es évek első felében az élveszületések aránya (22-23 ezrelék) még megközelítette a két világháború közöttit. A halandósági viszo- nyokjavulása következtében a tényleges évi szaporodás ezért a két világháború közötti 7-8 ezrelékről ezekben az években 12 ezrelékre növekedett. A korlátozás feloldását követően az 1960-as évek első felében az élveszületési arány 13-14 ezrelékre esett vissza, amely csak 2-4 ezrelékes természetes szaporodást tett lehetővé. E tendencia megállítása, illetve visszafordítása érdekében a kormányzat 1967-ben új családtámogatási formát léptetett életbe. Az addig is létező szülési segély és az 1953-tól 1966-ig a három- vagy többgyermekesek, 1966-tól pedig a két- vagy többgyermekesek számára biztosított családi pótlék mellett bevezették az úgynevezett gyest, vagyis a gyermekgondozási segélyt. Erre a kezdetben havi

5-600 Ft-os támogatásra 2 és fél, majd 1969-től három éven át tarthattak igényt azok az anyák, akik a szülést megelőző másfél évben munkaviszonnyal rendelkeztek. Ennek és a rendszer 1973-as továbbfejlesztésének köszönhetően az 1970-es évek közepére a születési arányszám felemelkedett 16-18 ezrelékre, ami átmenetileg biztosította az egyszerű népességreprodukciót. 1975-től a születési arányszám ismét csökkenni kezdett, s az 1980- as évek közepére 12 ezrelék alá esett vissza. Ezzel egy időben az addig javuló halandósági mutatók is romlani kezdtek. A halálozási ráta, amely a XX. század eleji magas, 25 ezrelékes szintről 1930-ra 15 ezrelékre, 1958-ra pedig 10 ezrelékre süllyedt, 1975-re 12,4 ezrelékre, majd 1986-ra 13,8 ezrelékre emelkedett. Ezt elsősorban a magyar társadalom fokozatos elöregedése idézte elő. A 60 éven felüliek aránya 1949 és 1990 között 12%-ról 19%-ra emelkedett, a 14 éven aluliaké pedig 25%-ról 21%-ra csökkent. A halandósági viszonyok romlásának másik oka a 35 és 65 év közötti férfiak magas halálozási arányszáma volt, amely az 1980-as évek óta a legrosszabbak közé tartozik a világon. (A férfiak születéskor várható élettartama 1965-ben még elérte a 67,5 évet. 1965 és 1985 között viszont 65,1 évre csökkent, miközben a nőké 72 évről 74-re emelkedett.) E tényezők együttesen idézték elő, hogy a magyar népesség száma 1980 óta nem nőtt, hanem fogyott. Bár hasonló jelenségek a világ számos más országában is felléptek – a fejlett jóléti társadalmakra általában minimális népességnövekedés vagy egyenesen stagnálás jellemző -, a magyar mutatók még ezekhez képest is rosszak. (Szgy. II/383-387.)

A statisztikák szerint nemzetiségi szempontból az ország homogén jellege erősödött 1956 után. A nem magyar anyanyelvűek száma 1960 és 1980 között 175 ezerről 130 ezerre, azaz az össznépesség 1,8%-ról 1,2%-ra csökkent. A valóságban viszont a számuk és arányuk is nőtt. Megalapozott becslések szerint a nemzetiségi lakosság száma az 1980-as évek elején elérte a 800 ezer főt, azaz az összlakosság 8%-át. Ez a nagy eltérés elsősorban a magát zömmel magyar anyanyelvűnek és nemzetiségűnek valló cigánylakosság különválasztásából és a nemzetiségi csoportok közé sorolásából adódik. Másodsorban pedig a kétnyelvű és két- kultúrájú, tehát kisebb vagy nagyobb mértékben már asszimilálódott németek, szlovákok, románok és délszlávok nemzetiségként való kezeléséből.

Az első cigányösszeírást 1893-ban tartották Magyarországon. Mai országterületre vetítve számuk akkor még 65 ezer fő, tehát az összlakosság kevesebb mint 1%-a körül mozgott. A két világháború között csak mérsékelten, a második világháború után azonban rohamosan szaporodtak. Számukat 1930-ban 100 ezerre, 1962-ben 222 ezerre, az 1970-es évek végén 325 ezerre, az 1980-as évek végén minimálisan 400 ezerre, tehát az összlakosság mintegy 4%-ára becsülték. Eltérően az ország többi nemzetiségétől a romák elsősorban nem saját kultúrájukkal – bár annak elemeivel is rendelkeznek -, hanem feltűnő antropológiai jegyeikkel és erős etnikai tudatukkal különültek el a magyarságtól. Viszonylag nagy, négy-nyolcszoros az eltérés a statisztikák szerint német anyanyelvűek és a becslések szerint német nemzetiségűek között is. Ez utóbbiak szerint a németek száma az 1980-as évek végén elérte a 200 ezer főt, vagyis az összlakosság 2%-át. A többi nemzetiség száma azonban még a becslések szerint is csak néhány tízezerre – a szlovákoké 110, a délszlávoké 50 és a románoké 20 ezerre – volt tehető. Ez utóbbiak az össznépességnek együttesen is kevesebb mint 2%-át tették ki 1980-ban. (Szgy. II/337-343., 363-367.)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A népesség vallási megoszlásáról utoljára 1992-ben, azt megelőzően viszont csak 1949- ben készült statisztika. A lakosság több mint kétharmada a háború után római katolikusnak, 22%-a reformátusnak, s 5%-a evangélikusnak vallotta magát. A holocaust következtében az izraeliták száma 134 ezerre, arányuk pedig 1,5%-ra csökkent. Ezek több mint fele a fővárosban élt. A csaknem 250 ezres (2,7%) görög katolikus lakosság hagyományosan az ország északkeleti megyéire koncentrálódott. A 36 ezres (0,4%) ortodox közösség többsége román volt, s a Tiszántúl délkeleti szegletében élt. Az 1992-es reprezentatív felmérés eredményei ehhez képest alig mutatnak eltolódást. Római és görög katolikusnak (unitus- nak) ekkor 68%, reformátusnak 21% és evangélikusnak 4% vallotta magát. Az egyetlen lényeges változás, hogy a felekezeten kívüliek aránya 1949-hez képest 0,1%-ról 4,8%-ra emelkedett. Ennél jóval nagyobb arányban nőtt a megkeresztelt, de tudatos ateisták és a templomba nem vagy csak ritkán járók száma. Az 1992-es vizsgálat szerint a rendszeresen templomba járó hívők aránya mindössze 12,7%-ot, a ritkán templomba járóké pedig 20, 6%-ot tett ki. A többiek vagy a „maguk módján" gyakorolták vallásukat (10%), vagy nem gyakorolták, ámbár hívőnek tartották magukat (29%) vagy ateisták voltak (23,6%). Ez részben a modern életformával az egész világon együtt terjedő vallástalansággal, részben az eszközeiben finomodó, de céljaiban következetesen ateista állami politikával magyarázható. Az egyházak szerepének háttérbe szorulását mutatta a klerikusok csökkenő száma is. A legnagyobb egyház, a római katolikus szolgálatában például 1950-ben még 3583 pap és 11 ezer szerzetes állt. 1986-ra a papok száma 2600-ra, a szerzeteseké pedig 250-re csökkent.

A társadalom elöregedése ellenére a munkavállaló korú népesség száma 1949 és 1980 között 5,6 millióról 6,2 millióra nőtt, az aktív keresők száma pedig 4 millióról 5 millióra. Az eltartottak és a keresők aránya tehát jelentősen módosult. A keresők aránya az össz- népesség 47%-áról 69%-ára emelkedett, az eltartottaké pedig 53%-ról 31%-ra csökkent. A keresők abszolút számának és arányának növekedése részben a nyugdíjasok és az egyéb inaktív keresők számának növekedésével, részben a nők nagyarányú munkába állásával magyarázható. A nyugdíjasok és járadékosok száma 1960 és 1983 között 759 ezerről 2,2 millióra nőtt, s ezzel elérte a népesség 20,3%-át. Az 1940-es évek végén a férfiak hányada az aktív keresők között még 71%-ot tett ki. Az 1980-as évekre ez a hányad lecsökkent 55- 56%-ra, a nőké pedig 44-45%-ra emelkedett. Az 1980-as évek utolsó harmadában mintegy 2,2 millió nő, azaz a munkaképes korúaknak több mint 65%-a rendelkezett munkahellyel, illetve rendszeres saját bevétellel. A század elején ez az arány még alig érte el a 20%-ot, és

1. ben is 30% alatt maradt. Ettől kezdve viszont meredeken emelkedni kezdett, és a növekedés csak 1980-tól mérséklődött. A hagyományos egykeresős családokat így fokozatosan kétkeresős családok váltották fel. Ez és a családonkénti gyermekszám csökkenése az 1970-es, 1980-as évekre egy egészen új családmodellt alakított ki Magyarországon is. Tipikus családnak ettől kezdve nem az apa által eltartott 2-3 gyermekes, hanem az apa és az anya által eltartott 1-2 gyermekes családok számítottak. 1949-ben száz családra még 340 családtag és ezen belül 150 gyermekjutott, az 1980-as években viszont már kevesebb mint 300, illetve 110. Az 1980-as években két gyermeket a családok 27%-a és 1 gyermeket 34%-a nevelt. A gyermek nélkül élő családok aránya 32% és 34% között ingadozott. A magyar társadalom korfája ennek következtében meglehetősen nagy aránytalanságokat mutatott.

A népesség osztály- és rétegszerkezetének 1945 után megkezdődött radikális átalakulása folytatódott. Az évszázad utolsó harmadára így egy olyan gyökeresen új magyar társadalom alakult ki, amely az 1945 előtti magyar társadalomra már semmiben sem emlékeztetett. Az 1945 és 1956 közötti változások – elitcsere, az úri földbirtokosok, valamint a közép- és nagypolgárság felszámolása, iparosítás – mellett ezen átalakulásnak három fontos eleme volt: 1. a magántulajdonosok arányának jelentéktelenné válása; 2. a foglalkozásszerkezeti struktúra átalakulásának folytatódása; s végül 3. az urbanizáció.

A magántulajdon felszámolása 1945-től több lépcsőben következett be. Ennek befejező szakasza a paraszti kisgazdaságok kollektivizálása volt 1959 és 1961 között. 1958-ban, a szövetkezetesítés befejezésének megkezdése előtt az összes mezőgazdasági foglalkoztatottnak 79%-a még a magángazdaságban dolgozott, azaz saját földtulajdonnal rendelkező kistermelő volt. 1962-re arányuk 6,5%-ra, s később még tovább csökkent. 1970-ben és 1980-ban a magángazdák segítő családtagjaikkal együtt is alig számláltak többet 80, illetve 60 ezer főnél, azaz az összes kereső 1,6-1,2%-ánál. Az 1980-as évek elejéig nagyjából ugyanennyit, 80 ezret, illetve 1,6%-ot tett ki a kisiparosok és a kiskereskedők száma és aránya is. Utóbbiak többsége szabó, kőműves, cipész, asztalos, autószerelő és órás, illetv zöldséges, lángossütő vagy vendéglős volt. Ez azt jelenti, hogy az 1980-as évek legelején a magánszektorban az aktív keresőknek csak kevesebb mint 3%-a dolgozott, a többiek a szövetkezeti vagy az állami szektorban. A kisvállalkozások bátorításának köszönhetően az 1980-as évek elejétől ez az arány módosulni kezdett. A nem mezőgazdasági kisárutermelők száma 1980 és 1990 között több mint 50%-kal nőtt, s ezzel megközelítette az 1948-1949- es szintet. Az állami és szövetkezeti tulajdonformák túlsúlya mindazonáltal továbbra is megmaradt. Az önálló kisiparosok és kiskereskedők az aktív keresőknek még 1990-ben is csak 4,2%-át tették ki, miközben az egyénileg gazdálkodó parasztok és segítő családtagjaik aránya 1,1%-ra csökkent. A társadalom saját tulajdonú termelőeszközöktől való megfosztása tehát nagymértékben sikerült, és

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ez döntő módon befolyásolta az emberek, elsősorban a felnövekvő új generációk beállítottságát, mentalitását. Bár a szerzésvágy, ez a valószínűleg örök emberi tulajdonság nem tűnt el, a tulajdonosi tudat és szemlélet nagymértékben elfelejtődött. A téesztagok éppúgy nem tekintették sajátjuknak a termelőszövetkezeti vagyont, ahogy a munkások sem a gyárakat. Tiéd a gyár, magadnak építed! – állította a hivatalos jelszó. A valóságban viszont hatalmas méreteket öltött a közös vagyon dézsmálása. A többség szemében ez nem számított bűnnek; sokan kifejezetten virtusként fogták fel a kapusok, éjjeliőrök, erdőkerülők és mezőrendőrök éberségének kijátszását.

7.15. táblázat - 53. táblázat. Az aktív kereső népesség megoszlása a gazdaságfő ágazati között, 1949-1990 (%)

Év	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	Egyéb ágazatok
1949	19,4	2,2	53,8	24,6
1960	27,9	6,1	38,4	27,5
1970	36,3	7,4	24,7	31,9
1980	34,0	8,1	18,9	39,3
1990	31,0	6,9	15,4	46,8

Forrás: Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. Bp., 1996, KSH, 88.

A népesség foglalkozásszerkezeti átalakulásának legfontosabb eleme a mezőgazdaságból élő lakosság gyors és folyamatos csökkenése, valamint ezzel egyidejűleg az iparban foglalkoztatottak kezdetben ugyancsak gyors, ám később lelassult növekedése volt. A mezőgazdaságból iparba irányuló áramlás első nagy hulláma az 1950-es években zajlott le. Ennek következtében a mezőgazdasági dolgozók aránya 53%-ról 38%-ra csökkent, az iparból élőké pedig 21,6%-ról 34%-ra nőtt. Az 1960-as években ugyanilyen ütemben folytatódott ez a folyamat. A mezőgazdasági dolgozók aránya 1970-re 24%-ra csökkent, az ipariaké 44%-ra nőtt. Agrár-ipari országból Magyarország ezzel két évtized alatt ipari országgá vált. Ettől kezdve az átalakulás gyorsasága mérséklődött, és részben irányt is változtatott. Bár a mezőgazdasági lakosság fogyása folytatódott – 1980-ban az összes kereső 19, 1990-ben 15%-át tették ki -, az iparból élők arányának növekedése megállt, majd 1980 és 1990 között 42%-ról 38%-ra esett vissza. Ezzel egy időben felgyorsult viszont a szolgáltatói szférában, az úgynevezett tercier szektorban foglalkoztatottak számának növekedése. Három évtized alatt, 1960 és 1990 között arányuk az aktív keresők 27%-áról 47%-ára ugrott, s ezzel a legnépesebb nemzetgazdasági ágazattá vált. Leggyorsabban az egészségügyben és az oktatásban foglalkoztatottak száma, utánuk pedig a kereskedelmi dolgozóké nőtt. Előbbieké a három évtized alatt csaknem megháromszorozódott, az utóbbiaké több mint megkétszereződött.

7.16. táblázat - 54. táblázat. Az aktív keresők megoszlása tevékenységük jellege szerint, 1900-1990 (%)

Év	Fizikai	Szellemi	Önálló segítő családtag
1900*	55,0	3,9	41,1
1910*	54,8	5,1	40,1
1920	51,9	6,2	41,9
1930	50,3	6,8	42,9
1941*	50,7	7,0	42,3

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1949	35,5	9,6	54,9
1960	59,4	17,2	23,4
1970	70,1	24,6	5,3
1980	66,3	29,7	4,0
1990	61,7	33,0	5,3

Forrás: Magyarország a XX. században. 2. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1997, Babits Kiadó, 163.

* Mai országterületre számolva.

A népesség foglalkozási viszonyaiban bekövetkezett másik fontos változás a fizikai és a szellemi munka arányának a módosulása volt. A diplomás értelmiségiek és a szellemi foglalkozásúak, azaz a legszélesebb értelemben vett „fehérgallérosok” 1941-ben az összes kereső 7%-át, 1949-ben 9%-át tették ki. A közép- és felsőfokú oktatás kiterjedésének köszönhetően, illetve a modernizálódó gazdaság igényeit kielégítve arányuk 1960-ra 17, majd 1970-re 25%-ra nőtt. A növekedés üteme ezt követően mérséklődött. Számarányuk így 1980-ra 29, 1990-re pedig 33%-ra emelkedett. Az 1960-as évekig leggyorsabban az úgynevezett irodisták, tehát a különböző szintű adminisztrátorok száma nőtt, az utóbbi évtizedekben pedig az úgynevezett szakalkalmazottaké, tehát a mérnököké és a technikusoké. A „fehérgallérosok” túlnyomó többsége felsőfokú diplomával vagy érettségivel rendelkezett. A korszak elejére jellemző gyors elitcsere, majd a későbbi gyors létszámnövekedés miatt ugyanakkor meglehetősen nagymérvű felhígulás is végbement. Erre utal, hogy az úgynevezett szellemi dolgozóknak 17,6%-a még 1980-ban is csak 8 általános osztályt végzett.

A magyar társadalom foglalkozásszerkezeti átalakulása a gazdasági modernizáció természetes következménye volt, és alapvetően megfelelt a nemzetközi tendenciáknak. A világ más, nem szocialista országaiban lejátszódó folyamatokhoz képest ugyanakkor két fontos különbség is mutatkozott. Az egyik a gyorsaság volt, a másik a fáziskésés. A tradicionális agrártársadalom átalakulása ipari társadalommá, ami Nyugat-Európában a századforduló körül gyorsult fel és 60-80 év alatt zajlott le, Magyarországon és a többi szocialista országban a második világháború utáni 2-3 évtizedben ment végbe. Az ország történelmi lemaradása ezzel jelentősen mérséklődött, ám teljesen továbbra sem szűnt meg. A legfejlettebb országokkal szembeni különbség részben abban mutatkozott meg, hogy a szolgáltatásban foglalkoztatottak számának növekedése Magyarországon egy-két évtizedes késéssel indult meg. Részben pedig abban, hogy a szellemi dolgozók 35%-os össznépességen belüli részesedését, ami 1980 körül a fejlett országokat jellemezte, Magyarország 1990-re sem érte el.

7.17. táblázat - 55. táblázat. A nemzedékek közötti mobilitás alakulása a kereső népesség körében az 1983-as mobilitásfelvétel szerint (%)

A megkérdezett 1983. évi társadalmi csoportja	Az apa társadalmi csoportja (a megkérdezett 14-18 éves korában)								Összesen
	vezető	értelmiségi	egyéb szellemi	szakmunkás	betanított munkás	segédmunkás	mezőgazdasági, fizikai	kisáru-termelő, kisker.	
Az apa társadalmi csoportja szerint									
Vezető	4,7	7,2	12,6	23,4	11,7	3,6	27,4	10,1	100,0
Értelmiségi	5,9	19,2	18,8	21,7	10,8	3,3	14,0	6,3	100,0

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Egyéb szellemi	2,7	4,1	13,7	26,5	17,3	5,7	22,4	7,6	100,0
Szakmunkás	1,3	1,9	6,5	24,8	22,1	6,4	30,8	6,2	100,0
Betanított munkás	0,6	0,9	3,3	13,1	21,0	7,6	47,6	5,9	100,0
Segédmunkás	0,5	0,8	2,9	11,6	17,6	11,9	48,6	6,1	100,0
Mezőgazdasági, fizikai	0,3	0,1	1,3	2,9	9,9	2,6	80,2	3,6	100,0
Kisárutermelő, kiskereskedő	0,9	1,4	7,6	20,3	18,1	7,0	28,3	16,4	100,0
Összesen	1,6	3,2	7,4	18,5	17,8	6,2	39,0	6,3	100,0
A megkérdezettek társadalmi csoportja szerint									
Vezető	5,0	4,8	3,6	2,7	1,4	1,2	1,5	3,3	2,1
Értelmiségi	24,9	43,0	18,0	8,3	4,3	3,8	2,5	7,0	7,1
Egyéb szellemi	35,2	27,3	39,3	30,5	20,6	19,5	12,2	25,4	21,2
Szakmunkás	20,6	14,8	22,0	33,8	31,2	25,9	19,9	24,8	25,2
Betanított munkás	8,9	7,0	10,4	16,5	27,5	28,7	28,5	21,6	23,4
Segédmunkás	2,3	1,8	2,9	4,6	7,3	14,1	9,2	7,1	7,3
Mezőgazdasági, fizikai	2,3	0,6	2,2	1,9	6,1	5,1	25,1	6,9	12,2
Kisárutermelő, kiskereskedő	0,8	0,7	1,6	1,7	1,6	1,7	1,1	3,9	1,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Köpeczi Béla: A magyar kultúra útja 1945-1985. Bp., 1986, Kossuth Könyvkiadó, 246.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az elért 30% körüli arány közepes fejlettségi szintnek felelt meg. A magyar gazdaság fejlettségéhez képest – egyes elemzések szerint – azonban valószínűleg még ez az arány is túl magas volt, azaz a termelés és a termelésirányítás túlzottan bürokratizálódott.

Az 1945 utáni politikai fordulattal együtt járó elitcsere, a tulajdonviszonyok változása és a foglalkozásszerkezeti átalakulás rendkívül gyors társadalmi mobilitást eredményezett. A korszak elején ez elsősorban még intragenerációs, tehát nemzedéken belüli, később egyre inkább intergenerációs, tehát nemzedékek közötti és tanulással megszerzett jelleget öltött. Ennek méreteire jellemző, hogy a mobil személyek aránya a férfiak esetében az 1930-as 37%-ról 1962-1964-re 59%-ra, 1981-re pedig 70%-ra, a nők esetében pedig 48%-ról 59%-ra, illetve 73%-ra ugrott. Ez a nagymérvű mobilitás igen jelentős mértékben megváltoztatta az egyes társadalmi csoportok származási összetételét. Az 1960-as évek első felében a vezető és értelmiségi réteg (11%) kétharmad részben fizikai foglalkozású családok – felerészben munkás- és parasztszármazásúak – gyermekeiből tevődött össze. A középszintű szellemi és egyszerű irodai dolgozók között még nagyobb volt az arányuk. A nem mezőgazdasági munkásoknak ugyanekkor mintegy fele származott a mezőgazdaságból. Ezek az arányok az 1970-es években is megmaradtak. Ez azt jelenti, hogy a háború előtti esélyegyenlőtlenségek lényegesen mérséklődtek. Míg akkor egy értelmiségi származású férfinak közel százszor akkora esélye volt az értelmiségivé válásra, mint egy parasztszármazásúnak, az 1970-es évekre ez a különbség hússzorosra mérséklődött. A szakmunkás-származásúakhoz viszonyítva az értelmiségi háttérrel rendelkezők előnye negyvenszeresről hatszorosra esett vissza. A közép- és felsőfokú oktatási kapacitások bővülése következtében az esélyegyenlőtlenségeknek ez a csökkenése ugyanakkor nem járt együtt az értelmiségi származásúak továbbtanulási esélyeinek romlásával. Eltérően az 1948 és 1956 közötti kismértékű visszaeséstől, amit tudatos diszkrimináció okozott, az 1960-as évektől kezdve a vezető- és értelmiségi származásúak esélye az apjukhoz hasonló életpálya elérésére javult, és nagyjából ugyanakkora volt, mint a háború előtt. Más szóval a szocialista társadalmi viszonyok – a közhiedelemmel ellentétben – nem idézték elő a hajdani privilegizált rétegek megtorlásokat túlélt és itthon maradt tagjainak nagyobb fokú és tartós deklasszálódását. A magyar társadalomnak ez a nagyfokú, de korántsem egyedülálló, sőt sok fejlett kapitalista országban is megfigyelhető nyitottsága az 1980-as évek elejéig maradt meg. Ekkortól kezdve a mobilitási arányok nem nőttek. Ennek hátterében a társadalom strukturális átalakulásának általános lelassulása állt. A felfelé irányuló – úgynevezett cirkuláris – mobilitás esélyegyenlőtlenségei ugyanakkor nem változtak. A vezető és értelmiségi rétegbe való bejutás esélyei nem váltak sem egyenlőbbekké, sem egyenlőtlenebbekké. A magyar társadalom intergenerációs mobilitása tehát megmaradt.

A magántulajdonosi rétegek felszámolása és a népesség foglalkozásszerkezeti átalakulása következtében a magyar társadalom nagymértékben homogenizálódott. Az 1960-as évek végétől lényegében három nagy társadalmi tömb alakult ki: a nem mezőgazdasági (ipari, közlekedési, kereskedelmi stb.) munkásoké, a mezőgazdasági dolgozóké (téesztagok és az állami gazdaságok munkásai) és a szellemi foglalkozásúaké. Ezeken belül természetesen számos további alcsoport különült el. A főkategóriákon belüli csoportképződés egyik legfontosabb kritériumának a szakképzettség tekinthető, amely 1960 és 1980 között minden ágazatban jelentősen nőtt. A szakmunkások aránya e két évtized alatt a fizikai foglalkoztatottak egyharmadáról azok közel felére emelkedett. A betanított dolgozók száma ugyanezen idő alatt átlépte az egyharmados szintet, míg a segédmunkások részaránya közel 40%-ról a fizikai dolgozók 15%-ára esett vissza. A javulás részben a szakmunkásképzés kiterjesztéséből, részben a betanított munkások vállalati hatáskörön belüli szakmunkássá minősítéséből adódott. Az egyes foglalkozási kategóriák közül legjobb kvalifikációs mutatókkal az építőipar, a szállítás és a hírközlés, valamint a kereskedelem rendelkezett. Ezekben az ágazatokban 1980-ban a fizikai foglalkozásúak kicsit több mint 50%-a minősült szakmunkásnak. A nem mezőgazdasági ágazatokban együttesen 46,6%-ra rúgott a szakmunkások aránya. A szövetkezeti parasztság körében kezdetben nemcsak a szakmunkások, hanem a nyolcosztályos általános iskolát végzettek aránya is alacsony volt. Az oktatás kiterjesztése és a generációs változások következtében azonban az 1970-es évekre e téren is jelentős javulás állt be. 1980-ban az agrárszektor fizikai dolgozói közül már 37,7% minősült szakmunkásnak, miközben segédmunkásnak csak 20,5%. A mezőgazdasági szakmunkások zömmel traktorosok, állatgondozók, kertészek és növényvédelmi szakemberek voltak.

7.18. táblázat - 56. táblázat. A települések megoszlása, 1949-1990

Népességszám-kategória	A városok			
	száma	népességszáma	részesedése	
			a településállományból	a népességből

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

	1949	1990	1949	1990	1949	1990	1949	1990
Budapest	1	1	1 590 316	2016774	0,0	0,0	17,3	19,4
100 000 felett	3	8	335 518	1 208 981	0,1	0,3	3,6	11,7
50 001 – 100 000	4	12	277 062	784 933	0,1	0,4	3,0	7,6
25 001 – 50 000	22	27	768 578	899 235	0,7	0,9	8,3	8,7
10 001 – 25 000	22	76	407 884	1 202 318	0,7	2,4	4,4	11,6
5 001 – 10 000	2	37	18 063	284 149	0,1	1,2	0,2	2,7
5 000 alatt	-	5	-	20 883	-	0,2	-	0,2
Együtt	54	165	3 397 421	6 417 273	1,7	5,4	36,8	61,9

7.19. táblázat -

Népességszám-kategória	A községek							
	száma		népességszáma		részesedése			
					a településállományból		a népességből	
	1949	1990	1949	1990	1949	1990	1949	1990
20 000 felett	3	-	75 794	-	0,1	-	0,8	-
10 001 – 20 000	50	16	644 073	211 600	1,5	0,5	7,0	2,0
5 001 – 10 000	150	92	1 030 100	604 566	4,6	3,0	11,2	5,8
2 001 – 5 000	644	481	1 979 036	1 424 010	19,7	15,7	21,5	13,7
1 001 – 2 000	860	652	1 213 392	932 296	26,3	21,2	13,2	9,0
501 – 1 000	901	713	663 458	519 349	27,6	23,2	7,2	5,0
500 alatt	603	950	209 011	265 729	18,5	30,9	2,3	2,6
Együtt	3211	2904	5 814 864	3 957 550	98,3	94,5	63,2	38,1

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Forrás: Magyarország a XX. században. 2. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1997, Babits Kiadó, 236-238.

Az értelmiségen és a szellemi foglalkozásúakon belül a képzettségi szint igen jelentő-

sen eltért. 1980-ban e réteg 29%-a rendelkezett felsőfokú diplomával, 53%-a érettségivel vagy szakmunkás-bizonyítvánnyal és 18%-a csak a 8 osztályos általános iskolát végezte el. A képzettségi szint és a beosztás között szoros, de nem feltétlen kongruencia állt fenn. A vezetők és irányítók között, akik 1980-ban az összes szellemi foglalkozású 22%-át adták, a diplomások aránya 45%-ot tett ki, a beosztott ügyviteli dolgozók, tehát főleg előadók és adminisztrátorok körében viszont csak 4%-ot. A közbülső kategóriák esetében a diplomások aránya 37%-os szintet ért el. Az iskolázottsági mutatók általános javulása ellenére a különböző irányító elitcsoportok képzettsége még 1980-ban is kívánnivalókat hagyott maga után. A szövetkezeti vezetőknek ekkor 41, az államigazgatás és a tanácsi igazgatás vezetőinek 59, a vállalatok és intézmények vezetőinek 65, a műszaki igazgatóknak és vállalati főmérnököknek 72%-a rendelkezett diplomával

7.20. táblázat - 57. táblázat. A legnépesebb magyar városok, 1980-1990

Város	Lélekszám		Változás (%)
	1980	1990	
Budapest	2 059 347	2016132	- 2,1
Debrecen	198 195	212 247	+ 7,1
Miskolc	208 103	196 449	- 5,6
Szeged	170 794	175 338	+2,7
Pécs	169 134	170 119	+ 0,6
Győr	124 147	129 356	+ 4,2
Nyíregyháza	108 235	114 166	+ 5,5
Székesfehérvár	103 571	108 990	+ 5,2
Kecskemét	96 828	102 528	+ 5,9
Szombathely	82 828	85 418	+ 3,1
Szolnok	75 372	78 333	+ 3,9
Tatabánya	75 971	74 271	- 2,2
Kaposvár	72 377	71 793	- 0,8
Békéscsaba	68 612	67 661	- 0,4
Veszprém	57 249	63 902	+ 11,6

Forrás: Magyarország társadalmi-gazdaságiföldrajza. Szerk. Perczel György. Bp., 1996, ELTE Eötvös Kiadó, 556.

. Az 1945 utáni hirtelen és igen radikális elitcsere negatív következményei tehát még ekkor is éreztették hatásukat. Ha a diplomaszerzés módját – esti és levelező oktatás versus nappali képzés – is beszámítanánk,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

amelyről azonban ebben az összefüggésben a statisztikák nem informálnak, akkor valószínűleg még lehangolóbb arányokat kapnánk.

A nagyarányú foglalkozásszerkezeti átrétegződés a településszerkezet nagymérvű átalakulásával járt együtt. A városok és a városi lakosság száma jelentősen megnőtt, a falvak és tanyák lakóinak száma pedig csökkent. A század második felében bekövetkezett társadalmi átalakulásnak ez volt a harmadik nagy összetevője.

A két világháború közötti 3643 településsel szemben az 1949-es statisztika már csak 3265 települést regisztrált. Ezek közül 54 minősült városnak és 3211 községnek. Az 54 városban az össznépesség 37%-a lakott, tehát nagyjából ugyanannyi, mint a háború előtt. Az 54 város közül Budapest lakossága erre az időre meghaladta a másfél milliót, amely az ország összlakosságának 17%-át tette ki. A 100 ezer főn felüli lakossággal rendelkező városok száma 2-ről 3-ra nőtt. A Szegedhez és Debrecenhez felzárkózó harmadik nagyváros Miskolc volt. 30 és 100 ezer fő közötti lakossággal 19, 30 ezer alattival (átlagban 20 ezerrel) 31 rendelkezett. A falvak több mint fele 1000 és 5000 fő közötti lakosságnak adott otthont, a többiben ennél kevesebben vagy többen laktak.

Az 1950 utáni évtizedekre jellemző városiasodás két forrásból táplálkozott: a régi városok lakosságának növekedéséből és új városok kialakulásából. A városok száma 1980-ra 96-ra, a 100 ezer főn felülieké 7-re emelkedett. A bűvös határt erre az időre Pécs, Győr, Nyíregyháza és Székesfehérvár is átlépte. A városlakók aránya ugyanezen idő alatt 37%-ról 53%-ra emelkedett. Az 1950-es évtizedben mintegy félmillió, 1960 és 1975 között pedig több mint hárommillió ember vált városlakóvá. A két világháború közötti tendenciától eltérően, amikor dinamikusan csak a főváros lakosságának a száma nőtt, a városi lakosság felduzzadása most elsősorban a vidéki városok népességének a gyors növekedéséből adódott. Míg utóbbiak lakossága 1949 és 1980 között 20%-ról 34%-ra ugrott, addig Budapesté 17%-ról csak 19%-ra. A fővárosi lakosok számának meglepően mérsékelt növekedése adminisztratív intézkedésekkel, a beköltözés külön engedélyekhez kötésével magyarázható. Budapest szívó hatása ugyanakkor továbbra is érvényesült. Ennek következtében a főváros közigazgatási határára tapadva nagy lélekszámú agglomeráció alakult ki. A főváros körüli „alvófalvak” legabnormálisabb esetének sokáig Érd számított, amely 1979-es várossá nyilvánítása előtt 40 ezer lakosával Európa legnépesebb községi jogállású települése volt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

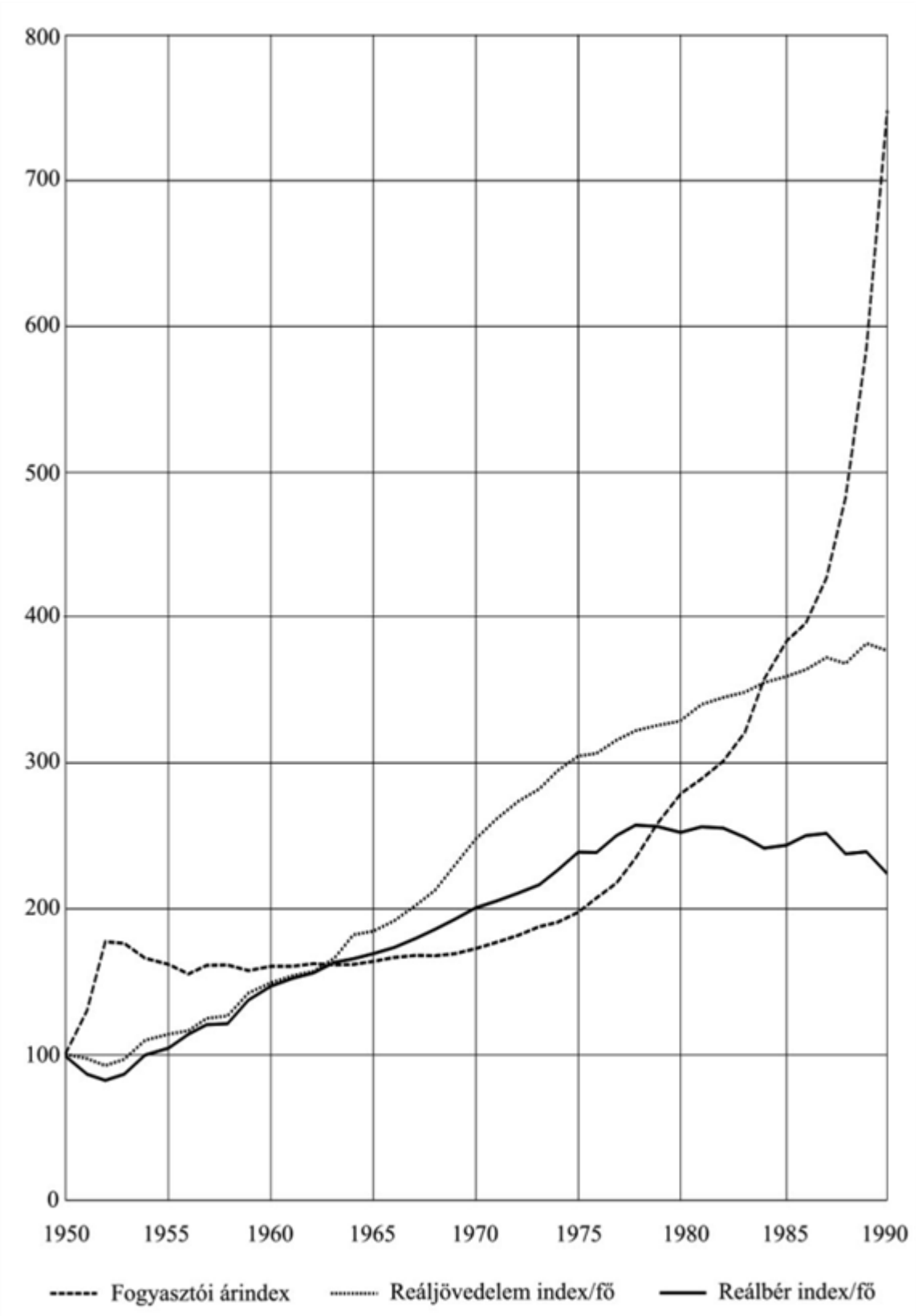

Forrás: *Magyarország a XX. században.* 1. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1996, Babits Kiadó, 238.

25. ábra. A fogyasztói árak, valamint a munkások és alkalmazottak reáljövedelmének és reálbérének alakulása, 1950-1990

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1980 és 1990 között folytatódott a városiasodás folyamata. A városi lakosság aránya egy évtized alatt 6,4 millióra, azaz az össznépesség 62%-ára emelkedett. A gyors növekedés alapvető oka azonban ebben az évtizedben már nem a falusi lakosság városba áramlása, hanem a községek felgyorsult ütemű várossá nyilvánítása volt. Míg 1950 és 1980 között a városok száma csak 43-mal nőtt, addig 1980 és 1990 között, tehát egyharmadnyi idő alatt 69-cel. Az új városok jelentős része nem felelt, és ma sem felel meg a városokkal szemben támasztható funkcionális, építészeti és egyéb kritériumoknak. Infrastrukturális ellátottságuk gyakran fejletlen, közép- és felsőfokú intézményekben szegényesek, külső megjelenésük falusias. A valódi városlakók száma tehát a két világháború közötti helyzethez hasonlóan alacsonyabb volt a hivatalosan kimutatottnál.

Miközben a városok száma nőtt, a településeké 3069-re csökkent. Ez azt jelenti, hogy 1950 és 1990 között több mint 200 kistelepülés közigazgatási értelemben – és részben valóságosan is – megszűnt. Az egyes falutípusok arányai ugyancsak módosultak. Az 5 ezer fő feletti nagyfalvak száma és lakossága a várossá nyilvánítások következtében drasztikusan, a 2 és 5 ezer fő közötti közepes nagyságú falvaké pedig mérsékelten csökkent. Az 500-nál kevesebb embernek otthont adó aprófalvak száma ugyanakkor jelentősen, sőt valamelyest lakosságuk is növekedett. Az aprófalvasodás alapvető oka, miként egyébként a várossá nyilvánításoké is, az 1971-ben elfogadott országos településhálózat-fejlesztési koncepció azon eleme volt, amely a községi fejlesztéseket a településnagyságtól, illetve központilag megállapított hierarchikus besorolásuktól tette függővé. Ennek értelmében a kisfalvakban új közintézményeket nem hoztak létre, sőt a régieket is megszüntették, aminek következtében a fiatalok közül sokan beköltöztek a szomszédos nagyobb községekbe. (Szgy. II/291—295.) Az 1000 fő alatti kis- és törpefalvakban az 1980-as években az összlakosság 8%-a élt. A kis- és aprófalvakkal, sőt a nagyvárosokhoz képest a kisvárosokkal szemben is diszkriminatív koncepció 1984-ig volt érvényben.

A hagyományos magyar településszerkezet átalakulásának további fontos eleme volt a tanyai és pusztai lakosság nagy hányadának kihalása, illetve beköltözése a városokba és a falvakba. A külterületi népesség száma 1949-ben még mindig 1,6 milliót tett ki, tehát ugyanannyi volt, mint a háború előtt. Az iparosítás, kollektivizálás és körzetesítés következtében – az állami politika hosszú időn át úgynevezett tanyaközségek létrehozását szorgalmazta a külterületi lakott helyek sűrűsödési pontjain – az 1950-es évektől azonban rohamos csökkenés kezdődött. A külterületi népesség száma 1970-re 700, 1980-ra 500 ezer főre mérséklődött. A körzetesítési kampány az 1970-es évek közepére alábbhagyott, majd 1986-ban feloldották az építési tilalmat a fejlődőképes tanyai vidékeken.

A gyors ütemű városiasodás ellenére a falvakból való elvándorlás korántsem tartott lépést az iparosodás ütemével. Ez az inkongruencia hatalmas méretű ingázás kialakulását

eredményezte. 1960-ban az aktív keresők 13%-a, 1970-ben 20%-a és 1980-ban 24%-a (1,2 millió fő) „bumlizott” napi gyakorisággal lakó- és munkahelye között. A kiemelkedően legnagyobb ingázóközpont Budapest volt, amely közel 200 ezer fő bejárót fogadott naponta. Budapest mellett Miskolc, Debrecen, Győr és Székesfehérvár adott munkát sok vidékinek. A napi ingázók mellettjelentős – az 1980-as években közel 300 ezer fő – volt az úgynevezett távolsági ingázók száma. A munka- és lakóhelyük közötti nagy távolság miatt ők hét közben munkásszállásokon laktak, és családjukkal csak hetente vagy kéthetente találkoztak. Az ingázók nagy számából következett, hogy a községekjó részének egyoldalú agrárjellege 1960 és 1980 között megszűnt. A kifejezetten ipari jellegű falvak (Nagybátony, Beremend, Bélapátfalva stb.) mellett kialakultak az olyan községek, amelyek lakossága megoszlott a három nemzetgazdasági főágazat között. Erre utaló adat, hogy a községek összlakosságának 1980-ban már csak 27,5%-a kapta főjövedelmét a mezőgazdaságból. A nem mezőgazdasági fizikai dolgozók aránya ugyanekkor 52%-ot, a szellemi foglalkozásúaké pedig 17%-ot tett ki a községi lakosságon belül. A gazdasági-társadalmi modernizáció két-három évtizedes folyamatában tehát a hagyományos magyar falu a hagyományos magyar parasztsággal együtt felszámolódott, eltűnt.

A társadalmi struktúra és a településszerkezet átalakulása az életkörülmények viharos gyorsaságú és forradalmian radikális átformálódásával járt együtt. A nemzeti jövedelem folyamatos emelkedése, valamint a fejlesztés és a fogyasztás ésszerűbb arányainak kialakítása a lakosság életszínvonalának jelentős és tartós javulását vonta maga után. Az életszínvonal javulásának alapja és egyben egyik legfontosabb mutatója az egy főre eső reáljövedelem alakulása. Ez 1960 és 1980 között több mint megkétszereződött, 1950 és 1990 között pedig csaknem megnégyszereződött. Leggyorsabb – évi átlagban 6,5%-os – volt a növekedés 1966 és 1970 között, és ezt megközelítő – 4,5%-os – 1971 és 1976 között. Az 1970-es évek végétől az emelkedés üteme lelassult, majd az 1980-as évek utolsó harmadában megállt. Az egy főre jutó reáljövedelem 1989-ben, az egy főre jutó fogyasztás 1987-ben érte el csúcspontját. A munkabérek és a fogyasztói árak változásait tükröző egy főre eső reálbérek ugyancsak az 1970-es évek végéig emelkedtek. Ekkor megtorpantak, és enyhén csökkenni kezdtek. Így miközben a reáljövedelmek 1990-ben csak 2%-kal maradtak el az 1989-es csúcsértéktől, a reálbérek az 1978-as csúcsértéknek már csak 86%-át tették ki.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Erre a reáljövedelem- és reálbér-növekedésre úgy került sor, hogy közben a munkaidő fokozatosan csökkent. A kötelező heti munkaidő rövidítéséről először 1967-ben döntött a kormány. (Szgy. II/289-291.) Az általános heti 48 óránál rövidebb munkaidőben addig mintegy 350 ezren dolgoztak – főleg az egészségre különösen ártalmas munkát végző bányászok és vegyészek. 1968-1969-ben 1 millió 700 ezer dolgozó munkaidejét csökkentették heti 44 órára, majd a termelőszövetkezeti tagok kivételével 1978-ig ezt kiterjesztették szinte minden kategóriára. 1979-ben 3,6 millió ember, azaz a téesztagok nélkül a keresők 92%-a dolgozott 44 órás vagy ennél rövidebb munkaidőben. 1981-ben újabb munkaidő-csökkentés következett. (Szgy. II/377-378.) Az iparban és az államigazgatásban, majd később más területeken is 42 órásra csökkent a munkahét. A munkaidő-csökkenés együtt járt a munkarend megváltozásával. Az 1970-es évek közepétől terjedt a kéthetenkénti szabad szombat biztosítása, amelyet az 1980-as években a hetenkénti szabad szombat váltott fel. A szezonális csúcsok miatt a mezőgazdaságban ezt a munkarendet természetesen nem, illetve csak részlegesen lehetett bevezetni, és az ipari munkások közül is sokan túlóráztak. Az 1970-es évek közepén az összes fizikai dolgozó egyharmada végzett rendszeres túlmunkát. Ha ehhez a háztájikban és a kisegítő gazdaságokban végzett munkát is hozzáadjuk, akkor azt a lehangoló eredményt kapjuk, hogy csak a főmunkahelyen töltött idő csökkent 1970 és 1990 között. A ténylegesen munkával töltött idő viszont valószínűleg nőtt, de legalábbis nem változott. Erre utaló adat, hogy a 15 és 69 év közötti férfiak napi időmérlegében a második gazdaságban végzettjövedelemkiegészítő munka időtartama (98 perc) 1986-1987-ben majdnem elérte a főfoglalkozású munka időtartamának a felét (231 perc). A nők esetében napi 58, illetve 150 percet tett ki ugyanez az időráfordítás.

7.21. táblázat - 58. táblázat. A fontosabb élelmiszerek egy főre jutófogyasztása, 1934-1990 (kg)

Élelmiszer	1934-38	1950	1960	1970	1980	1990
Hús összesen	34,0	34,9	49,1	60,4	73,9	75,8
Zsiradék összesen	17,0	18,7	23,5	27,7	30,5	38,6
Tej, tejtermék	102,0	99,0	114,0	109,6	166,2	169,9
Tojás (db)	93,0	85,0	160,0	247,0	317,0	389,0
Zöldség, gyümölcs	95,0	100,0	139,4	155,7	154,6	155,6
Liszt és rizs	147,0	142,1	136,2	129,2	115,2	110,4
Burgonya	130,0	108,7	97,6	75,1	61,2	61,0
Cukor	11,0	16,3	26,6	33,5	37,9	38,2

Forrás: Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. Bp., 1996, KSH, 200.

7.22. táblázat - 59. táblázat. Afontosabb tartós fogyasztási cikkek 100 háztartásra jutó száma, 1952-1994

	1960	1970	1980	1983	1994
Hűtőgép	1	35	87	97	103
Mosógép	19	70	91	95	103
Porszívó	4	38	76	82	91

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Személygépkocsi	0	6	26	32	36
Motorkerékpár	7	16	21	20	11
Rádió	73	101	142	154	194
Televízió	5	66	99	105[a]	113[b]
Lemezjátszó	5	15	29	34	19
Magnetofon	2	9	37	47	12

[a] ebből: 12 színes

[b] ebből: 79 színes

Forrás: Köpeczi Béla: A magyar kultúra útja 1945-1986. Bp., 1986, Kossuth Könyvkiadó, 264.; Magyarország népessége ésgazda- sága. Múlt és jelen. Bp., 1996, KSH, 203.

Megnövekedett jövedelmeinek legnagyobb részét a lakosság fogyasztásra költötte. Ezen belül legnagyobb tételt az élelmiszer-fogyasztás képviselt. 1950 és 1980 között az egy főre eső hús- és a cukorfogyasztás több mint megkétszereződött, a tojásfogyasztás csaknem megnégyszereződött, a zsír-, tej- és tejtermékfogyasztás másfélszeresére, a gyümölcsfogyasztás csaknem kétszeresére nőtt. A népélelmezés két legfontosabb alapanyaga, a liszt és a burgonya fogyasztása ugyanakkor csökkent. Ez azt jelenti, hogy a magyar élelmiszerfogyasztás nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is közelített a gazdag országok táplálkozási szokásaihoz. A magyar társadalom nagy tömegei 1960 és 1980 közöttjutottak el először arra a szintre, ahol az éhezés már ismeretlen fogalom volt, és primer szükségleteik kielégítése többé nem okozott gondot. A „gulyáskommunizmus” mint a Kádár-korszak egyik minősítő szinonimája ennyiben teljes mértékben indokolt. Ugyanakkor tévhit az a feltevés, hogy a magyar társadalom élelmiszer-fogyasztása világszínvonalon állt volna. Több mint 3000 kalórián felüli napi fogyasztásával a magyarság az energiafelvétel szempontjából ugyan az élbolyhoz tartozott, ám ez jórészt magas zsiradékfogyasztásának volt köszönhető. Magyarország ebben – a tojásfogyasztáshoz hasonlóan – a világranglista élén állt. Átlagon felül fogyasztott a lakosság cereáliákat is. Az egy főre eső zöldség-, valamint tej – és tejtermékfogyasztás terén viszont nemcsak a fejlett kapitalista országok előzték meg Magyarországot, hanem a legtöbb szocialista ország is.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

75. Fiatal házaspár otthonában. 1970

A felvett kalóriák növekvő mennyisége ellenére az élelmiszerek aránya 1960 és 1980 között 41%-ról 29%-ra csökkent a lakossági fogyasztás egészén belül. Az élvezeti és a tartós

fogyasztási cikkekre fordított hányad ezzel arányosan növekedett. A magyar háztartások zömét ebben a két évtizedben gépesítették. A rádiókészülékek mellett, amelyek száma már csak mérsékelten emelkedett, ekkor vált tömegessé a porszívó, a mosógép és a hűtőszekrény, valamint a televízió, a lemezjátszó és a magnetofon használata. Ezek száma a két évtized alatt tíz-hússzorozódott, sőt a hűtőszekrényeké kilencvenszereződött (frizsiderszocializmus). A háztartások gépesítettsége, így például az 1000 lakosrajutó tévékészülékek terén Magyarország a legtöbb szocialista, sőt dél-európai országot megelőzte. A szocialista országok közül Magyarország előtt ebből a szempontból két ország járt: Csehszlovákia és az NDK. A modern életmód eme tartozékainak elterjedése alapjaiban alakította át a háztartások élet- és munkarendjét.

7.23. táblázat - 60. táblázat. A lakások száma, nagysága és laksűrűsége, 1920-1990

Év	Lakások száma összesen (1000 db)	Növekedés az előző összeírási időszakhoz képest (%)	Aránya (%)			100 lakásra jutó népesség
			egy	kettő	három és több	
			szobás			
1920	1827					430
1930	2182	19,5				392
1941	2398	9,9				382
1949	2467	2,9	70,5	24,6	4,9	366

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1960	2758	11,8	62,7	32,6	4,7	343
1970	3122	13,2	46,1	43,2	10,7	318
1980	3542	13,5	27,5	48,6	23,9	292
1990	3853	8,7	-	-	-	263

Forrás: Magyarország a XX. században. 2. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1997, Babits Kiadó, 265.; Magyarország népessége és gazdasága. Múlt ésjelen. Bp., 1996, KSH, 216.

A modern fogyasztói társadalmakra jellemző javak megszerzésére a magyar társadalom igen nagy energiákat fordított. A túlórákból, a háztájikból, majd a „géemkázásból" és a „végéemkázásból" származó többletjövedelmek jó részét igen sokan erre, azaz a Lajtától nyugatra megcsodált, s gyakran státusszimbólumként is kezelt termékeknek a megvásárlására fordították. Az ezek birtoklása érdekében végzett többletmunka méreteire jellemző, hogy egy automata mosógépért 1985-ben az Egyesült Államokban már csak 50, Olaszországban pedig 67 munkaórát kellett teljesíteni. Magyarországon viszont 407-et! Az ekkor még igen modern és leginkább kurrens videomagnóért ugyanekkor az Egyesült Államokban 52, Ausztriában 193, s Magyarországon 2133 órát dolgoztak az emberek.

A lakosság pénzjövedelmeinek 1960-ban 6%-át, 1970-ben 12%-át és 1980-ban 14%-át takarította meg. Ennek nagy részét – eleinte kétharmadát, később felét – lakásvásárlásra vagy -építésre fordította. A lakásépítést a kormányzat is kiemelt fontosságú szociálpolitikai kérdésként kezelte. Bár az ingyenes lakásjuttatás elvét az 1960-as évek közepén feladták, a kedvező hitelkonstrukciók és a viszonylag alacsony árak sokak számára tették lehetővé az új és komfortosabb lakásba költözést. Az 1958-ban hozott párthatározatok az 1961 és 1975 közötti másfél évtizedre 1 millió lakás felépítését irányozták elő. (Szgy. II/233-236.) Ezt mintegy 50 ezerrel teljesítette túl az építőipar. 1976 és 1980 között folytatódott ez a gyors

ütemű építkezés. Öt év alatt 453 ezer új lakás épült fel. A gazdaság problémái és az általános növekedés lelassulása következtében a lakásépítések tempója ezt követően lelassult. Míg 1975- ben – a lakásépítések csúcsévében – ezer lakosra 9,4 új lakás építése jutott, addig 1990-ben már csak 3,9. Az új lakások mintegy fele eleinte kétszobás, több mint harmada pedig egyvagy másfél szobás volt. A kislakások száma később csökkent, és a kétszobásnál nagyobbak száma az 1970-es évek második felében már megközelítette a 40%-ot. Az összes lakásnak így 1980-ban 27%-a volt 1 szobás, 49%-a kétszobás és 24%-a három- vagy több szobás.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

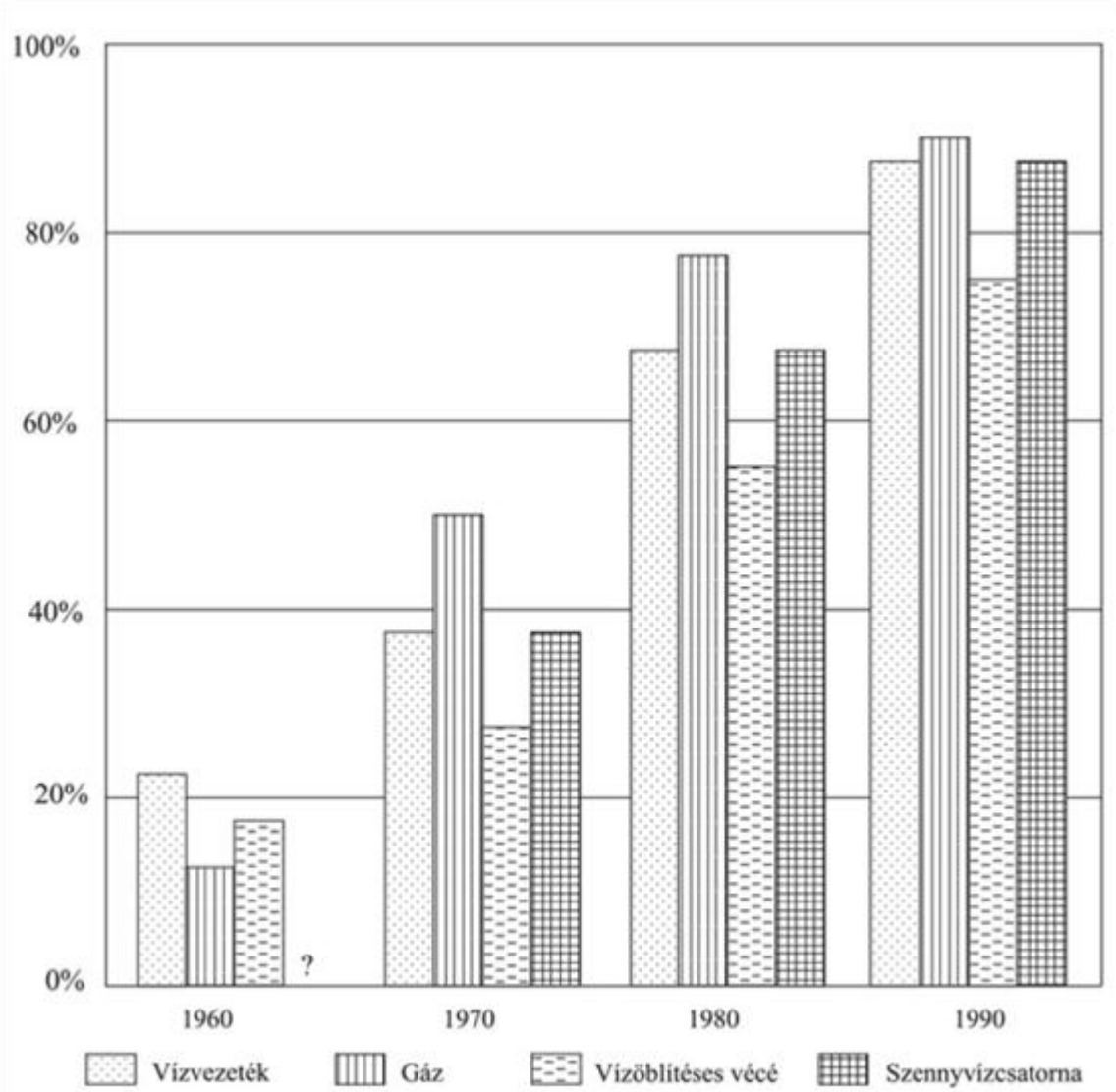

Forrás: *Magyarország a XX. században.* 1. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1996, Babits Kiadó, 247.

26. ábra. A lakások komfort-felszereltségének a változása, 1960-1990

A lakásépítés lassuló, de egészében mégis gyors tempója következtében a lakosság lakásviszonyai jelentősen javultak. 1949-ben 100 szobára még 265, 1970-ben 200, 1990-ben viszont már csak 113 lakos jutott. A lakások számának növekedése mellett azok minősége

is hatalmasat javult. Az 1980-ban összeírt 3,6 millió lakás közel fele 1960 után épült. Ezek túlnyomó többségét teljes komforttal látták el. Fürdőszoba vagy mosdófülke 1949-ben a lakások 10%-ához, 1990-ben 77%-ához tartozott. Vízöblítéses vécé 1949-ben a lakások 13%-ában, 1990-ben 74%-ában volt. 1949-ben a lakóépületek 40%-ának a falazata még vályogból, sárból vagy vert földből készült, 1990-ben viszont már csak a lakások 9%-a tartozott ebbe a kategóriába. Az új lakásokkal szemben támasztható legnagyobb minőségi kifogás a viszonylag piciny alapterület és a viszonylag alacsony szobaszám volt. A magyar lakások alapterülete 1980-ban a dán lakások alapterületének mindössze 36%-át érte el. Hasonló volt a lemaradásunk a többi fejlett nyugat-európai országhoz képest is. Az új lakások átlagos szobaszáma és alapterülete a lengyel és a csehszlovák szintnek felelt meg, és csak a sorrend végén álló balkáni (bolgár, jugoszláv, görög) mutatóknál volt jobb.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

76. Az óbudai lakótelep. 1972

Az új lakások többségét a paneltechnikára alapozott házgyárak produkálták. Az első ilyet 1966 nyarán avatták fel Budapesten. Ezt követően a legtöbb nagyváros megépítette a maga egy vagy több 4-10 emeletes panelházakból álló lakótelepét. Az ország 408 lakótelepének 518 ezer lakásában 1985-ben 1,6 millió ember élt. Az 1960-as és 1970-es években egy-egy ilyen lakás kiutalása nagyon nagy örömet szerzett a lakás nélküli fiatal házasoknak és az addig komfort nélküli körülmények között tengődő családoknak. A későbbiekben azonban egyre inkább kitűntek a lakótelepi életforma árnyoldalai: a zsúfoltság, a monotónia és a sivárság. Az 1980-as években ezért megkezdődött a kiköltözés a lakótelepekről. Aki tehette, zöldövezeti villát vagy lakrészt vásárolt magának, és a panellakásokban csak a kevésbé tehetős családok maradtak. A községekben ugyanezen idő alatt a régi kis paraszthá zak helyén „sátortetővel” ellátott új „kockaházak” épültek, és a megmaradt régi házakat is ilyenné alakították („meggörbítették”). Ezek a két-három szobás, és egyre gyakrabban fürdőszobával is ellátott egyenházak szakítottak a hagyományos paraszthá z kettős – gazdasági és otthont adó – funkciójával, és hangsúlyozottan vállalták a lakóépület jelleget. Az állatoknak otthont adó ólak és istállók a telek távolabbi pontjára kerültek; a lakóház döngölt földpadlóját a városi házakból ismert parketta, kő vagy szőnyegpadló váltotta fel; a piciny „kukucskálók” helyére nagy „ikerablakok” kerültek. Az 1960-as évek elejére befejeződött a települések villamosítása; 1963-ban az utolsó faluban is kigyulladt a villany. Petróleummal és gyertyával ezt követően már csak a közutaktól távoli tanyákon világítottak. Lakáskörülményeit és a háztartások felszereltségét tekintve a magyar falu az 1970-es években érkezett meg a XX. századba. A városi és a falusi lakások közötti komfortbeli különbségek mindazonáltal korántsem tűntek el teljesen, csupán mérséklődtek. Erre utaló adat, hogy az 1970-es évek végén, amikor a budapesti lakások 71%-a, a vidéki városi lakások pedig 64%-a rendelkezett fürdőszobával és vízöblítéses vécével, akkor a községi lakásoknak még csak negyede, a tanyai lakásoknak pedig csak néhány százaléka. A városi és a falusi lakásépítési aktivitás között lényeges különbségetjelentett az is, hogy míg a falusi lakások szinte kizárólag magánerőből (hitellel vagy hitel nélkül) épültek, a városi lakások között nagyon magas volt az államilag vagy a vállalatok által kiemelten szubvencionált úgynevezett tanácsi kiutalású vagy szövetkezeti lakások aránya.

A pénzjövedelem mellett az életszínvonal alakulásának fontos tényezői voltak az úgynevezett természetbeni szociálpolitikai juttatások vagy társadalmi szolgáltatások, amelyek alanyi jogon illették meg az állampolgárokat. Az ingyenes oktatás és a lakásépítés támogatása mellett ezek közé tartozott a nyugdíjellátás és az ugyancsak ingyenes egészségügyi szolgáltatás, amelyek a lakosság összjövedelmének átlagosan 12-13%-át tették ki.

A kötelező társadalombiztosításba bevont és nyugdíjjogosult lakosság aránya 1950-ben még nem haladta meg a 4,4 millió főt, azaz az összlakosság felét. A mezőgazdaság 1958 és 1961 közötti kollektivizálása során, amikor a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

rendszert az új termelőszövetkezeti tagokra is kiterjesztették, a biztosítottak és nyugdíjjogosultak aránya 85%-ra emelkedett. 1972-től bevonták a rendszerbe a magántulajdonos kisiparosokat, kiskereskedőket és egyéni gazdákat is. Ezt követően a kötelező társadalombiztosítás gyakorlatilag mindenkire kiterjedt. A kategóriánként különböző szabályokat az 1975-ös társadalombiztosítási törvény (II. tv.) egységesítette. Ettől kezdve mindenki azonos nyugdíjfeltételekkel rendelkezett. A nyug- díjkorhatárt a férfiak esetében 60, a nők esetében 55 évben állapították meg, és a nyugdíj összegét a szolgálati időtől és az utolsó három év keresetétől tették függővé. A nyugdíjasok száma és a nyugdíjak összege mindezek következtében rendkívül gyorsan nőtt. 1960 és 1980 között a nyugdíjasok száma több mint megkétszereződött, és arányuk ezzel az össznépesség 8%-áról 17%-ára nőtt. A kifizetett nyugdíjak összege ugyanezen idő alatt évi 4,4 milliárd Ft-ról 26,8 milliárdra emelkedett, tehát meghatszorozódott. A nyugdíjak 29%-át 1980-ban a munkavállalók által fizetett nyugdíjjárulék fedezte. A többit az állami költségvetés biztosította.

7.24. táblázat - 61. táblázat. A nyugdíjasok és járadékosok száma és aránya, 1952-1994

Év	Évi átlagos létszám (1000 fő)	A népesség	Az aktív keresők
		%-ában	
1952	552	5,8	12,8
1960	759	7,6	16,2
1970	1415	13,7	28,3
1980	2058	19,2	40,6
1990	2520	24,3	52,6
1994	2972	29,0	80,3

Forrás: Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen. Bp., 1996, KSH, 197.

Az egészségügyi ellátás színvonala szempontjából kiemelkedő eredménynek tartható, hogy az ezer lakosra jutó orvosok száma 1960 és 1980 között 150-ről 280-ra emelkedett, tehát csaknem megduplázódott. Ezt megelőzően, 1950 és 1960 között fele ilyen gyors volt a növekedés, 1938 és 1950 között pedig nem mutatkozott fejlődés. E tekintetben Magyarország – néhány másik szocialista országgal együtt – világviszonylatban is kiemelkedő szintet ért el, jobbat, mint az Egyesült Államok és a legfejlettebb nyugat-európai országok. Az ezer főre számított kórházi ágyak száma viszont, amely 70-ről 90-re nőtt, nem számított túlzottan jónak. E mutató szerint csak az európai középmezőnyt érte el Magyarország, és a háború előtti szinthez képest kevesebb mint 100%-os javulás mutatkozott. A kisvárosi kórházak és rendelőintézetek építésének köszönhetően a főváros és a vidék közötti színvonalkülönbség mérséklődött, de teljesen továbbra sem szűnt meg. Míg 1960-ban 10 ezer lakosra a fővárosban 37 és vidéken 11 orvos jutott, addig 1980-ban 54, illetve 22. A beteggondozásban részesülő úgynevezett táppénzesek napi átlagos száma kétszeresre, a kifizetett táppénzek összege többszörösre nőtt. A „táppénzcsalás” az állami vagy szövetkezeti vagyon eltulajdonításához hasonlóan bocsánatos bűnnek számított, amelyhez az orvosok egy része is asszisztált.

Az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején bevezetett családpolitikai intézkedések következtében, amelyek a népességfogyás elkerülését célozták, megnőtt a különböző családtámogatásban részesülők száma, s az erre a célra fordított összegek nagysága. (Szgy. II/326-328.) A gyermekszám után fizetett családi pótlékban 1960-ban valamivel több mint félmillió, 1980-ban 1,1 millió család, azaz az összes 36%-a részesült. A családi pótlékok összege ekkor 13,6 milliárd forintot tett ki. A gyermekgondozási segélyként (gyes) kifizetett összegek 1967 és 1980 között 64 millióról 3,9 milliárdra nőttek. 1980-ban ezt 254 ezren vették igénybe, havi 1250 Ft-os átlagtámogatásként.

A kiterjesztett szolgáltatások következtében a társadalombiztosítási kiadások megtöbbszöröződtek. Összegük 1950 és 1980 között negyvenszeresre, 1960 és 1980 között nyolcszorosra ugrott. Ha pedig a megtermelt nemzeti jövedelemhez viszonyítjuk a társadalombiztosítási terheket, akkor 1950-hez képest háromszoros, 1960-hoz képest kétszeres volt az aránynövekedés. 1980-ban a nemzeti jövedelem 14%-át, 1985-ben 16%-át tették ki az

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ilyen jellegű kiadások. A legfejlettebb jóléti társadalmak – például a svéd, a holland vagy a nyugatnémet – ugyanezekben az években a GDP 20-30%-át fordították társadalombiztosításra. Az Egyesült Államok azonban nem több mint 10, s Nagy-Britannia és Svájc is csak mintegy 15%-át. Az 1980-as évek közepére kialakult magyarországi válsághoz nyilvánvalóan ezek a viszonylag magas társadalombiztosítási kiadások is hozzájárultak. Az egyre növekvő szociális terheket a stagnáló, illetve csökkenő termelés és nemzeti jövedelem mellett másként mint külső hitelek felvételével aligha lehetett volna fedezni.

Az egyes foglalkozási főkategóriák és az ezeken belüli kisebb csoportok pontos jövedelmi viszonyait a társadalmi juttatások különbözősége és a második gazdaságból származó bevételek mérési nehézségei miatt lehetetlen pontosan megállapítani. A legalapvetőbb tendenciák megragadására azonban elegendő fogódzót nyújtanak a rendelkezésre álló statisztikák és szociológiai elemzések. Az 1956 utáni jövedelemmegoszlások változásának legmeghatározóbb vonása ezek szerint az volt, hogy számottevően nőtt a magasabb jövedelműek, és közben gyorsan csökkent az alacsony jövedelműek száma. Erre utal, hogy – 1977-es árszínvonalon számítva – a havi 1000 Ft alatti jövedelműek 1962-ben még 52%-os aránya 1977-re 3%-ra esett vissza. A 2000 Ft-on felüliek aránya ugyanezen idő alatt 3,5%-ról 59%-ra emelkedett. A két világháború közötti időszakra és az 1950-es évekre is jellemző nagymérvű szegénység tehát az 1970-es évek végére lényegében megszűnt. A társadalom legjobban kereső felső 10%-a és a legalacsonyabb jövedelmű alsó decilise közti különbségek – a közhiedelemmel ellentétben – ugyanakkor nem nőttek, hanem bizonyos ingadozással csökkentek. A kettő közötti arányszám 1962 és 1982 között 5,8-ről 3,8-re mérséklődött. A fejlett tőkés országokban ugyanekkor 6-, 10-, sőt 12-szeres volt a két szélső tized közötti jövedelemkülönbség, a fejlődő országokban pedig ennél is magasabb. Ez a mindennapi tapasztalatnak ellentmondó tény részben az egy-két százaléknyi csúcs és az egy-két százaléknyi legalsó jövedelmi csoportok közötti jóval nagyobb – az 1980-as évek elején kilenc-tízszeres – különbségekkel magyarázható. Részben pedig azzal, hogy az 1970-es évektől a jövedelmi különbségek jóval látványosabb fogyasztási javakban – gépkocsi, hétvégi ház, külföldi üdülés – nyilvánultak meg, mint korábban, amikor elsősorban a táplálkozási szokások, illetve a lakások nagysága és felszereltsége közötti eltérésben mutatkoztak meg.

A jövedelmek viszonylagos kiegyenlítettsége az 1980-as évek elejéig tartott. Az ekkor kezdeményezett gazdaságpolitikai reformok következtében a különbségek ezután növekedni kezdtek. Az évtized utolsó harmadában ez a tendencia különösképpen felgyorsult. A két szélső decilis közötti különbség 1987-re 4,6-re, 1988-ban 5,8-re, majd 1990-ben

1. ra emelkedett.

Az egyes foglalkozási kategóriák átlagjövedelmei között az 1970-es évek végén közel kétszeres eltérés mutatkozott. A vezetők 92%-kal, a szakmunkások 29%-kal tettek szert több jövedelemre, mint a segédmunkások. A fizikai munkásokon belül megszűnt a parasztok, illetve a mezőgazdasági dolgozók hátrányos helyzete, amely az 1945 előtti időszakot és az 1950-es éveket egyaránt jellemezte. Az 1950-es évek második felében kimutatott 25%-os különbség az 1960-as évek közepére 10% alá csökkent, majd 1968-tól megszűnt, és ettől kezdve a termelőszövetkezeti tagság javára mutatkozott 2-4%-os többletjövedelem. A falusiak ezt nemcsak lakáskörülményeik modernizálására, hanem ruhatáruk kicserélésére is felhasználták. Néhány zárványszerű néprajzi szigettől eltekintve az 1960-as és az 1970-es évek folyamán nemcsak a férfiak, hanem a nők is „kivetkőztek”, azaz a régi népviseletet szinte mindenütt a városi népesség által használt uniformizált konfekció váltotta fel. A „fecskék” e téren azok az ingázó falusiak voltak, akik városi munkatársaikhoz ebből a szempontból is hasonulni akartak.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

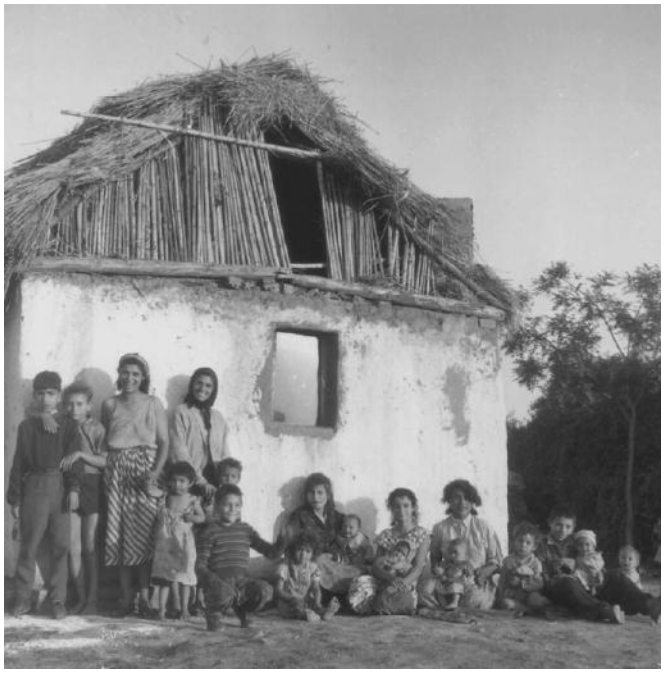

77. Putri a cigánysoron. Rábapaty, 1962

A jövedelmi eltérésekből következett, hogy az egyes foglalkozási kategóriák fogyasztási javakkal való ellátottsága különbözött. Személygépkocsival, háztartási gépekkel és kommunikációs eszközökkel egyaránt a vezetők és értelmiségiek voltak legjobban ellátva, és legkevésbé a nyugdíjasok, illetve a szövetkezeti parasztok. Ezek a különbségek ugyanakkor nem voltak túlzottan jelentősek. Minden foglalkozási kategórián belül éltek gazdagabbak és szegényebbek. Egy jó szakmunkás előbb tudott autót vásárolni magának, mint egy középiskolai vagy akár egy átlagos egyetemi tanár, és persze hétvégi házát is előbb és jobb helyen építette fel. Az egyetemi tanárral elvileg egy társadalmi kategóriába tartozó sikeres filmrendező, színész vagy énekes viszont a gebinessel, lángossütővel, fóliázó zöldségessel és természetesen a vezető káderekkel együtt bármelyik jó szakmunkást „lekörözte”. A foglalkozási kategóriánál ebből a szempontból sokkal jobban differenciált a gyermekek száma, akiknek a nevelési költségeit a különböző szociálpolitikai juttatások távolról sem ellensúlyozták. Ezt bizonyítja, hogy miközben az egy családon belüli kereső-eltartott arány a jövedelmi különbségeknek 1972-ben 38, 1977-ben pedig 44%-át idézte elő, aközben a kereseti különbségek csak 12-15%-át. Ebből következőleg az alacsony jövedelmű családok túlnyomó többsége vagy a nyugdíjas, vagy a többgyermekes családok közül került ki. Az utóbbiakon belül igen magas volt a cigánycsaládok száma, amelyek nőtagjai átlagosan 5 gyermeknek adtak életet, miközben az országos átlag alig haladta meg a 2-t. A romák jövedelmi viszonyait ezen kívül rendkívül alacsony iskolázottsági fokuk és részben ebből következő foglalkoztatottságuk – többségük a legrosszabbul fizetett segéd- és betanított munkások közé tartozott – is hátrányosan befolyásolta. A legtöbb cigánycsalád mindezek következtében a halmozottan hátrányos helyzetű családok közé tartozott. A szegények másik nagy csoportját – mint Kemény István kimutatta – azok a parasztból lett városi segédmunkások alkották, akik a falu társadalmából ugyan kiszakadtak, ám új közegükbe csak felemás módon tudtak beilleszkedni, és így tartósan versenyképtelennek bizonyultak.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

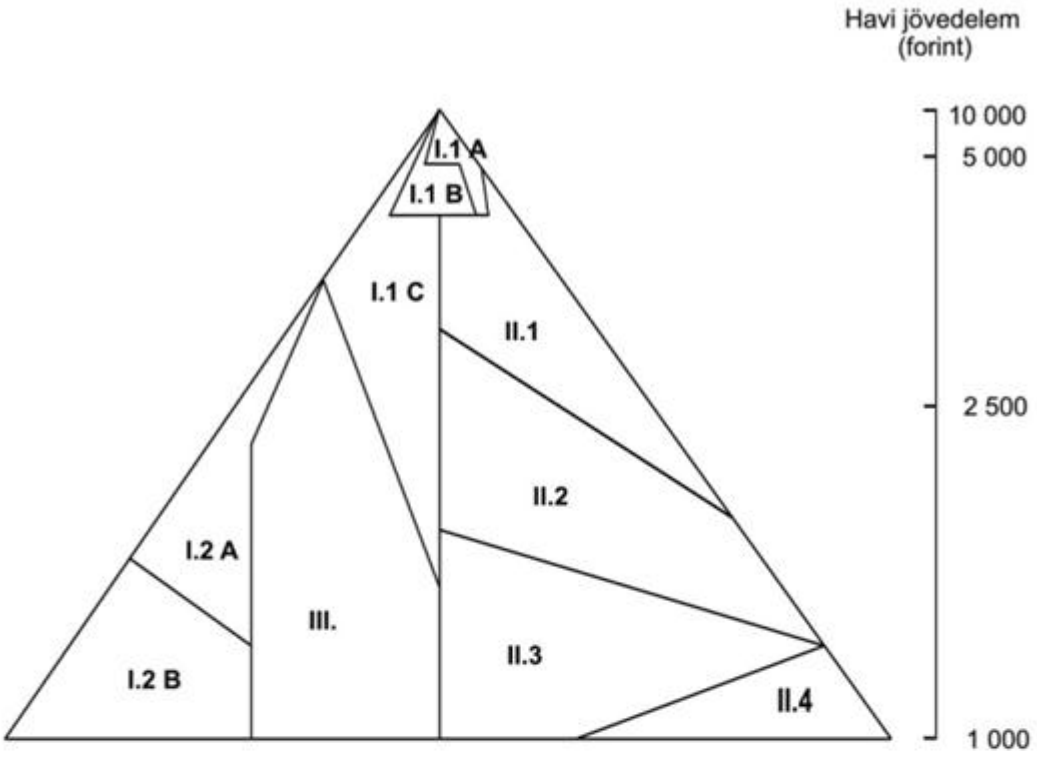

Foglalkozási csoportok	Arányuk a népességből (%)
I. Szellemi foglalkozásúak	*Összesen: 23,0*
1. Vezetők és értelmiségiek	
A. Államigazgatási, párt- és gazdasági vezetők	1,6
B. Műszaki értelmiség és kulturális elit	1,9
C. Tanárok. orvosok és egyéb értelmiségiek	3,1
2. Egyéb szellemi foglalkozásúak	
A. Középszintű szakemberek szellemi munkakörben	7,9
B. Egyéb irodai dolgozók	8,5
II. Fizikai foglalkozásúak nem mezőgazdasági munkakörben	*Összesen: 51,0*
1. Szakmunkások	17,5
2. Betanított munkások	18,8
3. Segédmunkások	11,9
4. Hivatalsegédek	2,8
III. Mezőgazdasági fizikai dolgozók (Termelőszövetkezeti tagok, állami gazdasági dolgozók, egyéni gazdák és alkalmi munkások együtt)	*Összesen: 26,0*

Forrás: A[ndorka] R[udolf]: A munkások és alkalmazottak keresete. *Valóság*, 1966/9. 71–72.;
Ferge Sándorné: Társadalmi rétegződés Magyarországon. *Valóság*, 1966/10. 23–36.;
Peter A. Toma – Iván Völgyes: *Politics in Hungary*. San Francisco, 1977, W. H. Freeman. 134.

27. ábra. A magyar társadalom az 1960-as években

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

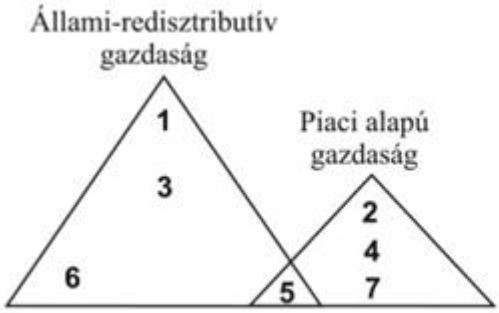

1. Káderelit
2. Új vállalkozók
3. Bürokratikus középosztály
4. Magánvállalkozók
5. Állami szektor munkásai, a másodlagos gazdaságból származó jövedelmekkel
6. Redisztributív szektor munkásai
7. Magánszektor alkalmazottai

Forrás: Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon.* Bp., 1992, Akadémiai Kiadó, 88.

28. ábra. Az első és második társadalom szerkezetének modellje az 1980-as években

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely és a jövedelmi viszonyok különbözősége alapján Ferge Zsuzsa az 1960-as évek végén olyan hierarchikus piramisként ábrázolta a magyar társadalmat, amelynek csúcsán a hatalmi és a tudáselit képviselői, azaz a vezetők és az értelmiség krémje helyezkedett el, az alján pedig a hatalmi befolyás nélküli, aluliskolázott és viszonylag szerényen fizetett segédmunkások, a parasztok egy része, és a szakképesítés nélküli ügyviteli, adminisztratív dolgozók foglaltak helyet. Andorka Rudolf és munkatársai valamivel később arra a következtetésre jutottak, hogy a magyar társadalmon belül két nagy választóvonal húzható. Az egyik a vezetők és az értelmiségiek, illetve a társadalom többi része között, a másik pedig a szakképzett és a szakképzetlen munkások között. Ugyanebben az időben Szelényi Iván olyan kettős, de egymással érintkező hierarchiaként írta le az 1968 utáni magyar társadalmat, amelynek nagyobbik felét a hagyományos redisztributív-bürokratikus, a kisebbik felét viszont a nyereségorientált piaci viszonyok dominanciája jellemezte. Ennek megfelelően a nagyobbik piramis csúcsán a bürokratikus vezető réteg, azaz a kommunista vagy társutas „káderelit”, a kisebbikén pedig a második gazdaság új vállalkozói rétege trónolt, és mindkettő rendelkezett saját középosztállyal és munkássággal.

Az 1980-as évek elején Kolosi Tamás a késői Kádár-korszak társadalmának olyan leírására tett kísérletet, amely a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely figyelembevétele mellett a különböző típusú egyenlőtlenségek (településtípus, lakás, fogyasztási javakkal való ellátottság, iskolai végzettség és kulturális életminőség, fogyasztási szint és szerkezet, érdekérvényesítési képesség) dimenziói mentén határozta meg a főbb „státuscsoportokat”. A hierarchia csúcsán helyet foglaló elithez a felnőtt népesség 5,6%-át sorolta. Ezt a belsőleg tovább differenciálható kategóriát mindenekelőtt az igen magas színvonalú kulturális és intellektuális fogyasztás különböztette meg a többi csoporttól. Több mint háromnegyedük igen sokat járt színházba, hangversenyre, kiállításra; sokat és rendszeresen olvastak; magas színvonalon és gyakran üdültek külföldön; kiterjedt társasági kapcsolatokkal rendelkeztek, és legfőképpen magas intellektuális követelményeket támasztó munkát végeztek. A csoport közel fele magyar mércével mérve igen jó anyagi életkörülményeket tudhatott magáénak, s csak mintegy harmada élt átlagos vagy nem kiemelkedően jó materiális viszonyok között. Utóbbiak főleg fiatal értelmiségiek voltak. A státuscsoportok alján az „enyhén depriváltak” vagy perifériára szorultak és a „depriváltak” helyezkedtek el, akik az összlakosságnak 11,4, illetve 9,2%-át reprezentálták. A rossz anyagi körülmények, a megélhetési nehézségek-

kel való permanens és mindennapi küzdelem, a „robotolás” mellett e kategóriák életét a szabadidő tartalmas eltöltésének teljes hiányából adódó kulturális „sivárság” jellemezte. A két szélső pólus között Kolosi még másik 9 státuscsoportot különböztetett meg.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

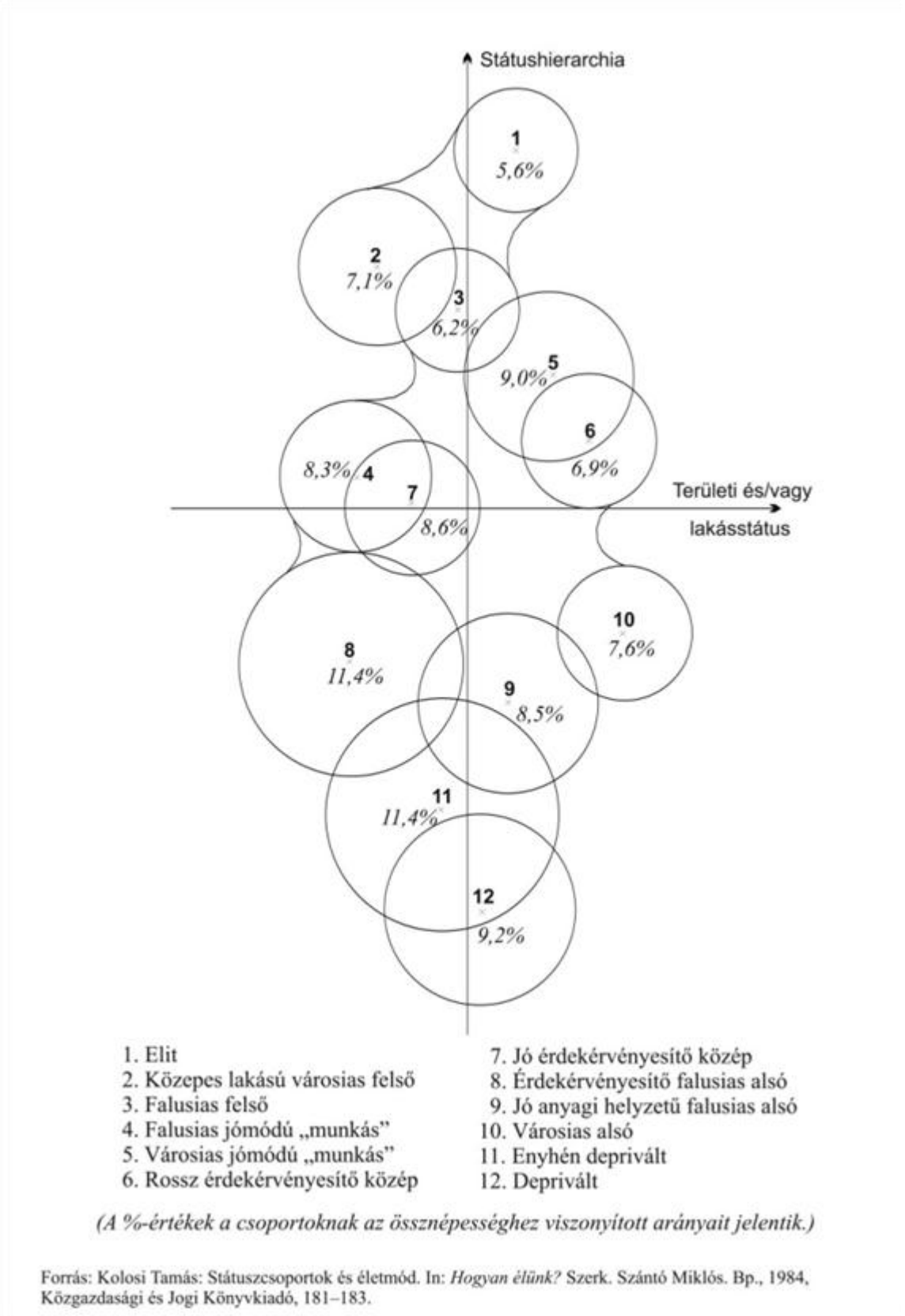

Forrás: Kolosi Tamás: Státuszcsoportok és életmód. In: *Hogyan élünk?* Szerk. Szántó Miklós. Bp., 1984, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 181–183.

29. ábra. A magyar társadalom státuscsoportjai és hierarchiájuk a havi keresetek szerint az 1980-as évek elején

A Kádár-korszak társadalmán belül számos kisebb-nagyobb réteg- vagy csoportellentétet lehetett érzékelni. Az egyik legáltalánosabb a párttagok és a tudatosan pártonkívüliek

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

– jelentős részben vallásos meggyőződésűek – között lappangó ellentét volt. Erről nyíltan természetesen senki sem beszélt, ám egy faluban éppúgy érzékelni lehetett, mint egy kutatóintézetben. Vezető állások betöltéséhez a párttagsági könyv a Kádár-korszak második felében önmagában már egyre kevésbé volt elegendő. Kétségtelen azonban, hogy a karrierépítésben mindvégig előnyt jelentett, kiváltképp a szellemi pályákon. A párttagság így sokak szemében a karrierizmus, illetve a számító pragmatizmus szinonimájává vált, ami az esetek nagy részében igaz is volt. A párttagok és pártonkívüliek közötti választóvonalat ugyanakkor olyan sok más lojalitás – azonos származás, azonos munkahely, foglalkozás és jövedelmi státus, továbbá rokoni kapcsolatok, sportbarátságok stb. – keresztezték, hogy ennek a különbségnek a konfliktuspotenciálja a rendszerváltásig minimális volt. A probléma a mindennapi élet gyakorlatában elintéződött azzal a gyakran hallható relativizálással, hogy párton kívül és belül egyaránt vannak „rendes emberek” és „gazemberek”, továbbá azzal, hogy az 1970-es évek végétől a párttagok gyakran nyíltabban és keményebben kritizálták a párt- és állami vezetők politikáját, mint a pártonkívüliek. Az „egyszerű emberek” (párttagok és pártonkívüliek) körében ezen az alapon egy olyan gyakran hallható nézet alakult ki, amely vezetők („fejesek”) és vezetettek szembenállására egyszerűsítette le a társadalmi ellentétek bonyolult rendszerét.

A vezetők és vezetettek primitív sémájához hasonlított a társadalom gazdagokra és szegényekre osztása. Széles körű ellenérzés eleinte a „maszekok” és a „gebinesek” tevékenységét és életvitelét („kispolgáriság”) övezte, amit alkalmanként az állami propaganda is bátorított. Később ez kiterjedt az „újgazdagok” más kategóriáira is, kivéve az ismert művészeket, akiknek kiemelkedően jó életkörülményeit a társadalom természetesnek találta.

A párttagok és pártonkívüliek ellentétéhez képest, amely a társadalom minden szintjén jelen volt, a zsidók és nem zsidók régi múltra visszatekintő ellentétét csak az értelmiség, és elsősorban a fővárosi elit értelmiség köreiben lehetett érzékelni. Ennek oka részben az volt, hogy a holocaust következtében a zsidóság a vidék életéből csaknem teljesen kiiktatódott, s még a nagyvárosokban is néhány értelmiségi szakmába húzódott vissza. A másik pedig az, hogy a kádári hatalom – mint ezt Lengyel László is megfigyelte – sok tekintetben visszaállította a zsidótörvények, sőt a Tanácsköztársaság előtti egyensúlyi állapotot. Miközben a politikai vezetésben és az erőszakszervezetekben folyamatosan érvényesült egy kimondatlan numerus clausus, aközben az oktatás révén a zsidó származásúak éppen úgy építhették karrierjüket, mint a nem zsidó származásúak. Az antiszemita érzelmek semmiféle hivatalosnak nevezhető támogatást nem kaptak. Mindezek következtében a két világháború között felszított és 1956-ig érzékelhető népi antiszemitizmus csaknem teljesen megszűnt; a kisemberek mindennapi életében a zsidó mint mitikus figura és ellenségkép elveszítette bűnbak funkcióját. Az elit értelmiségen belül azonban – jóllehet sokáig elfojtva – megmaradt ez az ellentét, s mint régen, lényegében a Kádárkorszakban is pozícióharcot és kulturális különbségeket fejezett ki. Különösen a nemzeti kérdés, a magyar múlt, a magyar kisebbségek és általában az úgynevezett sorskérdések megítélésében alakultak ki szignifikáns véleménykülönbségek. Lappangó antiszemitizmus tehát folyamatosan létezett a Kádár-korszakban, de a Fradi és az MTK drukkereinek jelszóháborújától eltekintve ez felszínre sohasem jutott, és a társadalom 1-2%-ánál többet sohasem befolyásolt.

Jóval nagyobb tömegeket jellemzett a cigányellenesség. A cigánylakosság dinamikus demográfiai növekedése, kiemelkedésük faluszéli, megtűrt helyzetükből, amelyben a háború előtt éltek, valamint megjelenésük az iskolákban, a gyárakban és szórakozóhelyeken sokakban ébresztett fel ellenszenvet. Ennek erejét növelte a cigánybűnözők magas száma, s integráltságuk befejezetlenségéből adódó számos kulturális és viselkedésbeli különbség. Mindezek következtében a romák sokak szemében ahhoz hasonló bűnbakká vagy egyszerűen csak ellenszenves figurákká váltak, mint amilyenek évszázadokon át a zsidók voltak. A cigányellenesség irracionalizmusára jellemző, hogy az a bűnözőkkel, a sikeres üzletemberekkel és a rosszul öltözött koldusokkal, kéregetőkkel szemben egyaránt megnyilvánult. Olyasfajta szegregáltságtól és megkülönböztetéstől, mint az amerikai feketék vagy indiánok, mindazonáltal sohasem szenvedtek; integrálásukra számos erőfeszítés történt; cigányellenes pogromok egyszer sem fordultak elő. (Szgy. II/337-343.)

7.25. táblázat - 62. táblázat. Az öngyilkosságok és a májbetegségek okozta halálesetek 100 ezer lakosra jutó száma, 1901-1992

Év	Öngyilkosságok	Májbetegségek
1901-1905	19,2	
1906-1910	19,9	

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1911-1915	20,1	
1920	24,5	
1930	31,0	
1940	24,6	7,4*
1950	22,2	5,0
1955	20,5	
1960	26,0	8,4
1965	29,8	
1970	34,6	12,9
1975	38,1	
1980	44,9	27,7
1985	44,4	43,1
1986	45,3	42,8
1987	45,1	44,2
1988	41,3	43,9
1989	41,6	51,8
1990	39,9	52,6
1991	38,6	56,9
1992	38,7	56,2

Forrás: Devianciák Magyarországon. Szerk. Münnich Iván, Maksony Ferenc. Bp., 1994, Közélet Kiadó, 20-23.

63. táblázat. Az egy főre jutó szeszesital-fogyasztás, 1934-1992 (liter)

7.26. táblázat -

Év	Bor	Sör	Égetett szeszes ital*	Szeszes ital összesen**
1934-38	32,1	3,1	3,3	5,5
1950	33,0	8,3	1,5	4,9
1960	29,9	36,8	2,8	6,1

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1970	37,7	59,4	5,4	9,1
1980	34,8	86,0	9,3	11,7
1985	24,8	92,4	10,9	11,5
1990	27,7	105,3	8,5	11,0
1992	29,8	98,1	7,4	10,5

Forrás: Devianciák Magyarországon. Szerk. Münnich Iván, Maksony Ferenc. Bp., 1994, Közélet Kiadó, 22.

* 50%-os alkoholra átszámolva.

** 100%-os alkoholra átszámolva.

A magyar társadalmon belül létező kisebb-nagyobb feszültségek alacsony konfliktuspotenciálja számos tényezővel magyarázható. Az egyik legfontosabbnak a politikai rendszer jellege, azaz az ellentétek szervezett artikulálásának tilalma tekinthető. Ugyanilyen fontosnak tarthatjuk azonban a kádárizmusra jellemző állandó konszenzuskeresést, az egymással szemben álló érdekek konfliktusából eredő feszültségek folyamatos minimalizálását is. Jelentős konfliktuscsökkentő potenciállal rendelkezett a jövedelmi különbségek sokáig alacsony szintje, továbbá az intragenerációs mobilitás lehetőségének megléte, amely elvileg mindenki számára biztosította a felfelé irányuló pozíciócserét. Ez utóbbiból adódott, hogy az 1960-as és 1970-es évekbeli tipikus magyar család három generációjának tagjai között a falusi, illetve szövetkezeti parasztság, az ingázó vagy városi munkásság, továbbá a fizikai munka világából kitört értelmiség – sokszor párttag- és olykor káderértelmiség – képviselői egyaránt megtalálhatók voltak. A társadalmi ellentétek ily módon gyakran a családokon belüli viták keretében oldódtak fel. Ezek a tényezők együttesen idézték elő, hogy a Kádár-korszak magyar társadalma nem politikai akciókkal vagy utcai demonstrációkkal, hanem politikailag indifferens devianciákkal reagált az őt ért sérelmekre és az érdekeivel ellentétes vagy annak vélt tendenciákra.

Az egészségügyi ellátás kétségtelen fejlődése és a különböző szociálpolitikai juttatások kiterjedt rendszere ellenére a magyar társadalom egészségi állapota és közérzete némely szempontból nem javult, hanem romlott az 1956 utáni évtizedekben. A deviáns viselkedésformák legveszélyesebbike, az öngyilkosság az 1950-es évek közepétől folyamatosan terjedt, és 100 ezer főre számítva az 1980-as évek közepére elérte az évi 44-45-ot. Az egy főre eső hústermelés és tojásfogyasztás mellett sokáig ebben is világelső volt Magyarország. Hasonlóan gyors ütemben nőtt a fejenkénti alkoholfogyasztás és ennek következtében a májzsugorban elhunytak száma. Az 1950-es évek közepén a magyar lakosság évi átlagban még csak 5 liter 100%-os alkoholnak megfelelő italmennyiséget fogyasztott. Az 1980-as évek közepén viszont már csaknem 12 litert. Ezen belül leggyorsabban az égetett szeszes italok fogyasztása nőtt, azután a söré, miközben a borfogyasztás stagnált, majd csökkent.

Az egészségre legártalmasabb égetett szeszes italok fogyasztása – 4,8 liter tiszta alkoholnak megfelelő mennyiség – 1986-ban a második legmagasabb volt a világon. A magyaroknál több alkoholt fogyasztó népek – a franciák, spanyolok, olaszok és portugálok – az egészségre ártalmatlanabb könnyű borok élvezetével érték el elsőbbségüket. Az egy főre jutó alkoholfogyasztás 1984-ben érte el csúcspontját. Ettől kezdve mérsékelten csökkent. Az alkoholos eredetű májzsugorodásban meghaltak száma azonban, amely 5-10 éves késéssel tükrözi az alkoholizmus szintjét, tovább nőtt. Az összes májzsugorodás és májbetegség okozta halálesetek 100 ezer főre eső száma alapján az 1980-as évek közepén Magyarország ugyancsak világelső volt – több százalékponttal megelőzve Olaszországot, Portugáliát és Ausztriát. Ennek alapján az alkoholizmusban szenvedők száma az 1980-as évek közepén közel félmillióra, 1990-ben 588 ezerre volt tehető.

Az alkoholizmus és az öngyilkosság mellett veszélyesen gyorsan terjedtek a különböző lelki betegségek. 1988-ban a felnőtt népesség 17%-a szenvedett kevésbé súlyos, 15%-a pedig közepes és súlyos neurózistól. Enyhe depressziós tüneteket 17%, közepeseket 5% és súlyosakat 3% mutatott. A lelki egészség zavaraira utalnak azok a szociológiai felmérések is, amelyek a feszültségek megjelenési formáit vizsgálták. Ezek szerint 1978-ban álmatlanságról panaszkodott a megkérdezettek 42%-a, 1990-ben 40%-a. 1978-ban kimerültnek érezte magát 52%, 1990-ben 54%. 1990-ben gyakori lelki feszültségről számolt be 60%, fejfájásról 46%, szomorúságról, illetve levertségről 34%.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A deviáns viselkedés különböző formái nem a szocializmus vagy a Kádár-korszak termékei. Az öngyilkosságok gyakorisága a XIX. század vége óta magas Magyarországon, és egyes adatok szerint alkoholból is átlagon felül fogyasztottak a „boldog békeidők" magyarjai. Kétségtelen azonban, hogy az 1950-es évek közepétől olyan nagyarányú romlás következett be, amely mással, mint a társadalom igen gyors és radikális átalakulásával, a mindennapi élet átlagosnál több feszültségével, a nemzeti történelem és az egyének kudarcaival, és mindezekből adódóan egy széles körű értékválság demoralizáló hatásaival nemigen magyarázható. Ugyanez vonatkozik a stressz és a lelki betegségek különböző jeleire is, amelyek mindenütt a modern élet velejárói, ám csak ritkán olyan mértékben, mint Magyarországon. Az 1970-es és 1980-as években a magyar társadalom jobban élt, mint a legtöbb szocialista ország lakossága. Ezért a magasabb életszínvonalért azonban olyan árat fizetett, amelynek társadalompszichológiai következményei az ipari struktúra ésszerűtlen- ségéből és az 1980-as években kialakult adósságcsapdából adódó feladatokhoz hasonlóan egész nemzedékek jövőjét árnyékolhatják be.

5. 5. KULTÚRA, MŰVELŐDÉS, SZÓRAKOZÁS

A Kádár-korszak nemcsak a gazdaság- és társadalompolitika, valamint az oktatás és a tudományos kutatás terén hozott javulást a rákosista diktatúrához képest, hanem a kulturális életben is. Bár a művészeti élet távolról sem lett teljesen szabad, az 50-es évekhez képest lényegesen szabadabbá vált. A „szocialista realizmus" és a „pártosság" megmaradtak mint kívánalmak, de nem voltak többé kötelezőek. Bizonyos tabuk, mindenekelőtt az 1956-os forradalom, a többpártrendszer és a Szovjetunió valós szerepének megkerülése fejében a stílusok, a módszerek, a témák, sőt még a felfogások terén is viszonylag tág tere nyílt az irányzatoknak és az alkotói kísérletező kedvnek. Ennek az új szellemnek az első hivatalos

megfogalmazását az 1958 augusztusában megjelent Művelődéspolitikai irányelvek tartalmazta. (Szgy. II/211-216.) Ez – szakítva a művészetek szocialista egységének voluntarista igényével és a nagyon szoros pártirányítással – kimondta, hogy az épülő szocializmus kulturális élete nemcsak megengedi, hanem igényli is a sokszínűséget. Az 1962-es pártkongresszus után, amelyet már az „Aki nincs ellenünk, az velünk van" szelleme hatotta át, ez a művészeti politika még inkább teret nyert. Az 1962 és 1966 között folytatott intenzív filozófiai, irodalmi, történelmi, vallási és egyéb viták lezárásaként a IX., 1966-os pártkongresszus leszögezte: „Támogatásban részesítjük a nagy tömegekhez szóló szocialista és egyéb humanista alkotásokat, helyt adunk a politikailag, eszmeileg nem ellenséges törekvéseknek, viszont kirekesztjük kulturális életünkből a politikailag ellenséges, antihumanista vagy közerkölcsöt sértő megnyilvánulásokat."[17]

Az új kulturális politika fő irányítója kezdetben Szirmai István, a KB agitációs és propagandaosztályának vezetője (1957-1959), majd egyre növekvő mértékben Aczél György KB-tag (1956-1989), művelődésügyi miniszterhelyettes (1957-1967), PB-tag (1970-1988), s 1967-től 1974-ig, majd 1981-től 1985-ig a KB kulturális ügyekért felelős titkára volt. Aczél 1917-ben született Appel Henrikként egy zsidó származású budapesti munkáscsaládban. 1935-ben csatlakozott a kommunista párthoz, s ettől kezdve pályája Kádáréhoz hasonlóan alakult. Részt vett a háború alatti illegális mozgalomban, 1949 és 1954 között börtönben ült, s némi habozás után 1956 novemberében csatlakozott az MSZMP vezérkarához. Bár magasabb iskolába ő sem járt – a négy elemi mellett a polgári első három osztályát végezte el -, mint autodidakta, amatőr színész, illetve munkásszínjátszó Kádártól és a kádárista vezetők többségétől eltérően kiterjedt, ámbár rendszertelen műveltségre tett szert. Ez, valamint kommunikatív készsége és érzéke az emberek manipulálásához tette alkalmassá arra, hogy az évek folyamán a rendszer egyik legfontosabb emberévé váljon, és a kulturális-művészeti ügyekben az 1960-as évek közepétől szinte teljhatalommal rendelkezzék. A „3 T" néven ismertté vált értelmiség-, illetve művészetpolitika, amely az alkotókat és a műveket három – „támogatott", „tűrt" és „tiltott" – kategóriába sorolta, és amely az érvényes művészetpolitikai elveket konkretizálta, elsősorban az ő nevéhez kötődött. Ezt a politikát Aczél 1957-től képviselte. Támogatott műnek a „pártos" és „szocialista realista", tűrtnek a nem marxista, de a marxizmussal nyíltan nem polemizáló, és tiltottnak a politikailag félreérthetlenül antimarxista és rendszerellenes alkotások számítottak.

A nagyobb szabadságnak köszönhetően a Kádár-korszak kulturális életének egyik fő jellemvonása az irányzatok manifesztálódása lett. Megtizedelve bár és részben némaságra ítélve ezek a részben ideológiai, részben esztétikai áramlatok természetesen korábban is léteztek. Most azonban újjászerveződhettek, informális eszmei, nemzedéki vagy regionális csoportokat, iskolákat, illetve „táborokat" alkothattak, és az olvasókhoz is eljuthattak. Továbbra sem válhattak azonban saját anyagi alappal rendelkező, intézményesült és független szervezetekké.

[17] A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusa. Budapest, 1966, Kossuth, 128.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az irodalmi élet legtekintélyesebb és legbefolyásosabb „szekértábora” a népi írók tovább élő mozgalma volt. Első generációjuk legjelesebb alkotói nemzeti klasszikusokká váltak. Illyés Gyula, Veres Péter és Szabó Pál életműve a Szépirodalmi Kiadó, Kodolányi Jánosé a Magvető, Németh Lászlóé a Szépirodalmi és a Magvető, Erdei Ferencé az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg az 1970-es és az 1980-as években. A második és a harmadik generáció képviselői közül a paraszti élet ábrázolásától az illúzióit vesztett ember problémáinak egzisztencialista megközelítéséig eljutó Sarkadi Imre prózája (Oszlopos Simeon, 1960; Bolond és szörnyeteg, 1960; A gyáva, 1961), Nagy László népköltészettől ihletett és a legmagasabb fokú moralitással áthatott versei, valamint Csoóri Sándor társadalom- és történetpolitikai esszéi (Tudósítás a toronyból, 1963; Utazásfélálomban, 1974; Magyar Apokalipszis, 1980) váltották ki a legtöbb figyelmet. A határon túli magyar szerzők közül mindenekelőtt Sütő András sorolható ide, aki az Anyám könnyű álmot ígér című esszéregényével (1970) vált szélesebb körökben is ismertté. A folyóiratok közül elsősorban a szegedi Tiszatáj, s emellett a debreceni Alföld, valamint a kecskeméti Forrás tartozott orgánumaik közé. Jórészt a népiekhez kötődő fiatalabb szerzők – Fekete Gyula, Kunszabó Ferenc, Végh Antal, Zám Tibor – írták azokat a szókimondásuk miatt gyakran vihart kavart szociográfiákat is, amelyek a két világháború közötti vállalkozás mintájára szervezett és 1968-ban útjára indított Magyarországfelfedezése című sorozatban jelentek meg. A népi irányzat korábban kitüntetett témája, a parasztság a kor elején még fontos volt, a régi parasztvilág eltűnésével azonban idővel egyre inkább elvesztette relevanciáját. Az 1970-es évektől ezért előtérbe került a szomszédos országokban élő, illetve a világban szétszórt magyarság problémája, valamint a különböző társadalmi devianciák jelensége. A népi írók és a hatalom viszonya persze továbbra sem volt problémamentes. Németh László életművének legfontosabb tanulmányai és esszéi – így például a Kisebbségben, a Magyarság és Európa vagy a Szárszói beszéd – csak 1989-ben jelenhettek meg ismét (Sorskérdések); Bibó István műveinek új kiadásáról pedig az 1980-as évek közepéig szó sem lehetett, s még ezután is csak az 1956-tal kapcsolatos írásai nélkül (Bibó István válogatott tanulmányai. 1-3. köt. 1986). Az 1961-ben indult Új Írás főszerkesztője, a népi hagyományoktól induló, majd az avantgárd és az amerikai beatköltők formanyelvének és a keleti mitológiák motívumkincsének elsajátításával a magyar költészet egész kifejezésrendszerét forradalmasító Juhász Ferenc viszont Aczél György legszorosabb baráti köréhez tartozott.

A Nyugat utolsó nemzedékének nagyjai közül Weöres Sándor Tűzkút című kötete először Párizsban jelent meg 1963-ban, s csak a következő évben – a tiltott és a tűrt határeseteként – Budapesten. Ezt követően viszont minden akadály nélkül publikálhatta páratlan formaművészeti képességéről tanúskodó, néhány soros játékverseket és nagylélegzetű filozófiai költeményeket egyaránt tartalmazó köteteit. Kortársa és a Nyugat nemzedékének másik jeles lírikusa, Vas István az 1960-as évek elejétől írt önéletrajzi prózájával (Nehéz szerelem, 1964; A félbeszakadt nyomozás, 1967; Miért vijjog a saskeselyű, 1981) költészetével egyenrangú értéket hozott létre. Vas munkásságát már 1962-ben, Weöresét 1970-ben jutalmazta a kultúrpolitika Kossuth-díjjal.

A par excellence prózaírók közül Ottlik Géza határkőnek bizonyult regénye, a lázadás és a behódolás erkölcsi dilemmáját a legmodernebb prózai technikával megjelenítő Iskola a határon – mint utaltunk rá – már 1959-ben megjelent.

A Nyugat polgári humanista hagyományaival rokon törekvéseket képviselő „újholdasok” közül elsősorban Pilinszky János keresztény-egzisztencialista ihletésű költészete magasodott ki. Harmadnapon című 1959-es kötetét az irodalomtörténet a XX. századi magyar költészet egyik csúcsaként értékeli. A létezés tragikumát megfogalmazó ekkori és későbbi versei egyszerre sugalltak szépséget, áhítatot és üdvözülést, s eközben fájdalmat, nyomorúságot és pusztulást. Nincs megnyugvás hit és Isten nélkül – üzente a költő. Pilinszky mellett, aki csak 1980-ban kapta meg a Kossuth-díjat, az 1960-as és 1970-es években ért be Mándy Iván Krúdyra emlékeztető nosztalgikus, lírai prózája, és teljesedett ki Mészöly Miklósnak a közönyös külvilágnak kiszolgáltatott, védelmet nem találó ember félelmeit megjelenítő művészete. A sokkal kevésbé filozofikus, s éppen ezért jóval ismertebb és népszerűbb Szabó Magda 1958-tól szinte évente jelentkezett regénnyel, színdarabbal, gyermekkönyvvel és tévéjátékkal. Ot 1978-ban jutalmazták Kossuth-díjjal. Az „újholdasok” tanítványai közé tartozik Tandori Dezső, aki az 1960-as évek végén tűnt fel elvont összefüggéseket kifejező és a hagyományos stílusformák mellett nyelven kívüli jeleket is alkalmazó költészetével. A Nyugat „utolsó mohikánjai” és az „újholdasok” nem köthetők úgy irodalmi lapokhoz, mint a népi írók. Leginkább mégis az 1958-tól megjelenő pécsi Jelenkor számított saját fórumuknak.

A szocializmushoz kötődő valamikori avantgárd írók közül Kassák Lajos, aki korábban annyi küzdelemben és vitában kényszerült megvédeni művészi elveit, és aki legtöbb írótársától eltérően tulajdonképpen sohasem alkudott meg, a Kádár-korszakban végre a magyar kultúra elismert, megbecsüléssel övezett és háborítatlanul publikáló alkotóegyénisége lett. A szellemi életbe 1956-os Válogatott verseivel tért vissza, amelyet követően 2-3 évenként jelentek meg kötetei. 1965-ben Kossuth-díjat kapott, 1970-ben kiadták Összegyűjtött verseit. Élete végére festői és grafikai munkássága is mind ismertebb lett, s külföldi kiállításokon is nagy sikerrel szerepelt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Fiatalabb társai közül azonban – nem meglepően – sokan elhagyták a „zászlót". Déry Tibor börtönben és kiszabadulása után írt prózájának központi dilemmájává a rend és a szabadság viszonyának filozofikus kérdései váltak a korábban középpontba állított társadalmi problémák és „osztályharc" helyett. Változott stílusa is: a realista ábrázolást a parabolikus kifejezésmód váltotta fel (G. A. úrX-ben, 1964; Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról, 1971). Lengyel József, aki 1930-tól Moszkvában, 1938-tól pedig szibériai száműzetésben élt, ahonnan csak 1955-ben térhetett haza, elsősorban az orosz lágéréletről számolt be elbeszéléseiben és kisregényeiben. Az emberi méltóságban, a szuverén egyén erkölcsi fölényébe vetett hitét megőrizte, a szocializmus hirdetett igazát és humanizmusát azonban nem támasztották alá írásai. Örkény István, aki eredetileg a Szép Szó köréhez tartozott, 1946-tól 1956-ig viszont a Kommunista Párt, illetve az MDP tagja volt, 1960-tól, amikortól ismét publikálhatott, abszurd „egyperceseivel", valamint groteszk-ironikus drámai paraboláival és allegóriáival (Tóték, 1964; Pisti a vérzivatarban, 1969) ugyancsak az emberi élet nagy dilemmáival viaskodott, és körülbelül arra az álláspontra helyezkedett, hogy életben is maradni és morálisan intaktnak is lenni a XX. század körülményei közepette szinte lehetetlen. A régi munkásírók és -költők közül Benjámin László és különösen Mesterházi Lajos hitelüket vesztették; művészileg fontosat többé nem alkottak. Nagy és őszinte meggyőződéssel álltak ki viszont a szocializmus megújított, emberi és az örök erkölcsi normáknak is megfelelő formája mellett az 1959-es Tűz-tánc antológia szerzői: Váci Mihály, Garai Gábor, Ladányi Mihály, Baranyi Ferenc és a többiek. Hangsúlyozottan közéleti lírájuk esztétikai értékénél jóval nagyobb elismerésben részesült. Egy-egy művüket – például Garaitól az Artistákat vagy Vácitól a Még nem eléget – az 1960-as és 70-es években rendszeresen szavalták iskolai és különböző társadalmi rendezvényeken. A csoport tagjai közül Garai és Váci 1965-ben – Pilinszky, Örkény, Weöres és Nagy László előtt – kaptak Kossuth-díjat. Az 1980-as évekre művészetük anakronisztikussá vált, és minden relevanciáját elveszítette.

A régi, tulajdonképpen még az 1930-as évekre visszanyúló irányzatok újraéledése mellett az 1970-es években esztétikai és művészetfilozófiai szempontból egyaránt új törekvések jelentek meg az irodalomban, illetve általában a művészeti életben. Ezek képviselői azokhoz az ifjabb nemzedékekhez tartoztak, akik már 1945 után születtek, és jórészt 1956-ról is csak gyermekkori emlékekkel rendelkeztek. A kádárizmus számukra olyan adottság volt, amelyhez különbözőféleképpen lehetett viszonyulni, de amellyel együtt kellett élni, és amely helyett igen nehéz volt valami gyökeresen mást elképzelni. Ennek a direkt köz- életiségtől, a realizmustól és a súlyos filozófiai problémák hagyományos megközelítésétől való elfordulásnak lett eredménye az az ironikus, távolságtartó és játékos – „posztmodern" – attitűd, amelyre először a történelmi családból származó és az 1950-es években szüleivel és miniszterelnök nagyapjával együtt kitelepített Esterházy Péter szatirikus és groteszk elemekben bővelkedő Termelési-regényét (1979) kézbe véve figyelhettek fel az olvasók. A modern kísérletező próza másik, a lélektani ábrázolás, a szociológiai elemzés és a mitologikus látásmód újszerű kombinálásának lehetőségeit jelezte Nádas Péter prózája, mindenekelőtt az Egy családregény vége (1977), amely a Simon család legendáján keresztül a zsidóság tragédiákkal teli históriájába engedett bepillantást. A fiatalok első generációs fóruma az 1971-ben induló, 1975-től kéthavonta megjelenő és 1979-től karakteressé váló Mozgó Világ lett; szervezetük pedig az Írószövetség égisze alatt megszerveződő, és ugyancsak az 1970-es évek végén aktív politizálásba kezdő FIJAK, azaz a Fiatal Írók József Attila Köre.

Az irányzatok bizonyos mértékű tolerálása mellett a Kádár-korszak irodalmi életének fontos jellemzője volt az is, hogy ismét polgárjogot nyert a különösebben mély „eszmei mondanivaló" nélküli szórakoztató irodalom, azaz a lektűr. Ennek egyik legszínvonalasabb képviselője Moldova György volt, aki tabukhoz közelítő szokatlan témaválasztásaival – zsidóság és kommunizmus (Magányos pavilon, 1966, Malom a pokolban, 1968), a volt ÁVH-sok „összeesküvése" Kádár ellen a korai 60-as években (Az elbocsátott légió, 1969), az 1944-es budapesti gettó élete (Szent Imre-induló, 1975) – alapozta meg népszerűségét, majd később problémafeltáró szociográfiáival döbbentette meg olvasóit (Tisztelet Komlónak!, 1971; Az Őrség panasza, 1974; Akit a mozdony füstje megcsapott, 1977), Moldovánál igénytelenebb, éppen ezért még nagyobb népszerűségnek örvendő szerző volt Berkesi András, akinek regényei a „szocialista krimi" kategóriájába tartoznak; továbbá Szilvási Lajos, aki szerelmi és háborús történetekkel szerzett magának igen tekintélyes olvasótábort. Olvasottságban a magyar szerzők közül velük csak fi Howard, azaz Rejtő Jenő versenyezhetett, akinek légiós történetei az 1960-as évek elejétől jelenhettek meg ismét.

A lektűrnél igényesebb, de a hivatalos kultúrpolitika propagandatámogatása miatt a lektűrhöz hasonlóan széles körű olvasottságnak örvendtek az 1960-as években Fejes Endre Rozsdatemetője (1962), amely egy félproletár-kispolgár család történelmen kívüli életét mesélte el; Sánta Ferenc Húsz óra című kisregénye (1964), amely egyetemes érvényű kérdéseket is felvetve a magyar falu elmúlt két évtizedéről adott képet; valamint Cseres Tibor Hideg napok (1965) című kisregénye, amely az 1942-es újvidéki vérengzésről mondott ítéletet.

Az 1960-as és 1970-es évek irányzatainak elkülönülését természetesen hiba lenne abszolutizálni. Az egyes csoportok, irányzatok között a valóságban igen sok átjárási lehetőség létezett; sokan ide is, oda is kötődtek. A legtöbb író egyszerre publikált az Új Írásban és a Koríársban, a Tiszatájban és az Írószövetség hetilapjában, az

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Élet és Irodalomban. Ez a nem annyira irodalmi művei, mint inkább vitái miatt kedvelt lap – az És, ahogy még ma is hívják- az 1980-as évek közepéig a magyar értelmiség már-már kötelező szombat reggeli olvasmányának számított. Nyitottsága, frissessége és állandó vitakészsége okán sokáig egy ilyen szintetizáló fórumnak látszott a Valóság című folyóirat is, amely irodalmat ugyan nem, szociográfiákat és esszéket viszont nagy számban közölt, és az 1960-as, 1970-es évek legjobb magyar társadalomtudományi orgánuma volt. Különösen az ifjabb nemzedékek hitték, hogy európaiságnak és magyarságnak, modernségnek és hagyománynak azt a szintézisét, amelyet leginkább Bartók és Kodály életműve szimbolizált, urbánusok és népiek, hívők és ateisták, párttagok és pártonkívüliek egyaránt vállalhatják. Ennek a hitnek volt egyik érdekes terméke az az 1960-as évek elején kialakult értelmiségi társaság, az úgynevezett Belvárosi Kör, amelynek asztalánál a Belvárosi, illetve a Metropol Kávéházban még egymás mellett ült Konrád György és Csoóri Sándor, Jancsó Miklós és Csurka István, Gyurkó László és Kósa Ferenc, s a Valóság egész szerkesztősége. Ugyanebben az időben az „öregek" is megbékélni látszottak: Déry és Illyés, Németh László és Örkény kifejezetten jó viszonyt tartottak fenn egymással. Az évek folyamán azonban ismét szétváltak az utak, és mindazoknak, akik a régi ellentétek megszűnésében vagy áthidalhatóságában bíztak, az 1970-es évek közepétől-végétől keserűen kellett megtapasztalniuk, hogy a régi ellentmondások tovább élnek, tovább hatnak, s a szabadabb légkörben ismét szekértáborokra szabdalják a magyar szellemi életet. „Pontosan érezni lehet, hogy az egyik szerkesztőségben (intézményben, tanszéken stb.) alig mondják ki a nemzet szót, ha kimondják, csikorog a szájuk, és rögtön hozzátesznek valami de-t, pedig-et, ámde-t, mindazonáltal-t (jelezvén, hogy ők nem úgy gondolják, nem nacionalisták, nem narodnyikok), azt a szót pedig, hogy magyar vagy magyarság, már tényleg csak véletlenül ejtik ki, mintha valami eleve rendelt bűn tapadna hozzá. [...] És akkor továbbmegy az ember, és elkerül a másik szerkesztőségbe (intézménybe, tanszékre, közösségbe), ahol viszont bőven lehet hallani nemcsak általában a nemzetről, hanem konkrétan a magyarságról is, de kevesebbet a munkásosztályról, marxizmusról, szocializmusról" – állította ki a látleletet az 1980-as évek elején a szekértáborok közötti „közvetítők" egyike.[22] Az urbánus-népi ellentét újraéledését érzékelve és azt ellensúlyozandó indította meg Aczél és köre 1976-ban az Új Tükör című hetilapot, amelynek egyik szerkesztője, majd főszerkesztője az a Fekete Sándor lett, aki Hungaricusként 1956 végén az egyik első elemzést írta a forradalom okairól, jelentőségéről és a kibontakozásról, és aki ezért 4 évet töltött börtönben.

Az irodalompolitika három nagy kategóriájába való besorolásnak természetesen nem voltak állandó és egyértelmű kritériumai. Ezek a mindenkori politikai helyzet függvényében szigorodtak vagy enyhültek, amelyek érzékelése és érvényesítése elsősorban a szerkesztők feladatai közé tartozott. S ha ők sem bizonyultak elég ébernek, akkor a Művelődési Minisztérium vagy a pártközpont „illetékesei", illetve legfelsőbb szinten maga „Aczél elvtárs" „jártak el". Az első ilyen beavatkozásra a debreceni Alföld és a pécsiJelenkor ellen került sor 1963-1964-ben. Ezt 1966-1967-ben a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán formálódó újbaloldali-maoista csoportosulás elleni fellépés követte, amelynek egyik szenvedő alanyát, Dalos Györgyöt nemcsak a pártból zárták ki és az egyetemről távolították el, hanem felfüggesztett börtönbüntetésre is ítélték. Ennél jóval nagyobb hullámokat vert az 1973-1974-es reformellenes politikai támadás keretében végrehajtott tisztogatás. Ennek egyik célpontja az újbaloldali nézetei és aktivitása miatt a budapesti tudományegyetem bölcsészkaráról Daloshoz hasonlóan már korábban eltávolított Haraszti Miklós volt. A kispesti Vörös Csillag – egykori Hofherr és Schrantz – Traktorgyárban segédmunkásként szerzett 1970-1971-es élményanyagát feldolgozó Darabbér című szociográfiájáért, amelyet a kiadók közölhetetlennek minősítettek, Harasztit 1973-ban perbe fogták, és 1974 elején felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. A példastatuálás átmenetileg hatott. Az 1970-es évek végéig nem kellett újabb retorziókat alkalmazni. Ekkortól azonban egyre többen mondták fel az 1950-es évek végén kötött kompromisszumot, s írtak olyasmiről vagy úgy, ami a tiltott kategóriába tartozott. Az 1980-as évek elején ebből a szempontból új korszak kezdődött. A hatalom ettől kezdve szinte minden évben fellépett valaki vagy valami ellen, miközben a kimondhatóság keretei egyre tágultak és a tabuk köre egyre szűkült.

Az irodalomhoz hasonlóan a képzőművészetben is jelentős pezsgés kezdődött a 60-as években. A korábban megtört hagyomány helyreállt; az idősebb nemzedékek sok jeles képviselője megújult és kiforrott művészettel jelentkezett. Részben hozzájuk kapcsolódva, részben tőlük elkülönülve ugyanakkor újak törtek fel új mondanivalóval. A századelő izmusai, a Bauhaus, Kandinszkij és a második háború utáni pop-art és op-art hirtelen ismét polgárjogot nyertek, amiből rendkívül szerteágazó stílustendenciák bontakoztak ki.

Az európai hagyományokhoz mindig szorosan kötődő szentendrei mesterek közül főleg Barcsay Jenő konstruktivista művészete, valamint Korniss Dezső népi ihletésű szürrealizmusa és 1956 utáni akciófestészete (kalligráfiák) hatott a fiatalabbakra. Ez az örökség elsősorban Bálint Endre bonyolult szimbolikájú, a hétköznapok eldobott tárgyait és a múlt avítt formáit (patkó, lánc, csontdarabok) egyaránt esztétikai tartalommal felruházó művészetében élt tovább. Az 1970-es években számos kiállításon mutatta be újabb műveit, amelyekért 1985-ben Kossuth-díjban részesült. Az ugyancsak Szentendréhez kötődő, de Bálintnál jóval fiatalabb Deim Pál képei és kisplasztikái ugyanakkor végletes egyszerűségükkel és racionalizmusukkal hatottak. Az alföldi festészet hagyományait követő vásárhelyi iskola ugyancsak megújult. Kurucz D. István és mások paraszti

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

tematikája és stilizáló hajlama a mexikói jellegű monumentalizmus és mikrorealizmus eszköztárával, valamint a geometriai absztrakció határát súroló konstruktív fegyelmezettséggel egészült ki. Kurucz

A. művészetét ugyancsak 1985-ben ismerték el Kossuth-díjjal. E két nagy „történelmi" irányzat mellett bontakozott ki az úgynevezett pécsi műhely a konstruktivizmushoz közel álló Martyn Ferenc irányításával. Önálló grafikai kompozíciói mellett Martyn számos irodalmi művet illusztrált, és finomkerámiával is foglalkozott. 1973-ban kapott Kossuth-díjat. Egyik csoporthoz sem igen köthető viszont Kokas Ignác posztnagybányai festészetből kinövő expresszív piktúrája, s különösképpen nem Kondor Béla régi és új irányzatok között szintézist kereső, részben szürrealista, részben szimbolikus-figuratív grafikája és festészete, amelynek egyik legismertebb darabja az 1963-as Darázskirály. Az 1972-es öngyilkosságát megelőző években Kondor megrázó erejű fotókat is készített, valamint verseket is írt. Pi- linszkyhez és Nagy Lászlóhoz egyaránt bensőséges barátság fűzte.

A Rákosi-korszak sematikus eszmék kifejezésére törekvő és optimizmust sugárzó köztéri szobrászatát 1956 után az egyénnek mint történelmi-társadalmi lénynek a középpontba állítása váltotta fel. Ez gyakran egyfajta deheroizáló vagy annak tartott attitűddel párosult. Ez jellemezte Somogyi József hódmezővásárhelyi Szántó Kovács-emlékművét (1965), valamint Varga Imre mohácsi Radnóti-szobrát (1969) és talán leginkább vitatott Parlament melletti Károlyi Mihály--szobrát (1975). A figuratív szobrászathoz vonzódó Varga Imre mellett, aki az említetteken kívül József Attilát, Bartókot, Lenint és Kun Bélát is bronzba öntötte, figyelemre méltó alkotásokat hozott létre Vilt Tibor, a magyar expresszionizmus legkiválóbb szobrásza (Kentaur, 1960; Merengő 1968), valamint Schaár Erzsébet, akinek a műveiben a pop-art és a lélektani realizmus törekvései találkoztak. Ez az épület és az alak összekapcsolásával, illetve a zárt tér és a benne élő ember együttes ábrázolásával a szobrászat műfajhatárait áttörő jellegzetes stílus, amely például az 1974-es Az utcát is jellemzi, számos követőre talált, és külföldön is elismerést aratott.

Az építészetet sokáig a paneltechnológián alapuló, egymástól megkülönböztethetetlen blokkházakból álló lakótelepek sorozatgyártása jellemezte. A Kádár-korszak városépítészetének ezek a magyar építészeti hagyományokhoz egyáltalán nem kötődő lakótelepek a legmaradandóbb emlékei. Az egysíkúság és a hagyománynélküliség, valamint helyenként történelmi városrészek lerombolása miatt az 1970-es években a lakótelep-építést, illetve a Bauhaus-stílust leegyszerűsítő blokkokat sok kritika érte. A dogmává merevedett konstruktivizmussal szemben Csete György és pécsi műhelyének tagjai Kós Károly örökségéhez fordultak vissza, és a századfordulós szecesszióra emlékeztető megoldások alkalmazásával (tulipános házak) kezdtek kísérletezni. Ezzel és egyéb megoldásaikkal az egykori paraszt- és polgárlakások közösségteremtő funkcióját kívánták új életre kelteni. Mások az organikus építészet, azaz a környező természetre ráhangolódó, s egyben a régi magyar építészeti stílus jellegzetességeit is felhasználó emberarcú épületek koncepcióját képviselték. Ez utóbbi irányzat legfigyelemreméltóbb alkotásai – például az 1980-as évek első felében épült sárospataki művelődési ház és gimnázium, valamint az 1990-ben átadott siófoki evangélikus templom – Makovecz Imre nevéhez fűződnek. Az új törekvések másik vitathatatlanul pozitív eredménye az autóforgalom kitiltása a régi városközpontokból, amelyeket sétálóterekké és -utcákká építettek át. A budapesti Váci utca mellett ilyeneket alakítottak ki Szegeden, Kecskeméten, Sopronban és Szombathelyen, majd idővel a legtöbb történelmi jellegű városban.

Az 1970-es években a képzőművészetekben is fellépett az a „békeviselt" vagy posztmodern generáció, amelynek egyik ága a valósághoz és a művészethez egyaránt Esterházyéhoz hasonítható iróniával közeledett (Kárpáti Tamás, Somogyi Győző stb.), a másik pedig az eszközeiben és a politikához való viszonyában egyaránt direktebb tagadás álláspontjára helyezkedett. Ez utóbbi irányzatot, amelynek Hajas Tibor és Jovánovics György voltak a legismertebb képviselői, „posztkonceptnek" vagy „antiművészetnek" nevezik a képzőművészet-történészek.

A zeneművészetben helyére került Bartók életműve, és az 50-es évek első felének bezártsága, középszerűsége után megnyíltak a kapuk a világáramlatok eredményeinek itthoni megismerése és adaptálása előtt. A fordulatot jelentő, nagy vihart kiváltó mű a Kodály-iskola legegyénibb tagjának, Szervánszky Endrének az 1959-es alkotása (Hat zenekari darab) volt, amelyet az újabb nemzedék számos modern, a XX. századi törekvésekkel rokon vállalkozása követett. Ezek közül Petrovics Emil C'est la guerre (1961) és Szokolay Sándor Vérnász (1964) című operája, valamint Szöllősy András, Durkó Zsolt, Kurtág György és Balassa Sándor néhány alkotása emelkedett ki. A legfiatalabb nemzedékek képviselői (Sáry László, Jeney Zoltán, Vidovszky László stb.) az 1970-es és 80-as években az Új Zenei Stúdió körül csoportosultak. Az 1970-es években pályára lépett előadók közül a Liszt- és Bartók-műveket virtuóz módon tolmácsoló Kocsis Zoltán vált legismertebbé.

A populáris zene hagyományos műfajai, az operett, a cigányzene és a magyar nóta – különösen az idősebb generációk és a kevésbé iskolázottak körében – megőrizték népszerűségüket. Erre utal, hogy az 1970-es évtized

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

második legnagyobb filmsikere – a Fekete gyémántok után – a Csárdáskirálynő, az 1980-as évek elejének leglátogatottabb színházi produkciója pedig a János vitéz volt. Az operett, a cigányzene, a magyar nóta és az 50-es években tanult tömegdalok továbbélése mellett azonban két másik könnyűzenei műfaj is teret nyert. A Kodály-módszer szerint folytatott iskolai énektanításnak köszönhetően bővült azoknak a köre, akik megismerték és megszerették a régi típusú magyar népdalokat. A népdaléneklésnek és a néptáncnak az 1970-es években kisebb kultusza alakult ki, amely végül az erdélyi eredetű táncházmozgalomba torkollott. A hatalom ezt eleinte rossz szemmel nézte, s mint nacionalista-narodnyik érzelmek hordozóját tiltotta. Az 1970-es évek végére azonban nagyon bölcsen a „tűrt" kategóriába helyezte át. Ettől kezdve egy- re-másra jelentek meg a Sebő- és a Muzsikás együttes, valamint Budai Ilona és Sebestyén Márta lemezei, amelyek idővel nemzetközi figyelmet is kiváltottak. Ehhez hasonlóan járt egy másik új könnyűzenei jelenség, a beat is. Az 1960-as évek elején alakult első magyar beatzenekarok – az Illés, az Omega és a Metro -, valamint a velük koncertező hosszú hajú és farmeres rajongóik kezdetben gyakran kerültek összetűzésbe a rendőrséggel. A modern könnyűzenei irányzatok iránt érdeklődő magyar fiatalok az 1960-as évek végéig szinte kivétel nélkül a müncheni Szabad Európa Rádió Cseke, azaz Ekecs László által szerkesztett zenei műsorait (Délutáni randevú, Teenager Party) hallgatták. Az 1970-es évekre azonban a Beatles és a Rolling Stones típusú zene is teljes mértékben elfogadott lett, s a Magyar Rádió könnyűzenei műsorai (Csak fiataloknak!) kezdtek konkurenciát jelenteni Münchennek és a zenei műsorai miatt ugyancsak kedvelt Radio Luxemburgnak. Az első Táncdalfesztivált 1966-ban mutatta be a Magyar Televízió. A népzene, a rock és az opera elemeinek sajátos kombinálásával jött létre az első magyar rockopera, az István, a király 1983-ban, amelynek zenéjét az Illés egykori énekese, Szörényi Levente szerezte, szövegét pedig ugyanannak a zenekarnak a szövegírója, Bródy János írta. A darabon végigvonuló kurucos-lázadó, illetve realista-megalkuvó-építő hagyomány szembeállítása egyszerre reflektált a magyar történelem különböző interpretálási lehetőségeire – 1848 és 1867, Szekfű és Bibó -, és kérdezett rá – áttételesen – a kádári konszolidáció teljesítményére és a mögötte meghúzódó mély morális problémára.

A populáris zene új irányzatainak terjedése következtében a magyar társadalom zenei közízlése valamelyest átalakult. Bár a komolyzenét kedvelők aránya továbbra is alacsony maradt, a magyar nótát kedvelőké pedig vezette a rangsort, az operett, a dzsessz és az egyéb műfajok mellett növekedett a népzenét, a könnyűzenét, és ezen belül a popzenét (beat-rock-disco) kedvelők aránya. S mivel ez utóbbiak döntően fiatalok és városiak, az operett- és magyarnóta-kedvelők pedig szignifikánsan idősebbek és/vagy falusiak, néhány éven belül még radikálisabb ízlésmódosulással kell számolnunk. Ezt az ízlésmódosulást erősíti a műholdas televíziózás terjedése is, amely Magyarországon az 1980-as évek utolsó harmadában jelent meg. A Music TV-nek és a többi zenei csatornának köszönhetően a mai huszonévesek többsége ma már ugyanazt a zenei nyelvet beszéli, mint a világ bármely más országának fiatalsága. A szociológiai felmérések mellett a magyar társadalom zenei ízlésének módosulását tükrözi az is, hogy a cigányzenét szolgáltató szórakozóhelyek száma az 1940-es évek és az 1970-es évek között – a turizmus terjedése ellenére – 1000-ről 600-ra, 1989-re pedig 232-re csökkent.

A filmgyártás újabb jelentős alkotásokkal bizonyította, hogy a „mozinak" helye van a művészeti ágak között. 1960-tól évente mintegy 30 játékfilm készült a stúdiókban, amelyek kétharmadát a mozikban forgalmazták, egyharmadát pedig a televízióban mutatták be. A nagy játékfilmek mellett az 1980-as évek közepéig több mint 10 ezer híradó-, dokumentum- és egyéb kisfilm is készült. A játékfilmek túlnyomó többsége – 50-60%-a – a dráma, illetve a művészi igényű alkotások kategóriájába tartozott, s a nyugati világban szokásos arányokkal ellentétben a bűnügyi filmek hányada az összes alkotás 10%-át sem érte el. Viszonylag alacsony, 1975 után 10% alatti számarányban készültek vígjátékok és zenés filmek is. A magyar filmgyártásra korábban oly jellemző könnyed és humoros, de formailag, technikailag tökéletesen kivitelezett nagy sikerű közönségfilmek folyamatossága így megszűnt, s a mindenütt népszerű krimik és akciófilmek nívója sem közelítette meg a világszínvonalat. A művészfilmek terén viszont vitathatatlanul jelentős eredményeket értek el a magyar rendezők, színészek és operatőrök.

A már korábban sikeres idősebb rendezőgárda – Fábri Zoltán, Ranódy László, Bán Frigyes, Makk Károly stb. – mellett az 1960-as években kezdett alkotni az 1945-ös „fényes szelek" nemzedékéhez tartozó Jancsó Miklós és Kovács András, továbbá a náluk is fiatalabb Huszárik Zoltán, Kósa Ferenc, Sára Sándor és Szabó István. A számos kitűnő és nemzetközi elismerésben is részesült alkotás közül az 1960-as évek terméséből Jancsó Miklós filmjei, többek között az 1965-ös Szegénylegények, az 1967-es Csillagosok, katonák, az 1968-as Fényes szelek, az 1970-es Égi bárány emelkednek ki. Egyén és tömeg, hatalom és manipuláció, forradalom és konszolidáció viszonyának teljesen egyéni formanyelvet teremtő parabolisztikus ábrázolásával Jancsó Miklós új fejezetet nyitott nemcsak a magyar, hanem az egyetemes filmművészetben is. Az 1970-es évek nagy sikerei közül egyik legemlékezetesebb Bacsó Péter A tanú című szatírája (1969), amely a korai 50-es évekről mondott megsemmisítő kritikát. Bár mint a tiltott és a tűrt határán mozgó alkotást csak 1978-ban mutatták be, s még sokáig ezután is csak zártkörű klubokban és eldugott kis mozikban játszották, a Péter Gábor alakjából mintázott „Virág elvtárs" egyes mondatai – „A nemzetközi helyzet fokozódik"; „Az élet nem habostorta" – néhány év alatt össznépi szólásmondássá váltak. Ugyancsak emlékezetes a Krúdy Gyula világát szuverén módon, de mégis

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

hitelesen megidéző Szindbád (1971), amelyet Huszárik Zoltán rendezett. Az 1980-as éveket Szabó István Mephisto című filmje vezette be, amely a művész és a hatalom kapcsolatának összetett problémáját ábrázolta a Harmadik Birodalom viszonyait díszletnek választva. A film minden korábbinál nagyobb nemzetközi sikert aratott: 1981-ben Cannes-ban a kritikusok nemzetközi díját, 1982-ben pedig a legjobb külföldi filmnek járó Oscar-díjat kapta. Az utóbbi évek számos kitűnő alkotása közül Mészáros Márta szociográfiai és életrajzi elemekben bővelkedő trilógiája – Napló gyermekeimnek (1982), Napló szerelmeimnek (1987) és Napló apámnak, anyának (1990) – emelkedik ki, amely az 50-es és 60-as évek világát egy Moszkvában nevelődött és 1946-ban hazatért kádercsaládból származó értelmiségi szemszögéből láttatja. Ezekben és az itt nem említett filmekben, valamint a színházi előadásokból magyar színészek tucatjait ismerte és szerette meg a közönség. A férfiak közül a legsokoldalúbb alakításokat Páger Antal, Pécsi Sándor, Sinkovits Imre, Darvas Iván, Garas Dezső, Kállai Ferenc, Latinovits Zoltán és Huszti Péter, a nők közül Dayka Margit, Sulyok Mária, Ruttkai Éva, Psota Irén, Tolnay Klári és Törőcsik Mari nyújtotta.

Az 1960-as évek második felében új irányzatként jelent meg a dokumentarizmus, amely a francia és olasz cinéma véritéhez, illetve cinéma directhez hasonlóan a tények látszólag szenvtelen bemutatásával tárta fel a társadalmi fonákságokat és a rejtett ellentmondásokat. Ezek sorát Sára Sándor cigányokról készített műve (Cigányok, 1962), valamint Kovács András két filmje, a Nehéz emberek (1964) és a Falak (1967) nyitotta meg, amelyeket az 1970-es években Schiffer Pál alkotása követett az ingázókról (Fekete vonat, 1970), valamint Dárday István (Jutalomutazás, 1974), Kósa Ferenc (Szembesítés, 1974; Küldetés, 1977) és Gazdag Gyula (Hosszúfutásodra mindig számíthatunk..., 1969; A bankett, 1979) számos változatos tematikájú műve. A műfaj egyik utolsó nagy sikerű alkotása, az 1982-es Pergőtűz, illetve Krónika – Sára Sándor, Csoóri Sándor és Hanák Gábor munkája – volt, amely a 2. magyar hadsereg doni katasztrófáját mutatta be a túlélőkkel készített interjúk alapján. Mint a magyar filmművészet oly sok más alkotása, ez is a tűrt és a tiltott határán helyezkedett el. A pártközpont utasításának engedelmeskedve az első részek bemutatása után a Magyar Televízió végül levette műsoráról. A kisfilmek kategóriájában

Rófusz Ferenc A légy című 1981-es rövid rajzfilmje kapta meg a legnagyobb nemzetközi elismerést: az Oscart.

A társadalom kulturális érdeklődését, művelődési viszonyait két tendencia tartós érvényesülése jellemezte. Egyrészt tovább nőtt a kultúra termékei iránti kereslet, amelynek eredményeként az 1980-as évekre lényegében mindenki a kultúra valamely ágának fogyasztójává vált. Másrészt átalakult az egyes ágazatok iránti érdeklődés. A művelődés közösségi formái és intézményei leértékelődtek; a kultúrafogyasztás színterévé növekvő mértékben az otthon vált. A kulturális termékek új fogyasztói köre elsősorban a falusiak, illetve a termelőszövetkezeti tagok közül került ki. Erre utaló adat, hogy miközben a munkások és a szellemi dolgozók kulturális kiadásainak összjövedelmükhöz viszonyított arányai 1960 és 1983 között alig változtak, a szövetkezeti parasztság ilyen célú kiadásai jövedelmeik 2,2%-áról 3,8%-ára emelkedtek. A kulturális aktivitás (könyvolvasás, tévénézés stb.) rétegenkénti vizsgálata ugyancsak azt bizonyítja, hogy a korábban leginkább elmaradott falusiak művelődési igénye nőtt a leggyorsabban. E téren tehát érvényesült bizonyos mértékű kiegyenlítődés. Az iskolai végzettségből, lakóhelyből, foglalkozásból és részben a tradícióból adódó különbségek azonban természetesen továbbra is megmaradtak, amelyek mind az idő- és pénzráfordítás, mind pedig a fogyasztott termékek színvonala terén megmutatkoztak. Az 1970-es évek végén kulturális cikkekre és szolgáltatásokra az úgynevezett vezetők és értelmiségiek évi átlagban kétszer annyit (2080 Ft) fordítottak, mint a munkások (968 Ft), és csaknem háromszor annyit, mint a szövetkezeti parasztság (698 Ft). Az úgynevezett magaskultúra rendszeres fogyasztói (az összlakosság mintegy 10%-a) szinte kizárólag az első kategóriából kerültek ki.

A könyvkiadás terén folytatódott a könyvek számának és példányszámának dinamikus növekedése. 1960 és 1985 között a kiadott könyvek és füzetek száma csaknem megkétszereződött, s ezzel 10 ezer fölé emelkedett. Mintegy 250%-os növekedést elérve a példányszám az 1980-as évek közepén meghaladta az évi 100 milliót. 1000 lakosra 1955-ben és 1960-ban egyaránt 53-53 könyv és füzet, 1984-ben viszont már 98 jutott. Ennek alapján az európai országok között Magyarország 1970 körül Franciaországgal, Belgiummal és Bulgáriával együtt a középmezőnyben; 1980 körül viszont Ausztriával, az NSZK-val, Finnországgal és Hollandiával együtt – a szocialista országok közül egyedül – az első egy- harmadban helyezkedett el.

A könyvkiadás mennyiségi eredményeinél is fontosabb volt azonban a propagandakiadványok számának csökkenése, valamint korábban ismeretlen vagy tiltott külföldi szerzők műveinek a lefordítása és olcsó áron való terjesztése. Az 1960-as évektől az amerikai, angol és francia szerzőktől kiadott szépirodalmi művek példányszáma egyre növekvő mértékben haladta meg a szovjet-orosz auktorok műveinek példányszámát. Gorkij, Solohov, Szimo- nov, Gajdar és Katajev művei után, illetve mellett így egyre többen olvastak Faulknert, Dreisert, Maugham-ot, Steinbecket, Feuchtwangert, Mauriacot, Moraviát és másokat. A külföldi írók 1960 és 1982 közötti „toplistáját” persze nem ők, hanem Agatha Christie (2,6 millió) és Robert Merle (2 millió)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

vezették. Igen fontos és figyelemre méltó azonban, hogy közvetlenül utánuk Thomas Mann (2 millió) következett, majd Georges Simenon (1,8 millió) után Hemingway (1,7 millió). Nemcsak az olvasó emberek száma növekedett tehát hatalmas iramban, hanem az igényes irodalmat olvasóké is. A nagy példányszámú klasszikusok és a sekélyes bestsellerek mellett 100 és 300 ezer közötti összpéldányszámban keltek el Proust, Joyce, Kafka, Camus, Sartre, Dürrenmatt, Beckett, Ionesco, sőt az amerikai úgynevezett beatnemzedék képviselői közül Salinger és Kerouac művei.

7.27. táblázat - 64. táblázat. A kultúra és művelődés néhány mutatója, 1950–1984

Év	Kiadott könyvek és füzetek		Időszaki sajtó termékek		Kulturális intézmények száma					A kulturális rendezvények látogatói (millióban)				
	száma	példányszáma (millió)	száma	példányszáma (millió)	Könyvtárak	Mozik	Színházak	Múzeumok *	Művelődési otthonok	Mozi	Színház	Múzeum	Ismeretterjesztő előadás	Műsoros estek
1950	4 219	61	334	475	4 333	1549	17	62	433	47,1	3,0	1,3	-	-
1960	5 335	42	590	705	9 773	4558	32	93	2770	140,1	6,4	3,6	-	-
1970	5 238	58	859	1101	9 251	3879	34	183	4656	79,6	5,6	7,2	4,7	6,8
1980	9 254	104	1648	1385	10 498	3624	33	487	2554	60,7	5,6	16,2	4,7	9,0
1984	10 421	116	1656	1433	9 580	3794	40	594	2505	71,0	6,2	19,2	4,3	8,7

Forrás: Köpeczi Béla: A magyar kultúra útja 1945-1985. Bp., 1986, Kossuth Könyvkiadó, 210-215.

* Az 1970 utáni növekedést a számbavétel módszerének megváltozása okozta.

A magyar szerzők között – ami persze a kötelező iskolai olvasmányok listájával is összefüggött – változatlanul Jókai állt az élen. 1945 és 1982 között 435 kiadásban 15,8 millió példányban keltek el művei. Jókait Móricz, Mikszáth, Móra, Arany, Gárdonyi, Krúdy és Petőfi követte. A két háború közötti vagy 1918 előtti konzervatív-nemzeti irányzat szerzőit, például Herczeg Ferencet vagy Zilahy Lajost sokáig nem adták ki. Zilahy egyes művei az 1980-as évek elején, Herczeg Ferencé pedig 1985-ben jelenhettek meg ismét. 1983-ban látott napvilágot Hamvas Béla három régi, még az 1930-as években publikált esszéje is (A világválság). Szabó Dezső fő művei az egész Kádár-korszakban anatéma alatt álltak, és nem adták ki Márai Sándor írásait sem. A kortárs magyar írók közül legnagyobb, 0,5-1 milliós példányszámban Fekete István kitűnő gyermekregényei, a Bogáncs és a Tüskevár (1957), a Téli berek (1959) jelentek meg, amelyek az Egri csillagokkal, A kőszívű emberfiaival és A Pál utcai fiúkkal együtt az 1956 után szocializálódott nemzedékek irodalmi műveltségének alaprétegéhez tartoznak. Az 1970-es és 1980-as években ehhez hasonló sikert ért el gyermekregényeivel és meséivel Lázár Ervin. Fekete regényeit Szilvási Lajos, Berkesi András és Szabó Magda különböző esztétikai szinteket jelentő művei követték 0,3 és 0,5 millió közötti kötetenkénti példányszámmal. Németh László regényei ugyanebben az időben 200-250 ezer, a Képzelt riport... Déry Tibortól 178 ezer, és Örkény István Egyperces novellái 145 ezer példányban keltek el.

A közművelődési könyvtárak száma 1955-től nem növekedett, hanem 9-10 ezer körül stagnált. A könyvtári állomány viszont meghétszereződött, s ezzel 1985-re csaknem elérte az 50 milliót. Az országos szakkönyvtárakat és az iskolai könyvtárakat is beszámítva a könyvtárak száma 1982-ben 15 ezerre, a könyvtári könyvállomány pedig több mint 100 millió kötetre rúgott. A közművelődési könyvtárakból kölcsönözhető könyvek és a lakosságszám hányadosa alapján Magyarország 1970-ben és 1980-ban egyaránt az európai országok élcsoportjához tartozott – Dánia, Bulgária és Finnország után következve a sorban. A kölcsönzési forgalom ugyanakkor csak 1970-ig növekedett, akkortól kezdve enyhén csökkent, illetve stagnált. Az 1960-as évektől minden ötödik magyar állampolgár – összesen tehát 2 millió fő – iratkozott be tagnak valamelyik könyvtárba, s egy-egy olvasó az 1970-es évek közepéig évente 25, az 1980-as években pedig 22-23 könyvet

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kölcsönzött. Az olvasók túlnyomó többsége fiatal – 40% 14 éves vagy ennél fiatalabb, 17% pedig 15-18 éves diák – volt.

Az időszaki sajtótermékek száma 1960 és 1985 között kevesebb mint 600-ról közel 1700-ra, éves példányszámuk pedig 700 millióról 1,4 milliárdra nőtt. A címek számának növekedése elsősorban új folyóiratok indításából adódott, a példányszámé pedig az újságolvasás tömegessé válásából. Az ország több mint 20 napilapja 1960-ban 472 millió, 1985-ben 916 millió példányban jelent meg. A napilapok 1000 lakosra számított példányszáma alapján Magyarország Lengyelországgal, Csehszlovákiával együtt az európai országok középmezőnyében helyezkedett el, jóval megelőzve a balkáni és a dél-európai országokat. Egy reprezentatív felmérés tanúsága szerint 1981-ben a 10 évesnél idősebb népesség 87%-a vallotta magát rendszeres vagy esetenkénti újságolvasónak, s 76%-a folyóirat-olvasónak. Társadalmi rétegek szerint vizsgálva ezeket az eredményeket a kutatók azt állapították meg, hogy a szellemi foglalkozásúak kevés kivétellel valamennyien olvastak valamilyen sajtóterméket, a munkásoknak viszont csak valamivel több mint háromnegyede, s a szövetkezeti parasztoknak csak mintegy fele.

A hat országos napilap közül legnagyobb, 700 ezer körüli napi példányszámban az MSZMP napilapja, a Népszabadság jelent meg. Mivel ennek cikkeiből és kommentárjaiból lehetett leginkább nyomon követni a párt politikájának alakulását, a legtöbben ezt vásárolták, és persze a közintézmények is ezt rendelték meg elsősorban. Főszerkesztője mindig valamely magas rangú pártfunkcionárius, 1961-1965-ben például Komócsin Zoltán, 1978-1980-ban Nemes Dezső, 1982-1985-ben Berecz János volt. Ennél jóval kisebb, napi 200 és 300 ezer közötti példányban kelt el a Népszava, amely az 1948-as pártegyesülés óta a szakszervezetek lapjaként jelent meg, a régi bulvársajtó hagyományait követő Esti Hírlap, amelyet 1956-tól adtak ki, továbbá a sporteseményekről tudósító Népsport. A Hazafias Népfront orgánumaként megjelenő Magyar Nemzet, amelyet elsősorban a nemzeti beállítottságú értelmiség vásárolt, 1970 és 1985 között 100-120 ezer körüli példányszámot ért el, a kormány félhivatalos lapjának számító – 1968-tól kiadott – Magyar Hírlap pedig 50 ezer körülit.

A folyóiratok közül – a műsorközlő Rádió és Televízió Újságot nem számítva – legtöbben a sokféle információt közlő és nem kifejezetten igényes Nők Lapját olvasták, amely 1970 és 1980 között 600 ezerről 1 millió fölé emelte heti példányszámát. Ezt megközelítő népszerűségnek örvendett néhány vegyes családi lap, mint például a Családi Lap és a Képes Újság, valamint a rejtvényei és képregényei miatt kedvelt Füles. 1970 és 1985 között jelentősen, 373 ezerről 500 ezer fölé emelte heti példányszámát a Szabad Föld, ami ugyancsak a falusi lakosság olvasási kedvének növekedését jelezte. A valaha népszerű vicclap, a Ludas Matyi példányszáma ugyanezen idő alatt 600 ezerről 331 ezerre csökkent. Az Élet és Irodalmat 1970-ben mintegy 25 ezren, az 1980-as években viszont már több mint 50 ezren vásárolták. A havonta megjelenő folyóiratok közül jelentősen, 12 ezerről 24 ezerre növelte példányszámát a Valóság, míg az Új Írás példányszáma drasztikusan – 17 ezerről 7 ezerre -, a Kortárs pedig mérsékelten csökkent. 1980-tól mérséklődött az érdeklődés a párt hivatalos elméleti lapja, a Társadalmi Szemle iránt is, amelynek példányszáma 5 év alatt felére, 48 ezerről 24 ezerre esett vissza. Előfizetőinek többsége a közintézmények közül került ki.

A rádió helye és szerepe a tömegkommunikációs eszközök rendszerében alapvetően átalakult. A szabadidő-eltöltés modern eszközéből, amely még az 1950-es években is volt, a mindennapi élet természetes tartozékává vált. Bár az előfizetők száma 1960-ig még gyorsan, 1955-höz képest több mint 50%-kal nőtt, ettől kezdve alig emelkedett tovább. 1960-ban 2,2, 1979-ben 2,6 millió készüléket tartottak nyilván. Ez részben a piac telítettségére utalt, részben pedig arra, hogy a vezetékes rádiók mellett és helyett rohamosan terjedtek a tranzisztoros táska- és zsebrádiók, valamint az autórádiók, amelyeket nem kellett bejelenteni. A rádió-előfizetés rendszere ezért 1980-ban meg is szűnt. Erre az időre lényegében minden család rendelkezett rádióval, sőt a legtöbb család többel. Ezzel párhuzamosan a rádióhallgatás jellege is megváltozott. Míg korábban kulturális eseménynek számított egy-egy műsor meghallgatása, az 1970-es évektől egyre inkább a napi tevékenység olyan hangeffektusokkal járó tartozékává vált, amelyre külön időt és figyelmet csak ritkán fordítottak az emberek. Az olyan, korábban nagy hallgatottságnak örvendő műsorok, mint amilyen például az egész Kádár-korszakot végigkísérő, erősen propagandisztikus jellegű rádiójáték-sorozat, a Szabó család volt, elveszítette népszerűségét, a különböző információs és odafigyelést nem igénylő zenés műsorok viszont felértékelődtek.

A rádió szerepének megváltozása jelentős részben a televízió megjelenésének, illetve gyors elterjedésének következménye volt. A televízió, amelyet a két világháború között találták fel, Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a háborút követő években terjedt el. Magyarországon 1953-ban kezdődtek meg a kísérleti adások, és a rendszeres műsorszolgáltatás 1958-ban indult. A kedden, csütörtökön, szombaton és vasárnap sugárzott műsor heti átlagos időtartama ekkor még nem érte el a 20 órát, s az egész országban összesen még csak 16 ezer készüléket regisztráltak. Az emberek eleinte kultúrházakban, üzemi klubokban, téeszirodákban néztek tévét. A tévé-előfizetők száma az 1960-as évektől az 1970-es évek közepéig rendkívül gyorsan, ezután pedig mérsékeltebben nőtt, s ezzel 1985-re megközelítette a 3 milliót. 1000 lakosra 1958-ban 2, 1960-ban 10,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1965-ben 82, 1970-ben 171, s 1980-ban 258 készülékjutott. Az európai országok rangsorában Magyarország ezzel 1970-ben a 13., 1980-ban pedig a 11. helyen állt – Ausztriával, Olaszországgal és Csehszlovákiával együtt a középmezőnyben. A készülékek társadalmi rétegenkénti eloszlása kiegyenlített volt. 1982-ben 100 háztartásra a munkásoknál 108, a parasztságnál 100, a szellemi dolgozóknál 118 készülék jutott. A készülékek számának növekedésével párhuzamosan az adásidő is folyamatosan emelkedett. Az első és az 1980-tól működni kezdő második csatorna heti átlagos műsorideje 1985-re megközelítette a 100 órát. A világ fejlettebb feléhez viszonyítva nagy lemaradás mutatkozott azonban a színes technika terén. A kísérleti színes adások – több évtizedes lemaradással – Magyarországon 1969- ben kezdődtek, és az összes műsoridőnek 1982-ben még csak 60%-át sugározták színes technikával. Ugyanebben az időben még a készülékek jelentős része is csak fekete-fehér adások vételére volt alkalmas. A színes televíziózás Magyarországon csak az 1980-as évek második felében terjedt el.

A televíziózás elterjedése jelentősen megváltoztatta az emberek szórakozási szokásait. A szabadidő-eltöltés közösségi formáinak háttérbe szorulásáért elsősorban a tévé volt felelős. A vacsora és a lefekvés közötti 2-3 órát a magyar családok túlnyomó többsége az 1970-es évektől saját otthonában, saját tévékészüléke előtt töltötte – lényegében a műsor jellegétől és színvonalától függetlenül. Ez a 2-3 óra általában az esti mesével kezdődött, a közvélemény-formálás szempontjából kitüntetett jelentőségű Híradóval folytatódott, s egy játékfilmmel fejeződött be. A tömegízlést befolyásoló szórakoztató műsorok közül több millióan nézték a Ki mit tud? címmel 1962-től megrendezett vetélkedőket, a Táncdalfesztiválokat és a Röpülj páva című népzenei és népi táncos fesztiválsorozatot. Az 1980-as évek utolsó harmadában, a műholdas adások megjelenésével a Magyar Televízió ízlés- és véleményformáló monopóliuma mérséklődött.

A tévénézés általánossá válásával egyidejűleg csökkent az érdeklődés a mozi iránt. A mozik száma 1965-ig növekedett. Ekkor a települések 96%-ában vetítettek filmeket rendszeresen. Ettől kezdve csökkenés kezdődött, amely az 1980-as évek elejéig tartott. Ebben az időben már csak a települések 77-78%-ában működött filmszínház. A nézők száma ennél sokkal drasztikusabban esett vissza. A csúcspontnak ebből a szempontból 1960 tekinthető, amikor 140 millió mozijegyet adtak el, tehát egy átlag magyar állampolgár ebben az évben 14 mozifilmet nézett meg. 1970-re, tehát egyetlen évtized alatt ez a szám 79 millióra, majd 1980-ra 60 millióra zuhant. Ezt követően enyhe emelkedés kezdődött, és az 1980-as évek első felében évi 70 millió körül stabilizálódott a nézőszám. Ez kicsit több volt, mint 1950-ben, de jóval kevesebb, mint 1955-ben. A mozik férőhelyeinek kihasználtsága ekkor 40%-os szinten mozgott.

A nézőszám enyhe emelkedése az 1980-as évek első felében valószínűleg a filmválaszték átalakulásával magyarázható. 1960 és 1982 között a jórészt még mindig politikai jellegű szovjet filmek száma évi 46-ról 32-re csökkent, a főleg kaland- és akciófilm kategóriába tartozó amerikai gyártmányú filmek bemutatóinak a száma pedig 8-ról 26-ra emelkedett. A szovjet filmeket 1960-ban 28, az amerikaiakat 12 millióan nézték. Ugyanezek a számok 1982-re 7, illetve 20 millióra változtak. 1982-ben legtöbben (2,6 millióan) a Ben Hurra, azután A Birodalom visszavágra, s ezt követően a Keresztapára voltak kíváncsiak. A magyar filmek, s ezen belül elsősorban a magyar művészfilmek iránt ugyancsak csökkent az érdeklődés. Az egyetlen kivételnek ez alól a Mephisto bizonyult, amelyre 1981—1982- ben közel 1,2 millióan váltottak jegyet – hozzávetőleg félannyian, mint a Csárdáskirálynőre

1971-ben.

A színházlátogatók száma ugyancsak csökkent, ámjóval kisebb mértékben, mint a moziba járóké. A nagy ugrás e téren 1950 és 1955 között következett be, amikor évi 3 millióról 6,7 millióra emelkedett a nézőszám. Ettől kezdve – kisebb-nagyobb ingadozással – 6 millió körül ingadozott a színházlátogatók száma. Ez részben a motorizáció terjedésének volt köszönhető (a vidéki és a budapesti színházak előadásai lényegében minden gépkocsi-tulajdonos számára könnyen elérhetővé váltak), részben pedig a szervezett iskolai színházlátogatásoknak. Ezek mellettjelentős szerepetjátszott a színházak igen nagymérvű, mintegy 70%-os állami szubvencionálása is. Ez tette lehetővé, hogy az 1980-as évek elején a lakosság átlagosan kevesebb mint 30 Ft-ot fizetett egy színházjegyért, alig többet, mint egy mozijegyért. A közönség leginkább a zenés vígjátékok, az operettek, a kabarék és – új jelenségként – a musicalek iránt érdeklődött. Az 1982-es bemutatókról készített statisztika szerint legtöbben – 85 ezren – a „Meddig lehet elmenni?” című kabarét nézték meg, amely a Kádár-korszakra oly jellemző módon tréfaként, viccként mondta el azt, amit a demokratikus országokban a politikai vitákban szoktak. Ezt aJános vitéz követte 84 ezer látogatóval, miközben Schaffer Amadeusára nagyjából annyian – 55 ezren – voltak kíváncsiak, mint a Marica grófnőre, a Bánk bánra és a Háry Jánosra. Miközben a színházi előadások iránti érdeklődés stagnált, a komolyzenei hangversenyekre járók száma 0,4 millióról 1,2 millióra nőtt, tehát megháromszorozódott. Ez elsősorban a zenei oktatás általánossá válásával és ezzel összefüggésben az ifjúsági bérleti előadások rendszeresítésével volt magyarázható. Egy hangversenyjegy 1982-ben átlagosan 26 Ft-ba került, amelyhez a költségvetés 36 Ft-ot tett hozzá.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A sport elveszítette azt a kitüntetett helyét, amelyet az 1950-es években élvezett a szabadidő-eltöltésben. A versenyeztetésen, a nagy rendezvényeken és a kampányszerűségen alapuló mozgalmak a politikailag és kulturálisan egyaránt új helyzetben talajukat és értelmüket vesztették. A központilag szervezett és részben militarista jellegű testedzést felváltották az individuális jellegű szabadidősportok: a tenisz, az úszás, a síelés, a széllovaglás, a kocogás, a kerékpározás, az aerobic és legújabban a body building, vagyis a testépítés. Bár az igazolt versenyzők száma szerint legnépszerűbb sportágnak változatlanul a labdarúgás számított, ezután pedig a kézilabda, a tömegérdeklődés határozottan csökkent a labdajátékok iránt. A sportolni vágyók érdeklődésének átalakulását egyrészt a teniszpályák, az úszómedencék, a fedett tornatermek és a kondicionálótermek számának rohamos növekedése, másrészt a foci- és röplabdapályák számának csökkenése jelezte.

A versenysportok vonzereje ugyancsak mérséklődött. Bár az igazolt versenyzők száma (300 ezer) 1955 óta érdemben nem változott, a sportegyesületek száma 1964 és 1980 között 4600-ról 3900-ra, a szakosztályok száma pedig 19 ezerről 11 ezerre esett vissza. A tömegsportok szerkezetének átalakulásával, a versenysportok vonzerejének csökkenésével, valamint az iskolai testnevelés leértékelődésével egyaránt összefügghet, hogy a magyar élsportolók teljesítményei egyre inkább elmaradtak a korábbiak mögött. Az 1952-es olimpiai csúcsot, amikor a magyar sportolók 16 aranyérmet szereztek, soha többé nem sikerült elérni. Bár az 1964-es és az 1968-as 10-10 aranyérem még jó eredménynek számított, a trend ettől kezdve lefelé haladt, és 1976-ban már csak négy aranyérmet szereztek a magyar sportolók, noha a versenykategóriák száma időközben nem csökkent, hanem nőtt. A legsikeresebb élsportolók ezekben az években az öttusázók, mindenekelőtt Balczó András, valamint a kard- és a párbajtőrvívók, köztük Kárpáti Rudolf és Kulcsár Győző volt. A vízilabdázók háromszor, 1956-ban, 1964-ben és 1976-ban, a labdarúgók kétszer, 1964-ben és 1968-ban értek el olimpiai első helyezést.

Az olvasás és a tévénézés mellett a magyar társadalom életmódjának szerves részévé vált a turizmus, s ezen belül elsősorban a nyaralás. Ennek egyik tipikusan szocialista formája az úgynevezett szociálturizmus, azaz az igen olcsó vállalati vagy szakszervezeti üdültetés volt. Egy-két hetes ingyenes vagy kedvezményes beutalóban 1960-ban félmillióan, az 1980-as évek közepén 1,5 millióan részesültek. Ezt kezdetben a társadalom minden rétege igénybe vette, később inkább az alsó és középső rétegek. A tehetősebb családok az 1970-es és 1980-as években jobbára saját hétvégi házat építettek vagy vásároltak maguknak valamelyik üdülőövezetben, s nyári szabadságuk jó részét és hétvégeiket a továbbiakban inkább ezekben töltötték. Az építkezési lázra jellemző, hogy csupán 1981 és 1987 között 30 ezer nyaraló épült fel. A motorizáció terjedésével párhuzamosan vált népszerűvé a nyaralásnak egy másik individuális és viszonylag olcsó formája: a kempingezés.

A belföldi üdülés általánossá válása mellett rohamosan nőtt azoknak a száma, akik szabadságuk alatt hosszabb-rövidebb időre külföldre utaztak. 1956-ig erre gyakorlatilag nem volt lehetőség. Az 1960-as években viszont – amint erre már utaltunk – a tömeges méretű külföldi turizmus politikai és anyagi feltételei egyaránt megteremtődtek. 1960-ban még csak 300 ezren, 1970-ben viszont már 1 millióan, és 1980-ban 5,2 millióan léptek ki az országból. Többségük a szomszédos szocialista országokba, de igen sokan a félig Nyugatnak számító Jugoszláviába, amelynek csodálatos tengerpartját az 1970-es években fedezték fel a magyarok másodszor, s közel félmillióan kifejezetten Nyugatra.

Ez a viszonylagos, de a szocialista országokban páratlan utazási szabadság a kulturális pluralizmussal együtt ugyancsak a Kádár-korszak liberalizmusának volt jele. A magyarok – elsősorban a fiatalok és a szellemi foglalkozásúak – örültek ennek, és az egyre táguló szabadság jeleként értékelték. A magyar és a nyugati viszonyok összehasonlítása, amit minden Nyugatra utazó elvégzett magában, ugyanakkor – a megtűrt nem marxista irodalmi és egyéb művekhez hasonlóan – erodálta is a rendszer bázisát. A kulturális liberalizmus és a viszonylagos utazási szabadság ennyiben tehát nemcsak rendszerstabilizáló, hanem rendszerbomlasztó következményekkel is járt.

6. 6. KÜLPOLITIKA ÉS KÜLFÖLDI MAGYARSÁG

Az ENSZ és Magyarország kapcsolatának 1963-as normalizálása előtt a Kádár-rezsim nagyfokú nemzetközi elszigeteltségtől szenvedett. Ezen az elszigeteltségen Kádár két módon igyekezett enyhíteni: a szomszédos szocialista országok bizalmának elnyerésével és kapcsolatok kiépítésével a harmadik világ szovjetbarát, illetve el nem kötelezett országaihoz.

A szomszédos országok támogatásának megszerzését szolgálta Kádár látogatása Romániában 1958 februárjában és Münnich Ferenc miniszterelnöké Csehszlovákiában 1958 decemberében. Tárgyalásaik során a magyar vezetők nemcsak arról biztosították román és csehszlovák partnereiket, hogy Magyarországnak semmiféle területi követelése nincs velük szemben, hanem arról is, hogy a román, illetve a csehszlovák nemzetiségi politikát megfelelőnek tartják, és hogy az ottani magyarság helyzetének ügyét Magyarország a két ország

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

belügyének tekinti. Ennek következménye mindkét országban a magyar kisebbség helyzetének romlása lett. Az oktatás „szocialista patriotizmusának” erősítésére hivatkozva Csehszlovákiában ezt követően kezdték összevonni a magyar és a szlovák tannyelvű iskolákat, Romániában pedig 1959 márciusában egyesítették a magyar tannyelvű kolozsvári Bolyai Egyetemet a román tannyelvű Babe§ Egyetemmel. Az 1960-ban életbe léptetett új csehszlovák alkotmány számos más magyarellenes diszkriminációnak is a jogi alapjává vált. A szlovákiai közigazgatási egységeket ennek alapján alakították át úgy, hogy a magyarok egy-két körzettől eltekintve mindenütt kisebbségbe kerültek, és ugyancsak erre hivatkozva váltották fel a nemzetiségeket kollektívumként felfogó addigi politikát az egyéni jogokat hangsúlyozó megközelítéssel.

A harmadik világ iránti nyitás jegyében 1957 nyarán külügyminiszter-helyettesi szintű delegáció járt Indiában, Burmában, Indonéziában, Nepálban, Ceylonban, Szíriában, Egyiptomban és Szudánban. Ennél jóval fontosabb volt, hogy 1960-ban Sukarno indonéz, 1961-ben pedig Nkrumah ghánai elnök látogatott Budapestre. A sajtó mindkét eseményt jelentőségét meghaladó módon és terjedelemben tálalta. Nagy publicitást kapott a japán-magyar diplomáciai kapcsolatok helyreállítása is 1960-ban.

A szomszédos szocialista országok és néhány harmadik világbeli állam rokonszenvénél természetesen sokkal fontosabb volt a Szovjetunió bizalma és támogatása, amelynek Kádár a hatalmát köszönhette, és amelytől a jövője is függött. 1957 novemberében Kádár részt vett Moszkvában a világ kommunista és munkáspártjainak kongresszusán. Hruscsov ezt többek között azért hívta össze, hogy a magyarországi intervenció miatt megromlott megítélésén javítson. A rendezvény fontos eleme volt Kádár beszéde, amely igazolta a szovjet beavatkozást. A következő évben, 1958 áprilisában Hruscsov látogatott Magyarországra. A szovjet pártvezér és kísérete keresztül-kasul járta az országot, és beszédeiben mindenütt azt hangsúlyozta, hogy a szovjet hadsereg nem azért avatkozott be az „eseményekbe” 1956-ban, hogy Magyarországot meghódítsa, hanem azért, hogy „megsegítse”. Emellett elismeréssel szólt a gazdaság gyors helyreállításáról, és dicsérte vendéglátóját.

A személyes kapcsolat Hruscsov és Kádár között a továbbiakban is szívélyes maradt. Kádár egyetlen lehetőséget sem hagyott ki „Magyarország nagy barátja”, Hruscsov érdemeinek a méltatására, és a szovjet vezető is jól érezte magát magyar választottjának a társaságában. 1959-ben Hruscsov kétszer is járt Magyarországon, majd 1960-ban a Baltika fedélzetén együtt utazott Kádárral New Yorkba az ENSZ ülésszakára. Legközelebb 1963 júliusában, a nyugati világ elismerésének kezdetétjelentő nevezetes ENSZ-határozat után találkoztak, amikor Kádár hosszabb utazást tett a Szovjetunióban. Ott-tartózkodása alatt jelent meg a Kreml „Nyílt levél a kínai elvtársakhoz” című dokumentuma, amely a két ország közötti régi ellentét elmélyülését és nyíltabbá válását jelezte. A szocialista államok vezetői közül Kádár ezt elsőként kommentálta, és ahogy várható volt, megbélyegezte a kínaiakat. A Kína és Magyarország közötti kereskedelmi kapcsolatok ezt követően minimálisra szűkültek, és az ösztöndíjas diákokat 1966-ban kölcsönösen hazahívták. Kádár János feltétlen lojalitását Hruscsov 1964 tavaszán, amikor ismét Magyarországra látogatott, azzal ismerte el, hogy a „Szovjetunió Hőse” kitüntetést adományozta a magyar vezetőnek.

Hruscsov 1964. október 14-ei elmozdításával Kádár elveszítette legfőbb patrónu- sát. A Szovjetunió iránti lojalitás és a szovjet irányvonalhoz való feltétlen alkalmazkodás azonban ezt követően is külpolitikájának alapelve maradt. Ez fejeződött ki többek között abban, hogy 1967-ben, az izraeli-arab úgynevezett hatnapos háború idején Magyarország – Romániától eltérően – a Szovjetunióval és a tömb többi országával együtt megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Izraellel. 1968-ban Kádár újabb bizonyítékát adta lojalitásának. Bár rokonszenvezett a reformkommunista csehszlovák vezetőkkel, sőt még a Prága és Moszkva közötti közvetítéssel is megpróbálkozott, végső döntése – ismét a román vezetőktől eltérően – a Csehszlovákia elleni intervencióhoz való csatlakozás lett. Fontosabb volt számára az éppen megkezdett gazdasági reform, valamint a kulturális liberalizmus, amelyeket az 1973-1974-es „megingás” ellenére lényegében sikeresen védett meg. Ebből az 1970-es évekre egy sajátos ellentmondás keletkezett. Magyarország, amely gazdasági és kulturális téren legmesszebb jutott a szovjet modelltől, külpolitikai téren továbbra is a blokk legszervilisebb államai közé tartozott.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

78. Brezsnyev és Podgornij magyarországi látogatásuk alkalmával vadászaton Kádár Jánossal. 1965. január

A feltétlen szovjet barátság és a külpolitikai önállótlanság időszakának legitimációs ideológiája egy olyan történelemszemlélet volt, amely az ideológiai fő veszélyt a nacionalizmusban jelölte meg. Az 1959-ben elfogadott A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról című pártállásfoglalásnak ez volt a legfőbb üzenete. (Szgy. II/223-227.) A következő években ennek alapján tág teret kaptak az olyan megközelítések, amelyek a nemzeti büszkeség és önérzet számos megnyilvánulását „nacionalista maradványnak" bélyegezték, a magyar történelmet az osztályharcok történetére szűkítették, és a „hungarocentrizmus- tól", valamint a „provincializmustól" mentes új nemzetfogalom szerepét abban jelölték meg, hogy – amint ez egy 1966-os vitában megfogalmazódott – „magát a nemzeti formát a szocialista népek barátságának és testvéri közeledésének, végső soron egybeolvadásának az eszközévé tegye" [18].[23] A konkrétumok síkján ennek felelt meg a magyar történelemben oly nagy szerepetjátszó és 1956-tal közvetlen összefüggésbe hozható függetlenségi harcok nimbuszának az aláásása, valamint a nemzetek feletti gazdasági és politikai integráció történelmi előképeként felmutatható Habsburg Monarchia felértékelése. A történészek közül ennek a megközelítésnek a legfőbb zászlóvivője Molnár Erik, az Akadémia Történettudományi Intézetének akkori vezetője volt, a publicisták közül pedig mindenekelőtt Faragó Vilmos népszerűsítette. 1967-ben megjelent Kicsi ország című cikkében Faragó a nemzeti büszkeség minden megnyilvánulását károsnak nevezte, mivel az „magában hordozza az elkülönülés, a »magyar specifikumok« abszolutizálása, s más nemzetek iránti ellenszenv veszélyét". Ez az „osztályharcos" szemlélet a táboron belül is csaknem egyedülálló jelenség volt. Hasonló megközelítések csak a keletnémet történetírást és zsurnalizmustjellemezték. A többi országban, beleértve a Szovjetuniót is, a nemzet mint olyan és a nemzeti szabadságért folytatott függetlenségi harcok sokkal pozitívabb megvilágítást kaptak, s valamilyen módon beépültek a kommunista pártok által vállalt történelmi hagyományok közé. Magyarországon viszont éppen ezek jelentősége kérdőjeleződött meg.

A „nacionalizmus maradványai" elleni ideológiai harc kiegészült a dunai népek összefogásának különösen 1964-1965-ben, majd 1966-1967-ben hangoztatott politikai jelszavával. „A népek a Duna-medencében sorsközösségben élnek, vagy együtt boldogulunk, vagy együtt pusztulunk. Más út a Duna-medence népei számára nincs" – jelentette ki Kádár 1964 decemberében, a KISZ kongresszusán.[19] Péter János, aki egykori tiszántúli református püspökből lett külügyminiszter 1961-ben, és töltötte be ezt a tisztet 1973-ig, ugyancsak tett

[18] Élet és Irodalom, 1967. január 9. 12. [Faragó Vilmos: Kicsi ország.]
[19] Népszabadság, 1964. december 13. 1. [Ijúságunk megtanult kommunista módon dolgozni.]

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ilyen értelmű nyilatkozatokat. Ezt a pontosan sohasem körvonalazott, de Magyarország mellett valószínűleg Csehszlovákiára, Jugoszláviára, sőt Ausztriára is kiterjedő regionális együttműködést a magyar vezetők a nemzeti ellentétek feloldása, illetve maguknak a régi értelemben vett nemzeteknek az eltűnése alapján képzelték el, és a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek helyzetét problémamentesnek tekintették. „Pozsonyi, ungvári és szabadkai magyarok között járva vagy éppen a Román Szocialista Köztársaság új alkotmányát olvasva nagyon megnyugtató érzés tölti el az embert: történelmileg közel az idő, amikor ezek az egykor oly sok fájdalmat okozó sebek végképp begyógyulnak” – olvashatjuk az egyik ezzel kapcsolatos 1967-es sajtóközleményben.[20] A fentieknek látszólag ellentmond, hogy az 1960-as évek utolsó harmadától a kádári vezetés kezdett fellépni az erdélyi magyarság érdekében. Ennek legelső jele Dobozy Imrének, az Írószövetség elnökének néhány 1967-1968-as nyilatkozata volt, amelyek az addig szokásos megközelítésekkel polemizálva azt hangsúlyozták, hogy a határokon túli magyarokért érzett felelősséget nem lehet nacionalizmusnak tartani; valamint azt, hogy nyelvük és nemzeti kultúrájuk megőrzése a magyar kisebbségek elvitathatatlan joga. A következő egy-két évben számos hasonló szellemű cikkjelent meg, elsősorban az Írószövetség lapjában, az Élet és Irodalomban. Ezek a cikkek növekvő nyíltsággal beszéltek arról, hogy „egyes szocialista országokban” asszimilációs tendenciák léptek fel az 50-es évek óta, amelyek a kisebbségi jogok fokozatos felszámolásában, iskoláik és egyetemeik bezárásában nyilvánulnak meg.

Az ellentmondás azonban csak látszólagos. A magyar politika hirtelen feléledt érdeklődése az erdélyi magyarság helyzete iránt a román külpolitika különutasságával függött össze, amelyet a Szovjetunió rossz néven vett, és nem bánta, ha a budapesti vezetés fellépései révén indirekt figyelmeztetésekben részesíthette. A szovjet vezetés ezt annál is inkább indokoltnak tartotta, mert 1964-től kezdődően a román történetírás és publicisztika félreérthetetlen utalásokat tett Besszarábia román jellegére, amivel a régió Szovjetunióhoz tartozásának problematikusságát kívánta jelezni. Az „el nem kötelezett”, „semlegességre” törekvő román külpolitikát a magyar vezetők – például Kállai Gyula – ezért már 1964-től kezdődően burkolt bírálatokban részesítették. Ezek közül a bírálatok közül nemzetközi figyelmet is kiváltott Kádár Jánosnak a Pravda 1967. szeptember 17-ei számában közzétett egész oldalas cikke.

A román különutasság és ennek örve alatt a román nemzetiségpolitika bírálata az 1960-as évek végéig nem járt együtt a Csehszlovákiában, Jugoszláviában és a Szovjetunióban élő magyarság helyzetének kritikus szemléletével. 1964-ben, amikor Tito Budapestre látogatott, a kiadott közös nyilatkozatok a nemzetiségek híd szerepét hangsúlyozták, és semmiféle problémáról nem tettek említést. Mivel a jugoszláv föderalizmusnak köszönhetően a vajdasági magyarok valóban sokkal jobb helyzetben voltak a többi magyar kisebbségnél – a vajdasági autonóm tartomány öt hivatalos nyelve közül az egyik a magyar volt, az általános iskolás korú magyar gyermekek több mint 80%-a anyanyelvén tanult, az újvidéki egyetemen és a szabadkai pedagógiai főiskolán magyar tanszékek működtek, a helység- és utcaneveket az adott településben élő nemzetiségek nyelvén írták ki stb. -, a nemzetiségek hídszerepére és a két ország közötti kapcsolatok elmélyítésére való utalások rendelkeztek némi realitással. Ezt látszott igazolni, hogy 1966-ban megszűnt a két ország közötti vízumkényszer, és ezt követően nemcsak élénk kishatárforgalom alakult ki, hanem a turizmus is fellendült. A másik két ország viszonylatában azonban semmi, vagy csak sokkal kevesebb alapja volt az optimizmusnak. Csehszlovákiában például az 1960-as évek közepén a magyar gyermekeknek 25-30%-a szlovák vagy cseh tannyelvű iskolákba járt, és a középiskolát végzett magyar diákoknak csak 36%-a tanult tovább egyetemen vagy főiskolán, miközben a szlovák diákoknak 60%-a. 1967 októberében, amikor Prágába látogatott, Kádár ennek ellenére azt állította nyilatkozataiban, hogy a korábbi problémákat megoldották, és a csehszlovákiai magyarok helyzete teljes mértékben kielégítő.

A magyar kisebbségek helyzetével szembeni közömbösséget, illetve „szelektív”, csak a romániai magyarokkal szemben megnyilvánuló figyelmet, valamint az ideológiai szinten ezt alátámasztó antinacionalista „proletár internacionalizmust” az 1960-as évek végétől a nemzetnek mint létező kulturális és politikai realitásnak a tudomásulvétele és a világ magyarságát összekapcsoló kulturális kötelékeknek az erősítése váltotta fel. A gazdaságpolitikai reformokhoz és a kulturális liberalizmushoz hasonlóan ez a váltás is Kádár és a kádári vezetés pragmatizmusával és bizonyos mértékű önkorrekciós képességével magyarázható. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy ez a módosítás növelni fogja a rendszer bázisát a nemzeti szempontból elkötelezett közvélemény-formáló értelmiség köreiben, és a nyugati magyarság egyes csoportjainak aktivizálása révén külföldi megítélését is kedvezően befolyásolhatja.

Az új politika egyik első jele egy bizottság felállítása volt 1968-ban a Hazafias Népfront kebelén belül azzal a céllal, hogy megvizsgálja a szomszédos országokban élő magyarok helyzetét. Az Írószövetség ugyanebben az évben a környező országok magyar nyelvű kultúrájának a problémáit tűzte napirendre. Az ezzel párhuzamosan megjelenő sajtóközlemények egyértelművé tették, hogy Magyarország szakítani készül a nemzetek elhalását és

[20] Csongrád megyei Hírlap, 1966. január 19. 5. [Varga József: Tanultunk a történelemből.]

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

a nemzetiségek gyors asszimilálódását hangoztató korábbi álláspontjával, és hogy az új irányvonal lényege a nemzetiségek asszimilálásának elítélése, illetve a magyar kisebbségek etnikai és kulturális azonosságuk megőrzéséért folytatott erőfeszítéseinek a támogatása lesz. Ennek elősegítése érdekében indult meg – Illyés Gyula, Lőrincze Lajos és mások kezdeményezésére – az úgynevezett anyanyelvi mozgalom, amely 1970-ben tartotta első konferenciáját. Az ettől kezdve 3-4 évente megrendezett összejövetelek a magyarság kulturális összetartozását demonstrálták. Ezeken a rendezvényeken eleinte csak a nyugati és a magyarországi magyarság képviselői jelentek meg. Az 1977-es harmadik konferenciára azonban már a Csehszlovákiában, Jugoszláviában és a Szovjetunióban élő magyarok küldöttei is eljöttek, és egyedül a romániai magyarok képviselői hiányoztak.

A nemzeti-nemzetiségi kérdés új megközelítésének elvi alapjait az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség 1974. szeptemberi, A szocialista hazafiság és a proletár internacionalizmus időszerű kérdései című állásfoglalása tartalmazta. Az 1959-es állásfoglalástól eltérően a nemzeti hagyomány ebben mint a „szocialista hazafiság eleven tényezője, integráns része" jelent meg, s a leküzdendő, káros ideológiai jelenségek sora kiegészült a „kozmopolitizmussal". Fontos változás volt az is, hogy a vállalható nemzeti hagyomány – addig főleg a munkásmozgalom és az antifeudális jobbágy-paraszti küzdelmek tartoztak ide – kiegészült a „paraszti demokratizmus" és a „polgári progresszió" irányzataival.[21]

A nemzeti kérdés új megközelítését és a szomszédos országokkal szemben követendő differenciált magyar külpolitikát Kádár több nyilatkozatában hitelesítette. Ezek közül legnagyobb visszhangot az 1975-ös helsinki konferencián elmondott beszéde váltott ki, amelyben életében először utalt Magyarország első világháború utáni területi veszteségeire, és először szólt büszkeséggel arról a hosszú állami múltról, amelyre a magyarság visszatekinthet. „Mi annak a magyar népnek a küldötteiként veszünk részt ezen a történelmi jelentőségű tanácskozáson, amely államot alapítva 1100 éve él a Duna-Tisza táján, Európa közepén, így múltunk és jövőnk egyaránt az itt élő népek sorsához kötődik. Meggyőződésünk, hogy Európa minden népének legfőbb kívánsága a béke. Ha lehetséges, még fokozottabban így van ez a magyar nép esetében, amely évszázadokon át a hadak útjának kereszteződési pontján élt és mérhetetlen véráldozatokat hozott, hogy fennmaradhasson és megőrizze államát a fenyegető pusztulással szemben. Századunkban, az első világháború hiábavaló áldozatai után a vesztes Magyarország területe a korábbinak egyharmadára csökkent, a második világháborúban, urai bűnéből a rossz oldalon vérezve, elvesztette felnőtt lakosságának 8%-át, és az ország romhalmazzá vált" – mondotta kül- és belföldön egyaránt jelentős figyelmet kiváltva.[22] (Szgy. II/343-346.) A helsinki konferencia záródokumentumát egyébként Magyarország és szomszédai egyaránt megelégedéssel fogadták. A szomszédok azért, mert rögzítette a határok erőszakos megváltoztatásának tilalmát, s ezzel újabb garanciát kaptak határaik sérthetetlenségére; Magyarország pedig azért, mert az eszmék szabad áramlásával foglalkozó úgynevezett harmadik kosár alapján jogalapot kapott az anyaország és a határokon kívüli magyarság közötti kulturális kötelékeknek az erősítésére. A Helsinkit követő nemzetközi konferenciákon, így például 1977-ben Belgrádban, 1980- ban Madridban és 1983-ban Ottawában a magyar delegáció mindig igen aktív magatartást tanúsított a kisebbségi és emberi jogi problémákkal kapcsolatban.

A külföldi magyarság megítélésének megváltozásával egyidejűleg a hazai nemzetiségek kezelése is módosult. A korábban érvényesülő úgynevezett automatizmust, amely a nemzetiségek gyors beolvadásával számolt, az 1960-as évek végétől a nemzetiségi kultúrák fokozott támogatása váltotta fel. Az 1972-ben módosított alkotmány elismerte a kisebbségeket kollektívumokként, s rögzítette jogukat anyanyelvük ápolásához és nemzeti kultúrájuk megőrzéséhez. A nemzetiségek intézményrendszere ennek alapján gyors fejlődésnek indult. A nemzetiségi iskolák száma – az oktatási szinttől függően – 1979-1980-ra megkétszereződött, illetve megháromszorozódott. Jelentős fellendülés mutatkozott a kisebbségek általános kulturális lehetőségei terén is: elterjedtek a színházi és tánccsoportok, művelődési körök, kórusok, bővültek a nemzetiségi könyvtárak és múzeumok gyűjteményei. Nem kétséges, hogy ezzel a megváltozott belső politikával a párt példát akart mutatni a szomszédos országoknak, amelyektől hasonló bánásmódot várt el az ottani magyarokkal szemben. Az 1980-as XII. kongresszuson Kádár ezt teljes nyíltsággal ki is mondta: „...nálunk, Magyarországon a különböző nemzetiségű emberek, a lenini nemzetiségi politika elveinek, törvényünknek és alkotmányunknak megfelelően teljes jogú állampolgárként élnek, dolgoznak és boldogulnak. Ugyanezt kívánjuk a határainkon túl élő magyarok számára is."[29]

A magyar példamutatás Jugoszlávia kivételével nem talált viszonzásra. A magyarok helyzete különösen Romániában adott okot panaszokra, ahol az 1965-ben hatalomra került Ceau§escu uralma alatt egyre súlyosabb diszkriminációkat szenvedtek el. 1968-ban felszámolták a Magyar Autonóm Tartományt. Ezt követően különböző burkolt és nyílt intézkedésekkel folyamatosan csökkentették a magyar nyelvű osztályok és a magyar tanárok számát; papírhiányra hivatkozva magyar lapokat szüntettek meg vagy korlátozták terjedelmüket; 1974-

[21] A dokumentumot közli: Társadalmi Szemle, 1974/10. 32-47.
[22] KádárJános: A szocializmus megújulása Magyarországon. Válogatott beszédek és cikkek 1957—1986. Budapest, 1986, Kossuth, 252-253.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ben megtiltották, hogy külföldi turisták – kivéve a legszűkebb rokonságot – magánházaknál éjszakázzanak, és a romániai magyarok Magyarországra utazását minden elképzelhető eszközzel akadályozták. Mindez abba az 1972-ben elfogadott „nemzeti homo- genizációs programba" illeszkedett, amelynek végső célja a magyarok – és általában a nemzetiségek – teljes asszimilálása és az etnikailag-nyelvileg homogén román nemzetállam létrehozása volt. A diszkriminációk mérséklése, illetve megszüntetése érdekében a magyar vezetés többször interveniált. 1977-ben Kádár – Debrecenben és Nagyváradon – személyesen is találkozott Ceau§escuval. 1982-ben Aczél György látogatott Bukarestbe ugyanilyen céllal. A magyar vezetők intervencióit azonban nem koronázta siker. A románosítási politika csúcspontjaként 1988-ban bejelentették az úgynevezett szisztematizálási tervet, melynek keretében az ország 13 ezer falujából 7 ezret egyszerűen le akartak rombolni, és azt tervezték, hogy az ott lakókat nagy agrár-ipari centrumokba tömörítik. Mindezek miatt az 1970-es évek végétől Románia és Magyarország között igen feszült viszony alakult ki, és az 1980-as évek második felében több tízezer erdélyi magyar menekült Magyarországra, illetve Magyarországon át Nyugatra.

Nem csökkent a szlovákiai magyarokra nehezedő nyomás sem, sőt inkább fokozódott. Az 1968-ban kért autonómiát nem kapták meg, és nem állították vissza a nyelvi határokhoz jobban igazodó régi járás-, illetve körzethatárokat sem. A magyar nyelvű oktatás és kultu- rálódás visszaszorulása folytatódott. Míg az 1960-as évek közepén 496 magyar tannyelvű általános iskola működött Szlovákiában, addig 1977-ben már csak 376, és a magyarul tanuló diákok száma is lecsökkent 90-100 ezerről 70 ezerre. Nem volt jobb a helyzet Kárpátalján sem, és Tito 1980-as halála után a jugoszláviai, különösen a vajdasági magyarság sorsa is rosszabbra fordult. Mindezek következtében a szomszédos országokban élő magyarok helyzete az 1980-as évek elejétől a magyar értelmiséget egyik leginkább foglalkoztató és nyugtalanító kérdéssé vált. Ezzel függött össze, hogy többéves halogatás után a pártvezetés 1985-ben végül hozzájárult egy olyan kutatócsoport (Magyarságkutató Intézet) megszervezéséhez, amelynek legfontosabb feladata a határokon kívüli magyarokkal kapcsolatos adatok gyűjtése és feldolgozása lett.

A magyar kisebbségek sorsa iránti fokozódó kötelezettségvállalás fontos, de nem egyetlen új eleme volt az 1960-as évek végétől formálódó önállóbb magyar külpolitikának. Nagy jelentőséggel bírt az is, hogy ugyanezekben az években Magyarország a nyugati világ irányába is nyitott. Bár a Szovjetunió érdekeinek tiszteletben tartása és a mindenkori szovjet irányvonal követése továbbra is fontos alapelv maradt, ezek mellett egyre nagyobb hangsúly helyeződött a nemzeti szempontból előnyös vagy előnyösnek látszó egyéb kapcsolatokra, s a mozgástér fokozatos tágítására is. Az ennek érdekében folytatott erőfeszítések egyik legfontosabb motívuma a gazdaság modernizálásának, illetve hatékonyabb működtetésének szempontjából nélkülözhetetlen fejlettebb technológiákhoz való hozzájutás lehetősége, illetve általában a modern világgazdasági folyamatokhoz való csatlakozás igénye volt.

Az ország első partnere a két katonai tömb között elhelyezkedő két semleges ország: Ausztria és Finnország lett. A harmadik világ néhány államfőjének, illetve a szocialista tábor vezetőinek rituális látogatásai után 1967-ben Josef Klaus osztrák kancellár, 1969-ben pedig Urho Kekkonen finn elnök töltött néhány napot Magyarországon, és tárgyalt Kádárral. A nagy publicitást kapott találkozók politikai üzenete a különböző társadalmi rendszerek közötti baráti kapcsolatok lehetőségének, valamint az évszázados történelmi, illetve kulturális kapcsolatok fontosságának hangsúlyozása volt. A kereskedelmi és kulturális kapcsolatok ezt követően mindkét országgal fellendültek. A nem szocialista országok közül Ausztria volt az első, ahová vízum nélkül utazhattak a magyar állampolgárok. A vízumkényszer kölcsönös eltörléséről szóló egyezmény 1979. január 1-jén lépett életbe.

Ausztria és Finnország után az NSZK irányába nyitott a magyar külpolitika. Eltérően a két semleges országhoz történő közeledéstől a párt- és állami vezetés konzervatív-dogmatikus erői ezt nyíltan ellenezték, és próbálták megakadályozni. Szószólójuk, Korom Mihály igazságügy-miniszter – az új szovjet pártfőtitkár, Brezsnyev álláspontját visszhangozva – azt hangoztatta, hogy a nyugati országokkal kialakítandó szorosabb kapcsolat meggyengíti, illetve „fellazítja" a szocialista rendszert. A dogmatikusok ellenállása nyilvánult meg abban is, hogy amikor 1964-ben megkönnyítették a nyugati állampolgárok beutazását Magyarországra, a konzervatívok diszkriminálni akarták az NSZK állampolgárait, megtagadva tőlük a vízumszerzés lehetőségét a határállomásokon. A párt liberálisai, Fock Jenő, Nyers Rezső és maga Kádár is azonban ellenálltak, és nem engedtek az államvédelem állítólagos érdekeit hangoztató csoportnak. Az NSZK fő ellenségként való kezelése alól húzta ki a talajt az is, hogy 1966-ban olyan nagykoalíciós kormány alakult Bonnban, amelynek külügyminiszteri posztját a szociáldemokrata Willy Brandt töltötte be. Az új kormány által kezdeményezett úgynevezett Ostpolitik, amely a status quo elismerése alapján megegyezést akart a keleti tömb országaival, és végső céljának a Kelet és Nyugat között megszakadt történelmi kötelékek újraszövését tartotta, jó alapot teremtett a magyar vezetés közeledési szándékának megvalósításához. A diplomáciai kapcsolatok felvételéről már 1967-ben megkezdett tárgyalások 1973-ra vezettek eredményre. A hivatalos okmányt ez év december 21-én írták alá az 1969 óta kormányzó szociáldemokrata-szabaddemokrata kormánnyal, amelyet szövetségi kancellárként ekkor már Brandt irányított. Az NSZK és Magyarország közötti kulturális, tudományos és

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

gazdasági kapcsolatok ezt követően gyors fejlődésnek indultak. Az 1970-es évek közepétől több magyar ösztöndíjas jutott el az NSZK-ba, mint az NDK-ba, és az 1980-as évek közepére Magyarország második legfontosabb külkereskedelmi partnere a Német Szövetségi Köztársaság lett. 1985-ben a magyar exportból 11%-kal, az importból pedig csaknem 8%-kal részesedett az NSZK, miközben az NDK csak 6,6%-kal, Ausztria pedig 6, illetve 5%-kal.

A magyar-finn, magyar-osztrák és magyar-NSZK kapcsolatok elmélyülésével egyidejűleg folytatódott a Magyarország és a Vatikán közötti viszony normalizálódása. Az utolsó akadályt e téren Mindszenty budapesti jelenléte s az ebből adódó tisztázatlan helyzet jelentette. A Szentszék, a magyar vezetés és az Egyesült Államok között folytatott titkos tárgyalások eredményeként kötött kompromisszumos megállapodás értelmében az Elnöki Tanács 1971-ben végül kegyelemben részesítette a bíborost. Ez előfeltétele volt az országból való távozásának. A pápa ugyanakkor ígéretet tett arra, hogy 1972-ben, amikor 80 éves lesz, lemondásra bírja Mindszentyt, és ezzel lehetővé teszi a hercegprímási méltóság kölcsönösen elfogadható betöltését. E megállapodás alapján Mindszenty 1971. szeptember 28-án elhagyta Magyarországot, és rövid római tartózkodás, illetve amerikai és kanadai előadó körút után Bécsben telepedett le. Érseki tisztéről azonban VI. Pál pápa minden unszolása ellenére sem akart lemondani, sőt előadásaiban és nyilatkozataiban az egész világ lelkiismeretére apellálva igyekezett az enyhülés folyamatát morálisan aláaknázni. Híven ígéretéhez, a pápa ezt követően egyoldalúan nyugállományba helyezte a hajthatatlan magyar főpapot, és 1973 végén üresnek nyilvánította az esztergomi érseki széket. Röviddel ezután, 1974 februárjában Lékai László címzetes püspököt, veszprémi apostoli adminisztrátort esztergomi apostoli kormányzóvá nevezte ki. Mindszenty alig több mint egy évvel élte túl megaláztatását. Miután 1975. május 6-án elhunyt, az Elnöki Tanács előzetes hozzájárulásával a pápa 1976. február 10-én esztergomi érsekké, majd még ugyanebben az évben bíborossá nevezte ki Lékait. Több mint negyedszázados hiátus után ezzel ismét teljessé vált a magyar katolikus egyház hierarchiája. Lékai – Mindszentytől eltérően – az egyházat nem politikai-hatalmi tényezőnek, hanem vallási funkciók ellátására szorítkozó szervezetnek tekintette, és jelmondatát – „a megnyesett fa kizöldül" – úgy értelmezte, hogy a „zöldellő fa" nem kívánja, de nem is kívánhatja vissza a „metszés" előtti állapotát. Ezzel új fejezetet nyitott a katolikus egyház és a pártállam kapcsolatában. A Szentszék és Budapest közötti jó viszony jeleként Kádár János 1977-ben látogatást tehetett a Vatikánban. A találkozót, melynek néhány részletét a televízió is közvetítette, a magyar hívők százezrei nézték – néhányan méltatlankodva, többségük azonban meghatódva, a rendszer liberalizmusának és Kádár magyar nemzeti politikussá válásának újabb jeleként értékelve az eseményt.

Az Egyesült Államokkal egy ideig az 1965-ben kezdődött vietnami háború akadályozta a szorosabb és szívélyesebb kapcsolatok kiépítését. Észak-Vietnam amerikai bombázását a magyar kormány a Szovjetunióval és a szovjet blokk többi országával együtt élesen elítélte, és folyamatosan bírálta. Lyndon Johnson 1964-ben meghirdetett „hídépítési" politikájának köszönhetően, amely a nyugatnémet Ostpolitikhoz hasonlóan elismerte a szovjet tömböt létező realitásnak, a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok ennek ellenére már 1967- 1968-ban nagyköveti szintre emelkedtek. Az amerikai javak háború utáni kisajátításából adódó vitás kérdések rendezésére azonban csak hosszú tárgyalások után, 1973-ban került sor. Az ez év márciusában aláírt egyezményben Magyarország 18,9 millió dollár összegű kártérítés fizetését vállalta húsz év alatt. Az amerikai-magyar kapcsolatok ezt követően fokozatosan javultak. Ez mindenekelőtt abban fejeződött ki, hogy Carter elnök döntése alapján 1978. január 6-án Magyarország visszakapta az addig hadizsákmányként az Egyesült Államok egyik katonai bázisán őrzött Szent Koronát és a koronázási jelvényeket. A döntést megelőzően az amerikai kormány a magyar emigráció számos vezetőjével konzultált, akiknek a többsége – közöttük Nagy Ferenc volt miniszterelnök és Király Béla tábornok, az 1956-os Nemzetőrség parancsnoka – a korona visszaadását javasolta. Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt egykori főtitkára ekkor jelentette ki egy – később megjelent – interjúban, hogy bár Magyarország még nem az az ország, ahová visszatelepülni szeretne, de már nem is az az ország, amelyet – ha otthon élne – elhagyni akarna. Ugyanebben az évben az Egyesült Államok és Magyarország megállapodott a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény elvének kölcsönös alkalmazásáról, és Nagy Ferencet csak váratlan halála akadályozta meg abban, hogy a Hazafias Népfront vendégeként hazalátogasson. Bár az ország külkereskedelmi partnereinek sorában 2-3%-os részesedésével az Egyesült Államok még az 1980-as évek közepén is csak a 9. helyet foglalta el, az onnan érkező importcikkek általában a legmagasabb technológiai szintet képviselték. A bővülő kulturális kapcsolatok keretében a bloomingtoni Indiana Egyetemen 1979-ben Magyar Tanszék létesült, amelyet magyar tanulmányok (Hungarian Studies) tárgyból magiszteri és PhD-fokozat-adományo- zási joggal egyaránt felruháztak.

A nyugati országokkal való intenzívebb kapcsolattartás mellett Magyarország a világ kommunista, szociáldemokrata és munkáspártjai közötti viszonyrendszer újragondolásában is progresszív szerepet játszott. Ez a vita lényegében a Szovjetunió irányító szerepét és a szovjet modell általános érvényét elfogadó – főleg kelet-európai – pártok, valamint a szocializmushoz vezető egészen különböző utak álláspontját valló nyugat-európai – elsősorban olasz és spanyol – pártok között zajlott az 1970-es évek második felében. A magántulajdont, a piacgazdaságot és a pluralista politikai demokráciát elfogadó úgynevezett eurokommunista álláspontot a szovjet

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

és a legtöbb kelet-európai párt vezetése mereven elutasította. A magyar keményvonalasok, akiknek a szószólója ebben a kérdésben Nemes Dezső, a Politikai Főiskola ekkori főigazgatója, illetve rektora volt, osztotta ezt a véleményt. Kádár viszont – noha a rá annyira jellemző módon mindig hangoztatta a Szovjetunió elméleti és gyakorlati tapasztalatainak a „megkülönböztetett jelentőségét" – tagadta a szovjet modell mechanikus másolásának helyességét, és azt hangsúlyozta, hogy az egyes pártoknak joguk van a nekik leginkább megfelelő út megválasztásához. Bár Magyarországon – jelentette ki 1977-ben – a „történelmi fejlődés eredményeképpen" egypártrendszer alakult ki, ez nem jelenti, hogy a szocializmus és a többpártrendszer összeegyeztethetetlen. „Véleményünk szerint a szocializmus építésének az egy- vagy többpártrendszer nem elvi kérdése. A szocializmus, ahogy erre több példa is van, többpártrendszerben is épülhet. A döntő a szocializmus mellett elkötelezett haladó erők harci egysége, politikai összefogása."[23]

Az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején Kádár óvatosan önállósodó külpolitikája különleges jelentőségre tett szert. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió között ezekben az években ismét feszültebbé vált a viszony. Jimmy Carter 1977 és 1980 közötti emberjogi aktivitása, majd az 1981-ben hivatalba lépett Ronald Reagan csillagháborús tervei a szovjet vezetést egyaránt ingerelték, és nyugtalansággal töltötték el. Represszív belpolitikája miatt Románia erre az időre kezdte elveszíteni a nyugati világ korábban kivívott rokonszenvét; Lengyelországban 1981-ben kihirdették a szükségállapotot, amit Jaruzelski katonai diktatúrája követett; Bulgáriában, Csehszlovákiában és az NDK-ban pedig évek óta merev és szolgaian szovjetbarát rezsimek uralkodtak. Magyarország ugyanakkor változatlanul, sőt egyre nyíltabban kiállt a két rendszer békés egymás mellett élésének lehetősége, sőt szükségessége mellett, és a szovjet blokkon belül belsőleg is példátlan mértékű gazdasági és kulturális liberalizmust valósított meg. Mindezek következtében az a Kádár János, akivel nemzetközi fórumokon negyedszázada még szóba sem igen akartak állni, az 1980-as évek elejére az egész világban a keleti blokk szívesen látott államférfia és tisztelettel övezett „nagy öregje" lett. 1976-ban Ausztriában, 1977-ben Olaszországban, az NSZK-ban és Jugoszláviában, 1978-ban Franciaországban, 1982-ben ismét az NSZK-ban, 1985-ben Nagy-Britanniában fogadták a legmagasabb szinten. Ugyanebben az időben Magyarországon is nagy volt a vendégjárás. Raymond Barre francia miniszterelnök 1977-ben, Helmut Schmidt nyugatnémet kancellár 1979-ben, Agostino Casaroli bíboros, vatikáni államtitkár 1980-ban, Francois Mitterrand francia államelnök 1982-ben, George Bush amerikai al- elnök 1983-ban, Margaret Thatcher brit miniszterelnök és Helmut Kohl nyugatnémet kancellár 1984-ben látogatott Budapestre.

Kádár és a nyugati világ vezetőinek rendszeressé váló kapcsolattartása egybeesett a rendszer gazdasági problémáinak akuttá válásával és az életszínvonal hanyatlásának a kezdetével. Ebből egy olyan sajátos helyzet keletkezett, hogy miközben Kádár magyarországi népszerűségének hagyományos forrásai már elapadóban voltak, aközben Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban szinte fenntartás nélküli megbecsülés övezte, sőt az 1980-as évek első felében csillaga még egyre emelkedett. A rendszer propagandagépezete ezekben az években ezért arra törekedett, hogy a rezsim, és személy szerint Kádár addigi, főleg az életszínvonal állandó emelkedéséből származó legitimitását ezzel a külföldi elismeréssel helyettesítse. A tömegtájékoztatás eme törekvése néhány évig sikeres volt. 1982-ben, amikor a gazdasági problémák már sokak számára érzékelhetők voltak, Kádár, aki ekkor ünnepelte 70. születésnapját, a magyar társadalom többsége számára még mindig a lehetőségeken belüli optimumnak, sok egyszerű ember szemében pedig egyenesen „Kádár apánknak" tűnt, aki személyében látszott garanciának arra, hogy „ennél rosszabb nem lesz".

7. 7. KÁDÁR BUKÁSA ÉS A DEMOKRATIKUS ÁTMENET

Az 1988. május 20-22-ére összehívott rendkívüli pártértekezleten a Magyar Szocialista Munkáspárt küldöttei Kádár Jánost elmozdították több mint 30 éve betöltött első titkári, illetve főtitkári posztjáról, és a szervezet valóságos hatalom nélküli elnökévé választották. Ezt a döntést és a szocialista rendszer 1989-ben bekövetkező bukását többéves átalakulási és válságfolyamat előzte meg. E folyamatnak négy fontos összetevője volt: 1. a gazdaság komplex válsága és az ebből adódó életszínvonal-csökkenés, valamint össztársadalmi méretű bizalomvesztés; 2. a Szovjetunió meggyengülése és összeomlása; 3. a kommunista vezetés leváltására kész alternatív politikai elit kialakulása; és 4. az MSZMP-n belüli generációs és ideológiai harc.

7.28. táblázat - 65. táblázat. A magyar társadalom hangulatváltozása 1981 és 1988 között

[2330] KádárJános: A szocializmus megújulása Magyarországon. Válogatott beszédek és cikkek 1957—1986. Budapest, 1986, Kossuth, 261.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A Nyugathoz viszonyítva Magyarország áll jobban (válaszolók %-ában)			
	1981	1986	1988
A gyermekek megfelelő felnevelésének lehetősége	98	87	42
A munkához való jog	96	93	80
A dolgozók érdekeinek védelme	93	89	46
Az egészségügyi ellátás színvonala	90	66	47
A társadalom erkölcsi színvonala	88	81	50
A családok kiegyensúlyozott élete	86	73	36
A kulturált emberi kapcsolatok	82	78	44
Egyenlő esélyek az érvényesülésre	78	69	38
A véleménynyilvánítás szabadsága	74	67	43
A pénz értékének állandósága	66	41	6
A lakáshoz jutás lehetősége	63	39	16
Szórakozási, pihenési lehetőségek	59	44	27
A szabadidő mennyisége	58	46	27
Az anyagi jólét	46	29	10
Az árubőség	44	34	18
Az emberek öltözködése	42	33	28
A lakások szép berendezése	38	31	18
A külföldi utazások lehetősége	29	27	33
A házi munka gépesítettsége	22	16	13

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Forrás: Nagy Lajos Géza: A kettészakadt társadalom. Jel-Kép, 1989/4. 55.

A magyar gazdaság 1980-as évekre krónikussá vált strukturális és növekedési válságának súlyosságát a külföldi hitelek, amelyek nagyságrendjéről a társadalom mit sem tudott, éveken át elfedték. Sokan hittek abban is, hogy a második gazdaság kínálta különböző lehetőségek kihasználásával, azaz önkizsákmányolásuk fokozásával áthidalhatják a vágyaik és a valóság között tátongó szakadékot. Ezért és a rendszer kínálta „kis szabadságok", például az utazási lehetőségek, a kulturális nyitottság, a vallás szabad gyakorlása, a külpolitikai sikerek, valamint a szocialista országokra jellemző még nagyobb szegénység és/vagy durva politikai represszió miatt, amelyeket a tömegkommunikáció tudatosan ki is hangsúlyozott, a kádárizmusba vetett össztársadalmi bizalom érezhetően és kimutathatóan csak az 1980-as évek második felében rendült meg. Vagyis akkor, amikor a reálbérek után a reáljövedelmek is csökkenni kezdtek, és az ingyenes szociális juttatások rendszere is omlásnak indult.

Arra a kérdésre, hogy a nyugati országokkal összevetve miben vezet és miben marad el

Magyarország, 1981-ben az emberek még meglehetősen optimista és a rendszer szempontjából rendkívül megnyugtató válaszokat adtak. A megkérdezetteknek ekkor több mint 90%-a gondolta úgy, hogy a gyermekek iskoláztatásának, az egészségügyi ellátásnak és a munkához való jognak a lehetőségei Magyarországon jobbak, és több mint 60% hitte, hogy Magyarországon a pénz értékállóbb, és könnyebb lakáshoz jutni. A válaszadók többsége az anyagi jólét és a külföldi utazások tekintetében ismerte el a nyugati országok fölényét, de többnyire ezt sem túlzottan maga arányban. Mérsékeltebben, mint 1981-ben, de a 19 összehasonlítási szempont közül 1986-ban 9-ben még mindig Magyarország vezetett, s csak 10-ben került a nyugati országok mögé. A drasztikus változások az emberek felfogásában 1986 és 1988 között következtek be. Ekkor már csak a munkához való jog szempontjából vezetett Magyarország, amely a teljes foglalkoztatottság lényegében még mindig érvényes elvével volt magyarázható. Minden egyéb tekintetben a nyugati országokban uralkodó viszonyokat tartottak jobbnak a megkérdezettek. Az emberek különösen nagymértékben veszítették el bizalmukat a forint értékállóságában, a megfelelő gyermeknevelés, illetve iskoláztatás lehetőségében, az egészségügyi rendszer színvonalában, valamint a mindenki számára egyenlő előrejutási esélyek biztosításában. Egy másik vizsgálat, amelyet a Budapesti Műszaki Egyetem diákjai körében végeztek 1983-ban és 1988-ban, ugyanilyen eredménnyel járt. 1983-ban a diákok 61%-a hitte, hogy a kommunisták szabad választáson is többséget szereznének, és 70%-uk optimistán ítélte meg a szocializmus magyarországi jövőjét. 1988-ra ezek az arányok 25, illetve 37%-ra csökkentek.

A fenti adatok azt bizonyítják, hogy az 1980-as évek közepére a Kádár-rendszer legitimitása megrendült, az 1980-as évek harmadik harmadára pedig válságba került. A rendszerbe vetett társadalmi bizalom elvesztése ugyanakkor nem járt együtt a tömegelégedetlenség megnyilvánulásainak olyan szokásos formáival, mint amilyenek a sztrájkok, bérkövetelési mozgalmak és utcai demonstrációk voltak. Az emberek morogtak, elégedetlenkedtek, de az utcára nem mentek ki, és polgári engedetlenségi mozgalmakat nem kezdeményeztek. Ez azt bizonyítja, hogy a társadalmi elégedetlenség nem érte el sem a lengyelországi, sem a romániai vagy jugoszláviai szintet, ahol az emberek a magyarországihoz hasonló vagy annál is represszívebb elnyomó apparátus ellenére időnként nyíltan lázongtak. Kádár 1988- as leváltását és a rendszer 1989-es bukását tehát nem egy elementáris erejű, a gazdasági válság talaján kibontakozott tömegelégedetlenkedés kényszerítette ki, hanem a legtöbb XX. századi nagy politikai fordulatunkhoz hasonlóan alapvetően ezeket is a külső feltételek megváltozása okozta, illetve tette lehetővé.

A külső feltételek megváltozása részben az Egyesült Államok szovjet- és kelet-európai politikájának módosulásával, részben a Szovjetunió meggyengülésével függött össze. A két szuperhatalom között változó intenzitással és eszközökkel, de 1945 óta folyamatosan vívott harc az 1970-es és 1980-as évek fordulóján új szakaszhoz érkezett. Az 1970-es évek első felére jellemző enyhülést ekkortól ismét élesebb szembenállás és költséges fegyverkezési verseny váltotta fel. A szovjet SS-20-as rakéták kelet-európai telepítésére válaszul a NATO 1979-ben új közép-hatótávolságú nukleáris rakétákat állított hadrendbe Nyugat-Európá- ban, elfogadhatatlannak tartotta Afganisztán 1979-es szovjet inváziójá, és az 1981-ben hivatalba lépett Reagan-kormányzat meghirdette úgynevezett csillagháborús programját. Washington célja ezzel bevallottan az volt, hogy a jóval kevésbé hatékony szovjet gazdaságot, illetve csak a fogyasztás tartós és drasztikus visszafogása révén versenyképes szovjet hadiipart teljesíthetetlen feladatok elé állítsa. „Ki akarunk fejleszteni egy olyan komplex fegyverrendszert -jelentette be Ronald Reagan 1985-ben -, amely – amennyiben hatékony védelmet akar vele szemben találni – szükségszerűen csődbe viszi a Szovjetuniót."[31] Ezzel összefüggésben már 1982-ben jelezte azt is, hogy Európa semmiféle megosztottságát nem hajlandó elismerni, és a helsinki záróokmány nem értelmezhető a defacto megosztottság szentesítéseként.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A fegyverkezési verseny és ezáltal a szovjet társadalomra nehezedő terhek fokozása mellett az amerikai kormányzat sok egyéb eszközt is bevetett a szovjet blokkon, illetve magán a Szovjetunión belüli eróziós és dezintegratív folyamatok erősítése és felgyorsítása érdekében. Ezek egyike az emberjogi mozgalmak Helsinki szellemében történő fokozottabb támogatása volt, amit nemzetbiztonsági tanácsadójára, a lengyel származású Zbigniew Brzezinskire hallgatva már Jimmy Carter elkezdett 1977 és 1980 között. 1983 decemberében kezdte meg munkáját a Nemzeti Alapítvány a Demokráciáért (National Endowmentfor Democracy) elnevezésű szervezet. A Reagan-kormányzat ezt azzal a céllal létesítette, hogy elősegítse a pluralista rendszerek kialakulását Kelet-Európában és a világ más részein. Ez volt az a szervezet, amely a CIA-vel és a State Departmenttel együttműködve a kialakuló szovjet és kelet-európai ellenzéket tanácsokkal látta el, valamint anyagilag finanszírozta, és amelynek a Bécsbe, Münchenbe, Párizsba és Londonba eljutó magyar értelmiségiek oly sok ingyenkönyvet köszönhettek.

A szovjet vezetés az 1970-es évek végétől kezdte érzékelni történelmi vereségének előjeleit. Hatékony ellenlépések megtételére azonban – először az idős Brezsnyev tehetetlensége, majd Brezsnyev 1982-es halála után az úgyszintén beteg Jurij Andropov, valamint a betegségtől és öregségtől egyaránt szenvedő Konsztantyin Csernyenko igen rövid hivatali ideje (1982-1984, illetve 1984-1985) miatt – nem volt képes. A problémákkal való nyílt szembenézés így 1985 márciusáig váratott magára, amikor Mihail Gorbacsov személyében 54 éves, tehát szovjet mércével mérve igen fiatal és agilis személyiség került a Kreml élére. Gorbacsov törekvése kezdetben a nemzetközi konfrontáció csökkentésére és a szovjet gazdaság dinamizálására (uszkorenyije), illetve átalakítására (peresztrojka) irányult. Később ez kiegészült a nyilvánosság korlátainak a lebontásával (glasznoszty) és a rendszer egészének demokratizálási kísérletével.

Gorbacsov minden jel szerint őszintén hitt a szovjet rendszer megreformálhatóságá- ban, a reformkommunizmus vagy demokratikus szocializmus attraktív erejében, illetve a szovjet birodalom és blokk kohéziójában. Számítása azonban többszörösen tévesnek bizonyult. Mindenekelőtt azt hagyta figyelmen kívül, hogy sem a szovjet birodalom, sem a szovjet blokk nem önként társult népek és országok szövetsége, hanem egy olyan katonai erővel létrehozott és összetartott szervetlen integráció volt, amelynek centrifugális erői a demokratizálással elkerülhetetlenül együtt járó decentralizáció következtében szükségszerűen szét fogják feszíteni a létező állami és szövetségi kereteket. Ezt a tévedését drámai módon jelezte előre az a csaknem 300 etnikailag, vallásilag vagy nemzetileg motivált ki- sebb-nagyobb zavargás, demonstráció és összetűzés, amelyet 1987 januárja és 1988 nyara között jelentettek a szovjet belügyi szervek a birodalom nem orosz peremterületeiről. Az új pártfőtitkár másik tévedése magának a szovjet rendszernek a legitimációs tartalékaival és gazdasági teljesítőképességével függött össze, amelyeket szintén túlértékelt. Azt, hogy feltevései tévesek, Gorbacsov is, a világ is csak későn, az 1980-as évek legvégén ismerte fel. A két szuperhatalom közötti 1985 utáni diplomáciai kötélhúzás ezért sokáig többesélyesnek látszott, és azt, hogy ez a harc a Szovjetunió teljes vereségével és a nemzetközi erőegyensúly totális felborulásával fog végződni, csak kevesen sejtették.

Gorbacsov reformtörekvéseit a Reagan-kormányzat eleinte bizalmatlanul fogadta. Washington később módosította álláspontját, és – hitelt adva a peresztrojkának és a glasz- nosztynak – további radikális lépésekre, illetve Kelet-Európát illetően engedményekre buzdította a szovjet vezetést. 1987 folyamán Reagan ismételten arra szólította fel Gorbacsovot, hogy a Szovjetunió térjen vissza Jalta szelleméhez, és váltsa be azt, amire a Krímben írásos kötelezettséget vállalt, azaz engedélyezze szabad választások megtartását Kelet-Európá- ban. Bár ezekre a felszólításokra nyíltan igenlő válaszok Moszkvából sohasem érkeztek, visszautasítások viszont annál inkább, néhány 1988-as jelzésből arra lehetett következtetni, hogy a birodalom egyre súlyosbodó belső problémáival való hatékonyabb foglalkozás érdekében a szovjet vezetés hajlik kelet-európai hegemóniájának a feladására és a blokkon belüli kapcsolatok új alapokra helyezésére. E jelzéseket hitelesítette a szovjet pártfőtitkár 1988 decemberében, az ENSZ közgyűlésén elmondott beszédével. Ebben többek között bejelentette, hogy a Szovjetunió csökkenteni fogja csapatai számát Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon. Más szavakkal ez annyit jelentett, hogy az úgynevezett Brezsnyev-doktrína, amelynek értelmében válsághelyzetek esetén a Szovjetunió felhatalmazva érezte magát katonai beavatkozásra a szövetségi rendszeréhez tartozó országokban, érvényét vesztette. 1956-tól vagy 1968-tól eltérően a kelet-európai kommunista elitek a továbbiakban tehát nem számíthattak Moszkva fegyveres segítségére.

A Szovjetunió fokozódó belső nehézségeiből és a szovjet külpolitika átalakulásának különböző jeleiből az amerikai diplomácia már 1988 tavaszán-nyarán azt a következtetést vonta le, hogy Kelet-Európa mozgástere jelentősen megnőtt. Bár azt, hogy a blokk országai teljes mértékben önállósodhatnak, egyelőre még nem feltételezték, a belső viszonyok demokratizálását és legitim politikai rendszerek kialakulását már ekkor reálisan elérhető célnak tekintették. A kelet-európai mozgalmakat ebből következőleg még fokozottabb támogatásban részesítették. Magyarország esetében ennek egyik látható jele Mark Palmer amerikai nagykövet addig nem tapasztalt aktivitása és a kialakuló ellenzéki szervezetek rendezvényein való gyakori részvétele volt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A növekvő belső elégedetlenség talaján és a megváltozott külső körülmények kínálta lehetőségeket kihasználva az 1980-as évek utolsó harmadára egy hatalomátvételre kész alternatív politikai elit alakult ki az országban. Ez az új értelmiségi ellenzék két fontos szempontból különbözött az 1968 körüli „másként gondolkodóktól": korábbi marxizmusukat elhalványítva egyrészt egyre inkább teret nyert körükben a hagyományos európai liberalizmus és/vagy nacionalizmus, másrészt a közélet párt által dominált fórumai helyett autonóm civil szervezeteket igyekeztek létrehozni és befolyásuk alatt tartani. A magyar szellemi élet immár évszázados megosztottságát leképezve az ellenzéknek két nagy ága alakult ki: az úgynevezett demokratikus vagy urbánus és az úgynevezett nemzeti vagy népi. Előbbiek számára sokáig az általános emberi jogok és a civil szerveződés lehetőségeinek biztosítása, utóbbiak számára pedig a magyar kisebbségek hatékonyabb védelme és a társadalmi devianciák elleni küzdelem voltak a legfontosabb hívószavak. Az előbbiek a magyar irodalom és politikai gondolkodás polgári, urbánus hagyományához kötődtek, az utóbbiak a népi mozgalom örököseinek tartották magukat. Az előbbieken belül túlsúlyban voltak a zsidó származásúak, az utóbbiakon belül a paraszti eredetűek.

A demokratikus ellenzék kialakulásának gyökerei 1976-1977-ig nyúlnak vissza. Egy fiatal szociológus, Kovács András kezdeményezésére ekkor készült az a kéziratos gyűjtemény (Marx a negyedik évtizedben), amelyben 21 értelmiségi – köztük a Filozófiai Intézetből eltávolított Kis János és Bence György – Marx és a marxizmus relevanciájával kapcsolatos – többnyire negatív – véleményét fejtette ki. 1977-ben 34-en tiltakoztak a prágai ellenzéket (Charta 77) sújtó retorziók miatt. Nagyobb budapesti magánlakásokban 1978 szeptemberében megkezdődtek a hétfő esti úgynevezett repülőegyetemi előadások, amelyeken 100-200 főnyi – főleg egyetemistákból, fiatal kutatókból és középiskolásokból álló – hallgatóság vett részt. Az első előadást Szabó Miklós történész tartotta az ekkor még anatéma alatt álló és tabu témának számító Bibó Istvánról. Solt Ottilia kezdeményezésére 1979-ben megalakult az első független karitászszervezet, a SZETA (Szegényeket Támogató Alap). Demszky Gábor és mások kiadásában 1980-1981-ben megjelentek az első gépiratos, majd stencilezett szamizdat kiadványok, amelyek közül legsikeresebbnek a kezdetben Kis János, Haraszti Miklós, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint és Szilágyi Sándor által szerkesztett Beszélő bizonyult. (Szgy. II/380-382.) 1981 októberétől 1989 végéig, amikor legális lappá vált, összesen 27 száma jelent meg. Az általában 1500-2500 példányban sokszorosított laphoz és az egyéb illegális kiadványokhoz részben az apja emléke miatt bizonyos fokú védettséget élvező ifjabb Rajk László lakásán (Rajk-butik), részben az aktív ellenzékiekkel kapcsolatot tartó, főleg egyetemi és kutatóintézeti értelmiség révén lehetett hozzájutni. A második gazdaság és a második társadalom után ezzel létrejött az úgynevezett második nyilvánosság, amely minden olyan kérdést napirenden tartott, amelyet a hivatalos nyilvánosság keretei között nem lehetett őszintén megvitatni.

79. Az illegális Beszélő szerkesztői. Ülnek: Solt Ottilia, Petri György, Haraszti Miklós. Állnak: Kőszeg Ferenc, Szilágyi Sándor, Kis János. 1980-as évek

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A népi-nemzeti ellenzék megszerveződése, amelynek legfontosabb bázisa az Írószövetség volt, ugyancsak az 1970-es évek végére nyúlik vissza. A legfontosabb impulzusokat ehhez a magyar kisebbségek helyzetének romlása, illetve a magyar kormány ezzel kapcsolatos fellépéseinek eredménytelensége adták. A hatalom és a nemzeti ügyekre érzékeny írók közötti együttműködés megbomlását számos esemény jelezte. Ilyennek tekinthető Illyés Gyula Válasz Herdernek és Adynak című esszéjének publikálása 1977 és 1978 fordulóján a Magyar Nemzetben, amely a nemzetiségek – többek között a magyar kisebbségek – „létjogai" érdekében emelt szót, majd az író ugyanilyen tematikájú esszékötetének (Szellem és erőszak) betiltása 1978-ban. Az Illyéshez hasonló szellemben gondolkodó és vele jórészt szolidáris írók 1979-ben gyűltek össze először. A találkozó színhelye Lakitelek, házigazdája Lezsák Sándor helybéli tanár és költő volt. A következő botránykővé Duray Miklósnak, a csehszlovákiai magyar kisebbség egyik ellenzéki vezetőjének 1983-ban New Yorkban kiadott könyve (Kutyaszorító), pontosabban a Csoóri Sándor által ehhez írt bevezető vált. Az Illyés 1983-as halálát követően a népi-nemzeti ellenzék vezetőjévé vált író ebben erőteljesen bírálta a szocializmus „végiggondolatlan eszmerendszerét és gyakorlatát", az egypártrendszer káros hatásait, a magántulajdon megszüntetését és az egyházak nemzetinemzetiségi szempontból is fontos autonómiájának a korlátozását. A magyar kisebbségek súlyosbodó helyzetének tematizálásában nagy szerepet vállalt az erdélyi Sütő András is, akinek drámai allegóriáit (A szuzai menyegző – 1981, Advent a Hargitán -1985) egy-egy vészkiáltásként értelmezték úgy Erdélyben, mint Magyarországon. Az urbánus ellenzéktől eltérően a népiek nem adtak ki sem illegális kiadványokat, sem illegális szervezeteket nem hoztak létre. Ehelyett néhány legális folyóirat, mindenekelőtt a szegedi Tiszatáj, a kecskeméti Forrás és az 1975 és 1980 között Veress Miklós, majd 1981-től 1983-ig Kulin Ferenc főszerkesztésében megjelenő budapesti Mozgó Világ hasábjain igyekeztek a közölhetőség korlátait tágítani. Emellett – sikertelenül – folyamatosan próbálkoztak egy új irodalmi-közéleti folyóirat megindításának az engedélyeztetésével. Az írók és a hatalom vitájában fontos eseménynek bizonyult az Írószövetség 1986. decemberi ülése, amikor a tagság a szervezet szinte valamennyi párt által támogatott vezetőjét kibuktatta a vezetésből, és a saját embereit delegálta a választmányba. A vesztesek – köztük Fekete Sándor, Juhász Ferenc, Király István, Köpeczi Béla, Moldova György és Nemeskürty István – ekkor külön Írószövetség szervezéséhez fogtak, ám a kísérlet hamvába holt.

Az ellenzék e két nagy áramlata mellett az 1980-as évek első felében számos más, eszmeileg kevésbé koherens, de ellenzéki jellegű tömörülés is megszerveződött, illetve meglévő szervezetek ellenzéki tartalommal töltődtek fel. Az egyetemisták körében ilyennek tekinthető a Jogász Szakkollégium (1983) – a későbbi Fidesz bölcsője -, amelynek vezető tagjai 1985-től Századvég címen a kimondhatóság határait tágító periodikumot adtak ki; a művészvilágban az 1970-es évek második felétől működő Fiatal Írók JózsefAttila Köre és az Inconnu csoport; a különböző klubok, melyek közül legismertebb és legtevékenyebb az úgynevezett Rakpart Klub (1982) volt; a bős-nagymarosi erőmű ellen létrejött Duna-kör (1984); valamint a különböző félig formális, félig informális társaságok, például a Szárszó Baráti Kör (1983), a Bajcsy-Zsilinszky Társaság (1985), valamint a határon túli magyarok támogatására szerveződött Bethlen Gábor Alapítvány (1985).

A hazai csoportosulások megszerveződése mellett az alternatív politikai elit kialakulásában fontos szerepet játszottak azok a nyugati emigráns körök is, amelyek egyrészt kapcsolatot jelentettek az ottani értelmiségi és politikai körökhöz, másrészt magyar nyelvű kiadványaikkal növelték az ellenzéki gondolatok hatékonyságát. Ezekhez a kiadványokhoz az 1980-as években már egyre könnyebb volt hozzájutni. A hivatalosan csak a könyvtárak zárt osztályain olvasható, de növekvő mértékben becsempészett külföldi magyar periodikák közül kiemelkedett a népiekhez közel álló müncheni Új Látóhatár, amely 1950 óta jelent meg, és amelyet éveken át Borbándi Gyula, a Szabad Európa Rádió magyar adásainak vezető munkatársa szerkesztett; valamint az 1978-tól Párizsban kiadott Magyar Füzetek, amelyet az 1956-os Kende Péter jegyzett. Utóbbit az urbánus ellenzékhez fűzték szorosabb kapcsolatok. Az ellenzéki nézetek terjesztésében nagy segítséget nyújtott maga a Szabad Európa Rádió, amelynek adásait immár minden kockázat nélkül lehetett hallgatni, s amely minden fontosabb ellenzéki megnyilatkozásnak fórumot biztosított. A magyar ellenzéket támogató külföldi szervezetek közül nagy jelentőségre tett szert továbbá a magyar származású amerikai üzletember, Soros György Nyitott Társadalom Alapítványa (Open Society Foundation), amely 1982 őszétől biztosított ösztöndíjakat prominens magyar és más kelet-európai ellenzékieknek.

Eltérő gyökereik, más-más eszmei forrásvidékük és különböző jövőképeik ellenére az egyes ellenzéki irányzatokat kezdetben korántsem a szembenállás, sokkal inkább az együttműködés és a hatalommal szembeni közös, antikommunista jellegű fellépés igénye jellemezte. Ennek az 1980-as évek első felében számos jele mutatkozott. 1980-1981-ben ilyen volt az úgynevezett Bibó-emlékkönyv, amelynek szerkesztőbizottságában Kis János és Csoóri Sándor egyaránt helyet foglalt, és amelynek 76 szerzője között népiek és urbánusok, antimarxisták és egyfajta demokratikus szocializmussal rokonszenvező revizionisták, állástalanok és vezető kutatóintézeti dolgozók egyaránt megtalálhatóak voltak. Vitathatatlan demokratizmusa, ám ugyanakkor a népi mozgalommal vállalt közössége és a szocialista eszmék iránti fogékonysága okán a közelmúlt politikai gondolkodói közül ebben az időben Bibó tűnt azon személyiségnek, akit a legtöbb ellenzéki el tudott fogadni

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

közös minimumként, illetve zászlóra tűzhető szimbólumként. Jelképpé emelése mellett szóltak 1945 és 1947 közötti történetpolitikai tanulmányai is, amelyeket nemcsak az 1867-es kiegyezés, hanem áttételesen a Kádár-korszak kompromisszumainak a kritikájaként is lehetett olvasni, továbbá a börtönből való 1963-as szabadulása után tudatosan vállalt rendszeren kívülisége is, amellyel erkölcsi intaktságból szolgáltatott példát.

Az ellenzéki együttműködés másik fontos eseménye az 1985 nyarán, néhány hónappal Gorbacsov hatalomra jutása után Monoron megszervezett találkozó volt, amelynek előadói közül a demokratikus ellenzéket Kis János, Kenedi János és Szabó Miklós, a népieket Csoóri Sándor és Csurka István, az 56-osokat Donáth Ferenc és Vásárhelyi Miklós, a reformközgazdászokat pedig Bauer Tamás és Laki Mihály képviselte. Közös cselekvési program kimunkálásáig a találkozó résztvevői még nem jutottak el; a rendezvény jelentősége a válság súlyosságának konstatálásában és a közös kiútkeresés igényének megfogalmazásában állt. (Szgy. II/391.)

A rendszer belső elhárítási szervei természetesen részletes és meglehetősen pontos információkkal rendelkeztek az ellenzék különböző csoportjainak összetételéről, tevékenységükről és külső kapcsolataikról. Ha arra kaptak volna utasítást, néhány nap, ha nem néhány óra alatt szétzúzhatták volna az ellenzéki szervezeteket, mint ahogy a jóval kevésbé ellenséges értelmiségi csoportosulásokkal az 1970-es évek elején ezt meg is tették. A szigorú rendőri intézkedések azonban oly mértékben zavarták volna az ország időközben elmélyült nyugati kapcsolatait, és oly mértékben hitelteleníették volna a rendszer liberalizmusáról kialakult nyugati képet, hogy a vezető pártszervek minden olyan alkalommal, amikor ennek a lehetősége felmerült, elvetették a kemény retorziók alkalmazásának politikáját. Kisebb rendőri zaklatások, házkutatások, szamizdat kiadványok lefoglalása, útlevélbevonások és kiutazási engedélyek megtagadása, írók szilenciummal sújtása persze időről időre előfordultak. Ilyen volt például a Rajk-butik felszámolása 1983-ban, Demszky Gábor inzultálása 1983 őszén és néhány hónapos felfüggesztett börtönbüntetésre ítélése 1984-ben, Kulin Ferenc és a Mozgó Világ egész szerkesztőségének elmozdítása 1983-ban, a tatabányai Új Forrás elleni retorziók Nagy Gáspár Nagy Imrére emlékező verse (Öröknyár: elmúltam 9 éves) miatt 1984-85-ben, továbbá a Tiszatáj megjelenésének felfüggesztése Nagy Gáspár egy másik ’56-ra emlékező verse miatt és Csurka István szilenciummal sújtása 1986-ban. Igazán komoly megtorló akciókra – tömeges letartóztatásokra, kirakatperekre, börtönbüntetések kirovására stb. – azonban egyszer sem került sor. Hogy miért, arról a Politikai Bizottság 1986. július 1-jei ülésén maga Kádár így nyilatkozott: „A rendszer és a politika kibírta és ki is kell bírnia, hogy itt-ott három tucat ember szájaskodik. És egyéb korlátaink is vannak. Fölmerültek a nemzetközi összefüggések, gazdasági kapcsolatok, kölcsönök. Ez létező kérdés, mert a Magyar Népköztársaság általános nemzetközi megítélésének ma része, hogy nincs különleges probléma az emberi jogokkal, hogy utazási szabadság van, hogy nincsenek hatósági represszió derűre-borúra. Ez hozzátartozik a Magyar Népköztársaság általános nemzetközi megítéléséhez, és erre is valamelyest vigyázni kell. Itt hozzátehetem: a rendszer kibír egy kis szelepet is bizonyos kérdésekben.”[24] (Szgy. II/393-396.) Kádárnak annak ellenére ez volt, ez kellett hogy legyen a véleménye, hogy pontosan tudta: az ellenzéki akciók az évtized eleje óta átgondoltabbá váltak, működési körük szélesedett, fórumaik és külföldi kapcsolataik megszilárdultak, és a stagnáló, illetve romló életszínvonal miatt eszméik iránt nőtt a társadalom fogékonysága. Az aktív ellenzékiek kezdetben valóban alig több mint néhány tucatra tehető száma az 1980-as évek második harmadának végére több százra, sőt néhány ezerre nőtt.

A monori találkozót követően az ellenzék a terápia kidolgozását, azaz a programalkotást tekintette fő feladatának. Ezen belül egyre nagyobb hangsúllyal kerültek szóba a párt és az ellenzék közötti hatalommegosztás, azaz a politikai rendszer átalakításának kérdései. Az első részletes javaslattal (Fordulat és reform) a reformközgazdászok egy csoportja – Antal László, Bokros Lajos, Csillag István, Lengyel László és Matolcsy György – jelentkeztek 1986-ban. (Szgy. II/396-402.) A gazdasági jellegű teendők mellett, amelyek a piacgazdaság követelményeit tartották szem előtt, az anyag politikai javaslatokat is tartalmazott. Szerzői a csoportérdekek intézményes artikulálásának biztosítását, azaz a monolit és autoriter rendszer korporatív jellegű pluralizálását és demokratizálását ajánlották. A következő év nyarán a Beszélő szerkesztői – Kis János, Kőszeg Ferenc és Solt Ottilia – tettek közzé részletes programot Társadalmi Szerződés címmel. (Szgy. II/403-408.) Bár a program szerzőinek politikai ideálja a pártok teljesen szabad versenyén alapuló nyugati típusú parlamentáris demokrácia volt, az adott helyzetben ezt még „távoli álomnak” tartották. Közvetlen célként ezért a jogállamiságnak és a politikai demokráciának olyan korlátozott formáját körvonalazták, amelyben a kommunista párt még élvezett volna bizonyos privilégiumokat. A program elsőként szögezte le határozottan, hogy ennek az átalakulásnak a lebonyolítására a jelenlegi pártvezetés nem alkalmas, és ezért „Kádárnak mennie kell!”. A harmadik részletes programot Bihari Mihály dolgozta ki Reform és demokrácia címmel. Az 1987 őszén elkészült munka ugyancsak az egypártrendszer keretei között mozgott. Legfontosabb javaslatai az MSZMP-n belüli platformszabadság biztosítása, valamint a hatalmi ágak különválasztása, és ennek keretében a parlament törvényhozói szerepének a visszaadása, továbbá a parlamentnek, s nem a pártnak felelős kormányzati tevékenység helyreállítása voltak. Az ellenzéki tevékenységjellege, amely addig civil szervezetek létrehozására

[24] Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968—1988). Dokumentumok.* Budapest, 1995, T-Twins, 293.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

irányult, ezekkel a programokkal alapvetően megváltozott. 1986—1987-től közvetlen céllá a párt kizárólagos hatalmának megtörése és a politikai hatalom megosztása vált.

A népi-nemzeti szárny nem állt elő saját politikai programmal. Elsőként hozta viszont létre a maga legális mozgalmát. A szervezet, amelyet Magyar Demokrata Fórumnak neveztek el, 1987. szeptember 27-én alakult meg Lakitelken, Lezsák Sándor házának udvarán. A szervezet felhívása hangsúlyozta, hogy „A magyarság történelmének egyik súlyos válságába sodródott", amelyből „csak valamennyi progresszív társadalmi erő összefogásával" vezet kiút. A magát „demokratikus és nemzeti szelleműnek" nevező szervezet ezért „különböző világnézetű és pártállású emberek" csatlakozására számított.[25] (Szgy. II/416-417.) A lakitelki rendezvényen több mint másfél százan vettek részt, köztük néhány reformkommunista is. A demokratikus ellenzék vezetői közül viszont – programjuk radikalizmusa miatt – csak ketten kaptak meghívót. 1988. május 1-jén ők ezért saját legális szervezetet alakítottak Szabad Kezdeményezések Hálózata névvel. Kezdetben abban bíztak, hogy valamennyi vagy legalábbis a legtöbb ellenzéki szervezet összefogására képesek lesznek. Később, amikor a kezdődő pártosodás jeleit érzékelve ennek kudarcára ráébredtek, Szabad Demokraták Szövetsége néven saját szervezet alakításához fogtak. Ugyanebben az évben, 1988. március 30-án alakult meg a harmadik protopárt, az egykori aktív szakkollégistákra támaszkodó Fiatal Demokraták Szövetsége. 1988-ban az ellenzék befolyása már nem ezrekre, hanem tízezrekre terjedt ki. Erről tanúskodott az 1988. március 15-ei budapesti tömegdemonstráció, amelyet a hatalom már nem mert feloszlatni, valamint a Magyar Demokrata Fórum taglétszáma, amely 1988 végére elérte a 10 ezer főt.

80. Lakitelek, 1987. szeptember 27. Lezsák Sándor üdvözli a találkozó részvevőit. A háttérben Fekete Gyula és Pozsgay Imre

Az 1987-1988-ban polarizálódni kezdődő ellenzék közel egy évtizedes tevékenysége alatt három fontos feladatot teljesített: 1. szakítva a közelmúlt kozmetikázott, tabukkal terhelt és így félrevezető értelmezésével, amely az oktatás különböző szintjei mellett a tömegkommunikációs eszközök tevékenységét is jellemezte, a fiatal értelmiség egyre szélesebb köreivel ismertette meg a „felszabadulás", a „népi demokrácia" és az 1956-os „ellenforradalom" alternatív, s a hivatalosnál hihetőbb történetét; 2. radikális válságmenedzselő programokat dolgozott ki a gazdasági problémák orvoslására és a politikai rendszer demokratizálására, miáltal

[25] A felhívást közli: Lakitelek 1987. A magyarság esélyei. Szerk. Agócs Sándor és Medvigy Endre. Budapest, Lakitelek, 1991, Antológia-Püski, 177-178.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

lépéskényszerbe hozta a hivatalos irányító szerveket, valamint lerombolta a párt addig érvényesülő paternalista nimbuszát; és végül 3. egymástól is elkülönülő szervezetek létrehozásával megteremtette egy jövőbeli többpártrendszer intézményes alapjait.

A kádárizmus hitelvesztésének, Kádár személyes bukásának és magának a rendszerváltozás kezdetének negyedik komponense a pártvezetésen belül kiéleződött – részben generációk, részben elkülönülő platformok közötti – ideológiai harc volt. A teljesen sohasem egységes, de az utóbbi évtizedekben egységesen irányított állampártot ez előbb elbizonytalanította, majd az adott külső és belső körülmények által is meghatározottan paralizálta, és végül dezintegrálta.

Az 1980-as évekre – ahogy ez minden merev, autoriter rendszerrel történni szokott – az irányító apparátusok káderállománya elöregedett és önállótlan fejbólintó Jánosokkal telítődött. A legfőbb irányító testület, a Politikai Bizottság tagjainak átlagos életkora például 1957 és 1988 között 49 évről 61 évre emelkedett. Ezzel párhuzamosan csökkent az önálló arculatú és Kádárnak ellentmondani merészelő vezetők száma. Az 1980-as évekre a régi csapatból jószerével egyetlen karakteres vezető maradt meg a Politikai Bizottságban: Aczél György. A fiatalabbak közül legfeljebb az 1980-ban taggá választott és a gazdaságpolitikáért felelős Havasi Ferenc rendelkezett markáns elképzelésekkel. A többiek, mindenekelőtt az 1920-as években született Lázár György, Németh Károly, Benke Valéria, Losonczi Pál (1919), Sarlós István, Óvári Miklós és a fiatalok közül Maróthy László azonban többé-ke- vésbé valamennyien Kádár arc nélküli kreatúrái voltak, akik mindig úgy szavaztak, ahogy azt az „Öreg” vagy a „Gazda”, ahogy Kádárt a háta mögött bizalmasan nevezték, megkívánta. Az érintettek közül többen, például Óvári Miklós és a PB-ből 1970-ben kikerült Kállai Gyula utóbb, az 1990-es évek elején ezt maguk is elismerték. „...a kádárizmus lényege – tanúskodott például Kállai – [az volt], hogy az ő tudta nélkül nem történhetett semmi, meg az ő egyetértése nélkül.”[26]

A csúcsvezetés pozícióit elfoglaló öregek alatti hierarchia szintjén – a minisztériumok élén, a Titkárság osztályvezetői pozícióiban és a megyei első titkárok között – ugyanakkor ott állt egy fiatalabb, tanultabb és energikusabb vezetői gárda, amely Kádár kontraszelektív káderpolitikája miatt nem tudott az élre jutni. Ebből a generációból ketten emelkedtek ki: Grósz Károly (1930) és Pozsgay Imre (1933). A munkásszármazású Grósz technokrata típusú gazdasági reformokat támogatott a politikai rendszer átalakításának igénye nélkül. A birtokos paraszti-kisnemesi ősöktől származó Pozsgay viszont a politikai rendszer demokratizálását és a rendszer nemzeti jellegének erősítését is korán felkarolta. Mint kulturális miniszter (1976-1982) emiatt ellentétbe került Aczél Györggyel. Ennek az lett a következménye, hogy 1982-ben Kádár a Hazafias Népfront élére „száműzte”. A rendszer eme teljesen formális szervezetét Pozsgay és munkatársai egy-két év alatt az autonóm és reformpárti társadalmi mozgalmak otthonává, illetve támogatójává formálták. A fiatalabbak mellett az 1980-as években aktivizálódott az 1970-es évek elején félreállított idősebb gazdasági reformer, Nyers Rezső is.

A gazdasági vezetők egy része, a párton belüli reformerek és az ellenzék által képviselt reformjavaslatokkal szemben Kádár még az 1980-as évek első felében is mutatott némi megértést. Ezt nemcsak a már érintett nagy jelentőségű gazdasági reformok (árreform, kisvállalkozások elindítása, csatlakozás az IMF-hez és a Világbankhoz) bizonyítják, hanem az addig érinthetetlennek gondolt politikai rendszer 1983-as reformja is. (Szgy. II/387-391.) Azzal a céllal, hogy enyhítse a választások formalizmusát, az 1983. évi III. tv. bevezette a kötelező kettősjelölt-állítást. Ugyanezen törvény alapján a választópolgárok 10%-a kezdeményezhette a megválasztott képviselők visszahívását. A magyar társadalom depolitizáltságát némiképp cáfolva az 1985-ös választásokon ez sokak számára meglepő eredményt hozott. Bár a kifejezetten ellenzéki jelöltek (Tamás Gáspár Miklós, Rajk László) indulását, illetve megválasztását különböző machinációkkal sikerült megakadályozni, a 78 érvényesnek elismert spontán jelölt közül 41-et mégis mandátumhoz juttattak a legális politikai akaratnyilvánítás lehetőségére ráébredő állampolgárok. A 387 tagú Országgyűlésnek 10,5%-át alkották ezek a független képviselők. Az 1983-as módosítás másik eleme az országos lista intézményének visszaállítása volt. A nagy társadalmi szervezetek, köztestületek és mozgalmak vezetői ezáltal úgy juthattak a parlamentbe, hogy mentesültek a „kampányolás” és a konkrét választókerületi munka alól. Mivel a törvény 30 ilyen személyiség megválasztását tette lehetővé, és a választókerületek száma is növekedett, a képviselői helyek száma 352-ről 386-ra emelkedett. A többes jelölés és a hivatalos jelöltek nagyobb fokú rotációja miatt az 1985-ös választás eredményezte a legnagyobb képviselői fluktuációt 1949 óta. A képviselők 63%-a ekkor került be először a törvényhozók közé. A parlament pártirányítása – miután a honatyák 75%-a változatlanul párttag volt – azonban továbbra sem került veszélybe.

[26] Idézi Tőkés Rudolf: A kialkudott forradalom. Budapest, 1998, Kossuth. 92.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

81. Pozsgay Imre és Aczél György a parlamentben. 1988

Egy másik említésre méltó változás a vállalati tanácsok intézményének bevezetése volt 1985-ben. Az elképzelések szerint a vállalati vezetés a továbbiakban nem az illetékes minisztériumnak vagy más állami szervnek, hanem ennek a vállalati dolgozókat reprezentáló, választott testületnek tartozott volna felelősséggel. A rendszer szétesésének 1985 utáni felgyorsulása következtében ez a jugoszláv önigazgatási formára emlékeztető kísérlet embrionális állapotban maradt; működőképessége a gyakorlat próbájának végeredményben nem vettetett alá. Ugyancsak túl későn, 1986-tól próbálták meg a közvetlen demokrácia elvét érvényesíteni az iskolák vezetésében. Az 1985-ös oktatási törvény értelmében a tantestületek ekkortól vétójogukat érvényesíthették a kinevezendő igazgatóval szemben. Fontos változás volt a szakfelügyelet megszüntetése is, amely addig nemcsak szakmai, hanem politikai felügyeletet is gyakorolt az iskolák, illetve a pedagógusok felett.

Körülbelül ez volt az a határ, ameddig Kádár rugalmassága terjedt. Bár Gorbacsov hatalomra kerülése után lényegében bármiféle reform lehetővé vált, a peresztrojka és a glasznoszty perspektívái Kádárt inkább riasztották, semmint vonzották. A gorbacsovi politika sikerében Kádár vagy nem hitt, vagy sejtette, hogy az hova vezet. Emellett pontosan tudta azt is, hogy a tabuk teljes eltörlése elkerülhetetlenül fel fogja vetni saját 1949-es (Rajk kivégzése), 1956-os és 1958-as (Nagy Imre kivégzése) szerepét is. 1985 utáni politikájának vezérelve ezért az elért eredmények hangoztatása, a válság tagadása és a további reformok előli elzárkózás volt. Ebben a szellemben ülésezett és foglalt állást az 1985-ös pártkongresszus is. A rendszer pozitív szimbólumából Kádár így egyre inkább annak negatív jelképévé vált. A Társadalmi Szerződés merész jelszava – Kádárnak mennie kell! – egy idő után közhangulatot fejezett ki. Kádár azonban nem akart menni. Bár az ekkor már mindenhonnan érzékelhető tömegnyomásnak engedve 1987júliusában hozzájárult Grósz Károly miniszterelnökké történő kinevezéséhez, a bakon továbbra is ő ült, és a gyeplőt is ő akarta kézben tartani.

Grósz Károly 1987 nyara és 1988 novembere közötti miniszterelnöksége alatt a kormányzat döntéshozatali szerepe érzékelhetően megnőtt. Ez mindenekelőtt a gazdaságpolitika terén mutatkozott meg. (Szgy. II/408-416.) A kormány számos radikális, a piacgazdaság irányába mutató reformja közül kiemelkedett a fogyasztói árak állami szubvencionálásának teljes leépítése, a veszteséges nagyvállalatok támogatásának csökkentése és a személyi jövedelemadó bevezetése. A külpolitika terén Grósz folytatta Kádár többirányú orientációját, és ezt a magyar-izraeli kapcsolatok újrafelvételére irányuló tárgyalások megkezdésével (1987. szeptember), valamint Dél-Korea és Magyarország közötti diplomáciai viszony létesítésének (1989. február 1.) előkészítésével egészítette ki. Grósz gyakori külföldi útja közül az egyik legsikeresebb az 1987. október 7-ei volt az NSZK-ban, ahol egymilliárd márka szabad felhasználású hitelt kapott a magyar ipar korszerűsítésére. Magyarország

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Nyugatra nyitottságát az úgynevezett világútlevél 1987. november 27-ei bevezetése tette teljessé. Ez minden állampolgárnak alanyi jogon járt, és az ország elhagyása nem függött többé külön engedélytől és kvótáktól.

82. Kádár János és Grósz Károly az MSZMP országos pártértekezletén. 1988. május

A gazdasági reformfolyamat felgyorsításával és a külpolitika dinamizálásával egyidejűleg kiéleződött az utódlási harc. Grósz nem csinált titkot belőle, hogy Kádár helyére pályázik, és ennek érdekében minden rendelkezésére álló eszközt mozgósított. Nemcsak Gorbacsov bizalmát nyerte el, hanem a Nyugattal is elfogadtatta magát, és mindeközben a párt fiatal és középgenerációs technokratáit is maga mögé állította. Pozsgay ugyanezen idő alatt a párton belüli demokratikus reformellenzékkel és a párton kívüli népi-nemzeti értelmiséggel épített ki a korábbinál is szorosabb kapcsolatokat. Lényegében az ő támogatásával készült az 1986-os Fordulat és reform és az 1987-es Reform és demokrácia. Nagy feltűnést keltett, hogy 1987 szeptemberében Lakitelekre is elment. Ezzel igen nagy, a gorbacsovi reformokon is túlmutató lépést tett előre. Bár a két politikus perspektivikusan egymás riválisa volt, Kádárral szemben érdekazonosság kötötte össze őket. Hasonló volt a helyzete Nyers Rezsőnek, aki 1988 elején az 1953 és 1956 közötti reformkommunistákat, az 1968-as reformereket, valamint a fiatalabb reformközgazdászokat és reformpárti médiaértelmiséget próbálta közös táborba tömöríteni (Új Márciusi Front), és ezzel saját szervezeti hátterét megteremteni. Ugyanezekben a hónapokban országszerte alakultak a párton belüli úgynevezett reformkörök, amelyek a platformszabadság elvéből kiindulva próbáltak saját álláspontokat kialakítani.

Az erős és egységes központi irányítás hiányában szétesésnek indult pártot és az ellenzékiekkel gyakran együttműködő kritikus pártértelmiséget 1988 elején Kádár és a mögötte álló „régi gárda” több figyelmeztetésben részesítette. Lakitelki szereplése miatt 1988 februárjában pártvizsgálatot indítottak Pozsgay ellen; a Politikai Bizottság 1988. március 21-én elítélte Nyers kísérletét az Új Márciusi Front megalakítására; 1988. április 9-én négy elkötelezetten ellenzéki pártértelmiségit – Bihari Mihályt, Bíró Zoltánt, Lengyel Lászlót és Király Zoltánt – kizárták a pártból. Ezek a figyelmeztetésnek szánt retorziók azonban szándékukkal ellentétes hatást váltottak ki. Az ekkor már jól érzékelhetően átalakuló nemzetközi feltételek közepette az aktív párttagok közül sokan nem Kádárékkal, hanem a megfenyegetett pártellenzékkel, sőt többen az ellenzék egyik vagy másik irányzatával rokonszenveztek. A lavinát többé nem lehetett megállítani.

A bomlás következő fázisát az 1988. május 20-22-ére összehívott rendkívüli pártértekezlet nyitotta meg, amit a pártellenzék erőszakolt ki. (Szgy. II/418-426.) Kádár azt remélte, hogy a Központi Bizottság és a Politikai Bizottság egyharmadának kicserélésével és a Kreml által támogatott Grósz főtitkárrá választásával úgy elégítheti ki a pártellenzéket, hogy közben saját domináns befolyása nem rendül meg. A három évtizeden át sikeres taktika azonban ekkor már nem működött. Az előzetes megállapodást felrúgva Grósz Károly titokban olyan forgatókönyvet készített elő, és játszatott el a küldöttekkel, amelynek eredményeként a vezető testületek totális átalakítására került sor. A 13 addigi PB-tagból a küldöttek mindössze 3-at választottak újjá. Beválasztották viszont Nyers Rezsőt és Pozsgay Imrét, valamint Grósz közvetlen támogatói közül mintegy féltucatnyit. Az új Központi Bizottság, amely a Politikai Bizottsághoz hasonlóan radikális átalakuláson esett át,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

a párt főtitkárává Grószt választotta, a meglepett és megalázott Kádárnak pedig az ekkor létesített, valódi hatalom nélküli pártelnöki pozíciót adta.

A pártfőtitkári hatalom megszerzését követő hónapokban Grósz Károly arra törekedett, hogy a reformfolyamatokat egyrészt továbbvigye, másrészt a rendszer alapjaira veszélytelen keretek között tartsa. 1988. november 24-ig nemcsak a pártapparátus, hanem a kormány munkáját is ő irányította. A miniszterelnöki posztot ekkor Németh Miklósnak, egy alig 40 esztendős közgazdásznak és gazdaságpolitikusnak engedte át. Az első hónapokban Németh Grósz engedelmes követőjének látszott. 1989 tavaszától azonban egyre inkább a párt radikális reformereihez közeledett, majd rövidesen azok egyik vezéralakjává vált.

83. A parlament megszavazza Németh Miklós miniszterelnöki kinevezését. 1988. november 4.

Az MSZMP KB 1988. július 13-14-ei tanácskozásán nézett szembe az egyre kilátástalanabb helyzettel. A testület beletörődött a teljes foglalkoztatottság feladásába, vagyis a munkanélküliség elkerülhetetlenségébe. Belátta azt is, hogy a tulajdonváltás, azaz az állami tulajdon legalább részleges magánosítása nélkül a termelékenység érdemben nem növelhető. 1988 októberében a parlament ennek alapján fogadta el az úgynevezett társasági törvényt (VI. tc.), amely engedélyezte az állami vállalatok magántársaságokká alakulását. (Szgy. II/432-437.) Ezzel visszafordíthatatlan folyamatok indultak el a társadalmi tulajdon összeomlása és a magántulajdonon alapuló piac- és versenygazdaság kialakulása terén. Ez a spontán privatizációnak nevezett tulajdonváltás általában úgy zajlott, hogy a valós értékénél rendszerint kevesebbre becsült vállalati vagyont vagy annak leghasználhatóbb részeit a cég befolyásos vezetői a vállalati tanács egyetértésével megvették, vagy eladták külső beruházóknak.

A pártvezetés és a közvélemény által vitatott másik nagy kérdéskör a politikai intézményrendszer reformja, azaz a „szocialista pluralizmusnak” nevezett elképzelés pontos mibenlétének a tisztázása volt. Azt az ellenzéki követelést, hogy a pártot a társadalom, a kormányt pedig az Országgyűlés ellenőrzése alá kell helyezni, erre az időre a párt reformerei is elfogadták. Tisztázásra várt azonban, hogy a hatalommegosztásnak ez a formája és az érdekek nyílt artikulációja az egy- vagy a többpártrendszer keretei között valósuljon-e meg. Grósz és a párt körülötte tömörülő technokrata vezetői az egypártrendszeren belüli pluralizmus álláspontját képviselték. Pozsgay, Nyers és a párt velük tartó radikális reformerei viszont már ekkor többpártrendszerben gondolkodtak.

A Grósz-kormány Moszkva és a Nyugat támogatását egyaránt élvezte. A Német Szövetségi Köztársaság 1987 végén egymilliárd márkás hitellel fejezte ki rokonszenvét. 1988 júliusában, amikor mint pártfőtitkár Grósz Moszkvába látogatott, Gorbacsov is áldását adta a reformok folytatására. Washingtonban, ahol Nagy Ferenc

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1946-os látogatása óta nem járt magyar kormányfő, ugyancsak szívélyesen fogadták. A Fehér Házban George Bush alelnök közölte vele: „Nagy, közös feladataink lesznek, hiszen a világ átrendeződik, s ebben a kölcsönös megértésnek óriási szerepe lesz”.[27] A kijelentés horderejét Grósz nem fogta fel, s amennyiben mégis, Gorbacsovval együtt abban bízott, hogy a folyamatok kézben tarthatók lesznek.

A Magyarország és a többi szocialista ország közötti viszony ugyanakkor romlott. Ke- let-Berlin, Prága, Szófia és Bukarest, ahol semmiféle irányváltás nem történt az elmúlt években, egyaránt bizalmatlanul fogadta a magyar fejleményeket. Nicolae Ceau§escu durván diszkriminatív nemzetiségi politikája miatt különösképpen feszült viszony alakult ki Románia és Magyarország között. A falurombolási terv a megvalósulás küszöbén állt; a Magyarországra látogató erdélyi magyarok közül 1988-ban több ezren nem kívántak visszatérni Romániába. 1988. augusztus 28-án Grósz ezért találkozott Ceau§escuval. A megbeszélés azonban kudarccal végződött. A találkozó a magyar nemzeti érdekek feladásának jelképévé vált, és Grósz számára jelentős presztízsveszteséget okozott. A hagyományosan jó jugoszláv-magyar kapcsolatokra a délszláv állam kezdődő dezintegrációja, illetve az erre válaszként adott belgrádi nagyszerb nacionalizmus vetett árnyékot. A szerb centralizációs törekvéseket ellenző koszovói és vajdasági tartományi vezetőket 1988 októberében a belgrádi vezetés lemondatta, majd 1989 márciusában mindkét tartomány autonómiáját korlátozta. Az elfogadott új alkotmány a Jugoszlávián belül egységes Szerb Köztársaság eszméjét öntötte jogi formába. Az egyetlen olyan szocialista ország, amely a magyar reformokat nem ellenezte, sőt politikai szempontból azok előtt járt, Lengyelország volt. 1986-tól, amikor a Szolidaritás bebörtönzött vezetőit szabadon engedték, Lech Walesa folyamatos tárgyalásokat folytatott a hatalommal. Ezek oda vezettek, hogy 1989. február 6-án Varsóban kerekasztal-tárgyalások kezdődtek a pártok, a kormány, a hivatalos szakszervezetek és a különböző ellenzéki irányzatok között a hatalom megosztásáról.

Az új magyar vezetés és az ellenzék viszonya ellentmondásos volt. A Nagy Imre kivégzésének 30. évfordulójára emlékező 1988. június 16-i budapesti tüntetést, amelyen mintegy négyszázan vettek részt, a rendőrség durván feloszlatta. Az erdélyi falurombolás ellen tiltakozó június 27-i tömeggyűlést, amelyen több tízezren jelentek meg, viszont engedélyezték a hatóságok. 1956 óta ez volt az első olyan nagy tömegmegmozdulás, amelyet nem a párt vagy szatellitszervezetei szerveztek. 1988. szeptember 12-én felvonulhattak a bős-nagymarosi vízlépcső megépítése ellen tiltakozók is, noha Grósz az erőmű építésének folytatását szorgalmazta, és ezt október 7-én az Országgyűléssel is elfogadtatta. Az október 23-ára tervezett budapesti ellenzéki megmozdulást a rendőrség nem engedélyezte, és a tiltás ellenére szervezkedő személyek közül ötöt előállított. Pozsgay Imre, aki nemcsak PB-tag, hanem júniustól a kormány államminisztere is volt, november 25-én bejelentette, hogy az MSZMP párbeszédet kezd az ellenzéki szervezetekkel. Röviddel ezután, november 29-én Grósz Károly viszont arról beszélt a budapesti Sportcsarnokban összegyűlt pártaktivisták és munkásőrparancsnokok előtt, hogy az MSZMP az egypártrendszer viszonyai között képzeli el a politikai pluralizmust, s hogy „fehérterror” réme fenyeget.

A pártvezetésen belüli megosztottságot tovább élezte Pozsgay Imre 1989. január 28-ai rádiónyilatkozata, melyben az 1956-os „ellenforradalmat” népfelkelésnek minősítette, és egyben a többpártrendszer bevezetése mellett is állást foglalt. A Központi Bizottsága február 10-11-ei ülésén vitatta meg a Pozsgay nyilatkozata által előtérbe állított kérdéseket. Késhegyig menő vita után a testület végül bizalmat szavazott a kommunista reformpolitika szimbólumává magasodott politikusnak. Az ülésről kiadott közlemény hangsúlyozta, hogy a népszuverenitás és a jogállamiság elvéből kiindulva, a Központi Bizottság folytatni kívánja a politikai intézményrendszer mélyreható reformját, s hogy a politikai rendszer pluralizálása az adott helyzetben a többpártrendszer keretei között valósítható meg. (Szgy. II/443-446.)

A közlemény megjelenésekor az egypártrendszer ténylegesen már a múlté volt. A Magyar Demokrata Fórum és a Fiatal Demokraták Szövetsége után 1988 végén és 1989 elején számos más pártszerű képződmény jött létre. A Szabad Kezdeményezések Hálózatából 1988. november 13-án megalakult a Szabad Demokraták Szövetsége. Ezt november 18-án a Független Kisgazdapárt újjáalakulása követte. A Szociáldemokrata Párt 1989januárjában, a Nemzeti Parasztpárt – Magyar Néppárt néven – 1989 februárjában szerveződött újjá. Az úgynevezett történelmi pártok színrelépését a Kereszténydemokrata Néppárt április 2-ai újjáalakulása tette teljessé. A Nagy Imre és társainak rehabilitálását szorgalmazó Történelmi Igazságtétel Bizottság 1988 májusában, az ellenzéki szervezetek és a független országgyűlési képviselők segítésére szövetkezett Független Jogász Fórum 1988 novemberében alakult. A pártok száma 1989 nyarára 30, az év végére 60 fölé emelkedett.

A pártosodással párhuzamosan vált ismét sokszínűvé a sajtó, és lettek érdekesek a tévé és a rádió korábban unalmas politikai műsorai. Az első legálisan, tehát engedéllyel kiadott „alternatív” lap – a Hitel – első száma 1988. november 2-án jelent meg Csoóri Sándor és

[27] A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Szerk. Bodzabán István, Szalay Antal. Budapest, 1994, Pelikán Kiadó, 105.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

az MDF más vezetőinek szerkesztésében. A következő évben, amikor az engedélyeztetés addigi kényszere megszűnt, ehhez számtalan új hetilap és folyóirat csatlakozott. S persze megjelentek a standokon a régi szamizdat újságok: a Beszélő és a Demokrata is. 1989-ben összesen 591 lap kérte nyilvántartásba vételét.

Az ellenzéki pártok és szervezetek 1989. február 17-ei nyilatkozatukban üdvözölték, hogy az MSZMP elfogadta a többpártrendszert mint a hatalomgyakorlás egyedül demokratikus formáját. Egyben – a lengyel példát szem előtt tartva – javasolták, hogy a párt és a kormány kezdjenek tárgyalásokat az ellenzékkel a hatalom megosztásáról és a demokráciába való békés átmenet módozatainak a kidolgozásáról. A hatékonyabb fellépés érdekében a legfontosabb nyolc ellenzéki szervezet 1989. március 22-én megalakította az Ellenzéki Kerekasztalt (EKA). Ezt megelőzően, 1989. március 15-én legalább százezren vettek részt az ellenzéki szervezetek immár senki által sem zavart megemlékezésein, miközben a hivatalos ünnepségen alig húszezren jelentek meg. Az ellenzéki megmozdulások csúcspontjaként Csengey Dénes, az MDF politikusa jelképesen lefoglalta a Magyar Televíziót, Cserhalmi György színész pedig felolvasta a 12 pontba foglalt, 31 ellenzéki szervezet által aláírt követeléseket. A megemlékezéseket és az ünnepi eseményeket a televízió egyenes adásban közvetítette. A magyar nép nagy tömegei számára a rendszerváltás programja ekkor körvonalazódott először a maga konkrétságában.

84. Tüntetés 1989. március 15-én

1989 tavaszától lélegzetelállító ütemben peregtek az események, omlott össze a pártállam, és haladt előre az a folyamat, amely a modellváltáson túllépve, immár félreérthetetlenül a rendszerváltás irányába mutatott. Az előremenekülés politikáját választva, április 22-én feloszlott a KISZ. Május 8-án az ekkor már nagybeteg Kádár Jánost minden vezető beosztás alól felmentették. Ugyanezen a napon a Magyar Tudományos Akadémia rehabilitálta azokat a tudósokat, akiket politikai okokból az elmúlt évtizedekben megfosztottak akadémiai tagságuktól. Május 13-án a kormány felfüggesztette a negatív szimbólummá vált nagymarosi vízlépcső építését. Június 8-án Glatz Ferenc művelődési miniszter bejelentette az orosz nyelv kötelező oktatásának megszüntetését.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

85. Horn Gyula magyar és Alois Mock osztrák külügyminiszter jelképesen átvágják a műszaki határzárat Sopronnál. 1989. augusztus 27.

Az egész társadalmat megrázta Nagy Imre, Maléter Pál és társaik ünnepélyes újratemetése június 16-án. A kegyeleti aktus hatását fokozta, hogy július 6-án elhunyt Kádár János. E két szimbolikus tartalommal is rendelkező esemény félreérthetetlenül jelezte, hogy egy történelmi korszak a végéhez közeledett. A nyár végén a Magyarországon át az NSZK-ba menekülni akaró NDK-s turisták kiengedése lepte meg a magyar és a nemzetközi közvéleményt. Az első csoportok augusztus 19-én távozhattak egy „páneurópai piknik” keretében az osztrák határon át, majd szeptember 11-étől mindenki. Ezzel a lépésével a magyar kormány világpolitikai jelentőségű döntést hozott. Nemcsak a merev keletnémet rezsim összeomlását és a szovjet blokk egészének szétesését gyorsította meg, hanem a két német állam újraegyesülését is elősegítette.

A látványos eseményekkel párhuzamosan – 1989. június 13-ától szeptember 18-áig -, ám a nyilvánosság kizárásával folytak az Ellenzéki Kerekasztal, az MSZMP és az úgynevezett harmadik oldal (szakszervezetek, Hazafias Népfront stb.) tárgyalásai (Nemzeti Kerekasztal) a rendszerváltás alapkérdéseiről. Ezeken a tárgyalásokon tűnt fel Antall József múzeumigazgató, Antall Józsefvolt kisgazdapárti miniszter fia, aki az MDF-et képviselte. A tárgyalások lezárásáról született és szeptember 18-án bejelentett megállapodás szerint a felek hat sarkalatos törvényjavaslat alapelveiben egyeztek meg. (Szgy. II/467-470.) Ezek a következők voltak: az 1949-es Alkotmány módosítása, az alkotmányosságra felügyelő Alkotmánybíróság felállítása, a pártok működésének és gazdálkodásának szabályozása, az országgyűlési választások új rendjének kidolgozása, valamint a büntető törvénykönyv és a büntetőeljárási törvény módosítása. Mivel néhány fontos kérdésben, mindenekelőtt az államfő megválasztásának idejében és módjában nem sikerült teljes konszenzusra jutni, az SZDSZ és a Fidesz nem írták alá a megállapodást. Ugyanakkor nem is vétózták meg, így az a többi tárgyalópartner aláírásával mégis érvénybe lépett.

Az 1989. szeptember 18-ai megállapodásokkal a demokratikus átmenet döntő szakaszához érkezett. Az átmenet következő kiemelkedő eseménye a köztársaság 1989. október 23-ai kikiáltása volt. Ezt az új, demokratikus intézményrendszer kiépülése követte. 1989 végén és 1990 elején a szovjet segítséggel kiépített államszocializmus rendszere minden ellenállás nélkül összeomlott és kimúlt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

8. fejezet - VIII. FEJEZET | A HARMADIK MAGYAR KÖZTÁRSASÁG

86. Antall József miniszterelnök, Göncz Árpád köztársasági elnök és Szabad György, az Országgyűlés elnöke koszorúznak az 1956-os forradalom és szabadságharc áldozatainak tiszteletére tartott ünnepségen, a Nemzeti Sírkert 21-es parcellájában. 1992. november 4.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A világtörténelem legtöbb nagy fordulatához hasonlóan az 1989-1991-es kelet-európai és ezen belül magyarországi átalakulást is több külső és belső tényező összetalálkozása és ezek egymásra hatása idézte elő. Alapvetőnek a nemzetközi erőviszonyok átrendeződése, vagyis a második világháború vége óta tartó szovjet-amerikai rivalizálás amerikai győzelemmel történő befejeződése tekinthető. A Szovjetunió vereségének előjelei már az 1980-as évek közepén mutatkoztak. Teljesen nyilvánvalóvá és bizonyossá azonban csak 1989-re vált, hogy az „orosz medve" alulmaradt a küzdelemben. A külpolitikai erőtér átrendeződése mellett fontos szerepet játszott az állami és társadalmi tulajdonon alapuló központi tervgazdálkodás történelmi veresége is a magántulajdonra és a piaci mechanizmusok automatizmusára épülő kapitalizmussal szemben. Ezek a tényezők az 1980-as évek végére mindegyik kelet-európai államban válságos helyzetet idéztek elő. S végül nem maradhatnak említés nélkül azok az egyéni kezdeményezések és belső társadalmi mozgalmak sem, amelyek – a kínálkozó lehetőségeket kihasználva, sőt azokat olykor megteremtve – belülről bomlasztva és/vagy reformálva járultak hozzá a történelmi jelentőségű változásokhoz. Ezt az egész forradalmi jelentőségű átalakulási folyamatot rendszerváltozásnak, illetve – a folyamat hirtelen és akaratlagos jellegét hangsúlyozva – rendszerváltásnak vagy rendszerváltoztatásnak nevezzük.

A rendszerváltozás egyes országokban gyorsan és esetenként fegyveres harcoktól kísérve, másutt lassabban és alapvetően békés formában zajlott le. Magyarország a kelet-európai államok utóbbi csoportjába tartozott. Az átalakulás formáját és ütemét a hatalmon lévő állampárt (MSZMP) és az 1987-1988-ban megalakult ellenzéki szervezetek közösen állapították meg. Az úgynevezett Nemzeti Kerekasztalnál folyó tárgyalások keretében elfogadott megállapodások alapján került sor 1989. október 23-án a köztársaság kikiáltására, majd a köztársaság alkotmányos alapjainak a megteremtésére.

Az azóta eltelt két évtizedben Magyarország minden tekintetben sokat változott. A pártállami struktúrákat olyan demokratikus intézményrendszer váltotta fel, amelyben minden korlátozás nélkül érvényesül a választók szabad akarata, s megvalósult a hatalmi ágak szétválasztása. Kulturális téren ugyancsak plurális viszonyok alakultak ki. Eközben az ország visszanyerte szuverenitását, s a Szovjetunió által felügyelt integrációs szervezetek helyett a NATO és az Európai Unió tagja lett. Mélyreható változások zajlottak le a gazdaságban és a társadalomban is. Az állami és közösségi tulajdon dominanciáját a magántulajdon túlsúlya váltotta fel; az állami tervezés helyébe a piaci szabályozók rendszere lépett. Az átalakulás súlyos gazdasági és szociális válsággal járt együtt, amelyből csak az ezredfordulóra sikerült kilábolni. Eközben módosult a társadalom tulajdonosi és foglalkozási szerkezete, s megnőttek a vagyoni és jövedelmi különbségek. A kiéleződött politikai ellentétek és a szociális nehézségek vezettek oda, hogy 2006-2007-ben Budapesten utcai zavargásokra került sor. A 2008 őszétől kibontakozó gazdasági világválság hatásai tovább súlyosbították a gazdasági és társadalmi problémákat. A rendszerváltozás 20 éves évfordulójáról 2009-ben ezért egy végletesen megosztott magyar elit és egy súlyosan frusztrált magyar társadalom emlékezett meg, ha megemlékezett egyáltalán.

1. 1. ALKOTMÁNYOS ALAPOK ÉS A DEMOKRATIKUS ÁTMENET BEFEJEZŐDÉSE

A harmadik Magyar Köztársaság létrejöttét Szűrös Mátyás, az Országgyűlés elnöke jelentette be 1989. október 23-án, az 1956-os forradalom 33. évfordulóján. Jogi értelemben ezzel véget ért a hivatalosan „népköztársaságnak" nevezett pártállami diktatúra 40 esztendős – 1949-től tartó – időszaka. A régi rend intézményeinek a többsége azonban még működött, s az újak felállítására csak ezt követően került sor. Ezek törvényi feltételeiről a Nemzeti Kerekasztalnál született megállapodások értelmében a régi, 1985-ben megválasztott parlament gondoskodott 1989 októberében és novemberében.

Az úgynevezett sarkalatos törvények legfontosabbika az 1949-es Alkotmányt módosító XXXI. törvény volt. Az 1956-os forradalom és szabadságharc emléke iránti tiszteletjeleként ez ugyancsak 1989. október 23-án lépett életbe. Magyarország eszerint népköztársaságból olyan köztársasággá alakult, amelyben egyaránt érvényesülnek a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus elvei. A törvény tiltotta a hatalom kizárólagos birtoklására irányuló magatartást, törölte a „munkásosztály marxista-leninista pártjának" vezető szerepére vonatkozó megállapítást, deklarálta a többpártrendszert, és kimondta, hogy egyetlen párt sem gyakorolhatja a közhatalmat. Gazdasági szempontból a „tervezés előnyeit is felhasználó" olyan piacgazdaságként definiálta az ország gazdaságát, amelyben „a köztulajdon és a magántulajdon egyenrangú, és egyenlő védelemben részesül", s amely „elismeri és támogatja a vállalkozás jogát és szabadságát". (Szgy. II/481-499.)

Az új alkotmány az Országgyűlést a Magyar Köztársaság két – egy téli és egy nyári – megszakítással állandóan ülésező, legfelsőbb államhatalmi és nép-képviseleti szerveként határozta meg. A megfelelő díjazásban részesülő képviselőket a választópolgárok négyévi időtartamra választhatták meg. A törvényalkotás mellett az

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Országgyűlés kizárólagos hatáskörébe kerültek a legfontosabb személyi döntések, így a kormány tagjainak és más fontos állami szervek vezetőinek a megválasztása. Különlegesen veszélyes külső vagy belső helyzet esetére az Országgyűlés kapott jogot a hadiállapot kinyilvánítására és a békekötésre, továbbá szükségállapot kihirdetésére és a fegyveres erő országon kívüli és belüli alkalmazására.

A törvény értelmében az Elnöki Tanács megszűnt, és köztársasági elnöki poszt létesült. A köztársasági elnök, aki egyben a fegyveres erők főparancsnoka is, kifejezi a nemzet egységét, és őrködik az államszervezet demokratikus működése felett. Bár személye sérthetetlen, törvényszegés esetén tisztségétől megfosztható. Ehhez a döntéshez a képviselők kétharmadának szavazata szükséges. Az államfő hatáskörére vonatkozólag az alkotmánymódosítás az 1946. évi I. törvény rendelkezéseit vette alapul. Az Országgyűléssel szemben eszerint korlátozott vétójog és korlátozott feloszlatási jog illette meg. A korlátozott vétójog értelmében egyet nem értés esetén az elnök egy ízben megfontolás végett visszaküldheti az aláírására váró törvényt. Ebben az esetben az Országgyűlés a törvényt köteles újratárgyalni, ám döntését követően az elnöknek öt napon belül ki kell hirdetnie az ismét elfogadott törvényt. Az államfői vétó másik lehetséges formája úgynevezett előzetes normakontroll kezdeményezése egy új közjogi testületnél, az Alkotmánybíróságnál. Az alkotmánybírák álláspontjától függően az államfő a törvényt vagy visszaküldheti az Országgyűlésnek módosításra, vagy köteles azt kihirdetni. Az Országgyűlés feloszlatására csak rendkívüli körülmények esetén és új választások kiírásának kötelezettsége mellett, elnapolására pedig legfeljebb 30 napos időterjedelemmel kapott jogot.

A köztársaság ideiglenes elnöke Szűrös Mátyás lett. A végleges megoldást illetően a pártok megosztottak voltak. Az elnökválasztás módjával (közvetlen, nép általi vagy közvetett, parlament általi) és időpontjával (az első demokratikus országgyűlési választások előtt vagy után) kapcsolatban a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai során nem alakult ki egyetértés. A nézetek különbözősége miatt a törvény főszabályként rögzítette a köztársasági elnök közvetett, parlament általi választását. A különleges, átmeneti helyzetre való tekintettel ugyanakkor azt is kimondta, hogy ha az államfői tisztség betöltésére a Nemzeti Kerekasztal többségi álláspontjának megfelelően az új Országgyűlés megválasztása előtt kerülne sor, akkor a köztársasági elnököt ezen egy alkalommal a választópolgárok közvetlen és titkos népszavazással maguk fogják megválasztani. Az SZDSZ-t és a Fideszt azonban ez sem elégítette ki. A köztársasági elnök parlament általi választása érdekében ezért népszavazást kezdeményeztek.

A Nemzeti Kerekasztal megállapodásainak értelmében október 23-a után folytatódott az alkotmányozási folyamat és ezzel a köztársaság intézményrendszerének teljessé tétele. Október 30-án hirdették ki a XXXII. törvényt, amely az Alkotmánybíróság felállításáról intézkedett. Ez a magyar államéletből korábban mindig hiányzó testület, amelynek a tagjait az Országgyűlés választotta 9 évre, igen széles jogkört kapott. Feladatai közé tartozott a jogszabályok előzetes és utólagos vizsgálata, az alkotmányban biztosított jogok megsértése miatt benyújtott panaszok elbírálása, az alkotmány értelmezése, valamint az állami szervek és az önkormányzatok között felmerülő hatásköri összeütközések megszüntetése. Az alkotmány és a jogállamiság védelmében bármely alkotmányba ütköző törvényt és törvényeket sértő kormányzati intézkedést megsemmisíthetett. Az Alkotmánybíróság ezáltal az új közjogi intézményrendszer egyik legfontosabb szervévé vált, és kiemelkedő helyet kapott a parlamenti többséggel és a kormánnyal szembeni ellensúlyok rendszerében. Sólyom László jogászprofesszor, az MDF egyik szakértője vezetésével a testület 1990. január 1-jén kezdte meg működését.

Ugyancsak október 30-án emelkedettjogerőre az országgyűlési képviselők választásával foglalkozó XXXIV törvény. Ez egy rendkívül bonyolult választási rendszert vezetett be. A parlament összesen 386 képviselője közül 176 fő egyéni jelöltként egy-egy választókerületből, 152 a területi (megyei és fővárosi) pártlistákra leadott szavazatok alapján, 58 pedig az országos pártlistákról, az egyéni kerületi és területi pártlistás ágon képződött maradék szavazatokra épített és az arányosság elvén alapuló kompenzációs rendszer révén kerülhetett a Tisztelt Házba. A választási rendszer vegyes jellegéből eredően minden választópolgár két szavazattal rendelkezett. Az egyiket a lakóhelye szerinti egyéni választókerület jelöltjeire, a másikat a pártok területi listáira adhatta le. Az egyéni kerületekben a választás kétfordulós volt. Ha az első fordulóban egyik jelölt sem tudta megszerezni a szavazatok több mint 50%-át, akkor a második fordulóban már az egyszerű többség is elégséges volt. A második fordulóban az első forduló első három helyezettje, illetve a legalább 15%-os szavazatarányt elért jelöltek indulhattak.

Az átgondolatlan pártalakítások elkerülése és a parlament működőképességének biztosítása érdekében a választójogi törvény erős szelektivitást érvényesített a nagyobb, illetve befolyásosabb pártok és jelöltek javára. Ennek egyik eszköze a jelöltállítás feltételekhez kötése volt. Az egyéni kerületekben 750 úgynevezett kopogtatócédula, azaz névre szóló és névvel vállalt állampolgári ajánlás szükségeltetett egyjelölt indulásához. Területi listát csak az a párt állíthatott, amely az adott körzet egyéni választókerületeinek legalább negyedében képesnek bizonyultjelöltállításra, vagyis jelöltenként 750 kopogtatócédula összegyűjtésére. Országos pártlista

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

állításának, azaz a töredék szavazatokból való részesedésnek pedig az volt a feltétele, hogy a párt minimálisan 7 érvényes területi listával rendelkezzék a maximálisan elérhető 20-ból. A szelektivitás fentieknél is szigorúbb elemének bizonyult az úgynevezett küszöbhatár, amelyet a törvény 4%-ban állapított meg. Ha egy párt területi listákon szerzett szavazatai nem érték el az országos szavazatszámnak ezt a hányadát, akkor az a párt nem kaphatott területi, illetve országos listán alapuló mandátumot. A választójogosultságot a törvény mindössze két alapfeltételhez kötötte: magyar állampolgársághoz és a 18. életév betöltéséhez. (Szgy. II/499-503.)

A november 1-jén elfogadott XXXV törvény a köztársasági elnök választását szabályozta. A referendum időpontjaként 1990. január 7-ét határozták meg a honatyák. November 26-ára ugyanakkor kitűzték az SZDSZ és a Fidesz által kezdeményezett népszavazás lebonyolítását is, amely az államfőválasztás elhalasztását célozta az országgyűlési választások utáni időre. (Szgy. II/503-505.)

Az Országgyűlés 1989-ben összesen 58 törvényt fogadott el, több mint tízszeresét az 1950 és 1985 közötti éves átlagnak, és az 1988-as számnak is több mint kétszeresét. A jogállamiság kereteinek megteremtésével az 1985-ben megválasztott – döntően párttag – képviselők ily módon megtették azt, amit a rendkívüli körülmények megköveteltek tőlük. A testület 1989. december 21-én döntött úgy, hogy 1990. március 16-ai hatállyal kimondja feloszlását.

1989-1990-ben nemcsak a magyar, hanem a többi kelet-európai kommunista rendszer is összeomlott. A világtörténelmi jelentőségű átalakulás nemzetközi feltételeit Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkár és George Bush amerikai elnök 1989. december 2-ai máltai megállapodása biztosította. Egyezségük lényege a szabad és többpárti választások támogatása, valamint a belügyekbe való be nem avatkozás elvének elfogadása volt.

1989 végétől 1990 tavaszáig, vagyis az első szabad választásokig két síkon futottak az események. Az egyik a pártellenőrzéstől megszabadult Németh-kormány tevékenysége volt, amely saját hatáskörében számos konkrét intézkedéssel vitte előbbre a rendszerváltás ügyét. Ezek közé tartozott a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok kivonásának szorgalmazása, ez ügyben 1990. március 9-én sikerült megállapodásra jutni a szovjet vezetéssel. A kivonulás befejezésének határidejét 1991.június 30-ában állapították meg. (Szgy. II/506-508.) Az 1990. január 24-én elfogadott IV törvény hatálytalanította a Szentszékkel kötött 1964. évi Részmegállapodást. A magyar állam előzetes hozzájárulási joga a pápától függő egyházi állások betöltésénél ezzel megszűnt. (Szgy. II/505-506.) Ezt követően érvénytelenítették az egyházakra nézve sérelmes, 1948 és 1950 közötti egyezményeket is.

1. március 1-jén megkezdte működését az Országgyűlés alá rendelt Állami Vagyonügynökség. Ennek az volt a feladata, hogy az 1988-as társulási és az 1989-es átalakulási törvény alapján megindult privatizációs folyamatokat felügyelje. Ugyancsak március 1-jén fogadta el a parlament az 1990. évi XXIII. törvényt, amely felszámolta az állam kizárólagos iskolaalapítási és -fenntartási jogát, egyúttal lehetővé tette a hat- és nyolcosztályos gimnáziumok szervezését. Az orosz nyelv kötelező tanítását Glatz Ferenc miniszter már ezt megelőzően, 1989. június 8-án eltörölte.

A Németh-kormány rendszerváltó intézkedéseivel párhuzamosan zajlott az 1990 tavaszára kiírt választásokra és az államfőválasztással kapcsolatos referendumra való felkészülés. Az SZDSZ és a Fidesz által kezdeményezett népszavazás négy kérdése a Munkásőrség feloszlatására, a munkahelyi pártszervezetek megszüntetésére, az MSZMP vagyoni elszámoltatására és az államfő parlamenti választások utáni megválasztására vonatkozott. Mivel az első három kérdés erre az időre lényegében már elintéződött, igazi tétje csak a negyediknek volt, amely így szólt: „Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?”

Az 1989. november 26-án megrendezett úgynevezett négyigenes népszavazáson a választók közel 60%-a vett részt. A Munkásőrség és a munkahelyi pártszervezetek feloszlatására, valamint az MSZMP utódpártjának elszámoltatására vonatkozó kérdésekre a szavazók 95%-a igennel válaszolt. A köztársasági elnök megválasztásának időpontjával kapcsolatban azonban eltértek a vélemények: 50,07% szavazott igennel, és 49,93% nemmel. A hatezer szavazatos különbség értékét tovább csökkentette, hogy a referendumot manipulációként értékelő MDF bojkottra szólította fel az ország lakosságát. Az MDF tagjai és szimpatizánsai ezért nem vettek részt a szavazáson. A referendum mindenesetre így is érvényes volt, és a népszavazást kezdeményező pártok elérték céljukat. Az Országgyűlés visszavonta a köztársasági elnök 1990. január 7-ei közvetlen választásáról szóló határozatát, és megállapította, hogy elnökválasztásra az országgyűlési választásokig nem kerülhet sor. Ezzel lényegében az MSZP, illetve közismert és népszerű elnökjelöltje, Pozsgay Imre szenvedett vereséget. A szocialisták ezen úgy próbáltak változtatni, hogy a parlamenttel újabb törvényt hozattak. Az 1990. március 1-jén elfogadott XVI. törvény kimondta, hogy a köztársasági elnököt első alkalommal az egész ország lakosságának kell megválasztania az országgyűlési választásokat követő hat hónapon belül.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Az MSZP és az ellenzék közötti harc azonban csak egyik dimenziója volt a választási előkészületeknek. A hatalom megszerzéséért folytatott küzdelemben az MDF és az SZDSZ ellentétei is kiéleződtek. Az egyre durvuló választási kampányban az SZDSZ radikális rendszerváltó, élesen antikommunista és modern szellemű európéer pártnak, az MDF pedig konzervatív-nemzeti jellegű és a magyar múltban gyökerező „nyugodt erőnek" mutatta magát. A két ellenzéki párt rivalizálásával összefüggésben hosszú évek után ismét megjelent a közéletben a politikai antiszemitizmus.

A választások március 25-ei első fordulóján 12 párt indult. A 4%-os küszöbhatár miatt 6 párt az első fordulóban kiesett. A 386 mandátumból így végül 164-et (43%) az MDF, 94-et (24%) az SZDSZ, 44-et (11%) a Kisgazdapárt, 33-at (9%) az MSZP 22-t (5%) a Fidesz és 21-et (5%) a KDNP szerzett meg. A független képviselők száma 8 (3%) volt. Az 1985-1990-es régi parlamenthez képest az új Országgyűlés összetétele radikálisan átalakult. A képviselők 95%-ban kicserélődtek. Ez a változás szociális háttér és politikai orientáció szempontjából egyaránt csaknem teljes elitcserét takart. A volt párttagok aránya 75%-ról 13%-ra, a volt párttitkárok és más MSZMP- és tanácsi funkcionáriusok hányada pedig 15%-ról 1-2%-ra csökkent. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 59%-ról 89%-ra emelkedett. Az új politikai elit legjelentősebb kibocsátó rétege a független szakértelmiség, közülük is elsősorban a humán értelmiség volt.

87. Antall József, a Magyar Demokrata Fórum elnöke nemzetközi sajtótájékoztatón jelenti be a választási győzelmet. Jobb szélen Csoóri Sándor. 1990. április 9.

Kormányalakításra a relatív többséghez jutott MDF szerzettjogot. Az abszolút parlamenti többség megszerzése érdekében a párt miniszterelnök-jelöltje, Antall József ezt koalíciós alapon, a Kisgazdapárttal és Kereszténydemokrata Néppárttal együttműködve képzelte el. A hatékony kormányzás feltételeinek biztosítása érdekében ugyanakkor szükségesnek látta, hogy az SZDSZ-szel is megtalálja a modus vivendit. Ezt a célt szolgálta az MDF elnökségének előzetes tájékoztatása nélkül kötött, április 29-ei pártközi megállapodás. Ez három fő kérdést érintett: a kormány alkotmányos jogállását, amelyet az 1989. évi XXXI. törvény nem szabályozott részletesen; a köztársasági elnök választásának a módját, amelynek ügyében a régi Országgyűlés megpróbált kész helyzetet teremteni; s végül azoknak a törvényeknek a körét, amelyekhez az alkotmány értelmében kétharmados többség, azaz a leendő parlamenti ellenzék támogatása szükségeltetett. (Szgy II/508-510.) A megállapodás értelmében Antall ígéretet kapott miniszterelnöki pozíciójának a parlamenttel szembeni körülbástyázására és a kétharmados törvények körének szűkítésére. Ennek fejében hozzájárult ahhoz, hogy a házelnöki és az ideiglenes köztársasági elnöki posztot, amely egyébként az MDF-et illette volna, az SZDSZ országos tanácsának egyik tagja, Göncz Árpád töltse be. A két fél emellett kötelezettséget vállalt arra is, hogy a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

régi parlament 1990. március 1-jei döntésével szemben az alkotmányt úgy fogják módosítani, hogy a köztársasági elnököt mégse a nép, hanem a parlament válassza, s hogy a megválasztandó személy Göncz Árpád lesz, akit a házelnöki székben Szabad György történész-akadémikus, az MDF országos elnökségének tagja fog felváltani.

Az Országgyűlés május 2-án ült össze. Az április 29-ei megállapodás értelmében a képviselők május 9-én elfogadták az első alkotmánymódosító törvényt (XXIX. tv.). Eszerint az Országgyűlés csak a miniszterelnököt választja, a kormány többi tagját a miniszterelnök javaslatára a köztársasági elnök nevezi ki. Antall május 23-án mutatta be 60%-os parlamenti többséggel rendelkező, hárompárti kormányát. A 13 szakminiszter és a 3 tárca nélküli miniszter közül 8 az MDF-et, 4 a Kisgazdapártot és 1 a KDNP-t képviselte. Hárman egyik párthoz sem tartoztak. A legfontosabb tárcákat, így a külügyit (Jeszenszky Géza), a belügyit (Horváth Balázs), a honvédelmit (Für Lajos), az igazságügyit (Balsai István), az ipar és kereskedelmit (Bod Péter Ákos), valamint a művelődés és közoktatásügyit (And- rásfalvy Bertalan) MDF-es politikusok kapták. A pénzügyminiszter (Rabár Ferenc) és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minisztere (Kádár Béla) egyik párthoz sem tartozott. A kereszténydemokraták a népjóléti tárcát (Surján László) kapták, míg a kisgazdák stratégiai tárcájának a földművelésügyi (Nagy Ferenc József) számított.

Az új miniszterelnök május 22-én ismertette kormányzati elképzeléseit a parlamentben. Ennek írott változata a Nemzeti megújhodás programja címet viselte. Az új kormány – kezdte beszédét Antall – a szabadság, a nép, a gazdasági fordulat és az Európához való újracsatlakozás kormánya lesz. Részletezve ezeket az elveket elmondta, hogy a kabinet gazdaság- és társadalompolitikájának alapvető célja egy olyan „szociális piacgazdaság” kialakítása, amely rövid időn belül képes lehet a társadalom szociális, egészségügyi és egyéb elvárásainak európai szintű kielégítésére. A nemzeti megújhodáshoz – folytatta gondolatmenetét – „kiművelt emberfőkre van szükségünk”. Ezért a közoktatásügyben is jelentős átalakításokat helyezett kilátásba. Ennek részeként említette a központi irányítás leépítését, az önkormányzatok fenntartói szerepének növelését, iskolaszékek felállítását és alternatív struktúrák kialakítását az iskolarendszerben. Az állam és az egyház viszonyáról szólva hangsúlyozta a teljes és valóságos szétválasztás fontosságát, egyben ígéretet tett az egyházak autonóm működési feltételeinek a biztosítására.

Áttérve a kormány gazdasági elképzeléseire, Antall először a súlyos örökségről szólt, amelyet alapvetően az idézett elő, hogy az elmúlt negyven évben az ország „fordított világban” élt. Ezt egy olyan „egészséges gazdasági renddel” kell felváltani, amely „a magántulajdon és a magánvállalkozás elsődlegességére”, valamint a „piac, a verseny és a kockázatvállalás” elveire épül. Az állami tulajdon „alapvető leszorítására” Antall három évet szánt. A spontán privatizáció visszásságait ugyanakkor helytelenítette. Ígéretet tett a „társadalmilag ellenőrizhető és igazságos” privatizáció programjának a kidolgozására, amely részvények formájában az alkalmazottak tulajdonhoz jutását is biztosítani fogja. Hangsúlyozta, hogy a piaci elveket a mezőgazdaságban is érvényesíteni kell. Az állami gazdaságok és a szövetkezetek egy része megmaradhat, ám az 1947-es földtulajdonlási viszonyok visszaállítása a kormány egyik fő célkitűzése.

A jövőbeli külpolitikáról szólva leszögezte: a továbbiakban kizárólag a nemzeti érdekek vezérelhetik a magyar diplomáciát. A nemzetközi feltételek ehhez adottak, „valamennyi nagyhatalom elfogadja, illetve támogatja a végbement politikai átalakulást és szuverenitásunk teljes körű megvalósítását”. Bejelentette, hogy ennek érdekében a kormány törekedni fog arra, hogy a szovjet csapatok minél előbb, de legkésőbb a június 30-ában megállapított szerződéses határidőig elhagyják Magyarországot. A Varsói Szerződéshez való tartozás – hangsúlyozta – ellentmond Magyarország érdekeinek, sőt maga a szervezet is „szükségtelen”. Ezekről a kérdésekről a kormány tárgyalásokat fog kezdeményezni a szervezet tagállamaival. A Szovjetunióval a továbbiakban a nemzeti érdekek alapján kell törekedni „kiegyensúlyozott és korrekt” kapcsolatokra. „Földrészünk mesterséges megosztottságának megszűnésével – hangsúlyozta – Magyarország külpolitikájának legjelentősebb területe [...] Európa lesz.” A szovjetorientáció európai orientációval való felváltása mellett az új magyar külpolitika két másik fontos szempontja – mutatott rá Antall – a regionalizmus és a magyar kisebbségek védelme, támogatása lesz.

Az április 29-ei paktumot végrehajtó második alkotmánymódosító törvényt (XL. tv.) június 19-én fogadta el a Ház. Ez kimondta, hogy a Magyar Köztársaság „független, demokratikus jogállam”, ahol a gazdaságban a piac-, illetve versenygazdaság szabályai – a „tervezés előnyeire” való utalást törölték – érvényesülnek. A „demokratikus szocializmus értékeire” való hivatkozás, amelyet az októberi alkotmány még tartalmazott, ugyancsak kimaradt az új alaptörvényből. (Szgy. II/510-516.)

Az alkotmányrevízió bevezette az úgynevezett konstruktív bizalmatlansági indítvány intézményét is. Ez azt jelentette, hogy a miniszterelnöktől csak a képviselők legalább egyötödének kezdeményezésére a képviselőknek csak több mint fele vonhatja meg a bizalmat. Ám még ők is csak akkor, ha az új miniszterelnököt indítványuk

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

benyújtásával egyidejűleg megnevezték. Az egyes miniszterekkel szemben a módosítás kizárta a bizalmatlansági indítvány lehetőségét. Az 1989-ben megalapozott új magyar demokratikus rendszer ezzel olyan – lényegében az NSZK alkotmányos gyakorlatából átvett – elemmel egészült ki, amely a kormányválságok lehetőségét erőteljesen csökkentette, s a mindenkori kormányfő jogállását a parlamenttel és a kormánytagokkal szemben is erősítette (kancellárdemokrácia).

88. Göncz Árpád a parlament előtt köztársasági elnökké választásakor. 1990 augusztus 3.

A köztársasági elnökkel kapcsolatban a módosítás kimondta, hogy az államfőt az Országgyűlés fogja választani, éspedig nem 4, hanem 5 évre. Röviddel ezután, 1990. július 3-án új állami címert fogadott el a Ház. A köztársaság címere nem az 56-ra és a függetlenségi hagyományra utaló Kossuth-címer, hanem a történelmi folytonosságot szimbolizáló régi koronás címer lett. Ugyanez fejeződött ki a képviselők azon későbbi döntésében is, amellyel – október 23-a vagy március 15-e helyett, amelyek nemzeti ünnepek lettek – augusztus 20-át nyilvánították első számú állami ünnepnek.

Az alkotmánymódosítás elnökválasztással kapcsolatos passzusát az MSZP és az MDF képviselőinek egy része nem fogadta el, és népszavazást kezdeményezett a közvetlen államfőválasztás érdekében. A kialakuló politikai apátia miatt a kísérlet kudarcba fulladt. Mivel a július 29-ei referendumon a választásra jogosultaknak csak 14%-a vett részt, a népszavazás érvénytelennek minősült. Ezt követően, 1990. augusztus 3-án az Országgyűlés Göncz Árpád írót és szabaddemokrata politikust köztársasági elnökké választotta.

Az 1989 októberében elkezdődött alkotmányozási folyamat záróaktusának az önkormányzati törvények 1990. augusztusi elfogadása tekinthető. Ezek felszámolták az 1950-ben kialakított tanácsrendszert, és az ország minden településének visszaadták helyi önkormányzatát. Az önkormányzat első embere a polgármester, a szakapparátus vezetője pedig a jegyző lett. Az első helyhatósági választásokat 1990 őszén tartották.

Az augusztusban elfogadott önkormányzati törvények három választókerületi rendszerbe osztották az ország településeit. A 10 ezer lakosnál kisebb községekben és városokban a polgárok a lakosságszámhoz igazodva, úgynevezett név szerinti kislistán, tehát közvetlenül választhattak képviselőket és polgármestert. A 10 ezernél népesebb városokban viszont egyéni választókerületi jelöltekre és kerületi pártlistákra lehetett szavazni. Ezeken a településeken a polgármester személyéről nem a lakosság, hanem a képviselő-testület döntött. A fővárosi kerületekben minden választópolgár három szavazólapot kapott, amelyekkel közvetlenül szavazhatott az egyéni

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kerületi jelöltekre, a kerületi pártlistákra és a fővárosi közgyűlés pártlistájára. A kerületi polgármestereket és Budapest főpolgármesterét az önkormányzati képviselő-testületek választották.

A 25 ezer képviselő-testületi helyre és a 2931 polgármesteri tisztségre összesen 88 ezer jelölt pályázott. A részvételi arány viszonylag alacsony volt, ámbár jóval magasabb, mint júliusban. Az első fordulóban a választójoggal rendelkezők 40, a másodikban 29%-a járult az urnákhoz. A leadott szavazatok eredményeként a vidéki Magyarországon döntően nem pártpolitikai alapon álló önkormányzatok alakultak. A kislistás településeken a polgármestereknek 83%-át, a képviselőknek pedig 71%-át adták pártokhoz közvetlenül nem kötődő úgynevezett függetlenek. A városokban és a fővárosban viszont jellemzően pártalapú önkormányzatokjöttek létre. A pártelkötelezett helyi képviselők többsége ugyanakkor nem a kormánypártok, hanem az ellenzéki pártok soraiba tartozott. A vidéki városok képviselőinek 45 és a fővárosi képviselőknek 65%-át adták ellenzékiek, miközben a kormánypártok csak 30, illetve 35%-os reprezentációt értek el. Ez a változás részben a választók még kialakulatlan, bizonytalan pártpreferenciáival, részben a lakosság hangulatának romlásával és a kormány népszerűségének a csökkenésével magyarázható. A főváros mindig liberálisabb szelleme mellett ez a hangulatváltozás is közrejátszott abban, hogy Budapest főpolgármestere nem kormányzati politikus, hanem Demszky Gábor, az egyik első szamizdat kiadvány szerkesztője, az SZDSZ egyik frontembere lett.

A választók tavaszi magatartásához képest fontos változás volt az is, hogy a polgárok alig büntették a korábbi vezetőket, illetve tanácstagokat. A kislistán, név szerinti szavazással megválasztott polgármesterek 55, s a nagyobb települések közvetve választott polgármestereinek 18%-a volt korábban tanácstag. Több helyen újraválasztották a régi tanácselnököt, illetve párttitkárt is. Helyi szinten tehát sokkal kisebb arányú volt az elitcsere, mint az országos irányító szervek élén. Ez részben az alternatív elit hiányával, részben az átláthatóbb kisközösségek azon értékrendjével magyarázható, amely a helyi „beágyazottságot”, ismertséget, tapasztalatot és népszerűséget többre értékelte a pártszempontoknál.

Az 1990-es őszi önkormányzati választásokkal befejeződött az 1988-ban kezdődött,

1. ben felgyorsult és 1990 tavaszán-nyarán véglegesedett – alapvetően jogi-politikai jellegű – átalakulási folyamat, amelynek során az egypárti diktatúrát többpárti demokrácia váltotta fel. Az átalakulás jelentőségét, tartalmát tekintve forradalmi, formája, módszerei szempontjából viszont békés, erőszakmentes volt. Az 1990-ben hatalomra került új politikai elit arra törekedett, hogy a rendszerváltást az élet más területein, mindenekelőtt a gazdaságban, a kultúrában és a külpolitikában is teljessé tegye. 1993. decemberi haláláig ezt a munkát miniszterelnökként Antall József irányította. Halála után az addigi belügyminiszter, Boross Péter lépett a helyére, aki mindenben „az antalli örökség folytatójának” tekintette magát.

2. 2. A KÖZTÁRSASÁG POLITIKAI ÉLETE ÉS SZEREPLŐI

1990 óta ötször tartottak országgyűlési választásokat: 1994-ben, 1998-ban, 2002-ben, 2006- ban és 2010-ben. A választási eredmények jelentősen különböztek, és 2006-tól eltekintve a választók mindig a hatalmon lévőket büntették, és az addigi ellenzéket jutalmazták.

Az 1994-es választások nyertese az 1990-ben negyedikként végzett MSZP lett a mandátumok 54%-ával. Az 1990-es győztes, az MDF parlamenti reprezentációja viszont 42,5%-ról 10%-ra zuhant vissza. Az SZDSZ mandátumainak aránya 24%-ról 18%-ra csökkent, míg a többi párt mandátumarányai érdemben nem változtak. Ezek az eredmények úgy születtek, hogy a szavazók valamivel nagyobb arányban járultak az urnákhoz, mint 1990-ben. Az első fordulóban a választásra jogosultaknak akkor 65, a második fordulóban pedig 46%-a élt alkotmányos jogával. 1994-ben viszont 69, illetve 55%. Az MSZP 1994-es szavazóbázisa ennek alapján mintegy 1,7 millióra, az SZDSZ-é 1 millióra, az MDF-é pedig 600-650 ezerre volt tehető.

Abszolút többsége ellenére az MSZP koalíciót ajánlott az SZDSZ-nek, amely erre az időre feladta éles antikommunizmusát. A szocialista párt ezt részben azért tartotta szükségesnek, hogy a külföld számára egyértelművé tegye: semmiféle restaurációra nem kerül sor. Részben pedig azért, hogy a szellemi és kulturális életben befolyásos liberális értelmiség támogatását megszerezze. Az ajánlatot – éles vita után – az SZDSZ vezetése elfogadta. A Horn Gyula (MSZP) vezetésével megalakult koalíciós kabinet így a parlamenti helyek 72%-ával rendelkezett. A miniszteri tárcák többségét szocialista politikusok – Kovács László külügy, Békesi László pénzügy, Vastagh Pál igazságügy, Baja Ferenc környezetvédelmi stb. – kapták. Az SZDSZ három tárcát felügyelt. Ezek közül a belügyi (Kuncze Gábor), valamint a közoktatás- és művelődésügyi (Fodor Gábor, majd Magyar Bálint) rendelkezett nagyobb jelentőséggel.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Parlamenti programbeszédében Horn Gyula éles kritikával illette az elmúlt négy év-

ben elhatalmasodott „széthúzást”, „viszálykodást”, „feszültségkeltést”, „kirekesztést”, „gyűlölködést” és „uszítást”. Ennek folytatása helyett társadalmi megbékélésre és nemzeti összefogásra szólított fel. Ugyanakkor hitet tett a megkezdett átalakulás és a modernizáció folytatása, valamint a demokratikus jogállam intézményeinek és működési rendjének a megszilárdítása mellett.

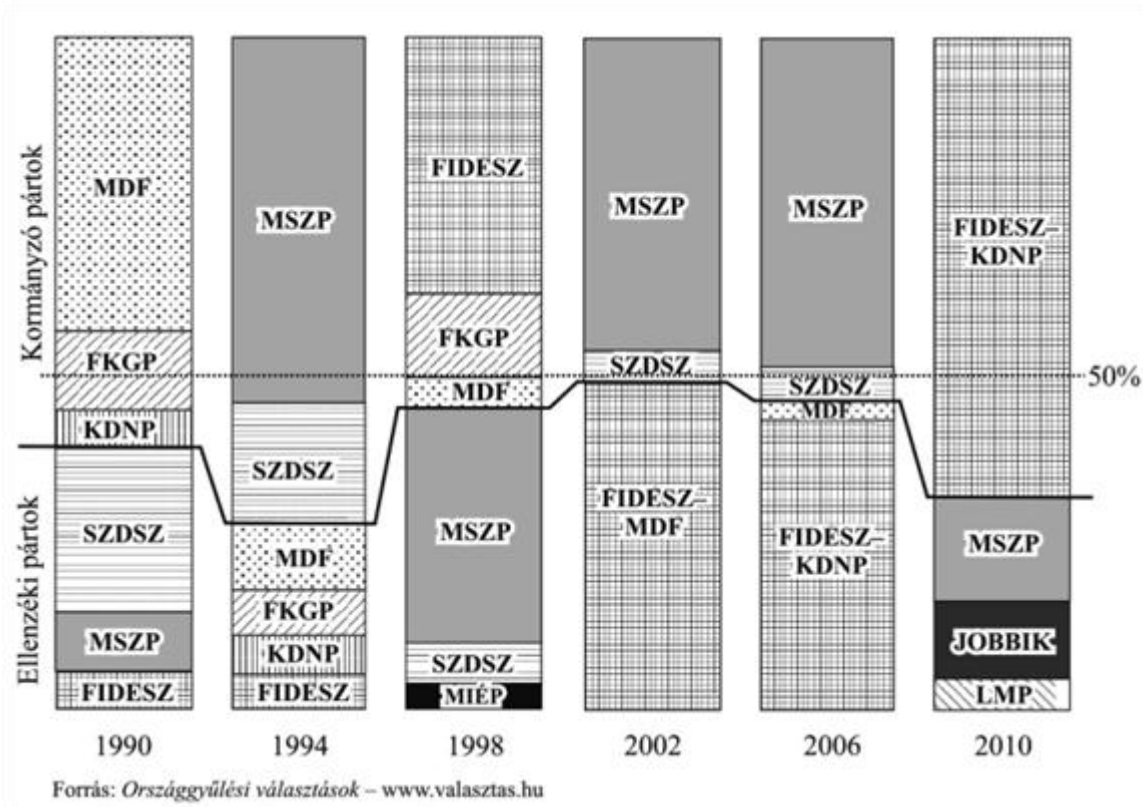

30. ábra. Az országgyűlési választások mandátumarányai 1990-ben, 1994-ben, 1998-ban, 2002-ben, 2006-ban és 2010-ben

1998 újabb meglepetést hozott. Ezúttal a Fidesz többszörözte meg támogatóinak a számát, amely 380 ezerről (1994) csaknem 1,3 millióra ugrott. Mandátumainak a száma – a választási rendszernek köszönhetően – még nagyobb arányban, 5%-ról 38%-ra nőtt. Ennek alapján a párt elnöke, a 35 éves Orbán Viktor alakíthatott kormányt a Kisgazdapárttal (12%) és az MDF-fel (4,4%) összefogva. Az addigi kormánykoalíciót alkotó MSZP mandátumainak az aránya 35%-ra, az SZDSZ-é pedig 6%-ra esett vissza. A választók a parlamentbe juttatták a jobboldali radikális és nacionalista beállítottságú Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP) is. Csurka István vezetésével ez a párt még 1993-ban alakult, döntően az MDF-ből kivált politikusokból. (Szgy. II/523-527.) 1994-ben nemjutott be a parlamentbe. 1998-ban viszont megszerezte a helyek 3,6%-át.

Az Orbán-kormány markáns arcéllel rendelkező miniszterei a Miniszterelnöki Hivatalt irányító Stumpf István, a földművelésügy és a vidékfejlesztés élére került kisgazda Torgyán József, valamint Martonyi János külügyminiszter, Pokorni Zoltán oktatási miniszter, Já- rai Zsigmond pénzügyminiszter és Dávid Ibolya (MDF) igazságügy-miniszter voltak. Az

Orbán-kormány programjának lényegét a miniszterelnök abban összegezte, hogy „több mint kormányváltás, kevesebb mint rendszerváltás”. Vagyis a megelőző négy évet olyan „kisiklásnak” fogta fel, amikor az Antall- és Boross-kormány alatt elkezdődött folyamatok megtorpantak, és a hatalomba visszatért „pártállami garnitúra” megszilárdította az egész társadalmat átszövő hálózatát. Kormányzásának négy éve alatt ezért nagy tudatossággal törekedett az „alvadt struktúrák” szétroncsolására, valamint a Fidesz gazdasági, társadalmi és kulturális hátországának a megteremtésére.

Az 1990 és 1998 közötti választások nagyban eltérő eredményei a választók pártpreferenciáinak ingatagságával magyarázhatók. A választók alapvetően mindig a hatalmon lévő és a gazdasági-szociális nehézségekért felelőssé tehető kormánypártokat büntették, míg a gyakran felelőtlenül is ígérgető ellenzéki pártokat jutalmazták. A

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

választói bizonytalanság azonban maga is csak következmény volt, amelyet két tényezőre lehet visszavezetni. Ezek egyike az identitástípusú, stabil pártkötődések alacsony aránya volt. A másik pedig maguknak a pártoknak az ideológiai profilváltása. A rendszerváltó nagy ellenzéki pártok ideológiai és politikai profilja ugyanis az évek folyamán többször változott. Az MDF például, amely 1986–1988-ban a demokratikus szocializmus irányába is nyitott és a népi mozgalommal szoros rokonságot hirdető „harmadikutas" irányzatként szerveződött meg, Antall József elnöksége alatt 1989 őszétől konzervatív-nemzeti irányba tolódott el, miközben 1993-ig a jobboldali radikális nacionalista irányzatoknak is teret adott. Nem könnyítette a választók tisztánlátását az sem, hogy a korábban „nyugodt erőnek" mutatkozó párt 1990-es választási győzelme után olyan antikommunista propagandát folytatott, illetve tűrt el, amelyre támogatóinak jó része nem volt felkészülve. Ezzel is magyarázható, hogy a párt 1993 és 1996 között elemeire hullott, s az a frakció, amely az MDF nevet továbbvitte, 1998-ban már a parlamentbe is alig tudott bejutni, és a továbbiakban az egyik legkisebb parlamenti pártként tevékenykedett.

Az SZDSZ nem kevésbé következetlen üzeneteket küldött választóinak. Ugyanaz a szervezet, amely 1989-ben a kommunistákkal való együttműködés vádjával igyekezett hi- telteleníteni az MDF-et, 1992-től együttműködött az MSZP-vel (Demokratikus Charta), majd 1994-ben koalícióra lépett vele. Az összefüggés eközött és az 1998-as 6%-os választási eredmény között nyilvánvaló.

A harmadik rendszerváltó párt, a Fidesz 1989-1991-ben az SZDSZ-szel együtt balközépen, az ideológiai spektrum radikálliberális mezőjében helyezkedett el, miközben stílusában nagy tudatossággal alkalmazta a generációs pártra utaló és „polgárpukkasztó" elemeket. 1992-től a párt hagyománytisztelettel és a konzervatív-nemzeti értékek iránti elkötelezettséggel kezdett feltöltődni, szakított a generációs külsőségekkel, s nagy célzatossággal határozta meg helyét jobbközépen. A párt liberális balszárnya ezért 1993-1994-ben – az addigi második ember, Fodor Gábor vezetésével – az SZDSZ-hez csatlakozott. Nyilvánvaló, hogy az igen jelentős szavazattöbblet, amelyet a Fidesz 1998-ban elért, részben az MDF, részben az SZDSZ 1990-es és 1994-es szavazóinak „átállásából" adódott.

A pártpreferenciák nagyfokú ingadozása az 1990-es évek második felében mérséklődött; az egyes pártoknak kezdett kialakulni a ténylegesen választók kb. felét felölelő, többé-ke- vésbé jellegzetes vonásokkal rendelkező, stabil szavazóbázisa. Ezek között a jellegzetes vonások között nem a foglalkozás vagy a réteg-hovatartozás, hanem olyan kulturális tényezők játszottak meghatározó szerepet, mint a valláshoz való viszony, a múltszemlélet, a politikai és társadalmi integráltság foka a rendszerváltás előtt (párttag vagy pártonkívüli), valamint a lakóhely jellege (falu-város, vidék és Budapest törésvonalak). Az MSZP törzsszavazói nagyrészt egykori párttagok és hozzátartozóik – jelentős részben nyugdíjasok -, az MDF, a KDNP, a Kisgazdapárt és a magát átprofilírozó Fidesz szavazói pedig hagyománytisztelő, nemzetileg elkötelezett és jórészt vallásos értelmiségiek, alkalmazottak és kisvállalkozók voltak. Utóbbiakon belül a Kisgazdapárt szavazói adták a markánsan vidéki-agrárius színt. Az SZDSZ tipikus szavazójának a zömmel városi, liberális és nem vagy kevésbé vallásos vállalkozó, illetve kvalifikált – jelentős részben fővárosi – értelmiségi volt tekinthető.

1998 után folytatódott a választók tömbösödése jobb- és baloldali politikai táborokra. Az MSZP viszonylag stabil támogatóinak köre lényegében már az 1990-es évek második felére kialakult. Erre utal, hogy a párt az 1998-as választások első fordulójában alig 300 ezer szavazattal kapott kevesebbet, mint 1994-ben (1,5 millió az 1,78 millió helyett). A Fidesz 1998 után kezdte kialakítani a maga identitáspolitikai közösségét. A kormányzati pozíció előnyeit kihasználva, a párt eredményesen törekedett arra, hogy a bal-jobb megosztottság felerősödjék, s hogy az addigi ellentét érzelmileg is alátámasztott éles szembenállássá fokozódjék. A politikai mező ily módon egyre inkább kétpólusává vált. A kis pártok többsége (Kisgazdapárt, KDNP) felmorzsolódott; a szavazók nagy többsége a politikai életet uraló két domináns párt, az MSZP és a Fidesz elkötelezett hívévé vált.

A politikai közösség pártpreferenciáinak megszilárdulása először a 2002-es választások során mutatkozott meg markánsan. A választói részvétel minden korábbinál magasabb volt: az első fordulóban 70,5%, a másodikban 73,5%. Ez megfelel a portugáliai, spanyolországi és görögországi választók elmúlt évtizedekben mutatott aktivitásának. Az Európai Unió 15 tagállamának 1945 és 2003 közötti összesített választási átlagától (82%) azonban még mindig elmaradt. A két nagy párt – minimális különbséggel – mindkét fordulóban 2 millió fölötti szavazatot kapott. A Magyar Szocialista Párt a mandátumok 46%-át, a választási koalícióra lépett Fidesz és MDF pedig 42,5, illetve 6,2, összesen tehát 48,7%-át kapta. Rajtuk kívül csak az SZDSZ jutott be a parlamentbe. 20 képviselőjével az összes hely 5%-át mondhatta magáénak. A MIÉP és az újonnan alakult, balközép jellegű Centrum Párt egyetlen jelöltje sem futott be. A mandátumarányok alapján Medgyessy Péter, a szocialisták pártonkívüli miniszterelnök-jelöltje alakíthatott kormányt.

A 2002. május 27-én megalakult Medgyessy-kormány erős emberei Kovács László (MSZP) külügyminiszter, Lamperth Mónika (MSZP) belügyminiszter, Magyar Bálint (SZDSZ) oktatási miniszter és – 2003-tól – Hiller

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

István, a Nemzeti Kulturális Örökség minisztere voltak. Eltérően az 1994 és 1998 közötti közös kormányzástól, a szocialista és liberális kormánykoalíció nem töltötte ki hivatali idejét. Mivel 2004 augusztusában az SZDSZ megvonta bizalmát a kormányfőtől, Medgyessy Péter lemondott. Helyébe korábbi gyermek-, ifjúsági és sportminisztere, Gyurcsány Ferenc (MSZP) lépett. A részben átalakult kormány új miniszterei közé tartozott Veres János (MSZP) pénzügyminiszter, Kóka János (SZDSZ) gazdasági és közlekedési miniszter, valamint Gráf József (MSZP) földművelésügyi miniszter.

Medgyessy választási propagandájának és kormányprogramjának egyik legfontosabb kulcsszava a „nemzeti közép" kifejezés volt. Ezzel a két politikai tábor addigra kialakult éles szembenállását kívánta meghaladni. Ennek érdekében a hagyományos szociáldemokrata ideológiát olyan liberális, konzervatív és nemzeti értékekkel kívánta párosítani, amelyek addig hiányoztak az MSZP és részben az SZDSZ szemléletéből is. Emellett nagy hangsúlyt helyezett a társadalom alsóbb néprétegeinek, a szegényeknek és a lecsúszottaknak a támogatására. Ennek érdekében meghirdette a „jóléti rendszerváltásnak" nevezett szociális programját.

A Medgyessy-kormány békülékeny és az „árkok betemetésének" szándékára utaló gesztusai ellenére a jobb- és a baloldal közötti éles ideológiai harc folytatódott. A hatalom átadására kényszerült Fidesz kétségbe vonta a választások tisztaságát, és addig nem tapasztalt hevességgel támadta az új kormányt. 2002júniusától erre külön oka is volt. Máig tisztázatlan forrásból kiderült, hogy a rendszerváltás előtt Medgyessy Péter gazdasági szakemberként a titkosszolgálatoknak is dolgozott. Ez mintegy igazolta a Fidesz radikálisainak és a parlamenten kívüli szélsőjobboldalnak azon állítását, hogy tulajdonképpen nem történt igazi rendszerváltás: továbbra is a pártállam kiszolgálói irányítják az országot.

A 2002-esnél alacsonyabb, de viszonylag még mindig magas részvétel (68, illetve 64%) mellett a 2006-os választások is szoros eredményt hoztak. Ismét 2 millión felüli szavazatszámmal az MSZP a mandátumok 49%-át, a Fidesz pedig, amely ezúttal a KDNP-vel alkotott választási koalíciót, a mandátumok 42,5%-át szerezte meg. Vagyis a két nagy párt lényegében megtartotta és sikeresen mozgósította négy évvel korábbi szavazótáborát. Ok kapták a szavazatok 85%-át, s a rájuk leadott szavazatok aránya minden korábbinál magasabb volt. Rajtuk kívül az SZDSZ (5%) és az ezúttal önállóan indult MDF (3%) jutott még be a parlamentbe. A mandátumarányok alapján a szocialisták miniszterelnök-jelöltje, Gyurcsány Ferenc alakított kormányt.

A második Gyurcsány-kormányban az MSZP-t többek között Veres János pénzügyminiszter, Hiller István oktatási és kulturális miniszter, Szekeres Imre honvédelmi miniszter, valamint a különböző tárcákat irányító Kiss Péter és Lamperth Mónika, az SZDSZ-t pedig Kóka János gazdasági miniszter és Molnár Lajos, majd Horváth Ágnes egészségügyi miniszter képviselte. A külügyi tárcát a pártonkívüli Göncz Kinga kapta.

A 2006-os választások előtt, alatt és után folytatódott a két politikai tábor éles konfrontációja. A miniszterelnök Balatonőszödön, párttársai előtt elmondott beszédének nyilvánosságra kerülése után az ellentét még élesebbé vált. Gyurcsány ebben az államigazgatás, az egészségügy, a társadalombiztosítás és az oktatás 1990 óta halogatott átfogó reformjának szükségességéről igyekezett meggyőzni párttársait – indulatosan és obszcén szavakat, kifejezéseket is használva. Erre, valamint a választási ígéretek és a kormányprogram közötti ellentmondásra hivatkozva, az ellenzék Gyurcsány távozását és új választások kiírását követelte. Ennek kikényszerítése érdekében olyan utcai demonstrációkat is szervezett vagy támogatott, amelyek addig hiányoztak a politika eszköztárából. A konfrontáció 2006 őszén a fővárosban több alkalommal a tüntetők és a rendőrség közötti összecsapásokhoz vezetett. Az összecsapások halálos áldozatot nem követeltek, ám a súlyosan sebesültek száma több tucatra rúgott. Jelentős volt az anyagi kár (felgyújtott autók, megrongált épületek) is. A szocialista-liberális parlamenti többség ennek ellenére bizalmáról biztosította a miniszterelnököt, s a kormány így 2009 tavaszáig a helyén maradt. Ekkor azonban – a belső problémákat súlyosbító nemzetközi gazdasági válság következményeként – mégis lemondásra kényszerült. 2009 áprilisában Gyurcsány Ferenc szocialista-liberális kormányát Bajnai Gordon válságkezelésre vállalkozó úgynevezett szakértői kormánya váltotta fel.

A felhalmozódott problémák 2010-re az addigi pártpolitikai erőviszonyok teljes átalakulásához vezettek. Az egyik nagy rendszerváltó párt, az SZDSZ már a tavaszi választások előtt elemeire hullott. Ugyanez lett a sorsa az MDF-nek, amely a választásokon ugyan még indult, ám egyetlen képviselőt sem sikerült a parlamentbe juttatnia. Csúfosan szerepelt az MSZP is, amely a területi listákon 20%-os támogatást ért el, ám a képviselői helyeknek csak 15%-át tudta megszerezni. Jó eredményt ért el viszont a 2003-ban alakult Jobbik Magyarországért Mozgalom, amely a MIÉP örökébe lépve, a pártpolitikai spektrum szélsőjobboldalán helyezkedik el. A másik új párt, a liberális jellegű Lehet Más a Politika (LMP) viszont csak 4%-os parlamenti reprezentációt tudott felmutatni. A választások abszolút győztese a Fidesz-KDNP pártszövetség lett, amely a területi listákon 52,7%-os támogatottságot ért el. Ezzel és az egyéni kerületekben kivívott nagy fölényével a parlamenti helyek 68%-át szerezte meg. Ilyen nagy győzelmet a rendszerváltás óta egyetlen más párt sem ért el.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A 2010 nyarán megalakult új kormány – melyet az 1998 és 2002 közötti ciklushoz hasonlóan ismét Orbán Viktor vezet – belső mozgásterét ez igen jelentős mértékben megnövelte.

Önkormányzati választásokat négyszer tartottak 1990 vége és 2010 szeptembere között. Ezekre mindig a parlamenti választások évében és azok után néhány hónappal került sor.

A helyhatósági választások 1990-ben kialakított jogi alapjait – élve kétharmados többségével – a szocialista-liberális koalíció1994 szeptemberében érdemben módosította. A módosítás célja az volt, hogy a választási eljárás egyszerűbbé és olcsóbbá váljon, s hogy a testületek jobban kifejezzék a választói akaratot. Vagyis a rendszer legyen arányosabb. Ezek érdekében a kétfordulós választás helyett bevezették az egyfordulóst, és eltörölték a részvételi érvényességi küszöböt. Ennek alapján az egyéni kerületekjelöltjeinek megválasztásához a relatív többség is elég volt, függetlenül attól, hogy hányan mentek el szavazni. (A korábbiakban az első fordulóban a választók legalább 40, a másodikban legalább 25%-ának kellett véleményt nyilvánítania ahhoz, hogy a választás érvényes legyen.) Az arányosság biztosítása érdekében a 10 ezer főnél népesebb településeken megszűnt a kétszavazásos (egyéni kerületi és pártlistás területi) rendszer. A továbbiakban mindenütt csak egyéni jelöltekre szavaztak, s a mandátumhoz nem jutott jelölteket állító pártok a töredékszavazatok összesítése alapján juthattak képviselői helyekhez. További változást jelentett, hogy a polgármestereket ettől kezdve nemcsak a kis településeken, hanem mindenütt közvetlenül választották a polgárok. Fontos újítás volt továbbá, hogy az országgyűlési képviselők ekkortól lehettek polgármesterek, s a polgármesterek képviselők. Ezzel megszűnt a két funkció közötti összeférhetetlenség. Az ellenzéki pártok a reform számos elemét támadták, és a parlamenti végszavazáskor kivonultak a teremből. Az Alkotmánybíróság azonban valamennyi módosítást lehetségesnek, vagyis alkotmányba nem ütközőnek találta, s így azok már az 1994. decemberi önkormányzati választások előtt érvénybe léptek.

A módosítások ellenére az önkormányzati választások egyik legfontosabb 1990-es jellemzője nem változott. A kistelepülések független jelöltjei 1994-ben, 1998-ban, 2002-ben és 2006-ban egyaránt „taroltak”. Hasonlóan az 1990-es eredményekhez, a közel 3000 kistelepülés polgármestereinek és képviselőinek több mint 80%-át minden alkalommal ők adták. A falvak életének sajátos belső viszonyai mellett ennek az is oka volt, hogy a pártok nem tudtak a kistelepüléseket is felölelő országos hálózatot kiépíteni.

A 10 ezer főn felüli 162 településen és a megyékben viszont a pártokjelöltjei szerezték meg a polgármesteri és a képviselői helyek túlnyomó – ugyancsak 80, sőt alkalmanként 90% fölötti – részét. A sok alkalmi koalíció és a civil szerveződések miatt a pártok pontos rangsorát lehetetlen megállapítani. Az azonban világosan kirajzolódott, hogy 1994-ben, 1998-ban és 2002-ben egyaránt az MSZP és az SZDSZ szerezte meg a helyek relatív többségét. A 2006-os választásokon viszont a Fidesz és szövetségesei arattak elsöprő győzelmet. Kivétel ez alól a főváros, ahol minden alkalommal az MSZP és az SZDSZ szerzett többséget, s főpolgármesterré mindig a liberális Demszky Gábort választották.

Bár Magyarország lakosságának 98-99%-a 1949 óta mindig magyar anyanyelvűnek vallotta magát, a jelentős részben kettős identitású cigány lakosság száma az ezredfordulóra meghaladta a félmilliót, vagyis az összlakosság 5%-át. A történelmi nemzetiségek közül viszonylag jelentős – néhány tízezer fős – volt a német anyanyelvűek közössége is. A parlament 1993-ban 96%-os szavazati aránnyal ezért törvényt fogadott el a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. A törvény közösségi jogként definiálta a kisebbségek jogát önazonosságuk megőrzésére, ápolására és átörökítésére. Ennek érdekében valamennyi Magyarországon honos kisebbség számára biztosította a személyi elvű (perszonális) autonómiát. Ennek részeként a kisebbségek saját önkormányzatokat hozhatnak létre települési, megyei és országos szinten egyaránt. A helyi kisebbségi önkormányzatok a kisebbség helyzetét érintő bármely kérdésben megkereséssel fordulhatnak az illetékes közigazgatási szervhez, s döntéseket vagy döntések megváltoztatást, illetve visszavonását kezdeményezhetik. Emellett saját vagyonnal és intézményekkel rendelkezhetnek, különösen a közoktatás, a hagyományápolás és a közművelődés terén. A többségi települési önkormányzatok a helyi közoktatás, média és nyelvhasználat kérdéskörében csak a kisebbségi önkormányzat egyetértésével hozhatnak határozatot.

Az első kisebbségi választásokat 1994-ben tartották az önkormányzati választásokkal egy időben. Ez azóta is így történik. Az 1990-es évek második harmadában közel 800 helyi kisebbségi önkormányzat működött az országban. Ebből mintegy 450-et a cigány és 163-at a német lakosság hozott létre. Országos szinten 11 kisebbségi önkormányzat alakult, és a 2 legnagyobb (a cigány és a német) megkezdte a megyei hálózatok kiépítését is.

Az 1989-1990-es alaptörvények a történelmi hagyományoknak megfelelően nem föderális, hanem centrális kormányzati rendszert hoztak létre. A kommunista időszak felülről irányított tanácsrendszerének ellenhatásaként ugyanakkor igen szétaprózott és széles jogkörrel felruházott decentralizált területi önkormányzati rendszert

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

állítottak fel. A megyék által képviselt középszint jelentőségét viszont csökkentették. A megyei irányítást sem pénzzel, sem hatáskörrel nem ruházták fel. Hamarosan kiderült azonban, hogy a több mint 3000 alsó szintű közigazgatási egység nem nélkülözheti a központi koordinációt. Ezért megkezdődött a megyei közigazgatási hivatalok szerepének a felértékelődése, s különösen a központi államigazgatás területi szerveinek az erősítése. Az Orbán-kormány emellett az úgynevezett kistérségi megbízottak rendszerének a kiépítését szorgalmazta, míg a 2002 utáni szocialista-liberális koalíció a megyéknél nagyobb régiók létrehozását pártolta. Ezekből összesen 7 alakult.

A területi és kisebbségi önkormányzatok mellett az 1990-es évek elején más típusú önkormányzatok is alakultak. Ezek közül a nyugdíj- és az egészségbiztosítás intézményrendszerének és működésének önkormányzati kézbe adása volt a legjelentősebb. Az 1994-es választások idején az MSZP a társadalombiztosítási önkormányzatokjogkörének bővítését és azt ígérte, hogy az Egészségbiztosítási Alapotjelentős vagyonhoz juttatja. Ez azonban nem következett be. A folyamatos pénzügyi és működési zavarokkal küzdő önkormányzatokat a Horn-kormány egyre inkább saját ellenőrzése alá vonta. Az ellenzéki pártok ugyancsak bírálták az önkormányzatok működését. Röviddel megalakulása után az Orbán-kormány ezért a tb-önkormányzatok megszüntetéséről fogadtatott el törvényt a parlamenttel. A társadalombiztosítási alapok irányítása ezzel ismét visszakerült a kormány hatáskörébe. A társadalombiztosítás régi rendszerével szemben a Gyurcsány-kormány radikális reformokat hirdetett meg. A „több pénztáras" és a magántőke bevonására épülő új rendszer azonban végül hamvába hullt. A Fidesz által kezdeményezett és 2008-ban megrendezett népszavazás során az állampolgárok többsége a kormány más reformelképzeléseihez hasonlóan erre is nemet mondott.

Az 1989-1990-ben kialakított alkotmányos rend értelmében Magyarország olyan parlamentáris köztársaság lett, amelyben a végrehajtó hatalom a kormány, illetve az azt vezető miniszterelnök kezében összpontosul. A vele szembeni ellensúlyok közül legfontosabb a parlament, illetve a parlamenti ellenzék és az Alkotmánybíróság. Az államfő – kivéve a rendkívüli állapotot – ugyanakkor csak szimbolikus és reprezentatív jogokat kapott. Ez az elvileg egyértelmű jogállás 1990-1992-ben mégis éles viták tárgyává vált. A viták abból adódtak, hogy Göncz Árpád köztársasági elnök és liberális támogatói köre kiterjesztően értelmezte az államfői jogkört. Vagyis az elnök és a mögötte felsorakozott ellenzék a parlamenti többséggel és a kormányhatalommal szembeni alkotmányos ellensúlyként fogta fel az államfő szerepét. Ennek megfelelően az elnök a hadsereg és az országos intézmények vezetőinek a kinevezési ügyeiben vétójogot gyakorolt. Vagyis megtagadta Antall József előterjesztéseinek az aláírását.

Az államfő és a kormányfő között kialakult konfliktust az Alkotmánybíróság 1991-1992- ben több határozatával igyekezett tisztázni és feloldani. Ezek a határozatok megerősítették, hogy „a végrehajtó hatalom kizárólagos letéteményese" a kormány, s hogy a „köztársasági elnök kívül áll a végrehajtó hatalmon". Ennek megfelelően az államfő csak akkor utasíthatja el a kormány kinevezési javaslatait, ha azok súlyosan zavarnák „az államszervezet demokratikus működését". Mivel Göncz és támogatói a kormány számos lépését az utóbbi kategóriába sorolták, a kormány és az államfő közötti konfliktus az alkotmánybírósági határozatok után is folytatódott. Az 1990 és 1994 közötti időszakban az elnök összesen 7 kinevezési vagy felmentési javaslatot és 5 törvényt vétózott meg. Élete utolsó hónapjaiban Antall József ezért érintkezni is alig akart Göncz Árpáddal.

Az 1994-es szocialista-liberális választási győzelem után a kormány és az államfő közötti feszültség megszűnt. 2005-ben – kétharmados többségükkel élve – a kormánykoalíció pártjai újabb öt évre Göncz Árpádot választották köztársasági elnökké az ellenzék jelöltjével, Mádl Ferenc jogászprofesszorral szemben. Az új kormányfő, Horn Gyula és Göncz Árpád viszonya mindvégig harmonikusan alakult. Ez az elnök aktivizmusának csökkenésében is megmutatkozott. Törvényjavaslatot a köztársasági elnök 1998-ig nem kezdeményezett, és egyetlen kinevezési vagy felmentési javaslatot sem vétózott meg.

Ugyancsak harmonikusan alakult a 2000-ben államfővé választott Mádl Ferenc és az Orbán-kormány viszonya. A 2002-es szocialista-liberális győzelem után viszont ismét sor került kisebb súrlódásokra. 2002-ben például az elnök megtagadta a Medgyessy-kormány Horn Gyula kitüntetésére vonatkozó előterjesztését. Ezért a baloldal neheztelt meg rá. A 2004-es kormányválság idején viszont a jobboldal egy részének okozott csalódást, amely az Országgyűlés feloszlatását és új választások kiírását várta tőle. Az alkotmány szelleméhez ragaszkodva Mádl Ferenc azonban olyan személyt kért fel miniszterelnöknek – Gyurcsány Ferencet -, akit a parlamenti többség támogatott, s akinek ezért biztos esélye volt kormányalakításra.

A szocialista-liberális parlamenti többség ellenére 2005-ben ajobboldal támogatottja lett köztársasági elnök. Sólyom László megválasztására azért kerülhetett sor, mert az MSZP és az SZDSZ nem tudott közös jelöltben megállapodni. Első nyilatkozataival az új elnök a nemzeti egységet megjelenítő, pártok fölötti szerepben lépett fel. A 2006-tól végletesen kiéleződött politikai légkörben azonban egyre inkább szembekerült a kormánykoalícióval és személy szerint Gyurcsány Ferenccel. O sem írta alá Horn Gyula kitüntetését, a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

kitüntettek közül pedig kettővel – pártállami múltjuk miatt – nem fogott kezet. Emellett többször megszólalt és állást foglalt politikai kérdésekben, melyek során általában a kormánypolitikát, illetve a miniszterelnököt bírálta. Ehhez járult, hogy különböző kinevezési javaslatait ismételten úgy tette meg, hogy a kormánnyal, illetve a parlamenti pártokkal előzetesen nem konzultált, illetve a parlamenti többség véleményét nem vette kellően figyelembe. Mindezek miatt népszerűsége csökkent, és baloldali részről ismételten éles bírálatokban részesült. Ugyanakkor elveszítette a Fidesz vezetőinek bizalmát is. Új köztársasági elnökké ezért nem őt, hanem Schmitt Pál sportvezetőt, európai parlamenti képviselőt, a Fidesz egyik alelnökét választotta köztársasági elnökké az új országgyűlési többség. Schmitt Pál 2010. augusztus 5-én vette át hivatalát Sólyom Lászlótól.

Eltérően a köztársasági elnök „gyenge" jogállásától, a miniszterelnök közjogi állását az 1989–1990-ben kialakított alkotmányos alapszerkezet kifejezetten erőssé tette. Ez elsősorban az NSZK-ból átvett konstruktív bizalmatlansági indítványnak volt köszönhető. A miniszterelnök alkotmányjogilag körülbástyázott pozíciója az évek során még erősebbé és meghatározóbbá vált. Ez különösen három területen volt megfigyelhető: 1. a miniszterelnök befolyásának egyre markánsabbá válása minisztereivel szemben; 2. a kormányfői hatalom fokozódó önállósodása a parlamenti többséget biztosító pártháttértől; és 3. a politika és ezen belül elsősorban a választási kampányok eltolódása a programok ütköztetésétől a miniszterelnök és kihívója közötti személyes versengés irányába.

A miniszterekkel szembeni kormányfői hatalom erősödésének legfőbb eszközévé a Miniszterelnöki Hivatal vált. Antall József kormánya még olyan régi típusú kabinetként működött, amelyben érdemi viták folytak, és a miniszterek szava általában nagy súllyal esett latba. A kormányülések, melyeken valódi döntés-előkészítés folyt, rendszerint a késő éjszakai órákba nyúltak. A Miniszterelnöki Hivatal szakreferenseinek a munkáját egyetlen államtitkár fogta össze. Ez lényegében a Horn-kormány alatt is így maradt. 1998 és 2002 között viszont a „kancellária" lett a kormányzati munka zászlóshajója. A hivatal létszáma megnőtt, több államtitkárság létesült, és az egész szervezet élére külön miniszter került. A Medgyessy- és a Gyurcsány-kormány alatt tovább folytatódott a Miniszterelnöki Hivatal megerősödése és csúcsminisztériummá válása. A szervezet létszáma az 1999-es 383 főről 2002-re 654-re, majd 2003-ra 780-ra nőtt. A politikai államtitkárok száma 2005-ben már elérte a 7-et. A kormányülések ugyanakkor kezdtek formálissá válni. Az érdemi döntéseket általában másutt hozták, ezeket a kormányüléseken csak tudomásul vették. Az Or- bán-kormány még az ülések pontos jegyzőkönyvezését, illetve hangfelvételek készítését is megszüntetette.

A miniszterelnökök párthátterüktől való függetlenedése ugyancsak Orbán Viktor kormányzása alatt kezdődött. Antall József még számos fontos kérdésben pártjának és a Kisgazdapártnak a foglya volt. A különböző pártfrakciókkal vívott küzdelme 1993-ra csaknem parlamenti többségének elvesztéséhez vezetett. Horn Gyula ügyes taktikázással hidalta át a pártja különböző csoportjai és koalíciós partnere közötti ellentéteket. Orbán Viktor ereje és mozgástere viszont már alig függött attól, hogy elnökként éppen ki állt a párt élén. Hatalmát növelte, hogy a 2002-es vereség után a Fidesztől független mozgalmat (polgári körök) szervezett, és azt hangoztatta, hogy a „pártok felett eljárt az idő". A 2005-ös „nemzeti konzultációt" ugyancsak pártok feletti intézmény, a Nemzeti Konzultációs Testület szervezte. Orbán már miniszterelnökként is, később, az ellenzék vezéreként pedig még inkább igyekezett a pártok fölötti, az egész nemzetet képviselő államférfi szerepében fellépni.

Orbán utóda, Medgyessy Péter úgy lett miniszterelnök, hogy az őt jelölő pártba be sem lépett. A választási kampányban külön kampánystábbal dolgozott, és tanácsadói köre, kormányfői kabinetjének későbbi kulcsemberei csak lazán kapcsolódtak az MSZP veze-téséhez. Később előszeretettel tekintette magát a „köztársaság", s nem a kormánypártok miniszterelnökének. Medgyessytől eltérően Gyurcsány Ferenc belépett az MSZP-be, de miniszterelnök 2004-ben a párt vezetőinek akarata ellenére és jelöltjükkel, Kiss Péterrel szemben lett. Bár 2006-os győzelme után a párt elnökévé választották, nehéz és megrendült helyzete ellenére 2009 tavaszáig inkább ő kényszerítette akaratát a pártra, s nem a párt őrá. Ekkor azonban miniszterelnökként és pártelnökként is megbukott.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

89. Gyurcsány Ferenc és Orbán Viktor politikai vitája a Parlament Munkácsy Termében. 2005. július 8.

A politikai verseny és propaganda nagyon erősen személyekre, és nem programokra fókuszáló jellege a rendszerváltás óta sajátja a magyar közéletnek. Az MDF „nyugodt erőt” sugározni akaró 1990-es kampányát a mindig nyakkendős, öltönyös, jól fésült és komoly Antall József, az SZDSZ „Tudjuk, merjük, tesszük” radikalizmusát és magabiztosságát pedig három lezseren öltözött, mosolygó és részben kócos fiatalember – ifj. Rajk László, Pető Iván és Magyar Bálint – jelenítette meg. A politikai események – köztük a parlamenti viták – közvetítése az elektronikus médiában még inkább aláhúzta a személyek fontosságát. Ez különösen a választások előtti kampányok időszakában mutatkozott meg. Ezek csúcseseményének 1998-tól a mindenkori miniszterelnök-jelöltek tévévitája bizonyult. Az elmúlt választásokon nemcsak pártok győztek és veszítettek, hanem a miniszterelnök-jelöltek is. 1998-ban Orbán Viktor győzött Horn Gyulával szemben, 2002-ben és 2006-ban pedig Medgyessy Péter és Gyurcsány Ferenc Orbán Viktorral szemben. A politikai közösség jobb- és baloldalának szembenállása 2006 és 2009 között sokak szemében egyenesen a két pártvezér: Gyurcsány Ferenc és Orbán Viktor párharcára egyszerűsödött le. A Fidesz hatalmas választási győzelmével ebből a küzdelemből 2010-ben Orbán Viktor került ki győztesen.

3. 3. KÜLPOLITIKAI CÉLOK ÉS EREDMÉNYEK

A magyarországi rendszerváltozással részben egyidejűleg, részben azt követően a nemzetközi életben is történelmi jelentőségű átalakulások mentek végbe. A két szuperhatalom ellentéte által meghatározott, úgynevezett bipoláris világrend összeomlott, és egy új korszak kezdődött. Ezt részben az Egyesült Államok egész világra érvényes dominanciája, részben új regionális hatalmi központok kialakulása (multipolaritás) jellemzi. E folyamat a Szovjetunió második világháború után kialakított nyugati befolyási övezetének 1990-es önállósulásával vette kezdetét. A kelet-európai országok függetlensége a Varsói Szerződés és a KGST felbomlásával teljesedett ki 1991-ben. E folyamat részeként 1990. október 3-án megszűnt Németország kettéosztottsága. Az egyesüléssel Németország gazdasági és demográfiai jelentősége még hangsúlyosabbá vált. Az új német állam ma nagyobb erőt jelent Európában, mint történelme során eddig bármikor. Az 1991-es maastrichti egyezmény 1993-as életbelépésével az Európai Gazdasági Közösség Európai Unióvá alakult. Ezzel megteremtődtek ajogi keretek az akkor még 12, majd 1995-től 15 tagállam szorosabb gazdasági és pénzügyi integrációjához. Az átrendeződést a Szovjetunió felbomlásának és tagállamai függetlenné válásának 1991. december 7-8-ai szentesítése tetőzte be. Magyarország keleti szomszédjává ezzel a Szovjetunió egyik utódállama, Ukrajna vált. Bár területénél, népességénél valamint nukleáris arzenáljánál és gazdasági erőforrásainál (kőolaj, földgáz) fogva Oroszország továbbra is a világpolitika jelentős erőtényezője maradt, Európa súlypontja ezzel még inkább a kontinens nyugati felére tevődött át.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A világpolitikai jelentőségű átalakulásokkal egyidejűleg Magyarország északi és déli határai mentén fontos regionális változások mentek végbe. Az 1919-1920-ban létrehozott és 1945-ben újrateremtett szomszédos államok közül Csehszlovákia 1993. január 1-jével kettévált egy cseh és egy szlovák államra. Az eseményt egyetlen puskalövés sem kísérte. A versailles-i rend másik pillérállama, a soknemzetiségű Jugoszlávia viszont egy 1991-től 1995-ig tartó véres háborúban bomlott fel alkotóelemeire. Az egykori Jugoszlávia helyén előbb 5 önálló állam – „Kis-Jugoszlávia" (Szerbia és Montenegró), Macedónia, Bosznia- Hercegovina, Horvátország és Szlovénia – jött létre. Montenegró 2006-os függetlenné válásával a jugoszláv utódállamok száma 6-ra nőtt, sőt 2007-ben az albánok lakta Koszovó tartomány is kivált Szerbiából. A dezintegrálódási folyamat következtében Magyarország szomszédjainak a száma 5-ről 7-re emelkedett.

Ezek a globális és regionális változások alapvetően átstrukturálták Magyarország helyét az európai politikában. A vasfüggöny leomlása következtében lehetővé vált a közeledés Európa nyugati feléhez, vagyis az integrálódás az úgynevezett euroatlanti szervezetekbe. A kontinens második világháború utáni kettéosztásából származó mesterséges ellentétek helyébe ugyanakkor olyan történelmileg meghatározott és alapvetően a szomszédos államokban élő magyar kisebbségekkel kapcsolatos feszültségek léptek, amelyek mindegyik rendszerváltás utáni kormánynak súlyos gondokat okoztak. Az új helyzetre reflektáló új magyar külpolitikai doktrína, amelyet a konzervatív-nemzeti koalíció fogalmazott meg 1989–1991-ben, három fő célt tűzött ki maga elé. Ezek a következők voltak: 1. a Szovjetunió meggyengült, de még létező befolyásától való megszabadulás és az euroatlanti szervezetekhez való mielőbbi csatlakozás; 2. a szovjet befolyástól mentes regionális gazdasági és politikai szervezetek munkájában való részvétel; és 3. a magyar kisebbségek támogatása és érdekeik hathatós védelme. Ezt az 1994 és 1998 közötti szociálliberális koalíció annyiban módosította, hogy az euroatlanti integrációtprimus interpares jelleggel ruházta fel, és ezzel a másik két célkitűzés elé helyezte. Az 1998 és 2002 közötti Fidesz-kisgazda koalíció viszont hangsúlyeltolódás nélkül vállalta az úgynevezett antalli örökséget.

A kitűzött célok közül először az ország szuverenitásának visszanyerése teljesült. Az 1990 március 10-én aláírt kormányközi megállapodás értelmében az utolsó szovjet alakulat 1991. június 19-én lépte át a határt. Összesen 50 ezer katona, 19 ezer polgári alkalmazott és 32 ezer családtag hagyta el az országot 27 ezer technikai eszközzel. A csapatkivonások befejezésének időpontjára a két szovjet irányítású integrációs szervezet is megszűnt. A Varsói Szerződés katonai szervezetét 1991 februárjában, magát a szervezetet pedig 1991. július 1-jén oszlatták fel. A KGST 1991. június 28-án szűnt meg.

A szuverenitás visszanyerésével elhárult az akadály az euroatlanti szervezetekhez való csatlakozás elől. Gazdasági és biztonságpolitikai megfontolások miatt a kormány és ellenzéke ezt egyaránt fontosnak tartotta. Hamarosan kiderült azonban, hogy a nyugati szervezetek egy hosszan tartó csatlakozási folyamattal számolnak. Bár az Európa Tanács már 1990. november 6-án felvette tagjai közé Magyarországot, a NATO és az Európai Közösség különböző feltételeket támasztott. A NATO esetében késleltető tényezőt jelentett Oroszország magatartása is, amely eleinte biztonsága elleni fenyegetésként fogta fel a katonai szervezet nyugati irányú kiterjesztését. A NATO ezért csak 1994januárjában hirdette meg az érdemi együttműködés keretéül szolgáló, Partnerség a békéért elnevezésű programját, s végül csak 1999. március 12-én vette fel Magyarországot teljes jogú tagjai közé. A csatlakozást 1997 őszén népszavazás legitimálta. Bár a referendumon csak a választók 49%-a jelent meg, a megjelentek 85%-a támogatta a belépést.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

90. Orbán Viktor miniszterelnök és Wesley Clark tábornok, a NATO Európai Haderők főparancsnoka. Mons, 1998. július 24.

Részben a politikai átalakulás következtében, részben a NATO-csatlakozásra való felkészülés jegyében a magyar hadsereg az elmúlt években jelentősen átalakult. 1990. március 15-én a hadsereg hivatalos neve – az addigi Néphadsereg helyett – Magyar Honvédség lett. Az új katonai doktrína – a Varsói Szerződésétől eltérően – védelmi jellegű lett. Ennek megfelelően módosult a honvédség hadrendje és a csapatok elhelyezése. Az 1993-ban elfogadott honvédelmi törvény (CX. tv.) értelmében a honvédség továbbra is általános hadkötelezettségen alapuló hadsereg maradt, ám jóval kisebb létszámmal. Az általános haderő- és fegyverzetcsökkentés keretében a magyar haderő létszáma 1989 és 1994 között 105 ezerről 100 ezerre, majd a NATO szempontjait követő 1995-1997-es haderő-átalakítás folyamán 60 ezerre csökkent. A kötelező szolgálati időt ezzel összefüggésben 1990-ben 18 hónapról 12 hónapra, majd 1997-ben 9 hónapra szállították le.

A haderőreformok a honvédség szervezetét és fegyverzetét is érintették. Új típusú harckocsik, páncélozott szállító járművek, légvédelmi rakéták és egy új radarrendszer hadrendbe állításával a honvédség technikailag korszerűsödött. A légierő svéd vadászgépek (Gripenek) beszerzésével újult meg 2002 után. A teljes átalakulás talán legfontosabb lépése a kötelező katonai szolgálat eltörlése volt 2004-ben. Ezt egy 28 ezer fős új zsoldos hadsereg felállítása követte.

Csatlakozási szándékának komolyságát bizonyítandó a magyar kormány 1994 elején engedélyezte a magyar légtér igénybevételét a NATO gépei számára, valamint katonai bázisok létrehozását a Dél-Dunántúlon 1995-ben. Ezt 1996-ban egy magyar műszaki alegység Boszniába küldése követte. Az ottani NATO-erők kötelékében a magyar katonák a háborús károk helyreállításába kapcsolódtak be. 1999-ben Magyarország a NATO Kis-Jugoszlávia elleni légi támadásaihoz nyújtott logisztikai támogatást. Az úgynevezett koszovói háborúba való bekapcsolódást a MIÉP kivételével a parlament összes pártja megszavazta. Az Irak elleni – ENSZ-felhatalmazás nélküli – 2003-as NATO-támadás viszont sokkal jobban megosztotta a politikai pártokat. A Fidesz és szövetségesei a magyar légtér használatát és békefenntartó magyar katonák Irakba küldését is csak vonakodva és a Medgyessy-kormányt folyamatosan bírálva szavazták meg. Az első évtizedre jellemző külpolitikai konszenzus erre az időre tehát megszűnt, de legalábbis megrendült. A baloldali pártok változatlanul atlantista irányvonalával szemben a jobboldalon körvonalazódott egy markánsan Ame- rika-ellenes álláspont, amely Washington elvárásainak csak feltételeket támasztva kívánt megfelelni. Az Egyesült Államokhoz való viszony ugyanezekben az években az Európai Unió tagállamait is megosztotta.

A célul kitűzött uniós tagság felé tett első lépésnek az Európai Közösséggel 1991. december 16-án aláírt társulási szerződés tekinthető. Ennek lényege a vámok és egyéb korlátok fokozatos leépítését szabályozó

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

„menetrend” megállapítása volt az elkövetkezendő 10 évre, tehát 2001-ig. A társulási szerződést a csatlakozni kívánó államokkal szembeni egyéb konkrét feltételek meghirdetése követte 1993 nyarán. Ezek ismeretében Magyarország 1994 áprilisában nyújtotta be hivatalosan csatlakozási kérelmét a szervezethez. Erre és a volt szovjet blokk más országainak hasonló kérelmeire Brüsszel 1997-ben válaszolt. Az Agenda 2000 címet viselő dokumentum Csehország, Lengyelország, Észtország és Szlovénia mellett Magyarországot találta olyannak, amellyel 1998-ban megkezdődhettek a konkrét csatlakozási tárgyalások. Ezek ismét több évet vettek igénybe. A felvételre végül 2004. május 1-jén került sor. A NATO-csatlakozáshoz hasonlóan ezt ugyancsak népszavazás legitimálta. A 2003. április 12-én megrendezett referendumon a választásra jogosultak 45%-ajelent meg, akiknek 83%-a voksolt a csatlakozás mellett. Az alacsony részvételi arány az erre az időre széles körökben, de elsősorban a jobboldalon kialakult „euroszkepticizmussal”, illetve a magyar állami szuverenitás teljességéhez való ragaszkodással magyarázható.

91. A Fidesz – Magyar Polgári Szövetség európai parlamenti választási nagygyűlése. Nyíregyháza, 2009. június 4.

Magyarországgal együtt ugyanekkor vették fel a tagállamok közé Máltát, Ciprust és 7 másik posztszocialista államot, köztük Szlovákiát, Litvániát és Lettországot is. Az EU tagállamainak száma ezzel 25-re, majd Románia és Bulgária 2007-es felvételével 27-re bővült. A közel 500 milliós gazdasági és egyre inkább politikai integráció törvényhozó testületében, az Európai Parlamentben 2004 és 2009 között 24 különböző pártállású magyar képviselő foglalt helyet. A miniszteri posztnak megfelelő főbiztosi beosztások egyikét Kovács László, a szocialisták volt pártelnöke, valamint a Horn- és a Medgyessy-kormány külügyminisztere töltötte be. A magyar külpolitika még 1990-ben kimunkált hármas célrendszerének egyike – sokak szerint a legfontosabbika – ezzel teljesült. Az euroatlanti szervezetek csatlakozási feltételeihez való alkalmazkodási kényszert az azok munkájában való aktív részvétel váltotta fel.

A 2004-es csatlakozással Magyarország és a többi tagállam között minden vámkorlátozás megszűnt, és számos országban szabaddá vált a munkavállalás. 2007. december 21-én ezt az úgynevezett schengeni övezethez való csatlakozás követte, amely a tagállamok közötti határellenőrzés teljes megszüntetését jelentette.

Az 1990-ben kimunkált magyar külpolitikai doktrína második fontos eleme a regiona- lizmus, azaz a térség országai és népei közötti kooperáció előmozdítása volt. E téren két fontos kezdeményezés történt. Régebbi múltra az Olaszország, Ausztria, Magyarország és Jugoszlávia határ menti területei közötti együttműködés tekintett vissza. Ez Alpok-Adria Munkaközösség néven 1978 óta működött. 1989-ben az együttműködés államközi szintre emelkedett. A szervezet ezt követően folyamatosan bővült. 1990-ben Csehszlovákia, 1991-ben Lengyelország, majd 1992-1993-ban a jugoszláv utódállamok csatlakoztak. Az előbb Pentagonálénak, később Hexagonálénak, végül pedig Közép-európai Kezdeményezésnek nevezett együttműködés motorja

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Olaszország volt. Részben az elhúzódó délszláv válság és az olasz gazdaság gyengesége, részben a térség államainak eltérő érdekei következtében a szervezet az 1990-es évek közepére csendben kimúlt.

A másik fontos regionális együttműködés Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia közöttjött létre Václav Havel csehszlovák államelnök kezdeményezésére. Az alapszerződést 1991 február 15-én írták alá a visegrádi vár lovagtermében (Visegrádi Kezdeményezés). Ennek elmélyülését is több tényező akadályozta. Ezek egyikének a gazdasági komplementaritás hiánya tekinthető. Vagyis az, hogy mindhárom államnak tőkére és fejlett technológiákra volt szüksége, s ezt csak nyugati szomszédjaiktól, illetve a fejlett államoktól kaphatták meg. Emellett szerepet játszott a nemzeti önérdek és az ezen alapuló vetélkedés is. Ez különösen a későbbi cseh politikát jellemezte. Végül gátló tényezőt jelentett a tartós szlovák-magyar ellenségeskedés is. Ez részben abból adódott, hogy az Antall-kormány 1992-ben felmondta a dunai vízi erőmű közös felépítésére vonatkozó egyezményt. Részben pedig abból, hogy a szlovákiai magyar kisebbség elégedetlenkedett a helyzetével. Bár a Fidesz-kisgazda-kormány 1998 és 2002 között megkísérelte a visegrádi együttműködés újjáélesztését, törekvését nem koronázta siker. A közös érdekeket felülíró nemzeti szem-pontok elsőbbsége markánsan megmutatkozott az Európai Unióval folyatott tárgyalások utolsó, 2002 utáni szakaszában. Az együttesen kialakított csatlakozási politika képviselete helyett a két legerősebb állam, Lengyelország és Csehország egyaránt különalkukat kötött, ami a két gyengébb tagállam tárgyalási pozícióit jelentősen rontotta.

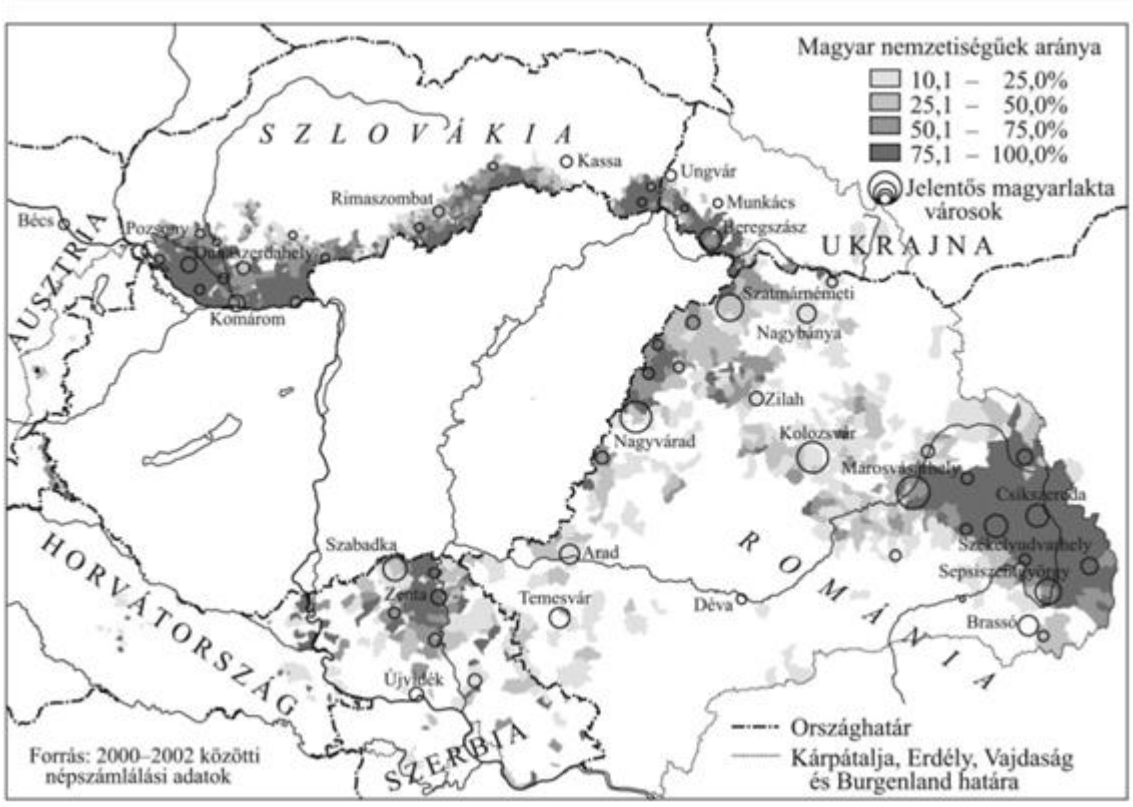

20. térkép. A szomszédos országokban élõ magyarság az ezredfordulón

A megújuló magyar külpolitika harmadik fontos szempontja a szomszédos országokban élő – együttesen mintegy 2,5 milliós – magyar kisebbségek fokozottabb védelme volt. Erre utalt Antall József kormányalakítása után tett kijelentése: Lélekben 15 millió magyar miniszterelnökének érzem magam. A fokozottabb felelősségvállalás jegyében a szomszédos országokban létrejött magyar kisebbségi szervezetek a legsúlyosabb költségvetési egyensúlytalanságok időszakában is jelentős anyagi támogatásban részesültek. A kisebbségek támogatását szolgálta a Duna Televízió létrehozása is 1992-1993-ban. Ennek programjait kezdettől fellőtték az egyik műholdra, így elvileg a szomszédos országok legtávolabbi pontján is vehető volt. A kormány ezzel arra törekedett, hogy elősegítse a magyar kisebbségek anyanyelvi kultúrához való hozzáférését.

Antall idézett nyilatkozata és a kormány törekvései a szomszédos országokban ingerültséget, a magyar parlamenti ellenzék köreiben pedig nemtetszést váltottak ki. A kisebbségi magyar szervezetek viszont, amelyek a rendszerváltás időszakában jöttek létre, azért elégedetlenkedtek, mert az autonómia semmilyen formájában nem részesültek. A szlovák, román és szerb vezetés – lényegében pártkülönbség nélkül – folyamatosan

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

elzárkózott a magyarokat kollektív államalkotó tényezőként felfogó és az önigazgatás elvét érvényesítő – svájci, belga, spanyol vagy finn jellegű – társnemzeti megoldások alkalmazásától. Az MDF vezette koalíció ezért a szomszédos államok közül csak a 150-180 ezer fős kárpátaljai magyarságnak jelentős kulturális és önigazgatási jogokat biztosító Ukrajnával kötött alapszerződést 1993-ban. A magyar kormány ebben ismételten megerősítette a határok megváltoztathatatlansága melletti elkötelezettségét, míg Ukrajna a nemzetközi normáknak megfelelő kisebbségi jogok biztosítására tett ígéretet. A parlamenti ellenzék üdvözölte a kormány lépését, a kormánykoalíció egy része viszont bírálta.

Az egyik olyan terület, ahol az 1994-1998-as MSZP-SZDSZ-koalíció politikája markánsan különbözött elődjének irányvonalától, a magyar kisebbségek ügye volt. Ez részben a nemzeti kérdés eltérő megközelítéséből, részben a nyugati integrációs szervezetek határozott elvárásaival szembeni megfeleléskényszerből adódott. Ezzel magyarázható, hogy a Horn-kormány 1995-ben Szlovákiával, 1996-ban pedig Romániával is megállapodást kötött. Ebben a két országban él a magyar kisebbségek zöme – Szlovákiában mintegy félmillió, Romániában pedig több mint másfél millió. A magyar-ukrán alapszerződés mintájára Magyarország ezekben kötelezettséget vállalt a trianoni határok tiszteletben tartására, Románia és Szlovákia pedig ígéretet tett az európai normáknak megfelelő kisebbségi jogok biztosítására. A térség stabilitásának és Magyarország szomszédságpolitikájának szempontjából ezek eredménynek tekinthetők, ám a magyar kisebbségekjogainak kiterjesztése terén nem hoztak áttörést. A svájci vagy akár spanyolországi típusú autonómiát és önigazgatást egyik állam vezetői sem értették bele a kisebbségi jogok fogalomkörébe. Ilyen jogokban ezért azóta sem részesítették a magyarokat. A többé-kevésbé demokratikus viszonyoknak köszönhetően helyzetük ennek ellenére összehasonlíthatatlanul jobb, mint a rendszerváltás előtt volt. Pártokat, iskolákat és különféle más szervezeteket hozhattak létre, s az anyaországgal való kapcsolattartás elől is elhárult minden akadály.

A Szlovákia és Magyarország közötti viszonyt emellett a bős-nagymarosi erőmű körüli vita is mérgezte. Környezetvédelmi okokra hivatkozva ennek felépítésétől Magyarország – mint már utaltunk rá – még 1992-ben visszalépett. Szlovákia viszont felépítette a sajátját, és a Duna elterelésével 1992 végén üzembe is helyezte. A két kormány között ezután vízmegosztási tárgyalások kezdődtek, amelyek eredménytelensége miatt 1993-ban a Hágai Nemzetközi Bírósághoz fordultak. A Hágai Bíróság 1997-es ítélete érvényesnek mondta ki az 1977-es magyar-csehszlovák szerződést. Ennek alapján a két félre hárította az üzemeltetés környezeti szempontoknak megfelelő esetleges módosításának és a pénzügyi kérdéseknek a rendezését. Az ezzel kapcsolatos vita Szlovákia és Magyarország között azóta is tart.

Jugoszlávia utódállamai közül Szlovéniával és Horvátországgal Magyarország kapcsolatai valamennyi kormányzati ciklusban barátian alakultak. Ez azzal magyarázható, hogy a magyarok száma mindkét országban elenyésző, s így a nagyvonalúbb nemzetiségpolitika semmilyen veszélyt sem rejt magában. A Horvátországban élő 20 ezer fős magyarság széles körű kulturális jogokkal, a 6 ezer fős – zömmel muravidéki – szlovéniai magyarság pedig korlátozott területi autonómiával is rendelkezik. Jogállásukat a Szlovéniával 1992-ben, Horvátországgal pedig 1995-ben aláírt kisebbségvédelmi egyezmények is szavatolják.

Szerbiával viszont egészen az 1990-es évek végéig feszült maradt a viszony. A jugoszláv állam szétesése és a szerb kormány nacionalista politikája következtében a korábban széles körű autonómiát élvező vajdasági magyarság életfeltételei jelentősen romlottak. Szerb részről viszont azt nehezményezték, hogy 1990 végén egy budapesti cég a magyar kormány tudtával fegyvereket szállított Horvátországnak, majd azt, hogy Szerbia elleni nemzetközi szankciókhoz az 1990-es évek közepén és második felében Magyarország is csatlakozott. A szerb-magyar viszony normalizálása ezért csak az új évezredben kezdődött el. 2002-re ez odáig jutott, hogy a Medgyessy-kormány alapszerződés aláírását tervezte Szerbiával. Bár az ellenzék tiltakozása miatt ez meghiúsult, egy kisebbségvédelmi szerződés aláírására 2003 őszén mégis sor került. Ez megerősítette a 300 ezer fő körüli szerbiai – főleg vajdasági – magyarság kulturális autonómiára vonatkozó jogát.

Magyarország szomszédsági és kisebbségi politikájában az Orbán-kormány az úgynevezett státus- vagy kedvezménytörvény 2001-es elfogadásával hozott változást. Ez elsősorban azoknak a határon túli magyar családoknak biztosított különböző – részben anyagi – előnyöket, akik gyermekeiket magyar iskolákba járatták. Az úgynevezett magyar igazolványnyal rendelkezők emellett magyarországi utazási kedvezményekben is részesültek. Ezt az okmányt az ezredfordulóig több mint 900 ezren váltották ki. Az addigi támogatáspolitika keretein túllépve, a magyar állam és a szomszédos államokban élő magyar kisebbségek között a kedvezménytörvénnyel olyan kapcsolat létesült, amely a kulturális értelemben felfogott magyar nemzet összetartozását demonstrálta és erősítette. Ugyancsak az Orbán- kormány hozta létre az Erdélyi Magyar Tudományegyetemet (Sapientia), amely kizárólag magyar állami támogatásból működik.

A kedvezménytörvény és általában az Orbán-kormány aktívabb kisebbségi politikája miatt a Magyarország és szomszédjai közötti viszony átmenetileg ismét feszültebbé vált. A 2002-ben hatalomra került szocialista-

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

liberális koalíció kormányzásának időszakában a kapcsolatok valamelyestjavultak, ám problémamentessé továbbra sem váltak. A francia-német típusú második világháború utáni megbékélést a környező államok nacionalista erői éppúgy akadályozzák, mint a Magyar Köztársaság nemzetpolitikájának tisztázatlansága. Ennek egyik legutóbbi megnyilvánulása a kettős állampolgárságról rendezett 2004. decemberi népszavazás volt, amely a szemben álló politikai erők ellentmondásos üzenetei, az alacsony részvétel és a szavazók megosztottsága miatt eredménytelen maradt. Egyik első intézkedésével, melyben a kettős állampolgárság kérdését szabályozta újra, ezt kívánta korrigálni a 2010. május 3-án megalakult Orbán-kormány. A május végén, sürgősséggel elfogadott törvény kimondja, hogy egyedi kérelem alapján gyorsított eljárásban honosítható az a nem magyar állampolgár, akinek a felmenője magyar állampolgár volt, illetve Magyarországról származik, és/vagy igazolja magyar nyelvtudását.

4. 4. A PIACGAZDASÁG KIALAKULÁSA ÉS MŰKÖDÉSE

A politikai élet látványos eseményei sokak előtt elfedték a gazdasági szférában zajló mélyreható átalakulást. Ennek legfontosabb összetevője az állami tulajdon magánosítása volt, amely az 1988. évi VI. és az 1989. évi XIII. törvények alapján már a köztársaság kikiáltása előtt megkezdődött. (Szgy. II/461-467.) E spontán, azaz vállalati döntéseken alapuló átalakulás keretében a privatizálható állami vagyon (kb. 2600 milliárd forint) mintegy 2-2,5%-a 0 más becslések szerint ennél valamivel nagyobb, mintegy 5%-ra tehető része – került magánkézbe. Az áron aluli adásvételek és egyéb korrupciós ügyek miatt a korabeli fekete humor ezt a folyamatot „osztogatásnak” és „fosztogatásnak”, magát a rendszerváltást pedig „gengsztervváltásnak” nevezte.

Programbeszédében Antall József a tulajdonviszonyok átalakításának rendezettebb – „társadalmilag ellenőrizhető és igazságos” – folytatását ígérte. Ennek egyik legfőbb eszköze a Németh-kormány által létrehozott Állami Vagyonügynökség volt. 1990 nyarán a kormány ezt saját felügyelete alá vonta, és széles körű ellenőrzési jogkörrel ruházta fel. Ezzel és az átalakulási törvény módosításával a spontán privatizáció lehetősége 1990 őszére megszűnt. Állami vállalatot magánosítani a továbbiakban csak az értékesítendő vagyon értékének külső szakértők általi értékbecslése, illetve nyilvános pályáztatás és versenytárgyalás útján lehetett. Az ÁVÜ által meghatározott kikiáltási ár alatt semmit sem lehetett eladni. Az eladások értékének már korábban előírt 20%-át a szervezet automatikusan elvonta. Az így képződött haszon a költségvetés bevételeit növelte. A privatizáció ennek ellenére a korrupció melegágya maradt, csupán a korrumpálók és a korrumpáltak személyi köre vált nehezebben meghatározhatóvá.

A vételi ajánlatok versenyeztetése mint eladási elv mellett az Antall- és a Boross-kormány arra törekedett, hogy a hazai befektetőket részesítse előnyben. Ezzel egy új magyar vállalkozói-tulajdonosi réteg kialakulását kívánták elősegíteni. Ennek érdekében különböző hitelkonstrukciókat dolgoztak ki, és a privatizációs bevételek maximalizálása helyett inkább olcsó vásárlási lehetőségeket igyekeztek biztosítani. Ilyen keresletösztönző privatizációs technika volt az úgynevezett E-hitel, vagyis egzisztenciahitel. Ennek révén 15 éves futamidővel és 7%-os kamatra lehetett több tízmilliós kölcsönökhöz jutni egy olyan időszakban, amikor az éves infláció 20 és 35% között mozgott, és a banki kamatok meghaladták a 30%-ot. Egy másik keresletösztönző privatizációs technika kifejezetten az eladandó vállalat dolgozóit kívánta kedvezményes formában tulajdonhoz juttatni. Ezt Munkavállalói Résztulajdonos Programnak (MRP) nevezték. Ez 10 éves futamidővel, 2 éves türelmi idővel és ugyancsak 7%-os kamatra biztosított hitelt a dolgozóknak saját vállalatuk vagyonrészeinek megvásárlásához. Ezzel a lehetőséggel 1992 és 1994 között 45 ezer munkavállaló élt.

A magyar lakosság tőkeszegénysége és vállalkozói kedvének hiánya miatt a magánosítás folyamata a nagyon előnyös feltételek ellenére viszonylag lassan haladt előre. 1990 és 1994 között a privatizációs szervezetek mindössze 310 milliárd forintnyi állami vagyont magá- nosítottak. A bevétel 55%-a külföldi, 45%-a belföldi befektetőktől származott.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

92. Eladásra kínált gyár

A Horn-kormány 1994-1998-as privatizációs stratégiájának lényege az átalakulás piaci módszerek szerinti felgyorsítása volt. Ennek érdekében egyszerűsítették az eladási eljárást, és nagyobb arányban vonták be a külföldi tőkét. A magánosításban részt vevők köre ennek következtében szűkült, a külföldi tőke szerepe pedig erősödött. A magánosítás folyamata viszont felgyorsult. Az 1994 és 1998 közötti privatizációs bevételek elérték az 1100 milliárd forintot, ami a korábbi ciklus bevételeinek több mint háromszorosát tette ki.

Az Orbán-kormány időszakában a magánosítás folyamata csaknem leállt. 1998 és 2002 között a privatizációs bevételek éves összege 110 milliárd forintról 10 milliárd forintra csökkent. Ennek hátterében a még meglévő állami vagyon megőrzésének a szándéka állt. A szocialista-liberális koalíció kormányzása alatt azonban újrakezdődött a nagyobb ütemű magánosítás. A Medgyessy-kormány három éve alatt például 430 milliárd forint privatizációs bevétel folyt be a költségvetésbe. Bár az állami vagyon aránya erre az időre már lecsökkent közel 10%-ra, a magánosítás a Gyurcsány-kormány időszakában is folytatódott.

A magánosítás ügyével szorosan összefüggött a kárpótlás kérdése, ami az 1990-es évek elején éles vitákra adott okot. Az egyik szélső álláspontot a kormányon lévő Kisgazdapárt képviselte, amely privatizáció helyett – legalábbis a mezőgazdaságban – reprivatizációt követelt. Ez az 1945-ös földreform után kialakult tulajdonviszonyok helyreállításátjelentette volna. Az MSZP és a Fidesz viszont – más-más érveléssel – a kárpótlás minden formáját elvetette. Az ádáz viták – döntően az MDF-nek köszönhetően – kompromisszummal végződtek. Az 1991-1992-ben elfogadott kárpótlási törvények az eredeti vagyontárgyak visszaadása (reprivatizáció) helyett a tulajdonra (földre, lakásra és részvényre) váltható értékpapírokkal történő részleges kártalanítás elvét mondták ki. Az 1939 és 1990 között okozott tulajdoni károkat tehát nem alanyi jogon és teljes körűen, hanem méltányosságból és részlegesen orvosolták. Bekapcsolták a kárpótoltak körébe az 1939 után politikai és egyéb okokból üldözötteket is. (Szgy. II/516-521.) Összesen 1,8 millióan jelentkeztek jóvátételért, akik között mintegy 250-300 milliárd forintot érő állami vagyont osztottak szét kárpótlási jegyek formájában. A kárpótlás mértékét degresszív kulcs szerint állapították meg. A kisajátított vagyon után 200 ezer forintig teljes kárpótlásban részesültek a jogosultak, e felett viszont csak erősen csökkenő mértékben. A kárpótlás felső határát tulajdoni tárgyanként, illetve személyenként 5 millió forintban állapították meg.

A kárpótlási jegyekért saját tulajdonú lakást lehetett vásárolni, átválthatók voltak életjáradékra, az állami vagyonból tulajdonrészhez (részvényekhez) lehetett velük jutni, s mód nyílt földvásárlásokra is. Ez utóbbi érdekében a termelőszövetkezeteknek és az állami gazdaságoknak földalapokat kellett kijelölniük, amelyeket árverések útján adtak el az igénylőknek. A privatizáció és a földtulajdonszerzéssel egybekötött kárpótlás

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

következtében a mezőgazdaság tulajdonviszonyai gyökeresen átalakultak. A termelőszövetkezetek száma 1989 és 2000 között több mint 5000-ről alig több mint 1000-re, birtokállományuk pedig az összes föld 65%-áról annak 16%-ára csökkent. A gazdasági társulások és vállalkozások kezén lévő földterület ugyanezen idő alatt 26%-ról 32%-ra, az egyéni gazdaságoké pedig 11%-ról 52%-ra emelkedett. 1997-ben 1,7 millió család (az összes háztartás több mint 40%-a) rendelkezett földtulajdonnal. A családok mintegy 80%-a azonban 1 hektár alatti, 17%-a pedig 1 és 10 hektár közötti földterületen gazdálkodott. Az élet- és versenyképes farmergazdaságok száma nem haladta meg a néhány ezret. Az azóta eltelt időben az 1 hektár alatti törpebirtokok száma csökkent, a nagyobb gazdaságoké pedig jelentős mértékben nőtt. Az egyéni gazdaságok átlagos területe mindazonáltal az új évezred küszöbön sem érte el a 3 hektárt. A társulásokat és a megmaradt termelőszövetkezeteket is beszámítva, 2000-ben az átlagos birtokméret Magyarországon 8,3 hektár volt. A nyugat- és észak-európai országokban viszont 16 és 70 hektár között mozgott az átlagos birtoknagyság.

8.1. táblázat - 66. táblázat. Az egyéni agrárgazdaságok megoszlása a használatukban levő föld nagysága szerint 1994 októberében

Birtoknagyság (hektár)	Gazdaságok száma	%	Gazdaságok területe	%
0- 1	978 264	81,4	231 674	16,8
1- 5	173 185	14,4	378 924	27,5
5- 10	28 721	2,4	198 287	14,3
10- 30	16 336	1,4	261 929	18,9
30- 50	2 586	0,2	97 659	7,1
50-100	1 500	0,1	101 201	7,3
100-300	514	-	76 365	5,5
300 felett	73	-	36 171	2,6
Összesen	1 201 179	100,0	1 382 210	100,0

Forrás: Takács József: A tulajdonváltás és a falu társadalma. Társadalmi Szemle, 1998/1. 41.

A kárpótlás célja a kommunizmus és az azt megelőző rezsim által okozott sérelmek orvoslása volt. A valóságban azonban inkább a feltörekvő vállalkozói réteg vagyonosodá- sát szolgálta. A kárpótoltak zöme ugyanis olyan idős ember és külföldön élő polgár volt, akiknek a többsége nem akart és nem is tudott már vállalkozni. Ok ezért olcsó áron eladták kárpótlási jegyeiket, melyeket tőkeerős vállalkozók vettek meg. Mivel az állam a piaci értékénél jóval magasabb áron fogadta el a kárpótlási jegyeket, az úgynevezett másodlagos kárpótlásijegy-tulajdonosok egy-két éves várakozás után rendkívül előnyösen tudtak állami vagyont vásárolni. Átlagos nyereségük 100 és 150% között mozgott.

A reprivatizációt egyetlen esetben, az egyházakat ért sérelmek orvoslása esetében fogadta el a parlament és az Alkotmánybíróság. Ezt az egyházak közhasznú tevékenységével indokolták. Az 1991. július 22-én hatályba lépett XXXII. törvény kimondta, hogy az egyházaknak 10 éven belül meg kell kapniuk az oktatási, nevelési, egészségügyi, szociális, ifjúságvédelmi és kulturális céljaik megvalósításához szükséges egykori ingatlanjaikat. (Szgy. II/521—523.) A későbbiekben, a Horn-kormány alatt ezt a határidőt meghosszabbították 2011-ig. A kárpótlásban érintett 12 egyház összesen több ezer ingatlanigénytjelentett be. Az egymást követő kormányok ezeket folyamatosan elégítették ki. A katolikus egyház, amelyet a legnagyobb anyagi kár ért, 1992 és 2002 között természetben vagy anyagi kompenzáció formájában több mint 1200 ingatlant kapott vissza 31 milliárd forintos értékben. További 1200 ingatlan visszaigényléséről az egyház lemondott. A Szentszékkel kötött 1997-es megállapodásában a Horn-kormány ennek fejében vállalta, hogy az 1200 ingatlan 42 milliárd forintra becsült

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

értékéből éves járadékot fizet az egyháznak. Ugyanebben az egyezményben a magyar kormány azt is vállalta, hogy az egyház által fenntartott oktatási intézmények után a fenntartók ugyanolyan mértékű állami támogatást kapnak, mint az állami és az önkormányzati iskolák. (Szgy. II/549-553.) A többi egyház kárpótlását a katolikushoz hasonlóan rendezték. Az 1999-re összeállított jegyzékek alapján a református egyház ösz- szesen 800, az evangélikus 220, az izraelita pedig 10 ingatlant igényelt vissza természetben.

A magánosítás következtében a magyar gazdaság tulajdonosi szerkezete gyökeresen átalakult. 1989-ben a GDP 80%-át még a köztulajdonban lévő vállalatok adták, és a magántulajdon hozzájárulása csak 20%-ot tett ki. Az 1990-es évek végére a köztulajdon részesedése lecsökkent 30%-ra, a magántulajdon részesedése pedig 70%-ra emelkedett. Ezek az arányok érdemben az utóbbi években sem változtak. A közösségi tulajdonban maradt szervezeteken belül meghatározó szerepe van a nem piaci szolgáltatásokat végző ágazatoknak (közigazgatás, védelem, oktatás, egészségügy).

A magánszektor termelésén belül a külföldi tulajdonban lévő vállalatok részesedése az évezred elején mintegy 20-22%-ot tett ki. A külföldi befektetők között élen járt az 1990-ben egyesült Németország, amely 1996 végéig az összes külföldi tőke 28%-át hozta az országba. Németországot az Egyesült Államok követte 26%-kal, amely után Ausztria és Franciaország következett. Az 1990-es évek első felében a régióban jelen lévő külföldi működő tőke több mint fele Magyarországra jutott. Bár ez az arány 2005-re 15% alá süly- lyedt, az egy főre jutó befektetett külföldi tőke összege a posztszocialista államok körében 2006 végén is Magyarországon volt a legmagasabb (6170 euró). Több fontos iparág teljesen a külföldi tőke kezébe került, s a magyar áruexport mintegy kétharmadát évek óta a legalább részben külföldi érdekeltségű vállalkozások adják. A multinacionális vállalatok termelésben és exportban játszott szerepét tekintve Magyarországé a világ egyik leginkább „globalizált” gazdasága.

A különböző típusú cégek által foglalkoztatottak számának változása ugyancsak a tulajdonosi szerkezet forradalmi jellegű átalakulásáról tanúskodott. Az állami szektorban dolgozók aránya az aktív keresők között 1992 és 1997 között 33%-ról 7%-ra, a termelőszövetkezetekben dolgozóké pedig 7%-ról 2,7%-ra csökkent. A részben vagy egészben magántulajdonban lévő társaságok által foglalkoztatottak aránya eközben 22%-ról 41%-ra, a magánvállalkozók és alkalmazottaik részesedése pedig 9,5%-ról 13,5%-ra emelkedett.

A 2000 végén nyilvántartott vállalkozások száma meghaladta az 1 milliót, amelyből ténylegesen mintegy 800 ezer működött. Ezek száma azóta alig emelkedett. A XX. század végére tehát Magyarország olyan vegyes tulajdonú piacgazdasággá alakult át, amelyben meghatározó szerepe ismét a magántulajdonnak volt.

A gazdasági átalakulás nem járt együtt olyan radikális elitváltással, mint amilyen a politikai szférában az 1990-es évek elején lezajlott. Az államszocializmus késői szakaszában kialakult sikeres vállalkozói és menedzserréteg mintegy négyötöde megőrizte pozícióját. Az új milliárdosok többsége – például Demján Sándor és Széles Gábor – nem a rendszerváltás után, hanem az 1980-as években kezdte megalapozni vagyonát.

A magánosítás hosszan elnyúló folyamatát végigkísérték a botrányok és a panamák. Az 1980-as évek végén az MSZMP és társszervezetei vagyonának a „káeftésítése” botrán- koztatta meg a közvéleményt, 1990 után pedig az új politikai elit klientúraépítéssel egybekapcsolt és részben önfinanszírozó privatizációs politikája. Ennek volt egyik eklatáns jele Tocsik Márta 800 millió forintos ügyvédi sikerdíja, amelynek nagyrészt az MSZP-hez és az SZDSZ-hez közeli társaságok számláin kellett volna landolnia. Ezen az 1996-os skandalumon is túltett az 1998-as Postabank-botrány. A pártok, sportegyesületek és a művészetek támogatására fordított összegekből a Princz Gábor által vezetett bank erre az időre sokmilliárdos – a becslések 30 és 150 milliárd forint között mozognak – veszteséget halmozott fel. A hiányt a költségvetés, vagyis a magyar adófizetők fedezték. 2003-ban a K & H Bank „csodabrókerét”, Kulcsár Attilát kapták „kreatív” könyvelésen és pénzkezelésen. A jogtalan haszonszerzés összege, melyet Kulcsár kliensei kaptak, ugyancsak több tíz milliárd forintra rúgott. Ezek és számos más kétes ügylet több vezető politikusra, illetve pártra is sötét árnyékot vetettek.

A múltból örökölt problémák, az átalakulással járó nehézségek és a külgazdasági feltételek megváltozása következtében a magyar gazdaság 1990 után mély válságba került. Az ipari termelés 1989 és 1993 között több mint 20%-kal, a mezőgazdasági termelés 35%-kal csökkent. A bruttó hazai termék (GDP) összességében 1993-ban 18%-kal maradt el az 1989- estől. Ez nagyobb mértékű visszaesés volt, mint ami 1929 és 1933 között, a nagy gazdasági válság idején következett be Magyarországon (12-13%). Bár az infláció éves mértékét az

1. es 35%-ról 1994-re sikerült 20% alá szorítani, minden más mutató hanyatlástjelzett. A munkanélküliek aránya a gazdaságilag aktív népességhez viszonyítva 1992-re 10% fölé emelkedett, és a következő fél évtizedben ott is maradt. Közben 10%-kal visszaesett az aktív keresők és 20%-kal nőtt a nyugdíjasok és járadékosok létszáma. A munkanélkülivé vált emberek jelentős része tehát az idő előtti nyugdíjazásban

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

keresett menedéket. Az export eközben visszaesett, az import pedig nőtt. 1994-ben a behozatal 27%-kal volt magasabb, mint 1989-ben, miközben a kivitel volumene 7%-kal alacsonyabb szinten állt. A választások előtti hónapokban ezért a Boross-kormány is külföldi hitelek felvételéhez folyamodott. Az ország nettó külföldi adóssága, amely 1993-ig nem emelkedett, így 1994-ben felszökött 19 milliárd dollárra. Az államháztartás adóssága 1993-1994-ben a GDP volumenéhez viszonyítva 90%-hoz, egyenlege pedig -9%-hoz közelített. Bár 1993 végén lassú élénkülés kezdődött, a súlyos egyensúlyi problémákat csak drasztikus megszorító intézkedésekke lehetett orvosolni. Ezek meghozatalára – több hónapos habozás után – a Horn-kormány vállalkozott 1995 tavaszán.

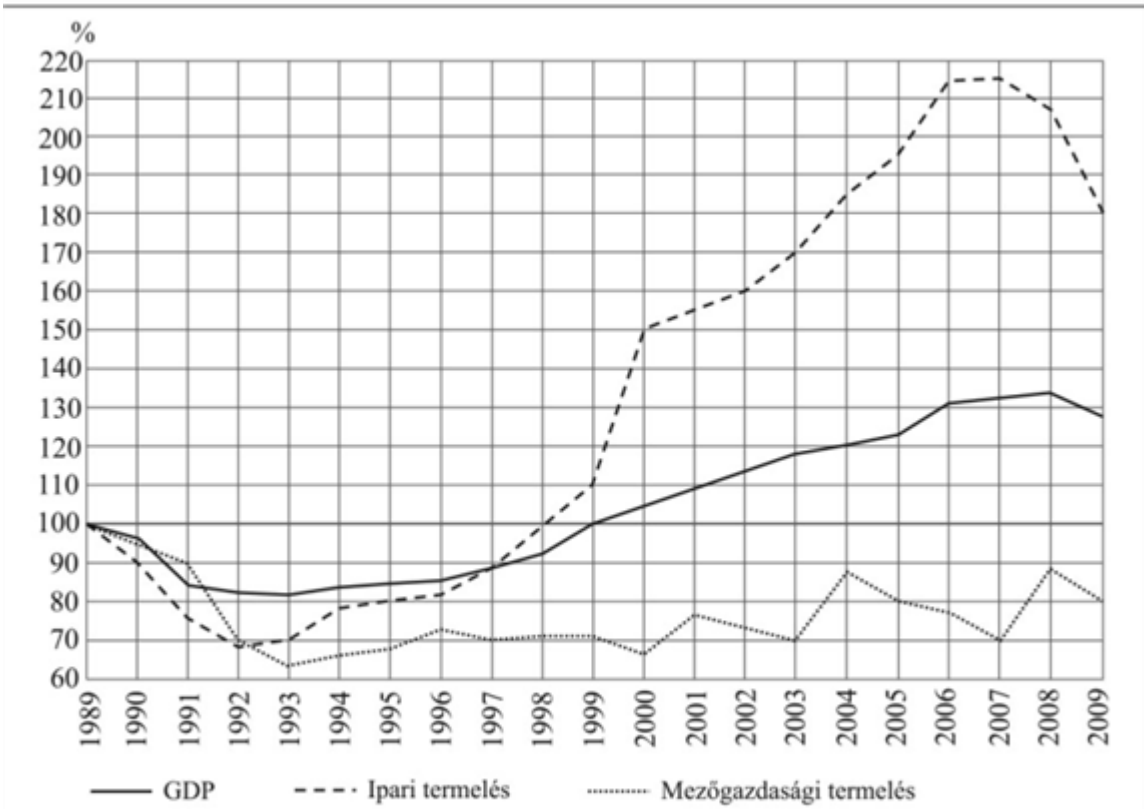

Forrás: *Magyarország 1989–2009. A változások tükrében.* Budapest, 2010, KSH.

31. ábra. A GDP, valamint az ipari és a mezőgazdasági termelés alakulása (1989 = 100)

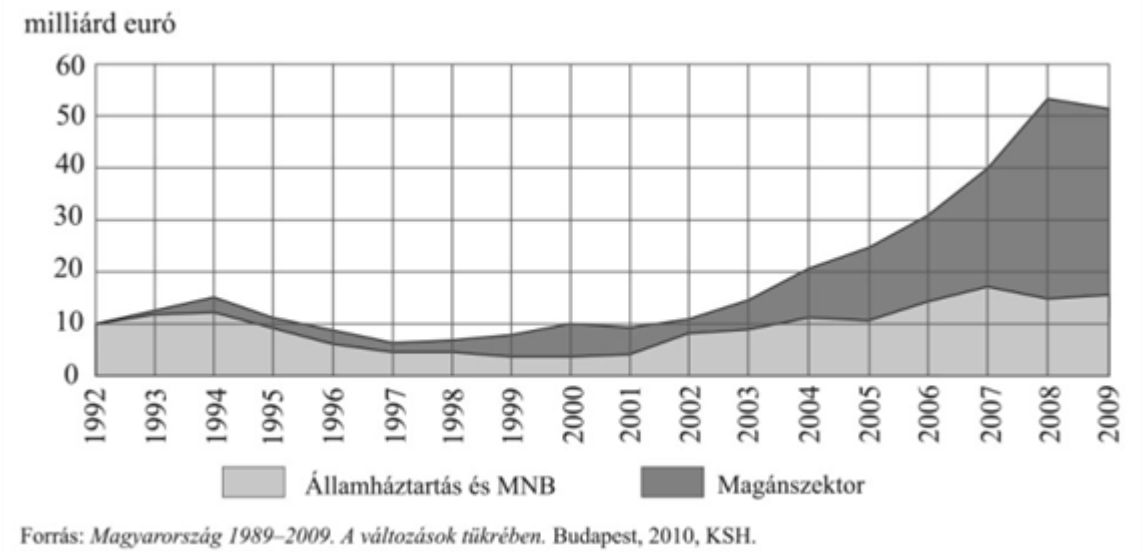

Forrás: *Magyarország 1989–2009. A változások tükrében.* Budapest, 2010, KSH.

32. ábra. A nettó külföldi adósságállomány alakulása (az év végén)

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A megszorító intézkedéseket Bokros Lajos, a kabinet pénzügyminisztere által vezetett szakértői gárda dolgozta ki. A stabilizációs program a fizetésképtelenség és az adósságspirál felpörgésének veszélyét a költségvetési kiadások lefaragásával, központi áremelésekkel és vámpótlékok bevezetésével kívánta elhárítani. Ennek következtében a GDP éves növekedése, amely négyéves csökkenés után 1994-ben már 3,2%-kal emelkedett, 1995-1996-ban visszaesett 1,5%-ra. Ismét növekedni kezdett az infláció is. A pénzromlás mértéke 1994 és 1995 között 18%-ról 28%-ra ugrott. Mindezek következtében a reálbérek drasztikusan csökkentek: 1995-1996-ban 20, illetve 24%-kal maradtak el az 1989-es szinttől. A nyugdíjak értéke ennél is mélyebbre, az 1989-es szint 70%-ára süllyedt.

A megszorító intézkedésektől Bokros azt remélte, hogy a belföldi kereslet átmenetileg visszaesik, és a felszabaduló források az exportképes vállalkozások felé áramlanak. A siker másik zálogának a növekvő privatizációs bevételeket tekintette, melyeket a külső adósság törlesztésére fordított. A pénzügyminiszter elgondolása – bár egyes lépéseinek szükségességét a közgazdászok egy része azóta is vitatja – egészében helyesnek bizonyult. A megszorításoknak és a privatizációs bevételeknek köszönhetően a nemzetgazdaság nettó adósságállománya 1997-re 11,8 milliárd dollárra, az államháztartás GDP-arányos adóssága pedig 64%-ra mérséklődött. Közben ismét növekedésnek indult a gazdaság. A GDP 1997- től 2000-ig minden évben több mint 4%-kal nőtt. Ugyanezen idő alatt az inflációs ráta fokozatosan csökkent, és – 1987 óta először – 2000-ben már 10% alatt állt. A bruttó hazai termék volumene 2000-ben elérte, illetve 4%-kal már meg is haladta az 1989-es szintet. Az elért eredmények alapján 1996 és 2001 között – több lépcsőben – a magyar valuta ismét konvertibilissé vált. A reálbérek azonban mindezek ellenére még az új évezred küszöbén is elmaradtak 10-15%-kal az 1989-es szinttől.

A gazdaság főágazatai közül az ipari termelés nőtt látványosan. Az 1993-as mélypont utáni években a fejlődés lényegében töretlen volt. A termelés volumene 1997-re érte el az 1989-es szintet. 10 év múlva, 2006-ban pedig már annak több mint 200%-át tette ki. Az ipar hozzájárulása a nemzeti össztermékhez 2007-ben 32%-ot tett ki. Legfontosabb húzóágazatnak a gépipar bizonyult, amelynek megsokszorozódott a termelése. Ebben az idetelepült nagy multinacionális cégek (Audi, Suzuki, Samsung stb.) játszottak döntő szerepet. 2000-ben a gépipari termelés egyharmadát különböző járművek, egyharmadát híradás-technikai termékek és egyharmadát számítógépek adták. A termelés jelentős részét exportálták.

Rendkívül látványos fejlődés vette kezdetét a rendszerváltás előtt nagyon elmaradott infrastruktúra terén is. Több százezer fővonal kiépítésével a távbeszélő-főállomások száma 1989-hez képest az évtized végére megnégyszereződött. Az ország telefonellátottsága ezzel közel került az európai átlagszinthez. A rádiótelefonok ennél is gyorsabban terjedtek.

1989-ben még csak 5 ezer mobiltelefon-előfizetőt tartottak nyilván. Számuk 2000 végére meghaladta a 3 milliót, majd 2008-ra a 10 milliót. Az ország személygépkocsi-állománya 1989-hez képest több mint egymillióval nőtt, és 2008-ra 3 millió fölé emelkedett. Közben a gépkocsik típusa is átalakult. Az elavult és részben kétütemű keleti kocsikat (Trabant, Wartburg, Lada) egyre inkább kiszorították a modernebb, biztonságosabb és környezetkímélő nyugati márkák. A növekvő forgalmat kiszolgáló autópályák hossza 1989 és 1996 között 218 kilométerről 336 kilométerre nőtt. Ezt követően csökkent az építkezés üteme, majd 2002-től ismét felgyorsult. A gyorsforgalmi úthálózat (autópályák és autóutak) hossza 2005-re elérte a 700 kilométert. A vasúti közlekedésben megjelentek a Budapest és a vidéki nagyvárosok között közlekedő, az átlagos európai színvonalat és sebességet megközelítő Inter City-vonatok. A légi közlekedés ugyancsak gyorsan fejlődött. A Ferihegyi repülőteret bővítették és korszerűsítették. Budapest légikikötője 2006-ban a világ különböző légitársaságainak 127 ezer járatát fogadta, illetve indította. Az utasok száma meghaladta a 8 milliót.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

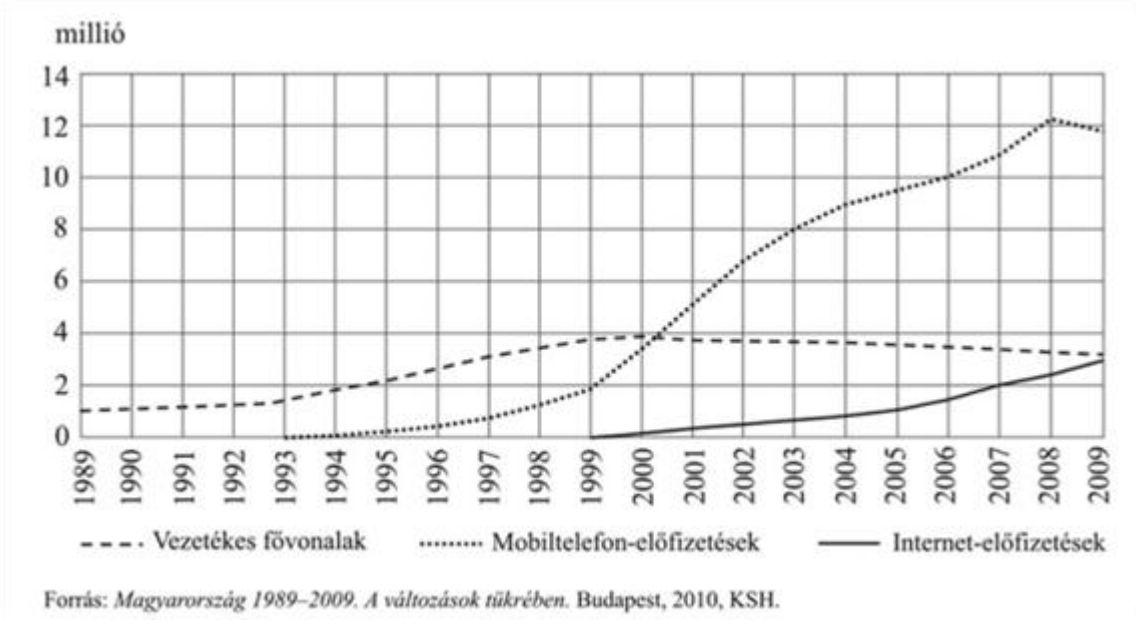

Forrás: *Magyarország 1989–2009. A változások tükrében.* Budapest, 2010, KSH.

33. ábra. A vezetékes vonalak, a mobiltelefon- és az internet-előfizetések száma

A rendszerváltás előtti években megjelent számítógépek használata az 1990-es évek végéig alig, azt követően viszont gyorsan terjedt. 2004-ben a háztartások közel harmada rendelkezett PC-vel, ami azonban nemzetközi összehasonlításban még mindig nem mondható magasnak. Az internet csak a legutóbbi években terjedt el. A felhasználók köre 2004 és 2006 között mintegy megkétszereződött. Az uniós átlaghoz viszonyított lemaradásunk ezáltal mérséklődött. 2006-ban Magyarországon a háztartások 32%-a rendelkezett otthon internetes kapcsolattal, miközben az Európai Unióban 51%-uk.

A gazdasági főágazatok közül legmélyebb válságon a mezőgazdaság esett át. A mezőgazdasági termelés értéke 1993-ban alig 65%-át tette ki az 1989-esnek, s a rendszerváltás előtti szintet a későbbiekben sem érte el. Az időjárásnak is köszönhetően 2004-ben a termelés volumene ugyan felemelkedett az 1989-es szint 86%-ára, ám 2006-ban ismét lesüllyedt 77%-ra. Az ingadozást alapvetően a gabonafélék hozamának változásai okozták. 1970-ben a mezőgazdaság a bruttó hazai terméknek 18%-át, s még 1990-ben is 12%-át adta. 2000-ben és azóta viszont már csak 3-4%-át, miközben az összes foglalkoztatott mintegy 5%-ának adott munkát. A növénytermesztés mellett jelentősen csökkent az ország állatállománya is.

A magyar gazdaság teljesítményét – mint a szűk belső piaccal rendelkező gazdaságokét általában – döntően befolyásolja a külső kereslet, vagyis az export alakulása. A rendszerváltozást követően a bruttó nemzeti termék meredek csökkenését igen nagy mértékben az export visszaesése okozta. A KGST összeomlása, majd 1991-es megszűnése nagyarányú piacvesztést eredményezett. Ez nemcsak az addigi exportőröket, hanem azok beszállítóinak többségét is tönkretette. A 90-es évtized második felében kibontakozó fellendülés hajtóerejét ugyancsak az export szolgáltatta. A kivitel volumene először 1995-ben érte el az 1989-es szintet. Azt követően éveken át nőtt; 2006-ban már négy és félszerese volt az 1989-esnek.

Az ország legfontosabb külkereskedelmi partnere a rendszerváltás előtt a Szovjetunió volt. Az 1970-es években a magyar export-import forgalom több mint 35, az 1980-as években 30%-a bonyolódott ezzel az egyetlen országgal. A Szovjetunió és utódállamainak részesedése a magyar külkereskedelmi forgalomból 1989-től rohamosan csökkent, s néhány év alatt 10% alá süllyedt. A nyugati országok, elsősorban az Európai Unió részesedése viszont folyamatosan nőtt. Az ország legfontosabb külkereskedelmi partnerévé – az 1930-as évekhez hasonlóan – az egyesült Németország vált. Az ezredforduló elején ide irányult kivitelünk közel 40%-a, míg a behozatalunk 30%-át biztosították német vállalatok. Később ez valamelyest csökkent, de még 2007-ben is megközelítette a 30-30%-ot. A Németországgal bonyolított külkereskedelmünk értéke nem sokkal maradt el a Nyu- gat-Európa többi országával folytatott forgalmunk értékétől. Összességében ez azt jelentette, hogy 2003-2004-ben kivitelünknek mintegy 80%-a irányult Nyugat-Európába, míg behozatalunknak közel 70%-a származott ugyanonnan.

A külkereskedelmi termékforgalom áruszerkezetét az ipari termékek túlsúlya, azon belül pedig a gépipar dominanciája jellemezte. A gépek és szállítóeszközök a magyar kivitelben tartósan 60% fölötti arányt képviseltek. Ezek döntő hányadát öt termékcsoport adta: a híradástechnikai eszközök, a villamos gépek és

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

műszerek, az energiafejlesztő gépek és berendezések, a közúti járművek, valamint az irodai és gépi adatfeldolgozó berendezések. Jelentős volt még a gyógyszeripari és a vegyipari export is, míg a valaha oly jelentős élelmiszerexport a teljes kivitelnek 5%-ára esett vissza. A behozatal áruszerkezete az exportéhoz hasonló képet mutatott, de valamivel magasabb volt az alacsonyabb feldolgozottságú termékek aránya. Az energiahordozók (kőolaj és földgáz) a teljes behozatal 11%-át tették ki, míg az élelmiszerek részaránya 4% körül mozgott.

A különböző ágazatok együttes teljesítményét tükröző bruttó hazai termék értéke 2006- ban 32%-kal haladta meg az 1989-es szintet. Közben persze a világ országainak túlnyomó többsége is fejlődött. A vásárlóerő-paritáson mért egy főre jutó magyarországi GDP 2006-ban az Európai Unió régi 15 tagállamában mértnek ugyanúgy 60%-át tette ki, mint 1989-ben. Az USA-hoz képest érdemben ugyancsak nem változott a pozíciónk. 1989-ben 39,5, 2000-ben 35,2 és 2006-ban 40,7%-os eredményt értünk el. Az Európai Unió 25 tagállama között az 1990-es évek közepe óta Magyarország sokáig a 20. helyet foglalta el. A posztszocialista országok közül évek, sőt történelmi távlatban nézve évtizedek óta előttünk haladt Szlovénia és Csehország. Am 2006-ra megelőzött bennünket a dinamikusan fejlődő Észtország is. Ezzel a 21. helyre csúsztunk vissza. Az elmúlt években szorosan mögénk zárkózott Szlovákia és a két másik balti állam, míg az EU-15-höz viszonyított 50% alatti eredményével Lengyelország továbbra is mögöttünk lépegetett. Még nagyobb a lemaradása a 2007-ben csatlakozott Romániának és Bulgáriának. E két ország egy főre jutó nemzeti jövedelme 2006-ban az EU-15 átlagának 35%-át sem érte el.

A kedvező folyamatok és az érzékelhető eredmények ellenére 2001-2002-től ismét aggasztó egyensúlytalanságok jelei kezdtek mutatkozni a gazdaságban. Bár kisebb-na- gyobb ingadozásokkal 2006-ig a GDP dinamikusan nőtt, az évtized közepére mégis sú-

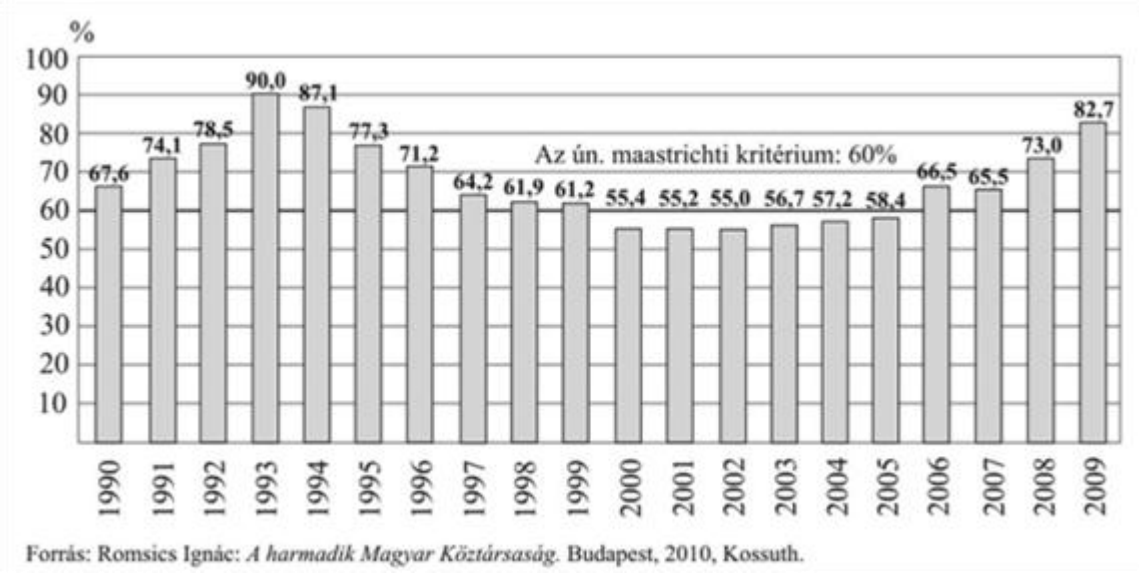

34. ábra. Az államháztartás adóssága a GDP százalékában, 1990-2009

lyos költségvetési válság alakult ki. Ez részben a 2002-es választások előtti indokolatlanul magas bérkiáramlásokkal, döntően pedig a Medgyessy-kormány választási ígéreteinek 2002-2003-as beváltásával magyarázható. A közalkalmazottak és köztisztviselők 50%-os béremelésének, a minimálbér adómentesítésének, a családi pótlékok növelésének és a 13. havi nyugdíj bevezetésének köszönhetően a reálbérek 2002-re végre elérték, 2006-ra pedig 24%-kal meg is haladták az 1989-es szintet. Jelentősen nőttek a különböző oktatási, egészségügyi és szociális kiadások is. Ezeknek és a gyorsuló ütemű autópálya-építéseknek a belső fedezete azonban hiányzott. A költségvetés növekvő deficitjét az Orbán-, de különösen a Medgyessy- és a Gyurcsány-kormány a régi mintát követve, ismét külföldi hitelekből pótolta. Az ország nettó adósságállománya 2000-től így újból emelkedni kezdett, és 2006- ra elérte a 38 milliárd eurót. 1999-hez képest ez közel négyszeres növekedést jelentett. Ha csak a kormány és a Magyar Nemzeti Bank adósságállományát nézzük, akkor az 1999 és 2006 közötti növekedés még nagyobb, mintegy ötszörös volt (1999: 2,7 milliárd euró, 2006: 13,9 millió euró). Az államháztartás GDP-hez viszonyított adóssága a pozitív csúcsnak számító 2001 és 2006 közötti 52%-ról 66,5%-ra, egyenlege pedig -3,5-ről -9,2%-ra nőtt. Ezek a mutatók majdnem olyan rosszak voltak, mint az addig mélypontnak számító 1992-1994-es időszakban.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A megbomlott egyensúly helyreállítása érdekében a második Gyurcsány-kormány 2006 őszén és 2007-ben számos megszorító intézkedést léptetett életbe. Ezek következtében a költségvetés hiánya 2008-ra 3,3%-ra mérséklődött. Egyébként azonban a legtöbb makrogazdasági mutató romlott. A bruttó hazai termék növekedése az évi 4% körüli értékről 2007-ben 1,1, 2008-ban pedig 0,5%-ra esett vissza. A reálbérek 2007-ben csaknem 5%-kal csökkentek és 2008-ban csak kevesebb, mint 1%-kal nőttek. A GDP-arányos bruttó államadósság eközben ismét 70% fölé ugrott, a munkanélküliségi ráta pedig megközelítette a 10%-ot. A 2008 őszétől érezhető nemzetközi gazdasági válság ezeket a bajokat tovább fokozta. A 2006-2008-as utcai megmozdulások és zavargások egyik oka – az éles politikai ellentétek mellett – nyilvánvalóan ez a szociális helyzet volt.

5. 5. TÁRSADALMI VISZONYOK

Magyarország népessége 1981 óta fokozatosan fogy. Akkor még 10,7 millió főt regisztráltak a statisztikák. Ez a szám 1990-re 10,37, 2008-ra pedig 10,04 millióra esett vissza. A fogyás részben az élve születések számának csökkenéséből adódott. 1000 lakosra az 1970-es években évente még 15-18 újszülött jutott. A rendszerváltás időszakára ez a szám 12-re, az új század elejére pedig 10 alá hanyatlott. Az uniós országok viszonylatában ez átlagosnak mondható.

A fogyás másik oka a magas halálozási arányszám. Az egészségügyi ellátás javulásának köszönhetően 1961-ig ez fokozatosan csökkent, azóta viszont nőtt. A negatív csúcspontnak számító 1993-ban ezer lakosra 14,6, az ezredforduló éveiben pedig 13,2-13,5 halálozás esett. Eltérően a régebbi időszakoktól, amikor nagy arányban haltak meg csecsemők és gyermekek, a halálozások súlypontja napjainkra a felnőtt-, illetve öregkorra tolódott át. A férfiak születéskor várható átlagos életkora 2000-ben 67, a nőké 76 év volt. Bár a 100 évvel korábbit ez 30, illetve 37 évvel meghaladta, korunk európai, illetve uniós átlagától jelentősen elmaradt.

A születések és a halálozások kedvezőtlen egyenlegéből adódó természetes népességfogyás 1990 és 2006 között elérte a félmilliót. A tényleges fogyás azonban ennek csak mintegy felére tehető. Ez annak köszönhető, hogy a be- és a kivándorlások pozitív egyenlegéből adódóan ugyanezen idő alatt mintegy 200 ezer fővel gyarapodott az ország lakossága. A bevándorlók döntő többsége Romániából, Ukrajnából és Jugoszlávia utódállamaiból érkezett, és zömmel 20 és 40 év közötti magyar nemzetiségű felnőtt volt.

Az évtizedek óta tartó kedvezőtlen demográfiai tendenciák miatt a lakosság – a legtöbb európai országhoz hasonlóan – elöregedett. Vagyis a 15 évesnél fiatalabb gyermeknépességhez viszonyítva az ennél idősebbek hányada jelentősen nőtt. A 65 év feletti lakosság 1990 és 2005 között 13%-ról 16,5%-ra emelkedett, miközben a 14 éven aluliak aránya 20%-ról 16,8%-ra csökkent. Ebből következőleg a népesség gazdasági aktivitásának mutatói is módosultak. A nemzeti jövedelem termelésében részt vevő aktív keresők száma a rendszerváltást kísérő gazdasági átalakulás következtében jelentősen csökkent. A munkából kiesők száma az 1989 utáni néhány évben meghaladta az 1 milliót, vagyis az aktív keresők száma közel 5 millióról 3,6 millióra esett vissza. Ezután lassú emelkedés kezdődött, és az ezredfordulóra 3,9 millió fő körül stabilizálódott. Az inaktívak – zömmel nyugdíjasok – száma viszont 3,4 millióra nőtt. A többiek tanulók (17%), egyéb eltartottak (7%) és munkanélküliek (2-3%) voltak. Ez azt jelenti, hogy egy aktív keresőre az utóbbi években már több mint egy eltartott és egyéb nem dolgozó személy jutott.

A népesség elöregedése mellett ehhez a kedvezőtlen fejleményhez az is hozzájárult, hogy a piacgazdaságra való áttérés folyamatában munkanélkülivé vált százezrek közül nagyon sokan leszázalékoltatták magukat, és rokkantnyugdíjasok lettek, illetve korkedvezménnyel vonultak nyugdíjba. 2004-ben több mint 800 ezer rokkantnyugdíjast tartottak nyilván, akik közül több mint 460 ezer még nem érte el a nyugdíjkorhatárt. Az 1990-es évek közepén nyugdíjba vonultak több mint harmada az 50 év alattiak közé tartozott. A 15 és 64 év közötti lakosságnak mindezek következtében 2003-ban csak 57%-a állt alkalmazásban. Az EU 25 országának átlagától ez 6%-kal maradt el. Az új tagállamok közül ennél alacsonyabb foglalkoztatási szintet csak Lengyelországban és Máltán mértek.

A rendszerváltás után folytatódott a lakosság foglalkozási struktúrájának évtizedek óta tartó átalakulása. Ennek egyik legfőbb jellemzője a mezőgazdaságból élők számánakjelentős és az iparban foglalkoztatottak számának kismértékű csökkenése volt. A másik pedig a különböző szolgáltató ágazatokban dolgozók számának jelentékeny növekedése. Utóbbiak aránya 2000-re elérte a 60%-ot. Vagyis ipari társadalomból erre az időre a magyar is posztindusztriális társadalommá alakult át.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

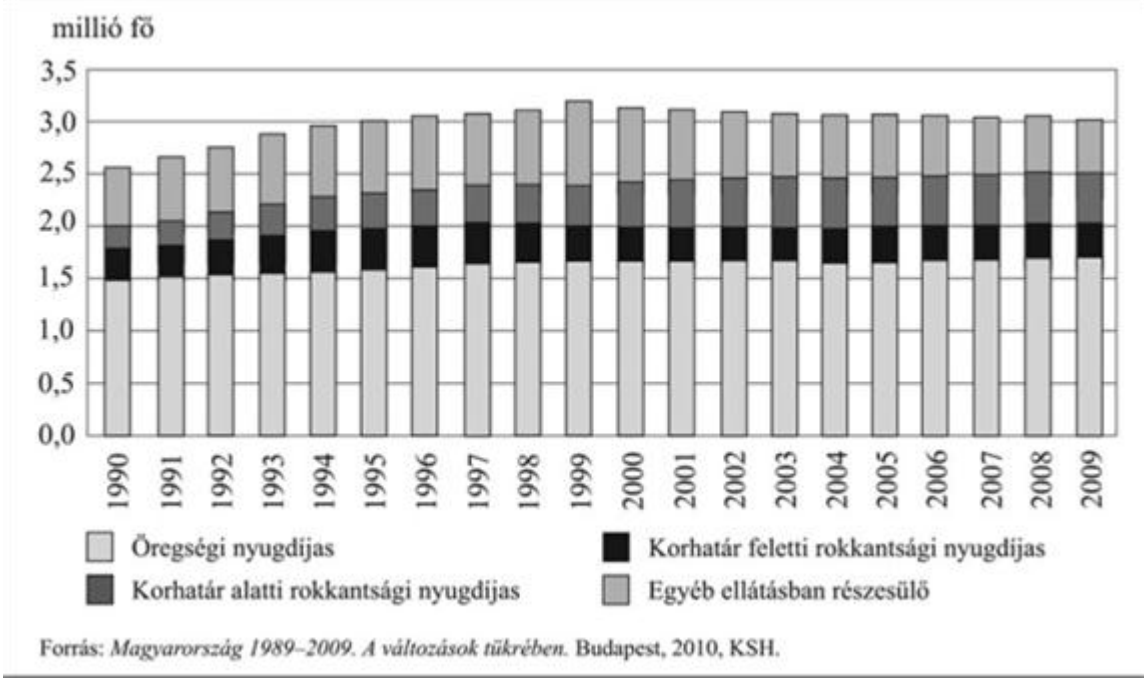

35. ábra. A nyugdíjban, nyugdíjszerű ellátásban részesülők számának alakulása

A szolgáltató ágazatok súlyának növekedéséből adódóan a szellemi foglalkozásúak aránya az aktív keresők körében emelkedett, a fizikai foglalkozásúaké pedig csökkent. A gazdaság magánosítása következtében erőteljesen nőtt a vállalkozók aránya is: 1992 és 2000 között a férfiak körében 8%-ról 12%-ra, a nők körében pedig 4%-ról 7%-ra. A fizikai foglalkozásúakon belül csökkent a mezőgazdasági munkások aránya, míg a szakképzett és szakképzetlen ipari és egyéb nem mezőgazdasági munkások aránya érdemben nem változott. A férfiak körében az utóbbi két kategória adta a foglalkoztatottak mintegy 60, a nők körében pedig 40%-át.

A dolgozók foglalkozásszerkezeti megoszlását a családok osztályszerkezete is tükrözte. A társadalom talapzatát 2005-ben a fizikai munkából élők és a fizikai munkásként nyugdíjba vonult idős emberek alkották. Ok tették ki a családok csaknem 60%-át. Az alsó vezetői, csoportvezetői, művezetői, illetve egyéb szellemi, szolgáltatói és kereskedői munkát végző – nagyrészt érettségizett – családfők és családtagjaik együttesen mintegy 15%-os reprezentációt értek el. A középrétegek másik nagy csoportját az ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági kisvállalkozók alkották. Ebbe a körbe a családok 10%-a tartozott. A felsőfokú végzettségű és középvezetőként vagy beosztottként dolgozó – részben már nyugdíjas – értelmiségi családok az összes háztartás 13%-át adták. A társadalmi piramis csúcsán a nagyvállalkozók, „topmenedzserek", vezető értelmiségiek, továbbá a szabadfoglalkozású diplomások (ügyvédek, orvosok) krémje helyezkedett el. Ebbe a szűk elitcsoportba a családok 3-4%-a tartozott.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

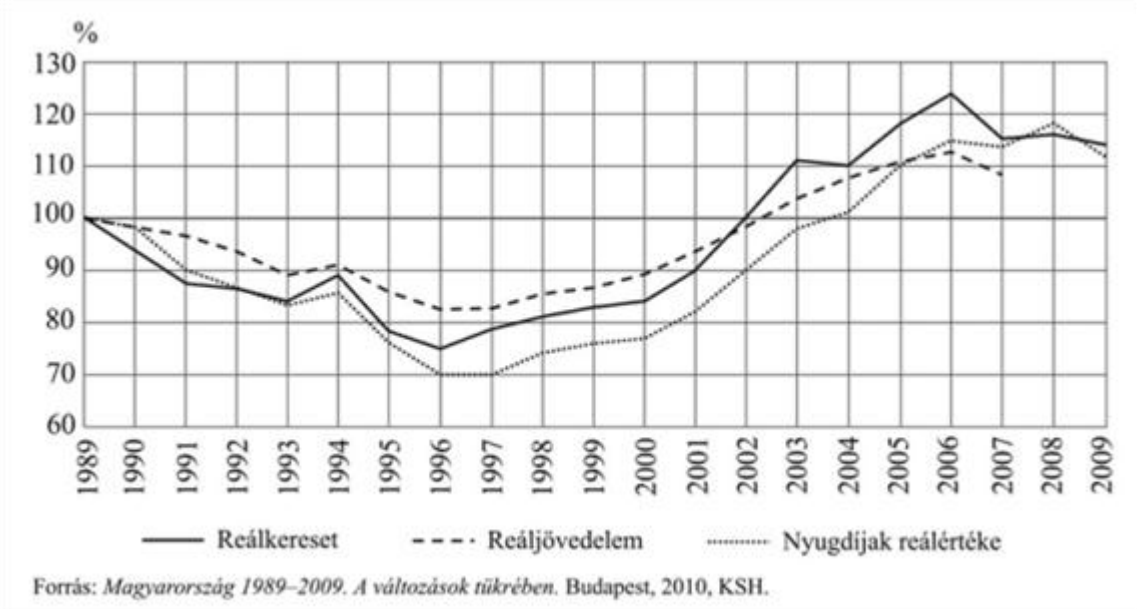

Forrás: *Magyarország 1989–2009. A változások tükrében.* Budapest, 2010, KSH.

36. ábra. Reálkereset, reálnyugdíj, reáljövedelem (1989 = 100)

Nemzetiségi szempontból a magyar lakosság homogén, vallási szempontból azonban változatlanul heterogén képet mutatott. A 2001-es – önbevalláson alapuló – népszámlálás szerint a lakosság több mint fele katolikus, 16%-a református, 3%-a evangélikus volt. A hetente templomba járók, vagyis a vallásukat rendszeresen gyakorlók aránya azonban 10%-ra csökkent az 1990-ben mért 14%-ról. Ugyanilyen arányban – 9%-ról 4%-ra – esett vissza a havonta templomba járók aránya is. Az egyetlen egyházhoz sem tartozók (15%) nagyobb és a választ megtagadók (11%) egy része mögött a vallástalanokat sejthetjük.

Az 1989 utáni gazdasági válság elkerülhetetlenül maga után vonta a jövedelmek zuhanásszerű visszaesését. Ajövedelmek és a fogyasztás színvonala az 1990-es évek közepén olyan volt, mint az 1970-es évek második felében. Az egy keresőre jutó reálbér értéke 1989 és a mélypontnak számító 1997 között 24%-kal, a több mint 3 millió nyugdíjasé és járadékosé pedig 30-31%-kal csökkent. Ezután lassú emelkedés kezdődött, de a reáljövedelmek és a reálbérek egyaránt csak 2002-ben érték el az 1989-es szintet. Ebben fontos szerepe volt a minimálbérek felemelésének több mint kétszeresükre 2000-2001-ben, valamint a Med- gyessy-kormány által meghirdetett és nagyrészt valóra is váltott „jóléti rendszerváltásnak". 2006-ban a reálbérek 24, a reáljövedelmek pedig közel ennyivel múlták felül az 1989-es szintet. A keresetek reálértéke 2000 és 2006 között összességében 44%-kal nőtt. Ez meghaladta a gazdasági növekedés ütemét, és így súlyos egyensúlytalanságokat idézett elő.

A nettó átlagkereset 2006-ban 110 ezer forintot tett ki. A fizikai foglalkozásúak ennél kevesebbet (81 ezer forint), a szellemi foglalkozásúak többet (144 ezer forint) vihettek haza. A társadalom alsó és felső csoportjai között ennél természetesen jóval nagyobbak voltak a különbségek. A társadalom felső egytizedére jutó jövedelem a Kádár-korszak utolsó évtizedében becslések szerint 4-5-szöröse volt az alsó egytizedbe esők egy főre jutó jövedelmének. Ez a különbség 1992-re 7-szeresre, 2003-ra pedig 8,4-szeresre emelkedett. Ezt követően kismértékű csökkenés következett be. Ez azt jelenti, hogy az ezredforduló éveiben az alul lévő egymillió az összes jövedelemnek mintegy 3%-át, a felül lévő egymillió pedig 25-26%-át mondhatta magáénak. Az uniós országok jövedelmi viszonyaihoz képest a magyarországi különbségek nem kirívóak, inkább átlagosak. A skandináv országokénál nagyobbak, a nyugat-európai országokénál azonban kisebbek.

A jövedelmi különbségek növekedése miatt a társadalom felső csoportjai nemcsakjóval többet kerestek az átlagosnál, hanem jövedelmük az átlaghoz képest fokozatosan emelkedett is. A középen elhelyezkedő átlagos jövedelműek – az összes népesség mintegy fele – nagyjából tartották az átlaghoz viszonyított helyzetüket, míg az átlagnál lényegesen alacsonyabb jövedelmű rétegek – az összlakosság mintegy 35-40%-a – gyorsuló ütemben szakadt le a középmezőnytől.

A legmagasabb jövedelműek közé a felső- és középvezetők, a sikeres új vállalkozók, az értelmiségi elit, valamint az alsóvezetők és a művezetők egy része tartozott. A középrétegeket az értelmiségiek többsége, az irodai foglalkozásúak, az önálló iparosok, kereskedők és szakmunkások, valamint a saját jogú öregségi nyugdíjasok alkották. A hivatalosan megállapított létminimum határán vagy az alatt a szakképzetlen munkások, parasztok és mezőgazdasági dolgozók, özvegyi és rokkantnyugdíjasok, valamint a munkanélküliek tengődtek.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Utóbbiak száma az 1989-es 14 ezerről 1993-ra 600 ezer fölé emelkedett. A gazdaság élénkülésének köszönhetően ezt követően lassú csökkenés kezdődött, ám számuk még 2000-ben is elérte a 400 ezret, azaz a keresők 8%-át.

A foglalkozás és a munkaerő-piaci pozíció mellett a jövedelemkülönbségek alakulását az iskolázottság és a gyermekek száma is nagymértékben befolyásolta. A legszegényebbek, azaz az átlagos jövedelem felénél is kevesebbet keresők közé a három- vagy többgyermekes családok 71 s a cigányok 56%-a tartozott. A Kádár-korszak utolsó évtizedeiben a munkaképes

korú romák 62%-a dolgozott rendszeresen. 1993-ra ez az arány 22%-ra csökkent, s érdemben azóta sem változott. A munkahelyek tartós elvesztéséből és alulképzettségükből következett, hogy a cigány lakosság túlnyomó többsége tartósan a társadalom legszegényebb alsó harmadában, vagyis a másfél millióra tehető szegények csoportján belül helyezkedett el.

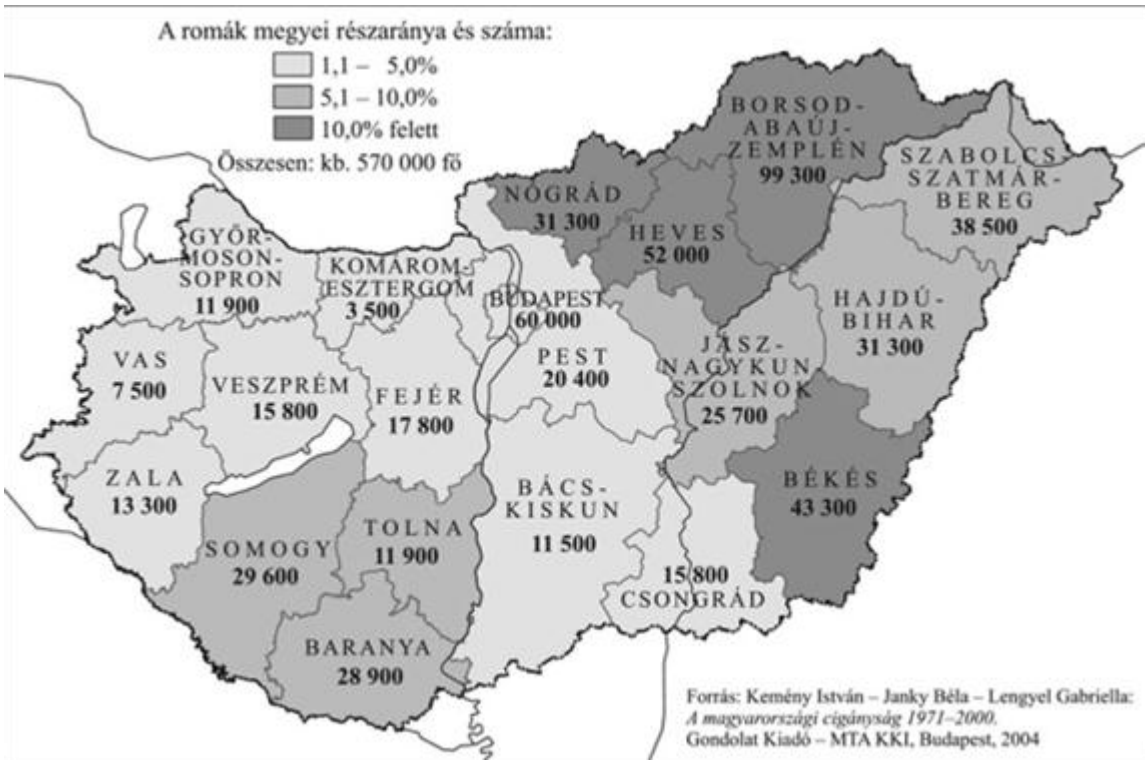

21. térkép. A magyarországi cigányság, 2003

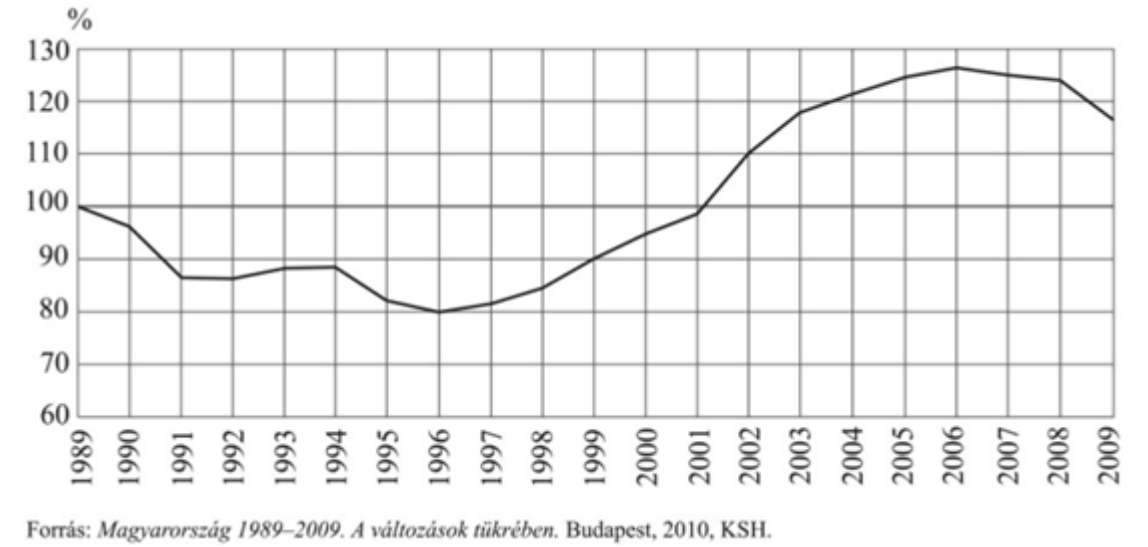

Forrás: *Magyarország 1989–2009. A változások tükrében.* Budapest, 2010, KSH.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

37. ábra. Az egy főre jutó fogyasztás volumenének alakulása (1989 = 100)

A gyermekeket vállaló családok terheit az állam többféle módon törekedett enyhíteni. A gyermeknevelést segítő juttatások (családi pótlék, gyermekgondozási segély, illetve díj) igénybevételének többségére általában a gyermek 16 éves koráig, tovább tanuló gyermek esetében pedig 20 éves korig jogosultak a szülők. 1990 és 1995 között a családi pótlék gyermekszámtól függően alanyi jogon járt. A Horn-kormány ekkor rátért a rászorultsági elvre, vagyis jövedelemnagysághoz kötötte a juttatásokat. Az Orbán-kormány 1998 után ismét univerzálissá tette a juttatásokat, illetve ahhoz kötötte, hogy a gyermekek járjanak iskolába. 2005-ben a Gyurcsány-kormány által életbe léptetett „100 lépés program” ismét az úgynevezett rászorultakat részesítette előnyben. Vagyis a szükségletek szerinti elosztást preferálta az általános egyenlőség, illetve az érdem és teljesítmény elvével szemben.

A támogatási politika következetlensége ellenére a családok összességében minden ciklusban jelentős juttatásokban részesültek. Az 1990-es évek közepén 1,2 millió család részesült családi pótlékban 2,1 millió gyermek után. A támogatások évi összege 100 milliárd forint körül mozgott. Gyesre ugyanakkor közel 50 milliárd forintot fizettek ki. 2006-ban hasonló nagyságrendeket regisztráltak. Akkor 1,3 millió család kapott támogatást 2,1 millió gyermek után. A családi pótlék összege havonta 21 ezer forintot tett ki. A 27 ezer forintos havi gyermekgondozási segélyt ugyanekkor 167 ezren, a 63 ezer forintos gyermekgondozási díjat pedig 91 ezren vették igénybe. Ez is közrejátszott abban, hogy a szociális kiadások részesedése a nemzeti összterméből Magyarországon minden kelet-európai országénál magasabb, 2006-ban csaknem 18%-os értéket ért el. Ez alig maradt el az Európai Unió 15 régi tagállamának az átlagától. A különböző juttatások ellenére a gyermeket nevelő családokban a fejenkénti jövedelem átlagosan jóval alacsonyabb volt a gyermektelen családok fejenkénti bevételénél.

A lakosság jövedelmi helyzetének és életkörülményeinek változásait a fogyasztás szerkezetének módosulásai, valamint a lakás- és az egészségügyi viszonyok is tükrözték. A lakosság kiadásainak szerkezete úgy változott, hogy a lakásfenntartásra fordított összegek aránya – alapvetően az energiaárak állami támogatásának fokozatos megszűnése miatt – megkétszereződött. Az élelmiszerre fordított kiadások hányada érdemben nem változott, a többi viszont (ruházat, tartós fogyasztási cikkek stb.) csökkent. Élelmiszerre 1996-ban a háztartások kiadásainak 42, lakásfenntartásra 21%-a jutott. Azóta az élelmiszerekre fordított kiadások hányada csökkent, a tartós fogyasztási cikkekre és a különböző szolgáltatásokra eső rész pedig nőtt.

Az egyes társadalmi csoportok fogyasztási lehetőségei és szokásai természetesen jelentősen különböztek. A felső jövedelemtizedbe tartozók húsfélékből 1995-ben több mint kétszeresét, friss zöldségekből közel háromszorosát, friss gyümölcsből ötszörösét fogyasztották a legalsó jövedelmi tized fogyasztásának. A ruházkodásban az eltérés 3,7-szeres, az egészségügyi és testápolási kiadásokban 4,5-szeres, a művelődési és szórakozási célú kiadásokban 6-7-szeres volt. A különbségek az utóbbi kategóriákban azóta tovább nőttek, ám az élelmiszerek esetében csökkentek.

A késő Kádár-korban és a rendszerváltás után Magyarország elvesztette döntően aprófalvas, kis- és nagyközséges, illetve mezővárosi jellegét. Az 1990-es években közel 100 nagyközséget nyilvánítottak várossá. Az ezredforduló magyar településhálózata 2898 községből, 214 városból, 22 megyei jogú városból és a fővárosból állt. A lakosság mint egy harmada 2000-ben a 100 ezer főnél népesebb nagyvárosokban, mintegy harmada az 5 ezer és 100 ezer fő közötti városokban és nagyközségekben, harmada pedig az ennél kisebb településeken lakott. A városiasodás terén az 1980-as évek közepe-vége óta új jelenség lépett fel. A nagyvárosok lakossága csökkenni kezdett. Ez részben az általános népességcsökkenéssel, döntően viszont a városokból való kiköltözéssel magyarázható. Ez a folyamat leginkább Budapesten volt érezhető, ahol 1990 és 2000 között a lakosság száma negyedmillióval csökkent.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

93. Nyitásra várnak a pécsi Tesco áruház előtt. 2005. december 6.

Az új lakások építése már az 1980-as években mérséklődött. A rendszerváltozás után az építési kedv még inkább alábbhagyott. Az Orbán-kormány igen előnyös hitelkonstrukcióinak köszönhetően 2000-től élénkülés kezdődött, ami az évtized közepéig tartott. A lakások száma 1990 és 2006 között így 3,8 millióról 4,2 millióra nőtt. Ezért és a népességcsökkenés miatt az egy lakásra jutó személyek száma 2007-re 2,5-re, a 100 szobára jutó lakosok száma pedig 92-re csökkent. Átlagosan tehát minden magyar állampolgárnak külön szoba jutott. Ez az átlag természetesen ugyanolyan nagy különbségeket takart, mint az átlagbér vagy a fogyasztási szerkezet. A 2001-es adatok szerint több mint 200 ezer háromszobás lakásban csak egy-egy személy lakott. Közel ugyanennyi lakásban viszont egy szobára több mint két személy jutott. A roma lakosság körében ez utóbbi volt általános. Közüzemi vízzel, WC- vel, fürdő- vagy mosdóhelyiséggel a lakások 90%-a rendelkezett, és a háztartások 70%-a jutott vezetékes gázhoz. Közcsatorna-hálózatba a lakások kétharmada volt bekapcsolva. Budapesten ez az arány meghaladta a 90%-ot, míg a községekben az egyharmadot sem érte el. A semmiféle lakással nem rendelkező hajléktalanok száma több ezerre volt tehető. Zömük Budapesten élt, ahol közel 100 melegedőt és mintegy 40 népkonyhát tartottak fenn számukra. Ezek napi forgalma 2006 telén elérte a 4-5 ezer főt.

Az egészségügyi ellátás tárgyi és személyi feltételeinek évtizedek óta tartó javulása a rendszerváltás után is folytatódott. Bár a kórházi ágyak száma 1989 és 2005 között 20%-kal csökkent, az orvosok száma és az egészségügyi kiadások reálértéke nőtt. Az egészségügyi kiadások GDP-részesedése (8,4%) alapján 2003-ban Magyarország a legfejlettebb 27 állam (OECD) között a 15. helyet foglalta el. A csökkenés ellenére a 10 ezer főre jutó kórházi ágyak tekintetében (80) Magyarország még mindig jelentősen meghaladta az uniós átlagot (60 ágy).

A születéskor várható átlagos élettartam, ami a lakosság egészségi állapotának legátfogóbb mutatója, ennek ellenére változatlanul nagyon alacsony volt. A gazdaságilag közepesen fejlett országok között Magyarország az utolsó helyek egyikén állt. Ez azt jelezte, hogy a középkorú és idősebb felnőttek egészségi állapota igen rossz volt. Ez részben a magyar lakosság egészségtelen életmódjával, részben a különböző devianciákban megmutatkozó – történelmileg kialakult – pszichoszociális tulajdonságaival magyarázható. Ezek közül legkárosabbnak a dohányzás, az alkoholizmus és az öngyilkosságra való hajlam tekinthető.

A század végén a magyar lakosság egyharmada dohányzott. Ez nem sokkal volt magasabb az uniós átlagnál (29%). Az évi átlagos cigarettafogyasztás terén azonban 2000-ben Európában a 7.-ek, a világban pedig a 11.-ek voltunk. Az egy főre jutó éves alkoholfogyasztás az 1980-as években folyamatosan 11 és 12 liter tiszta szesz között ingadozott. 1991-ben ez lecsökkent 11 liter alá, és a továbbiakban ott is maradt. Az európai országok

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

ranglistáján az ezredforduló éveiben ez 5-6. helyet biztosított számunkra. Borfogyasztás tekintetében világviszonylatban is az elsők közé tartoztunk, míg sörfogyasztásban a 22. helyen álltunk 2000-ben. Az alkoholisták és az alkoholfüggő betegek becsült száma tartósan 800-900 ezer körül mozgott az ezredfordulón. Ez az összlakosság 8-9%-átjelentette. A XX. század utolsó évtizedében e két szenvedélybetegség idézte elő a halálesetek 31%-át. A középkorú – 35 és 64 év közötti – férfiak esetében pedig több mint felét, 1999-ben például 60%-át.

A hagyományos szenvedélybetegségekhez már a rendszerváltás előtt járult egy új: a kábítószer-fogyasztás. A kábítószerfüggők száma a XX. század végén 30-50 ezerre, a rendszeres drogfogyasztóké 80-100 ezerre, a kábítószert kipróbálóké pedig 300-400 ezerre volt tehető.

Az öngyilkosságok gyakorisága az utóbbi években határozottan mérséklődött. A százezer lakosra számított öngyilkosságok száma 1987 és 1995 között 45-ről 35-re, majd 2003-ra 28-ra csökkent. Vagyis évente mintegy 3000-en vetettek véget életüknek önkezükkel. Ez olyan mértékű javulás, amilyenre nincs példa az öngyilkosságok 1867 utáni regisztrálása óta. A változás részben a depresszió elleni új gyógyszerek bevezetésével, részben minden bizonnyal a társadalmi-politikai környezet megváltozásával magyarázható. Más országokhoz viszonyítva azonban még ez a lecsökkent arány is magas. 2003-ban hatodikak voltunk az eurázsiai térség negatív ranglistáján. Szomszédjaink közül ennél magasabb arányt egyedül Szlovéniában mutattak ki.

Az életkörülmények romlása, illetve az életszínvonal-beli különbségek fokozódása a társadalom jelentős részét elkedvetlenítette, és kiábrándította a rendszerváltásból. Azonos szempontok alapján végzett szociológiai felvételek szerint 1991-ben az emberek 40, 1995-ben 54%-a gondolta úgy, hogy az új rendszer rosszabb a réginél. Azt viszont, hogy jobb, csak 31, illetve 27% állította. Ezek az arányok a csehországinál, szlovákiainál, lengyelországinál és a „kelet-németországinál" egyaránt nagyobb fokú csalódottságról árulkodtak. A valóságos társadalmi helyzetnek megfelelően legelkeseredettebbek a segéd- és betanított munkások, valamint a mezőgazdasági dolgozók voltak, akiknek 1995-ben 65%-a ítélte rosszabbnak az akkori rendszert az 1990 előttinél. Legelégedettebben pedig a vállalkozók és a vezető értelmiségiek nyilatkoztak, akik közül csak 29% vélekedett így. A pillanatnyi helyzetükkel való elégedetlenség mellett az emberek jelentős része a jövőbe vetett hitét is elvesztette, és sokukban erős nosztalgia alakult ki a Kádár-kor iránt. Ferge Zsuzsa 1991 és 1994 közötti vizsgálatai szerint – 7 pontos skálát használva – az új rendszer 3,11 pontot kapott, miközben a késői 70-es és a korai 80-as évek 3,79 pontot. Ugyanezen vizsgálat szerint a Horthy-korszak teljesítményét az emberek 3,09-ra, az 50-es évekét pedig 2,79-ra értékelték. A Rákosi-kornál rosszabb minősítést – 2,76 pontot – csak a jövő kapott.

Az 1990-es évek utolsó harmadától javuló életkörülmények következtében az emberek véleménye a közelmúltról, a jelenről és a jövőről az elmúlt években módosult. A különböző közvélemény-kutatások eredményei szerint csökkent a Kádár-kor iránti nosztalgia, és nőtt a demokrácia és a jövő iránti bizalom. Arra az állításra például, hogy „Bármennyi problémával is jár a demokrácia, ez a legjobb kormányzati forma", a megkérdezetteknek 1995-ben 57, 2001-ben viszont 69%-a válaszolt igennel. Kádár János nimbusza azonban még az ezredfordulón is jelentős volt; a megkérdezettek relatív többsége – mintegy 40%-a – még 1999-ben is őt tartotta az elmúlt század legrokonszenvesebb politikusának. A társadalom egyes csoportjaiban meglévő frusztrációkat jelezték a 2006-2007-es megemlékezéseket és jogszerű tüntetéseket kísérő utcai zavargások is.

A szociális és politikai problémák mellett a tüntetők és a velük rokonszenvezők közül sokan azt is nehezményezték, hogy elmaradt a Kádár-rendszerrel való „szembenézés", illetve az „igazságtétel". Ennek követelése már 1990 tavaszán felmerült. A választásokat megelőző kampányban az SZDSZ azt ígérte, hogy győzelme esetén azonnal felelősségre vonja „a múlt rendszer törvénysértésben elmarasztalható személyiségeit", és „megvonja a kiemelt nyugdíjakat". A választások után viszont az addig „nyugodt erőnek" mutatkozó MDF-ben erősödtek fel az „igazságtételt" követelő hangok. Az 1990 nyarára elkészült úgynevezett Justitia-terv, amelyet néhány MDF-es képviselő dolgozott ki, az 1956 utáni gazdasági, politikai és kulturális elit teljes körű „átvilágítását" javasolta azzal a céllal, hogy „induljon felelősségre vonás és büntetőeljárás az ország katasztrofális helyzetéért felelős személyekkel szemben".

A Nemzeti Kerekasztal mellett született megállapodások szellemével és a jogállamiság elveivel is összeegyeztethetetlen tervvel nemcsak az MSZP fordult szembe, hanem a Fidesz és az SZDSZ többséget adó liberálisai, sőt egy-két kormánypárti képviselő is. Az SZDSZ ezért azt javasolta, hogy csak a belső elhárítás, az úgynevezett IIiyiII-as ügyosztály tisztjeit és ügynökeit zárják ki a közéletből.

Antall József egyikjavaslatot sem támogatta. Környezetével együtt úgy vélte, hogy mindkét megoldás – és azok különféle kombinációi – a demokráciába vetett társadalmi bizalmat rendíthetnék meg. A Justitia-terv elfogadása esetén ugyanis az MSZP egész vezérkarát a vádlottak padjára kellett volna ültetni, a titkos ügynökök nevének

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

nyilvánosságra hozatala pedig a kormánykoalíció parlamenti többségét veszélyeztette volna. Akkori becslések szerint ugyanis az új képviselők között is közel félszáz egykori hálózati személy akadt, s ezek többsége a kormánykoalíció pártjainak színeiben lett honatya. A kormány ezért csak a politikai indítékból adományozott kitüntetésekkel járó nyugdíj-kiegészítések megvonását rendelte el, illetve egy-két, számára kellemetlenné vált politikust próbált megzsarolni a rendelkezésére álló többletinformációval.

A nyugdíj-kiegészítések megvonása és a kezdődő kárpótlások az MDF radikálisait nem elégítették ki. Csurka István, Lezsák Sándor és más MDF-es vezetők támogatásával 1991 őszére ezért új törvényjavaslat készült. A Zétényi Zsolt és Takács Péter által jegyzett előterjesztés azt célozta, hogy „büntethetővé váljék az elmúlt diktatórikus rendszerben politikai okokból nem üldözött emberölés, gyilkosság, hazaárulás, illetve hűtlenség bűntette". Bár Antall ezt sem karolta fel, a kormánykoalíció mögött álló parlamenti többség november 4-én elfogadta. Törvény mégsem lett belőle. A köztársasági elnök – Göncz Árpád – ugyanis alkotmánybírósági vizsgálatot kért, és a taláros testület 1992. március 5-én egyhangú döntéssel alkotmányellenesnek nyilvánította a tervezetet. Az Alkotmánybíróság döntésébe az igazságtétel szószólói nem nyugodtak bele. 1992 őszén ezért újabb törvényjavaslatot készítettek és fogadtattak el a parlamenttel az utólagos ítélkezés lehetőségéről. Az Alkotmánybíróság azonban 1993. június 30-ai hatállyal ezt is elutasította.

Az igazságtétellel kapcsolatos sok tanácskozás, vita és jogi hercehurca eredménye végül két törvény lett. Az egyik, az 1993. október 22-én elfogadott XC. törvény azoknak az úgynevezett háborús és emberiség elleni bűntetteknek az üldözéséről intézkedett, amelyek a Magyarország által is aláírt 1949-es genfi egyezmények értelmében soha nem évülhettek el. A másik, az 1994. március 8-án elfogadott XXIII. törvény a „fontos állami tisztségeket betöltő személyek" (képviselők, miniszterek, államtitkárok stb.) múltjának „átvilágításáról" intézkedett. Ha a nevezett személyekről bebizonyosodott, hogy a BM III/III. ügyosztályának tisztjei vagy ügynökei voltak, továbbá ha ezen ügyosztály döntéseiről tájékoztatást kaptak, illetve ha karhatalmi szolgálatot teljesítettek 1956-1957-ben vagy annak idején beléptek a Nyilaskeresztes Pártba, akkor a vizsgálatot végző külön bírói testület lemondásra szólította fel őket. Ha ennek engedelmeskedtek, akkor múltjuk nem került nyilvánosságra. Ha nem, akkor a testület közzétette megállapításait a Magyar Közlönyben. Az első demokratikusan választott törvényhozó testület tekintélyének védelme miatt a törvény csak az Országgyűlés mandátumának lejárta után lépett életbe.

Az 1993. évi XC. törvény alapján az ügyészség összesen hét ügyben indított eljárást 28 vádlottal szemben. Ezek a vádlottak az 1956-os forradalom alatti és utáni sortüzekért felelős parancsnokok, illetve beosztott katonák vagy karhatalmisták közül kerültek ki. A perek – számos alkotmányossági felülvizsgálat és fellebbezés jogi útvesztőjén át – évekig tartottak. Az utolsó jogerős ítélet 2003-ban született. A legtöbb per felmentéssel végződött, néhány vádlott időközben meghalt, más vádlottak szabadságvesztését vagy annak végrehajtását pedig közkegyelem vagy az ítélkező bíróság felfüggesztő rendelkezése miatt nem kellett végrehajtani. Ez alól három kivétel volt: a salgótarjáni ügy két és a tatai ügy egy vádlottja, illetve elítéltje. Ok két-három évet töltöttek börtönben.

Az 1994. évi XXIII. törvény alkalmazása ugyancsak sovány eredménnyel járt. Mivel a törvény hatálya csak a jelenleg is vezető posztot betöltő politikusokra terjedt ki, s a politikusi pályát elhagyókra, valamint az üzleti, a szellemi és az egyházi elit tagjaira nem vonatkozott, a közélet teljes megtisztulását eleve nem vonhatta maga után. A 10 éven át, 2005 végéig „átvilágított" 11 ezer személy közül így csak valamivel több mint 200, tehát kevesebb mint 2% találtatott érintettnek. Az 1997-ben felállított Történeti Hivatal – ahová az állambiztonsági iratok egy része került – anyagai alapján ugyanakkor egyre több közismert egyházi vezetőről, sportolóról, művészről, tudósról és újságíróról derült ki, hogy valamilyen formában kapcsolatban álltak a belbiztonsági erőkkel. Más – pontosan máig tisztázatlan – forrásokból ugyancsak kerültek elő ügynöklisták, illetve egy-egy személyt leleplező dokumentumok. Az évek folyamán ebből számos politikai és közéleti botrány kerekedett. A legnagyobb a 2002-es választások után. Ekkor az új miniszterelnökről, Medgyessy Péterről tudhatta meg mindenki, hogy pénzügyi szakemberként néhány évig szigorúan titkos tisztként a kémelhárításnak is dolgozott. A botrányt követően felállított bizottság számos volt miniszterről és államtitkárról állapított meg hasonló gyanút. Ennek hatása alatt felmerült egy új és a korábbinál jóval átfogóbb átvilágítási vagy ügynöktörvény meghozatalának az igénye. Ennek elfogadását azonban ezúttal is megakadályozta a pártok közötti egyetértés hiánya. Ezt sokan a rendszerváltás legnagyobb és feltétlenül orvoslásra váró hiányosságának tartják, míg mások az egész ügyet feledni és feledtetni szeretnék.

6. 6. OKTATÁS, KULTÚRA, MŰVELŐDÉS

A kulturális szférában a gazdasághoz hasonlóan már 1989-ben elkezdődött a rendszerváltás. Az orosz nyelv kötelező oktatásának eltörlése mellett ennek legfontosabb jele a 8 + 4 -es iskolaszervezet kizárólagosságának a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

megszüntetése volt. Erről az 1990. március 1-jén elfogadott XXIII. törvény intézkedett. Ennek alapján lehetővé vált 8 és 6 osztályos gimnáziumok szervezése, amit később az 1993. évi új közoktatási törvény (LXXIX. tv.) is engedélyezett. Hivatalosan ugyancsak 1990-ben vált lehetővé nem állami iskolák alapítása és újraindítása. Az oly sok híres természettudóst nevelő budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium – 37 év szünet után – már 1989. szeptember 2-án megnyitotta kapuit. A különböző alapítványi és egyházi iskolák száma az ezredfordulóig gyorsan, azt követően lassabban nőtt. A 2005-2006-os tanévben összesen 5200 általános és középiskola működött az országban. Ezek közül kicsit több mint 300-at a felekezetek, közel 600-at pedig különböző alapítványok és magánszemélyek tartottak fenn. Az óvodák és a szakiskolák fenntartói között hasonló arányok alakultak ki.

Az általános és középiskolák túlnyomó többsége 1990-ben a községi és a megyei önkormányzatok irányítása alá került. A központi költségvetési szervek kezelésében csak valamivel több, mint félszáz intézmény maradt. Az önkormányzati iskolákat azóta részben az állami költségvetés, részben a fenntartók, vagyis az önkormányzatok finanszírozzák. Mivel az állami támogatás, az úgynevezett fejkvóta általában az intézmények működésének minimális feltételeit sem biztosította, az önkormányzati iskolák között jelentős színvonalbeli különbségek alakultak ki a fenntartók anyagi teherviselő képességétől és szándékától függően. Az önkormányzati, illetve alapítványi és felekezeti iskolák között kialakult színvonalkülönbségekre ez még inkább igaz.

Az 1993-as közoktatási törvény az 1990-ben bevezetett vegyes szerkezetű iskolai struktúrát is fenntartotta. Vagyis megerősítette, hogy a 4 évfolyamúak mellett 6 és 8 évfolyamú gimnáziumok is alakulhatnak és működhetnek. Az általános iskolás diákok számára ezzel lehetővé vált, hogy a 4. és a 6. évfolyam után átléphessenek gimnáziumba. Mivel a középfokú intézmények jóval nagyobb fejkvóta szerinti állami támogatást kaptak, mint az általános iskolák, az úgynevezett szerkezetváltó középiskolák viszonylag nagy számban alakultak. A 6 és 8 osztályos gimnáziumokban tanuló diákok aránya a 2005-2006-os tanévig 14%-ra nőtt. Így egy olyan vegyes szerkezetű alap- és középfokú iskolarendszer alakult ki, amely egyedül áll a világban. A rendszer előnyei és hátrányai azóta is megosztják úgy a pedagógusokat, mint a közvéleményt. Az uralkodó forma mindazonáltal továbbra is a 8 évfolyamos általános iskola és a 4 évfolyamos középiskola maradt.

A tartalmi változások ugyancsak megkezdődtek 1989-1990-ben. Az 1985-ös közoktatási törvényt módosító 1990. évi XXIII. törvény törölte a pártállami, szocialista rendszerre utaló rendelkezéseket és nevelési elveket. Az oktatás célja az ifjúság demokratikus, humanista szellemű nevelése lett az addigi „szocialista” helyett. A korábban kötelező marxista szemlélet ennek következtében mindegyik ideológiahordozó tantárgy (történelem, irodalom) rendezőelvei közül kiiktatódott.

Az 1990 nyarán hivatalba lépett Antall-kormány a szabadon választható, de tanrendbe illesztett vallásoktatással akarta kiegészíteni az átalakuló közoktatást. A kormány és az egyházak közötti megállapodás értelmében a hitoktatók minden iskolában a tanári kar tagjaivá váltak volna, és fizetésüket az iskoláknak kellett volna biztosítani. Mivel a világnézeti semlegesség elvének érvényesítését szorgalmazó SZDSZ és az MSZP hevesen tiltakozott a terv ellen, a kormány végül visszavonulót fújt. A kölcsönösen elfogadott kompromisz- szum szerint a hitoktatók nem a tantestület tagjai, hanem a tanárok „pedagógiai partnerei” lettek, és bérükről a kormánynak kellett gondoskodni. A vallásoktatásban való részvételről az egyházak külön okmányt állíthattak ki, de a tanulók bizonyítványába erre vonatkozó utalás nem kerülhetett. Az 1990 nyarán nagy hullámokat vető vita későbbi elcsitulásához nagyban hozzájárult, hogy szeptemberre kiderült: a tanulóknak mindössze 15%-a kívánt élni a fakultatív vallásoktatás lehetőségével.

Az ilyen és ehhez hasonló ideológiai viták miatt az 1990-es évek elején meglehetős zavar és bizonytalanság uralkodott az iskolák jelentős részében. Ez különösen a magyar- és a tör- ténelemoktatástjellemezte, amelyeket legközvetlenebbül érintettek a változások. Az MDF vezette koalíció ezen az 1994-ben kibocsátott Tantervi alapelvek című kormányrendelettel kívánt segíteni. Ezek az irányelvek „az európai kultúra antik-keresztény hagyományaiból” következő konzervatívabb értékeket preferálták, és nagy hangsúlyt helyeztek a nemzeti hagyományok ápolására, illetve a nemzeti azonosságtudat fejlesztésére. Emellett szorgalmazták a vallásoktatás fakultatív tárgyként való széles körű oktatását is. A szociálliberális ellenzék ezeket a célokat helytelenítette, és ezért hatalomra kerülése után visszavonta a Tantervi alapelveket. E helyett jelent meg 1995-ben a Nemzeti alaptanterv. Ez az „európai polgári fejlődésben kiérlelt értékrend” és a „tudományos-technikai haladásban [...] megjelenő értékek” fontosságát húzta alá, és ezen belül első helyre a „demokrácia értékeit” helyezte. A NAT újítása volt az is, hogy a hagyományos tantárgyi struktúrát részben megszüntetve, olyan „új műveltségi területeket” (ember és társadalom, ember és természet stb.) vezetett be, amelyek több régi tantárgy integrált oktatását célozták. Ezek pontos tartalmát és óraszámát ugyanakkor nem írta elő, hanem az egyes iskolák szaktanári munkaközösségeire hárította a tantervek és a tanmenetek összeállítását.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A jobb- és baloldal nevelési és oktatási koncepciója közötti különbségek a továbbiakban is megmaradtak, és 2002-ig minden kormányváltás után kisebb-nagyobb változásokhoz és hangsúlyeltolódásokhoz vezettek. Az 1998-ban hivatalba lépő Orbán-kormány például a NAT és a helyi tantervek közötti szabályozási formaként bevezette az úgynevezett keret- tanterveket, amelyeket a Medgyessy-kormány már 2002-ben megszüntetett. Nyilvánvaló, hogy ezek a részben szakmailag, részben politikailag és ideológiailag motivált négyévenkénti változások sem az oktatás színvonalának nem tettek jót, sem a tanárok közérzetét nem javították.

A diáklétszám alakulása terén ellentétes tendenciák bontakoztak ki. Az 1980-as években kezdődött demográfiai hullámvölgy következtében az általános iskolai tanulók száma 1989 és 2006 között 1,2 millióról 850 ezerre esett vissza. Az egy osztályteremre jutó tanulók száma ennek következtében 25-ről 20-ra, az egy pedagógusra jutó tanulók száma pedig 14-ről 10-re csökkent. Az arányszámok ilyen mértékű javulása az általános iskolai oktatást páratlanul költségessé tette. A középfokon tanulók száma ugyanakkor csaknem megduplázódott: 250 ezerről (1988/1989) 440 ezerre (2005/2006) nőtt. Az érdeklődés a továbbtanulásra felkészítő gimnáziumok és különösen az ugyancsak érettségit adó szakközépiskolák iránt nyilvánult meg. A szakmunkásképző intézetek iránti igény ugyanakkor szembeszökően mérséklődött. A rendszerváltás kezdetekor még több mint 200 ezren vettek részt ilyen jellegű képzésben. 2005-2006-ban azonban már csak 130 ezren. Ez részben a nagyüzemek átalakulásával, pontosabban a gyakorlati képzéshez korábban általuk biztosított támogatások (tanműhelyek) drasztikus leépülésével magyarázható, részben pedig a továbbtanulás, vagyis a diploma felértékelődésével. Ez utóbbi annak a felismerésén nyugodott, hogy a rendszerváltást követően minél magasabb képzettségű volt valaki, annál kisebb volt a valószínűsége annak, hogy elveszítette az állását.

Az oktatás különböző szintjei közül leglátványosabb változáson a felsőoktatás esett át. Alapítványi és magánfőiskolák létrejöttével, illetve a teológiai jellegű intézmények számának növekedésével a felsőoktatási intézmények száma az 1990-es években 57-ről 90-re emelkedett. A rendszerváltás kezdetekor megfogalmazódott „eurokonform” koncepció viszont, amely a szakmák teljes vertikumát oktató, universitas típusú nagy intézmények létrehozását szorgalmazta, csak 1999-től kezdett megvalósulni. A felsőoktatási intézmények száma ezt követően 60-ra csökkent. A 2002-es kormányváltás után azonban újabb emelkedés kezdődött, és 2006-ban már ismét több mint 70 felsőfokú intézmény működött az országban. A sok új létesítmény közül az elsők között jött létre a mozgássérültek képzésével foglalkozó Pető Intézet (1990), a piliscsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetem (1992), a székesfehérvári Kodolányi János Főiskola (1992), a budapesti Károli Gáspár Református Egyetem (1993) és a budapesti Közép-Európa Egyetem (1994). A későbbiekben új egyetemek és főiskolák alakultak a legtöbb olyan vidéki nagyvárosban is, ahol korábban ilyenek sohasem működtek.

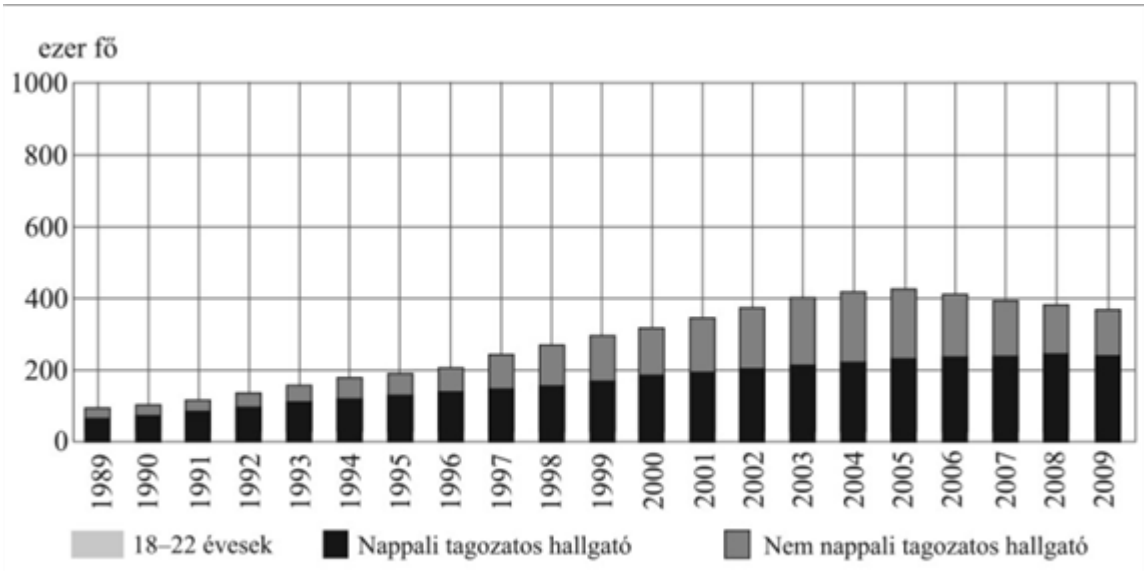

Forrás: *Magyarország 1989–2009. A változások tükrében.* Budapest, 2010, KSH.

38. ábra. A felsőoktatásban részt vevők számának alakulása

Az új felsőoktatási intézményeknek és a régiek bővítésének köszönhetően a nappali tagozatú egyetemisták és főiskolások száma 1990 és 2006 között 70 ezerről 217 ezerre, az esti és levelező tagozaton tanulókat is beszámítva pedig 100 ezerről közel 380 ezerre emelkedett. 1990-ben a nappali tagozaton érettségizetteknek 20%-a tanult tovább, az új évezred elején viszont már több mint 45%-uk. A felsőoktatás eltömegesedése a világ

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

fejlett régióiban, így például Nyugat-Európában már korábban, az 1960-as évektől kezdődően végbement. A régi uniós országokban a 100 ezer lakosra jutó egyetemisták és főiskolások száma az 1980-as években 1000 és 3000, az 1990-es években 3000 és 5000 között mozgott. Magyarország az évezred elejére zárkózott fel ehhez a szinthez. A diáklétszám növekedésével ugyanakkor sem az oktatói létszám növekedése, sem az infrastrukturális fejlesztések nem tartottak lépést. Az oktatás színvonala ennek következtében romlott. További problémát jelent, hogy a magyar gazdaság a végzett diplomásoknak csak mintegy felét igényli, s hogy a képzési szerkezet is torz. A bölcsészek, jogászok és pedagógusok száma túlontúl magas, a mérnököké pedig alacsony.

Az egyetem utáni továbbképzés struktúráját illetően az úgynevezett egyetemi doktori fokozat eltörlése, valamint az angolszász rendszerből átvett PhD (Doctor of Philosophy) bevezetése hozott változást. Utóbbi egyben az addigi kandidátusi fokozat helyébe is lépett, amelyet kiiktattak a tudományos élet minősítési rendszeréből. A PhD fokozatra pályázó végzett diákok oktatása céljából 1993 után az egyetemeken belül külön doktori iskolák alakultak. A doktori képzés általában három évig tart. A fokozat megszerzése vizsgákhoz, nyelvismerethez és egy tudományos értekezés elkészítéséhez, valamint annak sikeres megvédéséhez kötött. Az akadémiai doktori vagy nagydoktori cím, amelyet a kandidátusi fokozathoz hasonlóan 1950-ben vezettek be, ugyanakkor megmaradt. A kétlépcsős minősítési rendszert bonyolítja, hogy az 1993-as felsőoktatási törvény a második világháború előtti habilitációs rendszert is visszaállította. Egyetemi tanárrá, sőt docenssé ettől kezdve csak azt lehetett kinevezni, aki ezen a minősítési eljáráson átesett. Az elérhető legmagasabb magyar tudományos rang továbbra is az akadémiai tagság maradt. Utóbbiból 2005-ben 344-et, akadémiai doktorokból, vagyis úgynevezett nagydoktorokból pedig 2600-at tartottak nyilván.

A szerkezeti átalakulás és az ismételt tartalmi módosítások mellett az oktatást az elhúzódó gazdasági válság is sújtotta. A nemzeti összterméknek az 1990-es években kisebb-nagyobb ingadozásokkal mindössze 4-5%-át fordították oktatásra. Ennek túlnyomó részét a közoktatás kapta, a felsőoktatás részesedése 1% körül mozgott. Mivel a nemzeti jövedelem az 1990-es évek közepéig csökkent, s az 1989-es ráfordítási szintet csak 2000-re érte el, az oktatási intézmények többsége folyamatosan súlyos finanszírozási nehézségekkel küzdött. Ez annak ellenére is így alakult, hogy a felsőoktatásban a diákok egyre nagyobb része – a 2005-2006-os tanévben már közel fele – járult hozzá maga is a képzéséhez. Az 1997-es mélypont (Bokros-csomag) után az oktatás részesedése a GDP-ből lassan nőni kezdett, és 2002-2003-ra elérte a 6,5%-ot. A növekedés túlnyomó része a tanárok átlagosan 50%- os béremelésére fordítódott. Az infrastrukturális jellegű fejlesztések közül az általános és középiskolák számítógépekkel, majd internettel történő felszerelése tekinthető. Ez a program (Sulinet) Magyar Bálint miniszterségе alatt kezdődött az 1990-es évek közepén, és ugyancsak az ő miniszterségе alatt fejeződött be 2002 után. Az utóbbi évekre jellemző 6-7%-os oktatási ráfordítások nemzetközi összehasonlításban átlagosnak tarthatók. Abszolút összegben azonban továbbra is nagyon alacsony az oktatás részesedése. Az egy diákra jutó 2007-es kiadás összege (4300 US-dollár) az OECD-tagországok átlagának csak 61%-át tette ki. A magyar oktatási rendszer egyre romló teljesítményének, amelyről a nemzetközi felmérések tanúskodnak, több más tényező (iskolai szerkezet, tananyagok, tanári munka stb.) mellett minden bizonnyal ez is az egyik oka.

A Magyar Tudományos Akadémia és kutatóintézeti hálózata a közoktatásnál és a felsőoktatásnál is jobban megérezte a gazdasági átalakulással járó válságot. Az anyagi támogatások csökkenését lényegében a három rendszerváltás utáni elnök – Kosáry Domokos (1990-1996), Glatz Ferenc (1996-2002) és Vizi E. Szilveszter (2002-2008) – egyike sem tudta megakadályozni. Kutatásra és fejlesztésre az 1980-as évek első kétharmadában még a GDP 2-3%-át fordították. 1990-re ez lecsökkent 1,6%-ra, majd a 90-es évek közepén már a 0,6%-ot is alig haladta meg. Az 1%-os szintet csak 2002-ben érte el ismét, és ki- sebb-nagyobb ingadozással azóta is akörül mozog. Az uniós átlag 2005-ben ugyanakkor megközelítette a 2%-ot, az Egyesült Államoké a 3%-ot, az élen járó Svédországé pedig a 4%-ot. Abszolút összegekben természetesen még sokkal nagyobbak voltak a különbségek. Magyarország 2005-ben közel 1 milliárd eurót fordított kutatásokra. A velünk azonos lakosságú Ausztria, Belgium és Dánia, de még a jóval kisebb lakosságú Finnország is viszont több mint 5 milliárdot, Japán pedig 125 és az Egyesült Államok 250 milliárdot. A magyar tudomány versenyképessége ilyen arányú és volumenű ráfordítások mellett elkerülhetetlenül korlátozott. Jelentős eredmények – elsősorban a korlátozott eszközigényeket kívánó ágazatokban – ennek ellenére az utóbbi években is születtek. A nemzetközileg is magas szinten elismert magyar tudósok közül említhető a matematikus Lovász László, az agykutató Freund Tamás, valamint a közgazdász Kornai János. Idézettségi mutatói alapján a magyar tudomány 2007-ben a 30. helyen állt a világ országainak rangsorában.

A kulturális szféra más területein ugyancsak a köztársaság kikiáltása előtt kezdődtek a korszakos változások. Ennek egyik első kézzelfogható jele a Hitel című irodalmi és közéleti lap első számának megjelenése volt 1988 novemberében. A Csoóri Sándor és más MDF- vezetők által szerkesztett laphoz a későbbiekben számos más független újság, hetilap és folyóirat csatlakozott. 1989-ben, amikor már engedélyért sem kellett folyamodni, több mint 500 lap kérte nyilvántartásba vételét. Az irodalmi lapok közül ekkor jelent meg először a 2000 és a

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Holmi, a képes történelmi folyóiratok közül a Rubicon, a közéleti hetilapok közül a 168 óra és a Magyar Narancs, és a vicclapok közül a Hócipő. S persze legálissá váltak a régi szamizdat újságok, köztük a Beszélő is.

A korábbi illegális vagy Nyugatról becsempészett kiadások után 1989-től váltak széles körök számára hozzáférhetővé Orwell és Szolzsenyicin, valamint Bibó István, Konrád György, Márai Sándor és Wass Albert addig tiltott művei is. E szerzőkről az ifjabb nemzedékek addig jószerével semmit sem tudtak. Az olvasók jelentős része azonban nemcsak a politikai okokból tiltott igényes irodalomra, hanem a szórakoztató olvasmányok addig ugyancsak nélkülözött, igénytelenebb válfajaira is ki volt éhezve. Ez az igény és az állami támogatás csökkentése, illetve átalakulása az egész könyvkiadás számára új feltételeket teremtett. Bár a cenzúra nélküli új helyzetben több tucat magánkiadó alakult, és a kiadott könyvek száma is nőtt, a könyvek példányszáma 1989 és 2004 között mintegy negyedére esett vissza. 1989-ben 7500 könyv jelent meg közel 120 milliós példányban. 2004-ben viszont közel 12 ezer könyv alig 32 milliós példányszámban.

A tabuk megszűnése és az értékek sokfélesége minden művészeti ágra felszabadítólag hatott. Korábban született és íróasztalfiókban tartott remekmű azonban egyetlenegy sem került elő. Az írók közül legnagyobb elismerésben Kertész Imre részesült 2002-ben, amikor a holokauszt borzalmait új módon elbeszélő 1975-ös regényéért (Sorstalanság) Nobel-díjjal jutalmazták. Kertész az első magyar író, aki ezt a díjat megkapta. Ugyancsak nagy hazai és nemzetközi visszhangot váltott ki Esterházy Péter új nagyregénye, a Harmonia caelestis, amely a szerző korábbi műveinél is markánsabban kapcsolódik a világirodalom posztmodern áramlataihoz. Ehhez hasonló, a világ megismerhetetlenségét, az igazság bonyolultságát és a nyelv megbízhatatlanságát tudatosító magatartás jellemzi Tandori Dezső líráját és prózáját is. Mások viszont, például Szabó Magda, a prózairodalom hagyományos eszköztárát alkalmazva vívtak ki maguknak nagy hazai és nemzetközi elismertséget.

A jövedelmek csökkenése és a kulturális szféra piacosítása jelentősen átalakította az emberek művelődési szokásait. A drágább és értékesebb könyveket egyre kevesebben tudták megvenni. Az olcsó krimik, melodrámák és erotikus történetek – a régi ponyva mai megfelelői – viszont nagy példányszámban találtak gazdára. Átrendeződött a sajtópiac is. A fénykorában mintegy 700 ezres vásárlókörrel rendelkező Népszabadság példányszáma, amely továbbra is szocialista, illetve baloldali napilapként jelent meg, az évszázad végére napi 200 ezer alá zuhant. A régi bulvársajtó hagyományait követő új napilapokat (Blikk, Mai Nap stb.) ugyanakkor egyre többen vásárolták. A jobboldalivá alakult Magyar Nemzet olvasótábora 100-120 ezerről előbb 50 ezer alá csökkent, majd 2005-re megközelítette a 100 ezret. Az új hetilapok közül a 90-es évek közepén a Csurka István által szerkesztett jobboldali radikális Magyar Fórumot 45 ezres példányszámban adták ki. A későbbiekben olvasótábora jelentősen visszaesett, és részben átpártolt az 1994-ben-ben indult Demokratához. Ajobboldali értelmiség mérsékeltebb és igényesebb csoportjainak kedvenc hetilapjává a 2001-ben indult Heti Válasz vált, amely 2006-ban 20-25 ezres példányszámban jelent meg. A baloldali értelmiség hétvégi olvasmánya változatlanul az 1957 óta megjelenő Élet és Irodalom, valamint a 168 óra, a vidéki embereké pedig az 1945-től megjelenő és 2007-ben 130 ezer körüli példányban eladott Szabad Föld volt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

94. Érdeklődők a Szépművészeti Múzeum előtt a Múzeumok éjszakája rendezvényen. 2006. június

A mozihálózat privatizációja következtében drasztikusan visszaesett a korábban államilag támogatott mozik és mozilátogatók száma. 1989-ben még a települések 56%-ában vetítettek filmeket, 1995-ben már csak 13%-ukban. Gyakorlatilag minden falusi mozi bezárt. Az 1980-as években egy magyar állampolgárra évi átlagban 6-7 mozilátogatás jutott. 1990-ben viszont már csak 4, 2000-ben pedig csak 1. A színházak és az egyéb kulturális intézmények hasonló problémákkal küzdöttek. Bár a színházak száma a rendszerváltás óta nőtt, és az előadások száma is emelkedett, a színházlátogatók száma csökkent. 1990-ben egy főre 0,48, 2000-ben 0,39 látogatás jutott.

A hagyományos kulturális javak iránti kereslet visszaesése részben a fizetőképes kereslet csökkenésével magyarázható, részben viszont az emberek művelődési szokásainak az átalakulásával. A könyv, az újság, a mozi és a színház helyébe egyre inkább a sokcsatornás – kábel- vagy műholdas – tévé és a videó lépett. A videó-, majd DVD-kölcsönzők, amelyek az 1980-as évek legvégén jelentek meg Magyarországon, az 1990-es években ahhoz hasonló ütemben terjedtek el, mint az 1950-es években a mozik és a könyvtárak. Az ezredfordulóra általánossá vált a kábeltévézés lehetősége is. A tévézéssel töltött idő a rendszerváltás utáni évtizedben napi egy órával nőtt. Az ezredfordulón így átlagosan napi két és fél órát tévéztek a magyarok. Az Európai Unión belül ez volt a legmagasabb. A szórakozás más formái (újságolvasás, társas élet, sport) terén viszont a sereghajtók közé tartoztunk.

A tévézés és a videózás mellett terjedt a „számítógépezés”, illetve legújabban az „internetezés”. A háztartások számítógéppel való felszereltsége 1998-ig alacsony szintű volt.

Az ekkor indult különböző programoknak köszönhetően ezt követően jelentős javulás következett be. Az ezredforduló után a családok mintegy harmada, vagyis 100 emberből 10 rendelkezett PC-vel. Nemzetközi összehasonlításban azonban ez sem adott okot büszkeségre. Az élen járó államokban ugyanis 2000-ben már minden második ember rendelkezett számítógéppel, s Ausztriában és Szlovéniában is csaknem minden harmadik. Az internethasználatban még nagyobb volt a lemaradás. E téren csak a legutóbbi években, 2004 és 2006 között következett be jelentős előrelépés. 2006-ban már a háztartások 32%-a rendelkezett internetes hozzáféréssel, míg az Európai Unióban 51%-uk. A lakosság digitális írástudása szempontjából más kelet-európai országokkal (Lengyelország, Románia, Bulgária) együtt utolsók vagyunk az Európai Unió tagállamai között.

A rendszerváltást követő évek kulturális vitái közül legnagyobb hullámokat az úgynevezett médiaháború vetette, amely a közvélemény-formáló elektronikus média politikai ellenőrzéséért folyt. A konfliktus abból eredt, hogy az akkor még konkurencia nélküli Magyar Rádió és Televízió által sugárzott műsorok többsége nem felelt meg

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

az Antall- kormány politikai ízlésének. A konfliktusnak, amely az 1994-es választások előtti és utáni – egyaránt politikailag motivált – elbocsátásokkal érte el csúcspontját, az 1996-os médiatörvény próbált véget vetni. Ennek értelmében a Magyar Rádió, a Magyar Televízió és az ugyancsak költségvetésből finanszírozott Duna Televízió részvénytársaságokká alakultak, amelyek elnökét a továbbiakban nem a kormány, hanem a politikai pártok által delegált tagokból összetevődő kuratórium nevezte ki. A gyakorlat és az 1998 és 2002 között kiújult viták azonban azt bizonyították, hogy az elfogulatlan közszolgálatiságot ez a forma sem szavatolta.

A részvénytársaságokká alakult közszolgálati médiumok működési elveinek a szabályozása mellett a törvény szabad utat nyitott a magukat döntően reklámbevételekből fenntartó kereskedelmi jellegű rádióadóknak és tévécsatornáknak. A kereskedelmi tévécsatornák közül legsikeresebbnek az 1997-ben indult RTL Klub és TV 2 bizonyult, amelyek nézettsége a 18-49 évesek körében 2006-ban meghaladta az 50%-ot. A közszolgálati M1 és M2 nézettsége viszont a 10%-ot is alig érte el. Ez elsősorban az új csatornák bulvárjellegű szórakoztató műsoraival magyarázható. Az új rádióadók közül nagy hallgatottságnak örvendtek a különböző könnyűzenei csatornák (Danubius, Sláger, Sztár stb.), valamint a hírműsorai miatt kedvelt Info Rádió és az igényes kulturális műsorokkal is jelentkező Klub Rádió. A különböző nem államilag finanszírozott tévé- és rádiócsatornák száma az ezredforduló utáni évekre megtöbbszöröződött. Markáns politikai profiljuk miatt kitűnik ezek közül az ezredforduló után indult jobboldali irányultságú Hír TV és Echo TV, valamint a politikai műsorait tekintve balra húzó ATV A politikai élet pluralizmusa tehát nemcsak az írott, hanem az elektronikus sajtóban is leképeződött.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

9. fejezet - IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS

1. 1900

január 1.Megjelenik a Huszadik Század című folyóirat első száma.

május 13.Felavatják a budapesti tudományegyetem központi épületét.

augusztus 20.Megalakul a Vázsonyi-féle Polgári Demokrata Párt.

október 20.Átadják a forgalomnak a pesti Duna-part villamosvonalát.

2. 1901

január 19.Megalakul a Magyar Labdarúgó Szövetség (MLSZ).

január 23.Megalakul a Társadalomtudományi Társaság.

október 2-9.Országgyűlési képviselő-választások a Szabadelvű Párt győzelmével.

3. 1902

január 18.A budapesti Vígszínházban bemutatják Bródy Sándor A dada című színművét.

május 29.Megalakul a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ).

július 24.A kir. József-műegyetem új – lágymányosi – elhelyezésével foglalkozó 1902: XVII. tc. kihirdetése.

október 8.Átadják az új Országházat; tervezője Steindl Imre.

december 20.A budapesti Népszínházban bemutatják Huszka Jenő Bob herceg című operettjét.

4. 1903

január 24.Báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter beterjeszti a képviselőházban az újonclétszám emelésére vonatkozó törvényjavaslatát.

április 12-14.A Magyarországi Szociáldemokrata Párt X. kongresszusa új szervezeti szabályzatot és programot fogad el. Legfőbb céljai az általános és titkos választójog, az egyesülési és gyülekezési szabadság, valamint a 8 órás munkanap.

április 16.A parlamenti ellenzék obstrukciót kezd az újonclétszám-emelési törvény javaslat elfogadása ellen.

június 27.Gróf Khuen-Héderváry Károly alakít kormányt.

szeptember 17.I. Ferenc József chlopyi hadparancsa a hadsereg egységéről.

október 10.Átadják a forgalomnak a budapesti Erzsébet hidat.

november 3.Gróf Tisza István alakít kormányt.

november 12.A képviselőházban újrakezdődik az obstrukció az újonclétszám emelése ellen.

5. 1904

március 5.Az obstrukció megakadályozása céljából Tisza a házszabályok megszigorításáravonatkozó javaslatot terjeszt elő a képviselőházban.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

május 5.Meghal Jókai Mór.

május 22.Megalakul az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesület (OMKE).

november 18.A kormánypárti képviselők házszabály-ellenesen elfogadják a házszabályok megszigorítását (zsebkendőszavazás).

november 19.A kormánypárti politika elleni hatékonyabb harc érdekében az ellenzéki pártok koalícióba tömörülnek.

december 13.Tisza politikájára és a zsebkendőszavazásra adott válaszként az ellenzéki képviselők szétverik a képviselőház berendezését.

6. 1905

jan. 26.-febr. 4.Országgyűlési választások a Függetlenségi Párt, illetve az ellenzéki koalíció győzelmével.

február 17.A képviselőház érvényteleníti az 1904. november 18-án elfogadott házszabály

revíziót.

május 31.Próbaútra indul a Csonka János tervei alapján készült első négyütemű magyar

gépkocsi.

június 17.Átadják a városligeti Millenniumi Emlékmű első részét.

június 18.A választásokon győztes pártokjelöltjei helyett a király báró Fejérváry Gézát nevezi ki miniszterelnökké (úgynevezett darabontkormány).

június 21.Az ellenzéki koalíció nemzeti ellenállást hirdet.

szeptember 15.A budapesti munkásság első általános politikai sztrájkja és tüntetése az Or ságház előtt (vörös péntek); cél az általános választójog kivívása.

december 19.KristóffyJózsef belügyminiszter beterjeszti a választójog kiterjesztésével foglalkozó törvényjavaslatát.

7. 1906

február elejeMegjelenik Ady Endre Új versek című kötete.

április 8.A király felmenti báró Fejérváry Géza miniszterelnököt és kormányát, s a nemzeti koalíció vezetőivel kötött titkos megállapodása alapján Wekerle Sándort kéri fel kormányalakításra.

április 11.Feloszlik a Szabadelvű Párt.

ápr. 29.-máj. 8.Országgyűlési választások a Függetlenségi Párt elsöprő győzelmével.

augusztus 7.Kettészakad a Társadalomtudományi Társaság.

november 5.A kassai székesegyházban örök nyugalomra helyezik II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai Törökországból hazahozott hamvait.

december 6.Megnyitják a budapesti Szépművészeti Múzeumot.

8. 1907

április 6.A király szentesíti az 1907:XIX. tc.-et az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegségi és baleseti biztosításáról.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

június 2.A király szentesíti az 1907:XXVI. és XXVII. tc.-et a nem állami népiskolák állami felügyeletéről, a tanítók jogviszonyáról és javadalmazásáról, valamint a magyar nyelv kötelező oktatásáról (Lex Apponyi).

július 30.A király szentesíti az 1907:XLV tc.-et a gazdák és a gazdasági cselédek közötti jogviszonyról (úgynevezett derestörvény).

október 27.A csendőrség sortüzet nyit a csernovai (Liptó vármegye) szlovák lakosságra, amiért az ragaszkodott ahhoz, hogy új templomukat politikailag is elkötelezett nemzettársuk, Andrej Hlinka szentelje fel a kiküldött pap helyett. A halottak száma 15, a sebesülteké ennél is több.

november 10. Megalakul az Országos Keresztény Szocialista Párt. Főbb céljai a keresztény kisember védelme és a nagytőke befolyásának visszaszorítása.

december 30.A király szentesíti az 1907:LV tc.-et, amely szerint a következő 10 évben Magyarországnak 36,4%-os arányban kell hozzájárulni a birodalmi közös költségekhez.

9. 1908

január 1.Megjelenik a Nyugat első száma.

október 6.Megjelenik I. Ferenc József kiáltványa Bosznia-Hercegovina annektálásáról és a novibazári szandzsák katonai kiürítéséről. október 8.Az általános választójogért tüntető munkások rátámadnak az ellenük kivezényelt rendőrökre (úgynevezett vasbotos tüntetés).

november 11.Gróf Andrássy Gyula belügyminiszter beterjeszti a képviselőházban a plura litás elvére épülő választójogi törvényjavaslatát.

november 21.A király szentesíti a népiskolai oktatás ingyenességéről rendelkező 1908:XLVI. tc.-et.

november 22.Megalakul a Galilei Kör.

10. 1909

április 24.A király elutasítja az önálló magyar jegybank létrehozására irányuló kormányzati tervet.

november 21.Szabó István (nagyatádi) vezetésével Szentgálon (Veszprém vármegye) megalakul a 48-as és Függetlenségi Országos Gazdapárt. A program lényege: általános és titkos választójog, progresszív adózás, paraszti érdekvédelem, valamint a latifundiumok állami megváltása és a kisbirtokosság kezére juttatása bérletként vagy – vásárlás útján – tulajdonként.

november 28.Felavatják a budapesti József Műegyetem új épületeit.

december 7.A budapesti Vígszínházban bemutatják Molnár Ferenc Liliom című színmű vét.

11. 1910

január 17.Gróf Khuen-Héderváry Károly alakít kormányt.

január végeFelszáll az első magyar tervezésű motoros repülőgép a Rákos mezején; tervezője Adorján János.

február 19.Volt szabadelvű és más politikusok részvételével megalakul a Nemzeti Munkapárt. A párt legfőbb célja a dualista rendszer stabilizálása.

március 17.Kodály Zoltán első szerzői estje Budapesten (I. vonósnégyes, Cselló-zongoraszonáta stb.).

március 19.Bartók Béla szerzői estje Budapesten (I. vonósnégyes, Zongoraötös stb.).

március 30.Megjelenik a polgári radikális Világ című napilap első száma.

április 16.Megjelenik Az Est című bulvárlap első száma.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

június 1-10.Országgyűlési választások; a Nemzeti Munkapárt elsöprő győzelmet arat.

12. 1911

január 1.Megjelenik a Magyar Figyelő című folyóirat első száma; szerkesztője Herczeg Ferenc.

március 3.Átadják a Párisi Nagyáruházat Budapesten.

április 13.A fiatal képzőművészek egy csoportja Kernstok Károly vezetésével kiválik a „MIÉNK" Képzőművészeti Társaságból, és megalakítja a Nyolcak körét.

május 14.Zsilinszky Gábor és Endre dulakodás közben agyonlövik Áchim L. András békéscsabai parasztvezért.

május 23.Hazai Samu honvédelmi miniszter beterjeszti a képviselőházban az új véd-erőtörvény-javaslatot, amely a katonai kiadásokat 50%-kal, az újonclétszámot pedig 40 ezerrel emeli.

július 18.A parlamenti véderővita ismét obstrukciós jelleget ölt.

13. 1912

március 20.Átadják az átépített budapesti Állatkertet; tervezői Kós Károly és Zrumeczky Dezső.

május 22.A munkapárti többség gróf Tisza István választja meg a képviselőház elnökévé.

május 23.A szociáldemokraták politikai tömegsztrájkkal és a kor legnagyobb budapesti felvonulásával tiltakoznak Tisza házelnöksége ellen, és követelnek radikális reformokat (vérvörös csütörtök).

június 4.Tisza István mint házelnök letöri az obstrukciót; az ellenzéki képviselőknek nem adja meg a szót, és a munkapárti többséggel megszavaztatja a véderőtörvényt. A tiltakozó ellenzéki képviselőket rendőrök vezetik ki a Házból.

július 5.A király szentesíti a véderővel és a honvédséggel kapcsolatos 1912:XXX. és XXXI. tc.-et.

július 11.Kihirdetik az 1912: XXXVI. tc.-et a debreceni és a pozsonyi tudományegyetem felállításáról.

december 21.A király szentesíti a háború esetére szóló kivételes intézkedésekkel foglalkozó 1912:LXIII. tc.-et.

14. 1913

január 5.Napvilágot lát a Magyar Kultúra című, kéthetenként megjelenő katolikus folyóirat első száma.

április 30.A király szentesíti az új – csak minimális változásokat hozó – választójogi törvényt (1913:XIV tc.).

június 10.A király elfogadja Lukács László miniszterelnök lemondását, és gróf Tisza Istvánt bízza meg kormányalakítással.

december 25.Megjelenik a függetlenségi Új Nemzedék című hetilap első száma.

15. 1914

május 28.Gróf Károlyi Mihályt választják az Egyesült Függetlenségi és 48-as Párt el nökévé.

június 6.Jászi Oszkár és Szende Pál vezetésével megalakul az Országos Polgári Radi kális Párt. A párt célja Magyarország általános demokratizálása.

június 28.Gavrilo Princip szerb diák Szarajevóban megöli Ferenc Ferdinánd trónörököst és feleségét.

július 28.Az Osztrák-Magyar Monarchia hadat üzen Szerbiának; megkezdődik az első világháború.

szeptember 25. Az orosz csapatok az Uzsoki-hágón át benyomulnak Magyarországra.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

december 2.Az osztrák-magyar csapatok elfoglalják Belgrádot.

december 4.A központi hatalmak csapatai Galíciában vereséget mérnek az orosz haderőre, és megkezdik kiszorításukat Magyarországról.

16. 1915

január 27.Az orosz csapatok ismét benyomulnak a Kárpátok térségébe.

március 1.Megindul a rendszeres autóbusz-közlekedés Budapesten.

április 25.Rakovszky István katolikus néppárti képviselő javaslatot terjeszt elő a parla mentben a frontkatonák választójoggal való felruházásáról.

május 1.Ante Trumbic vezetésével Londonban megalakul a Jugoszláv Bizottság, célja a délszlávok lakta területek egyesítése egyetlen államban.

május 2.Az osztrák-magyar csapatok Gorlicénél áttörik az orosz frontot, és megkezdik Galícia felszabadítását.

május 23.Olaszország hadat üzen az Osztrák-Magyar Monarchiának.

június 23.Az isonzói (doberdói) harcok kezdete az olasz harctéren.

november 1.Megjelenik a Kassák Lajos által szerkesztett Tett című folyóirat elsőszáma.

november 14.Eduard Benes, Tomas Masaryk és Milan Rastislav Stefánik vezetésével Párizs ban megalakul a Cseh Külföldi Bizottság. Célja az önálló csehszlovák állam megteremtése.

november végeA központi hatalmak csapatai befejezik Szerbia elfoglalását.

december 28.Bevezetik a kenyérjegyet.

17. 1916

június 8.Az orosz csapatok Lucknál áttörik az osztrák-magyar védővonalat (Bruszi-lov-offenzíva), majd elfoglalják Bukovinát.

július 17.Gróf Károlyi Mihály megalakítja az új Függetlenségi és 48-as Pártot. A párt céljai: annexiómentes béke, perszonálunió, általános és titkos választójog, nemzeti birtokpolitika.

augusztus 27.Románia hadat üzen a Monarchiának; csapatai betörnek Erdélybe.

október 9.Az osztrák-magyar és német csapatok befejezik a románok kiszorítását Erdélyből.

november 3.A budapesti Király Színházban bemutatják Kálmán Imre Csárdáskirálynő című operettjét.

november 21.Meghal I. Ferenc József; utóda IV. Károly (osztrák császárként I. Károly).

december 6.A központi hatalmak csapatai elfoglalják Bukarestet.

18. 1917

március 24.Sixtus pármai herceg útján IV. Károly békeajánlatot tesz a francia elnöknek.

május 12.A budapesti Operaházban bemutatják Bartók Béla A fábólfaragott királyfi című táncjátékát.

május 23.Az új uralkodóval támadt ellentétei miatt Tisza István benyújtja lemondását.

június 6.A baloldali pártok megalakítják a Választójogi Blokkot. Cél: az általános és titkos választójog kivívása.

június 15.Gróf Esterházy Móric alakít kormányt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

augusztus 19.A központi hatalmak csapatai Tarnopolnál (Galícia) áttörik az orosz frontot.

augusztus 23.Az uralkodó elfogadja Esterházy Móric lemondását, és Wekerle Sándort ne vezi ki utódjává.

október 20.A központi hatalmak csapatai Caporettónál áttörik az olasz frontot, és a kö vetkező hetekben a Piavéig nyomulnak előre.

december 21.Vázsonyi Vilmos beterjeszti a kormány új választójogi törvényjavaslatát, amely a választójogosultak körének jelentősebb kiterjesztését irányozza elő.

19. 1918

január 8.Megjelenik Wilson amerikai elnök 14 pontos békeprogramja.

január 12.Háborúellenes tevékenysége miatt a belügyminiszter feloszlatja a Galilei Kört.

január 18.Általános sztrájk kezdődik Budapesten, amely a nagyobb vidéki városokra is átterjed.

február 1.A dalmáciai Cattaróban fellázadnak a matrózok.

április 8.A Monarchia nemzetiségei római kongresszusukon állami önállóságot követelnek a maguk számára.

május 7.A központi hatalmak és Románia békét kötnek Bukarestben.

május 24.Az Operaházban bemutatják Bartók Béla A kékszakállú herceg vára című operáját.

június 20.Ismét általános sztrájk kezdődik Budapesten és az ország több helyén.

szeptember 11.A király szentesíti az új választójogi törvényt (1918:XVII. tc.).

október 16.Az uralkodó bejelenti Ausztria föderatív alapon való átalakítását.

október 17.Tisza István a képviselőházban elismeri, hogy a központi hatalmak elvesztették a háborút.

október 23-24. Károlyi Mihály vezetésével megalakul a Magyar Nemzeti Tanács.

október 28.Prágában forradalom kezdődik; a Nemzeti Tanács a megalakítandó csehszlovák állam kormányává nyilvánítja magát.

október 29.Az olasz hadsereg áttöri az osztrák-magyar vonalakat a Piavénál. – A zágrábi horvát nemzetgyűlés deklarálja Horvátország függetlenségét és csatlakozási szándékát a leendő szerb-horvát-szlovén államhoz.

október 30.A túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács határozatot hoz Szlovákia Csehországhoz való csatlakozásáról. – Bécsben sztrájkba lépnek a munkások; a hatalom az ideiglenes nemzetgyűlés kezébe kerül.

október 31.Budapesten győz a forradalom; a Nemzeti Tanács pártjaiból Károlyi Mihály elnöklete alatt koalíciós kormány alakul. – Ismeretlen katonák agyonlövik Tisza Istvánt.

november 3.A Monarchia fegyverszünetet köt Padovában az antanthatalmakkal.

november 13.Linder Béla tárca nélküli miniszter Belgrádban aláírja a déli demarkációs vonal nyomvonalát rögzítő fegyverszüneti megállapodást. – IV. Károly Eckartsauban nyilatkozatot ad ki, melyben lemond az államügyek vitelében való részvételről.

november 15.Megalakul a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE).

november 16.A Nemzeti Tanács határozatban jelenti be, hogy Magyarország „független és önálló népköztársaság”.

november 23.Közzéteszik az 1918:I. néptörvényt az általános és titkos választójog beveze téséről.

november 24.Megalakul a Kommunisták Magyarországi Pártja.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

november 25.Az újvidéki Szláv Nemzeti Gyűlés a dél-magyarországi megyék Szerbiához csatolásáról fogad el határozatot.

november 28.Az erdélyi, partiumi és bánsági magyar lakosság küldötteinek marosvásár helyi nagygyűlése hitet tesz a budapesti kormány „wilsonizmuson alapuló” nemzetiségi politikája mellett és kifejezi ragaszkodását az ország területi integritásához.

december 1.Az erdélyi románok gyulafehérvári gyűlése Erdély Romániához csatolásáról fogad el határozatot.

december 3.Az antanthatalmak nevében Vix alezredes jegyzékben követeli a Felvidék katonai kiürítését és átadását Csehszlovákiának.

december 7.A kommunista Vörös Ujság első számának megjelenése.

december 22.Az erdélyi és kelet-magyarországi magyarság küldöttei kolozsvárinagygyű lésükön deklarálják, hogy Magyarországgal „egyazon állami közösségben” kívánnak élni.

december 24.Az Erdélyben előrenyomuló román csapatok elérik Kolozsvárt.

december 25.Megjelenik a ruszin nép autonómiájával foglalkozó 1918:X. néptörvény.

december 26.A csehszlovák csapatok elérik és elfoglalják Kassát.

december 30.A balkáni francia csapatok bevonulnak Szegedre.

20. 1919

január 1.A csehszlovák csapatok elfoglalják Pozsonyt.

január 11.A Nemzeti Tanács Károlyi Mihályt köztársasági elnöki minőségben ideiglenes államfői hatáskörrel ruházza fel.

január 12.A csehszlovák csapatok elfoglalják Ungvárt.

január 18.Párizsban megkezdi tárgyalásait a békekonferencia.

január 24.A bukaresti román országgyűlés becikkelyezi Bukovina, Besszarábia és Erdély egyesülését Romániával.

január 27.Meghal Ady Endre.

január 29.Megjelenik az 1919:VI. néptörvény a magyarországi németek önrendelkezési jogáról és autonómiájáról.

február 16.Megjelenik az 1919:XVIII. néptörvény a „földmívelő nép földhöz juttatásáról”.

február 19.Gróf Bethlen István vezetésével megalakul a konzervatív Nemzeti Egyesülés Pártja.

február 21.Letartóztatják a Kommunista Párt vezetőit; a Vörös Ujság megjelenése szü netel.

február 26.A párizsi békekonferencia határozatot hoz semleges zóna létesítéséről a magyar és a román csapatok között.

március 12.Megjelenik az 1919:XIX. néptörvény a Felvidék szlovákok lakta területeinek autonómiájáról.

március 20.Vix alezredes átadja Károlyinak a békekonferencia február 26-ai döntését az új román-magyar demarkációs vonalról.

március 21.A kormány elutasítja az antant március 20-ai jegyzékét. – A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártja vezetői kikiáltják a Tanácsköztársaságot. Megalakul a Forradalmi Kormányzótanács.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

március 26.Megjelenik a Forradalmi Kormányzótanács rendelete a bányák, ipari üzemek, pénzintézetek és lakóházak szocializálásáról; a csendőrség és a rendőrség helyébe a Vörös Őrség lép.

április 3.Megjelenik a Forradalmi Kormányzótanács rendelete a közép- és nagybirtokok szocializálásáról.

április 6-8.Tanácsválasztások.

április 12.Bethlen István vezetésével Bécsben Antibolsevista Comité alakul.

április 16.A román hadsereg támadást indít a Tanácsköztársaságellen.

április 30.A román csapatok a Tisza vonaláig nyomulnak előre.

május 5.Gróf Károlyi Gyula ellenkormányt alakít Aradon.

május 9.A Vörös Hadsereg sikeres ellentámadásba kezd Salgótarjánnál a csehekkel szemben.

május 30.A Vörös Hadsereg északi hadjáratának kezdete.

május 31.Károlyi Gyula újjáalakítja kormányát Szegeden. Horthy Miklós hadügymi niszter irányításával megkezdődik a Nemzeti Hadsereg szervezése.

június 10.A Vörös Hadsereg eléri Bártfát.

június 16.Eperjesen kikiáltják a Szlovák Tanácsköztársaságot.

június 18-24.Ellenforradalmi felkelések a Duna-Tisza közén és a fővárosban.

június 30.A békekonferencia ultimátumainak engedelmeskedvea Vörös Hadsereg megkezdi a Felvidék kiürítését.

július 20.A Vörös Hadsereg átkel a Tiszán, és megkísérli a Tiszántúl felszabadítását.

július 30.A Vörös Hadsereg offenzívája összeomlik; a román csapatok átkelnek a Tiszán.

21. 1921

márc. 26.-ápr. 5.IV Károly első visszatérési kísérlete.

április 6.Kihirdetik az állami és társadalmi rend hatékonyabb védelmével foglalkozó 1921:III. tc.-et („rendtörvény”).

április 14.A kormányzó felkérésére gróf Bethlen István alakít kormányt.

május 10.Kihirdetik a vagyonváltsággal foglalkozó 1921:XV tc.-et.

július 26.A nemzetgyűlés becikkelyezi a trianoni békeszerződést (1921:XXXIII. tc.).

augusztus 14.A szerb megszállás alatt lévő Pécsett kikiáltják a Baranya-Baja Szerb-Magyar Köztársaságot.

augusztus 22.A magyar csapatok bevonulnak Pécsre.

október 4.Prónay Pál „alkotmányozó gyűlést” rendez Felsőőrött, amely Nyugat-Magyarországot Lajtabánság néven önálló tartománnyá nyilvánítja. október 11-13. Osztrák-magyar tárgyalások Velencében Nyugat-Magyarország jövőjéről. október 20-24. IV. Károly második – fegyveres – visszatérési kísérlete. november 6. Kihirdetik a Habsburg-ház trónfosztásával foglalkozó 1921:XLVII. tc.-et.

december 14-16. Népszavazás Sopronban és környékén a terület hovatartozásáról.

december 21.Kihirdetik a testneveléssel foglalkozó 1921:LIII. tc.-et, amely a levente in tézményének a felállításáról is intézkedik. – Megállapodás a kormány és a Szociáldemokrata Párt között (Bethlen-Peyer-paktum).

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

december 23. Közkegyelem a forradalom alatti magatartásuk miatt öt évnél rövidebb elzárásra ítéltek számára.

22. 1922

február 22.Bethlen István vezetésével megalakul az Egységes Párt.

március 2.Közzéteszik a 2200/1921. kormányrendeletet a választójog szűkítéséről és a nyílt szavazás részleges visszaállításáról.

máj. 28.-jún. 1.A második nemzetgyűlési választások; az Egységes Párt a szavazatok 58%-át szerzi meg.

június 26.Megszűnik a háború esetére szóló kivételes hatalom.

szeptember 18.Magyarországot felveszik a Népszövetségbe.

december 23.Megnyitja kapuit a Fővárosi Operettszínház.

23. 1923

január elejeMegjelenik a Napkelet című folyóirat első száma; szerkesztője Tormay Cecil.

március 2.Üzembe helyezik Csepelen az első rádióadót.

augusztus 2.Gömbös Gyula és néhány társa kilép az Egységes Pártból.

október 31.Kandó Kálmán 2000 lóerős, fázisváltós mozdonyának próbamenete Budapest és Alag között.

november 19.Bartók Béla Táncszvit, Kodály Zoltán Psalmus Hungaricus és Dohnányi Ernő Ünnepi nyitány című zeneművének bemutatója a pesti Vigadóban a Buda és Pest egyesítésének 50. évfordulójára rendezett hangversenyen.

24. 1924

március 5-6.Anglia, Franciaország és Olaszország megbízottai aláírják a Magyarországnak nyújtandó pénzügyi kölcsönnel kapcsolatos jegyzőkönyveket.

április 18.A nemzetgyűlés elfogadja a pénzügyi szanálással foglalkozó 1924:IV. és V. tc.-et.

május 20.Kihirdetik a középiskolákkal foglalkozó 1924:XI. tc.-et.

május 24.Megalakul a Magyar Nemzeti Bank.

június 26.Megkezdődik a népszövetségi kölcsön folyósítása.

november 13.Gömbös Gyula vezetésével megalakul a Fajvédő Párt.

25. 1925

január 1.Életbe lép az új autonóm vámtarifa (1924:XXI. tc.).

augusztus 23.Kihirdetik az 1925:XXVI. tc.-et, amely törvényesíti az 1922-es választójogi rendeletet.

december 1.Felavatják a budapesti rádióstúdiót; megindul a rendszeres rádiózás.

26. 1926

március 24.Kihirdetik a népiskolák létesítésével és fenntartásával foglalkozó 1926:VII. tc.-et.

május 1.A belügyminiszter betiltja a Világ című lapot.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

július 1.Megszűnik a magyar költségvetés szigorú pénzügyi ellenőrzése; a népszövetségi főbiztost visszahívják.

október 16.A budapesti Operaház bemutatja Kodály Zoltán Háry János című daljátékát.

november 15.Kihirdetik a felsőház felállításával foglalkozó 1926: XXII. tc.-et.

december 14-15. Országgyűlési választások; az Egységes Párt a mandátumok 60%-át kapja.

december 23.Budapesten a Nagykörút és a Rákóczi út sarkán felállítják az első közlekedési villanylámpát, amelyet egy rendőr működtet mechanikusan.

december 27.Forgalomba hozzák az új pénzt, a pengőt és a fillért.

27. 1927

március 31.Megszűnik Magyarország állandó katonai ellenőrzése.

április 5.A magyar-olasz barátsági szerződés aláírása.

július 3.Kihirdetik a polgári iskolák szervezésével foglalkozó 1927:XII. tc.-et., a külföldi magyar intézetekkel és a posztgraduális ösztöndíjakkal foglalkozó 1927: XIII. tc.-et, valamint a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek tanulmányi ösztöndíjával foglalkozó 1927:XIV tc.-et.

július 27.Herczeg Ferenc elnökletével megalakul a Magyar Revíziós Liga.

augusztus 10.Kihirdetik a kötelező betegségi és baleseti biztosítással foglalkozó1927:XXI. tc.-et.

szeptember 5.Felavatják a Tihanyi Biológiai Intézetet.

szeptemberMegjelenik a Magyar Szemle című folyóirat első száma; szerkesztője Szekfű Gyula.

november 30.A pápa Serédi Jusztiniánt nevezi ki esztergomi érsekké.

december 28.Kihirdetik az 1927:XXXI. tc.-et, amely április 11. helyett

márciusi5-ét nyilvánítja nemzeti ünneppé.

28. 1928

április 26.Kihirdetik a numerus clausus módosításával foglalkozó 1928:XIV. tc.-et.

június 28.Horthy Miklós kezdeményezi a nyolcosztályú népiskolák bevezetésének megkezdését.

július 8.Megnyílik a Millenáris Sportpálya Budapesten.

augusztus 4.Kihirdetik a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegységi és árvasági biztosítással foglalkozó 1928:XL. tc.-et.

szeptember 9.Levegőbe emelkedik Budapesten az első helikopter, Asbóth Oszkár talál mánya.

október 25.Felavatják a Magyar Rádió új épületét a mai Bródy Sándor utcában.

októberÁtadják a forgalomnak a csepeli nemzetközi szabadkikötőt.

december 13.A fővárosban megkezdik az utcai távbeszélő-állomások felszerelését.

29. 1929

május 13-20.Az első könyvhét; megjelenik Móra Ferenc Ének a búzamezőkről és – új ki adásban – Szabó Dezső Az elsodort falu című regénye.

június 29.Kihirdetik a közigazgatás reformjával foglalkozó 1929:XXX. tc.-et.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

október 12.A kormány pertörlést rendel el az 1919 óta emigrációban élő szociáldemokrata politikusok ügyében.

november 1-17.A salgótarjáni szénmedence bányászainak béremelést követelő sztrájkja.

decemberBabits Mihály és Móricz Zsigmond átveszi a Nyugat szerkesztését.

30. 1930

február 21.Az országgyűlés elfogadja az 1930:X. tc.-et, amely törvénybe iktatja Horthy Miklós érdemeit, és amelynek alapján középületeket és intézményeket neveznek el róla, valamint ötpengős ezüstérméket vernek a képmásával. szeptember 1.A munkanélküliség és az alacsony munkabérek miatt 100 ezer munkás tüntet Budapesten. A rendőrséggel való összecsapásokban egy munkás meghalt, sokan megsebesültek. A kor legnagyobb munkásmegmozdulása.

október 12.Békés községben Szijj Bálint elnökletével megalakul a Független Kisgazda párt.

október 21.Először osztják ki a Corvin-láncot és a Corvin-koszorút. Az előbbiben ré szesült többek között Dohnányi Ernő, Herczeg Ferenc, Hubay Jenő, Teleki Pál, Zala György és Klebelsberg Kunó, az utóbbiban Bajor Gizi, Bartók Béla, Fejér Lipót, Gombocz Zoltán, Hóman Bálint, Horváth János, Kandó Kálmán, Kodály Zoltán, Kisfaludi Strobl Zsigmond, Szabolcska Mihály, Szekfű Gyula és Tormay Cecil.

december 3.A budapesti Margitszigeten átadják a Nemzeti Sportuszodát; tervezője Hajós Alfréd.

31. 1931

január 25.Magyarország és Ausztria barátsági, békéltető és döntőbírósági szerződést ír alá Bécsben.

június 28-30.Országgyűlési választások; az Egységes Párt a mandátumok 64%-át szerzi meg.

július 18.Aláírják a magyar-német kereskedelmi egyezményt Genfben.

augusztus 18.Benyújtja lemondását Bethlen István miniszterelnök.

augusztus 24.A kormányzó felkérésére gróf Károlyi Gyula alakít kormányt.

szeptember 19.A biatorbágyi vasúti híd felrobbantására hivatkozva a kormány statáriumot rendel el.

szeptember 25.Bemutatják az első magyar hangosfilmet (A kék bálvány).

november 27.Bemutatják a Hyppolit, a lakáj című filmet.

december 22.A kormány teljes körű transzfermoratóriumot rendel el, azaz minden külföldi kifizetést megtilt.

32. 1932

március 5.Magyar-olasz áruforgalmi egyezményt írnak alá Budapesten.

április 24.A budapesti Operaház bemutatja Kodály Zoltán Székelyfonó című daljátékát.

július 28.Halálra ítélik és kivégzik Sallai Imrét és Fürst Sándort, a KMP vezetőit.

szeptember 11.Automatizálják a budapesti telefonhálózatot.

október 1.Megalakul Gömbös Gyula kormánya.

október 10.A kormány megszünteti a statáriumot.

október 27.Átalakul az Egységes Párt; az új kormánypárt neve:Nemzeti Egység Pártja.

33. 1933

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

július 22.Berlinben aláírják az I. magyar-német kereskedelmi pótegyezményt.

augusztus 2-16.Cserkész-világtalálkozó (jamboree) Gödöllőn.

augusztus 25.Kihirdetik a kormányzó jogkörének kiterjesztésével foglalkozó 1933:XXIII. tc.-et.

november 23.Bemutatják a Rákóczi induló című filmet.

34. 1934

február 6.Diplomáciai kapcsolat létesül Magyarország és a Szovjetunió között.

február 21.Magyarország és Németország megkötik az 1931-es kereskedelmi szerződés II. pótegyezményét.

március 17.A magyar-olasz-osztrák hármas egyezmény (római jegyzőkönyvek) aláírása Rómában.

május végeMegjelenik a Válasz című folyóirat első száma; szerkesztője Gulyás Pál.

december 14.Bemutatják a Meseautó című filmet,

35. 1935

március 4.Szálasi Ferenc megalakítja a Nemzeti Akarat Pártját.

március 20.Az endrődi kisgazdapárti népgyűlést a csendőrség sortűzzel oszlatja fel. Nyolc résztvevő meghal, 14 megsebesül.

márc. 31.-ápr. 7.Előrehozott országgyűlési választások; a kormánypárt 69%-os többséget kap.

április 14.Zilahy Lajos a Pesti Naplóban meghirdeti az Új Szellemi Frontot.

36. 1936

februárSárospatakon megkezdődik az első népfőiskolai tanfolyam.

március elejeMegjelenik a Szép Szó című folyóirat első száma; szerkesztői Ignotus Pál és József Attila.

július 15.Kihirdetik a telepítéssel és más földbirtok-politikai intézkedésekkel foglalkozó 1936:XXVII. tc.-et.

október 12.A kormányzó kinevezi Darányi Kálmán kormányát.

37. 1937

március 15.Zászlót bont a Márciusi Front.

július 28.Kihirdetik a kormányzói jogkör újabb kiterjesztésével foglalkozó 1937:XIX. tc.-et, valamint az 1937:XXI. tc.-et, amely egyes iparágakban bevezeti a 48 órás, a tisztviselők esetében pedig a 44 órás munkahetet. ű

augusztus 28.A 9000/1938. kultuszminiszteri rendelet intézkedik a Horthy Miklós Ösztön díjalap létrehozásáról.

október 17.A különböző nyilas pártokból Szálasi Ferenc vezetésével megalakul a Magyar Nemzetiszocialista Párt. december 3.Öngyilkosságot követ el József Attila.

december 28.Háromhavi fogházra ítélik Kovács Imrét A néma forradalom című könyvéért.

december 29.Megkezdődik Magyarországon a kőolajbányászat.

december 31.Kihirdetik a felsőház jogkörének kiterjesztésével foglalkozó 1937:XXVII. tc.-et.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

38. 1938

március 5.Darányi Kálmán miniszterelnök meghirdeti a győri programot.

március 12-13.Anschlufi.

április 21.Egy-két hónapos fogházra ítélik Erdei Ferencet, Féja Gézát, Illyés Gyulát, Kovács Imrét és Sárközi Györgyöt „lázító tartalmú” cikkeikért.

április 30.Kihirdetik a mezőgazdasági munkavállalók kötelező öregségi biztosításával foglalkozó 1938:XII. tc.-et.

május 14.A kormányzó megbízásából Imrédy Béla alakít kormányt.

május 29.Kihirdetik az 1938:XV tc.-et (úgynevezett I. zsidótörvény), amely 20%-ban maximálta a zsidó vallásúak arányát egyes pályákon. – Közzéteszik a 3400/1938. kormányrendeletet, amely megtiltja az állami és köztisztviselőknek a szélsőjobboldali nyilas pártokba és a Szociáldemokrata Pártba való belépést.

június 3.Kihirdetik az új választójogi törvényt (1938:XIX. tc.), amely általánossá teszi a titkos szavazást.

július 6.Szálasi Ferencet felforgató tevékenysége miatt 3 évi fegyházra ítélik.

augusztus 22. A bledi egyezmény aláírása Magyarország és a kisantantállamok képviselői által a fegyverkezési egyenjogúságról és a magyar kisebbségek helyzetéről.

augusztus 25.Megjelenik a Magyar Nemzet című napilap első száma,

augusztus 29.A müncheni egyezmény aláírása.

október 9-13.Magyar-csehszlovák tárgyalások Komáromban a két állam közöttihatárok módosításáról.

november 2.Németország és Olaszország döntőbíráskodása a csehszlovák-magyar határ vitában (úgynevezett I. bécsi döntés).

december 30.Kihirdetik az iparban és a kereskedelemben dolgozó munkások gyermek nevelési pótlékáról intézkedő 1938:XXXVI. tc.-et.

39. 1939

január 29.A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Szociáldemokrata Pártra változtatja nevét.

február 2.A Szovjetunió megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.

február 15.A kormányzó megbízásából gróf Teleki Pál alakít kormányt.

február 22.A kormánypárt felveszi a Magyar Élet Pártja nevet.

február 24.Magyarország csatlakozik az Antikomintern Paktumhoz.

március 15.A honvédség alakulatai megkezdik Kárpátalja visszafoglalását.

április 11.Magyarország kilép a Népszövetségből.

áprilisMegjelenik a Magyar Művelődéstörténet (szerk. Domanovszky Sándor) első kötete.

május 5.Kihirdetik az 1939:IV tc.-et (úgynevezett II. zsidótörvény) a zsidó szárma zású magyar állampolgárok „közéleti és gazdasági térfoglalásának” további korlátozásáról.

május 28-29.Országgyűlési választások; a kormánypárt a mandátumok 73%-át kapja.

június 29.Makón megalakul a Nemzeti Parasztpárt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

szeptember 1.Németország megtámadja Lengyelországot; kezdetét veszi a második világ háború.

szeptember 2.Életbe lép a kivételes hatalom.

szeptember 18. Magyarország megnyitja határait a lengyel menekültek előtt.

szeptember 23.Helyreáll a diplomáciai kapcsolat Magyarország és a Szovjetunió között.

október 31.Utoljára jelenik meg a Pesti Napló, a legrégibb magyar napilap.

40. 1940

január 17.A Független Kisgazdapárt Tildy Zoltánt választja elnökévé.

április 6.Bevezetik a cukor- és a zsírjegyet.

április 20.Kihirdetik az 1940:IV tc.-et a kishaszonbérletek alakításáról,valamintkis birtokok és házhelyek szerzésének az elősegítéséről.

július 12.Kihirdetik a nyolcosztályos népiskola bevezetésével foglalkozó 1940:XX.tc.-et.

augusztus 28.A sajtótermékek cenzúrájának bevezetése.

augusztus 30.Németország és Olaszország döntőbíráskodása a Románia és Magyarország közötti határviszályról (úgynevezett II. bécsi döntés).

október 8.Bartók Béla búcsúhangversenye Budapesten.

október 30.Szabadon bocsátják az 1934-ben életfogytiglani fegyházra ítélt Rákosi Mátyást és Vas Zoltánt, akik a Szovjetunióba távoznak.

november 20.Magyarország csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez.

december 12.Magyarország és Jugoszlávia örök barátsági szerződést köt Belgrádban.

41. 1941

március 20.A moszkvai magyar követség átveszi az 1849-ben hadizsákmányként Orosz országba került magyar zászlókat, szám szerint 56-ot.

április 1.A Legfelső Honvédelmi Tanács elhatározza, hogy a Jugoszlávia ellen készülő német támadáshoz csak a délszláv állam részekre bomlása esetén csatlakozik.

április 3.Gróf Teleki Pál öngyilkosságot követ el. A kormányzó Bárdossy Lászlót nevezi ki miniszterelnökké.

április 7.Nagy-Britannia megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal.

április 11.Miután előző nap kikiáltják a Független Horvát Köztársaságot, Magyarország csatlakozik a Jugoszlávia elleni német-olasz-bolgár támadáshoz.

április 16.Közzéteszik a 2870/1941. kormányrendeletet, amely munkaszolgálatra kötelezi a zsidó férfiakat.

június 22.A német hadsereg megtámadja a Szovjetuniót.

június 24.Magyarország megszakítja a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval.

június 26.Bombatámadás éri Kassát, és egy vonatszerelvényt Rahó térségében. A kor mányzó deklarálja, hogy Magyarország hadban állónak tekinti magát a Szovjetunióval.

augusztus 4.Babits Mihály halála.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

augusztus 8.Kihirdetik az 1941:XV tc.-et (úgynevezett III. zsidótörvény), amely megtiltja a zsidók és nem zsidók közötti házasságot.

október 6.Antifasiszta és háborúellenes tüntetés a Batthyány-örökmécsesnél.

októberA megszűnt Nyugat helyett megjelenik a Magyar Csillag című folyóirat első száma; szerkesztője Illyés Gyula.

november 1.Háborúellenes tüntetés Kossuth és Táncsics sírjánál a Kerepesi temetőben.

december 6.Nagy-Britannia hadat üzen Magyarországnak.

december 12.Magyarország hadat üzen az Egyesült Államoknak.

december 25.Megjelenik a Népszava antifasiszta karácsonyi száma.

42. 1942

január 4.A magyar csendőrség és katonaság razziái és véres megtorló akciói Újvidéken és környékén.

január 15.Bevezetik a liszt- és kenyérjegyet, illetve fejadagot.

február 15.Kihirdetik az 1942:II. tc.-et a kormányzó helyettesi méltóságról.

február közepeMegalakul a Magyar Történelmi Emlékbizottság.

február 19.Az országgyűlés kormányzó helyettessé választja Horthy Istvánt (1942:III. tc.).

március 9.A kormányzó Kállay Miklóst nevezi ki miniszterelnökké.

március 15.Háborúellenes tüntetés a budapesti Petőfi-szobornál.

április 11.Megkezdődik a 2. magyar hadsereg kiszállítása az orosz frontra.

augusztus 20.Repülőszerencsétlenség következtében a keleti fronton meghal Horthy István kormányzó helyettes.

szeptember 6.Kihirdetik az 1942:XV tc.-et, amely szerint a zsidók nem szerezhetnek mező gazdasági ingatlanokat, és a birtokukban lévőket kötelesek eladni.

43. 1943

január-februárA 2. magyar hadsereg megsemmisítő vereséget szenved az orosz fronton.

július elejeAz illegális Kommunisták Magyarországi Pártja Békepártra változtatja nevét.

július végeA Kisgazdapárt szövetséget köt a Szociáldemokrata Párttal.

augusztus 23-29. A szárszói találkozó.

október 10.A kormány elfogadja a nyugati szövetségesek előzetes fegyverszüneti felté teleit.

44. 1944

március 19.A német csapatok megszállják Magyarországot.

március 22.A kormányzó megbízásából Sztójay Döme alakít kormányt.

március 28.A belügyminiszter betiltja a Kisgazdapártot és a Szociáldemokrata Pártot.

május 15.Megkezdődik a zsidók gettóba gyűjtése és koncentrációs táborokba szállítása.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

május közepeMegalakul a Magyar Front.

június végeHorthy leállítja a zsidók deportálását.

augusztus 27.A szovjet csapatok átlépik a magyar határt az Ojtozi-szorosban.

augusztus 29.A kormányzó Lakatos Gézát nevezi ki miniszterelnökké.

október 11.A kormányzó megbízottai aláírják az előzetes fegyverszüneti megállapodást Moszkvában.

október 15.A kiugrási kísérlet meghiúsul; a főváros stratégiai pontjait német csapatok szállják meg.

október 16.Német nyomásra Horthy Szálasi Ferencet nevezi ki miniszterelnökké, s egyben a kormányzóságról is lemond.

november 9.Budapesten megalakul a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága; elnöke Bajcsy-Zsilinszky Endre.

december 2.Szegeden megalakul a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front.

december 21.Debrecenben összeül az Ideiglenes Nemzetgyűlés.

december 22.Dálnoki Miklós Béla elnökletével Debrecenben megalakulaz Ideiglenes Nemzeti Kormány.

december 24.A nyilasok Sopronkőhidán kivégzik Bajcsy-Zsilinszky Endrét.

45. 1945

január 4.Közzéteszik az Ideiglenes Nemzeti Kormány 14. és 15. sz. rendeletét a köz igazgatás újjászervezéséről és az igazolóbizottságok felállításáról.

január 20.Magyarország és a szövetséges hatalmak képviselői Moszkvában aláírják a fegyverszünetet.

január 25.Közzéteszik az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81. sz. rendeletét a népbíróságok felállításáról.

február 13.A szovjet csapatok elfoglalják Budapestet.

március 17.Megjelenik az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600. sz. rendelete a földre formról.

március 20.Megindul a személyforgalom az ideiglenesen helyreállított Ferenc József (ma Szabadság) hídon és a margitszigeti „Manci”-hídon. április 11.Debrecenből Budapestre költözik az Ideiglenes Nemzeti Kormány.

április 13.Befejeződnek a fegyveres harcok Magyarország területén.

május végeA Szikra Nyomda kiadásában megjelenik A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története első magyar kiadása.

augusztus 16.XII. Pius pápa Mindszenty József veszprémi püspököt nevezi ki esztergomi érsekké.

augusztus 18.Megjelenik a 6650. sz. miniszterelnöki rendelet a 8 osztályos kötelező álta lános iskolák szervezéséről.

szeptember 26.New Yorkban meghal Bartók Béla.

november 4.Nemzetgyűlési választások; a Kisgazdapárt a szavazatok 57%-át kapja.

november 15.Megalakul a Tildy Zoltán vezette koalíciós kormány.

december 29.Megjelenik a kormány rendelete a magyarországi németek kitelepítéséről.

46. 1946

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

január 31.A nemzetgyűlés elfogadja az 1946:I. tc.-et, amely eltörli a királyság intézményét, és Magyarországot köztársaságnak nyilvánítja. Köztársasági elnökké a nemzetgyűlés február 1-jén Tildy Zoltánt választja. február 4.A köztársasági elnök Nagy Ferencet nevezi ki miniszterelnökké.

február 27.Aláírják a magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezményt Budapesten.

március 1.A Népbíróság kötél általi halálra ítéli Szálasi Ferencet és 6 társát; az ítéleteket március 12-én hajtják végre.

március 5.Megalakul a Baloldali Blokk.

március 23.A nemzetgyűlés elfogadja az 1946:VII. tc.-et a köztársaság és a demokratikus államrend védelméről.

április 9-18.Nagy Ferenc vezetésével kormányküldöttség tárgyal Moszkvában.

április 10.Sulyok Dezső vezetésével megalakul a Magyar Szabadságpárt.

május 7.A Külügyminiszterek Tanácsának döntése Párizsban a trianoni határok vissza állításáról.

június 2.Megindul az úttörőmozgalom.

június 8-25.Nagy Ferenc vezetésével kormányküldöttség tárgyal Washingtonban és Londonban.

június 26.A nemzetgyűlés elfogadja az 1946:XIII. tc.-et a szénbányák államosításáról.

július 4.Rajk László belügyminiszter feloszlatja a Magyar Cserkész Szövetséget, a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testületét, majd néhány napon belül több száz egyéb egyesületet.

július 16.Megalakul a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége.

július 24.Kodály Zoltánt választják a Magyar Tudományos Akadémia elnökévé.

augusztus 1.Kibocsátják az új pénzt, a forintot.

augusztus 24.A párizsi békekonferencián megkezdődik a magyar békeszerződés tervezetének vitája.

november 28.Megjelenik a 23 550. sz. miniszterelnöki rendelet a legnagyobb nehézipari üzemek államosításáról.

47. 1947

január 14.A nemzetgyűlés törvényt fogad el a különböző rangok, címek és méltóságok eltörléséről (1947:IV tc.).

február 10.A szövetséges nagyhatalmak és Magyarország képviselői Párizsban aláírják a békeszerződést.

február 25.A szovjet hatóságok letartóztatják és a Szovjetunióba hurcolják Kovács Bélát, a Kisgazdapárt főtitkárát.

május 30.Lemondásra kényszerítik a Svájcban tartózkodó Nagy Ferenc miniszter elnököt.

augusztus 31.Országgyűlési („kék cédulás”) választások; relatív többséget (22%) az MKP szerez.

szeptember 25. Budapesten megnyílik az ország első orosz nyelvű könyvtára, amelyet Mak- szim Gorkijról neveznek el. szept. 22-27. Az európai kommunista pártok ideológiai vezetőinek értekezlete Lengyelországban; a Kominform megalakulása. szeptember 30. Hazatér a százezredik hadifogoly a Szovjetunióból. november 21. Hatályba lép az 1947:XXX. tc. a bankok államosításáról.

48. 1948

február 18. Aláírják a magyar-szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt.

március 11. Megjelenik a 2900. számú miniszterelnöki rendelet a dolgozók iskoláinak szervezéséről.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

március 14. Első ízben osztják ki a Kossuth-díjakat. A díjazottak között van többek között Csók István, Déry Tibor, Erdei Ferenc, Ferenczy Béni, Füst Milán, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Lukács György, Nagy Lajos és Szent-Györgyi Albert. április 29.Az országgyűlés elfogadja az 1948:XXV tc.-et a 100 főnél több munkást foglalkoztató üzemek államosításáról.

június 12.A Magyar Kommunista Párt IV és a Szociáldemokrata Párt XXXVII. kongresszusa kimondja a két párt egyesülését Magyar Dolgozók Pártja néven.

június 16.Az országgyűlés elfogadja az 1948:XXXIII. tc.-et az egyházi iskolák államosításáról.

július 30.Lemond Tildy Zoltán köztársasági elnök.

július 31.Átadják a Csillebérci Úttörőtábort; a Szabadság-hegyen megindul az Úttörővasút.

augusztus 3.Az országgyűlés Szakasits Árpádot választja köztársasági elnökké.

augusztus 4.Az országgyűlés elfogadja az 1948:XXXVIII. tc.-et a Magyar Tudományos Tanács felállításáról.

szeptember 6.Az Államvédelmi Hatóság létrehozása.

szeptember 17.Az oktatásügyi miniszter elrendeli szakérettségire előkészítő tanfolyamok szervezését.

december 10.A köztársasági elnök Dobi Istvánt nevezi ki miniszterelnökké.

december 26.Letartóztatják Mindszenty József hercegprímást.

49. 1949

január 20.Magyarország részvételével Moszkvában megalakul a KGST.

február 1.Megalakul a Magyar Függetlenségi Népfront.

február 8.Mindszenty Józsefet életfogytig tartó fegyházra ítélik.

február 19.A szocialista munkaverseny-mozgalom kezdete.

április 4.Kezdetét veszi a Munkára Harcra Kész Mozgalom.

május 15.Országgyűlési („egypárti”) választások; a Hazafias Népfront jelöltjeire 96% szavaz.

május 20.A 4043/1949. kormányrendelet megszünteti a Budapesti Áru- és Érték tőzsdét.

július 10.Feloszlatják a NÉKOSZ-t.

augusztus 18.Az országgyűlés elfogadja az új alkotmányt (1949:XX. tv.).

augusztus 23.Az országgyűlés megválasztja az Elnöki Tanácsot; elnöke Szakasits Árpád.

szeptember 29.Az Elnöki Tanács 5. sz. tvr.-évl megszünteti a kötelező iskolai vallásoktatást.

október 15.Kivégzik Rajk Lászlót és több társát.

november 29.Az „újjáalakult” Magyar Tudományos Akadémia első közgyűlése. Az új elnök Rusznyák István.

december 28. Államosítják a 10 főnél több munkást foglalkoztató üzemeket (1949:20. tvr.).

50. 1950

január 13.A református és az evangélikus egyház püspökei felesküsznek a Magyar Nép köztársaságra és az új alkotmányra.

április 24.Lemond Szakasits Árpád.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

május 7.Felavatják az újjáépített Ferihegyi repülőteret.

május 8-12.Ülésezik az országgyűlés, amely Rónai Sándort választja meg az Elnöki Tanács új elnökévé.

június 13.A belügyminiszter feloszlatja a szabadkőműves-páholyokat.

június 18.Megalakul a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ).

július 31.Államosítják a könyvkiadókat.

augusztus 1.A papi békemozgalom kezdete.

augusztus 30.A kormány és a Katolikus PüspökiKarnevében Grősz József kalocsaiérsek megállapodást köt az állam és a katolikus egyház közötti viszony szabályozásáról.

szeptember 7.A szerzetesrendek feloszlatása (négy kivétellel).

október 22.Tanácsválasztások.

51. 1951

március 10.A Minisztertanács munkanappá nyilvánítja március 15-ét.

április 29.Gyorsvasút kezd közlekedni Budapest és Csepel között.

április végeLetartóztatják Kádár Jánost és több társát a „hazai” kommunisták közül.

május 15-18.Ülésezik az Országgyűlés; elfogadja az 1951:I. tv.-t az Állami Egyházügyi Hivatal felállításáról.

június 17.Megkezdik a „volt kizsákmányolók” kitelepítését Budapestről.

június 28.A Legfelsőbb Bíróság 15 évi börtönbüntetésre ítéli Grősz József kalocsai érseket.

július 18.A közoktatásügyi miniszter elrendeli a levelező oktatás bevezetését az egye temeken és a főiskolákon.

július 21.A Katolikus Püspöki Kar felesküszik az ország alkotmányára.

augusztus 31.Megjelenik az Elnöki Tanács 1951:26. tvr.-e az új tudományos minősítési rendszer bevezetéséről.

november 7.Átadják a Sztálinvárosi (Dunaújváros) Vasmű első három üzemét.

november 11.Bevezetik a dolgozók egységes társadalombiztosítási nyugdíját (1951:30. tvr.).

december 11.Megkezdi működését az Inotai Erőmű.

52. 1952

február 17.A házingatlanok államosítása (1952:4. tvr.).

március 9.Rákosi Mátyás 60. születésnapja. Ünnepel az ország.

május 18.Minisztertanácsi rendelettel bevezetik a felvételi vizsgákat a felsőoktatásban.

augusztus 14.Az országgyűlés Rónai Sándort elnökévé, Dobi Istvánt az Elnöki Tanács elnökévé, Rákosi Mátyást a Minisztertanács elnökévé választja.

53. 1953

január 10.A Minisztertanács eltörli a kereseti és vagyonadót.

március 5.Meghal Sztálin.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

május 17.Országgyűlési választások; a Népfront jelöltjeire szavaz a választók 98%-a.

június 13-14. Rákosi Mátyás vezetésével magyar párt- és kormányküldöttség tárgyal Moszkvában.

június 27-28. Az MDP Központi Vezetőségének ülése az elkövetett hibákról és azok kijavításáról („júniusi határozatok”).

július 4.Megalakul Nagy Imre kormánya.

július 26.A Minisztertanács megszünteti az internálásokat és a kitelepítéseket; az Elnöki Tanács részleges amnesztiát hirdet.

augusztus 20.Felavatják a budapesti Népstadiont.

54. 1954

március 13.Életfogytiglani börtönbüntetésre ítélik Péter Gábort, az ÁVH volt vezetőjét.

május 9.Átadják a tiszalöki duzzasztóművet.

július 4.Az V. labdarúgó-világbajnokság genfi döntőjében a magyar válogatott 3 : 2-es vereséget szenved az NSZK válogatottjától. A csalódás kisebb utcai zavargásokat vált ki a fővárosban.

július 22-23.Kiszabadul Kádár János és még sokan a hazai kommunisták közül.

október 23-24. Megalakul a Hazafias Népfront.

55. 1955

március 25.A Kossuth Klubban megalakul a DISZ Petőfi Köre.

április 14.Az MDP Központi Vezetősége minden pártfunkciójától megfosztja Nagy Imrét.

április 18.Az országgyűlés felmenti Nagy Imrét a Minisztertanács elnöki tisztéből, és Hegedüs Andrást nevezi ki miniszterelnökké.

május 14.Magyarország képviseletében Hegedüs András Varsóban aláírja a szocialista országok közötti barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt (Varsói Szerződés).

június 29.Meghal Szekfű Gyula.

december 3.Nagy Imrét kizárják a pártból.

december 12.Felavatják a Borsodi Vegyi Kombinátot Kazincbarcikán.

december 14.Magyarországot felveszik az ENSZ tagállamai közé.

56. 1956

január 1.A budapesti Operaház ismét műsorára tűzi Bartók Béla A csodálatos mandarin című táncjátékát.

február 14-25.A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa.

március 17.A Petőfi kör első nyilvános rendezvénye

június 16.Felavatják a Péti Nitrogénműveket.

június 27.A Petőfi Kör sajtóvitája.

július 14.Megnyitják a Keleti-főcsatornát.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

július 18-21.Az MDP Központi Vezetőségének ülése; Rákosi Mátyást felmentik első titkári tisztségéből, és Gerő Ernőt választják meg helyette.

október 6.Rajk László és társai újratemetése a Kerepesi temetőben.

október 22.Diákgyűlések az ország egyetemein.

október 23.A budapesti egyetemisták békés tüntetése fegyveres felkelésbe csap át; a forradalom és szabadságharc kezdete.

október 24.Az Elnöki Tanács Nagy Imrét nevezi ki miniszterelnökké, aki az egész ország területére statáriumot hirdet ki. A főváros különböző pontjain harcok dúlnak a felkelők és a kormányhű fegyveres erők, illetve a szovjet alakulatok között; az Egyesült Izzóban megalakul az első munkástanács.

október 25.A Parlament előtti tömegre tüzet nyitnak a karhatalmisták; több mint százan meghalnak, sokan sebesülést szenvednek. A harcok folytatódnak. Az MDP élén Kádár János váltja fel Gerő Ernőt.

október 26.A harcok és tüntetések több vidéki városra átterjednek; Mosonmagyaróvárott és Miskolcon a tömegbe lőnek.

október 27.Nagy Imre átalakítja kormányát. A 25 tagú kabinetnek 11 új tagja van, köztük Tildy Zoltán és Kovács Béla.

október 28.Nagy Imre nemzeti demokratikus forradalomnak minősíti a felkelést, és ígéretet tesz a felkelők számos követelésének teljesítésére. Szerveződni kezd a Nemzetőrség.

október 29.A szovjet csapatok megkezdik kivonulásukat Budapestről.

október 30.A budapesti pártbizottság Köztársaság téri épületének ostroma; a véres harc után elfogott védők közül a tömeg 24-et meglincsel. Nagy Imre bejelenti az egypártrendszer megszüntetését. Mindszenty kiszabadul.

október 31.Az MDP Elnöksége kimondja a párt feloszlatását, megalakul a Magyar Szocialista Munkáspárt. Újjáalakulnak a koalíciós pártok is. Az SZKP KB Elnöksége utasítást ad a magyar forradalom katonai leverésére. november 1. A kormány deklarálja Magyarország semlegességét és kilépését a Varsói Szerződésből. Kádár János elhagyja Budapestet, és tárgyalásokat kezd a Szovjetunió képviselőivel.

november 2.A harcok az egész országban megszűnnek; az ENSZ Biztonsági Tanácsa no vember 4-ére tűzi ki a magyar kérdés megtárgyalását. november 3.Nagy Imre átalakítja kormányát; többségbe a nem kommunista miniszterek kerülnek.

november 4.A szovjet csapatok megtámadják Budapestet; Nagy Imre és környezete a jugoszláv követségre menekül; Kádár János vezetésével Szolnokon megalakul a „Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány”. november 7.Kádár János és kormánya Budapestre érkezik.

november 11.A fegyveres ellenállás vége.

november 12.Az Elnöki Tanács felmenti a Nagy-kormányt, és megválasztja a Kádár-kormányt.

november 14.Megalakul a Nagy-budapesti Központi Munkástanács.

november 21.Megalakul a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa.

november 22.Nagy Imre és társai elrablása.

december 2-5.Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának ülése ellenforradalomnak bélyegzi az októberi felkelést.

december 11.A rögtönbíráskodás bevezetése.

december 13-14. Az internálás bevezetése és a gyülekezési tilalom elrendelése.

december 16.Az első felkelő kivégzése „fegyverrejtegetés” miatt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

december 28.A Magyar Írószövetség taggyűlése óriási többséggel a magyar történelem „legnagyobb, legtisztább és legegységesebb forradalmának” deklarálja a felkelést.

57. 1957

február 9.Portugáliában meghal Horthy Miklós.

február 13.Az Egyesült Államokban meghal Jászi Oszkár.

február 19.Megalakul a Munkásőrség.

március 20-28. Kádár János vezetésével párt- és kormányküldöttség tárgyal Moszkvában, ahol megállapodást írnak alá a szovjet csapatok további magyarországi tartózkodásáról.

március 21.Megalakul a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ).

április 13.A belügyminiszter feloldja az éjszakai kijárási tilalmat Budapesten.

május 9.Az országgyűlés a Kádár-kormány minden addigi intézkedését helybenhagyja, és megerősíti Kádárt kormányfői tisztében.

június 27-28.Az MSZMP országos értekezlete; első titkár továbbra is Kádár János.

júliusMegjelennek az MSZMP agrárpolitikai tézisei a mezőgazdaság kollektivizálásáról.

szeptember 10. Megkezdődik a magyar kérdés tárgyalása az ENSZ közgyűlésén.

október 21-22. Újjáalakul a Hazafias Népfront.

november 3.A rögtönbíráskodás megszüntetése (62. tvr.).

november 13.Az úgynevezett nagy íróperben többéves börtönbüntetésre ítélik Déry Tibort és másokat.

november 17.A munkástanácsok feloszlatása (63. tvr.).

december 28.Megjelenik az Elnöki Tanács 1957:65. tvr.-e termelőszövetkezetitagok öregségi, rokkantsági és özvegyi nyugdíjáról.

58. 1958

január 28.Az Elnöki Tanács Münnich Ferencet választja meg a Minisztertanács elnökévé.

február 20-28.Kádár János vezetésével párt- és kormányküldöttség tesz látogatást Romániában.

március 1.Több évig tartó kísérleti adások után a Magyar Televízió megkezdi a rendszeres műsorsugárzást.

június 15.Megérkezik a Hanságba a mocsárlecsapolásra jelentkezett KISZ-fiatalok első csoportja. Az építőtábori mozgalom kezdete.

június 16.A Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsának 15-ei ítélete alapján kivégzik Nagy Imrét, Maléter Pált és Gimes Miklóst.

augusztus 25.Megjelennek az MSZMP KB művelődéspolitikai irányelvei.

november 16.Országgyűlési és tanácsi választások; a Népfront jelöltjeire szavaz 99,6%.

59. 1959

február 27.A budapesti Hungária Vegyiművekben felavatják az ország első szintetikus-műanyag-gyártó üzemét.

március 19.Megjelenik az Elnöki Tanács 1959:7. tvr.-e a mezőgazdasági termelőszövet kezetekről.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

április 3.Az első részleges amnesztia.

április 24.A katolikus püspökök felesküsznek az alkotmányra.

szeptember 25.Újjáalakul az Írószövetség.

szeptember végeMegjelennek az MSZMP A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról című tézisei.

60. 1960

február 14.Megjelenik a 6/1960. kormányrendelet a termelőszövetkezeti tagok öregségi és munkaképtelenségi járadékáról.

április 1.A második részleges amnesztia.

szeptember 1.Magyarország és Csehszlovákia között megszűnik a vízumkényszer.

október 3.Kádár János beszédet mond az ENSZ közgyűlésén.

61. 1961

január 5.Bejelentik, hogy az ország szántóterületének 82%-án már „szocialista nagy üzemek” gazdálkodnak. augusztus 26.Kivégzik az 1956-os felkelők utolsó csoportját.

szeptember 13. Az Elnöki Tanács ismét Kádár Jánost választja meg miniszterelnökké.

október 17.Hatályba lép az új oktatási törvény (1961:III. tv.).

december 22.Hatályba lép az új Büntető Törvénykönyv (1961:V tv.).

62. 1962

április 29.Befejeződik a magyar és a szovjet energiarendszert összekötő Béke villamos távvezeték és a Barátság kőolajvezeték magyarországi szakaszának az építése.

június 14-16. Az MSZMP KB határozatot hoz az 1956 előtt elítélt munkásmozgalmi harcosok rehabilitálásáról, a személyi kultusz megbélyegzéséről, valamint kizárja a pártból Rákosit, Gerőt és a „Rákosi-klikk” néhány más tagját.

június 15.Átadják a korszerűsített Déli pályaudvart Budapesten.

június 28.Megjelenik a tízkötetes szovjet Világtörténet 1. kötete magyarul.

október 11-12. Az MSZMP KB ülése; Marosán Györgyöt minden pártmegbízatása alól felmentik.

november 15. Magyarország és a Szovjetunió 1980-ig szóló egyezményt írnak alá a timföld- és az alumíniumgyártás terén megvalósítandó együttműködésről.

nov. 20-24. Az MSZMP VIII. kongresszusa. Befejeződött „a szocializmus alapjainak lerakása”.

december 20. Az ENSZ közgyűlése leveszi napirendjéről a magyarkérdést.

63. 1963

február 24.Országgyűlési és tanácsi választások; a választók 98,9%-a a Népfrontjelöltjeire

szavaz.

március 22.Általános amnesztia az 1957-1958-ban elítéltek számára.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

április 2.Az MSZMP KB határozata a felsőoktatási intézmények felvételi rendjéről és a származás szerinti kategorizálás megszüntetéséről.

július 1-3.U Thant, az ENSZ főtitkára a kormány meghívására hivatalos látogatást tesz Magyarországon.

augusztus 20.Az utolsó magyar falut (Aporliget) is bekapcsolják az országos villamosenergia-hálózatba.

november 30.Átadják az első gyalogos-aluljárót Budapesten az Astoria Szálló mellett.

64. 1964

április 3.Magyarországi látogatása során Ny. Sz. Hruscsov Lenin-renddel és a Szovjetunió Hőse aranycsillaggal tünteti ki Kádár Jánost.

július 20.A magyar állampolgárok útlevél nélkül utazhatnak Lengyelországba.

szeptember 15.A Vatikán és a magyar kormány megállapodnak a katolikus egyház helyzetének rendezéséről.

szeptember 21.Megszűnik a vízumkényszer Magyarország és Bulgária között.

október 14.Ny. Sz. Hruscsovot elmozdítják az SZKP éléről; utóda L. I. Brezsnyev.

október 31.A budapesti Operaházban bemutatják Szokolay Sándor Vérnász című operáját.

november 12.Bemutatják Kovács András Nehéz emberek című filmjét.

november 21.Felavatják Budapesten az új Erzsébet hidat.

65. 1965

június 13.Felemelik a legalacsonyabb nyugdíjakat, a kétgyermekesek családi pótlékát, valamint a hadirokkantak és a hadigondozott családtagok járadékát.

június 30.Megalakul a Kállai Gyula vezette kormány.

november 28.A Tiszai Vegyi Kombinát felavatása Tiszaszederkényen. 1966

január 6.BemutatjákJancsó Miklós Szegénylegények című filmjét.

február 15.Megszűnik a vízumkényszer Magyarország és Jugoszlávia között.

márciusMegjelenika 6 kötetes A magyar irodalom története (főszerk. Sőtér István) utolsó kötete.

május 25-27. Az MSZMP KB határozatot hoz a gazdasági mechanizmus reformjának szükségességéről.

szeptember 29.Bemutatják Kovács András Hideg napok című filmjét.

november 11.Az országgyűlés elfogadja a választójog reformjávalfoglalkozó1966:III. tv.-t.

november 28.Nagyköveti szintre emelik az USA és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolatokat.

66. 1967

január 29.Január 1-jei visszamenőleges hatállyal bevezetik a gyermekgondozási segélyt (gyes), amely a gyermek két és fél éves koráig illeti meg az anyát; összege havi 600, illetve téesztagok esetében 500 forint.

március 6.Meghal Kodály Zoltán.

március 19.Országgyűlési és tanácsválasztások; a választók 99,7%-a a Népfrontjelöltjeire szavaz.

április 14.Az országgyűlés Losonczi Pált az Elnöki Tanács elnökévé választja, miniszter elnök Fock Jenő lesz.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

június 12.Magyarország megszakítja diplomáciai kapcsolatait Izraellel.

július 6.A Minisztertanács határozata a 44 órás munkahét fokozatos bevezetéséről.

szeptember 9.Budapesten aláírják az új szovjet-magyar barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést.

67. 1968

január 1.Érvénybe lép az új gazdasági mechanizmus.

aug. 20-21.A magyar csapatok is részt vesznek a Csehszlovákia elleni intervencióban.

68. 1969

július 1.Budapesten kalauz nélküli villamosok és autóbuszok kezdenek közlekedni.

69. 1970

március 4.Az új útlevélrendelet szerint nyugati országokba turistaként három-, látogatóként kétévente egyszer lehet utazni.

április 2.Felavatják a budapesti metró első vonalának Örs vezér tér és Deák tér közötti szakaszát.

október 14.Hatályba lép a választási rendszert módosító 1970:III. tv.

70. 1971

február 5.Meghal Rákosi Mátyás a Szovjetunióban.

április 25.Országgyűlési és tanácsválasztások; a választók 99%-a a Népfront jelöltjeire szavaz.

június 4.Meghal Lukács György.

június 15.Megkezdik a szovjet Zsiguli gépkocsik árusítását Magyarországon.

szeptember 28. A Vatikán és a magyar kormány közötti megállapodás értelmében Mindszenty József amnesztiában részesül, és elhagyja Magyarországot.

71. 1972

február 24.A kisiparosokra, magánkereskedőkre és egyénigazdálkodókra is kiterjesztik a kötelező betegbiztosítást.

április 19.Az országgyűlés módosítja az 1949-es alkotmányt (1972:I. tv.).

május 19.A cannes-i filmfesztiválon Jancsó Miklóst rendezői nagydíjjal jutalmazzák a Még kér a nép című filmjéért.

június 15.Az MSZMP KB határozata az állami oktatás fejlesztésének feladatairól.

nov. 14-15.Az MSZMP KB a gazdasági reform visszafogásáról fogad el határozatot.

72. 1973

március 15.Diáktüntetések Budapesten és Szegeden; a rendőrség több személyt előállít.

április 1.A tanulók számára valamennyi múzeum látogatása ingyenessé válik.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

május 8.Hegedüs András, Kis János, Vajda Mihály, majd később még néhány társuk kizárása a pártból.

május 16.Felavatják a kiskörei Tisza II. vízlépcsőt.

augusztus 2.Kormányhatározat arról, hogy az érettségivel nem rendelkező szakmunkások 10 hónapos előkészítés után felvételi nélkül tanulhatnak tovább a műszaki főiskolákon és egyetemeken.

október 15.A Haraszti-per kezdete.

november 2.Átadják a Barátság II. kőolajvezetéket és a százhalombattai olajfinomítót.

december 18.VI. Pál pápa üresnek nyilvánítja az esztergomi érseki széket, és Mindszenty Józsefet nyugállományba helyezi.

december 21.A diplomáciai kapcsolatok felvétele az NSZK-val.

73. 1974

február 2.VI. Pál pápa Lékai László címzetes püspököt esztergomi apostoli kormány zóvá nevezi ki.

március 19-20.Az MSZMP KB ülése; Nyers Rezsőt és Aczél Györgyöt felmentik titkári tisztségükből; Ajtai Miklós és Fehér Lajos miniszterelnök-helyetteseket nyugdíjazzák.

szeptember 1.40%-kal emelkedik a benzin ára, 25%-kal a tüzelőanyagoké.

október 17.Kihirdetik az 1974:III. tv.-t, amely állami monopóliumnak nyilvánítja a külkereskedelmet.

október 20.Izgatás vádjával letartóztatják Konrád Györgyöt és Szelényi Ivánt.

november 11.Hosszú lejáratú magyar-NSZK gazdasági és műszaki megállapodást írnak alá.

74. 1975

május 6.Bécsben meghal Mindszenty József.

május 15.Fock Jenőt Lázár György váltja fel a miniszterelnöki székben.

május 25.Átadják a zánkai úttörővárost.

június 15.Országgyűlési és tanácsválasztások; a választók 99,6%-a a Népfrontjelöltjeire szavaz.

július 3.Átadják az ország első autópályáját (M7-es).

augusztus 1.Kádár János aláírja a helsinki megállapodás záróokmányát.

75. 1976

február 12.VI. Pál pápa Lékai Lászlót esztergomi érsekké nevezi ki.

április 2.Megnyitja kapuit Budapesten a Skála Nagyáruház.

július 4.30%-kal emelkednek a húsárak.

december 31.Felavatják az észak-déli metró Deák tér és Nagyvárad tér közötti szakaszát.

76. 1977

januárHarmincnégy magyar értelmiségi felhívása aCharta ’77támogatására.

március 4.Legördül a futószalagról a 100 000. Ikarus.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

június 9.A pápa fogadja Kádár Jánost.

június 15-16. Kádár János és Nicolae Ceausescu találkozója Debrecenben ésNagyvára don.

szeptember 16. Magyarország és Csehszlovákia megállapodást ír alá egy Bős-Nagymaros közötti vízlépcső és vízi erőmű felépítéséről.

77. 1978

január 6.Cyrus Vance, az USA külügyminisztere Budapesten átadja Magyarországnak a Szent Koronát és a koronázási jelvényeket.

április 19-20.A Központi Bizottság nyugdíjazza Biszku Bélát, a dogmatikus-konzervatív erők vezéralakját, kiáll a gazdasági reform folytatása mellett, és több személycserét határoz el.

szeptemberA hétfő esti ellenzéki „repülőegyetemek” kezdete.

78. 1979

január 1.Megszűnik a vízumkényszer Ausztria és Magyarország között.

május 10.Meghal Bibó István.

július 22.Az élelmiszerek, energiahordozók és a szolgáltatások árainak 20-50%-os emelése (kenyér: 50%, fűtőolaj: 30%).

79. 1980

március 28.Az Adria-kőolajvezeték üzembe helyezése.

máj. 26.-jún. 3.Farkas Bertalan magyar űrhajós a világűrben,

június 8.Országgyűlési és tanácsválasztások; a választók 99,3%-a a Népfront jelöltjeire szavaz.

december 19.A hadkötelezettség leszállítása 18 hónapra.

80. 1981

január 1.Szerződéses és bérleti formában üzemeltethetők a kisebb kereskedelmi üzletek és vendéglátó-ipari helyek. július 1.A 42 órás munkahét (szabad szombat) bevezetése.

szeptember 9.A Minisztertanács 1982. január 1-jei hatállyal engedélyezi gazdasági munka közösségek létrehozását.

október 1.Megszűnik a forint kereskedelmi és turistaárfolyama közötti különbség.

októberMegjelenik az illegális Beszélő című folyóirat első száma.

81. 1982

január 1.Már évente egyszer utazhatnak magyar állampolgárok nyugati országokba.

március 30.Hollywoodban Oscar-díjjal jutalmazzák Szabó István Mephisto című filmjét.

április 15.Átlag 25%-kal emelkednek az energiaárak.

május 6.Magyarországot felveszik a Nemzetközi Valutaalapba (IMF).

június 5.Bűvöskocka-világbajnokság Budapesten.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

július 9.Magyarországot felveszik a Világbankba (IBRD).

augusztus 9.20-25%-kal nőnek az élelmiszerárak, köztük a kenyéré is.

november 10.L. I. Brezsnyev halála.

1983

március 23.Reagan amerikai elnök meghirdeti az űrfegyverkezési programot.

július 1.130%-kal emelkednek a lakbérek.

augusztus 18.Bemutatják az első magyar rockoperát (BródyJános-Szörényi Levente: István, *a király).*

november 3.Felavatják a paksi atomerőmű első reaktorblokkját.

december 27.Hatályba lép az országgyűlési képviselők választását módosító 1983:III. tv. (kötelező többes jelölés).

82. 1984

január 1.Megszűnnek a járások.

január 23.A fűtőolaj, villanyáram és a húskészítmények árainak 20-50%-os emelése.

május 2.Átadják a Skála Metró Áruházat Budapesten.

október 31.A 33/1984. sz. kormányrendelet decentralizálja az állam tulajdonosi jogait; az üzemek tulajdonosaivá a megalakítandó vállalati tanácsok válnak.

83. 1985

március 11.Mihail Gorbacsovot választják a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkárává.

április 2.Új helyén, a budai Várban megnyílik azOrszágos Széchényi Könyvtár.

május 2.Hatályba lép az új oktatási törvény (1985:I. tv.).

június 8.Országgyűlési és tanácsválasztások; a megválasztott parlamenti képviselők 10,5%-a független.

június 14-16.Az ellenzék tanácskozása Monoron.

október 29.Felavatják a Ferihegy 2. repülőteret.

november 22.Átadják az M5-ös autópálya első, Budapest és Ócsa közötti szakaszát.

84. 1986

március 15.Többezres tüntetés a Petőfi-szobornál és a Lánchídnál.

június 8-11.Mihail Gorbacsov látogatása Magyarországon.

július 1.70 évnél idősebbek ingyen utazhatnak a városi tömegközlekedési eszközökön.

júliusBetiltják a Tiszatáj című folyóiratot. A lap megjelenése 1987. márciusig szünetel.

októberElkészül a *Fordulat és reform.*

november 10.Magyar-amerikai megállapodás a McDonald’s éttermi hálózat kialakításáról Magyarországon.

nov. 29-30.A Magyar Írószövetség közgyűlése; az írók lázadása.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

dec. 10-15.Megalakulnak az első kereskedelmi bankok (Magyar Hitelbank Rt., Budapest Bank Rt., Unicbank Rt.).

85. 1987

március 6.II. János Pál pápa Paskai Lászlót esztergomi érsekké neveziki.

június 10.Megjelenik a Társadalmi Szerződés.

június 25-26.Az országgyűlés határozatai értelmében Lázár Györgyöt Grósz Károly váltjafel a miniszterelnöki székben; az Elnöki Tanács elnöke pedig Losonczi Pál helyett Németh Károly lesz.

augusztus 16.Üzembe helyezik a paksi atomerőmű IV blokkját. Az erőmű építése ezzel befejeződik.

szept. 16-19.Az országgyűlés új adótörvényeket fogad el, köztük a személyi jövedelemadó bevezetéséről.

szeptember 27.Lakitelken megalakul a Magyar Demokrata Fórum (MDF).

november 27.A „világútlevél” bevezetése.

86. 1988

január 1.Életbe lépnek az általános forgalmi adóról és a személyi jövedelemadóról szóló törvények.

március 15.10-20 ezer fős ellenzéki tüntetés Budapesten.

március 30.Megalakul a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz).

április 9.Bihari Mihályt, Bíró Zoltánt, Király Zoltánt és Lengyel Lászlót kizárják a pártból.

május 1.Megalakul a Szabad Kezdeményezések Hálózata.

május 20-22.Az MSZMP országos értekezlete; Kádár János leváltása, Grósz Károly fő titkárrá választása.

június 27.Több tízezres tömegtüntetés Budapesten a tervezett erdélyi falurombolás ellen.

augusztus 23.Egynapos bérsztrájk a Mecseki Szénbányáknál.

augusztus 28.Grósz Károly és Nicolae Ceau§escu találkozója Aradon.

október 10.Hatályba lép a privatizáció alapjául szolgáló társaságitörvény (1988:VI. tv.).

október 12.Megalakul a Magyar Cserkész Szövetség.

november 2.Megjelenik a Hitel című folyóirat első száma.

november 13.Megalakul a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ).

november 18.„Felújítja tevékenységét” a Független Kisgazdapárt.

november 24.Németh Miklós alakít kormányt.

december 7.Mihail Gorbacsov bejelenti az ENSZ közgyűlésén, hogy csökkentik a Magyar országon, Csehszlovákiában és Lengyelországban állomásozó szovjet csapatok létszámát.

87. 1989

január 1.Bevezetik a munkanélküli-segélyt.

január 11.Az országgyűlés elfogadja az egyesülési joggal foglalkozó 1989:II. tv.-t.

január 28.Pozsgay Imre rádiónyilatkozata 1956 átértékeléséről.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

február 10-11.Az MSZMP KB ülése. A testület bizalmat szavaz Pozsgaynak, és állást foglal a többpártrendszer bevezetése mellett.

március 15.Az ellenzéki szervezetek budapesti megemlékezésein mintegy százezren vesznek részt.

március 22.Megalakul az Ellenzéki Kerekasztal.

április 22.Feloszlik a KISZ.

április 25.Megkezdődik a szovjet csapatok részleges kivonása.

május 13.A Minisztertanács felfüggeszti a nagymarosi vízlépcső építését.

június 13.Megkezdődnek a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai a hatalom megosztásáról és a békés átmenetről.

június 16.Nagy Imre és mártírtársai újratemetése.

július 1.Hatályba lép a privatizációt előmozdító átalakulási törvény (1989:XIII. tv.).

július 6.Meghal Kádár János.

szeptember 10.Magyarország megnyitja nyugati határát a keletnémet menekültek előtt.

szeptember 18.Befejeződnek a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai.

október 5-9.Az MSZMP utolsó kongresszusa, a Magyar Szocialista Párt megalakulása.

október 23.Az 1949-es alkotmányt hatálytalanító új alaptörvény (1989:XXXI. tv.) kihirdetése és a Magyar Köztársaság kikiáltása.

október 30.Hatályba lép az új választójogi törvény (1989:XXXIV tv.) és más sarkalatos törvények a demokratikus államrendről.

november 26.Az úgynevezett négyigenes népszavazás.

december 2.Bush és Gorbacsov csúcstalálkozója Máltán.

88. 1990

január 1.Megkezdi működését az Alkotmánybíróság.

január 24.Az országgyűlés elfogadja az egyházakkal, valamintalelkiismereti és vallás szabadsággal foglalkozó 1990:IV tv.-t.

március 1.Megalakul az Állami Vagyonügynökség.

március 10.Kormányközi megállapodást írnak alá Moszkvábanaszovjet csapatok teljes kivonásáról Magyarországról 1991. június 30-áig.

március 24.Magyarország és az NSZK között megszűnik a vízumkényszer.

március 25.Az országgyűlési választások első fordulója.

április 8.Az országgyűlési választások második fordulója; a mandátumok 43%-át az MDF szerzi meg.

május 18.Rehabilitálják Mindszenty Józsefet.

május 23.Antall József (MDF) alakít kormányt.

augusztus 3.Az országgyűlés Göncz Árpádot (SZDSZ) választja köztársasági elnökké.

október 26-28.Taxisblokád Budapesten és az ország főútvonalain.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

november 6.Magyarországot felveszik az Európa Tanácsba.

89. 1991

január 7.15%-kal leértékelik a forintot.

február 15.Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia képviselői együttműködési megállapodást írnak alá Visegrádon.

június 19.Befejeződik a szovjet csapatok kivonása Magyarországról.

június 28.Feloszlatják a KGST-t.

július 1.Feloszlatják a Varsói Szerződést.

július 11.Hatályba lép a kárpótlási alaptörvény (1991:XXV tv.).

július 22.Hatályba lép az egyházi ingatlanok visszaadásával foglalkozó 1991:XXXII. tv.

aug. 16-20.II. János Pál pápa látogatása Magyarországon.

december 16.Brüsszelben aláírják az Európai Közösség és Magyarország közötti társulási szerződést.

90. 1992

március 13.Szentgotthárdon megkezdődik az Opel Astra gépkocsik gyártása.

március 30.Megkezdődik a kárpótlási jegyek kiadása.

május 25.A magyar kormány felmondja a bős-nagymarosi vízlépcsőről Csehszlovákiával kötött szerződést.

június 29.Hatályba lép a Munkavállalói Résztulajdonosi Programmal foglalkozó 1992: XLIV. tv.

július 21.10% fölé emelkedik a munkanélküliek aránya.

augusztus 26.Esztergomban megkezdődik a japán Suzuki gépkocsik összeszerelése.

augusztus 28.Hosszas parlamenti vita után hatályba lép a vállalatok központilag vezérelt kényszer-átalakításával foglalkozó privatizációs törvény (1992:LIV tv.).

91. 1993

május 11.Az országgyűlés jóváhagyja az Ukrajnával kötött alapszerződést.

augusztus 5.Megalakul a Magyar Igazság és Élet Pártja.

szeptember 4.Horthy Miklós újratemetése Kenderesen.

december 7.Az országgyűlés elfogadja az új honvédelmi törvényt (1993:CX.tv.).

december 12.Meghal Antall József miniszterelnök.

december 21.Boross Péter (MDF) alakít kormányt.

92. 1994

február 8.Magyarország csatlakozik a Partnerség a békéért programhoz.

május 8.Az országgyűlési választások első fordulója.

május 29.Az országgyűlési választások második fordulója; a mandátumok 54%-át az MSZP szerzi meg.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

június 17.Bethlen István jelképes hamvainak újratemetése a Kerepesi temetőben.

július 15.Horn Gyula (MSZP) alakít kormányt.

december 11.Önkormányzati választások.

93. 1995

március 19.Alapszerződés aláírása Szlovákiával Párizsban.

május 9.Az országgyűlés elfogadja a magánosítás gyorsításávalésegyszerűsítésével foglalkozó úgynevezett harmadik privatizációs törvényt (1995:XXXIX. tv.).

május 30.Az országgyűlés elfogadja a Bokros Lajos pénzügyminiszter által beterjesztett stabilizációs csomagtervet.

június 19.Az országgyűlés másodszor is Göncz Árpádot választja köztársasági elnökké.

november 28.Az országgyűlés engedélyezi, hogy amerikai csapatok állomásozzanak Magyar országon.

94. 1996

január 1.Hatályba lép az 1995:XCV tv. a forint konvertibilitásáról.

január 8.Meghal Grósz Károly.

február 1.Hatályba lép a médiatörvény (1996:I. tv.).

március 4.Kettészakad a Magyar Demokrata Fórum. A „szakadárok” Magyar Demokrata Néppárt néven alakítanak pártot és parlamenti frakciót.

július 3.Az országgyűlés elfogadja az 1996:LIX. tv.-t a nyugdíjkorhatár egységesen 62 évre emeléséről.

szeptember 16.Alapszerződés aláírása Romániával Temesvárott.

október 2.Megkezdődnek az „átvilágítások”.

október 14.Budapesten megnyílik a Duna Plaza, az első amerikai stílusú bevásárló- és szabadidőközpont.

november 12.Az országgyűlés elfogadja a társadalombiztosítás rendszerének és finanszírozásának átalakításával foglalkozó törvényeket (1996:LXXXVII-LXXX[X tv.).

95. 1997

január 1.Megszűnik a „turistakeret”; magyar állampolgárok korlátlanul vásárolhatnak külföldi valutát forintért.

szeptember 1.Megalakul az új szervezetű Honvéd Vezérkar.

szeptember 25.A Hágai Nemzetközi Bíróság Szlovákia és Magyarország közös megegyezésére bízza a bős-nagymarosi erőművel kapcsolatos vita rendezését.

november 16.Népszavazás a NATO-hoz való csatlakozásról; 49%-os részvétel, 85%-os támogatottság.

96. 1998

március 31.Megkezdődnek a hivatalos tárgyalások Magyarország csatlakozásáról az Európai Unióhoz.

május 10.Az országgyűlési választások első fordulója.

május 24.Az országgyűlési választások második fordulója; a Fidesz a mandátumok 38,6%-át szerzi meg. július 8.Orbán Viktor (Fidesz) alakít kormányt.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

október 18.Önkormányzati választások.

97. 1999

március 12.Magyarország a NATO teljes jogú tagja lett.

október 13.Megnyílik a frankfurti könyvvásár; Magyarország a fővendég.

98. 2000

január 1.A millenniumi év kezdete; a Parlament Kupolatermébe kerül a Szent Ko

rona.

március 29.A kormány elindítja a Széchenyi-tervnek nevezett nemzeti fejlesztési tervet.

június 6.Az Országgyűlés – augusztus 4-ei hatállyal – Mádl Ferencet választja köztársasági elnökké.

99. 2001

február 8.Lemond Torgyán József miniszter; a Kisgazdapárt több részre szakad.

február 22.Megalakul az Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem.

június 19.Az Országgyűlés elfogadja a szomszédos országokban élő magyarok támogatásával foglalkozó törvényt (ún. státus- vagy kedvezménytörvény). szeptemberMegkezdődik a magyar nyelvű oktatás a Komáromban (Komárno) megnyílt Selye János Egyetemen.

október 11.Átadják az Esztergomot Párkánnyal összekötő egykori Mária Valéria híd helyén felépített vashidat.

100. 2002

február 24.Megnyílik a Terror Háza Múzeum a volt nyilas- és ávósszékházban, az Andrássy út 60.-ban.

március 15.Az ember tragédiája díszelőadásával megnyitja kapuit az új Nemzeti Színház.

ápr. 7-21.Országgyűlési választások; a Fidesz-MDF a mandátumok 49, az MSZP a 46 és az SZDSZ az 5%-át szerzi meg.

április 27.Átadják a felújított Sándor-palotát, a köztársasági elnöki rezidenciát.

május 27.Megalakul Medgyessy Péter kormánya.

október 10.A Sorstalanság című regényével Kertész Imre elnyeri az irodalmi Nobel-díjat.

december 7.A visszavonult Paskai László helyébe II. János Pál pápa Erdő Pétert nevezi ki esztergom-budapesti érsekké.

2003

március 13.Átadják a leégett Budapest Sportcsarnok helyén felépült Budapest Sportarénát (2004-től Papp László Sportaréna).

április 13.Népszavazás az Európai Unióhoz való csatlakozásról. A szavazók 83,6%-a szavazott igennel.

október 24.A Jobboldali Ifjúsági Közösség Jobbik Magyarországért Mozgalom néven párttá alakul.

101. 2004

április 15.Felavatják a Holokauszt Emlékközpontot Budapesten.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

május 1.Magyarország az Európai Unió teljes jogú tagja lesz.

júniusMagyarország 24 képviselőt küldhet az Európai Parlamentbe. A választásokon a Fidesz 12, az MSZP 9, az SZDSZ 2, az MDF 1 mandátumot nyert.

augusztus 25.Lemond Medgyessy Péter miniszterelnök.

szeptember 29.Megalakul Gyurcsány Ferenc kormánya.

november 8.Az Országgyűlés eltörli a kötelező katonai szolgálatot.

december 5.Az alacsony részvétel miatt eredménytelenül zárul a kórház-privatizáció és a határon túli magyarok kettős állampolgársága ügyében megrendezett népszavazás.

102. 2005

március 14.Felavatják a Millenniumi Városközpontban a Művészetek Palotáját.

április 2.Meghal II. János Pál pápa.

április 19.Joseph Ratzinger német bíborost választják pápává, aki a XVI. Benedek nevet veszi fel.

augusztus 5.Az Országgyűlés Sólyom Lászlót választja köztársasági elnökké.

103. 2006

április 9-23.Országgyűlési választások. A mandátumok 48%-ával az MSZP győzött.

május 26.Gyurcsány Ferenc őszödi beszéde.

június 9.Ismét Gyurcsány Ferenc alakít kormányt.

szeptember 18.A nyilvánosságra került őszödi beszéd miatt kormányellenes tüntetők meg rohamozzák és elfoglalják az MTV Szabadság téri székházát.

október 23.Az 1956-os forradalom és szabadságharc 50. évfordulója; Budapesten ismét zavargásokra kerül sor.

104. 2007

február 2.A Fidesz képviselői lebontják a Parlament előtt felállított vaskordont.

február 15.Érvénybe lép a vizitdíjról és a kórházi napidíjról szóló rendelkezés.

augusztus 3.Megalakul a Magyar Gárda.

november 4.Meghal Kosáry Domokos történész, az MTA volt elnöke.

105. 2008

március 9.Népszavazás a kormány felsőoktatási és egészségügyi reformintézkedéseiről. A választók túlnyomó többsége a reformok leállítására, illetve visszavonására szavaz.

szeptember 15.A negyedik legnagyobb amerikai kereskedelmi bank (Lehmann Brothers) csődvédelem alá helyezésével kezdetét veszi az egész világra kiterjedő gazdasági válság.

106. 2009

február 23.Ismeretlen fegyveresek felgyújtják a tatárgyentgyörgyi cigánytelep egyik házát, s a házból kilépő apát és 5 éves kisfiát lelövik.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

március 21.Gyurcsány Ferenc bejelenti, hogy a vele szemben kialakult bizalmatlansági válság miatt lemond a miniszterelnökségről.

április 16.Bajnai Gordon alakít kormányt.

június 7.Az európai parlamenti választásokon a Magyarország számárabiztosított 22 mandátumból a Fidesz-KDNP 14-et, az MSZP 4-et, a Jobbik 3-at és az MDF 1-et szerzett meg.

107. 2010

április 9-23.Országgyűlési választások. A mandátumok 68%-ának elnyerésévelgyőzaFidesz-KDNP. május 28. OrbánViktor alakít kormányt.

június 29.Az Országgyűlés köztársasági elnökké választja Schmitt Pált.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

10. fejezet - IRODALMI KALAUZ[1]

1. A) BIBLIOGRÁFIÁK

A XX. századi magyar történelemről teljességre törekvő bibliográfia még nem készült. Az 1945 előtti korszakkal kapcsolatos historiográfiai tájékozódást ezért a Magyarország története tíz kötetben 7. (1890-1918) és 8. (1918-1945) kötetéhez csatolt részletes bibliográfiai tájékoztatók áttanulmányozásával célszerű kezdeni. Lásd Magyarország története 1890-1918. 2. köt. (Főszerk. Hanák Péter. Budapest, 1978, Akadémiai, 1282-1366.) és Magyarország története 1918-1919, 1919-1945 (Főszerk. Ránki György. Budapest, 1976, Akadémiai, 1283-1350.). Csak a magyar történetírás 1945 és 1968 közötti teljesítményét mutatja be A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945-1968 (Összeáll. az MTA Történettudományi Intézetének munkaközössége. Budapest, 1971, Akadémiai). A kötet nemcsak az önálló könyveket, hanem a folyóiratokban megjelent tanulmányokat is tartalmazza, és a jelentősebb írásokat rövid annotációk mutatják be. Időben valamivel tovább lépett, s a bibliográfiai adatok mellett historiográfiai értékelést is adott a Történettudományi Intézet néhány munkatársának 1980-as áttekintése, amely „A felszabadulás utáni évtizedek történetírása” címmel jelent meg (Századok, 1980/3. 404-494.). Az 1867 és 1918 közötti részt Szász Zoltán, az 1918 és 1945 közöttit Romsics Ignác, az 1945 utánit Gyarmati György írta. Hasonló jellegű, de csak az 1918 utáni időszakra vonatkozik és csak az 1956 után megjelent munkákra koncentrál Holger Fischer hamburgi történész historiográfiai összefoglalása (Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn. Die ungarische Geschichte von 1918 bis zur Gegenwart in der Historiographie seit 1956. München, 1982, R. Oldenbourg Verlag).

Az egyes alperiódusok közül – jól mutatva a politikailag motivált kutatások súlypontjait – az 1918-1919-es forradalmakkal és az 1956-os forradalommal és szabadságharccal foglalkozó munkákról készültek külön tematikus bibliográfiák. Az első világháború utáni forradalmakról kiadott bibliográfia (Siklós András: Az 1918-1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások. Budapest, 1964, Tankönyvkiadó) előnye, hogy a levéltári forrásokról, a sajtóról és a memoárokról is tájékoztatást ad. Hátránya – erős ideológiai elfogultságai mellett -, hogy az 1960-as évek közepe után itthon és külföldön megjelent munkák természetesen hiányoznak belőle. 1956-ról két bibliográfia is az érdeklődők rendelkezésére áll. Az első, és mára lényegében elavult 1990-ben jelent meg (1956. A forradalom kronológiája és bibliográfiája. Szerk. Varga László. Budapest, 1990, Századvég-Atlanti-1956-os Intézet). A teljességre törekvő második 1996-ban (1956 kézikönyve. 2. köt. Bibliográfia. Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet). Az utóbbi nemcsak a szakmunkákról, hanem a gazdag szépirodalmi és filmográfiai termésről is tájékoztat, s persze az egyes tételeket annotációk ismertetik.

Egy konkrét téma bibliográfiájának az összeállításához a fenti kiadványok mellett segítséget nyújtanak a Századok utolsó számában 1954-től 1984-ig évenként közölt részletes retrospektív bibliográfiák egy-egy év magyar történeti irodalmáról. Azóta ezek külön füzetekben jelennek meg. Könnyebben áttekinthetők, viszont szelektívebbek a fenti, éves bibliográfiák alapján készült ötéves szakirodalmi tájékoztatók, amelyek az 5 évenként megrendezett nemzetközi történészkongresszusokra készültek 1975-től (Études Historiques Hongroises 1975, 1980, 1985, 1990). Mindezek mellett természetesen az alább felsorolt művek közül is jó néhány tartalmaz témájába vágó irodalmi áttekintést, sőt több közülük részletes irodalmi és forrásjegyzéket.

2. B) SZINTÉZISEK ÉS TEMATIKUS ÖSSZEFOGLALÁSOK

A kortörténet jellegéből adódik, hogy a XX. század egészét átfogó összegzések egészen a legutóbbi évekig nem készülhettek. Olyan művek azonban, amelyek a század kisebb-nagyobb periódusait, előbb negyed, később fél, s legújabban háromnegyed évszázadnyi időszakokat tekintettek át, folyamatosan születtek. Ez részben a közelmúlt iránti mindig nagy érdeklődéssel, részben a közel- vagy félmúlt legitimációs potenciáljával magyarázható.

Az első olyan összegzés, amely a XX. század legalább felét tárgyalta, 1964-ben jelent meg (Magyarország története. 1-2. köt. Főszerk. Molnár Erik. Szerk. Pamlényi Ervin – Székely György). Ennek második kötete kizárólag az 1849 utáni egy évszázaddal foglalkozott, egészen az 1960-as évek elejéig követve az eseményeket.

[1] Bibliográfiai áttekintésünk célja kettős: az egyes időszakok vagy témák iránt mélyebben érdeklődő olvasó orientálása és tájékoztatás a kötet elkészítése során használt munkákról. A XX. századi magyar történelemmel foglalkozó kiadványok akárcsak megközelítő teljességű felsorolását tehát nem tartalmazza. Erre terjedelmi lehetőségünk sem volt, és tudásunkat, ismereteinket is meghaladta volna a feladat.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Noha az 1950-es évek primitív politikai pamfletirodalmához képest a kötet elmozdulást jelentett a szaktudományosság irányába, a XX. századi, s különösen az 1945 utáni fejezeteket még mindig igen erős „pártosság”, olykor leleplező, máskor apologetikus szándékjellemezte. Ezért csak azoknak ajánlható, akik a historiográfia iránt is érdeklődnek, s a modern magyar történelem mellett arra is kíváncsiak, hogy a korai kádárizmus milyen történelemszemléletet kívánt terjeszteni.

A magyar történetírás következő olyan nagy vállalkozása, amely a XX. század egy részét is felölelte, a Magyarország története tíz kötetben című – torzóban maradt – szintézis volt. A szerkesztőbizottság elnökeként ennek munkálatait Pach Zsigmond Pál irányította. Korszakunkkal az elsőként, 1976-ban megjelent 8. kötet (Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. Főszerk. Ránki György. Szerk. Hajdu Tibor – Tilkovszky Loránt) és az 1978-ban megjelent VII/1-2. kötet (Magyarország története 1890-1918. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc) foglalkozik. A 9. kötet, amely az 1945 utáni magyar történelmet lett volna hivatva bemutatni egészen az

1. as évekig, az államszocializmus megrendülése, majd összeomlása miatt már nem jelent meg. A sorozat XX. századdal foglalkozó kötetei közül a 7. kötet legtöbb fejezete – amint erre a fejezetenkénti bibliográfiai áttekintésünkben alább még visszatérünk – magas színvonalú, s ma is a legjobb összefoglalását adják egy-egy időszaknak, illetve problémának. Legfeljebb any- nyi kifogásolható, hogy a munkásmozgalom aránytalanul nagy terjedelmet kapott. Az elsőként megjelent 8. kötet viszont egyenetlen, továbbá szemléletében és értékítéleteiben inkonzisztens. Bár egy-két fejezet kivétel ez alól, a Horthy-rendszerrel szemben a kötet még mindig méltánytalanul kritikus, a Tanácsköztársasággal és általában a munkásmozgalommal szemben pedig indokolatlanul elnéző.

A következő szintézis Balogh Sándor szerkesztésében jelent meg 1985-ben (Magyarország a XX. században. Budapest, 1985, Kossuth). A „tízkötetes”-től eltérően nem állt meg 1945- ben, hanem az 1970-es évek végéig követte nyomon a magyar történelmet. Az 1919 és 1945 közötti időszakkal foglalkozó fejezeteket a kritika annak idején úgy fogadta, mint kísérletet a Horthy-rendszer ideológiai elfogultságoktól mentes, tényeken alapuló bemutatására. A késői kádárizmus ideológiai „fellazulásából” eredően ezért dicséreteket és bírálatokat is kapott. A kötet eme tulajdonsága az 1945 és különösen az 1947 utáni fejezeteket természetesen kevésbé, az 1956 utániakat pedig egyáltalán nem jellemezte. Ez utóbbi részek funkciója a kádárizmus legitimálása volt.

A kötelezően előírt ideológiai kötöttségektől mentes kortörténetírás a rendszerváltás kezdetétől, 1989-1990-től vált lehetségessé. A XX. századi magyar történelemről azóta négy szintézis készült. A Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő és Izsák Lajos által szerkesztett egyetemi tankönyv (Magyarország története 1918-1990. Budapest, 1995, Korona) először 1995-ben látott napvilágot. Ez az első olyan összefoglaló munka, amelyben 1956 már nem ellenforradalomnak, s nem is „tragikus eseménynek” vagy „októberi válságnak”, hanem forradalomnak neveztetik, s a szocialista jelző néha idézőjelek közé kerül. A kötet értékét és használhatóságát növeli, hogy a rendszerváltás alkotmány- és politikatörténeti aspektusaival is külön fejezet foglalkozik. Hátránya, hogy a gazdaság- és társadalomtörténetnek viszonylag kevés figyelmet szentel. A kötet 1997-es, második és bővített kiadásához Hanák Péter új nyitó fejezeteket írt, melyek az 1900 és 1914 közötti időszakot mutatják be, Bihari Mihály pedig a befejező részekben 1994-ig jutott el.

A másik áttekintést, amely enciklopédikus jellegű, közel félszáz szerző írta, és Kollega Tarsoly István jegyezte főszerkesztőként. Ez 1996-1997-ben jelent meg a Révai Lexikon reprint kiadásának kiegészítő köteteiként (Magyarország a XX. században. 1. köt. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. Szekszárd, 1996, Babits és 2. köt. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. Szekszárd, 1997, Babits). Az ELTE tanárai által szerkesztett és írt kötethez képest előnye, hogy részletesen foglalkozik a történelem általában kevesebb figyelemben részeltetni szokott aspektusaival (honvédelem, jogfejlődés, demográfia, egyházak stb.). Hátránya, hogy a történelem egyes dimenziói nem kapcsolódnak össze egységes egésszé, hanem – az enciklopédia műfajának megfelelően – külön életet élnek.

A fentieknél szűkre szabottabb terjedelemben ír az 1914 és 1990 közötti időszakról tankönyvében Salamon Konrád (Magyar történelem 1914-1990. Budapest, 1995, Nemzeti Tankönyvkiadó). A kötet legfőbb jellemzői a politikacentrikusság, a rövid forradalmi időszakok részletes tárgyalása, a gazdasági, társadalmi és kulturális aspektusok elhanyagolása, valamint a magyar kisebbségek helyzetének nyomon követése az 1940-es évek végéig.

E kötet első és második kiadásának megjelenése után, 2000-ben látott napvilágot Gergely Jenő és Izsák Lajos Salamon Konrádénál jóval részletesebb összegzése. Az ELTE professzorainak munkája tematikailag is sokoldalúbb Salamonénál, ám gerince mégiscsak a politikatörténet (Gergely Jenő-Izsák Lajos: A 20. század története. Budapest, 2000, Pannonica).

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A magyar nyelvű szintézisek mellett, melyek mindegyikét kézikönyvként használtuk saját ösz- szegzésünk elkészítése során, két idegen nyelvű áttekintésre is támaszkodtunk. Az egyiket a Nyugat főszerkesztőjének fia, az 1956-ban emigrált Ignotus Pál adta ki 1972-ben a Nations of the Modern World sorozatban (Hungary. New York, Washington D. C.). A korábbi századok rövid áttekintése után ez lényegében az 1848 és az 1970-es évek eleje közötti időszakot tárgyalja. Jellemzője, hogy a dualizmussal és a Horthy-rendszerrel szemben éppoly kritikus, mint az államszocializmussal szemben – beleértve a kádárizmust is. Az értékrendszer, amelynek alapjáról Ignotus – helyenként nagyon szubjektiven – ítélkezik, legközelebb a szociáldemokráciához áll.

Ignotustól eltérően a másik idegen nyelvű munka szerzője céhes történész: Jörg K. Hoensch, a saarbrückeni egyetem kelet-európai történelmet tanító professzora. Összegzése, mely előbb németül (Geschichte Ungarns 1867-1983. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1984, W. Kohlhammer), majd angolul (A History of Modern Hungary 1867-1986. London-New York, 1988, Longman) is megjelent, politikatörténeti jellegű, s a magyarul nem tudó, de Magyarország modern kori történelme iránt érdeklődő külföldiek számára készült. A kötetben tárgyalt tények és események szelekciója általában korrekt, és a szerző értékítéletei – ámbár a magyar nacionalizmus iránti empátiával legkevésbé sem vádolható – kiegyensúlyozottak.

A tág értelemben felfogott történettudomány részdiszciplínái közül a gazdaságtörténet, az állam- és jogtörténet, a hadtörténet és a magyar diplomácia története rendelkezik több korszakon átívelő kézikönyvekkel.

A dualizmus kori és a két világháború közötti gazdasági fejlődés első összefoglalása Eckhart Ferenc érdeme (A magyar közgazdaság száz éve 1841-1941. Budapest, 1941, Posner). Bár módszerei ma már helyenként elavultak, gazdag tényanyaga, világos szerkezete és közérthető nyelvezete miatt ma is jó bevezetés tárgyába. Az államszocializmus időszakának terméséből Berend T. Iván és Ránki György 1972-es – jóval ideologikusabb – áttekintése emelkedik ki (A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972, Kossuth-Közgazdasági). Ennek időhatárai 1867 és az 1960-as évek vége. A dualizmus időszaka sikertörténetként, a két világháború közötti időszak stagnálásként, az 1948 utáni pedig „a sok évtizedes gazdasági-társadalmi elmaradottság felszámolásának” megtorpanásoktól ugyan nem mentes, de egészében mégis sikeres folyamataként jelenik meg a szélesebb olvasóközönségnek szánt könyvben. Ugyanebben a szellemben készült, ámbár részletesebb Berend T. Iván és Szuhay Miklós sokáig egyetemi tankönyvként is használt szintézise (A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944. Budapest, 1975[2], Kossuth-Közgazdasági). A rendszerváltás óta egyetlen átfogó gazdaságtörténet látott napvilágot (Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Budapest, 1995, Aula). E kötetnek éppen a fele foglalkozik a reformkortól az 1956-ig terjedő időszakkal, s több mint egyharmada az 1918 utáni periódussal. A két világháború közötti és az 1945 és 1956 közötti évek ábrázolása tehát egyaránt elég részletes. Ez utóbbi fejezetek alapvetően történeti jellegűek, míg a dualizmus kori részeket a közgazdasági szempontok dominálják. 1914-gyel kezd, és egészen a rendszerváltásig követi az eseményeket egy másik – kevésbé részletes – tankönyv (Gunst Péter: Magyarország gazdaságtörténete 1914-1989. Budapest, 1996, Nemzeti Tankönyvkiadó). Kifejezetten a gazdaságpolitika iránt érdeklődők ezek mellett Csikós-Nagy Bélának, a Kádár-korszak egyik vezető gazdaságpolitikusának a szintéziséből is tájékozódhatnak (A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén. Budapest, 1996, Akadémiai). A sokáig legfontosabb gazdasági főágazatról, a mezőgazdaságról két egészen új áttekintés is az érdeklődők rendelkezésére áll (Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Orosz István-Für Lajos-Romány Pál. Budapest, 1996, Mezőgazdasági; és A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk. Gunst Péter. Budapest, 1998, Napvilág).

A gazdaságtörténeti áttekintésekhez hasonló átfogó összegzés a modernkori magyar társadalomról kötetünk írása során még nem állt rendelkezésre. Azóta – 1998 végén – viszont megjelent az első ilyen jellegő szintézis (Gyáni Gábor-Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 1998, Osiris). A kötet, amely számos új megközelítést és módszert alkalmaz, megkerülhetetlen mindazok számára, akik a XIX. század második és a XX. század első felének magyar társadalma és társadalmi problémái iránt érdeklődnek. Ugyancsak fontos Tomka Béla áttekintése a XX. századi magyar szociálpolitikáról (Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában. Budapest, 2003, Századvég).

A XX. század első felének állam- és jogtörténeti kérdései iránt érdeklődők egészen a legutóbbi időkig a Csizmadia Andor által szerkesztett egyetemi tankönyvet (Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, 1978, Tankönyvkiadó) vehették kézbe. A munka éppen annyira „pártos”, mint korának fentebb bemutatott szűkebb értelemben vett történettudományi munkái. Ideológiai elfogultságoktól mentesek viszont, s időben is tovább – 1945 helyett 1956-ig – tárgyalják a magyar alkotmány- és jogtörténet fejlődését a Mezey Barna által szerkesztett legújabb összegzések (Magyar alkotmánytörténet. Budapest, 1996, Osiris és Magyar jögtörténet. Budapest, 1996, Osiris).

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A hadtörténészek szintézise (Magyarország hadtörténete két kötetben. Főszerk. Liptai Ervin. Budapest, 1985, Zrínyi) viszonylag későn, Gorbacsov hatalomra kerülésének az évében jelent meg. A XIX. század második felével és a XX. századdal foglalkozó fejezetek – gyakorlatilag az egész 2. kötet – ennek ellenére meglehetősen elfogultak és egyoldalúak. Az egész vállalkozás alapkoncepcióját meghatározza az a historizáló attitűd, amely szerint „a szabadságharcos eszme I. Istvántól a Hunyadiak, Zrínyiek, Rákóczi, 1848-1849, 1919, az antifasiszta küzdelmek hősi harcainak során át a szocialista Magyarország mai védelmezőiig" ível (2. köt. 580.). Az 1945 utáni fejezet – nyilvánvalóan önvédelemből – szerencsére nagyon rövid, a sokkal részletesebb korábbi fejezetek tényanyaga pedig részletes és általában megbízható. A legújabb magyar hadtörténet, a

Rácz Árpád által szerkesztett, reprezentatív Nagy képes millenniumi hadtörténet (Budapest, 2000, Rubicon-Aquila) sajnos ugyancsak megállt 1945-1947-nél.

Magyarország XX. századi külpolitikájának összefoglalását Sipos Péter és Fülöp Mihály írták meg (Magyarországkülpolitikája aXX. században. Budapest, 1998, Aula). Az 1956-ig, s különösen 1947-ig terjedő időszakok részletes bemutatásához képest az 1956 utáni fejezetek vázlatosak. Nagyon hasznosan egészítik ki ezt azok az előadások, amelyek a 2006-os hungarológiai konferencián hangzottak el (Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. Szerk. Pritz Pál. Budapest,

1. Magyar Történelmi Társulat).

A társtudományok összefoglalásai közül mint hallatlan adatgazdag, pozitivista mű az 1945 előtti korszakokra ma is haszonnal forgatható Pintér Jenő ideológiai szempontból konzervatív Századunk magyar irodalma című munkája (Budapest, 1943, Stephaneum). A Sőtér István által főszerkesztett A magyar irodalom története V. (1905-1919) és VI. (1919-től napjainkig) kötetei, melyek 1964-1966-ban jelentek meg, ennek marxista párjai. Adatokban nagyon gazdagok, s a kor ideológiai elvárásainak megfelelően nagyon „pártosak". Sokkal kiegyensúlyozottabb és árnyaltabb ennél a Klaniczay Tibor szerkesztésében 1982-ben megjelent rövid, s idegen nyelveken is kiadott összefoglalás (A magyar irodalom története. Budapest, 1982, Kossuth). Ezek mellett használtuk, s az angolul olvasóknak ajánljuk Czigány Lóránt „egyszemélyes" irodalomtörténetét, amelynek éppen XIX-XX. századi fejezetei a legértékesebbek (The Oxford History of Hungarian Literature. From the Earliest Times to the Present. Oxford, 1984, Clarendon Press). A legújabb – a hagyományos kézikönyvektől alapjában különböző, egyes művek elemzéséből felépülő – irodalomtörténet három kötetéből az utolsó kettő foglalkozik a XX. századdal (A magyar irodalom történetei. II-III. köt. Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, 2007, Gondolat).

A képzőművészetek történetéről A magyarországi művészet története (főszerk. Aradi Nóra)

1. ben és 1985-ben, az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent 6. (1890-1919) és 7. (1919-1945) kötetei adják a legteljesebb képet. A szintézis nagy előnye, hogy a kötetekhez külön „képkötetek" tartoznak, amelyek az elemzett alkotások közül minden fontosat tartalmaznak. Az utolsónak tervezett 8. kötet, amelynek az 1945 utáni időszakkal kellett volna foglalkoznia, sajnos mostanáig nem jelent meg. Ezt részben pótolja Németh Lajos rövidebb, de ugyancsak gazdagon illusztrált „bevezetése" a XX. századi magyar művészetbe (Modern magyar művészet. Budapest, 1968, Corvina).

A magyar zenetörténetbe a legjobb bevezető Dobszay László Magyar zenetörténete (Budapest, 1984, Gondolat), amelynek XX. századdal foglalkozó fejezetei azonban rendkívül rövidek. A filmművészetbe és a mozi történetébe általában jó bevezető Nemeskürty István: A képpé varázsolt idő. A magyar film története és helye az egyetemes kultúrában, párhuzamos kitekintéssel a világ filmművészetére (Budapest, 1984, Magvető) című munkája.

Az irodalom, művészetek és a politikai gondolkodás rövid, de átfogó XIX-XX. századi történetét adja Szegedy-Maszák Mihály A magyarságtudomány kézikönyve című, Kósa László által szerkesztett kötetben (Budapest, 1991, Akadémiai). Ugyanebben a magyar történelemről is olvasható egy rövid áttekintés, amely Gergely András munkája. Az egész XX. századot átfogja, sőt a XIX. századi előzményekről is ír a magyar nemzeteszme és nacionalizmus történetét bemutató nagymonográfiájában Gyurgyák János. Munkája elsősorban a modern magyar politikai gondolkodás iránt érdeklődők számára nélkülözhetetlen (Ezzé lett magyar hazátok. Budapest, 2007 Osiris).

A több korszakot tárgyaló átfogó munkákon belül külön csoportot képeznek azok, amelyek 1945-öt vízválasztóként felfogva a „szocialista Magyarország" első néhány évtizedét tekintik át. Ezek sorát a Balogh Sándor és Jakab Sándor által szerkesztett és részben írt A magyar népi demokrácia története 1944-1962 című szintézis (Budapest, 1978, Kossuth) nyitotta meg, amely a bel- és külpolitika mellett a gazdasági és kulturális

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

élet fejleményeivel is foglalkozik. A Magyarországon akkor általános felfogásnak megfelelően 1945 az ország „felszabadulásának" és a „népi demokratikus hatalom megszületésének" éveként, 1956 „ellenforradalomként", az 1956 utáni időszak pedig a „szocialista társadalmi rend győzelmeként" ábrázoltatott. A magyar származású Bennett Kovrig egy évvel később megjelent munkája (Communism in Hungary. From Kun to Kádár. Stanford, 1979, Hoover Institution Press) ezzel szemben a Nyugaton és a magyar emigrációban szokásos felfogásnak megfelelően kritikusan – a Szovjetunió mint hódító nagyhatalom meghatározó szerepét kidomborítva, az 1948 utáni rendszert totalitarianizmusként, 1956-ot pedig forradalomként értékelve – tekintette át az ország 1945 és 1975 közötti történetét. Bár megjelenése óta több mint negyedszázad telt el, adat- és szempontgazdagsága miatt Kovrig monográfiája ma is haszonnal forgatható. Ugyanebben a szellemben készült a szintén magyar származású Charles Gati rövidebb és esszéisztikusabb, éppen ezért könnyebben emészthető 1986-os áttekintése (Hungary and the Soviet Bloc. Durham, 1986, Duke UP), amely azóta magyarul is olvasható (Magyarország a Kreml árnyékában. Budapest, 1990, Századvég). Nigel Swain összefoglalása (Hungary. The Rise and Fall of Feasible Socialism. London-New York, 1992, Ver- so) elsősorban gazdaságtörténeti és társadalompolitikai fejezetei miatt érdemel figyelmet. A rendszerváltás óta magyar szerzőktől és Magyarországon is jelentek meg a nyugati történeti és politológiai irodalom terminológiáját használó és kommunista párti egyoldalúságoktól mentes összefoglalások. Ezek sorát Szerencsés Károly érettségizőknek szánt tömör áttekintése nyitotta meg 1990-ben (Magyarország története a II. világháború után 1945-1975. Budapest, 1990, Ikva). Ennél – kivéve a Kádár-korszakot – részletesebb, és röviden a rendszerváltás kezdeti, 1989-1990- es szakaszával is foglalkozik Izsák Lajos egyetemistáknak szánt összefoglalása (Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944-1990. Budapest, 1998, Kulturtrade). Szociológiai és társadalompszichológiai szempontjai, valamint hosszú idősorai révén a fenti munkákat hasznosan és üdítően egészíti ki Hankiss Elemér Kelet-európai alternatívák (Budapest, 1989, Közgazdasági) című munkája, amely – címével ellentétben – valójában Magyarország 1945 és 1989 közötti történetének néhány aspektusával foglalkozik. Az államszocializmus időszaka mellett az 1989 és 2004 közötti politikai viszonyok alakulását is áttekinti Bihari Mihály Magyar politika *1944*-2004 (Budapest, 2005, Osiris) című, tankönyvszerű összegzésében.

A tematikus összefoglalások kategóriáján belül több kötet tárgyalja a kor gazdaságtörténetét. Az első kiegyensúlyozott áttekintést Berend T. Iván írta (A szocialista gazdaságfejlődése Magyarországon 1945-1968. Budapest, 1974, Kossuth-Közgazdasági). Ennél újabb, részletesebb és az 1956 utáni fejlődést illetően is kritikusabb Pető Iván és Szakács Sándor nagy munkájának (A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985) az első kötete: Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945-1968 (Budapest, 1985, Közgazdasági). A Honvári által szerkesztett szintézis mellett erre is mint kézikönyvre támaszkodtunk. Az 1945 utáni társadalmi átalakulás és fejlődés tanulmányozására Valuch Tibor modern szempontú, adatgazdag és a maga kategóriájában úttörő jellegű összefoglalását (Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2001, Osiris) ajánljuk, amely igen jól egészíti ki Gyáni Gábor és Kövér György reformkor és 1945 közötti magyar társadalomtörténetét. Külpolitikáról német nyelven olvasható viszonylag részletes áttekintés (Georg P Hefty: Schwerpunkte der Aussenpolitik Ungarns1945-1973. München, 1980, tuduv-Studien). Az oktatás és a kultúra helyzetéről röviden és „elkötelezetten" tájékoztat Köpeczi Béla tanulmánykötete (A magyar kultúra útja 1945-1985. Budapest, 1986, Kossuth), amelynek az értékét növelik viszont a függelékként közölt statisztikai táblák. Ennél teoretikusabb igényű, ám ugyancsak „pártos" Vitányi Iván tanulmányokból összeállított áttekintése (Vitairat a mai magyar művelődésről. Budapest, 1983, Gondolat). Csak az oktatásüggyel foglalkozik a Nevelésügyünk húsz éve 1945-1964 című tanulmánykötet (Szerk. Simon Gyula, Budapest, 1965, Tankönyvkiadó) és Simon Gyula-Szarka József: A magyar népi demokrácia nevelésügyének története (Budapest, 1965, Tankönyvkiadó). A felsőoktatásról ezek mellett kézbe vehető még Ladányi Andor: Mennyiségi fejlődés és strukturális változások: a felsőoktatás útja a felszabadulás után (Budapest, 1989, Tankönyvkiadó-Oktatáskutató Intézet). A katolikus egyház és az állam viszonyának tanulmányozásához jól hasznosítható Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon 1944-1971 (Budapest, 1985, Kossuth) című kismonográfiája. Az irodalmi életre, az egyes műfajok helyzetére és a szerzők teljesítményére lásd – többek között – Pomogáts Béla enciklopédikus jellegű munkáját (Az újabb magyar irodalom 1945-1981. Budapest, 1982, Gondolat) és Kulcsár Szabó Ernő teoretikusabb, műközpontúbb és értékelvűbb szintézisét (A magyar irodalom története 1945-1991. Budapest, 1993, Argumentum). Az irodalompolitikáról és az irodalmi életről nagyon informatív és tanulságos Standeisky Éva kötete (Gúzsba kötve. A kulturális élet és a hatalom. Budapest, 2005, 1956-os Intézet, ÁBSZL). A zenekultúra 1945 utáni alakulásáról legjobb Breuer János monográfiája (Negyven év magyar zenekultúrája. Budapest, 1985, Zeneműv). A filmművészetről Nemeskürty általános munkája mellett Nemes Károly: Sodrásban... A magyar film 25 éve 1945-1970 (Budapest, 1972, Gondolat) című monográfiáját ajánljuk. A filozófiai és általában a társadalomtudományos gondolkodás 1945 és 1970-es évek közepe közötti történetéről világos áttekintést ad Hanák Tibor: Az elmaradt reneszánsz. A marxistafilozófia Magyarországon (München, 1979, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem) című kötetében. A sport és a testnevelés történetéről eligazít Földes Éva-Kun László-Kutassi László: A magyar testnevelés és sport története (Budapest, 1989[3], Sport).

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

3. C) SEGÉDKÖNYVEK

Az értékítéleteikkel többé vagy kevésbé orientálni akaró átfogó és tematikus összegzések mellett számos olyan segédkönyv áll a XX. századi magyar történelem iránt érdeklődők rendelkezésére, amelyek kizárólag vagy döntően elsődleges tények (adatok, dátumok) közlésére korlátozódnak. Ezek közül az egyik legfontosabb a Benda Kálmán főszerkesztésében 1982-ben megjelent Magyarország történeti kronológiája, amelynek 3. (1848-1944) és 4. (1944-1970) kötete foglalkozik korszakunkkal. Hasznosan egészíti ezt ki a Seifert Tibor által kiadott folytatás: a Magyar történeti kronológia 1971-1990 (Budapest, 1994, Ikva). Ehhez foghatóan fontos és hasznos néhai Bölöny József munkája az 1848 utáni magyar kormányok összetételéről, amely először 1974-ben jelent meg, utoljára pedig 1992-ben, Hubai László kiegészítéseivel (Magyarország kormányai 1848-1992. Budapest, 1992, Akadémiai). Ebből minden kormány pontos hivatali ideje, a kormányátalakítások, valamint a kormánytagok legfontosabb életrajzi adatai megtudhatók.

A Bán Péter által szerkesztett Magyar Történelmi Fogalomtár két kötetének (Budapest, 1989, Gondolat) tárgya az egész magyar történelem. Mint ilyen a XX. század iránt érdeklődők számára is hasznos, ámbár korántsem tartalmazza az összes fontos fogalmat. A kor fontosabb szereplőinek rövid életrajzait a Magyar Életrajzi Lexikon (főszerk. Kenyeres Ágnes) immár 4 kötete (1967, 1967, 1981, 1994) tartalmazza. A miniszterelnökök értékelő mozzanatoktól sem mentes részletesebb biográfiái pedig a Magyarország miniszterelnökei 1848-1990 (Szerk. Dús Ágnes. Budapest, 1992, Cégér) című kötetben találhatók meg. A Rácz Árpád által szerkesztett, rendkívül ízléses és sok képpel illusztrált Nagy képes millenniumi arcképcsarnok (Budapest, 1999, Rubicon-Aquila) 100 portréjából 30 ismerteti a XX. század legkiemelkedőbb magyar politikusainak az életútját. A magyar országgyűlések történetét tekinti át, és a legfontosabb törvényeket ismerteti Dobszay Tamás, Estók János, Salamon Konrád, Szerencsés Károly és Tombor László sok képpel illusztrált összefoglalása (Tisztelt Ház! A magyar országgyűlések története 1848-1998. Budapest, 1998, Puskás Tivadar Távközlési Technikum). Egészen páratlan vállalkozás az a háromkötetes fotóalbum, amely Magyarország 1867-tól napjainkig terjedő történetét mutatja be rendkívül gazdag és jól válogatott anyag alapján (Magyarország története képekben. I—III. köt. Szerk. Gyurgyák János. Budapest, 2008, Osiris).

Az e századi gazdasági és társadalmi, sőt részben a kulturális fejlődés minden kommentár nélküli legfontosabb adatai a Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen (Budapest, 1996,

KSH) című kézikönyvben találhatók meg. Az oktatásügy történetéről az 1000 éves a magyar iskola 996-1996 című (Szerk. Balogh László. Budapest, 1996, Korona) kötet nyújt adatszerű eligazítást. Ennek legnagyobb része az 1867 utáni időszakkal foglalkozik. A felsőoktatási intézmények történetének legfontosabb, almanachszerűen feldolgozott adatai a Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái című kötetben (Szerk. Szögi László. Budapest, 1994, Művelődési és Közoktatási Minisztérium) találhatók meg. A Magyar Tudományos Akadémia története iránt érdeklődők A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825-1975 című jubileumi kiadványt (Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1975, Akadémiai) lapozhatják fel. Az olimpiai játékok magyar nyerteseire lásd Ivanics Tibor-Bende István: Athén Atlanta. Az olimpiai játékok magyar érmesei 1896-1996 (Budapest, 1996, Gratis Plusz).

Az 1920-ban leszakadt magyarság napjainkig terjedő történetéről számos részmonográfia áll rendelkezésre. Ezekről, valamint a magyar kisebbségek és szórványok XX. századi történetének legfontosabb gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális fejleményeiről, továbbá Magyarország szomszédságpolitikájáról részletes és igen plasztikus képet rajzol az illusztrációkkal is gazdagon ellátott Kisebbségi magyar közösségek a 20. században (Budapest, 2008, Gondolat) című sokszerzős kötet, melyet Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László szerkesztett.

4. D) TEMATIKUS ÉS RÉSZMUNKÁK FEJEZETENKÉNT

4.1. I. A „boldog békeidők”

A századvég és századelő első értékelését Szekfű Gyula adta először 1920-ban, majd 1938-ig még ötször, s 1989-ben ismét kiadott Három nemzedék című munkájában. Ennek célja részben a trianoni katasztrófára való válaszkeresés, részben az útmutatás volt. Tudatosan vállalt ideológiai funkciója következtében Szekfű munkája tulajdonképpen nem a múltat megérteni és megértetni akaró történetírás, hanem a történelmet a szerző eleve meglévő válaszai szerint értelmező – egyébként igen invenciózus – történetpolitikai esszé kategóriájába tartozik. A könyv vezérmotívumának a dualizmus időszakának hanyatlásként való bemutatása és a „túltengő”

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

liberalizmussal szemben a konzervatív értékek piedesztálra emelése tekinthető. Ennél jóval szakszerűbb és politikamentesebb, de lényegében ugyanilyen konzervatív, s ebből következőleg radikalizmus- és forradalomellenes szellemű a Hóman Bálinttal közösen írt Magyar Történet először 1936-ban megjelent V. kötetének XIX. és XX. századdal foglalkozó „hetedik könyve" (Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar Történet. 5. köt. Budapest, 1936, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda). Szekfű kortörténeti elemzéseit tehát ahhoz hasonló kritikával ajánlatos kezelni, mint az 1945 utáni magyar történetírás korszakunkkal foglalkozó számos „pártos" szellemiségű termékét.

Kevésbé programatikus és ezért körültekintőbb forráskritika nélkül használható egy másik kortárs, Gratz Gusztáv adatgazdag munkája (A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918. 1-2. köt. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság). Gratz, aki Szekfűtől eltérően nem a történészi pályát cserélte fel politikusira, hanem a politikusit történészire, klasszikus kormányzattörténetet írt. Aki a kormánypolitika, elsősorban a belpolitika részletei iránt érdeklődik, még ma is jól teszi, ha először az ő összegzéséhez nyúl. (A két kötet – kiegészítve az 1918-1919-es forradalmakról írott harmadik kötettel – 1992-ben az Akadémiai Kiadó gondozásában reprint-ként újra megjelent.) A munka gazdaságtörténeti fejezetei viszont rövidek és elnagyoltak, a szellemi-kulturális élet pedig, amely Szekfűnél külön fejezet, teljesen hiányzik. Gratz Gusztávhoz hasonlóan liberális szellemű, ám sokkal kevésbé adatgazdag Pethő Sándor munkája (Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története. Budapest, 1925, Eciklopédia).

Az 1945 utáni összegzések közül általában a már említett 7. kötetet ajánljuk a mélyebben érdeklődők számára. A rövidebb és könnyedebb olvasmányt keresők kézbe vehetik Merényi

László Boldog békeidők. Magyarország 1900-1914 című (Budapest, 1978, Gondolat) gazdagon illusztrált, ám vázlatos és főleg politikatörténeti áttekintését. A problémaérzékenyeknek ajánljuk Hanák Péter Magyarország a Monarchiában című tanulmánykötetét (Budapest, 1975, Gondolat) és A dualizmus korának történeti problémái című füzetét (Budapest, 1971, Tankönyvkiadó). Kifejezetten a politikai rendszer jellegére és a parlamentarizmusra lásd még Gerő András: Az elsöprő kisebbség című – erősen történetszociológiai jellegű – munkáját (Budapest, 1988, Gondolat). A dualista rendszer szerkezetét és működését legújabban Kozári Mónika foglalta össze logikusan felépített, tankönyvszerű áttekintésében (A dualista rendszer 1867-1918. Budapest, 2005, Pannonica Kiadó).

A fentebb említett gazdaságtörténeti összefoglalások mellett A „boldog békeidők" gazdasági alfejezetének megírása során nagyban támaszkodtunk Katus László Vörös Antallal közösen írt Magyarország gazdasági fejlődése 1890-1914 című munkájára, amely a „tízkötetes" VII/1. kötetének fejezeteként (263-401.) jelent meg, továbbá Kövér György nagyobb időszakot átfogó és ismeretterjesztő jellegénél fogva jegyzetek nélküli, mégis nagyon szakszerű Magyar Históriakötetére (Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848-1914. Budapest, 1982, Gondolat). A magyar gazdaság fejlettségi szintjére, illetve növekedési ütemére lásd külön László Katus: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism 1867-1913. A Quantitative Analysis. Studia Historica Academiae Scientarum Hungaricae. No. 62. Budapest, 1970, Akadémiai, 35-127. és Paul Bairoch: Europe's Gross National Product 1800-1975. Journal of European Economic History, 1976. No. 2. 273-340.

A modern magyar oktatási rendszer kialakulásának és elveinek nyomon követésére nagyon alkalmas Hajdú János „Felsőbb oktatásügy és tömegnevelés" című rövid tanulmánya a Magyar Művelődéstörténet V., Az új Magyarország című kötetében (Főszerk. Domanovszky Sándor. Budapest, 1943, Révai). Ennél sokkal adatgazdagabb, viszont csak a XIX. század végét és a XX. század elejét, tehát éppen korszakunkat fogja át a kiváló statisztikus, Laky Dezső „Adalékok Magyarország kulturális viszonyainak újabb kori fejlődéséhez" című tanulmánya A magyar tudománypolitika alapvetése című (Szerk. Magyary Zoltán. Budapest, 1927, Egyetemi Nyomda, 21–56.) tanulmánygyűjteményben. Ugyanebben a kötetben a magyar tudományos élet intézményrendszerének szerkezetéről és XIX. századba visszanyúló gyökereiről is kimerítő eligazítást talál az érdeklődő. Ezekhez képest kevésbé adatszerű, viszont elvibb és értékelő mozzanatokban gazdagabb Szabó Miklós „A közoktatás fejlődése" és „A tudományos fejlődés" című alfejezete a „tízkötetes" VH/2. kötetében (873-913.). Közvetlenül az első világháború előtti helyzetre vonatkozik az 1920-as magyar békedelegáció igen sokoldalú, de kizárólag statisztikai jellegű – angol, francia és magyar nyelvű – összeállítása az oktatási intézmények kategóriák, tanítási nyelvek és fenntartók szerinti megoszlásáról (Les négotiations de la paix hongroise. Tome III/A. Budapest, 1920, Hornyánszky, 202-305.).

A társadalomtörténeti alfejezet megírásához Hanák Péter „Magyarország társadalma a századforduló idején" című nagylélegzetű esszéje (VII/1. köt. 403-515.) szolgált kiindulópontul. Emellett haszonnal forgattuk John Lukacs: Budapest, 1900. A város és kultúrája című (Budapest, 1991, Európa), több szokatlan szempontot is tartalmazó és olvasmányos körképét. A főváros mindennapjairól Gyáni Gábor kötete (Hétköznapi Budapest.

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Budapest, 1995, Városháza) tájékoztat. Számos társadalomtörténeti kérdés mélyebb megismerését segíti elő A magyar ugar. A kiegyezéstől a II. világháborúig (Szerk. Léderer Pál. Budapest, 1991, T-Twins) című szövegválogatás, amely kortársak szociografikus és mai történészek társadalomtörténeti jellegű írásainak a gyűjteménye. Ugyanilyen jellegű, ám terjedelmesebb és teoretikusabb igényű a Magyarország társadalomtörténete I. A reformkortól az első világháborúig. 1-2. köt. (Szerk. Kövér György. Budapest [1998], Nemzeti Tankönyvkiadó) című összeállítás. Az egyes társadalmi rétegekkel foglalkozó munkák közül kiemelkedik a Szabó István által szerkesztett kétkötetes A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914 című (Budapest, 1972², Akadémiai) tanulmánygyűjtemény. A zsidóságra lásd Venetianer Lajos 1922-es munkáját, illetve ennek reprint kiadását:

A magyar zsidóság története (Budapest, 1986, Könyvértékesítő) és William O. McCagg: Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary (Boulder, 1972, Columbia UP). A zsidóság asszimilációjára, illetve a zsidó és keresztény középosztály viszonyára alapvetőek és úttörő jellegűek Karády Viktor tanulmányai, amelyek ma már kötetbe gyűjtve is olvashatók (Zsidóság, polgárosodás, asz- szimiláció. Budapest, 1997, Cserépfalvi). Az irodalombarátok emellett számos irodalmi értékű önéletrajzból is kielégíthetik a magyar társadalom egy-egy rétegének élete iránti érdeklődésüket. Az arisztokrácia belső világára legjobb Bánffy Miklós Erdélyi trilógiája (Megszámláltattál, Híjával találtattál, Darabokra szaggattatol), amelyek közül az első 1982-ben új kiadásban is megjelent. A zsidó nagypolgárság identitásváltására Hatvany Lajos Urak és emberek, valamint Lesznai Anna Kezdetben volt a kert című munkáját ajánljuk. A keresztény magyar középpolgár életmódjáról és mentalitásáról Márai Sándor írta a leghitelesebb beszámolót (Egy polgár vallomásai), a dzsentriéről pedig többek között Babits Mihály (Halálfiai). A munkásság iránt érdeklődők Kassák Lajos önéletrajzát (Egy ember élete), a birtokos parasztság iránt érdeklődők – Móricz munkái mellett – Németh László korai írásait – például a Horváthné meghal címűt -, a szegényparasztságra kíváncsiak pedig Illyés önéletrajzi ihletésű szociográfiáját (Puszták népe) és Mórictól A boldog embert vehetik kézbe. A magyar települések sajátos típusának, a tanyáknak a történetére lásd A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok (Szerk. Pölöskei Ferenc-Szabad György. Budapest, 1980, Akadémiai).

A „Társadalmi és politikai feszültségek" című alfejezet megírásakor általában a 7. kötet Do- mányos István, Hanák Péter és Pölöskei Ferenc által jegyzett részeire, valamint Szekfű Gyula és Gratz Gusztáv idézett munkáira, továbbá Andrew C. János: The Politics of Backwardness in Hungary 1825-1945 című (Princeton, 1982, Princeton UP) – a honi történettudományos gondolkodás által egészen a legutóbbi időkig kevéssé reflektált – monográfiájának III. és IV. fejezetére támaszkodtunk. A dzsentri-, illetve zsidókérdéshez ezenkívül nagyon hasznos a Hanák Péter által összeállított Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus című kötet (Budapest, 1984, Gondolat), amely egyebek mellett tartalmazza Bibó István ezzel kapcsolatos klasszikus tanulmányát – ugyanez természetesen a berni és a budapesti „Bibó Összes"-ben is megtalálható –, valamint a Huszadik Század 1917-es körkérdéseire adott válaszokat. Lásd továbbá Kovács M. Mária: Liberal Professions & Illiberal Politics című (Washington D. C., New York, 1994, Oxford UP) munkájának I. és II. fejezetét. A magyarországi antiszemitizmus történetéről jó áttekintés németül Rolf Fischer: Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939 (München, 1988, R. OldenbourgVerlag). Ennél jóval nagyobb forrásbázisra támaszkodik Gyurgyák János új és rendkívül adatgazdag „probléma-története" (A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, 2001, Osiris), amelyet elsősorban a politikai gondolkodás iránt érdeklődőknek ajánlunk. Az értelmiség megosztottságára és vitáira lásd Litván György: Magyar gondolat – szabad gondolat (Budapest, 1978, Magvető), kifejezetten a polgári radikálisokra pedig Pók Attila: A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása (Budapest, 1990, Akadémiai) című munkáját. A parasztmozgalmakról és -pártokról Bodrogközi Zoltán közölte az első áttekintést (A magyar agrármozgalmak története. Budapest, 1929, Egyetemi Nyomda). Az újabb, de mára több szempontból elavult irodalomból adatgazdagsága miatt többek között a Földmunkás- és parasztmozgalmak Magyarországon 1848-1948 című két kötetes tanulmánygyűjteményt (Szerk. Pölöskei Ferenc-Szakács Kálmán. Budapest, 1962, Táncsics) lapozhatja fel az érdeklődő. Az agrárszocializmus eszmetörténetére legjobb Farkas József: „Ne legyen többé se úr, se szolga!" Az agrárszocializmus eszmevilága (Budapest, 1989, Kossuth) című monográfiája. A főleg paraszti kivándorlásra lásd Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880-1940 (Budapest, 1982, Akadémiai). Átfogó, modern feldolgozás a parasztság egészének politikai mozgalmairól sajnos nem áll rendelkezésre. A munkásság politikai szervezkedéséről viszont annál több készült. A szociáldemokrata irányzat kialakulásáról például S. Vincze Edit munkájából (A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei 1890-1896. Budapest, 1961, Kossuth) és Erényi Tibor tanulmánykötetéből (Szocializmus a századelőn. Budapest, 1979, Kossuth), a kereszténységszocialista irányzatról pedig GergelyJenő adatgazdag nagymonográfiájának (A kereszténységszocializmus Magyarországon 1903-1923. Budapest, 1977, Akadémiai) első fejezeteiből tájékozódhat az érdeklődő. Valamennyi párt történetének tanulmányozásához alapvető A magyar polgári pártok programjai 1867-1918 (Szerk. Mérei Gyula. Budapest, 1971, Akadémiai) című dokumentumgyűjtemény. A szociálpolitika, illetve társadalombiztosítás kérdéseiről rövidsége ellenére is

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

informatív áttekintést ad Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon című füzetében (Budapest, 1994, Történettudományi Intézet). A dualizmus kori nemzetiségi kérdés problematikájába elsősorban még ma is Kemény G. Gábor törvény- és egyéb dokumentumrészletekkel gazdagon elegyített feldolgozása a legjobb bevezetés (A magyar nemzetiségi kérdés története I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790-1918. Budapest, 1946, Gergely R.). Emellett használtuk és további olvasmányként ajánljuk Katus László kizárólag korszakunkkal foglalkozó fejezetét (A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején) a VII/2. kötetből (1003-1064.), valamint Baka András eszmetörténeti áttekintését (Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai. Budapest, 1990, Közgazdasági).

A századelő kulturális életéről a konzervatív áramlatok iránti negatív elfogultságai és bonyolult szerkezete ellenére Horváth Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története 1896-1914 című monográfiája (Budapest, 1961, Gondolat) adja a legteljesebb körképet. Ideológiai szempontból ennek konzervatív ellenpárja, adatszerűsége miatt viszont ugyancsak hasznos Pintér Jenő idézett irodalomtörténetének bevezetése (11-162.), amely a könyvkiadás, hírlapok, színészet és irodalmi társaságok történetével kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat tartalmazza. A kiadói tevékenységre lásd még ezenkívül Magyary Zoltán 1923-as cikkét (A magyar szellemi élet válsága), amely utóbb a szerző A magyar tudományos nagyüzem megszervezése című (Pécs, 1931, Danubia) kötetében is megjelent (11-29.), valamint Dersi Tamás sajtótörténeti tanulmányait (Századvégi üzenet. Budapest, 1973, Szépirodalmi). Az irodalmi irányzatok iránt érdeklődőknek ezek mellett ajánljuk Szerb Antal több kiadást megért Magyar irodalomtörténetének és Farkas Gyula: A magyar irodalom története című munkájának (Budapest, 1934, Káldor) utolsó fejezeteit. A képző- és zeneművészet helyzetéről az idézett kézikönyvekből tudhat meg többet az érdeklődő, és aki a XIX. századi gyökerekre kíváncsi, az a Magyar Művelődéstörténet 5. kötetének festészettel (Petrovics Elek), szobrászattal (Lyka Károly), építészettel (Bierbauer Virgil) és zenekultúrával (Prahács Margit) foglalkozó fejezeteit is haszonnal forgathatja. Az operett történetét áttekinti Gál György Sándor és Somogyi Vilmos (Operettek könyve. Az operett regényes története. Budapest, 1959, Zeneműkiadó), a népies műdalokét és nótákét pedig Tiboldi József (A magyar népdal családfája. Budapest, 1936, Rózsavölgyi), illetve legújabban Sárosi Bálint (Cigányzene. Budapest, 1971, Gondolat). A színházi életről általában jó áttekintést írt Nagy Ildikó „Polgárosuló színház a polgári Budapesten” címmel. In A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890-1945. Szerk. Lackó Miklós (Budapest, 1994, MTA Történettudományi Intézete, 191-216.). A mozi kezdeteire lásd Nemeskürty István idézett munkáját, a sportra pedig a B) részben ugyancsak említett sporttörténeti összefoglalást. A századvég és századelő kulturális életének kizárólag a magaskultúrával foglalkozó egyik legutóbbi összegzését Szabó Miklós írta meg a VH/2. kötetben (953-1002.) Szabó ideológiai szempontból liberáldemokrata megközelítése mellett érdemes megismerkedni John Lukacs már idézett – a mindennapi élet kultúrájával is foglalkozó és a konzervativizmus értékszempontjait érvényesítő – Budapest-történetével.

A történelmet emberek csinálják. Ezért érthető, hogy a történetírás ősi műfaja, a biográfia iránt ma is nagy az érdeklődés. A századelő irányadó nagy politikusai közül modern biográfia mindeddig azonban csak Tisza Istvánról készült – igaz, róla három is. Az elsőt, amely a Magyar História című népszerűsítő sorozatban jelent meg, Pölöskei Ferenc írta (Tisza István. Budapest, 1985, Gondolat). Ajegyzetekkel is ellátott másodikat pedig Vermes Gábor (Tisza István. Budapest, 1994, Századvég). Előbbi a könnyedebb, utóbbi a nehezebb olvasmányokat kedvelőknek ajánlható. A harmadik munka, amelyet – túlzott empátiával – Tőkéczki László írt (Tisza István. Budapest, 2000, Kairosz), nem életrajz, inkább eszmetörténeti portré. Tisza ellenfeleiről,

Apponyi Albertről vagy Andrássy Gyuláról nincs kézbe adható életrajz. A munkásmozgalom kiemelkedő alakjairól viszont számos biográfia készült. Ezek közül különösen Litván György Szabó Ervinről (Szabó Ervin, a szocializmus moralistája. Budapest, 1993, Századvég) és Varga Lajos Garami Ernőről írott biográfiája (Garami Ernő. Politikai életrajz. Budapest, 1997, Napvilág) emelkedik ki. Az úri Magyarország polgári radikális kritikusáról, Jászi Oszkárról két életrajz áll az érdeklődők rendelkezésére. Pelle Jánosé rövidebb, esszéisztikusabb és kritikusabb (Jászi Oszkár. Életrajzi, eszme- és kortörténeti esszé. Budapest, 2001, XX. Század Intézet), Litván Györgyé részletesebb, szakszerűbb és empatikusabb (Jászi Oszkár. Budapest, 2003, Osiris). A memoárok, visszaemlékezések közül kettőre hívjuk fel a figyelmet. Andrássy Gyuláéra (Diplomácia és világháború. Budapest, 1921, Légrády Testvérek és 1990, Göncöl-Primusz) amely a Monarchia külpolitikájára és a háború okaira is jó forrás, valamint Apponyi Albertéra, akié inkább egy jezsuita nevelésben részesült konzervatív beállítottságú, a 67-esség tól a 48-asságigjutó arisztokrata politikus pályája miatt érdekes (Élmények és emlékek. Budapest, 1933, Athenaeum).

4.2. II. Háború, forradalmak, ellenforradalom – Trianon

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Magyarország első világháborús részvételéről az egyik első átfogó munkát Julier Ferenc vezérkari tiszt – az eseményeknek maga is aktív résztvevője – tette közzé (1914-1918. A világháború magyar szemmel. Budapest, 1933, Magyar Szemle Társaság). A hadi eseményeket és a belpolitikai kérdéseket egyaránt részletesen tárgyalja a téma legújabb feldolgozása, amelyet Galántai József írt (MagyarországaI. világháborúban 1914-1918. Budapest, 1974, Akadémiai). A nagyhatalmak Monarchia-politikájára lásd még a Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században (Szerk. Rom- sics Ignác. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány) című kötet I. fejezetének Hajdu Tibor (Oroszország), Pásztor Péter (Franciaország), L. Nagy Zsuzsa (Olaszország), Jeszenszky Géza (Anglia) és Taraszovics Sándor (Egyesült Államok) által írt fejezeteit. Az újabb irodalomból figyelmet érdemel Bihari Péter munkája (Lövészárkok a hátországban. Budapest, 2008, Napvilág), amelyben a középosztály belső ellentéteit és ezzel összefüggésben az antiszemitizmus háború alatti felerősödését vizsgálja, valamint a Magyarország az I. világháborúban (Budapest, 2010, Kossuth) című többszerzős és pazarul illusztrált, ismeretterjesztő jellegű összefoglalás.

A két forradalom történetét először Gratz Gusztáv foglalta össze kétkötetes dualizmustörténetének folytatásaként (A forradalmak kora. Magyarország története 1918-1920. Budapest, 1935, Magyar Szemle Társaság). A konzervatív-liberális szempontú, tehát a forradalmak mellett a fehérterrorral szemben is kritikus összegzés az Akadémiai Kiadó gondozásában 1992-ben reprintként újra megjelent, tehát bárki számára könnyen hozzáférhető. Az időszak marxista beállítottságú értékelését Hajdu Tibor végezte el két, hatalmas anyagot felvonultató nagymonográfiájában (Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Budapest, 1968, Kossuth; és A Magyarországi Tanácsköztársaság. Budapest, 1969, Kossuth). Ezeknél kritikusabb szemléletű és új anyagokat feltáró szakmai összefoglalások az elmúlt 30 évben sajnos nem születtek. A népszerűsítő Magyar História sorozat idevágó kötete (Kende János: Forradalomról forradalomra. Budapest, 1979, Gondolat) lényegében ugyanabban a szellemben készült, mint Hajdu jubileumi (50. évforduló) kötetei. Az 1918-1919-es forradalmak történetéről az utóbbi években egyetlen alapos szakmonográfia született. (Sipos József: A pártok és a földreform 1918-1919-ben. Budapest, 2009, Gondolat).

Az ellenforradalmi időszakról Nemes Dezső írt rendkívül egyoldalú és alapvetően leleplező jellegű áttekintést (Az ellenforradalom története Magyarországon 1919-1921. Budapest, 1962, Akadémiai). Pölöskei Ferenc másfél évtizeddel később született munkája ezért annak ellenére inkább ajánlható, hogy kizárólag belpolitikai kérdésekkel foglalkozik (Horthy és hatalmi rendszere 1919-1922. Budapest, 1977, Kossuth).

A trianoni békeszerződés első szakmailag elfogadható és ma is jól használható feldolgozása érdekes módon nem magyarul és Magyarországon, hanem angolul és New Yorkban jelent meg az ott létesített Hungarian Reference Library vezetőjének tollából (Francis Deák: Hungary at the Paris Peace Conference. The Diplomatic History of the Treaty of Trianon. New York, 1942, Columbia UP). A kötet kétharmada a kor színvonalán álló feldolgozás, egyharmada pedig az akkor publikus releváns dokumentumokat, illetve dokumentumrészleteket tartalmazza. A párizsi békekonferencia Magyarországot érintő 1919-es tárgyalásairól az 1980-as évekig magyar nyelven elsősorban L. Nagy Zsuzsa könyvéből (A párizsi békekonferencia és Magyarország. Budapest, 1965, Kossuth) tájékozódhatott az érdeklődő. Azóta igen sok értékes – és még több értéktelen – munka jelent meg a magyar történelemnek erről a sorsdöntő mozzanatáról. Ezek közül kiemeljük Ormos Mária könyvét (Padovától Trianonig 1918-1920. Budapest, 1983, Kossuth), amely elsősorban Franciaország, illetve a nagyhatalmak szemszögéből közelít témájához, és 1919 végéig követi nyomon az eseményeket; valamint Galántai Józsefét (A trianoni békekötés 1920. Budapest, 1990, Gondolat), amely magyar szempontból és a magyar békedelegáció 1920 eleji megérkezésétől tárgyalja a történteket. A trianoni békével kapcsolatos legfontosabb dokumentumokat magyarul közli a Sorsdöntések című okmánykötés (Szerk. Gerő András. Budapest [1989], Göncöl) II. fejezete. Erdély elvesztésére részletesen lásd Raffay Ernő: Erdély 1918-1919-ben. Tanulmányok (Budapest, 1987, Magvető), Jászi erőfeszítéseire pedig Szarka László Duna-táji dilemmák (Budapest, 1998, Ister) című kötetét. A nemzetiségi törekvésekről, a hadicélokról és a békefeltételek kialakulásáról és elfogadásáról is tájékoztat Romsics Ignác rövid összegzése (A trianoni békeszerződés. Budapest, 2001), amely az Osiris Kiadó új ismeretterjesztő sorozatában jelent meg. Az utóbbi években született munkák közül kiemelkedik az Osiris Kiadó Nemzet és emlékezet című sorozatában megjelent, közel ezeroldalas válogatás, amely a témába vágó legfontosabb forrásokat, valamint történeti és történetpolitikai megnyilatkozásokat egyaránt tartalmazza (Trianon. Szerk. Zeidler Miklós. Budapest, 2003, Osiris). Ablonczy Balázs a témához kapcsolódó mítoszokat és legendákat dekonstruálta részben a rendelkezésre álló irodalom, részben saját levéltári kutatásai alapján (Trianon-legendák. Budapest, 2010, Jaffa Kiadó).

A kor kulcsszereplői közül kettőről írtak alapos életrajzot: Károlyi Mihályról (Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Budapest, 1978, Kossuth) és Kun Béláról (Borsányi György: Kun Béla. Budapest, 1979, Kossuth). Őszintesége miatt utóbbit hosszú ideig csak külön engedéllyel lehetett megvásárolni. Memoárból sokkal több áll rendelkezésre, miután a fő- és mellékszereplők legtöbbje szükségét érezte valamiféle önigazolásnak. Nézetünk és ízlésünk szerint ezek közül a legérdekesebbek Jászi Oszkáré (Magyar kálvária, magyar feltámadás. Bécs,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1920, Bécsi Magyar Kiadó és 1989, Pallas), Károlyi Mihályé (Hit, illúziók nélkül. Budapest, 1977, Magvető) és Garami Ernőé (Forrongó Magyarország. Leipzig-Wien, 1922, Pegazus és Budapest, 1989, Primusz). Juhász Nagy Sándor munkája (A magyar októberiforradalom története. Budapest, 1945, Cserépfalvi) és Böhm Vilmosé (Két forradalom tüzében. München, 1923, Verlag für Kul- turpolitik és Budapest, 1990, Gondolat) apologetikus hangvételű történeti leírás személyes emlékekkel elegyítve. Mint regényesített visszaemlékezéseket, illetve önéletrajzokat ezek mellett ajánljuk Illyés Gyulától a Koratavaszt és a Beatrice apródjait, Veres Pétertől a Számadást, Sinkó Ervintől az Optimistákat és az Egy regény regényét, valamint Németh Lászlótól az Akasztófavirágot. Érdekes olvasmány Lukács György interjú formájában rögzített szellemi pályaképe is (Lukács György: Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon. Budapest, 1989, Magvető). A szélsőjobboldal prominens alakjai közül többek között Prónay Pál és a Nemzeti Hadsereg tábori lelkészének, majd püspökének, páter Zadravecznek a feljegyzései (A határban a halál kaszál. Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. Szabó Ágnes-Pamlényi Ervin. Budapest, 1963, Kossuth; és Páter Zadravecz titkos naplója. Szerk. Borsányi György. Budapest, 1967, Kossuth), valamint Kozma Miklósnak a visszaemlékezése (Az összeomlás 1918-19. Budapest, 1933, Athenaeum) a leginformatívabb. Tormay Cécile először 1920-1922-ben kiadott regénye- sített naplója ugyancsak plasztikusan mutatja az akkori antiszemita jobboldal emlékezetét 1918–1919-ről (Bujdosó könyv. Budapest, 2003, Gede testvérek Bt.).

4.3. III. A Horthy-korszak

A Horthy-korszak egészéről – beleértve az ellenforradalmi időszakot is – az utóbbi években több összefoglalás jelent meg. A rövid – inkább az érettségizőknek és az időhiánytól szenvedő vizsgázóknak, semmint az elmélyültebben érdeklődőknek ajánlható – munkák közül Gergely Jenő: Magyarország története 1919 őszétől a II. világháború végéig (Budapest, 1990, Ikva) című és L. Nagy Zsuzsa: Két háború között (Ungvár, 1992, Adams) című áttekintéseire utalhatunk. Nagyobb terjedelmű és így részletezőbb munkát eddig L. Nagy Zsuzsa (Magyarország története 1919–1945. Egyetemi jegyzet. Debrecen, 1991, Multiplex Média, 2. kiad. 1996) és Ormos Mária (Magyarország a két világháború korában 1914-1945. Debrecen, 1998, Csokonai) tett közzé. Előbbi erénye a társadalom- és művelődéstörténeti érdeklődés, míg utóbbi szinte kizárólag a kül- és belpolitika kérdéseivel foglalkozik. Az angolul olvasók ezek mellett nagy haszonnal forgathatják C. A. Macartney igen aprólékos és többnyire még ma is helytálló politikatörténeti narrációját az 1930-as és 1940-es évekről (October Fifteenth. A History of Modern Hungary, 1927-1945. Edinburgh, 1956, UP). Ennek XIII-XIX. – Teleki Pál második miniszterelnökségével foglalkozó – fejezetei magyar fordításban is hozzáférhetők (C. A. Macartney: Teleki Pál miniszterelnöksége 1939-1941. Budapest, 1993, Occidental Press). Gergely Jenő és Pritz Pál tollából 1998 végén jelent meg a korszak legfrissebb tankönyv jellegű összefoglalása (A trianoni Magyarország 1918-1945. Budapest, 1998, Vince). A kötet – bár röviden a legfontosabb társadalom- és kultúrpolitikai összefüggésekre is kitér – a korábbi összegzésekhez hasonlóan elsősorban a kül- és belpolitika eseményeire koncentrál.

Trianon gazdasági következményeiről a legjobb beszámoló ma is Buday Lászlóé (A megcsonkított Magyarország. Budapest, 1921, Pantheon), a földkérdésről pedig az ugyancsak kortárs Kerék Mihály ad jó eligazítást (A magyarföldkérdés. Budapest, 1939, MEFHOSZ). Egyébként Berend T. Iván és Ránki György könyvei a kiindulópontok (Magyarország gazdasága az első világháború után 1919-1929. Budapest, 1966, Akadémiai; Magyarország a fasiszta Németország „életterében” 1933-1939. Budapest, 1960, Közgazdasági). Kifejezetten a mezőgazdaságra nagyon adatgazdag Gunst Péter monográfiája (A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920-1938. Budapest, 1970, Akadémiai), a külkereskedelem iránt érdeklődők pedig Buzás József és Nagy András feldolgozását (Magyarország külkereskedelme 1919-1945. Budapest, 1961, Közgazdasági) vehetik kézbe. A magyar mezőgazdaság problémáit közgazdasági-üzemszervezési oldalról közelíti meg, s az ún. vegyesüzemi mezőgazdaságban rejlő fejlődési lehetőségeket hangsúlyozza Tóth Tibor (Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonylatainak történeti háttere és problémái. Budapest, 1980, Magvető). A különböző nemzeti jövedelemszámításokra Bairoch és Maddison idézett munkái mellett lásd még dr. Matolcsy Mátyás és dr. Varga István: Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25-1934/35 (Budapest, 1936, Magyar Gazdaságkutató Intézet).

Az oktatásügy helyzetéről átfogó, modern feldolgozással nem rendelkezünk. Legteljesebb sajnos még ma is Kubinszky Lajos amerikai emigrációban írt és kiadott munkája (A magyar közoktatásügyi politika a két háború között. New York, 1953, Magyar Nemzeti Bizottmány Vallás- és Közoktatásügyi Bizottsága). Nagyon részletes és adatgazdag, de csak az 1920-as évekkel foglalkozik egy másik kortárs, Kornis Gyula – az iskolák mellett a közgyűjtemények és a színházak helyzetét is áttekintő – beszámolója (Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Budapest, 1927, Magyar Pedagógiai Társaság). Az egész időszakot áttekinti, de csak az alsó- és a középfokú oktatás helyzetét és ideológiai céljait tárgyalja Jóboru Magda (A köznevelés a Horthy-korszakszakban. Budapest, 1972, Kossuth-Tankönyvkiadó). Az egyetemisták összetételére lásd Andorka

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Rudolf: Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele 1898-1942. Statisztikai Szemle, 1979/2. 176-198.; a cserkészet és a levente iránt érdeklődők Gergely Ferenc feldolgozásait vehetik kézbe (Gergely Ferenc-Kiss György: Horthy leventéi. Budapest, 1976, Kossuth; és Gergely Ferenc: A magyar cserkészet története 1910-1948. Budapest, 1989, Göncöl). A tudományos életre Magyary Zoltán idézett kötete (A magyar tudománypolitika alapvetése. Budapest, 1927, Egyetemi Nyomda) mellett lásd még A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825-1975 (Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1975, Akadémiai) című kötet VI. fejezetét, amelyet Kosáry Domokos, Makkai László, Tilkovszky Loránt és Vekerdi László írt (265-346.). Klebelsberg elgondolásaira külön lásd: Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai 1917-1932 (Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1990, Európa).

A két világháború közötti társadalomról érdekes és ma is haszonnal forgatható látleletet állított ki Weis István A mai magyar társadalom (Budapest, 1930, Magyar Szemle Társaság) című, szociografikus jellegű és reformkonzervatív beállítottságú munkájában. Ennél sokkal teoretikusabb, átfogóbb, viszont a mindennapi élet árnyalatai iránt kevesebb érdeklődést mutató elemzést írt Erdei Ferenc „A magyar társadalom a két háború között” címmel. (A tanulmány, amelynek alapeszméjét Erdei 1943-as szárszói előadásában fejtette ki, először a Valóság című folyóiratban jelent meg: 1976/4. 22-53. és 1976/5. 36-58. Ujraközli Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Budapest, 1980, Akadémiai, 291-346.) Ezek mellett rendelkezésre áll Ránki Györgytől is egy rövid áttekintés (Berend T. Iván-Ránki György: Gazdaság és társadalom. Budapest, 1974, Magvető, 319-367.), és lényegében ugyanez a „tízkötetes” 8. kötetében (765-810.). Az egyes rétegekkel foglalkozó munkák közül kiemeljük Gudenus Jánosét és Szentirmay Lászlóét az arisztokráciáról (Összetört címerek, Budapest, 1989, Mozaik), Lengyel Györgyét a nagypolgárságról (Vállalkozók, bankárok, kereskedők. Budapest, 1989, Magvető), Gergely Jenőét a katolikus főpapságról (A katolikus egyházi elit Magyarországon a két világháború között. Budapest, 1987, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete), Szakály Sándorét a tábornoki és főtiszti karról (A magyar katonai elit 1938–1945. Budapest, 1987, Magvető), Szabolcs Ottóét a köztisztviselőkről (Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920-1926. Budapest, 1965, Akadémiai), Gyáni Gáborét a középosztályról általában (A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korszakban. Századok, 1997/6. 1265-1302.), L. Nagy Zsuzsáét a kispolgárságról (A haszonból élő kispolgár. Debrecen, 1996, Multiplex Média), Gunst Péterét a parasztságról (A paraszti társadalomMagyar- országon a két világháború között. Budapest, 1987, MTA Történettudományi Intézet) és Gyáni Gáborét a városi cselédekről (Család, háztartás és a városi cselédség. Budapest, 1983, Magvető). A fenti munkák számos részletét és több, itt nem említett társadalomtörténeti tanulmányt közöl a Magyarország társadalomtörténete II. 1920-1944. című (Szerk. Gyáni Gábor. Budapest [1995], Nemzeti Tankönyvkiadó) szöveggyűjtemény. A szociálpolitikai elképzelésekről és törvényhozásról legrészletesebb – bár következetlen felépítése miatt kissé nehezen kezelhető – a kor kiemelkedő szociálpolitikusának, Kovrig Bélának emigrációban írt és kiadott feldolgozása (Magyar társadalompolitika 1920-1945. 1-2. köt. New York, 1954, Magyar Nemzeti Bizottmány Vallás- és Közoktatásügyi Bizottsága). Vö. Laczkó István: A magyar munkás- és társadalombiztosítás története (Budapest, 1968, Táncsics). Ajövedelmi viszonyokra lásd Matolcsy Mátyás: A magyarországi jövedelem- ésadóteher-megoszlás. Budapest, 1938, Universitas), a társadalmi mobilitásra pedig Andorka Rudolf írásait (A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt. Statisztikai Szemle, 1971/10. 1020-1033.; és Magyarország társadalmi fejlődése hosszú távon. Magyar Tudomány, 1978/12. 883-893.). A számos színvonalas regionális és helytörténeti elemzés közül kiemelkedik Tímár Lajos: Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920-1944 című (Budapest, 1993, Magvető) munkája. Végezetül nem hagyhatjuk említés nélkül a népi írók általában tendenciózus, viszont nagyon életszerű és olvasmányos szociográfiáit, amelyek közül az elmúlt években néhányat reprintként is kiadtak (Kovács Imre: A néma forradalom. Budapest, 1937, Cserépfalvi és Budapest, 1989, Cserépfalvi-Gondolat-Tevan; Szabó Zoltán: A tardi helyzet. Budapest, 1937, Cserépfalvi; és uő: Cifra nyomorúság. Budapest, é. n., Cserépfalvi; reprintjük egy kötetben: Budapest, 1986, Akadémiai-Kossuth-Magvető; Féja Géza: Viharsarok. Budapest, é. n., Athenaeum; Makkai János: Urambátyám országa. Budapest, é. n., Singer és Wolfner Irodalmi Intézet).

Az eddig már idézett irodalom-, film-, képzőművészet- és zenetörténeti kiadványok mellett elsősorban Lackó Miklós „Társadalomtudomány és művészet az ellenforradalmi korszakban” című fejezetét ajánljuk további olvasásra a 8. kötetből (873-912.), valamint ugyancsak tőle a

Válságok-választások (Budapest, 1975, Gondolat) és a Szerep és mű (Budapest, 1981, Gondolat) című köteteket, továbbá Szabó Miklós Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986 (Budapest, 1989, Atlantis Program) című és Lengyel András: Utak és csapdák (Budapest, 1994, Tekintet) című kötetének több tanulmányát. Kifejezetten a népi mozgalom történetéhez jó bevezetés Borbándi Gyula feldolgozása (A magyar népi mozgalom. New York, 1983, Püski). Kevésbé átfogó, viszont intézmény- és eszmetörténeti szempontból mélyebbre ás Salamon Konrád tanulmánykötete (A harmadik út kísérlete. Budapest, 1989, Eötvös). A konzervatív Magyar Szemle vitáira és kapcsolatrendszerére lásd Szőke Domokos: Modernizáció és/vagy népiség? (Debrecen, 1984, Ethnika), a népi tehetséggondozás problémakörére és a NÉKOSZ előzményeire

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

pedig Papp István monográfiáját (A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Budapest, 2008, Napvilág). A szellemi élet háború alatti vitáiról Juhász Gyula kötetéből (Uralkodó eszmék Magyarországon 1939-1944. Budapest, 1983, Kossuth), a népi-urbánus ellentét kezdeteiről pedig A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947 című összeállításból (Szerk. Nagy Sz. Péter. Budapest, 1990, Rakéta) tájékozódhat az érdeklődő. Eszmetörténeti szempontból erre az időszakra is nagyon jól használható Gyurgyák János már idézett műve, A zsidókérdés Magyarországon. A könyvkiadás számszerű adatait jórészt Kiss István: Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban (Budapest, 1980, Akadémiai) című feldolgozásából vettük. Vö. Lányi András „Az irodalmi tömegkultúra a két világháború között" című tanulmányával. In A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890-1945 (Szerk. Lackó Miklós. Budapest, 1994, MTA Történettudományi Intézete. 217-248.). A sajtóra lásd Márkus László: Az ellenforradalmi korszak sajtója. In A magyar sajtó története (Szerk. Márkus László. Budapest, 1977, Tankönyvkiadó. 123-244.). A sajtóellenőrzésről, amelynek szigorát a rendszerváltás előtti honi historiográfia általában eltúlozta, Lengyel András ad reális képet (Lengyel András: Útkeresések. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1990, Magvető, 92-102.). Markovits Györgyi és Tóbiás Áron – egyébként adatgazdag – kötete (A cenzúra árnyékában. Budapest, 1966, Magvető) viszont csak kritikával használható. A rádiózás történetét feldolgozza a Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből 1925-1945 című kötet (Szerk. Ránki György-Frank Tibor. Budapest, 1975, Tömegkommunikációs Központ).

A két világháború közötti és a második világháború alatti kormányzati politikáról és pártpolitikáról oly sok feldolgozás született az elmúlt fél évszázadban, mint a magyar történelem egyetlen más 25 éves időszakának belpolitikájáról sem. A keresztényszocialista pártokról és mozgalmakról GergelyJenő monográfiájából (A keresztényszocializmus Magyarországon 1924-1944. Gödöllő, 1993, Typovent), a liberális pártokról L. Nagy Zsuzsa könyveiből (Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok 1919-1931. Budapest, 1980, Akadémiai; és Liberális pártmozgalmak 1931-1945. Budapest, 1986, Akadémiai), a szélsőjobboldalról Lackó Miklós (Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935-1944. Budapest, 1966, Kossuth), Szakács Kálmán (Kaszáskeresztesek. Budapest, 1963, Kossuth), Sipos Péter (Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja Budapest, 1970, Akadémiai) és Tilkovszky Loránt feldolgozásaiból (Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország. 1938-1945. Budapest, 1978, Kossuth) tájékozódhat az érdeklődő. Az egész jobboldali spektrumot lefedi A magyar jobboldali hagyomány 1900-1948 (Budapest, 2009, Osiris) című tanulmánykötet. A munkásmozgalommal foglalkozó köteteknek, melyek az átlagosnál is elfogultabbak, se szeri, se száma. Ezek felsorolása helyett Sipos Péter népszerűsítő jellegű, tehát jegyzetek nélküli összefoglalására (Legális és illegális munkásmozgalom 1919-1944. Budapest, 1988, Gondolat) hívjuk fel a figyelmet. A Márciusi Front történetére legjobb Salamon Konrád értekezése (A Márciusi Front. Budapest, 1980, Akadémiai). A kormánypártokról és a parasztpártokról sajnos nem rendelkezünk átfogó feldolgozásokkal. Király István, Sipos József és mások résztanulmányai a Nagyatádi-féle Kisgazdapártról részben a Századokban, részben különböző tanulmánykötetekbenjelentek meg (Parasztkérdés 1890-1930. Szerk. Juhász Antal-Sipos József. Szeged, 1985, Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága; Nagyatádi Szabó István Emlékkönyv 1863-1924. Budapest, 1995, Mezőgazdasági). A Nagyatádi-féle földreformról viszont rendelkezünk monográfiával (Nagy József: A Nagyatádi-féle földreform 1920-1928. Eger, 1993, Bessenyei György Tanárképző Főiskola). Valamennyi politikai irányzat tanulmányozásához alapvető segédkönyv a Gergely Jenő, Glatz Ferenc és Pölöskei Ferenc által szerkesztett forrásgyűjtemény (Magyarországipártprogramok 1919-1945. Budapest, 1991, Kossuth). A politika intézményei közül a felsőházról készült modern feldolgozás (Püski Levente: Társadalmi érdekképviselet és konzervativizmus. A felsőház felépítése a Horthy-korszakszakban. Debrecen, 1996, Kossuth Egyetem). Az elvi jellegű, a rendszer jellegével foglalkozó tanulmányok közül kettőre hívjuk fel a figyelmet. Az 1950-es és 1960-as évek általános felfogásától, amely szerint a Horthy-rendszer is fasizmus volt, először a Történettudományi Intézet munkatársai tértek el. Álláspontjukat koherens formában Hanák Péter, Lackó Miklós és Ránki György fejtették ki „Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában" című tanulmányukban (In Vita Magyarország kapitalizmuskorifejlődéséről. Szerk. Spira György. Budapest, 1971, Akadémiai. 53-86.). Ez – Nemes Dezső és sokak akkori véleményétől eltérően – a fasizmus és a konzervatív-autoriter rendszerek közötti átmenetként definiálta a Horthy-rendszert. Bár az 1970-es és 1980-as években szemléletileg sokan túlléptek ezen, historiográfiai szempontból a tanulmány ma is kulcsfontosságú. Emellett nagyon ajánljuk további olvasásra egy fiatal japán történész, Hirata Takesi 1993-as tanulmányát, aki a bethleni konszolidáció, illetve ezen keresztül az egész időszak magyar politikai rendszerét az utóbbi évek nemzetközi politológiai irodalma által használt fogalmi háló keretében értelmezte. Ugyanez jellemző Püski Levente új, logikus felépítésű és tankönyvszerű összefoglalására a Horthy-rendszer szerkezetéről és működéséről (A Horthy-rendszer 1919-1945. Budapest, 2006, Pannonica Kiadó).

A két világháború közötti magyar külpolitika iránt érdeklődők számára célszerű, ha először Juhász Gyula több kiadást megért monográfiáját veszik kézbe (Magyarország külpolitikája. 19191945. Budapest, 1988[3], Kossuth). Ezt nagyon hasznosan egészítik ki Pritz Pál intézménytörténeti tanulmányai (Magyar diplomácia a két háború

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

között. Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat) és az ezekkel kapcsolatos okmánytár (Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918-1945. Budapest, 1994, Akadémiai), valamint Ránki György: Gazdaság és külpolitika (Budapest, 1981, Magvető) című munkája. Nagy-Britannia, Németország és Olaszország magyar politikájára saját tanulmánykötetünket (Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Budapest, 1996, Osiris), a revízióval kapcsolatos különböző felfogásokra pedig az ELTE doktoranduszainak esszéit (Trianon és a magyar politikai gondolkodás. Szerk. Romsics Ignác és ifj. Bertényi Iván. Budapest, 1998, Osiris) és Zeidler Miklós modern szemléletű kismonográfiáját (A revíziós gondolat. Budapest, 2001, Osiris) ajánljuk. A magyar irodalom Trianonnal kapcsolatos legfontosabb reflexióit tartalmazza Querela Hungariae. Trianon és a magyar irodalom (Szerk. Pomogáts Béla. Budapest, 1996, Széphalom Könyvműhely) című válogatás. Ezek mellett több egy-két éves időszakot átfogó részletes szakmonográfia is rendelkezésre áll, például Ormos Máriáéi a királypuccsokról („Soha, amíg élek!" Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Pécs, 1990. Pannónia Könyvek) és a soproni népszavazásról (Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921. Győr, 1990. Gordiusz), Pritz Pálé az 1930-as évek első feléről (Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932-1936. Budapest, 1982, Akadémiai) és Juhász Gyuláé az 1930-as és az 1940-es évek fordulójáról (A Teleki-kormány külpolitikája 1939-1941. Budapest, 1964, Akadémiai). Juhásznál „megértőbben" ismerteti a kor külpolitikáját Czettler Antal (Teleki Pál és a magyar külpolitika 1938–1941. Budapest, 1997, Magvető). Az első és második bécsi döntésről két alapos kismono- gráfiából tájékozódhat az érdeklődő (Sallai Gergely: Az első bécsi döntés. Budapest, 2002, Osiris; L. Balogh Béni: A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés. Csíkszereda, 2002, Pro-Print Könyvkiadó). A hadseregre és a katonapolitikára általában lásd Dombrády Lóránd és Tóth Sándor: A Magyar Királyi Honvédség 1919-1945 (Budapest, 1987, Zrínyi) című könyvét, a háború alatti időszakra pedig külön Dombrády Lóránd: Hadsereg és politika Magyarországon 1938-1944 (Budapest, 1986, Kossuth) című monográfiáját.

A második világháború alatti magyar politika különböző aspektusait olvasmányos stílusban és többnyire visszaemlékezésekre támaszkodva tárgyalja Gosztonyi Péter: Magyarország a II. világháborúban. 1-3. köt. (München, 1984, Herp). Csak a honvédségre uő: A magyar honvédség a második világháborúban (Budapest, 1992, Európa). Kassa bombázásának titkait Borsányi Julián, az Országos Légvédelmi Parancsnokság akkori tisztje terjedelmes monográfiában próbálta megfejteni. Bár célját nem érte el, munkája mindazt tartalmazza, amit erről az eseményről ma tudunk (A magyar tragédia kassai nyitánya. München, 1985, Dr. Dr. Rudolf Trofenik). A 2. magyar hadsereg pusztulása körüli hallgatást először – az 1970-es évek elején – Nemeskürty István törte meg. Munkája dokumentumregény jellegű, s némely szempontból elfogult (Re- quiem egy magyar hadseregért. Budapest, 1972, Magvető). Kitűnő, szakszerű új összefoglalás viszont Szabó Péter hadtörténészé (Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története 1942-1943. Budapest, 1994, Zrínyi). A zsidóellenes diszkriminációkra az eddig idézett munkák mellett lásd még Nathaniel Katzburg: Hungary and the Jews. Policy and Legislation 1920-1943 (Jeru- salem, 1981, Bar-Ilan Univ. Press) és N. Szegváry Katalin: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon (Budapest, 1988, Akadémiai) című monográfiáit. A háború alatti zsidóüldözéseket legrészletesebben Randolph C. Braham ismerteti A magyar Holocaust. 1-2. köt. (Budapest-Wilmington, 1988. Gondolat-Blackburn) című nagy munkájában. A nyilasok regnálására lásd Teleki Éva: Nyilas uralom Magyarországon 1944-1945 (Budapest, 1974, Kossuth), a Budapesti Zsidó Tanács működésére pedig Schmidt Mária: Kollaboráció vagy kooperáció? (Budapest, 1990, Minerva). Budapest ostromát gazdag forrásbázisra támaszkodva, nagy részletességgel és szakszerűen mutatja be Ungváry Krisztián: Budapest ostroma (Budapest, 1998, Corvina) című monográfiájában. Ugyancsak Ungváry Krisztián állította össze az Osiris Kiadó Nemzet és emlékezet című sorozata számára a Magyarország második világháborús „emlékezetével" foglalkozó szöveggyűjteményt (A második világháború. Budapest, 2005, Osiris), és ő írta a legfrissebb – pazarul illusztrált – ismeretterjesztő jellegű összegzést is (Magyarország a második világháborúban. Budapest, 2010, Kossuth).

A kor kulcsszereplői közül hatról készült – különböző terjedelmű és mélységű – életrajz. Horthy Miklósról az amerikai Thomas Sakmyster írta a legrészletesebb, imponálóan kiegyensúlyozott, ám mégis problémaérzékeny életrajzot. Az angolul 1995-ben kiadott munka magyar fordítása: Admirális fehér lovon. Budapest, 2001, Helikon. Ennél jóval rövidebb, népszerűsítő jellegű és jórészt csak Horthy memoárjára támaszkodik Gosztonyi Péter munkája: A kormányzó, Horthy Miklós (Budapest, 1990, Téka). Nem tartalmaz jegyzeteket Bencsik Gábor ennél részletesebb, nagyon könnyed stílusú életrajza sem, amely „a teljes magyar történelem egyik kiemelkedő jelentőségű személyiségeként" mutatja be Horthyt (Horthy Miklós. A kormányzó és kora. Budapest, 2001, Magyar Mercurius.) Teleki Pálról először Tilkovszky Loránt írt rövid életrajzot (Teleki Pál. Legenda és valóság. Budapest, 1969, Kossuth), legújabban pedig Ablonczy Balázs egy jóval részletesebbet és minden szempontból szakszerűt (TelekiPál. Budapest, 2005, Osiris). Bajcsy-Zsilinszky Endréről egy népszerűsítő jellegű és jegyzetek nélküli életrajz (Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886-1944. A küldetéses ember. Budapest, 1992, Szépirodalmi), Bárdossy Lászlóról pedig egy dokumentumregény (Pritz Pál: Bárdossy László. Budapest, 2001, Elektra) áll rendelkezésre. A Bethlen István iránt érdeklődőknek saját munkánkat ajánljuk

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

(Bethlen István. Politikai életrajz. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet, 2. kiad. Budapest, 1999, Osiris), a Gömbös Gyula iránt érdeklődőknek pedig Gergely Jenőét (Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Budapest, 2001, Vince).

Az emlékiratoknak, naplóknak, visszaemlékezéseknek se szeri, se száma. Ezek sorát Kádár Gyula volt vezérkari tiszt – annak idején nagy port felvert – visszaemlékezése nyitotta meg 1978-ban, amely a Magvető Kiadó méltán kedvelt Tények és tanúk című sorozatában jelent meg (A Ludovi- kától Sopronkőhidáig. Budapest, 1978, Magvető). Ugyanebben az évben adtak ki Szálasi Ferenc feljegyzéseiből egy válogatást („Szálasi naplója". A nyilasmozgalom a II. világháború idején. Szerk. Karsai Elek. Budapest, 1978, Kossuth). A Zrínyi Kiadó Sisak és cilinder című, az 1980-as évek végén indult sorozatában többek között Bethlen István 1944-es esszéje (Bethlen István emlékirata 1944. Budapest, 1988), Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései (SerédiJusztinián feljegyzései 1941-1944. Budapest, 1990) és Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése (Szombathelyi Ferenc visszaemlékezései 1945. Budapest, 1990) látott napvilágot. Az Európa Kiadó Extra Hungariam című sorozata, amely általában Nyugaton és idegen nyelveken korábban többnyire már megjelent memoárokat adott ki magyarul, többek között Horthy Miklós (Emlékirataim. Budapest, 1990), Kállay Miklós (Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944. 1-2. köt. Budapest, 1991) és Lakatos Géza (Ahogy én láttam. Budapest, 1992) visszaemlékezéseit tette mindenki számára hozzáférhetővé. Ezek mellett ma is haszonnal forgathatók a dokumentumaik miatt annak idején nagy sikerű Horthy Miklós titkos iratai (Szerk. Szinai Miklós-Szűcs László. Budapest, 1972[4], Kossuth) és Bethlen István titkos iratai (Szerk. Szinai Miklós-Szűcs László. Budapest, 1972, Kossuth) című iratgyűjtemények. Az eszmetörténet iránt érdeklődők haszonnal forgathatják az Osiris Kiadó új sorozatának (Politikai gondolkodók) három kötetét (Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2000; Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk. Ablonczy Balázs. Budapest, 2000; Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk. Vonyó József. Budapest, 2004).

4.4. IV. Magyarország szovjetizálása

Magyarország szovjetizálásának nemzetközi háttere a három döntő befolyással rendelkező nagyhatalom háborús külpolitikájával foglalkozó munkákból ismerhető meg. A szovjet külpolitikára legjobb Vojtech Mastny klasszikus munkája (Russia's Road to the Cold War. New York, 1979, Columbia UP), az amerikaira Geir Lundestad The American Non-policy towards Eastern Europe, 1943–1947 (New York, 1975, Humanities Press) és a britre Elisabeth Barker British Policy in South-East Europe in the Second World War (London, 1976, Macmillan Press) című monográfiája. Az egyes nagyhatalmak specifikusan Magyarországgal kapcsolatos béke-előkészítő tevékenységéről külön dokumentumkötetek állnak rendelkezésre. Az Angliában folyó munkára lásd Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban (Szerk. Juhász Gyula. Budapest, 1978, Kossuth) és különösen Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép-Európáról. 1942-1943 (Szerk. Bán D. András. Budapest, 1996, Osiris). Az amerikaira Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról. Az Egyesült Államok Külügyminisztériumának titkos iratai 1942-1944 (Szerk. Romsics Ignác. Gödöllő, 1992, Typovent). A szovjet elképzelésekről, amelyek dokumentációját még nem tették közzé, Tofik Iszlamov cikkéből tájékozódhat az érdeklődő (Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. Múltunk, 1994/1-2. 17-50.). Emellett rendkívül informatív és fontos a vonatkozó szovjet levéltári forrásokat tartalmazó új dokumentumkötet is (Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október-1948. június. Szerk. Vida István. Budapest, 2005, Gondolat).

A koalíciós időszak belpolitikai fejleményeit először Balogh Sándor mutatta be részletesen és gazdag forrásbázisra támaszkodva, ám természetesen „pártosan" (Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945-1947. Budapest, 1975, Kossuth). Ilyen részletes munka azóta sem készült. Rövidebb, nem tartalmaz jegyzeteket, s mint ilyen az ismeretterjesztő művek kategóriájába tartozik Vida István Koalíció és pártharcok 1944-1948 (Budapest, 1986, Magvető) című munkája, amely őszintesége, illetve elfogulatlansága miatt annak idején közel egy évtizedet várt a megjelenésre. A politika mellett ideológiai és művészeti kérdéseket is tárgyal az 1956-os Intézet sokoldalú konferenciakötete (A fordulat évei. Politika, képzőművészet, építészet, 1947-1949. Szerk. Standeisky Éva-Kozák Gyula-Pataki Gábor-Rainer M. János. Budapest, 1998, 1956-os Intézet). Az egyes polgári pártok politikájára lásd Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944-1949 (Budapest, 1983, Kossuth) című munkáját; a Nemzeti Parasztpártra Tóth Istvánét (A Nemzeti Parasztpárt története 1944-1948. Budapest, 1972, Kossuth); a Kisgazdapártra pedig Vida Istvánét (A Független Kisgazdapárt politikája 1944-1947. Budapest, 1976, Akadémiai).

A részkérdésekkel foglalkozó elemzések közül kiemeljük Korom Mihályét az ideiglenes kormányról (Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és afegyverszünet 1944-1945. Budapest, 1981, Akadémiai) és Föglein Gizelláét az államformáról (Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944-1949. Budapest,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1993, Nemzeti Tankönyvkiadó). Ugyanerről az időszakról és témáról számos dokumentumkötet is az érdeklődők rendelkezésére áll. Ezek közül legfontosabbak a pártprogramokat tartalmazó gyűjtemény (Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944-1948. Szerk. Balogh Sándor-Izsák Lajos. Budapest, 1977, Tankönyvkiadó), a két munkáspárt határozatait közlő dokumentumkötet (A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944-1948. Szerk. Rákosi Sándor-Szabó Bálint. Budapest, 1967, Kossuth), a parlamenti vitákból készült válogatás (Földet, köztársaságot, állami iskolát. Viták a magyar parlamentben 1943–1948. Szerk. Balogh Sándor. Budapest, 1980, Gondolat), a Mindszenty-per jegyzetekkel és bevezetővel ellátott új kiadása (A Mindszenty-per. Szerk. Gergely Jenő-Izsák Lajos. Budapest, 1989, Reform), valamint az 1944 és 1948 közötti minisztertanácsi jegyzőkönyvek publikálása (Dálnoki Miklós Béla kormányának – Ideiglenes Nemzeti Kormány – minisztertanácsi jegyzőkönyvei. A-B. köt. Szerk. Szűcs László. Budapest, 1997, MOL; Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. Szerk. G. Vass István. Budapest, 2005, MOL; Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. A-B. köt. Szerk. Szűcs László. Budapest, 2003, MOL; Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. Szerk. Szűcs László. Budapest, 2000, MOL). A holocaustot túlélt zsidóság helyzetével és az antiszemitizmussal kapcsolatos kérdésekre lásd Karády Viktor-Kende Péter-Kovács András-Sanders Iván-Várdy Péter: Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon (Párizs, 1984, Magyar Füzetek), dr. Kende Péter: Röpirat a zsidókérdésről (Budapest, 1989, Magvető) és Győri Szabó Róbert: A Kommunista Párt és a zsidóság (Budapest, 1997², Windsor) című munkáit. A magyar hadifoglyok és Gulagra hurcoltak sorsára lásd Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941-1953 (Főszerk. Varga Éva Mária. Moszkva-Bu- dapest, 2006, ROSSZPEN-MKTTK) és Várdy Béla-Várdy Huszár Ágnes: Magyarok a Gulag rabszolgatáboraiban (Budapest, 2007, Kairosz).

Az időszak külpolitikájának történetét monografikus igénnyel ugyancsak Balogh Sándor írta meg (Magyarországkülpolitikája 1945-1950. Budapest, 1987, Kossuth). A párizsi békeszerződésre és körülményeire emellett ajánljuk Fülöp Mihály – külföldi levéltári anyagokra is nagyban támaszkodó – A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947 című munkáját (Budapest, 1994, Héttorony), valamint saját monográfiánkat (Romsics Ignác: Az 1947-espárizsi békeszerződés. Budapest, 2006, Osiris). A béke-előkészítő bizottság vezetőjének, Kertész Istvánnak a munkája (Magyar békeillúziók 1945-1947. Budapest, 1995, Európa-História), amely angolul már 1982-ben megjelent, a kortárs résztvevő visszaemlékezésének szubjektív és az amerikai Notre Dame Egyetem professzorának kutatói szempontjait egyesíti. A békeszerződést és visszhangjának releváns dokumentumait közli a Sorsdöntések című (Szerk. Gerő András. Budapest [1989], Göncöl) már idézett okmánykötet. A csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezményre, illetve általában a csehszlovákiai magyarok helyzetére vö. Janics Kálmán: A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945-1948 (München, 1979, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem), Vadkerty Katalin: A kitelepítéstől a reszlovaki- zációig 1945-1948 (Pozsony, 2007, Kalligram) és Benes-dekrétumok és a magyar kérdés 1945-1948 (Szerk. Popély Árpád, Stefan Sutaj, Szarka László. Gödöllő, 2007, Attraktor). Hasonló mélységű feldolgozás a többi magyar kisebbségről még nem készült. A magyar és a szovjet kommunisták kapcsolattartására lásd külön Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944-1948 (Szerk. Kun Miklós-Izsák Lajos. Budapest, 1994, Századvég), a SZEB tevékenységére pedig Földesi Margit: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945-1947 (Budapest, 1995, Ikva). A növekvő szovjet befolyással kapcsolatos amerikai álláspontot elemzi Borhi László (Megalkuvás és erőszak. Az Egyesült Államok és a szovjet térhódítás Magyarországon 1944-1949. Debrecen, 1997, Kossuth Egyetem-MTA Történettudományi Intézet).

A gazdasági és társadalmi átalakulásra Berend T., Ránki, Honvári, Pető, Szakács és Gunst összefoglalásai mellett lásd még Berend T. Iván: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1943–1948 (Budapest, 1962, Közgazdasági); Ránki György: Magyarország gazdasága az első3 éves terv időszakában 1947-1949 (Budapest, 1963, Közgazdasági); Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első5 éves terv megindításakor 1948-1950 (Budapest, 1964, Közgazdasági); Strassenreiter Erzsébet: Az államosítás történetéhez (Budapest, 1983, Kossuth); Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei (Budapest, 1971, Akadémiai) és Donáth Ferenc: Demokratikus földreform Magyarországon 1945-1947 (Budapest, 1969, Akadémiai). Szemléletükben, miután jórészt „államosításpártiak", ezek a könyvek mára természetesen elavultak.

Az 1945 utáni évek közoktatásügyéről írva elsősorban dr. Horváth Márton helyenként nagyon egyoldalú és csak alapos forráskritikával használható munkájára (A népi demokrácia közoktatási rendszere 1945-1948. Budapest, 1975, Tankönyvkiadó) támaszkodtunk. A NÉKOSZ-ról több munka is rendelkezésre áll. A legteljesebb A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939-1949. 1-2. köt. (Szerk. Rottler Ferenc. Budapest, 1978, Akadémia), a legutóbbi pedig Megforgatott világmegforgatók. A magyar népi kollégiumi mozgalom ismeretlen dokumentumai (Szerk. Svéd László. Budapest, 1994, Politikatörténeti Alapítvány) címmel jelent meg. Az Akadémia államosításának körülményeiről Huszár Tibor könyvéből (A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács 1948-1949. Budapest, 1995, Akadémiai) és Péteri György tanulmánykötetéből tudhat meg többet az olvasó (Academia and State Socialism: Essays on the Political History of Academic Life in Post –

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

1945 Hungary and East Central Europe. Boulder, 1997, ARP). Az irodalmi életre Pomo- gáts idézett műve mellett lásd Sárközi Mátyás „Ő mondja meg, ki voltál...” című tanulmányát (Századvég, 1987/4-5. 38-60.) és Czigány Lóránt: Nézz vissza haraggal című kötetének (Budapest, 1990, Gondolat) „Lépéskényszer: az irodalom államosítása Magyarországon 1946-1951” című esszéjét (11-69.).

A kor főszereplői közül szakszerű életrajz ez idáig Tildy Zoltánról (Vigh Károly: Tildy Zoltán életútja. Békéscsaba, 1991, Tevan) és Sulyok Dezsőről (Szerencsés Károly: A nemzeti demokráciáért. Pápa, 1997, Pápa város önkormányzata) készült. Nem történeti munka, viszont érdekes olvasmány Pünkösti Árpád irodalmias-publicisztikai Rákosi-életrajza (Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa. Budapest, 2004, Európa). A memoárok közül a két legfontosabb Nagy Ferencé (Küzdelem a vasfüggöny mögött. 1-2. köt. Budapest, 1990, Európa-História) és Mindszenty Józsefé (Emlékirataim. Budapest, 1989, Apostoli Szentszék). Ezeken kívül kézbevehető még többek között a parasztpárti Kovács Imre (Magyarország megszállása. Budapest, 1990, Katalizátor), a kommunista Demény Pál (A párt foglya voltam. Budapest, 1988, Medvetánc), a szociáldemokrata Böhm Vilmos (Másodszor emigrációban. Budapest, 1990, Progresszió) és a szociáldemokrata-kommunista Marosán György (Az úton végig kell menni. Budapest, 1972, Magvető) visszaemlékezése. Az újabban divatos életútinterjúk közül Bibó Istvánét (Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Budapest, 1989, Kolonel) és Kovács Imréét (Huszár Tibor: Beszélgetések. Budapest, 1983, Magvető, 62-209.) ajánljuk olvasásra.

4.5. V. A rákosista diktatúra

A rákosista diktatúra államáról és politikájáról részletes feldolgozás nem áll rendelkezésre. Ezért különösen fontos a Balogh Sándor által szerkesztett forrásgyűjtemény (Nehéz esztendők krónikája 1949-1953. Budapest, 1986, Gondolat), amely a kor számos alapvető dokumentumát tartalmazza, valamint az MDP 1948 és 1956 közötti határozatait tartalmazó kötet (A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948-1956. Főszerk. Izsák Lajos. Budapest, 1998, Napvilág). Az MDP politikáját vizsgálja Szabó Bálint levéltári anyagokon alapuló, ám tendenciózussága miatt ennek ellenére csak kritikával olvasható könyve (Az „ötvenes évek”. Elmélet és politika a szocialista építés első időszakában Magyarországon 1948-1957. Budapest, 1987, Kossuth). A koncepciós perekre általában lásd Hódos György: Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948-1954 (Budapest, 1990) című kötetét, a Rajk-perre pedig külön Rajk László és társai a népbíróság előtt című dokumentumgyűjteményt (Szerk. Zinner Tibor. Budapest, 1989, Magyar Eszperantó Szövetség) és Szász Béla kitűnő visszaemlékezését (Minden kényszer nélkül. Egy műper kórtörténete. Budapest, 1989, Európa-História). A hadsereg átalakításáról és szerepéről a szovjet tervekben tájékoztat Király Béla: „A magyar hadsereg szovjet ellenőrzés alatt” című tanulmánya (In Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány, 229-244.) és Honvédségből Néphadsereg (Párizs-New Brunswick, 1986, Magyar Füzetek-Besse- nyei György Kör) című visszaemlékezése. Rákosira, a személyét övező kultuszra és általában a legfelsőbb vezetés exkluzív életkörülményeire lásd Pünkösti Árpád Rákosi-életrajzának 2. kötetét (Rákosi a csúcson 1948-1953. Budapest, 1996, Európa). Az 1952-es születésnapi ünneplésre külön Nemes János: Rákosi Mátyás születésnapja (Budapest, 1988, Láng). Az ÁVH-ra: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Szerk. Gyarmati György. (Budapest, 2000, Történeti Hivatal).

Az 1950-es évek életviszonyairól több új feldolgozás készült. Ezek közül kiemeljük Erdmann Gyula: Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon, 1945-1956 (Békéscsaba, 1992, Tevan) című és Belényi Gyula: A sztálini iparosítás emberi ára 1948-1956 (Szeged, 1993, Belényi Gyula) című munkáját. A mindennapi élet dimenzióiba nyújt bepillantást a Magyar hétköznapok Rákosi Mátyás két emigrációja között 1945-1956 (Budapest, 1988, Minerva) című összeállítás, amelyet Gyarmati György, Botos János, Zinner Tibor és Korom Mihály írt és szerkesztett.

A kulturális élet alapadatai a Magyarország művelődési viszonyai 1945-1958 című kötetben (Szerk. Erdész Tiborné. Budapest, 1960, Közgazdasági) találhatók. Az állam és egyház viszonyának bemutatásához Gergely Jenő, az oktatásügyhöz Simon Gyula, illetve Simon Gyula és Szarka József, az irodalmi élethez Pomogáts Béla, Sárközi Mátyás és Czigány Lóránt idézett műveit, valamint Rainer M. János kismonográfiáját (Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953-1956. Budapest, 1990, Magvető) használtuk. A dalkultúrára lásd külön Tokaji András: Mozgalom és hivatal. Tömegdal Magyarországon 1945-1956 (Budapest, 1983, Zeneműkiadó).

Nagy Imre 1953-1956-os politikai elképzelései leginkább saját tanulmányainak gyűjteményéből ismerhetők meg (Nagy Imre: A magyar nép védelmében. Vitairatok és beszédek, 1955-1956. Párizs, 1984, Magyar Füzetek). Vö. A Nagy Imre-vonal. Szerk. Dér Ferenc-Kovács Lajos Péter (Budapest, 1989, Reform). Az „új szakasz” politikájára lásd még Vásárhelyi Miklós „Az első meghiúsított reformkísérlet. Az 1953-as kormányprogram” című tanulmányát (Medvetánc, 1988/2-3. 149-205.). Nagy Imre életpályájáról Rainer M. János tett közé igen részletes, gazdagon dokumentált és az egész 50-es évekre nézve is nagyon informatív „politikai életrajzot”

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

(Nagy Imre. Politikai életrajz. 1. köt. 1896-1953. Budapest, 1996, 1956-os Intézet és Nagy Imre. Politikai életrajz. 2. köt. 1953-1958. Budapest, 1999, 1956-os Intézet). Ezzel mintegy „kiváltotta" Méray Tibor emigrációban írt irodalmi-publicisztikai jellegű biográfiáját (Nagy Imre élete és halála. München, 1981[3], Újváry „Griff").

A kor főszereplőinek visszaemlékezései közül legjobb Hegedüs András volt miniszterelnök A történelem és a hatalom igézetében címmel megjelent (Budapest, 1988, Kossuth) önéletrajzi „elemzése". Rákosi Mátyás memoárja (Visszaemlékezések 1940-1956. 1-2. köt. Szerk. Feitl Ist- ván-Gelléríné Lázár Márta-Sipos Levente. Budapest, 1997, Napvilág) viszont olyan terjedelmes, és olyannyira a kor politikai zsargonjában íródott, hogy csak igen elszánt olvasóknak ajánlható. A Farkas Mihály iránt érdeklődők a „tábornok" fiának, Farkas Vladimirnek a visszatekintését és interpretációját (Nincs mentség. Budapest, 1990, Interart) vehetik kézbe.

4.6. VI. Az 1956-os forradalom és szabadságharc

Az 1956-os forradalom és szabadságharc története az 1980-as évek végéig olyan tabu témának számított, amelyről reális képet adni Magyarországon nem lehetett. A hivatalos álláspontot éveken át Berecz János több kiadást megért és 1986-ban nívódíjjal jutalmazott munkája tartalmazta (Ellenforradalom tollal és fegyverrel 1956. Budapest, 1969, Kossuth). Ennél adatszerűbb, de ugyancsak leleplező jellegű és torzít Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban (Budapest, 1967, Akadémiai) című monográfiája. Az első „forradalompárti" interpretációk nem itthon, hanem külföldön jelentek meg. Az első magyar nyelvű összefoglalást, amely mint ismeretterjesztő jellegű munka – Maléter idealizálása és néhány pontatlansága ellenére – ma is használható, Gosztonyi Péter írta (1956. A magyar forradalom története. München, 1981, Újváry „Griff"). Ennél szakszerűbb a nottinghami egyetem szociológiaprofesszorának, Bill Lomax- nek angolul 1976-ban, magyarul pedig 1989-ben megjelent munkája, amely a forradalmat a szocializmus megújítására tett kísérletként mutatja be (Magyarország 1956. Budapest, 1989, Aurora). Röviddel Lomax angol nyelvű könyve után jelent meg a The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect című kötet (Szerk. Béla K. Király-Pál Jónás. Boulder, 1978, ARP), amely számos fontos tanulmányt és visszaemlékezést tartalmaz. Az 1989 óta könyvtárnyira dagadt magyar nyelvű „56-os irodalomból" kiemeljük az Irodalmi Újság volt főszerkesztőjének történelmi jellegű összefoglalóját (Molnár Miklós: Egy vereség diadala. Párizs-New Jersey, 1988, Magyar Füzetek, illetve Budapest, 1991, Educatio) és Gyurkó László olvasmányos, a történetírói, írói és újságírói módszereket vegyítő, de ugyancsak jól dokumentált áttekintését (1956. Budapest, 1996, Szabad Tér). A munka kiegészített új kiadása: A bakancsos forradalom (Budapest, 2001, Kossuth). A forradalom külpolitika háttere és összefüggése Békés Csaba monográfiájából (Az 1956-os forradalom a világpolitikában. Budapest, 2006, 1956-os Intézet) és egy általa szerkesztett tanulmánykötetből (Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban. Budapest, 2007, 1956-os Intézet, Gondolat) ismerhető meg behatóan.

Az ugyancsak nagy számban megjelent dokumentumkötetek közül – természetesen a teljesség igénye nélkül – az alábbiakra hívjuk fel a figyelmet: 1956 a sajtó tükrében. 1956. október 22.-november

1. (Szerk. Izsák Lajos-Szabó József. Budapest, 1989, Kossuth); 1956plakátjai és röplapjai. Október 22.-november9. (Szerk. Izsák Lajos-Szabó József-Szabó Róbert. Budapest, 1991, Zrínyi); Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából (Szerk. Vjacseszlav Szereda-Alekszandr Sztikalin. Budapest, 1993, Móra); A „Jelcin-dosszié". Szovjet dokumentumok 1956-ról (Szerk. Gál Éva-Hegedűs B. András-Litván György-Rainer M. János. Budapest, 1993, Századvég-1956-os Intézet); Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról (Szerk. Vjacseszlav Szereda-Rainer M. János. Budapest, 1996, 1956-os Intézet); Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24-28. (Szerk. HorváthJulianna-Ripp Zoltán. Budapest, 1997, Napvilág). Ugyanez a kötet tartalmazza Ripp Zoltán: A pártvezetés végnapjai című fontos kismonográfiáját (169-316.).

A forradalom főszereplői közül az elmúlt években többről készült életrajz. Ezek közül kiemelkedik Rainer M. János monumentális élet- és korrajzának második kötete (Nagy Imre. Politikai életrajz. II. 1953-1958. Budapest, 1999, 1956-os Intézet). Horváth Miklós Maléter Pál pályaképét írta meg (Maléter Pál. Budapest, 1995, Osiris-Századvég-1956-os Intézet), Kövér György pedig Losonczy Gézáét (Losonczy Géza. Budapest, 1998, 1956-os Intézet). A számos memoár közül három egészen különbözőre hívjuk fel a figyelmet. Vásárhelyi Miklós egy Nagy Imre környezetéhez tartozó, egykori kommunista intellektuelként emlékezett vissza az eseményekre (Ellenzékben. Budapest, 1989, Szabad Tér); Pongrátz Gergely a Corvin-közi harcosok volt parancsnokaként (Corvin köz – 1956. Budapest, 1989, Szerző kiadása) és Rácz Sándor a Nagy-budapesti Munkástanács egykori elnökeként (Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok. Szerk. Kemény István-Bill Lomax. Párizs, 1986, Magyar Füzetek, 217-241.).

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

A forradalom és szabadságharc minden aspektusával foglalkozik ismeretterjesztő jellegű legújabb összegzésében Szakolczay Attila (Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Budapest, 2010, Kossuth)

4.7. VII. A Kádár-korszak

A több mint negyedszázados Kádár-korszak történetijellegű, levéltári és sajtóanyagokra támaszkodó kutatása a rendszerváltás éveiben kezdődött. E kutatások eredményeiről ma már számos könyv tanúskodik. Ezek mellett rendelkezésünkre állnak a Központi Statisztikai Hivatal által összeállított adatsorok, amelyek külön tematikus kötetekben is megjelentek.

A forradalom leverése utáni megtorlásokról először Fényes Elek alias Rainer M. János közölt hiteles adatokat (Kísérlet az 1956-os forradalmat követő megtorlás számszerű felmérésére. Magyar Füzetek, 17 [1986], 99-129.). A rendszerváltást követően több ilyen tematikájú dokumentumkötet is megjelent, például a Sortüzek, 1956. 1-3. köt. (Szerk. Kahler Frigyes. Lakitelek, 1993-1996, Antológia). E munkák közül legteljesebb az 1956kézikönyve. 3. köt. Megtorlás és emlékezet (Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet). A restauráció kezdeteiről Kis János publikálta az első nem propaganda jellegű elemzést (Az 1956-1957-es restauráció – harminc év távlatából. Medvetánc, 1988/2-3. 229-277.). Az újjászerveződő párt belső vitáira nagyon informatív A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei 1956. november 11.-1957. június 24. 1-4. köt. (Főszerk. Balogh Sándor. Budapest, 1993-1994, Intera), melynek köteteihez alapos – Feitl István, Ripp Zoltán, Sipos Levente és Urbán Károly által írt – bevezetők is tartoznak. Az egyház és az állam viszonyának rendezésére lásd Gergely Jenő már idézett munkáját (A katolikus egyház Magyarországon 1944-1971), a Mindszenty-ügyre pedig külön Mindszenty és a hatalom. Tizenöt év az USA-követségen című (Szerk. Ólmosi Zoltán. Budapest, 1991, Lex) dokumentumkötetet. E témához alapvető a magyar katolikus püspöki kar tanácskozásairól készült jegyzőkönyveket tartalmazó dokumentumkötet is (A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949-1965 között. Dokumentumok. I-II. köt. Összeáll. Balogh Margit. Budapest, 2008, METEM). Az írók és az új vezetés viszonyáról Standeisky Éva gazdagon illusztrált, reprezentatív monográfiájából tájékozódhat az olvasó (Az írók és a hatalom 1956-1963. Budapest, 1996, 1956-os Intézet), amelyet hasznosan egészít ki Kalmár Melinda feldolgozása a korai kádárizmus ideológiájáról (Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája. Budapest, 1998, Magvető). A mezőgazdaság kollektivizálásáról adataiban megbízható, egyébként azonban elavult Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon 1945-1961 (Budapest, 1972, Akadémiai) című monográfiája. A téma iránt érdeklődőknek ezért inkább Varga Zsuzsanna új kutatásokon alapuló és ideológiai elfogultságoktól mentes kismonográfiáját ajánljuk (Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956-1967. Budapest, 2001, Napvilág).

Az „érett” kádárizmus lényegéről invenciózus esszét közölt 1978-ban a Magyar Füzetek 1. számában Kemény István (Kompromisszumok egyezség nélkül. In Kemény István: Szociológiai írások. Szeged, 1992, Replika, 201-218.), majd 1982-ben Kende Péter (Az engedményektől az érdekegyeztetésig. In Kende Péter: A párizsi toronyból. Budapest, 1991, Cserépfalvi, 79-95.). Vö. Lengyel László későbbi, de hasonló típusú esszéivel (A rendszerváltó elit tündöklése és bukása. Budapest, 1996, Helikon.) Náluk részletesebben és jóval „megértőbben”, de ugyancsak esszéisz- tikus jelleggel, tehát jegyzetszerű okadatolás nélkül tárgyalja az MSZMP fejlődését, valamint a társadalmi és a hatalmi erőviszonyok alakulását Földes György (Hatalom és mozgalom 1956-1989. Budapest, 1989, Reform-Kossuth). Bár tulajdonképpeni témája a rendszerváltás kezdete, itt is meg kell említeni Tőkés Rudolf tartalmilag és terjedelmileg egyaránt impozáns monográfiáját, A kialkudott forradalmat (Budapest, 1998, Kossuth), amelynek bevezető fejezetei a Kádár-rendszer jellegzetességeinek és hatalmi elitjének ez idő szerint legátfogóbb leírását nyújtják. Ehhez hasonló a témája Csanádi Márta könyvének (Honnan tovább? Budapest, 1995, T-Twins-MTA Közgazdaság-tudományi Intézet), amely a kádárizmus döntési mechanizmusainak alapelveit tárta fel, valamint Vida István tanulmányának, amely a politikai elit összetételével foglalkozik (Az állami-politikai vezető réteg összetétele az 1980-as évek elején. Budapest, 1992, MTA Történettudományi Intézet). Döntően belpolitikai kérdésekkel foglalkozik egyik tanulmánykötetében Rainer M. János is (Ötvenhat után. Budapest, 2003, 1956-os Intézet).

A Kádár-rendszer struktúráinak integráns része volt a társadalom politikailag aktív csoportjainak megfigyelése és megfélemlítése. A politikai rendőrég 1956 és 1990 közötti működését Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián írták meg monografikus formában (Az elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. Budapest, 2008, 1956-os Intézet, Corvina). E témához ajánlható még Rainer M. János esettanulmánya Antall József 1957 és 1989 közötti megfigyeléséről, amely mint cseppben a tenger tükrözi egy befolyásos szervezet működését, módszereit (Jelentések hálójában. Budapest, 2008, 1956-os Intézet).

A Kádár-korszak gazdasági teljesítménye iránt érdeklődők – a B) résznél hivatkozott nagyobb ívű áttekintések mellett – Nyitrai Ferencné adatgazdag, ám problémaérzékenynek legkevésbé sem nevezhető munkáját (A magyar gazdaság negyven éve. Budapest, 1985, Kossuth) vehetik kézbe. Ennél korszerűbb, megbízhatóbb és

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

röviden a megelőző korszakok teljesítményét is tárgyalja a Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza (Szerk. Perczel György. Budapest, 1996, ELTE Eötvös) című egyetemi tankönyv. Csak a mezőgazdasággal foglalkozik Csizmadia Ernő többnyire szakszerű, és csak helyenként apologetikus jellegű monográfiája (Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság. Budapest, 1984, Kossuth). A magyar mezőgazdaság teljesítményét nemzetközi perspektívába helyezi a KSH egyik kiadványa (A magyar mezőgazdaság európai összehasonlításban. Budapest, 1985, KSH). Az infrastruktúra fejlődésére és problémáira lásd Major Máté: Közlekedés és gazdaság (Budapest, 1984, Magvető). A gazdasági reform történetére legjobb Berend T. Iván munkája (A magyar gazdasági reform útja. Budapest, 1988, Közgazdasági), az 1968 utáni gazdasági fejlődés eredményeire és ellentmondásaira pedig a Tőkéshez hasonlóan magyar származású és a bloomingtoni Indiana Egyetemen tanító Paul Marer monográfiája (East-West Technology Transfer: Study of Hungary 1968-1984. Paris, 1986, OECD). Az eladósodás történetét Földes György tárta fel Az eladósodás politikatörténete 1957-1986 (Budapest, 1995, Maecenas) című munkájában. Az ország elért gazdasági szintjére nemzetközi összehasonlításban lásd Ehrlich Éva: Országok versenye 1937-1986 (Budapest, 1991, Közgazdasági).

Az oktatásügyről és a tudományos életről írottak alapvetően a B) pont alatt felsorolt munkákon, mindenekelőtt Köpeczi Béla, Simon Gyula, SzarkaJózsef, Ladányi Andor áttekintésén, valamint az MTA történetéről közzétett tanulmányköteten alapszik. Ezek mellett használtuk Kálmán György és Veress Judit: Mai iskolarendszerünk fejlődése (Budapest, 1972, Tankönyvkiadó) című tanulmányát és két statisztikai összeállítást (Magyarország művelődési viszonyai 1960-1982. Szerk. Barta Barnabás. Budapest, 1984, Kossuth; és Oktatás, művelődés 1950-1985. Budapest, 1986, KSH). A tudománypolitikára és a társadalomtudományok helyzetére lásd Szántó Miklós: A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években (Budapest, 1998, Akadémiai).

A Kádár-korszak társadalmáról készült szociológiai leírások közül alapvetőek Ferge Zsuzsa (Társadalmunk rétegződése. Budapest, 1969, Közgazdasági), Kolosi Tamás (Társadalmi struktúra és szocializmus. Budapest, 1974, Kossuth; Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon. Budapest, 1987, Gondolat), Andorka Rudolf (A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, 1982, Gondolat) és Szelényi Iván munkái (Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest, 1992, Akadémiai). A részkérdések iránt érdeklődők kézbe vehetik emellett az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete két nagy kutatásának eredményeit tartalmazó köteteket (Társadalmi struktúránk fejlődése. 1-3. köt. Szerk. Halay Tibor. Budapest, 1979, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete; és Rétegződésmodell-vizsgálat. 1-3. köt. Szerk. Várnai Györgyi. Budapest, 1982-1984, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete). Az életszínvonal alakulására lásd még az Életszínvonal 1960-1980 (Budapest, 1981, KSH) című statisztikai összeállítást, valamint Bálint József munkáját (Társadalmi rétegződés és jövedelmek. Budapest, 1983[2], Kossuth). Az ingázókra lásd külön Böhm Antal és Pál László: Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma (Budapest, 1985, Kossuth); a településhálózat fejlődésére Kovács Tibor: A településhálózat fejlődése 1960-1980 között. In Területfejlesztési politika Magyarországon (Szerk. Bartke István. Budapest, 1985, Akadémiai, 115-174.); a társadalmi devianciákra Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon (Szerk. Andorka Rudolf-Buda Béla. Budapest, 1986, Kossuth) és Devianciák Magyarországon (Szerk. Münnich Iván-Moksony Ferenc. Budapest, 1994, Közélet). A szociológia általános kérdései mellett röviden mindezekkel a magyar problémákkal is foglalkozik utolsó nagy munkájában Andorka Rudolf (Bevezetés a szociológiába. Budapest, 1997, Osiris).

A kulturális életről írott fejezet alapvetően Breuer János, Köpeczi Béla, Németh Lajos, Po- mogáts Béla és Vitányi Iván B) pontban felsorolt munkáira, valamint a Magyarország művelődési viszonyai 1960-1982, ugyancsak idézett statisztikai összeállításra támaszkodik. A kor kulturális és művészetpolitikáját és ennek részeként a „három T" doktrínájának kialakulását is tárgyalja Révész Sándor Aczél Györgyről írott érdekes biográfiájában (Aczél és korunk. Budapest, 1997, Sík). A zenei életre és közízlésre ezek mellett lásd még Malecz Attila: Zenei ízlés Magyarországon (Budapest, 1987, Tömegkommunikációs Kutatóközpont) című munkáját. A filmművészetre Bíró Yvette: Filmkultúra 65-73 (Budapest, 1989, Századvég) és Nemes Károly: A magyar filmművészet története 1957 és 1967 között (Budapest, 1978, Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum) és uő: A magyar filmművészet története 1968 és 1972 között (Budapest, 1979, Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum). A televíziózás történetéről a MRT – MTV – MTV RT 1957-1997 című „nosztalgiakiadvány" két kötetéből (Szerk. Schmitt Péter. Budapest, 1998, MTV) tájékozódhatunk.

Az 1956 utáni magyar külpolitikáról csak angol nyelven rendelkezünk – sajtóanyagokra támaszkodó, s így több kérdést még nyitva hagyó – részletesebb elemzéssel (Andrew Felkay: Hungary and the USSR, 1956-1988: Kádár's Political Leadership. New York, 1989, Greenwood Press). Magyarország szomszédsági politikájáról és a kisebbségi kérdés összefüggéseiről ugyancsak angolul áll rendelkezésünkre egy sajtótermékeken alapuló áttekintés (Raphael Vago: The Grandchildren of Trianon. Hungary and the Hungarian Minority in the Communist States. Boulder-New York, 1989, Columbia UP). A román-magyar kapcsolatok alakulásáról viszont már rendelkezünk egy részletes és a sajtótermékek mellett levéltári anyagokat is felhasználó monográfiával (Földes György: Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956-1989. Budapest, 2007, Napvilág).

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Ugyancsak jól feltárt Magyarország részvétele a Csehszlovákia elleni 1968-as katonai intervencióban (Huszár Tibor: 1968. Prága-Budapest-Moszkva. Budapest, 1998, Szabad Tér). A hazai nemzetiségekkel szembeni politika változásait és a nemzetiségek helyzetét Kővágó László tekintette át (Nemzetiségek a mai Magyarországon. Budapest, 1981, Kossuth). Az 1960-as évek történetírását élesen bírálja Gombos Gyula a Húsz év után (New York, 1973, Aurora) című esszékötetében. A kisebbségkutatás elhanyagolásáról és az 1980-as években újraéledt érdeklődésről Für Lajos írt (Kisebbség és tudomány. Budapest, 1989, Magvető).

Az 1960-as évek szinte minden – gazdasági, társadalmi, kulturális, valamint kül- és belpolitikai – aspektusával foglalkozik az a tanulmánykötet, amelyet Rainer M. János állított össze az 1956-os Intézet munkatársainak és másoknak a közreműködésével („Hatvanas évek" Magyarországon. Tanulmányok. Budapest, 2004, 1956-os Intézet). Ezt hasznosan egészíti ki az ugyancsak általa szerkesztett oral history kötet (A „hatvanas évek" emlékezete. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 2004, 1956-os Intézet).

A Kádár-rendszer legitimációs válságának kialakulására vonatkozó adatokat nagyrészt Nagy Lajos Géza „A kettészakadt társadalom" című tanulmányából vettük (Jel-Kép, 1989/4. 52-65.). A nemzetközi feltételek megváltozása nyomon követhető Charles Gati: Füstbe ment tömb (Budapest, 1991, Századvég-Atlanti) című kötetének második részéből (75-172.) és Bennett Kovrig angol nyelvű monográfiájából (Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe. New York-London, 1991, New York UP). Ezek mellett haszonnal forgatható a Central and Eastern Europe: The Opening Curtain? (Szerk. William E. Griffith. Boulder-London, 1989, Westview Press) című tanulmánykötet is. Az ellenzéki mozgalmakról általában, s ezen belül különösen a demokratikus ellenzék tevékenységéről igen részletes és alapos tájékoztatást ad Csizmadia Ervin (A magyar demokratikus ellenzék 1968-1988. 1-3. köt. Budapest, 1995, T-Twins). A Magyar Demokrata Fórum megszerveződésére és 1987-es megalakulására emellett lásd még Pintér

M. Lajos: Ellenzékben 1968-1987 (Lakitelek, 2007, Antológia Kiadó) című monográfiáját. A gazdasági reformterveket áttekinti Lengyel László: Végkifejlet (Budapest, 1989, Közgazdasági) című munkájában. Az MSZMP-n belül irányzatokra lásd Tőkés Rudolf idézett munkájának (A kialkudott forradalom) III/6. fejezetét és Paul Lendvai riportkönyvét (Magyarország kívülről avagy a túlélés művészete. Budapest, 1990, Láng).

A májusi pártértekezlet felszólalásai külön kötetben olvashatók (Az MSZMP 1988. május 20-22-i országos értekezletének jegyzőkönyve. 1-2. köt. Budapest, 1988, Kossuth).

A Kádár-korszak névadójának életéről és működéséről ma már számos munkából tájékozódhatunk. Kiemelkedik ezek közül Huszár Tibor kétkötetes nagymonográfiája, amely alapos levéltári kutatások alapján Kádár minden korszakáról hiteles képet rajzol (Kádár János politikai életrajza. 1-2. köt. Budapest, 2001, 2003, Szabad Tér Kiadó, Kossuth Kiadó). Nem mondható el ugyanez Moldova György publicisztikai jellegű életrajzáról, amely erősen apologetikus (Kádár János. 1-2. köt. Budapest, 2006, Urbis Könyvkiadó). Gazdagon és szépen illusztrált, ám jegyzetek nélküli, tehát ismeretterjesztő jellegű az a Rácz Árpád által szerkesztett gyűjteményes kötet, amelynek tanulmányai először a Rubicon című folyóirat tematikus Kádár-számaiban jelentek meg (Ki volt Kádár? Budapest, 2001, Rubicon-Aquila). A korszak második legfontosabb személyiségének élettörténetét és politizálásának jellegzetességeit Révész Sándor írta meg (Aczél és korunk. Budapest, 1997, Sík Kiadó).

A „tárgyalásos forradalom" belpolitikai aspektusainak politológiai jellegű, részletes és a Kádár-korszakba is visszanyúló elemzését Tőkés Rudolfnak, a Connecticuti Állami Egyetem professzorának a monográfiája (A kialkudott forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957-1990. Budapest, 1998, Kossuth) adja. A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985-1991 című kötet (Szerk. Bihari Mihály. Budapest, 1992, Kossuth) kifejezetten a pártosodás folyamatával és az egyes pártok ideológiai tagoltságával foglalkozik. Két új párt, az SZDSZ és a Fidesz kialakulásáról és kezdeti tevékenységükről külön kismonográfiák is készültek (Ripp Zoltán: Szabad Demokraták. Történeti vázlat a Szabad Demokraták Szövetségének politikájáról 1988-1994. Budapest, 1995, Politikatörténeti Alapítvány; és Wéber Attila: A Fidesz- jelenség. Budapest, 1996, Napvilág). Az 1988-1990-es időszak külpolitikai hátterére Charles Gati Füstbe ment tömb (Budapest, 1991, Századvég-Atlanti) című művének III. része (173-237.) ajánlható, amely elsősorban a szovjet politikát tárgyalja. Ezt egészítik ki Bennett Kovrig – már ugyancsak idézett – nagymonográfiájának (Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe. New York-London, 1991, New York UP) befejező részei. Az osztrák-magyar határ 1989. augusztusi, majd szeptemberi megnyitásának történetét Oplatka András írta meg (Egy döntés története. Budapest, 2008, Helikon-Századvég).

Az átmenet szubjektív olvasatai közül a legfontosabb Pozsgay Imréé (1989. Politikuspálya a pártállamban és a rendszerváltásban. Budapest, 1993, Püski). Az időszak kulcsszereplői közül rajta kívül Horn Gyula tette még közzé visszaemlékezéseit (Cölöpök. Budapest, 1991, Zenit). Pozsgay mellett Grósz Károly, Magyar Bálint,

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

Kövér László, Lengyel László, Nyers Rezső, Mark Palmer és Szűrös Mátyás is megszólalnak abban a kötetben, amely tucatnyi interjú összevágásával és szerkesztésével készült (A puha diktatúrától a kemény demokráciáig. Szerk. Bodzabán István-Szalay Antal. Budapest, 1994, Pelikán). Az MSZMP MSZP-vé alakulásáról az egyik küldött publikált szubjektív krónikát (Gubcsi Lajos: 4 nap, amely megrengette az országot. Budapest, 1989, Agria). A visszaemlékezésnél több, az elfogulatlan történeti vagy politológiai elemzésnél viszont kevesebb Kulcsár Kálmánnak, a Grósz- és a Németh-kormány igazságügy-miniszterének, majd 1989 őszén a Hazafias Népfront köztársaságielnök-jelöltjének számos ponton informatív, ám a saját szerepével kapcsolatos apológiától nem mentes beszámolója (Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988-1990. Budapest, 1994, Akadémiai).

A Kádár-rendszer kialakulását, fénykorát, hanyatlását és bukását egyaránt áttekinti gazdagon illusztrált ismeretterjesztő jellegű munkájában Rainer M. János (A Kádár-korszak 1956-1989. Budapest, 2010, Kossuth).

4.8. VIII. A harmadik Magyar Köztársaság

A békés átmenet 1989-1990-es belpolitikai eseményeinek legrészletesebb leírását Ripp Zoltán adja (RendszerváltásMagyarországon 1987-1990. Budapest, 2006, Napvilág). Ennél összefogottabb, viszont a külpolitikai és a gazdaságpolitikai vonatkozásokat is tárgyalja e sorok írójának „képes krónikája” (Romsics Ignác: Volt egyszer egy rendszerváltás. Budapest, 2003, Rubicon). A Nemzeti Kerekasztal munkája iránt érdeklődők olvashatják annakjegyzőkönyveit (A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. Dokumentumok. I-VIII. köt. Főszerk. Bozóki András. Budapest, 1999-2000, Magvető – Új Mandátum).

A szabaddá vált Magyarország politikai intézményeiről és azok működéséről a legteljesebb elemzést Körösényi András írta (A magyar politikai rendszer. Budapest, 1998, Osiris). Kötetünk VIII/2. fejezete elkészítésekor alapvetően erre a munkára támaszkodtunk. Kifejezetten az alkotmányozás folyamatáról emellett nagy haszonnal forgatható Kukorelli István tanulmánykötete (Az alkotmányozás évtizede. Közjogi, politikai tanulmányok, parlamenti jegyzetek. Budapest, 1995, Korona). Ugyancsak Kukorelli tette közzé a hatályos alkotmány szövegét (A Magyar Köztársaság Alkotmánya. Budapest, 1998, Korona). Az első négy év kormányzati tevékenységét értékelve annak következményeit elemezte, és egyben a jövőt is latolgatta a Kérdőjelek: a magyar kormány 1994-1995 (Szerk. Gombár Csaba-Hankiss Elemér-Lengyel László-Várnai Györgyi. Budapest, 1995, Korridor) című tanulmánykötet. A későbbi fejleményekre lásd Bozóki András: Politikai pluralizmus Magyarországon 1987-2002. Budapest, 2003, Századvég; Kéri László: Választástól népszavazásig. Budapest, 2005, Kossuth Kiadó; és Gombár Csaba-Körösényi András-Lengyel László-Stumpf István-Tölgyessy Péter: Túlterhelt demokrácia. Alkotmányos és kormányzati alapszerkezetünk. Budapest, 2006, Századvég.

Magyarország külpolitikai törekvései az 1988-tól kiadott Magyarország politikai évkönyve (szerk. Kurtán Sándor-Sándor Péter-Vass László) köteteiben évről évre közölt – részben Gyarmati István és Gazdag Ferenc által jegyzett – beszámolókból követhetők nyomon. Emellett haszonnal forgathatók az 1995-ben újraindított Külpolitika című folyóirat (főszerk. Papp Gábor) közleményei. Az orosz-magyar kapcsolatok átalakulását, valamint Magyarország és a nyugati integrációs szervezetek közötti viszony alakulását monografikus igénnyel tekinti át Andrew Felkay angol nyelvű könyvében (Out of Russian Orbit; Hungary Gravitates to the West. Westport-London, 1997, Greenwood Press). A külpolitika mellett a határon túli magyarság helyzetével és a magyar kisebbségpolitikai törekvésekkel is foglalkozik Tabajdi Csaba esszé-, cikk- és előadás-gyűjteménye (Az önazonosság labirintusa. A magyar kül- és kisebbségpolitika rendszerváltása. Budapest, 1998, CP Stúdió). Vö. Keletről Nyugatra Európa közepén. Magyarország és a magyar nemzet az új Közép- és Kelet-Európában (Szerk. Tabajdi Csaba. Budapest, 2006, Codex Print) és Németh Zsolt: Magyar kibontakozás (Budapest, 2002, Püski).

A magánosítás és a kártalanítás jogi hátterét kelet-európai perspektívába elhelyezve mutatja be Sárközy Tamás, a folyamat jogi kereteinek egyik kidolgozója (Rendszerváltozás és a privatizáció joga. Budapest, 1997, Magyar Tudományos Akadémia). Ajogszabályok teljes gyűjteményét Petri Edit adta ki (Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1990-1998. Budapest, 1998, Napvilág). A gazdaság és a társadalom átalakulásának nyomon követésére legjobbak a Központi Statisztikai Hivatal jelentései. A legteljesebb 1995-ben külön füzetként jelent meg (Magyarország a rendszerváltás óta. Budapest, 1995, KSH), a legutolsó (A társadalom és a gazdaság főbb folyamatai, 1996) pedig a Statisztikai Szemle 1997/8-9. számában (722-757.). Hasonló jellegű, de csak kommentár nélküli adatsorokat tartalmaz a Pénzügyminisztérium 1997. májusi összeállítása (A gazdasági átalakulás számokban 1989-1997. Budapest, 1997). Ugyanezek az adatok az MDF 1998-as áttekintésében (A fogyásra ítélt társadalom. Országmérleg. A szerk. biz. vezetője Pongrácz Tibor. Lakitelek, 1998, Antológia) és részben a Horn-kormány beszámolójában (A kormány négyéves tevékenységéről 1994-1998. Budapest, 1998, Miniszterelnöki Hivatal) is megtalálhatók, ám erősen ideologikus prezentálásban, és természetesen alapvetően más végkicsengéssel. A legutóbbi évek fejlesztéseire lásd a Statisztikai Szemle éves beszámolóit (A társadalom és a gazdaság főbb folyamatai) és a Magyarország politikai évkönyve köteteit. Gazdasági és gazdaságpolitikai

Created by XMLmind XSL-FO Converter.

szempontból az egész 20, illetve közel 20 éves korszakot áttekinti és értékeli Kornai János: Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás (Budapest, 2007, Akadémiai); Nagy Pongrác: A rendszerváltás gazdaságpolitikája (2. kiad. Budapest, 2004, Akadémiai); és Stark Antal: Rögös úton. Nemzetgazdaságunk rendszerváltás előtti és utáni két évtizede (Budapest, 2009, Akadémiai). A társadalmi átalakulásra és jövedelmi különbségekre lásd Kolosi Tamás: A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete (Budapest, 2000, Osiris); és Kolosi Tamás-Tóth István György-Vukovich György: Társadalmi Riport 2006 (Budapest, 2006, TÁRKI).

Az oktatásügy, tudományos élet és a kulturális szféra átalakulásának alapadatai ugyancsak megtalálhatók a fenti KSH-, párt- és kormánybeszámolókban. Ezeket hasznosan egészíti ki a Magyarország kultúrája az ezredfordulón (Szerk. Baán László. Budapest, 1997, Média+Print) című tanulmánykötet, valamint a Tóth József és Trócsányi András által kiadott A magyarság kulturális földrajza (Budapest, 1997, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány) című összeállítás. A tudományos kutatás aktuális helyzetéről és a tudománypolitika lehetőségeiről minden fontos adatot tartalmaz Glatz Ferenc összefoglalása (Tudománypolitika az ezredforduló Magyarországán. Budapest, 1998, Magyart Tudományos Akadémia). Az első és a második négy év oktatáspolitikai koncepciója közötti különbség megállapítható a Nemzeti alaptanterv 1992-es és 1995-ös változatának az összevetéséből. Az ezredforduló közoktatási és felsőoktatási helyzetére lásd Jelentés a magyar közoktatásról 2000 (Szerk. Halász Gábor, Lannert Judit. Budapest, 2000, Országos Közoktatási Intézet); Zöld könyv 2008. A magyar közoktatás megújításáért (Szerk. Fazekas Károly, Köllő János, Varga Júlia. Budapest, 2008, Ecostat); és Barakonyi Károly: Rendszerváltás a felsőoktatásban (Budapest, 2004, Akadémiai).

A korszak kulcsszereplői közül az 1993-ban elhunyt Antall Józsefnek nemcsak összegyűjtött írásait (Modell és valóság. 1-2. köt. Budapest, 1993, Athenaeum) és országgyűlési beszédeit (Antall József országgyűlési beszédei. Szerk. Pálmány Béla. Budapest, 1994, Athenaeum) adták ki, hanem két – helyenként publicisztikai hevületű – életrajz is született róla. Az elsőt az Antall-lal szemben negatíve elfogult Révész Sándor írta (Antall József távolról. Budapest, 1995, Sík), a másodikat a magát Antall „hívének" valló Debreczeni József (A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltás. Budapest, 1998, Osiris). Debreczeni könyve egyébként nemcsak Antall József „védirataként", hanem a rendszerváltás első négy évének – számos érdekes kulisszatitkot felfedő – szubjektív krónikájaként is olvasható. Az utóbbi 10-15 év két meghatározó politikusa iránt érdeklődök részben a politikusok saját írásaiból, részben a róluk készült életrajzokból tájékozódhatnak. Lásd például Gyurcsány Ferenc: Útközben (Budapest, 2005, Napvilág) és Orbán Viktor: 20 év. Beszédek, írások, interjúk 1986-2006 (Budapest, 2006, Válasz Kiadó). Vö. Debreczeni József: Orbán Viktor (Budapest, 2002, Osiris) és uő: Az új miniszterelnök (Budapest, 2006, Osiris).

Created by XMLmind XSL-FO Converter.